00066061

ISSUED OUT
WITH PERMISSION ONLY.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

Digitized with financial assistance from

NSDL
Technology, Trust & Reach

on 16 November, 2018

(Ardeshir Sorabji Dastur Kamdin's Prize Essay.)

ISTORY OF THE KINGS OF PERSIA

BEING

COMPLETE CHRONICLE OF EVENTS OF THAT ANCIENT COUNTRY,

FROM THE PREHISTORIC TIMES DOWN TO THE

SETTLEMENT OF THE PARSIS IN INDIA.

IN TWO VOLUMES.

BY

PALANJI BARJORJI DESAI,

Author of the History of the Sassanides, History of the Achæmenides, History of the Desai Family, The Parsis of Ancient Times, &c.

66061

ac.

VOL. I.

WHICH COMPRISES THE FOLLOWING:—

HISTORY OF THE IRANIANS,
HISTORY OF THE MEHABADIANS,
HISTORY OF THE PESHDADIANS,
HISTORY OF THE KAIANIANS,
HISTORY OF THE ASSYRIANS,

COLLATED FROM DIFFERENT SOURCES.

WITH SPECIAL REFERENCE TO THE LATEST RESEARCHES.

(Published with the Permission of the Managing Committee of Mulan Firoz Madressa.)

Bombay:

PRINTED AT THE "STANDARD" PRINTING WORKS.

A. D. 1895.—A. Y. 1265.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ORT
Guj 955
Des/His
66061

00066061

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

(અરદેશર સોહરાબજી દસ્તુર કામદીનવાળો ઇનામનો ગ્રંથ.)

તારીખે શાહાને ઇરાન

યાને

કદીમ જમાનાથી તે પારસીઓ હિંદુસ્તાનમાં આવી વસ્યા ત્યાં સુધીની

પુરાતન ઈરાન દેશની સંપૂર્ણ તવારીખ.

બે દફતરોમાં.

બનાવનાર

પાહલનજી બરજોરજી દેસાઈ,

તે

"તવારીખે સાસાનીઆન," "તવારીખે હખામનીઆન," "દેસાઇ ખાનદાનની તવારીખ,"
"પુરાતન જમાનાના પારસીઓ," વગેરેનો કર્તા.

દફતર પહેલું.

આમાં નીચલી બાબતોનો સમાસ કીધો છે :—

તવારીખે ઇરાનીઆન,
તવારીખે મેહઆબાદીઆન,
તવારીખે પેશદાદીઆન,
તવારીખે કેયાનીઆન,
તવારીખે અસુરીઆન.

(આ ગ્રંથ મુલ્લાં ફીરોજ મદ્રેસાની કારોબાર મંડળીની પરવાનગીથી છપાવી પ્રગટ કર્યો છે.)

મુંબઇ:

"સ્ટેન્ડર્ડ પ્રીંટીંગ પ્રેસ"માં છાપ્યો છે.

ઇસ્વી ૧૮૯૫—યજદેજર્દી ૧૨૬૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

To

SIR DINSHAH MANECKJI PETIT, BART.,

Who is well-known as

AN EMINENT LEADER OF THE PARSI COMMUNITY,

BY WHOSE LIBERALITY

THE PROVERBIAL FOUNTAIN OF THE PARSI CHARITY

HAS BEEN KEPT ALIVE,

AND

WHO IS ALWAYS DESIROUS OF THE SPREAD OF

THE ZOROASTRIAN LORE,

THESE VOLUMES,

Pourtraying the Greatness and Glory of the Renowned Ancestors of the Parsis,

ARE,

WITH SENTIMEMTS OF ESTEEM AND GRATITUDE

RESPECTFULLY DEDICATED BY

THE AUTHOR.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નામદાર

સર દીનશાહજી માણકજી પિટિટ બેરોનેટ,

જેઓ પાર્સી ટોળાના

એક માનવંત અકાબર,

અને જરતોસ્તી કોમના એક બુજર્ગવાર સરદાર દાખલ મશહુર છે,

જેમના સખી દિલગુર્દાથી

પાર્સી ટોળાની સખાવતનો ઝરો ચાલુ છે,

અને જેઓ

જરતોશ્તી સાહિત્યોના ફેલાવા માટે

મોટા ખાહેશમંદ છે,

તેઓને

પાર્સી ટોળા અને જરતોશ્તી કોમના નેયાગાનોની અસલી જાહોજલાલીનાં

આ દફતરો

તેમના બનાવનારે

મોટાં માન અને ઉપકાર સાથ

અર્પણ કર્યાં છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

PREFACE.

A very ambitious name has been given to this Work. No pains, however, have been spared to make it worthy of the name. Imbued with an hereditary fondness for the subject I have compiled this work, and it is this self-same love for it that has induced me to publish these volumes. Before taking in hand the two historical works entitled "*History of the Sassanides*" and "*History of the Achæmenides*" compiled by me in conjunction with my late lamented father DESAI BARJORJI PALANJI, I had originally contemplated to write a complete and systematic history of "IRAN, ANCIENT AND MODERN." Its prospectus was ready but only awaited publication. To verify, however, as it were, the maxim "Every fruit in its season," that work remained in the background, and the *History of the Sassanides*" took its place. Its publication in 1880 was followed by that of the "*History of the Achæmenides*" in 1889. After my father's death in 1890, I commenced writing another historical work which was to be designated "*History of the Parsis in India,*" and was to consist of a systematic record of historical events since their connection with the great continent of India.

Before, however, the last-mentioned work could make any satisfactory progress, an advertisement published in the "*Rast Goftar,*" inviting a Prize Essay on "A Complete History of Iran," at the instance of my esteemed friend MR. ARDESHIR SORABJI DASTUR KAMDIN, attracted my notice. New hopes were kindled into my heart. The time seemed near for accomplishing in this way the long wished-for object of my heart—the object I had in view, so far back as in 1875, of writing in conjunction with my late father a complete history of the land of Iran. Regardless, therefore, of the strict conditions imposed by MR. KAMDIN for the Prize Essay, and regardless alike of the attraction of the Prize offered for it, but encouraged by the new impetus it gave to that labour of love which I had contemplated to undergo twenty years ago, I at once took the work in hand and pursued it with unremitting zeal, and completed it.

The Reader will find in these volumes a sort of speciality and novelty about them. The treatment of the various subjects, embodied by way of history or romance in the different Parts of this work, had never before seen the light of the day, at least in its present form, language and entirety. I have divided the work into Fourteen Parts. Leaving thereout those relat-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ing to Peshdádian, Kaiyánian, Hakhámanian and Sássánian history, the rest will be found to contain mainly, if not altogether, new matter, most of which had never heretofore found publicity in the language of Gujarát. The following is a brief summary of the contents of these volumes:—

Part I—IRANIAN HISTORY, which deals with the history of the ancient Iranians, their religion, social life, customs, etc., as derived from various sources of information consulted during its compilation. It will, I hope, prove attractive and interesting reading.

Part II—MEHABADIAN HISTORY. It gives the legend of the Mehabádi Kings, their religion and customs. "Dasátir" and "Dabestán" are the only works on which it is based. The subject is introduced into this Work simply to meet the conditions enjoined for the preparation of the Prize Essay. Except the two books I have named there is no other, so far as I know, which even refers to the existence of such a dynasty as the Mehabádi Dynasty or its rule in Iran. This portion cannot, therefore, be placed in the category of either History proper or Romance, and *I have fully commented on this subject in its proper place.*

Part III—PESHDADIAN HISTORY.—*It* treats of the primeval Kings of Iran, their kingdoms and conquests. The author of that great Oriental Epic, the Shah Nameh, has described the reigns of JAMSHID and ZOHAK and FARIDUN, Kings of the Peshdadian Dynasty, as having lasted for hundreds and thousands of years. Pehlavi works must be the sources of FIRDUSI'S information on the subject, the more so because they lay stress on these long periods of rule. It is, in its turn, believed that these Pehlavi works are based on the sacred scriptures of the Zoroastrians, namely, the "AVESTA," in which one or two indirect allusions as to the continuance of the reigns of JAMSHID and ZOHAK, each for a thousand years, are to be met with—a fact which none can gainsay. This, however, is not sufficient to force us into the belief that these kings had actually ruled for so many years. It seems that the reign of a single king did not really extend over so long a period, but that the periods of rule of several kings have been blended into one under the name of a single ruler, and the administration of a whole line of kings has been assigned to one principal individual. That such is the case is indirectly proved by what appears in the Pehlavi work entitled "BUNDEHESH." I have endeavoured to explain this, so far as it lay in my

humble power, in a separate Chapter specially devoted to the long reigns of JAMSHID, ZOHAK and FARIDUN. By the way, however, it may here be observed that King MINOCHEHR is described by FIRDUSI as having reigned for about a century and a quarter.

Part IV—KAIYANIAN HISTORY.—In this Part I have given an account of the Mazdayasni and Zoroastrian Kings of Iran of the Kaiyanian Dynasty. FIRDUSI'S pen has described the reigns of certain kings of this Dynasty—such as KAI KOBAD, KAI KAUS, KAI LOHRASP and KAI GUSHTASP as each having individually extended over a century, a century and a quarter or even a century and a half. But we have no reliable data on which we can base our belief in such a statement. It is possible that, as in the case of JAMSHID and ZOHAK and FARIDUN, the periods of administration of their respective predecessors or successors may also have been assigned to them, and the "Avesta" affords some aid in support of this theory. According to FIRDUSI, KOBAD was succeeded by his son KAUS, and KAUS by his grandson KHUSRO. That this *is erroneous appears from the Pehlavi work* "BUNDEHESH" in which KAI KOBAD'S name is followed by that of KAI APIVEH, and the latter by that of KAI KAUS. In the same work we find the names of KAI ARSH, KAI PISAN and KAI BYARSH following in succession to that of KAUS. The "BUNDEHESH," however, does not state whether all these Kaiyanians, whose names commence with the prefix "Kai", had ruled in Iran, but the Avesta writings once again come to our aid in that direction. According to these writings, each one of them was not only designated a "Kai," but each one of them, namely, KAI APIVEH, KAI ARSH, KAI PISAN and KAI BYARSHAN had, like KAI KOBAD and KAI KAUS, attained that "Kaiyanian Majesty" which has been regarded as emblematic of Sovereignty, and hence it appears that they also had in their turn held dominion over Iranian land. The Avesta again states that Prince SIAVASH, the son of KAUS and father of KAI KHUSRO, had also attained such Majesty and it is for this reason that he is therein designated "KAI SIAVARSHAN". I have accordingly dealt with this Kaiyanian Prince, as well as the four abovenamed, as each having enjoyed sovereignty over the land of Iran, and I have also endeavoured at the same time to assign my reasons for the same according to my humble abilities. How far I have been correct or misled in this view, I shall always watch with anxiety.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

Part V—ASSYRIAN HISTORY embodies an account of the disorder which prevailed during the Assyrian rule in Iran that followed the Kaiyanian.

To the best of my humble powers I have also attempted in this place to throw some light on the state of Iran,—hitherto involved in obscurity, during a period of nearly fifteen hundred years, which had intervened between the close of KAI GUSHTASP'S reign and the establishment of the Median Empire, by concentrating and collecting in a body the fragmentary rays of historic testimony available on the subject. An attempt has again been made to trace from the Avesta a king of the name of "HU-AFRID," and a whole dynasty of rulers derived from the name of this king is shown by certain Pehlavi works to have once had their sway in Iran. To the rule of this dynasty I have attempted to assign a place in this work after the account of GUSHTASP and before the commencement of the history of the Median sway, and I humbly beg to invite to it the attention of students and lovers of Iranian History.

Part VI—MEDIAN HISTORY *gives a concise account of the Mazdayasnan* Kings of Iran during the Median Empire.

Part VII—ACHÆMENIAN HISTORY.—A short history of the Parsi Kings of the Hakhamani Dynasty forms the subject-matter of this portion of the work. An elaborate history of this dynasty has already been published by me in conjunction with my late lamented father.

Part VIII—HISTORY OF THE MACEDONIAN RULE, which contains an account of the sway of Alexander the Great and his descendants, in Iran.

Part IX—PARSI HISTORY.—The subject-matter of this Part consists of the history of some of the Parsi Kingdoms after the termination of the Hakhamanian sovereignty in Iran.

Part X—HISTORY OF THE ARSACIDES, which deals with the Turano-Iranian Kings that flourished during the Ashkanian supremacy in Iran. The Ashkanian or Parthian rule in Iran had lasted for about five hundred years, but heretofore no history of it worth the name has ever made its appearance in Gujarati.

Part XI—SASSANIAN HISTORY.—I have herein given a brief account of the Parsi Kings of the Sássanian Dynasty, as an elaborate work on this subject has already been published by me conjointly with my late father.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

Part XII—HISTORY OF THE ZOROASTRIANS OF IRAN.—It treats of the rule of the Zoroastrians, which followed the Sassanian domination in Iran, and their subsequent flight from their father-land. The history of these Parsi rulers has, to my knowledge, never heretofore found publicity in the Gujaráti language. It is for the first time presented to the readers of these volumes. I say so with reference only to the small Parsi Kingdoms of Central Asia, inasmuch as the history of the Parsi sway in Rustamdar, Mazandaran and Tabrastan as penned by my late lamented father has already appeared in the Gujaráti Magazine—the "*Nur-e-Elm.*"

Part XIII—ISLAMIAN HISTORY contains a record of the Mahomedan sway in Iran from after the time of Yezdegird Shehriar down to the present time. To Gujaráti readers these volumes will for the first time present such a history. Parsi readers will find it specially interesting for this reason that some of these Mahomedan rulers had descended from their ancestors.

Part XIV—HISTORY OF THE PARSIS IN INDIA.—The Work closes with an account of the Parsi immigrants from Iran, their religion, customs and settlements, &c., in India.

Having given this brief outline of the subject-matter of this Work I think I owe some explanation as to the dates assigned to certain events and the times assigned to certain dynasties in this History. I refer to the times of the Peshdadian and Kaiyanian administration and the events connected therewith, inasmuch as authentic history commences with the Median sway or more properly with the rule of the Hakhamanian Kings. If once the existence of such distinguished rulers as JAMSHID and FARIDUN, KAUS, KHUSRO, and GUSHTASP is admitted, curiosity is naturally roused to know the respective ages in which they lived and flourished. Now when the names of these kings are to be met with in the oldest writings of the Zoroastrians such as the Avesta, we have no reason to doubt that they once had existence. This being the case, the question naturally arises—"When did JAMSHID flourish?" The age of JAMSHID belonged to the remoter times of antiquity. Let us, therefore, first try to ascertain when GUSHTASP lived—that king with whom ended the Kaiyanian Dynasty of rulers in Iran, as deduced from the Avesta writings.

It is true that no writing or inscription is to be found stating accurately the age in which king GUSHTASP flourished. ZOROASTER, however, lived in his time, and from certain indirect testimony the age of that great Prophet can with some tint of reliance be approximately determined. Hence the age of ZOROASTER can be taken as the age of GUSHTASP. I am inclined

to place the age of ZOROASTER as far back as B. C. 2600 or 2700, but I do not for a moment pretend to assert that it is quite correct and accurate. It is, however, said to be more reliable than any other heretofore assigned. It can at least be asserted with truth that no attempt has been made to prove this era to be wrong, or to fix in its place one more accurately and correctly determined. Relying, therefore, on the authority of that eminent Orientalist, DR. HAUG, I have taken this era as my stand-point in attempting to fix and arrange the dates of the kings that had preceded GUSHTASP. This is but a feeble attempt on my part, and however crude and defective it may be, it will, I hope induce more powerful minds—*Savants* and scholars alike—to exert themselves more vigorously in this direction, and it is with this object in view that I have endeavoured to trace the dates accordingly as far back as the age of GAYOMARD.

In doing so, however, I have been obliged to shorten the periods of administration of such of the kings as are alleged to have ruled for a thousand, five hundred, a hundred and fifty or a hundred years. Taking the age of ZOROASTER as my stand-point on the one hand, I have reverted to the date of the Great Deluge, which, according to European researches, is believed to be B. C. 3250. Now it appears from the Avesta that there had also been a similar deluge in the time of JAMSHID, and hence there is a natural temptation to fix JAMSHID'S era to somewhere about this date. According to my calculations, however, the age of JAMSHID seems to belong to a still remoter period of antiquity, and conformably to such calculations I have assigned the intervening period between the respective times of JAMSHID and GUSHTASP to kings that had intervened and events that had happened during the interval, fixing the period of each individual ruler and the date of each political event of a revolutionary character or otherwise, as deduced from such calculations. Here I may be permitted once again to observe that these are mere surmises on my part. I myself do not treat them as altogether correct and reliable, nor do I expect others to do so. It is simply with a view to keep up for the present the continuous chain of historic events, and in the absence of more accurate calculations, that I have ventured to lay these surmises before my readers, but I shall be the first to reject them as soon as any other more reliable and apparently more correct calculations are presented to the public. They have, however, a usefulness of their own. By the way they will serve as an answer to those who regard the existence of the former kings of Iran as imaginary and likewise want others to do so. However crude and imperfect my calculations may be, they will, I trust, be sufficient to convince those who say that that being must be a mere product of imagination, who should be represented as having reigned for a thousand or five hundred or one hundred years, that the kings above referred to are not the mere creatures of imagination as they seem to suppose, but that they had a real existence of their own as rulers, and that the

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

unusually long periods of administration assigned to them are due to the fact of those of others having been blended into theirs. This I have explained at length in the body of the Work, adducing reasons in support of my contention. I need not, therefore, expatiate on the subject here.

I cannot, however, conclude these introductory remarks without gratefully acknowledging the encouragement given to me by kind friends, directly or indirectly, in undertaking the compilation and publication of this Work. In the first place, my best thanks are due to my good friend Mr. ARDESHIR KAMDIN for his having invited a Prize-Essay on the subject. Were it not for this act of his, this Work might have hardly seen the light of the day. That he did so at my suggestion places me under a two-fold obligation to him. To my learned friend Shams-ul Ulma JIVANJI JAMSHEDJI MODI, B. A., I am not the less thankful for his kind and sympathetic regard for me. I am also deeply indebted to the Trustees of the Sir Jamsetjee Jeejeebhoy Translation Fund, for the generous support they have been pleased to accord to this publication. To Sir DINSHAW MANECKJI PETIT, Bart., one of the Trustees of the said Fund, this Work is respectfully dedicated. That this dedication to him is most appropriate, will, I trust, be admitted on all hands. Lastly, I beg to tender my heartfelt thanks to the *Managing Committee of the* "*Mulla Firoz Madressa*" for the permission they have kindly given me to publish this work.

BOMBAY,
10th December, 1895.

P. B. DESAI.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઇરાનના પુરાતન પાદશાહો બાબે ફિર્દુસી.

—:o:—

હમાં નામદારાન બા જાહો આબ—
ચુ તૂરો ચુ સલ્મો ચુ અફ્રાસિયાબ;
ચુ શાહ આફ્રીદુનો ચુ કએ કોબાદ,
ચુ જોહાકે બદ કીશો બદ દીનો દાદ:
ચુ ગર્શાસ્પે સામે નરીમાન ગોર્દ,
જેહાં પેહલવાનાન બા દસ્તબોર્દ;
ચુ હૂશંગો તેહમુરસે દીવબંદ,
મિનૂચેહરો જમશીદ શાહે બુલંદ;
ચુ કાઉસો કએ ખુસ્રવે તાજવર,
ચુ રૂસ્તમ ચુ રૂઇનતને નામવર;
ચુ ગુદર્જો હસ્તાદ પૂરે ગુજીન,
સવારાને મૈદાનો શીરાને કીન;
હમાં નામવર શાહે લોહરાસ્પરા,
જરીરે સપેહદારો ગુસ્તાસ્પરા;
ચુ જામાસ્પ કન્દર શુમારે સપેહર,
ફરૂજન્દેહતર બુદ જે તાબંદેહ મેહર;
ચુ દારાએ દારાબો બહમન હોમાન,
સેકંદર કે બુદ શાહે શાહનશેહાન;
ચુ શાહ અર્દશીરો ચુ શાપૂરે ઉ,
ચુ બેહરામો નોશીરવાને નેકૂ;
ચુ પર્વીજે હોર્મજ, ચુ પૂરશ કોબાદ,
ચુ ખોસરૂ કે પર્વીજ નામશ નેહાદ:—
ચનિન નામદારાને ગર્દનકશાન;
કે દાદમ એકાયક અજ ઇશાન નિશાન;
હમે મોર્દેહ અજ રૂજગારે દરાજ,
શુદ અજ ગોફ્તે મન નામેશાં જેન્દેહ બાજ.—

ફિર્દુસી

"જાહોજલાલી અને દમામવાળા નામદાર પાદશાહો અને પેહલવાનો—જેવાકે તૂર અને સલમ અને અફ્રાસિયાબ; ફરીદુન અને કએ કોબાદ; નઠારી રાહરસમનો તથા બદ મજહબનો અને બેદાદગર જોહાક; કેરશાસ્પ અને સામ અને નરીમાન જેવા સર્વોત્તમ જેહાનના પેહલવાનો, હુશંગ અને તેહમુરસ દેવબંદ, મિનોચેહર અને મહાન પાદશાહ જમશેદ; કાઉસ અને તાજદાર કએ ખુસરો; રૂસ્તમ અને અસ્ફંદિયાર જેવા નામવર પેહલવાનો; ગુદર્જ અને તેના નામદાર ૭૦ બેટાઓ, જેઓ જંગ મેદાનમાં સવારી કરનારા અને કીનો લેવામાં વાઘની મિસાલના હતા; વળી નામવર શાહ લોહરાસ્પ અને સપેહસાલાર જરીર અને ગુશ્તાસ્પ; જામાસ્પ, જે આસ્માનની ગણત્રી કરનારો હતો અને જે પ્રકાશિત ખોરશેદ કરતાં વધારે રોશન હતો; દારાએ દારાબ અને બહમન પાદશાહો, તથા સેકંદર, જે શાહાનશાહોમાં વડો હતો; અર્દશીર પાદશાહ અને તેનો બેટો શાપુર, બેહરામ અને નેક નોશીરવાન; હોરમજનો પર્વેજ અને તેનો બેટો કોબાદ: ખુસરો, જે પર્વેજ નામ ધરાવતો હતો:—એવા એવા સરફરાજ પાદશાહો, જેઓમાંના દરેકનું મેં બયાન આપ્યું છે, તેઓ સઘળા જોકે લાંબી મુદત થઇ મરણ પામેલા છે, તોપણ મારાં (શાહનામાનાં) બયાનથી તેમનાં નામો પાછાં જીવતાં થયાં છે."

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આ પુસ્તક વિષે

મુલ્લાંફીરોજ મદરેસાની કારોબાર મંડલી તરફનો ખોલાસો.

મુલ્લાંફીરોજ મદરેસાની કારોબાર મંડલી હસ્તક શેઠ અરદેસર શોરાબજી દસ્તુર કામદીને આ પુસ્તકમાં સમાવેલી બાબદ વિષે રૂ. ૭૦૦) નાં ઇનામનો એક રેસાંલો લખાવવા માટે ઇ. સ. ૧૮૯૩ માં નીચલો પત્ર લખી માગણી કીધી હતી.

મુંબઇ, તા૦ ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૯૩.

શેઠજી સાહેબ શેઠ બહમનજી બેહરાંમજી પટેલ.

મુલ્લાં ફીરોજ મદરેસાના ઓનરરી સેક્રેટરી જોગ.
મેહરબાંન સાહેબ,

જત દુનીયામાં વસ્તી દરેક કોમ પોતાની સંપૂર્ણ તવારીખ પોતાની ચાલુ ભાષામાં ધરાવેછે, પણ ખેદ સાથ જોવું પડેછે કે આપણી જરથોસ્તી કોમ તેવી પોતાની સંપૂર્ણ પુરાતન તવારીખ ધરાવવાથી બેનસીબ છે. આપણામાંથી એવી તવારીખ લખનારા મલી શકે એમ છે, પણ એવા ગ્રંથો બાહાર પડયા પછી તેનો ઘટતો ઉઠાવ થતો નથી તેથી કર્તાઓનું દીલ હરી જાય છે માટે નીચેની શરતોથી એવી એક સંપૂર્ણ તવારીખ તમારી મંડલી હસ્તકથી બહાર પડાવવાની મારી ખાહેશ છે. લખનારાઓમાંથી જેનું લખાણ બે યા ત્રણ કાબેલ અને આપણી તવારીખનો અચ્છો અભ્યાસ કીધેલા ગ્રહસ્થોની તમારી મંડલી હસ્તક નેમાયલી કમીટી પસંદ કરે તે લખનારને તમારી મંડલી હસ્તક હું રૂ. ૭૦૦) અંકે સાતસોનું ઇનામ આપવા માગું છું.—

૧—કહેછે કે પેશદાદ ગૈયોમર્દ અગાઉ એક મેહાબાદી ટોળો થઇ ગયોછે તેનું વર્ણન.

૨—પેશદાદી વંશની તવારીખ.

૩—કેઆંની વંશની તવારીખ (પાદશાહ ગુશ્તાસ્પના જમાનામાં હજરત જરથોસ્તે આપણી બરહક દીન ફેલાવી તેના જન્મારાનું વર્ણન શેઠ ખ૦ રૂ૦ કામાએ લખેલું છે, માટે તે સાહેબના જન્મારાનું બયાન કરવાની જરૂર નથી.)

૪—કેઆંની વંશની આખરીથી હખામની વંશની શરૂઆત સુધીના આપણી તવારીખને લગતા ગાલાઓ મલી આવતી વીગતોથી પુરવા

(હખામની વંશની તવારીખ શેઠો દેસાઇઓએ પ્રગટ કીધી છે, માટે તેનું બયાન કરવાની જરૂર નથી)

૫—હખામની વંશની આખરીથી તે સાસાની વંશની શરૂઆત સુધીના આપણી તવારીખને લગતા ગાલાઓ મલી આવતી વીગતોથી પુરવા.

(સાસાની વંશની તવારીખ શેઠો દેસાઇઓએ પ્રગટ કીધીછે, માટે તેનું બયાન કરવાની જરૂર નથી.)

૬—સાસાની વંશની આખરી પછીની ઇરાનના પારસીઓની હાલત તથા તવારીખ.

૭—એજ વંશની આખરી પછી અને તેની આગમજ હિંદુસ્થાનમાં આવેલા પારસીઓનું શરૂઆતનું બયાન, તેઓ ઉપર પડેલા હાદેસા, તેમનાં સંસ્થાનો, તેમની ચહડતી પડતી, ઇત્યાદી.

૮—આ તવારીખ તૈયાર કરવાની મુદત એક વર્ષની રાખવી, અને મુદત વધારવી પડે તો તેમ કરવું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપલી વીગતમાં કંઇ અગત્યનો સુધારો કરવાનું તમારી કમીટીની મુનસફી ઉપર હું રાખુંછું.

લા૦ સેવક તમારો,

અરદેશર શોરાબજી દસ્તુર કામદીનની સલામ વાંચજોજી.

ઉપલો પત્ર કારોબાર મંડલીની તા૦ ૨૫ મી મારચ ૧૮૯૩ ને દીને મલેલી સભામાં રજુ કરવાથી શેઠ અરદેશર શોરાબજી દસ્તુર કામદીનની એ માંગણી ઉપકાર સાથે બાહલ રાખવામાં આવી હતી, અને ઉપલી તેવણે લખેલી સરતોમાં પેગાંબર હજરત જરથોસ્તના જન્મારાનું તથા હખામની અને સાસાની વંશનું બયાન તેને લગતાં જુદાં પુસ્તકો નીકલેલાં હોવાથી આએ તવારીખમાં કરવાને ના લખ્યું છે, તેને બદલે તે બયાનો મુખતેસરમાં લખી હવાલા આપવાને જાહેર ખબરમાં જણાવવાને ઠેરવ્યું હતું. એ પછી એ તવારીખ લખાવવા માટે નીચલી જાહેર ખબર અતરેનાં ગુજરાતી વર્તમાન પત્રોમાં છપાવવામાં આવી હતી.

મુલ્લાંફીરોજ મદરેસા.

૩૭૦૦) નું ઇનામ.

શેઠ અરદેશર સોરાબજી દસ્તુર કામદીને કારોબાર મંડલી હસ્તક આપેલા ૩૭૦૦) નું ઇનામ જે કોઇ જરથોસ્તી **"જરથોસ્તી કોમની સંપૂર્ણ પુરાતમ તવારીખ"** નીચલી શરતો મુજબ સઉથી સરસ લખી મોકલશે તેને આપવામાં આવશે.

શરતો.

૧—એ તવારીખમાં પ્રથમ પેશદાદ ગૈયોમર્દ અગાઉ કેહછે કે એક મેહાબાદી ટોળો થઇ ગયાછે તેનું વર્ણન આપવું.

૨—પેશદાદી વંશની તવારીખ આપવી.

૩—કૈઆંની વંશની તવારીખ આપવી. (એ વંશના પાદશાહ ગુસ્તાસ્પના જમાનામાં હજરત જરથોસ્તે આપણી બરહક દીન ફેલાવી તેના. જન્મારાનું વર્ણન શેઠ ખ૦ ર૦ કામાએ લખેલુંછે, માટે તે મુખતેસરમાં લખી હવાલા આપવા.)

૪—કૈઆંની વંશની આખરીથી હખામની વંશની શરૂઆત સુધીના આપણી તવારીખને લગતા ગાલાઓ મલી આવતી વીગતોથી પુરવા.

૫—હખામની વંશની તવારીખ શેઠો બરજોરજી તથા પાલણજી દેસાઇએ પ્રગટ કીધીછે, માટે તે મુખતેસરમાં લખી હવાલા આપવા.

૬—હખામની વંશની આખરીથી તે સાસાની વંશની શરૂઆત સુધીના આપણી તવારીખને લગતા ગાલાઓ મલી આવતી વીગતોથી પુરવા.

૭—સાસાની વંશની તવારીખ શેઠો બરજોરજી તથા પાલણજી દેસાઇએ પ્રગટ કીધીછે, માટે તે મુખતેસરમાં લખી હવાલા આપવા.

૮—સાસાની વંશની આખરી પછીની ઇરાનના પારસીઓની હાલત તથા તવારીખ આપવી.

૯—એજ વંશની આખરી પછી અને તેની આગમજ હિંદુસ્તાનમાં આવેલા પારસીઓનું શરૂઆતનું બયાન, તેઓ ઉપર પડેલા હાદેસા, તેમનાં સંસ્થાનો, તેમની ચહડતી પડતી, ઇત્યાદી બાબદો લખવી.

૧૦—એ તવારીખ આજથી એક વરસની મુદતમાં યાને તા૦ ૧ લી આપરેલ ૧૮૯૪ સુધીમાં લખી નીચે સહી કરનાર ઉપર મોકલી આપવી. કારોબાર મંડલી તે તપાસાવી તેમાંની જે તપાસનારા સાહેબોના ધીઆનમાં લાયક લાગશે તેના લખનારને ઉપલું ઇનામ આપવામાં આવશે.

મુંબઇ, તા૦ ૧ લી આપરેલ ૧૮૯૩.

કારોબાર મંડલીના હોકમથી,

બહમનજી બેરામજી પટેલ,

હાનરરી શેક્રેટરી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપલી તા૦ ૧ લી આપરેલ ૧૮૯૪ સુધીની મુદતમાં વધારો કરવાને એક અરજી આવ્યાથી કારોબાર મંડલીએ તેમાં ચાર માસનો વધારો કરી તે તા૦ ૧ લી આગશટ ૧૮૯૪ સુધીની કીધી હતી. એ વધારેલી મુદતમાં "અર્શવચો" એવી નિશાનીવાલો એકજ રેસાલો કારોબાર મંડલીને મલ્યો હતો. એ રેસાલો તપાસી તે ઉપર રીપોર્ટ કરવામા માટે કારોબાર મંડલીએ મુલ્લાંફીરોજ મદરેસાના વડા શિક્ષાગુરૂ એ૦ કાવશજી એદલજી કાંગા તથા મુંબઇના પારસી પંચાતનાં શેક્રેટરી શમશુલ ઓલમાં એ૦ જીવણજી જમશેદજી મોદી બી. એ. ને એલતેમાસ કીધી હતી. તે મુજબ એ બંધે ફાએલ ગ્રહસ્થોએ મેહરબાનીની રાહે એ રેસાલો તપાસી તે ઉપર નીચે પ્રમાણે પોતાનો રીપોર્ટ લખી મોકલ્યો હતો.

મુંબઇ, તા૦ ૭ મી ડીસેમબર સને ૧૮૯૪.

શેઠ બહમનજી બેહરાંમજી પટેલ,

તે મુલ્લાંફીરોજ મદરેસાના આનરરી સેક્રેટરી જોગ—

સાહેબ,

આપની ખાહેશ મુજબ અમોએ "અર્શ વચો" નીશાનીવાલો ઇરાનની તવારીખને લગતો રેસાલો તપાસ્યોછે. લખનારે એ રેસાલો ઘણી સંભાલ, મેહેનત, કાલજી અને ઉલટ સાથે લખ્યો છે. જોકે તેમાં જણાવેલી કેટલીક બાબદો તકરારી અને ચોકસ રીતે નકી નહી થઇ શકે એવી છે કે જે માટે લખનારે પોતાનાજ જોખમદાર વીચારોં ઉપર મદાર બાંધ્યોછે, તોપણ તેવી બાબદો વટીકને ખોલ્લી રીતે સારી ધપે વાંચનાર સનમુખ રજુ કરવાને તેવણે પુરતી કોશેશ કીધીછે, માટે એ રેસાલો અમે પસંદ કરયોછે અને તે અમને સરવ પ્રકારે ઇનામને લાયક દીસેછે.

અમો છઇએ, સાહેબ સેવકો તમારા,

કાવશજી એદલજી કાંગા.

જીવનજી જમશેદજી મોદી.

ઉપલા રીપોર્ટમાં એ રેસાલો ઇનામને પુરતી રીતે લાયકનો ગણવાથી કારોબાર મંડલીએ પોતાની તા૦ ૨૪ મી જાનેવારી ૧૮૯૫ ને દીનેની બેઠકમાં એ રેસાલા સાથે આવેલું ઉપલી "અર્શ-વચો"ની નિશાનીવાલું પરબીડું ઉખેડવાથી તેના લખનાર તરીકે શેઠ પાલણજી બરજોરજી દેસાઇનું નામ જાહેર થયું હતું. એ ચંચલ ગ્રહસ્થ મુલ્લાંફીરોજ મદરેસામાં આગલ એક વિદ્યાર્થી હતા, અને એવણે આગલ પોતાના મરહુમ પીતાજી શેઠ બરજોરજી પાલણજી દેસાઇની સાથે મલી સાસાનીયાંન તથા હખામનીયન વંશની તવારીખનાં નામીચાં પુસ્તકો રચેલાં છે. એવા એક લાયક જવાંનને આ મોટી રકમનું ઇનામ મદરેસા હસ્તક મલવાથી કારોબાર મંડલીને તેમજ એ ઇનામ આપનાર ગ્રહસ્થ શેઠ અરદેશર શોરાબજી દસ્તુર કામદીનને ઘણો સંતોષ ઉપજયો હતો. એ રૂ. ૭૦૦) નું ઇનામ મુલ્લાંફીરોજ મદરેસાની તા૦ ૨૩ મી ફેબરવારી ૧૮૯૫ ને દીને સર જમશેદજી જીજીભાઇ બારોનેટ, સી. એસ. આઇ. ના પ્રમુખપણાં હેઠલ મલેલી વાર્ષીક સભામાં નામદાર સરનશીન સાહેબે પોતાને મુબારક હાથે શેઠ પાલણજીને આપી નીચે પ્રમાણેના સોખનો તેવણ વિષે કહી સંભલાવ્યા હતા.

"શેઠ અરદેશર શોરાબજી દસ્તુર કામદીન વાળું ત્રીજું મોટું ઇનામ આપણા ટોળાની સીલસીલાબંધ તવારીખ માટેનું છે, અને જોવાને ખુશી ઉપજેછે કે તે પણ એ બાબદનએક કસાયલા કાબેલ હાથે મેળવ્યુંછે. એ ઇનામ જીતનાર ગ્રહસ્થ શેઠ પાલનજી બરજોરજી દેશાઇને એવણની ફતેહ માટે અમારે હાથે ઇનામ આપતાં અમને ઘણી ખુશાલી ઉપજેછે અને તે માટે એવણને મુબારકબાદી આપતાં અમન ફરીથી ખુશાલી ઉપજેછે, કારણ એ જવાને ઉમંગી ગ્રહસ્થે પોતાના મરહુમ બુજરોગ ભણેલા પીતાજીની સાથે મળી પ્રગટ કરેલાં આગલાં તવારીખનાં પુસ્તકો સાથે તેવણે અમારૂં નામ જોડવાની મેહેરબાની કરી હતી. પોતાના પીતા-

જીની સાથે મળી શરૂ કરેલું રૂડું કામ એવણે ચાલુ રાખયું છે. તે ઘણું સંતોશકારક અને સાબાશી ભરયું છે. આપણા ગુજરાતી વાંચનારાઓ માટે એરવદ કાવશજી કાંગાના તરજુમાઓની માળાની માફક એવણનાં તવારીખનાં પુસતકોની માળા ઘણુંક સુધી સતાવાર ગણાશે."

એ મુજબ ઉપલી જરથોસ્તી કોમની સંપૂર્ણ તવારીખનો રેસાલો લખાવ્યા તથા તેનું ઇનામ આપ્યા પછી, તે પોતાને હીસાબે તથા જોખમે પ્રગટ કરવાની શેઠ પાલણજી બરજોરજી દેસાઇએ માગણી કરવાથી, કારોબાર મંડલીએ તે મોટી ખુશી સાથે સ્વીકારી એવણને તે બાબેની પરવાંનગી આપી હતી, અને તેની રૂહે શેઠ પાલણજીએ આએ તવારીખ બે દફતરોમાં પોતાને હસ્તક છપાવી પ્રગટ કરીછે.

આ બે દફતરો બાહેર પડયાથી કારોબાર મંડલી ઉમેદ રાખેછે કે જરથોસ્તી કોમની સંપૂર્ણ પુરાતન તવારીખનાં પુસ્તકની આપણામાં જે ખુટ હતી તે પુરી પડશે.

ખ. રૂ. કામા

મુલ્લાંફીરોજ મદરેસાની કારોબાર મંડલીના સરનશીન.

દિ બા ચો.

—:o:—

ઇમ ત્ય અદમ્ અકુનવમ્, વસ્ના અઉરમજદાહ હમહ્યાયા થર્દ અકુનવમ્.[1]

અઇત ત્ય કર્તમ્ અવ વીસમ્ વસ્ના અઉરમજદાહા અકુનવમ્. અઉરમજદા-મઇય્ ઉપસ્તામ્ અબર, યાતા કર્તમ્ અકુનવમ્.[2]—

[હખામની પાદશાહ દારયવુશના લેખોમાંના વચનો]

ત્ય મના કર્તમ્ ઇદા ઉતા ત્ય-મઇય્ અપતરમ્ કર્તમ્ અવ વીસમ્ વસ્ના અઉરમજદાહ અકુનવમ્.[3]

ઉતા ત્ય મના કર્તમ્ ઉતા ત્ય-મઇય્ પિત્રા કર્તમ્ અવશ્ચિય્ અઉરમજદા પાતુવ્.[4]—

[હખામની પાદશાહ ક્ષયાર્શાના લેખોમાંના વચનો]

એક અતિ લોભી નામ આ કેતાબને આપેલું છે; તોપણ એ નામને અનુકૂળ આ દફતરોને બનાવવાની અદના કોશેશ થઇ છે, તેમાં તો શક નથી. લખનારના બાપીકા શોખથી એ પુસ્તકો લખાયાં છે, અને શોખથીજ તેમને પ્રગટ કરવામાં પણ આવ્યાં છે. "તવારીખે સાસાનીઆન" અને "તવારીખે હખામનીઆન" નામની અમારા મરહુમ પિતાજી **બરજોરજી પાલનજી દેસાઇ** સાથ રચેલી મોટી કેતાબો આગમજ અમારી જે પહેલી ખાહેશ હતી તે તો પ્રાચિન તેમજ અર્વાચિન ઇરાન દેશની એક આખી સિલસિલાબંધ તવારીખ રચવાની હતી. તે માટે અમે મદેહનજર પણ તૈયાર કીધી હતી અને મજા વચે તે પ્રગટ કરવાનીજ ખોટી હતી. પણ દરેક કામ પોતાને બર વખ્તેજ શોભે છે, એ કહેવત ખરી પાડવા માટે હોય તેમ અમારી તે કેતાબ, જેનું નામ અમે "તારીખે ઇરાન" આપવા ધાર્યું હતું તે બાજુએ રહી ગઇ અને "તવારીખે સાસાનીઆને" તેની જગા લીધી. ૧૮૮૦ માં એ કેતાબ પ્રગટ થયા પછી અમે હખામની પાર્સી પાદશાહોની નવીજ જાહેર થયલી શેહનશાહાતની તવારીખ બનાવવાનું મન ઉપર લીધું, અને તે કેતાબ ૧૮૮૯ માં પ્રગટ કીધી. પણ આટલેથી જીવ ધરાયો નહિ. બીજે વરસે પિતાજીના મરણ પછી અમે "તારીખે પાર્સીઆને હિંદુસ્તાન" એ નામનો ઇતિહાસ લખવાની શરૂઆત કીધી, જેમાં હિંદુસ્તાન સાથે પાર્સીઓનો જ્યારથી સંબંધ થયો ત્યારથી તવારીખી બનાવોની એક. સિલસિલાબંધ નોંધ ભેગી કરવાનો વિચાર હતો.

પણ એ નોંધોનું કામ ઘણું આગળ વધે તે આગમજ અમારા માનવંત મિત્ર શેઠ **અરદેશર સોહરાબજી દસ્તુર કામદીનના** તરફથી શ્રી ઇરાન દેશની એક સંપૂર્ણ તવારીખનો ઇનામનો નિબંધ લખવાની જાહેર ખબર "રાસ્તગોફતાર"માં પ્રગટ થયલી અમારા જોવામાં આવી. આ ઉપરથી અમારાં મનમાં નવી ઉમેદો પેદા થઇ. છેક ૧૮૭૫માં એટલે આજ ૨૦ વરસો ઉપર મારા પિતાજી સાથ ઇરાન સર-

---

૧ જે મેં કીધું તે આ છે; હોરમજ્દની મેહેરબાંનીથી મેં એ બધું જાત જાતનું કીધું.

૨ જે થયું છે તે સઘળું મેં હોરમજ્દની મેહેરબાનીથી કીધું છે. હોરમજ્દે મને મદદ કીધી, જેથી મેં એ કામ કીધું.

૩ જે મેં ત્યાં કીધું છે, અને જે મેં બીજે ઠેકાણે કીધું છે, તે સઘળું મેં હોરમજ્દની મેહેરબાનીથી કીધું છે.

૪ જે મેં કીધું છે, અને જે મારા બાપે કીધું છે, તેનો હોરમજ્દ સંભાળ રાખે!

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જમીનની જે આખી તવારીખ લખવાની અમે ધારણા રાખી હતી તે ધારણા આ રીતે આપો આપ પાર પડવાનો વખત નજદીક આવેલો મને જણાયો. મી૦ **કામદીન**વાળા નિબંધની શરતો કઠણ હતી તોપણ તે શરતો કે તે માટેનાં ઇનામ તરફ નજર નહિ રાખતાં ૨૦ વરસ ઉપર કરવા ધારેલાં પ્યારાં કામને થકી આ નવું ઉત્તેજન મળેલું સમજીને અમે એ કામ એકદમ હાથ ધર્યું અને બહુ ઉલટથી આગળ વધાર્યું. એ શરતો ઉપરાંત ઘણી નવી બાબતોથી આ ગ્રંથોને ભરપૂર કીધેલા વાંચનાર જોશે. તેને તરત જણાશે કે આ તવારીખ પોતાની જાતમાં ખાસપણું અને નવાપણું ધરાવે છે. એના પાડેલા અનેક ભાગોમાં જે જે જુદી જુદી બાબતોનાં બયાન, તવારીખ કે દાસ્તાન રૂપે આપવામાં આવેલાં છે તે સઘળું આગળ કદી પ્રગટ થયું નથી. અમે આ ગ્રંથને ૧૪ ભાગોમાં વહેંચ્યો છે, જેમાના પેશદાદ, કેયાની, હખામની કે સાસાની તવારીખોવાળા ભાગોને બાદ કરિયે તો બાકીનું સઘળું એવું છે કે જે લગભગ નવુંજ લાગશે, અને તેમાંનું ઘણું ખરૂં આગળ ગુજરાતી જબાનમાં પ્રગટ થવા પામ્યું નથી. આ દફતરોમાં સમાવેલી સઘળી તવારીખો નીચે મુજબની છે:—

દફતર ૧ લું.

ભાગ ૧ લો:—તવારીખે ઈરાનીઆન; યાને અસલી ઈરાનીઓ, તેમનો ધર્મ, સંસાર, રાહ રસમો વગેરેનો ઈતિહાસ.

ભાગ ૨ જો:—તવારીખે મેહબાદીઆન; યાને મેહઆબાદી પાદશાહો, તેમનો ધર્મ, અને રાહ રસમની કલ્પિત કથા.

ભાગ ૩ જો:—તવારીખે પેશદાદીઆન; યાને ઈરાનના પહેલા પાદશાહો, તેમનાં રાજપાટ અને ફતેહોનાં દાસ્તાન.

ભાગ ૪ થો:—તવારીખે કેયાનીઆન; યાને ઈરાનનાં કેયાની વંશના નામચીન મજ્દયસ્ની અને જરતોસ્તી પાદશાહોનાં દાસ્તાન.

ભાગ ૫ મો:—તવારીખે અસુરીઆન; યાને કેયાની વંશ પછી ઈરાનમાં એસીર્યાના લોકોની પાદશાહી વેળા થયલી અફડાતફડીનો હેવાલ.

દફતર ૨ જું.

ભાગ ૬ ઠો:—તવારીખે મીડીઆન; યાને ઈરાનના મીડ તબકાના મજ્દયસ્નાન પાદશાહોનો ઈતિહાસ.

ભાગ ૭ મો:—તવારીખે હખામનીઆન; યાને ઈરાનના હખામની તબકાના પાર્સી પાદશાહોની તવારીખ.

ભાગ ૮ મો:—તવારીખે યુનાનીઆન; યાને સેકંદર તથા તેના વારેસોની ઈરાનની હાકમીનો હેવાલ.

ભાગ ૯ મો:—તવારીખે પાર્સીઆન; યાને હખામની પાદશાહી ગયા પછીનાં પાર્સી રાજ્યોનો ઈતિહાસ.

ભાગ ૧૦ મો:—તવારીખે અશ્કાનીઆન; યાને ઈરાનનાં અશ્કાની તબકાના તુરાની-ઈરાની પાદશાહોનો ઈતિહાસ.

ભાગ ૧૧ મો:—તવારીખે સાસાનીઆન; યાને ઈરાનના સાસાની તબકાના પાર્સી પાદશાહોની તવારીખ.

ભાગ ૧૨ મો:—તવારીખે જરતોસ્તીઆને ઈરાન; યાને સાસાની રાજ્ય ગયા પછી જરતોસ્તી ટોળાઓની હાકમી, નાસભાગ વગેરેનો હેવાલ.

ભાગ ૧૩ મો:—તવારીખે ઈસ્લામીઆન; યાને યજદેજર્દ શેહરિયાર પછી આજ સુધી ઈરાનમાં ચાલેલી ઈસ્લામી હકુમતનો ઈતિહાસ.

ભાગ ૧૪ મો:—તવારીખે જરતોસ્તીઆને હિંદુસ્તાન; યાને ઈરાનથી હિંદુસ્તાનમાં આવી વસેલા જરતોસ્તીઓના ધર્મ, રાહ રસમ અને સંસ્થાનોની હકીકત.

આ મુજબના ૧૪ વિભાગોમાંના પહેલામાં આગળા ઇરાનીઓની રાહરસમ અને ધર્મસંબંધી બાબતો અમે જુદાં જુદાં પુસ્તકો ઉપરથી ઉપજાવી કહાડી છે, તે વાચનારને ઘણી જાણવાજોગ અને રસીલી લાગશે.

"તવારીખે મેહઆબાદીઆન" વાળો ભાગ દસાતીર અને દબેસ્તાન કેતાબો ઉપરથી ઉપજાવી કહાડયો છે, પણ ફક્ત તવારીખ લખવા માટેની શરતોને યકીન અમે આમ કીધું છે, કેમકે મેહઆબાદ જેવો કોઇ ટોળો થઇ ગયો હોય, અને તેણે ઇરાનમાં રાજ્ય કીધું હોય, એવું ઉપલી બે સિવાય દુનિયાની એક પણ કેતાબમાં જણાવેલું નથી અને તેથી એ જેમ શુદ્ધ કે સહી તવારીખના વર્ગમાં મૂકી શકાશે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નહિ તેમ દાસ્તાનો (Romance) ના વર્ગમાં પણ મૂકી શકાશે નહિ. અમે એ વિષય બાબે ઘટતી નુકતેચીની ઘટતી જગા ઉપર કીધી છે.

અશ્કાની અથવા પાર્થ્યન વંશે ઇરાનમાં ૫૦૦ વરસ અમલ ચલાવ્યો હતો તેની કશી જીવ જેવી તવારીખ આજ સુધી બહાર પડેલી નથી. એરવદ **બેહરામજી ભીખાજી કાંગા**એ પોતાની "ઇરાનની તવારીખ" માં આજ ૩૩ વરસો ઉપર એ વંશના ઇતિહાસની ટુંક નોધ આપી છે તે સિવાય બીજું એક પણ ગુજરાતી લખાણુ એ બાબે પ્રગટ થયલું અમારા જોવામાં આવ્યું નથી.

એજ રીતે સાસાની પાર્સીઓની પાદશાહી ગયા પછી ઇરાનમાં ચાલેલાં મહમદિયાન રાજપાટનો ઇતિહાસ તો ગુજરાતીમાં આ દફ્તરોમાંજ પહેલો પ્રગટ થયલો જણાશે, જે એક રીતે આપણા લોકોને વધારે હોંશથી વાંચવાજોગ એમ લાગશે કે કેટલાક મહમદિયાન પાદશાહો અસલ પાર્સી તોખમના થઇ ગયા છે.

હખામની અમલ પછી ઇરાનના જુદા જુદા ભાગો ખાતે પાર્સી પાદશાહો રાજ્ય કરી ગયા હતા તેમને લગતી છુટી છવાઇ નોધો મી૦ **જમશેદજી પાહલનજી કાપડિયા**એ અત્યાર આગમજની ઉતારેલી છે. પણ સાસાની અમલ પછી રાજ્ય ભોગવી ગયલા પાર્સી હાકમોના અમલની નોધતો આગળ થઇજ નથી, અને તે આ દફ્તરોમાં પહેલીજ મરતબે વાંચનાર આગળ રજુ કરવામાં આવે છે. મધ્ય એશિયામાં ચાલેલાં પાર્સી નાના રાજ્યો વિષેજ અમે આમ બોલિયે છિયે, કેમકે રૂસ્તમદાર, માજન્દરાન અને તબ્રસ્તાન ખાતેની પાર્સી હાકમી બાબે તો અમારા મર્હુમ મુરબી દેસાઇ **બરજોરજી પાહલનજી**ની કલમથી "નૂરે એલમ" માહવારીમાં આગળાં વરસોમાં બયાનો આવી ગયલાં છે.

કએ ગુશ્તાસ્પ પછી છેક મીડયન શેહનશાહાતની સ્થાપના થઇ ત્યાં સુધીનાં શુમારે ૧॥ હજાર વરસો સુધી ઇરાનની હાલત કેવી હતી તે બાબે આજસુધી સઘળું અંધારાંમાં રહેલું છે. પણ અમે એ અંધકારમાં દેખાતી કોઇ કોઇ તવારીખી નોધ રૂપી રોશનીનાં કિરણો ભેગાં કરવાની તજવીજ કીધી છે, જે ઉપર વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચાયા વિના રહેશે નહિ. "**હુઆફ્રીદ**" નામે એક પાદશાહનું નામ અવસ્તામાંથી શોધી કહાડવાની તજવીજ થઇ છે, અને એ પાદશાહનાં નામ ઉપરથી એક વંશ એકવાર ઇરાનમાં રાજ્ય ભોગવી ગયલું પેહેલવી પુસ્તકો ઉપરથી જાહેર થયું છે. તે વંશની હાકમીને અમે **ગુશ્તાસ્પ** પછી અને મીડયન અમલની આગમજ મૂકવાની અદના તજવીજ કીધી છે તે ઉપર ઇરાનની તવારીખના શોખીનો અને અભ્યાસીઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની એલતેમાસ કરવામાં આવે છે.

આમ એક નવાં વંશ વિષે ઇશારો કરતાં આ દફ્તરોમાં બીજાંબી અનેક નવાં વંશો વિષે અમને લખાણો કરવાં પડયાં છે તે ઉપર બે શબ્દો બોલવાની જરૂર જણાય છે. પેશદાદ વંશના **જમશેદ** અને **જોહાક** અને **ફરેદુન** પાદશાહોએ શેંકડો અને હજારો વરસોની પાદશાહી ચલાવેલી **ફિર્દુસી** જણાવી જાય છે. શાહનામાના સદાના યાદગાર સ્તંભના આ નામીચા બનાવનારનો આધાર પેહલવી પુસ્તકો હોવાં જોઇયે, જેમાં પણ વરસોની આ લાંબી મુદતને વજન મળેલો જણાય છે. હવે પેહલવી પુસ્તકોએ પોતાનો આધાર અવસ્તાવાણી ઉપરથી લીધેલો મનાય છે, અને એ પવિત્ર લખાણમાં **જમશેદ** અને **જોહાક**ના એક એક હજાર વરસોના અમલ બાબે એકાદ બે આડકતરા ઇશારાઓ મળે છે તે કોઇથી ના પડાશે નહિ. પણ તેટલામાટે એ પાદશાહોએ આમ આટલાંબધાં વરસો રાજ્ય કીધેલું આપણે માનવું જોઇયે એવું કશું નથી. એવું લાગે છે કે આલાંબાં વરસોનો અમલ એકજ પાદશાહનો નથી પણ અનેક પાદશાહોના અમલનાં વરસોને આમ એકનાંજ નામ હેઠલ સમાવી દેવામાં આવ્યાં છે, અને તેથી એક આખા વંશની કારકિર્દી એકજ મૂળ પુરૂષને આપી દેવામાં આવેલી જણાય છે. હવે ખરેખર આમ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છેજ તે બુન્દેહેશ નામનાં પેહેલવી પુસ્તક ઉપરથી આડકતરી રીતે સિદ્ધ થાય છે, અને તે કેમ સિદ્ધ થાય છે તે અમે ઉપલા ત્રણકે પાદશાહોના સંબંધમાં એક જુદુંજ ખાસ પ્રકરણ લખીને સમજાવવાની અદના તજવીજ કીધી છે.

એજ રીતે **ફિરદૌસીએ** કેટલાક પાદશાહોને **૧૦૦ થી ૧૨૫** અને **૧૫૦** વરસોના લાંબા અમલ ચલાવી ગયલા જાહેર કીધાછે; જેમકે—**મિનોચેહેર, કએ કોબાદ, કએ કાઉસ, કએ લોહરાસ્પ** અને **કએ ગુશ્તાસ્પ.** પણ એ સઘળાઓ આમ આટલાંબધાં વરસો રાજ્ય ચલાવી ગયા હોય એમ માનવાનો આપણી કને કશો આધાર નથી. બનવાજોગ તો એ છે કે **જમશેદ** અને **જોહાક** અને **ફરેદુનની** પેઠે એ પાદશાહોને પણ તેમની આગળ યા પાછળના પાદશાહોના અમલનાં વરસો આપી દેવામાં આવ્યાં હશે. અને આમ માનવા માટે આપણને અવસ્તાવાણી મદદગાર થઇ પડેછે. **ફિરદૌસી** મુજબ **કોબાદ** પછી તેનો બેટો **કાઉસ** આવ્યો, અને **કાઉસ** પછી તેનો નબીરો **કએ ખુસરો** તખ્તનશીન થયો હતો. પણ બુન્દેહેશ આપણા શાયરની ભૂલ ભાંજે છે. એ પેહલવી પુસ્તકમાં **કએ કોબાદ** પછી **કએ અપિવેહ** અને **અપિવેહ** પછી **કએ કાઉસ**નાં નામો આપ્યાં છે. વળી એજ દફતરમાં **કાઉસ** પછી **કએ અર્ષ, કએ પિસાન** અને **કએ બ્યાર્ષ**નાં નામો આપ્યાં છે. હવે બુન્દેહેશમાં જણાવ્યું નથી કે આ સઘળાં નવાં નામવાળા અને "કએ" ના એલકાબવાળા કેયાનીઓએ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું કે નહિ; પણ અવસ્તાવાણી અહીં એકવાર ફરીને આપણી મદદે આવેછે, જેમાં જણાવ્યા મુજબ એ સઘળાઓને એક પછી એક "કવિ" કહ્યાછે, એટલુંજ નહિ પણ જેમ **કએ કોબાદ** અને **કએ કાઉસ**ને કેયાની ખોરેહ મળ્યું હતું, તેમ **કએ અપિવેહ, કએ અર્ષ, કએ પિસાન** અને **કએ બ્યાર્ષાન**ને પણ એ ખોરેહ યાને નૂર મળ્યું હતું, જે પાદશાહીની નિશાની ગણાઇ છે. આ ઉપરથી ઠરેછે કે આ નવાં નામવાળા ધણીઓ રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા. એજ રીતે **કાઉસ**ના બેટા અને **કએ ખુસરો**ના બાપને નામે ઓળખાતા શાહજાદા **સિયાવશ**ને પણ ઉપલું ખોરેહ મળેલું અવસ્તા જણાવે છે અને તેથી તેમાં તેને **કવિ-સ્યાવર્ષાન**ને નામે તેના ખરા એલકાબ સુધાં ઓળખ્યો છે. એટલામાટે જેમ ઉપલાઓને તેમજ આ કેયાની શાહજાદાને પણ અમે પાદશાહી કરી ગયલો ગણ્યો છે અને તે માટેની અમારી સમજણ મુજબની દલીલો રજુ કરવાની અદના તજવીજ કીધી છે. એમાં અમે કેટલી ફતેહ પામ્યા છિયે યા કેટલો ભૂલાવો ખાધો છે તે જાણવાને સદા ઉમેદવાર રહીશું.

પેશદાદ ટોળાનાં નવાં વંશો અને કેયાની ટોળાના નવા પાદશાહો સંબંધી અમારી અદના કોશેશના સંબંધમાં આટલો ખોલાસો આપ્યા પછી હવે એક જુદીજ બાબત ઉપર વાંચનારનું લક્ષ ખેંચવાની ફરજ વિચારિયે છિયે, અને તે આ દફતરોમાં આપેલી વરસોની ગણત્રી બાબે છે. અલબત મીડયન અથવા બરાબર બોલિયે તો હખામની પાદશાહાતથી સહી તવારીખ શરૂ થાય છે માટે તે વખ્તની યા ત્યાર પછીની ગણત્રી બાબે અમારે કશું જણાવવાનું નથી. અમે તો પેશદાદ અને કેયાની જમાનાઓ વખ્તે બનેલા બનાવોનાં વરસો ગોઠવવા બાબે બોલિયે છિયે. **જમશેદ** અને **ફરેદુન,** તથા **કાઉસ, ખુસરો** અને **ગુશ્તાસ્પ** જેવા પ્રખ્યાત પાદશાહોની હયાતી જો એક વાર કબૂલ રાખવામાં આવે તો પછી તેઓ કયા જમાનામાં થઇ ગયલા હોવા જોઇયે તે જાણવાની કુદરતી જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. હવે એ પાદશાહોનાં નામો જ્યારે અવસ્તાવાણી જેવાં આપણી કનેનાં આપણાં સર્વથી પુરાણાં લખાણોમાંથી મળે છે ત્યારે તેમની હયાતી બાબે શક લઇ જવાનો કશો સબબ નથી. જ્યારે એમજ છે ત્યારે સવાલ ઉભો થશે કે **જમશેદ** ક્યારે થઇ ગયો? પણ **જમશેદ** બહુજ દૂરના જમાનાનો પાદશાહ છે, માટે જે પાદશાહથી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કેયાની વંશની સમાપ્તિ થયલી અવસ્તાવાણી ઉપરથી આપણુ સમજીયે છિયે તે પાદશાહ— **ગુશ્તાસ્પ**—નોજ જમાનો પ્રથમ જાણવાની તજવીજ કરિયે.

ખચીત, આમ તો કેર્યે લખેલું કે કોત્રેલું મળવાનું નથી કે એ પાદશાહ ફલાનાં વરસમાં હસ્તી ભોગવી ગયો હતો. પણ એના વખ્તમાં અશો પેગામ્બર **જરતોશ્ત** હયાતી ભોગવી ગયો હતો, અને કેટલીક આડકતરી શાહદતો ઉપરથી એ નામાંકિત નરનો થોડો ઘણો ભરૂસો રાખવાજોગ જમાનો મળી આવે છે, માટે તેનો જે જમાનો તેજ **ગુશ્તાસ્પ**નો જમાનો છે. એ જમાનો અમે ઇ. પૂ. ૨૬૦૦થી ૨૭૦૦ ઉપર મૂકવાને લલચાયા છિયે, પણ તે ખરો અથવા સહી છે એમ ઘડીભર પણ કહેવા કે કહેવાડવા માગતા નથી. તોપણ એ જમાનો બીજી આજ સુધી જાહેર થયલી જરતોસ્તી તારીખો કરતાં વધારે ભરૂસેદાર છે એમ કહેવાય છે—કંઇજ નહિ તો એટલું તો ખરૂં છે કે એ સનેને ખોટો પાડવાની યા તેને બદલે બીજો વધારે તેહકીક કરેલો સને મુકરર કરવાની તજવીજ થઇ નથી. એટલામાટે પ્રખ્યાત ડૉ૦ **હાઉગે** ગણાવેલી આ તારીખનો ટેકો લઇને અમે **ગુશ્તાસ્પ**ની આગમજ થઇ ગયલા પાદશાહોનાં વરસો ગણવા અને ગોઠવવાની તજવીજ કીધી છે, જે ઘણી ખામી ભરેલી અને અધુરી છે એમ અમો પ્રથમથીજ કબૂલ કરિયે છિયે. તોપણ એ માત્ર એક નબળી તજવીજ છે, અને તે ઉપરથી બીજા વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓને નવી સબળી તજવીજ કરવાનું સુઝ પડશે એમ સમજીને અમે એ અદના કોશેશ છેક **ગયોમર્દ** સુધી લંબાવવાની ચાલુ રાખી છે.

પણ આમ કરવામાં એક હજાર કે પાનશો, દહોડશો કે એકશો વરસો સુધી રાજ્ય ભોગવી ગયલા કહેવાતા પાદશાહોના લાંબા અમલનાં એ વરસોમાં કાપકુપ ચલાવવાની અમને ફરજ પડી છે. એક તરફથી હજરત **જરતોશ્ત**નો જમાનો પકડીને બીજી તરફથી દુનિયામાં આવેલી મોટી જગરેલની તારીખ અમે હાથ કીધી છે, જે યુરોપિયન શોધકોની ગણત્રી મુજબ ઇ. પૂ. ૩૨૫૦ની મનાય છે. હવે અવસ્તામાં એવીજ એક રેલ **જમશેદ**ના જમાનામાં આવેલી હોય એવી શાહદત મળે છે, માટે ઉપલી તારીખવાળા જમાનામાં **જમશેદ**ની હસ્તી મૂકવાની કુદ્રતી લાલચ થાય છે. પણ અમારી ગણત્રી મુજબ **જમશેદ**નો જમાનો આ તારીખ કરતાં વધારે પુરાણો જણાય છે. એ ગણત્રી મુજબ અમે **જમશેદ** અને **ગુશ્તાસ્પ** વચેનાં વરસો તેઓ વચે હસ્તી ભોગવી ગયલા પાદશાહો અને બની ગયલા બનાવોનાં દાખલ ગણ્યાં છે, અને તેમ કરતાં જે સારાંશ ઉપર અમે આવી શક્યા છિયે તે મુજબનાં વરસો આ દરેક પાદશાહ અને દરેક મોટા રાજદ્વારી ઉથળપાથળ જેવા બનાવને આપવા માંગ્યાં છે.

અમે ફરીથી કહિયે છિયે કે આમાં અમે માત્ર અટકળ સિવાય બીજું વધારે કશું કીધું નથી. એ અટકળોને જેમ અમે ખરી યા કેવળ ભરૂસેદાર ગણતા નથી તેમ વાંચનાર કને ગણાવવા પણ માંગતા નથી. તરતવેળા આપણી તવારીખનો સિલસિલો ચાલુ રાખવા, અને બીજી વધારે ચોકસાઇ ભરેલી ગણત્રીઓની ગેરહાજરીમાંજ અમે આ અટકળો રજુ કીધી છે, જેમને વધારે ભરૂસો મૂકવા જોગ કે વાસ્તવિક લાગતી ગણત્રીઓ જોતાંજ રદ કરવાને અમે સૌથી પહેલા તૈયાર થઇશું. વળી આ અટકળો એક લેખે ગુણગારી એમ છે કે એથી આગળા પાદશાહોની હૈયાતી જેઓ કલ્પિત ગણવા અને ગણાવવા માંગેછે તેઓને એક રીતે જવાબ મળે છે. જેઓ એમ કહેવા માંગેછે કે જે ઘણી હજાર કે પાનશો કે શો વર્ષ રાજ્ય ચલાવે તે કવિનાં ભેજાંની કલ્પિત બનાવટ હોવી જોઇયે, તેઓને આપણી ઉપલી ગમે એવી કાચી કે અધુરી ગણત્રીઓને આધારે આપણ કહી શકીશું કે વાંધો કહાડનારાઓ ધારે છે તેમ ઉપલા પાદશાહો કલ્પિત નથી પણ તેમના અમલ યા હસ્તીનાં વરસોની મુદતમાં બીજા ઘણીઓનાં વરસો ઘુસી ગયલાં છે, ઇત્યાદિ. આ બાબતમાં અમે જેમ જેમ તવારીખમાં આગળ વધ્યા છિયે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેમ તેમ વિગતવાર ખોલાસા આપતા ગયા છિયે અને વાંચનારને સમજ પડે તેવી દલીલો રજુ કરતા ગયા છિયે, માટે આ ઠેકાણે આ કરતાં વધારે લંબાણ કરવાની જરૂર જણાતી નથી.

હવે આ દિબાચામાં એકજ બાબત જણાવવાની રહીછે, અને તે આ તવારીખ રચવા અને પ્રગટ કરવાનાં કામમાં મળેલી મદદ અને તે આપનારા કદરદાન મિત્રો વિષેની છે. આવા એક ગ્રંથના દિબાચા જેવી ગંભીર બાબતમાં ખાનગી બાબતો દાખલ કરવાનું પસંદ કરવા જોગ ગણાશે નહિ, તોપણ સર્વથી પહેલાં અમને એટલુંતો જણાવ્યા વિના ચાલતું નથી કે અમારા મિત્ર શેઠ **અરદેશર કામદીને** જો ઇરાનની સંપૂર્ણ તવારીખ માટે ઇનામનો નિબંધ માંગ્યો ન હોત તો આ પુસ્તક કદાચજ પ્રગટ થવા પામત, અને નિબંધની એ માંગણી અમારી પોતાની એલતેમાસ ઉપરથી થયલી હતી માટે અમો એ ભલા મિત્રના બેવડા હેસાનમંદ છિયે. બીજા હાથ ઉપર અમારા કાબેલ મિત્ર શમ્સ ઉલ ઓલમા **જીવનજી જમશેદજી મોદી** બી. એ. ના અમે થોડા આભારી નથી. આ ગ્રંથો લખવા અને બહાર પાડવાના સંબંધમાં એ જવાન એરવદ સાહેબની ભલી દિલસોજીનો અમને ઘણો લાભ મળ્યો છે, તે કબૂલ કરવું અમારે મનથી એક મોજ છે. સર જમશેદજી જીજીભાઇ ટ્રાન્સ્લેશન ફંડના નામદાર સરનશીન અને બીજા ટ્રસ્ટી સાહેબો તરફથી આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવાનાં કામમાં જે સંગીન મદદની મેહેરબાનગી થઇ છે તે માટે આ ઠેકાણે તે સાહેબોનો ઘટતો આભાર માન્યાવિના ચાલતું નથી, જેઓ માંહેલા એક નામદાર સર **દીનશાહજી માણેકજી પિટિટ,** બેરોનેટને આ ગ્રંથ અર્પણ કરવામાં પાર્સી ટોળાના નેયાગાનોની આ તવારીખને માટે આજની જરતોસ્તી કોમમાંથી એક સર્વથી લાયક નામ મળેલું સર્વ કોઇ એકમતે કબૂલ કરશે. શેવટે મુલ્લાં ફીરોજ મદ્રેસાના કારોબારીઓએ આ ગ્રંથો પ્રગટ કરવાની પરવાનગી આપવા માટે તેમનો પણ ઉપકાર માનિયે છિયે.

આ દફ્તરો બનાવવામાં અમે અનેક ગુજરાતી, ઇંગ્રેજી અને ફાર્સી પુસ્તકોની મદદ લીધી છે અને તે મદદ ઘટતી જગા ઉપર નોટ મારીને કબૂલ કીધી છે. તે સર્વમાંનાં મુખ્ય પુસ્તકોની એક સામટી ટીપ નીચે આપિયે છિયે:—

ઇંગ્રેજી—

Ancient India, by Romesh Chunder Dutt.
Ancient and Modern Geography, a Compendium of, by Rev. C. G. Nicolay
Avesta : the Religious Books of the Parsees, by A. H. Bleeck.
Asiatic Researches, vols. II & IX.
Ain-i-Akbari, vol. I. by Blochmann.
" " vol. II. by Col. Jarrett.
Ancient History, vols. I & II, by C. Rollin.
Ancient Monarchies, vol. II. by G. Rawlinson
Alexander's Empire (The Story of the Nations Series), by J. P. Mahaffy.
American Oriental Society, Journal of the, vol. XV.
Architecture, History of, vol. II. by Sir J. Fergusson.
Assyrians and Chaldeans, History of the,
B. B. R. A. Society, The Journal of the, vol. IX. No. 25.
Bokhara, History of, by A. Vambury.
Central Asia, The Sketches of, by A. Vambury
Dissertation, in Richardson's Persian, Arabic and English Dictionary.
Eastern Iranians in Ancient Times, Civilization of the, by Dr. Geiger ; translated by Darab Dastur Peshotan Sanjana, vols. I. and II.
Egyptian and Zoroastrian Doctrines of Faith, by Dr. E. Roth, translated by K. R. Cama.
Gathas, The Five Zaroastrian, by Dr. C. Mills.
Gazetteer, The Imperial, vol. V. by Sir W. W. Hunter.
" The Bombay, vol. XIII. by J. M. Campbell.
Hindu Mythology, A Classical Dictionary of, by J. Dowson.
Herodotus, Rawlinson's, vol. I.
" by Henry Cary.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

Iranian Writing in the Parthian Period, History of, by M. Levy.
India, History of, as told by its own Historians, by Sir H. Elliot, vols. I to VI.
Jamshedi Naoroz, A Discourse on, by K. R. Cama.
Jews, History of the, by Josephus.
Judea, Antiquities of, by Josephus.
Lives, Plutarch's.
Mahomet, Lives of the Successors of, by Washington Irving.
Medes, History of the.
Nineveh and its Remains, by Sir H. Layard.
Oriental, Geography of Ibn Haukal, by Sir W. Ouseley.
Parsis, History of the, vol. I., by D. F. Karaka.
Parthia, History and Coinage of, by Lindsay.
" (Story of the Nations Series) by G. Rawlinson.
Parsis or Modern Zerdusthians, by Henry George Briggs.
Persia, Ancient and Modern, by Piggot.
" A General Sketch of the History of, by C. R. Markham.
" Historic and Descriptive Account of, by J. B. Fraser.
" History of the Early Kings of, by David Shea.
" (The Story of the Nations Series,) by S. G. W. Benjamin.
Parsis, Essays on the Sacred Language, Writings, and Religion of the, by Dr. M. Haug
Pahalavi Texts, Part I, (Sacred Books of the East Series), by Dr. E. W. West.
Roman Empiire, Downfall of the, by E. Gibbon.
Roman Empire, vol. VII by Meryvale.
Rajasthan, Annals and Antiquities of, vol. I, by col. J. Tod.
Royal Asiatic Society, Journal of the, vol. XII.
Sanscrit Texts, Original, by Dr. W. Muir.
Sixth Oriental Monarchy, by G. Rawlinson.
Strabo, The Geography of, vol III.
Vedas, the Age of the, by B. G. Tilak.
Zend Avesta, Part I, Vendidad, by J. Darmesteter.
" Part III, Gathas, by Dr. C. Mills
" of Anquetil du Perron, Extracts from the, by K. E. Kanga.
" a Introductions to the, vol. I., by Anquetil du Perron.
" vol I, by Dr. Westergaard.
Zoroaster, A Lecture on the first Speech of by Dr. Haug.
Zoroastrian Religion and Customs, A Brief Sketch of the, by Ervad S. D. Bharucha.
Zoroaster's Native Place, Where was, by A. V. Williams.

ગુજરાતી—

અર્દીસૂર યસ્ત બા માએની—એ૦ તેહમુરસ દીનશાહ અંકલેશ્વરિયા.
ઇજશ્ને અને વીસ્પરદ બા માએની—એ૦ કાવસજી એદલજી કાંગા.
ઇરાની વિષયો—શમ્સ-ઉલ-ઓલમા જીવનજી જમશેદજી મોદી.
અવસ્તા જમાનની ઘર સંસારી જીંદગી, ભૂગોળ અને એકરારનામુ. }— " " "
અવસ્તાનાં વિશેષ નામોની ફરહંગ— " " "
ઇરાન દેશના રહેનારા ગરીબ જરતોસ્તીઓની હાલત સુધારવા સારૂં સ્થાપેલાં ધરમખાતાની ઉપજ નીપજનો એહેવાલ, ૧૮૬૧થી ૧૮૬૪ સુધીનો.
ઇઅજદેજરદી તારીખ—ખ. રૂ. કામા.
એક વખત આખી દુનીયામાં સરદારી ભોગવી ગયલા ઇરાની પાદશાહોનો ટુંક અહેવાલ—અરદેશર સોહરાબજી દસ્તુર કામદીનના.
કાફરે સીહાપુશ—જમશેદજી પાહાલણજી કાપડયા
ખોરદેહ અવસ્તા બા માએની—એ૦ કાવસજી એદલજી કાંગા.
"ગુજરાત મિત્ર," ૧૮૯૧.
જરતોસ્તી અભીઆસ—ખ. રૂ. કામા.
જરતોશત નામુ "
તવારીખે મલુકે તવાએફે જરથોસ્તીઆંન—જમશેદજી પાહાલણજી કાપડ્યા.
તવારીખે સાસાનીઆન—બરજોરજી પાહલનજી દેસાઇ, તથા પાહલનજી બરજોરજી દેસાઇ.
તવારીખે હખામનીઆન—બરજોરજી પાહલનજી દેસાઇ, તથા પાહલનજી બરજોરજી દેસાઇ.
તકવીઅતે દીને માજદીઅસનાં—સોહરાબજી જમશેદજી જીજીભાઇ
દબેસ્તાને મજાહેબ—મોબેદ ફરદુનજી મરજબાનજી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દસાતીર—મુલાં ફીરોજ બીન કાઉસ.
દીનકર્દ, દફ્૦ ૬ ઠું તથા ૮ મું.
દેસાઇ ખાનદાનની તવારીખ—પાહલનજી બરજોરજી દેસાઇ.
નામયે ખુસ્રવાન: પ્રાચીન કાળના ઇરાની પાદશાહોનો એહવાલ—અરદેશર ડોસાભાઇ મુનશી.
"નૂરે એલમ", દફ્૦ ૧૨ મું, ૧૮૮૨.
પારસી પ્રકાશ, દફ્૦ ૧ લું—બહેમનજી બેહરામજી પટેલ
"મુંબઇ ગેઝેટ", ૧૮૯૪
"મુંબઇ સમાચાર", ૧૮૯૪
ઇશઅત બા માએની—દસ્તુર એ. સો. મેહરજીરાણા તથા એરવદ મં. શા. વાછા.
"રાહનુમાએ માજદયસ્નાન"; દફ્૦ ૪, અંક ૧૨.
રીશાલે એજહારે શીઆતે ઇરાન—માણકજી લીમજી હુશંગ હાંટરીઆ.
વંદીદાદ, તરજુમો તથા ફરહંગ—એમ કાવસજી એદલજી કાંગા
સેતાએશે અહુરમજ્દ—એ૦ જામાસ્પજી એદલજી દાદાચાંદજી
હાદેસા નામુ—દસ્તુર ફરામજી અસ્ફંદિયારજી રબાડી.
"જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી", ૧૮૯૦–૯૧ ની મોસમનાં ભાષણો; ભાષણ ૫ મું.

ફારસી—

શાહનામુ—ફિર્દુસી
રોજત અસ સફા—મીરખુંદ
હબીબ ઉસ સીયર—ખોંદેમીર
તારીખે ફેરેસ્તા—મોહમદ કાસમ હિંદુશાહ

મુંબઇ, તા૦ ૧૦ મી
ડિસેમ્બર ૧૮૯૫.

પાહલનજી બરજોરજી દેસાઇ.

સાકળિયું.

—:o:—

ભાગ ૧.

તવારીખે ઇરાનીઆન.

બાબ ૧.

ઇરાનવેજ.

ફસલ ૧—"સૌથી સરસ" સંસ્થાન... ૧
ફસલ ૨—ઇરાનવેજનાં સંસ્થાનો...... ૫
ફસલ ૩—અવસ્તા જમાનાની ટુંક ભૂગોળ... ... ... ૨૨

બાબ ૨.

જરતોશ્તની આગમજના ઇરાનીઓ.

ફસલ ૧—ઇરાની અને હિંદુ આર્યો—તેઓ વચેના મતભેદના સબબો ... ૨૬
ફસલ ૨—ઇરાની આર્યોના દેવ શત્રુઓ તે ઇરાનના અસલી વતનીઓ. ... ૩૩

બાબ ૩.

મજદયસ્ની ઇરાનીઓનો મજહબ.

ફસલ ૧—જરતોસ્તની આગમજના પેગામ્બરો-હોમ... ... ... ૪૧
ફસલ ૨—મજદયસ્ની ધર્મ-તેની ખૂબી, તેનો ફેલાવો ૪૪

બાબ ૪.

સપેતમાન જરતોશ્ત.

ફસલ ૧—જરતોસ્તનો જન્મારો ... ૫૧
ફસલ ૨—પેગામ્બરની ખૂબી ... ૬૩

બાબ ૫.

જરતોશ્તનો જમાનો.

ફસલ ૧—જરતોસ્તી સને બાબે ભાંજગડ... ... ... ૬૭
ફસલ ૨—દારાયસ હીસ્તાસ્પિસનો જમાનો અને જરતોસ્ત ૭૦
ફસલ ૩—જરતોસ્તના જમાના બાબે કાંઇક ભરૂસેદાર અનુમાન.. ... ૭૨

બાબ ૬.

જરતોશ્ત પછી ધર્મની પચરંગી હાલત.

ફસલ ૧—ઇજદોની આરાધનાનું સજીવન થવું... ... ... ૭૮
ફસલ ૨—પાડોશી પ્રજાઓનાં ધર્મ મતની અસર... ... ... ૮૧
ફસલ ૩—ધર્મપુસ્તકો ભેગાં કરવાની તજવીજ ૮૫

બાબ ૭.

મજદયસ્ની ધર્મપુસ્તકો.

ફસલ ૧—અવસ્તાવાણીનાં દફતરો—ગાથાવાણી ૯૩
ફસલ ૨—અવસ્તાવાણીનાં બાકીનાં દફતરો... ... ... ૯૬
ફસલ ૩—ગૂમ થયલા અવસ્તા-૨૧ નોસ્કો ૧૦૦
ફસલ ૪—પેહેલવી પુસ્તકો... ... ૧૦૫

બાબ ૮.

અસલી ઇરાનીઓનો સંસાર.

ફસલ ૧—જંન્મ, લગ્ન અને મરણ... ૧૦૯
ફસલ ૨—ધર્મ, રસમ અને વેહમ ... ૧૧૬
ફસલ ૩—હુંનર, ઉદ્યોગ અને વેપાર ધંધો ૧૧૭

બાબ ૯.

ઇરાનીઓની ફિલસુફી.

ફસલ ૧—આથ્રવન ધર્મગુરૂઓ... ... ૧૨૪
ફસલ ૨—વખ્તની વહેંચણી ૧૨૬
ફસલ ૩—જીવની અમર્ગી–રસ્તાખેજ–ફ્રવષિ... ... ... ૧૩૧

બાબ ૧૦.

ઇરાનીઓનું વિદ્યાજ્ઞાન.

ફસલ ૧—અવસ્તામાંથી મળતી વિદ્યા ૧૩૬
ફસલ ૨—ઇરાની ભાષાઓ... ... ૧૩૯

બાબ ૧૧.

રાજ્ય પ્રકરણ.

ફસલ ૧—રાજ્યનીતિ... ... ... ૧૪૭
ફસલ ૨—લડાઇ અને લડવૈયાઓ ... ૧૫૦
ફસલ ૩—ન્યાય અને ધારા... ... ૧૫૨

ભાગ ૨.

તવારીખે મેહઆબાદીઆન.

બાબ ૧૨.

મેહઆબાદી ટોળાની પાદશાહી.

ફસલ ૧—મેહઆબાદ અને તેનું ખાનદાન ૧૫૫
ફસલ ૨—બાકીના ત્રણ ટોળાઓની હકીકત ૧૫૮

બાબ ૧૩.

મેહઆબાદી મજહબ.

ફસલ ૧—મજહબની મૂળ મતલબ ૧૬૪
ફસલ ૨—પેગામ્બરો ઉપર ઉતરેલી પોથીઓ ૧૬૬

બાબ ૧૪.

દસાતીર અને દબેસ્તાન.

ફસલ ૧—આકાશી કેતાબનાં પુરાતનપણાનું ભોપાળું ૧૬૮
ફસલ ૨—દબેસ્તાને ફોડેલો દસાતીરનો ભરમ ૧૭૨

ભાગ ૩.

તવારીખે પેશદાદીઆન.

બાબ ૧૫.

ગેયોમર્દ.

ફસલ ૧—ઇરાનનો પહેલો પાદશાહ... ૧૭૭
ફસલ ૨—ગેલશાહના શત્રુઓ ... ૧૮૦

બાબ ૧૬.

હુશંગ.

ફસલ ૧—"પહેલો પેશદાદ." ... ૧૮૫

બાબ ૧૭.

તેહમુરસ.

ફસલ ૧—"દેવબંદ"ની કારકિર્દી... ૧૮૯

બાબ ૧૮.

જમશેદ.

ફસલ ૧—અસલી ઇરાનીઓનો "સોનેરી જમાનો" ૧૯૨
ફસલ ૨—પાદશાહનો ખોદાઇ દાવો... ૧૯૬
ફસલ ૩—અવસ્તાને આધારે જમશેદ નામુ... ... ... ૧૯૯

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૯.

જોહાક

ફસલ ૧—"પ્રદેશી અમલનો જુહમાત" ૨૦૬
ફસલ ૨—પેહલવાની ખાનદાનનો ફરેદુન ૨૦૮

બાબ ૨૦.

ફરેદુન

ફસલ ૧—"ફરેદુને ફરરોખ" ... ૨૧૨
ફસલ ૨—ફરેદુનની ફતેહો... ... ૨૧૬
ફસલ ૩—કેરશાસ્પ અને તેનું ખાનદાન ૨૧૮
ફસલ ૪—પાદશાહ ઇરેજ ૨૨૧

બાબ ૨૧.

જમશેદ, જોહાક અને ફરેદુનનાં નવાં વંશો.

ફસલ ૧—જમશેદી વંશ... ... ૨૨૪
ફસલ ૨—જોહાકી વંશ ૨૨૮
ફસલ ૩—આથ્વ્યાની વંશ. ... ૨૩૦

બાબ ૨૨.

મિનોચેહર.

ફસલ ૧—પાદશાહની નસલ ... ૨૩૪
ફસલ ૨—ઇરાનને શત્રુઓથી સ્વચ્છ કરવાની જવાંમર્દી ૨૩૫
ફસલ ૩—સામ નરીમાન અને તેનું ખાનદાન ૨૩૯

બાબ ૨૩.

નબળા પાદશાહોનો તબકકો.

ફસલ ૧—નોદર... ... ... ૨૪૪
ફસલ ૨—અફ્રાસિયાબ. ઇરાનમાં બીજી વારનો તુરાની અમલ ૨૪૮
ફસલ ૩—જુ ૨૫૧
ફસલ ૪—કેરશાસ્પ ૨૫૨
પેશદાદ ટોળાની વંશાવળી ૨૫૪
પેશદાદ ટોળાના જમાનાની એક કાચી ગણત્રી ૨૫૫

ભાગ ૪

તવારીખે કેઆનીઆન.

બાબ ૨૪.

કએ કોબાદ.

ફસલ ૧—પાદશાહ માટે શોધખોળ ... ૨૫૬
ફસલ ૨—તુરાન સાથ નવી મોટી લડાઇ ૨૫૮

બાબ ૨૫.

કએ અપિવેહ.

ફસલ ૧—કેઆની વંશના નવા પાદશાહો. ૨૬૨

બાબ ૨૬.

કએ કાઉસ.

ફસલ ૧—માજંદરાનની ફતેહ. ... ૨૬૫
ફસલ ૨—આથમણ તરફ દસ્તદરાજી... ૨૭૦

બાબ ૨૭.

નવા કેયાની પાદશાહો.

ફસલ ૧—ચાર નવા પાદશાહો ... ૨૭૫
ફસલ ૨—રૂસ્તમનાં નવાં નવાં પરાક્રમોઃ સોહરાબ ૨૭૭

બાબ ૨૮.

કએ સિયાવશ.

ફસલ ૧—"ખુબસૂર્ત" અને "બેગુનાહ" ૨૮૧
ફસલ ૨—"કર્સીવજનાં કારસ્તાન-કાચા કાનની ખરાબી" ૨૮૬

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૯.

કએ ખુસરો—૧.

ફસલ ૧—અવસ્તા મુજબનું બયાન... ૨૯૨
ફસલ ૨—બચપણની કહાણી... ... ૨૯૪
ફસલ ૩—બહમનદેજની ફતેહ... ... ૨૯૮

બાબ ૩૦.

કએ ખુસરો—૨.

ફસલ ૧—સિયાવશનો કીનો ... ૩૦૨
ફસલ ૨—તુરાની કહાણીઓ અને તે ઉપરથી લડાઇઓ ૩૦૬

બાબ ૩૧.

કએ ખુસરો—૩.

ફસલ ૧—કીનાનું શેવટ—તુરાનનાં રાજ્યની સમાપ્તિ. ૩૧૪
ફસલ ૨—અફ્રાસિયાબ બાબે નવો તર્ક. ૩૧૯
ફસલ ૩—પાદશાહનું ભેદ ભરેલું મરણ. ૩૨૧

બાબ ૩૨.

કએ લોહરાસ્પ.

ફસલ ૧—નવા પાદશાહ સામે સરદારોનો અણગમો ૩૨૫
ફસલ ૨—શાહજાદા ગુશ્તાસ્પની કહાણી. ૩૨૭
ફસલ ૩—રૂમશામના પાદશાહની સરકશી... ... ... ૩૩૦

બાબ ૩૩.

કએ ગુશ્તાસ્પ—૧.

ફસલ ૧—જરતોસ્તી દીનની "બાજુ અને ટેકો" ૩૩૨
ફસલ ૨—મજહબતરફની પહેલી લડાઇ ૩૩૫
ફસલ ૩—"કાચાકાનની ખરાબી" ... ૩૩૮

બાબ ૩૪.

કએ ગુશ્તાસ્પ—૨.

ફસલ ૧—ઇરાનની મોટી જાહોજલાલી. ૩૪૨
ફસલ ૨—બે તેહમતનો વચે જંગ... ૩૪૬
ફસલ ૩—જોહાં પેહલવાન રૂસ્તમ ... ૩૫૦

બાબ ૩૫.

ગુશ્તાસ્પ પછીનો જરતોશ્તી અમલ.

ફસલ ૧—બેબિલનના પાદશાહો ... ૩૫૪
ફસલ ૨—બેબિલનમાં દસ્તુરાન દસ્તુરોની પાદશાહી... ... ... ૩૫૮
કેયાની પાદશાહોની વંશાવળી ... ૩૬૧
કેયાની પાદશાહોના જમાના બાબે એક કાચી ગણત્રી... ... ... ૩૬૨

ભાગ ૫.

તવારીખે અસુરીઆન.

બાબ ૩૬.

ઇરાનમાં પ્રદેશી અમલ.

ફસલ ૧—ઇરાનની એસીર્યન ફતેહ... ૩૬૩
ફસલ ૨—બેબિલનના ઇલામી (ઇરાની) પાદશાહો ૩૬૮

બાબ ૩૭.

હુઆફ્રીદ વંશ: એક નવાજ જરતોશ્તી ટોળાની પાદશાહી.

ફસલ ૧—હુઆફ્રીતાન ખાનદાન ... ૩૭૨
ફસલ ૨—હુઆફ્રીદ પાદશાહ ... ૩૭૪

બાબ ૩૮.

બાહદુર ઇરાની ટોળાઓ.

ફસલ ૧—પાર્સી અને મીડ તાયફાઓ. ૩૭૭

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

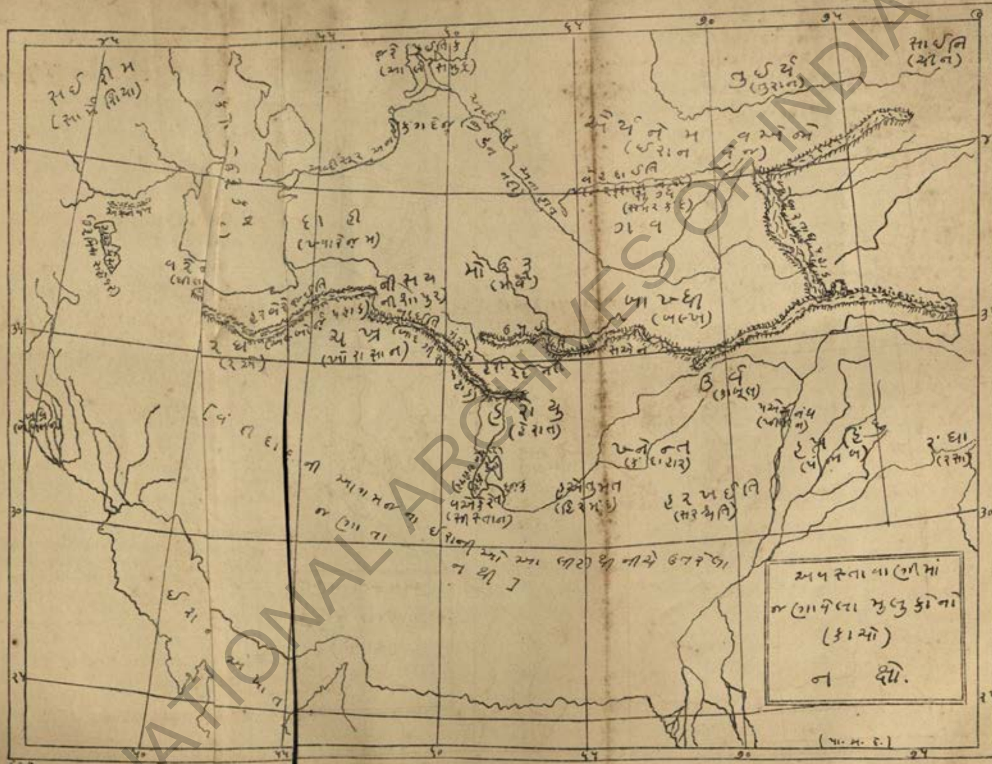

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

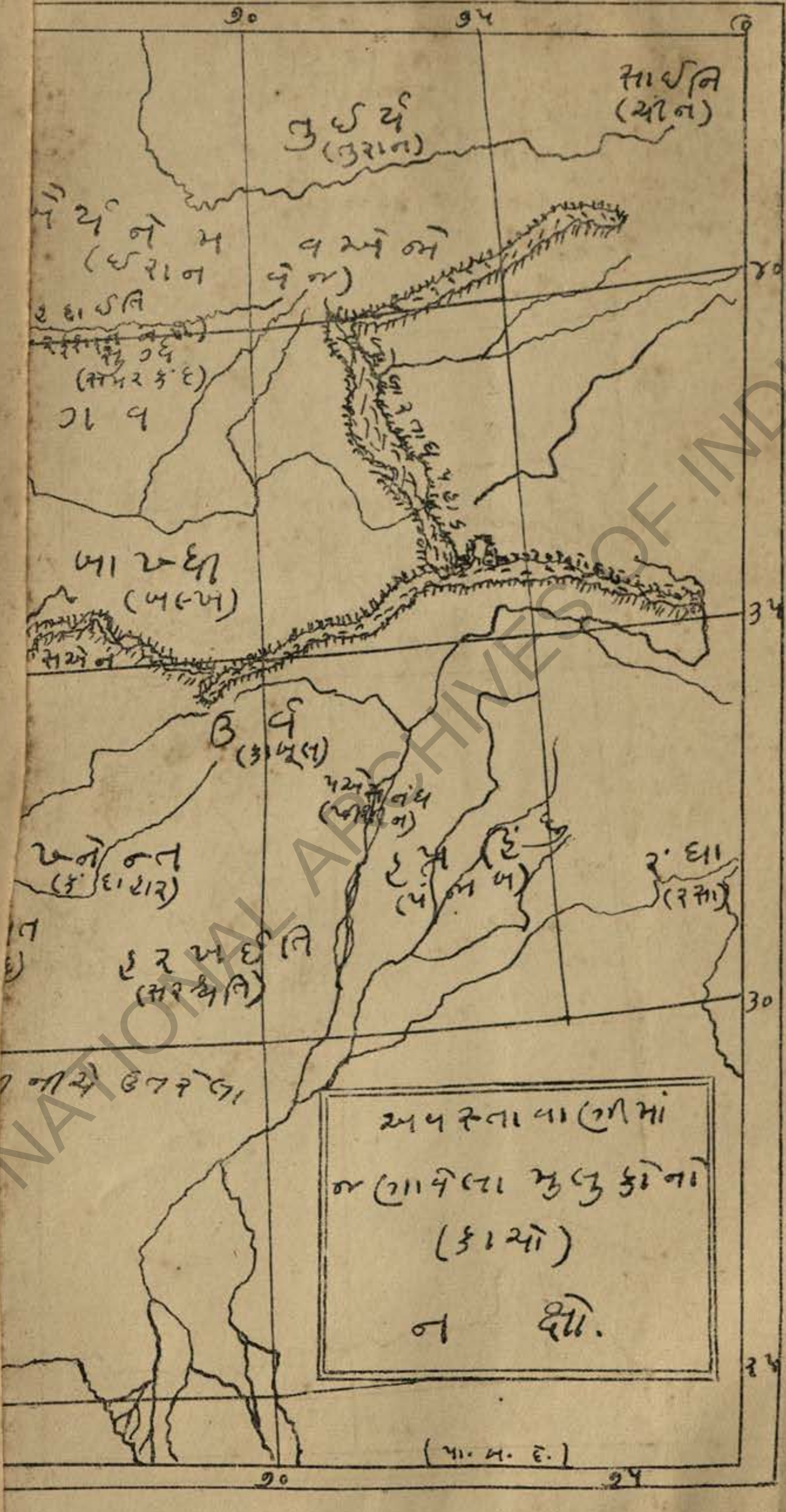
અવસ્તાના ભાગોમાં
જણાવેલા મુલ્કોનો
(દેશો)
નકશો.

તારીખે શાહાને ઇરાન.

ભાગ પહેલો.

તારીખે ઇરાનીઆન

યાને

અસલી ઇરાનીઓ, તેમનો ધર્મ, સંસાર, રાહરસમ, વિદ્યા ઇત્યાદિ બાબેની તવારીખ.

બાબ ૧.

ઇરાનવેજ.

"જગાઓમાંનું અને શેહેરોમાંનું સૌથી સરસ ભલી પેદાયશનું ઇરાનવેજ"—વંદીદાદ, ફરગરદ ૧, ફકરો ૩.

૧. ઈરાનની સ્તુતિ—તે ઉપર વિતેલા હાદેસા; વંદીદાદમાં જણાવેલાં ૧૬ સંસ્થાનો. ઈરાનવેજ—તેની બુજર્ગી—વેહદાઈતી નદી—ઈરાનવેજની જગા મધ્ય એશિયામાં—આર્ય ટોળાનું મૂળ વતન—"સર્વથી સરસ" સંસ્થાનમાં ૧૦ મહિનાનો શિયાળો—કાશમીરની "સુખવાસી ખીણ" સાથ સરખામણી—ઈરાનવેજની દક્ષિણે આર્યોનું ઉતરવું.

૨. વંદીદાદમાંનાં સંસ્થાનો:—ઈરાનવેજનું બયાન—તેની સરહદનો એક શુમાર—અસલી ઈરાની રાજ્ય આજનાં ઈરાનની ઉગમણેથી સિંધુ નદિ સુધી:—૨ જું સંસ્થાન સુગ્ધ—તેની હકીકત;—૩ જું મર્વ—તેનું બયાન;—૪ થું બાખ્ધી—અસલી બલ્ખબામીના લોકોની તારીફ—બલ્ખની આગળી મોટાઈ—તેનાં ખંદિયેરો;—૫ મું નિસય—તેની જગા મુકરર કરવાની મુશ્કેલી;—૬ ઠું હરોયુ—તેની સિફત;—૭ મું વએકેરત—રૂસ્તમ અને તેના નેયાગાનોનું વતન—કેરશાસ્પને "વળગેલી પરી" બાબે એક તર્ક;—૮ મું ઉર્વ—કાબુલ નામની ઉત્પતિ;—૯ મું ખ્નેન્ત—ખંદહાર બોલનું મૂળ;—૧૦ મું હરખઈતિ—હિંદુ આર્યો છુટા પડવાનું પહેલું પજરણ—"ગોરા હિંદુ"નો મુલક—એ મુલકની જગા;—૧૧ મું હએતુમત;—૧૨ મું રઘ—રએની અસલી મોટાઈ તે—જરતોશ્તી મથક હોવાના સબબો—એક પુરાણા કિલ્લાની કથા;—૧૩ મું ચખ્ર;—૧૪ મું વરેન—ફરેદુનના જન્મ અને ફતેહની જગા—વરેન્ય અને માજન્ય "દેવો"—માજન્દરાન;—૧૫ મું હપ્ત હિંદુ—પંજાબથી બંગાલ સુધીના મુલકની સાત નદીઓ—તેઓ બાબેનો સંસ્કૃત શ્લોક—૧૬ મું સંસ્થાન રંગા—તેની જગા મુકરર કરવા સંબંધી જબરો મતફેર—વંદીદાદની રંગા તેજ વેદની રસા નદી છે—એ અનુમાન ઉપરથી રંગાનું સંસ્થાન નકી થવાના સબબો—સંસ્થાનોના સંબંધમાં શેવટનાં અનુમાનો.

૩. અવસ્તાની ભૂગોળ—સંસ્થાનો ઉપરાંતના બીજા મુલુકો:—તુરાન, સૈરીમ, સાઈની અને દાહી; બીજી જગાઓ અને શેહેરો—જરતોશ્તના જમાનાની સર્વથી મોટી લડાઈનું મેદાન; સરોવરો—નદીઓ—પહાડો—તેઓ માંહેલા મૂખ્યની ટુક નોંધ. પૃથ્વીના સાત વિભાગો.

ફસલ ૧—"સૌથી સરસ" સંસ્થાન.

ઇરાન! વહાલાં વતન ઇરાનને કેમ ભૂલાય? હજારો વરસોની યાદગાર ભૂમિ, જેણે અસંખ્યાત સુખો અને તેટલાંજ દુખો ભોગવેલાં, તેનાથી હજારો કોશ દૂર વસનારાં તેનાં બાળકો સેંકડો વરસોની જુદાઇ છતાંબી તેને ભૂલી જાય એ કદી બનેજ નહિ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

"ઇરાન—જ્યાં **જરતોશત**નો સ્વચ્છ મજહબ ફેલાયો હતો; જ્યાં **અહુરમજદ**નો હુકમ બજા લાવનારા પાદશાહો રાજય કરતા હતા; જ્યાં પર્સિપોલિસના મેહેલે આસ્માનમાં પોતાનાં સુંદર સ્તંભો ઉઠાવ્યા હતા; અને જ્યાં **સાઅદી** અને **હાફેજે** પોતાનાં જીવ ઉસકેરનારાં શેઅરો લખ્યાં હતાં—તે ઇરાન હમેશની એક જાદુઇ ભૂમિ ઘણાજ દિલખુશ બનાવોથી સદા ભરપૂર છે.

"ઇરાનના અસલના બળવાન પાદશાહો, જેવા બાહદુર તેવાજ સખી અને દયાળુ પહેલવાનો, મોહબતનાજ નાજનીનો, અને ખુદાઇ બશારતવાળા શાયરોનો આપણાં મનમાં ચિતાર લઇયે છિયે તો, એ દેશની આખી તવારીખ એક અદભૂત મૃગજળની પેઠે આપણી સનમુખ ઉભી થાયછે."[1]

એક ઘણાજ રસિક લખનારના ઉપલા શબ્દો છે. એક બીજો લખનાર આમ બોલેછેઃ—

"ઉગમણા દેશોમાં પ્રખ્યાત થયલી સઘળી મોટી શેહેનશાહાતોમાં સર્વથી પ્રસિદ્ધ અને સર્વથી નામાંકીત બેશક ઇરાનની એક છે. હડી હજાર વરસો કરતાં વધારે મુદત સુધી સરખામણી નહિ કરી શકાય એવા ફેરફારો—જેમ કે, સદાના આપખુદ અમલ તળે કોઇવાર પ્રદેશી શત્રુઓનો શેકાર બનવાના તો કોઇવાર દેશના માંહોમાહેના ઝગડાના ભોગ થવાના, એક વખ્ત કીર્ત્તિ અને આબાદાનીની ટોચે ચહડવાના તો બીજી વખ્ત અતિદુઃખી અને માનભંગ હાલતમાં ડુબી જવાના ફેરફારો—ખમીને, ઇરાન પોતાની હયાતીના સર્વથી પહેલા જમાનાથી પશ્ચિમ એશિયાના ધણીઓનું તખ્ત બનતું યા ઉગમણ દેશના રાજદંડ માટે લડતા પાદશાહોની જંગભૂમિ થતું આવ્યું છે."[2]

અને તેબી કેવું ઇરાન? પેલો જૈફ હંગેરિયન મુસાફર જાતિ અનુભવ અને અભ્યાસ ઉપરથી લખે છે કે—

"બહુ પુરાણા કાળથી ઇરાન સુધારાનું મથક હતું; અને માણસજાતના સુધારાની આખી નોંધમાં એક એવી પ્રજાની શોધ કરવી,—કે જે મોટા રાજદ્વારી ફેરફારો છતાં, પોતાના સુધારાના અસલી કાનુનમાં પ્રદેશી રાહ રસમોની મોટી ભાર્ત્તિ છતાં, એક કોમ દાખલની પોતાની હયાતીની આબરૂ ઇરાનીઓના જેટલી લાંબી મુદત સુધી અને ઇમાનદારીથી જાળવી રાખી શકી હોય—તો તે ફોકટ છે."[1]

આ સુધરેલી ઇરાની કોમનું મૂળ મથક, મો. **ડિ ખાનિકોફ** જેવા વિદ્વાન રશિયન મુસાફરનાં મત મુજબ, આજના ઇરાન દેશનો પૂર્વ ભાગ—"અગત્ય કરીને દક્ષિણ સિજીસ્તાન અથવા સીસ્તાન, અને ખોરાસાન—હતો જે ઇશાન ખુણા તરફ લંબાયલો હતો."[2] **વામ્બ્રી** કહે છે કે માત્ર માણસજાતનાં મૂળ કુટુંબની શોધ કરનારાં શાસ્ત્રને આધારેજ નહિ પણ ઇતિહાસ ઉપરથી પણ આ બિના સિદ્ધ થાય છે. તે એમ કે જેહાં પહેલવાન **રૂસ્તમ** અને બીજા ઇરાની શૂરવિરોનું વતન સીસ્તાન હતું; પુરાતન બલ્ખ ખોરાસાનમાં હતું, જે મજહબ અને માણસાઇ કેળવણીનું અસલ મૂળ હતું; અને મર્વને માટે કહે છે કે **બાવા આદમને** ફરેસ્તાએ ખેતીને લગતો પહેલો સબક એ જગાએ આપ્યો હતો. ખરેખર અસલના વારાને લગતી જેબી વાતો બનેલી નોંધાઇ છે તે ઉગમણ ઇરાનમાંજ બનેલી નોંધાઇ છે—આથમણ ઇરાનમાં નહિ.

આ સારાંશ મજબૂત છે. વંદીદાદ જેવાં પુરાતન પુસ્તકમાં ૧૬ નામીચાં શેહેરો અને સંસ્થાનોનાં નામો આપ્યાં છે, તેઓમાંનાં એકાદ બે સિવાય એકેએક ઉગમણ ઇરાનમાં સમાઇ શકે છે—આથમણ ઇરાનમાં બે થી વધારે ગોઠવાઇ શકાતાં નથી. એ ઉપરથી ઠરે છે કે પવિત્ર અવસ્તાવાણીમાં જે દેશ ઇરાનને નામે ઓળખાયો છે તે પશ્ચિમ નહિ પણ પૂર્વ ઇરાનનો

૧. માર્કેહામ: "History of Persia," સફે ૫૨૪-૨૫.

૨. ફ્રેઝર: "Persia," સફે ૧-૨

૧. વામ્બ્રી: "Sketches of Central Asia," સ૦ ૩૧૩-૧૪

૨. તેજ, સ૦ ૩૧૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મુલક છે. વંદીદાદનાં ઉપલાં શેહેરોની હકીકત ઉપરથી એમ જણાવે છે કે અસલમાં ઇરાની વસ્તી એજ શેહર અથવા સંસ્થાનમાં હતી, પણ પાછળથી એ વસ્તી વધી જવાથી એક પછી એક બીજાં પંદર શેહરો વસાવવામાં આવ્યા હતાં.

આ મૂળ સંસ્થાનનું નામ **ઇરાનવેજ** હતું. વંદીદાદમાં અને અવસ્તાનાં બીજાં લખાણોમાં તેને "**એર્યનેમ વએજો**" કહ્યું છે. પહેલી પરગરદની શરૂઆતમાંજ આપણ વાંચિયે છિયે કે બીજાં શેહરો નહિં વસાયાં હોતતો ઇરાનવેજમાં વસ્તી ઉભાઇ જાત. આ ઇરાનવેજની ભૂમિ જ્યારે ઇરાની આલમને માટે બસ નહિ થઇ ત્યારે નીચલાં મથકો ખાતે એક પછી એક વસ્તી વધતી ચાલી, જેમની હેઠળ આપેલી સિફત અથવા ઓળખ વંદીદાદ ઉપરથી અમે ઉતારી લીધી છે:—

૨ **ગવ**—"જેની રાજધાની સુગ્ધ:" આજનું સમરકંદ.

૩ **મર્વ**—"બાહદુર અને પાક:" આજેબી તેજ મર્વ.

૪ **બાખ્ધી**—"સોહામણું અને ઉંચા વાવટાવાળું:" આજનું બલ્ખ.

૫ **નિસય**—"મર્વ અને બલ્ખની વચે:" આજનું નીશાપુર હોય.

૬ **હરોયુ**—"પુષ્કળ પાણી ધરાવનાર:" આજનું હેરાત—હરીરૂદ નદી.

૭ **વયકેરેત**—"જેનું પાયતખ્ત દુજક:" આજેબી તેજ દુજક.

૮ **ઉર્વ**—"પૂર ઘાસવાળું:" આજનું કાબૂલ.[1]

૯ **ખ્નેન્ત**—"જેનું પાયતખ્ત વેહર્કાન:" આજનું ખંદહાર [ગોર્ગાન (જોર્જાન)?]

૧૦ **હરખઇતિ**—"સોહામણું": આજનું (હરૂત) સરસ્વતિ.

૧૧ **હએતુમત**—"દોલતમંદ અને ભપકાદાર": આજની હેલમંદ નદીવાળો મુલક.

૧૨ **રઘ**—ત્રણ ટોળાવાળું": આજનું રએ.

૧૩ **ચખ્ર**—"બાહદુર અને અશો": આજનું ચખ્ર [ચેહરમ?]

૧૪ **વરેન**—"ચાર ખુણાવાળું" આજનું ઘીલાન.

૧૫ **હસહિંદુ**—પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીનું હિંદુસ્તાન.

૧૬ **રહ.ગા**—એ નામની નદીવાળો પ્રાંત; પંજાબનો ઉગમણ ભાગ.

ઉપલાં સઘળાં શેહેરો અથવા પ્રાંતો વંદીદાદ મુજબ ઘણાં સરસ હતાં, પણ સર્વથી પહેલાં શેહર અથવા મુલક ઇરાનવેજ જેવાં તેઓ ન હતાં. આ ઇરાનવેજનો મુલક અસલ કયાં હતો તે નકી કરવું બહુ દિકટ કામ છે. પણ તે ઇરાનના ઉગમણ ભાગમાં—બલકે તેની ઇશાન ખુણે આવેલો સિધ્ધ થઇ શકે. એવું જણાય છે કે એ મુલકમાંથી વઙ્હુઇ દાઇત્ય (વેહદાઇતી) નદી વહેતી હતી, અને આસપાસ આબાદાની પાંથરતી હતી. વંદીદાદમાં તેમજ પાછળા અવસ્તાનાં લખાણોમાં[1] તેને "વેહદાઇતી નદીવાળો ઇરાનવેજ" એવાંજ નામથી ઓળખાવેલો છે. એ નદી ઉપરથી **જરતોશ્તે** તેમજ જે પાદશાહના જમાનામાં તે થઇ ગયો તે પાદશાહે—**ગુશ્તાસ્પે**—પ્રાર્થના કીધી હતી, માટે એવું જણાય છે કે આ કેયાની પાદશાહનાં પાયતખ્ત બલ્ખબામીની પડોશમાંજ કેથે, અને એ પાદશાહનાં રાજ્યમાંજ જરૂર, એ નદી હોવી જોઇએ. ઇરાનવેજ અસલ મુલક હતો. **જમશેદ** વગેરે પાદશાહોનો ત્યાં અમલ હતો. ત્યારપછી તો જેમ જેમ વસ્તી વધી તેમ ઇરાનીઓ નીચે ઉતરતા ગયા હતા, અને તેથી **ગુશ્તાસ્પના**

૧ અવસ્તામાં જે શેહરને 'પુર ઘાસવાળું' કહ્યું છે તેની આ સમજણ ઉપરથી જો નવું નામ બનાવિયે તો તે 'કાહાપૂર' (કાહ=ઘાસ, પૂર=ભરપૂર) થાય છે. કહે છે કે કાબુલ નામ આ શબ્દ ઉપરથી નિકળ્યું છે, અને તેમ ગણીને કેટલાકો ઉર્વને કાબુલ સમજે છે. વળી એમબી સમજાવવામાં આવે છે કે આ જગાએ એટલું બધું ઘાસ ઉગે છે કે નદી ઉપરના પુલ પણ તેનાજ બાંધતા, જેથી 'કાહપોલ' અને તે ઉપરથી 'કાબોલ' (કાબુલ) થયું છે. ડાર્મેસ્ટેટે ઉર્વની જોડેના વિશેષણ ઉપરથી તેને "મહાન પુરૂષોની ભૂમિ" ગણે છે, અને કહે છેકે સાસાની શેહનશાહાતના જમાનામાં ઈસ્ફેહાનની આસપાસની જમીન એ નામે ઓળખાતી હતી—જુઓ તેનો રચેલો "Vendidad," સફે ૨.

૧ વંદી૦, પરગ૦ ૧, ફ૦ ૨—ડાર્મેસ્ટેટ. ગોશ યશ્ત, ફ૦ ૨૫. ઇ૦

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જમાનામાં વેહદાઇતી નદી કાયમ હતી પણ અસલ ઇરાનવેજ પાછળ મૂકાયો હતો. ઘણું કરીને આજની ઑકસસ અથવા જીહુન નદીનું અવસ્તાઇ નામ વેહદાઇતી ઠરે છે, અને તેથી એ નદીવાળો જે મુલક તે પુરાતન ઇરાનવેજ હોવો જોઇયે.

એ મુલક નદીની કઇ બાજુએ હતો ? બુન્દેહેશને આધારે કેટલાક યુરોપિયન વિદ્વાનો[1] ઇરાનવેજને આજરબાઇજાન તરફ ગોઠવવા માંગે છે. **ડાર્મેસ્ટેટે**[2] ઇરાનવેજને એક કલ્પિત નામ ગણે છે, તે ઉપરથી અમેરિકન વિદ્વાન **જેક્સન**[3] મત આપે છે કે વંદીદાદના જમાનામાં કદાચ એ કલ્પિત મુલક હોય પણ સાસાની પાદશાહોના વખતમાં ઇરાનવેજ આજરબાઇજાન તરફ આવેલું ગણાતું હતું. પણ બુન્દેહેશની બિના ખાતરી પૂર્વક નથી. અગર જો વેહદાઇતી નદીને આપણ જીહુન સાથ સરખાવિયે તો ઇરાનવેજની શોધ કરવા આજરબાઇજાન તરફ જવાની જરૂર દિસતી નથી; અગરજો વેહદાઇતી નદી ઉગમણુ ઇરાનમાં હોય તો ઇરાનવેજ આથમણુ ઇરાનમાં હોય નહિ. જોકે કેટલાક વિદ્વાનો આ મુશ્કેલી મટાડવા થકી વેહદાઇતી નદીને પણ આજની એરેકિસસ નદી સાથ સરખાવીને ઇરાનવેજને આજરબાઇજાનનો મુલક ગણવા માંગે છે, તોપણ[4] જ્યારે આપણ આટલી વાત યાદ રાખિયે છિયે કે વેહદાઇતી અને ઇરાનવેજ પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહોનાં નામો સાથ તાલુકો ધરાવે છે—કાંઇ સાસાની પાદશાહોનાં નામો સાથ સંબંધ ધરાવતાં નથી; તેમજ એ નદી તથા શેહેરનાં નામો પ્રથમ અવસ્તા વાણીમાં લખાયલાં છે—કાંઇ બુન્દેહેશમાં લખાયલાં નથી; તથા અવસ્તાના કલામો ઉગમણુ ઇરાનમાં જન્મ પામેલા છે—કાંઇ આથમણુ ઇરાનમાં રચાયલા નથી; ત્યારે આપણી ખાતરી થાય છે કે વેહદાઇતી નદી અને ઇરાનવેજ સંસ્થાન પશ્ચિમ ઇરાન (આજરબાઇજાન)માં નહિ પણ પૂર્વ ઇરાન (જીહુન) નદી તરફ આવેલાં હોવાં જોઇયે. અમે ઉપર કહ્યું તેમ વંદીદાદમાં આવેલા ૧૬ મુલકો સઘળા આથમણુ નહિ પણ ઉગમણુ ઇરાનમાંજ સમાઇ જાય છે, અને એ મુલકો વેહદાઇતીથી તે રંગા નદી સુધીમાં આવેલા ધારવામાં આવે છે.[1] એટલામાટે ઇરાનવેજની શોધને થકી પશ્ચિમ ઇરાન તરફ તો આપણે નજર પણ ફેંકવી જોઇતી નથી.

થોડાક ગણત્રીના વિદ્વાનો સિવાય બીજા નામીચા અને ઉગમણુ દેશોની ભાષા અને વિદ્યાથી માહિતગાર વિદ્વાનો,—જેવાકે **શ્લીગલ, લૅસન, બેન્ફી, મ્યુલર, વેબર, રૉથ, સ્પીગલ, હાઉગ, મ્યુર, રેનાં, પિકટે,** ઇત્યાદિ—જો કે બીજી બાબતોમાં ચોકસ મત ફેર ધરાવે છે તોપણ આ બાબતમાં તો એકમત છે કે પાર્સી, હિંદુ, ઈંગ્રેજ, જર્મન વગેરે આજની કોમોના બાપદાદાઓની જન્મભૂમિની શોધ મધ્ય એશિયામાં થવી જોઇયે. અને **લૅસન** એ શોધ આ રીતે કરે છે. તે કહે છે કે ઑકસસ (જીહુન) અને જકસાર્ટિસ (સીહુન) નામની જે મોટી નદીઓ મધ્ય એશિયામાં વહે છે, તેમનાં મૂળો આગળ—યાને ઉગમણુ ઈરાનની ઉંચી જમીનોની બહુ પૂર્વ દિશા ઉપર—ઈરાનવેજની ભૂમિને મૂકવી જોઇયે. એ જગા ઑલ્ટાઈ પર્વતોનાં ચહડાણની હોવી જોઇયે, અને આજની બોલારતાગ અને મુસ્તાગની ખિણો સુધી પૂર્વ તરફ ઇરાનવેજ લંબાયલું ગણાવું જોઇયે.

આ ઉપરથી એવો સાર ખેંચી શકાય છે કે જીહુન, સીહુન અને સિંધુ નદીઓનાં મૂળોની

---

૧ યુસ્ટી, વેસ્ટ, જેકસન, ઈત્યાદી.

૨ Vendidad, ઈંગ્રેજી તરજુમો, સર્ફે ૨.

૩ Journal of the American Oriental Society. દફ્તર ૧૫મું, સર્ફે ૨૨૬.

૪ હિરૉડોટસ તો ઑકસસ (જીહુન) તેજ એરેકસિસ સમજી ગયો છે.—જુઓ તેની "તવારીખ," દફ્તર ૧, પ્રકરણ ૨૦૨; દફ્તર ૪, પ્રકરણ ૪૦, ઈત્યાદી,

૧ સાસાની જમાનામાં ટૈગ્રીસ નદી ઈરાનની પશ્ચિમની સરહદ હતી માટે તેને રંગા નદી ગણી છે.—જુઓ ડાર્મેસ્ટેટ, વંદીદાદ, સ૦ ૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વચેનો પહાડોની ઉંચાઇએ આવેલો મુલક તે ઇરાનવેજ હતો.[1]

ઇરાનવેજને વંદીદાદમાં સઘળી જગાઓમાં સર્વથી સરસ ગણ્યું છે, તો જોકે ત્યાં દશ મહિનાનો શિયાળો અને બેજ મહિનાની ગર્મી હતી.[2] આ શિયાળો નહિ ખમાયાથી અથવા વસ્તી વધી ગયાથી ઇરાનવેજના રહેવાસીઓ રફતે રફતે વેરાતા ચાલ્યા. **પિકટે** યુનાની અને રૂમીઓના વડવા આર્યો (પિલેસ્ગો-આર્યનો) ને પુરાતન બલ્ખબામીની નૈરૂત્ય ખુણે મૂકે છે, જયાંથી તેઓ પ્રથમ હેરાત તરફ અને ત્યાર પછી ખોરાસાન અને માજન્દરાનમાં થઇને એશિયા મૈનર તરફ ગયા હતા, તથા શેવટે હેલેસ્પોંટની ખાડી પસાર કરી યુરોપમાં દાખલ થયા હતા. હિંદુઓના વડવા આર્યોને **પિકટે** બલ્ખનાં અગ્નિ ખુણા તરફ, આજનાં બદક્ષાનની સરહદે મૂકે છે, જયાંથી તેઓ હિંદુસ્તાનમાં ઉતરી પડયા હતા. પણ એ વખ્તે તેઓની જોડે ઇરાની આર્યો વસતા હતા. પિલેસ્ગો-આર્યોના છુટા પડવા પછી હિંદુ આર્યો સાથ ઇરાની આર્યોને ઝગડો ઉઠયો, અને તેઓએ બલ્ખનાં વાવ્ય ખુણાવાળો મુલક પોતાને હાથ કરી લીધો હતો.

અહીંથી તેઓ દક્ષિણે ઉતરતાં અગ્નિ અને નૈરૂત્ય તરફ વધ્યા, અને ત્યાંના અસલી રહેવાસીઓને મારી કહાડવા લાગ્યા. આ બાબતમાં **ગેગરે** ઘણી અછી સમજણ આપી છે, તે હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં આપણ વિગતવાર તપાસીશું. આ ઠેકાણે તો ઉગમણ ઇરાનના મુલુકોનુંજ ટુક બયાન આપીશું. ઇરાનવેજ મધ્ય એશિયામાં હોયતોજ ઇરાની આર્યો આજનાં ઇરાનના પૂર્વ ભાગ તરફ આવીને વસે અને બલ્ખને પોતાનું પાયતખ્ત બનાવીને રાજ્ય સ્થાપે. અગરજો ઇરાનવેજ આજરબાઇજાનની ઉત્તરે હોયતો ત્યાંથી બલ્ખ તરફ આવવું મુશ્કેલ થઇ પડે, અને હિંદુ આર્યોને હિંદુસ્તાન જવાનું તો કેવળ અશકય થઇ પડે. **જમશેદ**ના જમાનામાં ઇરાની આર્યો બલ્ખ તરફના મુલુકોના ધણી થવા જોઇયે, અને એ મુલુકો ઉગમણ ઇરાનના છે, તથા પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહોની હકુમત મોટે ભાગે એજ મુલુકોમાં હતી, માટે આ પ્રકરણમાં આપણ એજ ભાગના દેશોનું બયાન કરીશું. ત્યારબાદ મિદ તાયફાના જમાનાથી આપણા પાદશાહોની હકુમત પશ્ચિમ તરફ લંબાઇ હતી માટે તે પશ્ચિમના મુલુકોનું વર્ણન જરૂર પડશે તો જેમ જેમ તવારીખમાં આગળ વધતા જઇશું તેમ તેમ કરતા જઇશું.

ફસલ ૨—ઇરાનવેજનાં સંસ્થાનો.

હવે આપણ વંદીદાદના ૧૬ મુલુકોથીજ આપણી અસલી ઇરાની ભૂગોળ શરૂ કરિયે.

૧—એર્યનેમ વએજો: ઇરાનવેજ:— આપણે ઉપર જોયું તેમ એવું જણાય છે કે અસલી આર્ય કોમનું સર્વથી પહેલું હરીઠામ મથક ઇરાનવેજ હતું. આ મથક બીજાં સર્વ મથકો કરતાં જેમ પહેલું હતું તેમ સર્વથી સરસ પણ હતું. એની આગમજ આર્ય લોકોનું કોઇ મથક ન હતું, કેમકે તેઓ ભટકતી જીંદગી ગુજારતા અને પોતાનાં ગાયઢોર જોડે એક જગાએથી બીજી જગાએ ખોરાકની શોધમાં ફરતા હતા. એક ચોકસ ઠેકાણે ઘરબાર માંડીને વસ-

---

૧ બુન્દેહેશને ખરી પાડવા શમ્સ ઉલ ઓલમા જીવનજી મોદી લખે છે કે ઈરાનવેજ આથમણે છેક આજરબાઈજાન સુધી લંબાયું હતું—"અવસ્તાનાં વિશેષ નામોની ફરહંગ," સફે ૨; "અવસ્તાની ભૂગોળ," સફે ૧૨૪.

૨ પિકટે ૧૦ મહિનાની થંડી અને બે મહિનાની ગર્મીની મોસમને કઢંગી ગણીને ઈરાનવેજને "સર્વથી સરસ જગા" ગણવા સામે વાંધો લેતો જણાય છે. આજે કાશ્મીર શેહર હિમાલય પર્વતોની ઉંચાણ તળેટીમાં આવેલું છે અને તે "સુખી ખીણ" ને નામે ઓળખાય છે, અથવા આ દુનિયાનાં "બાગે બેહશ્ત" જેવું ગણાય છે. એમ છતાં ત્યાં એવી તો કકડતી થંડી પડે છે તથા જથાબંધ બર્ફ વર્સે છે કે શેહરનો વેહવાર બંધ થઈ જાય છે, લોકો ઘરબાર છોડી વધારે ગરમ જગાઓ ખાતે નિકળી જાય છે, અને "સુખી ખીના" જુદાંજ નામ ઠામમાં બદલાઈ જાય છે. બોલારતાગ અને મુશતાગની ઉંચાણ તળેટીમાં આવેલું ઈરાનવેજ પણ એજ કિસમનું હોવું જોઈયે, અને તેથી વરસની ચોકસ મોસમમાંજ તે "સર્વથી સરસ જગા" ગણાયું હોય તો તે ફેવળ બનવા જોગ છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વાનું તેઓ જાણતાજ ન હતા. **મધ્યકાળના તુર્કી** અથવા મોન્યગોલ્યન લોકો યા આજના કિર્ગીજ લોકોની પેઠે તેઓની જીંદગી ભટકતી હતી અને તેઓનો વસવાટ તંબુઓમાં હતો. ખેતીવાડી તેઓ જાણતા ન હતા, અને તેથી શેહરી જીંદગીથી કેવળ બેખબર હતા. પણ હવે તેઓમાંના એક ભાગે શેહેરી જીંદગીની અગત્યતા પિછાની, અને તેટલામાટે પોતાનાં પહેલાં શેહર દાખલ જે મથક વસાવ્યું તે ઇરાનવેજ હતું. આ મથકમાં ખેતીવાડીનું કામ ચાલુ થવાથી તેની આબાદી વધતી ગઇ, માણસો લાંબી જીંદગી ગુજારનારા થયા, અને વસ્તી વધી પડવાથી શેહરની આસપાસ નવી જગાઓ પરાં દાખલ વધતી ચાલી. આ કામ **જમશેદ**ના જમાનામાં થયું, જે વેળા તેણે ત્રણ મરતબે જમીન વધારવાની બિના વંદીદાદમાં આપણ વાંચિયે છિયે. ખેતીવાડી આબાદાની લેતી આવી, અને તેથીજ તે જમાનાના લોક દરેક રીતે સુખી—કંઇજ નહિ તો જેઓ ખેતી નહિ કરતાં હજી ભટકતી જીંદગી ગુજારવાનુંજ પસંદ કરી રહ્યાં હતાં તેઓ કરતાં તો ખરેખર સુખી—હતાં.

પણ ઇરાનવેજની ભૂમિ પર્વતોનાં ઉંચાણવાળી ખિણોમાં હોવાથી ત્યાં સખ્ત થંડી પડતી હતી. વંદીદાદ મુજબતો ૧૦ મહિના સુધી શિયાળો ચાલુ હતો, જે દરમયાન બર્ફ વરસતો, વર્સાદ પડતો, કડાં પડતાં, રેલ આવતી, અને ઘણી જાતની મુશ્કેલી ઇનસાન તેમજ હેવાનોને ખમવી પડતી. આવી સખ્ત રૂતુથી બચવા માટે **જમશેદે** ઇરાનવેજના મુલકમાં એક નવું શેહેર વસાવ્યું, જે સાધારણ રીતે આજ સુધી "જમશેદના વર" ને નામે ઓળખાય છે, જેની હાંસલ મતલબ કાંઇજ નહિ પણ એક વધારે સુખાકારી ભરેલાં, વધારે રક્ષણવાળાં શહેરની છે. આજેબી મધ્ય એશિયાના મુસાફરો કહે છે કે ત્યાંના ચોકસ ભાગો ખાતે વરસની પોણી મુદત સુધી સખ્ત થંડી પડે છે.

જમશેદે જમીન વધારી તે માત્ર ખેતીથીજ નહિ પણ ફતેહોથી પણ હોવી જોઇયે. **સ્ત્રેબો**[1] અને બીજા અસલી યુનાની લખનારાઓ આરિયાના નામના એક મોટા મુલકનું વર્ણન આપતાં લખે છે કે તેની હદ ઉગમણે સિંધુ નદીથી તે આથમણે આજનાં ઇરાન દેશમાં ઉત્તરે કેસ્પિયન સમુદ્રના દક્ષિણ દરવાજાથી દક્ષિણે કેર્માનિયાના પ્રાંતસુધી એક લીટી દોરિયે ત્યાંસુધીની હતી. હવે પહેલી ફસલમાં અમે જેને ઉગમણ ઇરાન કહ્યું છે તેની સરહદ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફની અમે એટલીજ લેવા માંગિયે છિયે, અને એટલીજ હદમાં પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહોની હકુમત લંબાયલી જણાય છે—તો જોકે **કેખુસરો** અને **ગુસ્તાસ્પ**ના અમલમાં વધારે આથમણ તરફ ઇરાનની હદ વધી હતી ખરી. એ ત્યારે અસલ ઇરાનવેજની નહિ પણ ઇરાનવેજ પછીથી વધારેલા મુલકોની હદ હતી, જેઓમાં એ મૂળ મથક પછીનું નામીચું શેહેર અથવા પ્રાંત વંદીદાદમાં

૨—સુગ્ધ: સમરકંદનું જણાવ્યું છે. આ મથક ઇરાનવેજ શેહેરની દક્ષિણે આવેલું હોવું જોઇયે. તેની ઉત્તરે તો તે હોયજ નહિ, કેમકે જ્યારે ઇરાનવેજમાં વરસના ૧૦ માસ થંડી હતી તો તેની ઉપર તો વધારે કકડતા શિયાળાની વકી રાખી શકાય. ઇરાનવેજ પછી આ બીજુંજ સરસ શેહર ગણાયું છે માટે તે ઇરાનવેજની પડોશમાંજ અને તેની તરતજ દક્ષિણે અથવા દક્ષિણ–પશ્ચિમે (નૈરૂત્ય ખુણે) આવેલું છે. હવે સુગ્ધ એ ગવનું પાયતખ્ત છે, અને ગવ તે સોગ્દિયાનાનો પ્રાંત છે, જેનાં મુખ્ય શેહર દાખલ આજે સમરકંદ પ્રખ્યાત છે. એ શેહર આજનાં તુર્કેસ્તાન દેશમાં, જીહુન નદીની ઉત્તરે અને સીહુન નદીની દક્ષિણે સુગ્ધ નામની એક નાની નદીના કાંઠા ઉપર વસેલું છે. **યુસ્ટી** આ નદીને આજની જરફશાન ધારે છે.[1] જે પોતાના સુકા કાંઠાઓ ઉપરની રેતીમાંથી તેમજ પાણીમાંથી મળતી સોનાની રજકણોને થકી આ નામે (જરફશાન=સોનું પાંથરનાર) ઓળખાય છે. ગવની અસલ હદ શી હશે તે આ-

૧. "Geography," દફ્તર ૩, બાબત—Ariana.

૧. "અવસ્તાનાં વિશેષ નામોની ફરહંગ"—બાબત "સુગ્ધ."

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ જાણતા નથી, પણ સુગ્ધ ઉપરથીજ સોગ્દિયાનાના પ્રાંતનું નામ પડેલું જણાય છે, જેની સરહદ આ મુજબની હતીઃ—ઉત્તરે સીહુન, પૂર્વે કોમેડોરમ પર્વતો, દક્ષિણે જીહુન અને પશ્ચિમે જીહુનના નીચા ડુંગરો, જે તેની અને સીહુનની હદો સુધી લંબાયલા છે. આ પ્રાંતનો વિસ્તાર ૧૨૯૭૦૦ ચોરસ મૈલનો હતો. આજે તે મોટા બોખારિયાને નામે ઓળખાય છે, જેમાં છેક અવસ્તાવાળાં પાયતખ્તનું નામ જાળવી રાખનારૂં અલ-સુગ્દ નામનું ગામ હજી હયાત છે, અને તે આજનાં રાજધાની શેહરની પાસેજ છે. સોગ્દિયાનાની રાજધાની મારાકંદા હતી, તે આજે સમરકંદને નામે ઓળખાય છે, અને તુર્કી લડવૈયા **તીમુર લંગે** તેને પોતાનું વડું મથક ગણવા પછીજ તે પાછું વખણાયું હતું. એસીર્યનોએ બલ્ખની કેયાની પાદશાહાતની આખર આણી તે વેળા ગવ અથવા સોગ્દિયાના પણ તેમના હાથમાં ગયું હતું, જે પછી મીદ અને હખામની પાર્સીઓએ તેને જીતી લીધું હતું. મહાત્મા **કાઇરસે** મધ્ય એશિયામાં પોતાની સર્વથી ઉત્તરની સરહદ દાખલ એ પ્રાંતને ઉત્તર છેડે એક શેહર વસાવ્યું હતું, જેને યુનાનીઓ કાઇરોપોલિસને નામે ઓળખાવી ગયા છે, અને આજે તે ખોજંદને નામે ઓળખાય છે. સોગ્દિયાનાનાં સાત મોટાં શેહરોમાંનું એક આજનું ફર્ગાના છે, જે આગળ ગાજાને નામે પ્રખ્યાત હતું. આજનું બોખારા પણ એજ પ્રાંતનું શેહર છે, જે આગળ ત્રાઇબેકત્રાનું નામ ધરાવતું હતું. એ શેહર પણ સમરકંદની પેઠે સુગ્દ નદી ઉપરજ આવેલું છે,

વંદીદાદની ત્રીજી ભૂમિ

૩—મોઉરૂ: મર્વ છે. આજે મર્વનું શેહર ક્દમ વિનાનું છે, અને તેને ઉત્તરના "આજના તુરાનીઓ" દાખલ ઓળખાતા રશિયનોએ હાવપેચથી હમણાંજ સર કર્યું છે, પણ છેક પુરાણા કાળથી તે ઇરાનીઓના હાથમાં હતું. વંદીદાદમાં એ જગાને "બાહદુર અને પાક" કહી છે. પેશદાદ પાદશાહ **તેહમુરસે** આ શેહર વસાવ્યું હતું, એમ ડૉ૦ **યુસ્ટી** પેહલવી લખાણોને આધારે જણાવે છે. જો એ વાત ખરી હોય તો જ્યારે મધ્ય એશિયામાંથી છુટા પડેલા આર્યો સુગ્ધ પછી મર્વમાં આવી વસ્યા ત્યારે **તેહમુરસ** તેમનો વડો હોવો જોઇયે.[1] મર્વ સુગ્ધની નૈરૃત્ય ખુણે અને બલ્ખની વાવ્ય ખુણે આવેલું છે. તે એક મોટી નદીના કાંઠા ઉપર છે, જેને હરી રૂદ, મુર્ધાબ, અને બીજી ઘણી નદીઓ આવી મળે છે. અવસ્તા મુજબ વહાણો ચાલી શકે એવી આ નદી મોટી છે.[2] બુન્દહેશ મુજબ અપારસેન પહાડમાંથી આ નદી નીકળે છે, જે એક મોટા સરોવરને જઇ મળે છે. હખામની લોકો મર્વને મર્ગુને નામે ઓળખી ગયા છે. મર્વ આજે એક ગામડું છે, પણ આગળ તે એક મોટું શેહર હતું તે તેનાં ખંડિયેરો ઉપરથી જણાય છે. તે આસપાસનાં બિયાબાનમાં એક બાગ સરીખું પોતાની આજની પડતી હાલતમાં પણ લાગે છે. મધ્ય કાળમાં પણ તે મોજ મજાહ અને રાજ્યનું મથક હતું. મર્વનું આજનું ગામડું અવસ્તા જમાનાવાળાં મર્વનીજ જગા ઉપર હોય એમ લાગતું નથી. સિર્યા દેશના પેહલા **એન્ટિયોકસે** પોતાનાં નામ ઉપરથી એન્ટિયોકિયા નામે એક શેહેર વસાવ્યું હતું, જે આગમજ તેજ જગા ઉપર સિકંદરિયા નામનુ શેહેર હતું. આ

૧. એરવદ જીવનજી સવાલ ઉઠાવે છે (અવસ્તાની ભૂગોળ, સ. ૧૨૬–૨૭) કે પહેલું શેહેર ઈરાનવેજ જમશેદે સ્થાપ્યું હતું ત્યારે ત્રીજું મર્વ તેનો વડવો તેહમુરસ કેમ વસાવી શકે? આ તકરાર પહેલી નજરે વાજબી છે, પણ અમને એમ લાગે છે કે જમશેદે ઈરાનવેજ પ્રાંત વસાવ્યો નહતો, તે તો આગળા નેયાગાનોના વખતનો વસેલોજ હતો. પણ તે ઈરાનવેજમાં જમશેદે તેહમુરસ પછી જે 'વર' બાંધ્યો હતો તે ઉપરથી તેણુ ઈરાનવેજ આખું વસાવવાની ભૂલ કરવામાં આવે છે.

૨. મેહર યશ્ત (ક્. ૧૪) મુજબ મર્વ, હેરાત, સુગ્ધ ગવ, એટલાં વંદીદાદમાં જણાવેલાં ઈરાની મથકો ઉપરાંત આઇશ્કત ખ્વારેઝ્મ (ખાઇરેઝ્મ) અને પાર્થિયા (પોઉરૂત) પણ ઈરાની સંસ્થાનોજ હતાં, અને કંઇ નહિ તો એ યશ્ત બની તે જમાનામાં ત્યાં ઈરાની પાદશાહો રાજ્ય કરતા હતા. ઉપલી સઘળી જગાઓમાંથી મર્વની નદી જેવા પુષ્કળ પાણીવાળા અને ઉંડા ચશ્મા વહે છે, અને તેઓમાં વહાણો તરી શકે એટલું બધું જથાબંધ પાણી રહે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એન્ટિયોકિયા હાલ મર્વને નામે ઓળખાય છે, એમ ભૂગોળ શાસ્ત્રીઓ કહે છે.[1] જ્યારે એમજ છે ત્યારે આજનું મર્વ તો સિકંદરિયા અને એન્ટિયોકિયા નામના કોઇ શેહરોવાળી જગા ઉપર વસાયું છે. જો એ શેહરો વંદીદાદવાળા અસલ મોઉરૂ (મર્વ)નીજ જગા ઉપર બંધાયાં હોયતોજ આજનાં મર્વની જગા અસલ શેહેરની ગણી શકાય. મર્વ ખાતે જઇ વસેલા અવસ્તાવાળા ઇરાની રહેવાસીઓ ઘણા બાહદુર અને ભલા હતા, પણ પાછળથી તેઓ વચ્ચે લૂટફાટ અને ખૂનરેજી વધી પડી હતી,. એમ વંદીદાદ જણાવે છે.

૪—બાખ્ધી: બલ્ખબામી: વંદીદાદનું ૪ થું ઇરાની મથક બલ્ખ હતું. જ્યારે આ શેહર અને તેને લગતા પ્રાંતમાં ઇરાની વસ્તી વધી ત્યારે ત્યાં ઇરાનીઓની પાદશાહી ચાલતી હતી અને બલ્ખ તેનું પાયતખ્ત હતું, એમ વંદીદાદમાં આવેલી "ઉંચા વાવટાવાળું" એવી તેની સિફત ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો મત આપે છે. શાહનામા મુજબ **લોહરાસ્પ** અને **ગુશ્તાસ્પ** પાદશાહોનું આ પાયતખ્ત હતું, પણ છેક તેમના જમાનામાંજ બલ્ખ વસાવેલું હોય એમ લાગતું નથી. **યુસ્ટી** તો પેહેલવી લખાણોને આધારે **તેહમુરસેજ** આ શેહર પણ વસાવેલું જણાવે છે, જે બનવાજોગ છે. સુગ્ધની બરાબર દક્ષિણે બલ્ખ આવેલું છે. બલ્ખબામીનો પ્રાંત આગળ બહુ નામીચો ગણાઇ ગયો છે. લૅટિન કવિ **વર્જીલ** મુજબ દુનિયાના સર્વથી માતબર મુલુકોમાંનો તે એક હતો. તેનો વિસ્તાર તે વેળા ૫૧૪૦૦ મૈલનો હતો. યુનાનીઓ તેને બેક્ત્રિયા અને તેનાં પાયતખ્તને બેક્ત્રાનાં નામો આપી ગયા છે, તે ઉપરથી આજના કેટલાક લખનારાઓને બલ્ખ નામ નવું નિકળેલું લાગે છે. પણ ખરૂં જોતાં અવસ્તાનાં પુરાતન બાખ્ધી નામ ઉપરથી બેક્ત્રા અને બલ્ખ નિકળ્યાં છે. એક ભૂગોળ શાસ્ત્રી[2] મુજબ બલ્ખનું અસલ નામ જરિયાસ્પ હતું, અને તે જરિયાસ્પિસ અથવા બેક્ત્રસ અથવા બલ્ખ નદી ઉપર વસેલું હતું. બલ્ખના લોકો કેયાની પાદશાહોની હકુમત સુધી તો બાહદુર હતાજ, કેમકે એસીર્યાના પાદશાહ **નૈનસ** સામે તેઓ બહુ નામદારીથી લડ્યા હતા. ત્યાર પછીબી તેઓ હમેશ હથિયારબંધ થઇનેજ ફરતા હતા. મીદ, હખામની અને મેસિડોન્યન અમલ વખ્તે તેઓ ઇરાનને તાબે હતા, પણ મહાત્મા **સેકંદર** પછી તેઓ સ્વતંત્ર થયા અને આસપાસના ઘણા મુલુકો જીતી લઇ પોતાનું એક નવું રાજ્ય સ્થાપી બેઠા હતા. એકવાર તેઓ છેક હિંદુસ્તાનનાં ભિત્તર સુધી ચહડાઇ લઇ ગયા હતા. પાર્થિયન લોકોએ પોતાના અશ્કાની અમલ વેળા તેમને જીતવાની બહુ તજવીજ કીધી, પણ તે ફોકટ ગયા પછી શેવટે બલ્ખબામીના લોકો પોતાના જાતભાઇ પાર્સીઓ સાથ મળી જઇ નવી સાસાની પાર્સી પાદશાહાત સ્થાપવામાં મદદગાર થઇ પડ્યા હતા. મધ્ય કાળમાં બલ્ખ વખણાઇ ગયું છે, પણ આજે તેની અસલી મોટાઇનાં ખંડિયેરો ૨૦ માઇલના ઘેરાવામાં તદન બેદરકાર પડેલાં છે. તેની પડોશમાં બદક્ષાનનું શેહર છે, જેને માટે **ઉડ** નામે મુસાફર એવો અભિપ્રાય આપે છે કે બલ્ખનાં લોકોથી તે વસાયું હતું. આજેબી ત્યાં અને બીજા આસપાસના ભાગોમાં તાજીક નામના લોકો વસે છે જેઓ મૂળે અસલી ઇરાનીઓ અને ત્યારબાદ મજદયસ્ની જરતોસ્તીઓ છે.

૫—નિસયા: અસલી ઇરાનીઓનું પાંચમું મથક આ જગા છે. એ જગા ક્યાં હતી તે નક્કી કરવું કઠણ છે, કેમકે નિસય નામની જગા એક નહિ પણ અનેક મળે છે; માટે ઇરાનીઓએ આ અનેક માંહેલી કઇ જગાએ પોતાનું મથક કર્યું હતું તે કહી શકાતું નથી. તોપણ આપણ ઉપલી ચાર જગાઓનાં વર્ણનોમાં જોતા આવ્યા છિયે કે તેઓ એકેકની પાસેજ આવેલી છે, માટે જે નિસય શેહેર બલ્ખની પડોશમાં હોય તેજ આપણા ઇરાની વડવાઓનું

---

૧. રેવરંડ સી. જે. નિકોલે: "Ancient and Modern Geography," સ૦ ૫૧૪.

૨. તેજ, સફે ૫૪૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પાંચમું મથક હોવું જાઇયે એમ સલામતી સાથ અટકળ બાંધી શકાય છે. **બર્નુફ** અને ત્યાર-બાદ **સ્પીગલ** એ જગા આજનાં નીશાપુર શેહર આગળ મૂકે છે. હખામની જમાનામાં એ શેહર નીસાયાને નામે ઓળખાતું હતું, જે ઉપરથી યુનાનીઓ તેને નીસિયાનું નામ આપી ગયા છે. **હાઉગ** અને **બુન્સન** પણ આ વિચાર સાથ એકમત છે. પણ વંદીદાદમાં આ નિસય શેહરની જગા મુકરર કીધી છે તે મુજબ આજનાં નીશાપુર તરફ તે આવેલી હોય તે બાબે શક ઉભો થાય છે.[1] આ પુરાણાં દફ્તર મુજબ નિસય મર્વ અને બલ્ખની વચે આવેલું હતું, અને વિદ્વાનો એ ઉપરથી જે ગુચવાડામાં પડયા છે તે બાજુએ મૂકતાં આપણ એટલુંજ કહીશું કે મર્વ અને બલ્ખ જાણીતાં શેહેરો હતાં. અને તેમની પડોશમાં નિસય સિવાયે વંદીદાદવાળાં ૧૬ શેહરોમાંનું બીજું એકે નહતું, માટે એ પુરાણાં પુસ્તકમાં નિસયને બલ્ખ અને મર્વની વચેનાં દાખલ ઓળખાવ્યું છે, તો જોકે તે કંઇ બરાબર તેમની વચે નથી પણ બલ્ખની લગભગ પશ્ચિમે અને મર્વની નૈરૂત્ય દિશાએ કેટલીક મંજલ દૂર આવેલું હતું. આ નિસય અથવા નિસ્સા અથવા નીસિયા શેહર ઓકસ અથવા આજની તેજન નદી ઉપર આવેલું હતું, જેને જીહુનના દરિયાની એક શાખા ધારવામાં આવેછે.

૬—**હરૌયુ: હેરાત:** યુનાનીઓ જે પ્રાંતને આરિયાને નામે ઓળખી ગયા છે તે આ વંદીદાદની ૬ ઠી સર્વથી સરસ જગા છે. હખામની ભાષામાં એનું નામ હરીવ છે. આ હરીવ ઉપરથી આજનું હેરાત નામ નિકળેલું લાગે છે. તે જે નદી ઉપર આવેલું છે તેનું નામ—હરી રૂદ—કહી આપે છે કે આ નદી ઉપરથીજ શેહેરનું નામ પડયું હતું અને શેહેર ઉપરથી આખા પ્રાંતને હરોયુ નામ મળ્યું હતું. વંદીદાદમાં એને પુષ્કળ પાણી ધરાવનાર કહ્યું છે તે આ હરી નદી ઉપરથીજ હોય એમ લાગતું નથી, કેમકે હેરાત એ નદીનાં લગભગ મૂળ આગળ વસેલું છે, જ્યારે હરી નદી તો છેક મર્વ સુધી ઉતરે બહુ લાંબી વહે છે, અને ત્યાં તેના અનેક ફાંટાઓ ભેગા થઇ દરિયા જેવો દેખાવ થાય છે. કદાચ પુરાણાકાળમાં—વંદીદાદના જમાનામાં—હેરાત તરફ બીજીબી નદીઓ અથવા પાણીના ચશ્મા હોય. પેરોપામિસ્યન પહાડોની ફળદ્રુપ ખિણોમાં હેરાત આવેલું હોવાથી તે પાણીથી ભરપૂર હતું અને દરેક વાતે આબાદી ધરાવતું હતું. મધ્યકાળમાં તે ખોરાસાનના મોટા પ્રાંતનું પાયતખ્ત હતું. આજેબી તે દરેક રીતે ફળદ્રુપ છે, હખામની જમાનામાં હરોયુ અથવા હેરાતનો પ્રાંત આર્યાને નામે ઓળખાતો હતો, અને એ નામ ત્યાં વસતી આરૈ નામે પ્રજા ઉપરથી પડેલું કહેવાય છે. આ પ્રજા કોઇજ નહિ પણ વંદીદાદવાળું ૬ ઠું ઇરાની મથક સ્થાપનારા ઇરાનીઓથીજ ઉતરેલી હોવી જોઇયે. આર્યા નામ ઐર્ય—આર્ય ઉપરથી નિકળેલું લાગે છે, અને તે ઉપરથી ઉત્તરે છેક બલ્ખથી તે દક્ષિણે સમુદ્ર સુધી અને પૂર્વે સિંધુ નદીથી પશ્ચિમે ઝરાહ સરોવર સુધીનો આખો મુલક આર્યસ્થાન (આરિયાના) ને નામેજ ઓળખાયો હતો. એ મુલકમાં આર્યા નામની બે નદીઓ તે જમાનામાં જાણીતી હતી. જેમાંની એક તો આગળ જણાવેલી હરીરૂદ (નદી) છે, જેનાં 'હરી' નામમાં આર્ય શબ્દનો ધાતુ સમાયલો છે. બીજી નદી આજે ફરાહને નામે ઓળખાય છે, જે તેમજ હીરમંદ નદી ઝરાહના સરોવરમાં પડે છે, જે સરોવર આગળ આર્યાને નામેજ ઓળખાતો હતો. હરીરૂદ નદીમાં પણ આર્ય ધાતુ હોય એમ લાગે છે, અને એ રીતે હરોયુ અથવા આર્યાના આખા પ્રાંતમાં અસલી ઇરાની નામો આજ સુધી સચવાઇ રહેલાં આપણ જોઇયે છિયે. હેરાત શેહર પણ અસલી

૧. આ ધ્યાન પુગાડવાજોગ સવાલ છે, જેનો ફડચો ડાર્મેસ્ટેટે એમ કરી આપવા માંગે છે કે વંદીદાદવાળી અસલ ફકરાનો અર્થ "મર્વ અને બાખધી (બલ્ખ)ના વચે નિસય આવેલું છે" એમ કરવાને બદલે જો "નિસય અને બાખધીની વચે મર્વ આવેલું છે" એમ લેવા જોઇયે. પણ આ ફેરફાર તરજુમાથી ગુચવાડો કેમ મટે તે અમે સમજી શકતા નથી, તો જોકે અસલ ફકરાની જોડણી આ નવા અર્થની વિરૂદ્ધ જાય છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જમાનામાં આર્યાનેજ નામે ઓળખાતું હતું. હેરાતને અગ્નિ ખુણે આગળ અસઃક નામે એક શેહર હતું, જ્યાં અસ્કાનીઓનો પહેલો પાદશાહ **અશ્ક** અથવા **અરસક** તખ્તનશીન થયો હતો, અને ત્યાં જાથુકનેઃ બળતો આતશ રોશન રાખવામાં આવતો હતો. **તીમુરલંગ**ના વખ્તમાં હેરાતની કીર્તિ ભારી હતી. તે લંબાઇમાં ૩૦ મેલ અને પહોળાઇમાં ૧૫ મેલ એવી એક ફળદ્રુપ ખીણમાં આવેલું છે. આજે તે માત્ર ૪ મેલનો વિસ્તાર ધરાવે છે, તેની આસપાસ મટોડાંનો કોટ બાંધી લીધો છે, ફરતી ખાઇ ખોદેલી છે, અને કિલ્લેબંદી કીધી છે. તેની વચોવચમાં ચાર્સુ નામનો ચાર દિશા દેખાડનારો ચોક છે, જેમાંથી શેહરની ચાર ભાગળો તરફ જવાનાં ચાર બાજારો બાંધી લીધેલાં છે. હેરાત "હિંદુસ્તાનની ચાવી" કહેવાય છે, માટે આજેબી તે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. મધ્ય એશિયા, રશિયા, ઇરાન વગેરેના સઘળા મોટા રસ્તાઓ અહીં ભેગા થાયછે, અને હિંદુસ્તાન ઉપર જો આજનો તુરાની **અફ્રાસિયાબ** (રશિયાનો ઝાર) ઉતરી આવે તો તેને માટે હેરાતનોજ રસ્તો સહેલ અને સવલ છે. ઈંગ્રેજ સરકારે હેરાતને સ્વતંત્ર રાખી ઇરાનના હાથમાં નહિ જવા દીધું અને પાછળથી આફગાનીસ્તાનમાં દાખલ થવા દીધું (તો જોકે આગળ તે ખોરાસાનના ઇરાની પ્રાંતનું પાયતખ્ત હતું) તેનું કારણ આજનાં તુરાનના રશિયન તુરાની ટોળાઓને હિંદ ઉપર તુટી પડતા દૂર રાખવા માટેજ હતું, જે બાબે આગળ ચાલતાં તવારીખના વિષયમાં આપણ વિગતથી વાંચીશું.

૭—વએકેરેતઃ સીસ્તાન-સિજીસ્તાનઃ વંદીદાદનું આ ૭ મું મથક હરોયુની દક્ષિણે આવેલું છે. તેનાં પાયતખ્ત દાખલ દુજક શેહર જણાવ્યું છે, તે એજ નામે આજ સુધી હયાતી ભોગવતું આવેલું જણાય છે. આ દુજક હીરમંદ નદી ઉપર વસેલું છે, જેને બેખબર તવારીખનવેશોએ દુશખને નામે ઓળખાવ્યું છે. વળી તે આજે જલાલાબાદને નામે પણ ઓળખાય છે, જે પેશાવરની પડોશનાં જલાલાબાદ શેહરથી તદન જુદુંજ છે. પેહલવાન **કેરશાસ્પ** અને તેના વંશના **નરીમાન, સામ,** જાલ, અને **રૂસ્તમ** જેવા જેહાંજોય નરો આ મુલકના રહેનારા હતા. વંદીદાદ મુજબ **કેરશાસ્પ**નું મથક અહીંજ યાને વએકેરેતમાંજ હતું, અને શાહનામા મુજબ **રૂસ્તમ** અને તેના વડવાઓ સીસ્તાનમાં હાકમી ચલાવતા હતા. વળી દુજક શેહર વએકેરેતની રાજધાની ગણાયું છે અને એજ શેહર આજે સીસ્તાનમાં આવેલું છે. એ સઘળાં ઉપરથી વએકેરેત તેજ સીસ્તોન અથવા સિજીસ્તાનનો મુલક ઠરે છે, જેને યુનાનીઓ દ્રાન્જીયાનાને નામે ઓળખી ગયા છે. **કેરશાસ્પે**[1] પોતાના જમાનામાં રેવાજ હતો તેમ અર્દ્વિસૂર અનાહીત નામની પાણી ઉપરની મવકલ સ્ત્રી ઇજદની આરાધના પિસનહ્‌ઉ વરોઇશ્ યાને પીશીનની ખીણમાં કીધી હતી, એમ અવસ્તા[2]

---

૧. કેરશાસ્પને માટે વંદીદાદ (પરગ૦ ૨, ફ૦ ૧૦)માં લખે છે કે "ખનાથઈતિ નામની એક પરી તેને વળગી હતી." પહેલી નજરે આ વાક્ય નહિ સમજાય એવો મોગમ લાગે છે. 'પણ તેનું' રેઠાણ ચણું' કરીને પીશીનની ખીણમાં હતું, જ્યાં વસનારાં લોકોમાં પરીઓને માનવાનો વેહમ આજ સુધી છે એમ કહેવાય છે. આવો કોઈ વેહમ કેરશાસ્પને પણ હતો કે શું તે ઉપલા ફકરા ઉપરથી જણાતું નથી; પણ બુન્દેહેરા (પ્ર૦ ૨૯, ફ૦ ૭)માં જણાવ્યું છે કે આ ખીણ ખાતેનાં પોતાનાં મકાનમાં કેરશાસ્પ સમાધિમાં પડયો હતો. યોગ વિધા મુજબ આ સમાધિ તે સર્વસ્વ ત્યાગ કરી એક ચિતે લાંબી મુદત સુધી ઇશ્વર ધ્યાનમાં બેસવાને કહેછે માટે એવી કોઈ સ્થિતિમાં કેરશાસ્પ પડયો હોય અને તેથી દુનિયા સાથનો વહેવાર તેણે છોડી દીધો હોય તે ઉપરથી કદાચ આ સમાધિને 'પરી'નું રૂપ આપી વંદીદાદમાં ઉપલો ફકરો લખાયો હોય. આ પરીને જાદુઈથી પેદા થયલી કહી છે, અને અવસ્તામાં જાદુઈ વગેરે સામે જાબજા પુષ્કળ તિરસ્કાર દેખાડયો છે. વળી અહુરમજ્દની સ્તુતિ અને તેનાં નામો ભણવાની બરકત સિવાય બીજી કોઈ પણ રીત આવી જાદુઈ તોડવાની તેમાં જણાતી નથી. યોગ જેવું કે સમાધિમાં બેસવા જેવું જરતોશ્તી મજહબના ભાવાર્થથી કેવળ ઉલટું છે. એ સઘળું જોતાં એમ લાગે છે કે કેરશાસ્પનાં તેવાં કામને વહેમનું, જાદુઈનું ગણીને વંદીદાદમાં તેને 'પરી વળગી' યાને "જાદુઈમાં લપટાયો" એવી મતલબ ઉઠાડવા માંગી હોય.

૨. આવાં યશ્ત, ફ૦ ૩૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપરથી જણાય છે. પીશીનની ખીણુ આજે આપણુને વધારે જાણીતી થઇ છે, જ્યાંસુધી આજે પાર્સીઓ મુંબઇથી ધંધાને અર્થે જઇ પુગ્યા છે. બલુચિસ્તાનની ઉત્તરે કવેટા શેહેર, જ્યાં બ્રિટિશ છાવણી છે, તેની નજદીક પીશીન આવેલું છે. તે હીરમંદ નદીની એક શાખા ઉપર વસેલું છે, અને આપણે ઉપર જોયું તેમ દુજક પણુ હીરમંદ ઉપર છે. એ રીતે પીશીન દુજકથી ઘણું દૂર નથી, અને તેઓ બંનેને વએકેરેત પ્રાંતમાં ગણ્યેિતો ખોટું નથી; તો જોકે આજનાં સિજીસ્તાનના પ્રાંતની ટુકી હદની બહાર પીશીનની ખીણુ આવેલી નક્ષામાં જણાવેલી છે. **ડાર્મેસ્ટેટે, હાર્લે** અને **ગુસ્ટી** વએકેરેતને સીસ્તાનને બદલે કાબુલ ગણાવવા માંગે છે પણુ તે કરતાં ઉપલી દલીલો, જેમને **હાઉગનો** મોટો ટેકો છે, એટલુંજ નહિ પણ **સ્પીગલ** અને **રિટર** જેવા ઓલમાઓ પણ તેની મદદમાં છે, તેજ વધારે માનવાજોગ—બલકે વાસ્તવિક દિસે છે, સીસ્તાનનો આખો પ્રાંત રેતાળ અને ઉજડ છે. ઉપલાં પાયતખ્ત શેહર દુજકનો અર્થ પણ જો ખરેખર દુજખ નહિ તો આખા મુલકની આબોહવા ઉપરથી એ જગા નાપસંદ થાય એવો છે. માત્ર મીઠી થંડી હીરમંદ અને ફરાહ નદીઓને લીધે આ મુલક વસવાજોગ છે. નદીની બંને બાજુએ બબે માઇલ જેટલા વિસ્તાર ઉપર ખેતી વગેરે થાય છે, અને તે પછી તો વળી આજુબાજુ પહાડોની હાર ઉભી થાય છે. હીરમંદ નદી ૨૦૦થી ૪૦૦ વાર જેટલીજ પહોળી છે. ઝરેહનો સરોવર, જેમાં તે ખાલી થાય છે, તે ઉંડો નહિ પણ છાલકો છે, અને ઉનાળામાં તો લગભગ સુકાઇ જાય છે. તે માછલી અને પક્ષિઓથી ભરપૂર છે. તેમાં એક નાનો બેટ છે તે ઉપર બાંધેલા એક કિલ્લામાં લડાઇની ધાસ્તીવેળા ખજાનો સંતાડવામાં આવતો હતો. સીસ્તાન એકવાર **બેહરામખાન કેયાની** નામના મહમદીયાન સરદારના હાથમાં હતું, જેની વાર્સિક ઉપર રૂ ૩૦૦૦૦ થી વધારે ન હતી.

૮ ઉર્વ: કાબૂલ: ઇરાનીઓનું ૮મું સરસ મથક આ હતું. જેઓ વએકેરેતને કાબૂલ ગણવા માંગે છે તેઓ આ મથક કયાં હતું તે ખુલ્લું દેખાડી શકતા નથી. પણ વએકેરેત તે સીસ્તાન સિદ્ધ થયા પછી ઉર્વને કાબૂલ ગણવાનું સહેલ થઇ પડયું છે. વંદીદાદ આ મથકને "પૂર ઘાસવાળું" એવી ઉપમા આપે છે; એટલે કે જે ઇરાની તાયફાએ તેને પોતાનું મથક કીધું હશે તેને ત્યાં તેનાં ગાયઢોર વગેરે માટે પૂરતા જથામાં ચારો મળી આવ્યો હશે. હવે આજે કાબૂલ શેહર એવા પૂર ઘાસ ચારાથી ખાલી નથી. કહે છે કે એ શેહરનું આજનું નામ જથાબંધ ઘાસ ઉપરથીજ પડયું છે. કોઇ કહે છે[1] કે અસલમાં નદી ઉપર પુલ બંધાય એટલું બધું ઘાસ મળતું હતું અથવા ઘાસનો પુલ બાંધ્યો હતો તે ઉપરથીજ તેનું નામ "કાહ-પુલ" (કાહ=ઘાસ) પડયું હતું, અને તે નામ પાછળથી કાબૂલ બની ગયું હતું. **હાઉગ** પણ એમજ મત ઉચારે છે. તે તો 'ઉર્વ' ને 'વોઉરૂ' નામના અવસ્તાના શબ્દનું બીજું રૂપ ગણે છે, જેનો અર્થ 'પહોળું' થાય છે. આ 'વોઉરૂ' ઉપરથી અક્ષરો ફેરબદલ થઇને 'બૂલ' ઉચાર થઇ શકે. હવે આ પહોળું, બહોળું અથવા મોટું શેહર 'પૂર ઘાસવાળું' હતું, અને ફારસીમાં ઘાસને માટે 'કાહ' શબ્દ છે, જેને ઉપલા 'બૂલ'ની આગમજ મુકિયે તો કાહ+બૂલ યાને ઘાસવાળી બહોલી જગા એવો અર્થ ઉઠે છે. અને વંદીદાદમાં આવેલી ઉર્વની સિફત સાથ એ અર્થ બરાબર મળતો આવે છે. એ રીતે ત્યારે ઉર્વ તેજ કાબૂલ હોય એમ ઠરે છે. **હાઉગ**ની પેઠે **બુન્સન** પણ એમજ કહી ગયો છે કે ઉર્વ એ કાબૂલનું અસલ નામ હતું. યુનાનીઓ કાબૂલને કેપિસ્સાને નામે ઓળખી ગયા છે, જેની આસપાસ વસનારાં લોકોને તેઓ કાબોલેટી કહે છે, જે શબ્દ ઉપરથી કાબૂલ નામ નિકળેલું કેટલાકો ધારે છે. ઉર્વ અથવા કાબૂલ એક સુંદર ખિણમાં આવેલું છે,

૧ "મીરઝાઇ" નામ ધારણ કરેલો એક લખનાર. જુઓ "જામે જમશેદ," તા. ૧૭મી માર્ચ ૧૮૯૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જે આજેબી ઘણી ફળદ્રુપ, તનદરોસ્તીવાળી, મનોરંજક, કુદ્રતી દેખાવોથી ભરપૂર, અને હજારો મીઠા ઝરાઓવાળી ગણાય છે. આ અને એવીજ બીજી ખીણો ખેતીવાડીને કામની નથી તેટલી ઘાસ ચારાથી આબાદ છે.

૯. **ખ્નેન્ત: ખંદહાર: વેહેરકાન: ગોર્ગાન:** હખામનીની જબાનમાં એટલે પાદશાહ **દારાયસ હિસ્તાસ્પીસના** યાદગાર લેખોમાં આ પ્રાંતનું નામ મળતું નથી. પણ જે પ્રાંતને **ફિર્દુસી** ગોર્ગાન અને યુનાનીઓ હીર્કેન્યાને નામે ઓળખી ગયા છે, તે નામો અવસ્તાના એક શેહરનાં નામ ઉપરથી નિકળ્યાં છે, અને તે ખ્નેન્ત નામનાં અસલી ઇરાનીઓનાં ૯ માં સરસ મથકનું પાયતખ્ત વેહેરકાન છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે હિર્કેન્યા અથવા ગોર્ગાનના આજના પ્રાંતનું અસલી અવસ્તાઇ નામ ખ્નેન્ત હતું. પણ **હાઉગ** ખ્નેન્તને ગોર્ગાન ગણવાની ના પાડી એમ કહે છે કે ખ્નેન્ત તે આજનો ખંદહાર પ્રાંત હોવો જોઇયે. ખ્નેન્તને ગોર્ગાન નહિ ગણવાના સબબો બતાવવા જોડે ખંદહાર તેજ ખ્નેન્ત છે એમ ગણવાનાં પણ તે કારણો આપે છે, અને તે ધ્યાન પુગાડવા જોગ છે. આપણે છેક ઇરાનવેજથી જોતા આવ્યા છિયે કે ઇરાની સંસ્થાનો અત્યાર સુધી એક પછી એક એકેકની દક્ષિણે અથવા આજુબાજુ વધતાં ગયાં હતાં, પણ છેલા ઉર્વ યાને કાબૂલનાં સંસ્થાન પછી ખ્નેન્તનું થયું તે જો વેહેરકાન અથવા ગોર્ગાનનું હોય તો તે કાબૂલની પડોશમાં નહિ પણ મર્વ અને નિસય (નીશાપુર)નાં પશ્ચિમે આવેલાં સંસ્થાનોથી પણ વધારે આથમણે છેક કેસ્પિયન સમુદ્રના દક્ષિણ કાંઠા ઉપર જાયછે. હવે કાબૂલથી આટલું બધું દૂર તે પછીનું સંસ્થાન હોય એ ધ્યાનમાં ઉતરતું નથી. કદાચ એમ બન્યું હોય કે અસલ મર્વ અને નિસયમાં જે સંસ્થાનો સ્થાપાઈ ચૂક્યાં હતાં ત્યાંથી કોઇ નવું સંસ્થાન વેહેરકાન તરફ ગયું હોય; પણ એ અનુમાનને ટેકો આપનારી શાહદતો મળતી નથી. બીજી વાત એ છે કે વેહેરકાન ઉપરથી જો હિર્કેન્યા નામ નિકળ્યું હોય તો વેહરકાન એક શેહેર હતું તે ઉપરથી એક આખા પ્રાંત હિર્કેન્યા અથવા ગોર્ગાનનું નામ પડેલું જણાય છે, કે જેમ અવસ્તામાં જણાતું નથી. ત્યાંતો પ્રાંતનું નામ કેવળ જુદુંજ—ખ્નેન્ત—છે, અને વેહેરકાન તો તેનાં પાયતખ્તનું નામ છે. આ સઘળાં કારણોને થકી ખ્નેન્ત તેજ હિર્કેન્યા ઠોકી બેસાડવાને બદલે **હાઉગ** ખ્નેન્તને ખંદહાર સાથે સરખાવે છે. 'ખ્નેન્ત'માંથી વચેનો 'ને' નિકળી જાયતો 'ખન્ત' રહે, જેનું 'ખંદ' થાય અને તે ઉપર 'હાર' પ્રત્યય મુકાયાથી ખંદહાર થઇ શકે. હવે ખંદહાર પ્રાંતમાંથી આજેબી એક નદી વહેછે, જેનું નામ ઉર્ગન્દાબ છે. આ છેલું નામ 'વેહેરકાન' ઉપરથી નિકળેલું **હાઉગ** આ રીતે સાબેત કરવા માંગે છે: વેહેરકાનનું ફાર્સીમાં ગોર્ગાન થયું; આ શબ્દમાંનો પહેલો ગ નિકળ ગયો અને છેલો દ વધ્યો, જેથી ઉર્ગાન્દ થયું, અને એ નામ એક નદીનું હતું માટે તેની જોડે 'આબ' શબ્દ ઉમેર્યાથી ઉર્ગન્દાબ બન્યું. આ દલીલોને આધારે આપણેબી ખ્નેન્તને ખંદહાર ગણીશું, અને **ડાર્મેસ્ટેટે** તથા **હાર્લેએ** હિર્કેન્યાને ખ્નેન્ત ગોઠવવાની તજવીજ કીધી છે તે પડતી મૂકીશું. ઉપલી નદી ઉરગન્દાબ વએકેરેત (સીસ્તાન) વાળી મોટી નદી હીરમંદની એક શાખા છે, અને તેના જેવીજ મીઠી અને ફળદ્રુપ છે, ખંદહારનો પ્રાંત એટલા માટે રસાળ છે, પણ તે બિયાબાનથી ઘેરાયલો છે. યુનાનીઓ અને રૂમીઓ ખંદહારને ઓર્તોસ્પાના અથવા વળી કરૂરાને નામે ઓળખી ગયા છે. બલ્ખથી દક્ષિણે જતાં, અને ઇરાનથી હિંદુસ્તાન આવતાં ખંદહાર માર્ગમાં આવે છે, માટે એ શેહર આજેબી કેટલીક અગત્યતા ધરાવે છે.

૧૦—**હરખઇતિ: હરઉવતીસ: સરસ્વતી:**—ઇરાનીઓનું આ ૧૦ મુ મથક તે આજનું કયું શેહર અથવા પ્રાંત હશે તે નક્કી કરવું લગાર મુશ્કેલ છે. એને મળતું વેદિક સંસ્કૃત સરસ્વતિ છે, પણ આ છેલું તો એક નદીનું નામ છે, માટે હરખઇતિ પણ જો એક

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નદી અથવા તે નદીથી ફળદ્રુપ થતો મુલક હોયતો. તે ક્યાં હતો તે મુકરર કરવું કઠણ છે. હખામની જબાનમાં એ નામને મળતો 'હરઉવતીસ' નામનો મુલક જાહેર છે, જે પાદશાહ **દારાયસે** જીત્યો હતો. પણ તે મુલક ક્યાં હતો તે જણાતું નથી. કેટલાકો કહે છેકે યુનાનીઓ જેને આરાકોશિયાને નામે ઓળખી ગયા છે તેજ આ હરખઇતિ હતો. જો તેમ હોય તો એટલું તો સિદ્ધ થાય છેકે એ પ્રાંત હિંદુસ્તાનની આથમણે લગોલગ આવેલો હતો. અસલના પાર્થ્યન અથવા અસ્કાની લોકો એ પ્રાંતના રહેવાસીઓને "ગોરા હિંદુ" કહેતા હતા, કેમકે તેમની ચામડીનો રંગ બીજા હિંદુઓ કરતાં સફેદ હતો. ઉત્તરે ખંદહાર, દક્ષિણે પીશીન, પૂર્વે હિંદુસ્તાન અને પશ્ચિમે સીસ્તાન—એ સરહદો વચેનો આ મુલક હતો, અને એજ મુલક હરખઇતિનો હશે એમ આ ઉપરથી જણાય છેકે તે છેલાં ઇરાની સંસ્થાન ખ્નેન્ત (ખંદહાર)ની લગોલગ પાડોશનો મુલક હતો. તેમાંથી એક નદી વહે છે, જેનું આજનું નામ જુદું છે પણ આગળ તે આરાચોટસને નામે ઓળખાતી હતી. અગરજો હરખઇતિ (સરસ્વતિ) નદી એજ હોય તો આપણુ અચરત થઇશું નહિ. મોટી હીરમંદ નદીની તે શાખા છે, અને તે ખોજેહ અમ્રાના પર્વતોની હારની નીચેથી વહે છે. પીશીન શેહર પણ એજ નદી ઉપર આવેલું છે. એવું જણાય છે કે હરખઇતિ ખાતેના ઇરાનીઓમાં પાછળથી પોતાની લાશને અવલ મંજલ પુગાડવાના અસલી રેવાજને બદલે દાટવાનો રેવાજ દાખલ થયો હશે, કેમકે વંદીદાદમાં તેનો ઇશારો મળે છે.[1] હરખઇતિ ફાઇલૉલોજીને કાયદે વેદિક સરસ્વતી ઠરે છે એમજ નથી. જેમ વંદીદાદમાં હરખઇતિને "સોહામણી" કહી છે, તેમ વેદમાં સરસ્વતીને પણ ચળકતી કહી છે. આ બંને નદીઓનાં નામો છે. જ્યાં આપણે હરખઇતિને મૂકવા માંગિયે છિયે ત્યાંજ સરસ્વતી નદી પણ હતી એમ જણાય છે, કેમકે તે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયલા બ્રહ્મ આર્યોની ગંગા જેવીજ પવિત્ર નદી હતી, તે તેમનાં બ્રહ્માવર્ત્ત (બીજું હિંદુ આર્ય વૃત્ત) ની એક સરહદ હતી, જ્યાં હિંદુ આર્યો મથક કરી રહ્યા હતા. આ સઘળું વર્ણન **ડોસન**[1] આપે છે, જે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે હરખઇતિ યાને સરસ્વતી નદીવાળું આર્ય મથક જેટલું ઇરાની નહિ તેટલું હિંદુ મથક હતું, અને ત્યાંના લોકોમાં લાશને દાટવાની વંદીદાદમાં જે ફરિયાદ છે તે આ પંજાબમાં દાખલ થવા આગમજ સરસ્વતી ખાતે મથક કરી પડેલા બ્રાહ્મણ લોકોએ દાખલ કીધી હતી. અહીંથી ત્યારે ઇરાનીઓ અને હિંદુઓ વચે ધર્મ સંબંધી ઝગડાની આગ સળગતી ચાલેલી સંભવે છે—બલકે આગળથી ચાલતો થોડો થોડો મતફેર આ ઠેકાણે ઘણો વધી ગયો હતો. આમ હોવાને લીધે કદાચ લાશને દાટવાનું પસંદ નહિ કરનારા આર્યોનો એક નાનો કાફલો હયતુમતખાતે જઇ વસ્યો હોય તો તે કેવળ બનવા જોગ છે.

૧૧—હએતુમંત: હીરમંદ: વંદીદાદનું ૧૧મું સરસ મથક આ નામનું હતું. વિદ્વાનો એકમત થયા છે કે આ જગા હરખઇતિની પશ્ચિમે આવેલી હતી. હરખઇતિની જગા જો આપણે ઉપર કહી તેજ ઠરે તો હએતુમંત તે આજની હીરમંદ અથવા હીલમંદનદીવાળો મુલક સાબેત થાય છે. પેહલવી શરેહ કરનારાઓ હએતુમંતને ઇતોમંદ લખે છે, અને યુનાની લખનારા એજ ભાગમાં ઇટીમાંડર નામે જે નદીને ઓળખી ગયા છે તે હીરમંદજ ઠરે છે. એ રીતે ત્યારે આ જગા નક્કી કરવામાં ઝાઝી મુશ્કેલી નડતી નથી. આપણે ઉપર વાંચી ગયા કે હીરમંદ નદી ઝરેહ નામે સરોવરમાં ખાલી થાય છે, જે વળી હામુનને નામે પણ ઓળખાય છે. પેહલવીવાળાઓ તેને ઝરેહ કાંસુ યાને કાંસુનો દરિયા ગણી ગયા છે, જે ઉપરથી આબીજે એ સરોવર ફક્ત ઝરેહને નામે પણ ઓળખાય છે. હરખઇતિ અને વએકેરેતની વચે

૧ ફરગ૦ ૧, ફ૦ ૧૩.

૧ "Classical Dictionary of Hindu Mythology" સ. ૨૮૪, બાબત—"Sarasvati."

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આ હએતુમંતનો પ્રાંત અથવા વંદીદાદના શબ્દોમાં બોલિયે તો "દોલતમંદ અને ચળકાટભરેલું હએતુમત" આવેલું હતું. આ વિશેષ સિફતનું કારણ એ જણાય છે કે આજેબી ઉગમણુ ઇરાનના પ્રાંતોમાં સર્વથી ફળદ્રુપ અને સર્વથી અગત્યનો આ જીલ્લો ગણાય છે.

૧૨—રઘ: રએ: ઇરાની વડવાઓનું જે સંસ્થાન વંદીદાદમાં ૧૨ મું ગણ્યું છે તે રઘ છે. અવસ્તા ભાષાના વિદ્વાનો એકમત થઇ કહે છે કે અસલ મીડયા દેશમાં રઘ નામનું જે શેહર હતું, જેને યુનાનીઓ રગીસને નામે ઓળખી ગયા છે, અથવા આ જમાનામાં **ફિર્દુસીએ** જેને રએનું નામ આપ્યું છે તે આજ શેહર છે. એક વિદ્વાન **કીપર્ટ** એ જગાને પાર્થિયા દેશની ઉગમણુ બાજુએ આવેલું અટકળી ગયો છે તે શા ઉપરથી હશે તે જણાતું નથી. પણ જો આ સંસ્થાનો એક પછી એક નજદીકનીજ જગાઓમાં ઉભાં થયલાં ગણિયે તો રઘ નામની જગા હએતુમત અથવા હરખઇતિની પડોશનીજ, અને તેટલા માટે **કીપર્ટ** ધારે છે તેમ પાર્થિયાની ઉગમણેજ આવેલી ઠરે; કેમકે **૧૧** માં સંસ્થાન હએતુમત પછી ૧૨ મું રઘ એટલું દૂર પશ્ચિમ તરફ આવેલું છે કે હએતુમતથી ત્યાં એક ટોળો જઇ વસે એ કેવળ અશક્ય લાગે છે. શું તે ટોળાને વધારે દક્ષિણે વસવા લાયક જગા મળી નહિ હોય? પણ **કીપર્ટ**ની ઉપલી અટકળને આ સિવાય બીજો કશો આધાર નથી, અને તેથી પાર્થિયાની પૂર્વે રએ હતું એમ કોઇબી દલીલથી તે સાબેત કરી શકતો નથી. અવસ્તાવાણીને આધારે અને ત્યાર બાદ યુનાની અને બીજા લખનારાઓનો ટેકો લઇને આપણુ સિદ્ધ કરી શકીશું કે રઘનું સંસ્થાન છેક આથમણે કેસ્પિયન સમુદ્રના દક્ષિણ કાંઠા તરફજ હતું. પણ તેને ત્યાં મુકરર કરતી વેળા એટલું જણાવવું જોઇયે કે હએતુમતથી આવેલા કોઇ કાફલાએ તે વસાવ્યું ન હતું. તેને તો કોઇ નજદીકનાં સંસ્થાનવાળાઓએ વસાવેલું હોવું જોઇયે. નક્ષા ઉપર જોતાં રઘની ઇશાન ખુણે નિસયનું અને અગ્નિ ખુણે એક તરફ હરોયુ તથા બીજી તરફ વએકેરેતનાં સંસ્થાનો જણાય છે. પણ આ છેલ્લાં સંસ્થાનો રએથી બહુ દૂર છે, માટે બનવા જોગ એજ ધારી શકાય છે કે નિસયથી આગળ એક કાફલો ૬ ઠું સંસ્થાન હરોયુ વસાવવા ગયો હતો તેમ બીજો કાફલો પાછળથી **૧૨** મું સંસ્થાન રઘ વસાવવા ગયો હતો. હરોયુ નહિ જતાં નિસયમાંજ ઠરીઠામ થયલા લોકોએ વસ્તીના વધારા યા ફેસાદ યા હર કોઇ કારણથી પાછળથી આ મથક છોડી જવાની જરૂર જોઇ હોય અને તેથી તેઓમાંના કેટલાક રઘ જઇને ઠરીઠામ થયા હોય એ બનવા જોગ છે. અવસ્તામાં આ મથક જાબજા પ્રખ્યાત થયું છે. વંદીદાદમાં તેને "ત્રણ તાયફાવાળું" કહ્યું છે. કેટલાકો તેને "ત્રણ ગામડાં (અથવા કસ્બા) વાળું" કહે છે. તાયફા અથવા ટોળાની સમજણ એમ આપવામાં આવે છે કે રએ હજરત **જરતોશ્તનું** જન્મ શેહર હતું, અને ત્યાંના રહેવાસીઓને તેણે ત્રણ ટોળામાં વહેંચ્યા હતા, જેમકે—ધર્મગુરૂઓ, સિપાહો અને ધંધાદારીઓ. પણ આ સમજણ ખાતરીપૂર્વક જણાતી નથી. **જરતોશ્ત** પોતાનો મજહબ ફેલાવે તે આગમજ રઘ અથવા રએ હયાત હતું; **જરતોશ્ત** સામે બળવારીથી લડનારા રએના રહેવાસીઓ હતા; અને પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પે** જરતોસ્તી મજહબ એખ્ત્યાર કીધા પછીજ રએમાં એ ધર્મ ફેલાયો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તે એ ધર્મવાળાઓનું અને પેગામ્બરના જાયેનશીનોનું મૂખ્ય મથક થઇ પડયું હતું. એ સઘળાં કારણો ઉપરથી જણાય છે કે **જરતોશ્તે** રહેવાસીઓને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચ્યા હોય તેથી રએ "ત્રણ તાયફાવાળું" એ નામે ઓળખાયું હોય એમ નથી, કેમકે ત્રણ ટોળા તો પાછળથી થયા હતા—**જરતોશ્ત** પછી થયા હતા, કાંઇ **જરતોશ્ત**ની આગમજ શેહર વસ્યું ત્યારના થયા નહતા. અમને લાગે છે કે રએમાં ત્રણ જુદાં જુદાં મથકો—પછી તે નિસય, મર્વ અને હરોયુ, અથવા બીજાં ગમે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તે--ખાતેથી ત્રણ તાયફાઓ જઇ વસ્યા હશે; અથવા જો એકજ તાયફો નિસય ખાતેથીજ ગયો હોય તો તે ત્રણ જુદાં જુદાં ગામો અ-થવા લત્તાઓ બનાવીને તેઓમાં વહેંચાઇ ગયો હશે; તે ઉપરથી તેને વંદીદાદમાં "ત્રણ ટોળા" અથવા "ત્રણ ગામડાંવાળું રએ" કહ્યું છે. **જરતોશત**નાં જન્મ શહેર દાખલ રએને ક-બૂલ રાખવામાં ઘણી મુસ્કેલી નડે છે, અને અવસ્તામાં તેને "જરતોસ્તી રએ" કહ્યું, તેટ-લાંથીજ તે પેગામ્બરનું બાપીકું શેહેર ગણી શકાતું નથી.

રએનો દરજ્જો બીજાં શેહરોમાં મોટો છે. ત્યાં પેગામ્બરની ગાદી સાચવનારાઓ વસતા હતા, જેઓ જેમ ધર્મના તેમજ રાજ્યના પણ ધણી હતા. પુરાતન બેબિલનની ફતેહ જે **જરતોશત** નામના ધણીએ કરેલી આજે જાહેર થઇ છે તે આ રએનાં જરતોસ્તી સંસ્થાન ખાતેનોજ પેગામ્બરનો કોઇ જાયેનશીન હોય, અથવા રએથી લશ્કર લઇ ગયલો સરદાર હોય, એમ અટકળ થાય છે. આ જાયેનશીન ગુરૂઓ છેક સાસાની તબક્કાના છેલા પાદશાહ **યજદેજર્દ શેહેરિયાર**ના અમલ સુધી રએમાં રાજપાટ અને ધર્મને લગતી હકુમત ચલાવતા હતા, એમ **યાકુત** નામે એક આરબ લખ-નાર ઉપરથી જણાય છે. તેના જણાવ્યા મુજબ દંબાવંદ નામના રએ પ્રાંતના એક જીલ્લામાં ઉસ્તૂ-નાવંદ નામે એક વખાણાયલો કિલ્લો છે, જે બહુ પુરાણો અને મજબૂત છે. ૩૦૦૦ કરતાં વધારે વરસોથી તે હયાતીમાં છે, અને જરતોસ્તી મજહબનો વડો ગુરૂ, જે મસમોગાન [મસ-મજ=મોટો—વડો ; મોગાન=માજી લોકો—જર-તોસ્તીઓ: જરતોસ્તી લોકોનો વડો] ને નામે ઓળખાય છે, તેનો હતો. આરબ સરદાર **ખાલેદ** તેને ઘેરો ઘાલીને છેલા મસમોગાનની સત્તા છિણવી લીધી[1] હતી.

યુનાની લખનારાઓ મુજબ રઘિયાના નામના પ્રાંતમાં રઘ સર્વથી મોટું શેહર હતું, અને તેનાં નામ ઉપરથીજ આખા પ્રાંતને પણ નામ મળ્યું હતું. **સિલ્યુકસ નિકેટર**ના હાથમાં એ શેહેર ગયાં પછી તેણે તેને પોતાનાં વતન-નાં નામ ઉપરથી **યુરોપસ** નામ આપ્યું. અશ્કાનીઓ સાથની લડાઇમાં આ શેહેર નાશ પામવા પછી એ પાદશાહોએ તેને નવેસરથી બાંધીને અર્સકિયાનું નામ આપ્યું, પણ એ છેલ્લું નામ માત્ર થોડીજ મુદત ચાલુ રહ્યા પછી શેહરને અસલનું નામ પાછું મળ્યું અને તે રહાને નામે ઓળખાવા લાગ્યું. આજનાં તેહ-રાન શેહેરની માત્ર એક બે મૈલ દક્ષિણેજ આ પુરાતન શેહરનાં ખંડિરો પડેલાં છે.

૧૩—**ચખ્ર: ચર્ખ: ચેહરમ**: વંદીદાદ-નાં ૧૬ સરસ શેહેરોમાંનું ૧૩ મું ચખ્ર છે, જે આજે ખોરાસાનમાં આવેલી કોઇએક ચર્ખ નામની નહિ જણાયલી જગા સાથ મળતું આવતું હોવાથી **હાઉગ, હાર્લે, ડાર્મેસ્ટેટે, યુસ્ટી,** વગેરે ચખ્રની જગા એજ ગામડાં તરફ ગોઠવેછે. પણ **લૅસન**નાં મત મુજબ **ફિર્દુસી** જે શેહેરને ચેહરમ અથવા જેહરમનાં નામથી ઓળખાવી ગયો છે તે આ ચખ્ર હતું. ખોરા-સાનવાળું ચર્ખ ક્યાં છે અથવા હતું તે આપણ જાણતા નથી, માટે ચખ્ર સંબંધી અસલી કે આજના જમાનાનું પણ કશું બયાન આપી શકાય એમ નથી. ફક્ત એટલુંજ જણાય છે કે અ-સલ મથક ચખ્રના લોકો પ્રથમ બહાદુર અને અશો હતા, પણ પાછળથી તેઓ લાશને અ-વલ મંજલ પુગાડવા માટે તેને આતશમાં બાળવા લાગ્યા હતા.[1] અમને લાગે છે કે આ જગાની શોધ હરખઇતિની પડોશમાંજ કેથે થવી જોઇયે, જ્યાંના લોકો લાશને દાટતા હતા.

૧૪—**વરેન : ધીલાન**: આ ૧૪ મું સ-રસ મથક વંદીદાદમાં "ચાર ખુણાવાળું" એવે નામે ઓળખાયું છે. એક મહમદિયાન લખ-નાર[2] આ શેહરને વરામિનને નામે ઓળખાવી

---

૧. ડાર્મેસ્ટેટે: Vendidad, દિબાચો ૩, સફે ૪૮, આ ખાલેદ ખલીફ અબુબક્રનો મોટો સપેહસાલાર હતો. જેણે કાંઈ રએ અને તેની આસપાસના મુલુકો ફતેહ કીધા ન હતા, કેમકે ઇરાનની ફતેહ તો ખલીફ ઉમરનાં વખ્તમાં થઈ હતી, જે આગમજ ખાલેદ તો મરણ પામ્યો હતો.

૧. વંદીદાદ, ફરગ. ૧, ફ૦ ૧૭.

૨. ઝરા કલીખાન: "અંજુમન આરાય."

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કહેછે કે તેમાં બાંધેલો એક પુરાણો કિલ્લો આજેબી થોડો ઘણો બચેલો છે, જેને "ચાર ખુણું" છે. આ રીતે અવસ્તાનાં લખાણ સાથ આ લખનાર કાંઇક મળતો ઉતરે છે. વળી જેમ એ પ્રાંતસાથ વંદીદાદ પાદશાહ **ફરેદુન**નો સંબંધ બતાવે છે, તેમ આ લખનાર પણ કહેછે કે એ પાદશાહે પોતાના બેટા **ઇરજ**ને થકી આ શેહેર બાંધ્યું હતું. બીજા યુરોપિયન લખનારાઓ આ શેહેર અથવા મથકની જગા કયાં મુકરર કરવી તે બાબે જબરો મતફેર ધરાવે છે. કોઇ કહેછે કે તેને માટે ઇરાનની અગ્નિ બાજુએ શોધ કરવી જોઇએ; બીજાઓ જણાવે છે કે ઇરાનનાં ફા-લુનુ નામે જે શેહેરનું એક ચીનાઇ મુસાફરે વર્ણન કર્યું છે તેજ આ વરેન છે; ત્યારે વળી ત્રીજે મત ધરાવનારાઓ એને આજનાં કેર્માન[1] સાથ સરખાવે છે. કોઇ પેહલવી લખાણોમાં આ પ્રાંતને તબરસ્તાન સાથ ત્યારે બીજાઓ એજ પ્રાંતમાં આવેલા પદશખ્વાર્ગર પહાડવાળા મુલક સાથ સરખાવે છે. પણ આ સઘળા મતફેરનો ફડચો ખુદ અવસ્તાવાણી ઉપરથી આવી જાય છે. વંદીદાદ[2] મુજબ વરેનમાં **જોહાક**ને મારનાર **ફરેદુન** પેદા થયો હતો. પાછળાં લખાણો મુજબ, તેમજ શાહનામા પ્રમાણે **ફરેદુને** આ શત્રુને મારીને અલ્બોર્જ પર્વતને લગતા દેમાવંદ કોહ નામે ડુંગર ઉપર કેદ કીધો હતો. આ ઉપરથી ઠરે છે કે વરેનમાંજ અથવા તેની લગોલગ પડોશમાં અલ્બોર્જ પર્વત અથવા તેની દેમાવંદ કોહવાળી ટોચ હોવી જોઇયે. વરેનમાં દેવો યાને બુરા લોકો વસતા હતા, જેમનો સરદાર **જોહક** હતો; તેને મારવાને થકીજ **ફરેદુને** વરેનમાં જન્મ લીધો હતો; અને વરેનના લોકો પોતાના જેવાજ એક બીજા બુરા લોકોની પડોશમાં વસતા હતા, જેમને અવસ્તામાં 'માજન્ય' ને નામે ઓળખ્યા છે. આ માજન્ય લોકોવાળો પ્રાંત તે કોઇજ નહિ પણ આજનું માજન્દરાન છે. એ ઉપરથી વળી એટલું ચોકસ થાય છે કે વરેનનો મુલક માજન્દરાનની પાસે હોવો જોઇયે. બીજી તરફથી તેની પડોશમાં દેમાવંદ કોહતો છેજ. આ બે નિશાનીઓ મળવાથી **હાઉગે** સંતોષકારક અટકળ કીધી છે કે વરેન તે કોઇજ નહિ પણ આજનો ઘીલાનનો પ્રાંત છે. આ વાત જાણવાજોગ છે કે ફાઇલૉલોજીને કાયદે વરેન અને ઘીલાન એકજ છે: વ અને ગ, તથા ર અને લ, એકબીજા સાથ ફેરબદલ થાય છે તેમ વરેનનું ઘીલાન થઇ ગયું છે.

હવે વરેન યાને ઘીલાન અને માજન્દરાનના લોકોને અવસ્તામાં બદ ચાલના જણાવ્યા છે તે ત્યાંનાં લોકોની આજની વર્તણુક ઉપરથી આબાદ ખરૂં પડે છે.[2] આ લોકો વંદીદાદના જમાનામાં કેસ્પિયન સમુદ્રની ઉગમણ અને આથમણે વસતા સ્કીથ્યન લોકોના તાયફાઓ હોય એમ કહેવાય છે. **ગેગર** મુજબ તેઓ ઇરાનના અસલ રહેવાસીઓ હતા. તેઓ બહુ ઝનુની અને પહાડી લોકો હતા, અને પોતાનું વતન છોડી અહીં આવ્યા પછી પોતાની ભટકતી જીંદગીની રીતભાંત છોડી દઇ માજન્દરાન અને ઘીલાનના ફળદ્રુપ મુલુકોમાં ઠરીઠામ થયા હતા, જ્યાંની આબોહવા પણ સારી હતી. ઘીલાનના દેવો **ફરેદુન**ના જમાનામાં અને માજન્દરાનના દેવો **કેકાઉસ**ના વખ્તમાં જાણીતા થયા હતા, જેમની સાથની જુંબેશોનું વર્ણન આપણ આગળ ચાલતાં વાંચીશું. વરેનના લોકો પાછળથી ગેલીને નામ ઓળખાતા હતા, અને તે ઉપરથી આજના ઘીલાન પ્રાંતને નામ મળ્યું છે. મર્દે અથવા અમર્દે નામના લોકો ઉપરથી માજન્દરાનને નામ મળેલું કહેવાય છે, તે કબૂલ રખાય એવી દલીલ નથી; કેમકે ઉપર કહ્યું

૧. જોહાક એક સર્પ હતો, અને કેર્માનનો અર્થ 'સર્પોનું ધામ' થાયછે તે ઉપરથી આ અટકળ થયલી ડાર્મેસ્ટેટે ધારે છે.—વંદીદાદ, સ૦ ૨.

૨. ફરગ ૧, ફ૦ ૧૮. રામ (ફ૦ ૨૩) અને અશીસંગ (ફ૦ ૩૩) યશ્તોમાં પણ એમજ છે.

૨. Ancient and Modern Geography, સફે ૫૩૧-૩૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેમ માજન્દરાનનાં અસલ નામ ઉપરથી એ પ્રાંત આજે ઓળખાય છે તેમાં થોડોજ શક છે.

માજન્દરાન તરફ અસલી ઇરાનીઓએ મથક કીધેલું જણાતું નથી; અને વરેન ખાતે તેઓ મથક કરે તે આગમજ ત્યાં "દેવ લોકો" વસતા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે આ બંને પ્રાંતો વંદીદાદને જમાને એકજ સામાન્ય—યાને વરેનને—નામે ઓળખાયા હશે, અને **ફરેદુને જોહાકને** માર્યો ત્યારે એ બંને ઠેકાણે તે પાદશાહનો અમલ ચાલ્યો હશે. માજન્દરાનના અસલી "દેવો" આજ સુધી ચોર અને લૂટારા દાખલ મશહુર છે.

૧૫.—હપ્ત હિંદુ—સપ્ત સિંધવ: વંદીદાદનું ૧૫ મું સરસ મથક આ નામ ધરાવે છે, જેને માટે લખ્યું છે કે તેની હદ અથવા વિસ્તાર પૂર્વથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન સુધીની છે. હવે આ હપ્ત હિંદુ તે આજના પંજાબ દેશને ગણવામાં આવે છે, પણ પંજાબમાં તો માત્ર પાંચજ નદીઓ છે, અને હપ્તહિંદુ—સંસ્કૃત મુજબ સપ્ત સિંધવ—માં તો સાત નદીઓ છે, એટલામાટે તેમજ વંદીદાદ મુજબ હપ્તહિંદુ તે હિંદુસ્તાનનો ઉગમણથી આથમણ સુધીનો મુલક છે એટલા માટે, એવી અટકળ થઇ શકે કે પંજાબવાળી પાંચ નદીઓ ઉપરાંત ગંગા અને જમણા નદીઓને સાથે લેતાં ઉગમણે બંગાલથી આથમણે પંજાબ સુધીના મુલકને થકી વંદીદાદે ઉપલું નામ આપ્યું હોય. "સપ્તસિંધવ"નો અર્થ સાત નદીઓનો થાય છે. વેદમાં એ નામ વારેઘડીએ વપરાયું છે; અને ખરેખર વેદમાં આ સાત નદીઓનાં જે નામો આપ્યાં છે તે ઉપરથી અમારી આ અટકળને કેટલેક દરજ્જે ટેકો મળે એમ છે. તેમાંનો એક શ્લોક[1] ટાંકીને **ડાસન** કહે છે આ સાત નદીઓ નીચે મુજબની હતી. અમે એ નદીઓનાં યુનાનીઓએ આપેલાં તેમજ આજે વપરાતાં નામો પણ ઉતારી લઇયે છીયે:—

૧	ગંગા	ગેન્જીસ	ગંગા.
૨	યમુના	જમોનિસ	જમણા.
૩	સરસ્વતી[2] (હરખઇતિ)	આરાચોટસ	લોરા.
૪	શુતુદ્રિ	હિસૈદ્રુસ	સતલજ.
૫	પરૂષ્ણિ		
૬	મરૂદ-વૃધા[ઇરાવતી]	હૈદ્રાવટિસ	રાવી.
૭	આર્જીકીયા[વિપાશા]	હૈફાસિસ	બિયાસ.

પ્રોફેસર **વિલ્સન** મુજબ પરૂષ્ણિ તે ઇરાવટી અથવા આજની રાવી, અને યુનાનીઓની હૈદ્રાવટિસ છે, પણ ઉપર જણાવેલા શ્લોક મુજબ મરૂદ-વૃધા તે ઇરાવતી છે, કેમકે તેને અસિકની (યુનાની અકેસૈનિસ, ચંદ્રભાગા અથવા આજની ચીનાબ) અને વિતસ્તા (યુનાની હૈદાસ્પિસ, આજની જેહલમ) સાથ મળી જતી કહી છે. રામાયણમાં, તેમજ માહભારતમાં, અને વળી પુરાણોમાં આ સાતે નદીઓનાં નામો હેરફેર છે. પણ ત્યાં ગંગાનું નામ સિંધુ જોડે સઘળે આવેછે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે હપ્તહિંદુ તે માત્ર પંજાબની પાંચ નહિ પણ પંજાબથી બંગાલ સુધીના મુલુકની સાત નદીઓ છે. આપણને એમ જણાવવામાં આવે છે કે પંજાબમાં અસલ નીચલી સાત નદીઓ હતી: ૧–સિંધુ, ૨–વિતસ્તા, ૩–અસિ-

---

૧. આ શ્લોક આ મુજબનો છે:—"સાતે નદીઓમાંની દરેક ત્રેવડે માર્ગે વહે છે. ઝડપમાં સિંધુ બીજી સર્વ નદીઓ કરતાં ચહડતી છે....મારૂં આ ભજણ મેહરબાનગીથી કબુલ રાખો હે ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, શુતુદ્રિ, પરૂષ્ણિ; સાંભળ હે અસિકની અને વિતસ્તા સાથની મરૂદ-વ્રધા અને તું સુશોમા સાથની અર્જીકીયા. તારા માર્ગમાં પહેલા ત્રીષ્ટામા, સુસર્તુ, રસા અને સ્વેતી સાથ જોડાઈ જા. તું ગોમતી સાથ અને કુભા અને મેહતનૂ સાથની ક્રૂમુ જોડે મળી જાય છે."— Classical Dictionary of Hindu Mythology, બાબત Sapta-Sindhava, સફે ૨૮૧. મુઆર: Sanscrit Te xts, દફે ૫, સ૦ ૩૪૪: રૂગવેદ, મંડળ ૧૦, ભજણ ૭૫, શ્લોક ૧.

ઉપલો શ્લોક તમામ સિંધુ નદીની સ્તુતિમાં રચેલો છે. કવિએ તેનીજ ખુબીઓ ગાઈ છે, જેનો એક ભાગ આવાં યશ્તમાં અર્દ્વિસુરની ખુબી વાંચતા હોઈયે તેવો લાગી જાય છે.

૨. જોકે પાછળથી સરસ્વતી દાખલ હિંદુસ્તાનમાંની અનેક નદીઓ ઓળખાઈ છે, તોપણ ગંગા અને જમણાની આગમજ જે નદીને વેદમાં વખાણી છે તે હરખઈતિને મળતીજ સરસ્વતી હોવી જોઈયે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કની, ૪–પરૂષ્ણિ, ૫–વિપાશા, ૬–શુતુદ્રિ અને ૭–કુભા. આ સાતમાંની ૭ મી કુભા સિંધુ સાથે અને ૬ ઠી શુતુદ્રિ વિપાશા સાથે જોડાઇ ગયાથી બાકીની પાંચજ રહી ગઇ હતી, અને તેઓ આજે સતલજ, બિયા, રાવી ચીનાબ અને જેલમને નામે ઓળખાય છે! આ માત્ર એક અટકળ હોવી જોઇયે, કેમકે પંજાબની નદીઓમાં સર્વથી મોટી સિંધુનું આ ટીપમાં નામ જણાતુજ નથી.

ઉપલો લંબાણ ખોલાસો આપવાની અમારી મતલબ એટલુંજ સાબેત કરવાની છેકે હપ્ત હિંદુનો મુલક માત્ર પંજાબનોજ નથી, અને તેમાં માત્ર પાંચ નહિ પણ સાત અને તેબી બીજી નાની નહિ પણ ગંગા અને જમણા જેવી મોટી નદીઓનો આખો પ્રદેશ સમાયલો છે. આં બહોલો પ્રદેશ હિંદુ આર્યોના વડવાઓએ વશ કર્યો હતો અને તેમાં અસલ વસતા દ્રાવિદ્દિયન અને બીજા લોકોને મારીને તેમને પર્વતો ઉપર તથા જંગલોમાં હાંકી કહાડયા હતા. હપ્તહિંદુ ખાતેનું મથક એ રીતે બીજાં સર્વે કરતાં મોટું હતું, અને ત્યાં જે કાફલો ગયો તે હરખઇતિનાં ૧૦ માં મથક ખાતેથી ગયલો હોવો જોઇયે, જે તેની વધારે પડોશમાં છે. વળી આ હરખઇતિનું નામ પણ વેદના ઉપલા શ્લોકમાં સરસ્વતી દાખલ આવે છે, જયાંના મથકવાળા આર્યોએ લાશને ભૂમિદ્દા કરવા માંડી હતી.

૧૬—**રંગા: રસા:** અસલ ઇરાની પૂર્વજોનાં સંસ્થાનો માંહેલું વંદીદાદે આપેલું સર્વેથી છેલું સરસ સંસ્થાન રંગા નદીનું જણાય છે. આ નદી અથવા તેને લગતી એ નામની જગા કયાં આવી હતી તે બાબે વિદ્વાનોમાં જબરો મતફેર છે. કોઇ કહે છે કે રંગા તે કોઇ જગા નથી પણ નદીનું નામ છે; કોઇ કહે છે કે એતો રંગ નામનું શેહેરજ છે. વળી કોઇ કહે છે કે સર્વથી છેલા આર્ય વડવાઓ હિંદુસ્તાન આવ્યા એટલે હવે નવાં સંસ્થાનની તેમને શી અગત્ય હોય, અને હિંદ છોડીને તેઓ વધારે આગળ કયાં જાય? એક વિદ્વાન આ નદીને સિંધુ, તો બીજો સિહુન, તો ત્રીજો છેક રૂશિયા દેશની વૉલ્ગા સાથ મેળવવા માંગે છે. ચોથો વિદ્વાન ઉપલા ત્રણથી જુદો પડી રંગા તે જીહુન નદી છે એમ મત આપે છે. પેહલવીવાળાઓ રંગાને નદી નહી પણ પ્રાંત ગણે છે, અને એ પ્રાંત તે રૂમ છે એમ જણાવે છે.[1] આ ઉપરથી **ડાર્મેસ્ટેટે**[2]ને ટકોર કરવાનું સુઝ પડે છે કે રંગા આગળ સંસ્થાનોની ટીપનું શેવટ આવે છે અને પોતાના (યાને સાસાની) જમાનામાં ઇરાનની પશ્ચિમ હદ ટૈગ્રીસ અને યુફ્રેટિસ નદીઓથી આવી રહી હતી માટે તેઓ વચેના મેસોપોટેમિયાના પ્રાંત સાથ રંગાને પેહેલવીવાળાઓ થોકી બેસાડે છે. આ ધણી રંગાને વેદિક રસા સાથ સરખાવી તેને એક કલ્પિત નદી ગણે છે. પણ **સ્પીગલ, ગૈગર, યુસ્ટી** વગેરે રંગા તે બીજી કોઇજ નહિ પણ આજની જકસાર્ટિસ અથવા **ફિર્દુસી**ની સિહુન નદી ગણે છે, અને અમારા મિત્ર એરવદ **જીવનજી મોદી**[3] એ અનુમાનને પોતાની તરફથી એક દલીલ રજુ કરી ટેકો આપે છે. તે એમ કે ઇરાનવેજ નામનાં પહેલાં સંસ્થાન ઉપર જે અતિશય થંડી પડવાનો શ્રાપ ઉતરેલો વંદીદાદમાં જણાવ્યો છે તેજ શ્રાપ રંગાનાં છેલાં સંસ્થાન

૧. વેસ્ટ મુજબ બુન્દેહેશવાળી અરગ તે આવાં યશ્ત (ફ. ૬૩), રશ્નુ યશ્ત (ફ. ૧૮) અને રામ યશ્ત (ફ. ૨૭) વાળી રંગા નદી છે. આ યશ્તોમાં જયારે રંગા એક નદી જેવી મી૰ વેસ્ટને દિસે છે ત્યારે વંદીદાદ (પર૰ ૧, ફ. ૭૭) અને બેહરામ યશ્ત (ફ. ૨૯) માં રંગા એક સરોવર અથવા દરિયા હોય એવી ગણાઈ છે. હવે ત્યારે બુન્દેહેશ મુજબ તો અવસ્તાની રંગા તે અરતા નદી છે જેની જોડે કેટલાક વિદ્વાનો આજની જકસાર્ટિસ (સિહુન) નદીને સરખાવવા માંગે છે તે કેવળ અનુકુળ લાગતું નથી. આ પેહેલવી કેતાબ મુજબતો રંગા અથવા અરગ સોગ્દિયાનામાંથી નિકળી જીહુનની દક્ષિણેથી પોતાનો માર્ગ લઈ કેસ્પિયન સમુદ્ર (વોઉરૂકષ દરિયા)માંથી આગળ વધી આરાસ (અરાકસિસ) અથવા ખુર (કાઈરસ) નદી મારફતે કાળા સમુદ્રમાં, અને ત્યાંથી ભુમધ્ય સમુદ્રમાં, અને ત્યાંથી નીલના દરિયામાં થઈને હિંદી મહાસાગરમાં જઈ મળે છે! આ કેવળ કલ્પિત માર્ગ છે. દુનિયાની કોઈપણ નદીનો આ કિસમનો માર્ગ ગણાતો નથી.—વેસ્ટ, બુન્દેહેશ, સં. ૭૭ ની નોટ ૪.

૨. વંદીદાદ, પરગ૰ ૧, સ૰ ૩.

૩. અવસ્તાની ભૂગોળ, સં. ૧૪૪—૪૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપર પણ ઉતરેલો તેમાં જણાવેલો છે; અને ઇરાનવેજ જીહુન અને સિહુન નદીઓ વચેનો મુલક છે માટે રંગા પણ તેની પડોશનોજ કોઇ મુલક (અથવા ઉપલા વિદ્વાનો મુજબ નદી સિહુન પોતેજ) હોવો જોઇયે. અમોને આ અનુમાન સામે એકજ વાંધો છે, અને તે એ કે એકવાર ઇરાનવેજનાં સર્વેથી સરસ સંસ્થાન ઉપર નહિ ખમાય એવી સખ્ત થંડીનો શ્રાપ ઉતર્યો એમ આપણા પૂર્વજો જાણુતા હતા, અને તેથી તો એ વતન છોડીને દક્ષિણ તરફ નવાં સંસ્થાએ વસાવવા નિકળી પડયા હતા ત્યારે તેઓતો સૈથી છેલું સંસ્થાન તેજ શ્રાપવાળી જગા તરફ કાંયે વસાવ્યું? જાણી જોઇને તેઓ કદી આમ કરે નહિ, અને વળી સીહુન તો જીહુન કરતાં પણ વધારે ઉત્તર તરફથી યાને વધારે થંડીવાળા મુલકમાંથી પસાર થનારી નદી છે ત્યારે તે નદી નવાં મથક માટે તેઓ કેમ પસંદ કરે? એટલુંજ નહિ પણ ઇરાનવેજની સરહદમાં સિહુન તો આવી ચુકેલીજ હતી—તે તો ઇરાનવેજનાં સંસ્થાનના એક ભાગ જેવીજ હતી, ત્યારે ત્યાંનું સંસ્થાન કાંઇ નવું સંસ્થાન અને તેબી છેક છેલ્લું અને ૧૬ મું સંસ્થાન ગણાય નહિ. ઇરાનવેજની ૧૦ મહિનાની થંડી નહિ ખમાયાથી તો ઇરાનીઓ દક્ષિણ તરફના વધારે ગરમ મુલુકો તરફ વધ્યા હતા. તે તરીકો છોડીને અંતે તેઓ પાછા ૧૦ મહિનાની થંડીવાળા મુલકમાં ઉંધાડી આંખે જાય એ કેવળ નહિ બનવા જોગ છે.

અમને લાગે છે કે વેદિક રસા નદી તેજ આપણી વંદીદાદવાળી રંગા છે, માટે રસાવાળા મુલકની શોધ થવી જોઇએ. એ વેદિક નદી ક્યાં હતી તે જણાતું નથી. **ડારમેસ્ટેટર** તેને કલ્પિત ધારે છે, (કેમકે તેનાં ભેજાંમાં તો સઘળુંજ કલ્પિત દિસે છે. તે અવસ્તા અને વેદમાંના ચોકસ ઐતિહાસિક બનાવોને તો કલ્પિત ગણે છેજ, પણ હજરત **જરતોશત**ને પણ તે કલ્પિત ગણવાનો ફાંકો રાખે છે!) પણ **વિન્ડીશમાન** નામનો વિદ્વાન રંગાને સિંધુ નદી ગણવા માંગે છે, તેમ જો હોયતો સિંધુ તેજ રસા ઠરે. પણ વેદમાંના જે શ્લોકનો અમે આગળ ઉતારો કર્યો છે તેમાં સપ્તસિંધવની સાત નદીઓનું વર્ણન કરતાં સિંધુને તેનું નામ દઇને યાદ કીધી છે તથા તેની સ્તુતિ કીધી છે કે તે સાતે નદીઓમાં સર્વેથી ઝડપવાળી છે. એજ શ્લોકમાં વળી રસા નદીને પણ તેનું જુદું નામ દઇ યાદ કીધી છે, અને તે આર્જીકીયા નામની મોટી નદીની અનેક શાખાઓમાંની એક હોય એવો તેમાંથી ભાવાર્થ નિકળે છે. એ ઉપરથી એટલું તો ખુલ્લું જણાય છે કે રસા તે કંઇ સિંધુ નથી, માટે **વિન્ડીશમાન**નાં મત મુજબ રંગા તે સિંધુ ઠરતી નથી. કાંઇબી હોય, પણ રંગાની જગા હપ્તહિંદુની નજદીકીમાંજ કેયે હોવી જોઇયે, કેમકે હરખઇતિ નદી ઉપરનાં સંસ્તાનમાંથી હિંદુસ્તાન તરફ કાફલો ગયો હતો, અને તેથી તે હિંદી સંસ્થાનીઓમાંના થોડાક રંગા તરફ નવું સંસ્થાન વસાવવા ગયા હોય એ બનવાજોગ છે. આપણ એમબી અટકળ બાંધી શકિયે કે હરખાઇતિ ખાતેથી અથવા બીજાં આગળાં સંસ્થાનોમાંનાં હર કોઇમાંથી રંગાનું નવું સંસ્થાન વસ્યું હશે. પણ તેમ જો હોય તો રંગાનું નામ ઉપલાં વેદિક લખાણુમાંની હપ્ત હિંદુની નદીઓમાં દાખલ થવા પામે નહિ. ફાઇલોલોજીને કાયદે વંદીદાદની રંગા તેજ વેદિક રસા છે, તેમાં તો કશો શક રહેવો નહિ જોઇયે. માટે રસા ક્યાં છે તેની જો શોધ થઇ તો રંગાની જગા આપો આપ હાથ લાગે. વેદમાં જીહુન કે સિહુન કે વૉલ્ગા જેવી નદીઓ કે મેસોપોટેમિયા જેવી ભૂમિ જણાતી નથી માટે એ કલ્પનાઓને તો આપણે ધ્યાનમાંથી કહાડીજ નાખવી જોઇયે, અને રસાની શોધ હિંદુસ્તાનમાં હપ્તહિંદુ તરફ કરવી જોઇયે.

અમારા વિચાર મુજબ, અને વેદિક લખાણોમાં શોધ કરવાથી જે કાંઇ નવી વાત મળી આવે છે તેને આધારે, **વિન્ડીશમાન** પોતાની અટકળમાં બીજા સઘળા વિદ્વાનો કરતાં વધારે વાજબી ઠરશે એમ જણાય છે. તે સિંધુને રસા ગણવા માંગે છે તે બિના અમે ખરી માનવાની નાપાડી છે, પણ એવું જણાય છે કે રસા એક

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મોટી નદીની નાની શાખા છે, અને તે નદી કોઇજ નહિ પણ સિંધુ છે. આગળા સફામાં અમે એક વેદિક શ્લોક ઉપરથી દેખાડયું છે કે સિંધુ જોડેની અનેક નદીઓમાંની એક આ રસા પણ છે. હવે એ આખો શ્લોક કાંઇજ નહિ પણ સિંધુનીજ સ્તુતિમાં રચેલો જણાય છે, અને તે ઉપરથી **લૅસન** એવું સિદ્ધ કરવા માંગે છે કે સિંધુના ઉગમણ તરફના ફાંટાઓમાંનો એક આ રસા નદી છે. તે એવું સાબેત કરવા માંગતો જણાય છે કે રૂગવેદનાં છેલાં એકાદ બે મંડળોમાંજ ગંગા અને જમણા જેવી પાછળ-થી પવિત્ર થઇ પડેલી નદીઓનાં નામો આવે છે, પણ તેઓ કરતાં વધારે વાર સરસ્વતી નદીનું નામ આગળાં મંડળોમાં આવે છે, અને તેથી પણ બહુ બહુ વાર સિંધુ અને તેની સઘળી શાખાઓનાં નામો દીધેલાં જણાય છે, તથા સરસ્વતી નદીને એ આગળાં મંડળોમાં ગંગાના જેવીજ પવિત્ર ગણેલી છે, માટે રૂગવેદનો આ-ગળો મોટો ભાગ સરસ્વતી નદીના કાંઠા ઉપર હિંદુ આર્યો વસતા હશે ત્યારે તેમજ તેઓ પંજાબવાળા મુલકમાં દાખલ થઇ ઠરીઠામ થયા હશે ત્યારે રચાયલો હોવો જોઇયે. અગરજો ગંગા કે જમણાને તીરે જઇ વસ્યા પછી રૂગ-વેદ બન્યા હોત તો તેમાં સરસ્વતી અને સિંધુને બદલે તે નદીઓનાં નામ વારેવાર સ્તુતિ પામત. **લૅસન** કહે છે કે સિંધુની આથમણની ત્રણ શાખાઓને વેદમાં ગોમતી, ક્રુમુ અને કુભાને નામે ઓળખાવી છે તે જેમ આજની ગોમળ, કુરૂમ અને કાબૂલ (યુનાનીઓની કોફન) નદી-ઓ છે, તેમજ સિંધુની ઉગમણ તરફની ત્રણ શાખાઓ દાખલ અનિતભા, રસા અને શ્વેતી ગણાવી જોઇયે, અને તેમની સરખામણી આજની અબુસિન, બુરિન્દુ અને સુદુમ સાથ થવી જોઇયે. આ છેલી માત્ર **લૅસન**ની કલ્પના છે, અને તેને પ્રોફેસર **રૉથ**નો ટેકો છે.[1] વળી તેને જો કોઇ બીજાં પુરાણાં લખાણોથી નહિ તો વંદીદાદથી આડકત્રો ટેકો મળશે, જેમાં જણાવ્યા મુજબ આર્યોનું ૧૬મું અને છેલું મથક રંગા નદીના કાંઠા ઉપર હતું, જે નદી હપ્ત હિંદુનાં ૧૫માં સંસ્થાનથી દૂર હોવી નહિ જોઇયે. રંગા તે રસા છે, રસા સિંધુની ઉગ-મણની એક શાખા છે, (પછી તે શાખાનું આજનું નામ બુરિન્દુ હોય કે નહિબી હોય,) માટે રંગાવાળું વંદીદાદનું ૧૬ મું સરસ મથક સિંધુની ઉગમણની એક શાખા ઉપર સ્થાપાયું હોય એમ જણાય છે. આ શાખા આ મહાન નદીની ડાવી બાજુએથી ગણતાં પાંચમી શાખા લાગે છે. ગમે તેમ હોય પણ તે સિંધુની શાખા છે, તેનું નામ રૂગવેદનાં અનેક મંડળોમાંથી મળે છે, જેમાં ગંગા કે જમણા જેવી મોટી નદીઓનાં નામો ઝાઝાં મળતાં નથી. એ રીતે ત્યારે ચોકસ થાય છે કે પંજાબની ઉગમણે રંગાનું ૧૬મું મથક થયું હતું, જે પછી હિંદુઓ આગળ કયાં કયાં અને કેટલા વધ્યા તે વંદી-દાદમાં જણાવેલું નથી. પણ અથર્વ વેદ અને શતપથ બ્રાહ્મણમાં આ ટીપની પૂર્વણીઓ લંબા-વેલી છે, જે સાથે આ ઠેકાણે આપણને કામ નથી, કેમકે ઇરાનવેજનાં સંસ્થાનો તો હપ્ત હિંદુ અને રંગા પછી પુરાં થઇ ચૂકયાં હતાં.

જેમ **ડાર્મેસ્ટેટર** રંગાને તેમ બીજાઓ રસા-નેબી કલ્પિત નદી ધારે છે. કોઇ કહે છે કે તે આકાશ ગંગાનું નામ છે; બીજાઓ જણાવે છે કે દેવતાઓ અને દૈત્યોની વચેની જે નદી તે રસા છે. પણ રૂગવેદનું લખાણ કલ્પિત નથી. તેમાં જાબજા રસાને યાદ કીધી છે. એ બાબત-નો એક છેલોજ દાખલો ટાંકીને આ વિષય સમાપ્ત કરીશું. મરૂત દેવતાઓને ઇંદ્ર દેવ-તાની મદદે રાક્ષસોને મારવા માટે બોલાવતી-વેળા ભક્તિ કરનાર કહે છે કે માર્ગમાં ચોકસ નદીઓ મળે તે પસાર કરવાનાં કામથી હારી ખાવી નહિ.[1] આ ચોકસ નદીઓમાં રસા, અનિતભા, કુભા, ક્રુમુ, સિંધુ અને સરયુનાં નામો આવે છે. હવે જો રસા કલ્પિત હોય તો બીજી સર્વ નદીઓ કલ્પિત હોવી જોઇયે,

૧ મુઅર: Sanscrit Texts, દફ૦ ૨, સ૦ ૩૪૩, નોટ ૧૨૦; તથા સ૦ ૩૪૮—૪૯

૧ મુઅર: Sans. Texts,, દફ૦ ૨, સ૦ ૩૪૪. રૂગવેદ, મંડળ ૫, ભજણ ૫૩, શ્લોક ૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને તેમ જો હોય તો આજની કાબૂલ (કુભા) અને કુરમ (ક્રુમુ) એકલીજ નહિ પણ મોટી સિંધુ–નદીઓની નદી–પણ કલ્પિત ઠરવી જોઇયે!

હવે રંગાનાં સંસ્થાન વિશે એકજ બાબત જણાવવાની રહી છે: જેમ ઇરાનવેજ ઉપર અતિશય થંડીનો શ્રાપ હતો તેમ આ સંસ્થાન ઉપર પણ એજ શ્રાપ હતો, અને તેટલામાટેજ રંગાને ઇરાનવેજની પાસેની જકસાર્ટિસ યાને સિહુન નદી તરફ ગોઠવવાની તજવીજ થઇ છે. પણ એક વાર રંગાને રસા સાથ સરખાવીને આપણે તેનું મથક ઠરાવી આપ્યા પછી સાબેત કરવું બહુ સહેલ છે કે રંગા સંસ્થાનવાળાઓનેબી અતિશય બર્ફ અને કકડતી થંડીથી બહુ ખમવું પડ્યું હતું. રસા અને તેની સાથવાળી બહેનપણીઓ હિમાલય પર્વત ઉપરથી વહે છે, જે સદા બર્ફથી ઢંકાયલો હોવાને લીધેજ તેને એ નામ પણ મળ્યું છે. શિયાળામાં તેની તળેટીમાંનાં શેહેરોનો માર્ગ બર્ફ વર્સવાને લીધે બંધ થઇ જાય છે. કાશમીર જેવાં બાગે બેહસ્ત મથકની હાલત આજે પણ તેવીજ છે. અને તેથી જો રસાનું સંસ્થાન ગર્મીની મોસમમાં રહેવાસીઓને મનપસંદ હોયતો થંડી તેમને શ્રાપ જેવી થઇ પડી હોય એ કેવળ બનવાજોગ છે. એ રીતે ત્યારે રંગાની કકડતી થંડીને લીધે તેને ઇરાનવેજ તરફ લઇ જઇ ગોઠવવાની કશી જરૂર રહેતી નથી.

ઇરાનવેજ અને તેમાંથી નિકળેલા જુદા જુદા કાફલાઓ અને તાયફાઓએ વસાવેલાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનોની ટુક તપાસ આપણે ઉપર પૂરી કીધી છે. એ તપાસને દરમયાન જે જે બિનાએ આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે ટુકમાં નીચે મુજબની છે:—

૧ લું—ઇરાનવેજની અસલ ભૂમિ જીહુન અને સિહુન નદીઓનાં મૂળ તરફ બેલારતાગ અને મુસ્તાગ પર્વતોની તળેટીમાં પામીર અને ખોકંદનાં મેદાનો તરફ હતી, જ્યાંની આબોહવા એકવાર જ્યારે બેહસ્તખાનાં જેવી ત્યારે બીજી વાર કાતેલ હતી.

૨ જું—ઇરાનવેજથી છુટો પડેલો કાફલો સુગ્ધ ગયા પછી ત્યાંથી એ જુદા જુદા તાયફાઓ પ્રથમ મર્વ અને પછી બાખ્ધી તરફ ગયા અને ત્યાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં. પાછળથી મર્વવાળાઓ નિસય ગયા, અને ત્યાંથી રફતે રફતે ત્રણ કાફલા નિકળ્યા. એક શરૂઆતમાં હરોયુ ગયો, અને હરોયુથી નવો તાયફો વએકેરેત જઇને અટકી પડ્યો. નિસયથી પાછળથી બીજા બે કાફલા નિકળ્યા, જેઓમાંનો એક રઘ અને બીજો ચખ્ર ગયો. રઘ ખાતેથી એક વરેન ગયો, અને આથમણુ ઇરાનમાં જો કોઇબી અસલી ઇરાની તાયફા ગયા હોય તો તે આ બે–રઘ અને વરેનવાળા–જ હતા.

૩ જું—બાખ્ધી ખાતેથી પણ મર્વની પેઠેજ કાફલાઓ દક્ષિણે વળતા ગયા. પહેલો ઉર્વ ગયો, જ્યાંથી ખ્નેન્તમાં મથક થયું. ખ્નેન્તથી બે કાફલા નિકળ્યા, જેમાંનો એક હએતુમત ખાતે જઇને ઠરીઠામ થયો, પણ તેની આગમજનો બીજો હરખઇતિ ગયો અને ત્યાંથી આર્યો વાવ્ય ખુણેથી પંજાબને માર્ગે હિંદુસ્તાનમાં પેઠા, ત્યાંનો મુલક હાથ કીધો, અને શેવટે રંગાનું સંસ્થાન સ્થાપ્યું.

૪ થું—આ રીતે ૧૬ આર્ય સંસ્થાનો થયાં, જેમાં છેક ખ્નેન્ત સુધી ઇરાની અને હિંદુ આર્યો એકેકની સાથ ભાઇ દાખલ જોડાઇને વસેલા હોય એમ લાગે છે; તોપણ બાખ્ધીખાતેથીજ તેઓ વચે કડવાસ પેસવાનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં હોય એ બનવાજોગ છે. હરખઇતિ ખાતે હિંદુ આર્યો છતા પડ્યા, પોતાની લાશને દાટવા લાગ્યા, અને ઇરાની આર્યો સાથ દેખઇતી શત્રુતા બતાવવા મંડ્યા. પછી તેઓ હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થઇ પૂર્વ અને દક્ષિણ તરફ ત્યાંની અસલ પ્રજાઓને મારી તેમનાં રાજપાટ લઇ મૂકવા લાગ્યા. ઇરાની આર્યોએ પણ બાખ્ધીથી આથમણે વધી આજનાં ઇરાન તરફ એવીજ જબરદસ્તી વાપરેલી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અવસ્તા ઉપરથી જણાય છે, જે બાબે જાણવાજોગ વિવેચન આગળ ચાલતાં પ્રો૦ **ગેગરને** આધારે કરીશું.

૫ મું—હપ્ત હિંદુ માત્ર પંજાબ નહિ પણ પંજાબની પાંચ નદીઓ ઉપરાંત ગંગા અને જમણાને સાથે લેતાં એ સાત નદીઓ વચેનો મુલક ઠરે છે.

૬ ઠું—રંગાનું વંદીદાદવાળું છેલું **સંસ્થાન** ઇરાન કે અફ્ગાનીસ્તાનમાં નહિ પણ પંજાબની ઉગમણે રસા નદી ઉપર હિમલયની તળેટીમાં હતું, જયાં સખ્ત થંડી પડતી હતી.

૭ મું—આ સઘળાં સંસ્થાનો આજનાં ઇરાનમાં નહિ પણ મધ્ય એશિયામાંથી પાધરાં દક્ષિણ તરફ ઉતરતાં આવ્યાં હતાં, જેમાંનાં માત્ર બેજ—રઘ અને વરેન—ઇરાનમાં આથમણે અને બીજાં—હપ્તહિંદુ અને રંગા—હિંદુસ્તાનમાં ઉગમણે ગયાં હતાં. બાકીનાં સઘળાંનું મથક આજનાં આફ્ગાનીસ્તાનમાં મલી આવે છે.

ફસલ ૩—અવસ્તા જમાનાની ટુક ભૂગોળ.

ઉપલાં સઘળાં સંસ્થાનો સિવાય અવસ્તાવાણીમાં અસલી પેશદાદ અને કયાની પાદશાહોનાં ઇરાની શેહનશાહાત વેળાનાં કેટલાંક શેહેરો, નદીઓ, દરિયાઓ, સરોવરો, પહાડો અને મેદાનો વગેરેનાં નામો આવે છે, અને તેઓમાંનાં કોઇ કોઇનું તો ટુક વર્ણન પણ મળે છે. એ બાબે અમારા વાંચનારાઓને એરવદ **જીવનજીના** એક ગ્રંથનો હવાલો[1] આપેલો ખોટો ગણાશે નહિ, તોપણ તે અને બીજા આધારો ઉપરથી અતરે ટુક હકીકત દાખલ કીધેલી ઉપયોગી જણાશે.

ઇરાનવેજ અને ત્યારબાદ તેને લગતાં સંસ્થાનો તેમજ અવસ્તાવાણીના જમાનાઓમાં જણાયલા ઇરાન દેશની ભૂમિ જાતજાતના ફેરફારોથી ભરપૂર જણાય છે. તે રસાળ હતી તેમ તે ઉજડ અને રેતાળ હતી. તે પાહાડી હતી તેમજ તે લીલોત્રીવાળી હતી; તેમાં જો કે મોટી વિશાળ નદીઓ ન હતી. તોપણ નાની નદીઓ અને નાળાંઓ, સરોવરો અને ચશ્માઓથી તે ખાલી ન હતી. વળી તેની આસપાસ દરિયા આવી રહેલા હતા.

અવસ્તાવાળાં ઇરાનની ભૂમિ કેટલી બધી પહાડી હતી તે આ ઉપરથી જણાશે કે એક ઠેકાણે જણાવ્યા મુજબ ઇરાન સરજમીનમાં નાના મોટા મળીને એકંદર ૨૨૪૪ પહાડો હતા. આ પહાડોમાં સર્વથી ઉંચો અને બર્ફસ્તાની પહાડ અલબોર્જ છે, જેને અવસ્તામાં હર બેરેજઇતિ અથવા હરઇતિ બરેશ્ને નામે ઓળખાવ્યો છે. ત્યાં આજેબી સદા બર્ફ જમેલું રહે છે. તેની ઉંચાઇ ૨૦૦૦૦ ફીટની કહેવાય છે. અહીં પડેલો બર્ફ ગર્મીમાં પિગળી તેનું પાણી નદીઓ રૂપે આસપાસની ખીણોને તરોતાજગી બક્ષેછે, તેમજ સરોવરનું રૂપ લેછે.

હવે ઇરાનવેજ અને તેની જોડેના ઉપલા ૧૬ મુલુકો ઉપરાંત અવસ્તામાંથી બીજા ઘણાએક નવા મુલુકોનાં નામો મળે છે. અગરજો ઉપલા સઘળાઓને આપણ ઇરાન અથવા ઇરાનવેજનું સામાન્ય નામ આપિયેતો એ આખા દેશના સંબંધમાં બીજા જે દેશો આવેલા જણાય છે તે તુરાન, સૈરીમ, સાઇની અને દાહી નામના છે. **તુરાન**—અવસ્તા મુજબ તુઇર્યથી આપણ અજાણ્યા નથી. ભલાં અને ભુડાં વચે જેટલો અંતર તેટલો ઇરાન અને તુરાન વચે આજ હજારો વરસોથી ગણાતો આવ્યો છે. એ બંને દેશો વચેની શત્રુતાથી તો ગોયા ઇરાનની તવારીખ બની છે. આજેબી તુરાન છે અને તુરાનીઓ પણ છે, અને તે કોઇજ નહિ પણ રશિયા અને રશિયનો છે, એમ એક રસિક ઈંગ્રેજ તવારીખનવેશ લખી જાય છે. ઇરાનની આખી તવારીખ પાછળા સફાઓમાં આપણ વાંચીશું તેમાં જો ઇરાનનો કોઇ પણ મોટો માહભારત શત્રુ હોય તો તે તુરાન જણાશે. ત્યાંના રહેવાસીઓ મૂળે જંગલી, ભટકતા, અને લુટારા જણાય છે. જયારે ભુખમરો પડે ત્યારે ઉત્તર અને મધ્ય એશિયાનાં ભિત્તરોમાંથી તેઓ હજારો અને લાખોની

૧. જુઓ "અવસ્તાની ભૂગોળ," એ નામનો રસાલો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સંખ્યામાં દક્ષિણના ફળદ્રુપ દેશો તરફ ઉતરી પડે છે, અને તેમના એવા દરોડાથી ઇરાને પેશદાદ, કેયાની, મીદ, હખામની, અશ્કાની અને સાસાની જમાનાઓમાં, તેમજ ત્યારબાદ મહમદિયાન અમલના જમાનામાં ઘણું ખમ્યું છે.

સૈરીમનો મુલક તે **સ્પીગલ** મુજબ સાર્મેશ્યાનો અને બુન્દેહેશ મુજબ રૂમશામનો પ્રદેશ છે. સાર્મેશ્યા તે કેસ્પિયન સમુદ્રની આથમણ દિશા અને પોલેંડ દેશની ઉગમણ દિશા વચેનો બહોળા વિસ્તારવાળો મુલુક ગણાયો છે, પણ અવસ્તાના જમાનાનું સૈરીમ તે જો સાર્મેશ્યાજ હોય તો તે માત્ર કેસ્પિયન અને કાળા સમુદ્રોની વચેનો મુલક હોવો જોઇયે, કેમકે છેક યુરોપ સુધી અવસ્તાવાળા વિદ્વાનોની નજર ગયલી લાગતી નથી.

સાઇનીનો મુલક બુન્દેહેશ મુજબ ચીનીસ્તાન છે, પણ તે કયાં હતો? આજના વિદ્વાનોમાં એ મુલકની જગા બાબે ઘણો મતફેર છે, તોપણ એક દંતકથાને આધારે આ મુલક ઈરાન અને તુરાનની પડોશમાંજ હતો, અને તે પેશદાદ પાદશાહોના તાબામાં હતો, એમ જણાય છે. શાહનામા મુજબ **ફરેદુન** પાદશાહે પોતાના ત્રણ બેટાઓને આ ત્રણડે મુલકો વહેંચી આપ્યા હતા, માટે એ ત્રણડે એકેકની જોડમાં હોવા જોઇયે. ઈરાન અને તુરાન તો જીહુન નદીથી જુદા પડેલા પાસે પાસેના મુલકો હતાજ, અને તુરાનની જોડે સાઈનીનો મુલક પણ પાદશાહે પોતાના એક બેટા **તુર**ને સ્વાધિન કર્યો હતો, માટે સાઈની તુરાનની પાસેજ હોવો જોઈયે. જો આમ હોય તો **ડાર્મેસ્ટેટ** ધારે છે તેમ તે ચીનનો મુલક (અથવા બરાબર બોલિયે તો આજની ચીનાઈ તારતરીને મળતો મુલક) હોવો જોઈયે. **ફિર્દૂસી** પણ કહી જાય છે કે **તુર**ને તુરાન જોડે તુર્કીન અને ચીન મળ્યાં હતાં. **ફરેદુને** પોતાના વડા બેટા **સેલમ**ને રૂમ અને ખાવરના જે મુલુકો આપવા બાબે **ફિર્દૂસી** લખે છે તે આપણે ઉપર કહેલો કેસ્પિયનની આથમણનો સૈરીમનો મુલક ઠરે છે. નાના બેટા **ઇરજ**ને જે "ઇરાન" આપ્યું તે ઇરાનવેજ હતું—કાંઇ આજનું ઇરાન ન હતું.

દાહી નામ ઘણું મજબૂત જણાય છે. છેક અવસ્તાવાણીના જમાનાઓથી આજસુધી હજારો વરસો ગુજરવા છતાં એ નામ બદલાયું નથી. તે વખતે એજ નામ હતું અને આજે પણ એ નામ કાયમ છે. જીહુન નદીની બહુ દક્ષિણે, કેસ્પિયન સમુદ્રની અગ્નિ ખુણે, આ મુલકને મૂકી શકાશે. આ કાંઇ ઇરાની મુલક નથી. એવું જણાય છે કે જેમ પાછળા વખ્તમાં હતું તેમ અવસ્તાના જમાનામાં પણ અહીં સ્કીથ જાતના કોઇ તુરાની ટોળાઓ વસતા હતા.

બીજા નામોમાં આપણને **પએસનંગ** અને **હ્વારેજેમ** નામની જગાઓની નોંધ મળે છે,[1] જેઓમાંનો પહેલો તે આજની પીશીનની ખીણવાળો અને બીજો તે ખોરાસ્મિયા અથવા આજનો ખીવાની દક્ષિણે અને ખોરાસાનની ઉત્તરે આવેલો ખ્વારેજમનો મુલક છે. વળી **આઇશ્કત** અને **પોઉરૂત** નામની જગાઓનાં પણ નામો મળે છે.[2] આઇશ્કત બાબે વિદ્વાનોમાં મતફેર છે. પણ અમને શમ્સ ઉલ ઓલમા **જીવનજી**ની સમજણ ખાત્રી પૂર્વક લાગે છે કે ઉપઇરિસએન પહાડના એક ભાગ દાખલ જણાયલા ઇશ્કત પહાડવાળી જગા તે આ આઇશ્કત છે. પોઉરૂત પણ એક પહાડ અથવા પહાડી જગા હોય. એમ લાગે છે. વળી **બખ્રી** અને **કંગદેજ** નામની જગાઓનો ઇશારો પણ અવસ્તામાં આવે છે.[3] બખ્રી તે કોઇજ નહિ પણ પુરાતન બેબિલન છે, અને કંગદેજ તે એક પહાડી કિલ્લો જણાય છે જેને **સિયાવશ** પાદશાહે બાંધેલો કહેવાય છે, અને જે ખ્વારેજમના મુલકમાં હતો. એક બીજી જગા **કિબયૅત દુજિત** નામની છે, જેનો અર્થ "ખરાબ જંગલ" કરવામાં આવે છે, પણ **જીવનજી હુમ્ઝા** ઉપરથી[4] સમજાવે છે તે ઘણું નવાઇ

---

૧. આવાં યશ્ત: ફ૦ ૩૭; મેહર યશ્ત, ફ૦ ૧૪.
૨. મેહર યશ્ત: ફ૦ ૧૪.
૩. આવાં યશ્ત: ફ૦ ૨૯, તથા ફ૦ ૫૭.
૪. અવસ્તાની ભૂગોળ: સ૦ ૧૫૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જેવું તેમજ ખરૂં લાગે છે કે એ નામનો એક કિલ્લો બેબિલનમાં **જોહાકે** બાંધ્યો હતો, જે **હુમ્જા**ના જમાનામાં "કુલંગ દીસહેત" (યાને કુલંગ અથવા બગલાંપક્ષિના આકારમાં બાંધેલો મેહલ અથવા કિલ્લો) ને અપભ્રંશ નામે ઓળખાતો હતો. આ મેહલનો ઇશારો[1] જ્યાં આવ્યો છે ત્યાંજ સ્પએતનીશ રજીુર નામે એક જંગલનો ઇશારો છે,[2] જેને જ્યારે કોઇ વિદ્વાનો "સફેદ જંગલ" કહેછે ત્યારે બીજાઓ એક ખરેખરૂં હયાત જંગલ ગણે છે. બુન્દેહેશ[3] મુજબ તે સર્વથી મોટું હતું, અને બહમન યશ્ત[4] મુજબ **ગુશ્તાસ્પ** અને **અરજાસ્પ** વચેની છેલી મોટી લડાઇ જ્યાં થઇ હતી તે એજ જંગલ હતું. આમ જો હોય તો તે રૂઇનદેજના તુરાની કિલ્લાની પડોશમાં હોવું જોઇયે.

ઉપલાં જ્યારે અવસ્તામાં મળતી મૂખ્ય જગાઓનાં નામો છે, ત્યારે તેમાંથી નીચલા **સમુદ્રો**નાં નામો મળે છે:—

વોઉરૂકષ : પેહલવી—ફ્રાહકંત:	આજનો કેસ્પિયન[5]	
પુઇતિક : ,,	પુઇતિક : ,,	એરલ
કાંસૂ : ,,	ક્યાંસીહ : ,,	ઝરેહ અથવા હામુન.

છેલો કાંસૂ તે કાંઇ ખરૂં જોતાં દરિયા નહિ પણ એક સરોવર છે. બીજા સરોવરોનાં નામો અવસ્તા ઉપરથી આ મુજબનાં મળે છે:—૧–ચએચસ્તે (આજનો ઉરૂમિયા); ૨–ફ્રજદાનવ (બુન્દેહેશ મુજબ સીસ્તાનમાં હોવો જોઇયે); ૩–હુસ્રવ (ચએચેસ્તેથી ૧૫૦ મૈલ દૂર છે); ૪–વંગજદાઓ, (એની જગા મુકરર થઇ શકતી નથી.)

સમુદ્ર અને સરોવરની જોડે **નદીઓ**ની ટીપ પણ આપી જઇશું:—

૧—અર્દ્વિસૂર: **જીવનજી** એને આજની જીહુન અથવા ઑકસસ ગણે છે. બુન્દેહેશ એની લંબાઇ ૧૭૦૦ ફર્સંગ અથવા ૧૯૮૦ મૈલની જણાવે છે.

૨—રંગા: વેદની રસા: પંજાબની પૂર્વે, સિંધુ નદીના ઉગમણુ ફાંટાઓમાંનો એક.

૩—વિતંગુ દાઇતિ: તે ક્યાં હતી તે ચોકસ જણાતું નથી.

૪—વેહ દાઇતિ: ઇરાનવેજની મોટી નદી જીહુન અથવા **ગૈગર** મુજબ તેની એક રસિલી શાખા—જરફ્શાન.

પહાડો અને પર્વતો—અવસ્તાવાણીમાં જેટલું પહાડોનું વર્ણન છે તેટલું દેશો કે શેહરો, નદીઓ કે સમુદ્રોનું નથી. તેનો એક ભાગતો ગોયા પહાડોની લાંબી ટીપોથીજ ભરેલો છે. વળી આ ઠેકાણે પેશદાદ અને કેયાની ટોળાના પાદશાહોનું એક ટુક વિવેચન પણ સમાવ્યું છે. અવસ્તાવાણીના જે ભાગ વિશે અમે બોલિયે છિયે તે જમ્યાદ યશ્ત છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ પૃથ્વી ઉપર કુલે **૨૨૪૪** પહાડો અને પર્વતો, અને ડુંગરો અને શિખડો છે. તેમાં ઘણાએક પહાડોનાં નામો આપ્યાં છે, પણ તે સર્વ આ જગાએ ઉતારી લેવાની જરૂર નથી. મૂખ્ય ઇરાની પહાડોમાંના થોડાકનીજ ટુક વિગત તપાસીશું.

હર બેરેજઇતિ: હરઇતિ બરેશ્ન: અલ્બોર્જ—અવસ્તા મુજબ આ ઘણો ઉંચો બુલંદ પહાડ છે. આજે તેની ઉંચાઇ ૧૮૦૦૦ થી ૨૦૦૦૦ ફીટની મપાઇ છે. કોકેસસ અથવા કોહેકાફની તે ઉંચી ટોચ છે, અને સદા બર્ફથી ઢંકાઇ રહે છે.

---

૧. રામ યશ્ત ફ. ૧૯.

૨. તેજ ફ, ૩૧.

૩. બાબ ૨૧, ફ૦ ૧૬.

૪. બાબ ૩, ફ. ૯.

૫. એ. જીવનજી વોઓરૂકષ તેજ કેસપિયન છે તેની એક સાબેતી ફાઈલૉલોજીને કાયદે આ રીતની આપે છે, અને તે ધ્યાન પુગાડવા જોગ છેઃ—વોઉરૂ= પહોળું; કષ=કિનારો; યાને "પહોળા કિનારાવાળો" એ વોઉરૂકષનો અર્થ છે. હવે 'કસપિયન' માંનો પહેલો 'કસ' તે અવસ્તાનો મજકુર 'કષ' નો અપભ્રંશ છે અને પિયન (ફાર્સી) પેહનને મળતો છે, જેનો અર્થ પહોળું થાય છે. એ રીતે એ સમુદ્રનાં આજનાં નામનો અર્થ પણ અવસ્તાના શબ્દના અર્થને મળતોજ છે. ફકત નામના બે કટકા ઉલટાઈ જઈને આજે બોલાય છે.—અવસ્તાની ભૂગોળ, પા૦ ૧૮૩—૮૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જરેધ: બુન્દેહેશ મુજબ મનુશ નામના જે પહાડ ઉપર **મિનોચેહર** પાદશાહનો જન્મ થયલો તેનું બીજું નામ છે.

વાઇતિ ગએસ: બુન્દેહેશમાંનો બાદજીસ: આજનો હેરાતવાળો બાદગીસ. આ પર્વતવાળો મુલક બહુ ફળદ્રુપ છે. રશિયનોને હાથ ગયલો અફગાન કસ્બો પંજદેહ બાદગીસ પ્રાંતમાં છે.

ઉપઇરિ સએન: અપારસેન: પહાડોની એક મોટી હાર છે, જેમાંથી હેરાતવાળી હરી, હીરમંદ, મર્વવાળી મુર્ઘાબ અને બલ્ખવાળી દરિયા(દરેજ) નદીઓ વહે છે. અલ્બોર્જની મોટી હારથી ઉતરતીજ આ પહાડની હાર ગણાયછે.

અસ્નવંત: આ પહાડ ઉપર પાદશાહ **કેખુસરો**એ આદર ગોશસ્પ નામનો આતશ રોશન કીધો હતો, કેમકે ત્યાં તેણે બુતપરસ્ત લોકો ઉપર મોટી ફતેહ મેળવી હતી. ચએચેસ્તેના સરોવરની પડોશમાં અને બહમન દેજનો જે કિલ્લો ઉપલા પાદશાહે જીત્યો હતો ત્યાં આ પહાડ આવેલો મનાય છે. ઉપલો સરોવર આજરબાઇજાનમાં આવેલો આજનો ઉરૂમિયા છે. **હમદલ્લા મુસ્તફી** નામે એક મહમદિયાન લખનાર ઉરૂમિયાનું બીજું નામ ચેગેસ્ત આપી જાય છે, જે ચએચેસ્તેનું અપભ્રંશ હોય એમ ખુલ્લું જણાય છે.

રએવંત: બુન્દેહશનો રેવંદ (ચળકાટવાળો), જે ઉપર પાદશાહ **ગુશતાસ્પે** આદર બુરજીન મેહર નામનો આતશ રોશન કીધો હતો, પણ તે આગમજ તેણે જરતોસ્તી મજહબ પોતાનાં આખાં પાદશાહી ખાનદાન જોડે કબૂલ રાખ્યો હતો. એ પહાડ ખોરાસાનમાં આવેલો છે.

હુકઇર્ય: બુન્દેહશનો હુગાર. અલ્બોર્જની મોટી હારનું આ એક શિખડ હોય એમ લાગે છે. ઉપલાં દફતર મુજબ આર્દ્વિસૂર નદી એ પહાડ ઉપરથી વહીને વોરૂકષ દરિયામાં ખાલી થતી હતી. અલ્બોર્જની ઉંચી ટોંચ ઉપરથી બર્ફ પિગળી પ્રથમ હુકઇર્ય ઉપરના એક સરોવરમાં ખાલી થતો અને ત્યાં તે સરોવર ભરપૂર થઇને તેમાંથી જે નદીઓ વહેતી તેમાંની આર્દ્વિસૂર સર્વથી મોટી હતી. બુન્દેહેશનાં આ વર્ણન ઉપરથી **જીવનજી** ધારે છે કે હુકઇર્ય ઉપર ઉર્વિસ નામનો સરોવર હતો તેમાંથી ઉપલી નદી વહેતી હોય. અમને લાગે છે કે આર્દ્વિસૂર સંબંધી આ એક જાણવાજોગ વાત અજવાળામાં આવે છે અને તે એ છે કે તે એક મોટા પહાડી ધોધનું બાળક છે. અલ્બોર્જ ઉપરથી બર્ફનું પાણી હુકઇર્ય ઉપર પડી, ઉર્વિસમાં ઝીલાઇને પછી તેમાંથી આર્દ્વિસૂર વહેતી હતી. બુન્દેહેશ મુજબ આ નદી ૫૦૦૦ માણસ પૂરની ઉંચાઇએથી વહેતી હતી તેનો ભેદ એજ અમે સમજીયે છિયે કે આ ધોધ એટલો ઉંચો હોવો જોઇયે. **જીવનજી** આ હુકઇર્યને પામીર તરફ લઇ જઇ મૂકવા માંગે છે, અને આર્દ્વિ સાથ ઑકસસને સરખાવે છે. એમ જો હોય તો અલ્બોર્જની હારને પૂર્વ તરફ અતિ ઘણી લંબાવવી પડે. જો સઘળીજ છુટીછુટી હારોને અલ્બોર્જનીજ હાર ગણિયે તો પછી એ પ્રખ્યાત પહાડની હદ આવેજ નહિ.

દેમાવંદ: અવસ્તામાં આ નામ મળતું નથી, પણ બુન્દેહેશમાં આ પહાડ જાણીતો છે. આજે તેની ઉંચાઇ ૧૮,૫૦૦ થી ૨૦,૦૦૦ ફીટ સુધીની ગણાઈ છે. એ અલ્બોર્જની એક ઉંચી ટોચ છે. અહીં **ફરેદુને જોહાકને** કેદ કીધેલો બુન્દેહશ અને **ફિર્દુસી** જણાવી જાય છે.

આ ઉપરાંત બીજા ઘણા પહાડો, જેમાંના કેટલાક તો અર્વંદ, સોકંત, ખન્વંત, ઉષિદરેન, એરેજુર જેવાં જાણીતાં અને મ્હોડે ચહડે એવાં નામોવાળા છે, તેમનાં ખાલી નામો સિવાય વિશેષ કશું નક્કી કરી શકાતું નથી.

અવસ્તા મુજબ તે જમાનામાં જાણીતી ભૂમિને સાત ભાગોમાં વહેંચી હતી, જેમકેઃ—
૧—અરેજહિ, ૨—સવહિ, ૩—ફ્રદધફ્શુ, ૪—વીદધફ્શુ, ૫—વોઉરૂબરેસ્તિ, ૬—વોઉરૂજરેસ્તિ, અને ૭—ખનિરથબામિ. બુન્દેહેશ મુજબ આ સાતમાંનો છેલો વિભાગ અથવા ખંડ વચે છે અને બાકીના તેની આસપાસ ફરતા આવેલા છે, તે એવી રીતે કે ઉત્તરે પાંચમો અને છઠો, દક્ષિણે ત્રીજો અને ચોથો, પશ્ચિમે પહેલો, અને પૂર્વે બીજો ખંડ. અવસ્તામાંથી આ કિસમનું કશું બયાન મળતું નથી, પણ ખનિરથને માટે એક ઠેકાણે[1] જણાવ્યું છે તે મુજબ તે ખંડ ઘાસ ચારા, ખોરાકીની વસ્તુઓ અને સુખાકારીથી ભરપૂર હતો.

૧ મેહર યશ્ત: ફ૦ ૧૫.

બાબ ૨.

જરતોશ્તની આગમજના ઇરાનીઓ.

ફસલ ૧—ઇરાની અને હિંદુ આર્યો—તેઓ વચેના મતભેદના સબબો.

૧. આર્ય ટોળાઓ—હિંદુ અને ઈરાની તાયફાઓ વચે સરખામણી—તેમના છુટા પડવાના સબબો—દેવતાઓની કલ્પના—અસુર અને દએવ—કવિ અને કવા—સોમ અને હઓમ—બંને ટોળાઓ વચેની શત્રુતાનાં કારણો—દએવયસ્નાન તે કોણ?—અવસ્તામાંથી મળતો એક મુદ્દો.

૨. દએવયસ્ન તે શું એકલા હિંદુ આર્યોજ? ઈરાનના અસલી રહેવાસીઓ પણ દએવયસ્નાન કહેવાતા એવી એક નવી દલીલ—તે સામે વાંધો—દલીલની મજબૂતી—સ્કીથ્યન લોકો શું આર્ય હતા? અન-આર્ય તે ઈરાનના અસલ વતનીઓ—તેમનાથી મળેલા ફાયદા—માઝ્ન્દરાન અને ઘીલાનના દેવોનો ખોલાસો—અનઆર્ય લોકો તે ઈરાની આર્યોના સ્વદેશી શત્રુઓ—હોશંગ અને તેહમુરસે તાબે કરેલા "દેવો"—જમશેદે ત્રણ મરતબે જમીન વધારવાનો ખોલાસો—ઝોહાકના અમલ બાબે એક નવો તર્ક—જરતોશ્તના જમાના સુધી અનઆર્ય પ્રજાઓ સાથની ચાલુ લડત—અનઆર્ય લોકોની ધાડચોરી બાબે અવસ્તામાંથી મળતું બયાન—આ પિંડારાઓ અને તેમની લડાઈનું વર્ણન—દએવયસ્નાનો સાથના મજદયસ્નાનો ઝગડાનું મૂળ કારણ.

જરતોસ્તી મજબની ઉત્પત્તિનું કારણ શું? આ અગત્યનો સવાલ છે, અને તેની તપાસ રસિલી છે. આજે તો સર્વે કોઇ એક આવાજે કબૂલ કરે છે કે ઇસ્વી સનની હજારો વરસ આગમજ મધ્ય એશિયા તરફ કોઇ જગાખાતે એક પ્રજા વસતી હતી, જે પોતાને **આર્યને** નામે ઓળખાવતી હતી. એ પ્રજામાંથી ઘણીએક શાખાઓ નિકળેલી છે, પણ તેઓમાં આજના પાર્સી અને હિંદુના બાપદાદાઓની એ શાખા મૂખ્ય છે. ભાષા શાસ્ત્રીઓ ભાષાઓના મળતાપણા ઉપરથી આપણને આજસુધી એવું સમજાવતા આવ્યા હતા કે ટયુટન, કૅલ્ટ, સ્લૅવ, ઇટાલિક, યુનાની, હિંદુ, ઇરાની, વગેરે સર્વે પ્રજાઓ ઉપલા આર્ય વંશથી એકસરખી રીતે ઉતરી આવેલી હતી. પણ આજની સર્વેથી છેલી શોધખોળને આધારે એવું સિદ્ધ થયું છે કે ઉપલી સર્વે યુરોપ અને એશિયાની પ્રજાઓની ભાષાઓમાં વધતું ઓછું મળતાપણું છે ખરૂં, અને તે ભાષાઓ એકજ મૂળ ભાષામાંથી નિકળેલી છે ખરી, તોપણ એ ભાષા બોલનારા સઘળા ટોળાઓ મૂળે એકજ આર્ય વંશથી ઉતરેલા નથી; અને તેમની મળતી આવતી ભાષાનો સબબ એ ધારવામાં આવે છે કે મૂળ આર્ય લોકો યુરોપના ઉગમણુ ભાગથી મધ્ય એશિયા સુધીના લત્તા ઉપર વસતા હતા, જયાંથી તેઓએ દરેક બાજુએ પોતાની ફતેહ પાંથરી નાખી હતી, અને ફતેહની જોડે પોતાની ભાષાનો પણ ફેલાવો કીધો હતો, જેથી કરીને જીતાયલી પ્રજાઓ મૂળ આર્યના જેવી કંઇક ફેરફાર ભાષા વાપરતી જણાયાથી તેઓ આર્ય પ્રજાની શાખા જેવી ગણાઈ છે.[1] અસલના બહુ જુના વખ્તથી તે વેળાની જાણીતી દુનિયામાં ચાર પ્રજાઓ બીજી સર્વમાં ઘણી કુશળ ગણાતી આવી છે. એઓમાંની એક મિસર દેશવાળી; બીજી એસિર્યન અને બેબિલોન્યન પ્રજા, જે સેમિટિક વંશની હતી; ત્રીજી ચિનાઇ પ્રજા, જે તુરાની વંશની હતી; અને ચોથી આર્ય પ્રજા. આ છેલીના એજ મૂખ્ય વેળા છેલી ઘડીસુધી એક બીજાની જોડે રહ્યા હતા, અને તેઓ ઇરાનીઓ અને હિંદુઓના બાપદાદા હતા. તેઓ ઇરાન ગયાથી ઇરાની અને હિંદુસ્તાનમાં ઉતર્યાથી હિંદુને નામે ઓળખાયા છે; બાકી વેદ મુજબ તેઓ પોતાને આર્ય, અને અવસ્તા મુજબ અઇર્યને નામે ઓળખાવતા હતા. એ બંને શાખાઓ લાંબી મુદતસુધી એકજ ઠેકાણે એક બીજાની જોડે એકસંપથી રહેલી સાબેત થાય છે, કેમકે તેમના જુદા જુદા ચોકસ દેવતાઓ,

૧. દત્ત Ancient India, સફે ૨, નોટ.

પાદશાહો કે પેહલવાનો, ક્રિયાઓ અને સંસારી રેવાજો, એ સર્વનાં નામો અને કામો વચ્ચે ઘણું ખરૂં મળતાપણું આજેબી દેખાડી આપી શકાય છે.[૧] આ જગાએ તે સર્વેનું લંબાણ વિવેચન કરવાની અમારી નેમ નથી, તોપણ દેવતાઓ, વીરપુરૂષો, અને ક્રિયાઓ વગેરેનાં માત્ર નામોજ ટપકાવીને આગળ ચાલીશું:—

૧—ઇજદ અમશાસ્પંદો, દેવતાઓ, વગેરે.

અવસ્તા મુજબ—	વેદ મુજબ—
અહુર	અસુર
(અષ) વહિસ્ત	વસિષ્ઠ
અર્મઇતિ	અર્મતિ
હ્વરે	સ્વર-સૂર-સૂર્ય
ઉષન્-અષિ	ઉષા
મિથ્ર	મિત્ર
આથ્રવન્	અથર્વન્
વરેન	વરૂણ
વયુ	વાયુ
વેરેથ્રઘ્ન	વૃત્રહન્
ઐર્યમન્	અર્યમન્
અઙ્ર	અંગિરસ્
બઘ	ભગ
ઉસીખ્શ્	ઉશિજ્
નાઓઙ્હઇથ્ય	નાસત્ય
નઇર્યોસઙ્ગ	નરાશંસ્
સાઉર્વ	શર્વ
યજત	યજત
દએવ	દેવ
યાતુ	યાતુ
અંદ્ર	ઈંદ્ર
પારેંદિ	પુરન્ધિ
કેરેસાની	કૃશાનુ
કરપન	કલ્પ

૨—પાદશાહો, વિર પુરૂષો, ઇત્યાદી.

યિમ	યમ
થ્રએતઓન	ત્રૈતન
થ્રિત	ત્રિત
કવ ઉસ	કાવ્ય ઉશનસ્
કવ હુસ્રવ	કવિ સુસ્રવસ
કેરેસાસ્પ	કૃશસ્વ
કેરેસાનુ	કૃસાનુ
વિવંઘ્વત્	વિવસ્વત્
આથ્વ્ય	આપ્ત્ય
અઝિ (દૈત્ય)	અહિ (દૈત્ય)

૩—ક્રિયા, રેવાજ, ઇત્યાદી.

ઇસ્તિ	ઇષ્ટિ,
આજુઇતિ	આહુતિ
જઓતા	હોતા
યસ્ન	યજ્ઞ
હઓમ	સોમ
બેરેસ્મ	બર્હિસ્
આ-ફ્રી-(ગાન)	આ-પ્રી

ઉપલાં સઘળાં નામો મજકુર બંને શાખાઓમાં બોલેબોલ મળતાં આવે છે. તેજ માત્ર આપ્યાં છે, પણ કેટલાક દેવતાઓ, મહાપુરૂષો અને ક્રિયાઓ બંને વંશોમાં એક મળતાં આવ્યા છતાં નામમાં જુદાં જુદાં છે તેમને અમે પડતાં મૂક્યાં છે. અમારી મતલબ બંને પ્રજાઓ એક વખ્તે એકઠી હતી તે તેમની ભાષાઓના મળતાપણાં ઉપરાંત બીજી કઇ કઇ રીતે સાબીત કરી શકાય છે તેજ દેખાડવાની છે, અને ઉપલા થોડાક દાખલાઓ તે બાબે પુરતી રીતે વાંચનારની ખાતરી કરી શકશે. બેઉની ભાષાઓનું મળતાપણું તો અજાયબ જેવું છે. અવસ્તા ભાષા અને વેદની સંસ્કૃત વચેનો ભાઇચારો તો હેરત કરે એવો છે. તોપણ પાછળી સંસ્કૃત સાથની અવસ્તા ભાષાની સરખામણી પણ જેવી તેવી નથી. બંનેના શબ્દોના ઉચ્ચાર, વ્યાકરણના નિયમો, અને બીજું સર્વ લગભગ એકમળતું છે. ચોકસ બોલીના કાયદાઓ સિવાય બેઉ ભાષાઓનાં લખાણ કેવાં એકસરખાંજ

---

૧. હાઉગ: Essays on the Parsees, &c.: બીજી આવૃત્તિ, સફે ૨૬૭ થી ૨૮૬; તથા "તવારીખે સાસાનીઆન," બાબ ૫, ફસલ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વંચાય છે તે પ્રોફેસર **ગૈગરે** આપેલા નીચલા નમુના[1] ઉપરથી સમજ પડશે:—

ગાથાનો એક ફકરો:—

મતુવાઓ પદાઇષ યાક્રસ્રુતા ઇજ્યાઓ
પઇરિ જસાઇ મજદા ઉસ્તા નજરતો
અતુવાઓ અષા અરેદ્રણ્યાયા નેમડહા
અતુવાઓ વહ્‌હેઉષ્ મનડ્‌હો હુનરે તાતા

તેનો સંસ્કૃતમાં ઉતારો:—

મનવહ પદાઇહ યા પ્રશ્રુતા ઇહાયાહ
પરિ ગચાઇ મેધ ઉત્તા નહસ્તહ્
આતુવધ ઋતેન રધ્રસ્યચ નમસા
આતુવો વસ્વોર મનસહ્ સૂનૃતયા

એ રીતે બેઉ ભાષાઓ વચેનું મળતાપણું પણ હિંદુઓ અને ઈરાનીઓ વચેના પુરાણા ભાઈચારાને મોટો ટેકો આપે છે. તે પુરાણા કાળમાં તેઓ વચે એકજ દેવતાઓની આરાધના, એકજ પાદશાહોની હાકમી, એકજ ક્રિયાઓનો રીવાજ, અને એકજ ભાષાનો વપરાસ હોવો જોઈએ, એમ ઉપલા દાખલાઓ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તે વેળા તેઓ એકજ આર્ય પ્રજા દાખલ વખણાયા હતા. પણ પાછળથી તે પ્રજામાં કાંઇ વાંધો પડયો, એકના બે ભાગ થયા; બે પક્ષમાં એક આર્યપ્રજા વહેંચાઇ ગઇ. તે પક્ષો એકબીજા સાથ અસલી ભાઇબંધીમાં વસી શકી નહિ. તેઓ એકએકથી છુટી પડી. એક હતી ત્યાં બીજીએ રહેવાનું પસંદ કીધું નહિ, તેથી એક બીજીથી છુટી પડી; અને એ રીતે આર્ય પ્રજાની બે શાખામાંની એક ઇરાન તરફ અને બીજી હિંદુસ્તાન તરફ ગયાથી એક ઇરાની અને બીજી હિંદુને નામે આજ સુધી ઓળખાય છે.

તેઓ કાંય છુટી પડી? અને કયાં તથા કયારે છુટી પડી? આ સવાલોનો જવાબ આપવો બહુ મૂસ્કેલ છે. ડૉકટર **હાઉગે** તેમના છુટા પડવાનું કારણ વેદ અને ગાથા ઉપરથી ખુલ્લું કરી આપવાની તારીફ લાયક કોશેશ આજ ત્રીશ વરસો ઉપર કીધી હતી,[1] પણ ત્યારપછીના અવસ્તા ભાષાના કોઇ કોઇ વિદ્વાનો આ કારણ ખરૂં માનતા નથી,[2] તોપણ તેઓ હિંદુઓને પંજાબ ખાતે આવી વસવાનું કે ઇરાનીઓએ તેઓથી જુદા પડવાનું કશું કારણ બતાવતા નથી. એક હિંદુ ગ્રંથકાર[3] બંને કોમોને છુટી પડવાનું નવું અને નવાઇ જેવું કારણ આ રીતે બતાવે છે:—"એ દરમ્યાન આર્યન છાવણીમાં ફાટફુટ ચાલી રહી હતી. એ પ્રજાના એક ટોળાએ (દેવતાઓને અપાતા) પ્રાણીઓના ભોગ સામે અને સોમના ફિણફિણ થતા શરાબના ઉપયોગ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો, અને એ વાંધો લેનારાઓ પંજાબ છોડીને પશ્ચિમ તરફ ઇરાન ખાતે ચાલ્યા ગયા, જ્યાં તેઓએ પુરાણી ઇરાની પ્રજા બનાવી અને પાર્સી ધર્મની સ્થાપના કીધી." આ કારણ કોઇબી રીતે મંજુર રાખી શકાશે નહિ. પહેલાં તો ઇરાનીઓ પંજાબમાં આવ્યા પછી ઇરાન તરફ ગયા હતા એવું કહેવાને માત્ર પ્રો૦ **મેકસ મુલર**ની કલ્પના સિવાય બીજો કશો ટેકો નથી. બીજું એકે તેઓ પ્રાણીઓના ભોગ આપવાની સામે હોયતો તેમના ધર્મનાં લખાણો ઉપરથી તે સિદ્ધ થવું જોઇયે, પણ તે ઉપરથી તો તેથી કેવળ ઉલટુંજ સાબેત થાય છે. વળી સોમને મળતો હોમનો રસ ઇરાનીઓ પણ ક્રિયાં વેળાં પીતા હતા. માટે મી૦ **દત્તે** જણાવેલાં ઉપલાં કોઇપણ કારણથી ઇરાનીઓ છુટા પડેલા સાબેત થઇ શકતા નથી. **મિલ્સ, હાઉગ,** અને બીજા વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે જે ટોળો આર્ય ટોળાથી છુટો પડયો હતો તે ઇરાનીઓનો નહિ પણ હિંદુઓનો હતો. **મિલ્સ**ના આ ખુલ્લા શબ્દો છે કે "હિંદુ આર્યો ઇરાનની આર્યોને છોડી જઇને પંજાબમાં ઉતરી પડયા હતા."[4]

---

૧. ગૈગર—દારાબ: Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times, દફ. ૨, સ૦ ૧૬૩.

૧. Essays on the Parsees, સ૦ ૨૮૭ થી ૨૯૩

૨. મિલ્સ: Translation of the Gathas; દિબાચો, સફે ૩૬.

૩. દત્ત: Ancient India; સ૦ ૫.

૪. Gathas: દિબાચો, સ૦ ૩૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પ્રો૦ **ડાર્મેસ્ટેટે** બેઉ ટોળાઓના છુટા પડવાનું કારણ આ મતલબનું સમજાવે છે.[1] અસલમાં હિંદુઓ અને ઇરાનીઓના બાપદાદાઓનો ધર્મ એકજ હતો. એ ધર્મ બે ચીજ શિખવતો હતો. એક એકે કુદ્રત પોતાનું કામ કાયદા મુજબ કરી જાય છે; બીજી એકે કુદ્રતમાં ચાલુ લડાઇ છે. એટલે કુદ્રતમાં જેમ સુલેહ તેમજ ઝગડો ચાલુ છે. કુદ્રતમાં કાયદો છે તે આ ઉપરથી જણાય છે કે સઘળું પોતાના વખ્ત પ્રમાણે ચાલતું, ફરતું, બદલાતું, જાય છે. દહાડાની પુઠે દહાડા, રૂતુની પુઠે રૂતુ, વરસોની પુઠે વરસો ચાલ્યાં જાય છે. સૂર્ય ઉગી, માથે આવી, અસ્ત પામે છે; તેની પુઠે સાંજ પડી રાત થાય છે, અને વળી તેનો અંધકાર દફે થઇ બામદાદ થઇ ખોરશેદ પ્રકાશે છે. ચંદ્ર પોતાની ઠરાવી આપેલી મુદ્દતે દેખાય છે અને પંદર દિવસો પછી પાછો ગેબ થઇ જાય છે. રાતેજ તારાઓ પ્રકાશે છે, અને દિવસે આંફતાબની રોશની નિકળતાં તેઓ ગોયા છુપાઇ જાય છે. એ સઘળું કરનાર કોઇ જોઇયે, અને તે કરનાર એક કિર્ત્તાર છે, એમ તેઓએ માન્યું. પણ કુદ્રતમાં જેમ આ જાતની સુલેહ, શાંતિ, કાયદો છે, તેમ વળી કુદ્રતમાં મારફાડ, ઝગડો, લડાઇ પણ છે. એ લડાઇ રોશની અને અંધકાર વચે છે; ભલાઇ અને બુરાઇ વચે છે; સારા અને માઠા દેવતાઓ અથવા દેવતાઇ શક્તિઓ વચે છે. એ લડાઇ રોશનીની ચોરી માટે, પાણીની લૂટ માટે, વસ્તીવાડીના નાશ માટે ચાલે છે. બુરા દેવતાઓ અથવા દૈત્યો રોશની ચોરી જાય છે, પાણી લૂટી જાય છે, આબાદીનો નાશ કરે છે; તેઓ ફનેથી રોશની પાછી મેળવવા, પાણી પાછું કહડાવવા, વૃદ્ધિનો વધારો થવા દેવા માટે ભલા દેવતાઓ અથવા શક્તિઓ જાથુકની લડાઇ ચલાવે છે, અને અંતે ફતેહ મેળવે છે.

આ રીતે હિંદુ અને ઇરાનીઓના બાપદાદાના અસલ મજહબનો ભાવાર્થ હતો. તેમાં બારીકીથી જોતાં અનેક દેવતાઓ કે ઇજદોનાં પડોની હેઠે એક ખોદાની હયાતીનો વિચાર છુપ્યો રહેલો જણાતો હતો, તો જોકે એકેકની હરીફાઇ કરનારી બે શક્તિઓને તેઓ સાબેત માનતા હતા. પણ આ વિચાર હિંદુ આર્યો અસલી વતન અને અસલી વડવાઓથી છુટા પડી દૂર જતા ગયા તેમ છોડતા અને ભૂલતા ગયા. તેઓએ પોતાની નવીજ કલ્પના ઉઠાડી, અને તેને ખિલવી, અને તેમ થયાથી અસલી ધર્મનો છુપો એતેકાદ તેમનાં મનમાંથી કેવળ નાબુદ થયો. તેઓના ભાઇબંધ ઇરાની આર્યો હતા, તેઓ પોતાના અસલી નેયાગાનોના ધર્મને વળગી રહ્યા. તેઓ ઉપલો એતેકાદ ભૂલ્યા નહિ. તેઓએ તે વિસરી જવાને બદલે તેને વધારે ખુલ્લો કીધો. તે છુપ્યો હતો તેને તેઓએ જાહેરમાં આણ્યો. તેઓએ પણ રફતે રફતે પોતાની કંઇક નવી કલ્પના ઉભી કીધી, તોપણ તેઓએ એક ખોદાના પુરાણા વિચારને છોડી નહિ દેતાં તે કલ્પનાને વધારે ખીલવીને મજબુત કીધી. તેઓએ અસલી આર્યધર્મના દેવતાઓને તજી દીધા નહિ, તોપણ એક ખોદાને બીજા સર્વે ઇજદોનો વડો ગણ્યો. અસલી આર્યધર્મમાં એ ખોદા **વરન** (યાને 'સર્વ ઘેરી લેનાર આકશ')ને નામે, અથવા અસુર (=અહુરઃ યાને 'ધણી'), અસુર વિશ્વવેદસ્ (યાને 'સર્વજ્ઞ પિતા'), અસુર મજધા[1] (= અહુરમજદઃ યાને 'મહાજ્ઞાની સાહેબ')ને નામે ઓળખાયો હતો.

વડો દેવતા સારે પુરાણા આર્યોમાં **અસુર** નામનો હતો, જેને ઇરાની આર્યોએ પોતાનાં દેવતા-મંડળમાં કાયમ રાખ્યો, અને તેને **અહુરમજદ**ને નામે ઓળખવા લાગ્યા. દેખઇતા ખોદા દાખલ તેનું અસલ નામ 'વરન' (સર્વને રક્ષણ હેઠળ લેનાર આકાશ) હતું તે વેદમાં **વરૂણ**ને નામે જળવાઇ રહ્યું છે, પણ ઇરાની આર્યોએ પોતાનો ખોદા દેખઇતો કલ્પ્યો નહિ, પણ તેને અણદિઠ ગણ્યો, અને તેથી વરન નામ પડતું નાખી તેઓએ તેને મનસ્થ યાને મનમાંજ પીછાની શકાય એવું ઉપલું

૧ Vendidad: દિબાચો, સ૦ ૫૭—૬૨

૧. ડાર્મેસ્ટેટે આમ લખે છે; પણ બેન્ફી 'અસુર મેધા' લખે છે.

મજ્દા નામ કાયમ રાખ્યું. વરન નામ તેઓ પાછળથી કેવળ ભૂલી ગયા, આકાશને માટે તે એક શબ્દ થઇ પડયો; અને શેવટે વરન તે જાણે આકાશ નહીં પણ કોઇ કલ્પિત મુલક હોય એમ ગણી તેઓ તેને 'વરેન'ને નામે ઓળખવા લાગ્યા, અને દૈત્યોનું તેને રેહાણ ગણ્યું. એ રીતે અસલી વરન દેવતા ઇરાની આર્યોનાં મનમાંથી સદંતર જતો રહ્યો.

આ અને એવાજ બીજા વિચારોના ફેરફારોને લીધે હિંદુ અને ઇરાની આર્યોને છુટા પડવાનું કારણ મળ્યું હોય, એ બનવાજોગછે. પણ જરતોસ્તી ધર્મની ઉત્પત્તિ ઉપલા પુરાણા આર્યધર્મમાંથી થઇ છે અને તે હિંદુ આર્યો સાથના ઇરાની આર્યોના જબરા ઝગડા પછી થઇ છે, તે બાબે પ્રો. **ડાર્મેસ્ટેટે** કશું વિવેચન કરતો નથી. એ બાબતમાં તો **ડા. હાઉગે** જે અજવાળું પાડયું છે તે આજસુધી ખોટું નહિ પડે એવી રીતે પ્રકાશતું રહ્યું છે. પ્રો૦**મેકસમ્યુલર** અને બીજાઓ બંને તાયફાઓ વચેની મારામારીનું કારણ શોધી શકાયજ નહિ એમ માને છે; પણ **હાઉગે** ખુદ ગાથામાંથી તેમજ વેદમાંથી દાખલાઓ ટાંકીને આ ઝગડાની વાતને મજબૂત કરી આપી છે—બલકે તે દાખલાઓ ઉપરથીજ આ લડાઇની હસ્તી તે સાબેત કરેછે. તે ઝગડાની કંઇક હકીકત આ ઠેકાણે આપણ તપાસીશું.

આપણે ઉપર જોઇ ગયા છિયે કે હિંદુઓ અને ઇરાનીઓ ભેગા વસતા હતા ત્યારે તેઓમાં ઇજદો વગેરે એકસરખાં નામના હતા. હવે તે જમાનામાં 'અસુર' અને 'દેવ' નામના શબ્દો વપરાતા હતા. 'દેવ' અથવા 'દએવ'નો અર્થ 'ચળકતો' થાય છે; અને 'અસુર' યાને 'અહુર'નો અર્થ 'જીવતો' થાય છે. એ શબ્દો દેવતાઓને માટેનાં વિશેષણ રૂપે વપરાતા હતા. પણ પાછળથી બંને તાયફાઓ જુદા પડ્યા ત્યારે હિંદુ આર્યોએ 'અસુર' (અહુર) અને ઇરાની આર્યોએ 'દએવ' (દેવ) બોલને બુરા અર્થમાં લીધા; અને ઇરાનીઓ 'અહુર'ને પોતાનો ખોદા ગણવા લાગ્યા, માટે તેને હિંદુઓએ અસુર (પાછળા અર્થ મુજબ નાસ્તિક અથવા દૈત્ય) ગણ્યો; અને હિંદુઓ અનેક દેવ (દેવતાઓ)ને માનતા હતા, માટે ઇરાનીઓએ તેમને 'દએવયસ્ન' (દેવને માનનારા) અને પોતાને 'મજદયસ્ન' (અહુરમજદને માનનાર) ગણ્યા. ઇરાનીઓએ દએવયસ્ન લોકોને દેવને માનનારા ગણીને ધિકાર્યા, અને હિંદુઓએ મજદયસ્નાનો (અસુર લોકો)ને દૈત્ય ગણીને તુચ્છકાર્યા. વેદમાં શરૂઆતનાં મંડળોમાં તમો જોશો તો કેટલાક મોટા દેવતાઓ, જેવાકે વરૂણ, ઇંદ્ર, અગ્નિ વગેરેને 'અસુર' કહીને વખાણ્યા છે; પણ પાછળથી 'અસુર' શબ્દ ધિક્કારમાં આવ્યો ત્યારે પાછળા વેદમાં દૈત્યોને એ નામે ઓળખ્યા છે. હવે અવસ્તામાં જાબજા દેવો અને દેવ પરસ્તોને ધિકાર્યા છે, પણ 'દએવ' શબ્દ કોઇ પણ ઇજદ અમશાસ્પંદને માટે વાપર્યો નથી. આ ઉપરથી એક વાત એ સિદ્ધ થાય છે કે અવસ્તા વેદ પછી રચાયા હતા. પણ એક બીજી વાત, જે ઉપર વિદ્વાનોનું ધ્યાન ગયલું જણાતું નથી, તે એ છે કે સઘળા વેદ તો શું પણ રૂગ વેદનો કેટલોક ભાગ પણ હિંદુઓ તથા ઇરાનીઓના છુટા પડવા પછી રચાયો છે, કેમકે આ વેદની શરૂઆતનાં મંડળોમાં જ્યારે 'અસુર' નામ દેવતાઓ માટે ત્યારે એજ વેદનાં પાછળાં મંડળોમાં એજ નામ દૈત્યો માટે વપરાયું છે. આમ ખોટા અર્થમાં એ શબ્દ રૂગવેદનાં પાછળાં મંડળો ઉપરાંત અથર્વ વેદમાં "બ્રાહ્મણ" નામનાં પુસ્તકમાં અનેકવાર વપરાયો છે.

આ સઘળાં ઉપરથી જણાય છે કે જ્યારે આમ એકજ સામાન્ય શબ્દના હિંદુઓ અને ઇરાનીઓમાં જુદા જુદા અને શત્રુતા દેખાડનારા અર્થો થયા છે ત્યારે એ શત્રુતાને માટે તેઓ વચે એકવાર જબરી લડાઇ ચાલેલી હોવી જોઇયે, અને તે ધર્મસંબંધી લડાઇ હોવી જોઇયે, તથા તે લડાઇ પછીજ હિંદુઓ અને ઇરાનીઓ એક બીજાથી છુટા પડેલા હોવા જોઇયે. પણ આ "દએવયસ્નાનો" તે હિંદુઓના અને "અસુર" તે પાર્સીઓનાજ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નેયાગાનો માટે વપરાતા શબ્દો હતા કે કોઇ બીજા શત્રુઓ માટે હતા, તે બાબે **હાઉગ** પછીના કેટલાક વિદ્વાનોનાં મનમાં શક જણાય છે. **મિલ્સ** ઇરાનીઓ ધર્મને થકીજ હિંદુઓથી ફુટફાટ કરીને છુટા પડેલા માનતો નથી, અને **ગેગર** આ 'દએવયસ્નાન' તે હિંદુઓ નહિ પણ ઇરાન ખાતેના અસલી જંગલી વતનીઓ હતા એમ સમજાવે છે. **ગેગર**નો ખોલાસો ઘણોજ રસિલો છે, અને તે આપણુ જલદીથીજ વાંચીશું. **મિલ્સ**ના શક બાબેતો આપણુ ઉપર બોલી ચુક્યા છિયે. પણ **હાઉગ** તેઓ બેઉને આ જવાબ આપે છે કે અવસ્તામાં જેમને દએવયસ્ન કહ્યા છે તેઓ હિંદુ આર્યોજ છે, કેમકે ત્યાં જે દેવતાઓને દએવ ગણ્યા છે તે હિંદુઓનાજ દેવતાઓ છે. જેમકે ઇંદ્ર, શર્વ, નાસત્ય વગેરે જે દેવતાઓને અવસ્તામાં ધિકાર્યા છે તે હિંદુ સિવાય બીજી એક પણ આર્ય કે અનઆર્ય પ્રજાના દેવતાઓ નથી.

હાઉગનો આ જવાબ અચૂક છે. તે ઉપરથી તે વળી આમ પણ સાબેત કરવા માગે છે કે બંને તાયફાઓ વચે ચાલેલી લડાઇ તે પુરાણા વખતમાં થવી જોઇયે કેજે વખ્તે હિંદુ આર્યોમાં ઇંદ્રિ દેવતા સર્વોપરી ગણાતો હતો. તેજ જમાનામાં રૂગવેદનો મોટો ભાગ બનવો જોઇયે, જ્યારે હિંદુઓ હજી પંજાબમાં પુરેપુરા દાખલ થયલા પણ ન હતા, એમ **હાઉગ** માને છે. પાછળથી હિંદુઓના રામાયણ અને માહભારત જેવાં પુરાણાં દફતરોમાં ઇંદ્રિ સર્વોપરી દેવતા જણાતો નથી, પણ તેની જગા ઉપર બ્રહ્મ, વિષ્ણુ અને શિવની ત્રિમૂર્તિ દાખલ થયલી માલુમ પડે છે, જેવું વેદમાં કશું નથી. અવસ્તામાં આ ત્રણ દેવતાઓની તરફેણ કે વિરૂધમાં કશું જણાવેલું નથી, તે ઉપરથી એવોજ સાર નિકળી શકે છે કે બ્રાહ્મણોના હિંદુસ્તાનમાં પુરેપુરા દાખલ થયા પછી આ નવા દેવતાઓની કલ્પના થવી જોઇયે, અને તે આગમજના વેદ બની ચૂકેલા હોવા જોઇયે તથા ઇરાની આર્યો છુટા પડી ચૂકવા જોઇયે.

ઇરાની આર્યોએ દએવયસ્નાનોના બે મૂખ્ય ઉસકેરણી કરનારા વર્ગોને ધિકાર્યા છે, જેઓ 'કવી' અને 'કરપન' નામના હતા. તેઓ મજદયસ્નાનો ઉપર ચહડાઇ લઇ જવાની, લડાઇ કરવાની અને લૂટફાટ ચલાવવાની ઉસકેરણી કરતા હતા. હવે ઇરાનીઓમાં 'કવી' શબ્દ પ્રથમ સારા અર્થમાં વપરાતો હતો, અને તેમના જાણીતા નામીચા પાદશાહો **કેબાદ, કાઉસ, ખુસરો, ગુશ્તાસ્પ** વગેરે 'કવિ' (કએ)-ને નામેજ ઓળખાતા હતા. પણ એ 'કવી'ને નામે ઓળખાતા હિંદુ આર્યોમાંના શખ્સોનાં ધિકારવા લાયક કામોને લીધે એ શબ્દ પણ ઇરાનીઓમાં ધિકારમાં આવી પડયો, અને તેથી ગાથામાં **જરતોશતે ગુશ્તાસ્પ** પાદશાહનાં 'કવિ' નામને 'કવા'માં ફેરવી નાખી તેને 'કવા ગુસ્તાસ્પા'ના નામથી ઓળખ્યો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે હિંદુઓ અને ઇરાનીઓ વચેની ફુટફાટની આગમજ તેઓમાં 'કવિ'નો એલકાબ ઘણોજ બુજર્ગી ભરેલો ગણાતો હતો, પણ તે પાછળથી ધિકારમાં આવી પડયો હતો, કેમકે આ નામ ધરાવનારા આર્યોએ ઇરાનીઓના ચોકસ મતનો અનાદર કરીને તેમની સાથ દુશ્મની રાખી હતી, અને તેમની ખરાબી કરવા માંગી હતી. હવે ઇરાનીઓમાં જેઓ 'કવિ' હતા તે આ પછી 'કવા' થયા, અને ઇરાની 'કવા' હિંદુ 'કવિ' સામે હરીફ થઇ પડયા. ગાથામાં જેમ 'કવિ'ઓને ધિકાર્યા છે, તેમ વેદમાં 'કવા'ઓને તુચ્છકાર્યા છે, ત્યાં 'કવાસખ,' 'કવારિ,' અથવા 'કવતનુ' નામના ઇંદ્રિ દેવતાના શત્રુઓ ગણાયા છે, જેઓને તેના સોમ નામના પવિત્ર શરાબને ધિકારાનારા કહ્યા છે. **હાઉગ** દાખલો આપે છે કે રૂગવેદમાં એક ઠેકાણે **કવાસખ** નામના મજદયસ્નાનને તો 'મઘવા'ને એલકાબે ઓળખ્યો છે. હવે 'મઘવા'ને નામે ગાથામાં **જરતોશત**ના પ્રથમ ચેલાઓ ઓળખાયા છે.

એ રીતે હિંદુ અને ઇરાની આર્યો વચેની દુશ્મનીનાં કારણો ખુલ્લાં પડે છે. ઇંદ્રિના સોમ દારૂને ધિકારવા માટે 'કવા'ઓને વેદમાં ધિકાર્યા

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છે, એમ આપણે ઉપર જોયું છે. હવે સોમ અને તેને લગતી ક્રિયાઓ સામે **જરતોશ્તનો** જબરો તિરસ્કાર હતો એ વાત છુપી નથી. બીજા હાથ ઉપર વેદમાંથી એવું જણાય છે કે હિંદી ટોળાઓ જ્યારેથી લૂટફાંટ કરવા અને ગાય કે બીજાં ઢોરઢાંક ચોરવા જતા ત્યારે ઈંદ્રની આરાધનામાં સોમનો રસ (દારૂ) તૈયાર કરી તે પીધા વિના બહાર નિકળતા નહતા. કરપન લોકો આ શરાબ માટેની જોઇતી તૈયારીઓ અને ક્રિયાઓ કરતા, કવિઓ શ્લોકો બનાવી ઈંદ્રને તે ક્રિયાઓમાં બોલાવવા માટે ગાતા, અને તે હાજર થઇ, તૃપ્ત થઇ ફતેહની કબૂલત આપે છે એમ પોતાના ટોળાને સમજાવી તેઓ તેમની જોડે પેલો શરાબ પીતા અને લડાઇને માટે રંગપર ચહડતા હતા. તેઓ સરદારી લેતા અને લૂટફાંટ કરી લાવતા. ઇરાની આર્યો ઘરબારવાળા થઇ શેહરો અને ગામોમાં વસતા અને ખેતીવાડી કરતા હતા તેમનાં ઢોરઢાંક તેઓ ચોરી લઇ જતા; અને આ સઘળાં ગુનાહનાં કામો હિંદુ આર્યો સોમ યજ્ઞને માટે કરે છે, એમ સમજી ઇરાનીઓ એ ચીજને ધિક્કારતા હતા. પણ એજ સોમને તેઓ 'હઓમ'ને નામે ઓળખતા હતા, અને તે બનાવવા અને તે વડે ઇજદોને સંતોખવાનો વિચાર અસલથીજ ઇરાનીઓનાં મનમાં પણ જબરો ઠસેલો હતો, માટે તેઓએ પોતાના નવા મજહબના તરીકાને અનુસરતી તેની બનાવટ કરવા માંડી, જેમાં છાકટપણું કશું હતું નહિ. પણ આ વાત જાણવાજોગ છે કે હઓમની ક્રિયા ગમે એવી નિર્દોષ અને ગમે એવી પુરાણી હોવા છતાં **જરતોશ્તે** તેને ગાથામાં યાદ પણ કીધી નથી.

હવે બંને તાયફાઓ વચ્ચે જે ઝગડો ઉઠયો તે જેમ ધર્મ સંબંધી હતો, તેમજ તે સંસારી અને વળી રાજદ્વારી પણ હતો. **હાઉગ** સમજાવે છે કે મૂળ આર્ય પ્રજાનું અસલી વતન ઇરાનવેજ બહુ થંડીનો મુલક હતો માટે તે છોડીને તેણે નવું મથક પસંદ કરવાને માટે ભટકતી જીંદગી ગુજારવા માંડી, અને કોઇ કોઇવાર પોતાના ખપજોગી ખેતી કરવા માંડી. વેદ ઉપરથી જણાય છે કે હિંદુ આર્યો જ્યાં સુધી પંજાબના ઉત્તર ભાગમાં રહ્યા ત્યાં સુધી તેઓની ભટકતીજ જીંદગી હતી, અને ત્યાર બાદ તેઓ હિંદુસ્તાનના માંહેલા ભાગમાં દાખલ થયા હતા. પંજાબમાં દાખલ થવા આગમજ ઇરાનીઓના વડવા આર્યો આ ભટકતી જીંદગીથી કંટાળી ગયા, અને જીહુન તથા સીહુન નદીઓવાળા મુલકમાં તથા બલ્ખની સરજમીન ઉપર જઇ પુગતાંજ તેઓએ ત્યાં પડાવ નાખી ઠરીઠામ જીંદગી ગુજારવાનું પસંદ કીધું, ભટકવાનું છોડી દીધું, અને ખેતીવાડી જાથુકની કરવા માંડી. આ કામથી તેઓ પોતાના બીજા ભાઇબંધ આર્યોથી છુટા પડ્યા, ભટકતી જીંદગી પસંદ કરનારાઓના તેઓ શત્રુ થઇ પડ્યા, અને તેથી તે ભટકતા લોકોએ સોમનો રસ પીને આ ઠરીઠામ જીંદગીવાલા આર્યો ઉપર લડાઇ લઇ જઇ તેમને હેરાન કરવા તથા ખુહાર કરવા માંડ્યા. તેઓ મંત્રો ભણતા, સોમ બનાવતા, અને યજ્ઞો કરતા. આ સઘળાંનાં પરિણામ દાખલ ભટકતા જંગલી લોકો પોતાનાં ઘરબાર અને ખેતરો ઉપર હુમલા લાવી ખરાબી કરે છે એમ માની લઇને ઇરાની ખેતીબાન લોકોએ આ લૂટારાઓને પોતાના ભાઇબંધને બદલે શત્રુ ગણ્યા, તેમના ધર્મનો મૂળ પાયો પોતાના ધર્મને મળતોજ હોવા છતાં તેને હવે ધિક્કાર્યો, તેમના દેવતાઓ જે અસલ પોતાનાજ હતા તેમને દેવ કહ્યા, અને તે દેવોને પૂજનારા આ લૂટારાઓ તથા તેના મળતા વિશેકોને દએવયસ્ન કહ્યા. આ દએવયસ્ન ધર્મ કેટલો ધિક્કારભરેલો હશે તે ગાથાના જેવીજ ભાષામાં લખાયલા અવસ્તાના એક ભાગ[1] ઉપરથી માલુમ પડે છે, જ્યાં એક આર્ય મજદયસ્નની ધર્મમાં દાખલ થતી વેળા જે જે જાતના એકરારો કરે છે તેમાંનો એક મૂખ્ય એ છે કેઃ—

"મજદયસ્નાનોના માલમિલ્કતને ચોર અને લૂટારાઓથી બચાવવાની અને તેઓના મહોલ્લાઓને આફતમાંથી છોડવવાની હું કોશેશ કરીશ. જે માણસો આ દુનિયામાં

૧. ઇંજશને, હા ૧૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નિર્દોષપણે રહે છે, પોતાની ભલી મનોવૃત્તિ પ્રમાણે કામ કરે છે અને સત્તા ચલાવે છે, તેઓ તરફ હું પસંદગી જાહેર કરૂં છું; અ-શોઇના ઉત્તમ ગુણની નમનતાઇ સાથે હું વખાણ કરૂં છું, અને મારૂં શરીર તથા આત્મા એકબીજાથી છુટાં પડે તોપણ મજદ-યસ્નાનોના મહોલ્લાઓને આફત અને નુક-સાનીમાં નહિ લાવવાની હું કબૂલત આપું છું. બદ કરણીવાળા, જુઠા, અપ્રમાણિક, ઠગારા અને લુચ્છાઓની તાબેદારી કરવાનો હું ધિકાર કરૂં છું; હયાતીવાળાઓમાં ઘણાજ જુઠા, ઘણાજ ભૂંડા, ઘણાજ ગલીચ, ભલાઇ વગરના, વેહમનો વધારો કરનારા, અને એવાજ બીજા બદકારોનો મારી મનશ્ની, ગવશ્ની અને કુનશ્નીથી હું તિરસ્કાર કરૂં છું."[1]

આ ફકરામાં જે જે ધિકાર બતાવ્યો છે તે દેવયસ્ન લોકોની સામે છે, જેઓ મજદયસ્ના-નો ઉપર હુમલો લાવી ખરાબી પાંથરતા હતા. તેઓની આ ખરાબી બાબે આપણ નવી ફસલ-માં વધારે હકીકત જોઇશું.

ફસલ ૨—ઇરાની આર્યોના દેવ શત્રુઓ તે ઇરાનના અસલી વતનીઓ.

"દેવયસ્ન"ને નામે જેઓને અવસ્તામાં ઓળખ્યા છે અને ધિકાર્યા છે તેઓ હિંદુ આર્યો-ના પૂર્વજો છે એવું **હાઉગ** ઉપરથી જણાય છે. પણ તેના પછી વીશ વર્ષે ડૉ० **ગૈગર** નામે એક બીજા જર્મન વિદ્વાને **હાઉગથી** તદન જુદોજ તર્ક ચલાવ્યો છે. "પુરાતન જમાનાના ઉગમણી ઇરાનીઓનો સુધારો" એ નામના પોતાના કીમતી ગ્રંથમાં આ વિદ્વાને એવું સાબેત કરવાની લંબાણથી તજવીજ ચલાવી છે કે જેમને અવસ્તામાં "દએવયસ્ન" કહ્યા છે તે મજદયસ્ની ધર્મ મુજબ નહિ ચાલનારા સર્વ લોકો છે. વળી તે સાબેત કરવા માંગે છે કે એવા ધણીઓમાંના કેટલાક ખુદ ઇરાની તાયફાના પોતાનાજ લોકો છે; અને બીજા કેટલાકો તે ઇરાનીઓ મધ્ય એશિયાખાતેથી આગળ વધી ઇરાનમાં જઇ વસે તે આગમજ ત્યાં વસનારા અસલી વતનીઓ છે. ઇરાનીઓ અને હિંદુઓ અસલ એક હતા, તે વાત **ગૈગર** ના પાડતો નથી; તેઓ વચ્ચે મતફેર પડ્યો અને તેથી તેઓ છુટા પડયા તે બિનાનો પણ તે ઇનકાર કરતો નથી; તોપણ આ મતફેરનું કે છુટા પડવાનું તે કારણ દેખાડતો નથી, તેમજ અવસ્તામાં હિંદુ આર્યોના ચોકસ દેવતાઓને નામ દઇને ધિકાર્યા છે અને તે દેવતાઓને માનનારાઓને દએવયસ્ન-ને નામે કેટલેક ઠેકાણે ઓળખાવ્યા છે, એવી **હાઉગ**ની દલીલને **ગૈગર** તોડી શકતો નથી. ગમે તેમ હોય તોપણ એ વિદ્વાનની દલીલો નવી અને જાણવાજોગ છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં તેને હજીસુધી જાહેરાતી મળી નથી, માટે આ ઠેકાણે તેનો ટુંક ઇતિખાબ આપવો કેવળ વાજબી અને લાગુ પડતો ગણાશે.[1]

ગૈગર જણાવે છે કે **જરતોશ્ત**ના સુધા-રાથી કરીને ઇરાની આર્યોમાં બે તડાં પડયાં હતાં, જેઓ એકબીજા સામે બહુ બળતવારીથી લડતાં હતાં. આ લડાઇ બાબે ખુદ ગાથા-માંથી શાહદતો મળે છે, અને તે જમાનામાં ઇરાની આર્યોની નહિ પણ મજદયસ્ની જરતો-શ્તી ધર્મવાળાઓની હાલત બહુજ બારીક થઇ પડી હતી. પણ આસ્તે આસ્તે જરતોશ્તી-ઓની હાલત મજબૂત થતી ગઇ, તેમના પક્ષ-કારો વધતા ગયા, અને શેવટે એ મજહબ-વાળાઓ પોતાના હરીફો ઉપર ફાવ્યા અને તેમના શત્રુઓ તેમને તાબે થઇને રહ્યા. આ શત્રુઓ કોણ હતા? જરતોશ્તીઓ ઠરીઠામ જીંદગી પસંદ કરનારા હતા, માટે જેઓ તેમ નહિ કરતા તેઓને પહેલાં તો તેઓ પોતાના શત્રુ ગણતા હતા. જેઓ ઠરીઠામ થવાનું પસંદ કરતા ન હતા તેઓ ભટકતી જીંદગી ગુજારતા હતા, અને તેથી તેમને **જરતો-શ્ત**ના ધર્મ મુજબના કાયદાઓ પ્રમાણે ચાલવા અને પોતાનું જંગલી છુટાપણું ખોહવા ગમતું ન હતું. આ ભટકનારાઓમાંનો મોટો ભાગ

---

૧ દાદાચાંદજીઃ "સેતાએશે અહુરમજદ," સ० ૪—૫.

૧. ગૈગર—દારાબ=Eastern Iranians &c. પ્રકરણ ૨, ફસલ ૧, ૨ અને ૩; સફે ૧થી ૩૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઇરાનના અસલી વતનીઓનો હતો; તેમ વળી તેઓમાંનો એક ભાગ ખુદ ઇરાની તાયફાવાળાઓથી પણ બનેલો હતો. તેઓને ખેતીવાડી કરવી પસંદ નહતી, અને તેથી **જરતોશ્ત**નો ધર્મ તેમને કબૂલ નહતો. જેઓ ખેતી કરતા તેઓ ભલા અને અહુરમજદને પસંદ પડતા ગણાતા હતા, માટે આ ભટકતી જીંદગીવાળાઓ બુરા અને અહુરમજદને નહિ પણ દેવને પસંદ પડતા મનાતા હતા. અને તેઓ બુરા એટલામાટે કે તેઓ ખેતી કરી, ઉદ્યમથી પોતાનું પેટ ભરવા અને સુલેહ સંપજથી જીંદગી ગુજારવાને બદલે ગાય ઢોર ઉપર જુલમાત વાપરતા, પોતાના ખેડુત ભાઇબંધોનાં ગાયઢોરની લૂટફાટ ચલાવતા, અને તેમની સુલેહનો ભંગ કરતા હતા. આ જુદાં મતવાળાઓ કાંઇ જુદદીન નહિ પણ ઇરાનીઓજ હતા, તે **ગૈગર** આ ઉપરથી સિદ્ધ કરવા માંગે છે કે **જરતોશ્તે** તેઓનેબી પોતાની મિજલસોમાં બોલાવીને બે રસ્તામાંથી એક અખ્ત્યાર કરવા સૂચવ્યું હતું, અને તે તેણે એવી ભાષામાં કહ્યું હતું કેજે જેમ ઠરીઠામ જીંદગીવાળા ઇરાનીઓ તેમજ ભટકતી જીંદગીવાળા ઇરાનીઓ એકસરખી રીતે સમજી શકે. પણ અહીં સવાલ છે કે ત્યારે એજ દલીલ મુજબ **જરતોશ્તે** આ સૂચના ઠરીઠામ જીંદગીવાળા ઇરાનીઓને તેમજ ભટકતી જીંદગીવાળા હિંદુ આર્યોના વડવાઓને કાં નહિ કીધી હોય? તેઓ બંનેની ભાષા પણ એકજ હતી, અને તેથી **જરતોશ્ત**ની ભાષા તેઓ સમજી શકે એમ હતું.

એ રીતે ત્યારે ઇરાનીઓમાં બે તડાં પડયાં તેમાંનું એક ભલી જીંદગી ગુજારનાર મજદયસ્નાનોનું અને બીજું ભટકતી જીંદગી ગુજારનાર દએવયસ્નાનોનું હતું. એ તડાંઓ વચેનો ઝગડો અવસ્તામાં જાબજા નજર આવે છે. ત્યાં પહેલાંને અશ અથવા અશવન્ (ભલાં, ધર્મી), હુદએન (ભલી દીનવાળું), મજદયસ્ન (મજદને માનનાર), દહ્યુ (પવિત્ર), વગેરે નામે ઓળખ્યું છે, ત્યારે બીજાંને એથી ઉલટેજ નામે યાને અનશવન્, દ્રવત્ (અપવિત્ર, અધર્મી), દુઝ્દએન (બુરી દીનવાળું), દએવયસ્ન (દેવને માનનાર), અને અદહ્યી (અપવિત્ર) તરીકે પિછાન્યું છે. હવે આમ છતાં, પ્રદેશી યા અસલી વતનીઓમાંથી જે કેટલાકો મજદયસ્ની ધર્મમાં પુરેપુરા દાખલ થયા ન હતા, પણ એ મજહબ પસંદ કરનાર તથા કબૂલ રાખનાર હતા, તેમને "હામોદએન" અથવા "હુંદએન"ને નામે ઓળખ્યા છે; તેમજ જેઓ જુદદીનવાળા હતા તેમને "અન્યોવરેન" અથવા "અન્યોતકએષ" યાને બીજી જ્ઞાતના અને બીજા ધર્મવાળા કહ્યા છે. આ ખોલાસા ઉપરથી જણાય છે કે અવસ્તાના જમાનામાં જુદદીનોને છેક ધિકારી કહાડયા નથી, પણ જેઓ ખરેખરા બુરા એતેકાદ મુજબ ચાલી બુરાઇમાં જીંદગી ગુજારતા હોય તેમનેજ તેવે નામે ઓળખ્યા છે, અને તેટલામાટે તેઓ સામેજ ધર્મસંબંધી લડતો ચલાવી છે. વળી અવસ્તામાં જુદદીનવાળા તુરાનીઓ અને બીજા પ્રદેશોમાંથી જેઓ ભલા જણાયા છે તેમનાં ફ્રોહરોને પણ બીજા ભલા ઇરાનીઓના જેટલુંજ માન આપીને યાદ કીધાં છે, તે ઉપરથી પણ આપણાં ઉપલાં અનુમાનને ટેકો મળે છે કે જરતોસ્તીઓ પોતાથી ઉલટી દીનવાળાઓને ખાખસુસ શત્રુ ગણતા ન હતા.

હવે અસલી ઇરાનીઓના શત્રુ દાખલ અવસ્તાએ કોણકોણને પિછાન્યા છે, અથવા બરાબર બોલિયે તો કોણકોણ પિછાની શકાય છે, તે ઉપર આપણ આવીશું. એવું જણાય છે કે કૅસ્પિયન અને ઍરલના સમુદ્રની પડોશનાં મેદાનોમાં, તેમજ કાળા સમુદ્રની ઉત્તરે છેક અસલના જમાનાથી ભટકતાં ટોળાંઓ વસતાં આવ્યાં છે. યુનાની લખનારાઓ તવારીખમાં તેમને એકજ સાધારણ નામે "સ્કીથ્યન" દાખલ ઓળખાવી ગયા છે, પણ **ગૈગર** તેમાં તેમની ભૂલ જુએ છે, કેમકે તેઓ કંઇ એક ટોળાનાં, એકજ ભાષા બોલનારાં, એકજ આચાર વિચારનાં નહિ પણ જુદી જુદી પ્રકૃત્તિનાં ટોળાં હતાં. વળી **ગૈગર** યુનાની લખનારાઓની બીજી ભૂલ એ બતાવેછે કે તેમના જણાવ્યા મુજબ આ સ્કીથ્યનો કંઇ આર્ય ટોળાથી કેવળ જુદા ન હતા. આજે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સ્કીથ્યનોને તેમજ તુરાની લોકોને કેટલાક વિદ્વાનો આર્યથી કેવળ જુદાજ તાયફાના ગણે છે; પણ **ગૈગર**નાં મત મુજબ તો તુરાનીઓ કંઇ આર્ય ટોળાથી જુદા નથી. સ્કીથ્યનો આર્ય વંશથી ઉતરેલા તો આજે લગભગ સિદ્ધ થયા છે. **ટોમાસ્ચક** નામે એક મુસાફર પોતાના એક ગ્રંથમાં ત્યાં સુધી સાબેત કરવા માંગે છે કે આમુદરિયા (જકસાર્ટિસ) નામની મધ્ય એશિયાની નદીના ઉપલા કાંઠા ઉપરના પહાડી મુલુકો ખાતે વસનારા સ્કીથ્યન લોકો તો શુદ્ધ ઇરાની પ્રજા છે, અને તેઓએ હખામની તબક્કાના પાર્સીઓ અને તેઓની આગમજના મીડ જેવા ઇરાની ટોળાઓ કરતાં પણ વધારે સ્વચ્છ હાલતમાં ઇરાની પ્રજા દાખલની પોતાની રાહ રસમ અને બીજા ગુણો કાયમ રાખ્યાં છે! એ રીતે જોતાં સ્કીથ્યનો તુરાની નહિ પણ ઇરાની હતા: તફાવત એટલોજ કે તેઓની જીંદગી ભટકતી હતી, અને તેથીજ ઇરાનીઓથી તેઓ ઉલટા ઉતા. તેઓ એક ઠેકાણે ઠરીઠામ થઇને તો રહેતાજ નહતા. આ સઘળું છતાં અસલી સ્કીથ્યનોમાં જરતોસ્તી કે તે આગમજના ઇરાનીઓની નહિ એવી ઘણી માહી રીતભાંત હતી તે કોઇથી ના પડાશે નહિ, અને **ગૈગર** પોતે પણ એ બીના કબૂલ રાખે છે.

પણ એક બીજી વાત જાણવાજોગ એ છે કે આ સ્કીથ્યનો કંઇ સઘળાજ આર્ય વંશના નથી. તેઓમાં બીજીબી ભટકતી પ્રજાઓનો સમાસ થઇ ગયો છે, જે ભટકતી હોવાથીજ સ્કીથ્યનને નામે ઓળખાઇ છે, પણ ભાષા, રીતભાંત અને બીજી બાબતોમાં સ્કીથ્યનોથી અને તેટલામાટે અસલી ઇરાનીઓથી કેવળ જુદી છે. તે પ્રજાઓ ઇરાની નહિ પણ ઇરાનની અસલ વતની છે. પણ ઇરાનમાં અસલ વતનીઓ હતા તે આટલાં ઉપરથીજ સાબેત થતું નથી. એ બાબેની સાબેતીઓ તો વધારે મોતેબર મળે છે, અને **ગૈગર**ની શોધ મુજબ ખુદ અવસ્તા વાણી ઉપરથી તે મળી આવે છે. એસીર્યા દેશના અસલી મહજબ અને તવારીખના અભ્યાસી વિદ્વાનો એકમત થાય છે કે સેમૈટ નામનો સેમેટિક ટોળો જ્યારે યુફ્રેટિસ અને ટૈગ્રીસ નદીઓવાળા મુલકોમાં ફરી વળ્યો ત્યારે ત્યાં એક પ્રજા તેને એવી વસેલી જણાઇ કે જેની ભાષા, લખાણ, અને ધર્મ વગેરે તેનાથી કેવળ જુદાંજ હતાં. એ નવી મળેલી પ્રજા ત્યારે તે તરફની મૂળ વતની હોવી જોઇયે, જેની જોડે વખ્ત જતાં સેમૈટ લોકો ભળી ગયાં, અને તેઓમાંથી અસલની ખેલ્દીયન પ્રજાએ જન્મ લીધો. અલબત આ બે એકેકથી જુદી પ્રજાઓ એકબીજા સાથ સહેલથી તો નહિજ પણ જબરી લડાઇઓ અને ખુનરેજી પછીજ ભળી ગયલી હોવી જોઇયે. બૈબલમાં આ અસલી પ્રજા "સુમિર" અને નવી આવેલી સેમૈટ પ્રજા "અક્કાદ" ને નામે ઓળખાઇ છે. સુમિર લોકોની ભાષા જે પ્રથમ જુદી હતી તે રફતે રફતે બંધ પડી, પણ તેઓએ એક જાતની પોતાની લેખણકળા શોધી કાઢી, જે ખિલા રોકી હતી, તે અક્કાદ લોકોએ પસંદ કીધી અને પોતાની ભાષા લખવા પઢવા માટે તેજ વાપરવા લાગ્યા.

આ રીતે જોતાં સેમેટિક તાયફાના એશિયામાં આવ્યા આગમજ ત્યાં મૂળ વસ્તી હતી તો ઇરાની તાયફાના ઇરાનમાં આવી વસ્યા આગમજ ત્યાં પણ મૂળ વસ્તી નહિ કેમ હોય? સવાલ એ છે કે ત્યારે આ અસલ વતનીઓ કોણ હતા? શું ઉપલાજ સુમિર લોકો ઇરાનમાંબી ફરી વળેલા હતા? **ગૈગર** સૂચવે છે કે તેઓ કદાચ તાતારી લોક હોય તો તે બનવાજોગ છે, તો જોકે એ બાબત સાબેત કરી શકાય એમ નથી. અસલી ચીનાઇ લખાણો મુજબ ઇરાનમાં અથવા બરાબર બોલિયે તો ખીવા, બોખારા, ખોકંદ એ સર્વ પ્રાંતો ખાતે તેમજ આજના પૂર્વ તુર્કસ્તાન ખાતે બહુજ પુરાણા કાળમાં એક આર્ય પ્રજા વસતી હતી. પણ તે ઉપરથી કાંઇ એમ નથી ઠરતું કે આર્ય પ્રજા મૂળમાં સર્વ ઠેકાણે પોતેજ પહેલી ફરી વળી હતી. અવસ્તાવાણી ઉપરથી સાબેત થાય છે કે અસલ ઇરાનમાં કોઇ આર્ય નહિ એવી—અનઆર્ય—અનારી—પ્રજા વસતી હતી. એ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પ્રજાઓને ઇરાનીઓએ મારી કહાડી, તેમનાં હાથમાંથી મુલુક અને સત્તા લઇ મૂકયાં, તેમને જબરી લડાઇઓમાં હરાવીને તેમનાં મથકો ખાતેથી હાંકી દીધી, તેમનામાં પોતાનો ધાક બેસાડીને તેમને પોતાના તાબામાં લીધી, અને તેમની મારફતે ઉદ્યોગ હુનરનો વધારો કરી દીધો;–એ સઘળું અવસ્તા ઉપરથી જાહેર થાય છે. **ગૈગર** એ બાબતના છુટાછવાયા મળતા દાખલાઓ ઉપરથી એવું કહેવા માંગે છે કે તે જમાનામાં ઇરાનીઓએ એક તરફથી મુલકનો કબજો લઇ બીજી તરફથી મૂળ વતનીઓને પોતાના ગુલામ બનાવીને તેમની કનેથી ખેતી અને ઉદ્યોગ અને કળાકૌશલ્યનું કામ લીધું હતું. જેઓ લડાઇમાં કેદ પકડાતા તેમને તેઓ ગુલામ બનાવી તેઓ પાસે આ કામ લેતા હતા. વળી **ગૈગર** એક બીજી શોધ એ કરે છે કે તે જમાનામાં મજદયસ્નાનો પોતાનાં ઘરમાં આ અસલ વતનીઓની છોડીઓને કે બાયડીઓને કામ કરવા માટે ચાકરડી અથવા લોંડી દાખલ રાખતા હતા, જે રેવાજ સામે અવસ્તામાં જબરો ધિકાર બતાવ્યો છે. આ ઉપરથી **ગૈગર** માને છે કે આ સ્ત્રીઓ અને પેલા મર્દો કોઇ અનારી પ્રજાનાં લોકો હશે.

પણ એટલુંજ નથી. અવસ્તામાં અનઆર્યને નામે કેટલાંક લોકોને ખુલ્લાં ઓળખ્યાં છે, અને તે ઉપરથી જણાય છેકે અવસ્તા લખાયા તે જમાનામાં જો ઇરાનમાં અનારી લોક વસતાં હોય તો તેની આગમજ જ્યારે ઇરાની આર્યો ઇરાનમાં દાખલ થયા ત્યારે તે લોકની ત્યાં મૂળ વસ્તી હોય તેમાં નવાઇ નથી. એવું જણાય છે કે શાહનામામાં **હુશંગ** અને **તેહમુરસ** અને **જમશેદ** પાદશાહોએ જે દેવ દરૂજો વગેરે ઉપર ફતેહ મેળવી હતી તે કોઇજ નહિ પણ આ ઇરાની અસલ વતનીઓ હતા. અવસ્તામાં પણ એ પાદશાહોની એવીજ ફતેહોના જે ઇશારાઓ આવ્યા છે તેમને **ગૈગર** એજ મતલબના ગણે છે. પાદશાહ **હુશંગે** "તમામ દેશોના દેવો, બુરા માણસો, જાદુગરો અને પરીઓ"ની જોડે "સાતર, કવિ અને કરપન લોકોની ઉપર સૌથી ચઢતી પાદશાહી" મેળવવા માંગી હતી, જે છેલો જોકે ડૉ૦ **હાઉગ**ના જણાવ્યા મુજબ ખુલ્લી રીતે હિંદુ આર્યોના છુટા પડેલા ટોળા માટેનો ઇશારો છે, તોપણ વળી સાથે સાથે **હુશંગે** "માજન્દરાનના દેવોને અને વરેન (ધીલાન)ના પાપીઓ"ને પણ મારવા માગ્યા છે. આ માજન્દરાન અને ધીલાનના દેવો તે **ગૈગર** મુજબ કોઇજ નહિ પણ ઇરાનીઓના ઇરાનમાં દાખલ થયા પછી તેમની સામે લડતાં લડતાં થાકીને પહાડો અને ઉજડ જગાઓમાં ભરાઇ બેઠેલા અસલ વતનીઓજ છે. વરેન (ધીલાન) ના રહેવાસીઓને માટે તો અવસ્તામાં[1] ખુલ્લું કહ્યું છે કે તેઓ અનારી છે, કેમકે તેઓ પ્રદેશી થઇને ઘાતકીપણું ગુજારતા હતા. એ રીતે ત્યારે આ "ઘાતકી અને પાપી લોકો"ને **ગૈગર** આર્ય ટોળાથી ઉલટા ગણે છે. તેમની જોડે માજન્દરાનના દેવોને પણ મારવા માંગ્યા છે, અને તેથી તેઓ પણ આર્ય નહિ એવા ઇરાનના મૂળ વતનીઓજ છે, જેઓ અન-આર્ય (અનારી) હોવાથી ઘાતકી અને જુલમગાર થઇ પડ્યા અને તેથીજ તેમને અવસ્તામાં ધિકાર્યા છે. આ લોકો માજન્દરાનમાં છેક **કૈકાઉસ**ના વખ્ત સુધી રહેલા જણાય છે, જેમને જીતવા જતાં તે પોતે સપડાઇ ગયો હતો. **ફિર્દોસી** મુજબ તે વખ્તેબી ત્યાં "દેવો"જ વસતા હતા, અને આ દેવો તે કોઇજ નહિ પણ અવસ્તામાંના "માજન્ય દેવો" યાને **ગૈગર**ની સમજણ મુજબ અનારી મૂળ રહેવાસીઓ હતા.

અનઆર્ય પ્રજાઓ ઇરાનમાં કેસ્પિયન સમુદ્રના કાંઠા ઉપર છેક વેર વસતી હતી એમ યુનાની લખનારાઓ ઉપરથી પણ માલુમ પડે છે. **સ્ત્રેબો** નામનો યુનાની ભૂગોળ શાસ્ત્રી "અનાર્યાક" નામે તેવા એક ટોળા વિષે લખી જાય છે, જે 'અનઆર્ય'નો અપભ્રંશ છે. એ રીતે ત્યારે **ગૈગર** એવા સાર ઉપર આવવા માંગે છે કે અવસ્તામાં જેમને "દએવ"

૧ વંદીદાદ, ફરગ૦ ૧, ફ૦ ૧૮. વધારે વિગતને માટે જુઓ અગાડી, બાબ ૧, સ૦ ૧૫–૧૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

(દેવ લોકો) ને નામે ઓળખ્યા છે તેઓ ઘણું કરીને ઇરાનના મૂળ વતનીઓજ છે. પણ એ વિચાર એમનોએમ કબૂલ રાખી શકાશે નહિ. **હાઉગે** સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે તેમ "દેવ" બોલ અવસ્તામાં ઘણુંકરીને હિંદુ આર્યોને માટેજ વાપરેલો છે, અને તે તેઓ સાથના ધર્મ સંબંધી તેમજ સંસારી અને રાજદ્વારી ઝગડાને લીધેજ છે. હવે પાછળથી આ "દેવ" શબ્દ ઇરાનના મૂળ વતનીઓને કે બીજી અન-આર્ય પ્રજાઓને માટે પણ તેમનાં ઘાતકીપણું કે બીજી ઇરાનીઓને અણગમતી વર્ત્તણુકને લીધે વાપરવામાં આવ્યો હોય તો તે બનવાજોગ છે. **ગૈગર** પોતેબી કબૂલ કરે છે કે વંદીદાદમાં ઉર્વ નામે ઇરાનીઓનાં મથક ખાતેના રહેવાસીઓ વિષે જે લખાણ આવેલું છે તે તો હિંદી આર્યોને માટેજ છે. ત્યાં લખ્યા મુજબ ઉર્વ[1] ખાતે "બુરા રહેવાસીઓ" વસતા હતા. પણ "બુરા રહેવાસીઓ" તે કાંઇ "દેવો" જેટલા ખરાબ નથી. હિંદુ આર્યોને "દેવો" કહ્યા છે તે તો તેમના મોટા દેવતાઓ ઇંદ્ર વગેરેને "બુરા દેવો" કહ્યા છે તે ઉપરથીજ સાબેત થઇ ચૂક્યું છે, માટે આ ઠેકાણે એ બાબે વધુ લંબાણ કરવાની જરૂર નથી.

ઇરાની આર્યોના બીજા શત્રુઓને અવસ્તામાં રાક્ષસ કહ્યા છે—બલકે તેમને માટે જે શબ્દ[2] વાપર્યા છે તે 'રાક્ષસ' શબ્દને મળતા આવેછે. વેદમાં એ નામ આર્યોના શત્રુ ટોળાઓને આપેલું છે, માટે અવસ્તામાં પણ એજ નામે ચોકસ શત્રુ તાયફાઓને ઓળખેલા **ગૈગર** બતાવે છે. આ સઘળા દેવો અને રાક્ષસો કોઇજ નહિ પણ માણસો છે, અને તેઓ આર્ય નહિ હોવાથી, આર્યોની રીતભાત નહિ અખ્ત્યાર કરવાથી, આર્યો સાથ દોસ્તી નહિ રાખવાથી, ધિકારમાં આવીને કલ્પી નહિ શકાય

૧. આ પ્રાંતને ડાર્મેસ્ટેટે અજનાં ઇસ્ફહાનની આસપાસનો મુલક ગણે છે. બીજા વિદ્વાનો મુજબ તે કાબૂલ છે. વધુ વિગત માટે જુઓ આગાડી, બાબ, ૧ ફસલ ૨.

૨. જેમકે—"દ્રુહેઉશ રાંખ્શઇશ્યાઓ;" "રાંખ્શ્યેઇતિશ દ્રુહાવો".—મેહર યશ્ત, ફ૦ ૨૭, અને ૭૮.

એવા બુરા લેખાયા છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે **હુશંગે** આર્યોના ઇરાનમાં દાખલ થવાની શરૂઆતમાં ત્યાંના અસલી વતનીઓને દેવો અને રાક્ષસો ગણી લડાઇમાં મારી કહાડયા છે. **તેહમુરસે** પણ તેમજ કીધું છે. તેની ફતેહો ઘણી મોટી હોવાથી તે "દેવબંદ" યાને આ મૂળ વતનીઓને પોતાના તાબામાં લઇ બેડીથી યા ગુલામગીરીમાં બાંધનાર હતો, અને તેમની મારફતે તેણે કેટલાક હુનરો શિખી લીધા હતા. અવસ્તા મુજબ[1] તેણે દેવો, જાદુગરો, પરીઓ, જુલમગારો, કવિ, કરપન અને સાતર લોકોને તાબે કરી તેઓ ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. આ સઘળા ઇરાની આર્યોના શત્રુઓ હતા, અને તેઓ જેમ મૂળ વતનીઓ તેમજ હિંદુ આર્યો પણ હતા, કેમકે 'કવિ' અને 'કરપન' એ ખસુસ કરીને છેલાઓ માટેનાંજ નામો છે.

ઇરાની આર્યો જેમ જેમ ઇરાનમાં વધારે ને વધારે દાખલ થતા ગયા તેમ તેમ મૂળ વતનીઓ સાથની તેમની લડાઇ વધતી ચાલી અને તેઓ તેમના વધારે ને વધારે કટ્ટા શત્રુ ગણાયા. આ લડાઇ **જમશેદ**ના વખતમાં ઘણી વધી પડી. **જમશેદ**નું રાજ્ય ઇરાનીઓને માટે ધર્મ-રાજ્ય હતું; તે સુખવાસી અને ખેતીવાડીને માટે ઘણુંજ ફળદાયક હતું. વંદીદાદ મુજબ **જમશેદે** ખેતીનું કામ ઘણું આગળ વધાર્યું.[2] સઘળી જમીન ઉપલા શત્રુઓના હાથમાં હતી તે **જમશેદે** તેઓ કનેથી ખુંચી લીધી. શત્રુઓ જમીનના ધણી હોવા છતાં ખેડતા નહતા, પડત પડ્યાથી જમીન ખરાબ થતી હતી, અને રહેવાસીઓમાં ખરાબી પાંથરતી હતી. તે જમીન જેમ જેમ ઇરાની આર્યોની વસ્તી વધતી ગઇ તેમ તેમ એકહાથ કરી લઇ ત્યાં ખેતીવાડી વધારવાની **જમશેદ**ને ફરજ પડી. આથી થયું એમ કે ઇરાનીઓ ખેતી કરવા લાગ્યાથી પેટ ભરીને નચિંતે જમવા લાગ્યા, અને આળસાઇથી કે ઉજડ જમીનથી, ભુખમરાથી કે ખરાબ પાણીથી, તેઓમાંથી વખ્તે વખ્ત મર્કી જેવો

૧. રામ યશ્ત, ફ૦ ૧૨; જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૨૯.

૨. ફરગ૦ ૨, ફ૦ ૧૧, ૧૪, ૧૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

રોગ પેદા થતો દૂર થઇ તેમની જીંદગી લાંબી થવા લાગીઆથી ઇરાનીઓએ **જમશેદ**ની સ્તુતિ ઘણી વધારી દીધી. એ પાદશાહે આમ ત્રણ મરતબે શત્રુઓ કનેથી જમીન પડાવી લીધેલી વંદીદાદ ઉપરથી જણાય છે, કેમકે ત્યાં[1] તેણે ત્રણ મરતબે જમીન વધારેલી જણાવેલું છે. આમ જેમ જેમ મૂળ વતનીઓ કનેથી મુલક પડાવી લેવામાં આવતો ગયો તેમ તેમ ઇરાન સરજમીનમાં ઇરાની આર્યોનો પગ પેસારો વધારે ને વધારે થતો ગયો, અને એ રીતે તેમના તાયફા ઉત્તરેથી ઉતરતા દક્ષિણે અને પશ્ચિમે ફરી વળ્યા. અવસ્તામાં એક ઠેકાણે[2] લખ્યું છે તેમ એ રીતે **જમશેદે** દેવલોકો કનેથી તેમની દોલત અને ખોરાકી, તેમનાં ખેતરો અને ગાયઢોરનાં ટોળાં, તેમની પાદશાહી અને બીજું સર્વસ્વ પડાવી લીધું. આ સઘળું કામ તે જમાના મુજબ કાંઇ જેવી તેવી બહાદુરીનું ગણાય નહિ, અને તેમ વળી પોતાના ગુજરાણનાં સાધન ખુંચી લેવાવાનું દુઃખ મૂળ વતનીઓને થોડું લાગે નહિ. આથી તેઓ ઇરાનીઓ સાથ બહુ ઝનુન પર આવીને લડ્યા, જેનું મોટું પરિણામ એ નિપજ્યું કે **જમશેદ** પછી ઇરાનમાં "પ્રદેશી" અમલ ચાલુ થયો, જે ખરૂં જોતાં પ્રદેશી નહિ પણ "મૂળ વતનીઓ"નોજ અમલ હતો. જે ઇરાનીઓના શત્રુઓ હતા તેમનોજ તે અમલ હતો, જેઓએ તક સાંધીને **જમશેદ**નું રાજ્ય પડાવી લઇ પોતે પોતાના અસલ દેશમાં પોતાની તેમજ ઇરાની પ્રજાઓ ઉપર અમલ ચલાવવા માંડયો. એ અમલ **જોહાક**ની પાદશાહીને નામે ઓળખાયો છે. આ એક નવો તર્ક છે, પણ તે એકદમ ખોટો પડે એવો નથી.

જોહાક અને તેના વંશજોના હાથમાંથી પાછો સઘળો કાબુ **ફરેદુન**ની મારફતે ઇરાનીઓના હાથમાં આવ્યો. આમ શત્રુઓ સાથની લડાઇ અને મારફાડ છેક પાદશાહ **ગુશતાસ્પ** સુધી ચાલુ રહી, કેમકે અવસ્તા મુજબ **જરતોશ્ત** પેગામ્બરના વખ્ત પછીજ દેવલોકો નાબુદ થયા, તાબે થયા અને છુપાઇ ગયા[1] એ વખ્તથી ત્યારે અનારી પ્રજાઓનું સ્વતંત્રપણું અને તેમની હકુમતનું શેવટ આવ્યું. તેઓએ યાતો જરતોસ્તી મજહબ અખ્ત્યાર કીધો, અથવા તે નહિ અખ્ત્યાર કરવામાટે લડી મુઆ, કેદ પકડાયા યા દેશ છોડી નાસી ગયા. એ રીતે **ગુશતાસ્પ**ના વખ્તથી તેઓ ઉપર આર્ય પ્રજાનું સર્વોપરીપણું નક્કી થયું અને એ પ્રજાએ હવે તેમની કતલ ચલાવવાનું બંધ કીધું.

આ લાંબુ પ્રકરણ સમાપ્ત કર્યા આગમજ ઉપલા શત્રુઓ (દેવો, કવિ અને કરપન, રાક્ષસો વગેરે) ઇરાની આર્યો સાથ કેવી રીતે લડતા હતા અને તેમને કેવો ત્રાસ આપતા હતા તેનું અવસ્તામાંથી છુટક છુટક બયાન મળે છે તે ઉપરથી **ગૈગરે** ઉપજાવેલાં ચિત્રનો સાર આ ઠેકાણે ટપકાવી લેવો જાણવાજોગ થઇ પડશે.

આપણે ઉપર જોઇ ગયા કે મૂખ્ય લડત બે કિસમના લોકો વચ્ચે જણાય છે. ૧ લા—ખેતીવાડી કરી ઠરીઠામ થયલા, અને ૨ જા—ભટકતી જીંદગી ગુજારી લૂટફાંટ કરનારા. હવે આ ખેતી કરનારા જેમ ઇરાની લોકો એકલાજ નહતા, તેમ ભટકતી જીંદગીવાળા દએવયસ્નાનો કે જુદ્દીન લોકોજ નહતા. ઇરાનીઓમાંબી કેટલાક ભટકતી હાલતમાં લૂટફાંટ કરતા; તેમ અનઆર્ય અને દએવ લોકોમાંનાબી કેટલાક ખેતી કરતા. હવે આ સઘળા સુલેહસંપનો નાશ કરનારા—પછી તે આર્ય હોય, કે અનઆર્ય હોય, દએવયસ્ન હોય કે મજદયસ્ન હોય, ઇરાની હોય કે તુરાની હોય તે—ઓ અવસ્તામાં ઇરાનીઓના શત્રુ ગણાયા છે. તેમાં લખ્યા મુજબ તેઓ ઘોડેસ્વાર થઇને ખેતરો અને વસ્તીવાળાં શેહેરો અને કસ્બાઓ ઉપર હુમલો લઇ જતા. તેમનું રેહાણ જંગલોમાં હતું. જેઓ તેમની સામે થતા તેમને તેઓ કાપી નાખતા, અને બાકીના જેઓ હાથમાં આવે તેમને બચાં છોકરાં સુધાં કેદ પકડી જતા. આ ચહડાઇનો મૂળ હેતુ ઢોરઢાંક—જે તે

૧. વંદીદાદ, ફરગ૦ ૨, ફ૦ ૧૯.
૨. આવાં યશ્ત, ફ૦ ૨૬.

૧ ઇજશ્ને, હા ૯, ફ૦ ૧૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જમાનામાં ખેડુતો અને જમીનદારો, જાગીરદારો અને અમીરોની દોલત ગણાતી હતી તે-લૂટી જવાનો હતો. તે ગોવાળાને આ લૂટારાઓ જંગલોવાળાં પોતાનાં રેઠાણમાં એવાં છુપાવી દેતાં કે તેમની પુઠ પકડવી અને તેમને પાછાં જીતી લાવવાં તદન અશકય કામ હતું.[1] તોપણ ઇરાની જીલ્લાઓના સરદારો આ લૂટ પછી ભેગા થઇ, પોતાનાં માણસો એકઠાં કરી, પોતાના શત્રુઓ સામે લડાઇ ચલાવતા અને તેમની કનેથી છેલ્લી લૂટ અને ખુનરેજીનો બદલો લેવાની તજવીજ કરતા હતા, એમ અવસ્તા ઉપરથી જણાય છે.[2] આ ધાડચોરી વેળાની લડાઇમાં માર્યા ગયલા મજદયસ્નાનોનાં બાયડી છોકરાંઓને જંગલોમાં કેદ પકડી લઇ જવામાં આવતાં હતાં, અને ત્યાં તેઓ ફરિયાદ અને પોકાર ઉઠાવતાં હતાં, એવો ખુલ્લો ઇશારો વંદીદાદમાં આવ્યો છે.[3] વળી લૂટારાઓનાં આ રેઠાણો પાણી વિનાની સુકી રેતાળ જમીનમાં હતાં, એમ પણ તે ઉપરથી જણાય છે. તે લૂટારાઓ આ બીચારાં કેદ પકડાયલાંઓને કદી છોડી દેતા નહિ, પણ તેમને જન્મસુધીની ગુલામગીરીનાં વહિત્રાંમાં રાખતા હતા.

આ પિંડારાઓ અને તેમની ટોળીઓને અવસ્તામાં 'હએન'ને નામે ઓળખ્યાં છે. એ શબ્દનો અર્થ 'લશકર' અથવા 'શત્રુઓનું સૈન્ય' એવો થાયછે.[4] આ શત્રુઓ સોમનો દારૂ પીને લડવા નિકળે છે એ જાણીતી વાત હોવાથી અવસ્તામાં એ વસ્તુને એટલી બધી ધિકારી છે કે એજ શબ્દને મલતો અવસ્તાનો 'હઓમ' કુટવાની ક્રિયામાં પાછળથી ઇરાનીઓએ ઘણો ફેરફાર કરી નાખ્યો હતો. ખુદ ગાથામાંતો 'હઓમ'ને મુદલ યાદ પણ નહિ કરતાં એ ક્રિયા તરફ કેવળ ચુપકીદી જણાય છે. વંદીદાદના નીચલા ફકરા ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે કે આ સોમ અથવા હઓમનો રસ તે જમાનામાં પણ કેવો ધાસ્તી ભરેલો ગણાતો હતો : વળી એ ફકરા ઉપરથી સોમ દારૂ પીને દએવયસ્ન શત્રુઓ શી જાતની ખરાબી કરતા હશે, તે આબાદ જણાઇ આવે છેઃ—

> "જે ધણી અશો માણસ (યાને મજદયસ્નાન)ના ઘાતકી નાપાક દુશ્મનને કુટેલો હોમ અથવા પવિત્ર કરેલો ખોરાક આપે તે ધણી શત્રુઓની એક હજાર ઘોડેસ્વાર ફોજને મજદયસ્નાનોનાં સંસ્થાનો ઉપર ચહડાઇ આણવા, માણસોને કપાવી નખાવવા અને ગાયઢોરોને ચોરાવી લઇ જવા કરતાં ઓછા ગુનાહ ભરેલું કામકરતો નથી."[1]

એક બીજે ઠેકાણે આ શત્રુની ફોજનું જે કંઇ વર્ણન આપેલું છે, તે સઘળાં ઉપરથી સાબેત થાયછે કે અસલી ઇરાનીઓના આ દુશ્મનો એક એક હજાર યા તેથી વધતાં ઓછાં ઘોડસ્વારનાં ટોળાંમાં ખેતીવાળા મુલુકો ઉપર લાગફાવે તેમ ગુપચુપ ચહડી જઇ આમણસામણ લડવાને બદલે એકાએક દરોડો પાડી જે હાથમાં આવ્યું તે લૂટી જતા હતા, અને જે સામે થયું તેને જીવતું રાખતા ન હતા.[2] કેટલીક વાર આ શત્રુઓ ઝુંડા અને વાવટા સાથનું લશ્કર લઇ લડવા પણ આવતા જણાય છે,[3] જેઓની સિફતમાં જણાવે છે કે તેઓ જોરાવર બાજુવાળા, પુષ્કળ ફોજવાળા, ઉંચા ઉઠાવેલા મજબુત વાવટાવાળા હોય છે આ વાવટાઓને વળી એક ઠેકાણે[4] "ઘાતકી"નું નામ આપ્યું છે, જે તે ઉઠાવનારાં લશ્કરને

---

૧. મીં૦ સી. માર્વિન અને બીજા મધ્યં એશયા ખાતેના યુરોપિયન મુસાફરોએ આપેલાં વર્ણનો મુજબ આજેબી ત્યાં ભટકતા લોકો એવીજ લૂટ અને ધાડચોરી ચલાવેછે.

૨. મેહર યશ્ત, ફ૦ ૧૦.

૩. પરગ૦ ૩, ફ૦ ૧૧.

૪. અજના મધ્ય એશિયાવાળા તુર્કોમાન લોકો, જેઓ અસલના પિંડારાઓને મળતાજ છે, તેઓ 'અલઅમાન'ને નામે ઓળખાય છે, તે ઉપરથી ગૈગર એ શબ્દને 'હએન' સાથ મેળવવાની તજવીજ કરેછે.

૧. પરગ૦ ૧૮, ફ૦ ૧૨.

૨. આજેબી નાગા અને કોહિસ્તાની અને બીજા પહાડી લૂટારૂ લોકો આપણા દેશની સરહદ ઉપર દરોડો પાડી ઢોરઢાંક કે માણસોને ચોરી જાયછે તેમની રીતભાંત આબાદ આને મળતીજ છે.

૩. ફેરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૧૩૬.

૪ ઈજશ્ને, હા ૫૭, ફ૦ ૨૫; મેહર યશ્ત, ફ૦ ૯૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લાગુ પડે છે. એ લશ્કરીઓ વળી "દુઃખ દેનારા, ધાસ્તી ભરેલા, માણસોને કાપનારા, નિર્દય ચોરો છે," એવું પણ માલુમ પડે છે.[1]

એક બીજી જાણવાજોગ વાત એ માલુમ પડે છે કે ઇરાનીઓના ઉપલા શત્રુઓ લડાઇના રથ પણ ધરાવતા હતા. હવે આમ વાવટા અને રથ ધરાવનારાં લશ્કરો કંઇ ભટકતા, રખડતા, જંગલમાં વસતા લૂટારાઓ ધરાવી શકે નહિ. તેઓ ઝડપથી હુમલો લાવી, લૂટ ચલાવી, નાસી જવા માટે ઘોડો ધરાવી શકે, પણ વાવટા અને રથ જેવી લડાઇની સામગ્રીઓથી તેઓ જાણીતા હોય તોપણ તે સુધરેલી વસ્તુઓ ધાડ ચોરીને છાજતી ગણાય નહિ. આ ઉપરથી જણાય છે કે તીર યશ્તમાં જ્યાં[2] "લશ્કરી ગિર્દી," "લડાઇના રથ," અને "ઉંચા વાવટાઓ"ની વાત આવી છે ત્યાં તે ઇરાનીઓના લૂટારૂ શત્રુઓ માટે નહિ પણ કોઇ સુધરેલા શત્રુઓ માટેનો ઇશારો છે એમ **ગૈગર** પણ કબૂલ કરે છે, અને અમને લાગે છે કે એ શત્રુઓ "દએવયસ્ન"ને નામે ઓળખાયલા હિંદુ આર્યોજ હોવા જોઇયે. આ શત્રુઓ સામે ઇરાની સરદારો ભેગા થઇ લડાઇ લઇ જાય છે,[3] તેમની સાથ લડે છે, અને ખોદાની બક્ષેશથી જીત મેળવે છે.[4]

આ વાત પણ જાણવાજોગ છે કે **ગૈગર** ઇરાની આર્યો સાથના તેમના શત્રુઓના ઝગડાનું બયાન કરતાં અવસ્તામાં દએવયસ્નાન કોણને કહ્યા છે, અને તે ખાસ કરીને હિંદુ-આર્યોજ છે કે નહિ, તે સવાલ ઉપર કેવળ ચુપકીદી પકડેલી રાખે છે. પણ **મિલ્સ** એ બાબતમાં એટલો બધો ચુપ જણાતો નથી. ગાથા ઉપરથીજ તે એવો સાર ખેંચે છે[5] કે અસલી ઇરાની ટોળો ખેતીવાડી કરનાર હતો, જેના ઉપર તુરાનીઓ અને દએવયસ્નાનો તરફથી ધાડ આવતી હતી; પણ પોતે તેવી જાતનાં બુરાં કામોથી દૂર રહેતો હતો, તો જોકે શત્રુઓ ઉપર વેર લેવાની તેને ઘણી લાલચ થતી હતી. આ ધાડચોરીને ઇરાનીઓ પાપ ગણીને તેમજ પોતાને તેથી ખમવાં પડતાં દુઃખથી બહુ ધિકારતા હતા. શત્રુઓ સાથની આ લડતમાં કેટલીક વાર તો મજદયસ્નાનોનો નાશ થાય એવી હાલત થઇ પડી હતી; વખ્તે વખ્ત નાની મારામારી તો ચાલુજ હતી, પણ એક વાર જબરસ્ત લડાઇ થવાનો ઇશારો ખુલ્લો માલુમ પડેછે. એ લડાઇમાં જરતોસ્તીઓની જીત થઇ હતી એવું **જરતોશ્તે** ખોદાનો ઉપકાર માનવા ઉપરથી જણાય છે; તોપણ તે લડાઇથી ઝગડાનું શેવટ આવેલું લાગતું નથી, કેમકે છેક છેલા ગાથા સુધી દુશ્મની ચાલુ રહેલી લાગે છે. ગાથા પછી લાંબી મુદતે બનેલી યશ્તોમાં પણ આ ઝગડો ચાલુજ રહેલો જણાય છે, પણ ગાથાના જમાના સાથ સરખાવતાં ખુશી ભરેલો તફાવત એ જણાય છે કે **જરતોશ્ત**ના વખ્તમાં અને તેની આગમજ દએવયસ્નાનો જેટલા ઝનુની અને ખૂની હતા તેટલા તેઓ યશ્તોના જમાનામાં નરમ પડી ગયા હતા. મજદયસ્નાનોની નેમ અહુરમજદનાં વડાપણાં હેઠળ પોતાનું એક રાજ્ય સ્થાપવાની હતી, એવું કે જેમાં ઇમાનદાર અને ઉદ્યોગી ગરીબોનું રક્ષણ થાય, અને દુઃખીઓ પોતાનું સંકટ ભૂલે. આ રાજ્ય તમામ નેકી અને ભલાઇ ઉપર સ્થાપવાનું હતું, પણ એ કાનુન દએવયસ્નોની ભટકતી અને લૂટફાંટ ખોરી ચાલને અનુકુળ નહતો. તેઓ વચેના વાંધાનું એ મૂળ કારણ હતું; બંને વચેના વિયોગનો એ મૂખ્ય સબબ હતો. આ વાંધાએ પછવાડેથી દુશ્મનીનોનું રૂપ પકડયું અને એ દુશ્મની જે પ્રથમ ધર્મ સંબંધી હતી તે સાથે સાથે સંસારી અને રાજદ્વારી પણ થઇ પડી, જેનું વાસ્તવિક અને વિગતવાર વર્ણન ડૉ૦ **હાઉગે** સમજાવ્યા મુજબ આપણે આગળ સફાઓમાં પુરતું વાંચ્યું છે.

૧ ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૧૩૬.

૨ ફ૦ ૫૬. બેહરામ યશ્તમાં પણ એવોજ ઇશારો છે—ફ૦ ૪૮.

૩ મેહર યશ્ત, ફ૦ ૮.

૪ તેજ, ફ૦ ૩૬ તથા ૪૮. રામ યશ્ત, ફ૦ ૧૫. જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૫૪.

૫ Gathas, દિબાચો, સ૦ ૨૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩.

મજદયસ્ની ઇરાનીઓનો મજહબ.

૧ જરતોશ્તની આગમજના પેગામ્બરો—ગૈયોમર્દ અને જમશેદ—તેમની ધર્મ શિખવવા માટેની મુશ્કેલીઓ. હોમ સર્વથી પુરાણો પેગામ્બર—"હોમ પીવા"નો ભેદ—હોમનાં લખાણો—કેરેસાની સાથની તેની લડત—હોમથી મળતા ફાયદા—તે એક પાદશાહ પણ હતો—તેના પછીના મજદયસ્ની ધર્મનો ફેલાવો કરનારા પાદશાહો.

૨. મજદયસ્ની મજહબની ચહડતી પડતી—હિંદુ આર્યો સાથની ખટપટનું મૂળ કારણ—અસુર એકજ, અને તે અસુર મેધસ (અહુરમજદ)—"અમસાસ્પંદોનાં નામો હોરમજદની શકિતઓનાં નામો છે." પોર્યોદકેશી દીન—ત્રણ પુરાણી અંદગીઓ—જરતોશ્ત આગમજની ત્રણથી પાંચ જુદી જુદી દીન—સઓષ્યન્તો. મજદયસ્ની મજહબની ખુબી—જરતોશ્તની આગમજના ધર્મ તે શું ?—યજદાંપરસ્તી—હખામની જમાનાનો મજદયસ્ની ધર્મ—લાશને દાટવા અને બાળવાના રેવાજો—હખામનીઓ એક ઇશ્વરવાદી હતા.

ફસલ ૧—જરતોશ્તની આગમજના પેગામ્બરો—હોમ.

જરતોસ્તના નેયાગાન મજદયસ્ની ઇરાનીઓ અને તેમનાં હરીફોનાં દાસ્તાન પછી હવે આપણ તે નેયાગાનોના પોતાના ધર્મ ઉપર આવિયે છિયે. એ ધર્મ જરતોસ્તની આગમજનો છે; તે હિંદુ આર્યોના ધર્મથી જુદો છે, તેમ વળી જરતોસ્તના ધર્મથી પણ તે ઘણે દરજે જુદાપણું ધરાવે છે. એ મજહબ 'મજદયસ્ની'ને નામે ઓળખાયો છે. એ મજહબના સંબંધમાં આપણા ટોળાના કાબેલ વિદ્વાન મી० **ખ. રૂ. કામા**એ એક લાંબું પ્રકરણ લખ્યું છે,[1] જેમાં તેવણે અસલી ઇરાનીઓના ધર્મની અછી સમજ આપી છે. તે ઉપરથી આ ઠેકાણે થોડીક સમજ લીધેલી ઘણી કીમતી થઇ પડશે. એવું જણાય છે કે **જરતોશ્ત** કાંઇ ઇરાનીઓનો પહેલોજ પેગામ્બર હતો નહિ. **જરતોશ્તની** આગમજ બીજા પેગામ્બરો થઇ ગયા હતા એવું ખુદ અવસ્તા ઉપરથી જણાય છે. એ પેગામ્બરોમાંનો એક **ગૈયોમર્દ** હતો, જે **જરતોશ્તની** આગમજના ધર્મવાળાઓમાં સૌથી પહેલો અને વળી તે ધર્મ ફેલાવનારાઓમાં પણ સૌથી પહેલો હતો.[2] **ગૈયોમર્દ**ને પહેલો આદમી ગણવામાં આવે છે, તેને મી० **કામા** પણ ભૂલ ગણે છે. પણ અવસ્તા ઉપરથી **ગૈયોમર્દ**ને જે મૂળ પુરૂષ દાખલની મોટાઇ મળી છે, અને તેણે ઇરાની મુલુકોની વસ્તીનો નાભ બનાવવાનું જે લખાણ આવ્યું છે, તે ઉપરથી **ગૈયોમર્દ** મૂળ પુરૂષ સાબેત થાય છે. મૂળ પુરૂષ તે કાંઇ દુનિયાનો નહિ પણ ઇરાની પ્રજાનો; મધ્ય એશિયા ખાતેથી નીચે ઉતરી આગળ વધેલા આર્ય ટોળાનો મૂળ પુરૂષ. તે જમાનામાં વેદમાં જે ધર્મ છે તેવો ઇરાનીઓનો પણ હોવો જોઇયે. તે ધર્મ અનેક સારા માઠા દેવતાઓને માનવાનો હતો, માટે તેમ નહિ કરતાં તેઓમાં મજદને વડો ગણવાની કાંઇએક પહેલ **ગૈયોમર્દ**થી થયલી અવસ્તાનાં ઉપલાં લખાણો ઉપરથી જણાય છે. અને તેટલામાટેજ ત્યાં તેને ઇરાની પ્રજાનો તેમજ ધર્મનો મૂળ પુરૂષ ગણેલો લાગે છે. દાદાર અહુરમજદની શિખામણ સૌથી પહેલી સાંભળીને તે આદમીજાદોને શિખવનાર તે પહેલો હતો, માટે **ગૈયોમર્દ** પહેલો પેગામ્બર ગણાયો છે. અવસ્તામાં એ બાબે આવેલા મજકુર ઇશારા ઉપરથીજ કેટલાક ચુનાતી લખનારાઓ આ ભૂલ કરી ગયલા દિસે છે કે સૌથી પહેલો **જરતોશ્ત** તે **ગૈયોમર્દ** હતો—તો જોકે સૌથી પહેલો પેગામ્બર **ગૈયોમર્દ** હતો એમ કહેવું કેવળ ખરૂં છે. **ગૈયોમર્દ** પછીનો પેગામ્બર **જમશેદ** જણાય છે; પણ **જમશેદ**ને અહુરમજદે પોતાના પેગામ્બર દાખલ પસંદ કરવા છતાં મજદયસ્ની ધર્મનો ફેલાવો કરવાને **જમશેદે** પોતાને અશક્ત

૧. જરતોશ્ત નામુ, બાબ ૫, સફે ૧૪૨ થી આગળ.
૨. ઇજશ્ને, હા ૨૬; ફરવરદીન યશ્ત, ફ० ૮૭.

જણાવ્યો.[1] માટે એ ધર્મનો ખરો ફેલાવો અને પ્રસાર કરવાનું કામ **જરતોશત**ને માટે રહ્યું હતું. પણ **જમશેદ** અને **જરતોશત** વચે તો હજારો વરસોનો અંતર જણાય છે, માટે એટલીબધી મુદત સુધી ઇરાની આર્યો જેમની ઉત્પત્તિ **ગૈયોમર્દ**થી થઇ હતી તેઓ ધર્મ વિના રહી શકે નહિ. **ગૈયોમર્દ**ની દીન તે જમાનામાં ઇરાની નહિ એવા અનઆર્ય (અનારી) અને જુદદીન લોકો જેઓ ઇરાનના અસલી વતનીઓ હતા, તેઓમાંથી ફેલાવવાની હતી. એ કામ જેમ **ગૈયોમર્દ**ને તેમજ તેની પછી પેશદાદ વંશનો પાયો નાખનાર **હુશંગ**ને, **તેહમુરસ**ને અને તેમજ **જમશેદ**ને ઘણું મુશ્કેલ થઇ પડયું હતું. અસલ વતનીઓ જંગલી હતા—ઇરાની આર્યો જેવા સુધરેલા ન હતા. તેઓ જાદુ, વહેમ અને એવીજ બીજી જાતની પરસ્તેશ કરતા હતા. પણ તે પરસ્તેશ બુરાઇનો વધારો કરનારી હતી, તેથી માણસને ઠરીઠામ જીંદગી ગુજારવાને બદલે—સુધરેલી હાલતમાં આવવાને બદલે—ભટકતી અને માઠી જીંદગી ગુજારવાનું સુઝ પડતું હતું, અને આ ભટકતા લોકો લૂટફાંટ અને ચોરીથી, ખૂનરેજી અને ઘાતકીપણાંથી, સુલેહ ભરેલાં લોકોને હેરાન કરીને, પોતાનો નિર્વાહ કરતા હતા. એટલામાટે **ગૈયોમર્દ**થી **જમશેદ** સુધીના ઇરાની પાદશાહોએ તેમને સુધારવા, સારા રસ્તા ઉપર લાવવા, અને **મજદયસ્ની** મજહબ શિખવવાની ઘણી કોશેશો કીધી, અને તે દરમયાન તેમને તેઓ સાથ ઘણી લડાઇઓ થઇ હતી, તે જેમ **ગેગરે** આપેલાં વર્ણનમાં આપણ આગળ વાંચી ગયા છિયે તેમ એ પાદશાહોની તવારીખના બયાનમાં હવે પછી વાંચીશું.

પણ એક પેગામ્બર **જરતોશત**ની આગમજ થઇ ગયો છે તેનું બયાન અવસ્તા ઉપરથી મળે છે. તે **હોમ** નામનો હતો. તે ક્યારે થઇ ગયો તે ચોકસ જણાતું નથી, પણ **જમશેદ**ના બાપના જમાનાની આગમજ તે થઇ ગયો હતો એટલું તો સાબેત થઇ શકે છે, કેમકે **વિવંઘામે** એ પેગામ્બરને યાદ કીધેલો મળે છે. કેટલાકોના ધાર્યા અને સમજાવ્યા મુજબ **હોમ** એક ઇજદ હતો. પણ ખરૂં જોતાં એ નામનો કોઇ ઇજદ થઇ ગયો નથી; અવસ્તામાં **હોમ** નામના ઇજદની વાત છેજ નહિ; તેમાં હોમનું જે બયાન છે તે પેગામ્બર દાખલનુંજ બયાન છે. **જરતોશત** એક ઇનસાન હતો, પણ સર્વથી શ્રેષ્ટ હોવાથી અવસ્તામાં તેને ઇજદનો માનયુક્ત ખેતાબ મલ્યો છે; માટે જો **હોમ** કોઇ ફરેશ્તો હોત તો અવસ્તામાં તેને ઇજદ લખ્યા વિના રહેત નહિ. પણ તેવું કશું નથી માટે મી૦ **કામા** વાજબી સાર ઉપર આવે છે કે **હોમ** પેગામ્બરજ હતો.[1] આ પેગામ્બરે હોમ ગાળવાનો યા વેદમાં છે તેમ સોમનો રસ કહાડવાનો રવૈયો ઇરાની આર્યોમાં દાખલ કીધો હતો.[2] આ ઉપરથી અમને લાગે છે કે આ **હોમ** વેદ અને અવસ્તાવાળા આર્યો સાથે વસતા હશે તે વખ્તનોજ કોઇ નામીચો ઋષિ હોવો જોઇયે. વેદમાં સોમ નામનો તો કોઇ ઋષિ નથી, પણ અવસ્તાના લખાણો મુજબ **હોમ** નામનો કોઇ વિદ્વાન તો હતોજ. **જમશેદ**ના બાપ **વિવંઘામે, ફરેદુન**ના બાપ **આથ્વ્યા**ને અને **જરતોશત**ના બાપ **પોરોષસ્પે** હોમ ગાળવાની ક્રિયા કીધી હતી, એવો જે ઇશારો મળે છે[3] તેની સમજણ **હોમ**નો રસ ગાળવા અને પીવાની જેટલી ઉઠતી નથી તેટલી **હોમ**નાં બનાવેલાં સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની જણાય છે. હોમ "પીવો" એટલે **હોમે** બનાવેલાં લખાણોમાંની ફિલસુફી અને જ્ઞાનનો સુધા "પીવો."

૧. વંદીદાદ, ફરગ૦ ૨, ફ૦ ૩.

૧. યાદ રાખવું કે અનેક જાતના હોમ છે તેઓ બાબે અમે આ ઠેકાણે કશું બોલતા નથી. હોમસળી વિશે કે હોમના રસ વિશે, કે હોમ નામનો પેહલવાન કે જેણે અફ્રાસિયાબને પકડી કેખુસરોને સ્વાધિન કીધો હતો, તે માટે અમારૂં બોલવું નથી. અમે તો અવસ્તામાંથી એક ચહડતા દરજાના ઇનસાન દાખલ હોમ વિશે જે બયાન મળે છે તેજ બાબે બોલિયે છિયે, કે જેમાં હોમ એક પેગામ્બર દાખલ રજુ થાય છે.

૨. મેહર યશ્ત, ફ૦ ૯૦.

૩. હોમ યશ્ત, ફ૦ ૪, ૭, ૧૦, ૧૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અવસ્તા મુજબ **હોમ**નું મથક અલ્બોર્જ પહાડ ઉપર હતું, જ્યાથી તેણે દીનની આધાહી મેળવીને ત્રણ દફતરો બનાવ્યાં હતાં. જરતોસ્તીઓ કને અસલમાં ૨૧ નોસ્કો હતાં, જેમનાં માત્ર નામોજ આજે રહી ગયલાં છે. એ નોસ્કોમાં એનાં નામ "પાજે" અને "બરેશ" છે. હવે એજ નામોને કાંઇક રીતે મળતા "પાપો" અને "પઇરિગા" નામના બે શબ્દો અવસ્તામાંથી મળે છે, જેમને માટે લખે છે કે એ ઘણા "ભલા સખુનો" છે.[1] પણ આપણા એક બીજા અભ્યાસીએ[2] દેખાડી આપ્યું છે કે આ "સખુનો" તે કંઇજ નહિ પણ સખુનોથી ભરેલાં દફતરો છે, અને "પાપો-વચાઓ" તથા "પઇરિગા-વચાઓ" તે "પાજે" અને "બરેશ" નામના નોસ્કોજ છે, જે બીજાઓ જોડે લાંબી મુદતના ગુમ થયલા છે. આ બેની જોડે એક ત્રીજા નોસ્ક "હ્વૈચાઓ"નું પણ નામ અવસ્તામાંથી મળે છે, અને તે **હોમ** પેગમ્બરનું ત્રીજું દફતર છે. આ સઘળા "સખુનો" તે દફતરોજ હોવાં જોઇયે એમ જે ફકરામાંથી ઉપલાં નામો મળ્યાં છે તેજ ફકરા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, કેમકે ત્યાં તરતજ લખ્યું છે કે "હોમ પુરાતન માથ્રવાણી પ્રમાણે તથા તેની શરેહના શણગારમાં ભરેલાં તમામ ડહાપણની રાહે ચાલનારો છે." આજ તકરારના ટેકામાં એક બીજી વધારે મોતેબર સાબેતી અવસ્તા પુરી પાડેછે. તે એમ કે ખુદ **હોમ**નીજ સ્તુતિનાં લખાણમાં[3] જણાવે છે કે "જેઓ નોસ્ક ભણે છે તેમને હોમ ડહાપણ" શિખવે છે, એટલે કે જેઓ **હોમ**ના બનાવેલા નોસ્ક ભણે છે તેઓ ડહાપણ ભણે છે. વળી એક બીજે ઠેકાણે[4] જણાવ્યું છે કે **હોમે જરતોશત**ના જેવી ગાથા જબાન (યાને કવિતા)માં નોસ્કો બનાવ્યા હતા, જેમને માંટે લખ્યું છે કે તેઓ "સ્તુતિ ભરેલા, સમજવા લાયક અને રાસ્ત કહેલા સખુનો" હતા.

પણ એટલુંજ નથી. **હોમ** પેગમ્બરના જમાનામાં ઇરાનમાં વસેલા આર્યો વચ્ચે કોઇ **કેરેસાની** નામનો હાકમ હોય એમ જણાય છે. તેણે એવો હુકમ કહાડયો હતો કે "મારા મુલકમાં આજથી કોઇ પણ ભણેલા અથોરનાને દાખલ થવું નહિ."[1] હવે અથોરનાન (આથ્રવન) લોકો હોમનો રસ કહાડી ક્રિયા કરતા હતા, તેમની સામે આ જાતનો અટકાવ આવી પડયાથી તેઓ નાઉમેદ થયા; પણ **હોમ** પેગામ્બરે તે હાકમને પોતાનાં બળથી પદભ્રષ્ટ કીધો–તેની પાદશાહી છિણવી લીધી–તેને તખ્ત ઉપરથી ઉઠાડી મુક્યો. **કેરેસાની** પાછો અમલ મેળવવાને બહુ રડયો અને રખડયો, પણ તે ફાવેલો લાગતો નથી. આ હાકમનાં અવસ્તામાં આવેલાં ઉપલાં નામને મળતુંજ નામ વેદમાં **કૃશાનુ** છે, પણ એ ધણી (કૃશાનુ)ને તો માણસજાતના હાથમાં સોમ નહિ જાય તે માટે તેનું રક્ષણ કરનાર વેદમાં જણાવેલો છે.[2] આ દાખલા ઉપરથી **હોમ**નો જમાનો મલે છે–એટલે કે જે જમાનો **કૃશાનુ** યાને **કેરેસાની**નો તેજ **હોમ**નો છે. **હોમ** "ડહાપણ અને વિદ્યાનો ધણી"[3] ગણાયો છે, અને ગરીબ માણસો પણ જ્ઞાન અને કેળવણીથી ડહાપણ મેળવે છે તે સિદ્ધાંત આ અવસ્તાના સખુનો ઉપરથી સાબેત થાયછે કે "**હોમ**નાં ફરમાન મુજબ ચાલ્યાથી ગરીબ માણસ પણ પોતાને મોટા માણસ જેટલો ચહડતો ગણે છે,"[4] કેમકે તેથી તે "મોટું ડહાપણ મેળવે છે."[5] વળી **હોમ** પુષ્કળ લોકોને ડાહ્યાં અને વાકેફગાર બનાવે છે.[6] **હોમ**નો મજહબ મજદયસ્ની હોવો જોઇયે તે આ ઉપરથી જણાય છે કે તમામ જાદુગરો, પરીઓ, બદકાર અને સર્પની ખસલત-

૧. ઈજશ્ને, હા ૫૭, ફ૦ ૧૯.
૨. એરવદ શે. દા. ભરૂચા: "જરતોશ્તી અભ્યાસ," દફ૦ ૧, સ૦ ૪૫૩.
૩. ઈજશ્ને, હા ૯, ફ૦ ૨૨.
૪. ઈજશ્ને, હા ૧૦, ફ૦ ૧૮.

૧. ઈજશ્ને, હા ૯, ફ૦ ૨૪.
૨. મુઅર: Sanscrit Texts, દફ૦ ૪, સ૦ ૭૪–૭૫. ૠગવેદ, મંડળ ૧, ભજણ ૧૫૫, શ્લોક ૨.
૩. હા ૯, ફ૦ ૨૭.
૪. હા ૧૦, ફ૦ ૧૩.
૫. તેજ. ૬. તેજ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ના અને દુશ્મની ધરાવનારા લોકો (યાને ઇરાનના અસલ જુદદીન ભટકતા લૂટારા વતનીઓ)ની સામે થવા માટે **હોમ**ની મદદ માગવામાં આવે છે, જે તેનાં દફતરોનો અભ્યાસ કરવાથીજ મળી શકે. પણ એટલુંજ નથી. **હોમ** એક પેગામ્બરની જોડે એક પાદશાહ અથવા હાકમ પણ હતો એમ જણાય છે. **કેરેસાની** સામે લડીને તેણે તેને પદભ્રષ્ટ કીધો તથા તેની કનેથી હાકમી છિનવી લીધી તે ઉપરથી **હોમ** બાહદુર હતો અને હાકમી તેના હાથમાં આવી હતી એમ સાબેત થાયછે. પણ એક ઠેકાણે[1] જણાવ્યા મુજબ **હોમ** તો ઘેરનો, મહોલ્લાનો, કસ્બાનો અને મુલકનો પણ ધણી હતો. આ ઉપરથી મી૦ **કામા** સાર ખેંચે છે કે "**હોમ** જેવો પેગામ્બર તેવોજ પાદશાહ પણ હોવો જોઇયે.[2]

આ રીતે અવસ્તામાથી **જરતોશત**ની આગમજ થઇ ગયલા પેગામ્બરોમાં **હોમ**નું બયાન મળે છે. **હોમ** પછી ઇરાનીઓમાં પાછો મજદયસ્ની ધર્મ પડતીમાં આવ્યો હોય એમ ભાસે છે; કેમકે **જમશેદ**ને માથે એ મજહબ પાછો ફેલાવવાનું કામ આવી પડેલું વંદીદાદ ઉપરથી જણાય છે. ભલી દીનના ફેલાવા માટે અહુરમજદે **જરતોશત** સાથ વાતો કરવાની કલ્પના વંદીદાદમાં જણાય છે. પણ એવી વાતો **જરતોશત**ની આગમજ તેણે **જમશેદ** સાથ પણ કીધી હતી, અને એવું માલુમ પડે છે કે જેઓ સાથ હોરમજદને વાતો થઇ હતી તેઓમાં **જમશેદ** સર્વથી પહેલો ઇનસાન હતો. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે ત્યારે **ગૈયોમર્દ** અને **હોમે** ભલી દીનનો ફેલાવો ગમે એટલો કીધો હોય તોપણ તેઓને તે માટે હોરમજદ તરફથી ખાસ હુકમો મલ્યા ન હતા. વંદીદાદ મુજબ હોરમજદે **જમશેદ**ને મજદયસ્ની દીન શિખવવા માંગી હતી, અને તેની મારફતે તે ઇરાનીઓમાં ફેલાવવા ધારી હતી પણ **જમશેદે** પેગામ્બર દાખલ અમલ કરવા યાને દીનનો ફેલાવો કરવાની કમશક્તિ જાહેર કરવાથી હોરમજદે તેને પાદશાહી કરેવાનું સોંપીને આર્ય પ્રજાઓનો વધારો અને તેમની આબાદી કરવા ફરમાવ્યું, અને તેમ થયું[1], જે બાબે આપણ **જમશેદ**નાં દાસ્તાનમાં વધારે વાંચીશું. **જમશેદ** પછી **ફરેદુન, કએકાઉસ, કએખુસરો,** વગેરે પાદશાહોએ મજદયસ્ની મજહબને વખ્તે વખ્ત ખિલવ્યો અને વધાર્યો હતો. **ફરેદુને જોહાક** ઉપર ફતેહ મેળવી તે મજદયસ્ની મજહબની વરેનના દેવો (યાને ઇરાનના બુતપરસ્ત મૂળ રહેવાસીઓ) ઉપરની ફતેહ હતી. **કએકાઉસ**ની માજન્દરાન ઉપરની ફતેહ તે ત્યાં વસતા ઉપલાજ બુતપરસ્તો, જેઓ જાદુગરો અને પરીકોને નામે પણ ઓળખાયા છે, તેઓને તારાજ કરી તેઓના મુલકમાં મજદયસ્ની મજહબનો ફેલાવો કરવાનું કામ હતું. **કએખુસરોની અફ્રાસિયાબ** ઉપરની ફતેહ તે જે તુરાની જુદદીનો અનેક સારા માઠા દેવતાઓને માનતા હતા તેઓ ઉપરની મજદયસ્ની મજહબની ગાલેબી હતી.

આ રીતે મજદયસ્ની મજહબ **જરતોશત**ની આગમજના પાદશાહો અને પેગામ્બરોએ આગળ વધાર્યો હતો.

ફસલ ૨—મજદયસ્ની મજહબ—તેની ખૂબી, તેનો ફેલાવો.

હવે આ મજહબ શો હતો અને તેનો મૂળ હેતુ કેવો હતો તે બાબે થોડીએક વિગતો આ ઠેકાણે ભેગી કરીશું. ઉપલા સઘળા પાદશાહો અને પેગામ્બરોનો મજહબ મજદયસ્ની હતો એમ આપણે માની લીધું છે. પણ **જમશેદ**ના જમાનામાં વૈદિક આર્યો ઇરાની આર્યો સાથ હજી ભેગાજ વસતા હતા, માટે તે જમાનામાં તો વેદમાંથી મળે છે તેવા અનેક દેવતાઓ યાને ઇજદોને માનવાનો ધર્મ આર્ય લોકોમાં ચાલતો હોવો જોઇયે, એમ લાગે છે. પણ એવું જણાય છે કે ઉપર આપણે વંદીદાદને આધારે જોયું તેમ **જમશેદ**ના જમાનામાં બીજા ઇજદોને

૧. ઇજરને, હા ૯, ક૦ ૨૭.
૨. જરતોશત નામું, સફે૦ ૩૪૦.

૧. વંદીદાદ, ફરગ૦ ૨, ફ૦ ૧–૧૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બદલે અથવા તે ઇજદોના વડા દાખલ "મજદ" નામના એકજ 'અહુર' (અસુર)ને સર્વોપરી ગણવાની પ્રથમ તજવીજ થઇ હશે, અને તેને ઝાઝું વજન નહિ મળવાથી તે ભાગી પડી હશે, **જમશેદે** પોતાના જમાનામાં અનેક અસુરો (અહુરો) હતા તેઓમાંથી મજદ (મેધસ્) અસુરનેજ વડો લેખવા અને લેખાવવાનું કામ બીજા આર્યોની અનેક અસુરોને માનવાની પ્રકૃત્તિ જોઇને પોતાને માટે કેવળ અશકય જોઇ લીધું હશે, અને તે ઉપરથી તેણે ધર્મ સુધારાની તજવીજ પડતી મૂકી હશે. પણ એટલામાં તો **જમશેદ**ની અથવા બરાબર બોલિયે તો તેના વંશજોની હાકમી વેળા આર્ય ટોળાના ચાલુ અનેક દેવતાઓના મજહબ ઉપર પણ બુતપરસ્ત અન–ઇરાની લોકોની ધાડ આવ્યાથી એ ધર્મ પણ કેટલીક મુદત સુધી દબાઇ ગયો અને બુતપરસ્તીનો અસલી ધર્મ ચાલુ થયો, જેને **ફરેદુને** તારાજ કરી અનેક ઇજદોનો મજહબ પાછો ચાલુ કીધો. એ વેળા એકલા મજદની પૂજાનો વિચાર આર્યોમાં હતોજ નહિ, અને **જમશેદ**ના જમાનામાં જેઓનાં મનમાં તે હતો તે અત્યાર આગમજનો ગુમ થઇ ગયો હતો.

પણ હવે **ફરેદુન**ના અમલમાં યા તે પછી તરતજ એક એવો જમાનો આવ્યો કે જે વેળા આર્યો જુદા પડયા. તેમના તાયફાઓ જુદી જુદી જગા ઉપર વિખરાઇ ગયા. યુરોપિયન તાયફાઓ એજ વખ્તે ઇરાનીઓથી છુટા પડેલા જણાય છે, કેમકે તેઓ **ફરેદુન**ની ફતેહની વાતો પોતાની જોડે લઇ ગયલા તેમની આજ સુધી જળવાઇ રહેલી દંતકથાઓ ઉપરથી પરખાઇ આવે છે. એક તરફથી આમ થયા પછી, હિંદુ અને ઇરાની તાયફાઓ કેટલીક મુદત સુધી સાથે વસ્યા બાદ, બીજી તરફથી રફતે રફતે તેઓ વચેબી ધર્મ સંબંધી મતફેર પડતો ચાલ્યો, જેની વિગતો આપણુ આગળાં પ્રકરણમાં વાંચી ચૂકયા છિયે. આ મતફેર લાંબાં વરસો સુધી ચાલુ રહ્યો; બંને ટોળાઓ વચે લાંબો ઝગડો ચાલ્યો; બેઉએ એકબીજા ઉપર અનેક અપવાદો મૂકયા અને પોતપોતાનાં લખાણોમાં અનેક રીતે વગોવ્યા. છેક **કએખુસરો** (કવિ હુસ્રવ)ના ઐયામ સુધી તો તેઓ સદંતર જુદા પડેલા લાગતા નથી; કેમકે વેદમાંથી એ પાદશાહનું નામ (સુસ્રવસ) મળે છે. તે જમાનામાં "કવિ" તે પાદશાહ તેમજ ધર્મ ગુરૂ બેઉને મળતો એલકાબ હતો. અવસ્તા, બુન્દેહેશ અને શાહનામામાં કવિ, કૈ અને કએના એલકાબથી ઓળખાયલા આપણા પાદશાહો સઘળાજ વેદમાંથી મળતા નથી; પણ **કએકાઉસ** અને **કએખુસરો**નાં નામો મળ્યાં છે. **કએકોબાદ**થી કેયાની વંશ ચાલુ થયલો ગણાયો છે, માટે તે "કવિ" ધર્મગુરૂઓને પાદશાહી મળવાનો જમાનો હોવો જોઇયે. પણ પાછળથી કવિઓમાં બે ભાગ થયા. ઇરાની કવિઓને હિંદુ કવિઓ શત્રુ જેવા લાગ્યા; અને તેથી તેઓએ પોતાના કવિઓને "કવા" નામ આપ્યું. વેદિક આર્યોએબી તેમજ કીધું. તેઓએ ઇરાની કવિઓને "કાવ્ય" કહ્યા.

આ જાતના ઝગડા બાબે આપણુ પુરતું વર્ણન વાંચી ચૂકયા છિયે. પણ એ ઝગડામાં એક મૂળ કારણ અસુરો અનેક નહિ પણ એકજ (અહુર) ઠરાવવાનો ઇરાની આર્યોએ કરવા માગેલો સુધારો નજર આવે છે. ઇરાની આર્યોએ વેદિક આર્યોવાળા દેવતાઓમાંથી જે સારા હતા, જેઓ ફાયદો કરનારાજ હતા, તેમને પસંદ કીધા, અને તેઓ સર્વને અસુર નહિ ગણતાં અસુર (અહુર) માત્ર એકજ ઠરાવ્યો, જે "મહાજ્ઞાની" (મજદા) હતો. એ રીતે ઇરાની આર્યોમાં "અહુરમજદ" (અસુરમેધસ્)ની સ્થાપના થઇ, જે વેદિક આર્યોને ગળે ઉતરે એવો સુધારો નહતો. અસલી આર્ય ધર્મમાં એકજ દેવતાની ભક્તિનો કાંઇક છુપો ભાસ હોય એમ જણાયું છે; પણ બંને ટોળાઓના છુટા પડવા પછી તે ભાસ ઇરાનીઓના નવા ધર્મમાં જ્યારે ખિલી નિકળ્યો ત્યારે હિંદુઓમાંથી તે ગુમ થયો.[1] છેલાઓએ બીજા દેવતાઓમાં વડો વરૂણ દેવતાને ગણ્યો, અને સાર-

૧. ડાર્મેસ્ટેટ, Vendidad, દિબાચો, સ૦ ૫૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાદ એક પછી એક જુદા દેવતાને મન ભાવતું વડાપણું આપતા ગયા. પણ ઇરાની આર્યો તો વરેન (વરૂણ)ને ભૂલીજ ગયા, અને મજદનેજ એકલો અસુર ગણીને તેનેજ અહુરમજદ સ્થાપ્યો, કબૂલ રાખ્યો, અને કાયમ કીધો. તેઓ તેનેજ વળગી રહ્યા, અને તેજ આજ સુધી પણ તેમનો વડો દેવતા રહ્યો છે.

એ રીતે મજદની પૂજા ઇરાની આર્યોમાં સ્થાપિત થઇ. તેની શરૂઆત કેયાની વંશની શરૂઆતથી ગણી શકાય, જે વખ્તથી ઇરાની અને હિંદુ આર્યો વચે અણબનાવ શરૂ થયલો સંભવે છે. બેઉ ટોળાઓ અસુર (અહુર)ને તો માનતા હતા, પણ તે વેળા જ્યારે અસુર એકને બદલે ઘણા હતા, ત્યારે ઇરાનીઓએ અહુર ઘણાને બદલે એકજ મુકરર કીધો. પણ તેમ છતાં તેઓ બીજા માનિતા ઇજદોને ભૂલી ગયા નહિ. તેઓમાં જે સારા દાખલ બીજા ઇજદોની આરાધના હતી તે તો ચાલુજ રહી. સુધારો એટલોજ થયો કે તે ઇજદો યાને દેવતાઓને તેઓએ વેદિક આર્યોની માફક "અહુર" નું નામ આપ્યું નહિ, તથા તેઓને સર્વોપરી નહિ ગણતાં અહુરમજદને તેમનો વડો ઠરાવ્યો, અને અહુરમજદથીજ તેમની ઉત્પત્તિ થયલી ગણી. એ મુજબ મજદને માનનારાઓએ અનેકને બદલે એક તરફ ખેંચાવાની શરૂઆત કીધી, અને તે કામ **જરતોશ્તે** પરિપૂર્ણ કીધું. વળી આ સઘળા ઇજદો જોડે ઇરાનીઓએ ૭ અમશાસ્પંદોની વેદિક કલ્પના પણ ચાલુજ રાખી. વેદમાં જેઓ "આદિત્ય"ને નામે ઓળખાય છે તેઓને ઇરાનીઓએ "અમેષ સ્પેન્ત" કહ્યા. વેદમાં એ આદિત્યો પ્રથમ છ કે સાત હતા તે પાછળથી બાર સુધી વધી ગયા, અને તેમનો અસલ અર્થ જે "છેડા વિનાના દેવતા" એવો થતો હતો તે ભૂલી જઇ તેઓને સૂર્ય સાથ મેળવી દીધા. પણ ઇરાનીઓમાં તો સાત અમશાસ્પંદો સાતજ રહ્યા, અને તેઓનો અર્થ "અમર અને ભલા" હતો તેજ કાયમ થયો. પણ જેમ બીજા ઇજદોને તેમ અમશાસ્પંદોને **જરતોશ્તે** અહુરમજદથી જુદા નહિ ગણતાં તેની સેફત અને ખુબીનાં નામો દાખલ તેનામાંજ આમેજ કરી દીધા. ઇરાનીઓએ સાત અમશાસ્પંદોમાં અહુરમજદને વડો ગણ્યો હતો, પણ **જરતોશ્તે** તેઓ સર્વને હયાતીજ કબૂલ નહિ રાખતાં તેમને અહુરમજદની જુદી જુદી શક્તિઓ દાખલ ગણ્યા.

મજદયસ્ની મજહબ **જરતોશ્તની** આગમજના ઇરાનીઓમાં આ રીતે સ્થપાયો અને ચાલુ થયો. તેમ કરનારાઓની નેમ ઘણીજ ભલી હતી. ભલાં કામોને માટે, દુનિયાની સુલેહ અને માણસજાતની આબાદાનીને માટે, નેકીના વધારા અને તન તથા મનની ચોખાઇને માટે, આ ધર્મનો પાયો રચાયો હતો. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ એ મજહબની સ્થાપના માટે અવારનવાર અનેક તજવીજો થઇ હતી, પણ છેલી તજવીજ ફાવી અને ફતેહમંદ ઉતરી, અને **જરતોશ્ત** એ ધર્મમાં નવો સુધારો દાખલ કરી તેને પરિપૂર્ણ હાલત ઉપર મૂકી સર્વોપરી કરે તે આગમજ તેની અગાડીના ઇરાનીઓએ સ્થાપેલા મજદયસ્ની ધર્મે પણ પોતાના જમાનાને છાજતા અને લોકોને અનુસરતા ઘણા ફાયદા કીધા.

મજદયસ્ની ધર્મને **જરતોશ્તના** ધર્મ સાથ ભેળી નાખવાની ભૂલ કરવી જોઇતી નથી. એ બંને જુદા હતા. આપણ **જરતોશ્તના** મજહબ વિષે હજી બોલવાના છીયે; આપણ તેની આગમજના ઇરાનીઓના ધર્મ વિષે હમણા બોલિયે છિયે. તે ઇરાનીઓ મજદયસ્ની ધર્મ પાળનારા હતા, જે **જરતોશ્તની** દીન આગમજનો ધર્મ હતો, માટે તે પાળનારાઓને "પઓઇર્યો તકએષ" (પોર્યોદકેશી) કહેતા હતા. અવસ્તામાં પોર્યોદકેશી મજહબવાળાઓને માન સાથે યાદ કીધા છે, અને તેમનાં ફરોહરોને આરાધ્યાં છે,[1] અને તેમને ઘરોમાં નોતર્યાં છે.[2] વળી એ ફરોહરોને ઘણાં કુવતમંદ માનીને

૧. ઇજશ્ને, હા ૧, ક૦ ૧૮; ફરવરદીન યશ્ત, ક૦ ૧૫૬.

૨. ફરવર૦ યશ્ત, ક૦ ૧૪૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બીજાં કોઇપણ ફ્રશેહરે કરતાં ઘણાં સરસ ગણયાં છે.[1] એક ઠેકાણે[2] આ પોર્યોદકેશ લોકોના જાન, રવાન, બુદ્ધિ અને તેમના મજહબને પણ આરાધ્યાં છે. વળી એમ પણ જણાય છે કે **જરતોશ્ત** પોતે પણ પોર્યોદકેશ હતો,[3] તેમજ **ગૈયોમર્દ** પણ પોર્યોદકેશ હતો.[4]

હવે પોર્યોદકેશી યાને પહેલી અથવા આગળી દીન તે કઈ? આપણ તેને મજદયસ્ની દીનને નામેજ ઓળખવા માંગીશું તો તે વાજબી ગણાશે નહિ. એવું જણાય છે કે તે આગળી દીનો-માંની એક હતી, અને તે **જરતોશ્તે** જાહેર કરેલી દીનની તુરતજ આગળની હતી. પણ આપણે ઉપર જોયું તેમ **ગૈયોમર્દથી જરતોશ્ત** સુધીમાં તો લાંબો કાળ વીતી ગયો છે, માટે તેટલા વખ્તમાં એકજ મજહબ ચાલુ હોઈ શકે નહિ. અવસ્તા મુજબ **જરતોશ્ત**ની આગમજ અનેક મંજહબો ચાલુ હતા,[5] એટલુંજ નહિં પણ તેમાં આ અનેક મજહબોને આરાધ્યા છે.[6] મી० **કામાજી** એવી પાંચ દીન **જરતોશ્ત**ની આગમજ જાએજ હતી એમ અવસ્તાનાં ચોકસ લખાણો ઉપરથી સાર ખેંચવા માંગે છે. 'અષેમ્ વોહૂ', 'યથા અહૂ વઇર્યો' અને 'યઙ્હે હાતામ્' નામની ત્રણ ઉત્તમ બંદગીઓને તેવણ **જરતોશ્ત**ની આગમજની બનેલી માને છે. એ બંદગીઓની શરેહ **જરતોશ્ત** પછીના અવ-સ્તામાં[7] કરેલી છે. ત્યાં ત્રણ 'તકએષ' અને પાંચ 'તકએષ' એવા શબ્દો આવે છે, જેમનો અર્થ અત્યાર સુધી ત્રણ "ભાગ" એમ કરવામાં આવેછે, પણ મી० **કામા** એનો અર્થ "રેવાજ" અથવા "કાયદો" લઇને એમ સમજવા માંગે છે કે આગળી દીન પાંચ હતી એવો ઉપલાં લખાણ ઉપરથી અર્થ ઉઠે છે. ઉપલી બંદગીઓ બહુ પુરાણી છે, પણ તે કયા જમાનાની છે તે દેખાડવા માટે તેમની શરેહવાળા મજકુર અવસ્તામાં 'અષેમ વોહૂ' અને 'યઙ્હે હાતામ'ને માટે સમજાવ્યું છે કે ત્રીજી દીનવાળી અને 'યથા અહૂ વઇર્યો' પાંચમી દીનના જમાનાની છે. આ ઘણી જાણવાજોગ કલ્પના છે, પણ એ બાબે આપણા વિદ્વાન પોતે હજી શકમંદ છે.[1]

આગળી દીનવાળાઓ જ્યારે "પઓઇર્યો તકએષ" કહેવાતા હતા ત્યારે એ દીન ફેલાવ-નારાઓ "સઓષ્યન્તો"ને નામે ઓળખાતા હતા. એનો અર્થ "રોશની આપનારા" એવો થાયછે—એટલે જે **જરતોશ્ત**ની આગમજ દીન-નો ફેલાવો કરી અંધારાં મગજને રોશન કર-નારા. આ નામ **જરતોશ્ત**ને, તેના સાથીઓ—જેવાકે પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ, ફરશોશ્તર, જામાસ્પ** વગેરે—ને, તેમજ તેઓ પછી થઇ ગયલા રાસ્ત માર્ગે ચાલી દુનિયાને ભલો રસ્તો દેખાડનારાઓને પણ અવસ્તામાં અપાયું છે.[2] વળી એક બીજે ઠેકાણે[3] આવેલા ઇશારા ઉપર-થી જણાય છે કે **જરતોશ્ત**ની આગમજના દીન ફેલાવનારાઓને એ નામ આબાદ લાગુ પાડેલું છે. એ રીતે જોતાં સાર એ નિકળે છે કે સઘળા દીન સમજાવનારા સઓષ્યન્તો હતા—પછી તેઓ **જરતોશ્ત**ની આગમજ યા પછવાડે થઇ ગયા હોય.

આગળી દીન તથા તે દીનવાળાઓ અને તે દીન ફેલાવનારાઓ ઉપરથી હવે આપણ પાછા મજદયસ્ની ધર્મ ઉપર આવિયે. એ ધર્મ આ-ગળી દીનોમાંનો એક હતો અને તે **જરતોશ્ત**ને પસંદ હતો. તેણે તે બહાલ રાખ્યો હતો,[4] તો જોકે તેમાં ઘણો સુધારો કીધો હતો. એ દીનની ખુબી બાબે અવસ્તામાં ઘણું લખાણ આવેલું છે. મી० **કામા** તે ખુબી થોડા શબ્દો-

૧. ફરવરદીન યશ્ત, ક० ૧૭.
૨. ઈજશ્ને, હા ૨૬, ક० ૪.
૩. ફરવરદીન યશ્ત, ક० ૧૫૨.
૪. ઈજશ્ને, હા ૨૬, ક० ૪-૫.
૫. તેજ, હા ૪૬, ક० ૬; હા ૩૪, ક० ૧૩; હા ૩૧, ક० ૧૧.
૬. ફરવરદીન યશ્ત, ક० ૭૪.
૭. ઈજશ્ને, હા ૧૯, ૨૦ અને ૨૧.

૧. કામા: જરતોશ્તનામુ, સ० ૧૪૩.
૨. ઈજશ્ને, હા ૧૨, ક० ૭.
૩. તેજ, હા ૯, ક० ૨.
૪. વંદીદાદ, ફરગ० ૧૯, ક० ૧૩, ૧૫, ૧૬.

માં અવસ્તા[1] ઉપરથી આ રીતે સમજાવે છે:– "મજદયસ્ની દીનની ખુબી એ છે કે તે ગોલામગીરી કરવાના, જુઠું બોલવાના, જાદુગીરી ચલાવવાના, સગાઇને તોડવાના, નશાને જાળવી રાખવાના, નહિ માફ થાય એવા ગુનાહનાં કામો કરવાના, દેવું કરવાના, અને એવીજ કિસમનાં બીજા કામો કરવાના ગુનાહમાંથી માણસને પરહેજ શિખાડે છે." વળી "મજદયસ્ની દીન એવી એજમતી અને કારગાર છે કે જેમ આસ્માન ઉપરથી જોરથી ફુકતો તોફાની પવન તમામ ગલીચી તથા કચરાને પોતાની આગળથી ઘસડી લઇ જઇ ઉરાડી નાખે છે, તેમ માજદયસ્ની, દીન સાચા માણસનાં દિલમાંથી બદમનશ્ની, બદગવશ્ની તથા બદકોનશ્નીને એકદમ ઘસડી બહાર કહાડી નાખે છે."[2] એ મજહબની બીજી ખુબી એવી છે કે અવસ્તાઇ કલામો[3] મુજબ "તે કજીયો ટંટો નાબુદ કરનારી છે, તે હથિયાર છોડાવી સલાહ સંપજ કરાવનારી છે, તે એકેક સાથે ભાઇબંધીનો ગાંઠ મજબૂત કરાવનારી છે અને તે સચાઇ શિખાડનારી છે."[4] છેલ્લે "દુનિયાને વધારનારી, વૃદ્ધિ કરનારી, ભલી માજદયસ્ની દીન" છે.[5]

પણ આ સઘળી ખુબીઓ ઉતારી લેતાં રખેને અમો **જરતોશત**ની આગમજની દીનને બદલે ખુદ એ પેગામ્બરની પોતાની સ્થાપેલી ભલી દીનની ખુબી દર્શાવવાની ભુલમાં પડી જઇયે, એવા ભયને લીધે આ બાબત છાંજ રહેવા દઇશું. મી૦ **કામા**ના ચેલા આપણા ભણેલા એરવદ **શેહરિયારજી**ના મત મુજબ મજદયસ્ની મજહબ તે **જરતોશત**નોજ મજહબ છે, અને તેની આગમજના ધર્મવાળાઓની દીનનું નામ તો "યજદાંપરસ્તી" છે, કેમકે તેઓ એક મજદને બદલે અનેક ઇજદોને આરાધતા હતા[1]. એટલામાટે તેવણ એવા સાર ઉપર આવે છે કે **જરતોશત**ની અગાઉનો યજદાંપરસ્તી ધર્મ અહુરમજદની શ્રેષ્ટતા વગરનો હતો. આપણ આગળ ચાલતાં જોઇશું કે **જરતોશત**ના જમાના પછીના ધર્મમાં પણ કોઇ કોઇ વખ્તે અહુરમજદની શ્રેષ્ટતા ન હતી એવું ખુદ અવસ્તા ઉપરથી માલુમ પડે છે.[2] પણ તે ઉપરથી કોઇ પણ વિદ્વાન એવાં અનુમાન ઉપર નહિજ આવશે કે તે ધર્મ મજદયસ્ની નહતો. **મી૦ કામા** એકલાજ નહિ પણ **ડાર્મેસ્ટેટે, ગેગર, મિલ્સ** વગેરે આજના મોટા અવસ્તા ભાષાના યુરોપિયન વિદ્વાનો

૧. તેજ, પરગ૦ ૩.

૨. કામાઃ જરતોશત નામુ, સ૦ ૧૬૧.

૩. ઇજશ્ને, હા ૧૨, ફ૦ ૯.

૪. જરતોશત નામુ, સ૦ ૧૬૨.

૫. વીસ્પરદ, હા ૭, ફ૦ ૨.

૧. આપણ આગળ જે બિના વાંચી ગયા છિયે તે મુજબ આ તકરાર કાંઇ ખોટી નથી. તોપણ અમે ઉપલા સફાઓમાં વખ્તે વખ્ત ઈશારા કીધા છે તેમ જરતોશતની આગમજ એકલા મજદને વડો ગણી બીજા ઈજદોને તેના અખ્ત્યારમાં લાવી મુકવાની અનેક વાર કોશેશો થઈ હતી તે આપણે ભૂલી જવું જોઈતું નથી. એરવદ શેહરીયારજી પોતેબી કબૂલ કરે છે કે "ગાથામાં કેટલાએક એવા ઈશારા મલે છે કે જરતોશતની આગમજ કેટલાએક મહાગુરૂઓ (સઓશ્યંતો) મારફતે સારા ધર્મો ઈરાનીઓમાં કોઈ કોઈ વખતે ફેલાવો પામતા હતા, જે ધર્મોમાં અહુરમજદ જણાયલો હતો." આ એરવદે આપેલી સમજણનો ટુક ઈંતખાબ એટલોજ છે કે ગેયોમર્દે પોતાના ઈરાની આર્યોનું જુંદું તડું ઉભું કરી કુદરતનાં તત્વો અને શક્તિઓને ઈજદો દાખલ આરાધવા માંડયાં, કેજે આકાશીઓને અવસ્તામાં 'હન્ત્' (સં૦ સન્તૂ યાને ભલો, પૂજ્ય દેવતા, આકાશી) કરી કહેલા છે. તે જમાનાથી જરતોશત સુધીમાં કોઈ કોઈ વખતેજ અહુરમજદ સર્વ શક્તિવાન અને જગતનો ધણી તરીકે એકલો મનાયલો કે પૂજાયલો હતો, અને રાઓશ્યન્તો નામના મહાગુરૂઓ તેને તેવો દેખાડવા અને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરી ગયા પછી લોકો પાછાં તત્વો વગેરેની પૂજામાં પડતાં હતાં, અને એ રીતે તે લોકોમાં ઈજદો અને દેવોની પૂજા એટલી બધી પ્રસાર પામેલી હતી કે તેની સાથ સરખાવતાં એકલા અહુરમજદની ખાલેસ પરસ્તેશ નહિ સરખી હતી. આમ જ્યાં હતું ત્યાં તે વખતના લોકોના ધર્મને મજદયસ્ની કહેવાને બદલે યજદાંપરસ્તી કહેવાનું શેહેરીયારજી દુરસ્ત જુએ છે—"રાહનુમાએ માજદયસ્નાન," પુ૦ ૪, અંક ૧૨, "જરતોશતીઓનો ધર્મ અને તેઓમાં ધર્મ તરીકે ગણાતી રસમો" બાબે ભાષણ ૧, સફે ૭—૧૧.

૨. રામ યશ્ત, ફ૦ ૨ થી ૪; આવાં યશ્ત, ફ૦ ૧૭ થી ૧૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ **જરતોશ્તની** આગમજના ધર્મને મજદયસ્નીને નામે ઓળખાવી જાય છે. એ બાબે **મિલ્સે** કેટલુંક અગત્યનું વિવેચન કરતી વેળા તે જમાનાની કેટલીક રાહરસમ ઉપર કીમતી અજવાળું નાખવાની તજવીજ કીધી છે. ડૉ० **મિલ્સ** અસલી મજદયસ્ની ધર્મને હખામની તબક્કાના પાર્સી પાદશાહોના વખ્ત સુધી જળવાઇ રહેલો માને છે. આ પાદશાહોના અમલ વખતનો પાર્સી ધર્મ પાછળા અવસ્તામાં જાહેર થયલા ધર્મથી ઘણેક દરજ્જે જુદાપણું ધરાવે છે. હખામની લેખોમાં અહુરમજદ સિવાય અમશાસ્પંદોનું નામ નથી, તેમ **જરતોશ્તનું** પણ નામ નથી. તેઓના રેવાજોમાં લાશને સૂર્યદા કરવાને બદલે બરણીમાં દાટવાનું હતું, તથા લાશને બાળવાને મનાઇ જેવું તેઓમાં કશું જણાયું નથી. આ અને એવાજ બીજા સબબો ઉપરથી **મિલ્સ** ધારે છે કે હખામની ધર્મ અસલી મજદયસ્ની હતો.

ડૉ० **મિલ્સની** સમજણ ધ્યાન આપવા જોગ છે. યુનાની લોકોએ હખામની પાર્સીઓની ધર્મ અને રાહરસમ સંબંધી આપેલી હકીકતો તેમજ ખડકો ઉપરના લેખો ઉપરથી એવો સાર નિકળે છે કે તેઓ જરતોશ્તી મજહબ પાળતા હતા. પણ **મિલ્સના** વિચાર મુજબ એ જરતોશ્તી ધર્મ ગાથામાં દેખાડેલો શુદ્ધ એક ઇશ્વરવાદી અથવા તો **જરતોશ્ત** આગમજનો મજદયસ્ની હોવો જોઇયે—કાંઇ વંદીદાદમાં દેખાડ્યો છે તેવો પૂખ્ત પાછળો મજદયસ્ની ન હતો. તે કારણ બતાવે છે કે પહેલાં તો આ પાર્સીઓ જેમ અમશાસ્પંદોને તેમજ અહ્રમીનો જેવી કોઇ શક્તિઓને પિછાનતાજ ન હતા. તેમને બદલે તેઓ 'મિથ્ર' નામના ઇજદને આરાધતા હતા, જે વેદિક જમાનાનો 'મિત્ર' હતો, અને જેની આરાધણા **જરતોશ્તની** ઘણા જમાના અગાડીની ચાલુ હતી. **મિલ્સના** વિચાર મુજબ અહ્રમીનો અને અમશાસ્પંદોની ઉત્પત્તિ ગાથામાં રફ્તે રફ્તે **જરતોશ્તથીજ** થઇ હતી, પણ તે બાબે પેગમ્બરની આગમજના ઇરાનીઓ અજાણ્યા હતા. તેટલાજ અજાણ્યા હખામની પાર્સીઓબી પોતાના લેખો ઉપરથી દિસે છે, માટે તેમના અને અસલી ઇરાનીઓના ધર્મ વચ્ચે ઝાઝો ફેર નથી. પાદશાહોના લેખોમાં અહુરમજદની મેહરબાનીથી સઘળી બક્ષેશો મળતી જણાવી છે અને તેનીજ મદદથી શત્રુઓ ઊંધા પડતા ગણ્યા છે; પણ તેની જોડે અમશાસ્પંદોનું નામ નથી, તેમજ તેની વિરૂધમાં હારેમનનો હરીફ દાખલ જરા ઇશારો પણ નથી. તે ઉપરથી **મિલ્સ** કહે છે કે એ બેઉનો વજન અહુરમજદ આગળ કુછ નથી, એમ સમજીને હખામનીઓએ એકલા મજદનેજ આરાધી પોતાને એકજ ઇશ્વરવાદી સાબેત કીધા છે. અમશાસ્પંદો અને હારેમન તેમને જાણીતા ન હતા એમતો હોયજ નહિ; તેમજ જાણીતા હોયા પછી તેઓ તેમને ભૂલી ગયા હોય એમબી બનેજ નહિ: પણ ખરો સાર તો એ લાગે છે કે તેઓએ તેમને જાણી જોઇને પડતા નાખ્યા છે. **મિલ્સ** ખડકો ઉપરના સઘળા લેખોને ભૂમિદા કરેલા પાદશાહોની કબર ઉપરના તેમની ખૂબીના લેખ માને છે. હવે વંદીદાદ મુજબ તો લાશને દાટવી મહા ગુનાહ ભરેલું કામ છે, માટે હખામનીઓ જો વંદીદાદ મુજબ ચાલનારા મજદયસ્નાન હોત તો તેઓ કદી પણ પોતાની લાશને ભૂમિદા કરાવત નહિ. યાતો પોતે એ ધર્મ તર્ક કરનારો હોય અથવા તો **જરતોશ્તની** આગમજના મજદયસ્નાનને પગળે ચાલનારો પોતે હોય તોજ પાદશાહ **કાઇરસ** કે **દારાયસ** પોતાની લાશને ભૂમિદા કરાવે. **જરતોશ્તની** આગમજના ઇરાનીઓમાં લાશને બાળવા તેમજ દાટવાના રેવાજો હતા.[1] પાછલથી એ રેવાજો એક પછી એક નાબુદ થયા અને વંદીદાદ મુજબ સૂર્યદાનો રેવાજ નિકળ્યો. વંદીદાદની પહેલી પરગરદમાં દાટવા અને બાળવાનાં જે પાપો ગણેલાં

---

૧. વંદીદાદમાં જાબજા આવેલો 'દખ્મ' શબ્દ અસલમાં દોખમુ બનાવવા કે બાંધવા માટે નહિ પણ લાશને બાળવા માટેનાં મકાનને થકી બનેલો સિદ્ધ થયો છે. વળી એજ શબ્દ તેમાં લાશને દાટી તે ઉપર બાંધેલી કબર માટે પણ વપરાયો છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છે તે ઉપરથી જણાય છેકે સૂર્યદ્વાની આગમજ અગ્નિદ્વા અને ભૂમિદ્વા (બાળવા અને દાટવા)ના રેવાજો હશેજ. ખુદ ગાથામાં લાશનું શું કરવું તે બાબે કહ્યું નથી. તેનો કઇ રીતે રસ્તો લાવવો, અને કઇ રીત પાપી છે, તે બાબે ત્યાં એક હરફ પણ ફરમાવ્યો નથી. એ ઉપરથી જણાય છે કે **જરતોશત**ની આગમજના મજદયસ્નાનો લાશને દાટતા હશે અને તેમનીબી આગમજના લોકો બાળતા હશે. હખામનીઓ લાશને દાટતા-હતા તેનું કારણ ત્યારે આ રીતે એ જણાય છે કે જે આગળા ઇરાનીઓનો મજહબ તેઓએ એખ્ત્યાર કીધો હતો તેઓ લાશને દાટતા હતા. વળી બાળવા સામે તેમને ઝાઝો તિરસ્કાર ન હતો તે આ ઉપરથી જણાય છે કે મહાત્મા **કાઇરસે** લીડયાના રાજા **ક્રીસસ**ને જીતીને તેને જીવતો બાળી નાખવા ફરમાવ્યું હતું. જો હખામની પાર્સીઓ **જરતોશત** પછીના મજદયસ્ની ધર્મને માનનારા હોતતો તેઓ આ જાતના બળાત્કારની તકસીર કદી કરત નહિ, જીવ જવા છતાં પણ કરત નહિ. પણ એક ઇશ્વરવાદી દાખલ તેમને બાળવા કે દાટવા બાબે કશી છીટ નહતી.

હખામનીઓના ધર્મે આવી વળાણ કાં લીધી તેનું કારણ **મિલ્સ** આ રીતે સમજાવે છે. **જરતોશત**ના અહુરમજદનો એક ઇશ્વરવાદી ધર્મ ઇરાનના પશ્ચિમ ભાગોમાં લાંબી મુદતનો ફેલાવો પામ્યા પછી ઇરાનના ઉગમણુ ભાગમાં પાછળો મજદયસ્ની ધર્મ ઉગી નિકળ્યો હતો; અને આ છેલો ધર્મ હખામની જમાનામાં પશ્ચિમ તરફ ફેલાવો પામ્યો નહતો. પણ આ સઘળું છતાં હજી આ વિદ્વાન શકમંદ છે; તે નકીપણે કશા અભિપ્રાય ઉપર આવતો નથી. પણ તે એટલું તો ચોકસ કહે છે કે હખામની જમાનામાં જે જાતના રેવાજો હતા તે **જરતોશત**ના વખ્તના કે તે વખ્તની પછીના નહિ પણ **જરતોશત**ની આગમજના ઇરાનીઓના રેવાજો છે, જેઓને **મિલ્સ** જાબજા મજદયસ્નાન દાખલ ઓળખાવે છે. તેના આ શબ્દો છે કે "આવી એક મજદ-પૂજા અસલી ઇરાનમાં ચાલુ હતી અને તે જરતોશ્તી મજહબ કરતાં ઘણા પૂરાણા વખ્તમાં. ચાલુ હતી, એ ચોકસ જણાય છે."[1] તે લખે છે કે હિંદુ આર્યોએ ઇરાનમાંથી હિંદુસ્તાનમ જઇ અસુરોની પૂજા ચાલુ કીધી, ત્યારે ઇરાનમાં એકંજ અસુર (અહુર)-પૂજા ચાલુ થઇ, અને અસલ ખોદાને માટે જે શબ્દ હતો તેને બદલે તેઓએ 'મજદ' શબ્દ વાપરી તેનેજ પોતાનો ખોદા ગણ્યો. એ રીતે ત્યારે યુરોપિયન વિદ્વાનોનું એવુંજ મત છે કે **જરતોશત**ની આગમજના ઇરાનીઓ મજદયસ્નાન હતા; અને **જરતોશત**ના પોતાના જમાનાના તથા ત્યારપછીના મજદયસ્ની-જરતોશ્તી હતા. **મીલ્સ** સમજાવે છે કે આ અસલી મજદયસ્ની મજહબ ઇરાનના પૂર્વ ભાગમાંજ જન્મ પામ્યો હતો, અને ત્યાંજ જ્યારે **જરતોશતે** પોતાનો નવો મજહબ જાહેર કીધો ત્યારે તે અસલી મજદયસ્ની મજહબ ઇરાનના પશ્ચિમ ભાગમાં અને મૂખ્ય કરીને પર્સીસના પાર્સી પ્રાંત ખાતે પોતાની અસલ હાલતમાંજ કાયમ રહ્યો હતો. અસલી સ્કીથિક લોકોનો એક ભાગ, જેને **રૉલિન્સન** સેમિટિક-તુરાની લોક માને છે, પણ જેઓ **ગેગર** મુજબ આર્ય પ્રજાની એક શાખા ગણાય છે, તે લોકોમાં "મજદ"નું નામ જાણીતું હતું, અને તેમના પાદશાહોનાં તેમજ તેમના દેવતાઓનાં નામોમાંથી એ શબ્દ મળી આવતો જાહેર થયો છે. આ ઉપરથી **મિલ્સ** સવાલ ઉઠાવે છે કે સ્કિથ લોકોના કોઇ કોઇ ટોળાઓબી મજદયસ્નાન હતા કે શું? **ગૅગર**ની શોધ ખોળ—જે બાબે આગળાં પ્રકરણમાં આપણે ટુક ઇશારો કીધો છે તે—ઉપરથી સાફ દિસે છે કે આ સ્કિથ્યનોમાંના કેટલાક આર્ય હતા, અને આર્ય દાખલ તેઓએ અસલી ઇરાનીઓની મજદ-પૂજા કબૂલ રાખી હોય તો તે કેવળ બનવાજોગ છે. આ સઘળું લગાર લખાણથી જણાવવાની અમારી નેમ એજ છે કે મી૦ **કામાજી**એ આજ ૨૫) વરસો ઉપર જાહેર કીધું છે તેમ **જરતોશત**ની આગમજના ઇરાનીઓનો ધર્મ યજદાંપરસ્તી નહિ પણ મજદયસ્ની હતો એમ પાછળથી આજના યુરોપિયન વિદ્વાનો પણ કહી જાય છે.

હવે આપણ **જરતોશત**ના મજહબ ઉપર આવિયે છિયે.

૧ Gathas, દિબાચો, સ૦ ૩૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૪.

સપેતમાન જ઼રતોશ્ત.

૧—શું જ઼રતોશ્ત એક કલ્પિત નામ છે?—જરતોશ્તની હયાતી બાબે અવસ્તાની ગવાહી—તેનું વતન ઉગમણુ ઈરાનમાં—તેના જન્મ શેહેર બાબે તકરાર—"જ઼રતોશ્તનું રએ" તે કયું?—ડાર્મેસ્ટેટે મુજબ આજ઼ર-બાઈજાનનું રએ—જ઼રતોશ્તનું નામીચું ખાનદાન—તેના વડવાઓ હએચતઅસ્પ અને સ્પિતમ—મીનોચેહર સુધીની તેની પહેડી—જ઼રતોશ્ત ફરેદુનથી ઉતરેલો હતો—તેની ઓરત હવોવી—હવોવના ખાનદાનીઓ—જ઼રતો-શ્તની ત્રણ બેટીઓ—પોઉરૂચીસ્તી;—જ઼રતોશ્તના ત્રણ બેટાઓ—તેના મોજેજાઓની વાત—અહુરમજ઼દની મદદ માટે જ઼રતોશ્તનો પોકાર—મજ઼દયસ્ની મજહબ ઉપરની તેની ઓસ્તવારીનો એક દાખલો—તેની આગમજ દીનની માઠી હાલત—પાયતખ્ત તરફ કૂચ—ગુશ્તાસ્પની મુલાકાતની આર્જુ—ભર દરબારમાં જુની દીનવાળાઓ સાથ જબરી તકરાર—જ઼રતોશ્ત એક કેદી—પાદશાહ દીન કબૂલ કરે છે—પેગામ્બરની ફતેહના અવસ્તામાંથી મળતા દાખલા—જ઼રતોશ્તની પહેલી વાઅજ—તેના મજહબનાં મૂળતત્વો—નવી દીનની યાદગારીનાં ગુશ્તાસ્પે સ્થાપેલો આતશ—દીનનાં રક્ષણ માટેની મોટી લડાઈઓ—અર્જાસ્પ—પેગામ્બરનું ખૂન.

૨.—જરતોશ્તની સ્તુતીમાં યુરોપિયન વિદ્વાનોના સખુનો—શું જ઼રતોશ્ત સુધારાવાળો ન હતો?—મિલ્સનો અભિપ્રાય—અવસ્તામાં આપેલી સિફત—જ઼રતોશ્તનું નુર—તેની ખૂબીઓ.

ફેસલ ૧—જરતોશ્તનો જન્મારો.

પેગામ્બર અશો **જરતોશ્ત**ના હેવાલને અમે એ ભાગમાં વહેંચિયે છિયે. તેના મજહબનું બયાન શરૂ કર્યા આગમજ તેની જીંદગીનો જે હેવાલ અવસ્તા ઉપરથી મળી આવે છે તે ટપકાવી લેવો જરૂરનો છે. એ માટે અમે જે જે કીમતી ગ્રંથોના આભારી છિયે તેમા મૂખ્ય મી૦ **કામા**નું "જરતોશ્તનામું" છે, કેમકે એ દફતરમાં આપણા એ કાબેલ પાર્સી આલમાએ જે કંઇ સંગ્રહ જેવી ઢબથી કર્યો છે તેવી કિસમનું **જરતોશ્ત**ના જનમારાનું પુસ્તક બીજું એકે આજસુધી પ્રગટ થયું નથી.[1]

જરતોશ્ત નામનો કોઇ ધણી થઇ ગયોછે કે નહિ તે બાબે જે ધણી શક બતાવે તે પોતાનીજ હયાતી બાબે શક બતાવનાર ગણી શકાશે. એક હયાત માણસની હસ્તી જેટલી સહેલથી નાબુદ કરી શકાય એટલી **જ઼રતોશ્ત**-ની થનાર નથી. હજારો વરસો ઉપર તેનો જમાનો મૂકાય છે તો શું થયું, તોપણુ કલમના એક ગોદાથી અથવા આજના સર્વ નહિ માનનારા જમાનાની સઘળી ફિલસુફીઓ ભેગી કરી તેમનાં બળ વડે પણ **જરતોશ્ત**ની હસ્તી-ને નીસ્તીમાં નાખી શકાશે નહિ. પ્રો૦ **ડાર્મેસ્ટેટે** ગમે એટલી દલીલો લાવી **જરતોશ્ત**ને હયાતી ભોગવનારને બદલે કલ્પિત ઠરાવવાની કોશેશ કરે, પણ જેટલી સહેલાઇથી તે **જમશેદ** અને **જોહાક** અને **ફરેદુન**ની વાર્તાઓને કુદ્રતી તત્વોની લડાઇ સાથ ભેળી દેવાની તજવીજ કરશે તેટલી મુશ્કેલી તેને **જ઼રતોશ્ત**ની હસ્તીને કલ્પિત ગણવામાં લાગવાની. સારાં ભાગ્યે અવસ્તા ભાષાના યુરોપિયન વિદ્વાનોમાં તેજ એકલો છે કે જે **જ઼રતોશ્ત**ની હસ્તી બાબે શક નાખે છે. પણ **સ્પીગલ**થી **મિલ્સ** સુધીના જુના અને નવા સર્વ અભ્યાસીઓ તેને એક હયાતી ભોગવી જનાર મહાપુરૂષ ગણે છે. એઓમાંના છેલ્લા **મિલ્સ** મુજબ **જ઼રતોશ્ત** હયાત હતો એટલુંજ નહિ પણ તે ઇતિહાસમાં મશહુર થયલો નર હતો.[1] અસલી યુનાની અને બીજા લખનારાઓ ઇસવી સને શરૂ થવાની સેંકડો વરસો આગમજથી **જરતોશ્ત**ની હયાતી બાબે લખી ગયા છે, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ અનેક **જ઼રતોશ્ત** થઇ જવાનું જણાવી જાય છે. **હિરૉડોટસ** જોકે તવારીખનો પિતા ગણાયછે,

૧ હજરત જરતોશ્તના જનમારાના અહેવાલ માટે વાંચનારને મી૦ કામાજીનાં કાબેલ્યતથી લખાયલાં "જર-તોશ્ત નામા"નો હવાલો આપવો દરૂસ્ત ધારિયે છિયે.

૧ Gathas, દિબાચો, સ. ૨૫,

તોપણ તે યુનાની લખનારના ગ્રંથોમાં **જરતોશ્તનું** નામ નથી; તેમજ ઇરાનના હખામની તબક્કાના પાર્સી પાદશાહો જોકે મજદયસ્નાન હતા તોપણ તેમના લેખોમાં **જરતોશ્તની** પિછાન નથી: પણ તેટલા ઉપરથી **જરતોશ્તની** હયાતી હતીજ નહિ એમ કોઇથી કહી શકાશે નહિ. આજ સાડા ચાર હજાર વારસોથી જે ધણીનું નામ બોલાતું, લખાતું અને જાહેર થતું આવે તે તેની હસ્તી વિના તો હોયજ નહિ. ખરેખર **જરતોશ્ત** એક ઐતિહાસિક નર હતો, અને તે હવે આ સફાઓમાં આપણુ જોઇશું. પણ તે આગમજ અવસ્તાવાણીમાંથી એક ફકરો[1] ટાંકીશું, જેમાં ખુલ્લું જણાવ્યું છે કે "શુક્ર ખોદાતાલાના કે આપણે માટે એક અથોરનાન પેદા થયો, જે સપેતમાન **જરતોશ્ત** છે."

જરતોશ્તના જન્મની વિગતો તપાસવા આગમજ તેનાં વતન બાબે જાણવું જોઇયે. એ બાબે યુરોપિયન વિદ્વાનોમાં બે મત છે. મોટા ભાગનું મત એવું છે કે **જરતોશ્તની** જીંદગીના મોટા બનાવો અસલી ઇરાનના ઇશાણ યાને ઉત્તર-પૂર્વ ભાગમાં બન્યા હતા, માટે તેનું વતન એજ ભાગમાં કેથે હોવું જોઇયે. બીજાઓ, જેમની સંખ્યા નાની છે, પણ જેઓમાં મુખ્ય ઉપલોજ મો૦ **ડાર્મેસ્ટેટે** છે, તેમનું મત એવું છે કે અવસ્તામાંથી મળતા ચોકસ ઇશારાઓ મુજબ **જરતોશ્તની** કારકિર્દીનું મથક ઇરાનના પૂર્વ નહિ પણ પશ્ચિમ ભાગમાં હોવું જોઇયે. અવસ્તાના નામીચા વિદ્વાનોમાં સૌથી છેલો ડાં૦ **મિલ્સ** સઘળી તકરારો ધ્યાનમાં લઇ ચૂકવે છે કે **જરતોશ્તનું** વતન ઉગમણુ ઇરાનમાંજ હતું. આ તકરારમાં ઉતરવાનું આપણું કામ નથી, માટે આ બિના ત્યાંજ પડતી મુકીશું.

જરતોશ્તના બાપનું નામ **પોઉરૂશ્અસ્પ** (પોરોશસ્પ) હતું, એમ અવસ્તાનાં અનેક લખાણો ઉપરથી માલુમ પડે છે; પણ તેની માનું નામ મળતું નથી. **જરતોશ્ત** પોતાના ઘરમાંજ જન્મ્યો હતો. આ ઘર દર્જી નામે એક નદીના કાંઠા ઉપર હતું, જે નદી જબાર નામે પર્વતમાંથી નિકળીને વહેતી હતી. અવસ્તામાં આ નદીનું તેનાં માત્ર નામ સિવાય કશું બયાન આપેલું નથી, પણ પેહલવીમાં આ નદી ઇરાનની નામીચી નદીઓમાંની એક ગણાઇ છે, તેનાં દારજ-દરેજ દર્જીક વગેરે નામો આપ્યાં છે, અને વળી જણાવ્યું છે કે બારા (જબર) પહાડમાંથી વહેતી એ નદી ઉપર **જરતોશ્તના** બાપનું ઘેરછે, જ્યાં તે જન્મ્યો હતો. હવે એ નદી તથા પહાડ બંને અસલી ઇરાનવેજ ભૂમિમાં આવેલાં હતાં, જેની હદ ઉગમણે બલ્ખથી આથમણે રએ શેહર સુધી અને તેઓની ઉત્તરે લાંબે સુધી ફેલાયલી મનાય છે. એ રીતે જોતાં **જરતોશ્તનો** જન્મ ઇરાનવેજમાંજ થયો હતો, જેનું પાયતખ્ત **ગુશ્તાસ્પના** વખ્તમાં બલ્ખ હતું. પણ **જરતોશ્ત** એ શેહર ખાતે જન્મ્યો નહતો. અવસ્તામાં કે પેહલવીમાં તેની જન્મ ભૂમિ બાબે કશું જણાવેલું નથી, પણ ત્યાં આવેલા ચોકસ ઇશારાઓ ઉપરથી મી૦ **કામા** **જરતોશ્તને** રએ (રઘ) શેહરનો વતની ગણે છે. અવસ્તામાં કેટલાક પાદશાહો, જેવા કે **હુશંગ, તેહમુરસ, જમશેદ, ફરૈદુન, ગુશ્તાસ્પ,** વગેરે એ જુદા જુદા ઇજદોની બંદગી કરવાના ઇશારા આપ્યા છે ત્યાં તેઓ પોતપોતાનાં ચોકસ શેહરો અથવા મથકો ખાતેજ આ બંદગી કરતા જણાય છે: જેમકે-

હુશંગનું	મથક	અલ્બોર્જ પહાડની તળેટીમાં.
જમશેદનું	,,	હુકેરે પહાડ ઉપર
ફરૈદુનનું	,,	વરેન (ઘીલાન) શેહરમાં
કેરશાસ્પનું	,,	પિસનંગ નદી ઉપર
કાઉસનું	,,	એરેજિફ્ય પહાડ ઉપર
કએખુસરોનું	,,	ચએચેસ્તે સરોવર ઉપર
ગુશ્તાસ્પનું	,,	ફ્રજદાનુ નદી ઉપર

આ રીતે પાદશાહ કે પેહલવાનો જેજે જગાએથી સ્તુતિ કરતા હતા તેતે ઠેકાણાં તેમનાં જન્મસ્થળ જેવાં તો હોયજ નહિ; પણ વંદીદાદમાં **ફરૈદુનને** માટે જણાવ્યું છે કે તે વરેનમાં જન્મ્યો હતો; અને યશ્તો મુજબ તેની બંદગી કરવાની જગા વરેનમાંજ હતી, તે ઉપરથી મી૦ **કામા** એવાં અનુમાન ઉપર આવવાની હિંમત

૧. ફરવરદીન યશ્ત, ક૦ ૯૪.

કરે છે કે, ઉપલા સઘળા પાદશાહોએ જ્યાં જ્યાં બંદગી કીધી ત્યાં ત્યાં તેમની જન્મભૂમિ હોવી જોઇયે. જો એ અનુમાન ખરૂં પડે તો પછી **જરતોશ્તે** જ્યાં બંદગી કીધી હોય ત્યાં તેની પણ જન્મભૂમિ મૂકાવી જોઇયે. અને તેમ જોતાં યસ્તો ઉપરથી જણાય છે કે એ પેગામ્બર વેહદાઇતી (વઙ્હુદાઇતિ) નામની નદીવાળાં ઇરાનવેજમાં બંદગી કરતો હતો, માટે એ જગામાં તેનું જન્મસ્થળ હોવું જોઇયે. પણ ઇરાનવેજ કંઇ શેહરનું નામ નથી; તે તો એક મોટો મુલક છે. વળી વેહદાઇતી નદી કંઇ એકજ શેહરની નદી નથી; તેના કાંઠા ઉપર તો હજારો બંદરો અને જગાઓ હોવાં જોઇયે; માટે આ દલીલ ઉપરથી પેગામ્બરની જન્મભૂમિ નકી થઇ શકતી નથી. તોપણ અમે ઉપર કહ્યું તેમ અવસ્તામાં ચોકસ ઇશારાઓ મળે છે તે પરથી આ સવાલનો નિર્ણય કરી શકાય છે. અવસ્તામાં એક ઠેકાણે[1] બે મરતબે "**જરતોશ્ત**નું રએ શેહેર" એવા વાક્યો આવે છે. આ રએ શેહરના ચાર સરદારોમાંનો છેલો યાને વડો સરદાર **જરતોશ્ત** છે. તે ત્યાંનો દેશપતિ અથવા રાજા જેવો છે. રએ શેહર સિવાય બીજાં શેહરોમાં જ્યારે એક ઘેરનો, બીજો મહોલ્લાનો, ત્રીજો પ્રગણાનો અને ચોથો મુલુકનો એવા ચાર રાજદ્વારી સરદારો હતા; ત્યારે ત્યાં પાંચમો ધર્મનો સરદાર **જરતોશ્ત** (ધર્મગુરૂ) ગણાય છે. પણ રએ શેહર, જે **જરતોશ્ત**નું પોતાનું હતું, ત્યાં જેમ ધર્મનો તેમજ મુલુકનો સરદાર કોઇ નહિ હતો—એ સરદારી **જરતોશ્તની**જ હતી—**જરતોશ્ત** ત્યાંનો ધર્માધ્યક્ષ હોવા ઉપરાંત પોતેજ મુલુકપતિ પણ હતો. એ ઉપરથી એવો સાર નિકળે છે કે રએ શેહર **જરતોશ્ત**નું હતું; **જરતોશ્ત** રએનો હતો. તે ત્યાંનો હાકમ—રાજદ્વારી તેમજ ધર્મ સંબંધી વડો—હતો, માટે તેનું એ પાયતખ્ત જન્મ શેહર હોય એમ અટકળવામાં આવ્યું છે. રએ જરતોશ્તી શેહર હતું માટે એ શેહર સાથે તેનો અતલગનો સંબંધ હોવો જોઇયે. એ સંબંધ મજહબને લગતો વિશેષ હતો તેતો ચોકસજ છે; પણ એ સંબંધ તેના જન્મ સાથ પણ તાલુકો રાખનારો હોય એમ માની શકાય છે—તો જોકે તે બાબે અવસ્તાની કે બીજી સાબેતી કશી નથી.

આ રએ શેહરનું અવસ્તાઇ નામ "રઘ" છે. વંદીદાદમાં તેને હોરમજદની પેદા કીધેલી સુંદર જગાઓમાંની **૧૨** મી ગણી છે.[1] કેટલાકો મુજબ તે જમાનામાં ત્યાં ત્રણ જ્ઞાતના લોક વસતા હતા. આ ત્રણ તોખમ તે આથોરનાન, રથેસ્તાર અને વાસ્ત્રયઓશના પેશા છે. હવે આ રઘ અથવા રએ શેહર જો **જરતોશ્ત**ની જન્મભૂમિ સાબેત થાય તો તે કયું રએ? રએ તો બે છે. એક રએ મીડ્યાના પ્રાંતમાં અને બીજું રએ આજરબાઇજાનમાં હતું. **ડાર્મેસ્ટેટે** એમ દેખાડવા માંગે છે કે એ રએ આજરબાઇજાનવાળું હતું; કેમકે અવસ્તામાં જણાવેલી નદી દરેજ (દર્જી) તે કોઇજ નહિ પણ આજની દરાહ નદી તે માને છે, જે એક નાળું છે અને સેબીલાન પર્વતમાંથી નિકળીને આરાસ નદીમાં ખાલી થાય છે. એટલા ઉપરથી આ ફ્રેંચ વિદ્વાન ઇરાનવેજને આરાસ નદી વાળો મુલક ગણી તેમાં આવેલાં રએને **જરતોશ્ત**નું માને છે.

બીજાઓ તેને મીડયાવાળું રએ ગણે છે. અને વળી એક ત્રીજો પક્ષ **જરતોશ્ત**નો જન્મ આજરબાઇજાન ખાતે મૂકે છે.[2] પણ તે બાબે અતરે લંબાણ કરવાની જરૂર નથી. **જરતોશ્ત** ઇરાનવેજમાં વખણાયલો હતો[3]—બલ્ખ ઇરાનવેજનું પાયતખ્ત હતું—માટે **જરતોશ્ત**ની વખાણ બલ્ખમાં થઇ હતી, એટલોજ સંબંધ તેઓ બંને વચે હોવો જોઇયે. પણ આ ઇરાનવેજ વંદીદાદની પહેલી પરગરદવાળું ઇરાનવેજ લાગતું નથી, જ્યાં જ્યારે ૧૦ મહિના થંડી અને બેજ મહિના ગર્મી પડતી હતી. બલ્ખ પાયતખ્તવાળું ઇરાન થંડીના એટલાબધા તિક્ષણ મારાથી ઘણું નિરાળું હોવું જોઇયે; કેમકે ઈ-

૧. ઇજશ્ને, હા ૧૯, ફ૦ ૧૮.

૧. પરગ૦ ૧, ફ૦ ૧૬.

૨. જેકસન: Where was Zoroaster's Native Place? એ નામનું ચોપાનિયું.

૩. ઇજશ્ને, હા ૯, ફ૦ ૧૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગ્લંડની ભૂમિ તેના કરતાં વધારે ઉત્તર તરફ હોવા છતાં સાંબી રૂતુનું ઉપલું અસરખું પ્રમાણ કોઇ દહાડે જાહેર થયું નથી. જે ઇરાનવેજમાંથી વેહદાઇતી નામની મોટી નદી વહેતી હતી તેની શોધતો મધ્યએશિયા તરફજ થઇ શકે, જ્યાં જીહુનનો "દરિયા" આજેબી વહે છે.

જરતોશ્ત નામીચાં ખાનદાનનો હતો. તેના ખેશીઓ **હએચત્અસ્પ**ના ખાનદાનવાળાઓને નામે ઓળખાતા હતા. આ **હએચત અસ્પ જરતોશ્ત**ના બપાવાનો બપાવો હતો. પણ પોતાનાં ખાનદાનની બુજર્ગી દેખાડવા માટે અને પોતે એક પ્રખ્યાત પુરૂષની પાંચમી છઠી પહેડીથી ઉતરેલો નથી પણ તે કરતાં પણ વધારે અસલી નેયાગાનથી ઉતરેલો છે એવું દેખાડવા માટે **જરતોશ્તે** પોતાને '**સ્પિતમ**'-નાં ખાનાદાનનો કરી ઓળખાવ્યો છે. **સ્પિતમ** નામે એક વખણાયલો ધણી થઇ ગયો હશે, જેના વંશજો 'સ્પિતમાન'ને નામે તેમજ 'હએચત્અસ્પાન'ને નામે પણ ઓળખાતા હતા; પણ **જરતોશ્તે** છેલાઓનેબી હવે પછી 'સ્પિતમાન'ને નામેજ ઓળખાવવાનું જાહેર કીધું.[1] અને તેજ રીતે પોતેબી એજ પુરાણું નામે ઓળખાયો. તેટલામાટેજ અવસ્તામાં તેને 'હએચત્અસ્પાન **જરતોશ્ત**'ને બદલે **સ્પિતમાન જરતોશ્ત**ને નામે હર જગે ઓળખ્યો છે. **જરતોશ્ત**ના વડવાઓની એ રીતે એ ટીપ આપી શકાય છે. એક પાંચમી પહેડીવાળા **હએચતઅસ્પ** સુધી અને બીજી ૧૦ મી પહેડીવાળા **સ્પિતમ** સુધી. પણ દીનકર્દમાં **જરતોશ્ત**ની વંશાવળી છેક પાદશાહ **ફરેદુન** સુધી લઇ જવામાં આવી છે, જે ઉપરથી જણાશે કે **હએચત્અસ્પ જરતોશ્ત**ના બાપવાનો બપાવો હતો. આ ટીપો[2] આ ઠેકાણે ઉતારી લેવી યોગ્ય છે:—

બુન્દેહશ મુજબ :	**ધૂપનિરંગ** મુજબ :	**દીનકર્દ** મુજબ :	**મસુદી** મુજબ :
મનોશ્ચેહર	**મીનોચેહર**	**માનૂશ્ચિહર**	**મિનુચેહર**
દુરાંસ્રુન [દૂરાસ્રોબ]	દુરાંસ્રુન	દૂરાસ્રાબાન	દૂર્શ્રિન
રજન	રેજેશ્ને	અઇરિજ [રજિશ્ન]	ઇરજ
અયજેમ	એજેમ	ન્યાજેમ	હાઇજેમ
વીદશ્ત	વેદેશ્ત	વએદેશ્ના	વાન્દેશ્ત
સ્પેતામાન	સેપેતામેહે	સ્પિતામાન	એસ્પિયામાન
હર્દાર	હેદરે	હર્દાર	હેર્દાર
હશ્નં [હર્દશ્નં]	હેર્દેશ્ને	અરેજદશ્નં [હર્દશ્નં]	અર્હદસ
પઇતરસ્પ	પેતરસ્પ	પએત્રિપ [પરેતિરસ્પ]	બાતીર
ચશ્નુશ [ચખ્શ્નુશ]	ચખ્શેનોશ	ચિખ્શ્નુશ	હખીશ
હએચદસ્પ	હેચેદસ્પ	હએચદસ્પ	હેજદસ્ફ
સ્પિતરસ્પ [ઔર્વદસ્પ]	ઉરૈએદસ્પ	ઉરૂગદસ્પ [ઉર્વદસ્પ]	અરીકદસ્ફ
......	પેતેરસ્પ	પઇતીરિત્રાસ્પ	ફેદેરાસ્ફ
પુરૂશસ્પ	પોરોશસ્પ	પોરૂશસ્પ	બૌર્શસ્ફ
જર્તુશ્ત	**જર્તુશ્ત**	**જર્તુશ્ત**	**જરાદશ્ત**

૧. તેજ, હા ૪૬, ફ૦ ૧૫.

૨. આ ટીપો ડૉ૦ સ્પીગલની આપેલી છે, જે અરવદ દારાબે કરેલા ગેમરના Eastern Iranians વાળા તરજુમાનાં દફ૦ ૨ માં સફે ૧૯૩ માંથી ઉપજાવી કહાડી છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દીનકર્દની ટીપ **મિનોચેહર** કરતાં પણ આગળ વધે છે. અને તે ઉપરથી એ પાદશાહ અને **ફરેદુન** વચે કેટલી બધી પહેડી થઇ છે તે દેખાડે છે. મિનોચેહર સાધારણ રીતે **ફરેદુનના** બેટાની બેટીનો બેટો ગણાય છે, તે ભૂલ છે એમ આ નવી ટીપ દેખાડે છે.[1] તેટલા માટે તે નીચે ઉતારી લઇ સંપૂર્ણ કરિયે છિયે:—

માનૂશ્ચિહર
માનૂસ્ખુર્નાર
માનૂસ્ખુર્નાક
નેર્યોસંગ
વર્જિદેદીન
વીજાક
અઇર્યાક
ઇથ્રિતાક
ઇબિતાક
ફ્રજિશાક
જિશાક
ફ્રસિજાક
ઇજાક
અઇરિજ
ફરેદુન [ખનિરસનો પાદશાહ]

આ ટીપને છેક **ફરેદુન** સુધી લંબાવવાની અમારી નેમ **જરતોશ્ત** માત્ર **સ્પિતમના** ખાનદાનનો હતો એટલુંજ દેખાડીને બેસી નહિ રહેતાં તે પાદશાહી તોખમનો છે એવું પણ સાબેત કરવાની છે. અને **ફરેદુનથી ૨૯ મી** પહેડીએ અને **હએચત્અસ્પથી** પાંચમી પહેડીએ તે ઉતરેલો જાહેર થાય છે. **મિનોચેહરથી** ગણતાં તેની પહેડી **૧૫** મી આવે છે.

અવસ્તામાં **જરતોશ્તની** પહેડી વિષે કશું નથી.[2] આપણે ઉપર જોયું તેમ તેની માનું નામ પણ તેમાં નથી. હવે બુન્દેહશ એ નામ પુરૂં પાડે છે. ત્યાં લખ્યું છે[3] કે તે બાઇનું નામ **દુગ્ધ** અને દીનકર્દ મુજબ[4] **દૂકદુબન** (અથવા **દુકદૂબન**) હતું. પહેલી કેતાબ આ બાઇના બાપ અને **જરતોશ્તના** મમાવા દાખલ **ફ્રહિમ્રવ** નામ આપે છે, જેવાં નામની કોઈ પણ ફ્રવષિને અવસ્તામાં યાદ કીધેલી જણાતી નથી. **જરતોશ્તનો** એક કાકો **આરાસ્તા** નામનો હતો, જેનો બેટો **મઇદ્યોમાહ** પેગામ્બરનો પહેલો અને ચૂસ્ત શાગેર્દ હતો. **જરતોશ્તની** ધણિયાણી અને ફર્જંદો વિષે અવસ્તામાંથી કેટલીક બિના મળે છે. **તેની** બાયડીનું નામ ચોકસ થયું નથી, પણ **તેણી હવોવનાં** ખાનદાનની હોવાથી **હવોવીને** નામે ઓળખાઇ છે. એ બાઇ માટે એક ઠેકાણે[1] લખ્યું છે કે તેણી પવિત્ર, સંતોષી અને સારા નસીબાની યાને **જરતોશ્તને** ચાહનાર હતી. એક બીજે ઠેકાણે[2] નામીચી સ્ત્રીઓને યાદ કીધી છે ત્યાં સર્વથી પહેલું નામ **હવોવી** નામની બાનુનું નજર આવે છે. પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પની** રાણી **હુતઓસીએ** પણ જરતોસ્તી મજહબ કબૂલ રાખ્યો હતો, માટે આ બાનુઓમાં તેણીનાં નામની કદાચ પહેલી વકી રખાય. પણ તેનું નામ જ્યારે પાંચમું યાદ કીધું છે ત્યારે **હવોવીનું** નામ સર્વથી પહેલી પદવીએ મૂકાયું છે, જે ઉપરથી જણાય છે કે **જરતોશ્તનો** મજહબ એખ્તયાર કરનારી બાનુઓમાં કદાચ આ બાઇ સર્વથી ચહડતી અને પહેલી હોય. પાછળી કેતાબો મુજબ **જરતોશ્ત હવોવનાં** ખાનદાનમાં પરણ્યો હતો, માટે આ **હવોવી** (એટલે **હવોવનાં** ખાનદાનવાળી) તે કોઇજ નહિ પણ **જરતોશ્તની** ઓરત ગણી શકાય છે. વળી **ફ્રષોશ્ત્ર** અને **જામાસ્પ** નામના **જરતોશ્તના** ચુસ્ત ચેલાઓ એજ **હવોવનાં** ખાનદાનના હતા.

હવે ઉપલી નામીચી ઓરતોની કરેલી યાદમાં **હવોવીનાં** અને **ગુશ્તાસ્પની** રાણીનાં નામો વચે ત્રણ બીજી બાનુઓનાં નામો યાદ કરેલાં છે, અને તે આ મુજબનાં છે:—**ફ્રેની, થ્રીતી** અને **પોઉરૂચીસ્તી.** આ ત્રણ **જરતોશ્તની**

---

૧. દફતર ૭ મું.
૨. તોપણ પોઉરૂશસ્પ, હએચતઅસ્પ, ચખ્શ્ની, અને સ્પિતમ જેવાં થોડાંક નામો છુટાં છુટાં મળે છે.
૩. પ્રકરણ ૩૧, ફ૦ ૧૦. ૪. દફતર ૭.

૧. દીન યશ્ત, ફ૦ ૧૫.
૨. ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૧૩૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બેટીઓનાં નામ સાબેત થાય છે. છેલી બાનુનું નામ તો ખુદ **જરતોશત**ના ગાથાવાણીમાં વખાયલું મળે છે.[1] ત્યાં તેણીને **હુએચત્અસ્પ** અને **સ્પિતમ**નાં ખાનદાનની, અને **જરતોશત**ની બેટીઓમાં સર્વેથી વડી કહી છે. એ ઉપરથી ઠરે છે કે તેણી સિવાય **જરતોશત**ની બીજી પણ તેનાથી ઉતરતી બેટીઓ હતી. **પોઉરૂચીસ્તી** ઘણી ચાલાક હતી, અને કેટલાકોનો એવો વિચાર છે કે ઇજશ્નેનો ૫૩ મો હા, જે ગાથાવાણીમાંનો છે, તે આ ચાલાક જવાન બાનુએ જરતોશ્તી મજહબ ઉપર એતેકાદ લાવવા માટે બીજી બાનુઓ આગળ દીનની બાબતમાં કરેલી વાઅજ બાબેનો છે. આ બાનુના પાદશાહના વજીર **જામાસ્પ** (જે **જરતોશત**ની ધણિયાણીનાંજ ખાનદાનનો હતો તે) ની સાથ નેકા થયા હતા. આ નેકાને દરમયાન **જરતોશતે** કરેલી નસીહતો અને આપેલી વાઅજનું લખાણુ ગાથામાં મોજુદ છે.[2] **જરતોશત**ની બાકીની બે બેટીઓ **ફ્રેની અને થ્રીતી** બાબે અવસ્તામાંથી વિશેષ કશું મળતું નથી.

ત્રણ બેટીઓની પેઠે **જરતોશત**ના ત્રણ બેટાઓ પણ હતા. અવસ્તામાં આ ત્રણ નામો આ રીતનાં મળે છે:[3]—**ઇસત-વાસ્ત્ર, ઉર્વતતનર,** અને **હ્વરેચિથ્ર.** એઓને જરથુસ્ત્રી યાને **જરતોશત**નાં ખાનદાનના કહ્યા છે. પણ મી० **કામા**ને તેઓ **જરતોશત**ના પોતાના બેટા હોય તે બાબે મોટો શક છે. બુન્દેહેશ[4] મુજબ આ ત્રણે એક નહિ પણ જુદી જુદી માથી જન્મેલા હતા. ત્રણ બેટીઓ અને **ઇસદ્વાસ્તર** પહેલી ઓરતને પેટનાં, અને બાકીના બેઉ બેટાઓ બીજી ઓરતને પેટના હતા.[5] **ઇસદ્વાસ્તર જરતોશત**ની હયાતીબાદ વડો ધર્મગુરૂ થયો હતો; તે દસ્તુરાન દસ્તુર (જરથુસ્ત્રોતેમો) થયો હતો, અને મજહબની પહેલી સદીમાં અમલ ચલાવી ગયો હતો. **ઉર્વતતનર** ખેડુત અને ખેતીવાડીનો મોટો આગેવાન હતો. **ખુરશેદ્ચેહર** (હ્વૈરચિથ્ર) એક મોટો પેહેલવાન હતો અને **પશુતન** (પાદશાહ **ગુશતાસ્પ**ના બીજા બેટા)ની ફોજમાં તે સપેહસાલાર હતો.

જરતોશતનાં વંશની આટલી કેફીયત પછી હવે તેની જીંદગીના મહાભારત બનાવો ઉપર આપણ આવીશું. અવસ્તામાંથી તેનાં બાળપણ વિષે કશા ઇશારા મળતા નથી. પાછળા વખ્તની પેહેલવી અને પાજંદ કેતાબોમાં એ બાબે તરેહવાર લખાણો છે, પણ તે ઉપર વજન મૂકવાના આપણી કને કશા પૂરાવા નથી. કદાચ અવસ્તામાં જળવાઇ રહેલા ચોકસ ઇશારાઓ અથવા વંદીદાદના એક ચોકસ ભાગ[1] ઉપરથી **જરતોશત**ની જીંદગીનાં પાછળાં મોઅજેજાતી લખાણોએ આધાર પકડયો હોય, પણ જો તેણે કાંઇ પણ મોજેજા કીધા હોય તો તે બાબે સૌથી પહેલું લખાણ અવસ્તામાં હોવું જોઇયે, તે તો મુદલ જણાતું નથી. **જરતોશત** પોતાના જન્મવખ્તે હસ્યો હતો, એ તેનો સર્વેથી પહેલો મોજેજો ગણાય છે. આ બિના ઉપર આપણ ઝાઝું લક્ષ નહિ આપિયે, પણ આ ઠેકાણે એટલો ઇશારો કરીશું કે આ બનાવ બાબે પહેલવીવાળાઓજ લખી ગયા નથી, પણ તેમની આગમજ થઇ ગયલા પ્લિનિયસ અને સોલિનસ નામે પ્રદેશી લખનારાઓ પણ ઇશારા કરી ગયાછે. તેના જમાનામાં દૂર્વંદીનું જોર ભારી હશે, **જરતોશત** જ્યાં જન્મ્યો હશે તે પ્રાંતમાં મજદયસ્ની ધર્મથી ઉલટી રાહવાળા હાકમોનો દોર ભારી હશે, અને **જરતોશતે** ઉમરે પુગી તે જાદુગર અને બદ એતેકાદવાળાઓ સામે ઘણી જાતની લડતો ઘણી તરેહથી ચલાવી હશે, તે માનવા જોગ છે; પણ જાણે **જરતોશત** નામના પેગામ્બરને જન્મવાની આગાહી થઇ હોય, તે આજ **જરતોશત હોય,** તે બદ દીનવાળાઓનો મારનારજ થવાનો **હોય** એવું સમજીને તેને જન્મ

૧. ઇજશ્ને, હા ૫૩, ક० ૩.

૨ તેજ, હા ૫૨, ક० ૩—૫

૩ ફરવરદીન યશ્ત. ક० ૯૮

૪. પ્રકરણ ૩૨, ક० ૫—૬.

૫ પણ ઉપલી કેતાબવાળો હ્વોવીને જરતોશ્તની ત્રીજી ઓરત દાખલ ઓળખાવે છે. ક० ૯.

૧ ફરગ० ૧૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લેતાં વારજ તેના ઉપર શત્રુઓ હુમલો લાવે, એ જેમ બનવાજોગ નથી તેમ **જરતોશ્તે** કરેલા અનેક મોજેજાઓની જે બિના જાહેર થઇ છે તે પણ કેવળ કલ્પિત અને અશક્ય લાગે છે. પણ આ શત્રુઓએ **જરતોશ્તને** તેના ઉમરે પુગવા પછી મારવાનો કસ્દ કીધો હોય તો તે કેવળ બની શકે એમ છે; કેમકે પાછળી કેતાબો મુજબ **જરતોશ્તના** બાપે એકવાર (જ્યારે તેની ઉમર ૧૫ વરસની ગણાય છે ત્યારે) પોતાનાં મકાનમાં એક મોટી જીયાફત આપી હતી, જેમાં ગામનો રાજા જે **દુરાંસરૂન** નામનો હતો તે, તેમજ તે જમાનાનો સૌથી મોટો બદ દીન યાને જાદુગર **બુરાંતરૂસ**, પણ આવ્યા હતા. કહે છે કે આ જીઆફતને દરમયાન **જરતોશ્તે** જાદુ અને જાદુગરો સામે પોતાનો અત્યંત ધિક્કાર ખુલ્લા આકારમાં જાહેર કીધો અને તે સામે પોતે જે ભારી લડત ચલાવનાર છે તેની ખબર આપી. આ વખ્તથી તેના ઉપર જાદુગરોનો ક્રોધ ઉસકેરાવો અને વધવો જોઇયે; એ વખ્તથી તેઓએ તેની પૂઠ પકડેલી રાખી તેને હેરાન કરવાનો કસ્દ કરવો જોઇયે; એ વખ્તથીજ તેઓએ **જરતોશ્તને** પોતાના તરીકાનો શત્રુ ગણવો જોઇયે—તેની આગમજ નહિ.

પંદરથી ત્રીસ વરસનો થવા સુધીમાં **જરતોશ્તે** તે જમાનામાં ચાલતા બુરા રેવાજો અને રીતભાંતો બાબેના પોતાના સુધારા અને તેઓ સામેની પોતાની લડતોની ગોઠવણ નક્કી કીધી હશે. એટલી મુદતમાં તેને કદાચ શત્રુઓથી ઘણું ખમવું પડયું હશે. તેનો જે પોકાર ગાથામાં નજર આવે છે તે તેણે એજ મુદતમાં કહાડયો હોય તો અમોને તે કેવળ બનવાજોગ લાગે છે; કેમકે એ વખ્તે હજી તેને પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પનો** આશ્રો હતો નહિ, હજી તે બલ્ખ ગયો નહતો, હજી તેનો મજહબ ત્યાં જાહેર થયો નહતો. તે પોકાર આ મુજબનોછે:—

"ઓ જગતકર્ત્તા સાહેબ! હું કઇ જમીન ઉપર ઉભો રહું, અને કઇ દિશા તરફ જાઉં? કારણ કે જ્યારે દેશના જુલમગાર બુરાઓ અને કારીગરો (મારા) ખેશીઓ તથા ફરમાન બરદારોની સામે થાયછે અને મને મદદ કરતા નથી, ત્યારે ઓ મહાજ્ઞાની સાહેબ, તને કઇ રીતે હું ખુશહાલ કરૂં?

"ઓ સર્વ શક્તિવાન સાહેબ! હું ઘણો થોડા મદદગારવાળો અને ઘણાજ થોડા સાથીઓ વાળો છું, માટે મારી (ભલી) ઇચ્છા પ્રમાણે હું કામ કરી શકતો નથી તે તું જાણ!......"[1]

"ઓ મહાજ્ઞાની સાહેબ! જ્યારે બુરાઓ કિના ભરેલી નજરે મારા તરફ જુએ ત્યારે કોણ મારૂં અને મારા લગતાઓનું રક્ષણ કરશે? ...."[2]

આ સઘળું જ્યારે ગાથામાં છે, અને **જરતોશ્તનાં** મુખમાંથી નિકળેલા એ વચનો છે, ત્યારે તેની હયાતી બાદ અવસ્તા બનાવનારા દસ્તુરાન દસ્તુરોએ તેના ઉપર પડેલા હાંદેસાઓ અને તેની જીંદગી ઉપર મરાયલી ત્રાપો માંની એક દાખલ એક નમુનો આપ્યો છે તેમાં કેટલીક સચાઇ હોવી જોઇયે એમ લાગે છે. એ નમુનો જે જમાનામાં અને જે કારણ સર અપાયો છે તે ધ્યાનમાં રાખીશું તો આપણને નિચલો દાખલો વજુદ વિનાનો લાગશે નહિ. વંદીદાદમાં[3] લખે છે કે એકવાર **ગનામિનોએ** ઉત્તર તરફથી ધસી આવી પોતાના તાબા તળેના **બુઇતિ** નામે દરૂજને ફરમાવ્યું કે તેણે જઇને **જરતોશ્તને** મારી નાખવો. આ ઉપરથી **બુઇતિ** તેની આસપાસ ફરી વળ્યો, ત્યારે **જરતોશ્તે** અહુનવર ગાયો, વેહદાઇતિ નદીનાં પાણી ઇજ્યાં (યાને ત્યાં જઇ ખોદાની બંદગી કીધી), અને મજદયસ્ની દીન ઉપર એતેકાદ લાવ્યો. આ જોઇ પેલો દેવ (દુશ્મન) ગભરાઇને નાઠો. તેણે જઇને પોતાના વડાને ખબર આપી કે **જરતોશ્ત** તો પૂર નૂરવાળો છે, તેને કેમ મારવો તેની સમજ પડતી નથી. **જરતોશ્તે** જાણ્યું કે તેનો જીવ લેવાની શત્રુઓ તજવીજમાં છે.

૧. ઇજરતે, હા ૪૬, ફ૦ ૧—૨.
૨. તેજ, હા ૪૬, ફ૦ ૭.
૩. પરગ૦ ૧૯, ફ૦ ૧—૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેણે **ગનામિનોને** ધમકી આપી કે દેવની રાહ ઉપર ચાલનારી પેદાયશને હું સદા મારતો રહીશ. **ગનામિનોએ** લાલચ દેખાડી કે અગરજો **જરતોશ્ત** દેવની રાહ ઉપર ચાલનારને નહિ મારે, પણ માજદયસ્નની દીનને એકવાર તર્ક કરે તો તેની સર્વ મોરાદો બર આવે. પણ **જરતોશ્તે** હિમતથી ઉત્તર આપ્યો કે "એકબારગી મારૂં તન અને રવાન અને બુદ્ધિ એકએકથી છુટાં થાય (યાને મારો જાન જાય) તોબી હું મજદયસ્નની દીનને કદી ધિક્કારનાર કે તર્ક કરનાર નથી." **જરતોશ્તના** આવા જવાબોથી **ગનામિનો** અને તેના તાબા તળેના બીજા દેવો, જેવાકે **ઇંદ્ર, સાઉર, નાઓંઘઇતિ, તૌર્વિ, જૈરિચ, એશ્મ, બુઇતિ, દ્રિવિશ, કસવીશ, પઇતિશો,** જે તે બોલવા અને બડબડવા લાગ્યા. **ગનામિનોએ** ગુસ્સે થઇ **જરતોશ્તને** પકડવા તેમને ફરમાવ્યું, પણ આ દેવો જ્યાં ત્યાં દોડધામ કરવા તથા રડવા અને લવવા લાગ્યા. તેઓ અફસોસ કરવા પડયા કે— "ખચિત અફસોસ, કે **પોરૌશસ્પનાં** ઘેરમાં અશો **જરતોશ્ત** પેદા થયો! ક્યાંથી તેનું મોત અમો શોધી લાવિયે? તે તો દેવોને જેર કરનારૂં હથિયાર છે; તે તો દેવોની સામે લડનારો છે; તે તો જુઠાની જુઠાઇને ઉંધાડી પાડનારો છે; તે તો દેવોની પરસ્તેશ કરનારાઓને, દેવોની રાહના નસાને જુઠા વચનની જુઠાઇને તોડી પાડનારો છે." આમ પોકારતા સઘળા દેવો "ગંધાતાં અને અંધારાં દોજખના પાતાળમાં ઘુસી ગયા."

આ ઉપરથી ખુલ્લું દેખાય છે કે **જરતોશ્તના** જાન ઉપર દેવયસ્ન દીનદુસ્મનો તરફથી અનેક વાર ત્રાપ મરાઇ હતી, અને તેની કને માજદયસ્ની ધર્મ છોડી દેવાડવાની માંગણી થઇ હતી. પણ એ સર્વ **જરતોશ્તે** ધિક્કાર સાથ તર્ક કરી પોતાનો જાન જાય તોપણ ભલી માજદયસ્ની દીન છોડી દેવાની ના પાડી હતી, અને પેતાની આ મુશ્કેલી વેળા મજદની બંદગી કરી તેને યાદ કીધો હતો. હવે આ દેવો તે કોઇજ નહિ પણ અસલી વેદિક દેવતાઓને માનનારા લોકો હોવા જોઇયે, જેમની સામે **જરતોશ્તે** કેવી લડતો ચલાવી હતી તે આગળાં પ્રકરણોમાં આપણ જોઇ ગયા છિયે. **જરતોશ્તના** જમાના આગમજ આગળા મજદયસ્ની મજહબમાં ઘણો બિગાડો થયલો હોવો જોઇયે. તે સામે **જરતોશ્તે** હિમતથી વાઅજો કરવા માંડી, બુતપરસ્તી અને જાદુગરી સામે તેણે જબરી કમર બાંધી, અને તેમને જડમૂળથી ઉખેડી કહાડવા માંગી. આ કામો તે જમાનામાં એટલાં તો સાધારણ હતાં કે **જરતોશ્તનો** બાપ **પોરોશસ્પ** પણ તેથી બકાત નહતો એમ તોમત મૂકાયું છે.[1] અસલી મજદયસ્ની ધર્મ આપણ આગળ જોઇ ગયા તેમ એકસરખી રીતે ચાલુ નહિ રહેતાં તેમાં આસપાસના ધર્મવાળાઓનું જોઇને વખ્તે વખ્ત બિગાડો દાખલ થતો હતો, અને આકાશી તત્વો અને રોશનીઓની પૂજા ઉપરાંત બૂતપરસ્તી અને બુરા દેવતાઓની પરસ્તેશ દાખલ થવા પામી હતી. એ સર્વને બદી—ગુનાહ—ગણીને **જરતોશ્તે** તે દૂર કરાવવા માંગ્યું; પણ ત્યારે જેઓ એ જાતની પૂજાના હિમાતીઓ (કવિઓ, કરપનો વગેરે) હોય તેમનો આવા સુધારા કરાવનાર એક કટો શત્રુ થઇ પડવોજ જોઇયે. આજના સુધરેલા જમાનામાં જયારે ધર્મસંબંધી ઝગડાઓ—અને તેથી એકજ ધર્મના બે પાંખડાંઓ વચેના ઝગડાઓ—ખૂનરેજીનું રૂપ લેવા લેવા પામે છે, અને જેઓ હાથમાં આવે તેઓને જીવતા બાળી નાખવામાં આવે છે, ત્યારે આજથી ચાર પાંચ હજાર વરસોની વાત ઉપરના બહુ જંગલી જમાનામાં **જરતોશ્ત** જેવા સુધારકનો જીવ હરકોઇ તદબીરથી લેવાની યુક્તિ નહિ કેમ રચાઇ હોય?

પ્રથમ તો બુતપરસ્તી અને દએવયસ્ની ધર્મવાળાઓ જેઓ દેશના વડા હતા, અને પાદશાહની દરબારમાં બિરાજી માનપાન મેળવનારા

૧. સ્પીગલ, "જરતોશ્ત અને ગુશતાસ્પ."—ગેગરના Eastern Iranians નો દારાબે કરેલો ઇંગ્રેજી તરજુમો, દફ્૦ ૨, સ૦ ૧૯૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતા, તેઓએ **જરતોશ્તની** જુંબેશોથી ગભરાઇને તેને ફરેબથી દાબીજ દેવા માંગ્યો; અને તેમાં જ્યારે નહિ ફાવ્યા ત્યારે લાલચથી તેને તાબે કરવા ધાર્યો, અને શેવટે તેના જીવ ઉપર ત્રાપ મારી. વંદીદાદની **૧૯** મી પરગરદનો ઉપર આપેલો ટુક ઈતેખાબ આ સર્વે બિના સાબેત કરે છે, અને ગાથામાંથી જે સહેજ ઇશારા ઉપર ટાંક્યા છે તેથી એ બિનાને પુરતી મજબૂતી મળે છે. પણ આ રીતે શત્રુઓને આજેજ કર્યા પછી **જરતોશ્તનું** કામ મુજબૂત થતું ગયું. તેણે પ્રથમ પોતાના થોડાક ખેશીઓને પોતાની પક્ષમાં લઇને પછી એક નાનું જેવું પોતાનું મંડળ ઉભું કીધું, અને તે બાદ હવે તેણે ઇરાનવેજના પાદશાહ **કએ ગુશ્તાસ્પ** (કવિ વીસ્તાસ્પ)ની દરબારમાં જવા ધાર્યું. આ પાદશાહ "કવિ" હતો: પેલા વેદિક "કવિઓ"માંનોજ તે એક હતો, અને તેથી તેની આગળ જવાનું, તેને સમજાવી ચાલુ તરીકો તર્ક કરાવવાનું અને નવો મજહબ કબૂલ કરાવવાનું કામ જેવું તેવું મુશ્કેલ નહતું. એ કામ જીવ ઉપર ખેડવા જેવું હતું, પણ તે છતાં **જરતોશ્ત** અને તેના હિમતવાન શાગેર્દો, જેઓમાં કેટલીક તો બાનુઓ પણ હતી તેઓ, પાયતખ્ત બલ્ખ જવા અને પાદશાહ આગળ રજુ થવા નિકળ્યાં. ત્યાં આપણને **જરતોશ્તની** જીંદગીનું વર્ણન આપનારાં પાછળાં લખાણોની શાહદત લેવી પડે છે, કેમકે એ બાબતમાં અવસ્તા આપણને મદદ આપે એમ નથી.

કહે છે કે ઇરાનવેજમાં[1] પોતાનો મજહબ થોડો ઘણો ફેલાયા બાદ **જરતોશ્ત** ત્યાંથી પોતાના સાથીઓને લઇ બલ્ખ તરફ ચાલ્યો. માર્ગમાં નડેલી કેટલીક મુશ્કેલીઓ તેના કહેવાતા મોજેજાઓથી દૂર થઇ, તેમાંની એકતો એક દરિયો પસાર કરવાની હતી. કેટલાક વિદ્વાનો તેને એરેકસીસ નદી માને છે, જે બલ્ખ જતાં આવવી જોઇયે. પણ ડૉ૦ **સ્પીગલ** ધારે છે કે જોકે અસલી લખનારાઓ મોટી નદીને દરિયાને નામે ઓળખે છે એ ખરી વાત છે, તોપણ આ દરિયા તે કોઇ નદી નહિ પણ સેવાન સરોવર હોવો જોઇયે. આ પાણી પસાર કરીને **જરતોશ્તનો** કાફલો કેટલુંક આગળ ચાલ્યો ત્યારે એક બીજો દરિયા નડયો, જેને દાઇતિને નામે ઓળખ્યો છે, પણ પ્રો૦ **આંકુટલ** જ્યારે તેને કેસ્પિયન સમદ્ર સમજે છે ત્યારે **સ્પીગલ** તેને એરેકસીસ અથવા ખૂર નદી ગણે છે. આ નદી પસાર કીધી કે **જરતોશ્ત** ઇરાન સર જમીનમાં દાખલ થયો, પણ પાદશાહ આગળ રજુ થતાં તેને હજી કેટલીક મુદતનો વિલંબ હતો. કહે છે કે તે હવે એક પર્વત ઉપર ખોદાતાલાની યાદમાં મશગુલ થયો. **બિરખુંદ** એ પર્વત અર્દબિલની પડોશમાં હતો એમ જણાવે છે અને **સ્પીગલ** તેને સાવેલન પર્વતને નામે ઓળખાવે છે. પર્વત ઉપરથી પોતાના મજહબના સઘળા સુધારા સાથ પાછો ફર્યા પછી **જરતોશ્તને** તેના શત્રુઓએ એક છેલ્લી વાર પોતાની તરફ ખેંચવાની તજવીજ કીધી, પણ તેમાંબી તેઓ ફાવ્યા નહિ. **સ્પીગલ** ધારે છે કે વંદીદાદની **૧૯** મી પરગરદની જે શાહદત આપણે ઉપર ટાંકી છે તેમાં જણાવેલા બનાવો આ વખ્તે બનેલા હોવા જોઇયે.

ગમે તેમ હોય પણ હવે તેણે **ગુશ્તાસ્પ**ની મુલાકાત ઇછી. તેની આ ઇછા બાબે અવસ્તામાં ઘણા ઇશારા છે. તેણે પ્રથમતો એવી દુઆ ચાહી[1] કે "હું **ઔર્વત્અસ્પ (લોહરાસ્પ)**ના જોરાવર પૂત્ર **કએ ગુશ્તાસ્પને** દીનનાં કામ પ્રમાણે ચલાઉં." વળી પાદશાહની રાણીને પણ પોતાના મજહબમાં લેવા માટે **જરતોશ્તે** આમ ઇછા કીધી હતી[2] કે "દીનના એકમળતા વિચાર, એકમળતા વચન અને એકમળતાં કામો માટે પેલી છુટાપણામાં જન્મેલી અને ભલી **હુતઓસાને** મારા મતને મળતી કરૂં; જે મારી એક ઇશ્વરવાદી

---

૧ પાછળા યાને પેહેલવીના જમાનાવાળા લખનારાઓ અસલ ઇરાનવેજની ઉગમણ તરફ આવેલી ભૂમિને ભૂલી જઇને આઝરબાઇજાનમાં ઇરાનવેજને સમાયલું માની અને મનાવી ગયા છે. બુન્દેહેશમા પણ એવીજ ભૂલ જણાય છે.

૧ આવાં યશ્ત, ફ૦ ૧૦૪.

૨. ગોશ યશ્ત, ફ૦ ૨૬; અશી. યશ્ત, ફ૦ ૪૬.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

માજદયસ્ની દીન ઉપર દિલ લગાડે, તેને જલદીથી શિખે, તથા પોતાના ધણી (પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ**)ને સારી સલાહ આપે." આ રીતે રાજા રાણી પોતાનો મજહબ કબૂલ કરે એવી ભરપૂર ઇછા સાથ **જરતોશ્ત ગુશ્તાસ્પ**ની મુલાકાતે ગયો. આ મુલાકાતની જગા અલબત બલ્ખ પાયતખ્ત હોવું જોઇયે.[1] એ મુલાકાતને દરમયાન ભર દરબાર મળેલી હતી. દરબારીઓ સઘળા **જરતોશ્ત**ની સુધારાવાળી દીનથી બેખબર હતા, માટે આ નવો ધણી જે તરીકો ચલાવવા માંગતો હતો તે તેમને અપમાન ભરેલો લાગ્યો. બંને પક્ષો વચે લંબાણ અને અલબત જોશભરી તકરારો ચાલી, પણ તેમનું એકદમ શેવટ આવ્યું નહિં. જ્યારે શેવટ આવ્યું ત્યારે સઘળા ગભરાટ અને ગુંચવાડામાં દરબાર છોડી ગયા, પણ એટલું કબૂલ કરતા ગયા કે એક પારકા ધણીએ તેમને ધર્મ સંબંધી તકરારમાં માઅત કીધા હતા. આ રીતે **જરતોશ્ત**ની ફતેહ થયલી જોઇ પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ** તેના ઉપર ફિદા થયો. આ તકરારો ચલાવવા માટે બીજે અને ત્રીજે દિને જુના તરીકાવાળાઓ નવી નવી દલીલો સાથે વધારે મજબૂત થઇને લડવા આવ્યા, પણ તેમાં અંતે તેઓ સર્વનો પરાજય થયો. તેઓ પોતાના ચાલુ મજહબનો બચાવ કરી શક્યા નહિ, **જરતોશ્ત** સામે તેઓ તકી શક્યા નહિ. આમ જોઇને હવે આપણા સુધારકે દાવો કીધો કે મને પેગામ્બર ગણવો. પાદશાહ તો તેને કબૂલ રાખવાને તૈયારજ હતો, તોપણ તેણે એકદમ નવી દીન એખ્ત્યાર કીધી નહિ. તેણે **જરતોશ્ત**ને તમામ માનઅકરામ અને મેહરબાની સાથ દરબારમાં રાખ્યો.

જરતોશ્તને માટે શરૂઆતની આ ફતેહ તરતવેળા બસ હતી, પણ આથી તો દરબારના દાનાઓમાં મોટો ખળભળાટ ચાલ્યો. તેઓએ નવી દીન એખ્ત્યાર તો નહિજ કીધી, પણ તે લાવનારને કોઇ પ્રપંચોથી પાદશાહની નજરમાં હલકો પાડવાની તેઓ તદબીર રચવા લાગ્યા. અંતે કોઇક રીતે તેઓએ **ગુશ્તાસ્પ**ને ભમાવ્યો અને **જરતોશ્ત**ને કેદ જવું પડયું, જેમાંથી એક નવો મોજેજો કરીને તે છુટયો—જે બાબે આપણ ચૂપજ રહીશું. પણ **જરતોશ્ત** પોતાની જાતિ ચંચળાઇ અને પોતાના મજહબની સચાઇ સાબેત કરીને છુટયો, જેથી પાદશાહનો એતેકાદ તેના ઉપર હવે વધારે ને વધારે બેઠો. **જરતોશ્ત** કેદ ગયો હતો એવું અવસ્તા ઉપરથી જણાતું નથી, પણ ગાથામાંનો નીચલો ફકરો જો તેનાં કેદખાના બાબેનોજ ઇશારો હોય તો? અમારી અકલના સમજ પ્રમાણે તેમજ છે:—

"ઓ મજદ! (દુનિયામાં) જે મનસુબા જાહેર અથવા છુપી રીતે થાય છે, અને જે કોઇ નાની કસુરને માટે મોટું બંદીખાનું ભોગવે છે (એટલે જેના ઉપર ગેરઇનસાફ અથવા જાસ્તી ગુજરે છે) તે સઘળું તારી રોશન અને ચપળ આંખો વટે તારી અશોઇથી તું જુએ છે."[1]

આ રીતે એકવાર પોતાની ઉપર ગેરઇનસાફી અને જાસ્તી ગુજરી તે છતાં **જરતોશ્ત** એ સંકટમાંથી પણ પાર ઉતર્યો. પાદશાહ, રાણી, શાહજાદાઓ **અસ્પંદિયાર** અને **પેશુતન**, તથા વજીર **જામાસ્પ**, એ સઘળાઓ **ગુશ્તાપ**ની પેગામ્બર ઉપરની બાર હાથની મેહરબાનગીનેજ લીધે નહિ પણ તેની દલીલોથી અને તકરારોથી પોતાની પુરેપુરી ખાતરી થવા ઉપરથી **જરતોશ્ત**ના ચુસ્ત શાગેર્દો થઇ પડયાં; અને પાદશાહી ચેલાઓને લીધે પેગામ્બરનાં કામને હવે જ્યાં જોઇયે ત્યાં ફતેહમંદી મળતીજ ગઇ. આ તેની ફતેહ માટે અવસ્તામાથી અનેક ઇશારાઓ મળે છે, જેમકે-

"અએ **જરતોશ્ત**! તું કે જે બેઉ મીનોની પેદાયશોમાં ઘણોજ જોરાવર, ઘણોજ દૃઢ, ઘણોજ ચાલાક, ઘણોજ ઝડપવાળો, ઘણોજ ફતેહમંદ છે, તેણે સઘળા

૧. પણ મહમદિયાન ગ્રંથકારોમાંના હમ્ઝા અને કાઝવીની જેવા કહે છે કે આજરબાઇજાનમાં, અને ખોંદમીર મુજબ ઈસ્તખ્ર ખાતે, આ મુલાકાત થઈ હતી.

૧. ઇજશ્ને, હા ૩૧, ફ૦ ૧૩. દાદાચાંદજી: "સેતાએશે અહુરમજદ," સ૦ ૨૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દેવો જેઓ હમણા સુધી આ જમીન ઉપર માણસની સુરતમાં દોડતા હતા તેઓને તેં તેમાં ઢાંકી નાખ્યા."[1]

પણ એક બીજે ઠેકાણે **જરતોશ્તની** આ ફતેહ બાબે વધારે ખોલાસાથી જોરદાર લખાણ નજર આવે છેઃ—[2]

"પવિત્ર **જરતોશ્ત** સ્પિતમાન...... જે પહેલાં દેવો અને અજ્ઞાન માણસોના દોરનો છેડો લાવ્યો, જેણે... ......દેવનો નાશ કરનાર, હોરમજદને માનનાર, જરતોસ્તી, દેવથી જુદો, અને હોરમજદી રેવાજવાળો થવાને પસંદ કીધું.

"જે પહેલાં આ હાડમંદ દુનિયામાં દેવથી જુદો પાડનારો અને હોરમજદની રાહરસમને મળતો સખુન બોલ્યો ......તથા તે સખુનો ફેલાવ્યા. જેણે પહેલાં હાડમંદ દુનિયામાં સઘળા દૂર્વેદી કાયદાઓને નહિ ઇજવા લાયક અને નહિ તારીફ કરવા લાયકના જાહેર કીધા......

"........તે દેશોનો સાહેબ અને સરદાર, તથા મોટી, સૌથી ભલી, સૌથી સોહામણી સચાઇને વખાણનાર, તથા દીન, જે બીજી ચાલુ દીનો કરતાં વધારે સરસ છે, તેનો ફેલાવો કરનાર હતો."

....

"જેના જન્મવા અને વાઅજ કરવામાં પાણી અને ઝાડપાનો ખુશ થયાં, અને ઉગ્યાં....."

ઉપલા ફકરામાં **જરતોશ્તે** વાઅજ કરવાનો ઇશારો મળે છે. એવી વાઅજોના ગાથામાંથી અનેક દાખલાઓ મળે છે. દેવપરસ્તોને મજદયસ્ની ધર્મમાં લાવવા માટે તેણે પોતાના એક ઇશ્વરવાદી મજહબની ફિલસુફી સમજાવતાં ઘણીએક વાઅજો તો કરવીજ જોઇયે. **જરતોશ્તની** તેવી એકજ રસિલી વાઅજ ઉપર ડૉ૦ **હાઉગે** ઘણું સુંદર વિવેચન આજ ૨૮ વરસો ઉપર એક ભાષણમાં કર્યું છે.[1] **હાઉગ** એ વાઅજને સર્વથી અગત્યની ગણે છે, જે પેગામ્બરે એક મોટી મિજલસ આગળ કીધી હતી અને જેમાં પોતાના નવા મજહબના સર્વ ફતવાઓ ખુલ્લા કીધા હતા. એ વાઅજ સાંભળવા માટે શેહેરે શેહેરથી લોકો આવેલાં હોય એમ **જરતોશ્તના** શરૂઆતના સખુનો ઉપરથી આબાદ માલુમ પડે છે, અને તે ઉપરથી અનુમાન થઇ શકે છે કે એ વાઅજ કદાચ તેની પહેલીજ હશે. પાદશાહે મજહબ એખ્ત્યાર કર્યા પછી લોકોની જીજ્ઞાસા ઉશ્કેરાયાથી નવા મજહબ બાબે જ્ઞાન મેળવવા અને તે પસંદ કરવા, અથવા તેને હઠધૂત કરવાની મતલબથી પાસેનાં તેમજ દૂરનાં લોકો આ મોટી મિજલસમાં શામેલ થયલાં હોવાં જોઇયે. એ વાઅજની મતલબમાં **જરતોશ્તના** નવા મજહબનાં મૂળતત્વો સમાઇ ગયલાં જણાય છે. ડૉ૦ **હાઉગે** સમજાવ્યા મુજબ તે આપણ ટુકમાં આ ઠેકાણે જોઇ જઇશું કે—

૧—દુનિયામાં જ્યાં જોશો ત્યાં બેવડાપણું છેઃ રોશની અને અંધકાર; ભલાઇ અને બુરાઇ; હાલની જીંદગી અને ભવીષની જીંદગી; માણસાઇ ડહાપણ અને ખોદાઇ ડહાપણ; ઇત્યાદી.

૨—માત્ર હાલનીજ જીંદગી મોતને આધિન છે; પણ ભવિષની જીંદગી ઉપર નાશ કરનારી ખોદાઇ શક્તિ (અહ્રમઇન્યુ = ગનામિનો) નો કાબુ નથી.

૩—જગતમાં શરૂઆતથીજ બે શક્તિઓ કામ કરે છે. એક (સ્પેન્તોમઇન્યુ= સપેનામિનો) જીંદગી બક્ષે છે; બીજી (ગનામિનો) તેનો નાશ કરે છે.

---

૧. ઇજશ્નેે, હા ૯, ક૦ ૧૫. કાંગાઃ "ઇજશ્ને તથા વીસ્પરદ બામાએની," સ૦ ૫૬.

૨. ફરવરદીન યશ્ત, ક૦ ૮૮ થી ૯૧ તથા ૯૩. મેહરજીરાણા અને વાછાઃ "યશ્ત બામાએની," સ૦ ૨૦૫, અને ૨૦૭.

૧ હાઉગઃ "A Lecture on an original Speech of Zoroaster," સ૦ ૧ થી ૧૭. એ વાઅજ થી કાંઇજ નહિ પણ ગાથા અહુનવઇતિ એક આખું પ્રકરણ બન્યું છે અને આજે તે ઇજશ્નેના ૪૫ મા હાને નામે ઓળખાય છે.

૪—આ બેઉ શક્તિઓ ભલાઇ અને બુરાઇ વચે મતફેર પડાવે છે; અને સર્વ જાતના ઝગડા તેમનાથીજ જન્મ લે છે, જેમાં અંતે ભલી શક્તિ (સપેનામિનો) ફાવે છે.

૫—માણસની મૂળ ફરજ આ દુનિયામાં એજ છે કે તેણે ખોદાના સખુન અને હુકમોને તાબે થવું.

૬—જે નાફરમાન થાય તેને મોતની સજા મળે છે.

૭—ભલાઇનો વિચાર અહુરમજદે પેદા કીધો છે, પણ ભલું કરનારી શક્તિ તે અહુરમજદ નથી. આ ભલાઇના વિચારથી ભલું મન, ખોદાઇ શક્તિ, ભક્તિભાવ, તાબેદારી વગેરે જન્મ પામ્યાં છે.

૮—ખોદાઇ શક્તિની સામે કોઇથી પણ થઇ શકાવાનું નથી.

૯—જેઓ ખોદાનો વચન માનશે તેઓ સઘળી ખામીઓથી મુક્ત થઇ અમર્ગી મેળવશે.

૧૦—ખોદાઇ શક્તિ, જે જેમ માણસમાં તેમજ આખી કુદરતમાં ફરી વળેલી છે, તે વડે ઉસકેરાઇને કરવામા આવતાં કામો મારફતે ખોદા આ દુનિયામાં પોતાનો અમલ ચલાવે છે.

૧૧—માણસે ખોદાની પ્રાર્થના અને પૂજા કરવી જોઇયે; જેઓ ભલા છે તેમની પ્રાર્થના તે સાંભળે છે.

૧૨—સર્વ માણસો ખોદાની બક્ષેશથી જીવે છે.

૧૩—પવિત્ર માણસોના આત્મા હવે પછી સદાની જીંદગી ભોગવશે; પણ દુષ્ટ માણસોના આત્મા સદાની સજા ભોગવશે.

૧૪—સર્વ પેદાયશો અહુરમજદની પેદા કીધેલી છે.

૧૫—ભલાં મન, ભલી વાણી, અને ભલાં કામની સચાઇ તે તેજ છે.

આ સઘળી ફિલસુફીથી પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ** જેવો ભલું પસંદ કરનારો બાહદુર પાદશાહ ખુશ થયો અને **જરતોશ્ત** તેનો રાહબર થયો. પાછળી કેતાબો મુજબ **જરતોશ્તે** તેનું બેહસ્ત દેખાડયું, **પશુતનને** અમર બનાવ્યો, **જામાસ્પને** ડહાપણ બક્ષ્યું, અને **અસ્પંદિયારને** નહિ જીતાય એવો કીધો;—કેમકે એ સર્વ રાજવંશીઓએ નવો માજદયસ્ની ધર્મ, જે હવેથી **અહુરમજદી-જરતોશ્તીને** નામે ઓળખાવા લાગ્યો, તેને પહેલાં અખત્યાર કરીને તેના ફેલાવા માટે સઘળી મદદ આપી હતી. આ મદદથી અસલી બૂતપરસ્તીવાળાઓ તો હવે છેક્જ લાઇલાજ થઇ ગયા, અને **જરતોશ્તની** વધતી જતી ફતેહ જોઇને ઇરાનવેજમાંથી નાબુદ થઇ ગયા.[1] કહે છે કે એજ વખ્તે પાદશાહે બલ્ખ ખાતે એક પહેલવહેલું આતશખાનું બાંધ્યું. શાહનામાં મુજબ આ મેહરબુર્જીન અથવા બુર્જીન મેહર નામના આતશનું મકાન હતું. પણ **ગુશ્તાસ્પનાં** બાપ **લોહરાસ્પે** પોતાના જમાનામાં બુર્જીન નામના આતશનું મકાન બાંધેલું કહેવાય છે તેથી આ જુદુંજ હતું. બુન્દેહશ મુજબ[2] આ બુર્જીનમિત્રો (બુર્જીન મેહર) આતશ **ગુશ્તાસ્પે** રેવંદ પહાડ[3] ઉપર સ્થાપ્યો હતો, જેને માટે કહે છે કે તેનાં બળતાંમાંથી મુદલ ધુમાડો નિકળતો નહતો. ઉપલા સઘળા પાદશાહી ખાનદાનીઓનાં નામો અવસ્તામાં ઘણાં માન સાથ યાદ કીધેલાં આપણ જોઇયે છિયે, તે તેમની નવી દીનને આપેલી મદદ માટેજ હોવું જોઇયે. **જામાસ્પ** હકીમ—પાદશાહનો દાના વજીર—એક મોટો લડવૈયો પણ હતો, અને **જરતોશ્તના** મજહબ તરફથી તે દએવયસ્નાનો સામે ઘણી વેળા લડયો હતો. એવી એક લડાઇ બાબે અવસ્તામાંથી[4] ઇશારો મળે છે.

૧. ઇજશ્ને, હા ૯, ફ૦ ૪૬. ૨. મ૦ ૧૭, ફ૦ ૮.

૩. આ પહાડ ખોરાસાનમાં છે, જેનો અર્થ 'કિર્તિવાન' થાય છે. તેનું બીજું નામ 'પોશ્તવિશ્તાસ્પાન' છે. જમ્યાદ યશ્તમાં તે રએવઉશને નામે ઓળખાયો છે, જેનો અર્થ 'પ્રકાશિત-ચળકતો' એવો થાય છે.

૪. આવાં યશ્ત, ફ૦ ૬૭-૬૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ આવી લડાઇઓમાંની એક સર્વથી મોટી અને સર્વથી યાદગાર જીહુનના દરિયા (નદી)ની પેલી બાજુના તુરાની મુલકના પાદશાહ **અર્જાસ્પ** સાથ પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ**ને લડવી પડી હતી, અને તે જરતોસ્તી ધર્મને માટેજ—એ ધર્મના બચાવને થકીજ—લડવામાં આવી હતી. તેમાં ઇરાનના પાદશાહી કુટુંબની અને લશ્કરની ઘણી ખુહારી થઇ હતી. એ લડાઇમાં પાદશાહ **લોહરાસ્પ**નું તેમજ પેગામ્બરનું પોતાનું પણ ખૂન થયું હતું. પણ એ સઘળી આફતો છતાં કએ **ગુશ્તાસ્પે જરતોશત**ની હયાતીબાદ પણ તેના આણેલા ભલા મજહબને થકી પોતાની લડાઇ ચાલુ રાખીને તેના બદલા દાખલ તુરાન જીત્યું, દીનદુસ્મનોનો નાશ કીધો, અને તેમના મુલકમાં જરતોસ્તી મજહબનો ફેલાવો કીધો. તે વખ્તે મધ્ય એશિયામાં થયલા આ ફેલાવાથી ત્યાંનાં લોક વંશપરમપરા એ મજહબને એટલાં બધાં ચુસ્તપણે વળગી રહ્યાં હતાં કે છેક આજે પણ ત્યાં કેટલીક જરતોસ્તી રાહરસમ મુસાફરોની નજરે પડી છે, જે બાબે આ તવારીખના એક પાછળા ભાગમાં આપણુ લંબાણથી બોલીશું. **અર્જાસ્પ** સાથની લડાઇની શરૂઆત **જરતોશત**ની પોતાની ઉસકેરણીથી થયલી શાહનામું જણાવે છે. આ લડાઇની વિગતો શાહ **ગુશ્તાસ્પ**ના દાસ્તાનમાં વિગતે વાંચવામાં આવશે. અવસ્તામાં **અર્જાસ્પ**ને "દૂર્વંદ" ગણ્યો છે, કેમકે તે જોકે અસલી **મજદયસ્ની** દીનવાળો હતો તોપણ પાછળથી દાખલ થયલી દેવપરસ્તી અને મૂર્તિ પૂજાનો તે હિમાતી હતો. તેથીજ તેને **ગુશ્તાસ્પે** પોતાના મૂખ્ય આઠ શત્રુઓમાંનો એક ગણ્યો હતો, અને તેમ ગણીનેજ તેની સામે લડાઇ લઇ જઇ તે જીત્યો હતો.

પોતાના મજહબને માટે ઉઠેલી આ જબરી લડાઇનું ભલું પરિણામ જોવાને પેગામ્બર જીવતા રહ્યા નહિ. અવસ્તામાં **જરતોશત**ના મરણ બાબે કશું નથી. એક બે અસલી યુનાની લખનારાઓ મુજબ **જરતોશત** પોતાની ઇચ્છાથી વિજળીના આતશ વડે બળી મરણ પામ્યો હતો. **મસુદી** નામે મહમદિયાન ગ્રંથકાર મુજબ મરણ વખ્તે તેની વય ૭૭ વરસની હતી; પણ પેહલવી પુસ્તકો મુજબ તેનું ખૂન થયું હતું. જ્યારે **અર્જાસ્પ** ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો, અને **ગુશ્તાસ્પ**ની ગેરહાજરીમાં પાયતખ્ત લૂટ્યું અને તેને આગ લગાડી, ત્યારે તેના એક સરદાર **તુરબરાતુરે** પેગામ્બરનો તેની ખેલવતગાહમાં જઇ જીવ લીધો હતો.[1]

ફસલ ૨—પેગામ્બરની ખુબી.

યુરોપિયન વિદ્વાનો, જેઓએ અવસ્તાવાણીનો અભ્યાસ કીધો છે, તેઓએ **જરતોશત**ની એકઆવાજે તારીફ કીધી છે. તેના ગાથાવાણી

---

૧. દસ્તુર પેશોતનજી બેહરામજી સંજાણાએ આપેલા "પેગામ્બર જરતોશતના જન્મારાના હેવાલ"માં પેગામ્બરનાં આ રીતે થયલાં ખૂન બાબે કરેલાં બયાન ઉપરથી ડૉ૦ સ્પીગલે તેની શાહદત જાણવા માંગી હતી, તે ઉપરથી તેમના બેટા એરવદ દારાબે "Eastern Iranians"વાળાં પુસ્તકનાં દફતર ૨ જાંને સફે ૨૧૬ ની નોટ ૧ લી માં કેટલોક ખોલાસો આપ્યો છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાંક જાણીતાં પેહલવી લખાણોમાં ઉપલા ખૂનીનું નામ તુરિબ્રાદવેખ્શ લખ્યું છે, અને એજ નામનો ધણી પોતાનો ખૂની છે એમ જરતોશતે જાહેર કરેલું દીનકર્દમાં નોંધેલું છે. બહમન યશ્ત (પ્ર૦ ૨, ફ૦ ૩), સદદર (પ્ર૦ ૯, ફ૦ ૫), અને દાદેસ્તાને દીની (પ્ર૦ ૭૨, ફ૦ ૮) માં પેગામ્બરનો જીવ લેનાર દાખલ ઉપલાજ તુરાનીનું નામ જણાવેલું છે. છેલાં પુસ્તકમાં તો તેને 'કરપ' અને જાદુગર કહયો છે. બુન્દેહશમાં આ ખૂની બાબે કશું નથી, પણ "જાદ સ્પરમ" નામે બીજી પેહેલવી કેતાબમાં આ ખૂનો બાબે કેટલીક વિગતો આપેલી છે તે ડૉ૦ વેસ્ટે અજવાળાંમાં આણી છે (Pahlvi Texts, ભાગ ૧, સ૦ ૧૯૫, નોટ ૫). એવું જણાય છે કે કરપ નામની જ્ઞાત અથવા વંશ, જે ડૉ૦ હાઉગ મુજબ મૂર્તિ પૂજાની ક્રિયા કરનાર હતું, તેમાંના પાંચ જાદુગર ભાઈઓ પ્રથમથીજ જરતોશતના શત્રુ હતા. તેમનાં નામો આ મુજબનાં હતાંઃ—બ્રાતરવખ્શ, બ્રાત્રોયિશ્નો, તુરબ્રાગ્રેશ, અંજનો, અને નસ્મ. આ માંહેલો પહેલો તુરે બ્રાતરવખ્શને નામે પણ ઓળખાય છે. એઓ સઘળા પાદશાહ મિનોચેહરની બહેનની ઓલાદના હતા. દીનકર્દ (૬. ફ૦ ૭) મુજબ તુર-એ-બ્રાત્રોકરેશ નામનો કરપન (યાને ઉપલા પાંચમાંનો ત્રીજો) જરતોશતને તેનાં બાળપણમાં ઈજા કરવા ગયો હતો. સદદરે બુન્દેહેશ નામની કેતાબ મુજબ જરતોશત બલખમાં નહિ પણ ઈરાનવેજમાં મરણ પામ્યો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપરથી **સ્પીગલ, હાઉગ, ગેગર, મિલ્સ** અને બીજા ઘણાઓ તેને હયાતી ભોગવી જનાર કબૂલ રાખે છે એટલુંજ નહિ પણ તેની ફિલસુફીઓ અને નીતિની શિખવણીઓ ઉપરથી તેને આર્ય સુધારાનો એક મહાપુરૂષ ગણે છે. **હાઉગ** મુજબ તેના ધર્મનો મૂખ્ય ભાવાર્થ એક ખોદાને માનવાનું શિખવે છે. તે શિખવે છે કે દેવતાઓ કંઇ ઘણા નથી, પણ ખોદા એકજ છે. તેની ફિલસુફી એવી છે કે એક ખોદાની બે મૂખ્ય શક્તિઓ છે, જેઓ દુનિયાની હસ્તી અને જ્ઞાનનાં મૂળ કારણો છે. તેની નીતિના સબક એ છે કે નેક વિચાર, વચન અને કર્મથી માણસનું તારણ થાય છે. ડૉ૦ **હાઉગ** કહેછે કે જ્યારે **પ્લેટો** જેવો ફિલસુફ પાછળા જમાનાની સંપૂર્ણ ફિલસુફી જેવું જાહેર કરી ગયો નથી, તો તેની હજારો વરસ આગમજ થઇ ગયલો ફિલસુફ **જરતોશ્ત** પાછલી ફિલસુફીનાં ભંડાર તો કયાંથીજ મૂકી જાય? "તોપણ જે થોડાક ફિલસુફી ભરેલા વિચારો તેની શિખામણોમાંથી મળી આવે છે તે દેખાડે છે કે તે એક મોટો અને ઉંડો વિચાર કરનાર હતો, જે પોતાના જમાનાના દાનાઓથી ઘણો આગળ વધેલો હતો, અને વળી પોતાની પછી ઘણીએક સદીઓ બાદ થઇ ગયલા ઘણાજ વિદ્વાન માણસો કરતાં પણ તે ઘણો કુશળ હતો. અસલી ગ્રીક અને રોમન લોકો, જેઓ પોતાનાં જ્ઞાન અને ડહાપણને માટે ઘણા મગરૂર હતા, તે છતાં તેઓ પણ તેની જે ભારી વખાણ કરી ગયા છે તેજ માણસજાતની બુદ્ધિના વધારાના ઇતિહાસમાં જે ઉંચી અને મરતબા ભરેલી જગા તેણે એકવાર હાથ કીધેલી હોવી જોઇયે તેની પૂરતી સાબેતી છે."[1]

ડૉ૦ **મિલ્સ જરતોશ્તને** એક ઐતિહાસિક માણસ થઇ ગયલો કબૂલ રાખે છે; ગાથાં તેના બનાવેલા કહે છે; તેનો મજહબ તેની આગમજના તેમજ તેની પાછળના મજહબવાળાઓ–મજદયસ્નાનો–ની પેઠે આગળ વધતો સુધારો દેખાડનારો હતો એમ જાહેર કરે છે. તોપણ **જરતોશ્તનો** આ મોટો વખાણનાર એ પેગમ્બરને સુધારાવાળો–ધર્મ સુધારનારો–ગણતો નથી; કેમકે તેણે પોતાની આગમજના ધર્મવાળાઓનો તુચ્છકાર કીધેલો જણાતો નથી. અસલી આર્ય દેવતાઓ–ઇરાની ઇજદો–અહુરમજદ નામના એકજ પરમેશ્વર આગળ ગૂમ થઇ જાય છે, તોપણ તે ઇજદોને **જરતોશ્તે** નહિ માનવા ફરમાવ્યું નથી, એમ કહી **મિલ્સ જરતોશ્તને** ધર્મનો સુધારો કરનાર ગણતો નથી. આ લખનાર વળી જણાવે છે કે **જરતોશ્તે** આપણને એવાં લખાણો પૂરાં પાડયાં છે કે જેમાંનો એકે એક શબ્દ વિચારથી ભરપૂર લાગે છે. આ વિચારોને લંબાણ નહિ કરતાં એકથી બીજા છેડા સુધી મુખ્તેસરમાં દર્શાવેલા છે, અને જાહેર કીધું છે કે અહુરમજદના જે નીતિ ગુણો[1] છે તેઓને તેણે આદમીના જાનને ચહડતે દરજ્જે બનાવવા તથા તેનું શેવટે તારણ કરવા માટે કાસદ તરીકે મોકલ્યા છે.[2] આગળ ચાલતાં **મિલ્સ** લખે છે કે "તે (**જરતોશ્ત**) હિમતવાન હતો તેમાં તો આપણુ ચોકસ છિયે; પણ આ વાતબી જાહેર છે કે લોહી રેડવામાં તે આનાકાની કરતો નહતો. આફતવેળા તે ચૂપ રહેતો નહતો, અને તે ઉપર ફતેહ મેળવવા માટે તેની પૂઠે લાગવાની વળી તે નવાઇ જેવી ખૂબી ધરાવતો હતો. તેના લાગવગનો વિસ્તાર નાનો નહતો. પ્રાંતો તેમજ ગામો સાથ, લશ્કરો તેમજ આસામીઓ સાથ, તેને કામ હતું. રાજ્ય કરતો પાદશાહ અને મોભાદાર સરદારો, અસલના વખ્તથી ઉતરી આવેલા પવિત્ર ભણતર તરફ મોટું માન ધરાવનારા થોડાએક દાના આદમીઓ—એઓથી તેનું મંડળ બન્યું હતું; અને એ સઘળાંની જોડે સ્વચ્છ ધર્મગુરૂઓ તથા તેમને પગલે ચાલનારા આમ લોકો તેના શ્રોતાજણો હતા. તેનાં આ મંડળમાં રાજા, પ્રજા અને અમીર ઉમરાઓ મળીને

૧. Essays on the Parsees &c, સ૦ ૨૯૯–૩૦૧.

૧. પાછળથી જેમને અવસ્તામાં અમશાસ્પંદોનું નામ મળ્યું છે તેઓ.

૨. મિલ્સ: Gathas, દિબાચો, સ૦ ૨૩–૨૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ત્રણ વિભાગ હતા.[1] તે જમાનામાં દેશમાં ભારી ગડબડ થઇ રહેલી હતી, તેથી પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ**નું તખ્ત પણ ભયમાં આવી પડયું હતું. ગૃહ્મ, બેણ્ડુવ, કવિ, કરપન, ઉસિગ, એ સઘળા શત્રુઓ હતા. **જામાસ્પ, મેદિયો માહ, ફ્રશઓસ્ત્ર**, એ સઘળા પાદશાહની જોડે **જરતોશ્ત**ના દોસ્તો હતા. **જરતોશ્ત**ની પવિત્ર વાણી માત્ર ખોદાઇ બશારતનું પરિણામ હતું, કાંઇ મોજેજાનું નહિ."[2]

જરતોશ્તના જમાના ઉપર આપણ આવીશું ત્યારે ખોલાસાવાર જોઇશું કે તે આજ ૪૫૦૦ વરસો' ઉપર થઇ ગયો હતો. આમ હોવાથી આજના જાણીતા સર્વ મોટા ધર્મો કરતાં **જરતોશ્તી** ધર્મ જુનો ઠરે છે. એક નામીચી ઈંગ્રેજ લખનારી બાનું મુજબ **જરતોશ્ત** તવારીખના જમાનાની શરૂઆતમાં પોતાનો ધર્મ શિખવી ગયો છે, અને તેની તે શિખવણીને લીવેજ આજના જમાનાને ખબરદારીનો વારસો મળ્યો છે. પણ જો **જરતોશ્ત** હયાતી ભોગવી ગયેજ નહોત તો આજે માણસજાતનું જ્ઞાન કેટલું હોત અને કઈ તરફ દોરવાઇ ગયું હોત તે વિચારી પણ શકાતું નથી.[3]

પ્રો૦ **રાથ** નામનો જર્મન વિદ્વાન મી૦ **કામાજી**એ ઈંગ્રેજીમાં તરજુમો કરેલા પોતાના એક સુંદર ગ્રંથમાં કહે છે કે ખ્રિસ્ટી ફિલસુરીની ઉત્પત્તિનું મુળ જરતોશ્તી ફિલસુરી છે. થોડાંક વરસો સુધી એમજ મનાતું હતું કે યુનાની ફિલસુરી યુનાનમાંજ સ્વતંત્રપણે ઉગી નિકળી હતી. પણ ખરૂં જોતાં તે વધારે અસલી મિસર અને ઇરાનની બકેત્રીયન ફિલસુરી ઉપરથી જન્મ પામી હતી. (**પથાગોરાસ** અને **પ્લેટો** જેવા વિદ્વાનોની ફિલસુરીના વિચારો પણ **રાથ** મુજબ ઇજીપ્ત અથવા બલ્ખમાં જાહેર થયલી ફિલસુરીમાંથી ઉછીકા લીધેલા છે. એ રીતે જોતાં આજની ફિલસુરીનું પાળણું જોઇશું તો ઇજીપ્ત અને ઇરાનમાંથી મળી આવશે, અને એ હાલની ખ્રિસ્ટી ફિલસુરીને આજની હાલતે પુગતાં નજદીક ૩૫૦૦ વરસો લાગ્યાં છે. વળી તે ખુલ્લા શબ્દોમાં કહે છે કે "વિચારો ચલાવવાની આપણી અર્વાચિન રૂઢી પોતાની શરૂઆત ખરેખર **જરતોશ્ત**માંથી મેળવે છે," અને "ખ્રિસ્ટી ધર્મ જરતોસ્તી મજહબની કલ્પનામાંથી ખીલી નિકળ્યો છે." યુનાની ફિલસુરીનું જ્યારે મરણ નિપજ્યું ત્યારે તેને જન્મ આપનારી બેમાંની એક ઇજીશિયન ફિલસુરી પણ નાબુદ થઇ, અને જરતોસ્તી ફિલસુરી ધીમે ધીમે આથમણા મુલુકોમાં ફાવી નિકળી, જ્યાં તેને મોટે ભાગે નવેસરથી નવી ઢબ ઉપર રચવામાં આવી, તોપણ તે પોતાની મૂળ બાબતોમાં તો જેવી ને તેવી અસલ હાલતમાંજ રહી." આ રીતે જોતાં **જરતોશ્ત**ની ફિલસુરી સર્વથી પ્રાચિન છે, અને તે ઉપરથી વચગાળે અનેક ફિલસુરીઓ જન્મ લઇ નાબુદ થઇ છે, તથા આજની સર્વેથી ઉત્તમ ગણાતી ખ્રિસ્ટી ફિલસુરીનું મૂળ પણ તેજ છે.[1]

ડૉ૦ **મિલ્સ** પણ એમજ કહે છે. તેના આ શબ્દો છે કે યહુદીઓએ ઘણા વિચારો જરતોસ્તી ફિલસુરી ઉપરથી લીધેલા છે, અને ખ્રિસ્ટી મજહબનાં પવિત્ર ગાયનોના વિચારો ગમે એટલા ઉત્કૃષ્ટ હોયા છતાં તેમનું મૂળ **જરતોશ્ત**ના પુરાણા વચનોમાં છે.[2]

અવસ્તામાં **જરતોશ્ત**ની ખુબીનું જાબજા વર્ણન આવે છે, તે ઉપરથી મી૦ **કામાજી** સંક્ષેપમાં જણાવે છે[3] કે તે સૌથી સરસ અ-

૧. તેજ, સ૦ ૨૫.

૨. મિલ્સ: Gathas, દિબાચો, સફે ૨૬. ખુદ જરતોશ્તી ધર્મ બાબે તેણે બીજે ઠેકાણે સારા વિચારો દર્શાવ્યા છે (સ૦ ૪૬–૪૭) તે અમે પછવાડે ઉતારી લીધા છે. જુઓ પછવાડે, બાબ ૭, ફ્રસલ ૪; વધારો.

૩. મિસ ફ્રાન્સીસ કૉબ.

૧. રૉથ—કામા: The Egyptian and Zoroastrian Doctrines of Faith, સફે ૨૦ થી ૨૨, ૧૦૭ અને ૧૧૧, ઈત્યાદિ.

૨. મિલ્સ: "The God of Zoroaster," એ નામનો વિષય, "The New World" નામનાં અમેરિકન ત્રિમાસિક માહવારીમાં.

૩. "જરતોશ્ત નામુ," સ૦ ૧૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

થોરનાન (યાને ધર્મ ગુરૂ), સૌથી સરસ રથેસ્તાર (યાને પેહલવાન), અને સૌથી સરસ વાસ્ત્રિઓશ (યાને ખેતીબાન) હતો. તે બધી પ્રકારે આ દુનિયામાં સૌથી સરસ આદમી હતો. જેમ તેની આગમજ, જેમ તેના જમાનામાં, તેમજ તેની પછી, તેના જેવો બીજો કોઇ થઇ ગયો નથી. **જરતોશ્ત** વળી ખુર યાને નૂર ધરાવતો હતો. અવસ્તામાં એક ઠેકાણે[1] જણીવ્યા મુજબ **જરતોશ્ત** ખુબસુર્ત તન, સારાં ઘુટણ અને લાંબા હાથનો હતો, અને તેનાં તનની આસપાસ નૂર ફરી વળ્યું હતું તથા તેનું રવાન સુખી હતું. જેમ અહુરમજદ પેલી દુનિયાનો તેમ **જરતોશ્ત** આ દુનિયાનો સરદાર હતો. તે આ દુનિયાનો એક ઇજદ હતો; અહુરમજદ પછી ઉતરતો મરતબો **જરતોશ્ત**નો હતો; અને તેની ફતેહની તમામ કરામત સચાઈથી કામ લેવામાં હતી. તે સાચો હતો, અને તે ઉપરથી બીજાઓને બોધ દેવામાં આવે છે[2] કે "સપેતમાન **જરતોશ્ત** જેવા રાસ્ત થજો."

જરતોશ્તની બીજી ખુબીઓ ટુંકમાં આ રીતે દેખાડી આપી શકાશે. બદીની સામે તે હિમતથી અને હિકમતથી થતો અને ખંતીપણે લડીને ફતેહની આશા રાખતો હતો. લાલચ સામે તે હમેશાં મન મજબૂત રાખતો હતો. ખોદાઇ જ્ઞાન મેળવવાની તેની ઉત્કંઠા ભારી હતી. તનદોરસ્તીની જાળવણી માટે તે આતુર હતો. ખેતીવાડી અને લગ્ન એ એને ઉત્તમ ફરજ ગણતો હતો. લગ્નની પવિત્રાઇ અને એખલાસવાળી જીંદગીને તે પસંદ કરતો હતો. જેને ઘટે તેને સખાવત કરવા અને જેને ઘટે તેને સજા કરવાનો તેનો હુકમ છે. નીતિ વિના ભણતર નહિ હોય, અને ક્રિયાથી મળતું સવાબ નીતિ વિના રદ છે, એવી તેની શિખવણી છે. તેની વળી આખી શિખામણ છે કે આસપાસનાઓ સાથ મળતાં રહેવાથી લાભ છે, અને આપણી ઉપર જફાઓ ગુજરે તે છતાં એકલા અહુરમજદને વળગી રહેવામાં ફતેહ છે.[1]

---

૧. અષી યશ્ત, ફ૦ ૨૧-૨૨.

૨. આફ્રીને પેગામ્બર જરતોશ્ત.

૧. આ સઘળી બાબતમાં વધારે માહિતગારી મેળવવા ઇછનારે એરવદ શે૦ દા૦ ભરૂચાનાં "અશો જરથોસ્તની કેટલીએક બુલંદ ખાસીઅતો અને કામો-ગાથા પ્રમાણે," એ નામનાં ભાષણો વાંચવા—રાહનુમાએ માજદયસ્નાન સભા, દફ૦ ૫ મું, અંક ૧ લો.

બાબ ૫.

જ઼રતોશ્તનો જમાનો.

૧— જ઼રતોશ્તના સને બાબે ગુચવાડો. ‘જ઼રથુશ્ત્ર’ નામના રમુજી અપભ્રંશ.—પારસી લખનારાઓમાં સને બાબે મોટો મતફેર—પ્રદેશી લખનારાઓ મુજબના અનેક જ઼રતોશ્ત—જમાના બાબે અસલી લખનારાઓના હેરફેર અભિપ્રાયો—જ઼રતોશ્તને ઈ. પૂ. ૬૦૦૦ વરસો ઉપર લઈ જવાનો એક સબબ.

૨—શું પેગામ્બર ઈસ્વી ૬ ઠી સદીમાં થઇ ગયો હતો?—રૂમી લખનારાઓના અભિપ્રાયો—એમિયેનસ માર્સેલિનસની ખરી અટકળ—તે બાબેના પુરાવા—જ઼રતોશ્ત બાબે હિરૉડોટસની ચુપકીદી—દારાયસના લેખોમાં જ઼રતોશ્તનું નામ નથી—ટીશ્યસ મુજબ જ઼રતોશ્ત બલ્ખમાં થઈ ગયો હતો.

૩—પેગામ્બરના જમાના બાબે મી૦ કામા, હાઉગ અને મેકસમ્યુલર—વેદના જમાના બાબે મતફેર—બેરોસસની ગણત્રીને આધારે જ઼રતોશ્તી સનેની શોધખોળ—બેબિલનમાં જ઼રતોશ્તી અમલ—જ઼રતોશ્તી ધર્મગુરૂઓ રાજ્યના પણ ધણી હતા—બેબિલનના “આઠ મિડયન પાદશાહો” બાબે ખોલાસો—જ઼રતોશ્તના જમાનાનો કંઈક ભરૂસેદાર હિસાબ—અવસ્તાના વિદ્વાનોનાં મત.

ફ઼સલ ૧—જરતોશ્તી સને બાબે ભાંજગડ.

જેમ ઇરાન જેવો કોઇપણ દેશ તવારીખમાં પ્રખ્યાત નથી, જેમ જરતોસ્તીઓ જેવી કોઇ પણ કોમ પોતાના હજારો વરસોના જુના મજહબને વળગી રહેલી નથી, તેમ **જરતોશ્ત** જેવો કોઇ પણ પેગામ્બર એવો નથી થઇ ગયો કે જેના જમાનાને માટે અજાયબ જેવો ગુચવાડો ચાલતો હોય. તવારીખનો કોઇપણ વિષય એવો કદાચજ મળી આવશે કેજે ઉપર **જરતોશ્ત**ના જમાનાના વિષય જેટલી તકરારો અને જોસ્તેજોઇ ચાલી હોય, જે ઉપર શું અસલી કે શું આજના સંખ્યાબંધ લખનારાઓએ કલમ ચલાવી હોય, અને તોપણ જેનું શેવટ જેટલું ને તેટલું દૂર રહ્યું હોય. **જરતોશ્ત**ના જમાના યાને સનેની બાબતમાં જેટલી ચર્ચા ઉઠી છે અને પુસ્તકો લખાયાં છે તેટલું બીજા કોઇ પણ મોટા પેગામ્બરના સંબંધમાં થયું ન હશે. બીજો કોઇબી પેગામ્બર એવો નથી થઇ ગયો કે જેના સનેને માટે ઇતિહાસકર્ત્તાઓએ એકેકથી ઉલટા વિચારો આપીને ગડબડગોટો કરી મૂક્યો હોય; જેનું નામ તવારીખ નવેશોએ અનેક રૂપમાં લખ્યું કે જાહેર કીધું હોય; જેનાં નામના એક ડજન અર્થો વિદ્વાનોએ એકેકથી જુદા પડીને આપ્યા હોય; જેના જમાના બાબે ફિલસુફો અને બીજા આલમાઓએ બરખેલાફ કલમ ચલાવી હોય; અને છેલેનાં જેનાં નામના ૯ થી વધારે ધણીઓ થઇ ગયલા હોવાથી ખરા **જરતોશ્ત** પેગામ્બરની તારીખ બાબે જબરદસ્ત મતફેર પડી ગયો હોય. અફસોસની વાત છે કે અર્વાચિન તેમજ પ્રાચિન લખનારાઓએ એકેકને પગલે નહિ ચાલતાં જુદાં જુદાં કારણો ઉપરથી, અને જુદી જુદી ગણત્રીઓ ગણીને, **જરતોશ્ત**ના જમાના બાબે વસવસો ઉભો કીધો છે, એ નામના એક ને બદલે અનેક ધણીઓ માટે લખી ગયા છે, તે દરેકને પેગામ્બર દાખલ ઓળખી ગયા છે; અને તે દરેકનો જમાનો આપવાની તજવીજ કરતાં કોઇએ કંઇ અને કોઇએ કંઇ તારીખો આપી છે અને સનેઓ નોંધ્યા છે.[1]

---

૧ જેમ જ઼રતોશ્તના સને બાબે તવારીખનવેશોમાં જબરો મતફેર છે તેમ તેનાં નામના ઉચ્ચાર બાબે પણ રમુજી તફાવત જણાય છે. ડૉ૦ સ્પીગલે એ બાબતમાં એક ટીપ આપી છે તે મુજબ રૂમી અને યુનાની લખનારાઓ અવસ્તાના ‘જ઼રથુશ્ત્ર’ (Zarathushtra) નામને આ રીતે હેરફેર લખી ગયા છે:—

Xaothraustes	(ક્ષઓથ્રઉસ્ટીસ.)
Zartusht.	(જ઼ારતુશ્ત.)
Zaraduhasht.	(જ઼રાદુહશ્ત.)
Zartuhasht.	(જ઼ારતુહશ્ત.)
Zarhusht.	(જ઼ારહુશ્ત,)
Zaratusht	(જ઼રાતુશ્ત.)
Zaradusht.	(જ઼રાદુશ્ત.)
Zartusht.	(જ઼રતુશ્ત.)
Zardusht.	(જ઼રદુશ્ત)
Zarduhasht.	(જ઼રદુહશ્ત.)
Zarahtusht.	(જ઼રહતુશ્ત.)
Zarahdusht.	(જ઼રહદુશ્ત.)
Zardisht,	(જ઼ારદીશ્ત.)
Zardisht.	(જ઼રદીશ્ત.)

ઇત્યાદિ—ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians, &c. દફ્‌૦ ૨, સ૦ ૧૭૧, નોટ ૨ અને ૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જ્યાં એમ છે ત્યાં ખરા **જરતોશ્ત** બાબે વિવેચન કરવાનું કામ જેવું તેવું મુશ્કેલ ગણાય નહિ. આશરે અર્ધો ડઝન પાર્સી લખનારાઓએ અત્યાર આગમજ **જરતોશ્ત**ના જમાના બાબે કલમ ચલાવી છે. સૌથી પહેલાં આજ ૪૫ વરસો ઉપર મી૦ **કાવસજી સોહરાબજી પટેલે** જુદા જુદા સને' આપનારી તે જમાનાની એક ઈંગ્રેજી કેતાબને આધારે[1] એવું જાહેર કીધું હતું કે પેગામ્બર **જરતોશ્ત** આજ સુમારે ૨૨૮૨ વરસો ઉપર થઇ ગયો હતો. પણ પ્રખ્યાત મી૦ **નવરોજી ફરદુનજી**ને આ ગણત્રી ખોટી લાગી અને તેવણે પોતાના વખ્તનાં જ્ઞાન મુજબ જાહેર કીધું કે **જરતોશ્ત** ૨૫૩૦ વરસો ઉપર હયાત હતો.[2] એ પછી મી૦ **બેહરામજી ભીખાજી કાંગા**એ વધારે શોધ ખોળને આધારે જાહેર કીધું કે **જરતોશ્ત**ને હસ્તી ભોગવી ગયાને આજે ૩૨૦૦ વરસો થયા છે.[3] એક ચોથા પાર્સી લખનારા મી૦ **જમશેદજી પાલણજી કાપડીઆ**એ મત ઉચાર્યો છે[4] કે પેગામ્બરનો જમાનો ઇ. પૂ. ૨૬૦૦ વરસો ઉપર મુકાવો જોઇયે, યાને તેને આજે ૫૪૦૦ વરસો થવાં જોઇયે. સૌથી છેલે મી૦ **ખરશેદજી રૂસ્તમજી કામા**એ **જરતોશ્ત**નો સને ટાંકવાની તજવીજ કીધી છે, પણ તેવણ કોઇ એક ચોકસ મુદત ઉપર આવતા નથી. તેવણના અભિપ્રાય મુજબ[5] પેગામ્બર આજે ૩૧૦૦ થી ૪૨૦૦ સુધીનાં ૧૧૦૦ વરસોમાંની હર કોઇ મુદત ઉપર થઇ જવો જોઇયે. આ રીતે આપણા જરતોસ્તી લખનારાઓએ પેગામ્બરના જમાના બાબે પોતાના ગ્રંથોમાં કલમ કશી છે, અને તેમાં એ દરેક ગ્રહસ્થ એકબીજાથી જુદાપણું દેખાડે છે.

એવુંજ જુદાપણું **જરતોશ્ત** વિશે અસલી અને હાલના પ્રદેશી લખનારાઓ પણ દેખાડી ગયા છે. ચાલુ સદીની શરૂઆતમાં સર **વિલ્યમ જોન્સ**, સર **જૉન માલ્કમ**, સર **વિલ્યમ ઉજલી**, કર્નલ **વાન્સ કેનેડી**, અને બીજાઓ કેયાની વંશના ઇરાની અને હખામની વંશના પાર્સી પાદશાહોને એકનાએક ગણવાની ભૂલ કરીને **જરતોશ્ત**ને ઇ. પૂ. ૬ ઠી સદીમાં પાદશાહ **દારાયસ હિસ્તાસ્પાસ**ના વખ્તમાં થઇ ગયલો માનતા અને મનાવતા હતા. **હિસ્તાસ્પીસ** નામ **ગુશ્તાસ્પ**ને મળતું છે—અવસ્તાના **વિસ્તાસ્પ** નામ ઉપરથી આ બંને નામો નિકળેલાં છે—અને **જરતોશ્ત** પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ**ના જમાનામાં થઇ ગયો હતો એમ અવસ્તાવાણીમાં જણાવેલું છે, તે ઉપરથી તેઓએ **ગુશ્તાસ્પ** સાથ **હિસ્તાસ્પીસ**ના બેટા **દારાયસ**ને ભેળી નાખીને આ ભૂલ કીધી હતી. તેઓની આગમજના યુનાની અને રૂમી વગેરે લખનારાઓમાં **જરતોશ્ત**ના જમાના બાબે જબરો મતફેર હતો. **સ્ટાન્લી** નામે એક ગંભિર લખનાર દુનિયાના નામીચા ફિલસુફોની તવારીખ આપતાં એમ કહી ગયો છે કે **જરતોશ્ત** નામના ૬ ધણીઓ થઇ ગયા છે, જેઓમાંનો એક ખેલ્દીયન અથવા એસીર્યન હતો, બીજો બલ્ખબામીનો રહેવાસી હતો (જે એસીર્યાના **નૈનસ** પાદશાહના જમાનામાં હયાત હતો), ત્રીજો ઇરાની અથવા મીદ હતો, ચોથો પેમ્ફીલ્યાનો રહેવાસી હતો, પાંચમો (**પ્લની** ફિલસુફે જણાવેલો) પ્રોકોનિશ્યન હતો, અને છઠો એક બેબિલોન્યન હતો, જે નામીચા યુનાની ફિલસુફ **પિથાગોરાસ**નો ઉસ્તાદ હતો, એમ **એપુલ્યસ** નામે ધણી જણાવી ગયો છે.

આ રીતના અનેક ધણીઓના જમાના પણ અનેક છે, અને તે ઉપરથી **જુડિયસ** નામે ધણી એમ મત આપી ગયો છે કે **જરતોશ્ત** બાબે જે કાંઇ લખાયું છે તે ઘણુંજ અચોકસ છે, અને તેથી એવો કોઇ ધણી ખરેખર હયાતી ભોગવી ગયો હોય તે બાબે મોટો શક રહે છે! પણ **જરતોશ્ત** ખરેખર

૧ M'cudden's Oriental Eras.

૨ જુઓ તેવણની "તારીખે જરતોશ્ત."

૩ "જરતોશ્તી સને," સ૦ ૨૨.

૪ "તારીખે કદીમ ઈરાન," દિબાચો, સ૦ ૬૯.

૫ "જરતોશ્ત નામુ," સ૦ ૮૫. વધારે ચોકસપણે મી૦ કામા લખે છે કે જરતોશ્તને આજે ૩૨૭૦ વરસ ઓછાંમાં ઓછાં થવાંજ જોઇયે. સ૦ ૮૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એક હયાત મહાપુરૂષ હતો તે તો છેલ્લાં પ્રકરણમાં અવસ્તાવાણીને આધારે આપણુ જોઇ ચૂકયા છિયે. આ ઠેકાણે તે મહાન નરના સને બાબેજ વિવેચન ચલાવવાનું છે. અસલી લખનારાઓએ જાહેર કરેલા **જરતોશ્ત** અને તેના જમાનાની ગણત્રીઓને અમો બે ભાગમાં વહેંચીને કામ લેવા માંગિયે છિયે. એક કિસમના લખનારાઓ લગભગ એકમત થઇને એમ કહેતા જણાય છે કે તે ઇ. પૂ. ૬ ઠી સદીમાં અને તેબી **દારાયસ હિસ્તાસ્પિસ**ના અમલમાં થઇ ગયો છે. બીજી કિસમના લખનારાઓનું એવું મત છે કે **જરતોશ્ત** બહુજ પુરાણા કાળમાં યાને ઇ. પૂ. ૬૦ મી સદીમાં થઇ ગયો છે. આ બંને વર્ગના લખનારાઓમાંથી થોડા થોડા દાખલા અહીં ટાંકીશું.

જેન્થસ નામે એક લિડયન લખનાર ઇ. પૂ. ૫૦૦—૪૫૦ માં થઇ ગયો છે તેની ગણત્રી મુજબ **જરતોશ્ત**નો જમાનો ઇ. પૂ. ૬૫૦૦ વરસો ઉપર મૂકાય છે. તે **ડાયોજીનિસ** નામે એક બીજા લખનારની શાહદત ઉપરથી ગણાવે છે કે **દારાયસ**નો બેટો **જર્કસીસ** યુનાન ઉપર ચહડાઇ લઇ ગયો (ઇ. પૂ. ૪૮૦ માં) તેની ૬૦૦૦ વરસ આગમજ **જરતોશ્ત** થઇ ગયો હતો.

મહાત્મા **સેકંદર**નો ઉસ્તાદ **એરિસ્ટોટલ,** અથવા **અરસ્તાતાલિસ** અથવા **અરસ્તુ,** એક મોટો ફિલસુફ અને શિક્ષાગુરૂ થઇ ગયો છે. તેની ગણત્રી મુજબ **પ્લિની** એવું જાહેર કરે છે કે **પ્લેટો** નામના યુનાની ફિલસુફના જમાના (ઇ. પૂ. ૩૪૮)ની ૬૦૦૦ વરસ આગમજ **જરતોશ્ત** થઇ ગયો હતો.

સ્મર્નાવાળો હર્મિપસ, જે જરતોસ્તી ધર્મ બાબે યુનાની લખનારાઓનાં મોટો સત્તાધારી ગણાયો છે, કેમકે તેણે એ મજહબની કેતાબોનો જાતી અભ્યાસ કરીને લખાણ કીધું હતું, તથા જેનો ઉસ્તાદ **એગોનિકસ** નામે એક જરતોસ્તી ધર્મગુરૂ હતો, તે પોતાના આ ગુરૂની ગણત્રી ઉપરથી જણાવી ગયો છે કે પેગામ્બર **જરતોશ્ત** ત્રોયની લડાઇ (ઇ. પૂ. ૧૧૮૦)ની આગમજ ૫૦૦૦ વરસો ઉપર થઇ ગયો હતો.

યુડોકસસ અને **હર્મોડોરસ** નામે લખનારાઓ પણ એવોજ અભિપ્રાય આપી જાય છે. **પ્લિની** પોતે આડકત્રી રીતે **જરતોશ્ત**ના જમાનાનું પુરાતનપણું એમ જણાવી જાય છે કે **મુસા** જેવો યહુદીઓનો જુનો પેગામ્બર આ ઇરાની મહાપુરૂષ બાદ ઘણાં હજારો વરસો પછી થઇ ગયો હતો.

આ રીતે જોતાં આગળા યુનાની અને રૂમી લખનારાઓ મુજબ **જરતોશ્ત**નો જમાનો ઇ. પૂ. ૬૦૦૦ અથવા આજે એકંદર ૮૦૦૦ વરસો જેટલો બહુ પુરાણો જણાય છે. પણ આ ગણત્રી શા આધારે થઇ હશે તે આપણુને જણાવવામાં આવ્યું નથી, અને તેથી તે ઉપર ઇતબાર બેસતો નથી. તોપણ આ જુની તારીખ આપનારાઓએ એક ચોકસ ભૂલમાં ગોથું ખાધેલું લાગે છે, અને તેથીજ તેઓએ **જરતોશ્ત**ને ઇ. પૂ. ૬૦૦૦ વરસો ઉપર ગોઠવી દીધેલો સંભવે છે. અને તે આ રીતે—

અવસ્તા ભાષાના વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓ જાણે છે કે **જરતોશ્ત** મોટો પેગામ્બર હોવા છતાં પહેલો પેગામ્બર ન હતો. અમે આગળાં પ્રકરણમાં લખી ગયા છિયે તેમ તેની આગમજ બીજા અનેક ધણીઓ પેગામ્બર દાખલ ઓળખાઇ ગયા છે. પાદશાહ **જમશેદ**ને અહુરમજદે પોતાની દીન શિખવવા માંગી હતી એમ વંદીદાદ જાહેર કરે છે,[1] અને ઇજસ્નેમાં[2] જણાવ્યા મુજબ એક પેગામ્બર તો **જમશેદ** કરતાં પણ વધારે પુરાણા જમાનામાં થઇ ગયો હતો, જેનું નામ **હોમ** (અવ૦ **હઓમ**) હતુ. અવસ્તાવાણીમાં તેને બહુ માન મળ્યું છે અને તેની ઘણી તારીફ ગાવામાં આવી છે. પણ **જરતોશ્ત** તે કરતાં વધારે મોટો પેગામ્બર ગણાયો છે. અસલી તેમજ આજની દુનિયામાં ઇરાનીઓના પેગામ્બર દાખલ તેના સિવાય બીજો કોઇ ઓળખાયો નથી. તેના વખતના

---

૧. ફરગ૦ ૨, ફ૦ ૩.
૨. હા ૯, ફ૦ ૪.

અને તેની પછીના જમાનાના પ્રદેશીઓમાંથી તેનુંજ નામ મશહુર હતું. હવે તેના વખ્તનું લખાણ તો સર્વ તફરગા થયું—માત્ર જુજ જળવાઇ રહ્યું. તેની પછી ઇરાનમાં તેનું નામ અને કામ યાદ રહી ગયાં. ધર્મ પુસ્તકો જે પાછળથી બન્યાં તેમાં તેમને સર્વોત્તમ જગા મળી. પણ તેની અને તેના જમાનાની તવારીખ તો નાશ પામેલીજ રહી. પાછળથી જે જે પ્રજાઓને ઇરાનીઓ સાથ કામ પડયું તેઓએ તેમની અસલી તવારીખ તો જાણીજ નહિ, પણ એટલું યાદ રાખ્યું કે **જરતોશ્ત** નામનો તેમનો એક મોટો પેગામ્બર હતો. હવે આ **જરતોશ્ત**ના જમાના પછી થોડીક સદીઓ બાદ ઇરાનને એસીર્યન લોકોએ જીતી લીધેલું હતું તે ઓએ નોંધી રાખ્યું કે ઇરાનીઓનો પેગામ્બર **જરતોશ્ત** નામનો હતો, અને તે ઘણી સદીઓ આગમજ થઈ ગયો હતો. કદાચ તેઓએ એમ પણ જાણ્યું હશે કે **જરતોશ્ત**ની આગમજ બીજાબી ઇરાની પેગામ્બરો હતા, જેઓમાંનો એક બહુ પુરાણા કાળમાં થઇ ગયો હતો. પણ જેમ જેમ કાળ વહેતો જાય છે તેમ તેમ ઓછાં જાણીતાં પુરાણાં નામો ભૂલાતાં જાય છે અને વધારે જાણીતાં તેમની જગા લે છે. આમ હોવાથી કદાચ **જમશેદ**ને અને **હોમ**ને યુનાનીઓ અને બીજા લખનારાઓએ **જરતોશ્ત**નેજ વધારે જાણીતે નામે ઓળખ્યા હોય, અને તે ઉપરથી તેઓએ ઇ. પૂ. ૬૦૦૦ વરસની જે ગણત્રી આપી છે તે કદાચ આ અને એવાજ કોઇ બીજા પુરાણા પેગામ્બરોની તારીખ માટે આપી હોય.[1]

ફસલ ૨—દારાયસ હિસ્તાસ્પીસનો જમાનો અને જરતોશ્ત.

ગમે તેમ હોય, પણ આ છેલ્લી તારીખ પ્રખ્યાત મોટા પેગામ્બર અશો **જરતોશ્ત** સપેતમાનનીતો નથીજ. અને તે નથીજ એમ કહેવાનાં કારણો છે, પણ તે આપણુ તપાસિયે તે આગમજ જેઓ એમ કહે છે કે **જરતોશ્ત** ઇ. પૂ. ૬ ઠી સદીમાં થઇ ગયો છે તેમની તકરારનું તકલીદીપણું જોઇ લેવું જોઇએ. જો કે આ તકરારને અર્દાએવીરાફનામું,[2] બુન્દેહશ, બહમન યશ્ત વગેરે પેહલવી કેતાબો ઉપરથી ટેકો મળે છે, તોપણ તે સંગીન ટેકો નથી. એ કેતાબો મુજબ **જરતોશ્ત** પછી ૩૦૦ વરસો સુધી દીન આબાદ હાલતમાં રહી અને પછી **સેકંદરે** આવી તેને ખરાબ કીધી. જો આ વાત ખરી હોય તો **જરતોશ્ત** ઇસ્વી સનેની આગમજ સુમારે ૬૦૦ વરસો ઉપર થઇ જવાની વાત ખરી પડે. પણ તેમ નથી. એ સનેની ૪ થી સદી ઉપર થઇ ગયલા **એગેથિયસ** અને **એમિયેનસ માર્સેલિનસ** નામે બે લેટિન લખનારાઓ **જરતોશ્ત**ને પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ**ના જમાનામાં મૂકી જાય છે, તે છતાં કેટલાક યુરોપિયન લખનારાઓ તેમની મતલબ નહિ સમજવાથી અથવા જાણી જોઇને ઉલટાવીને એમ જાહેર કરે છે કે એ લખનારાઓનાં મત મુજબ તેઓએ જણાવેલો **હિસ્તાસ્પીસ** પાદશાહ કોઇજ નહિ પણ હખામની **દારાયસ**નો બાપજ હતો. ખરી વાત છે કે **એગેથિયસ**ને આ **હિસ્તાસ્પીસ** બાબે કંઇક શક છે, કેમકે તે લખે છે કે પાર્સીઓના કહેવા મુજબ તેમનો પેગામ્બર **હિસ્તાસ્પીસ**ના વખ્તમાં થઇ ગયો હતો, પણ એ **હિસ્તાસ્પીસ** તે **દારાયસ**નો બાપ કે કોઇ બીજો તે તે જાણતો નથી. **એગેથિયસ** જે પાર્સીઓને માટે ઇશારો કરે છે તે સાસાની તબક્કાના પાર્સીઓ છે, જેમના મુલકમાં તે પોતાના રૂમી શહેનશાહ સાથ લડાઇ કરવા ગયો હતો અને ત્યાં ઇરાનીઓની રાહરસમ વગેરેની ખબર અંતર ભેગી કરીને પોતાના તવારીખના ગ્રંથમાં તેણે દાખલ કીધી હતી.

પણ જે શક **એગેથિયસ**નાં મનમાં રહી ગયો હતો તે **એમિયેનસે** દૂર કીધો છે. તેનાં મનમાં આ **હિસ્તાસ્પીસ** કોઇજ નહિ પણ અવસ્તાવાળો **ગુશ્તાસ્પ** હોય એમ ખુલ્લું

૧. "જરતોશ્ત નામા"માં મો૦ ખ. રૂ. કામા પણ એજ સારાંશ ઉપર આવે છે. સ૦ ૯૭.

૨. પ્ર૦ ૧, ક૦ ૧ થી ૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ભાસે છે, કેમકે **એમિયેનસ**ના લખ્યા મુજબ તે ઘણો ડાહ્યો પાદશાહ હતો અને તેણે **જરતોશ્ત** પછી તેના મજહબને માટે બહુ જેહમત ખેંચી તેનો ફેલાવો કીધો હતો. હવે પ્રથમ તો આપણ જાણિયે છિયે તેમ **હિસ્તાસ્પીસ** નામનો કોઇબી હખામની પાદશાહ હતોજ નહિ; પણ **જરતોશ્ત**ના જમાનાનો પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ** હતો, જેનાં એ નામ સાથ **હિસ્તાસ્પીસ** નામ મળતું આવે છે. માટે ઉપલા લેટિન લખનારનાં મનમાં જે **હિસ્તાસ્પીસ** છે તે **દારાયસ**નો રાજ તાજ વગરનો બાપ નહિ પણ બલ્ખનો મોટો પાદશાહ છે, કેમકે એ લખનાર **જરતોશ્ત**ને બેક્ટ્રિયાનો રહેવાસી કહે છે, અને જણાવે છે કે તેના ધર્મનો એ પાદશાહે ફેલાવો કીધો હતો. હવે બલ્ખ હખામની પાદશાહોનું નહિ પણ કેયાની પાદશાહોનું પાયતખ્ત હતું, માટે બલ્ખનો પાદશાહ **જરતોશ્ત**ના મજહબનો ફેલાવો કરે તે હખામની તો હોયજ નહિ. એટલામાટે ઉપલા લખનારનાં મનમાં **જરતોશ્ત**ને (દારાયસ) **હસ્તાસ્પીસ**ના નહિ પણ કેયાની **હિસ્તાસ્પીસ (ગુશ્તાસ્પ)**ના જમાનામાં થઇ ગયલો જણાવવાની નેમ ખુલ્લી જણાય છે.

બીજી જાણવાજોગ દલીલ એ છે કે જો **હિસ્તાપીસ** પાદશાહ તે **દારાયસ**ના બાપને માટેજ લખવાની **એમિયેનસ**ની નેમ હોય તો તેના કહેવા મુજબ **જરતોશ્ત** એ **હીસ્તાસ્પીસ**ની આગમજ મરણ પામ્યો હતો. પણ જેઓ આ પેગામ્બરને ઇ. પૂ. ૬ ઠી સદીમાં મૂકવા માંગે છે તેઓ તો **જરતોશ્ત**ને આ **હિસ્તાસ્પીસ** પછી તેના બેટા **દારાયસ**ના અમલમાં થઇ ગયલો જણાવી જાય છે. હવે જો **જરતોશ્ત દારાયસ**ના જમાનામાં થઇ ગયો હોય તો પછી (દારાયસનો બાપ) **હિસ્તાસ્પીસ** ઉપલા લેટિન લખનારના કહેવા મુજબ તેના મહજબનો ફેલાવો શી રીતે કરી શકે? પણ **એમિયનસ**નું કહેવું તદન ખરૂં છે. **હિસ્તાસ્પીસે જરતોશ્ત**ની હયાતી બાદ તેના ધર્મનો ખચિત ઘણો મોટો ફેલાવો કીધો હતો; અને તે **હિસ્તાસ્પીસ** બીજો કોઇજ નહિ પણ અવસ્તાવાણીવાળો **કવા વિસ્તાસ્પા** અને શાહનામાંવાળો પાદશાહ **કએ ગુશ્તાસ્પ** હતો. વળી આ ગ્રંથકાર જણાવી જાય છે કે ઉપલા પાદશાહનો વજીર **જામાસ્પ** નામનો હતો. એ બિના પણ સિધ્ધ કરે છે કે તે **ગુશ્તાસ્પ**નેજ **હિસ્તાસ્પીસ**નાં નામથી ઓળખાવી જાય છે—કાંઇ **દારાયસ**ના બાપને નહિ; કેમકે અવસ્તા અને શાહનામા મુજબ **ગુશ્તાસ્પ**નાજ વજીરનું નામ **જામાસ્પ** હતું.

હખામની પાદશાહ **દારાયસ** યા તેના બાપ **હિસ્તાસ્પીસ**ના વખતમાં **જરતોશ્ત** નથી થઇ ગયો તેની એક મોતેબર સાબેતી આડકતરી રીતે "તવારીખના પિતા" **હિરૉડોટસ** ઉપરથી મળે છે. આ તવારીખનવેશ ઇ. પૂ. પાંચમી સદીમાં થઇ ગયો હતો, એટલે જે મજકુર **દારાયસ હિસ્તાસ્પીસ** જે વરસમાં (ઇ. પૂ. ૪૮૫) માં મરણ પામ્યો તે પછીનાં બીજાજ વરસમાં (ઇ. પૂ. ૪૮૪) **હિરૉડોટસ**નો જન્મ થયો હતો. એટલા માટે આ તવારીખનવેશે **દારાયસ**ની કારકિર્દીની લંબાણ વિગતો આપી છે. હવે જો આ પાદશાહના વખતમાં **જરતોશ્ત** ખરેખરો થઇ ગયો હોય તો **હિરૉડોટસ** તે બાબેનું બયાન આપ્યા વિના રહે નહિ. પણ તેના ગ્રંથના અભ્યાસીઓ જાણે છે તેમ એ ધણીએ આ મહાભારત બનાવના સંબંધમાં કશો ઇશારો વટીક કર્યો નથી, એટલુંજ નહિ પણ **જરતોશ્ત**નું ફક્ત નામ વટીક તેણે આપ્યું નથી. એ ઉપરથી ખુલ્લું સાબેત થાય છેકે **જરતોશ્ત દારાયસ**ના જમાનામાં થઇ ગયો હતોજ નહિ.

એજ બાબત સાબેત કરનાર એક બીજીબી મુસ્તકીમ દલીલ છે, જે હજી સુધી કોઇપણ લખનારે જાહેર કીધેલી અમારા જાણ્યામાં નથી. તે એકે પાદશાહ **દારાયસે** ૩૬ વરસો સુધીના (ઇ. પૂ. ૫૨૧ થી ૪૮૫) લાંબા અમલને દરમયાન અનેક મહાભારત લડાઇઓ અને ફતેહો કીધી હતી અને તે બાબેના લેખો પર્વતો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપર કોતરાવ્યા હતા. હવે જો **જરતોશત** તેનાજ જમાનામાં થઇ ગયો હોતતો **દારાયસ** જેવો અહુરમજદને માનનારો અને તેની રાહ ઉપર ચાલનારો **માજદયસ્નાન** પાદશાહ આને એક અતિ મહાભારત બનાવ ગણીને તે બાબે-ની નોંધ પોતાના યાદગાર લેખોમાં કર્યાવિના રહેત નહિ. તે સાચો, એકીનવાળો અને ઇન-સાફી પાદશાહ હતો, એટલુંજ નહિ પણ પોતાનાં રાજ્યમાં બનેલા મોટા બનાવો યાદગાર રાખવાને આતુર હતો. તેવા એક પાર્સી પાદશાહના જમાનામાં જો **જરતોશત** હયાતી ભોગવી ગયો હોતતો એ બનાવને **દારાયસ** કેટલી બધી મોટી અગત્યતા આપત? અને કેવા દમામ અને મગરૂરી સાથ તે એ બનાવની નોંધ લેત? પણ એવું કશું તેણે કરેલું જણાતું નથી, તે ઉપરથી જણાય છેકે **જરતોશતનો** જમાનો તેજ **દારાયસનો** નહતો. પાદશાહના મજકુર લેખોમાં જગેજગ અહુરમજદ (**જર-તોશતે** જાહેર કીધેલા એકલા પરમેશ્વર)નું નામ જોવામાં આવે છે, પણ તેની જોડે **જરતોશતનું** નામ સુળગું જણાતું નથી. વળી બીજી તરફ-થી **દારાયસના** જમાનામાં બનાવ તો એવો બન્યો હતો કે મહાત્મા **કુરૂશ** પાદશાહના બેટા **કમ્બાઇસીસનાં** મરણ પછી જે **ગોમાત** નામના મજુસ યાને મોબદે ઠગાબા-જીથી ઇરાનનું તખ્ત હાથ કરી લીધું હતું તેને તેના પંથવાળાઓ સુધાં **દારાયસે** કતલ કીધો હતો. એ પંથવાળા ધર્મગુરૂ હતા, માટે જો **જરતોશત દારાયસના** જમાનામાં હયાત હોત તો આવું તુફાન કશું થાત નહિ, અને લાંબી મુદત સુધી ઇરાનમાં મજુસ યાને મો-બદ લોકો ધિકારમાં આવી પડત નહિ.

યુનાની લખનારાઓમાં એકજ ઘણી ભરૂ-સેદાર જણાય છે, પણ માઠાં ભાગ્યે તે **જર-તોશતની** તારીખ આપીજતો નથી. **ટીશ્યસ** નામનો યુનાની વૈદ, જેણે હખામની પાદશાહ **આર્તાજર્કસીસ** (નીમન) અથવા **અર્દ-શીર ૨ જા** (ઇ. પૂ. ૪૦૧ થી ૩૬૬)ની દરબારમાં ૧૭ વરસો ગુજાર્યાં હતાં, અને જેણે કદીમ તવારીખના ઘણાએક ગ્રંથો રચ્યા હતા તેમાં ઇરાનનો પુરાતન ઇતિહાસ પણ હતો, તે **જરતોશતને દારાયસના** જમાનામાં થઇ ગયલો જણાવી જતોજ નથી. જો આ બંને એકજ જમાનામાં હયાત હોત તો દરેક બનાવની સત્તાવાર નોંધ સાથનાં પાદશાહી દફ્તરો અને દસ્તાવેજો તેની હજુર તપાસ માટે હાજર હતાં, માટે તે તેમ લખી જાત. પણ તેને બદલે તે તો આમ લખી ગયો છે કે **જરતોશત** બલ્ખબામીમાં પ્રખ્યાત થઇ ગયો હતો અને તેને હસ્તી ભોગવી ગયાને લાંબી મુદત ગુજરી ગઇ હતી. **ટીશ્યસે** આ પેગામ્બરના સંબંધમાં બીજી ઘણી જાણવા જોગ અને સહી હકીકતો લખેલી હોવી જોઇયે; પણ માઠાં ભાગ્યે જેમ ઇરાનનું દરબારી દફ્તર-ખાનું બચ્યું નથી, તેમ **ટીશ્યસના** પુરાણા ગ્રંથો પણ હયાત રહેવા પામ્યા નથી, એટલા માટે આ સાચા યુનાની લખનારે **જરતોશત-નો** જમાનો શો મુકરર કીધો છે તે કહી શકાતું નથી. અલબત તે તેને જેમ બલ્ખમાં જાહેર થયલો જણાવી ગયો છે તેમ પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પના** વખ્તમાં થઇ ગયલો પણ લખી ગયોજ હશે.

ફસલ ૩—જમાના બાબે કંઇક ભરૂસેદાર અનુમાન.

જરતોશત ઇ. પૂ. ૬ ઠી સદીમાં થઇ ગયો નથી તે ઉપલી દલીલો ઉપરથી સાબેત કરીને હવે તે ઇ. પૂ. ૬૦ મી સદીમાં પણ નથી થઇ ગયો તેનાં કારણો તપાસિયે. આ વાત અવસ્તા અને વેદના અભ્યાસીઓને જાણીતી છે કે ઇરાનીઓ અને હિંદુઓ અસલના જમાનામાં એકઠા વસતા હતા. બંનેનાં ધર્મ પુસ્તકોમાં કેટલાક દેવતાઓ, કેટલાક પાદશાહો, કેટલાક પેહલવાનો, કેટલીક ક્રિયાઓ અને કેટલાક બનાવો નામમાં તેમજ કામમાં એકમળતાં છે, તે ઉપરથી તેઓ બંને એકજ પ્રજા હોય તેમ શરૂઆતમાં વસી ગયલી સિદ્ધ થાય છે. પાછળ-થી તેઓ વચ્ચે ચોકસ વાંધો પડયો, અને બાબુ **રોમેશચંદર દત્ત**, સી. આઇ. ઇ. ના

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જણાવ્યાં પ્રમાણે[1] ઇરાની ટોળાએ દેવતાઓને ગાયનો ભોગ આપવા તથા સોમનો શરાબ પીવા સામે વાંધો લેવાથી આ મતફેર પડ્યો હતો, જે ઉપરથી તે ટોળો છુટો પડી ઇરાન તરફ ગયો અને ત્યાં પાર્સી ધર્મ સ્થાપ્યો. ડૉ૦ **હાઉગ** આ મતફેરનાં અનેક કારણો આપે છે જે અમે આગળા સફાઓમાં દર્શાવી ગયા છીયે.[2] હવે આ ઠેકાણે જે દેખાડવાનું છે તે એટલુંજ છે કે ઇરાનીઓ અને હિંદુએ, જે જમાનામાં છુટા પડયા તે જમાનો **જરતોશત**નો હતો. મી૦ **કામા** લખે છે કે છુટા પડયા પછી હિંદુઓ ગંગા નદી ઉપર જઇ વસ્યા[3] ત્યારે ઇ. પૂ. ૧૩૦૦ નો સને હતો. એમજ જો હોય તો હજરત **જરતોશત**ને આજે ૩૨૦૦ વરસ થવાં જોઇયે. વળી તેવણ બીજે ઠેકાણે એવું જણાવવા માંગે છે[4] કે પ્રો૦ **મેકસમ્યુલર** મુજબ હિંદુઓના રૂગવેદ આજે ૩૦૦૦ થી ૩૪૦૦ વરસના જુના છે, અને **હાઉગ**ના કહેવા મુજબ એ વેદના કેટલાક પુરાણા ભાગોનો જમાનો આજે છેક ૩૯૦૦થી ૪૨૦૦ વરસો જેટલો જુનો છે; માટે ગાથા જે **જરતોશત**ના બનાવેલા છે તેમનો જમાનો આજે ૩૦૦૦ થી ૩૫૦૦ વરસો જેટલો થવા જાય છે. એ રીતે મી૦ **કામા** **જરતોશત**નો જમાનો શુમારે ૩૨૦૦ વરસો ઉપર મૂકવાને લલચાય છે. પણ આ ગણત્રીઓથી નહિ ધરાતાં તેવણ એક ત્રીજી તરફ[5] એમ જાહેર કરવા માંગે છે કે પેગામ્બરનો સને હાલની શોધ ખોળ મુજબ ૩૧૦૦ થી ૪૨૦૦ સુધીના અડસામાં કેથે મૂકાવો જોઇયે!

ડૉ૦ **હાઉગ**નું એવું મત છે કે ઇરાનીઓ અને હિંદુઓ છુટા પડયા તે વખ્ત ઉપરજ **જરતોશત** જીવતો હોવો જોઇયે.[1] મી૦ **દત્ત** મુજબ ઇરાનીઓ પંજાબમાં આવ્યા બાદ હિંદુઓથી છુટા પડી ઇરાન તરફ ગયા હતા. **મેકસમ્યુલર** પણ એમજ કહે છે, અને એ બંનેની આગમજ મી૦ **કર્જન** એવોજ અભિપ્રાય આપી ગયો છે.[2] પણ આ ત્રણની વિરૂધમાં સુધરેલી દુનિયાના તમામ વિદ્વાનો છે, જેમની તરફથી **હાઉગ** મત ઉચારે છે કે બંને કોમો મધ્ય એશિયા તરફથી દક્ષિણે આવતાં ઇરાનીઓ ઇરાન તરફ અને હિંદુઓ પંજાબ તરફ વળ્યા હતા.[3] અમને લાગે છે કે બંને વચે મોટી પંચાતી હરખઇતિનું સંસ્થાન વસાવ્યું તે વેળા થઇ હતી, જે પછી હિંદુઓ પંજાબ તરફ અને ઇરાનીઓ રએ (રઘ) તરફ—એક ઉગમણે અને બીજો આથમણે—રિશાઇને ગયા હતા. આ બનાવ ઇ. પૂ. ૨૦૦૦-માં બંનેલો **હાઉગ** ધારે છે, એટલેજે તેની ગણત્રી મુજબ **જરતોશત**ને આજે ૩૯૦૦ વરસ થવાં છે.

પણ આ હિસાબ તો વેદ અને ગાથાનાં પુરાતનપણાં ઉપરથી ઉપજાવી કહાડેલો છે. એ કાંઇ કોઇ નોંધ ઉપરથી ગણી કહાડેલી તારીખ નથી. આપણને જોઇતી નોંધ જો ઇરાની દફતરખાનાંઓ આજ સુધી હયાત હોત તો બેશક પુરતી મોતેબરી સાથ મળી આવત. પણ આપણાં દફતરોના નાશને લીધે કોઇ બીજી તરફ આવી નોંધો માટે આપણે શોધ ચલાવવી જોઇયે. અલબત હિંદુઓનાં દફતરોમાંથી એવી કશી નોંધ આપણને મળી શકનાર નથી. વેદનો જમાનો જુદા જુદા લખનારાઓએ જુદો જુદો

૧. Ancient India, સ૦ ૫.

૨. જુઓ "તવારીખે સાસાનીઆન," સ૦ ૯૨ થી ૯૫; તેમજ અગાડી સ૦ ૩૦-૩૨.

૩. "જરતોશ્તી અભ્યાસ," દફ૦ ૧, સ૦ ૨૨૪ની નોટ.

૪. તેજ, સ૦ ૬૧૮.

૫. "જરતોશ્ત નામુ," સ૦ ૯૫.

૧. An original speech of Zoroaster, સ. ૨૧.

૨. જુઓ મ્યુર: Sanscrit Texts, સ૦ ૩૦૧ થી ૩૦૬, ઈત્યાદિ.

૩. An original speech of Zoroaster, સ૦ ૨૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જણાવ્યો છે,[1] માટે એ તારીખ ઉપર જેમ કશો ઇતબાર રહેતો નથી તેમ **જરતોશ્તનો** જમાનો તે ઉપરથી મેળવવાની તજવીજ ફોકટ દિસે છે. પણ એક જુદેજ ઠેકાણેથી આ જમાનાની શોધ કરવામાં આપણને મોટી મદદ થઇ પડી છે. ઇ. પૂ. ૪ થી સદીમાં **બેરૌસસ** નામે એક બેબિલોન્યન ધર્મગુરૂ થઇ ગયો છે. **સેકંદર**ની મોટી શેહનશાહાતના કટકા થયા પછી સીર્યા દેશવાળા **એન્ટિયોકસ** ૧ લાના જમાનામાં, અને તેનાજ હુકમથી આ ધણીએ પોતાનાં વતન બેબિલનના ઇતિહાસ તથા દંતકથાનો મોટો ગ્રંથ રચ્યો હતો. હખામની જમાનાના પાદશાહોમાં જેમ ખીલારોકા લેખો પહાડો ઉપર કોતરાવવાનો રેવાજ હતો, તેમ અસલી બેબિલોન્યન પાદશાહો પણ પોતાનાં રાજ્યના મહાભારત બનાવો આ જાતના લેખોમાં યાદગાર રાખી ગયા હતા. એવા જાતજાતના લેખો અને દફ્તરી નોંધો ઉપરથી **બેરૌસસે** પોતાનો ગ્રંથ રચ્યો હતો, જેના કેટલાક ભાગો **યુસીબિયસ** અને બીજા લખનારાઓનાં લખાણોમાં જળવાઇ રહ્યા છે. હવે બેબિલોન્યન લોકોની ગણત્રી ગોળ મિંડાંથી ગણવાની હતી. આપણા દાહેકા, સેંકડા અને હજારાની માફક તેઓ ૬૦ વરસને માટે "સૉસ્સૉસ, ૬૦૦ ને માટે "નેરૉસ," અને ૩૬૦૦ ને માટે "સારૉસ" શબ્દો વાપરતા હતા. તે મુજબ **બેરૌસસ** પોતાના ગ્રંથમાં આવેલા બનાવોની તારીખ રૂપી ગણત્રી આપી ગયો છે.

હવે આ ગ્રંથમાં આ તવારીખનવેશ **જરતોશ્ત** પેગામ્બર ક્યારે થઇ ગયો તે બાબે કશી ગણત્રી આપી ગયો નથી. તેના પોતાના જમાનામાં—અને તેજ જમાનો મહાત્માં **સેકંદર**નો પણ હતો—બેબિલન ઇરાનના હખામની તબક્કાના પાર્સી પાદશાહોના હાથમાં હતું. ત્યાં પાર્સી રાજ્ય અને પાર્સી મજહબ બરપા હતાં. એટલામાટે **બેરોસસ** ચહાત તો પાર્સી દસ્તુરોને પુછીને તેઓની જાણ મુજબ **જરતોશ્તનો** સને જાણી લેત અને પોતાનાં દફ્તરમાં **તે** નોંધત. કદાચ તેણે તેમ કીધુંબી હોય, પણ તે ભાગ માઠાં ભાગ્યે નાશ પામ્યો હોયતો તે બનવાજોગ છે. ગમે તેમ હોય, પણ **જરતોશ્ત**ના જમાનાની નોંધ **બેરોસસ**ના ગ્રંથના હયાત ભાગોમાંથી મળી આવતી નથી. તોપણ તેની જગા ઉપર એક બીજી ઘણીજ નવાઇ જેવી, જાણવાજોગ, અને તવારીખને માટે બહુ અગત્યની નોંધ આ ગ્રંથ ઉપરથી મળી આવે છે, અને તે ઉપરથી આડકતરી રીતે આપણ **જરતોશ્ત**નો જમાનો જાણવાને અને તેનો કાંઇએક ખાતરી ભરેલો સને મેળવવાને શક્તિવાન થઇયે છિયે.

બેરૌસસે પોતાના ગ્રંથમાં બેબિલનની તવારીખની જોડે દંતકથા પણ આપી છે. આ દંતકથા મુજબ તેણે પોતાનાં વતનના પાદશાહોને ઇસ્વી પૂર્વે હજારો વરસો ઉપર ગોઠવી દીધા છે. પણ તે વરસો ભરૂસેદાર ગણાતાં નથી. **હાઉગ** તથા **રૉલિન્સન** અને બીજા વિદ્વાનોનાં મત મુજબ એ દેશની ભરૂસો રાખવા જોગ તવારીખ ઇ. પૂ. ૩૦૦૦ વરસ પછીનીજ છે. હવે **બેરૌસસ**ની આપેલી ગણત્રીઓ ઉપરથી **રૉલિન્સન** જણાવે છે કે બેબિલન ખાતે ઇ. પૂ. ૨૪૫૮ થી **૨૨૩૪** સુધીનાં **૨૨૪** વરસો તુલીક "મીડિયન વંશ"ના કોઇ આઠ પ્રદેશી પાદશાહોનો અમલ ચાલ્યો હતો. આ વંશ કયો તેની પહેલી નજરે આપણને સમજ પડતી નથી. મીડિયાની શેહનશાહાત તે પુરાણા જમાનામાં તો હયાત હતીજ નહિ, માટે **તે** વંશના તો ઉપલા "મીડયન" પાદશાહો હોયજ નહિ; અને વળી મીડયાની શેહનશાહાત **૨૨૪**

[1] દાખલા તરીકે મેક્સમ્યુલર વેદની તારીખ ૩૦૦૦ થી ૩૫૦૦ વરસો ઉપર મૂકે છે; હાઉગ ૪૦૦૦ થી ૪૨૫૦ ની ગણે છે, મી૰ બાળ ગંગાધર તિલક નામે પુણાના એક જવાન વકીલ પોતાના હમણાજ પ્રગટ કરેલા ગ્રંથ (The Age of the Vedas)માં ૪૦૦૦ થી ૬૦૦૦ વરસોની જણાવે છે; ડૉ૰ એલ. એચ. મિલ્સ, જેણે ગાથાવાણીનું ભાષાંતર ઈંગ્રેજીમાં કર્યું છે, તે વેદને ૪૦૦૦ વરસો ઉપર લઈ જાય છે; અને છેલે મી૰ રોમેશચંદર દત્ત વેદનો જમાનો ૩૩૦૦ થી ૩૯૦૦ નો જણાવે છે. આ સઘળામાંથી ખરૂં કોણ? અને આપણે ગાથાની તારીખ નકી કરવા કઈ ગણત્રી કબૂલ રાખવી?

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વરસો સુધી તકી રહેવા પણ પામી ન હતી. એટલામાટે આ "મીડયન વંશ" મોટો સંદેહ પેદા કરે છે. પણ એ સંદેહ **બેરોસસ**ને આધારે એક યુનાની લખનારના ગ્રંથ ઉપરથી ભાંગી જાયછે. તે લખનાર **સિન્કેલૅાસ** નામનો તવારીખનવેશ છે, જેના જણાવ્યા મુજબ જે આઠ મીડયન પાદશાહોએ બેબિલનમાં ૨૨૪ વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું તેમનો મૂળ પુરૂષ યાને બેબિલન ફતેહ કરનાર **જરતોશ્ત** નામનો ધણી હતો.

આ "**જરતોશ્ત**" તે કોણ? શું તે પેગામ્બર પોતે હશે? **હાઉગ** કહે છે કે **જરતોશ્ત** કાંઇ જાતી નહિ પણ સેફાતી નામ છે. એતો જરતોસ્તી મજહબના વડા ધર્મગુરૂને તેના દરજ્જાની પિછાન માટે આપેલું એક જાતના એલકાબ જેવું નામ છે.[1] પણ ધર્મના સ્થાપનાર અને પેગામ્બરનું નામતો **જરથુશ્ત્ર સ્પીતમ** છે. **જરતોશ્ત** નામના બીજા વડા ધર્મગુરૂઓને જુદા દેખાડવા માટે પેગામ્બરને આ નામથી અવસ્તામાં ઓળખાવવામાં આવ્યો છે. એટલા માટે ઉપલા જે પાદશાહનું નામ **જરતોશ્ત** કરી મળે છે તે પેગામ્બર પોતે તો હોયજ નહિ. બીજા હાથ ઉપર વળી જો પેગામ્બરે પોતે બેબિલન ફતેહ કરી ત્યાં પોતાના મજહબ અને અમલ ચાલુ કીધો હોય તો એ બનાવ એટલો બધો મહાભારત ગણાય કે તેની નોંધ અવસ્તામાં લેવાયા વિના રહેજ નહિ. પણ તેવુંબી કશું જણાતું નથી માટે ઉપલી ફતેહ પેગામ્બરને બદલે કોઇ બીજાજ ધણીથી થયલી હોવી જોઇયે, અને તે પેગામ્બર સાહેબ પછીના ધર્મગુરૂઓમાંનો એક હોવો જોઇયે.

અહીં સવાલ ઉઠશે કે ત્યારે શું જરતોસ્તી ધર્મગુરૂઓ લડાઇ પણ લડતા હતા? અનેક કારણો ઉપરથી જવાબ આપી શકાશે કે હા, તેઓ લડાયક હતા; તેઓ ધર્મના ગુરૂ જોડે રાજ્યના પણ વડા હતા. તેઓ દીનના રાહબર તેમજ રૈયતોના રક્ષક હતા. તેઓ મોટાં લશ્કરો ધરાવનારા હતા, અને શત્રુઓ સામે જેમ પોતાની દીન અને રાજ્યનો બચાવ કરતા હતા તેમ તેઓ ઉપર વળી મજહબ અને મુલકના ફેલાવા અને વધારાને થકી ચહડાઇ પણ લઇ જતા હતા. આવીજ એક ચહડાઇ તેઓ બેબિલન ઉપર લઇ ગયલા દિસે છે, અને તે લઇ જનાર પેગામ્બરના જાયેનશીનો, જેઓ અવસ્તામાં 'જરથુસ્ત્રો તેમો'ને નામે જાણીતા થયા છે, તેઓમાંનો એક હોવાથી તે "જરતોસ્ત"ને નામે ઓળખાયો હશે, અને તે ઉપરથીજ **સિન્કેલૅાસે** લખેલું હોવું જોઇયે કે બેબિલનના આઠ મીડયન પાદશાહોમાંનો પહેલો ફતેહ કરનાર **જરતોશ્ત** નામનો હતો.

બીજો સવાલ એ ઉઠશે કે આ પાદશાહોને **બેરોસસ** મીડયનને નામે કાં ઓળખી ગયો છે? **જરતોશ્ત** પોતે તો મીડયન હકુમત (ઇ. પૂ. ૭૧૦–૫૫૮)ની આગમજ થઇ ગયો હતો, તેમજ તેના જાયેનશીનો, જરથુસ્ત્રોતેમો પણ એ હકુમતની આગમજ અમલ ચલાવી ગયા હતા; ત્યારે આ મીડિયન **જરતોશ્ત** કોણ? ખરો ભેદ એ છે કે વંદીદાદની પહેલી પરગરદમાં જણાવેલાં ઇરાની લોકોનાં ૧૬ મૂખ્ય સંસ્થાનોમાનું ૧૨ મું રઘ મીડયા પ્રાંતમાં આવેલું છે. એ સસ્થાનને ઇજશ્નેમાં[2] "રઘ જરથુસ્ત્રિશ્" યાને "જરતોસ્તી રએ" કહ્યું છે. **હાઉગ** મુજબ એનો અર્થ બે રીતે થઇ શકે. એક એકે **જરતોશ્ત** પેગામ્બરનો જન્મ એ શેહરમાં થયો હોય; અને બીજો એ કે એ સંસ્થાનમાં **જરતોશ્ત** યા તેના જાયેનશીનોનું મૂળ મથક હોય, જેઓએ તે વસાવ્યું હોય, અને જેઓનો ત્યાં અમલ ચાલ્યો હોય. સાધારણ કથા મુજબ પેગામ્બર રઘ યાને રએ શેહરમાં જન્મ પામ્યો હતો. પણ **હાઉગ** એ વાત માનતો નથી, કેમકે પ્રખ્યાત પુરૂષોએ જન્મ લેવા ઉપરથી જગાઓનાં નામ પડતાં નથી, પણ જગા ઉપરથી ધણીઓનાં નામ પડે છે. જો **જરતોશ્ત** રએમાં જન્મ પામ્યો હોત તો અવસ્તામાં તે "રએનો જરતોસ્ત" એ નામે

1. Speech of Zoroaster, સ૦ ૨૩. Essays on the Parsees, સ૦ ૨૫૩–૫૪.

2. હા ૧૯, ૨૦ ૧૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઓળખાત. પણ તેને બદલે ત્યાં તો "જરતોશ્તી રએ" એવું નામ નજર આવે છે, તે ઉપરથી **હાઉગ** સાર ખેંચે છે કે રએ ખાતે પેગામ્બર-ના જાયેનશીનોનો અમલ હોવો જોઇયે, અને તેથીજ એ શેહેર ઉપલે નામે ઓળખાયલું હોવું જોઇયે. ત્યાં કોઇ રાજાનું રાજ્ય હતું નહિ, એવું ઇજસ્નેના ઉપલા ફકરા ઉપરથી જણાય છે; અને તે ઉપરથી પણ ઠરે છે કે રએમાં કોઇ રાજાનો નહિ પણ **જરતોશ્ત**નો ધર્મ કાયમ રાખી તેની રેહનુમાઇ કરનારા ધર્મગુરૂ-રાજાઓનો અમલ હતો. એવા ધર્મગુરૂઓ, આપણે ઉપર કહ્યું તેમ, જેમ ધર્મના તેમજ પ્રજાના પણ વડા હતા, અને એક પછી એક તખ્તનશીન થતા હતા. એવા ધર્મગુરૂ-રાજાઓમાંના એકે ઇ પૂ. ૨૪૫૮ માં બેબિલન ઉપર ચહડાઇ કરીને તેને ફતેહ કીધેલું હોવું જોઇયે, અને તેની જોડે બીજા સાત ધર્મગુરૂ-રાજાઓએ સાં કુલે ૨૨૪ વરસો સુધી સાહેબી ચલાવેલી હોવી જોઇયે. તેઓ મીડયા દેશનાં રએ શહેરમાં પગભર થયલા હતા, પોતાનું લશ્કર અને તખ્ત ત્યાંજ રાખી આસપાસ કાબુ વધારતા હતા, અને એ શેહેરમાંથીજ બેબિલન તરફ ધસી જઇ તેઓએ તેને ફતેહ કર્યું હતું, માટેજ **બેરોસસે** તેમને "મીડયન"ને નામે ઓળખાવ્યા હતા, એમ ઉપલા લગાર લંબાણ ખોલાસા ઉપરથી ચોકસ ઠરે છે.

હવે એ રીતે ત્યારે ઇ. પૂ. ૨૪૫૮ માં બેબિલન જીતનાર અગરજો **જરતોશ્ત**નો એક જાયેનશીન હતો, તો સાબેત થાય છે કે પેગામ્બર પોતે તેના કરતાં ઘણાં વરસ આગમજ હયાતી ભોગવી ગયલો હોવો જોઇયે. **હાઉગ** ધારે છે કે ઉપલા બનાવની ૧૦૦ થી ૨૦૦ વરસ આગમજ પેગામ્બરનો જમાનો મૂકાવો જોઇયે. આમ ગણીને તે આ તારીખને ઇ. પૂ. ૨૩૦૦ ઉપર એટલે આજે ૪૨૦૦ વરસો ઉપર મૂકે છે. બીજી ગણત્રીઓ કરતાં આ ઘણી સહી અને ભરૂસેદાર છે, અને તેથી અમો પણ **હાઉગ**નીજ ગણત્રીને પગળે ચાલવું પસંદ કરિયે છિયે. પણ તેમ કરતાં એ નામાંકિત વિદ્વાનની એક નજર ચૂક દેખાડવા માંગિયે છિયે, જેથી **જરતોશ્ત**ના જમાનાની ઉપલી તારીખમાં અશો વરસોનો વધારો કરી શકાય છે. **બેરોસસ**ની ગણત્રી ઉપરથી **જ્યૉર્જ રૉલિન્સને** વરસો ગણી કહાડીને એવું જાહેર કીધું છે કે બેબિલન ખાતે રાજ્ય ચલાવી ગયલા આઠ પાદશાહોમાંના પહેલાએ કરેલી જીતવાળો બનાવ ઇ. પૂ. ૨૪૫૮ નાં સાલમાં બન્યો હતો. એટલામાટે એ બનાવની આગમજ ૧૦૦ થી ૨૦૦ વરસો ઉપર પેગામ્બરનો જમાનો મૂકાવો જોઇયે. હવે **હાઉગે** એ વધારાનાં ૨૦૦ વરસો બેબિલન ફતેહ કરવાનાં વરસ ૨૪૫૮ ઉપર નહિ પણ ત્યાર પછી આઠમા પાદશાહનાં રાજ્યની સમાપ્તિ થવાનાં વરસ ૨૨૩૪ ઉપર મૂક્યાં છે, જેથી કરીને થયું છે એમ કે તેનીજ ગણત્રી મુજબ **જરતોશ્ત** ઇ. પૂ. ૨૬૫૮ ઉપર થઇ ગયલો ગણાવો જોઇયે તેને બદલે તે એ કરતાં ૨૦૦ વરસ પછવાડે થઇ ગયલો માલુમ પડે છે. પણ આ દેખઇતી ભૂલ છે; કેમકે ૨૨૩૪ માંતો બેબિલન ખાતેના **જરતોશ્તી** હાકમોના અમલની આખર આવી હતી. એટલામાટે બેબિલન ફતેહ થવાની તારીખની આગમજ ૨૦૦ વરસો ઉપર **જરતોશ્ત** થઇ ગયો હતો એમ ગણવું જોઇયે, અને તે ગણત્રી મુજબ પેગામ્બરનો સને નિચલા હિસાબ પ્રમાણે ઇ. પૂ. ૨૬૫૮ ઉપર અથવા આજે ૪૫૫૩ વરસો ઉપર મૂકી શકાયઃ—

૨૪૫૮	જાયેનશીન જરતોશ્તે (દસ્તુરાન દસ્તુરે) ઇસ્વીસનની આગમજ બેબિલન ફતેહ કરવાનું વરસ.
૨૦૦	તે બનાવની આગમજ પેગામ્બર જરતોશ્તની હયાતીનો જમાનો.
૨૬૫૮	પેગામ્બરનો સને ઇસવી પૂર્વે.
૧૮૯૫	ઇ. સ. પછી આજ સુધીની મુદત.
૪૫૫૩	પેગામ્બરનો જમાનો આજે.

એ રીતે ત્યારે છેલ્લી શોધો અને ગણત્રીઓ મુજબ પેગામ્બર સાહેબ ઇ. પૂ. શુમારે ૨૬૫૮ વરસો ઉપર અને આજે સુમારે ૪૫૫૩ વરસો ઉપર થઇ ગયા હતા. પણ **હાઉગ** ઉપરાંત બીજા અવસ્તા ભાષાના વિદ્વાનો આ તારીખને એટલી બધી દૂર લઇ જતા જણાતા

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નથી. ડૉ૦ **વિલ્યમ ગૈગર** કોઇ ચોકસ વરસ નહીં પકડતાં એટલાજ સારાંશ ઉપર આવે છે કે અવસ્તામાં જણાવેલા ઇરાનીઓના સુધારાનું વતન અસલી ઇરાનદેશનો ઉગમણનો ભાગ હતો, અને તેનો જમાનો બહુ પુરાણા કાળનો—બેશક મીડયા અને (હખામની) ઇરાનની તવારીખ કરતાં જુનો હતો.[1]

ડૉ૦ **કાર્લ ગેલ્ડનર**નાં મત[2] મુજબ **જરતોશ્ત** ઇ. પૂ. ૧૪ મી સદીમાં ગઇ ગયો હતો.

ડૉ૦ **સ્પીગલ, રૂપ** અને **ગરમીડ જરતોશ્ત**ના જમાના બાબે અસલી લખનારાઓ વચ્ચે તરેહવાર મતફેર જોઇને એવા સારાંશ ઉપર આવેલા જણાય છે કે આ બાબતમાં ચોકસ વરસ મુકરર કરી શકાય એમ નથી[3] તોપણ **સ્પીગલ જરતોશ્ત**નું નામ છેક બેબિલન સુધી બહુ પુરાણા કાળમાં જાહેર થયલું અને **બેરોસસે** તે જાહેર કીધેલું માને છે[4]

રેવરંડ ડા૦ **એલ. એચ. મિલ્સ જરતોશ્ત**ના જમાનાને બદલે તેના બનાવેલા ગાથાનો જમાનો ઘણામાં ઘણો અને જુનામાં જુનો ઇ. પૂ. ૧૫૦૦ ઉપર મૂકે છે.[1] તોપણ **મિલ્સ** પોતાની નવી મોતેબર કેતાબના[2] દિબાચામાં ગાથાનું પુરાતનપણું ઇ. પૂ. ૧૫૦૦ કરતાં પણ વધારે જુનું હોવાની બિના ના પાડતો નથી. તે કહે છે કે જો ગાથાની રચના અસલી ઇરાનીઓના મોટા ઇજદો મિથ્ર, હઓમ વગેરે કરતાં પુરાણી સાબેત થાય તો ગાથા સર્વથી જુનામાં જુનું લખાણ આપણા હાથમાં આવેલું સિદ્ધ થાય. તોપણ ગાથાના જમાનાની કોઇ પણ હદ બાંધવાનું તે પસંદ કરતો નથી.

અવસ્તા ભાષાના યુરોપિયન આલમાઓએ ગાથા અને **જરતોશ્ત**ના જમાના બાબે આ સઘળી તારીખો આપી છે તે કશી તવારીખની નોંધો ઉપરથી નહિ પણ વેદ અને ગાથાનાં લખાણો અને તે માંહેલી બાબતો ઉપરથી જેમ પોતાને અનુકૂળ લાગ્યું તેમ આપી છે, અને તેથી તેઓ ઘણો ભરૂસો મૂકાવા જોગ નથી.

૧. Eastern Iranians &c., ઙ૦ ૨, સ૦ ૧૫૯.
૨. તેજ, સ૦ ૧૬૨.
૩. તેજ, સ૦ ૧૭૮—૭૯.
૪. તેજ, સ૦ ૧૮૬—૮૭.

૧. Gathas, દિબાચો, સ૦ ૩૭.
૨. The Five Zoroastrian Gathas, દીબાચો, સ૦ ૧૯—૨૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૬.

જ.રતોશ્ત પછી ધર્મની પચરંગી હાલત.

૧. .જરતોશ્ત પછી સાદા ધર્મમાં થતો ગયલો ભેળ—ગાથા પછીનાં ધર્મ સંબંધી લખાણો—ગાથામાં થયલો ભેળ .જરતોશ્ત પછી તરતનોજ હતો—વંદીદાદમાં .જરતોશ્તી દીન પાળનારા 'માજદયસ્તને નામે ઓળખાયા છે—પાછળા અવસ્તા અને ગાથા વચે જુદાપણું—એક ઈશ્વરવાદી કોલનો લોપ—પાછળાં લખાણોમાં સમાવેલી નેકી અને નીતિ—જ.રતોશ્તી દાખલનો પહેલો એકરાર.

૨. એસિર્યન અમલની જ.રતોશ્તી મજહબ ઉપર અસર—આર્ય અને સેમિટિક દેવતાઓ વચેના મળતાપણાના સબબો—એસિર્યન અશુર અને ઈરાની અહુર—અશુર દેવતાની ઉત્પત્તિ ઈરાની અહુર ઉપરથી હોવાનું અનુમાન—અનાહીત અને અનાઈતિસ—જ.રતોશ્તીઓ ઉપર એસિર્યન હકુમતનું દબાણ—અવુ અને ગનામીનો—યશ્તોમાં સમાયલી તવારીખ—આવાં યશ્તમાંથી મળતું એક નવા પાદશાહતું નામ—અનાહીતની પરસ્તેશનો જમાનો—યશ્તોમાંના બહુ પુરાણા વિચારો.

૩ .જરતોશ્તી લખાણોનો અસલી સંગ્રહ—ઈરાની દફતરખાનાઓના નાશમાં સેકંદરનો હિસ્સો—ધર્મનાં લખાણો ભેગાં કરવાની તજવીજ—અશ્કાની પાદશાહ વલ્કશનો કોશેશ—તીરદાદ દસ્તુર અને નીરો શેહનશાહ—સાસાની જમાનામાં અવસ્તાના ચોકસ લખાણો બનવા સામે શક—આજના અવસ્તા હખામની કરતાં પણ જુના જમાનાના છે—સાસાની પાદશાહોએ અવશ્તાનાં લખાણો ભેગાં કરવા માટે ચલાવેલી તજવીજ—માનીનો નવો ધર્મ—આદરબાદ મારેસ્પંદે કરેલી જુદા જુદા ધર્મોની સરખામણી—તેના મોજેજાનો ખરો ભેદ—ગાથા ધર્મસ્થાનોમાં ગવાતા હતા—માજી લોકોનો ધર્મ.

ફસલ ૧—ઇજદોની આરાધનાનું સજીવન થવું.

પેગામ્બરના જન્મારા અને જમાના વિષેની વિગતોમાં તેના મજહબના પણ કેટલાક ખોલાસાનો સમાસ થઇ ગયો છે. અને એ મજહબ બાબે આગળ અમે લંબાણથી હેવાલ આપી ગયલા છિયે.[1] માટે આ ઠેકાણે તે ફરીથી લખવાની જરૂર પણ નથી, એટલામાટે હવે આપણ આ પ્રકરણમાં **જરતોશ્ત** પછીના ધર્મની વ્યવસ્થાની તવારીખ લખીશું.

એવું જણાય છેકે **જરતોશ્ત** પછી કેટલીક સદીઓ સુધી તેનો મજહબ સ્વચ્છ હાલતમાં કાયમ રહ્યો, પણ પછી જેમ જેમ પાદશાહી સત્તા તુટતી ગઇ તેમ તેમ ધર્મનો કાબુ પણ ઓછો થતો ગયો, અને તેની ચોખાઇમાં પણ ભેળ થવા લાગ્યો. **જરતોશ્ત**ની આગમજ કેટલાક આર્ય દેવતાઓ—ઇરાનીઇજદો—ની અસલી ઇરાનીઓમાં આરાધના ચાલતી હતી, અને જે **જરતોશ્ત**ના એકજ ઇશ્વર અહુરમજદની એકલી પરસ્તેશની શિખવણી આગળ ઢંકાઇ ગઇ હતી, તે હવે પાછી સજીવન થતી ચાલી, અને અસલનાં મિથ્ર, અને અષિ, અને વયુ, અને વેરેથ્રઘ્નીજ નહિ પણ તે ઉપરાંત બીજાબી નવા નવા નર તેમજ નારી ઇજદોની આરાધનાઓ જન્મ લેવા લાગી. પણ તે આગમજ તો પેલી ૭ ખોદાઇ શક્તિઓ, જેમને **જરતોશ્તે** પોતાના એક ઇશ્વરવાદી મજહબમાં નીતિ ગુણો ગણી હતી, તેઓ અમેષાસ્પેન્તા (અમશાસ્પંદો)ને નામે ખાસ બંદગીઓ સાથ પ્રગટી નિકળી અને તેમની સ્તુતીમાં પ્રાર્થનાઓ જોડાઇ. વળી અસલના સ્કીથ્યન વગેરે લોકો અને માજી જેવા ધર્મગુરૂઓ સાથના સહવાસથી જરતોશ્તીઓએ નવી નવી ધર્મ ક્રિયાઓ અને રેવાજો ગ્રહણ કરવા માંડયાં. **જરતોશ્ત**ના વખતમાં—બલકે તેની આગમજ પણ—લાશને બાળવા કે દાટવા બાબે કશી મનાઇ જેવું નહતું. એવું જણાય છેકે જેને જેમ ગમે તેમ તેને અવલમંજલ પુગાડતા હતા. વેદવાળી આર્યો સાથ જયારે ઇરાનીઓ ભેગા વસતા હતા, ત્યારે

૧. જુઓ "તવારીખે સાસાનીઆન," બાબ ૪, સ૦ ૬૯ થી ૧૩૮; તથા "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૪, સ૦ ૬૭ થી ૧૦૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેઓમાં લાશનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાનો રેવાજ હતો એવું જણાય છે; ત્યારપછી તેને ભૂમિદા કરવાની રીત ચાલુ હોય એમ માલુમ પડે છે. પણ માજી લોકના સહવાસથી ઇરાનીઓ એવું શિખ્યા કે લાશને બાળવી એ જેમ ગુનાહ છે,–કેમકે તેથી આતશ ખરાબ થાય છે–તેમ લાશને દાટવાનોબી ગુનાહ છે,–કેમકે તેથી જમીન ખરાબ થાય છે;–એટલુંજ નહિ પણ લાશને પાણીમાં નાખવામાં પણ મોટી તકસીર છે,–કેમકે તેથી પાણી બિગડે છે. જોકે આ સઘળા તનદોરસ્તીને માટે ગુણગારા અને સુઘડાઇ-તરફ ઇરાનીઓ કેવા ખેંચાતા જતા હતા તે દેખાડનારા રેવાજો હતા, તોપણ તે ગાથાના જમાનામાં થોડીજ અગત્ય પામ્યા હોય એમ જણાય છે. વંદીદાદ નામનું આ જાતની સુઘડાઇઓ શિખવનારૂ પુસ્તક ગાથા પછી લાંબી મુદ્દતે રચાયું હતું, અને તે માજી લોકો સાથના સંબંધ પછીજ રચાયલું સિદ્ધ થાય છે. અસલ લાશને બાળતા હતા તે "દોખ્મ" શબ્દની તવારીખ બતાવી આપે છે. પાછળથી એજ શબ્દ લાશને બાળવાની નહિ પણ દાટવાની ક્રિયા સાથ સંબંધ રાખતો જણાયો છે, અને વંદીદાદમાંજ એ શબ્દ કબરો અને ઘોરો માટે વપરાયો છે. આજના દોખ્માનો રેવાજ ઉપલા માજી લોકો ઉપરથીજ લીધેલો સાબેત થાય છે જે બાબે અમો આગળ પુરતો ખુલાસો આપી ચૂક્યા છિયે.[1]

હવે જોકે આ ઠેકાણે અમે આવા રેવાજોનું વર્ણન આપવાની નેમ રાખતા નથી, તોપણ એટલું તો દેખાડવા માંગિયે છિયે કે ગાથામાં જે નથી તે પાછળાં અવસ્તાઇ લખાણોમાં જાહેર થયું હતું. **મિલ્સ** કહે છે કે ગાથામાં જ્યારે સઘળું લખાણ ગંભિર અને ખરેખરૂં છે ત્યારે પાછળા અવસ્તામાં સઘળું કલ્પિત જણાય છે. વંદીદાદ અને યસ્તોમાં પાછળી કિસમનું લખાણ ભેગું થયલું આ અમેરિકન વિદ્યાવાન જાહેર કરે છે. તે કહે છે કે ગાથામાં જ્યારે આપણા પેગામ્બરને સચાઇ શોધી કહાડવા માટે જેહમત ખેંચતો જોઇયે છિયે ત્યારે પાછળાં લખાણોમાં દંતકથાને જગા મળી છે. આ કથાઓમાં કેટલાક વિચારો બહુ અસલી જણાય છે અને કેટલીક કથાઓમાંના વિચારોતો ખુદ ગાથા અથવા જુનામાં જુના વેદિક વિચારો કરતાં પણ પુરાણા છે.[1] તોપણ એ સઘળાં લખાણો ગાથા પછી બહુ વરસે લખાયલાં સાબેત થઇ ચૂક્યાં છે. ગાથાનાં લખાણો ખુદ **જરતોશ્તે** પોતે રચ્યા પછી ભેગાં કરી લખી રાખ્યાં હોય એમ જણાતું નથી. તેમાંબી તેના પછીના દસ્તુરાનદસ્તુરો (જરથુસ્ત્રોતેમો) એ તેના જાયેનશીન દાખલ કેટલીક વધઘટ કીધેલી પરખાઇ આવે છે, તોપણ **મિલ્સ** મુજબ આવી ચેહરચુંથ જેટલી થવી જોઇયે એટલી બધી ગાથામાં નથી. તેમાં પારકો ભેળ બહુજ થોડો છે, અને જે છે તેબી બહુ પુરાણો છે, અને તે ભેળ ગાથા જે ઢબમાં જે વિચારથી રચાયા હતા, તેજ ઢબ અને તેજ વિચારોને અનુસરીને કરવામાં આવેલો છે. એ સુધારો કે વધારો **જરતોશ્ત** પછી તરતજ થયલો જણાય છે.[2]

ગાથા પછી યશ્ન હાપ્તંગહાઇતિ (હફ્તન યશ્ત)ની રચના થયલી મનાય છે, જેમાં ઉપર કહ્યું તેમ સાત અમશાસ્પંદોની આરાધના આપણ જોઇયે છિયે. એ પછી વંદીદાદ અને ત્યારબાદ ઇજશ્નેના અવસ્તા રચાયા હતા. યસ્તોનું લખાણ સર્વથી પાછળું છે, પણ તેમ કેટલીક યસ્તો ઘણી પુરાણી છે, અને ચોકસ ઇજદોની આરાધના તો આગળ કહ્યું તેમ ગાથા અને વેદ કરતાં પણ જુની છે. વંદીદાદમાં એક ઇશારો ઘણો નવાઇ જેવો નજર આવે છે. અનેક ઠેકાણે લાશને લગતી ક્રિયાઓ, અને તેના સંબંધી ગુનાહો વગેરેની વિગતો આપી છે ત્યાં "જરતોસ્તીઓ"એ આમ કરવું કે આમ નહિ કરવું, એવું જણાવ્યાને બદલે "માજદયસ્નાનો" બોલ વાપર્યા કીધો છે—તો જોકે વંદીદાદમાં **જરતોશ્ત**ની બુજર્ગી

૧ જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૪, સ૦ ૯૬ થી ૯૮.

૧ Gathas: દિબાચો, સ૦ ૨૬.

૨ Gathas: દિબાચો સ૦ ૨૬.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જાબજા યાદ કીધી છે. આ ઉપરથી એમ લાગેછે કે વંદીદાદના જમાનામાં **જરતોશતને** પેગામ્બર દાખલ કબૂલ રાખનારાઓ પોતાને હજીબી "જરતોસ્તી"ને નામે કે "મજદયસ્ની–જરતોસ્તી"ને નામે નહિ પણ ફક્ત "મજદયસ્નાન"ને નામેજ ઓળખાવતા હતા. વંદીદાદથી એક નવી વાત એ અજવાળાંમાં આવી કે અહુરમજદનો એક હરીફ છે અને તે અહ્રમઇન્યુ (હારેમન) છે, જે વાત ગાથાના ભાવાર્થથી તદન જુદી અને ઉલટું સમજાવનારી છે. અજાયબ જેવું છે કે છેક પાછળા વખતમાં—હખામની જમાનામાં—પાર્સીઓ અથવા ઇરાનીઓ મજદયસ્ની હતા તે છતાં તેઓ હારેમનને ઓળખતા નહતા. પાદશાહોએ પહાડો ઉપર કોતરાવેલા લેખોમાં જેમ **જરતોશતનું** તેમજ હારેમનનું નામ મુદલ જણાતું નથી. આ અને બીજા ચોકસ સબબો ઉપરથી **મિલ્સ** એમ સાર કહાડે છે કે હખામની પાર્સીઓનો મજહબ **જરતોશતની** આગમજનો અસલ મજદયસ્ની હતો, અથવા તો તે **જરતોશતના** ગાથામાં જણાવેલો ખાલેસ મજહબ હતો; પણ તે **જરતોશત પછીનો** મજદયસ્ની ધર્મ નહતો.

પણ તોબી આ વાત જાણવાજોગ છે કે હખામનીઓની ભાષા અથવા પર્વતો ઉપરના લેખોનાં લખાણ કરતાં સર્વથી પાછળા અવસ્તાના પાછળાં લખાણો પણ જુનાં હતાં. **મિલ્સ** અવસ્તાનાં તમામ લખાણોને આ રીતે વહેંચે છેઃ—૧ લું—ગાથા; ૨જું—પાછળા અવસ્તા. ગાથામાં કેટલાક જુના અને કેટલાક નવા છે, તોપણ નવા ગાથાનાં લખાણ કરતાંબી પાછળા અવસ્તાનું જુનામાં જુનું લખાણ નવું છે. આ પાછળા અવસ્તા—વંદીદાદ, ઇજશ્ને, યશ્તો—માં જે ધર્મ દેખાડયો છે તે ઘણી બાબદોમાં **જરતોશતના** ગાથાવાળા મજહબથી જુદો છે. મુખ્ય જુદાપણું પરસ્તેશને લાયક કોણને ગણવો તે બાબે છે. ગાથામાં એકજ ઇશ્વર દાખલ અહુરમજદનેજ પરસ્તેશને લાયક ગણ્યો છે, ત્યારે પાછળા અવસ્તામાં અહુરમજદને વડાપણું આપવા છતાં તેની જોડે અનેક પવિત્ર આત્માઓની પૂજા શિખવી છે. આ શિખવણી છતાં પાછળા અવસ્તાનો ધર્મ મજદયસ્ની કહેવાય છે. **જરતોશતની** આગમજના મજદયસ્ની કરતાં તે ઘણે દરજે ચહડતો હશે, પણ તે આગળા મજહબ ઉપર **જરતોશતે** કરેલા ખાસ સુધારા ઉપર એ ધર્મ કેવળ પાણી ફેરવે છે. અનેકની પૂજાને લીધે તે પોતાનું એક ઇશ્વરવાદીપણું ખોહે છે, અને તેની જોડે **જરતોશતના** મજહબે જે શ્રેષ્ટતા આપેલી તે પણ ખોહે છે. એકને બદલે અનેક ઇજદોને માનવાનું હોવાથી આ પાછળા મજહબને "યજદાંપરસ્તી"નું નામ મળે તો ખોટું નથી—પછી તેમાં મજદને કોઇ કોઇ ઠેકાણે સર્વોપરી ગણ્યો છે તો શું થયું? **જરતોશતે** ધિકારેલા દેવયસ્ન ધર્મ જેવોજ આ યજદાંપરસ્તી મજહબ ગણી શકાય–તફાવત એટલોજ કે દેવયસ્નાનો જ્યારે સારા માઠા સર્વ દેવો (ઇજદો) ને આરાધતા હતા, ત્યારે **જરતોશત** પછીના મજદયસ્નાનો ફક્ત સારા દેવો (ઇજદો)નેજ આરાધે છે! જેમ દેવ પરસ્તી અનેક ઇશ્વરવાદી છે તેમજ આ યજદાં પરસ્તી પણ અનેક ઇજદોને માનવાનું શિખવે છે. એટલા માટે **જરતોશતના** મજદયસ્ની જરતોસ્તી મજહબની જે ખુબી કે એકજ ઇશ્વરને પૂજવો, તે આ બંને મજહબો એકસરખી રીતે ખોહી દે છે. અને તોપણ પાછળો ધર્મ ગોયા **જરતોશતનોજ** શિખવેલો હોય તેમ તેને નામે જાહેર થયો છે, અને તેણે જે કંઇ નથી કહ્યું તેબી તેને નામે રેવાજ પામ્યું છે.

પણ એ સઘળું છતાં **જરતોશત** પછીના ધર્મમાં જે ખાસ સદ્‌ગુણ જોઇયે છિયે તે એ છે કે તેમાં નીતિના રૂડા તરીકાથી ઉલટું, માણસજાતની પોતાની ખરાબી થાય, દુનિયાને સામાન્યરીતે નુકસાન કરે, અને ઇરાકી મગજને હલકું પાડે એવું તેમાં કંઇ નથી. વાંધો ફક્ત એકને બદલે અનેકને માનવાના પ્રકારનોજ છે. અને તોપણ પાછળા અવસ્તામાંબી ઘણે ઘણે ઠેકાણે એકજ ખોદાને માનવાનું, અહુરમજદનેજ સર્વોપરી ગણવાનું, તેનાથીજ તમામ સૃષ્ટિની સૃજત

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

થવાનું, આપણ જોઇયે છિયે. ધર્મમાં દાખલ થનાર પ્રથમ જે એકરાર કરે છે તેજ આ નવા ધર્મનો ભાવાર્થ દેખાડી આપે છે, કેમકે તે કહે છે કે—"ફ્રવરાને મજદયસ્નો જરથુશ્ત્રિશ્ વીદએવો અહુર ત્કએષો;" યાને "મહાજ્ઞાની (અહુરમજદ) સાહેબની ભક્તિ કરનાર, અશો જરતોશતનાં ફરમાન પ્રમાણે ચાલનાર, દેવનાં કામનો તિરસ્કાર કરનાર, અને ખોદાઇ કાયદા પ્રમાણે વર્તનાર થવાનો હું એકરાર કરૂંછું."[1] અથવા વધારે ખોલાસાથી એમ કે[2]—"એકલા એક ખોદાની પરસ્તેશ કરનાર, જરતોશત પેગામ્બરના ફરમાન મુજબ ચાલનાર, દેવ પરસ્તી એટલે અનઇરાની ધર્મ અને અનઇરાની રાહ રવેશોને તથા સર્વ જાતની બદી અને માણસોને થતી હાણીને તર્ક કરનાર, અને અહુરી એટલે અહુરમજદી અને યજદાંપરસ્તી ઇરાનીઓની ભલી રાહરસમો મુજબ ચાલનાર" થવાને હું કબૂલ થાઉંછું.

ફસલ ૨—પાડોશી પ્રજાઓનાં ધર્મમતની અસર.

આ સઘળું કબૂલ રાખવા છતાં જરતોશત પછી મજહબમાં બિગાડો થવાના દોષ ઉપર અખાડા કરી શકાય એમ નથી. કંઇજ નહિ તો જરતોશતે શું કહ્યું હતું અને તેના ગાથામાં શું છે તેની જોડે પાછળથી શું શું વધઘટ થઇ તેની સરખામણી કરી જોતાં આ બિગાડો સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. આ બિગાડો અનેક તરેહનો છે.

જરતોશતના અસલ મજહબમાં થયલો પહેલવહેલો બિગાડો બલ્ખની ફતેહ પછી શરૂ થાય છે. એસિર્યાના રાજા નેનસે કેયાની વંશની સમાપ્તી આણ્યા પછી ઇરાન તેને તાબે થયાથી ઇરાનીઓ એસિર્યનો સાથ ભેળાતા ચાલ્યા, અને તેઓની રાહરસમ અને ધર્મ પોતાની નાખુશી છતાં એખત્યાર કરવા લાગ્યા. આર્ય લોકોની પ્રકૃત્તિ અસલથીજ પારકું જે પોતાને પસંદ પડ્યું તે ગ્રહણ કરી લેવાની જાહેર થઇ ચૂકી છે. માત્ર ઇરાનીઓનાજ સંબંધમાં નહિ પણ હિંદુ, યુનાની, વગેરે સર્વે આર્ય પ્રજાઓના સંબંધમાં પણ એમજ બનતું આવ્યું છે. જરતોશતની આગમજના પોર્યોદકેષી લોકોના અનેક ઇજદોને પેગામ્બરે પડતા મૂકી એકલા એકજ અહુરમજદને માનવા ફરમાવ્યું હતું, પણ એ ફરમાન તે મહા પુરૂષની હયાતી બાદ થોડીક સદીઓમાંજ સઘળાં માન સાથ પડતું મૂકાયલું જણાય છે, અને તે ઘણે દરજ્જે એસિર્યન અમલની અસરથી થયલું માલુમ પડે છે. આ અમલ શો બશો નહિ પણ શુમારે ૧૩ સદીઓ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો, અને તે દરમયાન ગાથા સિવાયના બીજાં અવસ્તાવાણીનાં લખાણો જન્મ પામ્યાં હતાં, અને તેમાં જે ઇજદ અમશાસ્પંદોની આરાધનાનો જબરો ભેળ આપણ જોઇયે છિયે તેમાં એસિર્યન અને બેબિલોન્યન લોકોના દેવતાઓ સારી જગા રોકતા જણાય છે.

આ ઠેકાણે અમોને જે એક વાત નવાઇ જેવી લાગે છે તે શરૂઆતથીજ જાહેર કરી દેવી જોઇયે છે, અને તે એ કે એસિર્યન અને બેબિલોન્યન લોકો સેમિટિક ટોળાના હોવા છતાં તેઓના કેટલાક દેવતાઓ અસલી પોર્યોદકેષી લોકોના ઇજદ અમશાસ્પંદોને ઘણાખરા મળતા આવતા જણાય છે. બેબિલોન્યન તવારીખ નવેશ બેરોસસ મુજબ આ દેવતાઓની મૂળ ઉત્પત્તિ કુદરતના દરરોજ બનતા બનાવો અને દેખાતા આકાશી પદાર્થો ઉપરથી થયલી છે, તોપણ જાણે પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહો જે ઇજદોને માનતા હતા તેજ ઇજદોની બેબિલોન્યનોએ પણ કલ્પના કીધી હોય એટલા બધા તેઓ એકમળતા લાગી જાય છે. ઇરાનીઓ અને હિંદુઓના દેવતાઓ નામે તેમજ કામે એક બીજાને મળતા આવે છે તેનો ખોલાસો સમજી શકાય છે; પણ એસિર્યન અને બેબિલોન્યન દેવતાઓ ઇરાની ઇજદોને

---

૧. દાદાચાંદજી: "સેતાએશે અહુરમજદ," સ૦ ૧

૨. ભરૂચા: "જરતોશતીઓનો ધર્મ: તેઓમાં ધર્મ તરીકે ગણાતી રસમો—જરતોશતી પુસ્તકોની તપાસ ઉપરથી," ભાષણ ૧, સ૦ ૩૧—રાહનુમાએ માજદયસ્નાન સભા, પુ૦ ૫ મું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નામે તો નહિંજ પણ કામે કેવી રીતે મળતા આવી શકે તેની સમજ પડતી નથી.[1]

એ બાબતમાં બે અટકળ થઇ શકેઃ—પહેલી એકે **જરતોશ્ત**ની આગમજના પેર્યો-દકેષી લોકોએ એસિર્યા અને બેબિલન ફતેહ કીધાં હશે તે વખ્તે ત્યાં પોતાનો મજહબ ચાલુ કીધો હશે અને તેથી ઇરાની ઇજદો જુદે નામે પણ લગભગ એકસરખે કામે તે દેશોના લોકોમાં આરાધના પામ્યા હશે; અને પાછળથી **જરતોશ્ત**ની હયાતી બાદ પાંચમી સદીથી ઇરાનીઓએ તેજ ઇજદોની આરાધના એસિર્યનો સાથના સબંધને લીધે પોતા વચે પાછી તાજી કીધી હશે, એવું સમજીને કે એ દેવતાઓ પ્રથમ તેમનાજ હતા. બીજી અટકળ એ છે કે એસિર્યન દેવતાઓની ઉત્પત્તિ ગમે તેમ થઇ હોય, પણ ઇરાનીઓ ઉપરના પોતાના કાબુને લીધે તેઓએ જબરીથી પોતાના દેવતાઓની આરાધના ઇરાનીઓનાં ધર્મક્રિયામાં આમેજ કરાવી હશે. ગમે તેમ હોય, પણ આ બંને એકએકથી ઉલટા ટોળાઓના ચોક્સ દેવતાઓ એકેકને ઘણી જાણવાજોગ રીતે મળતા આવે છે, જે અમે આગળ લંબાણથી તફસીલવાર બતાવી ગયા છિયે.[2] એસિર્યનોના અસ્શુર અથવા અથુર નામના સર્વથી વડા દેવતાની આરાધના તેઓમાં ક્યારથી દાખલ થઇ તે કહી શકાતું નથી, કેમકે તે બહુ પુરાણી છે. ઇ. પૂ. ૧૯ મી સદીમાં ગઇ ગયલા તેમના પુરાણા પાદશાહો એ દેવતાના પૂજારી હતા, માટે તેની પણ આગમજ એ દેવતાની પૂજા તેઓમાં ચાલુ હોવી જોઇયે. એ દેવતા નામે તેમજ કેટલીક રીતે કામે પણ **જરતોશ્ત**ના અહુર (મજદ)ને મળતો આવે છે, તે ઉપરથી અમને એમ લાગે છે કે **જરતોશ્ત**ના જાયેનશીનોએ બેબિલન ફતેહ કરીને ત્યાં તેમજ એસીર્યામાં આ દેવતાની પરસ્તેશ ચાલુ કરાવી હોય. અથુરનાં જુદાં દહેરાં કે મંદિરો બીજા દેવતાઓ જેવાં શેહરેશેહર સ્થાપેલાં હતાં નહિ, પણ બીજા દેવાંતાઓના દરેક મંદિરમાં તેની આરાધના થઇ શકતી હતી;—એ ઉત્તમ વિચાર એસીર્યનોમાં કોઇ જુદીજ ઉત્તમ ફિલસુફી ઉપરથી દાખલ થવો જોઇયે. વળી તેઓમાં ત્રણત્રણ દેવતાઓનાં બે મૂખ્ય મંડળો હતાં. તે દરેકમાં વડો દેવતા જુદો હતોઃ એ ગોયા છ અમશાસ્પંદો ઉપરના અહુરમજદનાં વડાપણા જેવું કંઇ લાગે છે. **જરતોશ્ત**ની આગમજ **કાઉસ**ના વખ્તમાં એસિર્યા, ખેલ્દીયા, બેબિલોન્યા વગેરે પશ્ચિમના મુલુકો ફતેહ થયા હતા, અને **જરતોશ્ત**ની આગમજ મજદયસ્ની ધર્મ ઇરાનીઓમાં ચાલુ હતો—અનેક દેવતાઓને માથે મજદને વડો ગણાવવાની તે વખ્તે અનેક કોશેશો થઇ હતી; માટે તે જમાનામાં અથુરની ઉત્પત્તિ એસિર્યનોમાં થઇ હોય તો તે બનવાજોગ છે.

પણ તેમ પાછળા જમાનામાં એસિર્યનોની હકુમત દરમયાન ઇરાનીઓએ કેટલાક દેવતાઓ આ પ્રદેશીઓ ઉપરથી લીધા હતા તેમાંબી કંઇ શક નથી. તેનો સર્વથી મોતેબર દાખલો અનાહીત નામની સ્ત્રી ફરેસ્તાની આરાધના છે. ઇરાનીઓના ઘણાખરા ઇજદો હિંદુઓના દેવતાઓ સાથ મળતા આવે છેઃ કેટલાક નામે તેમજ કામે બેઉમાં મળે છે; કેટલાંકોનાં નામ જુદાં પડી ગયા છતાં કામ એકસરખાં નજર આવે છે. પણ તે ઉપરાંત ઇરાનીઓમાં કેટલાક ઇજદો એવા છે કે જેઓ બાબે વેદના દેવતાઓમાં કશું નથી. તેવો એક સ્ત્રી ફરેસ્તો અદ્રીસૂર અનાહીત છે, અને તેની ઉત્પત્તિ તેટલા માટે પાછળથી થયલી જણાય છે. એ સ્ત્રી ઇજદ નામે તેમજ કામે એસિર્યનોની અનત, અનુત, અને અનાઇતિસને મળે છે, અને તે બાબે પણ અમે આગળ પુરતું લખી ચૂકયા છિયે,[1]

૧ શું આ વાત બનવાજોગ છે કે એસિર્યાના બહુ પુરાતન પાદશાહો ઈરાનીઓના પેશદાદ યા કેયાનીજ પાદશાહો હતા? તેમ હોય તોજ એસિર્યન અને ઇરાની દેવતાઓ એક મળતા આવે. એક ઉલટમંદ અભ્યાસીને આ બાબતમાં શોધ ખોળ ચલાવવા માટે ઘણું બહોળું ખેતર પડેલું છે.

૨. જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૪, ફસલ ૩.

૧ જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૪, ફસલ ૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

માટે અતરે પાછું લંબાણ કરવાની જરૂર નથી. આવાં યશ્ત અને બીજી કેટલીક યશ્તો મિડયનો એસિર્યનોના કાબુમાંથી ઈ. પૂ. ૭૧૦ માં સ્વતંત્ર થયા તે આગમજ બનવી જોઇયે; પણ યશ્તોની આગમજ પ્રથમ વંદીદાદ, ત્યારબાદ ઇજશ્ને, વિસપરદ અને બીજાં ભણતરો એક પછી એક રચાયાં હતાં.

કોઇને એમ લાગશે કે એ સઘળું હજરત **જરતોશ્ત**ના વખ્તમાં નહિ થયું ને પ્રદેશી અમલ દરમયાન થયું એ ઘણું અજાયબ જેવું છે. પણ એનો સબબ એ છે કે જેમ સાસાની અમલની આખરીએ આરબોથી પાર્સી દફતરખાનું ફના થયું, તથા જેમ હખામની દફતરખાનું યુનાની **સેકંદર**ને હાથે નાશ પામ્યું, તેમ કેયાની હકુમતની આખરીએ જરતોસ્તી દફતરખાનું એસિર્યનોએ ફના કીધેલું હોવું જોઇયે. તે ફના થયાથી ઇરાની જરતોસ્તીઓ ધર્મ સંબંધી લખાણો વિના લાઇલાજ થઇ પડયા. બલ્ખની ફતેહ પછી કેટલીક મુદત સુધીતો તેઓથી યું કે યાં થઇ શકાયું નહિજ હશે; જેમ હખામની અમલ પછી તથા જેમ સાસાની હકુમત પછી પ્રદેશી અમલ સામે પાર્સીઓએ અનેક વાર સ્વતંત્ર થવાની ઉમેદમાં લડાઇ ઉઠાવી હતી, તેમ કેયાની ઇરાનીઓએ પણ એસિર્યનોની સામે અનેક વાર કમર બાંધી હશેજ. પણ વખ્ત વહી ગયો તેની જોડે તેઓની રાજદ્વારી લાગણી મંદ થતી ચાલી હશે, અને ધર્મ સંબંધી લાગણી પણ સુસ્તી પકડતી ગઇ હશે. ઇરાનથી નાસી આવ્યા પછી જેમ કેટલીક સદીઓ સુધી પાર્સીઓ હિંદુસ્તાનમાં ધર્મ સંબંધી તદન માઠી હાલતમાં રહ્યા હતા, તેમ એસિર્યન અમલ વખ્તે ઇરાની જરતોસ્તીઓની હાલત પણ તેવીજ થઇ પડી હશે. એ વેળા તેઓ એક તરફથી એસિર્યનો અને બેબિલોન્યનોના સપાટામાં હતા, ત્યારે બીજી તરફથી તેઓ ઉપર સ્કીથ્યન અને માજી લોકોની રાહ રસમ અને ધર્મ રેવાજોનું દબાણ હતું. પોતાનું અસલ તો તેઓ કેટલે કેટલે દરજજે ભૂલી ગયા હતા.

આમ આસપાસથી પ્રદેશીઓના મજહબ અને રેવાજમાં વિટળાઇ ગયા બાદ કેટલીક મુદતે કોઇ ખોદાનો લાલ નિકળી આવ્યો હશે, અને જેમ **કુરૂશે** અને જેમ **અરદેશબાબેગાને** કીધું તેમ કોઇ ભણેલા "જરતોસ્ત" અથવા દસ્તુરાન દસ્તુરની મદદ અને મેહેનતથી સઘળાં જુનાં ભણતરો ભેગાં કરવાની તજવીજ થઇ હશે, જેમાં કેટલાંક મળ્યાં હશે તે કાયમ રખાયાં હશે, ગુમ થયાં હશે તેમની જગાએ કેટલાંક નવાં બનાવવાની જરૂર જણાઇ હશે, અને કેટલાંક સદંતર નવાંજ રચવામાં આવ્યાં હશે. આમ થવાથી અસલ **જરતોશ્ત**નાં લખાણોમાં પણ કેટલોક ભેળ થવા પામ્યો હશે, જે અવસ્તાણીના મોટા વિદ્વાન અને અભ્યાસીઓ અછી રીતે પિછાની શકે છે,[1] તથા જે નવું લખાયું હશે તેમાં કેટલુંક એવું આવ્યું હશે કે જે **જરતોશ્ત**ની રીતીથી ઉલટું અને તેટલામાટે અણઘટતું હશે. આ ઉલટી બિના આપણે ઉપર કહ્યું તેમ પ્રદેશીઓના અમલ તથા તેમની સાથના સંબંધનાં દબાણથી દાખલ થવી જોઇયે, અને તેમજ તે થઇ હતી. અમો ધારીયે છિયે કે ગાથા સિવાયની અવસ્તાવાણીમાં જ્યાં જ્યાં અહુરમજદના પેદા કીધેલા દાખલા નહિ પણ તેના એક બરાબરિયા હરીફ દાખલ ગનામિનોને આપણ જોઇયે છિયે, ત્યાં ત્યાં તે કલ્પના **જરતોશ્ત**ની નહિ હોવા છતાં વંદીદાદ વગેરે ઠેકાણે દાખલ થવા પામી છે તે એસિર્યનો સાથનાં નીકટના સંબંધને લીધેજ થયલું છે. તેઓમાં "અનુ" નામનો અંધકારનો, દોજખનો, મોતનો, દેવદરૂજોનો એક મોટો દેવતા હતો, જેને તેઓ પોતાના વડા દેવતાની બરાબરનો—બલકે તેના કરતાં પણ વડો ગણતા હતા. પણ એટલી બધી હદ સુધી અહુરમજદને ઉતારી પાડવાનું જરતોસ્તીઓને ડહાપણભરેલું લાગ્યું નહિ તેથી તેઓએ ગનામીનોના જરતોસ્તે કલપેલા હરીફ સપેનામીનોને ઉરાડી નાખી હરીફાઇમાં અહુરમજદને ગોઠવી દીધો.

વંદીદાદની પહેલી બે પરગરદો દેખાઇતી રીતે

૧. મિલ્સ મુજબ ગાથામાંબી પારકી કલમ જણાયછે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બીજીઓ કરતાં ઘણી પુરાણી છે; તેઓ કોઇ બીજાંજ લખાણના ફના થતાં બચી ગયલા ભાગો હશે, જેમની જગા કયાં કરવી તેની સમજ પડી નહિ, ત્યારે ધર્મ સંબંધી સુધડાઇનાં પ્રકરણો સાથ એ તવારીખરૂપી કટકાઓને ગોઠવી દીધેલા લાગે છે. એજ રીતે **જરતોશ્તે** જે જે પુરાણા ઇજદો—જેમનાં નામો વેદમાંથી મળી આવે છે તેઓ—ને ગાથામાં ગણ્યા નથી, તેઓ સઘળા અને તેમની જોડે બીજા અનેક આ નવાં ભણતરોમાં દાખલ થવા પામ્યા, અને "યસ્ન હપ્તંગહાતિ"માં પ્રથમ અમશાસ્પંદો દેવતાઇ દરજ્જે પહોંચવા પામ્યા ત્યારે ઇજશ્ને અને વિસપરદ અને યસ્તોમાં અનેક ઇજદની ભક્તિ અને આરાધના, અને ક્રિયાનો સમાસ થયો. આ ઇજદોમાંના અનેક એસિર્યનોનાં દેવતામંડળને આભારી હોય તો તેમાં નવાઇ જેવું કાંઇ નથી.

બીજા હાથ ઉપર વંદીદાદની રચનાનો મોટો આધાર માજી લોકોની રાહરસ્મો ઉપર રહેલો સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. એ બાબે લગાર વિગતથી આગળ લખાઇ ચૂકયું છે.[1] એક વાત નવાઇ જેવી લાગે છે, અને તે એ કે આ સઘળાં અવસ્તાનાં ભણતરો ક્એ **ગુશ્તાસ્પ**ના જમાના પછી રચાયાં છે, અને તેમાં યસ્તોનો જમાનો તો બહુ પાછળનો છે, તે છતાં કેટલીક યસ્તોમાં **હુશંગ, તેહમુરસ, જમશેદ, ફરેદુન, કેખુસરો,** અને **ગુશ્તાસ્પ**નાં નામો સિવાય બીજા પાદશાહોનાં નામો મુદલ જણાતાં નથી. જાણે એટલાજ પાદશાહો થઇ ગયા હોય તેમ ચોકસ ઇજદોની બંદગી કરનાર દાખલ આ એકનાએક પાદશાહોજ નજર આવે છે.[2] **ગુશ્તાસ્પ**નું નામ વળી થોડેજ ઠેકાણે જણાય છે; પણ **ગુશ્તાસ્પ** પછી કોઇ કેયાની પાદશાહ હતા કે નહિ તે એક પણ યસ્ત ઉપરથી જણાતું નથી. ફરવરદીન યસ્તમાં સંખ્યાબંધ નામચીન સ્ત્રી પુરૂષોનાં તથા પાદશાહ પહેલવાનોનાં નામો આપ્યાં છે, પણ ત્યાંબી **ગુશ્તાસ્પ**નું નામ યા તેની પછીના કોઇબી પાદશાહનું નામ દિઠામાં આવતું નથી. પણ એ ઉપરથી આપણે એમ નથી સમજવાનું કે કેયાની પાદશાહાતની **ગુશ્તાસ્પ** પછી આખર આવી હતી. વળી એમબી નથી સમજવાનું કે યસ્તોમાં જેટલા પાદશાહોનાં નામો આવે છે તેટલાજ પાદશાહો ઇરાનમાં રાજ્ય કરી ગયા છે. ઘણાજ સારા, નામીચા અને દીનદોસ્ત પાદશાહોનાંજ નામો યસ્ત બનાવનારા કવિઓએ આપેલાં લાગે છે, અને તેથીજ માત્ર ગણત્રીનાં નામો આપણે ત્યાં જોઇયે છિયે. ફક્ત આબાં યસ્તમાંજ એક નવા પાદશાહ "**હુઆક્રિતો**"નું નામ જોવામાં આવે છે, જે બીજી એક પણ યસ્તમાં યા અવસ્તાનાં એક પણ લખાણમાં જણાતું નથી. એ પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ** પછી થઇ ગયલો હોવો જોઇયે, અને તે બિના એ પાદશાહનાં મુખમાં મૂકેલા વચનો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. એ ઘણી કયારે, કયા જમાનામાં થઇ ગયો છે તે મુકરર કરવું કેવળ અશકય છે. પણ ઘણું કરીને તે **ગુશ્તાસ્પ** પછી થોડીક મુદતમાં થઇ ગયો હોવો જોઇયે, એવું ઉપલીજ યસ્તમાં એ નવા પાદશાહને જે દુઆ ગુજારતો દેખાડયો છે તે ઉપરથી જણાય છે.

હવે એ નવા પાદશાહનું નામ ઉપર કહ્યું તેમ બીજી એક પણ યસ્તમાં આવેલું જણાતું નથી. તે માત્ર આબાં યસ્તમાંજ છે, અને તે ઉપરથી જણાય છે કે બંદગી કરનારા પાદશાહોની નોંધ કરનારી યસ્તોમાં આ યસ્ત છેલી બનેલી હોવી જોઇયે. એ યસ્તમાં આબાં અર્દ્વીસૂરને એક સ્ત્રીનું રૂપ આપીને તેનું જે સુંદર વર્ણન કર્યું છે તે એસિર્યન અને બીજી સેમિટિક પ્રજાઓની એજ નામની અથવા એનાં જેવાંજ કામો વાળી દેવીના તેઓએ કરેલાં વર્ણન કરતાં અતિઘણું ચહડતું અને ઇરાનીઓનો સુધારો તથા વધારો દેખાડનારૂં, તેમના નીતિગુણો બીજી પ્રજાઓ કરતાં કેટલી બધી હદ સુધી ઉત્કૃષ્ટ હતા તે જાહેર કરનારૂં છે. પણ એ અને એવાંજ

૧. જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૪, ફસલ ૩ તથા ૪.

૨. જેમકે આબાં, ગોશ, ફરવરદીન, રામ, અષિ, ઇત્યાદી યસ્તો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કલ્પિત ઇજદોનાં માણસાઇ વર્ણનો ઉપરથી પાછળથી ઇરાનીઓમાં એવાજ ઇજદોની મૂર્તિ પૂજા જેવું કંઇક દાખલ થવા પામ્યું હતું, તે આપણે ભૂલી જવું જોઇતું નથી.[1] "અનાહિત" નામબી ઇરાની નહિ પણ સેમિટિક છે, અને તે ઉપરથી ખુલ્લું જણાશે કે આ સ્ત્રી ઇજદની પરસ્તેશ જરતોસ્તીઓમાં પારકી દાખલ થઇ છે, અને ઉપલી સઘળી દલીલો મુજબ તે બલ્ખની પાદશાહી ગયા પછી એસીર્યનો અને બીજી સેમિટિક પ્રજાઓ સાથના ઘાડા સંબંધ પછીજ દાખલ થઇ છે.

આવીજ પરસ્તેશ બીજાબી કેટલાક ઇજદોની દાખલ થઇ છે, અને તે જેઓનાં નામ વેદમાં-થી નથી મળતાં તેમનીજ દાખલ થયલી ગણી શકાય. વેદમાંના કયા કયા દેવતાઓ અવસ્તાના ઇજદો સાથ મળતા આવે છે તેમની એક ટીપ અમે આગળ[2] આપી ગયા છિયે. તે ઉપરાંત અવસ્તામાંથી બીજા ઘણા ઇજદોની સેતાયશો અને યશ્તો મળે છે, જેમાંના કેટલાક ઇજદો એસિર્યન અને બેબિલોન્યનોના દેવતાઓ સાથ સરખાવી શકાય એમ છે.હવે આ સઘળાં લખાણો—ગાથા પછી છેક યશ્તો અને આફ્રીનો વગેરેના અવસ્તાઇ કલામો—કેટલી મુદતમાં પુરાં થયાં, તેમને રચાતાં કેટલી મુદત લાગી, તે આપણ કહી શકીશું નહિ; કેમકે તેમના જમાના ગોઠવી આપવા બહુ મુસ્કેલ કામ છે. યશ્તોને અત્યાર સુધી પાછળી ગણવામાં આવે છે; પણ યશ્તોમાંની કેટલીક ગાથા કરતાં પણ પુરાણા વિચારથી ભરપૂર જણાઇ છે. **મિલ્સ** મુજબ કેટલીક યશ્તોના વિચારો રૂગવેદના ચોકસ ભાગો કરતાં પણ જુના છે. માટે એ રીતે યશ્તોનો જમાનો પણ આપણાથી નક્કી કરી શકાય એમ નથી. તોપણ હખામની જમાના (ઇ. પૂ. ૬ ઠી સદી)ની આગમજ આ અવસ્તાઇ કલામો સંપૂર્ણ થઇ રહેવા જોઇયે એમ જણાય છે; કેમકે હખામની ભાષા કરતાં અવસ્તાની ભાષા પુરાણી ઠરે છે, અને હખામની લેખોની ભાષા કરતાં અવસ્તાનાં ભણતરની ભાષા અસલ અને શુદ્ધ છે.

ફસલ ૩—ધર્મપુસ્તકો ભેગાં કરવાની તજવીજ.

હવે આ અવસ્તાવાણીનાં લખાણોનો જથો અસલમાં ઘણો મોટો હોય એમ જણાય છે, આજે આપણા હાથમાં જે કંઇ બાકી રહ્યું છે તે તો અસલ ભણતરોનો માત્ર એક નાનો સરખો ભાગ છે. **હાઉગ, ડાર્મેસ્ટેટ, મિલ્સ,** વગેરે બીજા વિદ્વાન અભ્યાસીઓ અવસ્તાવાણી-નાં લખાણો ઉપરથી તેમજ તાવારીખ રૂપી શાહદતો ઉપરથી એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા છે કે અવસ્તાનું સાહિત્ય પ્રથમ ઘણું મોટું હતું. એકવીસ નોસ્ક સઘળાં અવસ્તાની જબાન-માં હતાં તે તો માત્ર એક સિવાય સઘળાંજ ગુમ થયાં છે, અને તે કયારે અને કેમ ગુમ થયાં તેની માત્ર નોધ પણ મળતી નથી. સર્વથી છેલી ખરાબી ઇરાનની આરબ ફતેહ વેળા થઇ હતી: તે આગમજ પાર્થ્યન અમલમાં, તેની અગાઉ ઇરાનની યુનાની ફતેહ વેળા અને તેનીબી આગમજ બલ્ખની એસિર્યન જીતવેળા સર્વથી મોટી ખરાબી થઇ હતી. તે પહેલીજ ખરા-બી હતી. **જરતોશ્ત** અને તેના ધર્મ બાબે લખી જનારા અસલી યુનાની ગ્રંથકારોના જણાવ્યા મુજબ એ પેગામ્બરે ૨૦૦૦૦૦૦ શ્લોકોમાં પોતાના મજહબનું બયાન લખ્યું હતું. **હર્મિપસ** નામે એક યુનાની ફિલસુફ-ને આધારે **પ્લીની** આમ લખી જાય છે. **હર્મિપસ** ઇ. પૂ. ૨૫૦ માં થઇ ગયો છે, અને તેનો **એગોનેકિસ** નામે એક જર-તોસ્તી ઉસ્તાદ હતો, તેને આધારે તે ઉપર મુજબ લખી ગયો છે. વળી **અબુ જાફેર અત્તાવરી** નામે એક આરબ તવારીખનવેશ મુજબ **જરતોશ્તનું** ઉપલું લખાણ ૧૨૦૦

૧. જુઓ "તવારીખે સાસાનીઆન," સ૦ ૧૧૭ ૧૨૦.

૨ જુઓ અગાડી, બાબ ૨, ફસલ ૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ચર્મ્ર પત્ર ઉપર ઉતારી લીધેલું હતું.[૧] આ લખાણોનો એક ભાગ એસિર્યન ફતેહ વખતે બેશક નાશ પામ્યો હશે; અને ત્યારબાદ તેના અનેક વેળા નાશ થયા તેમાં **સેકંદરે** કરલી ખરાબી કદી ખોટી પડવાની નથી. દીનકર્દ (ત્રીજું દફતર)માં તેમજ અર્દાવીરાફનામામાં **સેકંદરને** હાથ થયલી ખરાબી જણાવેલી છે, એટલુંજ નહિ પણ **ડાયોડોરસ અને કર્ટીયસ** જેવા યુનાનીઓનાં લખાણો ઉપરથી પણ આ વાતને ટેકો મળે છે, કેમકે તેઓ સાફ જણાવે છે કે મહાત્મા **જર્કસીસે** યુનાની દહેરાંઓનો નાશ કીધો હતો તેનાં વેરમાં **સેકંદરે થૈસ** નામની એક વેશિયાની ઉસકેરણી ઉપરથી પર્સીપોલીસનો પાદશાહી મેહેલ અને કિલ્લો છાકટપણાંના બહારમાં સળગાવી મૂક્યા હતા—જ્યાં (અર્દાવીરાફ નામા મુજબ) ધર્મપુસ્તકોને પાદશાહી દફતરખાનામાં જાળવી રાખેલાં હતાં. **સેકંદરને** ફરેસ્તો ગણીને તેની ફતેહોનું વર્ણન આપનાર તવારીખનવેશ **આરિયન** પણ ઉપલી આગની વાત કબૂલ કરે છે.

એ રીતે વખતે વખત જરતોસ્તી ધર્મ પુસ્તકો ઉપર શત્રુઓની જીત વેળા આફત ગુજરેલી જણાય છે, અને તેથી આજે જે અવસ્તાઇ ભણતરો આપણા હાથમાં રહેવા પામ્યાં છે તે **જરતોશત**નાં પોતાનાં અને તેના જાયેનશીનોનાં જેવાં બનાવેલાં હતાં તેવાંજ જેમ અસલ જથામાં તેમજ અસલ હાલતમાં પણ આપણને મળ્યાં નથી તેમાં નવાઇ નથી. આ સઘળા નાશને લીધે, અને તેબી વખતે વખતના નાશને લીધે, આપણા ધર્મપુસ્તકો કેટલીકવાર તો સદંતર ગુમ થયલાં જણાયાં છે, અને તેમને નવેસરથી ભેગાં કરવાનું કામ એક નવો મજહબ સ્થાપવા જેવુંજ મુસ્કેલ થઇ પડયું છે. આમ તેમને એક નહિ પણ અનેકવાર ભેગાં કરવામાં આવેલાં છે, જે જેહ-મતનો ઇતિહાસ આ ઠેકાણે જાણવાજોગ થઇ પડશે. **નૈનસે** ચલાવેલી લૂટ પછી આ લખાણોને કેમ અને કોણે ભેગાં કીધાં તે આપણ જાણતા નથી—કદાચ એમબી હોય કે **જરતોશત**નાં અને તેના તરતના શાગેર્દોનાં લખાણો એસિર્યનોને હાથે નાશ પામ્યા પછી તેમની જગા પુરવા માટે નવાં લખાણોની જરૂર પડી હોય. આજે પાંચ ગાથા આપણા હાથમાં મોજુદ છે, પણ ગાથા ઘણી વધારે સંખ્યામાં તેમજ જથામાં હતા એવું યુરોપિયન વિદ્વાનોનું મત છે. ત્યારે તે ગૂમ થયલા ગાથાઓ અને બીજા લખાણોની જગા બીજાં ભણતરોથી પુરવાની તજવીજ થઇ હોય એ બનવાજોગ છે. પણ તે વિશેની નોંધ જ્યારે આપણને મળી નથી, ત્યારે છેક હખામની પાદશાહાતની આખરીએ **સેકંદરને** હાથે જે ખરાબીઓ થઇ તે પછી ચાલેલી તજવીજોની તવારીખ આપણને મળી શકી છે.

કહે છે કે **સેકંદરે** કરેલી ખરાબીઓ પછી લાંબી મુદતે ધર્મગુરૂઓએ ભેગા મળીને જે જે કટકાઓ બચી ગયા હતા તેમને એકઠા કરવા માંડયા; બીજાં જે જે લખાણો નહિ મળ્યાં તેઓ જેમ મ્હોડે હતાં તેમ પાછાં ઉતારી લીધાં; અને પછી એ સઘળાં ઉપરથી નવી ધર્મની કેતાબો તૈયાર કીધી. આ ઉપરથી જણાશે કે ત્યારે આજે આપણા હાથમાં જે અવસ્તાવાણીનાં લખાણો છે તે હખામની પાદશાહાત ગયા પછી લાંબી મુદતે ભેગો કરેલો સંગ્રહ માત્ર છે—કાંઇ **જરતોશત**ના વખતનો

૧. કદાચ આ સઘળું આજે આપણને અતિષયોક્તિ જેવું લાગશે. પણ બીજા ધર્મોના સંબંધમાં પણ એવીજ ગણત્રીઓ અપાઈ છે. સીલોન, બર્મા વગેરે દક્ષિણ તરફના બુદ્ધિસ્તોનાં ધર્મ પુસ્તકોને માટે કહે છે કે તેઓ ૪૫૦૦ પાનાં ઉપર લખેલાં છે, જેમાંનું દરેક પાન બે ફીટ લાંબુ છે, અને દરેક પાન ઉપર નવ લીટીઓ છે. દરેક અક્ષર કે શબ્દની વચે કશી ખાલી જગા રાખેલી નથી, જેથી દરેક લીટીમાં કવિતા જેવા શ્લોકની ૧૦ લીટીઓનો સમાસ થવાની ગણત્રી ડૉ૦ હાઉગ કહાડે છે. એ રીતે ગણતાં ઉપલાં ૪૫૦૦ પાનાંમાં એકંદર ૮૧૦૦૦૦ અક્ષરની ગણત્રી આવે છે. હવે આ બુદ્ધિસ્ત લખાણની શરેહ (જંદ) બીજી ૨૦૦૦૦૦૦ લીટી જેટલી છે. (હાઉગ: Essays on the Parsees, સ૦ ૧૨૩) આ સઘળાં લખાણ સાથ જરતોશતનાં ૧૨૦૦ ચર્મ્રપત્ર અથવા ૨૦૦૦૦૦ શ્લોકની સરખામણી કરિયે તો અતિષયોક્તિ જેવું કાંઇ લાગશે નહિ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

યા તેનાં જાયેનશીનોને હાથનો એ સંગ્રહ નથી. એ માત્ર ઇ. પૂ. ૧ લીથી ૩ જી સદી સુધીમાં તૈયાર થયલો સંગ્રહ ગણી શકાય.

પણ એટલો પુરાણોબી એ સંગ્રહ સાબેત થતો નથી; કેમકે એ સંગ્રહ ઉપરબી પાછળથી ઘણાં ચુથણાં પડયાં છે, અને હખામની વખ્ત પછીના દસ્તુરાન દસ્તુરોની મેહનતનું ફળ આપણા હાથમાં રહેવા પામ્યું નથી. હખામની પાર્સીઓનું રાજ્ય ગયા પછી ઇરાનમાં **સેકંદર**ના વારસો લડી મુઆ, અને ત્યાં ૫૦ વરસ સુધી યુનાની અમલ ચાલ્યો. એ અર્ધી સદી તમામ લડાઇ અને મારફાડમાંજ ગુજરી, અને તે દરમયાન ઇરાન અને ઇરાનીઓ—પાર્સ અને પાર્સીઓ—જરતોસ્તીઓ અને તેમનો મજહબ—એ સઘળાં અંધારાંમાં આવી ગયાં. લોકો જાન માલની સંભાળ માટે જ્યાં ગમે ત્યાં વિખરાઇ ગયા, અને જે ધર્મચુસ્ત હતા તે પોતાની જોડે લેવાયાં તેટલાં ધર્મ પુસ્તકો લઇ જ્યાં જવાતું ત્યાં ગયા. એ પછી ૫૦૦ વરસો સુધી અસ્કાની ટોળાના પાદશાહોનો ઇરાનમાં અમલ ચાલ્યો, જેઓ આર્સેસાઇડ અથવા પાર્થ્યનને નામે પણ ઓળખાય છે. એ લોકો જોકે આર્ય ટોળાના ન હતા, અને તેથી જરતોસ્તી મજહબ પાળનારા તો હતાજ નહિ, તોપણ એ ટોળાના કેટલાક પાદશાંહો આ ધર્મ ઉપર ઘણી ફિદાગીરી રાખતા જણાયા છે. પાર્થ્યન અમલ વખ્તે રૈયતોનું ધર્મ સંબંધી યકીન બહુજ ડામાડોળ હતું. ઇરાનમાં જાત જાતના ધર્મવાળાઓ વધી ગયા હતા, અને અસલી મજહબમાં યુનાનીઓના પગદંડા અને અમલની અસરથી યુનાની ધર્મમતે ઘણો પગપેશારો કીધો હતો. યુનાની દેવતાઓની માનત સુનતજ નહિ પણ યુનાની રાહરસમ અને ઢીલી નીતિનો તરીકો દેશમાં વધી ગયો હતો. પાર્થ્યનો જાતે હલકી નીતિના હતા, માટે યુનાની રેવાજો અને રાહરસમો તેઓએ એકદમ ગ્રહણ કરી લઇને પોતાને નીતિ સંબંધી ઘણીજ ખરાબ હાલતમાં લાવી મૂક્યા હતા. પણ એ સઘળું છતાં એકવાર **વલ્કશ** (વૉલોગેસિસ) નામના પાદશાહના અમલમાં અવસ્તાવાણીનાં પરાગંદેહ દફતરોને ભેગાં કરવાની હીલચાલ થઇ હતી. દીનકર્દમાં લખે છે કે આ પાદશાહે વળી જે લખાણો હાથ નહિ લાગ્યાં તેમને દસ્તુર દાવરોને મ્હોંડે જેમ હતાં તેમ ઉતારી લેવાનો હોકમ આપ્યો હતો. આ પાદશાહના વખ્તથી આ દફતરો અને લખાણો ભેગાં કરવાની તજવીજ ચાલી તે છેક સાસાની પાદશાહ **શાપુર** ૨જા (ઇસ્વી ૩૦૯–૩૮૦) સુધી પુરી થઇ ન હતી. પાદશાહ **નોશેરવાને** એક ઢંઢેરો કહાડીને આ બિના જાહેર કીધેલી કહેવાય છે, અને તેને આધારે આ હકીકતની નોંધ લેવાને આપણ શક્તિવાન છિયે. પણ એ બિના ઉપર અનેક રીતના શક ઉભા થયા છે. **વલ્કશ** નામના એક નહિ પણ ચાર કે પાંચ પાર્થ્યન પાદશાહો થઇ ગયા છે, માટે દીનકર્દવાળો કયા પાદશાહને માટે ઉપલો ઇશારો કરી જાય છે અને તે કયાં વરસોમાં થઇ ગયો તે જણાતું નથી. બીજો શક પાર્થ્યનોની ઇરાનીઓથી ઉલટી રાહરસમ ઉપરથી ઉભો થાય છે.

હવે **વલ્કશ** નામના કોઇપણ પાદશાહે જો મજદયસ્નની મજહબને સજીવન કરવાની કોશેશ કીધી હોય અને તેમાં જો કોઇબી ફાવી શકે તો તે ૧ લો **વલ્કશ** હોવો જોઇયે, જે રોમના **નીરો** પાદશાહના જમાનામાં રાજ્ય ચલાવી ગયો છે; કેમકે આ પાદશાહનો એક ભાઇ **તીરીદાતિસ (તીરદાદ)** એક મજુસ અથવા મજદયસ્ની મોબદ હતો. આ **તીરદાદ**ને માટે **પ્લીની** લખી જાય છે કે તેણે પાદશાહ **નીરો**ને પોતાના મજહબમાં દાખલ કરવાની સાફ નાપાડી હતી.[1] **તીરદાદ** એક ધર્મગુરૂ હતો એમ **ટેસિટસ** પણ લખી જાય છે, અને વળી તે જરતોસ્તી દસ્તુર હતો તે આ ઉપરથી જણાય છે કે માજી

૧ પ્લિની કારણ બતાવે છે કે પોતાના ધર્મમાં કાંઇ દમ નથી એમ કહીને તીરદાદે નીરોને તેની તાલીમ આપવાની ના પાડી હતી; પણ ખરી વાત તો એ હોવી જોઇયે કે અવસ્તાવાણીમાં અથોરનાન નહિ હોય એવા કોઇબી ધણીને તેની તાલીમ નહિ આપવાનું ફરમાન છે, અને તેને આધારે તીરદાદ દસ્તુરે નીરો જેવા જુદદીનને ધર્મ શિખાડવાની નાપાડેલી હોવી જોઇયે.

લોકો સાથ ભેળાયા પછી માજદયસ્નાનો પાણી, આતશ, ખાક વગેરે અનાસરોને માન આપવા શિખ્યા હતા, તેવીજ તિક્ષણ લાગણી **તીરદાદ** પણ ધરાવતો હતો. પણ એ લાગણી બાબે **પ્લીની** જે દાખલો આપી જાય છે તે સાચા કરતાં રમુજી વધારે લાગે છે. તેના જણાવ્યા મુજબ પાદશાહ **નીરોએ** આ **તીરદાદ** દસ્તુરેને આર્મિન્યાનું તખ્ત આપવા માટે રોમ બોલાવ્યો, ત્યારે **તીરદાદ** દરિયાને નહિ પણ જમીનને માર્ગે ત્યાં ગયો, એવું કારણ બતાવીને કે પાણીને ખરાબ કરવાનું મારા ધર્મમાં ફરમાન નથી! જો **તીરદાદની** મુસાફરીથી પાણી ખરાબ થવાનો સંભવ હતો તો તેજ મુસાફરીથી જમીન પણ ખરાબ થયા વિના રહે નહિ: ધર્મમાં તો જેટલી પાણીને તેટલીજ જમીનને પણ ખરાબ કરવાની મનાઇ છે. વળી **તીરદાદે** હેલેસ્પોંટની ખાડીતો પસાર કીધીજ હતી. એટલામાટે **પ્લીનીએ** બતાવેલું પાણી ખરાબ કરવાનું કારણ ખરૂં દિસતું નથી. પણ ખરી વાત તો જુદીજ લાગે છે. આજેબી બર્શનુમવાળા મોબેદોથી વહાણમાં બેસાતું નથી—જો બેસે તો તેમની પવિત્રાઇ ભાગે છે, અને તેમને ફરીને બર્શનુમ લેવું પડે છે. તેમજ **તીરદાદે** પણ પોતાનાં સદાનાં બર્શનુમ જેવી પવિત્રાઇને ભાંગી દરિયાને માર્ગે રોમ જવાની નાપાડી હશે. એ વાત બનવા જોગ છે, અને એમજ બન્યું પણ હશે.

હવે આ રીતે પાદશાહ **વલ્કશના** વખ્તમાં મજદયસ્ની મજહબનાં દફતરો માટેની શોધ ખોળ થઇ હોય તો તે માનવાજોગ લાગે છે. પાદશાહનો ભાઇ પોતેજ જે ધર્મનો દસ્તુરાન દસ્તુર હોય તે ધર્મને પાદશાહ તરફથી ઉત્તેજન મળે એ વિચારી શકાય એવી વાત છે—કદાચ **તીરદાદ** પોતાના પાદશાહનો વજીર હોય એબી બનવાજોગ છે. પણ તેના ઉપર **વલ્કશનો** માહ વિશ્વાસ અને યકીન હતાં તેતો આ ઉપરથી જણાય છે કે **તીરદાદ** પોતાનું બર્શનુમ ભાગવાની બિકથી જમીનને રસ્તે રોમ ગયો તે પાદશાહને કેવળ વાજબી લાગ્યું હતું. **નીરોએ** **વલ્કશને** પણ પોતાના પાયતખ્ત ખાતે બોલાવ્યો હતો, પણ એ પાર્થ્યન પાદશાહ પોતાના ભાઇના જેવોજ પોતાનેબી પવિત્ર ગણતો હતો અને તેથી દરિયાની મંજલ વહાણમાં કરવાની તેને પોતાનેબી મોટી હરકત જણાઇ હતી. એટલામાટે તેણે રૂમી પાદશાહ ઉપર જવાબ લખતાં જણાવ્યું કે "તુંજ મારાં પાયતખ્ત ખાતે આવ, કેમકે દરિયો પસાર કરવાનું મારા કરતાં તને વધારે સહેલ છે."

આ રીતે જોતાં એક તરફથી દીનકર્દને અને બીજી તરફથી રૂમી લખનારાઓને આધારે ખુલ્લું જણાય છે કે અશ્કાની પાદશાહ **વલ્કશ**ના અમલમાં જરતોસ્તી મજહબને નવો મરતબો આપવાની હિલચાલ થઇ હતી ખરી—સંદેહ એટલોજ છે કે દીનકર્દવાળો **વલ્કશ** તે એ નામનો પહેલો પાદશાહ હતો કે નહિ? ઉપલા **વલ્કશ** પહેલાના વખતમાં પાર્થ્યન રાજવહીવટમાં ધર્મ સંબંધી બાબતોને પણ જગા મળેલી જણાય છે, અને એ તથા ઉપર જણાવેલાં કારણો ઉપરથી **૧ લા વલ્કશ** બાબેજ દીનકર્દમાં ઇશારો હોવો જોઇયે એમ લાગે છે. વળી **ફિર્દુસી** મુજબ અશ્કાની તબક્કાના છેલ્લા પાદશાહ **અર્દેવાન** ૪ થા સાથે સાસાની તબક્કાના પહેલા પાદશાહ **અર્દશીર બાબેગાનને** રાજ્યની ઉથળ પાથળ બાબેની જે લડાઇઓ થઇ હતી તે માત્ર રાજદ્વારી સબબોનીજ લડાઇઓ હતી—તેમાં ધર્મ સંબંધી સબબો કશા હતા નહિ. એપરથી જણાય છે કે પાર્થ્યન લોકોના અમલની આખરીએ તેઓ લગભગ જરતોસ્તી મજહબમાં દાખલ થઇ ચૂકેલા હતા. વળી **હમ્જા ઇસ્ફહાની** પણ એમજ કહી જાય છે કે બંને ટોળાઓ વચ્ચે ધર્મ સંબંધી કશો ઝગડો નહિ પણ એકદિલી હતી. આ સઘળાં ઉપરથી પ્રો૦ **ડાર્મેસ્ટેટે** પણ એવાજ અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે પાર્થ્યન દરબારમાં યુનાનીઓની સંસારી તથા ધર્મ સંબંધી રાહ રસમો ઉપર ગમે એટલી ફિદાગીરી હોય તોપણ આસ્તે આસ્તે અશ્કાની પાદશાહોએ પ્રજાનાં લોકના ધર્મ તરફ વળાણ લીધી હતી,[1] અને

૧. Vendidad, દિબાચો, સફે ૨૨ થી ૨૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેઓએ ધર્મ પુસ્તકો ભેગાં કરવાની કહાડેલી પહેલ તેમના અમલની આખરી પછી સાસાની અમલમાં ચાલુ રહીને સંપૂર્ણ થવા પામી હતી.

હવે કેટલીક તરફથી એમ કહેવાય છે કે સાસાની પાદશાહોના અમલમાં અવસ્તાનાં લખાણો ભેગાં થતી વેળા કેટલાંક નવાં બનાવવામાં આવ્યા હતાં. આજના આપણા ચોકસ એરવદ સાહેબો અવસ્તા ભાષામાં બંદગીઓ જોડી શકે અને ટુકાં લખાણો કરી શકે એટલી બધી શક્તિ ધરાવે છે, માટે સાસાની જમાનામાં પણ ભણેલા દસ્તુરો એવી શક્તિ ધરાવી શકયા હોય એ બનવાજોગ છે, તોપણ તે જમાનાની પ્રકૃતિ મુજબ તેઓ ધર્મવાણી જેવાં લખાણો બનાવે અથવા તેમને તે બનાવવાની પરવાનગી મળે એ માનવાજોગ નથી. આજે પુરાણાં લખાણ તરફ માનની નજરથી જોવામાં આવે છે તે કરતાં વધારે તે જમાનામાં જોવામાં આવતું હતું, માટે તે વખ્તે નવાં ધર્મ સંબંધી લખાણો કરવાની દસ્તુરો જેમ છાતી ચલાવી શકે નહિ તેમ તેમનાં તે લખાણો અંગિકાર પણ થઇ શકે નહિ. તેઓએ અવસ્તાની જબાનમાં નવાં લખાણો જોડયાં નહતાં તેની આ એક સાબેતી છે કે તેઓએ જે કંઇ બનાવ્યું છે તે પાજંદ ભાષામાં આપણી તરફ ઉતરી આવ્યું છે, જેને અવસ્તાના લખાણોથી ઉતરતો મરતબો મળે છે અને જુદું ગણવામાં આવે છે. જો દસ્તુરોથીજ અવસ્તા ભાષામાં લખાણો થઇ શકયાં હોત તો પછી પાજંદમાં તે લખવાની જરૂર શી હતી? તે જમાનામાં અવસ્તા ભાષા આજના જેવી ખુલ્લી, સમજી શકાય એવી અને અર્થ કરવે સહેલી નહતી. આજે જે બાબતોની સમજણ આપી શકાય છે તે તે વખ્તે મુશ્કેલ હતી, અને પેહલવી તરજુમો કરનારા દસ્તુર દાવરો ગોથાં ખાઇ ગયલા જાહેર થયા છે. એટલામાટે તે જમાનામાં એ ભાષા આજના જેટલીબી જીવતી નહતી—આજના જેવોબી તેનો ખાતરી પૂર્વક અભ્યાસ નહતો; તે કેવળ મરણ પામેલી અને પારકી ભાષા હતી; માટે તે સાસાની જમાનામાં દસ્તુર દાવરો પોતાની ગીરેથી અવસ્તાવાણીનાં લખાણો કરી શકે એ કેવળ અશકય હતું.

આમ લખવાની અમારી મતલબ આજનાં લખાણોનું પુરાતનપણું દેખાડવાની છે. એ લખાણો વળી હખામની જમાના કરતાં પણ પુરાણાં છે, કેમકે હખામની ભાષા અવસ્તાની ભાષાને લગોલગ મળતી આવતી જણાય છે તોપણ તે પાછળી છે, તે ખામીવાળી છે, તે ઘસાયલી છે. માટે જો અવસ્તાવાણીની રચના હખામની જમાનામાં થઇ હોત તો તેની ભાષા હખામની લેખોની ભાષાને મળતી આવત. પણ લેખોની ભાષા કરતાં તો અવસ્તાનાં દફતરોની ભાષા ઘણી સ્વચ્છ, ઘણી જુની અને ઘણી મોતેબર છે.

હવે જે સંગ્રહ પાર્થ્યન અમલમાં પાદશાહ **વલ્કશે** કરવા માંડેલો આપણે ઉપર જોયો છે તેને પહેલા સાસાની પાદશાહોએ ખંત અને કોશેશથી પુરો કીધો હતો. અર્દાવીરાફનામા મુજબ આ સંગ્રહ કરવાનું કામ સાસાની વંશનો પાયો નાખનાર પહેલાજ પાદશાહ **અર્દશીર**ના વખ્તમાં **અર્દાવીરાફ** નામે પરહેજગાર દસ્તુરે કીધું હતું. તે બાબેનું એક લંબાણ દાસ્તાન તે કેતાબમાં આપ્યું છે, પણ તે અત્યાર આગમજનું હસી કહડાયું છે.[1] તોપણ દીનકર્દ મુજબ **અર્દશીર** તથા તેના બેટા ૧ લા **શાપુર**, તેમજ ત્યારબાદ ૨ જા **શાપુર** પાદશાહોએ વિખરાઇ ગયલાં ધર્મપુસ્તકોને ભેગાં કરવાની બહુ કાળજીથી મહેનત લીધી હતી, અને તેમાં તેઓ ફાવ્યા હતા. **અર્દશીરે** તોસર નામે દસ્તુરની જેહમતથી ભેગો કરેલો સંગ્રહ કબૂલ રાખીને એક હુકમનામું કહાડયું અને લોકોમાં ઢંઢેરો ફેરવી એવું જાહેર કીધું કે "જરતોસ્તી ધર્મનાં જે જે ફિલસુફી અને જ્ઞાનનાં દફતરો અમોએ હાલ મંજુર રાખી મુકરર કીધાં છે, તેથી હેલાયદી કોઇબી બાબત હવે પછી લાવવામાં આવશે તે મંજુર થશે નહિ." આ પછી **શાપુરે** ફરમાવ્યું કે જુદદીનવાળા-

૧. જુઓ "તવારીખે સાસાનીઆન," બાબ ૪, સ૦ ૭૯—૮૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઓએ ધર્મપુસ્તકો પરાગંદેહ કીધાથી તે હિંદુસ્તાન, રૂમ વગેરે દેશો ખાતે વિખરાઇ ગયાં છે માટે વૈદક શાસ્ત્ર, ખગોળ વિદ્યા, તથા દુનિયાની ઉત્પત્તિ વિષેનાં, તેમજ વિદ્યાસંબંધી જેબી પુસ્તકો તથા નોધો મળી આવે તેમને એકઠાં કરી તેમનો અવસ્તાની મતલબ સાથ મુકાબલો કરવો. આ મુજબ એક મોટો વિદ્વતા ભરેલો સંગ્રહ તૈયાર થવા બાદ તેને પાદશાહી દફતરખાનામાં તમામ **જરતોસ્તીઓ**ની વાકેફી-ને માટે ખુલ્લો મૂકયો હતો.

આ સઘળા દીનકર્દના હેવાલમાં પાદશાહ **હોરમજ ૨** જાને માટે લખે છે કે તેણેબી ધર્મસંબંધી શોધ ખોળ ઘણી કરી હતી, અને ઘણીએક મહેનત અને ખર્ચથી દેશદેશના ધર્મોની બાબતો વિષે માહિતગારી મેળવીને, તથા તે ધર્મોસાથ જરતોસ્તી મજહબને લગતી બાબતો-નો દસ્તુરાનદસ્તુર **આતરપાત** કને મુકાબલો કરાવીને તથા જરતોસ્તી ધર્મના સઘળા નુસ્કો દરોબસ્ત કરાવીને પોતાની તમામ જરતોસ્તી આલમમાં એવું જાહેર કીધું હતું કે સઘળા મજહબોમાં જરતોસ્તી ધર્મ ચહડતો છે, માટે તે કોઇએ છોડી નહિ દેતાં મક્કમપણે તેનાં ફરમાનોને માન આપવું. એ રીતે દીનકર્દ મુજબ આ બીજા **શાપુર**ના વખતમાં જરતોસ્તી ધર્મની જોસ્તે-જોદનું કામ સંપૂર્ણ થયું હતું. પણ તે જમાના-માં ઉગી નિકળેલા અનેક પંથોને લીધે આમ બીજા ધર્મો કરતાં જરતોસ્તી મજહબને ચહડતો દેખાડવાની જરૂર હતી, અને તે માટે સઘળા ધર્મોની તપાસ ચલાવવાનો આ છેલ્લા પાદશાહને ખાસ સબબ મળ્યો હતો. તે સબબ જો નહોત તો **શાપુર**ને મજકુર **આદરબાદ મારેસ્પંદ** નામના દીનદાર દસ્તુરાન દસ્તુર પાસે ધર્મોનો મુકાબલો કરાવવાની કશી જરૂર પડત નહિ. એ ઉપરથી જણાયછે કે ધર્મ પુસ્તકો ભેગાં કરવાનું કામ તો લગભગ **અર્દશીર**ના વખ્તમાં થઇ ચૂકયું હતું અને બાકી રહેલું તેના બેટા પહેલા **શાપુર**ના વખ્તમાં પુરું થયું હતું.

એવું જણાય છેકે એક ગમથી આ કામ પુરું થયું કે બીજી ગમથી **માની** નામે ધણીએ નવો ધર્મ ચાલુ કરવા માંડયો. એ ધર્મ મજદ-યસ્ની ધર્મમાંથીજ ઉગી નિકળ્યો હતો, પણ તે એ અસલી મજહબના નીતિગુણોથી કેવળ ઉલટો અને હિણું લગાડનારો હતો. કહે છે કે પાદશાહ **શાપુર** પોતે એ નવા ધર્મ તરફ ઢળ્યો હતો, પણ પાછળથી **માની**ના દુરાચાર પકડાઇ આવ્યાથી તેને બેજાન કરવામાં આવ્યો હતો. તોપણ તેના નવા ધર્મે દેશમાં એટલીબધી જડ ઘાલી હતી કે તે એકદમ નાબુદ થયો નહિ. છેક બીજા **શાપુર**ના અમલ સુધી યાને નજદીક પચાશ વરસો સુધી ઇરાનમાં તેનો વધતો ઓછો પગ પેશારો ચાલુ રહ્યો, લોકોનાં દિલ અસલ મજદયસ્ની ઉપરથી ઉઠી જતાં જણાયાં, અને એ રીતે એ મજહબનું ડુબાડુબ થવાનો ભય પેદા થયો. આમ થયું ત્યારેજ દીનકર્દમાં જણાવ્યા મુજબ મજકુર પાદશાહે સઘળા ધર્મોની સર-ખામણી કરાવીને જરતોસ્તી મજહબને સર્વોપરી દેખાડયો. એ સરખામણી દસ્તુર **આદરબાદે** કીધી, પણ તેનો ખરો ભાવાર્થ અજ્ઞાન લોકો નહિ સમજે માટે એવો બુટો ઉભો થયો છે કે તેણે પોતાનાં શરીર ઉપર કાંસું ઓટીને એવો તો ઉત્તમ મોજેજો કરી બતાવ્યો કે મજદયસ્ની ધર્મ ઉપર સર્વ કોઇને પાછું યકીન બેઠું. તે જમાનામાં વળી ખ્રિસ્ટી ધર્મ પણ આસપાસ કદમ લંબાવતો જણાયો હતો, માટે **આદર-બાદ**નાં કાર્યથી બીજા સઘળા ધર્મો ઉપર જે ફટકો પડયો તેઓમાં **માની**નો અને **ખ્રિસ્ટ**નો મૂખ્ય હતા. **આદરબાદ** એ રીતે અવસ્તાનાં દફતરોનો સુધારો અને સંગ્રહ કરનાર છેલો દસ્તુરાન દસ્તુર ઠરે છે. છેક **જરતોશ્ત**ના જાયે-નશીનો પછીના **આદરબાદ** સુધીના દસ્તુરો વખ્તે વખ્ત પોતાના જમાનાની રીત મુજબ, પોતાની ખબરદારી મુજબ, જેમ સબબો મળતા ગયા હશે તેમ અવસ્તાનાં લખાણોમાં ફેરફાર કરતા ગયા હશે, અને તેમાં પોતાની મતલબ મુજબના સુધારા વધારા દાખલ કરતા ગયા હશે, તે આજના અવસ્તાનાં લખાણોમાં ઘુસેલા ચોકસ વાકો અને નહિ લાગુ પડતા ફકરાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. **ડાર્મેસ્ટેટે** તો

ખુદ વંદીદાદમાંથી પણ બે ઠેકાણે ચોકસ વાક્યો એવા ઘુસેલા બતાવી આપે છે કે જેમનો વધારો સાસાની અમલને દરમયાન થયલો તે માને છે, કેમકે તે વાક્યોમાં **માની**ના તેમજ **ખ્રિસ્ત**ના ધર્મો બાબેના ઇશારા તે જુએ છે.[1]

હવે આ સઘળાં ઉપરથી કોઇએ એમ નથી સમજવાનું કે જરતોશ્તી ધર્મપુસ્તકો નામે જે અવસ્તાઇ લખાણો આપણી કને છે તે સઘળાં સાસાની જમાનામાંજ ભેગાં થયાં હતાં, અને તેની આગમજ એવાં લખાણો દફતરના આકારમાં જળવાઇ રહ્યાં ન હતાં. આપણે ઉપર જે બાબત જણાવી છે તે પેહલવી દીનકર્દ વગેરે પુસ્તકોને આધારે ઉતારી છે; પણ યુનાની લખનારાઓ અને મુસાફરોને આધારે એમ જાહેર થાય છે કે સાસાની અમલ શરૂ થાય તેની આગમજ, યાને ઇસ્વી સનેની બીજી સદીમાં ફકત ઇરાનમાંજ નહિ પણ લિડયા દેશમાં પણ માજી ધર્મગુરૂઓ મજદયસ્ની ધર્મ પાળતા **પૉસેન્યસ** નામે લખનારને પોતાની મુસાફરીને દરમ્યાન જણાયા હતા, જેઓને એક દફતરમાંથી બંદગી ગાતા તેણે પોતાની નજરે જોયા તથા કાને સાંભળ્યા હતા. અવસ્તામાં ગાથા સિવાય બીજું કોઇપણ લખાણ ગાવા માટે નથી, માટે આ ઉપરથી ઠરે છે કે પેલા ધર્મગુરૂઓ જે કંઇ ગાતા હશે તે ગાથાજ હોવા જોઇયે.

આ દાખલા કરતાં પણ વધારે જુનો દાખલો ઇ. પૂ. ૩ જી સદીનો યાને હખામની પાદશાહત પછીની સદીનો મળે છે, જ્યારે (ઇ. પૂ. ૨૫૦) **હર્મીપસ** જેવા લખનારાઓ જરતોશ્તી ધર્મપુસ્તકો ૨૦ લાખ બેતો અથવા શ્લોકોનાં બનેલાં છે, એવું જણાવી જાય છે. ખુદ હખામની તબક્કાના છેલા પાદશાહ **દારાયસ કોડોમાનસ (દારા)** અને તેની આગમજના જમાનામાં મેસિડનનો પાદશાહ **ફિલિપ (સેકંદરનો** બાપ) અને તેનો ઓલમા ઉસ્તાદ **એરિસ્ટોટલ** મજદયસ્ની ધર્મનાં સર્વ મૂળ તત્વોથી વાકેફ હતા, માટે એ ઉપરથી જણાય છે કે એ પાદશાહતને દરમયાન તો ધર્મપુસ્તકો હયાતીમાં હોવાંજ જોઇયે, અને હતાંજ. તોપણ હખામનીઓ માજી ધર્મગુરૂઓને પગલે ચાલતા ન હતા: તેઓ દુનિયાને પેદા કરનારી બે શક્તિઓમાં હારેમનને હોરમજદનો હરીફ ગણતા હતા, અને લાશને સૂર્યદા કરતા હતા, એવું કશું સાબેત થતું નથી તે વાત આપણે ભૂલી જવી જોઇતી નથી. હખામની પાદશાહોના અમલમાં લાશને દાટવાની મનાઇ ન હતી, એટલુંજ નહિ પણ હાડકાંઓને તેઓ બરણીમાં મૂકી દટાવતા હતા. **હિરૉડોટસ** હખામની પાદશાહ **દારાયસ હિસ્તાસ્પીસ**ના જમાનામાંજ થઇ ગયો છે, તેના જણાવ્યા મુજબ તો તે વખતના પાર્સીઓ લાશ ઉપર મીણ ચોપડીને તેને દાટતા હતા; પણ માજી ધર્મગુરૂઓ તેમ નહિ કરતાં પક્ષીઓ વગેરે કને ખવાડી દેતા હતા. આ ઉપરથી જણાય છે કે હખામની જમાનામાં મજદયસ્ની ધર્મ હતો પણ માજી ધર્મગુરૂઓની ચોકસ રૂઢીવાળો ધર્મ તેઓ માનતા નહતા, તો જોકે તેજ રૂઢી મુજબ વંદીદાદની રચના થયલી હતી.

આ ઉપરથી **ડાર્મેસ્ટેટે** એમ કહે છે કે ઇરાનમાં બે ધર્મો હતા, એક ધર્મગુરૂઓ માટે અને બીજો આમ લોકો માટે; અને અવસ્તાવાણી પ્રથમ ધર્મગુરૂઓનુંજ ધર્મપુસ્તક હતું, જે પાછળથી બીજા જરતોશ્તીઓએ પોતાનું કરી લીધું હતું.[1] આજ વિદ્વાન કહે છે કે માજીઓ કંઇ ઇરાનીઓ ન હતા, અને તેથીજ તેઓએ અવસ્તાનું લખાણ ઇરાનની નહિ પણ પોતાની માજી ભાષામાં લખ્યું હતું. તેમનું મૂળ વતન ઇરાન (પર્સિસ) નહિ પણ મિડિઆ હતું, એમ યુનાની લખનારાઓ કહી જાય છે. **કમ્બાઇસીસ** પાદશાહનાં મરણ પછી ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર **સ્મર્દીસ** નામનો માજી **બર્દ** નામના શાહજાદાનું ખોટું નામ ધારણ કરીને ચહડી બેઠો, અને જેને પાછળથી **દારાયસ હિસ્તાસ્પીસે** કાપી નાખીને માજીઓની કતલ ચલાવી, તેનું કારણ પણ એજ જણાયું છે કે માજી લોકોથી હખામની પાર્સીઓ જુદા હતા. તેઓ મિડયન હતા, અને મિડયાનું રાજ્ય

૧ Vendidad, દિબાચો, સ૦ ૩૯—૪૦.

૧. Vendidad, દિબાચો, સ૦ ૪૬.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મહાત્મા **કાઇરસે** જીતી લીધું હતું, તેથી તેઓ તે પાછું મેળવવાના પ્રપંચો રચતા હતા એમ સમજીને **દારાયસ** પછી વખ્તે વખ્ત તેમની કતલ ચાલુ રાખવામાં આવી હતી. મીડ લોકોના અનેક તાયફાઓમાંનો એક "માજી" હતો, એમ **હિરોડોટસ** પણ કહી ગયો છે.[1] પણ આ સઘળું છતાં પાછળથી માજી ધર્મગુરૂઓ **જર**તોશ્તી ધર્મગુરૂ થઇ પડ્યા અને તેમનો ધર્મ **જરતોશત**ના ખાલેસ ધર્મ સાથે ભેળાઇ ગયો, જે આજ સુધી ચાલુ રહ્યો છે.

સાસાની પાદશાહીને દરમયાન ધર્મપુસ્તકોનો થયલો સંગ્રહ છેલા પાદશાહના અમલ પછી ક્યાં સુધી કાયમ રહ્યો તે જણાતું નથી. પણ પાદશાહી ગઇ તે વેળા એક વાર ફરીને ધર્મ પુસ્તકોનો નાશ થયલો જણાય છે. ત્યાર બાદ બે સદીઓ સુધી ઇરાનમાં રહેલા જરતોસ્તીઓએ ત્રણ મરતબે પોતાનું રાજ્ય પાછું લેવાની તજવીજ કીધી હતી, પણ જેમ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા કીધા તેમ પોતાનાં દફતરોને જાળવવામાં પણ તેઓ બેદરકાર રહ્યા, અને એ રીતે થોડીક સદીઓ પછી એક વાર ફરીને આ દફતરોની શોધ ખોળ ચાલુ થઇ. પણ તે બાબે આ ઠેકાણે લંબાણ નહિ કરતાં અમારાં બીજાં દફતરને માટે એ કિસ્સો લખવાનો રાખીશું.

1. દફ્‌૦ ૧, પ્ર૦ ૧૦૧,

બાબ ૭.

મજ્દયસ્ની ધર્મ પુસ્તકો.

૧—'અવસ્તા' એટલે ગાથાવાણી—તેનો પાછળો અર્થ—જંદ—પાજંદ. ગાથા—તે જરતોશ્તના છે તેની સાબેતીઓ—ગાથા પાંચથી વધારે હોવા જોઈયે—જરતોશ્તના ગાથામાં ભેળસેળ;—પાંચે ગાથાઓનું બયાન.

૨—યસ્ન હપ્તંગઈતિ;—વંદીદાદ—તેની પહેલી બે પરગરદોનું પુરાતનપણું—તેમાં અવસ્તા અને જંદની ભેળમભેળ—તેમાંની બાબતો—સ્મૃતિ સાથ સરખામણી;—ઈજશ્ને—તેનાં ભણતરના ત્રણ તબક્કા—તેમાંની આરાધનાની ગાથાથી ઉલટીજ ઢબછબ—યજુરવેદ સાથ સરખામણી;—વિસ્પરદ;—ખોર્દેહ અવસ્તા—યશ્તો—તે બનતી વેળાની ધર્મની માઠી સ્થિતિ—ન્યાયશો, ગેહો, આફ્રીનગાનો અને નીરંગો—હાદોખ્ત નોસ્ક, વિશ્તાસ્પ યશ્ત, આફ્રીને જરતોશ્ત—સીરોજા;—અવસ્તાનાં ભણતરોની પાયરી.

૩—ગુમ થયલાં અવસ્તા—૨૧ નોસ્કોનાં નામ અને તેઓ માંહેલી બાબતોનો ટુક ઈંતેખાબ—એકલો હયાત નોસ્ક વંદીદાદ—ગૂમ થયલા નોસ્કો જરતોશ્ત પછીના;—ગૂમ થયલા ગાથા—હોમ પેગામ્બરના ગાથા.

૪—પેહલવી અને પાજંદ પુસ્તકો—રવાયતો—અવસ્તાના પેહલવી તરજુમાઓની ટીપ—અવસ્તા સાથનાં પેહેલવી પુસ્તકો—એકલાં પેહલવી દફતરો—દીનકર્દ—દાદેસ્તાને દીની—બીજાં પેહલવી ભણતરો. જરતોશ્તી મજહબ બાબે મિલ્સના વિચાર.

ફસલ ૧—અવસ્તાવાણીનાં દફતરો: ગાથાવાણી.

અસલી ઇરાનીઓ અને તેમના ધર્મોનો બહોળો વિષય, તેમનાં ધર્મપુસ્તકોને નામે ઓળખાતા હયાત તેમજ નાશ પામેલા ગ્રંથોની એક નાની ટીપ આપ્યા વિના, અધુરો રાખવા ગમતું નથી. અને તેટલામાટે આ નાનાં પ્રકરણમાં અમે પ્રથમ અવસ્તાનાં અને ત્યારબાદ પેહલવી અને પાજંદનાં પુસ્તકોની એક સાદી યાદી ઉતારી લેવી દરૂસ્ત ધારિયે છીયે. અવસ્તાના આ ગ્રંથોમાં સર્વથી ચહડતો દરજ્જો અલબત ગાથાને ઘટે છે, જે **જરતોશ્ત** પેગામ્બરના પોતાના બનાવેલા સિદ્ધ થઇ ચૂકયા છે.

"અવસ્તા" એ નામ અસલમાં ગાથાવાણીનેજ મળ્યું હતું; અને **જરતોશ્ત** તથા તેના નજદીકના મહાન શાગેર્દોનાં કીમતી લખાણો ઉપરાંત બાકીનાં સર્વ પાછળાં લખાણો "જંદ" યાને શરેહ ગણાતાં હતાં. પણ આ તફાવત ધર્મપુસ્તકોની અફડાતફડીને અને ધર્મની પડતીને વખ્તે ભૂલી જવાયો અને આગળાં તેમજ પાછળાં સર્વ લખાણોને—પેગામ્બર **જરતોશ્ત** (સપિતમાન **જરથુશ્ત્ર**)નાં તેમજ તેના પછી સદીઓ બાદ થઇ ગયલા દસ્તુરાન દસ્તુર **જરતોશ્તો** (જરથુસ્ત્રતેમો)નાં બનાવેલાં ભણતરોની ભેળમભેળ થઇ ગઇ તેમને—એકઠાં કરવામાં આવ્યાં, અને તે ભેગા થયલા તમામ સંગ્રહને "અવસ્તા"નું એકજ નામ મળ્યું, અને તે સાધારણ રીતે આજસુધી "જંદ અવસ્તા"ને ખોટે એલકાબે ઓળખાવા લાગ્યો. અલબત "અવસ્તા"નાં લખાણનો જે ખોલાસો અથવા શરેહ (**"જંદ"**) લખાઇ છે તે પણ અવસ્તાનીજ ભાષામાં લખાઇ છે, અને તેથી એ બે વચેનો તફાવત કોઇ ખરેખરો વિદ્વાન હોય તેજ પિછાની શકે એમ છે. "જંદ" શબ્દ અવસ્તાના "આજઇંતિશ્" શબ્દ ઉપરથી અપભ્રંશ થયલો છે, જેનો અર્થ "જ્ઞાન"—"વિદ્યા" એવો થાય છે. "અવસ્તા" શબ્દ એટલો બધો પુરાણો નથી. તે અસલ લખાણોમાંથી મળતો નથી. પેહલવીમાં 'અપિસ્તાક' અને 'અવિસ્તાક' નામના શબ્દો છે, અને તેને અવ+સ્તા એવા વિભાગોથી બનેલો ગણિયે તો તેનો અર્થ "જે કંઇ મુકરરર થયું હતું તે" (Text) એવો થાય છે. પણ **હાઉગ** એને બદલે આ+વિસ્તા ઉપરથી "જે કંઇ જણાયલું તે" યાને "જ્ઞાન" એવો કરે છે "પાજંદ" શબ્દ અવસ્તાના "પઇતિ-જંતિ (યાને "ફરીનો ખોલાસો")

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શબ્દ ઉપરથી નિકળેલો ધારવામાં આવે છે, કેમકે અવસ્તાનાં લખાણુનો પહેલો ખોલાસો "જંદ" ત્યારે "પાજંદ" વિશેષ અથવા ગોયા ખોલાસાનો ખોલાસો છે.

૧. **ગાથા**—આ લખાણ ગાયન રૂપે છે. ગાથામાં ટુકી બંદગીઓ, ગાયનો અને ભજણો છે, જેઓમાં ફિલસુફી વિચારો દર્શાવેલા છે. ગાથાનો અર્થજ તેના ધાતુ ઉપરથી ગાવું થાય છે. આગળા જમાનામાં તે ગવાતા હતા, અને ધર્મગુરૂઓને તે ગાતાં યુનાની અને રૂમી મુસાફરોએ જોયા તથા સાંભળ્યા હતા. એ ગાયનો ચોકસ માપ ઉપર જોડેલાં છે. વળી "ગાથા ગાવા" એવા શબ્દો અવસ્તાનાં લખાણોમાંથી મળે છે. ગાથાજ એકલા **જરતોશત**ના છે એમ આપણે વખ્તે વખ્ત કહિયે છિયે, માટે તેનાં આ ઠેકાણે કારણ જણાવવાં જોઇયે. એ કારણો બે તરેહનાં છે. પહેલાં તો ખુદ અવસ્તામાં જ્યારે બીજાં કોઇ પણ લખાણો માટે જણાવ્યું નથી ત્યારે ગાથાને માટે જણાવ્યું છે[1] કે ગાથા **જરતોશત**ના છે. જો બીજાંબી લખાણો પેગામ્બરનાંજ હોત તો ફકત ગાથાને માટેજ આમ ત્યાં લખત નહિ. વળી અવસ્તાનાં બીજાં સર્વ લખાણોમાં જ્યાં **જરતોશત**નું નામ આવે છે ત્યાં તે પહેલા પુરૂષમાં બોલતો હોય એમ જણાતું નથી, પણ તેને માટે બીજા કોઇ બોલતા હોય તેમ તેને ત્રીજા પુરૂષમાં લીધો છે. આ ઉપરથી ઠરે છે કે આ બીજા બોલનારા તે **જરતોશત** સિવાયના તેના શાગેર્દો યા દસ્તુરાન દસ્તુરો છે—કાંઇ **જરતોશત** પોતે નથી. ગાથા કાંઇ એવા દસ્તુરોના બનાવેલા નથી, કેમકે ત્યાં તો **જરતોશત** સઘળું પોતાને માટે બોલે છે અને તે પહેલા પુરૂષમાંજ બોલે છે. વંદીદાદ વગેરે લખાણોમાં **જરતોશતે** અહુરમજદ સાથ વાતો કરવાની—સવાલો પુછી જવાબો મેળવવાની—બિના આવે છે ત્યાં "મેં પુછ્યું" એમ લખ્યું નથી, પણ "**જરતોશતે** પુછ્યું" એમ આવે છે. ગાથામાં તેમ નથી. ત્યાં તો **જરતોશત** "મેં" અને "હું" સર્વનામો વાપરે છે. વળી ગાથા સિવાયનાં લખાણોમાં **જરતોશતને** જાતજાતનાં મર્તબાભરેલાં વિશેષણો સાથ લખ્યો છે. જો એ લખાણો **જરતોશત**નાંજ હોય તો તે પોતાને થકી આવાં વિશેષણો વાપરે નહિ—કોઇ બીજાઓજ તેને માટે તે વાપરી શકે. ગાથામાં તેણે પોતાને માટે એવું એક પણ વિશેષણ વાપર્યું નથી.

આપણી કને આજ પાંચ ગાથા છે:—૧–અહુનવઇતિ; ૨–ઉશ્તવઇતિ; ૩–સ્પેન્ત મઇન્યુ; ૪–વોહુખ્શથ્રેમ્; અને ૫–વહિસ્તોઇસ્તિ. આ પાંચે ગાથાનાં નામ તેમની શરૂઆતના પહેલા શબ્દો ઉપરથી પડેલાં જણાય છે.[1] આપણે આગળ જોઇ ગયા તેમ અસલમાં "ગાથા" યાને ગાવા લાયક ગાયનરૂપી બંદગીઓ ઘણી હશે—જેમકે **હોમ** પેગામ્બરના ગાથા,—જે ગુમ થયલી હોવી જોઇયે. પણ હયાત રહેલા "**જરતોશત**ના ગાથા" છે એમ ઇજશ્ને[2] ઉપરથી જણાય છે. તે જ્યારે **જરતોશત**ના છે ત્યારે બીજા ગાથા બીજા પેગામ્બરોના હોવા જોઇયે. હવે "**જરતોશત**ના ગાથા" કાંઇ પાંચજ હોય એમ લાગતું નથી. ઇજશ્નેનો ૫૭ મો હા રચાયો તે વખ્તે પાંચજ ગાથા હયાત હશે, પણ તે આગમજ બીજા ઘણા ગાથા અને તેમાંબી કેટલાક **જરતોશત**ના પોતાના બનાવેલા હોવા જોઇયે, જે પાછળથી

---

૧. સરોશ યશ્ત, કરદો ૩.

૧. મી૦ ખ. રૂ. કામા સમજણ પાડે છે કે જરતોશ્તના પહેલા ગાથા "અહુનવઇતિ"નું એ નામ એ ગાથાના શરૂઆતના શબ્દ ઉપરથી પડેલું નથી, કેમકે તે શબ્દ તો "અહ્યાયાસા" છે, જે નામે એ ગાથા ઓળખાયા નથી. મી૦ કામાએ કરેલી બારીક તપાસ મુજબ દરેક ગાથાની શરૂઆતમાં તેમજ તેની આખરીએ પણ તેનું નામ યાદ કરવામાં આવેલું છે, તે મુજબ આ પહેલા ગાથાની આખરીએ પણ તેનું નામ "અહ્યાયાસા"જ આવ્યું છે અને તેજ યાદ થયું છે. બાકીના ચાર ગાથાઓના સંબંધમાં એવું કશું નથી. આ ઉપરથી આપણા આ પારસી વિદ્વાન એવાં અનુમાન ઉપર આવે છે કે અસલ આ પહેલા ગાથાનો પહેલો શબ્દ તો "અહુનવઇતિ"જ હશે, પણ પાછળથી તેની જોડેના શબ્દોવાળો ભાગ ગુમ થયો હશે, અને સઘળાં ભણતરો ભેગાં કીધાં ત્યારે તેને બદલે "અહ્યાયાસા" શબ્દ પહેલો જણાયો હશે.

૨. હા ૫, ફ૦ ૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગુમ થયલા સંભવે છે. ડૉ૦ **હાઉગ** આજ એક જમાનો થયો આમ કહી ગયો છે;[1] અને આજે ડૉ૦ **મિલ્સ**[2] એમજ કહે છે. અસલના ઘણા ગાથાઓમાં **જરતોશ્ત**ની આગળના ધર્મગુરૂઓ (સઓષ્યન્તો)ના બનાવેલા ગાથાને પણ સાથે લઇ **હાઉગ** ધારે છે કે તે સર્વ સંગ્રહમાંથી પાછળથી ઘણાજ અવસ્યના અને દરોબસ્ત લાગ્યા હશે તેવા હાલના હયાત ગાથાવાળા ભાગો ચુંટી કહાડયા હશે, અને તેમનેજ જાળવી રાખ્યા હશે.[3] આમ ધારવાનું કશું મજબૂત કારણ નથી. હયાત ગાથાને તે હિંદુઓના "સામવેદ" સાથ સરખાવે છે, જે અસલના રૂગવેદના મોટા સંગ્રહમાંથી ચુંટી કહાડેલો ભાગ છે. સામવેદ આપણા ગાથાની માફક સોમની મોટી ક્રિયાઓ (યજ્ઞો) વખ્તે ગાવામાં આવતા હતા. પણ ત્યારે સવાલ છે કે હિંદુઓએ રૂગવેદ ઉપરથી સામવેદ બનાવ્યા છતાં રૂગને ભૂલી ગયા નથી અને એકલા સામનેજ સંગ્રી રાખ્યો નથી; ત્યારે અસલના જરતોસ્તીઓ ભણતરના મોટા જથામાંથી માત્ર હાલના ગાથાનેજ ઉપજાવી લઇ બાકીનાને ભૂલી કાં જાય અને ચુંટી કહાડેલાંનેજ જાળવી કાં રાખે? **હાઉગ** જવાબ આપે છે કે તેઓ હિંદુઓ કરતાં વધારે બેદરકાર હતા. ખરી વાત તો એ સંભવે છે તે જરતોસ્તી ધર્મ અને ભણતરો ઉપર જેટલા નાશકારક હાદેસા ગુજર્યા તેટલા બ્રાહ્મણો ઉપર ગુજર્યા નથી, અને તેથીજ બીજાં લખાણોની જોડે ગાથા પણ ગુમાયા છે.

પણ **મિલ્સ** એ બાબતમાં **હાઉગ** કરતાં વધારે સ્પષ્ટ લખે છે. "ગાથાના જે ભાગો હાલ આપણી કને હયાત રહેલા છે તે કરતાં ઘણા વધારે મોટા જથામાં તે બેશક હતા તે વાત ભૂલી જવી નહિ જોઇયે."[4] મી૦ **ખ. રૂ. કામા, હાઉગ**ની પછી પણ **મિલ્સ**ની આગમજ, આજ પચીશ વરસો ઉપર લખી ચૂક્યા છે કે અસલમાં ગાથાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હતી, જેઓમાં જોકે **જરતોશ્ત**ના બનાવેલા ગાથા તો પાંચજ હતા, તોપણ એ પાંચમાના જેટલા હાલ આપણી કને મોજુદ છે તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક હા હોવા જોઇયે, જે આજે ગુમ થયલા છે.[1] તેવણ લખે છેકે દરેક ગાથામાં ઘણા ઘણા હા હશે, પણ તેમાંનો મોટો ભાગ જમાનાઓ જોડે તફરગાહ થયો હતો, માટે જ્યારે **અર્દશીર બાબેગાને** ધર્મનાં દફતરો ભેગાં કીધાં ત્યારે **જરતોશ્ત**ના ગાથા જેટલા મલી આવ્યા તેટલાજ ભેગા કરીને સંતોષ માની લીધો હતો. **જરતોશ્ત**ના ગાથાઓમાં થોડાક હા તેના પોતાના નહિ પણ તેના શાગેર્દોના બનાવેલા જણાય છે, તેનો ખોલાસો મી૦ **કામા** એવો કરે છે કે **અર્દશીરે જરતોશ્ત**ના ગાથા જોડે તેના મહાન શાગેર્દોના બનાવેલા ગાથા પણ ભેળી દીધા હતા.[2] વળી આ ભેળસેળમાં એવું પણ ખુલ્લું જણાય છે કે એકજ હામાં એક ભાગ **જરતોશ્ત**નો તો બીજો તેના શાગેર્દનો બનાવેલો નજર આવે છે, કેમકે એક ભાગમાં **જરતોશ્ત** પોતાને માટે પહેલા પુરૂષમાં બોલે છે અને મજદની મદદ માંગે છે, ત્યારે તરતજ બીજા ભાગમાં તેને માટે કોઇ ત્રીજા પુરૂષમાં બોલે છે અને તેને માટે મદદ માંગે છે.

હવે આ જળવાઇ રહેલા પાંચ ગાથાઓની થોડીક બિના જાણીશું:—

૧. ગાથા અહુનવઇતિ—આ ગાથાનાં ૭ પ્રકરણ છે. તેમને ઇજશ્નેના ૨૮ મા હાથી ૩૪ મા હા સુધી આમેજ કીધેલા છે. આ આખું કાવ્ય એકજ જાતનાં માપ ઉપર જોડેલું છે, દરેક શ્લોક ત્રણ ત્રણ લીટીનો છે, દરેક લીટીમાં ૧૬ પદ છે. આ ગાથામાં એકજ વિષય નથી, પણ જુદી બાબતો હાથ ધરેલી છે; તેમજ એકજ કલમથી કે એકજ ધણીથી સાતે પ્રકરણ જોડાયલાં પણ લાગતાં નથી; કેમકે **હાઉગ**નાં મત મુજબ ભાષા હેરફેર છે.[3] તેમાં **જરતો-**

૧. Essays on the Parsees, સ૦ ૨૫૮.
૨. Gathas, સ૦ ૨.
૩. Essays on the Parsees, સ૦ ૨૫૮.
૪. Gathas, સ૦ ૨.

૧. કામા: "જરતોશ્ત નામું," સ૦ ૧૭૯.
૨. તેજ.
૩. Essays on the Parsees, સ૦ ૧૪૬.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શ્તની જોડે તેના મહાન શાગેર્દો **વિશ્તાસ્પ, જામાસ્પ**, અને **ફ્રષોશ્ત્ર**નાં ગાયનો અને અને વિચારો ભેળાયલાં છે. કેટલેક ઠેકાણે **જરતોશ્તને** માટે બોલવામાં આવે છે, અને તે પહેલા પુરૂષમાં બોલતો જણાતો નથી, તે ઉપરથી આ અનુમાન નિકળે છે.[1]

૨. ગાથા ઉશ્તવઇતિ—આ ગાથાનાં ૪ પ્રકરણ (ઇજશ્નેના હા ૪૩ થી ૪૬)છે. આ કાવ્યનું માપ વેદના ત્રિષ્ટુભને લગભગ મળતું છે. પેગામ્બરનાં કાંમ, શિખવણી વગેરેનું આ ગાથામાં અછું બયાન આપેલું હોવાથી આખી અવસ્તાવાણીમાં એ ઘણું મોતેબર લખાણ ગણાય છે.

૩. ગાથા સ્પેંતોમઇન્યુ—આમાં પણ ૪ પ્રકરણો (ઇજશને હા ૪૭ થી ૫૦ સુધી) છે. આમાં તેમજ એ પછીના બંને ગાથામાં સઘળું લખાણ પેગામ્બરનુંજ હોય એમ જણાતું નથી. એઓમાં ઉસ્તાદની જોડે તેના ઉપર કહેલા ત્રણ મહાન ચેલાઓનાં લખાણની શાહદત મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ કેટલીક લીટીઓ તો આ ચેલાઓના ચેલાઓની હોય એમ જણાય છે; કેમકે તેઓમાં જેમ **જરતોશ્ત** તેમજ **ગુશ્તાસ્પ**, અને **જામાસ્પ** અને **ફ્રષોશ્ત્ર** પોતે બોલતા નથી પણ તેમને માટે બોલવામાં આવે છે.[2] આ ત્રીજા ગાથાનું માપ પણ ઉપર કહેલાં વેદનાં ત્રિષ્ટુભને આબાદ મળતું જણાય છે, કેમકે દરેક શ્લોક ચાર ચાર પદનો છે.

૪. ગાથા વોહુખ્શથ્રેમ્—આ માત્ર એકજ પ્રકરણનું કાવ્ય છે, જેના શ્લોકો ત્રણ ત્રણ લીટીઓના છે, અને દરેક લીટી ૧૪ પદની છે. આ ગાથા **જરતોશ્ત**ની જીંદગીના પાછળા વખ્તમાં બનાવેલો જણાય છે.

૫. ગાથા વહિસ્તોઇશ્તિશ્—આ પણ એકજ પ્રકરણનું ગાયન છે, અને એ પણ પેગામ્બરની જીંદગીના પાછળા વખ્તનુંજ પરિણામ લાગે છે. એનું માપ પણ જુદું છે. એના ચાર ચાર લીટીના શ્લોકો છે, અને બબે અર્ધી લીટીઓ છે. એમાં શાદીનું એક ગાયન છે, જે વળી રાજદુારી લગ્નના જેવું છે.

જરતોશ્તની હયાતી બાદ કેટલીક મુદતે માજી ધર્મગુરૂઓના લાગવગ અને પગ પેશારાથી, તેમજ બીજી આસપાસની એસિર્યન, બેબિલોન્યન વગેરે પ્રજાઓના અમલની અસરથી, તેમજ અસલના મજદયસ્ની ધર્મ પાળનારાઓ જેઓએ **જરતોશ્ત**ના ગાથાનો એક ખોદાને માનવાનો ધર્મ કબૂલ રાખેલો હોવા છતાં બીજા આગલા ઇજદોને આરાધવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું તેમના વગ વસીલાને લીધે, કેયાની પાદશાહી આખર થવા પછી અને ધર્મની કેટલેક દરજ્જે ખરાબી થવા બાદ, ગાથાનાં કેટલાંક લખાણો ગુમ થવાથી અને તેમની જગા નવાં લખાણોથી પુરવાની જરૂર જણાયાથી જરતોશ્તીઓને પોતાના ધર્મને પાછો તાજો કરવાની અને જાળવી રાખવાની જરૂર જણાઇ, અને તેથી તેઓએ જે પાંચ ગાથા જળવાઇ રહેલા હોવા જોઇયે તે ઉપરાંત નવી નવી બંદગીઓ જોડવા અને ગૂમ થયલાં લખાણોની જગા નવાં લખાણોથી પૂરવા માંડી. આ નવાં લખાણો જેઓ સઘળાં એક અવાજે ગાથા પછી કેટલીક સદીઓ બાદ થયલાં ગણાય છે તેમની ટુક સમજણ નીચે આપી છે.

ફસલ ૨—અવસ્તાવાણીનાં બાકીનાં દફતરો.

યસ્ન હપ્તંગઇતિ—ગાથા પછીનાં કોઇબી લખાણમાં સર્વથી પહેલી આ યશ્ત બનેલી જણાય છે, જેની ભાષા લગભગ ગાથાને મળતી આવે છે, તોપણ તે કાંઇ ગાથાની માફક કાવ્યમાં રચેલી નથી. અમશાસ્પંદોને **જરતોશ્તે** જુદા જુદા અહુરો નહિ ગણતાં તેમને ખોદાના નીતિગુણો ગણીને ખોદાઇ શક્તિઓ દાખલ ગાથામાં યાદ કીધા છે. પણ ત્યારબાદ તેમને પાછા જુદા જુદા દેવતા દાખલ ગણી આરાધવાનું આ હફતન યશ્તથી ચાલુ થાય છે. **હાઉગ** મુજબ જરતોશ્તી તરીકાથી ઉલટા ચાલનારાઓનું કંઇક રીતે મન મનાવવા થકી અહુરમજદની જોડે બીજા ઇજદોને પણ આરાધવા માટેની આ યશ્ત કોઇ દસ્તુરાન દસ્તુરે જોડી હશે.[1]

૧. દાખલા તરીકે ઇજશ્ને, હા ૩૮, ૬૦૭.
૨ દાખલા તરીકે ઇજશ્ને, હા ૫૧.

૧. Essays on the Parsees, સ૦ ૨૫૮.

વંદીદાદ—માજીઓ સાથના સંબંધથી મજદયસ્નાન જરતોસ્તીઓએ સુઘડાઇ અને પવિત્રાઇના કાયદાઓનું જે પુસ્તક રચ્યું તે વંદીદાદ છે. વંદીદાદ એક નોસ્ક છે, જેનું અવસ્તાઇ નામ "વ્રેગુંવ્યો" કહેવાય છે. કહે છે કે એવા ૨૧ નોસ્ક હતા, જે સઘળા જ્યારે ગૂમ થયા ત્યારે આજ એક નોસ્ક આખો જળવાઇ રહ્યો છે. તોપણ તેની બે પહેલી પરગરદ અથવા પ્રકરણ એવાં છે કે જેમને વંદીદાદના બીજાં પ્રકરણો સાથ કે વંદીદાદની બાબત સાથ કશું લાગતું વળગતું નથી. પહેલી પરગરદમાં ઇરાનવેજની વસ્તી ક્યાં ક્યાં વીખરાઇ ગઇ તેનું અને બીજીમાં **જમશેદ** પાદશાહનું વર્ણન છે. એ પરથી એમ લાગે છે કે પહેલું પ્રકરણ ભૂગોળ અથવા દેશને લગતા કોઇ ગૂમ થયલા નોસ્કનો અને બીજું પ્રકરણ તવારીખને લગતા ગ્રંથનો બચી ગયલો ભાગ હશે, જેમને વેરાતી હાલતમાં નહિ રાખતાં વંદીદાદ નોસ્ક સાથ જોડી દેવાનું ડહાપણ જોવામાં આવ્યું હશે. આ બે સાથે લેતાં વંદીદાદની ૨૨ પરગરદ છે, જેમની મતલબ બદી, દૂર્વેદી અને ખરાબી કરનારી વસ્તુઓથી પરહેજ કેમ રહેવું અને તે બાબે થયલા ગુનાહોની સજા કેવી હોય તે સમજાવવાની છે. તનદોરસ્તીની જાળવણીના સંબંધમાં કેટલાક પાઠ આ નોસ્કમાં એવા છે કે જેમની આજની તનદોરસ્તી વિદ્યા સાથ ઘણીજ સરસ રીતે સરખામણી કરી શકાય. હજારો વરસો ઉપરના માજદયસ્નાનો સુઘડાઇના આજની ધોરણ મુજબના કાયદાઓથી વાકેફ હતા, એજ બિના તેમને માટે મોટું માન ધરાવવા અને તેમનું એ બાબતનું જ્ઞાન દેખાડવાને પુરતી છે. ડૉ૦ **હાઉગ**નું એવુ મત છે[૧] કે વંદીદાદ એકજ ધણીને હાથનું લખાણ નથી, પણ જુદા જુદા દસ્તુરાન દસ્તુરોએ કેટલીક સદીઓ સુધી જુદે જુદે વખતે કરેલાં લખાણોનું આ એક દફતર છે. વળી તેમાંથી કેટલાક જુના અવસ્તાઇ ઇશારાઓ ગૂમ થયા છે. આ વિદ્વાન મુજબ વંદીદાદની શરૂઆત પેગામ્બરને વખતના ફરમાનો અને ધારાઓ (અવસ્તા)થી થઇ છે, પછી તેમની સમજણ (જંદ) અપાવવા માંડી છે, જેને શરેહ દાખલ ગણવાનું ચાલુ નહિ રાખતાં વધારે પાછળા વખતમાં તે શરેહ (જંદ) પણ અસલ ફરમાન (અવસ્તા) લેખેજ ગણાવા લાગેલી દિસે છે. કેટલેક ઠેકાણેતો અસલ ફરમાન કરતાં શરેહને વધારે મર્તબો મળ્યો છે. ડૉ૦ **હાઉગ**તો વંદીદાદમાંથી પાજંદ વાક્યો પણ શોધી આપી કહે છે કે પાછળા જમાનામાં જ્યારે જંદ (શરેહ)નું લખાણબી સમજવું કઠણ પડ્યું ત્યારે તે શરેહની વળી નવી શરેહ (પાજંદ) કરવી પડી હતી. તે આખાં દફતરને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી કહે છે કે ૧ લા ભાગ (પરગરદ ૧ થી ૩)માં અસલી તવારીખ તથા ખેતી વિષે, ૨ જા ભાગ (પરગરદ ૪ થી ૧૭)માં સુઘડાઇનાં ફરમાનો, અને ૩ જા ભાગ (પરગરદ ૧૮ થી ૨૨)માં વધારા દાખલ પરચુટણ બાબતો સમાવી છે. **હાઉગ** વંદીદાદને બ્રાહ્મણોની "સ્મૃતિ" સાથ સરખાવવા માંગે છે,[૧] જે પણ વંદીદાદની માફક રેવાજ, રીતી, ધારા, સજા, દંડ વગેરેનો સંગ્રહ છે.

યસ્ન: ઇજશ્ને—વંદીદાદ પછી આ ભણતરો બનેલાં જણાય છે. ઇજશ્નેમાં ક્રિયાને લગતી આરાધના અને યાદ સિવાય બીજું વિશેષ થોડુંજ છે. એ ભણતરોને મર્તબો આપવા માટે પાંચ ગાથાઓના ૧૭ હા અથવા પ્રકરણોને ઇજશ્નેમાં આમેજ કરીને કુલે ૭૨ હાનું એ દફતર બનાવ્યું છે. પણ ખરું જોતાં ગાથાની ભાષાથી તેમની ભાષા, ગાથાની રૂઢીથી તેમની રૂઢી, ગાથાના ભાવાર્થથી તેમનો ભાવાર્થ, તદન જુદાંજ છે. ગાથાએ એકલા મજદને પિછાન્યો છે, પણ ઇજશ્નેમાંતો સર્વે કોઇને ઇજ્યાં છે. ઇજદ અમશાસ્પંદોજ નહિ પણ નિર્જીવ પદાર્થોને પણ યાદ કરી તેમની સ્તુતિ ગાઇ છે અને તેમની પૂજાપાત્રી કીધી છે. ઇજશ્નેના ઘણાખરા હા ગાથાથી ઉલટીજ ઢબમાં કવિતાને બદલે સાદી ઇબારતમાં લખેલા છે, પણ કોઇ કોઇ હા પાછળા વખતની ઢબ

૧ Essays on the Parsees, સ૦ ૨૨૫-૨૬.

૧. તેજ, સ૦ ૨૬૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મુજબની કવિતામાં રચાયલા છે. ઇજસ્નેનાં લખાણના ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવે છે, તે એવી રીતે કે—તેના ૧ લાથી ૨૭ મા હા સુધીનું લખાણ ગાથા કરતાં ઘણા પાછળા જમાનાનું છે; ૨૮ થી ૫૫ મા હા સુધી ગાથાના હા છે તે સર્વથી પુરાણા છે; અને ૫૫ મા હાથી ૭૨-મા હા સુધીનાં સર્વથી પાછળાં યાને નવાં લખાણો છે. ગાથા પછી વંદીદાદ રચાયો હતો તે એટલાપરથીજ જણાય છે કે તેમાં ગાથાનું નામ આવે છે. તેજ રીતે ઇજસ્નેમાં વંદીદાદનું નામ આવે છે, માટે એ દફતર વંદીદાદ પછીજ રચાયલું ઠરે છે. જેમ યસ્ન હમંગઇતિ કોઇ વડા દસ્તુરે આગળા પોર્યોદકેશી મજહબવાળાઓને રાજી રાખવા માટે બનાવેલી ધારવામાં આવે છે, તેમ આ ઇજસ્નેનું લખાણ પણ તેજ ધોરણ ઉપર તોપણ વધારે બહોળા વિસ્તારથી લખાયું છે. અગરજો પોર્યોદકેશી ટોળામાંનાજ કોઇ દસ્તુરાન દસ્તુરોએ પાછળથી જરતોસ્તીઓ સાથ મળી જઇને પોતાના અનેક ઇજદોને માનવાના મજહબને આગળ પાડવા માટે આ યસ્નનાં ભણતર રચ્યાં હોય તો તે બનવાજોગ છે. જરતોસ્તી મજહબ કબૂલ રાખવા છતાં ઘણા ઇજદોને માનવાનો પોતાનો અસલી તરીકો તેમને છોડવા ગમ્યો નહિ હોય, અને તેથી બલ્ખની કયાની પાદશાહીની આખરી બાદ કેટલીક મુદતે ઘણી-એક ગાથાવાણીની ખરાબીઓ થયાથી તેઓએ નવા અને જુના મજહબો એકજ મજદને માનવાનું શિખવે છે એમ સમજીને—અથવા કદાચ **જરતોશ્તે** માત્ર એકજ મજદને માનવાનું શિખવ્યું છે એમ ભૂલી જઇને—બંનેની ભેળમભેળ કીધી હોય, અને તેમાંથી આ યસ્નનાં લખાણોએ જન્મ લીધો હોય તો તેમાંબી અચરત થવાનું કાંઇ નથી. અલબત ઇજસ્નેમાં વેદમાં છે તે ઢબની ક્રિયાઓ અને તે ઢબની પ્રાર્થના જણાતી નથી, માટે ઇજસ્નેમાં ઇરાનીઓની **જરતોશ્તના** ધર્મથી બહુ સુધરી ગયલી હાલતને અનુસરીને ભણતરો જોડવામાં આવેલાં જણાય છે. તેમાં માઠા દેવતાઓને આરાધવા કે નોતરવાને બદલે તેમના ઉપર ધિક્કાર દેખાડયો છે. સોમના પાળાના રસથી છાકટા બની તેમના આગળા દએવયસ્ન હરીફો જે ખરાબીઓ કરતા હતા તે યાદ રાખીને તેઓએ તે પાળાને તર્ક કીધો અને એક બીજીજ નિર્દોષ ખાસિયતની વનસ્પતિ મારફતે પોતાની ક્રિયાઓ કરવા માંડી, તો જોકે 'સોમ'ને મળતું પોતાનું 'હઓમ' (હોમ) નામ તો તેઓએ કાયમ રાખ્યું. તેમજ કેટલીક અસલી ક્રિયાઓ જે પોતાને સારી લાગી તે કાયમ રાખી (જેબી બ્રાહ્મણોની ચોકસ ક્રિયાઓને મળતી આવે છે), અને બીજીઓને તર્ક કરી તેમની જગાએ નવી દાખલ કીધી. એજ મુજબ ઇજદોની આરાધના પણ કેટલીક અસલ કાયમ રાખી, અથવા તેમાં પોતાની સુધરેલી સ્થિતિ મુજબનો ફેરફાર કીધો, અને બીજીઓ નવી બનાવી. ડૉ૦ **હાઉગ** ઇજસ્નેના પાછળા ભાગને હિંદુઓના "યજુરવેદ" સાથ સરખાવે છે.[1]

વિસ્પરદ—૨૩ કર્દા અથવા પ્રકરણનું આ નાનકડું ભણતર છે, જેમાં કુદ્રતના તમામ સરદારો, નેકી, નીતિ અને જે ભલું હોય તેને યાદ કરી તેની સ્તુતિ ગાઇ છે. એની ભાષા ઇજસ્નેને મળતીજ છે. વિસ્પરદ એકલી ભણાતી નથી, પણ ક્રિયા સાથ તેનેબી તાલુકો હોવાથી યસ્નના હા સાથ તેના હાની ભેળસેળ કરીને તે ભણવામાં આવે છે. તોપણ વિસ્પરદ ઇજસ્ને કરતાં પાછળી છે, કેમકે તેમાં ઇજસ્નેની યાદ આવે છે. વળી વિસ્પરદમાં હાદોખ્ત નોસ્કનું પણ નામ આવે છે, અને પહેલાંજ પ્રકરણમાં એ લખાણને યાદ કીધું છે તે પરથી તે પણ તેની આગમજનું ઠરે છે. અવસ્તાનાં સર્વ લખાણોના જમાનાની કંઇક નોંધ વિસ્પરદમાં તેમની આપેલી ટીપ ઉપરથી મળે છે, તે આગળ ચાલતાં અમે ઉતારી લીધી છે. **હાઉગ** મુજબ, વિસ્પરદ ગાહામબારોની સ્તુતિ અને યાદમાં કોઇ પાછળા

1. Essays on the Parsees, સ૦ ૨૫૯.

દસ્તુરાનદસ્તુરે બનાવી છે.[1] ઇજશ્નને અને વિસ્પ-રદને તે બ્રાહ્મણોના વેદ જેવાં ગણે છે.

ખોર્દેહ અવસ્તા—ઉપલાં સઘળાં ભણતરો જ્યારે મોટી અગત્યનાં છે ત્યારે નીચલાં ઓછી અગત્યનાં હોવાથી તેમને "નાના અવસ્તા"નું નામ મળ્યું છે. એઓમાં યસ્તો, ન્યાયશો, આફ્રીનગાન, ગેહ વગેરેનાં નાંનાં અવસ્તાઇ સ્તુતિનાં લખાણોનો સમાસ થયલો છે. **યસ્તો**માં મેહર, એહરામ, હોમ, ફરવરદીન, આવાં, સરોષ, તીર અને આસ્તાદ બીજીઓ કરતાં મોટી તેમજ અગત્યની છે. તેઓમાંથી કેટલીક તવારીખ મળેછે, અને વળી નીતિના બોધ ઉપજાવી શકાય છે. યસ્તો સઘળી મળી ૨૨ છે, અને ઇજશ્નેની માફક તેમનું ભણતર પણ અસલમાં ક્રિયા સાથ થતું હશે એમ 'યશ્ત' શબ્દ ઉપરથી લાગે છે. મેહેર, એહરામ, સરોષ, હોમ, વગેરે યસ્તો, જો હાલ છે તેમ નહિ તો કોઇ બીજી રીતે **જરતોશત**ની આગમજના ઇરાનીઓ અને મજદયસ્નાનોમાં જાણીતી હોવી જોઇયે, અથવા એ યસ્તોવાળા ઇજદોની આરાધના ચાલુ હોવી જોઇયે, એમ તેમની વેદિક દેવતાઓ સાથની સરખામણી ઉપરથી ખુલ્લું માલુમ પડે છે. કહે છે કે અસલ યસ્તો ઘણી હતી, જેમાંની એક બહમન યસ્ત બીજીઓની માફક ગૂમ થઇ છે. **હાઉગ** યસ્તોના એક ભાગને હીંદુઓના પુરાણ જેવો ગણે છે, અને તેમના બે ભાગ પાડીને એકમાં પ્રાર્થના અને બીજામાં હોરમજદ સાથની વાતચિતનો સમાસ થયલો જણાવે છે.[2] પ્રાર્થનાવાળો ભાગ કાવ્યમાં રચેલો છે, અને તે ઇરાનીઓની અસલી વીરરસ કવિતાના બચી ગયલા કટકા છે, જે તેમના કવિઓને મહોડે રહી ગયાથી બચી ગયા છે. યસ્તો સુધાં તમામ ખોર્દેહ અવસ્તા અવસ્તાવાણીમાં સર્વથી પાછળા વખતના રચાયલા છે. ચોખા જરતોસ્તી ધર્મનો ઘણોજ બિગાડો આ ભણતરો દેખાડે છે. એક ખોદાને માનવાનું ફરમાન તો કેવળ વિસરાઇજ જઇને અનેક ઇજદોને માનવા અને પૂજવાનું દાખલ થયું. તે એટલી બધી હદ સુધી કે એ ઇજદોનો દરજ્જો હોરમજદ સુધી વધારી દેવામાં આવ્યો, અને કેટલાકોને તો અહુરમજદ કરતાં પણ ચહડતા દેખાડયા; જેમકે મેહેર, તીર, અને આવાં યસ્તોમાં પેદા કરનાર દાખલ જરતોસ્તે જેને જાહેર કીધેલો તે આ પેદા થનારની બરાબરીયે જ્યારે જાહેર થાય છે, ત્યારે રામ અને આવાં યસ્તોમાં તે (હોરમજદ) પૂજા કરનાર જેવો દેખાવ આપે છે! **જરતોશ્તે** પોતે પણ આ ઇજદોની આરાધના કીધેલી યસ્તોમાં જણાવી છે, પણ ગાથામાંથી તેવું કશું જણાતું નથી; ત્યાંથી તો **જરતોશ્તે** સર્વ અસલી ઇજદોને એકસરખી રૂખસદ આપી છે. આ સઘળું ધર્મની બહુજ બિગડેલી હાલત દેખાડે છે. પણ એ સઘળું ક્યારે અથવા કઇ સદીમાં બન્યું તે મુકરર કરવું બહુજ મુશ્કેલ કામ છે.

ન્યાયશો માત્ર પાંચ છે, અને તે ખોરશેદ, મેહેર, માહબોખ્તાર, આવાં અને આતશની શેતાયશોમાં જોડેલી છે. આ પાંચમાંના પહેલા ચાર ઇજદોની જેમ ન્યાયશો તેમજ યસ્તો પણ છે. એકલા આતશનીજ યસ્ત નથી. જો કોઇ યસ્તો ગૂમ થઇજ હોય તો જેમ આવાં યસ્ત હયાત છે તેમ આદર યસ્ત જેવું પણ કાંઇ લખાણ હોય તો તે બનવાજોગ છે, કેમકે આતશની આરાધના આજકાલની નહિ પણ છેક વેદના જમાનાની અને તેટલામાટે **જરતોશત**ની પણ આગમજની છે.

ગેહો પણ પાંચ છે. આખા દિવસને પાંચ ભાગમાં વહેંચીને દરેકની યાદ અને આરાધનાને માટે એકેકી ગેહ બનાવી છે. એ પાંચ વિભાગો ઉપર જુદા જુદા અણદિઠ સરદારો મવકલ છે એમ ગણીને ગેહમાં તેમને યાદ કીધા છે. આ ગેહોનાં નામો મુજબ તેમની વહેંચણી કઇ પ્રકારની કીધી છે તે અમે જુદાંજ પ્રકરણમાં આગળ સમજાવીશું.[1]

---

૧. તેજ, સ૦ ૨૬૦.

૨ Essays on the Parsees, સ૦ ૨૬૨.

૧ જુઓ પછાડી, બાબ ૯, ફસલ ૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આફ્રીનગાનો છ છે, અને તેમની મતલબ ક્રિયાઓ સાથ ચોકસ ઇજદોની સ્તુતિ કરવાની છે.

નીરંગો પણ ચોકસ કારણો માટેના અવસ્તાઇ કલામો છે, જે ખરાબી દફે કરવાનાં મંત્ર જેવા છે. તેઓ તેમજ આફ્રિનગાનોના ચોકસ ભાગોમાં અવસ્તા ઉપરાંત છેક પાછળા યાને સાસાની જમાનામાં વપરાતી પાજંદ ભાષાનો ભેળ જણાય છે.

ઉપલાં સઘળાં હયાત અવસ્તાઇ લખાણો ઉપરાંત જેઓ ગૂમ થયલાં ગણાય છે તેઓમાંના કોઇ કોઇના ચોકસ ભાગો હજી જળવાઇ રહેલા છે. આમાં એતો હાદોખ્ત નોસ્કના કટકા છે; એક 'વિશ્તાસ્પ યશ્ત' નામનું લખાણ છે; અને ચોથો કટકો 'આફ્રિને પેગામ્બર જરતોશ્ત'ને નામે ઓળખાય છે.

હાદોખ્ત નોસ્કના પહેલા ભાગમાં સચાઇની સ્તુતિ છે, અને બીજામાં મરણ પછી જીવનું શું થાય છે અને તેની કરણી મુજબ તેને કેવો આવકાર મળે છે તેની બિના આવી છે.

વિશ્તાસ્પ યશ્તનાં ૮ પ્રકરણ છે, પણ એ આખું લખાણ બહુજ પાછળા વખતના અવસ્તા જેવું છે. તેમાં બીજાં બીજાં લખાણોમાંથી ઉતારા કીધા હોય એમ જણાય છે, અને વળી તેની ઇબારતબંદી પણ વ્યાકરણના કાયદાને અનુસરતી જણાતી નથી.[1]

આફ્રિને જરતોશ્તમાં એક પાદશાહને આશિષ દેવાના સુધચનો છે, અને કહે છે કે પેગામ્બરે પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પને** જે વચનોમાં આશિર્વાદ દીધેલા તે આ છે.

સીરોજા નામે એક બીજું અવસ્તાઇ લખાણ હયાત છે, જેમાં ત્રીશ રોજની સેતાયશ અને ૩૩ મવક્કલ ઇજદોના ગુણો અને ખુબીઓનું ટુંક બયાન છે.

૧ Essays on the Parsees, સ૦ ૨૨૪

અવસ્તાવાણીનાં ઉપલાં સઘળાં ભણતરોનાં[1] વરસો સાથના જમાના મુકરર કરવા બહુ મુશ્કેલ છે. પણ એ દરેક ભણતર અને તેને લગતી કેટલીક પુરાણી અને જાણીતી બંદગીઓની એક ટીપ વિસ્પરદમાં[2] આપી છે, તેમાં દરેકની એક પછી એક પદવી બતાવી છે, તે ઉપરથી એવું ધારવામાં આવે છે કે દરેકના જમાના મુજબની તેને આ પાયરી આપી છે. તે પાયરી સુધાંની આ ભણતરોની યાદી નીચે મુજબની છેઃ—

૧—સ્તઓત યસ્ન.
૨—યથા અહુવઇર્યો (હોનવર)
૩—અષવહિશ્ત (અષેમવોહૂ)
૪—યહ્હે હાતાંમ
૫—ગાથા અહુનવઇતિ
૬—યસ્ન હપ્તહ્હાઇતિ (હપ્તન યશ્ત)
૭—ગાથા ઉશ્તવઇતિ
૮—ગાથા સ્પેન્તામઇન્યુ
૯—ગાથા વોહૂખ્શથ્રેમ્
૧૦—ગાથા વહિશ્તોઇશ્તિશ્
૧૧—દહ્મિ વહ્ઉહિ આફ્રીતિ (દહમની આફ્રીન)
૧૨—ઐર્યમ ઇષ્યો
૧૩—ફ્ષૂશોમાંથ્ર
૧૪—એરેજો હદઓખ્ધ (હાદોખ્ત યશ્ત—નોસ્ક?)
૧૫—આહુરી ફ્રશ્નિ (વંદીદાદ?)

ફસલ ૩—ગૂમ થયલા અવસ્તા—૨૧ નોસ્કો.

ઉપલાં સઘળાં અવસ્તાઇ લખાણો જ્યારે આજે પણ પોતાની ગમે તેવી ભેળસેળ હાલત-

૧ ગાથા અને બીજાં અવસ્તાવાણીનાં દફતરોમાં શું શું બયાન આવેલું છે તેની વિગતો આ ઠેકાણે લંબાણ થઇ જવાથી જણાવી શકતા નથી. જો કોઇ વાંચનારને તે જાણવાની ખાહેશ હોય તો મી૦ મિલ્સની ગાથાના, મો. ડાર્મેસ્ટેટેના વંદીદાદનાં તથા ખોર્દેહ અવસ્તાના ઈંગ્રેજી તરજુમાનાં, તેમજ એરવદ શેહેરિયારજીના A Brief Sketch of the Zoroastrian Religion and Customs" નામના ઈંગ્રેજી રસાલાનાં પુસ્તકો વાંચવાં.

૨ હા ૧, ફ૦ ૩ થી ૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

માં આપણી કને હયાત છે ત્યારે બીજાં કેટલાંક તેવાંજ પુરાણાં લખાણો ગૂમ થયલાં મનાય છે. તે ગૂમ થયાં છે તોપણ તે લખાણોમાં શું શું હતું, અને તેઓ કેટલાં હતાં, તેની કંઇક વિગતો પાછળાં પેહેલવી લખાણો ઉપરથી આપણને મળે છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ અવસ્તાનું તમામ દફ્તરખાનું ૨૧ નોસ્કમાં સમાયલું હતું. એ દરેક નોસ્કને "યથા-અહુવઇર્યો"ની બહુ પુરાણી બંદગીના ૨૧ શબ્દો ઉપરથી નામ મળ્યું હતું, તો જોકે પેહેલવીમાં એ નામો જુદાં આપેલાં છે. આ સઘળાં નામો આ મુજબનાં છે:—યથા-અહુ-વઇર્યો-અથા-રતુશ્-અષાત્-ચિત્-હચા-વઙ્‌ગેઉષ્-દજદા-મનઙ્‌હો શ્કયઓથ્નનામ્-અઙ્‌હેઉષ્-મજદાઇ-ખ્શથ્રેમ્ચા-અહુરાઇ-આ-યિમ્-દ્રેગુબ્યો-દધત્-વાસ્તારેમ્.

આ સઘળા ૨૧ નોસ્કોમાં શું શું છે તે દીનકર્દ નામની પેહેલવી કેતાબનાં ૮ માં અને ૯ માં દફ્તરોમાં જણાવેલું છે. વળી દીની-વજરકર્દ નામની એક બીજી પેહેલવી કેતાબમાં પણ આ નોસ્કોનો સાર આપેલો છે, જે ઉપરથી પાછળી રેવાયતોમાં[1] ઉતારો કીધેલો લાગે છે. નીચે ડૉ० **હાઉગ** ઉપરથી અમે આ નોસ્કોનાં નામો અને તેમનો ટુક સાર ઉતારી લીધો છે તે દીની-વજરકર્દ અને દીનકર્દ ઉપરથી સુધારીને ઉપજાવેલો છે:—[2]

૧ લો નોસ્કઃ અવસ્તાનું નામ **'યથા,'** પેહેલવી નામ 'સુન્કર' યાને "ફાયદા બક્ષનાર," રવાયતોમાં 'એસુદગર' અથવા 'સ્તુગર'ને નામે ઓળખાયો છે. એનાં ૨૨ પ્રકરણ હતાં. એમાં બંદગી કરવા અને નેકીથી ચાલવા, ભલાં કામો કરવા, ખેશીઓમાં સુલેહસંપજ રાખવા વગેરે માણસજાતને ફાયદો થાય એવી શિખામણો આપી હતી.

૨ જો નોસ્કઃ અવસ્તા નામ—**'અહુ,'** પેહેલવી—'વશ્તંમાન્ સર;' દીની વજરકર્દ મુજબ—'વહીશ્ત-માંસ્ત્રહ;' રવાયતો મુજબ—'વહીશ્ત-માંતર.' એનાંબી ૨૨ પ્રકરણ હતાં. એમાં માજદયસ્નની મજહબ તરફ વિશ્વાસુ અને દરકારવાળા રહેવાનાં કારણો તેમજ **જરતોશ્ત**ની અગાડી તથા પછાડીના બનાવો, આ દુનિયાના ફાયદા વગેરે બાબતો સમાવી હતી.

૩ જો નોસ્કઃ નામ—અવ० **'વઇર્યો,'** પેહે० 'બકો' અથવા 'બઘ્.' ૨૧ પ્રકરણ. મજદયસ્નની ધર્મનો ખુલાસો તથા માણસને અહુરમજદે શિખવેલા વિચારો, ન્યાયાધિશની લાયક ફરજ અને ભલાં કામો, બદ રૂહને શરીરમાં દાખલ થવા નહિ દેતાં આકાશી જીંદગી હાંસલ કરવાની તજવીજ, ઇત્યાદિ બાબતો હતી.

૪ થો નોસ્કઃ નામ—અવ० **'અથા,'** પેહે० 'દામ્દાત્' અથવા 'દ્વાજદેહ-હામાસ્ત (અથવા હોમાસ્ત). ૩૨ પ્રકરણ. આકાશી હસ્તી, ભલું અને બુરૂં, આકાશ અને જમીન, પાણી, આતશ, અને વનસ્પતિમાત્ર, માણસજાત અને હેવાનો, પક્ષિઓ અને પાણીમાંથી પેદા થયલા સર્વ જીવડા; એ સર્વ ઉપરાંત રસ્તાખેજ, અને ભવિષની જીંદગી, ચિન્વદ પુલ, કરણી મુજબનો બદલો, વગેરે બાબતો હતી.

૫ મો નોસ્કઃ નામ—અવ० **'રતુશ,'** પેહે० 'નાતૂર્'. ૩૫ પ્રકરણ. સેતારા અને ગ્રહોની સમજણ, દરેક સેતારાની ભલી ભૂંડી અસર, સઘળા ગ્રહોનો માર્ગ, રાશી મંડળ, વગેરે જ્યોતિષ શાસ્ત્રની બાબત આ નોસ્કમાં હતી, જેના તરજુમા અરબી અને ફાર્સી ભાષાઓમાં થયા છે, અને તે "બૂતાલ" તથા "કપામજાન"ને નામે ઓળખાય છે.

૬ ઠો નોસ્કઃ નામ—અવ० **'અષાત્,'** પેહે० 'પાજક્' અથવા 'પાજી,' રવા० 'પાજમ્.' ૨૨ પ્રકરણ. ચોપગાં અને મેંઢાંઓને જબે કરવાની રીત, તથા કયાં પશુઓનું ગોસ્ત ખાવું રવા અને કયાંનું નારવા છે, ગાહામબારની બુજર્ગી, અશો માણસને બદલો આપવો, ફરવરદેગાનના પાંચ મોટા અને પાંચ નાના દિવસો ઉપર શું શું

---

1. જેમકે કામા વોહોરા, બર્જો. કયામુદદીન (જેને સાધારણ રીતે ભૂલથી બરજો કામદીનને નામે ઓળખવામાં આવે છે) અને નરીમાન હોશંગની રવાયતો, જેઓ ફાર્સી ભાષામાં લખાયલી છે, તથા જેમાં ફાર્સી બેતો અને પાજંદમાં ધર્મસંબંધી કેતાબોના ફકરાઓ આપેલાછે.
2. Essays on the Parsees, સ० ૧૨૬-૧૩૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ભલાં કામો કરવાં જોઇયે, એ અને એવીજ બાબતો આ નોસ્કમાં હતી.

૭ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'ચિત્,'** પેહે૦ 'રતુસ્તાઇતી,' રવા૦ 'રતુસ્તાઇ.' ૫૦ પ્રકરણ. **સેકંદરે** કેતાબખાનું બાળી નાખ્યા પછી માત્ર ૧૩ પ્રકરણો. બાબત—પાદશાહો, દસ્તુરો અને ન્યાયાધિશોના હુકમ પ્રમાણે ચાલી સેવા બજાવવી; શેહરોની જાળવણી કેમ કરવી; સર્પ, મક્ષિ, ઢોર અને માછલી પકડવાની રીત; સઘળાં પાણી, જમીન અને પહાડોનું વર્ણન; ઇસાદિ.

૮ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'હચા,'** પેહે૦ 'બરીશ'. ૬૦ પ્રકરણ; **સેકંદર** પછી માત્ર ૧૨. બાબત—પાદશાહોએ કેમ અમલ ચલાવવો; ધર્મગુરૂઓએ કેમ અને કેવાં ફરમાન આપવાં; દુનિયાની જાળવણી અને રક્ષણ કેમ કરવું; નવું શેહેર કેમ આબાદ કરવું; જુઠા અને પાપી માણસોની હકીકત, ઇસાદિ.

૯ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'વહ્હેઉશ'**, પેહે૦ 'કશ્કીસ્રોબો,' રવા૦ 'કશ્કસીરેહ' અથવા 'કશ્ સ્રોબ. ૬૦ પ્રકરણ; **સેકંદર** પછી માત્ર ૧૫. બાબત—ડહાપણ અને જ્ઞાનની હકીકત, બાળકના જન્મનું કારણ, પવિત્રાઇ રાખવી, સાચું બોલવું; માણસ જાતને બુરાઇને બદલે ભલા રસ્તા ઉપર લાવવું, માણસો જુઠાઇ કેમ વાપરે છે તે, ઇસાદિ.

૧૦ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'દજદા,'** પેહે૦ 'વિશ્તાસ્પ સાસ્તો' અથવા 'વિશ્તાસ્પાત્,' રવા૦ 'વિશ્તાસ્પશાહ.' પ્રકરણ ૬૦; **સેકંદર** પછી માત્ર ૧૦. બાબત—પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પની** હકીકત, પેગામ્બર ખોદા તરફથી દીન લાવ્યા અને તે પાદશાહે કબૂલ રાખી દુનિયામાં આશકારા કીધી, ઇત્યાદિ.

૧૧ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'મનડહો'**; પેહે૦ 'વશ્તી' અથવા 'દાતક' અથવા 'ખુસ્તો;' રવા૦ 'ખશ્ત્.' પ્રકરણ ૨૨; **સેકંદર** પછી માત્ર ૬. બાબત— અહુરમજદના ગુણો; **જરતોશ્તના** ધર્મ બાબે બેશક રેહેવું; મજહબની સચાઇ; પાદશાહી ફરમાનો બજા લાવવાં; બુરાં કામથી પહરેજ રહેવું; દુનિયાની પેદાયશ; ખેતીવાડી; બાગબાની; ખજુર અને ફળ આપનારાં સઘળાં ઝાડો; માણસ અને ઢોરોનું મૂખ્ય બળ શામાં છે; ભલા અને નીતિવાનની તાબેદારી કરવા બાબે, ઇત્યાદી.

૧૨ મો નોસ્ક: નામ—અવસ્તા **'રકુયઓથનનાંમ;'** પેહે૦ 'ચિત્તસ્તો' અથવા 'જીરશ્ત્.' ૨૨ પ્રકરણ. બાબત—દાઇનો હુનર; કેટલાં બચ્ચાં જીવતાં અને કેટલાં મુએલાં જન્મે છે તે; કેટલાં માણસો પાદશાહ થાય છે, કેટલાં પેગામ્બર અને દસ્તુરાન દસ્તુર બને છે, કેટલાં ભરતબાવાળાં અને કેટલાં કનિષ્ટ હોય છે, તથા આમ કેમ બને છે તે, વગેરે.

૧૩ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'અહ્હેઉશ,'** પેહે૦ 'સ્પેન્દ,' રવા૦ 'સ્ફેન્દ.' પ્રકરણ ૬૦. બાબત—પેગામ્બરના જન્મથી તે ૧૦ વરસ થયાં ત્યાં સુધીનો હેવાલ. આ નોસ્ક અજાયબ મોટાઇ ધરાવતો ગણાયો હતો. લખે છે કે જેબી દસ્તુર અને મોબેદ પવિત્ર મનથી કેટલાક દિવસો સુધી આ નોસ્ક ભણે તે પોતાને માટે કે બીજાને માટે જે ઇચ્છા માંગતો તે મળતી હતી.

૧૪ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'મજદાઇ;'** પેહે૦ 'બકાન્-યસ્તો,' રવા૦ 'બધાન યશ્ત.' પ્રકરણ ૧૭. બાબત—અહુરમજદ, તેના ગુણો, અમશાસ્પંદો, વગેરે બાબેનું જ્ઞાન.

૧૫ મો નોસ્ક: નામ.—અવ૦ **'ખ્શથ્રેમ્ચા,'** પેહે૦ 'નીકાતૂમ,' રવા૦ 'નિયારૂમ્.' પ્રકરણ ૫૪. બાબત—દોલતની સાચવણી; અહુરમજદની સર્વ પેદાયશ નિર્દોષ છે; દોજખથી છુટકારો, ભક્તિના માર્ગ ઉપર કેમ ચાલવું; માણસનાં મનમાં અને તનમાં શું છે તે, ઇત્યાદી.

૧૬ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'અહુરાઇ,'** પેહે૦ 'દૂબાસ્ત્રૂત્'—'દ્વાસ્ત્રૂજદ;' રવા૦ 'દ્વાસ્રુજદ્'—'દ્વાસ્રુન્જદ્'—'દ્વાસ્રુબ.' પ્રકરણ ૬૫. બાબત—બેશીઓમાં શાદી કરવા વગેરે.

૧૭ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'આ,'** પેહે૦ 'હસ્પારમ્,'—'અસ્પારૂમ્;' રવા૦ 'અસ્પારમ્.' પ્રકરણ ૬૪. બાબત—ધર્મ સંબંધી બિના, પાપીઓને મળતી સજા, નિર્દોષનું નિર-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પ્રાધીપણું અને દોષિતનો ગુનાહ, માણસજાતને સેતારાઓ સાથ સંબંધ, ઇત્યાદી.

૧૮ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'યિમ્;'** પેહે૦ 'સકાતૂમ્'—'અસ્કારૂમ;' રવા૦ 'અસ્કારમ્. પ્રકરણ **પર**. બાબત—સત્તા ચલાવવામાં ડહાપણની જરૂર; રસ્તાખેજ વખ્તે સર્વ ઇનસાન પાછાં જીવતાં થવા તથા દેવદરૂજોના નાશ પામવા બાબે, ઇત્યાદિ.

૧૯ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'દ્રેગુબ્યો;'** પેહે૦ 'વિક-દેવ્-દાત્'—'વિકશેદા-દાત્'—'જવીદ-શેદા-દાત્;' રવા૦ 'વંદીદાદ'—'જુદ્-દેવ્-દાદ્.' પ્રકરણ ૨૨. બાબત-બુરાઇ અને કુવડાઇ સામે માણસની જતન કેમ થાય અને સઘળી જાતની અપવિત્રાઇનો અટકાવ કેમ થાય. સઘળા ૨૧ નોસ્કોમાં આજ એકલો સંપૂર્ણ બચેલો ગણાય છે, અને તેના બચાવથીજ મજદયસ્ની ધર્મ હાલ હયાત રહેલો પેહેલવીવાળાઓ માની ગયા છે.

૨૦ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'દ્ધ્યત;'** પેહે૦ 'હાતોખ્તો;' રવા૦ 'હાદુખ્ત્.' પ્રકરણ ૩૦. આ નોસ્કને માટે લખે છે કે તેથી તમામ નેકી અને તમામ ખુશાલી હાંસલ થાય છે. તે ભણવાથી બુરાઇને હાંકી કહાડી અહુરમજદની નજદીક જવાનું બને છે.

૨૧ મો નોસ્ક: નામ—અવ૦ **'વાસ્તારેમ્;'** પેહે૦ 'સ્તૂત્-યસ્તો;' રવા૦ 'સ્તૂદ-યશ્ત્.' પ્રકરણ ૩૩. બાબત—અહુરમજદ અને અમશસ્પંદોની સ્તુતિ અને આરાધના. રવાયતો અને દીની વજરકર્દ આ નોસ્કને સૌથી પહેલો મૂકે છે, પણ દીનકર્દ તેને છેલો ગણે છે.

ઉપર કહ્યું તેમ આ ૨૧ માંનો ૧૯ મો યાને વંદીદાદ નોસ્ક એકલોજ આજ સુધી બચી રહેલો છે. તે ઉપરાંત વિસ્તાસ્પ, અને હાદોખ્ત નામના નોસ્કોના થોડા થોડા ભાગો પણ બચેલા રહ્યા છે. એ ત્રણુડેની જે લઘણુ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે સઘળા નોસ્કો અહુરમજદ અને **જરતોશ્ત** વચે થયલા સવાલ જવાબના આકારમાંજ રચાયા હશે. આ નોસ્કોમાંના કેટલાક **સેકંદરના** વખ્તમાં અને બીજા ત્યારબાદ નાશ પામેલા મનાય છે. જ્યારે તેઓ હયાત હશે ત્યારે તેઓ ધર્મ સંબંધી સર્વ બાબતોથી ભરપુર ગણાયા હશે. હખામની શેહનશાહત વખ્તે આ નોસ્કો હયાત હોવા જોઇયે, જેઓમાં ધર્મ ઉપરાંત વિદ્યાને લગતી બાબતોનો પણ સમાસ થયલો હશે, એમ તેમની ટુક સમજણ ઉપરથી જણાય છે. આ વિદ્યાઓમાં વૈદક, ખગોળ, ખેતિ, વનસ્પતિ, ફિલસુફી વગેરે હોવી જોઇયે. હખામની જમાનામાં આ સર્વ નોસ્કોમાંની બાબતોનાં સાંકળિયાં તૈયાર કરેલાં હશે, કેમકે **હર્મિપસ** નામે યુનાની લખનારના જણાવ્યા મુજબ તેણે તે વાંચ્યાં હતાં, અને તે **સેકંદરના** જમાના સુધી તો સારે હયાત હતાં. તે જમાનાના જરતોશ્તી દસ્તુરાન દસ્તુરો એ રીતે આ સર્વ બાબતોમાં પોતાની શક્તિ મુજબ કાબેલ હતા. આ સઘળા નોસ્કો અવસ્તા ભાષામાં લખેલા હતા, અને તેમાં વળી જંદ યાને શરેહ પણ કરેલી હતી. એ સર્વ લખાણો એક જણથી યા એક જમાનામાં થાય નહિજ. **હાઉગ**નાં મત મુજબ એ મોટા સંગ્રહ તૈયાર થતાં ઘણી સદીઓ લાગવી જોઇયે. વળી એ સઘળાં દફતરો ૨૦થી ૬૦ પ્રકરણોનાં હતાં, માટે તેઓમાંનું નાનામાં નાનું જ્યારે વંદીદાદ જેવડું તો મોટામાં મોટું તેથી ત્રણ ગણું મોટું હોવું જોઇયે. એવડા જબરા જથાને લખી રાખવા માટે લખવાની સામગ્રી જોઇયે. તે જમાનામાં કાગજની શોધ થઇ ન હતી. ચર્મપત્ર ઉપર સઘળું લખાણ થતું હતું, માટે ઉપલા નોસ્કોનું લખાણ **જરતોશ્ત** પછી લાંબી મુદતે થયલું સંભવે છે, તોપણ તે છેક હખામની જમાનામાં થયું હોય એમ તો લાગતુંજ નથી. તેની ઘણી જમાના આગમજ—એસીર્યનોના અમલથી તે મીડ-ઇરાનીઓના સ્વતંત્ર થવાની મુદતમાં—એ લખાણો થવાં જોઇયે. **હાઉગ** આ સર્વ ધર્મ સંબંધી સાહિત્યને સંપૂર્ણ થવામાં ૧૦૦૦ વરસોની મુદત વિતેલી ગણે છે.

હવે એ સઘળાં લખાણો એકલા પેગમ્બર **જરતોશ્તે** બનાવવાની જે વાતો બોલાય છે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તે તો કેવળ નહિ બને તેવી છે. **જરતોશત** વિષે જે લખાણમાં બોલવામાં આવ્યું હોય તે લખાણનો **જરતોશત** પોતે કર્ત્તા હોયજ નહિ. અવસ્તાના હયાત લખાણોમાં ગાથા સિવાય બીજે કોઇપણ ઠેકાણે **જરતોશત** પહેલા પુરૂષમાં બોલતો નથી, માટે તે સિવાય બીજાં લખાણોનો કર્ત્તા તે હોયજ નહિ એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે જો ગૂમ થયલા નોસ્કો પણ વંદીદાદનીજ ઢબમાં લખાયા હોય અને તેઓમાંથી **જરતોશત** પોતે નહિ પણ **જરતોશતને** માટે બોલવામાં આવ્યું હોય તો તે નોસ્કોનો કર્ત્તા પણ કોઇ બીજોજ સાબેત થાય. વળી આ સર્વ લખાણો બનતાં જ્યારે ૧૦૦૦ વરસો લાગેલાં ગણી શકાય છે ત્યારે એટલી લાંબી મુદત સુધી પેગામ્બર કે તેના તરતના પહેલા શાગેર્દો હયાત હોઇ શકેજ નહિ. એ સઘળાં કારણો ઉપરથી ઠરે છે કે આ ગંજાવર સાહિત્યનો કર્તા **જરતોશત** ન હતો. અને જ્યારે કેટલાક નોસ્કોમાં અહુરમજદને બદલે અમશાસ્પંદો વગેરેની આરાધનાના ઇશારા આપણે જોયા છે ત્યારે તો તે નોસ્કો **જરતોશત** પોતે બનાવી શકેજ નહિ—તેમજ તેના પહેલા શાગેર્દો કે તેમના ચેલાઓ પણ ગાથાની નેમથી ઉલટા જઇ તે બનાવે નહિ; માટે એ નોસ્કો ઘણા પછવાડેના હોવા જોઇયે. અસલી યુનાની લખનારાઓ છેક ઇસ્વી પૂર્વેની સદીઓમાં આ લખાણોને **જરતોશતનાં** દાખલ ઓળખાવી ગયા છે ખરા, પણ તે જરતોસ્ત કાંઇ પેગામ્બર નહિ પણ દસ્તુરાન દસ્તુર જરતોશ્ત—સપેતમાન **જરતોશત** નહિ પણ જરથુસ્ત્રોતેમો—એક **જરતોશત** નહિ પણ અનેક જરતોસ્તો હોવા જોઇયે. તેઓ સઘળા રોમના "પોપ" જેવાં સામાન્ય નામથી વંશપરમપરા ઓળખાતા આવ્યા હતા, માટે જેમ પહેલો પોપ જે સેંકડો વરસો ઉપર થઇ ગયો તે કાંઇ આજનો પોપ નથી, અને પહેલાનાં કામો કાંઇ આજના પોપનાં ગણાય નહિ, તેમ પેગામ્બર **જરતોશત** કાંઇ દસ્તુરાન દસ્તુર જર-તોસ્ત ઠરતો નથી. આ લખાણો જ્યાંસુધી અવસ્તા ભાષા જીવતી અને જાગતી, બોલાતી અને વપરાતી, ચાલુ રહી હશે ત્યાંસુધી તો તેમને લખી રાખવાની મુશ્કેલીઓને લીધે તે મ્હોડેજ રખાયાં હશે. તે જમાનામાં પોપટની પેઠે સઘળું મ્હોડે કરવાનોજ રવૈયો હતો, માટે પોતાની જીવતી ભાષામાં આવાં લખાણો મ્હોડે કરવા અને રાખવામાં ઘણું નવાઇ જેવું નથી. પણ પાછળથી જેમ જેમ ભાષાનો વપરાસ ઓછો થતો ગયો હશે, અને જેમ જેમ લખવાનો હુનર અને તેની સામગ્રીઓ જાણમાં અને વપરાસમાં આવતી ગઇ હશે તેમ તેમ આ નોસ્કોને જાત જાતનાં પત્રો ઉપર ઉતારી લેવામાં આવ્યા હશે એમ લાગે છે.

આ ગૂમ થયલાં અવસ્તાઇ લખાણોની તો કંઇક મતલબ પણ આપણા જાણવામાં છે; પણ જે ગાથા ગૂમ થયા છે તેઓ વિષે તો આપણ કશુંએ જાણતા નથી. ડૉ૦ **હાઉગ** અને ડૉ૦ **મિલ્સ** ગાથાઓનો મોટો ભાગ નાશ પામેલો કહે છે તે અમે આગળ જણાવ્યું છે; પણ વળી તે ઉપરાંત બે ત્રણ બીજાં બી લખાણો ગૂમ થવાની શાહદત મળે છે. આપણે એક આગળાં પ્રકરણમાં જોઇ ગયા[1] છિયે તેમ **હોમ** પેગામ્બરે પણ ગાથા બનાવ્યા હતા એમ ઇજશ્ને ઉપરથી જણાય છે; તેમજ વળી "યથા અહુવઇર્યો"ના કલામો પણ કોઇ ગૂમ થયલા ગાથાનાજ મનાય છે, કેમકે તેમને પણ ગાવામાં આવતા હતા. એ ગાથાની બુજર્ગી બીજા ૧૦૦ ગાથા ગવાયા જેટલી ગણાઇ છે.[2] ઉપલા **હોમ**ના ગાથા અથવા નોસ્ક "પાપો" (પાજે) અને "પઇરિગા' (બરેશ) નામના હશે એમ જણાય છે. પણ તેઓની તો કશી નિશાણ પણ મળતી નથી. તેઓ બાબે જ્યારે **ઇજશ્નેમાં** લખાણ આવ્યું છે, ત્યારે કદાચ ઇજશ્ને બની તે જમાનામાં તેઓ હયાત હોય. એક બીજું ગૂમ થયલું લખાણ. "પઇતિ પર્સ્તો–સ્રવહ્હેમ્" નામનું **હાઉગ** ધારે છે,[3] જેમાં વંદીદાદની

૧ જુઓ અગાડી, બાબ ૩, ફસલ ૧.
૨ ઇજ.શ્ને, હા ૧૯, ફ૦ ૫.
૩. Essays on the Parsees, સ૦ ૧૪૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

માફક સવાલ જવાબો હતા, અને તેનું નામ પણ એજ પુસ્તકમાંથી મળે છે.[1]

ફસલ ૪—પેહેલવી પુસ્તકો.

હવે આ ગૂમ થયલા અવસ્તા છોડીને ધર્મને લગતાં અસલ પુસ્તકોના શરેહ સાથના તરજુમાઓ તથા ધર્મના ફરમાનોને આધારે લખાયલાં દાખલ ગણાતાં અવસ્તા સિવાય બીજીજ ભાષામાં જળવાઇ રહેલાં પુસ્તકો તરફ નજર કરિયે. આ બીજી ભાષાઓ તે પેહેલવી અને પાજંદ છે. પેહેલવીમાં કેટલાંક લખાણો અવસ્તાના તરજુમાનાં અને કેટલાંક અવસ્તાને આધારે શરેહ સાથનાં લખાયલાં છે, તેઓ ઘણું ખરાં ધર્મની બાબતોથીજ ભરેલાં છે, તો જોકે થોડાંકમાં તવારીખ પણ આપી છે. આ બેઉ જાતનાં લખાણોના વળી પાજંદમાં તરજુમા થયલા છે, અને તે ઉપરાંત પાજંદમાં સ્વતંત્ર લખાણો થયાં છે તે તો જુદાં છે. આ પાજંદ લખાણો અવસ્તાને હરફે તેમજ હાલની ફાર્સી હરફે લખાયલાં છે, કેમકે પેહેલવીની માફક પાજંદના કંઇ જુદા ખાસ હરફો નથી. વળી કેટલાંક ધર્મસંબંધી લખાણો કેવળ ફાર્સી ભાષામાંજ છે, અને તે પાજંદ કરતાં પણ પાછળાં છે, જેઓ "રવાયત"-ને નામે ઓળખાય છે. આ છેલી જાતનાં લખાણોમાં ધર્મ સંબંધી ક્રિયાઓ અને બીજી બાબતોની વિગતો અને ફરમાનોનો સંગ્રહ કીધેલો છે. રવાયતોમાં વળી લોકપસંદ પેહેલવી અને પાજંદ કેતાબોના એતબાજીમાં તરજુમા પણ કરેલા છે, અને તે આજ બશોથી સાડીત્રણશો વરસ જેટલી જુની છે. ઉપર કહેલાં પેહેલવી, પાજંદ અને ફાર્સી પુસ્તકોની એક ટીપ[2] આ ઠેકાણે આપેલી વ્યર્થ જશે નહિ:—

પેહેલવી તરજુમા.

૧—પહેલવી વંદીદાદ.
૨— „ ઇજશ્ને.
૩— „ વિસ્પરદ.
૪—પેહેલવી હાદોખ્ત નોસ્ક.
૫— „ વિશ્તાસ્પ યશ્ત.
૬— „ યશ્તો (ઘણીખરી).
૭— „ ન્યાયશો, આફ્રીનગાનો, સિરોજા, આફ્રીન, ઇત્યાદી.

પેહેલવી અને અવસ્તાઃ—

૮—ચીતક અવિસ્તાકે ગાસાનઃ એટલે ગાથામાંથી ચુંટી કહાડેલા ફકરાઓ, તેમના પેહેલવી તરજુમા સાથે.
૯—નીરંગસ્તાનઃ અવસ્તામાંના ઉતારા, અને પેહલવી તરજુમા.
૧૦—ફ્રહંગે ઓઇમ્ ખદૂકઃ અવસ્તા અને પહેલવીનો શબ્દ કોશ. સઘળા મળી ૩૩૦૦ શબ્દો છે, જેમાંના કેટલાક તો આજે હયાત રહેલા અવસ્તામાંથી મળતા પણ નથી.
૧૧—આફ્રીને દહમાન, તથા અઓગેમદએચા (અવસ્તાના ફકરાઓ સાથે).

એકલાં પેહેલવી લખાણોઃ—

૧૨—વજરકર્દદીનીઃ આ ૧૯૦૦૦ શબ્દોનું પુસ્તક છે. તેમાં રવાયતની માફક ધર્મ સંબંધી પરચુટણ બાબતોનાં ફરમાનો અને ખોલાસાઓ છે. તેનાં ત્રણ પ્રકરણો છે. એક અસલી પેહેલવી લેખક **મેદીયોમાહે** આ ગ્રંથ લખેલો સમજાય છે.[1]

૧૩—દીનકર્દઃ સર્વથી મોટું પેહેલવી પુસ્તક નવ દફતરોમાં વહેંચાયલું છે. પહેલાં બે દફતરો ગૂમ થયાં છે, અને ત્રીજાંથી નવમાં સુધીનાં દફતરોના કુલે ૧૭૦૦૦ શબ્દો છે. અસલ લેખક **આદર ફ્રોબાગે ફરૂખજાદાન** છે, જેનાં લખાણોમાંથી ચોથાં દફતરમાં પુષ્કળ ઉતારા કીધા છે. આ દફતરમાં કએ **ગુશ્તાસ્પથી નોશીરવાન** સુધીના પાદશાહોએ **જરતોસ્તી** ધર્મ પુસ્તકો ભેગાં કરવા અને જાળવી રાખવા માટે કીધેલી તજવીજોનું બયાન આપેલું છે.

---

૧. વંદીદાદ, પરગ૦ ૧૮, ફ૦ ૫૧.
૨. હાઉગ: Essays on the Parsees, સ૦ ૯૩ થી ૧૧૩.

૧ આ એક શક ભરેલું પુસ્તક છે. કેટલાક સાહેબોનાં મત મુજબ એ એક બનાવટી પુસ્તક પાછળા વખતમાં લખાયલું છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ત્રીજામાં ધર્મ સંબંધી બાબતો; પાંચમામાં મજકુર **આદર ફ્રોબાગની** નસીહતો તથા તવારીખ, જ્યોતિષ અને ધર્મના રેવાજોની બાબતો; છઠ્ઠામાં **જરતોશત**ની આગમજના ધર્મવાળાઓની રાહ રસમ, તેમજ **આદર-બાદ મારેસ્પંદની** નસીહતો; સાતમામાં **ગૈયોમર્દથી સોશિયોશ** સુધીના મજદયસ્ની મજહબની અજાયબીઓની બિના, તેમજ હજરત **જરતોશત**ની જીંદગીની કેટલીક વિગતો; આઠમામાં ૨૧ ગૂમ થયલા નોસ્કો (મૂખ્ય કરી ૧૫ થી ૧૮ સુધીના ચાર) ની વિગતો; અને નવમામાં પહેલા ત્રણ નોસ્કોનાં દરેક પ્રકરણની તફસીલ વગેરે આવેલું છે. આ પુસ્તક ઇસ્વી ૧૦૦૦ માં સંપૂર્ણ થયલું જણાય છે, એટલે આજે તે ૯૦૦ થી ૧૦૦૦ વરસનું જુનું ઠરે છે.

૧૪ દાતિસ્તાને દીની: આ ૩૦૦૦૦ શબ્દોનો ગ્રંથ દસ્તુર **મિનોચેહર યૂદાન-દમાન,** તે ફાર્સ અને કેર્માનના મજદયસ્નાનોના વડા ધર્મગુરૂએ ઇસવી ૮૮૧ માં લખ્યો હતો. તેનો એક ભાગ ગૂમ થયલો જણાય છે, કેમકે તેમાં પુછેલા ધર્મ સંબંધી ૯૨ સવાલ જવાબોના કેટલાક ભાગ મળતા નથી. ઉપલાજ દસ્તુરના ભાઇ **જાત્-સ્પરમે યૂદાન-દમાને** ઉપલાંને મળતુંજ ૫૩૦૦૦ શબ્દોનું એક પુસ્તક બનાવ્યું છે તે પણ આ દફતર સાથ જોડેલું છે.

૧૫-શિકંદ-ગુમાની વિજાર: ૧૮૦૦૦ શબ્દો-બનાવનાર **મર્તાનફરૂખે અહુરમજદ દાદ. આદર ફ્રોબાગ**ની દીનકર્દ તેમજ **આદર પાદાવંદ**ની "દીનકર્દ"[1] ને આધારે આ પુસ્તક રચાયલું છે. ખોદાની હસ્તી વિષે તેમજ સઘળાં કામો ખોદાથીજ નહિ પણ બદ કામો હારેમનથી થાય છે તે વિષે, તેમજ ખ્રિસ્ટી, યહુદી અને માની ધર્મવાળાઓનાં ફરમાનો વિષે આ પુસ્તકમાં મુજાહેમત ચલાવી છે.

૧૬-બુન્દેહેશ અથવા જંદ-આકાસ: ૧૩૦૦૦ શબ્દો. એમાં ધર્મ, તવારીખ, ભૂગોળ, પેદાયશ વગેરે બાબતોનું બયાન આપ્યું છે.

૧૭-મીનોકેખર્દ: મઇન્યોએખર્દ: મજદયસ્ની ધર્મ બાબે એક ડાહ્યા માણસે પુછેલા ધર્મ સંબંધી સવાલોના ૬૨ જવાબોનું આ પુસ્તક છે. તેના ૧૨૦૦૦ શબ્દો છે, પણ શેવટ અધુરૂં લાગે છે.

૧૮-શાયસ્ત લા-શાયસ્ત: ૧૦૦૦૦ શબ્દોની આ પેહેલવી રવાયત છે. ગુનાહ અને સવાબ, પવિત્રાઇ વગેરે બાબતો સમાવી છે.

૧૯-અર્તાવીરાફ નામક: અર્દાવીરાફ નામું. ૮૮૦૦ શબ્દોનાં આ પુસ્તકમાં **અર્દાવીરાફે** પેલી દુનિયામાં નેકીનાં ઇનામ અને બદીની સજાના સંબંધમાં શું શું જોયું તેનું બયાન આપ્યું છે.

૨૦-માતીગાને ગોસ્તેફ્રીયાન: ૩૦૦૦ શબ્દો. **અખ્ત** નામે જાદુગરનાં ૩૩ ઉખાણાં અને તેના જવાબો સમાવેલા છે. **ગોશ્તે ફ્રીયાને** આ જવાબો આપ્યા પછી ત્રણ સવાલો તેણે જાદુગરને પુછયા, જેમનો ઉત્તર તેનાથી નહિ દેવાયાથી શરત મુજબ તેનો જીવ લીધો હતો.

૨૧—બેહમન યસ્ત: ૪૨૦૦ શબ્દો: **જરતોશત**ના જમાનાથી દુનિયાની આખરી સુધીમાં મજદયસ્ની મજહબની ચહડતી પડતીનું બયાન અહુરમજદ તરફથી **જરતોશત**ને મળેલી આગાહી દાખલ આપેલું છે. સુદકર નોસ્કની આમાં નકલ કરેલી લાગે છે.

૨૨--અંદર્જે હદાવરે દાનાક: ૧૮૦૦ શબ્દો: ત્રીજો ભાગ ગૂમ થયો છે. ચેલાએ ઉસ્તાદને પુછેલા ધર્મ સંબંધી સવાલો અને જવાબો સમાવ્યા છે.

૨૩—માતીગાને ગુજસ્તક અબાલિશ: ૧૨૦૦ શબ્દો. **અબાલિશ** નામનો નાસ્તીક બગદાદના **મામૂનની** હજુરમાં એક મોબેદને કેટલાક સવાલો પુછે છે, જેમના અપાયલા જવાબોથી **મામૂનની** ખાતરી થાય છે અને નાસ્તીક નીરાશ થાય છે તેની બિના આપી છે. ઇસ્વી ૮૩૦,

[1] આ "દીનકર્દ" તે કઇ તે જણાતું નથી. ડૉ૦ હાઉગ "મઇન્યો ખર્દ" ને એ પુસ્તક ધારે છે. નવ દફતરોવાળી દીનકર્દના ઘણા લખનારાઓ જણાય છે, માટે કદાચ એમતો નહિ હોય કે તે પુસ્તકનાં પહેલાં બે દફતરો જે ગુમ થઇ ગયાં છે તે બંને અથવા તેમાંનું એક આદર પાદાવંદનું રચેલું હોય?

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

૨૪—જામાસ્પ નામક: દુનિયાની પેદાયશ, તવારીખ, રાહરસમ અને ધર્મના ભવિષ્ય બાબે પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પે** વજીર **જામાસ્પને** પુછેલા સવાલોના જવાબો. ૫૦૦૦ શબ્દો. શેવટ અધુરૂં.

૨૫—પેહેલવી શાહ નામક: ઇરાનના પાદશાહોનાં ટુક દાસ્તાનો. અસલ ઉપરથી ઉતારો કરનાર **મેહરપાન કઇખૂસ્રો** ઇસ્વી ૧૩૨૨.

૨૬—યાતકારે જરીરાન: ૩૦૦૦ શબ્દો. **ગુશ્તાસ્પ** અને **અર્જાસ્પ** વચેની લડાઇનું બયાન.

૨૭—અંદર્જે ખૂસ્રોએ કવાતાન: **નોશીરવાન અદેલની** મરતી વખ્તની નસીહતો. ૩૮૦ શબ્દો.

૨૮—માતીગાને સીરોજ: ૪૬૦ શબ્દો. મહિનાના ત્રીશ દહાડામાં દરરોજ શું શુ કરવું જોઇયે તે બાબે આજ નામનું એક બીજું દફતર ૧૧૫૦ શબ્દોનું છે. ત્રીશ રોજ અને પાંચ ગાથાના દિવસોની ખૂબી સમજાવી છે.

૨૯—દિરખ્તે અસૂરીક: ૮૦૦ શબ્દો. ઝાડ અને બકરા વચે સરસઇની તકરાર.

૩૦—ચત્રંગ નામક: ૮૨૦ શબ્દો હિંદના મોટા રાજા **દેવસારમે નોશીરવાન** ઉપર મોકલેલી શેત્રંજની રમત, જેનો **બજુર્ગ મેહેરે બુખ્તકાને** ખોલાસો કરી નીવ-અર્દશીર નામની રમત હિંદુસ્તાન લઇ ગયો અને ત્યાંના દાનાઓથી તેનો ખોલાસો નહિ અપાયો તે બાબે.

૩૧—દારૂકે ખુસંદી: ૧૨૦ શબ્દો.

૩૨—વાચક અએચંદ: ૧૨૭૦ શબ્દો. **આદરબાદ મારેસ્પંદની** શિખામણો.

૩૩—સ્તાયિશ્ને દ્રોન વસિપાસ દારીએ ય્યજદપાન: ૫૬૦ શબ્દો.

૩૪—પંદ નામકે **જરતુસ્ત**: ૧૪૩૦ શબ્દો. માણસજાતની ફરજો બાબે.

૩૫—અંદર્જે આદરપાદે મારસ્પેંદાન: ૧૭૦૦ શબ્દો. કોઇવાર "પંદનામું" પણ કહેવાય છે. પોતાના બેટા **જરતોશતને આદરબાદે** દીવેલી શિખામણો. છેલો ભાગ અધુરો.

૩૬—કારનામે અર્તખ્શીરે પાપકાન: ૫૬૦૦ શબ્દો. **અર્દશીરના** બેટા **શાપુરનો** બેટો **હોરમજદ** તખ્તે બેઠો ત્યાંસુધીની તવારીખ, જેમાં મૂખ્ય ઇતિહાસ **અર્દશીરની** પોતાની અને **શાપુરની** કારકિર્દીનો આપેલો છે.

૩૭—પંદનામકે **વજુર્ગ** મેહેર બૂખ્તકાન: ૧૬૯૦ શબ્દો. નોશેરવાનના વજીર બુજર્ગ મેહેરની નસીહતો. શેવટ અધુરૂં. આ પુસ્તકને "ગંજે શાઇગાન" પણ કહે છે, કેમકે પાદશાહી ખજાનામાં તેને મૂકેલું કહેવાય છે.

૩૮—માતીગાને સીયજતાન: ૮૦ શબ્દો. ૩૦ રોજની સિફ્ત.

૩૯—માતીગાને માહ ફ્રવર્દીન રોજે હોર્વદાત: ૭૬૦ શબ્દો. મહિનાના ૬ ઠા રોજ ખોરદાદે બનેલા જાણવાજોગ બનાવની યાદી. રવાયતોમાં આનો તરજુમો આપેલો છે.

૪૦—માતીગાને હફ્ત અમશાસ્પેંદ: ૭૯૦ શબ્દો. સાત અમશાસ્પંદોનાં કામો અને ખૂબી.

૪૧—અંદર્જે દાનાક મર્દ: ૫૨૦ શબ્દો. એક ડાહ્યા માણસની તેના બેટાને શિખામણ.

૪૨—પેહેલવી પાજંદ ફ્રહંગ: ૧૩૦૦ શબ્દો.

૪૩—પતેત આદરપાતે મારસ્પંદ: ૧૪૯૦ શબ્દો. ગુનાહ માટેનો પસ્તાવો અને પાછું ફરવું.

૪૪—પતેતે ખૂત: ૧૦૦૦ શબ્દો. ઉપલીનીજ મતલબની પણ લગાર ટુકી.

૪૫—અવર ચીમેદ્રોન: ૩૮૦ શબ્દો. દરનતેનો ઉપયોગ, ઇત્યાદી.

ઉપલાં સઘળાં પુસ્તકો ઉપરાંત કેટલાંક બીજાં બી છે, જેમનાં અસલ નામો ડૉ૦ **હાઉગ** આપતેં નથી. તે નીચે મુજબનાં છે:—

૧—ઇરાનસર જમીનના શેહરો: ૮૮૦ શબ્દો.

૨—સીસ્તાન સરજમીનની અજાયબીઓ: ૨૯૦ શબ્દો.

૩—નોશીરવાન અને એક ગુલામ છોકરો, જે પાદશાહના ૧૩ સવાલોના જવાબો આપતાં સૌથી સરસ ચીજ કઇ છે તે જણાવે છે: ૧૭૭૦ શબ્દો.

૪—મજદયસ્નાનોને શિખામણ: ૫૪૦ શબ્દો.

૫—આદરફ્રોબાગે ફરૂખજાતાન અને બખ્ત આફ્રીતની શિખામણો: ૩૨૦ શબ્દો.

૬—ભલી દીનના લોકોને ફરમાનો: ૮૦૦ શબ્દો.

૭—ધર્મગુરૂઓના ૫) ખવાસ અને ૧૦) શિખામણો: ૨૫૦ શબ્દો,

૮—પાદશાહ વહિરામે વર્જાવંદની વાર્તા: ૧૯૦ શબ્દો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

૯—પુલાન ગશ્બા નામે ધણીની શિખામણ: ૭૪૦ શબ્દો.

પાદશાહ અને મોટા માણસો ઉપર કાગળો કેમ લખવાં તેની સમજણ: ૯૯૦ શબ્દો.

૧૦—લગ્નના કબાલા: ૪૦૦ શબ્દો. (ઇસ્વી ૧૨૫૮.)

૧૧. પેહેલવી આશીર્વાદ: ૪૬૦ શબ્દો.

૧૨. નામસ્તાયિશ્નીઃ ૨૬૦ શબ્દો.

૧૩. આફ્રીને તૂપેશ ગાહે ખુતા: ૧૯૦ શબ્દો.

આ સઘળાં પેહેલવી લખાણો ઉપરથી ડૉ૦ **હાઉગ** ગણત્રી કરેછેકે બીજાં કોઇ લખાણો બાકી રહી ગયાં હોય તે ઉપરાંત હાલ મોજુદ છે તેઓમાંનાં અવસ્તા ઉપરથી તરજુમો થયલાં ૧૦૪૦૦૦ શબ્દોનાં બનેલાં છે, અને તે ઉપરાંત બાકીનાં દફતરો ૪૧૩૦૦૦ શબ્દો ધરાવે છે. આથી પેહેલવી લખાણો એકંદર ૫૧૭૦૦૦ શબ્દોનાં થવા જાય છે.

વધારો.

જરતોસ્તી ધર્મ પુસ્તકોની આ ટુક તપાસ પુરી કરતાં ઇજસ્નેનો ઇંગ્રેજી તરજુમો કરનાર ડૉ૦ **મિલ્સ** અવસ્તાવાણીનાં લખાણો અને ખુદ જરતોસ્તી મજહબના કાયદા બાબે જે વિચારો આપે છે તેમનો ટુક સંક્ષેપ આ ઠેકાણે આપવાની લાલચ થાય છે. આ વિદ્વાન લખે છે કે અવસ્તાવાણીનો ઘણો ભેદ ખુલ્લો થયો છે, તોપણ તેમાં કેટલીક બાબતો એટલી મુશ્કેલ હજી રહેલી છે કેતે બાબે કોઇ પણ બે સ્વતંત્ર અભ્યાસીઓ એક સરખો ખુલાસો આપી શકતા નથી. હોરમજદ હારેમનનો પેદા કરનાર નથી, તથા તે તેની બુરી પેદાયશનો કે તેનો પોતાનો નાશ કરવાને શક્તિવાન નથી, એ સિવાય બીજી સઘળી બાબતોમાં અહુરમજદની કલ્પના અત્યાર સુધીમાં થયલી સર્વથી સ્વચ્છ કલ્પનાઓમાંની એક છે.[1] **જરતોશત** બાબે બોલતાં **મિલ્સ** કહે છે કે "એ મોટા ઉસ્તાદને ઓળખવાનાં વિશેષ લક્ષણ માટે તેના ગાથા હું બતાવી શકું છું, જેઓ તેમની જાતનાં સાહિત્યમાં એકલાજ ઉભા છે. આપણી કને જેટલા પુરાવા છે તે તરફ જોતાં, કેથેબી કોઇ પણ માણસજાતે ગાથામાં ઉચાર્યા છે તેવા વિચારો તેમના જમાનામાં ઉચારેલા જણાતા નથી."[1] શેવટે આ અમેરિકન અભ્યાસી જરતોસ્તી ધર્મ બાબે આ વિચારો આપે છે: "ભૂતકાળમાં જરતોસ્તી મજહબથી નિપજેલા સામાન્ય ફાયદાઓ વિષે થોડાજ વિચારો ઉમેરવાના છે. અગરજો લાંબા કાળને દરમયાન લાખો અને કરોડો માણસ જાતનાં મનની ખીલવણી અને ધર્મ સબંધી ચહડતી કળા કાંઇ પણ ઉપયોગનાં હોય તો ઘણાંજ મહાભારત પરિણામો નિપજાવવામાં જરતોસ્તી ધર્મ મજબૂત બળ ધરાવતો હતો એ વાતની સચાઇ નાપાડવા માટે માઆકુલ સાબેતીઓ જોઇયે. માણસોને બહારથી જોઇનેજ કામ લેવાને બદલે અંદરખાને નજર પુગાડવા, એક 'ભલાં' ગણાતા દેવતાની ફાંટા ભરેલી શક્તિમાંથી દુ:ખ અને પાપ પેદા થતાં નથી એમ માનવા. એક વેહેમી ક્રિયાને દરમ્યાન પણ 'ભલા વિચાર, વચન અને કામ' સઘળી પવિત્રાઇને માટે અવશ્યનાં છે એમ પિછાનવા, જીંદગીમાં કરેલાં કામો મુજબ ઇનસાફ મળશે, અને જીવને નેકી માટે બેહસ્ત કે બદી માટે દોજખ મળશે, અને તેનો બદલો સ્વચ્છ અથવા દંખ દેતાં અંતઃકરણથી બોલાશે એવી વકી રાખવા શિખવવામાં આવેતો, એ સઘળી બાબતો ઓછી અગત્યની છે એમ ગંભિર તવારીખનવેશો કદી ગણશે નહિઃ અને જો એથી ઉલટું, એ બાબતોને મોટી અગત્યની ગણવામાં આવે તો, જેઓ માણસજાતની તવારીખને કીમતી ગણે છે તે સઘળાઓએ જંદ અવસ્તાને માન આપવુ તથા તેનો અભ્યાસ કરવો. જોઇયે."[2].

[1] મિલ્સ: Gathas, દિબાચો, સ૦ ૨. ત્યાં આ કાબેલ લખનારે જાહેર કરેલો આ દોષ જરતોશતને કે તેની ગાથાવાણીને લાગુ પડતો નથી, કેમકે હોરમજદના બરાબરિયા દાખલ હારેમનને જરતોશતે કલ્પ્યોજ નથી. તેનેતો તેણે સપેનામીનોના! બરાબરિયા દાખલ કલ્પ્યો છે, અને એઓ બંનેના પેદા કરનાર દાખલ અહુરમજદને ગણ્યો છે.

1. મિલ્સ: Gathas, દિબાચો, સ૦ ૨૩.
2. તેજ, સ૦ ૪૬—૪૭

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૮.

અસલી ઇરાનીઓનો સંસાર.

૧—પુરાતન ઇરાનીઓની હકીકત મેળવવાની મુશ્કેલી—તે માટે અવસ્તાનો આધાર—અવસ્તા જમાનાના મજ્દયસ્નાન અને અનઆર્ય લોકો—અસલી ઇરાનીનું એક ચિત્ર—તેની સાદાઈ અને ગરીબાઈ—ઘર—આતશની જાળવણીમાં તનદરોસ્તીનો ભાવાર્થ—બેટાનાં ફર્જંદ માટે ઇંતેજારી અને તેના સબબો—બાળ કેળવણીમાં ધર્મની તાલીમની જરૂરિયાત—નીતિમાન જીંદગીનાં લક્ષણો—શાદીની અગત્યતા—ધણી અને ધણિયાણીનો એકસરખો દરજ્જો—પાકદામાની—ખેશાવંદીમાં લગ્ન—અનેક બાયડીઓનો સવાલ—આતશનો મર્તબો—ગાયઢોર પછો ધાતુનું ચલણ—સિકા અને વાસણો— કેળવણી—ચામડાં અને કાપડનો પોશાક—સ્ત્રી શણગારની વિગત—બેઠક—સ્ત્રી પુરૂષોના ભેગા મેળાવડા—બદ માણસ ઉપર મંડળીનો અંકુશ—લાશને લગતી ક્રિયાઓ—નસાસાલાર—ખેશીઓનો સોગ.

૨—અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીનો ધર્મ—ભલી અને બુરી શક્તિઓ—તેમને માથેની વડી શક્તિ—રસમોનું ધર્મમાં આમેજ થવું—તેનાં પરિણામ દાખલ વેહમો.—જાદુ અને જાદુગરો—પરી અથવા ડાકણો—માંથ્રવાણીનું અવસ્તાઈ મંત્ર—એક પક્ષિનાં પિછ અને હાડકાંના જાદુઈ ગુણો!

૩—ખેતી માટેનાં પ્રાણીઓ—ઘોડાની બુજ્રગી—ઉંટ અને ખચર—કુત્રાના વર્ગો અને તેમના ઉપયોગ—ખેતીવાડી અને બાગબાની—પાણીની નેહેરો—પાકની વ્યવસ્થા—ધાતુનાં હથિયારો અને વાસણો બનાવવામાં કોલસાનો ઉપયોગ—કપડાં વણવાનો હુનર—ગાડીઓ અને રથો—જાત જાતનાં દુખદર્દો—તે માટેના ઇલાજોમાં મૂખ્ય માંથ્રવાણી—અથોરનાન તબીબો—ઝાડપાળાની દવા—વહાડકાપ—પહેલો પ્રખ્યાત તબીબ—પશુઓનાં દર્દ અને ઇલાજ—તબીબોની પરીક્ષા—નીમહકીમની જોખમદારી—વેપાર—જોખ અને માપ—ચાર ધંધાદારી વર્ગો—ગુલામગીરી.

ફસલ ૧—જન્મ, લગ્ન અને મરણ.

જેઓની તવારીખ આપવાની આ ગ્રંથમાં તજવીજ કરવામાં આવી છે તેઓ કોણ અને કેવા હતા તે પ્રથમ જાણવું જોઇયે. પણ ઇરાનમાં આવી વસેલા અસલી ઇરાનીઓ બાબે વાસ્તવિક વર્ણન કેથેથી પણ આપણને મળી શકે એમ નથી. એવા પુરાણા વખતમાં તેઓ થઇ ગયા છે કે જે જમાનમાં વિદ્યા હુનર જાણીતાં ન હતાં, અને લખવાનો હુનર કદાચજ જાહેરમાં આવ્યો હતો. આમ હોવાથી અસલી ઇરાનીઓનું બયાન તે જમાનાનો કોઇ તવારીખનવેશ લખી ગયો નથી. એકજ આધાર આપણી કને છે, અને તે અવસ્તાવાણી યાને ઇરાનીઓમાં જેઓ સુધરેલા હતા અને જેઓ અનેકને બદલે એક ઇશ્વરને માનવાનું કબૂલ રાખતા હતા, તેઓની ધર્મવાણી છે, તોપણ એ વાણીને માનનારાઓ કોણ અને કેવા હતા તેબી તેમાં સિલસિલાબંધ દેખાડેલું કે સમજાવેલું મળતું નથી. સાસાની, અસ્કાની, અને છેક હખામની જમાનના પાર્સીઓ કે ઇરાનીઓ બાબે આપણને આ જાતની મુશ્કેલી નડતી નથી; કેમકે તેમને લગતાં બયાનો તો જેમ પહાડો ઉપરનાં કોતરકામો ઉપરથી તેમજ તેમને જે જે પ્રજાઓ સાથ કામ પડેલું તેમનાં દફતરોમાંથી આપણને મળી આવે છે. પણ કેયાની અને પેશદાદ જમાનાના ઇરાનીઓ બાબે એવા કશા આધાર આપણી કને નથી; તેમને માટે તો આપણ કેવળ નિરાધાર છિયે.

અમે ઉપર કહ્યું તેમ એકજ આધાર અવસ્તાનો છે, અને તેજ આધારે આ પ્રકરણ લખવામાં આવ્યું છે. અવસ્તામાં માણસો અને તેમનાં કામકાજોની છુટક નોંધો મળે છે તે ઉપરથી અસલી ઇરાનીઓ યાને પેશદાદ અને કેયાની જમાનાના મજદયસ્નાન ઇરાની લોકોની સંસારી તથા ધર્મ સંબંધી રાહરસમોનું કંઇ કંઇ જ્ઞાન થાય છે. અલબત તે જ્ઞાન સંપૂર્ણ તો નથી, અને તેથી તે આધારે લખેલું આ પ્રકરણ પણ ઘણું અસંપૂર્ણ હોવુંજ જોઇયે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એ પ્રકરણની રચના માટે એક મૂળ આધાર પ્રો૦ **ગૈગર**ના ગ્રંથનો લેવાની ખુશી ભરેલી ફરજ પડી છે, જે જવાન જર્મન અભ્યાસીએ અવસ્તાવાણી ઉપરથી ઉગમણુ ઇરાનના મજદયસ્નાન રહેવાસીઓના ધર્મ અને રેવાજ સંબંધી સુધારાનું એક કીમતી પુસ્તક લખ્યું છે. એ પુસ્તકના ઈંગ્રેજીમાં કરેલા એરવદ **દારાબ** દસ્તુર **પેશોતન સંજાણા**ના તરજુમાને આધારે, તેમજ એક બીજા જવાન એરવદ શમ્સ ઉલ ઓલમા **જીવનજી જમશેદજી મોદી**એ રચેલા "અવસ્તા જમાનાની ઘરસંસારી બાબદ" નામના રેસાલાને આધારે, આ અધુરૂં પ્રકરણ લખવામાં આવ્યું છે. તે અધુરૂં છે એમ કહેવાને અમને આંચકી લાગતી નથી; પણ જેટલા આધારો આપણી કને છે તે તરફ જોતાં એ પ્રકરણ ઘણું સંપૂર્ણ છે એમ વાંચનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ, એવી અમારી ખાતરી છે.

અસલ ઇરાનમાં કાંઇ એકલા ઇરાનીઓજ વસી ગયા નથી. આગળ ચાલતાં આપણુ જોઇશું તેમ જેમ હિંદુસ્તાનમાં આજે પંચરંગી આલમ વસે છે તેમ પુરાતન ઇરાન સરજમીનમાં અવસ્તાના જમાનામાં જાતજાતનાં લોકો વસી ગયાં હતાં. તેઓ સર્વમાં જે ઘણાજ સુધરેલા તે "મજદયસ્નાન" લોકો હતા, જે નામમાં પેશદાદ અને કેયાની જમાનાના ઇરાનીઓનો સમાસ થઇ જાય છે. આ મજદયસ્નાન લોકોની એક ખૂબી એ હતી કે તેઓ હરીઠામ જીંદગી ગુજારતા, ખેતરો ખેડતા, અને ઢોરઢાંકની વસ્તી વધારી તેમને ખેતીનાં કામમાં લેતા હતા. બીજા ઇરાનીઓ એટલે ઇરાનના રહીશો ભટકતા હતા. તેઓનાં ઘરબાર જેવું કાંઇ નહતું. તેઓ એક ગામથી બીજે ગામ પોતાનાં ઢોરોને લઇ ભટકતા, અને માર્ગમાં લૂટ ચલાવી યા શેકાર કરી ગુજરાણ કરતા હતા. એ લોકો મજદયસ્નાન યાને મજદને એક ખોદા તરીકે માનનારા ન હતા. તેઓ ઉપરાંત ઇરાનમાં વળી કેટલાક પ્રદેશીઓ પણ વસતા હતા, તેમજ વળી ઇરાનમાં આર્ય લોકો આવીને વસે તે આગમજ એ મુલકના અસલ રહેવાસીઓનો પણ એક ભાગ હજી કાયમ હતો. આ બાપડાઓ તદન જંગલી હાલતમાં હતા, જેમની સાથ લડતો ચલાવીને સુધરેલા ઇરાનીઓએ તેમની જમીનો પડાવી લઇ તેમને જંગલો અને પહાડો તરફ હાંકી કહાડયા હતા. તે છતાં તેઓનો એક ભાગ હજી ઇરાનમાં મોજુદ હતો, જે અવસ્તામાં શત્રુ દાખલ ઓળખાયો છે. વળી ઇરાનીઓને પોતાની ઉગમણે હિંદુસ્તાનના આર્યો સાથે અને આથમણે એસિર્યા અને બેબિલોન્યાના સેમેટ લોકો સાથે કામ લેવું પડયું હતું. એ બંને પ્રજાઓમાંની પહેલી અવસ્તામાં ગંદર્વને નામે ઓળખાઇ છે, અને બીજી પ્રજા બબ્રી દેશવાળી છે, જયાંનો વતની **જોહાક** હતો. એ બાબે આગળ ચાલતાં આપણને વધારે ખોલાસાથી બોલવાનું છે, માટે હવે જે બયાન કરવાનું આ બાબમાં માથે લીધું છે તે ઉપર આપણુ આવીશું.

અવસ્તા જમાનાના સુધરેલા (ખેડુત) અને જંગલી (ભટકતા) ઇરાનીઓ દેખાવમાં કેવા હતા તેનું બયાન યસ્તોમાં જે ઢબના માણસોની માગણી કીધી છે તે ઉપરથી સમજ પડે છે. એવું જણાય છે કે તેઓ પહોળી છાતી અને કમરના, ઉંચા કદમના, અને તિક્ષણ આંખના હતા. વળી તેઓ કદે કદાવર, પતળા પણ મજબૂત બાંધાના હતા. તેમની સ્ત્રીઓ સુંદર ઘાટની, પતળી કમરની, મોટી ભરેલી આંખની. અને ખુબસુર્ત દેખાવની સુંદરીઓ હતી. પંદર વરસની ઉમરે અસલી ઇરાનીઓમાં એક બાળક ઉમરે આવેલો ગણાતો હતો. એજ ઉમરે આજના ઇરાનીઓ પણ પરણવા યોગ્ય ગણાય છે, તે ઉપરથીજ જણાય છે કે દેશની આબોહવા જે અસલ હતી તેજ આજે પણ છે, અને તેની અસર તે જમાનામાં તેમજ આજે પણ એકસરખીજ છે.

આવી રીતના પસંદ કરવાજોગ દેખાવના અસલી ઇરાનીઓ ઘણાજ સાદા લોકો હતા. એક તો તેઓના જમાનાની હાલતથી અને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બીજું તો તેમના દેશની આબોહવાથી તેમને સાદાઇમાંજ ઉછરવાની કુદરતી ફરજ પડી હતી. ખુદ અવસ્તા ઉપરથી પણ તેમની સાદાઇનીજ વાતો જાહેર થાય છે. તેઓનો ધંધોજ ખેડુત અને ભરવાડનો હતો. જેઓ માતબર હતા તેઓ પણ એજ ધંધો જાણતા હતા. તેઓ અને ગરીબો વચ્ચે તફાવત એટલોજ કે તેમની કને જ્યારે સંખ્યાબંધ ત્યારે ગરીબો કને ઓછાં ગાયઢોર હતાં. તેમની માલમતા એજ હતી. તે જમાનામાં પૈસાનું ચલણ તો હતુંજ નહિ, અને તેથી વેપાર પણ બહુજ સાદી અને શરૂઆતની સ્થિતિમાં ગોયા નહિ સરખો હતો. ગાયઢોર તેમનું ચલણ હતું. સોદાની આપલે એમાંજ થતી હતી. પ્રદેશ ખાતેથી માલ મંગાવવા કે દેશાવરો ખાતે તે મોકલવાનો તેઓમાં રેવાજ હતો એવું કશું અવસ્તાવાણી ઉપરથી જણાતું નથી. જે કાંઇ તેઓના ઉપભોગમાં આવતું તે, એટલામાટે, તેમનાજ વતનની પેદાયશનું હતું.

બીજા હાથ ઉપર વળી ઇરાનની ભૂમિ માતબર નહતી, અને તેથી ફક્ત રહેવાસીઓના ખપ જોગુંજ ધાન્ય અને બીજો પાક તેમાં પેદા થતો હતો. આ કારણથી ઇરાનમાં આળસાઇ જેવું કોઇ જાણતુંજ નહતું; સર્વને મહેનતુ, ઉદ્યોગી અને કરકસરિયો થવાની ફરજ પડતી હતી. વળી એજ કારણને લીધે મોજ મજાહ, મોટો વેપાર, અને જમીનની ફળદ્રુપતા તે શું તે અસલી ઇરાનીઓ જાણતા નહતા. તે તેઓ જાણતા નહતા ત્યાં સુધી તેઓ સાદા, મિતાહાર, અને ગર્વથી ખાલી હતા. એવી તેમની સ્થિતિને લીધે તેમનાં ઘરબાર, પોશાક અને ખોરાક એ સર્વ પણ સાદાઇનાજ નમુના હતા. આ બાબતના સંબંધમાં વધારે બારીક તપાસ લેતાં એવું જણાય છે કે[1] અવસ્તા જમાનામાં ઉપાડી શકાય એવાં (તંબુ જેવાં) અને પાકી બાંધણીનાં એમ બે જાતનાં ઘરો બનાવવામાં આવતાં હતાં. ભરવાડ લોકો પહેલી જાતનાં અને ખેડુતો બીજી જાતનાં ઘરોમાં વસતા હતા. આ ઘરો લાકડાં તેમજ ઝાવલીનાં, અને ઘાસનાં પણ બનતાં હતાં. લાકડાંનાં મકાનો પાકી બાંધણીનાં, હવા તથા રોશનીવાળાં, મોટા ચોક અને વાડા સાથનાં બંધાતાં હતાં. વાડાઓમાં ઇરાનીઓ પોતાની દોલત—તેમનાં ગાયઢોર—ને રાખતા હતા. આ ઘરો ઉંચા થાંભલાનાં, બારીબારણા સાથનાં, ઓરડા અને દેવાલોવાળાં હતો. એવું જણાય છે કે આ ઘરોમાં પથર અને છોંય પણ વપરાતી હતી, કેમકે ઇરાનીઓમાં અસ્તોદાન બનાવતા તેમાં એ વસ્તુઓ વપરાતી હતી. પણ આ ઘરો બેઠાં, માળ વિનાનાં હોય એમ લાગે છે. પાદશાહોના મેહેલો કે મોટા લશ્કરી કિલ્લાઓની બાંધણી જુદીજ ઢબ અને કિસમની હોવી જોઇયે એમ જણાય છે. નવાં મકાનને વાપરવેસમાં લીધા આગમજ ધર્મની ક્રિયાથી તેનું મુહુર્ત થતું હતું.

આતશ, પાણી, અને બર્સમ, એ ત્રણ દરેક ઘરની પહેલી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ હતી, અને તેથી તેમની જાળવણીની ઘણી તાકીદ થતી. ઘરના આતશને સદા રોશન રાખી તે ઉપર સુગંધી લાકડાં અને ખુશબોદાર પદાર્થો બાળવામાં આવતાં. આતશની શોધ તે જમાનામાં નવીસવીજ થયલી હોવાથી પણ તેની જતન માટે અવસ્તામાં પુષ્કળ તાકીદ ફરમાવેલી છે. પણ એ તાકીદમાં તનદરોસ્તીની જાળવણીનો ભાવાર્થ ખુલ્લો નજર આવે છે.

અસલી ઇરાનીઓમાં ફર્જેદ-વૃદ્ધિ માટે મોટી ઇંતેજારી રખાતી. શાદી કરવાની એક સર્વથી મોટી અને મૂખ્ય નેમ તેઓ એજ સમજતા. બેટાનાં ફર્જેદ પહેલી અગત્યનાં ગણાતાં; તેમના જેટલી કાળજી બેટીઓ માટે રખાતી નહિ. તે જમાનોજ એવો હતો કે જ્યારે મજદયસ્નાનોને પોતાના દેશ અને કિલ્લાની પેઠે પોતાનાં ઘરબારની જાળવણી કરવી પડતી હતી, કેમકે પેલા ભટકતા લોકો તેમનાં ઘરબાર ઉપર ચહડાઇ લાવી તેમનાં ઢોરઢાંક અને અનાજ લૂટી જતા હતા. આ લૂટારાઓની સામે થવા કોઇ જોઇયે, અને બાપનાં ઘરનો બચાવ બેટી કરતાં બેટો હોય તેજ

૧ જીવનજી: "અવસ્તા જમાનાની ઘરસંસારી બાબદ." ફ઼૦ ૧ થી ૮; તથા ૮૨ થી ૮૪.

બાહદુરી અને હિમતથી કરે; તેજ પાદશાહ તરફથી લડવા જાય અને તેજ શત્રુઓને મારી હટાડે, અથવા તેમના મુલક ઉપર ચહડાઇ પણ લઇ જઇ શકે. એટલામાટે જેમ બેટાનાં ફર્જંદો વધારે તેમ કુટુંબની ઇજ્જત અને મજબૂતી વધારેમ નાતી.

જ્યારે બાળક જન્મે ત્યારે માજદયસ્ની કુટુંબ એક તેહવાર દાખલ તે દિવસ પાળતું; માતા પોતેજ તેને ધવાડી તેનું પોષણ કરતી, અને પિતા તેનો દરેક ભયમાંથી બચાવ કરતો. માતપિતાની ફરજ તેમનાં બાળકને નેકી અને નીતિવાન બનાવવાની રહેતી; તેઓ તેને તેના ભવિષના ધંધાની તાલીમ આપતી વેળા સાથેસાથેજ ધર્મની પણ તાલીમ આપતાં. એક રથેસ્તાર યાને સિપાહબચો પોતાનાં બચાંને લડાઇની તાલીમ આપતો; વાસ્ત્રિયોશ યાને ખેડુત ખેતીની કેળવણી આપતો; અને અથોરનાન યાને ધર્મગુરૂના બેટાને ધર્મનીતિના પવિત્રાઇ અને પાકીજગીના સબકો મળતા હતા. આ સઘળા બાળકોને એટલામાટે તેમના ધંધા ઉપરાંત ધર્મની કેળવણી તો જરૂર મળતી, અને ધર્મગુરૂઓ મારફતેજ મળતી. આ તાલીમની જોડેજ ઇરાની બાળકમાં નીતિગુણો દાખલ કરવામાં આવતા, જેમાં મૂખ્ય ભલું વમાસવું, બોલવું, અને કરવું; સચાઇ એખત્યાર કરવી; ભલું કરનાર તરફ નિમકહલાલ રહેવું; દયા દેખાડવી, સખાવત કરવી, ગરીબોને આશ્રો આપવો, અને માબાપને તાબે રહેવું, ઇત્યાદી.

ચોકસ તાલીમ લીધા પછી બાળકોને ધર્મમાં દાખલ થવાની (નવજોત) ક્રિયા થતી, અને છોકરીનાં લગ્ન ૧૫ વરસની વયે થતાં. તે જમાનામાં જેમનાથી બની શકે તેઓ સર્વ લગ્નના ગાંઠથી જોડાતાં. એક પરણવાલાયક કુમારિકાને નહિ પરણાવવાનો એટલો મોટો ગુનાહ મનાતો કે એક શત્રૂનું લશ્કર જેટલી ખરાબી કરી શકે એટલી બધી ખરાબી તે નાજનીનને નહિ પરણાવનાર ધણી કરતો મનાતો. એક કન્યાને પરણવા માંગનાર તેણીના બાપ યા વાળીની પ્રથમ રજા મેળવતો, પણ કેટલીકવાર કન્યાઓ પોતાની મરજીથી સ્વતંત્રપણે શાદી કરી શકતી. શાદી માટેની માંગણીનું કામ થયા પછી આદરણી થતી, અને લગ્ન માટે છોકરીનું કન્યાદાન થતું. આદરણી પછી ચોકસ મુદત ગયા બાદ શાદી થતી. લગ્ન થતાંજ તેણી 'નમાનો પત્નિ' યાને ઘર ધણિયાણી, અને તેનો ભર્તાર 'નમાનો પઇતિ' યાને ઘરધણી કહેવાતો. એ ઉપરથી જણાય છે કે છેક અવસ્તાના જમાનામાં પણ માટી બૈયર એકસરખા દરજજાના ગણાતાં, પણ બીજી ઉગમણુ દેશોની પ્રજાઓમાં આજેબી છે તેમ ઓરત મર્દની તાબેદાર નહતી. "તે તેની ગુલામડી નહિ પણ સાથી હતી, તેના સઘળા હકો ઉપર તેણીને પણ હક હતો, અને ઘરખટલાના કારોબાર તેની જોડે મળીને ચલાવતી."[1] મર્દ ઘરની બહાર ત્યારે સ્ત્રી ઘરની માંહે પોતાનો વહિવટ ચલાવતી. અવસ્તા મુજબ બંને એકસરખા હકો ભોગવતાં. તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ઓરત તો મર્દનાં ઘરની ઇજ્જત હતી. ઓરત તરફથી મર્દને જે ઇનામ શાદી આગમજ તેમજ લગ્ન પછી મળતું તે તેણીની પાકદામાનીનુંજ હતું.

ઘણાજ અસલી આર્યોમાં અતલગના ખેશીઓમાં શાદી કરવાની મનાઇ હતી. એમાં તેઓ ધર્મનો ધાક માનતા હતા. પણ અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીઓમાં નજદીકના ખેશીઓ—યાને કાકા મામાનાં કે ફુઇ માસીનાં છોકરાંઓ—વચ્ચે શાદી કરવાની મનાઇને બદલે હુકમ હતો; ધર્મની ધાકને બદલે ધર્મનું ફરમાન હતું.[2] **ગૈગર** મુજબ પોતાની રગોમાં દોડતાં કીમતી લોહીને સ્વછ રાખવાની નેમથી અવસ્તા જમાનાનાં લોકો પ્રદેશીઓ સાથ લગ્નના ગાંઠથી બંધાવાનો ડર કરતાં હતાં, અને આ લોહીની સ્વછતાને ખાતર તેઓ ખેશીઓમાં પરણવાનું પણ અવસ્યનું માનતા હતા. આજેબી ઇરાનમાં

૧. ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians, દફ્૦ ૧, સ૦ ૬૩.

૨. તેજ, સ૦ ૬૬.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ખેશીઓમાં લગ્ન થાય છે. **પૉલક** નામે એક લખનારની શાહદત ઉપરથી **ગૈગર** જણાવે છે કે આ કિસમનાં લગ્નથી બચાંઓ ઉપર નાશકારક અસર થવાનો ભય કેવળ ખોટો છે.[1] અસલી ઇરાનીઓની લગ્ન સંબંધી રસમ ઉપર બોલતાં આપણો ગ્રંથકાર એક અગત્યના સવાલ ઉપર આવે છે, તે એ કે અવસ્તાના જમાનાના લોકો એકજ બાયડી પરણતા હતા કે વધારે? અવસ્તામાંથી એ બાબે આધાર જેવું તો કશું મળતું નથી, પણ જે ઇશારાઓ છે તે ઉપરથી **ગૈગર** એવા સાર ઉપર આવે છે કે જેઓ ગરીબ હોય તેઓ તો એકજ બાયડીથી સંતોષ પામતા, પણ માતબર લોકો પોતાની દોલતનાં પ્રમાણમાં જેટલી સ્ત્રીઓનું પોષણ કરવાને શક્તિવાન હોય તેટલી સાથ પરણતા હતા, અને તેઓ દરેકનાં છોકરાં કાયદેસર ગણાતાં હતાં. પણ **ગૈગર**નું અનુમાન કેવળ ખરૂં નથી,[2] તો જોકે તે દાખલા આપે છે કે આજેબી ઇરાનમાં અનેક બાયડીઓ કરવાનો ચાલછે, તેમજ જરફશાન પર્વત તરફના તાજીક લોકો, જેઓ અસલી ઇરાનીઓથીજ ઉતરી આવેલા છે, તેઓમાં પણ આજે અનેક બાયડી પરણવાની કશી મનાઇ નથી· આ દાખલા ઉપરથી **ગૈગર** એમ કહેવા માંગે છે કે અસલી ઇરાનીઓમાં જે ચાલ હતો તે આજ સુધી કાયમ રહી ગયો છે. વળી તેના જણાવ્યા મુજબ જર્મનીમાં આગળા વખ્તમાં શાહજાદાઓ અને અમીર ઉમરાઓમાં અનેક બાયડી પરણવાનો રેવાજ હતો, જે ઘણા પુરાણા કાળથી ચાલી આવેલો હતો. **ગૈગર** આ સઘળાં ઉપરથી એમજ અનુમાન કરે છે કે અવસ્તા જમાનામાં એકથી વધુ બાયડી કરવાની મનાઇ હતી નહિ. દરેક જણને પોતાની મરજી મુજબ વર્તવાની છુટ હતી; એટલે જે જેની જેવી શક્તિ તેમ તે એક યા વધુ ઓરત કરતો.[3] એરવદ **જીવનજી** આથી જુદાંજ અનુમાન ઉપર આવી કહે છે કે અવસ્તા જમાનામાં એકજ બાયડી પરણવાનો રેવાજ હતો.[1]

એક મજદયસ્નાનનાં ઘરમાં મૂખ્ય અવશ્યની ત્રણ વસ્તુઓ હતી તે બાબે ઉપર ઇશારો કરતાં આપણે આતશનું નામ વાપર્યું છે. આતશનો ઉપયોગ માણસ જાણતો થયો ત્યારથી તે સુધરતો ગયો. અને જેમ વાચા અને જ્ઞાનથી તેમ આતશના ઉપયોગથી માણસ પોતાને બીજાં પ્રાણીથી જુદો પાડતો ગયો. પણ અવસ્તાના લોકોને મનથી આતશ માણસનો સુધારોજ બતાવતો નથી. તે પવિત્ર અને સ્વચ્છ તત્વ દાખલ તેમનાં માનને લાયક ગણાયો, તેને મજદથી ઉતરી આવેલો ગણી તેને તેનો બેટો કહ્યો, અને તેનાથી ઘણા ઘણા ફાયદા મળતા માની લઇ તેને મોટો મરતબો આપ્યો. અસલી યુનાની અને રૂમીઓમાં, તેમની પણ આગમજના અસલી હિંદુઆર્યોમાં, અને ત્યાર પછીના અસલી જર્મનોમાં, આતશને મોટું માન મળતું આવેલું છે; પણ અવસ્તામાં છે તેવું માન બીજી કોઇ પ્રજાએ આતશને આપ્યું નથી. અસલી મજદયસ્નાનો તેને કદી કોઇબી સબબને થકી બુજાવી દેતા નહિ, તોપણ ચોકસ સબબોને ખાતર આતશને અપવિત્ર થયલો ગણી બુજાવી નવો રોશન કરતા હતા.[2]

શરૂઆતમાં અવસ્તાના ઇરાનીઓ કને દોલત મધે ગોસ્પંદોજ હતાં. પાછળથી તેઓ સોના રૂપાં જેવી કીમતી ધાતુઓને પિછાનવા શિખ્યા, અને રફતે રફતે તેનાં બનાવેલાં વાસણો અને બીજી વસ્તુઓ પોતાના ઉપયોગમાં લેવા લાગ્યા. તોપણ એ અથવા બીજી હલકી ધાતુઓના સિકાનું ચલણ હતું કે નહિ તે ચોકસ થતું નથી. પણ આપણ એટલું અનુમાન સહેલથી કરી શકીશું કે જ્યાંસુધી ધાતુની પેદાશ અને ઉપયોગની તેમને ખબર નહતી—જ્યાંસુધી તેમની હાલત ખેતી અને ઢોરઢાંક સાથેજ અનુસરીને રહેલી

૧. ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians, &c. સ૦ ૬૭.

૨. તેજ, સ૦ ૬૮ માં દારાબની નોટ.

૩. તેજ, સ૦ ૬૯.

૧. "ઘર સંસારી બાબદ," સ૦ ૪૬–૪૮.

૨. ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians, &c, સ૦ ૭૮–૭૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતી—ત્યાંસુધી ઢોર તેમનો પૈસો અને ઢોર તેમનું દૈવત હતું. પણ જ્યારે તેમની હાલત સુધરતી ગઇ, ખેતી ઉપરાંત સોદાની ખરીદી અને વેચાણમાં તેઓ પડતા ગયા, પ્રદેશીઓ સાથ આંપલેનો તેમનો વ્યવહાર વધતો ગયો, તેમ તેમ તેમની અસલ હાલતમાં ફેરફાર થતો ગયો, અને તેઓ ધાતુનો પૈસો પિછાનતા ગયા અને વાપરતાં શિખ્યા. કદાચ આ સિકો તેમની પોતાની બનાવટનો નહિબી હોય, તોપણ સોના રૂપાં અને ત્રાંબા પિત્તળ કે લોખંડ જેવી સર્વ ધાતુઓનાં નામ બનામ તેમના ચહડ ઉતર ગુણ અને કીમત વગેરેથી તેઓ માહિતગાર જણાય છે, ત્યારે એ ધાતુઓને ચલણમાં નહિ લે, અને ગાયઢોરનુંજ જંગલી વખ્તનું નહિ સમજ પડે એવું કઠોર ચલણ ચાલુ રાખે, એ કેવળ અશક્ય છે. એમ કહેવું તે અસલી ઇરાનીઓને સુધરેલા ગણવા છતાં તેમને જંગલીમાં જંગલી દેખાડી આપવા બરાબર છે.

તે જમાનાનાં લોકો પ્રથમ પથરનાં અને ત્યારબાદ માટી, લાકડાં અને ધાતુઓનાં વાસણો વાપરતાં. ધાતુની શોધ અને ઉપયોગ પછી એજ વાસણો તેઓ કામમાં લેતાં. તેમના મુલકની પડોશમાં પહાડો વગેરેમાંથી પુષ્કળ સોનું મળવાથી તેઓમાં સોનાનો ખપ ઘણો હતો. લડાઇનાં હથિયારો કે ક્રિયાનાં ઓજારો ઉપરાંત રાંધવાનાં વાસણો પણ તેનાં બનાવતા. અલબત સ્ત્રીઓનાં ઘરેણાં પણ તેનાં બનતાં. રૂપાંનો ખપ અને ઉપયોગ પણ એવોજ હતો.

કેળવણીની બાબતમાં ઉપર આપણે ઇશારો કીધો છે, તેમાં આ ઠેકાણે એટલો વધારો કરી શકાશે કે તે જમાનામાં સહવારે બામદાદથી સૂર્યોદય પછીના પહેલા પહોર સુધી, અને પાછળા પહોરથી તે રાત્રે ભોજણ લેવાના વખ્ત સુધી, આ તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. દિવસનો શુમારે છ કલાકનો વખ્ત કેળવણી લેનારાંઓને માટે, પણ બાકીનો ધંધાધાપા અને ખેતી વગેરેનાં બીજાં સંસારી કામોમાં ગુજરતો હતો.

જોકે પોશાક સાદો તોપણ તે જેમ ચાંમડાનો તેમજ કાપડનો બનતો. અવસ્તામાંથી તે જમાનાના આજદયસ્નાનના પોશાક માટે કોલાહ, ઝભા જેવાં એક આખાં શરીરનાં વસ્ત્ર, સુરવાળ, મોજાં અથવા જોડાના શબ્દો મળે છે.[1] ખેડુત વર્ગો કાપડથી અને ભટકતા ભરવાડો ચામડાંથી પોતાનાં શરીરને આ રીતે ઢાંકતા હતા. સુતર કાંતવા અને વણવાનો હુનર તે જમાનાંમાં જાહેર હતો. જેમ ઓરતો તેમ મર્દો માથાં ઉપર બાલ રાખતાં હતાં. ઓરતોમાં સોનાં રૂપાનાં ઘરેણા પહેરવાનો રેવાજ હતો. તેઓ કાનમાં એરિંગ અને ગળામાં માળા પહેરતી, અને પગમાં પણ કોઇ જાતનું ઘરેણું ઘાલતી હતી. એક ઉંચા કુળની સ્ત્રીનો પોશાક આ કિસમનો હતો:—તે સોનેરી અને અટક નામનાં ઉંચા કપડાંનો બનાવેલો હતો. કાનમાં સોનેરી એરિંગ અને ગળામાં હાર; કમરે મજબૂત કમરબંદ એવી રીતે બાંધેલો કે જેથી ખુબસુર્તી ખિલી નીકળે; માથાં ઉપર સોનેરી શીર ઢાંકણું; બીવર નામે જાનવરના અતિ નરમ ચામડાંનાં વસ્ત્ર, જે ઉપર તરેહવાર સોનાં રૂપાંના અટાપટા પાડેલા; અને પગમાં જોડા છેક ઘુંટી સુધી પહેરેલા. ખોરાકી તો પોશાકી કરતાં પણ સાદી હતી. ધંધો ખેતીનો એટલે લોકોનો મૂખ્ય અધાર અનાજની જોડે દુધ, દહીં અને માખણ, ઘી, તથા મેવા અને ગોસ્ત ઉપર હતો. તે જમાનામાં બેઠક માટે ખુર્સી જેવાં આસનો નહિ હોવાથી ભોંય આસનો નહિ હોવાથી ભોંય ઉપર સાદડી બિછાવીને બેસતા યા ગાદી તકિયાનું બિછાનું કરતા; તોપણ લાકડાંનાં વાસણો વગેરે બનતાં તો તેની બેઠકો બનાવવામાં નહિ આવી હોય એમ તો હોયજ નહિ.

એક જાણવાજોગ વાત એ છે કે તે જમાનામાં સ્ત્રી પુરૂષોના ભેગા મેળાવડા થતા. કોઇને ત્યાં શાદી રામશનીની, નાચરંગની, ખાનપાનની, કે હરકોઇ મિજલસમાં સ્ત્રી અને પુરૂષ ભેગાં બેસતાં. સ્ત્રીઓની ચોક્સ હાલત વેળા તેમને સુકી હેલાયદી જગા ઉપર દૂર રાખતા, અને તેમને લાયકનોજ પુષ્ટિકારક

૧ જીવનજી: "ઘરસંસારી બાબદ," સ૦ ૭૦—૭૧

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ખોરાક આપતા, અને તેમની તનદોરસ્તી જાળવવાની પુરતી કાળજી રાખતા.

એક આખું કુટુંબ ખોદાની બંદગી અને શુક્ર ગુજારી ભેગું મળીનેજ કરતું, તો જોકે છુટી બંદગી પણ થતી હતી. જાહેર મિજલસો અને મેળાવડાઓમાં ભેગી, પણ દરેક જણ પોતાની ખાસ બંદગી જુદી કરતો. તે જમાનામાં મંડળીનો અંકુશ ખરાબ માણસો ઉપર ઘણો હતો, જેમને ધિકારવા અને દૂર કરવામાં આવતા.

અસલી ઇરાનીઓ મળસ્કે ઉઠી પોતાને ધંધે વળગતા, અને પોતાના ખર્ચ ખુટણમાં કરકસરથી અમલ કરતા.

લગ્ન પછીની આ સર્વ વિગતો બયાન કરીને હવે આપણુ મરણની બાબત ઉપર આવીશું. તે જમાનાના લોકોમાં એવો રેવાજ હતો, જે આજ સુધી ચાલી આવ્યો છે, કે મરનારની લાશને કુત્રો દેખાડવો તેની નેમ એવી છે કે લાશ ઉપર ખરાબી ગલબો કરતી અટકે.[1] આ પછી લાશને ઠેકાણે પાડવામાં આવતી. તેને બાળવા કે દાટવાને બદલે એકાંત ઉંચી જગા ઉપર લઇ જઇને મૂકતા, જ્યાં કુત્રાં અને પક્ષિઓ તેને ખાઇ જતાં.[2] આ રેવાજ ઘણો પુરાણો જણાય છે, અને હિંદુ આર્યો જો તે મુજબ અમલ કરી ગયા ન હોય તોપણ તેઓનાં "અથર્વવેદ" માં લાશને કાયદેસર રીતે ઠેકાણે પાડવાની રીતીઓમાં આ રીતને પણ એક ગણી છે.[1] રફતે રફતે ઇરાનીઓમાં લાશને માટે દોખમા બાંધવાનું દાખલ થયું. એ દોખમા પ્રથમ ઈંટ, માટી, રેતી વગેરેનાં માત્ર પડ કરી લીધેલી ઉંચી જગા હતી, જે ઉપર લાશ મૂકી તેને માથાં તથા પગ તરફથી પથરા યા ભારી વજન સાથ બાંધતા, એવી મતલબથી કે પશુ પક્ષિઓ માસ ખાતી વેળા હાડકાંને ઘસડી લઇ જાય નહિ. રેતી અથવા માટી સાથ લાશમાંની નાશ પામતી વસ્તુઓ મળી ગયા પછી અને હાડકાં તદન સુકી હાલતમાં આવ્યા પછી તેમને ત્યાંથી ઉપાડીને એક તદન જુદીજ જગાએ લઇ જઇ ભેગાં કરતા, જ્યાંથી પશુ પક્ષિઓ તેમને ઉપાડી શકે નહિ તેમજ તે ઉપર વર્સાદનું પાણી પણ પડે નહિ.[2]

અવસ્તા જમાનાના લોકો લાશને આ રીતે ઠેકાણે પાડતા હતા, પણ તેઓ ખુલી સારી રૂતુમાંજ તેને દોખમે ચહડાવતા હતા, કેમકે વર્શારૂતુમાં અથવા બીજી તુફાની રૂતુમાં તેને સૂર્ય પ્રકાશે ત્યાંસુધી એક હેલાયદી જગાએજ રાખવામાં આવતી હતી. એક નવાઇ જેવો કાયદો તેઓમાં લાશ ઉઠાવનારાઓના સંબંધમાં એ હતો કે તેમને વસ્તીથી દૂર રાખતા,

---

૧ ડૉ૦ ગૈગર આ કુત્રો દેખાડવાના રેવાજની જુદીજ સમજ આપતાં જણાવેછે કે છેક પુરાણા આર્યોમાં કુત્રાની જે દંતકથા હતી તે ભૂલી જઈને ઈરાનીઓએ આ નવી ફિલસુફી શોધી કહાડી હતી—Eastern Iranians, દફ૦ ૧, સ૦ ૮૫–૮૭

૨ આ રેવાજ કાંઈ સર્વ ઈરાનીઓએ કબૂલ રાખેલો કહેવાતો નથી. હિરૉડોટસ મુજબ એ માત્ર માજી ધર્મગુરૂઓનો રેવાજ હતો. સ્ટ્રેબો મુજબ હિર્કેન્યામાં તે જાએજ હતો; અને સિસરો તો ખુલ્લું લખી જાય છે કે ઈરાનીઓના લાશને ઠેકાણે પાડવાના રેવાજથી માજી લોકોનો એ રેવાજ જુદોજ છે. ગૈગર મુજબ ઈરાનના દક્ષિણ ખુણાવાળા ભાગમાં વસનારા ઈરાનીઓમાંજ આ કબૂલ રખાયલો હતો, અને તેબી માત્ર ધર્મગુરૂઓમાંજ ચાલુ હતો. વંદીદાદ મુજબ ચખ્ર નામે આજનાં મશાહદના પ્રાંતની પડોશમાં વસનારા ઈરાનીઓ લાશને બાળતા હતા, અને હરખઈતિના મુલકમાં તો તેને દાટવામાં આવતી હતી.

૧. ગૈગર દાખલો આપે છે કે સિયાહપોશ કાફર લોકોમાં આજેબી લાશને લાકડાંની પેટીમાં મૂકીને દાટવાને બદલે પહાડો યા ઉંચી જગાઓ ઉપર ખુલી મૂકી આવવાનો રેવાજ છે. તેઓમાં આ રીત અસલી મજદયસ્નાનો ઉપરથીજ દાખલ થઈ હશે, અને તેથી ગૈગર તેમને તેઓના વંશજ ગણે છે.—Eastern Iranians &c. દફ૦ ૧, સ૦ ૮૯–૯૦

૨. આ રીતે લાશને ઠેકાણે પાડી હાડકાંઓને ભેગાં રાખવાનો અવસ્તા જમાનાનો રેવાજ આજ સુધી તો કાયમ છેજ, પણ ધર્મના પાછળા બિગાડા છતાં છેક અશ્કાની જમાના સુધી તે ચાલુ હતો, એમ જસ્ટિન નામે લખનાર ઉપરથી માલુમ પડે છે. તે જણાવી જાય છે કે પાર્થનો (યાને અશ્કાનીઓ) પોતાનાં મુએલાંઓને પશુ પક્ષિઓને ખાવા આપતા, પણ હાડકાંને દાટતા હતા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેમની સાથ કશો સંબંધ કે વ્યવહાર રાખતા નહિ, અને તેમનું રેહેઠાણ ઉજડ વગડામાં અથવા કોઇ જાતની ગુફામાં રખાવતા, જ્યાં તેમને ખોરાકી પોશાકી પણ પુરતી મળતી નહિ.

એક બીજો રેવાજ મરણ પછી ખેશીઓએ પોતપોતાની સગાઇ મુજબ વધતી ઓછી મુદ્દત સુધી સોગ પાળવાનો હતો. એ મુદ્દત સુધી તેઓ ઘેરની બહાર નિકળતા નહિ, યા બહારનાઓ સાથ સંબંધ રાખતા નહિ, પણ મરનારની યાદમાં વખ્ત ગુજારતા હતા.

ફસલ ૨—ધર્મ, રસમ અને વેહેમ.

હજી સુધી આપણે અસલી ઇરાનીઓના ધર્મ વિષે કશું બોલ્યા નથી, અને આ ઠેકાણે તે બાબે અમે વિવેચન કરવા માગતા પણ નથી; કેમકે એ મહા અગત્યના વિષય બાબે તો ખાસ અભ્યાસથી અમે જુદાંજ એક નહિ પણ અનેક પ્રકરણોમાં લંબાણથી બોલી ગયા છિયે.[1] તોપણ આ ઠેકાણે ઇશારા દાખલ એટલુંજ કહીશું કે અવસ્તાવાળા ઇરાનીઓના જેવું ધર્મજ્ઞાન તે વખ્તની બીજી કોઇ પણ પ્રજા ધરાવતી નહતી. તેમની આગમજના વેદિક આર્યો કરતાં તેમનો ધર્મ સ્વચ્છ, ચહડતો અને એક ખોદાને માનવાનું શિખવનાર હતો. વેદવાળાઓમાં તો કોઇ કવિઓ વરૂણને તો કોઇ ઇંદ્રને વડાપણું આપવા માંગતા, અને ગમે તેવા દેવતાને બીજાઓ કરતાં ચહડતો દેખાડવા માટે ગાયનો બનાવતા. પણ અવસ્તાવાળાઓ તેમ નહિ કરતાં જોકે અનેક શક્તિઓને પિછાનવા છતાં તેમને મદદનિશ હાલતમાં રાખીને તેઓ સર્વને માથે એકજ મહાન શક્તિને કાયમ કરી તેને એકલીજ પરસ્તેશને લાયકની ગણતા હતા. ગેગર મુજબ અવસ્તામાં બે એકેકની હરીફ શક્તિઓ—એક પેદા કરનાર અને બીજી નાશ કરનાર—જાહેર થાય છે, તોપણ તેઓ એકેકની બરાબરનું કુવત ધરાવનારી નથી, કેમકે તેઓમાંની એક યાને ભલી શક્તિ શેવટે બુરી શક્તિ ઉપર ફાવશે અને તેઓ વચેની ચાલુ લડાઇમાં અંતે નેકીનો—રોશનીનો—જય થશે, એમ અવસ્તા શિખવે છે. પણ આ ખોલાસા છતાં આ વાત ભૂલી જવા જેવી નથી કે આ બે શક્તિઓ કાંઇ સ્વતંત્ર નથી. તેઓમાંની ભલી તે કંઇ ઉપર કહેલી પરસ્તેશને લાયકની મહાન શક્તિ—અહુરમજદ—પોતે નથી, અને બુરી શક્તિ અહરમીનો તે કંઇ અહુરમજદની હરીફાઇ કરનારી નથી. અહુરથી આ બંને શક્તિઓ નિરાળી છે. અહુર તો તેમનો પેદા કરનાર છે; તેઓ તો અહુરની મદદમાં છે; અને અંતે ભલી શક્તિ સ્પેન્તોમિનોની જે ફતેહ થશે તે તો અહુરની એક શક્તિની ફતેહ છે. એટલા માટે અવસ્તાવાળા ઇરાનીઓ બે વડા દેવતાઓને માનતા હતાજ નહિ—તે બેને માથેના એક ઇશ્વરને તેઓ તો પુંજતા હતા.

આગળ ચાલતાં આ ઇરાનીઓમાં રફતે રફતે કેટલીક રસમો દાખલ થઇ, જેમ દરેક ધર્મના સંબંધમાં, દરેક પ્રજાના બાબમાં, બને છે. એ રસમો પ્રથમ સાદી અને થોડીજ હતી, તે આગળ ચાલતાં એટલી બધી હદસુધી વધી ચાલી કે એક તરફથી ધર્મની સાદાઇ અને શ્રેષ્ટાઇની બેખબરીમાં અને બીજી તરફથી તે રસમોનાં તેજથી અંજાઇ જઇને લોકોએ તેમનેજ ધર્મની બરાબરની—બલકે ધર્મ જેવી—ગણવા માંડી, અને તેથી તેમને માટે જે બાંધેલા કાયદા તે ધર્મના ફતવા જેવા ગણવા લાગ્યા. સંસાર વેહવાર માટે, સફાઇ સુધડાઇ માટે, શરીરની સુખાકારી અને તનની દુરસ્તીને માટે, જે કાયદાઓ અવશ્યના હોય તેમને ધર્મ સાથ તાલુકો થોડોજ હોય; તોપણ તે કાયદાઓ ફરમાનોનો દરજ્જો મેળવવા જેવા અગત્યના, અવશ્યના, અને કીંમતી ગણાયા, જેથી જેમ બનવું જોઇયે તેમ કેટલાક અનર્થોએ જન્મ લીધો. આમ રસમે ધર્મનું રૂપ લેતા પ્રજાનું મન એટલું પોચું પહડું ગયું કે તેણે જાત જાતના વેહમો પણ અખત્યાર કરવા માંડ્યા, અને તેમને ધર્મ સાથ તાલુકો જોડી આપ્યો.

વેદીક જમાનાના આર્યો જ્યારે મધ્ય એશિયામાં વસતા હતા ત્યારથીજ તેઓમાં જાદુ

૧ જુઓ "તવારીખે સાસાનીઆન" બાબ ૪; તથા "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તોણુના વેહમ હતા. તે વેહમો એટલીબધી હદ સુધી તેઓએ વધારી દીધા હતા કે જેમ માણસો ખરાબી કરે છે તેમ દેવતાઓબી કોઇ પર રૂઠે ત્યારે તેનો નાશ કરે છે એમ માની લઇને તેઓ તેવા દેવતાઓને સંતોખતા અને રાજી રાખતા હતા; તેમને ભજતા અને પૂંજતા હતા. હવે અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીઓએ જોકે એવા માઠા દેવતાઓને કબૂલ રાખ્યા નહિ, તોપણ બુરી ચાલનાં માણસો બુરાં મનથી બુરાઇ પાંથરે છે એમ તેઓનાં મનમાં જે અસલથી છાપ મરાયો હતો તે કદી ગયોજ નહિ. પેગામ્બરના ગાથામાં આવા જાદુ વગેરે વેહેમ વિષે કશું નથી, પણ ત્યાર પછીનાં લખાણોમાં એવું ઘણું છે, જે ઉપરથી જણાય છે કે આ ઇરાનીઓ જાદુઇ જેવી ચીજની હસ્તી માનતા હતા, જાદુગરો તેમનાં ખેતરો, ગાયઢોર, વગેરેને ખરાબ કરી શકે છે એમ કબૂલ રાખતા હતા, પણ તેના ઇલાજ દાખલ તેઓ પોતાની પવિત્ર માંથ્રવાણી ભણતા હતા. આ જાદુગરો કોઇ છુપી શક્તિ અથવા ઇલમ ધરાવે છે, જેના જોરે તેઓ ઝાડ પાનને સુકવી નાખે છે, ઢોરોના જીવ લે છે, અને વખ્તે માણસોના જીવ પણ જોખમમાં લાવી નાખે છે, એમ મનાતું હતું. તેઓને 'યાતુ'-ને નામે અવસ્તામાં જાબજા ઓળખ્યા છે. તેમની જોડે વળી 'પરીક' નામની મજદયસ્ની મજહબ નહિ માનનારી પ્રદેશી ઓરતોને પણ ગણી છે, જેઓ ડાકણી મનાતી હતી.[1] તેઓ સર્વને એકસરખી રીતે ધિકારવામાં આવ્યા છે, અને તેમનાથી ભલી પેદાયશની ખરાબી સિવાય બીજું કશું થતુંજ નથી એમ તેઓ ગણતા હતા.

આવા જાદુગરો અને ડાકણોની સામે થવા અને તેમના બુરા ઇલમનું જોર તોડવા માટે મૂખ્ય ઇલાજ ઉપર કહ્યું તેમ તનદોરસ્તી આપનારી માંથ્રવાણીનો હતો. તે બુરાઓ મંત્ર ભણીને માઠું કરતા હતા, તેમની સામે અવસ્તાનાં મંત્ર (માંથ્ર) ભણીને ઇરાનીઓ તેમની જાદુઇ તોડતા હતા, અને એ ઇલાજને ઉત્કૃષ્ટ અને લાગુ પડતો તેઓ ગણતા હતા. પણ એ તો માત્ર મંત્રની જાદુઇનો ઇલાજ હતો. જાદુગરો કંઇ બુરી વસ્તુઓ મારફતે પણ પોતાનો ઇલમ ચલાવતા હતા, અને તેથી ઇરાનીઓ પણ ચોકસ વસ્તુઓથી તે ઇલમ તોડતા હતા. દાખલા તરીકે 'વારજન્' અથવા 'વારેન્જન્' નામનાં એક પક્ષી[1]નાં પિછાં અને હાડકાં, જખમો સાફ કરવા અથવા શત્રુઓને જીત મેળવવાથી અટકાવવા તેઓ ઉપયોગમાં લેતા હતા. આ પક્ષી પુષ્કળ અને ગીચ પિછાંવાળું હતું, જેનું એક પિછું લઇને ઇરાનીઓ પોતે પોતાના શત્રુ ઉપર જાદુઇ અસર કરી શકતા, અને તેની જોડે એવું પણ માનતા કે જો કોઇએ આ પિછું અથવા તે પક્ષીનું એકાદ હાડકું ગળામાં બાંધ્યું હોય તો કોઇ રાજા પણ તે બાંધનારને મારી શકતો યા લડાઇમાં નહસાડી શકતો નથી, પણ તેને બદલે તે ધણીને ઇજત, દોલત અને આબ્રૂ મળે છે![2]

ફસલ ૩–હુનર, ઉદ્યોગ અને વેપારધંધો.

આપણે આગળ જોઇ ગયા તેમ અસલી ઇરાનીઓનો મૂખ્ય ધંધો, તેમનાં ગુજરાણનું મૂળ સાધન ખેતી હતી. આ માટે તેઓ ગાયઢોર, ઘોડા, ઉંઠ, અને ખચર ઉપરાંત બકરાં મેંઢા પણ પાળતા હતા. એજ પ્રાણીઓ તેમની દોલત હતી, અને ધાતુના સિક્કાની ગેરહાજરીમાં એજ પ્રાણીઓની આપ લે તેમનું ચળણ હતું. મરઘાં અને કબૂતર પણ તેઓ પાળતા હતા. ગાયની પરવરીશને માટે અવસ્તામાં જાબજા ફરમાવેલું છે. એ ખજાનાની રખેવાળી કુત્રાઓ કરતા હતા, જેઓ જંગલમાંથી આવતાં વરૂઓ સામે લડતા હતા. એટલામાટે કુત્રાની પરવરશીનું લખાણ તો આજે આપણને હેરત પમાડે છે. ઢોરોને માટે મોટા તબેલા બાંધતા હતા, અને તેમના ખોરાક દાખલ ઘાસનો પાક કરતા. અનાજ અને ફળફળાદિ જેટલીજ અગત્ય ઘાસ-

---

૧. આ 'યાતુ' શબ્દ ઉપરથી પાછળથી જાદુ, અને 'પઇરિક' ઉપરથી પરી શબ્દો નિકળ્યા છે.

૧ ગેગર તેને ઘુઅડ ધારે છે.

૨ બેહરામ યશ્ત, ફ૦ ૩૫.

ને અપાતી. જયાંની જમીન ખરાબાની હોય, અથવા જયાં વર્સાદ પુરતો નહોય, ત્યાં નેહરો ખોદીને પાણી પુરૂં પાડવામાં આવતું. ગાય બળદની જોડે ઘોડો પણ અસલી ઇરાનીઓનું ઉપયોગી પ્રાણી હતું. ઘોડા ઉપરથી તો તેઓ પોતાનાં નામો પાડતા,—જેમકે એજરાસ્પ (રાતા ઘોડાવાળો), કેરસાસ્પ (પતળા અને કાળા ઘોડાવાળો), હિતાસ્પ (જીન નાખેલા ઘોડા દોડાવનાર), હુઅસ્પ (સારા ઘોડાવાળો) ઇત્યાદી. હખામની જમાનાના પાર્સીઓ હિસ્તાસ્પીસ, પ્રેકસાસ્પીસ વગેરે નામો રાખતા હતા, તે પણ ઘોડા ઉપરથીજ રાખેલાં જણાય છે. સર્વથી સરસ ઘોડો સફેદ રંગનો, પછી ઝાંખા પિળા અથવા બદામી રંગનો, પછી કાળો ઘોડો પસંદ થતો. સફેદ ઘોડો તો વળી પવિત્ર મનાતો.[1] અસલી ઇરાનીઓ સવારીને માટે તેમજ પોતાના લડાઇના રથોમાં ઘોડાઓ વાપરતા. મધ્ય એશિયા ઘોડાઓનું વતન કહેવાય છે.

ઘોડાથી ઉતરતો દરજ્જો ઊંઠનો હતો, અને અસલી ઇરાનીઓના મુલકમાં આજેબી એ કિમતી પ્રાણીને મોટા પાયા ઉપર ઉછેરવામાં આવે છે. પાળેલાં પ્રાણીઓમાં ઊંઠ, ઘોડા અને ગાયની વચેનો દરજ્જો ધરાવતું. તે જમાનામાં ઘોડાની માફક ઊંઠ ઉપરથી પણ ઇરાનીઓ પોતાનાં નામ રાખતા.[2]

ખચર અથવા ગધેડાંબી અવસ્તા જમાનામાં ખેતી અને ભાર ઉંચકવા માટે ઉપયોગી હતાં. ઘોડા અને ઊંઠ કરતાં તેની પદવી ઉતરતી હતી, તોપણ ગધેડાનેબી ઘોડાની માફક ગાડીમાં જોડતા હતા.

જયારે ગાયઢોર ખેડુતોની સારે મેઢાં બકરાંનાં ગોવાળાં જંગલી અને અર્ધ-સુધરેલા ઇરાનીઓની દોલત હતી. અવસ્તા જમાનામાં આ નાનાં જાનવરોનું દુધ પીવામા, તેમનું ગોસ્ત ખાવામાં, અને તેમના બાલ તથા ઉનનાં કપડા બનાવવામાં આવતાં હતાં.

બીજાં પ્રાણીઓમાં ઉપલા જમાનામાં કુત્રો સર્વોપરી જગા ધરાવતો હતો. આજે મધ્ય એશિયામાં જયાં જયાં મહમદિયાનોનો ફેલાવો થયો છે ત્યાં ત્યાં સિવાય બીજા ભાગોમાં હજીબી કુત્રાને માણસના સોહબતી દાખલ ગણવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે વાખાનના પ્રાંતમાં સરસ જાતના કુત્રા આજેબી છે, જેમને ત્યાંના લોક સારો ખોરાક આપી તેમના તરફ બહુ વહાલ બતાવે છે. પણ બીજા ભાગો ખાતે કુત્રાને તુચ્છ ગણે છે, અને તેમજ વેદના જમાનામાં કુત્રાને ધિકારવામાં આવ્યો હતો. અવસ્તાના જમાનામાં એથી ઉલટુંજ બન્યું, ઇરાનીઓની દોલત ઢોરોની હતી, અને તેમનાં ઘરબાર તથા ખેતર તેમની સ્થાવર મિલકત હતી. એ બંનેનાં રક્ષણ માટે તેઓએ જુદી જુદી જાતના કુત્રા પાળ્યા, જેઓમાંનો સર્વથી ચહડતી જાતનો ગોવાળાંનું રક્ષણ કરતો, અને ચોરો તથા વરૂઓ સામે લડતો. બીજી જાતનો કુત્રો ઘર અને ગામની ચોકી કરતો, અને શત્રુઓ સામે ભોંસી તેમની હાજરી બાબે ધણીને ખબર આપતો; એક ત્રીજી જાતનો ખૂનખાર કુત્રો ધણી સાથે હમેશ ફરતો અને તેની તરફથી જીવ આપતો યા લેતો. એક ચોથી જાતના કુત્રાને માટે એવું જણાયું છે કે તેને નાના નાના ઢોંગ સોંગ શિખવવામાં આવતા અને એ રીતે તે ધણીને રમુજ આપતો. માણસના વફાદાર દોસ્ત અને સોહબતી ગણીને કુત્રાને અવસ્તામાં પુષ્કળ માનને લાયકનો દેખાડયો છે. તે તેનો નોકર નહિ તેટલો મિત્ર, હરામખાઉ નહી

---

૧. રોશનીનો શુદ્ધ રંગ સફેદ હોવાથી તે પવિત્ર ગણાય છે. વેદમાં અગ્નિ દેવતાને સફેદ ઘોડા સાથ સરખાવ્યો છે, અને સૂર્યને પણ સફેદ ઘોડો કહયો છે. અસલી યુનાનીઓ પણ સફેદ ઘોડાને પવિત્ર માનતા હતા, અને દેવતાઓજ એ રંગના ઘોડાઓ વાપરતા હતા. અસલી જર્મનો સફેદ ઘોડાને ઘણાજ કીમતી ગણતા અને તેમને વપરાસમાં લેવાની મનાઈ કરતા. તેમને દેવતાઓને અર્પણ કરતા અને પવિત્ર જગાએજ ઉછેરતા. માત્ર પાદશાહોનેજ તેઓ ઉપર સ્વારી કરવાનો હક હતો.—ગેગર–દારાબ, Eastern Iranians &c. દફ્૦ ૧, સ૦ ૧૭૫-૧૬.

૨. જેમકે અરવ–ઉશ્ત્ર (જંગલી ઉંઠ ધરાવનાર), વોહુ–ઉશ્ત્ર (ભલાં ઉંઠ ધરાવનાર), અવાર–ઉશ્ત્ર, જ,રથ-ઉશ્ત્ર, ફ્રેષ-ઉશ્ત્ર, ઈત્યાદિ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેટલો કીંમતી, ધિકાર પામેલો નહિ તેટલો ઘરનો શિણગાર ગણાયો છે. જેમ સંખ્યાબંધ ગાય ઢોર તેમજ સંખ્યાબંધ કુત્રાબી અસલી ઇરાનીઓની મોટી દોલત ગણાતા. છેક પાછળા યાને હખામની જમાનામાં પણ ધર્મગુરૂઓ (માજીઓ)ને માટે હિરોડોટસ લખી ગયો છે કે તેઓ સર્વ જાનદાર પ્રાણીનો જીવ લેતા, પણ માણસ અને કુત્રાનો જીવ લેતા નહિ.

અવસ્તાના જમાનાથીજ એમ મનાતું હતું કે એક મરનારની લાશ જે રસ્તેથી ગઇ હોય તે રસ્તેથી ચોક્કસ નિશાની સાથના કુત્રાને ચલાવ્યો હોય તો તે રસ્તો પવિત્ર થઇ જતો અને જે ખરાબી તે રસ્તા ઉપર હોય તે દફે થઇ જતી. મરનારની લાશને કુત્રો દેખાડવામાં પણ કંઇ એવોજ ફાયદો થતો મનાતો હતો.

અસલી ઇરાનીઓનાં પાળેલાં કીંમતી પ્રાણીઓની ઉપલી નાની ટીપમાં પક્ષિઓ વિષે આપણ કશું બોલ્યા નથી, કેમકે તેઓ બાબે નામ દઇને અવસ્તામાં કશું જણાવેલું નથી. માત્ર એકજ પક્ષિ–મરઘો—તેમાં ચહડતો દેખાવ આપે છે, જેને પાળતા હતા, અને જે મજદયસ્નાનોને બામદાદને વખ્તે બીદાર કરી ધંધા રોજગાર ઉપર લાગુ કરવામાં મદદ આપતો હોવાથી તેની બહુ સ્તુતિ થઇ છે, અને તેને પવિત્ર ગણ્યું છે. એ પક્ષિ ઇરાનમાં બહુ મશહુર હોવાથી અને યુરોપમાં પણ ઇરાનથીજ ગયલું હોવાથી યુનાનીઓ તેને "ઇરાની પરંદા"-ને નામે ઓળખી ગયા છે. મરઘાનો સર્વેથી મોટો હરીફ ઉંઘ, સુસ્તી, ગફલત અથવા આળસાઇનો દેવ છે. ઇરાનીઓના હરીફો નિરૂદ્યોગી અને નિરૂદ્યમી હોવાથી તેઓ વહેલા બીદાર કરનાર મરઘાને એક ધિકાર ભરેલું પક્ષિ ગણતા, અને તે માટે તેને અનેક તુચ્છકારનાં નામો આપતા.[1]

ઉપલાં સઘળાં પાળેલાં પ્રાણીઓ અસલી ઇરાનીઓને તેમના ખેતીવાડીના મૂખ્ય ધંધા માટે એક યા બીજી રીતે ઘણાંજ કીમતી હતાં. મધ્ય એશિયા ખાતેથી આવીને ઇરાનમાં વસ્યા સારબાદ રફ્તે રફ્તે તે ઇરાનીઓને પોતાનો નિર્વાહ કરવાનું બહુ મુશ્કેલ થઇ પડ્યું; કેમકે ત્યાં વર્સાદ જેમ અચોક્કસ તેમ અસરખો પડતો, અને તેથી પાક પણ વર્સાદ મુજબ વધતો ઓછો થતો. એટલામાટે તેઓએ નેહરો ખોદીને નદીઓમાંથી પોતાનાં ખેતરોમાં પાણી લીધાં. ઘણું કરીને નદીના કાંઠા ઉપરજ તેમનાં સંસ્થાનો વસ્યાં, અને તેમાંનું પાણી જયાંસુધી લાંબુ લઇ જઇ શકાયું ત્યાંસુધી તેઓએ ખેતીવાડી લંબાવી. ગાથાના જમાનામાં આ ખેતી કેટલી વધી હશે તે જણાતું નથી, પણ ત્યારબાદ વંદીદાદના જમાનામાં તો ખેતીનું કામ એટલું બધું વધેલું જણાય છે કે જાબજા તેની ભારી સ્તુતિ થઇ છે અને પવિત્ર દરજ્જો અપાયો છે. સુકી જમીનને પાણીવાળી અને ભિનાશવાળી જમીનને ખેડવા લાયકની બનાવવામાં આવી, અને એ રીતે ઇરાનની ઉજડ, પહાડી, ખરાબાની જમીનને ફળદ્રુપ કરવાની અનેક કોશેશો ચાલી, અને ચાલુજ રહી. ખેતીની જોડે તેઓ બાગબાની પણ કરતા ગયા. જે ખેતરો નદીઓથી ઘણાંજ દૂર હતાં, અને જ્યાં નેહરનાં પાણી પહોંચી શકે એમ ન હતું, ત્યાં કુઆઓ ખોદાયા, અને પાતાળના ઝરાઓની ઉમદે રખાઇ. જે ઠેકાણે પાણીની ઘણીજ તંગી જણાતી ત્યાં વર્સાદનાં પાણીવડે ટાંકીઓ ભરી રાખતા, જે ખેતીને માટે નહિ પણ માણસ અને ગોવાળાંઓના વપરાસમાં લેવાતું.

ખેતીમાં કયું કયું ધાન્ય પાકતું તે અવસ્તા ઉપરથી જણાતું નથી. આજે તે જીલ્લાઓમાં ઘઉં અને જવનો પાક થાય છે. એવું જણાય છે કે ઇરાનીઓ પ્રથમ સુકી જમીનમાં પાણી શીપતા, પછી તેને ખેડી દાણો વાવતા અને પછી હળ ફેરવી મટોડું વાળી દેતા. ખેતીનાં હથિયારોમાં હળ સિવાય બીજાં એકેતું નામ મળ્યું નથી. ખેતીનો પાક થયા પછી તે માટેનું મોટું જશન કરતા, જે આજ સુધી

---

૧ જેમકે 'કરેતા–દાસુ' યાને 'છરીવડે કાપતો' અને 'કહર્કતાસ' યાને 'કરડનાર પંખેરૂં.' વેદમાં પહેલા શબ્દને મળતો 'ક્રકદાસુ' નામનો શબ્દ મળે છે, અને તેબી ધિકાર બતાવનારૂંજ મરઘાનું નામ છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પઇતિશ-હય ગાહામબારને નામે ઓળખાય છે. જે પાક તરતના ખપમાં નહિ આવે તેને કોઠારમાં ભરી રાખતા. દાણો કણુસલાંમાંથી છુટો પાડયા પછી તેને ઉફણીને તેમાંથી કચરો સાફ કરતા, અને પછી પોતાના જમાનાને અનુસરતી ઘંટીમાં દળીને તેનો આટો બનાવતા હતા.[1] અનાજ ઉપરાંત ઘાસ અને ફળ ફળાદીની પણ ખેતી થતી તે તો અમે ઉપર જણાવી ગયા છિયે. તે જમાનાના લોકોને ખાતરની ખબર હોય એમ લાગતું નથી, કેમકે એ બાબે અવસ્તામાંથી કશો શબ્દ મળતો નથી, એમ ગૈગર જણાવે છે. પણ ખેતીને માટે જે ઢોરઢાંક વપરાંતાં હતાં તેમનું છાણુ કેવું કીમતી ખાતર થઇ પડે તેથી અસલી ઇરાનીઓ અજાણ્યા હોવા નહિ જોઇયે.

જેમ જેમ ઇરાનીઓ સંખ્યા અને બળમાં, પોતાની જમીનની પેદાશ અને પોતાને જરૂરની વસ્તુઓની તંગીમાં વધતા ચાલ્યા, તેમ તેમ તેઓ ખેતી ઉપરાંત જાતજાતના ઉદ્યોગ હુનરમાં પણ આગળ વધતા ગયા. તેઓમાં ખેતીબાન ઉપરાંત બીજાબી હુનરમંદો અને કારીગરો હતા. પહેલાં તો સોનાં, રૂપાં, અને બીજી ધાતુઓનાં ઘરેણાં, વાસણો અને હથિયારોનાં નામો મળે છે તે ઉપરથી તે બનાવનારા ખાસ કિસબીઓનું આપણને જ્ઞાન થાય છે. સોના અને રૂપાંનું હાવનીમ નામનું હોમ કુટવાનું વાસણ અને તે ઉપરાંત સોનાનાં ઘરેણાઓ, જેવાંકે એરિંગ, ગળાંના હાર, ખંજર અને તલવારની મૂઠ, જરી કસબ એ સર્વ સોનાનાં બનતાં. રૂપાંનો દરજ્જો સોના કરતાં ઉતરતો સમજવામાં આવતો હતો તે છતાં એ ધાતુની હાવનીમ, અને લડાઇની કોલાહ સિવાય બીજું શું બનતું હતું તે જણાતું નથી. લડાઇનાં હથિયારોમાં કમરબંધ, કોલાહ, બખ્તર, ઘોડાની નાળ, તીરોનાં અને ગુરજોનાં માથાં, તલવાર અને ખંજરોનાં પાણાં, છરી, કાતર, વગેરે પિત્તળ અને લોખંડના બનતાં હતાં. સાધારણ વપરાસનાં વાસણો સોના રૂપાંનાં નહિ પણ પિત્તળ અને ત્રાંબાના, શીશાંનાં તેમજ પથરા, માટી અને લાંકડાંનાં પણ બનતાં હતાં.

મટોડીનાં વાસણો બનાવવા માટે ભઠીઓ બંધાતી અને વળી છાપરાંઓ માટે નળિયાં પણ તેનાંજ બનતાં.[1] વળી તે જમાનાના લોકો કોલસાને બળતણ દાખલ વાપરી જાણતા જણાય છે, અને ધાતુઓને પિગળાવવા માટે મોટી ગર્મી એજ બળતણથી પેદા થતી હતી.

વણવાનો હુનર પણ અસલી ઇરાનીઓને અછી રીતે જાણીતો હતો. કાપડનાં તેમજ જનાવરોનાં ચામડાંનાં કપડાં તેઓ બનાવતા, અને બકરાં મેંઢાંના બાલ અને ઉનનાં પણ કપડાં બનતાં હતાં. મોટા માણસોના પોશાકમાં બીવર અને બીજાં પ્રાણીઓની નરમ રૂવાંદાર ચામડીનો અછો ઉપયોગ થતો.

તે જમાનામાં વળી રથો અને ગાડીઓ બનતી હતી, તથા ઘોડાનાં જીન વગેરે સાઝ ચડ્હતી કિસમનો બનતો. લડાઇના રથોથી ભાર ઉપાડનારાં ગાડાં જુદાં હતાં. દરેક રથ સાથ બે ઘોડા જોડવાનો રવૈયો હતો, પણ કોઇ કોઇ વાર ચાર ઘોડા જોડાવાના પણ ઇશારા મળે છે. માતબર અને દરજ્જાવાળાઓને માટે ચાર ઘોડાના રથ એક મોજ હતી.

અસલી ઇરાનીઓના હુનરનો વિષય પુરો કરી વેપાર ઉપર આવ્યા આગમજ આપણે તેમના એક ખાસ હુનરની નોંધ લેવી ભૂલી જવી જોઇતી નથી. તે દર્દી અથવા બીમારને આરામ કરવાને લગતો છે. અવસ્તામાં હુનર

[1] આ સઘળી ક્રિયા ઈરાનીઓ કરતા હતા એમ ગૈગર અવસ્તામાંથી કોઠાર, ઉફણવું, ઘંટી, આટો, વગેરે અર્થના શબ્દો મળી આવે છે તે ઉપરથી ઉપજાવી કહાડે છે. અને આં જમાનાનો એક મુસાફર સ્કુઈલર આજે પણ એજ ક્રિયાથી તે તરફ અનાજ અને લોટ બનતો જણાવે છે.—ગૈગર-દારાબ, Eastern Iranians, દફ્‌૦ ૧, સ૦ ૨૦૮, તથા નોટ ૫.

[1] અવસ્તામાંથી એક શબ્દ એવો મળે છે કે જેનો અર્થ કેટલાક અભ્યાસીઓ ‘કાચ’નો કરે છે; પણ ગૈગર તેનો અર્થ મટોડીનોજ લઈ જણાવે છે કે અવસ્તા જમાનામાં કાચની શોધ થઈ ન હતી. પણ તે જો થઇ હોય તો અસલી ઈરાનીઓનો સુધારો ઘણાં કદમ આગળ વધી ગયલો ગણાત—ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians &c. દફ્‌૦ ૧ સ૦ ૨૧૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મોટા મર્તબાનો ગણાયો છે. ગૈગર અનુમાન કરે છે કે સઘળા ધર્મગુરૂઓ એ હુનરમાં કુશળ હતા. તેઓ અસ્તાવાણીમાંના મંત્ર જેવા પવિત્ર માંથ્રવાણીના સખુનોથી તેમજ ઝાળાપાળાથી દર્દીને આરામ આપતા. તાપનો મરજ ઇરાનમાં પુરાણા કાળથી જાયજ હતો. તેનાં અનેક રૂપ મુજબ અવસ્તામાં તેને અનેક નામો મળ્યાં છેઃ--કોઇ થંડીનો તો કોઇ ગર્મીનો, તો કોઇ સુવાવડ વેળાનો તાવ. ઓરતોનાં જાતજાતનાં દર્દો, માથાંનો દુખાવો, ખશ, રકતપિત્ત, સર્પના દંખ, ઝેરી રોપાઓ, ઇત્યાદી દર્દો અને દુઃખ અથવા મોતના સબબોનાં અવસ્તામાંથી નામો મળે છે. વળી કેટલાક લોકો ખુંધા, તોતરા બોબરા, વહેંતિયા કદના, કોચા, અપંગ, બહેરા મુગા, લુલા લંગડા, અને ઘેલા હોવાથી તેમની એ ખાંમીઓ પણ દુખ દર્દોમાંજ ગણાઇ છે, પણ એ દર્દો કુદતીને બદલે બુરી શક્તિને લીધે પેદા થયલાં ગણાયાં છે. બરાબર બોલિયે તો અસલી ઇરાનીઓ સઘળાંજ દર્દોને ગનામીનોએ પવિત્ર માણસોને દુખી કરવા માટે પેદા કીધેલાં માનતા હતા.

હવે દર્દો માટેનો સર્વથી મોતેબર અને કારગાર ઇલાજ પવિત્ર માંથ્ર ભણવાનો મનાતો. એ ઇલાજ ધર્મગુરૂ સિવાય બીજા કોઇથી આબાદ અસર કરે એવી રીતે અમલમાં આણી શકાતો નહિ. એટલામાટે તબીબો સઘળા એજ વર્ગના હતા. જો માંથ્ર ભણવાથી સારૂં નહિજ થતું તો ઝાળાપાળા કરનારા તબીબને બોલાવતા, અને તે દર્દની સ્થિતિ મુજબ દવા આપતો અથવા પોતાની બુદ્ધિ મુજબની વહાડકાપના ઇલાજો લેતો. ઇરાનીઓ માનતા હતા કે અગત્ય કરીને ઝેરી રોપાઓમાં મોત લાવવાની તેમજ દર્દ સારૂ કરવાની ખુબી સમાયલી છે. પાણીમાં પણ દુખ દર્દ કરવાનો ગુણ જેમ તેઓ તેમજ હિંદુ આર્યો એકસરખી રીતે માનતા. અવસ્તા મુજબ સર્વથી પહેલો ઇરાની તબીબ થ્રિત[1] નામનો હતો, જે માંદગી અને મોત સામે લડનારા પરધાતના માતબર, ડાહ્યા, શક્તિવાન, ખબરદાર, અને મદદગાર ખાનદાનીઓમાં પહેલો હતો. તેણેજ દર્દ સારૂં કરવાની દવા તેમજ વહાડકાપની બેવડી રીત શોધી કહાડી હતી.

દવાદારૂથી માત્ર માણસોનાંજ નહિ પણ જાનવરોનાં દર્દો પણ સારાં થતાં હતાં. ઘેલાં કુત્રાંનાં હડખાં ઉપર પણ આ ઇલાજ લાગુ કરતા અને જો તેથી કુત્રું સાજું થવું નહિ તો પછી તેનો નાશ કરતા હતા.

તબીબોને ધંધો ચલાવ્યા આગમજ એક જાતની શરૂઆતની પરીક્ષા આપવી પડતી, અને માજદયસ્નાન નહિ હોય એવા જુદદીન દર્દીઓ ઉપર તેમની કને વહાડકાપના અખતરા કરાવતા હતા.[1] જો ત્રણ અખતરા છતાં ઉમેદવાર દર્દીને આરામ આપવામાં નિષ્ફળ જતો તો તેનાથી કદી તબીબ થઇ શકાતું નહિ. આમ છતાં તે ધંધો કરે અને તેને હાથે દર્દી મરણ પામે તો તેના ઉપર જાણીજોઇને ખૂન કરવાનો વાંક આવતો. પસાર થયા પછી તબીબને જેવું તેડું આવતું કે તે તરત હાજર થતો, પણ તેણે દવા કરવામાં અણઘટતી ઉતાવળ કરવા સામે વંદીદાદમાં લખાણ આવ્યું છે, જ્યાં ફરમાવ્યું છે કે જો દર્દ સહવારે જાહેર થયું હોય તો દવા સાંજ પડવા સુધીમાં અજમાવવી, દર્દ જો દિવસમાં હરકોઇ વખ્તે માલુમ પડયું હોય તો દવા રાત્રે આપવી; અને જો દર્દે રાત્રે દેખાવ દીધો હોય તો દવા દિવસે ફરમાવવી. પણ દવા ઝાડપાનની આપવી કે વહાડકાપ ચલાવવી તે બાબે તબીબ ધીરજથી વિચાર કરીનેજ કામ લેતો. દર્દ સારૂં કીધા પછીજ તબીબને મહેનતનું દામ મળતું હતું. આ દામ ગાયઢોર રૂપે દર્દીના ઓધ્ધા અને દ્રવ્ય પ્રમાણે વધતું ઓછું મળતું.

આપણુ આગળ જોઇ ગયા તેમ ગાયઢોરનુંજ ચળણ અસલી ઇરાનીઓમાં હતું, અને કબાલા વેળા બેઆના દાખલા પણ તેમનીજ

[1] વેદમાં ત્રિત નામનો દેવતા પાણી ઉપર મવકલ જણાયો છે. હવે પાણીમાં દવાના અને દુખ સારૂ કરવાના ગુણો છે તે ઉપરથી આ શખ્સને અવસ્તામાં પહેલો તબીબ ગણવામાં આવ્યો હોય તો બનવાજોગ છે.

[1] ગૈગર--દારાબ: Eastern Iranians &c. ફ૦ ૧, સ૦ ૨૧૯

આપ લે થતી. જે ધણી કબૂલાત તોડતો તેને ગુનેહગારીમાં જે આપવું પડતું તે પણ ઢોરજ હતાં. તબીબની પેઠે ધર્મગુરૂને ક્રિયાકામ માટે જે દામ મળતું તે પણ ઢોરનુંજ હતું.[1]

પૈસાનું ચળણ ઇરાનીઓમાં નહિ હોવાથી તેઓના વેપાર બાબે કશો વિચાર બાંધી શકાતો નથી. તેમને પ્રજાઓ સાથ વેપાર વહેવારનો સંબંધ હોય એમ આ ઉપરથી જણાતું નથી. પણ પાડોશી પ્રજાઓ સાથ તેઓ ઢોરઢાંક અને ઝરઝવેર મારફતે વહેવાર ચલાવતા હોવા જોઇયે. તોપણ ડૉ૦ **ગૈગર**[2] જણાવે છે તેમ અસલી ઇરાનીઓ કેવળ વેપાર વિનાનાજ હોય એમ લાગતું નથી. તેઓ નદીઓ ઉપર પુલો તો બાંધતા હતા, કેમકે પુલો બાંધી વહેવાર ચાલુ કરવાનું તેમના ધર્મમાં કિર્તિ અને સવાબનું કામ ગણાયું છે. હવે વેપારનાં કામમાં મૂખ્ય હરકત નદીઓ પસાર કરવાની હોય છે, તે હરકત જ્યારે પુલોથી દૂર થઇ તો પછી એ કામમાં મોટી સહેલાઇ થઇ પડેલી ગણાય, અને એ રીતે ઇરાનીઓએ વેપાર રોજગારનું કામ આગળ વધાર્યું હોય—પછી શરૂઆતમાં તેઓ નાણાંનાં ચળણથી બેનસીબ હતા તો શું થયું?

અસલી ઇરાનીઓમાં અનાજનાં તેમજ બીજી વસ્તુઓ માપવા અને ભરવા તથા જોખવા માટેનાં માપ હતાં, એમ પણ જણાય છે. ત્રણ પગળાંને તેઓ એક 'કદમ' ગણતા, વધારે લંબાઇ માટે 'હાથ' શબ્દ વાપરતા, અને ત્રણ ચાર હાથથી એક 'ફર્સંગ' જેટલી લંબાઇ બનતી. એક માપ 'ચર્તુ' નામનું જણાય છે, જે ઘણું કરીને શરતનાં મેદાનને લગતું લાગે છે.

વેપાર ધંધા ઉપરથી આપણ ધંધાદારીઓ ઉપર આવિયે છિયે. અસલી ઇરાનીઓમાં પ્રથમ એકજ, અને તે ખેતીનો ધંધો જાણીતો હતો. ત્યારબાદ બીજા બે ધંધા, એટલે ધર્મગુરૂનો અને સિપાહીનો, વધ્યા. છેલ્લા બે બાબે અમે આગળ ચાલતાં તેમની ધટતી જગાએ બોલીશું. ખેડુતોના સંબંધમાં તો અમે ઉપર લખી ચૂક્યા છિયે. પાછળથી આ ત્રણમાં એક ચોથો ધંધો ઉમેરાયો અને તે કારીગર લોકોનો હતો. આ વર્ગના લોકો બાબે અવસ્તામાં એજ ઠેકાણે ઇશારા આવેલા છે, અને તે ઇજશ્નેમાં આવેલા છે, માટે ગાથા તો શું પણ વંદીદાદના જમાનામાંબી અસલી ઇરાનીઓમાં આ ચોથા વર્ગના ધંધાદારીઓ એક કોમ દાખલ જાણીતા હોય અથવા તેમને કોઇપણ જાતનો હક હોય એમ લાગતું નથી. આ ચોથો વર્ગ "હુઇતિ" નામનો હતો. સર્વથી ચહડતો "આથ્રવન" યાને ધર્મગુરૂનો, બીજો "રથઇશ્તર" યાને લડવૈયાનો, ત્રીજો "વાસ્ત્રય-ફ્શુઅત્" યાને ખેડુતોનો, અને સર્વથી ઉતરતો "હુઇતિ" યાને હુનર ઉદ્યોગવાળાઓનો, એમ ચાર ધંધા ઇજશ્નેમાં ગણાવ્યા છે. આ છેલ્લા ધંધાદારીઓ સાધારણ રીતે "હુતોક્શાં"ને નામે ઓળખાયા છે. **ગૈગર** એવો સાર કહાડેછે કે ઇરાનના સર્વથી પહેલા વતનીઓમાંના બાકી રહેલા રહેવાસીઓ આ કારીગર લોકો હશે; તે એવી રીતે કે ફતેહ કરતા આવેલા ઇરાનીઓએ મુલકની સઘળી ફળદ્રુપ જગા પોતે એકહાથ કરી લેવા પછી ચહડતા અધિકાર પોતાને હાથ રાખીને ઉતરતા હુનર અસલ રહેવાસીઓને માટે રહેવા દીધા હતા. ધાતુનાં વાસણો અને હથિયારો અને ઘરેણાં બાબે આપણ ઉપર બોલી ગયા તેબી કાંઇ ઇરાનીઓના નહિ પણ તુરાનીઓનાં બનાવેલાં હોવાં જોઇયે, જેમના મુલકમાંજ સોના વગેરે ધાતુઓ મોટા જથામાં મળતી હતી, અને તેથી તે ધાતુઓથી તેમજ તેમની બનાવટથી ઇરાનીઓ તો અજાણા હતા.[1] તોપણ જ્યારે ઋગવેદમાંથી આ ધાતુઓનાં ઓજારો વગેરેની

૧. ઋગવેદમાં પણ ઢોરનુંજ ચળણ છે, અને અસલી જર્મન લોકો પણ અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીઓની પેઠેજ ઢોરોથી કામ લેતા અને પૈસાનું ચળણ નહિ હોવાથી કોઈવાર ઝવેરાત અને ઘરેણું આપલે દાખલ ઉપયોગમાં આણતા.

2 Eastern Iranians, &c. ફ્ર૦ ૧, સ૦ ૨૨૨.

૧. ગૈગર–દારાબ: Eastern Iranians &c, ફ્ર૦ ૨, સફે ૬૮-૬૯.

વાતો મળે છે, ત્યારે અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીઓ મધ્ય એશિયા ખાતેથી ઇરાનમાં આવી વસે તે આગમજ ધાતુઓના ઉપયોગથી જાણીતા હોય એ બનવાજોગ છે. જીતાયલા વતનીઓનું સ્વતંત્રપણું તેઓએ લઇ મૂકયાપછી તે બાપડાઓએ તાબેદાર હાલતમાં જાતજાતનાં હુનરકામો ચાલુ રાખ્યાં હશે. એમ અસલી રોમમાં કાયદો હતો તે ઉપરથી **ગૈગર** તેજ ધારો વધારે અસલી ઇરાનને પણ લાગુ પાડવા માગે છે.

અસલી ઇરાનીઓમાં ધંધાદારીઓ કંઇ એકેકી કોમ અથવા ન્યાત જેવા ન હતા. ધર્મગુરૂનો ધંધો એક બાપના દીકરાએજ કરવો જોઇયે, અને બીજા વર્ગના ધણીથી તે થાયજ નહિ એવું કશું ન હતું. હજરત **જરતોશ્તને** માટે કહે છે કે તે પહેલો દસ્તુર, પહેલો પાદશાહ અને પહેલો ખેતીબાન હતો. હવે જો ધંધાદારીઓ જુદી જુદી ન્યાત જેવા હોય તો એકલો **જરતોશ્ત** ત્રણ ન્યાતોમાં સમાઇ શકે નહિ. **ફિર્દુસી** મુજબ **જમશેદ** પાદશાહે અસલી ઇરાનીઓને ચાર વર્ગમાં વહેંચ્યા હતા, એ બિનાને અવસ્તા ઉપરથી ટેકો મળે છે, પણ તફાવત એટલોજ છે કે આ ચાર ધંધાના વર્ગ પાડનાર **જમશેદ** હતો નહિ. **જરતોશ્તના** જમાનામાં પણ આ ચાર તરીકા ન હતા. તે જમાનામાં ધર્મ ગુરૂઓનો એકલો વર્ગ પણ પડયો નહતો. એ સઘળું પાછળથી ઇરાનીઓની વસ્તી અને વધારા મુજબ વધતું ગયું હતું. વળી જુદા જુદા ધંધાદારીઓમાં અરસપરસ લગ્ન અને ભોજણ વહેવાર હોવાથી તેઓ વચે ન્યાત જાતનો કશો તફાવત હતોજ નહિ. જેને ગમે તે ગમે એવો ધંધો એકહાથ કરતો હતો. પણ છેક પાછળા વખ્તમાં એમ થયું કે ધર્મગુરૂઓનો ધંધો બીજા કોઇથી નહિ પણ બાપ પછી તેના દીકરાથીજ થાય. એ રીતે એ ધંધાદારીઓ પોતાને બીજાઓ કરતાં ચહડતા ગણવા અને ગણાવવા લાગ્યા હતા, પણ તેમ તેમને માટેના કાયદાઓ પણ બહુ સખ્ત હતા. એ બાબે હવે પછી આપણ લગાર વિગતથી જોઇશું.

અસલી ઇરાનીઓએ ઇરાનના મૂળ વતનીઓને જીતી લીધા પછી તેઓને ગુલામ દાખલ રાખેલા હોવા જોઇયે. જોકે અવસ્તામાંથી ગુલામ માટે કશો ઇશારો જણાતો નથી, તોપણ એક સ્વતંત્ર માણસબી ચોકસ નબળી હાલતમાં બીજા ધણીને પોતાનું છુટાપણું ગીરવી આપતો, તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે ઇરાનીઓમાં ગુલામો રાખવાનો ચાલ હતો. આ ગુલામોમાં વળી લડાઇમાં પકડાયલા શત્રુઓથી વધારો થતો, જેઓ નોકર દાખલ મોજદયસ્નાનોનાં ઘરમાં કામ કરતા. પણ આ ગુલામો કે નોકરો ઉપર ઇરાનીઓ જુલમ નહિ ગુજારતાં તેમના સાથે માયાથી વર્તતા, એટલુંજ નહિ પણ તેઓ તેમને પોતાનાં ઘરનાંજ માણસ દાખલ ગણતા હતા. આ બિના આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે અવસ્તામાં હલકી વર્ણનો, નોકરી ચાકરી કરીને પેટ ભરનારો, એક વર્ગ "વઇસુ" નામનો જણાવેલો છે, જેનો દરજ્જો તેના શેઠનાં કુટુંબમાં ઓરતો અને નાનાં બાળકોની વચેનો હતો, અને જેમ મજદયસ્નાનોને તેમજ તે નોકરોને પણ ધર્મગુરૂઓ ક્રિયા કરીને પવિત્ર કરતા, તથા તે માટેની આ ગુરૂઓને જે ફી મળતી તે ઓરતો માટે મળતી ફી કરતાંજ સહેજ ઉતરતી હતી. હવે જ્યારે જેઓ પોતાના નોકરોનેબી પવિત્ર કરી પોતાનાં મકાનમાં બચ્ચાં છોકરાં સાથ રાખે તેઓ **ગૈગર**ના જણાવ્યા મુજબ ગુલામો સાથ માયાથી વર્ત્તે તેમાં સંદેહ નથી.[1] વળી આ "વઇસુ"ના સંબંધમાં એક વાત જાણવાજોગ છે, અને તે એકે તેઓ પોતાનાં નામના અર્થ મુજબ શેઠનાં ઘરમાં ગાનતાન કરતાં હતાં. એવાત ઉપરથી ઠરે છે કે અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીઓ ગાયનના શોકીન હતા. ખરેખર, તેમના ગાથા જેવાં પવિત્ર ત્રણતર ગાઇનેજ ભણવામાં આવતાં ત્યારે તેઓમાં ગાયન એક હુનર દાખલ ખીલવા પામે તેમાં નવાઇ નથી.

---

૧ ગૈગર-દાશાબ: Eastern Iranians, ઇંc, ઇ૬૦
૨, સ૦ ૬૯—૮૦.

બાબ ૯.

ઇરાનીઓની ફિલસુફી.

૧ જરતોશ્તની આગમજના ધર્મગુરૂ તે 'કવિ' અથવા 'કવા'—આથ્રવન એટલે આતશની સંભાળ લેનાર ગુરૂઓ—બર્સમ—આથ્રવનનું લક્ષણ—ફિર્દુસી સને ગૈગરના અભિપ્રાય.

૨ વખ્તની વહેંચણીના પ્રકાર—અસલમાં બેજ રૂતુ—ચંદ્રથી વરસની ગણત્રી—મહિનાઓ તથા રોજોનાં અવસ્તાઈ નામો—ચાર અઠવાડિયાંઓની સમજ—ગાથાના પાંચ દહાડા—અફતાબની ચાલ મુજબનું વરસ—ગાહામબારનાં જશનો—મહિનાઓની ગણત્રી બાબે ગૈગરની સુચના—ગાહામબારોની તારીખ બાબે અટકળ—૩૬૫ દહાડાનું વરસ—અવસ્તા મુજબ વખ્તની વહેંચણી બાબે મીο કામાએ પાડેલી સમજણ.

૩ જીવ—બદનમાંથી નિકળ્યા પછીની તેની હાલત—તેની અમર્જી બાબે અવસ્તાની ફિલસુફી—ચિન્વત પુલ—મરણ પછી ચોથી બામદાદે મળતી સજા યા ઈનામ—નેકી મુજબનાં ઈનામના તબકકા—બદી મુજબની સજા—આ સજા હંમેશાંહમેશની નથી—રસ્તાખેજ—ભવિષની જીંદગી—ફરોહરો—તેમની ખાહેંશ અને તેમની મદદ.

ફસલ ૧—આથ્રવન ધર્મગુરૂઓ.

આપણુ આગળ જોઇ ગયા કે અસલી ઇરાનીઓમાં ધર્મગુરૂનો દરજ્જો ચહડતો ગણાતો હતો. પણુ ગાથાના જમાનામાં તેવું કશું હતું નહિ. **જરતોશ્તના** વખ્તમાં શુદ્ધ ધર્મની સ્થાપના જેવી જોઇયે તેવી થયલી નહિ હોવાથી ધર્મગુરૂના એક ટોળા જેવુંબી કાંઇ હતું નહિ. પાછળથી તેમને જે "આથ્રવન્" અથવા "અથર્વન્"નું નામ મળ્યું છે, તે નામે તેઓ **જરતોશ્તના** વખ્તમાં ઓળખાયા નહતા. તે વખ્તના વડા ધર્મગુરૂઓ તો "કવિ" નામના હતા, પણુ એજ નામે ઇરાનીઓના શત્રુઓ પણુ પોતાના ધર્મગુરૂઓને ઓળખતા હતા,માટે ઇરાનીઓએ પોતાના ગુરૂઓનું નામ બદલીનાખ્યું, અને "કવિ" તથા "કરપન્" તથા "ઉસિજ" નામ પોતાની સામે હરીફાઇ કરનારા અને કરાવનારાઓને આપ્યું. અસલમાં વડો ધર્મગુરૂ (કવિ) તેજ પાદશાહ પણુ હતો; ધર્મ અને રાજવહિવટ બંને એકજ હાથે હતો; અને એ રવૈયો છેક પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પના** જમાના સુધી ચાલુ હતો. એટલામાટેજ **ગુશ્તાસ્પ** પણુ "કવિ" અથવા "કવા" કહેવાયો છે. **તેની** આગમજના **કએકોબાદ, કએકાઉસ,** અને **કએખુસરો** પણુ પાદશાહ હોવા છતાં "કવિ" હતા. પણુ **ગુશ્તાસ્પનાજ** અમલમાં "કવિ" ધર્મગુરૂઓ ખરાબ વર્તણુકથી એટલા ધિક્કારમાં આવી પડયા કે એ લોગત જે અત્યાર સુધી મોટાં માનનો હતો તે એકદમ કેવળ તુચ્છકારનો થઇ પડયો, અને **ગુશ્તાસ્પ** પછીના પાદશાહો "કવિ"ને નામે મુદ્દલ ઓળખાયા નહિ.

'અથ્રવન'નો અર્થ આતશની સંભાળી લેનારાઓનો થાય છે. આતશ સાથની દરેક ક્રિયા તેઓથીજ થતી. તેઓ પ્રથમ આતશનાજ ધર્મગુરૂઓ હતા. ગાથામાંથી એ શબ્દ મળતો નથી, કેમકે તે વખ્તે ખાસ આતશને માટેજ આવા એક વર્ગની સ્થાપના થઇ નહતી. તે જમાનામાં તો ધર્મગુરૂઓ દેશ પ્રદેશ ધર્મના ફેલાવા માટે છુટાં છવાયા જતા. પણુ ધર્મની સ્થાપના પછીજ તેઓનો એક ટોળો બન્યો. **જરતોશ્તની** આગમજ "હોમ" ગાળવાની ક્રિયાનો જે રેવાજ અસલી આર્ય પ્રજામાં હતો તેને પેગામ્બરે દાબી દીધો હતો. પણુ પાછળથી આ હોમનો રેવાજ પાછો ચાલુ થયો અને તે ક્રિયાનું કામબી આથ્રવન્ લોકોનેજ હાથ આવ્યું. એ વખ્તે પેલા તુચ્છકાર પામેલા "કવિ" અને "કરપન" ધર્મ ગુરૂઓનો મહિમા બંધ પડયો, તેઓનું એ નામ ભૂલી જવાયું અને તેઓ 'યાતુ,' 'પરિક' 'દએવ' અને 'આસ્મોઘ' જેવા ખુરા માણુસો સાથ ભેળાઇ ગયા.

અવસ્તા જમાનાના ધર્મગુરૂઓ આતશને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દરેક માન આપવા જોડે તેની બહુજ જતન લેતા. તે ઉપર તેઓ ભોગ આપેલી વસ્તુઓ બાળતા નહિ. **હુશંગ, જમશેદ, ફરેદુન,** જેવા પેશદાદ, **કાઉસ** અને **ખુસરો** જેવા કેયાની પાદશાહો, તેમજ **કેરશાસ્પ** જેવા પેહેલવાનો ગાયઢોર, ઘોડા અને બકરાં મેંઢાં જુદા જુદા ઇજદો માટે ભેટ દાખલ નજર કરતા. અને તેમની મેજબાની થતી, પણ તેમને આતશ ઉપર ભૂજવાને બદલે પકાવીને ખાવામાં આવતા. આ ક્રિયા આથ્રવન્ કરતા, અને તે વેળા જમીન ઉપર એક જાતનું નરમ ઘાસ બિછાવતા. આ ઘાસ પકડીને તેઓ બંદગી પણ કરતા. પાછળથી આ ઘાસની રીત નિકળી ગઇ અને આમળી વગેરે ઝાડોની કુમળી ડાંખળીઓનો રેવાજ ચાલ્યો. આને "બર્સમ"નું નામ મળ્યું છે.

એક આથ્રવન્ અથવા અથોરનાન ચોકસ નિશાનીઓથી પિછાની શકાતો. તે પદાન (પતિદાન) બાંધતો, એવી મતલબથી કે તેની ફુક યાં લબ આતશ ઉપર ઉડે નહિ. તે પોતાની જોડે નાશકારક ઝીણાં જાનવરોને મારવા માટેનું હથિયાર 'ખ્રફ્સ્ત્રઘ્ન' તેમજ બીજાં મોટાં નુકસાનકારક પ્રાણીઓને મારવા એક ખંજર રાખતો. હાથમાં વળી તે બર્સમની પવિત્ર ડાંખળીઓ રાખતો. પણ આ નિશાનીઓ છતાં એક ધણી ખરેખર ધર્મગુરૂ સાબેત થતો નથી. કેટલાક ઢોંગીઓ પેટને ખાતર આ સઘળી વસ્તુઓ લઇ ફરવા છતાં ખરા અથોરનાન સાબેત થયા નથી. ખરો અથોરનાન કેવો જાઇયે તે બાબે વંદીદાદમાં[1] અચ્છું બયાન આવ્યું છે. તેમ જોતાં તો આજના ધર્મગુરૂઓ ખરા આથ્રવન ગણી શકાય એ શક ભરેલું લાગશે. આથ્રવનને માટે વળી એમ પણ ફરમાવ્યું છે કે તેની કને કશી સ્થાવર મિલકત હોતી નથી. તેને જે મળી શકે તેજ ખોરાક તે ખાતો, અને તેની કને લગભગ નહિ સરખી માયાપૂંજી રહેતી. માત્ર દવાદારૂ કરી, માંથ્રવાણી ભણી, અને ધર્મક્રિયાઓ કરી જે મળતું તે ઉપરજ તે શોક્ર ગુજારી કરતો.[2]

૧ પરગ૦ ૧૮, ફ૦ ૧—૬.
૨ ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians, &c, ફ૦ ૨, સ૦ ૬૧—૬૨.

ફિર્દુસી મુજબ અથોરનાનનો પેશો સર્વથી ચહડતો હતો. તેમને 'કાતુજીયાન' અથવા 'આમોઝીયાન'નું નામ આપી તે લખે છે કે તેઓ જાહેર પૂજામાં જીંદગી ગુજારતા; તેમનું રેઠાણ બીજાં લોકોથી હેલાયદું પહાડો ઉપર હતું, એવી મતલબથી કે ખોદાતાલાની ભક્તિમાં તેમનું ધ્યાન લાગી રહે. **ગૈગર**નાં મત મુજબ આથ્રવનનું મૂળ વતન ઇરાનવેજ નહિ પણ મિડયાનો પ્રાંત હતો. આમ કહીને તે એમ જણાવવા માંગે છે કે હજરત **જરતોશત**નો મજહબ મિડયામાં રએ (રઘ) શેહેર ખાતેથી ઇરાનમાં બલ્ખબામી ખાતે અને તેને લગતાં બીજાં શહેરો, જેવાં કે મર્વ, હેરાત, સુગ્દ, ખારેઝમ, સીસ્તાન અને કાબૂલ ખાતે ફેલાયો હતો.[1] **જરતોશત**ના જમાનામાં ધર્મગુરૂઓનો ખાસ ટોળો બનેલો નહિ હોવાથી બલ્ખમાં તેઓ નાની સંખ્યામાં રએથી આવી વસ્યા, અને બાકીના જેઓએ એ ધર્મ ઉપર લક્ષ લગાડ્યું તેઓ ચોતરફ ધર્મનો ફેલાવો કરતાં દવાદારૂ અને ક્રિયાકામ કરીને જીંદગી ગુજારવા લાગ્યા.

તે જમાનામાં જરતોસ્તી ધર્મમાં જુદદીનનોને લેવામાં આવતા હતા, અને આજના ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની માફક ધર્મગુરૂઓ દેશેદેશે ધર્મનો ફેલાવો કરવા જતા હતા, એમ ચોકસ જણાય છે. **કેરેસાની** નામે એક જુલમગાર પાદશાહ તે વખતે કોઇ પાડોશના મુલકમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેણે એવું જાહેર કીધેલું અવસ્તા ઉપરથી જણાય છે કે "હવેથી હું મારા મુલકમાં આથ્રવન ધર્મગુરૂઓને ધર્મનો ફેલાવો કરવા અને ચેલાઓ બનાવવા માટે આવવા દઇશ નહિ."[2] પણ આમ ધર્મમાં જુદ્દીનનો ને વટલાવવાનો આ દાખલો **જરતોશત**ની પણ આગમજ **હોમ** પેગામ્બરના વખતમાં બનેલો હોવો જોઇયે, જે બાબે આગળ આપણ લગાર લંબાણથી બોલી ચૂકયા છિયે. **ગૈગર** આથ્રવન ગુરૂઓને માજી ધર્મગુરૂઓ સાથ સરખાવી એકનાએક ઠરાવી આપવા માંગે છે.[3]

૧ ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians &c, સ૦ ૭૯—૮૦.
૨ ઇજશ્ને, હા૦ ૪૨, ફ૦ ૬.
૩ ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians &c, ફ૦ ૨, સ૦ ૮૨—૮૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફસલ ૨—વખ્તની વહેંચણી.

અસલી ઇરાનીઓ પોતાના સંસાર વ્યવહારમાં વખ્તની જાંણવાજોગ વહેંચણી કરતા હતા. પ્રથમ તેઓને ઘણા ઉત્તર તરફના મુલકોમાં રહેવું થયલું હોવાથી તેઓમાં આખાં વરસની માત્ર બેજ રૂતુઓ હોય એમ જણાય છે, કેમકે ગર્મી અને થંડી સિવાય બીજી રૂતુઓનાં નામ વંદીદાદમાંથી મળતાં નથી. જોકે વસંત રૂતુ અને પાનખર રૂતુનો તેમને કંઇક ખ્યાલ હોય એમ જણાય છે, તોપણ એ રૂતુઓ એટલા ટુંક વખ્તમાં ખલાસ થતી હતી કે તેમનો ઉપલી બેમાંજ સમાસ થઇ ગયો હતો. ગર્મી કરતાં પણ શિયાળાનો મહિમા તેની સખ્તાઇને લીધેજ ભારી હતો. એટલામાટે ઇરાનીઓ વરસ બોલ વાપરવાને બદલે શિયાળો શબ્દજ વાપરતા અને તેને વરસ સમજતા. વળી તેઓ દિવસની આગમજ રાતને ગણતા, અને તેથી દહાડા ગણવાના હોય ત્યારે તેને રાતને નામે ઓળખતા.[1] વરસ ૧૨ મહિનાનું, અને મહિનો ૩૦ દિવસનો ગણતા. પણ પ્રથમ ચંદ્રનું વરસ ગણાતું હોવાથી મહિના માત્ર ૨૯॥ દિવસનાજ હતા. ચાંદરાત અને પુણેમની વચેની બે મુદતોથી તેઓ એક મહિનો ગણતા, અને તેથી મહિનાના તેઓએ બે વિભાગ પાડ્યા હતા. આ તેમનાં પખવાડિયાં હતાં, પણ તેઓ વચે એજ રીતે ૭ અને ૮ દિવસનાં અઠવાડિયાં પણ હોવાં જોઇએ.

અવસ્તામાંથી મહિનાઓનાં નામ પુરેપુરા મળતાં નથી, તેમજ પહેલો કયો અને છેલો કયો તેપણ જણાતું નથી. માત્ર અર્દીબેહસ્ત, તીર, શેહરેવર, મેહર, દએ, અને સ્પંદારમદ એટલા મહિનાઓના નામો મળે છે. પણ ગેગરે આ નામોને આધારે બાકીના ૭ નામો પણ ઉપજાવી કહાડ્યાં છે, અને તે મુજબ તેમનાં અવસ્તાઇ નામો આ મુજબનાં લઇ શકાય:—

ચાલુ મહિના—	અવસ્તાનું નામ—
૧ લો ફરવરદીન	ફ્રવષિ.
૨ જો અર્દીબેહસ્ત	અષવહિસ્ત.
૩ જો ખોરદાદ	હઉર્વતાત.
૪ થો તીર	તિશ્ત્રયે.
૫ મો અમરદાદ	અમેરેતાત.
૬ ઠો શેહરેવર	ખ્શથ્રવઇર્ય.
૭ મો મેહર	મિથ્ર.
૮ મો આવાં	અપામ્.
૯ મો આદર	આથ્રો.
૧૦ મો દએ	દથુષો.
૧૧ મો બહમન	વહ્હેઉષ મનન્હો.
૧૨ મો સ્પંદારમદ	સ્પેન્તયાઓ આર્મેતોઇષ.

મહિનાઓનો આ સિલસિલો બરાબર નથી, એ ચોકસ છે. ડૉ૦ રૉથ મુજબ દથુષો યાને દએ અથવા "દીન" મહિનો પહેલો અને પછી બહમન, અર્દીબેહસ્ત વગેરે જોઇયે. પણ વચમાં ફરવરદીન અને તીર મહિનાઓનાં નામો ઘુસી ગયાથી સઘળો સિલસિલો તુટી ગયો છે. એવું જણાય છે કે દહાડાઓનાં નામો પણ અવસ્તામાં સિલસિલાબંધ કેથે આપેલાં નથી, પણ ઇજશ્નેમાં ત્રીશ ઇજદોનાં નામો આપ્યાં છે તે સાથ આજે આપણ ગણિયે છિયે તે દહાડાઓનાં નામો બરાબર મળતાં આવે છે. તે નામો તેમની સમજણ સુધાં આ મુજબનાં છે:—

૧. અહુરહેમજદાઓ .... હોરમજદ .... પેદા કરનાર.

૨. વહ્હેઉષમનન્હો .... બહમન
૩. અષહેવહિસ્તહે .... અર્દીબેહસ્ત
૪. ખ્શથ્રહેવઇર્યહે .... શેહરેવર
૫. સ્પેંતયાઓઆર્મેતોઇશ......... સ્પેંદારમદ
૬. હઉર્વતાતો .... ખોરદાદ
૭. અમેરેતાતો.................. અમરદાદ
(૨–૭) .... અમશાસ્પન્દો.

---

૧. ગેગર કહે છે કે હિંદુઓ, જર્મનો અને ગૉલ લોકો પણ દહાડાને બદલે રાતનેજ હિસાબમાં લેતા હતા, જે ઉપરથી જણાય છે કે એ ગણત્રીની નવાઈ જેવી રીત છેક પુરાણા કાળથી ઉતરી આવેલી છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

૮.	દથુષો	દએ-પ-આદર દીન)	(પેદા કરનાર.
૯.	આથ્રો	આદર	આતશ.
૧૦.	અપામ્	આવાં	પાણી.
૧૧.	હ્વૅરેખ્ષઍતહે	ખોરશેદ	સૂર્ય.
૧૨.	માઓંઘ્હો	માહ (મોહોર)	ચંદ્ર.
૧૩.	તિશ્ત્ર્યહે	તીર	સીર્યુસ સેતારો.
૧૪.	ગેઉશ્	ગોશ	પશુઓ.
૧૫.	દથુષો	દએ-પ-મેહર (દીન)	પેદા કરનાર.
૧૬.	મિથ્રહે	મેહર	રોશની.
૧૭.	સ્રઓષહે	સરોશ	રોશની.
૧૮.	રષ્નઓશ્	રશનુ	રાસ્તી.
૧૯.	ફ્રવષિનામ્	ફરવરદીન	ફ્રવષિ.
૨૦.	વૅરેથ્રઘ્નહે......................	બેહરામ	ફતેહ.
૨૧.	રામનો	રામ	ખુશહાલી.
૨૨.	વાતહે	ગોવાદ	પવન.
૨૩.	દથુષો......................	દએ-પ-દીન (દીન)	પેદા કરનાર.
૨૪.	દએનયાઓ......................	દીન	ધર્મનો કાયદો.
૨૫.	અષોઇશ્......................	અર્દ (અશી)	બામદાદ.
૨૬.	અર્સ્તાતો	આસ્તાદ	સચાઇ.
૨૭.	અસ્મનો......................	આસ્માન	આકાશ.
૨૮.	જ઼ેમો......................	જમ્યાદ	જમીન.
૨૯.	માંથ્રહે સ્પેન્તહે	માહર્સ્પંદ	પવિત્રવાણી.
૩૦.	અનઘ્ર નામ્-રઓચઙ્હાંમ ...	અનીરાન	શરૂઆત વિનાની રોશનીઓ=સેતારાઓ.

રોજનાં આ ત્રીશ નામોમાં પહેલાં સાત અમશાસ્પંદોનાં છે, જે એક સપ્તવાડિયું બનાવે છે; ત્યારપછી "દએ-પ-આદર" મળીને સાત નામો આવે છે તે બીજું સપ્તવાડિયું છે; એજ રીતે બાકીના ૧૬ દિવસોમાં દએ-પ-મેહેર અને "દએ-પ-દીન" થી શરૂ થતાં આઠ આઠ નામો આવે છે તે બે અઠવાડિયાં છે. એ રીતે આ ત્રીશ દિવસોમાં સાત સાત દહાડાનાં બે સપ્તવાડિયાં અને આઠ આઠ દિવસોના બે અઠવાડિયાં બને છે. જો દરેક પખવાડિયું માત્ર ૧૪ દિવસનું હોય તો તેમાંથી બનતાં બે અઠવાડિયાં સાત સાત દહાડાનાંજ થાય, અને તેથી મહિનો માત્ર ૨૮ દહાડાનોજ ગણાય. પણ ચંદ્રની ગણત્રી મુજબ લેતાંબી ૨૯ થી ૨૯॥ દહાડાનો મહિનો થવાથી અસલી ઇરાનીઓએ સૂર્યની ચાલ મુજબ ૩૦ દિવસનોજ મહિનો લઇ તેનાં ચાર અઠવાડિયાં બનાવ્યાં, અને પહેલાં બે સાત સાત તથા છેલ્લાં બે આઠ આઠ દિવસનાં ગણ્યાં. પહેલું અઠવાડિયું અમશાસ્પંદોનાં નામથી બન્યું છે, જેમનાં વડા દાખલ પહેલો દિવસ પેદા કરનારનાં નામનો મૂકયો. બીજું અઠવાડિયું જાત જાતની રોશનીઓનાં નામથી બન્યું છે, પણ તેના છજ દિવસ થઇ રહેવાથી સાતમા દિવસ દાખલ પાછું પેદા કરનારનું નામ મૂક્યું. ત્રીજું તેમજ ચોથું અઠવાડિયું બરાબર સાત દિવસનુંજ હોવા છતતેમને સાથે લેતાં તો ૩૦ દહાડાના મહિનામાં બે દિવસ ખૂટતા જણાયાથી એઓમાંનાં દરેકને માટે પાછું હોરમજદનું નામ મૂકવામાં આવ્યું છે. એ રીતે દએ-પ-આદર, દએ-પ-મે-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હેર, અને દએ-પ-દીન નામના ત્રણ દહાડાં વધ્યા છે.[1] હવે આમ ૩૦ દિવસનો મહિનો ગણાયાથી તો ૧૨ મહિને માત્ર ૩૬૦ દિવસનું વરસ થાય છે, પણ આફતાબની ચાલુ મુજબ તો વરસ ૩૬૫ દહાડાનું થવું જોઇયે. એટલા માટે જરતોશ્તના પાંચ ગાથાઓનાં નામ ઉપરથી વરસની આખરીએ પાંચ દહાડા ચહડાવવામાં આવ્યા.

ડૉ૦ ગૈગર મુજબ ઇરાનીઓએ સૂર્યની ચાલ મુજબ મહિના ગણવા માંડયા તે આગમજ તેઓ ચંદ્રની ચાલ મુજબ ગણુતા હતા, અને પાછળથી એક મહિનો ચંદ્રની ચાલ મુજબ ૨૯ દહાડાનો અને બીજો સૂર્યની ચાલ મુજબ ૩૦ દહાડાનો ગણુતા હતા, અને જો હજીબી ખૂટ પડતી તો તેમાં દાદારનાં નામનો દિવસ ઉમેરતા હતા. પણ આમ લાંબો વખ્ત ચાલુ નહિ રહેતાં શેવટે ૩૦ દહાડાનો મહિનો ગણવામાં આવ્યો.

ઇરાનીઓ વરસમાં ચોકસ મુદ્દતના ચોકસ દિવસો જશનો અને તેહવારોના ગણુતા અને પાળતા હતા. દરેક મહિનાનાં નામને મળતો દહાડો આવતો તે તેમનો સાધારણ તેહવારનો માસિક દિવસ હતો. વરસમાં એવા ૧૨ તેહવારો પડતા, જેમની જોડે વળી વરસની ફસલના છ ગાહામબારના જશનો પડતાં. જુદી જુદી મોસમો દેખાડનારા આ તેહવારો હતા. પણ ગૈગરનાં મત મુજબ એ તેહવારોનાં નામો અસલ રૂતુઓનાં નામો હતાં નહિ—એ નામો તો તેમને પાછળથી મળ્યાં હતાં. આ નામો નીચે મુજબનાં છેઃ—

૧. મઇધ્યો જરેમય ...... અર્દીબેહસ્ત મહિનો ને ખોરશેદ રોજથી પાંચ દિવસ.
૨. મઇધ્યોષેમ .... તીર મહિનો ને ખોરશેદ રોજથી પાંચ દિવસ.
૩. પઇતિષ્-હહ્ય .... શેહરેવર મહિનો ને આસ્તાદ રોજથી પાંચ દિવસ.
૪. અયાથ્રેમ .... મેહર મહિનો ને આસ્તાદ રોજથી પાંચ દિવસ.
૫. મઇધ્યાઇર્ય .... દએ મહિનો ને મેહર રોજથી પાંચ દિવસ.
૬. હમસ્પતમઍધય ...... અસ્પંદારમદ મહિના પછીના ગાથાના પાંચ દિવસ.

ઉપર લખ્યું છે તેમ આ દરેક ગાહામબાર પાંચ દિવસ સુધી ચાલુ રહેતો, અને છેલ્લા ગાહામબારના પાંચ દિવસો તે ૩૬૦ દિવસોના વધારાના દિવસો છે. ખેતીવાડીના જમાનામાં ઈરાનીઓએ આ જશનોની શરૂઆત કીધી હતી, માટે ગાહામબારો બહુ પુરાતનપણું ધરાવનારાં જશનો છે. જોકે કુદ્રતની છ પેદાયશો—આકાશ, પાણી, જમીન, રોપા, પ્રાણી અને માણસની પેદાયશો—આ છ તેહવારો ઉપર એક પછી એક થઇ હતી, એમ પાછળથી વધારવામાં આવ્યું હતું, તોપણ તે પાછળા દસ્તુરોએ ગાહામબારનાં જશનોને મરતબો આપવામાંટે બનાવી કહાડયું હતું એમ માનવાની ગૈગર સાફ ના પાડે છે,[2] અને તેનાં કારણમ કહે છે કે, એ જશનોનાં નામો ઉપરથીજ એ બિના સિદ્ધ થાય છે. 'મઇધ્યો જરેમય' નો અર્થ મધ-વસંત, 'મઇધ્યોષેમ' એટલે મધ ઉનાળો, 'મઇધ્યાઇર્ય' એટલે મધ-શિયાળો (અથવા બરાબર બોલિયે તો મધ-વરસ) એવો થાય છે. મધ વસંતમાં ઝાડો ઉપર મોહોર આવે છે, મધ ઉનાળામાં ઘાસનો પાક થાય છે, મધ શિયાળામાં સખ્ત થંડી પડે છે. 'પઇતિષ્ હહ્ય' વેળા અનાજના પાક તૈયાર થાય છે; 'અયાથ્રેમ' વેળા ઢોરઢાંક પહાડો ઉપર ચરીને પાછાં ધણીને ઘેર આવે છે, અને 'હમસ્પથ મઇધ્ય' વેળા અનાજની વાવણીનું કામ ચાલે છે.

---

૧ એરવદ દારાબ આ ત્રણ નામોમાંના પહેલા 'દએ' માટે એવો ખોલાસો કરે છે કે ફાર્સીમાં તેનો અર્થ 'ગઈ કાલ' એવો થાય છે, અને આદર, મેહેર તથા દીનરોજની શરૂઆતમાં આ 'દએ' બોલ મૂકાવાથી તેમનો અર્થ આદર, મેહર અને દીનરોજની આગળી કાલ અથવા દિવસનો થવો જોઇયે.—ગૈગર–દારાબઃ Eastern Iranians &c, દફ૦ ૧, સ૦ ૧૪૬ ની નોટ ૧.

૨. Eastern, Iranians &c, દફ૦ ૧, દા૦ ૧૪૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અસલી ઇરાનીઓનું વરસ આજના હિસાબ સાથ ગણતાં તા૦ ૯ મી માર્ચને દિવસથી શરૂ થતું હતું એમ રૉથ જણાવે છે.[1] અને ગૈગર એ ગણત્રીને બનવાજોગ ધારે છે, તો જોકે તે કેવળ ખરી છે એમ તે કબૂલ રાખતો નથી.[2]

મઇધ્યોશેમ ગાહાંભબાર મધ-ઉનાળામાં અને તેટલામાટે તા૦ ૨૧ મી જુનને દિને પડવો જોઇયે, એમ ગણીને રૉથે ઉપલું અનુમાન કીધું છે, અને તે આધારે પાર્સીઓના મહિના નીચલી ઇંગ્રેજી તારીખો ઉપર પડવા જોઇયે એમ તે સૂચવે છે:—

૧ લો ફરવરદીન......... તા૦ ૯ મી માર્ચથી ૭ મી એપ્રેલ સુધી.
૨ જો અર્દીબેહસ્ત ...... તા૦ ૮ મી એપ્રેલથી ૭ મી મે સુધી.
૩ જો ખોરદાદ .... તા૦ ૮ મી મેથી ૬ ઠી જુન સુધી.
૪ થો તીર .... તા૦ ૭ મી જુનથી ૬ ઠી જુલાઈ સુધી.
૫ મો અમરદાદ......... તા૦ ૭ મી જુલાઇથી ૫ મી ઑગસ્ટ સુધી.
૬ ઠો શેહરેવર .... તા૦ ૬ ઠી ઑગસ્ટથી ૪ થી સપ્ટેમ્બર સુધી.
૭ મો મેહર .... તા૦ ૫ મી સપ્ટેમ્બરથી ૪ થી અક્ટોબર સુધી.
૮ મો આવાં............ તા૦ ૫ મી અક્ટોબરથી ૩ જી નવેમ્બર સુધી.
૯ મો આદર............ તા૦ ૪ થી નવેમ્બરથી ૩ જી ડિસેમ્બર સુધી.
૧૦ મો દએ .... તા૦ ૪ થી ડિસેમ્બરથી ૨ જી જાન્યુઆરી સુધી,
૧૧ મો બહમન .... તા૦ ૩ જી જાન્યુઆરીથી ૧ લી ફેબ્રુઆરી સુધી.
૧૨ મો અસ્પંદારમદ...... તા૦ ૨ જી ફેબ્રુઆરીથી ૩ માર્ચ સુધી.
ગાથાના પાંચ દિવસો...... તા૦ ૪ થીથી ૮ મી માર્ચ સુધી.

એજ રીતે છએ ગાહાંભબારો નીચલી તારીખે પડવા જોઇયે:—

મઇધ્યોજરેમય............ તા૦ ૧૮ મીથી ૨૨ મી એપ્રેલ.
મઇધ્યોષેમ .... તા૦ ૧૭ મીથી ૨૧ મી જુનં.
પઇતિષ્હહ્ય .... તા૦ ૩૧ મી ઑગસ્ટથી ૪ થી સપ્ટેમ્બર.
અયાથ્રેમ................ તા૦ ૩૦ મી સપ્ટેબરથી ૪ થી અક્ટોબર.
મઇધ્યારેમ .... તા૦ ૧૯ મીથી ૨૩ મી ડિસેમ્બર.
હમસ્પતમઇધ્ય .... તા૦ ૪ થીથી ૮ મી માર્ચ.

ઉપલી સઘળી વિગતો અમે ડૉ૦ ગૈગરને આધારે આપી છે, જેમાં કેટલીક બાબતો તકરારી અને કાચા પાયાની લાગે છે. પણ અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીઓએ વખ્તની વહેંચણી કેવા પ્રકારની કીધી હતી તે બાબે આપણા ટોળાના જાણીતા ઓલમા મી૦ **ખરશેદજી કામાએ** મોટા અભ્યાસ અને શોધખોળથી માઅકુલ નિબંધો પ્રગટ કીધા છે,[3] તે ઉપરથી આ ઠેકાણે ટુક ઇતિખાબ આપેલો અગત્યનો થઇ પડશે. તેવણે સમજાવ્યા મુજબ અસલી ઇરાનીઓ દિવસ અને રાત મળીને આખો દહાડો ગણતા, અને તે આખા દહાડાને તેઓએ પ્રથમ ત્રણ ભાગમાં વહેંચ્યો હતો, જે ભાગો 'ગેહ'ને નામે ઓળખાતા હતા. પાછળથી તેઓએ ત્રણને બદલે પાંચ ગેહ ગણવા માંડી, અને તે આ રીતે—

૧ લી—હોશન: મધરાતથી સહવારે તારા દેખાતા બંધ થાય ત્યાં સુધીનો વખ્ત.

---

૧. Eastern Iranians &c, દફ્‌૦ ૧, સ૦ ૧૫૧   ૨. તેજ.

૩. જુઓ "જરતોશ્તી અભ્યાસ," દફ્‌૦ ૧, સફે ૩૬૯ થી ૪૫૩, સફે ૪૬૨ થી ૫૩૨; તથા સફે ૫૭૦ થી ૬૧૩. વળી જુઓ એજ પુસ્તકનું દફ્‌૦ ૨, સફે ૧[illegible]યા ૨૨૦.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

૨ જી—હાવનઃ સૂરજ ઉગ્યા પછી માથાં ઉપર આવે ત્યાં સુધીનો વખ્ત.

૩ જી—રપીથવનઃ સૂર્ય માથે આવ્યા પછી અસ્ત પામ્યા સુધીનો વખ્ત.

૪ થી—ઓજીરનઃ સૂરજ અસ્ત પામ્યા પછી સાંજે તારા દેખાય ત્યાં સુધીનો વખ્ત.

૫ મી—એવેસરૂથ્રેમઃ સાંજે તારા દેખાવા માંડે ત્યારથી સહવારે તે દિસતા બંધ થાય ત્યાં સુધીનો વખ્ત.

અવસ્તા પ્રમાણે દિવસ બે કિસમના ગણાતા હતા-એક દીનને લગતો દહાડો ચાંદની ચાલ ઉપર, અને બીજો સંસારી દહાડો સૂર્યની ચાલ ઉપર. બે પખવાડિયાં અને ચાર અઠવાડિયાંથી મહિનો ગણાતો. ૧૨ મહિનાનું વરસ ગણાતું હતું, કેમકે વંદીદાદ મુજબ ઇરાનવેજમાં ૧૦ મહિના થંડી અને બે મહિના ગર્મી પડતી હતી. મહિનાઓમાં મી૦ **કામા** 'દેએ' ને પહેલો ગણાવા માંગે છે. અવસ્તા જમાનાના લોકો ખેતીબાન વધારે હતા, માટે તેઓએ પોતાની ખેતીના જુદા જુદા તબક્કાઓ ઉપરથી વરસના છ વિભાગ પાડયા અને તેઓને રૂતુ અને પાક સાથે તાલુકો રાખતા ગણીને તેમનાં નામો આપ્યાં, જેમને તેઓ 'ગાહામબાર'ને નામે ઓળખવા લાગ્યા. આ ગાહામબારોની વિગત નીચે મુજબની છેઃ—

૧ લો મેધોજરેમ્—ભર લીલોત્રીનો વખ્ત—વરસને ૪૫ મે દહાડે—અર્દીબેહસ્ત મહિનો ને દેપમેહેર રોજે.

૨ જો મેધોશેમ્—ભર ગર્મીનો વખ્ત—૧ લા ગાહામબાર પછી ૬૦ મે દહાડે—તીર મહિનો ને દેપમેહેર રોજે.

૩ જો પેતેશેમ્—મેવા તથા અનાજનો વખ્ત—૨ જા ગાહામબાર પછી ૭૫ મે દહાડે—શેહેરેવર મહિનો ને અનેરાન રોજે.

૪ થો ઐયાથ્રેમ્—(ગર્મીનો) છેડો લાવનાર તથા ગોશન છોડવનાર—૩જા ગાહામબાર પછી ૩૦મે દહાડે—મેહેર મહિનો ને અનેરાન રોજે.

૫ મો મેઘારેમ્—વર્સાદની રૂતુવાળો—૪ થા ગાહમબાર પછી ૮૦ મે દહાડે—દએ મહિનો અને બેહરામ રોજે.

૬ ઠો હમેસપેથમેદેમ્—સર્દી અને ગર્મી એકસરખી હોય અથવા દિવસ અને રાત એકસરખાં થયાં હોય ત્યારે—૫ મા ગાહામબારથી ૭૫ મે દહાડે.

એ રીતે આ છ ગાહામબારોની સમજણ તેમનાં નામો ઉપરથી ઉપજાવી શકાય છે. અવસ્તામાં વરસની ગર્મી અને થંડી સિવાય બીજી રૂતુઓ—વસંત અને પાનખાર—બાબે કશું વર્ણન કે ઇશારો પણ મળતો નથી. ઉપલી બે રૂતુઓમાં શિયાળો (વર્સાદ સુધાં) ૧૦ મહિનાનો અને ગર્મી માત્ર બે મહિનાની હતી. ગાહામબારો એક પછી એક જે દિવસોને અંતરે પડે છે તેમનો સરવાળો લેતાં ૩૬૫-ની સંખ્યા આવે છે. એ ઇરાનીઓનાં આખાં વરસના કુલે દહાડા હતા. પાછળથી તેઓ વધારે દક્ષિણે આવ્યાથી તેઓમાં બેને બદલે ચાર રૂતુઓ થઇ હતી, તે બુન્દેહેશ અને દીનકર્દ ઉપરથી માલુમ પડે છે. આ ચાર રૂતુઓ તે બહારની, ગર્મીની, પાનખરની અને શિયાળાની. જ્યારે ગર્મી અને થંડીની બેજ રૂતુ ગણાતી હતી, તે દરમયાન આપણા લોકો વરસનાં માત્ર ચારજ જશનો કરતા હતા, પણ જ્યારે બીજી બે રૂતુઓ વધી ત્યારે બીજાં બે જશનો પણ વધ્યાં અને એ રીતે વરસનાં છ જશનો થયાં. જેમકે વરસની શરૂઆત પછી ૪૫ મે દહાડે ભર વસંતનું જશન; ૧૦૫ મે દહાડે ભર હામીનં (ગર્મી)નું જશન; ૧૮૦ મે દહાડે ઉનાળો ખલાસ થવાનું જશન; ૨૧૦ મે દહાડે ઉનાળાનું છેલ્લું જશન; ૨૯૦ મે દહાડે ભર થંડીનું જશન; અને ૩૬૫ મે દહાડે થંડી ખલાસ થવાનું જશન. આ જશનો ફસ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લોનાં હતાં, અને તે માટે આગળા ઇરાનીઓએ જે નામો આપ્યાં હતાં તેજ ગાહામબારોનાં પણ નામો છે, માટે મી૦ **કામા** ગાહામબારોને ફસલોનાં જશનો ગણાવે છે, અને સાબેત કરવા માંગે છે કે વરસનો નવો દહાડો—નોરોજ—બહારની ફસલમાં પડતો હતો. છેલો ગાહામબાર તે ૩૬૦ દિવસનાં માહતાબી વરસની આખરીએ તેને આફતાબી કરવા માટે ઉમેરેલા વધારાના પાંચ દિવસોનું જશન છે, જેથી ૩૬૫ દહાડાનું આફતાબી વરસ બને છે.

અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીઓ પ્રથમ માહતાબી વરસ ગણતા હતા, અને તેથી તેમના મહિના ૩૦ દહાડા કરતાં ટુકી મુદતના હતા. વંદીદાદનો નોસ્ક રચાયો તે વેળા પણ એ માહતાબી મહિના અસલી ઇરાનીઓમાં ચાલુ હતા, અને તે ૨૭ દહાડાના હતા. પણ ત્યારબાદ તેઓમાં ૩૦ દહાડાનો આફતાબી મહિનો થયો હતો, તે પણ વંદીદાદ ઉપરથીજ માલુમ પડે છે. એ બાબે ખોળ ચલાવીને મી૦ **કામા** ગણાવે છે કે આ નોસ્કની ૨ જી, ૫ મી, ૬ ઠી, ૭ મી, ૯ મી, ૧૪ મી અને ૧૮ મી મળીને ૭ પરગરદોમાં ૨૭ દહાડાનો માહતાબી મહિનો ગણેલો છે, અને ૩ જી. ૪ થી, ૬ ઠી, ૮ મી, ૧૬ મી, અને ૧૭ મી મળીને ૬ પરગરદોમાં ૩૦ દહાડાનો મહિનો ગણેલો છે.[1] એ રીતે તે જમાનામાં માહતાબી વરસ હતું એમ જણાય છે.

વળી વંદીદાદમાં સર્દીને માટે જે શબ્દો વપરાયા છે તે ઉપરથી, તેમજ બીજાં કારણો ઉપરથી, મી૦ **કામા** કહે છે કે અસલી ઇરાનીઓમાં એક ફસલી વરસ પણ ગણાતું હતું, અને તે સર્દીની મોસમમાં બેસતું હતું.[2] એ આફતાબી વરસ હતું, અને વળી માહતાબી વરસને ચોકસ ઉમેરાથી તેઓ આફતાબી વરસ સાથ મેળવી પણ દેતા હતા. વંદીદાદ પછી ઇજશ્નેના જમાનામાં તો ૩૦ દહાડાનોજ મહિનો ગણાતો હતો, તોપણ તે વખ્તે ૭ કે ૮ દિવસનાં સપ્ત કે અષ્ટવાડિયાં ન હતાં. તે વેળા પાંચ પાંચ દિવસનાં પંચવાડિયાં ચાલુ હોય એમ જણાય છે. એવાંજ એક પંચવાડિયાંનો ૩૬૦ દિવસનાં વરસની આખેરીએ ઉમેરો કર્યાથી ૩૬૫ દિવસનું આફતાબી વરસ થયું. પણ એ વરસબી આફતાબની ચાલ મુજબ ચોકસ ગણતાં અધુરૂં હતું. પુરૂં આફતાબી વરસ તો બરાબર ૩૬૫। દહાડાનું છે, પણ તેની આપણા અવસ્તા જમાનાવાળા પૂર્વજોને ખબર હોય એમ લાગતુ નથી. પેહલવીના જમાનામાં એ બાબે ખબર હતી, અને તે પેહલવી પુસ્તકો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

ફસલ ૩—જીવની અમર્ગી—રસ્તાખેજ—ફ્રવષિ.

મરણ પછી જીવની હાલતના સંબંધમાં અસલી ઇરાનીઓમાં કેવા કેવા ફિલસુફી ભરેલા વિચારો હતા તે બાબે આ ઠેકાણે થોડીક નોંધ ટપકાવી લેવાની લાલચ થાય છે. તેઓ જીવની અમર્ગી માનતા હતા. એક માણસ મરણ પામ્યાથી તે આ દુનિયા છોડી જાય છે—તેનો જીવ શરીરથી છુટો પડે છે—શરીર ફના થાય છે—પણ જીવ નાશ પામતો નથી, એવી તેઓ સમજણ ધરાવતા હતા. મરણ પછી ત્રણ દિવસો સુધીતો તે આ દુનિયામાંજ રહે છે, અને ત્યારબાદ ચોથા દિવસની બામદાદે આ જેહાનને છેલી સલામ કરી બીજી જેહાન તરફની કુચ કરે છે. આ દુનિયામાં ત્રણ દિવસ રહેવાને દરમયાન તેની કરણી મુજબનો બદલો મળવાનાં ચિન્હો તેને માલુમ પડે છે, અને ચોથી બામદાદથી તે સઘળું સ્પષ્ટ જોઇ લે છે.

જીવની અમર્ગી બાબે અસલી ઘણી મ-

1 મી૦ કામાજીની આ ખોળ ઉપરથી એક અગત્યની બિના એ સિદ્ધ થાય છે કે વંદીદાદ નોસ્ક આખો એકજ કલમથી યા એકજ જમાનામાં લખાયલો નથી, પણ જુદા જુદા લખનારાઓએ જુદા જુદા જમાનામાં તે લખીને પુરો કીધેલો છે, અને ૨૭ દહાડાવાળી પરગરદો ૩૦ દહાડાવાળી કરતાં વધારે જુની છે.

2 "જર૦ અભ્યાસ," સફે ૪૯૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જાઓ ચોકસ વિચારો ધરાવે છે.[1] પણ જીવની અમર્ગી અને ભવિષની જીંદગીના સંબંધમાં અવસ્તાવાણીમાં જેવું બયાન આવેલું છે તેવું બીજે કયે નથી એમ ગેગર જણાવે છે.[2] અવસ્તાંના લોકો માનતા હતા કે જીવ અમર છે અને બીજી દુનિયામાં ગયા પછી તેનાં કામ મુજબ તેનો ઇનસાફ થાય છે, અને તેને ઇનામ યા સજા મળે છે. મરણ પછી ચોથે દિને જીવ એક પુલ તરફ જઇ લાગે છે,[3] જેનું નામ અવસ્તામાં "ચિન્વત" આપેલું છે. તે ઉપર ઇનસાફ થાય છે અને નતીજો મળે છે. ગાથામાં એ બાબે આવેલા ઇશારાઓની ફિલસુફી પાછળી અવસ્તાવાણીમાં ઘણીજ ખુલ્લી રીતે સમજાવી છે, અને ગોયા અસલના ઇરાનીઓમાં એ બાબે જે વિચાર ભેદ જેવો, છુપ્યો અને મોગમ હતો તે પાછળથી ખિલીને ખુલ્લો થયો છે. પણ અવસ્તા ઉપરાંત પેહલવી લખાણોમાં એ બાબતમાં લંબાણુ શરેહ થઇ છે. આપણુ તેનો ટુકસાર આ ઠેકાણે ટપકાવીશું.

મરણ પછી ચોથી બામદાદે મરનારનો જીવ ચિન્વત પુલ ઉપર જઇ લાગતાંજ ત્યાં તેનો ઇનસાફ થાય છે. ત્યાં રશનુ નામનો ઇજદ હાથમાં ત્રાજવાં લઇ રાસ્ત ઇનસાફ તોળે છે, અને તે કામમાં સરોશ, બેહરામ, ગોવાદ અને મેહર ઇજદો મદદ આપે છે. જો ખરેખરો ભલો આત્મા હોય તેને આ પુલ એક ફરસંગ જેટલો પહોળો દેખાય છે, પણ બુરા આત્માને તો તે બાલ જેટલો પાતળો લાગે છે. ભલો જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ દક્ષિણ દિશા તરફથી બહુજ સુગંધદાર પવન ફુંકે છે, જે બેહસ્તની નિશાની આપે છે. એ પવનમાં તેને સામેથી તેની ભલી કેરદાર એક ખુબસુરતો નાજનીન રૂપે દેખાવ આપી કહે છે કે "તારાં પૃથ્વી ઉપર કીધેલાં કામો—તારા ભલા વિચાર, વચન અને કર્મો—તે હું છું;" અને પછી પેલા આત્માએ કરેલાં સર્વ નેક કામો તે ગણાવે છે. એમ કરતાં તે આત્મા બેહસ્ત તરફનું પહેલું પગથિયું—હુમત યાને નેક વિચારોની જગા—હાંસલ કરે છે; બીજે પગળે તે હુખ્ત યાને નેક વચનની, અને ત્રીજે કદમે હ્વર્શ્ત યાને નેક કર્મોની જગા મેળવે છે. આ જગાના નેક વિચારવા, બોલવા, અને કરવા મુજબ ત્રણ તબક્કા પાડેલા છે, અને તે મુજબ આત્માને મળતાં ઇનામના પણ તબક્કા છે. આ ત્રણ કદમો ઉપરાંત જે ચોથું કદમ આગળ વધે તે તો ખુદ ગરોથમાન બેહસ્તમાંજ દાખલ થવા પામે છે, જ્યાં અહુરમજદ પોતાના અમશાસ્પંદો, ઇજદો અને નેક આત્માઓ જોડે વસે છે. બેહસ્તનો આ ચોથો તબકકો 'અનઘ્રઓચાઓ' યાને અનહદ રોશનીને નામે ઓળખાય છે.

એક તરફથી નેક આત્માનો આ રીતે ફડચો થાય છે, ત્યારે બીજી તરફથી બદ આત્માને તેથી ઉલટોજ નતીજો મળે છે. મરણ પછીના ત્રણ દિવસ આ દુનિયામાં રહેતાં તે ભટકતો ફરે છે, અને પોતાનાં બદ કામોને માટે તેને

---

૧ રૂગવેદ મુજબ યમરાજાની પૂઠે મરનારનો રૂહ તેનાં બેહસ્ત મુકામ તરફ જાય છે, જ્યાં સઘળા પિતૃઓ તેની આસપાસ ફરી વળી તેની સાથ મોજમજાહ કરે છે. અસલી યુનાની લોકો મુજબ મરનારનો આત્મા બહુજ દૂરના, આથમણ તરફના, કોઈ મુલક તરફ જાય છે, જે આ દુનિયાની પેલે પારની બીજી દુનિયા છે, જ્યાં બેહશ્ત તેમજ દોજ઼ખ છે. અસલી જર્મનોના વિચાર મુજબ જેઓ લડાઈમાં માર્યા જતા તેઓજ બેહશ્તમાં જતા, બાકી ભલાં તેમજ બુરાં સર્વ ઈનસાનોનો ઠાર દોજ઼ખમાં થતો હતો.

૨ Eastern Iranians &c, દફ્૦ ૧, સફે ૯૮.

૩ આ પુલની કથા બીજી પ્રજાઓમાંથી પણ મળે છે. યુનાનીઓ માનતા હતા કે બીજી દુનિયામાં જતી વેળા જીવને ચારન નામે દેવતાની હોડી મારફતે એક મોટો મહાસાગર અથવા નદીઓ પસાર કરવી પડતી હતી. નોર્વે અને સ્વીડનના અસલી લોકો એમ માનતા હતા કે મરણ પામેલાંઓ પેલી દુનિયામાં જતી વેળા ગિયોએલ નામે એક પુલ પસાર કરતાં હતાં. ગૉલદેશના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર વસનારાં લોકો પોતાની બીજી દુનિયા બ્રિટાનિયા દેશને ગણતાં, જ્યાં જવાનો દરિયાઇ માર્ગ મરનારને પસાર કરવો પડતો. રૂગવેદમાં પણ એમજ છે કે મરનારના આત્માને બીજી દુનિયામાં જવા આગમજ મોટા મહાસાગર પસાર કરવા પડે છે, જેમનાં પાણી તેમને કોઈવાર હોડી મારફતે તો કોઈવાર પુલ મારફતે પસાર કરવાનાં હોય છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અસારથીજ સજા થવા માંડે છે. ચિન્વત પુલ પસાર કરવો તેને બહુજ મુસ્કેલ થઇ પડે છે, અને તેનો ઇનસાફ થતાંજ તેનાં પાપી કામો વધી પડી તેને દોજખની સજા મળે છે. ઉત્તર તરફથી ફુકાતા ખરાબ પવનમાં તે પોતાની કેરદારને એક બિહામણી ઓરતને રૂપે જોય છે, જેણી તેનાં બદ કર્મોની તેને યાદ આપે છે. આગળ ચાલતાં તે 'દુષ્મત' યાને બુરા વિચાર, 'દુજુખ્ત' યાને બુરા વચનો, અને 'દુજ઼્વર્સ્ત' યાને બુરાં કામોવાળી જગાઓમાં થઇને ચોથે કદમે તમામ અંધકારવાળાં દોજખ,[1] જેને 'તેમસચિથ્ર' યાને અંધારાંની સુર્તનું કહ્યું છે, તેમાં પોતાનો વાસો કરે છે.

આ રીતે જીવની વ્યવસ્થા તેની કરણી મુજબ થાય છે. પણ તેને મળનારી દોજખની સજા યા બેહસ્તનું ઇનામ કાંઇ હંમેશાં હંમેશનું નથી. તેમજ આપણી દુનિયા કાંઇ સદા હાલ છે તેજ ધોરણ ઉપર ચાલશે નહિ. અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીઓ એવું સમજી ગયા છે કે દુનિયામાંથી ગુજરી ગયલાંઓ પાછાં સજીવન થશે. દોજખી આત્માઓને પણ માફી મળશે અને દુનિયા પાછી નવેસરથી નવી બનશે. પણ એ મોટા મહાભારત બનાવ આગમજ મોટી લડાઇઓ ચાલશે, અને રોશની તથા અંધકાર વચે ફતેહ માટે ભયંકાર કજીયો બરપા થશે. મરનારની લાશ પશુ પક્ષિઓથી ખવાઇ ગયા પછી તેનાં હાડકાં ભેગાં કરી રાખવાની ફિલસુફી ત્યાં સમજ પડે છે. આ હાડકાં દુનિયાને નવેસરથી જીવતી કરતીવેળા કામ લાગશે. હયાત આદમીઓ પોતપોતાનાં હાડપંજર પાછાં મેળવશે, અને જીવની જે હાલત તે હવે શરીરની પણ જાવેદાન સુધીની થઇ પડશે. ગુજરેલાંઓને પાછાં ઉઠાડવાનાં કામ ("ફ્રષોકેરેતિ" યાને રસ્તાખેજ)ના સંબંધમાં વિદ્વાનો એવા સાર ઉપર આવ્યા છે કે એ વિચાર છેક ગાથાના વખ્તથી જરતોસ્તીઓનાંજ મનમાં ઉત્પન્ન થયલો હતો, અને તેને પહેલો ઉભો કરનાર પેગામ્બર હજરત **જરતોશ્ત** હતો.[1] ગાથામાં તે માંગે છે કે રસ્તાખેજ કરતીવેળા મને અને મારા દોસ્તોને પણ શામેલ રાખવા.

હવે આ ભવિષની જીંદગીનું કામ શરૂ થયા આગમજ ત્રણ મોટા પેગામ્બરો દેખાવ દેશે. એઓમાંનો દરેક ચોકસ મુદતની આખરીએ દેખાવ આપશે. તેઓમાંનાં પહેલાનું નામ "ઉખ્ષ્યત-એરેત," બીજાનું "ઉખ્ષ્યત-નેમ," અને ત્રીજાનું "અસ્તવત્-એરેત" છે. આ છેલોજ મહાન પેગામ્બર છે, અને તેજ રસ્તાખેજ કરનાર છે. તે કાંસૂ નામે સરોવર, જે ઉગમણ તરફના કોઇ દૂરના મુલકમાં છે[2] ત્યાંથી આવશે. તે જીવતાઓને અમર્ગ કરશે, ગુજરેલાંઓને બીદાર કરશે, અને તે પછી મોત, દુખ દર્દ કે બુઢાપા જેવું કંઇ રહેશે નહિ, પણ

---

૧ આ શબ્દ અવસ્તાના 'દુજંગ' અથવા 'દઓજંગ' ઉપરથી નિકળ્યો છે; તેમજ બેહસ્ત શબ્દ અવસ્તાના 'વહિશ્ત' શબ્દ ઉપરથી નિકળ્યો છે.

૧ ડૉ૦ ફર્ડિનાંડ યુસ્ટીનો એવા વિચાર છે કે જીવની અમર્ગી બાબેનો વિચાર જરતોશ્તીઓનો પોતાનો છે, પણ રસ્તાખેજ બાબેનો વિચાર તેમનો અસલ હોય નહિ, કેમકે તેઓ તો લાશનો તરત નાશ કરાવી દે છે. એટલામાટે તે માને છે કે આ રસ્તાખેજનો વિચાર ભવિષની જીંદગી માનનારી કોઇ બીજીજ પ્રજા પરથી તેઓએ લીધેલો હોવો જોઇયે. એરવદ દારાબ આ તકરાર તોડવા માટે એવો ખોલાસો આપે છે કે જરતોશ્તીઓ લાશનો નાશ કરાવ્યા છતાં તેનાં હાડકાંને જાળવી રાખે છે, અને તે માટે અસ્તોદાન યાને હાડકાં રાખવાની જગા બનાવે છે. એટલુંજ નહિ પણ ભવિષની જીંદગીના સંબંધમાં રસ્તાખેજ કરવાની બિના આવસ્તામાં આવેલી છે, તથા ખુદ જરતોશ્તના ગાથામાં પણ તેનો ઇશારો છે. ડબ્લ્યુ. આર. ઑલ્ગર નામે એક અમેરિકને ભવિષની જીંદગીના સંબંધમાં લખેલા એક ગ્રંથમાં જણાવ્યા મુજબ રસ્તાખેજનો ખયાલ અસલી ઇરાનીઓએ યહુદીઓ ઉપરથી નહિ, પણ યહુદીઓએજ ઇરાનીઓ ઉપરથી લીધેલો ઘણાં કારણોથી સાબેત થાય છે.—ગૈગર—દારાબ, Eastirn Iranians &c, દફ૦ ૧, સ૦ ૧૦૮. ડૉ૦ ગૈગર પોતેબી એવોજ અભિપ્રાય આપે છે, અને વૉન બોહલન, રોસેની મૂલર, ડૉ૦ હાઉગ વગેરે પણ એમજ કહી ગયાં છે.—તેજ સ૦ ૧૦૭--૧૦૮.

૨. પેહેલવીવાળાઓને ખબર હોય એમ જણાતું નથી કે આ કાંસૂ દરિયા અથવા સરોવર કંઇ ઉગમણ તરફ ઘણા દૂરના મુલકમાં નથી, પણ ખુદ ઇરાનમાંજ છે, અને તે આજનો જરાહ અથવા હામૂન સરોવર છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સઘળાઓ હંમેશગી સુધીનું સુખ અને જીંદગી ભોગવશે, અને જેઓ ભલા હશે તેમને માંગેલી દરેક મોરાદ મળશે. એ મહાભારત કામ આગમજ તેને અને તેના સાથીઓને દેવ દરૂજે સાથ મોટી જુંએશમાં ઉતરવું પડશે, જેમાં અંતે તેનીજ ફતેહ થશે.

અસલી ઇરાનીઓની એક બીજી ફિલસુફીનું ટુક વિવેચન કરી આ વિષય સમાપ્ત કરીશું. જીવની અમર્ગી અને ભવિષની જીંદગી બાબેનાં યકીન પછી તેઓમાં એવો વિચાર આવ્યો કે અમર્ગ રહેલો ભલો આત્મા પેલી જેહાનમાં ગયા પછી તેની જોડે રહી તેને નેક માર્ગે ચલાવનારી તેની રક્ષક શક્તિ જેને ફ્રવષિને નામે ઓળખી છે તે જીવથી છુટી પડે છે અને આ જેહાનમાં જીવનાં લગતાં વળગતાં ખેશીઓ અને વતન સાથનો પોતાનો સંબંધ ચાલુ રાખે છે. આત્મા અમર હોવાથી તેના તરફનું જરતોસ્તીઓનું માનતો વધ્યું, પણ તેને ચહાવા અને માન આપવા સાથ તેની અથવા બરાબર બોલિયેતો તેની રાહબર જોડે સંબંધ રાખવાનીબી ઇછા તેમનાં મનમાં ઉત્પન્ન થઇ. ઇછા ઉપરથી બસ તેઓ એમ માનવાજ લાગ્યાકે જીવનો એ સાથી આ દુનિયામાં ચોકસ વખ્તે અને ચોકસ સબબો માટે આવે છે અને સંબંધ ધરાવે છે.

જીવના આ રાહબર સાથીને અવસ્તામાં ‘ફ્રવષિ’ અથવા સાધારણ રીતે ફ્રોહરનું નામ મળ્યું છે. ફ્રવષિ એટલે માણસમાં રહેલો ખોદાઇ અંશ, જે હંમેશાં હમેશની હયાતી ભોગવતો હોવા છતાં શરીર સાથ માત્ર ટુક મુદતનોજ તાલુકો ધરાવે છે.[1] ફ્રોહર જીવતાનાં તેમજ ગુજરેલાંના, આગળા કાળમાં થઇ ગયલાંઓનાં અને વળી ભવિષમાં જન્મ લેનારનાં પણ હોય છે. પણ અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીઓએ જેમને અવસ્ય માન આપ્યું છે તે તો ગુજરેલાંનીજ ફ્રવષિ છે; અને જેમ વધારે નજદીકનું ખેશી તેમ તેની ફ્રવષિને વધારે માનાં અને તેમ તે ફ્રવષિ તરફથી જીવતાને વધારે મદદ મળે છે. આ ફ્રોહરો વરસમાં દશ દિવસ સુધી હમસ્પત મઇધ્યના તેહેવારોના હિંગામ ઉપર યાને જયારે જમીન શિયાળાની સુસ્તીમાંથી ગોયા બીદાર થાય છે અને કુદ્રત નવી જીંદગી હાંસલ કરે છે, તે વખ્તે ગુજરેલાં અશોના આત્માઓજ રક્ષક શક્તિઓ આ દુનિયામાં આવવું કરે છે, દશ દિવસ અને દશ સત પોતાના ખેશીઓ સાથ વાસો કરે છે, અને જયારે પોતાનાં નેક કામોની યાદ તેમને કરતાં જુએ છે તથા પોતાની સેવાઓ ભૂલી જવાયલી જોતાં નથી, ત્યારે તેમને જોઇતી મદદ આપે છે, તેમના ઉપર આશીર્વાદ વર્સાવી તેમને આબાદી અને તૃપ્તિ બક્ષે છે. તેમનાં ખેતરો માટે વર્સાદ આણે છે અને શત્રુઓ સામે તેમનું રક્ષણ કરે છે. જો તેમનાં વતન સામે દુશ્મનો લડાઇ લાવ્યા હોય તો ફ્રોહરો સેંકડોની સંખ્યામાં ભેગાં થઇ, ઝળકતા ઝુંડાઓ સાથે હથિયારબંધ બની હરીફોને હટાવે છે અને હરાવે છે.[1]

જે ભલા લોકો હજરત **જરતોસ્ત**ની આગમજ થઇ ગયા તેમનાં ફ્રોહરોને પણ અવસ્તામાં યાદ કીધાં છે, અને તે મુજબ દેશના પાદશાહો, પેહલવાનો, પેગામ્બરો અને ખેશીઓનું ભલું કરનારાં ફ્રોહરો તરફ નરનારીઓએ ચહા બતાવવામાં, તેમને માન આપવામાં અને તેમની મદદ ચહાવામાં આવી છે. પાછળથી ફ્રોહરોની સંખ્યા જેમ વધી તેમજ તેઓ તરફથી મળતી મદદો તથા તેમના કાબુની હદ પણ અતિ ઘણી વધી ગઇ; તે એવી રીતે કે આ જેહાનથી સંખ્યાબંધ નેક નરનારીઓ ગુજર્યા પછી તેમના ભલા આત્માઓથી બેહસ્તમાં વધારો થયો, અને તે વધારાથી તેમની શક્તિ પણ વધી ગઇ. આ ઉપર-

૧. ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians, &c, દફ્‌૦ ૧, સ૦ ૧૧૩.

૧. ફ્રોહરોનો આ વિચાર ઇરાની આર્યો મધ્ય એશિયામાં વસતા હતા તે વખ્તનોજ તેઓમાં હોય એમ જણાય છે, કેમકે રૂગવેદમાં પણ ફ્રોહરો ‘પિતૃ’ને નામે વખણાયાં છે, જયાં જણાવ્યા મુજબ તેઓ મોટા લડવૈયા છે, અને યુદ્ધમાં આશ્રો આપનારા છે' તેઓબી હથિયારો સજે છે, અને આખાં સૈન્યોનો સંહાર કરે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

થી ઇરાની મગજે કલ્પ્યું કે ફરોહરો તો ખાસ ખોદાનાં મદદગારો છે. તેઓતો આખી દુનિયાના રક્ષક છે, નદીનાં પાણીઓનું વહેવું તેમજ સૂર્ય, ચંદ્ર અને સેતારાઓનું પોતપોતાના માર્ગમાં ફરવું તેઓથીજ છે. એટલુંજ નહિ પણ માતાનાં ગર્ભસ્થાનમાં બાળકનું રહેવું, તેનું જન્મ લેવું, રોપાઓનું ઉગવું, અને એ વિના દુનિયાના ઉદ્ધાર માટેનાં બીજાં અનેક કામો આ ફરોહરોજ કરે છે.

આ સઘળા ફિલસુફી વિચારોમાં ગમે એટલી અતિષયોક્તિ હોય તોપણ એક શેવટનો ઇરાની વિચાર નોંધ્યા વિના આ બિના પુરી કરી શકાશે નહિ. આગળ વધી ઇરાની મગજે એમ પણ કલ્પ્યું છે કે આકાશમાંના સઘળા સેતારા તે એટલાં બધાં ફરોહરો છે, અને નેક માણસોના આત્મા આકાશમાં સેતારાને રૂપે દેખાવ દે છે.[1]

---

૧. આ અનુમાન ગેગરનું છે. વળી તેના જણાવ્યા મુજબ જર્મન લોકોમાં એવો વિચાર છે કે એક બાળકનાં મરણ પછી તેનો આત્માં આંકાશમાં સેતારાની જગા લે છે. ગૈગર પોતાના દેશી ભાઈઓની આ કલ્પના યાદ કરે છે તે ઉપરથી અમને પણ એક બાળપણની વાત યાદ આવે છે. તે એમ કે ગુજરાતનાં ગામડાંઓનાં પાસી' બાળકો આકાશમાંના ચકચકિત સેતારાઓને પોતાના ગુજરપામેલા જાણીતા મહાપુરૂષોનાં રૂહ ગણીને તેમને પિછાનતાં અને નમતાં હતાં. આજે કેળવણીના જમાનામાં તે ખયાલ નિકળી ગયો છે.

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૦.

ઇરાનીઓનું વિદ્યા જ્ઞાન.

૧. વંદીદાદ—ખગોળવિદ્યા—પૃથ્વી ગોળ છે એમ પ્રથમ જાહેર કરનાર અવસ્તાવાણી છે—ત્રણ કટિબંધો—સાત કેશ્વરો—આકાશની ઝડપ બાબે ખોલાસો—હોકાયંત્ર–દિશાઓ—ખુણાંઓ—સૂર્યની ખુબી—ચંદ્ર—ચાર નામીચા સેતારાઓનું અવસ્તાઈ બયાન આજની વિદ્યા સાથ મળતું આવે છે—અવસ્તાનો તેશ્તર તે આજનો સિર્યુસ—તેનાં અલંકારિક પરાક્રમોનો આજે અપાતો ખોલાસો—સતવસ તે વિગા, ઈત્યાદિ.

૨. ગાથા અને અવસ્તાની ભાષા—જંદ એ કોઈ ભાષાનું નામ નથી—જંદ અને અવસ્તાના અર્થ તથા ખોલાસા—અવસ્તા અને ગાથા કોઈ મૂળ ભાષાની બે બોલીઓ–ગાથા ઉગમણ ઈરાનની અને અવસ્તા આથમણી ઈરાનની બોલી—આ તકરારનું ખંડન—ગાથાની ભાષા અવસ્તાથી પુરાણી છે—અવસ્તાનાં લખાણોમાં વ્યાકરણની ખાંમી અને તેના સબબ—અવસ્તાની લીપી–મીડયન ભાષા બાબે બેખબરી—હખામની ભાષા—ઉગમણ કરતાં આથમણ ઈરાનનો ચહડતો સુધારો—હખામની લીપીનું બેબિલોન્યન મૂળ—અશ્કાની ભાષા તે પશ્ચિમ તરફની પેહલવી—પેહલવીના વિભાગો–સાસાની જમાનાની પેહલવી—અવસ્તાના મૂળાક્ષરોની ખુબી—એક પુરાણો પેહલવી દસ્તાવેજ—પેહલવી લેખો. પાજંદ.

ફસલ ૧—અવસ્તામાથા મળતી વિદ્યા.

અસલી ઇરાનીઓનું ફિલસુફી જ્ઞાન આપણે જોયું. હવે તેમની વિદ્યાને લગતા કંઇ કંઇ ઇશારા અવસ્તાવાણીમાંથી મળે છે તે ઉપર નજર કરિયે. એવું કહેવાય છે કે તેઓમાં ૨૧ નોસ્કો યાને આજે હયાત રહેલાં વંદીદાદનાં દફ્તર જેવા અને કેટલાક તો તેથી પણ મોટા એવા ગ્રંથો હતા, જેઓમાંના અનેકમાં જાતજાતની વિદ્યાઓનું બયાન કરેલું હતું. તનદોરોસ્તી અને સુઘડાઇની વિદ્યાની બાબતમાં વંદીદાદ જેવો પુરાણો ગ્રંથ બીજો એકે નથી. તેમાંની કેટલીક બાબતો કદાચ આજની આપણી સમજશક્તિને માફક આવે નહિ, પણ બીજી કેટલીક બાબતો માટે તેમાં જે ફરમાનો આપેલાં છે તે આજની સુધરેલા દેશોની તનદોરોસ્તી વિદ્યાને કેવળ અનુકુળ છે. આ બિના એટલી તો જાણીતી છે, અને વંદીદાદનો વિષય એટલો તો સાધારણ છે, કે તે બાબે આ ઠેકાણે કશું વિશેષ લખવાની અમારી મતલબ્ નથી.

એક બીજી બાબત, જે ઉપર અસલી ઇરાનીઓએ વધુ ધ્યાન આપેલું લાગે છે તે, ખગોળ વિદ્યા છે. અલબત એ બાબત અનેક નોસ્કોમા આવેલી જણાય છે, પણ તેવો એક આજ હયાતીમાં નથી. પણ અવસ્તાવાણીમાં જે છુટક છુટક ફકરાઓ આપણી નજરે પડે છે તે ઉપરથી અસલી ઇરાનીઓનાં આ બાબતને લગતાં જ્ઞાન વિષે કંઇક અજવાળું પડે છે. પણ તે છુટક કટકા બુકલા ઉપરથી ડૉ૦ **ગેગરે** જે સુંદર વિષય લખ્યો છે તે તો એક નાનો જેવો રસાલોજ છે, જેમાં આપણા નેયાગાનોની ખગોળ વિદ્યા બાબેની માહિતી અછા આકારમાં દર્શાવી છે. એ કીમતી વિષયનો ટુક ઈતિખાબ આ ઠેકાણે જોઇશું.

પહેલાં તો ખુદ્દ ગાથાના જમાનાથીજ અને હજરત **જરતોશ્તે** પોતેજ સૃષ્ટિ પોતાની શરૂઆતથીજ એક નિયમ પ્રમાણે ચાલે છે એમ જાહેર કીધું છે. આફતાબ અને સેતારાઓના માર્ગો બાંધી આપ્યા છે, માહતાબનું વધવું ઘટવું થાય છે, પૃથ્વી અને વાદળાંઓને અંતરમાં રાખ્યાં છે :—એ સઘળું **જરતોશ્તને** જાણીતું હતું. અલબત રોશની અને અંધકાર, બામદાદ, મધબપોર અને સાંજ, ઉંઘ અને ઉજાગરો, પવનની ઝડપ અને ધુમસ, એ સર્વનો બનાવનાર એકલો અહુરમજ્દ છે, એમ તો તેનાં મનથી નકીજ હતું. ત્યારપછીના જમાનામાં અવસ્તાવાણી બનાવનારા "જરથુસ્ત્રોતેમો"

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

(દસ્તુરાન દસ્તુરો) વધારે આગળ વધ્યા. જમીન અધર છે, અને તેને પડી જતી પરમેશ્વરેજ પોતાની કરામતથી બચાવી છે, એમ **જરતોશ્તે** જાહેર કીધા પછી દસ્તુરાન દસ્તુરોએ આલમને જણાવ્યું કે પૃથ્વી તો એક મોટી દયાળુ રક્ષણકર્તા માતા છે, જે જેમ બહોળી અને પહોળી છે તેમ વળી ગોળ અને લંબાણ હદવાળી છે. પૃથ્વી ગોળ છે આમ અસલી જમાનામાં પહેલું જાહેર કરનાર અવસ્તાવાણીજ છે.

આપણા નેયાગાનો જમીનને કોઇવાર ત્રણ ભાગમાં તો કોઇવાર સાત ભાગમાં વહેંચતા હતા. તેઓએ તેના ત્રણ કટિબંધ બનાવીને એમ દેખાડયું હતું કે વચલા કટિબંધમાં તેઓ પોતે વસતા, ઉપલા યાને ઉત્તર તરફનામાં તેમના હરીફ તુરાનીઓ વસતા, અને નીચલા અથવા દક્ષિણ કટિબંધમાં મધ્ય ઇરાન, બલુચિસ્તાન અને હિંદુસ્તાનનાં રેતાળ અને નિમકનાં રણો આવેલાં હતાં. અલબત પોતાને જે લોકો સાથ સંબંધ તેટલાજ લોકોથી દુનિયા વસેલી સમજીને તેઓએ આ ત્રણ વિભાગ પાડેલા જણાય છે. વળી દુનિયાને તેઓએ સાત ભાગોમાં પણ વહેંચી છે, જેઓ સાધારણ રીતે હફતકેશ્વરને નામે ઓળખાય છે. આ કેશ્વરોની વાત ખુદ ગાથામાં પણ આવી છે. આ સાતમાં 'ખનિરથ' નામે કેશ્વર સર્વની વચે છે, અને ત્યાં ઇરાનીઓ વસતા. તેની આસપાસ બાકીના છ કેશ્વરો આવેલા હતા, જેઓમાંના બે ઉત્તરે, બે દક્ષિણે, અને એકેકો પૂર્વ તથા પશ્ચિમે હતો. ડૉ૦ **ગેગર** સમજણ પાડે છે કે અસલ ત્રણજ વિભાગ હશે, જેમાંના વચલા ખનિરથની ઉત્તરે આવેલા કટિબંધને બે ભાગોમાં વહેંચી તેમને વોરૂ-બર્સ્તી, અને વોરૂ-જર્સ્તીનાં નામો મળ્યાં હશે. એજ મુજબ દક્ષિણ કટિબંધના પણ બે ભાગો પાડી તેમને વિદધફષુ અને ફ્રદધફષુનાં નામો આપ્યાં હશે; એ પછી ઉગમણુ તરફ સવહિ અને આથમણુ તરફ અર્જહિ નામના બે નવા ભાગો પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યા હશે.[1] આમ ખોલાસો આપીને **ગેગર** ધારે છે કે ખનીરથમાં ઇરાનીઓ અને આસપાસના કેશ્વરોમાં તેમની પાડોશી અને બીજી પ્રદેશી પ્રજાઓ વસ્તી હશે.

હવે આ કેશ્વરો અથવા કટિબંધને માથે વાદળાં અને ધુમસવાળો આકાશ, અને આકાશને માથે બેહસ્ત મનાતું. તેને ફ્રવષિ અથવા ફરોહરોએ અધર રાખેલું છે, કેમ કે તેઓથીજ જગત નિયમ પ્રમાણે ચાલેછે અને આકાશ પડી જતો નથી. આકાશ માટે અવસ્તાનો શબ્દ 'અસ્મન' છે, જેના અર્થ ઉપરથી એમ મનાતું કે તે પથરનો બનેલો છે. એમ છતાં એ પથરના આસ્માનને ઝડપવાળો ગણ્યો છે. આ બે એકએકથી ઉલટી વાતો છે, કેમકે પથરનો આકાશ પોતાનો વજન છતાં ઝડપ ધરાવે એ પહેલી નજરે અશક્ય લાગે છે. **ગેગર** જણાવતો નથી, પણ આપણ ખયાલ કરી શકિયે કે આકાશ સ્થિર દેખાયા છતાં ગતિ ધરાવે છે, અને તેમાં લાખો અને કરોડો ગોળાઓ પોતાના નિયમ મુજબ ફરે છે એમ આજની વિદ્યા શિખવે છે. તેટલી બધી નહિ તોપણ થોડી ઘણી માહિતગારી અસલી ઇરાનીઓને પણ હોવી જોઇયે; કેમકે જો તેમ નહિ હોયતો પછી પથરનો આકાશ ઝડપ ધરાવે છે એમ કહેવાનો અર્થ શો?

હોકાયંત્રની કેટલીક દિશાઓથી પણ આપણા પુરાણા પૂર્વજો જાણીતા જણાય છે. તેઓ ચાર દિશાથીજ નહિ પણ વાંકા જેવાં ખુણાંઓથી, તેમજ ઉત્તરના ખરાબ પવનથી પણ માહિતગાર હતા.

સૂર્યની વિદ્યા સંબંધી ખુબીઓ તેમને જાણીતી હતી. તેની રોશની અને ગર્મી કેટલી બધી અવશ્યની છે તે આજે આપણ સારી પેઠે જાણીયે છિયે, પણ અવસ્તા જમાનાના નેયાગાનો પણ આજ હજારો વરસો ઉપર જાણતા હતાકે સૂર્યના ઉગવાથી ઝાડપાન, હવા, પાણી વગેરે સ્વચ્છ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ

૧ ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians, &c, વૉ૦ ૧, સફે૦ ૧૩૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અગરજો સૂર્ય નહિ ઉગેતો હફ્તકેશ્વર જમીનનો દેવ દરૂજો યાને ખરાબી પાંથરી નાખનાર દુખ-દર્દોથી નાશ થાય.

ચંદ્રની પણ એવીજ ચોકસ ખુબીઓમાં એક એવી દેખાડી છે કે તે 'ગોસ્પંદ તોખમીં' છે, યાને તે ગાયઢોરનું બુન ધરાવે છે. આનો ખોલાસો **ગૈગર** એમ કરે છે કે અસલી ઇરાની-ઓની માયાપુંજી, જે તેમનાં ગાયઢોર, તેના વધારા અને આબાદાની ઉપર ચંદ્ર અસર કરતો તેઓ માનતા હતા.

સેતારાઓને અષવહિસ્તનો લેબાસ કહ્યાછે. હવે અષવહિસ્ત તે જગતને એકસરખા નિયમ મુજબ ચલાવનાર મવક્કલ ફરેસ્તો છે, અને તે નિયમને ચાલુ રાખવાનાં કામમાં સેતારાઓ મદદ આપે છે. આજે આપણ જાણિયે છિયે તેમ અસલી ઇરાનીઓ પણ જાણતા જ-ણાય છે કે તારાઓબી પોતાની ગતિ મુજબ નિયમસર ઉગતા અને આથમતા હતા. એ બાબતમાં જે સર્વથી સરસ દાખલો જોવો હોયતો ચાર નામીચા સેતારાઓનું અવસ્તામાં આવેલું છુટક વર્ણન છે, જે ઉપરથી **ગૈગર** એક જાણવાજોગ સમજણ ઉભી કરીને આપણા પૂર્વ-જોનાં વિદ્યાજ્ઞાનના સંબંધમાં તેઓ તરફનાં આપણાં માનમાં વધારો કરે છે. આ ચાર સેતારાઓ તેસ્તર, સતવશ, હફ્તોરંગ અને વનંત નામના છે. અવસ્તામાં એઓમાંના પહે-લાને ઉગમણના, બીજાને આથમણના, ત્રીજાને ઉત્તરના, અને ચોથાને દક્ષિણ તરફના આકાશનો સાહેબ ગણેલો છે. ડૉ૦ **ગૈગર** આ ચાર સેતારા-ઓને આજની વિદ્યાની મદદ લઇ આકાશના ચાર નામીચા સેતારાઓ સાથ સરખાવીને અવ-સ્તા જમાનાનાં ખગોળ જ્ઞાનને ખરૂં પાડી આપ-વાની તારીફ લાયક તજવીજ કરે છે. તેના જણાવ્યા મુજબઃ—

ઉત્તરનો હફ્તોરંગ તે 'પ્લેએડસ' નામના સેતારાઓનો ઝુમખો છે.

દક્ષિણનો વનંત તે મિન રાશીમાંનો 'ફોમલ-હૉટ' સેતારો છે.

પૂર્વનો તેસ્તર તે મોટો 'સિર્યુસ' સેતારો છે.

પશ્ચિમનો સતવસ તે લીરાના ઝુમખામાંનો મોટો વિગા તારો છે.

તેશ્તર સેતારાની અવસ્તામાં બહુ તારીફ કરતાં લખ્યું છે કે તે સઘળાં તારામંડળોમાં સર્વથી પહેલો, ઝળકતો, ભભુકદાર સેતારો છે, જે આખું વરસ આંખે દેખાતો નથી. તેસ્તર ગર્મી ઓછી કરીને વર્સાદ લાવે છે, અને પછી ઝાડપાનને જીવ આવે છે અને તેઓ જપાટામાં ઉગી નિકળે છે. હવે આ બીના જોકે હજારો વરસો ઉપર લખાઇ હશે તોપણ આજેબી તે ખરી પડે એમ છે. તેસ્તર તે **સિર્યુસ** સેતારો છે. સિર્યુસ જુન અને જુલાઇ માસમાં સૂર્યની જોડેજ ઉગે છે અને પછી મળસ્કે સહવારના તારા દાખલ દેખાવ દેતો દેતો નવેમ્બર માસમાં રાતનો તારો બની જઇ આખી રાત પ્રકાશે છે. આ તારો દેખાવ દેતાંજ સૂર્યની ગર્મીનું અતિઘણું વધી ગયલું જોર ઓછું થવા માંડે છે. એ વેળા વનસ્પતિમાત્ર સુકાઇ ગયલી હોય, જમીન કાળી થઇ ગયલી હોય, માણસો અને પ્રાણીઓ ગર્મી નહિ ખમાયાથી દેવાના જેવાં બની ગયાં હોય, તેઓ આ તારો ઉગવા માંડ-તાંજ પોતપોતાનાં દુઃખમાં ઘટાડો થતો જુએ છે. એમ કરતાં ઑગસ્ટની આખરી સુધીમાં તેસ્તર પોતાની પુરેપુરી મજબુતી મેળવી રહેછે, અને ત્યારેજ તેને તેના હરીફ 'અપઓષ' યાને બાળી નાખનારી ગર્મીના દેવ સાથ લડાઇ ચાલે છે, જેમાં શેવટની ફતેહ મેળવી, વર્સાદ વર્સાવી, તેનું જોર (ગર્મી) ઓછું કરી નાખે છે. આ વખ્તે તેસ્તરને વળી 'પરીક' નામના શત્રુઓ સાથ પણ લડવું પડે છે, જેઓ કોઇજ નહિ પણ આકાશમાંથી ઢગળા બંધ પડતા તારા રૂપી પથરાઓ છે. ઑગસ્ટની ૧૦ મી તારીખને શુમારે ગર્મી પુષ્કળ પડે છે, એટલે-જે એ વખ્તે અપઓષનું જોર ભારી રહે છે. એજ હિંગામમાં આકાશમાં "પર્સીડીસ" નામ-ના પથરાઓનું ટોળું આપણી પૃથ્વીના માર્ગ વચેથી પસાર થઇ જાય છે અને તે દરમયાન તેનાં ખેંચાણથી સંખ્યાબંધ પથરાઓ જમીન ઉપર પડે છે. આ પથરાઓનું પડવું તે ગોયા

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેશ્તરની લડાઇમાં તેના હરીફ પરિકોનું નાશ પામવું અને નાસી જવું છે. અપઓષ સાથની લડાઇ એક મહિનો સુધી ચાલે છે, તે દરમયાન આ લશ્કર પહેલું માર ખાઇ જાય છે.

હવે તેશ્તરની જોડે તેનો મદદગાર **સતવસ** તારો છે, અને એ બંનેની ભેગી મહેનત અને મદદથી જમીન પાણીથી તૃપ્ત બને છે. આ સેતારો જમીન અને આસ્માનની વચે ભટકતો ફરે છે. જેમ તેશ્તર ઉગમણનો તેમ તે આથમણનો સાહેબ છે. હવે તેશ્તર તે જેમ સિર્યુસ તેમ સતવસ તે **વિગા** તારો છે. પહેલો સવારે ત્યારે બીજો સાંજે, પણ એકજ દિને ભેગો દેખાવ આપે છે. ઑગસ્ટની શરૂઆતમાં સૂર્યોદયની આગમજ પશ્ચિમના આકાશમાં વિગા પ્રકાશે છે. તે તા૦ ૧ લી ઑગસ્ટે બપોરે ઉગી બીજી સહવારે ૪ વાગે અસ્ત પામે છે. એ વેળા તે અને સિર્યુસ ભેગા દેખાય છે, અને તે ઉપરથી અવસ્તાવાળા તેશ્તર અને સતવસ ભેગા મળી કામ કરવાની બિનાને ટેકો મળે છે. એજ વખ્તે વળી સિર્યુસ (તેશ્તર) અગ્નિ ખુણાં તરફ, ફોમલહૉટ (વનંત) નૈરૂત તરફ, વિગા (સતવસ) વાવ્ય તરફ, અને અર્સા-મેજરવાળા બે મોટા સેતારાઓ મિજાર અને એલ્યૉથ બરાબર ઉત્તરે પ્રકાશે છે. એ રીતે અવસ્તામાં ચાર સેતારાઓને પોતાની ચાર દિશાઓ ઉપર જે હાકમી ભોગવતા જણાવ્યા છે તે બિનાને આજની ખગોળ વિદ્યા આબાદ ટેકો આપે છે. સતવસ તેશ્તરનો જોડિયો છે, પણ તે એવી રીતે કે તેશ્તર જ્યારે સહવારમાં પૂર તેજ સાથ આકાશમાં પ્રકાશે છે અને તેજમાં વધે છે ત્યારે તેનો જોડિદાર સતવસ સાંજે દેખાવ દેવા છતાં ઓછું તેજ દેખાડે છે, અને જ્યારે તેનું તેજ વધે છે ત્યારે તેશ્તરનું ઘટે છે. એ રીતે જ્યારે સહવારમાં તેશ્તર ત્યારે રાત્રે સતવસ જોર મારે છે, અને શત્રુઓ સામે લડાઇ ચલાવી તેમનો સંહાર કરે છે.

ફસલ ૨—ઇરાની ભાષાઓ.

ગાથા અને અવસ્તાની ભાષા.

પેશદાદ પાદશાહોની ભાષા કઇ હતી તે કહેવું અશકય છે. કેયાની પાદશાહો ઘણું કરીને ગાથા અને અવસ્તાવાળી ભાષા વાપરતા હોવા જોઇયે. હખામની અને પેહલવી અને પાજંદ ભાષાઓ બહુ પાછળા વખ્તની છે, પણ આપણી તવારીખના આ ભાગમાં જ્યારે આપણે અસલી ઇરાનીઓની પાદશાહી સિવાય હર પ્રકારની તવારીખ આપી છે, ત્યારે તેમની ભાષા સંબંધી કંઇક વિવેચન કરવું જોઇયે છે. જે ભાષામાં આપણી અવસ્તાવાણી લખાયલી છે તેને કયું નામ આપવું તે હજી ભાષાશાસ્ત્રીઓ નકી કરી શકયા નથી. તેને અર્ધી સદી ઉપર **જંદ** ભાષાનું નામ આપવામાં આવતું હતું, પણ તે ખોટું નામ હતું. **જંદ** શબ્દ અવસ્તાના 'અજઇન્તિશ' શબ્દ ઉપરથી નિકળ્યો છે. એ છેલો બોલ અવસ્તામાં કોઇ ભાષાના અથવા અવસ્તાની ભાષાનાં નામ દાખલ ઓળખાયો નથી. **આંક્વિટલ ડુ પેરોં**એ એને એક ભાષાનું નામ ઠોકી બેસાડવાથી આજસુધી એવી ભૂલ થતી આવી હતી કે જંદ એ આપણાં ધર્મ પુસ્તકો વગેરેની ભાષા છે. પણ તેના પછી અવસ્તાવાણીનો બહોળો અભ્યાસ કરીને યુરોપિયન વિદ્વાનો—તેમાં **હાઉગ અને ગેલ્ડનર** વગેરે—એ જાહેર કીધું છે કે જંદ તો માત્ર અસલ અવસ્તાનાં લખાણોની સમજણ, ખોલાસો, અથવા શરેહ માટે વપરાતો શબ્દ છે, અને પાછળા જમાનાઓમાં જ્યારે અવસ્તાની ભાષા વપરાતી બંધ પડયાથી એમાં થયલાં લખાણો સમજવાં કઠણ થઇ પડયાં ત્યારે પેહલવી ભાષામાં તેમની શરેહ અથવા તરજુમા થયા તેમને 'જંદ' નું નામ મળ્યું. એટલામાટેજ આપણાં અસલ પુસ્તકો અવસ્તા વ જંદને નામે ઓળખાય છે: એટલેજે અસલ પુસ્તક (અવસ્તા) અને તેની શરેહ "(જંદ)ને સાધારણ રીતે આપણા લોકો "જંદ અવસ્તા" એમ આ નામો ફેરબદલ કરીને બોલે છે અથવા લખે છે તે પણ ભૂલ છે.

બીજા હાથ ઉપર 'અવસ્તા' નો અર્થ 'પવિત્ર વાણી' થાય છે, એટલે પવિત્ર વાણીનું જે પુસ્તક તે અવસ્તા. એટલામાટે એ વાણીની ભાષાને જંદ કહી શકાય નહિ. તે ભાષા કઇ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતી અથવા તેનું નામ શું હતું તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. વિદ્વાનો તેને "અવસ્તા ભાષા" કહે છે, માટે આપણબી એજ નામે તેને ઓળખીશું. કેટલાકો તેને "જુની બાખ્ત્રીયન" ભાષા કહેવા માંગતા હતા. પણ એમ જો ગણિયેતો અવસ્તાની ભાષા માત્ર બલ્ખબામીમાંજ વપરાતી હતી એમ ઠરે. માટે એ તકરાર **ગેલ્ડનર** કબૂલ રાખતો નથી. તોપણ ખરું જોતાં આપણી અવસ્તા ભાષાનું મૂળ વતન બલ્ખં હતુ. એ ભાષાનો પ્રથમ ફેલાવો આજનાં ઇરાન દેશના પૂર્વ ભાગમાં થયો હતો, જે વેળા કેયાની પાદશાહોની હકુમત ચાલતી હતી, અને તે હકુમત તે વેળાએ ઇરાનના ઉગમણ ભાગમાંજ મૂખ્ય હતી. તે જમાનાઓમાં આથમણ ઇરાન ઘણું જાણમાં આવેલુ જણાતું નથી. **ડાર્મેસ્ટેટે** અવસ્તા ભાષાનું વતન ઇરાનના પશ્ચિમ ભાગને—મીડયા અને પર્સીસના પ્રાંતોને—ગણવા માંગે છે, કેમકે તે તરફ **જરતોશ્તનો** જન્મ થયો હતો, અને તે તરફજ **જરતોશ્તના** જાયેનશીનોનું મૂળ મથક (રએ—રઘ જરથુસ્ત્રિશ) હતું. પણ અવસ્તા ભાષાનો જન્મ **જરતોશ્તને** લીધે અથવા તેના ગાથાવાણીને થકી થયો હતો નહિ. એ ભાષાતો પૈગામ્બરની આગમજ સેંકડો વરસોની હયાતી ભોગવતી હોવી જોઇયે, અને તેથી એ ભાષામાંજ ગાથા અને અવસ્તા વાણીના ભણતરો રચાયાં હતાં. આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે ખુદ ગાથાની આગમજ 'યથા અહુ વઇર્યો' વગેરે બંદગીઓ જોડાઇ હતી અને તે એજ ભાષામાં જોડાઇ હતી.

હવે આ બંને—ગાથા અને અવસ્તાવાણી—નાં જે લખાણો આજે આપણી કને મોજુદ છે, તેમની ભાષા તપાસતાં વિદ્વાનોને તે બંનેમાં કેટલોક એવો તફાવત જણાયો છે કે જે ઉપરથી **ગેલ્ડનર** એ બંનેને કોઇ મૂળ ભાષાની બે જુદી જુદી બોલીઓ ગણવાને લલચાય છે. માઠાં ભાગ્યે વખ્તેવખ્તની રાજદ્વારી આફ્તોને લીધે આપણાં પાદશાહી કેતાબખાનાંઓ નાશ પામવાથી આજે આપણી કને અવસ્તાવાણી જેવું જે કંઇ બાકી રહ્યુ છે તે સાહિત્ય એટલું થોડું છે કે તે ઉપરથી ખરા સાર ઉપર આવવાનું ભાષાશાસ્ત્રીઓને માટે મુશ્કેલ છે. **ગેલ્ડનર** મુજબ આપણા ગાથા અને અવસ્તાનાં લખાણોનો સંગ્રહ કરિયે તો તે યુનાની કવિ **હોમરની** 'ઇલ્યડ' અને 'ઑડિસી' નામની કવિતાઓને ભેગી કર્યાથી જે એક દફ્તર બને તે કરતાં બેવડો થાય. એટલા નાનકડા સંગ્રહ છતાંબી વિદ્વાનો કહેવા માંગે છે કે ગાથાની ભાષા ઉગમણ ઇરાનની અને બીજા અવસ્તાની ભાષા આથમણ ઇરાનની છે.

પણ ડૉ० **હાઉગ** એ તકરારને આ રીતે તોડે છે—તો જોકે આ બંને બોલીઓ એકજ વખ્તે હયાત હતી કે નહિ, અથવા એ બે બોલીઓ એકજ દેશમાં જુદા જુદા જમાનામાં વપરાઇ હતી કે કેમ, એ સવાલનો નિર્ણય કરવાનું **હાઉગ** જેવો પણ મુશ્કેલ માને છે. તેનાં મત મુજબ, આ બંનેમાં જેમ એકજ શબ્દોના ઉચારોમાં ફર્ક જણાય છે તેમ તેમની વાક્યરચનામાં પણ ફેર માલુમ પડે છે. હવે ઉચારનો ફર્ક તો એકજ જમાનામાં બે જુદાં જુદાં શેહરો ખાતે વપરાતી એકનીએકજ ભાષામાં પણ રહે છે, તે આજે આપણી ગુજરાતી ભાષાના સંબંધમાં આપણ જોઇયે છિયે. સુરત અને અમદાવાદની ગુજરાતી ઉચારમાં તેમજ જોડણીમાં ફેર ધરાવે છે; તેમજ કાઠિયાવાડમાં વપરાતી ગુજરાતી ઉપલાં બે શેહેરોની ગુજરાતીથી જુદા ઉચારો દેખાડે છે. એટલામાટે ગાથા અને અવસ્તામાં શબ્દોના જુદા જુદા હેરફેર ઉચારો ઉપરથી કાંઇ એ બંને જુદા જુદા દેશ યા જુદા જુદા જમાનાની ભાષાઓ સાબેત થઇ શકશે નહિ.

આ ફર્ક માત્ર એટલોજ છે કે ગાથામાં સ્વરોના જે ઉચાર લાંબા છે તે ત્યારપછીના અવસ્તામાં ટુકા થઇ ગયા છે. હવે ગાથા તેનાં નામ મુજબ ગાવામાં આવતા હતા, અને ગાતી વેળા ગાનાર ઉચારો લાંબા કરે, સૂર લે અને ટુકા ઉચારને લંબાવે એ કેવળ કુદ્રતી છે.

આમ હોવાથી ગાથાવાણીના શબ્દોના ઉચ્ચારો લંબાતા ગયા, અને જ્યારે તેને અવસ્તા ભાષાની હયાતીમાં અથવા તે બાદ લખી લેવામાં આવી ત્યારે ધર્મગુરૂઓને જેમ મ્હોડે હતી તેમજ—એટલે ટુકાને બદલે લાંબા ઉચ્ચારો સહિત—એ વાણી ઉતારી લેવામાં આવી. આથી ગાથાનું લખાણ લાંબા સ્વરો સાથનું અને તેટલામાટે લાંબા ઉચ્ચારોનું જણાય છે. બીજા અવસ્તાના શબ્દો લાંબા નથી તેનું કારણ એ કે તેઓ કાંઇ ગાયન દાખલ ગવાતા નહતા અને તેથી તે લાંબા બોલાતા નહતા, અને લાંબા ઉચ્ચાર થતા નહતા તેથી જે જમાનામાં તેમને નોંધી લેવામાં આવ્યા તે જમાનામાં ધર્મગુરૂઓ જેમ ટુકો ઉચ્ચાર કરતા હતા તેમજ તેમને ઉતારી લીધા.

આ સઘળી સમજણ આપવા છતાં **હાઉગ**[1] એમ કહેવા નથી માંગતો કે બીજા અવસ્તા ગાથાનાજ જમાનાના હતા. ગાથાની રચના ઘણી બાબતોમાં અવસ્તાનાં બીજાં લખાણોથી એટલુંબધું જુદાપણું ધરાવે છે કે જેથી ગાથા વધારે પુરાણા સાબેત થાય છે. વેદ જે સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયા છે તેમાં અને પાછળી સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણો ફર્ક છે. પણ એટલો બધો ફર્ક ગાથા અને અવસ્તા વચ્ચે નથી; તેમજ **હોમર** કવિએ વાપરેલી અસલી યુનાની ભાષા અને ત્યારપછીની બીજા લખનારાઓની એ ભાષા વચ્ચે છે એટલોપણ ફેર આપણી અવસ્તાવાણીનાં ઉપલાં બંને લખાણો વચ્ચે નથી. **હાઉગ** ધારે છે કે આ બંને એકનીએકજ ભાષાનાં લખાણો છે, તફાવત એજ કે તેઓ વચ્ચે એક કે બે સદીનો અંતર પડેલો છે; એટલે જે ગાથાની રચના પછી એક શોથી બશો વરસે અવસ્તાનાં બાકીનાં સાહિત્યો રચાયાં હતાં.

ગાથાની ભાષા આ રીતે ઘણી પુરાણી છે. તે પાછળી સંસ્કૃત કરતાં તો ઘણીજ જુની છે, અને વેદમાં વપરાયલી સંસ્કૃત બરાબરનો તેનો જમાનો છે. ધન્ય છે યુરોપિયન આલમાઓને, કે તેમની મહેનતથી આપણુ આજે આપણી આ જુનામાં જુની ભાષામાં શું લખેલું યા રચેલું છે તે સમજવાને શક્તિવાન થયા છિયે, જ્યારે આજના સંસ્કૃતના ખાં જેવા ગણાતા હિંદુ પંડિતો અસલી વેદમાં શું લખેલું છે તે કેટલીક વાર સમજી કે સમજાવી શકતા નથી, પણ તે ઉપર શરેહ કરી જનારા **સાયણ** જેવા વિદ્વાનોનો આધાર શોધવા દોડે છે. અવસ્તા અને વૈદિક સંસ્કૃત એક મૂળ ભાષાની બે પુત્રીઓ છે તે તો આજ વરસો થયાં સિદ્ધ થઇ ચૂકેલું છે. એ બે વચ્ચે જેટલો સંબંધ છે તેટલો બીજી કોઇ પણ બે પુરાણી આર્ય ભાષાઓ વચ્ચે જાહેર થયો નથી. પાછળી સંસ્કૃતતો હિંદુઓ અને ઇરાનીઓના છુટા પડયા પછી લાંબે વરસે બનેલી નિ:શંક છે. અવસ્તા અને વેદની ભાષાઓમાં વ્યાકરણનો તફાવત જેટલો નથી તેટલો માત્ર ઉચ્ચારનો ફર્ક છે. તોપણ અવસ્તામાં વ્યાકરણનું ધોરણ નથી; કાંઇ કાયદા બાંધેલા નથી; રચનારાઓએ ગોયા પોતાને સ્વતંત્ર રાખ્યા હોય તેમ વાક્યરચના વાપરી છે, અને બીજાં સાહિત્યો કરતાં ગાથામાં આ છુટ વધારે જણાય છે. **હાઉગ** કહે છે[1] કે ગાથામાં જે કિસમની ભાષા વપરાઇ છે તે **જરતોશત**નાં પોતાનાં વતનમાં વપરાતી બોલી હતી, એમ માનવાને કશી આનાકાની લાગતી નથી.

પણ ગાથાની રચનાની આ ખામી તો મૂળ ભાષા સાથ તેનો અતલગનો સંબંધ સાબેત કરનારી છે. **હાઉગ** મુજબ[2] અસલી ઇરાનીઓ યા બલ્ખબામીવાળા વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ પાછળ જોઇયે તેટલું ધ્યાન આપ્યું ન હતું, અને તેનો અભ્યાસ ભણેલા દસ્તુર મુબદોમાં એક ધંધા દાખલ ચાલ્યો ન હતો. તેઓમાં **પાણીની**, **કાત્યાયણ**, કે **પતનજલી** જેવા વૈયાકરણિઓ થઇ ગયા ન હતા. તેઓ સઘળું સાહિત્ય મ્હોડે રાખતા હતા, અને પાછળથી તે મ્હોડેનું જ્યારે નોંધી લેવાયું ત્યારે જે હાલતમાં તે મળ્યું તેમજ નોંધાયું હતું. આથી

[1] Essays on the Parsees, સ૦ ૭૩ અને ૭૫.

[1] Essays on the Parsees, સ૦ ૭૪.
[2] તેજ, સફે ૭૬.

વાક્ય રચનામાં અનેક ખામીઓ હતી તે રહીજ ગઇ, અને તેજ ખામીઓ આજે વિદ્વાનોની નજરે પડે છે.

ડૉ૦ **ગેલ્ડનર**[1] પણ અવસ્તા ભાષાનાં વ્યાકરણની ગોઠવણીની એવીજ ખામી કહાડે છે, તોપણ તેનાં પુરાતનપણાં અને અસલીયાતને માટે **હાઉગ**ના જેવોજ ઉંચો વિચાર આ વિદ્વાન પણ ધરાવે છે.

હવે અવસ્તા ભાષાની લીપી વિશે આપણ કશું જાણતા નથી. **ગેલ્ડનર** કહે છે કે મહાત્મા **સેકંદર**ની આગમજ અવસ્તાવાણી કઇ લીપીમાં લખાતી હશે તેની આપણને ખબર નથી. સાસાની જમાનામાં તેની જે લીપી હતી તેજ આજે પણ ચાલુ છે. એ લીપીમાં જોડાક્ષરોની ખાસ જુદી નિશાનીઓ જેવું કાંઇ નથી, તો જોકે વ્યંજનો કેટલીક વાર ચાર સુધી એકબીજા સાથ જોડાઇને બોલાય છે. અવસ્તાના આ લીપીમાં લખેલા જે કોઇબી પુરાણા હસ્ત લેખો હોય તો તે ઇસ્વી ૧૪ મી સદીની આગમજના તો મળતાજ નથી—જે કંઇ મળે છે તે એ સદી પછીનું મળે છે. અવસ્તાની લીપી ડાવાને બદલે જમણા હાથ તરફથી લખાય છે, અને એકેએક અક્ષર—સ્વર તેમજ વ્યંજન—છુટો લખાતો હોવાથી ગમે એવા જોડાક્ષરોવાળા શબ્દનો ઉચાર પણ બરાબર જેમ લખાયો હોય તેમ થઇ શકે છે. હજરત **જરતોશ્ત** અને **ગુશ્તાસ્પ**ના જમાનામાં અવસ્તા ભાષાની લીપી કઇ કિસમની હશે, અને તેની બારાખડી કેમ નોધાની હશે, તેનો ખયાલ પણ આવી શકતો નથી. શું તે અસલી ખેલ્દીયનોના જેવી ખીલારોકી હશે, અને તેથીજ તેના ઉપરથી નિકળેલી હખામની ભાષા ખીલારોકી હતી? આજના અવસ્તાના હરફો શું અસલમાં ખીલારોકા હશે, અને પાછળથી તેમને હાલના જેવો શોભતો આકાર મળ્યો હશે? એ બાબતમાં કાંઇ કહી શકાતું નથી.

હવે કેયાની જમાનામાં શું માત્ર અવસ્તાની ભાષાજ વપરાતી હતી કે કોઇ બીજીબી ભાષા પણ જાણીતી હતી? એ અગત્યનો સવાલ છે. **હાઉગ** મહમદિયાન ગ્રંથકારોને આધારે કહે છે કે એવી અનેક ભાષા અથવા બોલીઓ ઇરાનીઓમાં ચાલુ હતી, જેમકે સુગ્ધી, જાબૂલી, સકજી, હીરીવી (હેરાતી). આ ભાષાઓ આજે મરણ પામી છે; પણ પાર્સી, દરી, પેહલવી અથવા પેહલવાની, વગેરે હજી હયાત છે. અસલી ઇરાનવેજમાંથી ટોળાઓ છુટા પડયા ત્યારે તેઓ પોતાની જોડે જે અસલ ભાષા લેતા ગયા તે વખ્ત જવે ફેરવાતી ગયાથી જુદી બોલી દાખલ ગણાઇ હશે, અને તેથીજ ઇરાની તાયફો સુગ્ધમાં ઉતર્યો ત્યારે ત્યાં વપરાતી બોલીને નવું નામ મળ્યું, તેમજ જયારે તાયફાઓ દક્ષિણે જાબૂલ, સીસ્તાન અને હેરાત ગયા ત્યાંની બોલીઓ પણ જુદી બોલી દાખલ ઓળખાઇ હશે. પાર્સી અથવા ફાર્સી ભાષા અસલ પર્સીસના પ્રાંતમાં હખામની તબક્કાની પહેલી પાર્સી પાદશાહાત ચાલુ થાય તે આગમજની ત્યાં વપરાતી હોવી જોઇયે, અને તે અવસ્તા ઉપરથી અપભ્રંશ થયલી ભાષા હતી એમ આગળ ખુલાસાવાર સમજાવવામાં આવ્યું છે. દરી ભાષા દરબારમાં વપરાતી હતી,[1] જેમાં અને પાર્સીમાં કંઇ જીવ જેવો ફર્ક નહતો. પણ પેહલવી ભાષા જુદીજ અગત્યતા ધરાવે છે, માટે તે બાબે આગળ કેટલુંક બયાન કરવામાં આવશે.

હખામની ભાષા.

કેયાની વંશની સમાપ્તી પછી અવસ્તા ભાષા ખરાબ થઇ હોય અને પડતી નખાયાથી મરણ પામી હોય એમ લાગે છે, કેમકે ઇરાનમાં એસીર્યન જેવા સેમિટિક લોકોનો અમલ ચાલુ હતો તેમની ભાષા અને મજહબ અને રીતભાત કેવળ જુદાં હતાં. આ એસીર્યનોને ઇ. પૂ. ૮ મી સદીમાં શિકસ્ત આપીને ઇરાનમાં પોતાનું નવું રાજ્ય સ્થાપનાર મીડયન લોકો, જેઓ ઇરાની અને મજદયસ્ની હતા, તેમનો ધર્મ

૧. ગૈગર-દારાબ, Eastern Iranians, દ૦ ૨, સફે ૧૬૧.

૧ Essays on the Farsees, સફે ૬૬, નોટ ૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જરતોસ્તી હતો, પણ અવસ્તા જબાન તેમના જમાનામાં કાયમ હતી કે નહિ તે કહી શકાતું નથી. તેમના વખતનાં કશાં દફતરો કે લખાણો આપણા હાથમાં આવવા પામ્યાં નથી. વળી તે જમાનાના પાદશાહોએ પહાડો ઉપર લેખો કોરાવ્યા હોય એવુંબી કાંઇ જણાતું નથી. એટલા માટે મીડયન લોકોની ભાષા વિશે આપણ કેવળ બેખબર છિયે.

એ પછી નવી શેહનશાહાત હખામની ટોળાના પાર્સીઓએ સ્થાપી, જેમનાં લખાણોબી આપણા હાથમાં ઝાઝાં આવ્યાં નથી—જે કંઇ છે તે પહાડો ઉપરના લેખો છે. તોપણ એ લેખો ઉપરથી તેમની ભાષા બાબે આપણને ઘણુંક જ્ઞાન થાય છે. એ ભાષા અવસ્તા ભાષા ઉપરથીજ નિકળેલી—બલકે તે પુરાણી જબાન બિગડીને આ નવી બનેલી જણાય છે. તેમાં અને અવસ્તામાં શો ફર્ક છે——ખરૂં જોતાં શો સંબંધ છે——તે એક જુદાજ ગ્રંથમાં આપણ તફસીલવાર જોઇ ચૂકયા છિયે,[1] માટે અહીં તે સર્વ પાછું લંબાવવાની જરૂર નથી. એ ભાષા આજની ફાર્સીની માતા છે, તોપણ એ બંને વચે ઘણો ફેર છે. હખામની જબાન પણ પાર્સીને નામે ઓળખાઇ છે, કેમકે પાર્સના પ્રાંતની પહેલી ભાષા તેજ હતી. આજની ફાર્સીમાં નામો અને ક્રિયાપદોનાં જાતજાતનાં રૂપો લગભગ નહિ સરખાં છે, અને જાતિ બાબે તો તદન બેદરકારી જણાય છે; પણ અસલી પાર્સી યાને હખામનીમાં અવસ્તા અને વેદિક અને સંસ્કૃત ભાષાઓમાં જણાય છે તેવાં ઘણાં રૂપો હજી જળવાઇ રહેલાં માલુમ પડયાં છે. નવી ફાર્સીનાં આ રૂપો અને મત્યો આસ્તે આસ્તે કયારથી ઘસાઇને પડતા નખાયા તે જણાતું નથી, પણ **હાઉગ** મુજબ[2] ઇસ્વી સનની આગમજથી તેની શરૂઆત થવી જોઇયે.

પાદશાહ **દારાયસ**ના લેખો સોનેરી અને બીજા રંગોથી રંગેલા હતા.[1] આ લેખોનાં લખાણને "દિપિસ" નામ મલ્યું છે, અને તે 'દિપ્' ધાતુ ઉપરથી નિકળેલો શબ્દ છે. એજ મુજબ 'દફતર' 'દીવાન' દબિસ્તાન,' વગેરે કેતાબ અથવા લખાણનો અર્થ સૂચવનારા શબ્દો નિકળ્યા છે. સંસ્કૃતના 'લિપ્' ધાતુનો અર્થ રંગવું, ખરડવું, લપેટવું અને તે ઉપરથી શેવટે લખવું એવો થાય છે; અને તેને મળતોજ હખામની ધાતુ 'દિપ્' પણ છે. આ ઉપરથી એટલું તો સાબેત થાય છે કે હખામની પાર્સીઓ લખી વાંચી જાણતા હતા; તેઓની એક ભાષા હતી, જેમાં તેઓ લખીને પોતાના વિચારો જાહેર કરી શકતા હતા. અવસ્તામાં લખવાના સંબંધમાં કશા ધાતુ કે શબ્દો મળતા નથી; તે જમાનાઓમાં સઘળું મહોડે કરવામાં અને મહોડે ગાવા અથવા ભણવામાં આવતું હતું, તેથી ત્યાં આપણને 'દરેથ્ર' (યાદ કરવા) અને 'મરેથ્ર' (મહોડે બોલવા) ના શબ્દો મળે છે. પણ મીડયન જમાનામાંબી સઘળું મહોડેજ થતું હોય અને લખાતું કાંઇ નહિ હોય એમ લાગતું નથી; કેમકે **હિરૉડોટસે**[2] આ વાત જાહેર કરેલી છે કે પહેલા મીડ પાદશાહ **ડીઓસીસે** તખ્તે બેઠા પછી પોતાનાં રાજ્યમાં બનેલા મુકદમાઓની અરજી લખીને દરબારમાં રજુ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો. **સ્પીગલ** મુજબ[3] આપણને આજ સુધી નહિ જણાયલા એવા કોઇ પાદશાહોએ મીડયામાં તેમજ આર્મિન્યામાં કેટલાક ગુચવણ ભરેલા લેખો કોરાવેલા જણાય છે. આ સર્વ લેખો ગોયા પશ્ચિમ ઇરાન અને તેનીબી પશ્ચિમે એસીર્યા અને બેબિલોન્યાનેજ અનુકૂળ હોય તેમ ઉગમણ ઇરાનમાં આ જાતનાં લખાણોની કશી નિશાન મળતી નથી, તો જોકે મો. **ડેરિયે** નામે

૧ જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૩, ફસલ ૧.

૨ Essays on the Parsees, &c, સ૦ ૬૭.

૧ ગૈગર–દારાબ; Eastern Iranians, દ૦ ૨, વધારો, સ૦ ૨૭૩.

૨ દફ૦ ૧, સ૦ ૧૦૦.

૩ ગૈગર–દારાબ: Eastern Iranians &c, દફ૦ ૨, વધારો, સ૦ ૨૭૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મુસાફર બલ્ખ અને ફરાહ ખાતે કોઇ જાતના લેખો શોધી કહાડવાનું જણાવી જાય છે. આ બિના દેખાડે છે કે આથમણ તરફના ઇરાનીઓ ઉગમણવાળાઓ કરતાં વધારે સુધરેલા હતા, પણ તેમનો એ સુધારો વખતના દોર સાથ થયલો સમજવો.

હવે હખામની જમાનાના લેખોવાળી ભાષાના અક્ષરોની ઉત્પત્તિ બેબિલોન્યનોની બારાખડી ઉપરથી થયલી મનાય છે, અને તેબી મહાત્મા **કુરૂશે** બેબિલન ફતેહ કીધા પછીજ આમ થયલું ધારવામાં આવે છે. પણ પાછળથી આ અક્ષરો ઘણાજ ભારી અને ગુચવણ ભરેલા જણાયાથી હખામનીઓએ પોતાની નવી બારાખડી બનાવી હતી. વળી માત્ર આ લેખોનાં લખાણથીજ તેઓએ સબુરી પકડી નહિ, પણ પાદશાહી ફરમાનો, નામાં, તથા બીજા ગ્રંથોને માટે તેઓએ વધારે સહેલ ભાષા વાપરવા માંડી હશે એમ જણાય છે, કેમકે આ પાછળાં લખાણો ખીલારોકી ભાષામાં લખવાં પહડવાં બહુ કઠણ કામ ગણાય, અને તેમ હોવાથી એવી મુશ્કેલ લીપીમાં સંસાર વ્યવહાર કે રાજકામ ચાલી શકે નહિ. પાદશાહો તરફનાં નામાંઓ, ફરમાનો, વગેરે બાબે જેમ **ટીશ્યસ** નામે યુનાની લખનાર જણાવી ગયો છે તેમ **હિરોડોટસે** પણ લખ્યું છે, માટે એ બાબતમાંતો કશો શક રહેતોજ નથી. અને જ્યારે બેબિલોન્યન લોકો પોતાના લેખોની ભાષા ઉપરાંત વાપરવેશ માટે સાધારણ, સહેલ ભાષા વાપરતા હતા, ત્યારે હખામનીઓમાંબી તેવી એક સહેલ ભાષા હોય એ કેવળ કુદરતી છે—પછી તે જબાનબી પોતાના આ સેમિટિક પાડોશીઓ ઉપરથીજ લીધી હોય તો તે બનવાજોગ છે. ઇરાનની પડોશમાં બેબિલોન્યન અને એસીર્યન સેમિટિક લોકો હોવાથી હખામની જમાનાથી તે છેક સાસાની જમાના સુધી અને ત્યારબાદ આરબોના દોરમાં પણ ઇરાનને એ સર્વ પાડોશીઓની ભાષાઓ વાપરવાની ગોયા ફરજ થઇ પડેલી ઇરાનની આખી તવારીખ જાહેર કરે છે.

અશ્કાની ભાષા.

હખામનીઓનું રાજ્ય ગયા પછી પચાશ વરસમાં ઇરાનમાં પાછો અર્ધ-ઇરાની પ્રજા દાખલ પાર્થ્યન અથવા અશ્કાની લોકોનો અમલ થયો, જેમની ભાષા વળી જુદીજ હતી—બલકે પોતાની ભાષા ગોયા નહિ હોય તેમ તેઓના પાદશાહો પોતાના સિકાઓ યુનાની જબાન અને યુનાની અક્ષરોથી ઓળખાવતા હતા. તોપણ મો. **લેવીએ** અશ્કાની જમાનાનાં ઇરાની લખાણ બાબે રચેલા પોતાના ગ્રંથમાં કેટલાક સિકાઓ એવા નોંધ્યા છે, કેજેઓ ઉપરની ઓળખ અશ્કાની યાને ઇરાનની તે વખતની સ્વદેશી ભાષામાં આપેલી છે. આ સ્વદેશી ભાષા તે કઇ? આ નવી કિસમના સિકાઓ હમદાન, શીરાજ, કેર્માન જેવા પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ઇરાનનાં શેહરો ખાતે પાડેલા જણાય છે, જેમની એક બાજુએ આતશનું પાત્રુ અને બંદગી કરનાર મુબદ છે. કેટલાક સિકાઓ ઉપર તો **સ્પીગલ** કહે છે કે અહુરમજદની સુર્ત કોત્રેલી છે, જે હખામની જમાનામાં પર્વતો ઉપર કોત્રેલી સબીને મળતી છે. પણ એ સબીઓ ખરેખર હોરમજદનીજ છે એમ હજી સિદ્ધ થયું નથી; એ તો માત્ર ફરોહરનો ચિતાર છે, અને અશ્કાની પાદશાહોએ પોતાના સિકાઓમાં તેજ નકલ કીધેલી છે. પણ આ સઘળા જરતોશ્તી નિશાન આપનારા સિકા અશ્કાની પાદશાહોના નહિ પણ તેઓએ નેમેલા ઇરાની (મજદયસ્ની) છત્રપો યાને હાકમોના સાબેત થાય છે, કેમકે તેમનાં માથાં ઉપર તાજ નથી.

આ સિકાઓ ઉપરના અક્ષરો ઇ. પૂ. ૩જી અને ૪થી સદીમાં જાણીતી આરામિક નામે જબાનના દાખલ ઓળખાય છે, અને તે ઉપરથી અટકળ થઇ છે કે ઇરાનમાં એ જબાન અથવા તે ઉપરથી ઉપજાવી કહાડેલી બોલી વપરાતી હશે. એજ કિસમના અક્ષરોવાળા લેખો હોલવાન અને ખુજીસ્તાન પ્રાંતોખાતેથી પણ મળ્યા છે. હવે કેટલાક સિકાઓ ઉપરની જબાન વળી ત્રીજી કિસમની છે, જેને **લેવી**

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

"પશ્ચિમ તરફની પેહલવી" એવું નામ આપે છે, અને તે ભાષાને અશ્કાનીઓની પોતાની ગણે છે. વળી એજ ભાષા પહેલા સાસાની પાદશાહોના લેખોની ભાષા છે, તો જોકે તેમના સિકાઓ ઉપર એજ જબાન જણાતી નથી. તેઓના જમાના પછી એ જબાન–યાને આથમણની પેહલવી–તદન મરણ પામેલી જણાય છે. સાસાનીઓની ભાષાની બારાખડીને મળતા અક્ષરો આ નવા અશ્કાની સિકાઓ ઉપર જણાયા છે, તોપણ તે ઉપરથી સાસાની પેહલવી જન્મ પામેલી ગણાતી નથી; પણ એ બંનેની ઉત્પત્તિ ઉપર કહેલી અરામિક ભાષા ઉપરથી થયલી મનાય છે. એજ ભાષાના અક્ષરો બેબિલોન્યન, એસીર્યન, અને હખામની જમાનાના વજનો, મોહોરો અને ઝવેરાતો ઉપર જણાયા છે. એજ અક્ષરો ઉપરથી પ્રથમ દક્ષિણ ઇરાનની પેહલવીએ જન્મ લીધો, એમ જયારે **સ્પીગલ** મત આપેછે ત્યારે **લેવી** તેને ઉગમણ-પેહલવીનું નામ આપેછે.

પેહલવી ભાષા.

પેહલવીના આ વિભાગો ગુચવાડા ભરેલા છે, તોપણ એ ભાષાનાં જુદાં જુદાં રૂપો જુદે જુદે વખ્તે ચાલુ રહી પછી મરણ પામેલાં હોવાથી, તેમને એક બીજાથી ઓળખાવવા માટે આ વિભાગો અગત્યના છે. અશ્કાનીઓના જમાના પછી નવી સાસાની પાદશાહાત દક્ષિણ ઈરાનમાં—પર્સીસના પ્રાંતમાં—ચાલુ થઈ, માટે ત્યાં તે વેળા ચાલતી પેહલવી ભાષા હવે સર્વોપરી ગણાઇ, પણ તે પેહલવી અશ્કાની-પેહલવીથી પોતાની બારાખડી, લીપી કે અક્ષરોમાં જુદી નહતી. શરૂઆતમાં આ ભાષાનાં રૂપો બહુ અધુરાં હતાં. અક્ષરોમાં માત્ર ત્રણજ સ્વરોની નિશાનીઓ હોવાથી બહુ ગુચવાડો અને અગવડ પેદા થાય તેમાં નવાઈનથી. પણ રફતે રફતે અક્ષરોમાં વધારો થતો ગયો અને **કોબાદ** પાદશાહના જમાનામાં જોડાક્ષરો જેવાં રૂપો પણ વપરાતાં થયાં. પેહલવીના અક્ષરો ઉપરથીજ અવસ્તાનાં ભણતરો લખવા માટેના અક્ષરો નિકળેલા **લેવી** અને **સ્પીગલ** માને છે; પણ **લેપ્શ્યસ**[1] કહેછે કે અવસ્તવાણીની બારાખડીતો ઘણી જુની હતી અને તે ઉપરથીજ પેહેલવી મૂળાક્ષરો ઉત્પંન થયા હતા. અવસ્તામાં સ્વરોની સંખ્યા અતિ મોટી છે; તેમાં વળી મહાપ્રાણી એટલે ઉંચા સ્વરથી થતા ઉચ્ચારવાળા અક્ષરો ઘણા છે;—આ અને એવીજ બીજી ખુબીઓને થકી અવસ્તાના મૂળાક્ષરો ઇરાન તેમજ આખા એશિયાની બીજી સર્વ ભાષાઓના મૂળાક્ષરોથી જુદા પડે છે. અશ્કાની અને સાસાની પેહલવીમાંજ નહિ પણ હખામની ખીલારોકી જબાનમાં પણ અવસ્તાના જેવી સહેલ અને સુગમ પડતી ગોઠવણ જણાતી નથી; માત્ર એકજ ભાષા અર્માનીમાં આ ગોઠવણ છે, અને તે ઉપરથી **સ્પીગલ** એ બંને—અવસ્તા તથા અર્માની—ના મૂળાક્ષરોને એકજ જમાનાના ગણે છે.[2]

અશ્કાની જમાનાના ઇરાનીઓએ અસલી એસીર્યનોની માફક પોતાની ભાષા પારકી કોમ પાસેથી મેળવી હતી; એસીર્યનોએ તુરાની ભાષાને ત્યારે આશ્કાનીઓએ સેમિટિકને પોતાની કીધી હતી. આમ જણાવતાં ડૉ. **વેસ્ટ** જુનામાં જુના પહેલવી દસ્તાવેજોના સંબંધમાં ખબર આપે છે કે એક પહેલવી લખાણનો ટુકડો મિસર દેશના ફયુમ નામે જીલ્લા ખાતેની એક કબરમાંથી થોડીક મુદત ઉપર મલી આવ્યો હતો, જે હાલ બાર્લીન ખાતેનાં પ્રાદશાહી સંગ્રસ્થાનમાં છે. આ દસ્તાવેજ ૮ મી સદીમાં લખાયલો ધારવામાં આવે છે. એ પછીના પહેલવી દસ્તાવેજો હિંદી કાગજ ઉપર ઇ૦ ૧૩૨૩–૨૪ માં લખેલા મલી આવ્યા છે, જેમાંનાં બે ઇજશ્નેનાં અને બે વંદીદાદનાં લખાણો છે. આ લખાણો અવસ્તા અને તેની પેહલવી શરેહ કે તરજુમા (જંદ) સાથનાં છે. આ માંહેલાં બે કોપન્હેગન ખાતે,

૧ Standard Alphabets, સ૦ ૧૨૦.

૨ ગૈગર–દારાબ: Eastern Iranians, ઇ૦ ૨, વધારો, સ૦ ૨૮૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એક લંડન ખાતે અને એક મુંબઇમધે જળવાઇ રહેલાં છે. ૧૪ મી સદીની અધવચે અને આખરીએ પણ કેટલાક દસ્તાવેજો લખાયલા મળી આવ્યા છે. પેહલવીનાં સાહિત્યની ચઢ-ઉતી કળા ઇસ્વી ૭ મી સદીમાં ગણી શકાય, જે પછી સાસાની શેહનશાહાતનાં શેવટથી તેની પડતી શરૂ થઈ હતી.

સાસાની જમાનામાં પર્વતો ઉપર કેથે કેથે પેહલવી જબાનમાં લેખો કોરેલા મલી આવ્યા છે. આમાંનો એક પર્સીપોલીસની પડોશમાં નક્શે રજબના ચીતારની ડાવી બાજુએ ઉંચેથી ૩૧ લીટીનો કોરેલો છે. બીજા બે નાના લેખો (૧૧ અને ૧૨ લીટીના) ઉપલાંજ શેહર ખાતેની નાશ પામેલી મોટી હખામની હવેલી-ઓવાળા તખ્તાની નૈરૂત્ય ખુણે આવેલી એક ઇમારતના પથર ઉપર કોરેલા છે. પાયકુલી ખાતે એક લેખ છે, જેના ભાગા તુટા અનેક કટકા થઇ ગયા છે. આ કટકાઓમાંની અર્ધી સંખ્યાની પણ હજી નકલ ઉતારી શકાઇ નથી. એક બીજો સર્વથી મોટો લેખ નક્શે રૂસ્તમ ખાતે ૭૦ લીટીનો છે, પણ તે ઘણો ખરાબ થયલો છે. નક્શે રજબ એની જોડેનોજ લેખ છે, પણ તે જ્યારે ઉપર કહ્યું તેમ ૩૧ લીટી (૧૪૦૦ અક્ષરો) ત્યારે નક્શે રૂસ્તમવાળો ૬૭ લીટી (અને તેટલામાટે ૭૦૦૦ અક્ષરો) ધરાવે છે. **સ્પીગલે**[1] આ લેખનો તેની ભાગી તુટી હાલત છતાં તરજુમો આપવાની તજવીજ કીધી છે તે મુજબ તેમાં પહેલા ૭ સાસાની પાદશાહોને તખ્તે બેસવાની વિગત આપેલી છે. આ બંને લેખો પહેલા પુરૂષમાં યાને કોઇ ધણી કંઇ બયાન કરતો હોય તેવી ઢબમાં લખેલા છે, જે ઉપરથી **સ્પીગલ** ધારે છે કે અહુરમજદ પોતે તે લખાવતો હોય એમ માલુમ પડે છે. નક્શે રૂસ્તમવાળા લેખમાં ૧૦૦ થી વધારે ચોખા સાસાની શબ્દો છે, જેમાંના ૪૫ તો એવા છે કે જે બીજા કોઇપણ લેખો-માંથી મળતા નથી. દર સાત શબ્દે એક પર-ભાષાનો શબ્દ આવે છે તે છતાં લેખની ભાષા બીજાં પેહેલવી લખાણોને મળતીજ છે.

પાઝંદ—જેમ જંદ કોઇ ભાષાનું નામ નથી તેમ પાંઝંદ પણ કોઇ ખાસ ભાષા નથી. અવસ્તાના "પઇતિઝંતિ" ઉપરથી ઘણું કરીને એ શબ્દ નિકળેલો જણાય છે, જેનો અર્થ "ફરીનો ખોલાસો" એવો થાય છે, એટલે જે અવસ્તાવાણીનાં લખાણોનો જે પહેલો ખોલાસો જંદ, તેનો ફરીનો જે ખોલાસો તે પાઝંદ. હવે જંદ પેહેલવી જબાનમાં કરેલો ખોલાસો છે, જે ભાષા પાછળા વખતમાં સમજ-વી કઠણ પડી ત્યારે તેનો ખોલાસો પાર્સી જબાનમાં કરેલો છે. એ રીતે પાઝંદ તે કોઇ ભાષા નહિ પણ પાર્સી ભાષામાં યાને સાસાની શેહનશાહાત ગયા પછી ઇરાનીઓની ચાલુ દેશી ભાષામાં કરેલો તરજુમો છે. એટલુંજ નહિ પણ વળી એજ ભાષામાં અવસ્તાવાણી પેહેલવી અથવા અવસ્તાના હરફે લખાઇ છે.

---

[1] ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians, ६५० २, વધારો, સ૦ ૨૯૧—૯૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૧.

રાજ્ય પ્રકરણ.

૧—એક કુટુંબ એક નાનકડું રાજ્ય છે—અસલી રાજબંધણનું મૂળ—અવસ્તામાં જાણીતાં ખાનદાનો—ઈરાની રાજબંધણમાં તેમનો હિસ્સો—ચાર સરદારો—જમશેદ "કીમતી ગોવાળાંવાળો ખેડુત" હતો—સેનાપતિ અને પાદશાહ—ટોળાઓ ઉપર તેમનો ઓછો કાબુ—પાદશાહી મેહફિલો.

૨—ઈરાની નાનાં રાજ્યો—તેમના તુરાની શત્રૂઓ—લશ્કર-ઈરાની લડાઈઓનું એક અવસ્તાઈ ગીત—લડાઈનાં હથિયારો અને રથો—લડાઈ કરવાની રીત—કેયાની જમાનામાં ખેડુતોજ લડવૈયા હતા—રથેશ્તાર પેહલવાનોનો વર્ગ—શાહનામાના પેહલવાનોની સત્તા.

૩—ન્યાયાંધિશો—ધર્મ સંબંધી સજા ફરમાવનાર ધર્મગુરૂઓ, પણ રાજ્ય કારોબારનો ઈનસાફ કરનાર પ્રાંતના હાકમો—ખૂનનો બદલો ખૂનથી લેવા સામે રૂડા અટકાવ—ધર્મની સજાઓના પ્રકાર—એ સજાનાં વિચિત્રપણાંનો યોગ્ય ખોલાસો—એક તોહમતદારની મદદ માંગવાની બંદગી.

ફેસલ ૧—રાજનીતિ.

અસલી ઇરાનીઓની તવારીખ લખનારે તેમનાં રાજ્યબંધણનો વિષય તેની ગમે એટલી અધુરી કે ખામી ભરેલી હાલત છતાં, ભૂલી જવો જોઇયે નહિ. છેલાં બે પ્રકરણો આપણે મૂખ્ય કરી ડૉ૦ **ગેગર**ના અવસ્તાવાણીના બારીક અભ્યાસને આધારે વાંચ્યાં છે, અને આ પ્રકરણ પણ તેજ બાહોશ વિદ્વાનના બહોળા અભ્યાસને આભારી છે. આપણે આગળ વારેવાર કહી ગયા તેમ અવસ્તામાં આ બાબતોના વિષયો લખ્યા નથી યા વિગતો આપી નથી; પણ માત્ર છુટા છવાયા ફકરાઓ અને શબ્દો ઉપરથી ઉપલા વિદ્વાને અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીઓનો સુધારો સિદ્ધ કરવાની ગ્રંથરૂપી એક ઇમારત ઉભી કીધી છે, જેનું તકાઉપણું વિદ્વાનોએ કબૂલ રાખેલું છે. તેની તે મહેનતને આધારે પુરતા આભાર સાથ આપણ આ ઠેકાણે અસલી ઇરાનીઓનાં રાજ્ય પ્રકરણનો વિષય લખવાની તજવીજ કરીશું.

ઇરાન જેવું મોટું રાજ્ય કંઇ મોટા મોટા પ્રાંતો કે પરગણાઓનું શરૂઆતથીજ બનેલું ન હતું. હરકોઇ રાજ્ય શરૂઆતમાં તો નાનકડુંજ હોય. એક નાનું રાજ્ય પ્રથમ કુટુંબથી શરૂ થાય. એક કુટુંબનો વડો તે ગોયા એક અતિ નાનો હાકેમ ગણાય. બાપ અને મા તે રાજારાણી, છોકરાં છૈયાં અને ચાકર નફર તેમજ આધારી કે આભારી તે પ્રજાઓ, માબાપનો હુકમ તે રાજાના કાયદા, બચાંઓની તાબેદારી તે પ્રજાની વફાદારી; એ રીતે એક કુટુંબ તે એક નાનકડું રાજ્ય છે. હવે આ કુટુંબ ધીમે ધીમે સંખ્યામાં વધે છે. બાપના એક યા વધારે બેટાઓથી તેમનાં જુદાં કુટુંબો અને તેટલામાટે જુદાં સંસારી રાજ્યો બને છે, તો જોકે તેમનું ખાનદાન તો એકજ છે. આમ એક ખાનદાનમાં અનેક કુટુંબોનો સમાસ થાય છે, અને એવાં કુટુંબોવાળાં ખાનદાનોથી એક ટોળો અથવા કોમ બને છે. હવે આ ખાનદાનો કે ટોળાના ભાગો ગમે ત્યાં વસી શકે છે; પણ જો તેઓ એકજ ઠેકાણે વસતા જાય, અને તેજ ઠેકાણે પોતાનું સ્થાન બનાવે, તો પછી પેલાં કુટુંબો અને ખાનદાનોથી બનેલી કોમ તે સ્થાનની ધણી થઇ પડે, અને તે તેનું દેશ ગણાય. અત્યાર સુધીતો કુટુંબો અને ખાનદાનોનું રાજ્ય સંસારી પંક્તિ ઉપરજ હતું, પણ હવે એક મૂળસ્થાન ધરાવનારી પ્રજા અથવા કોમ થયા બાદ તેને પોતાની અને પોતાના વતનની સંભાળને માટે જુદીજ કિસમના ઇલાજો લેવા પડે છે. કુટુંબનું રક્ષણ ચાકર નફરોથી થતું અને પાળણ માતપિતા કરતાં

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેમ સ્થાનનું રક્ષણ કુટુંબોએ ભેગાં થઇ કરવાની ફરજ થઇ પડી. કુટુંબોના અનેક વડાઓથી ખાનદાનની સરદારી ચાલી, અને ખાનદાનોના અનેક વડાઓ કોમના આગેવાનો ગણાયા. તેઓને માથે આખી કોમનો આધાર આવી ઉભો. જુદા જુદા આગેવાનો સંપ વેળા પોતપોતાનાં ખાનદાનોનું વડપણ ધરાવતા, પણ બહારની દુશ્મની કે ધસારા વેળા એક બીજા સાથ મળી જઇ કામ લેવાની તેમનીં ફરજ થઇ પડી, અને અંતે પોતે આગેવાનો હોવા છતાં પોતાને માથે પણ એક જણને મુકરર કરવાની તેમને જરૂર જણાઇ.

અસલી રાજબંધણનું મૂળ આજ હતું. અવસ્તા જમાનામાં અસલી ઇરાનીઓનાં રાજ્યનું મૂળ પણ એજ ધોરણે જન્મ પામ્યું હતું. પ્રથમ તેઓ ગોવાળિયા, ભરવાડા, અને વંજારા જેવા રખડતા હતા; પણ વખત જવે તેઓ ઠરીઠામ થયા, ઘરબારવાળા થઇ રહ્યા, ખેતીમાં મકમ થયા, અને દરેક કુટુંબ કે ખાનદાન પોતપોતાની થોડી કે ઘણી જમીન ધરાવવા લાગ્યું. આથી તેના વડાનો કાબુ સંસારીજ હતો તેમાં ચોકસ રાજદ્વારી હકનું એક મૂળતત્વ ઉમેરાયું. તે હકદાર થયો; તે માલેક ગણાયો. આ માલેકીમાં દરેક કુટુંબી કે ખાનદાનીનો હક હતો. પણ આ હક માત્ર એકનો નહિ પણ અનેકનો—આખાં કુટુંબનો કે ખાનદાનનોજ થઇ પડયો. તે જમાનામાં વડા કે આગેવાન સિવાય સરકારી અમલદારો જેવું પ્રથમ કશું નહતું—ઘરનો જે વડો, કુટુંબનો જે બાપ, ખાનદાનનો જે મૂળ પુરૂષ, કોમના જે આગેવાનો તેજ અમલદાર અને ઓધ્ધેદાર હતા. તેમનું વડપણ તેજ તેમનો હક હતો—તેમની બુદ્ધિ કે લાયકાત તરફ નજર થોડીજ રખાતી હતી.

અવસ્તા જમાનામાં 'સપેતમાનનું ખાનદાન,' 'હવોવનું ખાનદાન,' 'નોઝરનું ખાનદાન,' એવાં અનેક ખાનદાનો વિષે ઇશારા આવેલા છે. એ સઘળા પોતપોતાનાં કુટુંબોના વડા હતા. એ કુટુંબો મોટી સંખ્યામાં વધી ગયાં હતાં, અને જરૂરને વખ્તે સંખ્યાબંધ નબીરાઓ ખાનદાન કે કોમનાં રક્ષણ માટે બહાર પાડી શકતાં હતાં. ખાનદાનીઓની જમીનો એકઠી આવેલી ન હતી. ઇરાનવેજની ભૂમી પર્વતો અને ખીણોથી વહેંચાઇ ગયલી હોવાથી ખાનદાનો પણ એકબીજાથી જુદાં પડી ગયાં હતાં. તેઓ વચે એકદિલીની ગાંઠ માત્ર તેમનો ધર્મ હતો. બાકી હકુમત તો એકેકથી સ્વતંત્ર હતી. જમીનો કપાઇ ગયાથી, કોઇ માતબર અને કોઇ રેતાળ, કોઇ ફળદ્રુપ અને કોઇ કંગાળ, કોઇ મોટી અને કોઇ નાની હોવાથી, ખાનદાનોના મરતબામાં ફર્ક થયા હતા. અને જ્યારે તેમના હરીફો, તેમનાથી જુદા મજહબવાળાઓ, ભટકતી જીંદગી ગુજારનારા લૂટારાઓ, તેમનાં સંસ્થાનો ઉપર હુમલો લાવતા ત્યારે આ જુદા જુદા ખાનદાનવાળાઓ એક ટોળો અથવા કોમ બનીને લડવા તૈયાર થતા, અને તેઓમાં જે ખાનદાનવાળાનો મરતબો ચઢતો હોય તે સર્વથી વડો થતો.

તે જમાનાના લોકો ખેડુતો હતા, માટે એક કુટુંબનું રાજ્ય તે તેનું ખેતર, એક ખાનદાનનું રાજ્ય તે તેનું ગામ, અને એક કોમનું રાજ્ય તે અનેક ગામોથી બનેલું પરગણું અથવા પ્રાંત હતો. એટલામાટેજ અવસ્તામાં ચાર જાતના સરદારોને ગણ્યા છેઃ પહેલો ઘરનો, બીજો ખાનદાન યાને ગામનો, ત્રીજો કોમ અથવા પ્રાંતનો, અને ચોથો પ્રજા અથવા દેશનો. આ છેલો સરદાર બીજા સઘળા સરદારો ઉપર વડપણ ધરાવતો. તે અનેક પ્રાંતોનો વડો હતો. તે દેશપતિ હતો. તે પોતાની કોમવાળાઓનો, તેમજ જેઓ કોમવાળા નહિ હોય એવા પ્રદેશીઓ દેશમાં વસતા હતા તેમની જુદી જુદી કોમોનો પણ તે વડો હતો. તેના હાથ નીચેના સરદારોની ચુંટણી આ મુજબ થતી હતી કે ઘરોના વડાઓમાંથી સર્વથી બુજર્ગ એક જણને ગામનો વડો, ગામના વડાઓમાંથી એક બુજર્ગીદાર અથવા જુનામાં જુના ખાનદાનના આગેવાનને પ્રાંતનો વડો ચુંટી કહાડતા. એજ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

રીતે પ્રાંતોના વડાઓમાં જે ઉમરે પુગેલો કે અસલી ખાનદાની હોય તેને રાજ્યપદ મળતું.[1]

આ ઉપરથી **ગૈગર** આ કિસમનાં રાજ્યબંધણને રાજાના રાજ્યને બદલે પ્રજા સત્તાક જેવું વધારે માને છે.[2] અવસ્તા જમાનામાં પણ ત્યારે એમજ હતું. તે જમાનામાં પાદશાહો હતા, જેઓ પોતાનાં રાજ્યની શરૂઆતની હાલત મુજબ બહુ સદાઈથી રહેતા અને નરમીથી વર્તતા હતા. તેઓ ગમે તે કરીને પણ ઢોરઢાંક ધરાવનારા મોટા ખેડુત હતા. **જમશેદે** જમીનને ત્રણ ભરતબે વધારી એવું જે વંદીદાદમાં લખાણ છે તેનો અર્થજ એકે તેણે ખેતીનું કામ આગળ વધારીને પોતાના કબજામાં જેટલી જમીન હતી તેથી ત્રણ ગણી વધારે હાથ કીધી. તેને અવસ્તામાં જાબજા "નેક ટોળાંવાળો" લખ્યો છે. **ગૈગર** એ બોલોને "કિમતી ગોવાળાંવાળો"માં ફેરવીને જણાવે છે કે તે પોતે ખેડુત હતો અને બીજી રૈયતો કરતાં વધતી જમીન અને વધતું ગોવાળું ધરાવ્યાથી રાજા થયો હતો.[3] આ વાતની સચાઇ આપણ ના પાડીશું નહિ, પણ "નેક ટોળાવાળો" એવા **જમશેદ**ના એલકાબમાં જે મતલબ સમાયલી છે તે વધારે મોતેબર લાગે છે. **જમશેદ**ના હાથ તળેના તાબેદાર ટોળાઓ અને કોમો અનેક હતાં, અને વળી તે કોમો ભલી હતી,

૧ આ અનુમાન આજેબી મધ્ય એશિયામાં અને ચોકસ અફ્ગાન લોકોમાં ચાલતા એજ કિસમના રેવાજ ઉપરથી ખરૂં ઠરે છે. જુદી જુદી કોમો અથવા ટોળાઓના સરદારો લડાઇ વખતે ભેગા મળી વિચારો ચલાવે છે, અને તેથી તેમની સત્તા ખુદ તેમના પાદશાહ કરતાંબી વધારે જાહેર થાય છે. કાબૂલનો અમીર આજે અફ્ગાન તાયફાઓનો વડો હોવા છતાં તેને તાબેના એ ટોળાવાળાઓ પોતાને સ્વતંત્ર માને છે, અને તેમની વધતી ઓછી મરજીને આધિન થઈને આજેબી અમીરને કામ લેવું પડે છે. બનુના અફ્ગાનોનો તો કોઈજ વડો નથી. દરેક ગામવાળા પોતાનો માલીક (મલેક=પાદશાહ) પસંદ કરે છે, જે કરો ભેગા કરી ટોળાને લગતો ખર્ચ કરે છે. ખઈલ તાયફાવાળાઓબી ઉત્તમ ખાનદાનના અથવા બાહદુર ધણીને પોતાનો વડો પસંદ કરે છે. મુંદી લોકો પણ કોઈ સર્વથી વડા હાકમને ઓળખતાજ નથી.

૨ Eastern Iranians &c, દફ્૦ ૨, સ૦ ૧૧.

૩. ગૈગર-દારાબ, Eastern Iranians &c, દફ્૦. ૨, સ૦ ૧૨.

અને તેથી ઇરાની કોમ બીજી કોમો કરતાં ચઢતી હતી તે આ શબ્દો ઉપરથી જણાય છે. વળી એપરથી એમ પણ જણાય છેકે **જમશેદ**નું રાજ્ય બીજા આગળા પાદશાહો કરતાં વિસ્તારમાં બહોળું હતું; પણ અલબત **ફ્રએખુસરો** જેવું **જમશેદ**નું રાજ્ય મોટું નહિ હોય. અવસ્તામાં જણાવ્યા મુજબ આ છેલા કેયાની પાદશાહે ઇરાન અને તુરાનનાં રાજ્યોને જોડી નાખી એ બંને મોટી કોમો ઉપર સાહેબી ચલાવી હતી.

તે જમાનામાં "સાસ્તાર" નામ લસ્કરના સેનાપતિઓને આપવામાં આવતું, જેઓ પ્રાંતોના હાકમો હતા. ગાથામાં આ સાસ્તારોને ધિક્કાર્યા છે, તેમજ ઇજસ્નેના જમાનામાં પણ તેમને જુલ્મી કહ્યા છે. આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે ધર્મને તેઓથી ઉત્તેજન નહિ મળતાં તેઓ ધર્મગુરૂઓનાં કામની આડે આવ્યા હશે. પણ પાછળથી છેક યશ્તોના જમાનામાં તેઓ દુશ્મનો સામે લસ્કરના સપેહસાલાર દાખલ લડવા ગયલા જણાય છે. પાદશાહો 'ખષથ્ર' કહેવાતા, અને તેમનું એ નામ છેક ગાથાના વખ્તથી જાણીતું છે. પણ આ 'ખષથ્ર' પાદશાહો હમેશાંજ મજદયસ્ની મજહબને માન કે ઉત્તેજન આપતા હોય એમ જણાતું નથી. કેટલીક વાર તેઓ પેલા ખોટા "કવિ" નામના ધર્મગુરૂઓનો પક્ષ ખેંચતા. પ્રાંતોના હાકમો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા, પણ પાદશાહની તાબેદારીમાં હતા. ગામના વડાઓ પણ એકેકથી સ્વતંત્ર છતાં પાદશાહને માનતા. તેઓ સર્વની દરબારો ભરાતી અને ત્યાં તેઓ પોતપોતાના વિચારો છુટથી આપતા. **જમશેદ**ના વખ્તની એવી મોટી મેહફીલનું બયાન વંદીદાદમાંથી મળે છે, અને આજેબી મધ્ય એશિયા ખાતેના ટોળાઓની આવી દરબારોના દાખલા જાહેર છે.[1] અવસ્તા જમાના-

૧. ગામો અને પ્રાંતોના માલીકોની એવી દરબારોમાં તકસીરવારો ઉપર દંડ લાગુ કરવા, મતફેર દૂર કરવા, અને વડા ખાન અથવા માલીકની સત્તા ઉપર એ રીતે અંકુશ મૂકવાના ઠરાવો થાય છે. લુરી અને કુર્દ તાયફાઓની જંગલી કોમોમાં પણ એજ રેવાજ આજેબી છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ની આવી દરબારો અને મેહરીલોનું.કામ ખાસ બંદગીથી શરૂ થતું, અહુન વઇર્યં (હોનવર)ની યાદથી અહુરમજદનું સર્વોપરીપણું કબૂલ રખાતું, તેની મદદ મંગાતી, અને પછી કામ સરંજામ ઉતારવામાં આવતું હતું.

ફસલ ૨—લડાઇ અને લડવૈયાઓ.

સુલેહના વખતમાં તેમજ લડાઇના હિંગામ ઉપર પણ આવી મિજલસો મળતી હતી. ઉત્તર તરફના તુરાનીઓ અને બીજા શત્રુઓ રાજ્ય ઉપર હુમલો લાવતા તે વેળા તેમની સામે લશ્કરો જતાં. બંને દેશોની સરહદ ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે ચોકી રખાતી અને ત્યાંના માણસો ઇરાનમાં પેશવાના દરવાજાનો બચાવ કરે તે દરમયાન પાદશાહ મોટી ફોજે રવાના કરતો. પાછળથી **કવિ હુસ્રવ(કએખુસરો)**ના વખતમાં ઇરાનનાં નાનાં રાજ્યો જોડાઇ ગયા બાદ બલ્ખને પાયતખ્ત દાખલનો મોટો મરતબો એટલામાટે મળ્યો હતો કે તે તુરાનની સરહદ ઉપર આવેલું હતું. અને ત્યાંથી શત્રુઓ સામે લશ્કર રવાના કરવાનું સહેલ થઇ પડતું હતું. ઇરાનીઓ બચાવ કરતા તેમજ વળી દુશ્મનો ઉપર ચહડાઇ પણ લઇ જતા; મુલુકોના વધારાને ખાતર તેઓ લડાઇ કરતા તેમ વળી પોતાના માર્યા ગયલા નેયાગાનોના કીનામાં પણ જંગ ઉઠાવતા હતા. વળી તેઓ વચે ધર્મ સંબંધી તેમજ સંસારી ખટપટોને લીધે માંહોમાંહે પણ ઝગડા ઉઠતા અને એકેક સામે કમર બાંધી મેદાન પડતા.

આ કારણોને થકી ઇરાની જવાન બાહદુર અને લડાયક નિવડતો. લડાઇમાં કુટુંબનો વડો પોતાના માણસો દાખલ પોતાના ઉમરે પુગેલા બેટાઓને રજુ કરતો, જેમની જોડે વળી ઘરના અને ખેતરના નોકરો પણ હથિયારો ભીડીને શામેલ થતા. જેમ જેનું આ લશ્કર વધારે તેમ તેને વધતો મરતબો મળતો. આ રીતે લશ્કરો ભેગાં થતાં અને ઉપર કહ્યું તેમ તેમની સરદારી પ્રાંતેપ્રાંતના હાકમો લેતા. તે હાકમ પોતાના તાબાનાં લશ્કરોની સફ સમારતો, તેમને કવાયદ આપતો અને તેમનું કામ શિખાવતો. આ લશ્કરો પોતાના વાવટા અને ઝુંડા સાથ રજુ થતાં. સઘળામાં બલ્ખનો વાવટો ઉંચો અને વડો હતો, અને તેથીજ તેને "ઉંચા વાવટા વાળું" એવું ઉપનામ વંદીદાદમાં આપ્યું છે.

અવસ્તા જમાનાના ઇરાનીઓ માનતા હતા કે લડાઇમાં ફરોહરો ભાગ લે છે, અને ઇજદો મદદ આપે છે. આથી તે શરૂ થયા આગમજ તેમને યાદ કરવામાં આવતાં. અવસ્તામાં એક લડાઇ વેળાનું ગીત જળવાઇ રહેલું **ગેગર** ઉપજાવી કહાડે છે, જેની સમજણ આ મુજબની છે[1]:—

અએ તમે મોટા દરજ્જાના રફીકો બે,[2]
આવો અમારી મદદે!
તલવારો જ્યારે નાદ ઉઠાવે છે મોટેથી,
અસ્પો નસ્કોરાંવડે મારે છે ફુંફાડા જ્યારે,
ઝમકે છે જ્યારે ખંજરો, અને ચિલ્લેથી
છુટે છે તીરો તિક્ષણ જ્યારે,
ત્યારેજ પડે છે પુત્રો પાપીઓના
ગબડીને ઉંધે મસ્તક!

લડાઇની સફમાં ડાવી અને જમણી પાંખો રાખવામાં આવતી, અને વચલા અથવા મધ્ય ભાગમાં ચુનંદુ લશ્કર રહેતું. ઇરાનીઓ બે જાતનાં હથિયારો કામમાં લેતા; એક હુમલો કરતી વેળાનાં અને બીજાં બચાવનાં. પહેલાંનો ઉપયોગ બીજાં કરતાં વધારે હતો. હથિયારો જોડે લશ્કરના માણસો પાંઉપ્યાદાજ નહિ પણ ઘોડેસ્વાર થઇને તેમજ રથો ઉપર સ્વારી કરીને લડતા.

રથો ઉપર બેસીને લડવાનો રેવાજ બહુ પુરાણો હતો. રથમાં ખાનદાનોના વડા સરદારો બેસતા. એકેક રથમાં માત્ર બેજ પેહેલવાનોની જગા થતી. એક જણ તેને જોડેલા બાહદુર ઘોડા હાંકતો અને બીજો લડતો. હાંકનાર કંઇ લડનારના નોકર જેવો નહિ પણ તેના ખાસ મિત્ર અને મદદગાર જેવો ગણાતો, કેમકે જંગને દરમયાન લશ્કરોની વચેથી રથ-

૧ Eastern Iranians &c, ૬૪૦ ૨, સ૦ ૨૦. એજ બાબે જુઓ મેહર યશ્ત, ક૦ ૧૧૩.

૨ આ બે રફીકો તે અહુર અને મિથ્ર.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ને હાંકી જવાનું અને તેમ કરી શત્રુઓના પાંઉપ્યાદા માણસોનો કચ્ચડઘાણ કહાડવાનું કામ સહેલ નહતું. આ બંને રથવાળા પેહેલવાનો પિત્તળનાં બખ્તર પહેરતા, કેમકે તેમના ઉપર શત્રુઓ તરફથી દૂરથી તીરો અને નેજા તથા નજદીકથી તલવારોવડે હુમલા થતા, અને તેથી તેમના જાન બીજાઓ કરતાં વધારે જોખમમાં આવી પડતા. આ લડવૈયાઓ યુદ્ધમાં ખાસ આગેવાન, અને તેમના રથો યુદ્ધ કરવાનું એક મૂખ્ય સાધન ગણાતા. તેઓ હાથોહાથની સામાન્ય સિપાહીઓની લડાઇમાં ભાગ લેતા નહિ; પણ પોતાના બરાબરિયા અને હરીફોને તેઓ લડવા માટે હમનબર્દ માગતા, અને તેમની જોડેજ લડીને જોર અજમાવતા. આ હરીફોને નામ દઇને લડવાનું નોત્રુ દેવાનો રેવાજ ઘણો સાધારણ હોવો જોઇયે. શાહનામામાં એ જાતની લડાઇઓ અસાધારણ નથી. પણ ત્યાં આપણ રથો વિષે કશું વાંચતા નથી. રથોમાં લડવાની બીનાથી **ફિર્દુસી** કેવળ બેખબર જણાય છે, તો જોકે અવસ્તામાં એ એક જાણીતું તત્વ છે.

લડવૈયાઓના હથિયારોમાં બખ્તર, ગુર્જ, કોલાહ, કમરબંદ, ઢાલ, તલવાર, નેજો, તીરકમાન, ગોફણ, ઉપરાંત ચેહેરો ઢાંકવાનાં, જાંગનું રક્ષણ કરવાનાં, વગેરે શસ્ત્રોની ટીપ મળે છે. બખ્તરથી છાતીનું રક્ષણ થતું. કોલાહ ચામડાંની તેમજ સોનારૂપાંની, તથા પિત્તળની પણ બનતી. કમરબંદથી કમરને અને તેની જોડે આખાં શરીરને મજબૂતી આવ્યા સાથે તે વળી કમરવાળા ભાગનું રક્ષણ કરતો. ઢાલનો ઘણો બહોળો ઉપયોગ થયલો જણાતો નથી, તોપણ એ હથિયાર વપરાસમાં તો હતુંજ. સર્વેથી નામીચું, જાણીતું અને ભયંકર હથિયાર તે શત્રુઓનાં માથાં ફોડનારો ગુર્જ હતો.[1] ગાંઠવાળા લાકડાંના ડાંગ ગુર્જની ગરજ સારતા, અને રફતે રફતે તેને ભારી કરવા માટે ધાતુનાં માથાં જડતા અને તેનાંજ પત્રાંથી ધાતુનો બનાવેલો હોય એવું તેને રૂપ આપતા. જેમ દુશ્મનો ઉપર ફેંકવા તેમજ તે વડે તેમનાં માથાં છુંદવામાં ગુર્જનો ઉપયોગ થતો. **રૂસ્તમ** પેહલવાન અને તેના નેયાગાન **કેરશાસ્પનું** મૂખ્ય હથિયાર ગાયનાં મહોડાંનો ગુર્જ હતો. જે ગુર્જ ફેંકવામાં આવતા તે ધાતુનાં અણીદાર હતા. મારવાના ગુર્જ પિત્તળના બનાવતા. ગાથાના જમાનામાં પણ ગુર્જનો રેવાજ હતો એમ જણાય છે. ગુર્જને મળતુંજ 'ચખુશ' નામનું એક હથિયાર વપરાતું. તે ત્રાબાનું અને ગુર્જ જેવાં બેવડાં માથાનું બનતું. ગોયા તે બેવડાં માથાંની લડાઇની કુહાડી હતી. ગોફણ વડે લડવૈયાઓ ૩૦ પથરા તેમજ ૩૦ તીરોનો ભાથરો રાખતા. તીર તેમજ ગોફણ દૂરથી ફેંકવામાં આવતાં, જેમાં તીરની અસર વધારે થતી. કમાન વાળી શકાય એવાં લાકડાંની બનાવતા, અને સુલેહના વખતમાં તેને બાંધેલી તાંત છોડી નાખી તેનાં લાંકડાંને પોતાની અસલ સીધી હાલતમાં આણતા. કમાનને અવસ્તામાં "જંગ જીતનાર" નું નામ આપેલું છે. તીરને કમાન સાથ જોડેલાં સિંગડાંની બેઠક ઉપર બેસાડીને પછી એવા જોશથી છોડવામાં આવતો કે તે આબાદ શત્રુનું જીગર ચીરી નાખતો. તેનું માથું પિત્તળનું બનાવતા અને તેની જોડે પિત્તળનાજ કાંટા જડતા, જેથી માસમાં પેશી ગયલો તીર સહેલથી પાછો ખેંચી કહાડાતો નહિ. તેને વળી પીછાંઓથી શણગારતા, એવી મતલબથી કે તે ઘણી ઝડપે ઉડે. ઇરાનીઓ ઘણા સુનંદા તીરંદાજ હતા તેનો આ એક દાખલો છે. કે **એખ્ષ** નામે પેહેલવાને ખષઓથ નામે પહાડ ઉપરથી છોડેલો તીર છેક ખન્વત નામે બીજા પહાડ સુધી જઈ પહોંચવાની કથા

[1] અવસ્તામાં એ શબ્દ વજ્ર (સં૦ વજ્ર) છે, જે ઉપરથી પહેલા અક્ષર 'ગ' માં અને છેલા બે અક્ષરો એક બીજા સાથ બદલાઈ જઈ ગોર્જ. શબ્દ બન્યો છે. એનો અસલ અર્થ તો 'ફેંકવુ' થાય છે, કેમકે નેજા અને તીરની માફક નિશાન ટાંકીને પ્રથમમાં ગોર્જ, પણ ફેંકવા અથવા ઘુમાવવામાં આવતા હતા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અવસ્તામાંજ નોંધાયલી છે.[1] નેજાને વંદીદાદમાં પહેલી પંક્તિનું હથિયાર ગણ્યું છે, જેને અણીદાર, તિક્ષણુ અને લાંબો બનાવવામાં આવતો. તલવાર બે ધારની, ટુકી પણ શોભઇતી, લહેડાંની નહિ પણ પિત્તળની બનતી. તેની મૂઠને સોના વગેરેથી શણગારતા, અને તેનાં પાણાં ઉપર વળી અનેક ચિત્રો પાડતા. ખંજરો શત્રુઓના પેટમાં હાથોહાથની લડાઈ વેળા ભોકતા, તેમજ ઘોડાઓને ઝડપથી દોડાવવામાં તે કામે લાગતાં.

આ સઘળાં હથિયારો લડવૈયાઓ વાપરતા. જેમ ધર્મગુરૂઓ માટે તેમજ લડવૈયાઓ બાબે પણ ગાથામાં કશું નથી. ત્યાંતો ખેતી અને ખેડુતો માટે જાબજા લખેલું છે. તે જમાનામાં જેમ આથ્રવન તેમજ રથએસ્તર જેવા કોઈ વર્ગોની સ્થાપના થયલી નહતી, એમ **ગૈગર** મત આપેછે.[2] પણ જો તેમજ હોય તો **ગુશ્તાસ્પ** અને તેની આગમજના પાદશાહોનાં રાજ્યો કેમ ચાલ્યાં હશે અને લડાઈઓ કેમ થઈ હશે? આનો ખોલાસો આ વિદ્વાન એવો કરે છે કે તે વેળા લડવૈયાઓ સઘળા ખેડુતોજ હતા, અને જ્યારે કામ પડતું ત્યારે ખેતી છોડીને તેઓ લડવા મેદાન પડતા હતા. પણ પાછળથી વખ્તે વખત લડાઈ ચાલુ રહેવાથી લડવૈયાઓનો એક જુદો વર્ગજ ઉભો થયો અને તેનું કામ માત્ર લડાઇ લડવાનુંજ રહ્યું.

આ છેલી કિસમના સિપાહો સઘળા માતબર અને જમીનદાર આસામીઓ હતા, જેઓ પોતાનાં માણસોને પોતાનો કારોબાર સોંપીને પોતે લડાઇની તાલીમ લેતા અને દુસ્મનો સામે લડવા જતા. ખાનદાની માતબર સિપાહો પેહેલવાન ગણાતા અને તેઓ રથોમાં બેસી લડતા. આ ઉપરથી "રથએસ્તર" એટલે "રથમાં ઉભો રહેનાર" એવું નામ પડ્યું, અને તે પાછળથી સઘળા લડવૈયાઓ માટેનું એક સાધારણ નામ થઇ પડ્યું. લડાઇને વખ્તે પેહેલવાન પોતાનો રથ હાજર કરતો અને સુલેહને વખ્તે તેમાં ઉભો રહીને કેમ લડવું તેની તાલીમ લેતો. આ પેહેલવાનોથી પાદશાહને મોટી ધીરજ હતી, કેમકે તેઓ પોતાની બાહાદુરીથીજ નહિ પણ પોતપોતાના માણસોની ફોજથી દેશનો બચાવ કરતા હતા.

આ રીતે ઇરાનમાં પેહેલવાનોનો વર્ગ ઉભો થયો, અને પેશદાદ કરતાં કૈયાની પાદશાહોની દરબારમાં **જાલ, રૂસ્તમ, ગુદર્જ, ગેવ, તુસ, ઘુસ્તેહમ, બીજન**, વગેરે પેહલવાનોનાં જે નામો અવસ્તા વગેરેને આધારે **ફિર્દુસીએ** આપેલાં આપણુ વાંચિયે છિયે, તે આવા પેહલવાનોનાં નામો છે. તેઓ માતબર જમીનદાર હતા, પ્રજા ઉપર બળથીજ નહિ પણ પોતાના વગવસીલાથી પણ કાબુ ધરાવતા હતા, અને એ રીતે પાદશાહને ઉપયોગી હોવા છતાં પ્રજાના માનીતા હોવાથી પાદશાહને દાબમાં પણ રાખતા હતા. પણ એવા પેહલવાનોની સંખ્યા મોટી ન હતી.

ફસલ ૩—ન્યાય અને ધારા.

રાજ્ય પ્રકરણુના સંબંધમાં એક અગત્યની બાબત અસલી ઇરાનીઓ ન્યાય કેવી રીતે તોળતા હતા તે છે. તે જમાનામાં જેટલા રાજદ્વારી નહિ તેટલા સંસારી અને ધર્મસંબંધી ન્યાય અને ધારાનું બયાન વંદીદાદ ઉપરથી આપણુને મળે છે. તોપણ રાજદ્વારી ન્યાયથી તેઓ બેખબર ન હતા. ન્યાય તોળવાનું અને ધારા બાંધી સજા ફરમાવવાનું ધર્મગુરૂઓએ પોતાના ચહડતા કાબુને લીધે પોતાનાજ હાથમાં રાખેલું હતું, તોપણ જે જાતની તકસીરોને ધર્મ સાથ તાલુકો ન હોય, અને જે જાતની તકસીરની તપાસ ચલાવવાનું પોતાના ઓધા કે મોભાને પેશ પડતું ન હોય, તે તેઓએ બીજાજ ધણીઓને માટે રાખ્યું હતું.

આ ધણીઓ કોઇજ નહિ પણ ગામ અને

---

1 તીર યશ્ત, ફ૦ ૬ અને ૩૭. આગળ ચાલતાં આ કથા ફિર્દુસીને આધારે આપણ વધારે ખોલાસાથી વાંચીશું, જે મુજબ ઈરાન અને તુરાનની હદ નકી કરતાં અર્શ નામે તીરંદાજે આ તીર બહુ દૂર ફેંકયો હતો.—જુઓ પછવાડે બાબ ૨૨, ફસલ ૨.

2 Eastern Iranians, &c, ઇફ૦ ૨, સ૦ ૬૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પ્રાંતના સૌથી બુજર્ગીદાર વડા અથવા આગેવાનો હતા. તેઓ "વિચિર" યાને ન્યાયાધિશને નામે ઓળખાતા. એવા એક જડજનું નામ **ઉર્વાખ્ષય** હતું, જે પેહલવાન **કેરશાસ્પ**નો ભાઈ હતો, અને જેને **હિસ્તાસ્પ** નામના શત્રુએ મારવાથી આ પેહલવાને રથ ઉપર સ્વાર થઇ તેના ઉપર ભાઇનું વેર લીધું હતું. અસલી ઇરાનીઓ આમ વેર લેવામાં પોતાનો પહેલો મોટો હક સમજતા હતા. પાદશાહ **કાઉસ**ના બેટા **સિયાવશ**નાં ખૂનને થકી તેનાં બેટા **કએખસરો**એ **અફ્રાસિયાબ** ઉપર કેવો કિનો લીધો હતો તેનું બયાન આપણે આગળ ચાલતાં વાંચીશું.

ગામ અને પ્રાંતના લોકોએ પસંદ કીધેલો ન્યાયાધિશ બીજા આગેવાનો જોડે પોતાની એક કચેરી બનાવતો, અને ત્યાં જમીનોની હદને લગતા, બદનક્ષીના, મારફાડના, વગેરે મુકદમાઓ તપાસને માટે આવતા. ખૂનના મુકદમાઓમાં તો પાછું ખૂન રેડવાથીજ ઇનસાફ અદલ ગણાતો; તોપણ મંડળીનો અંકુશ પ્રજા ઉપર એટલો બધો હતો કે એક માણસનો જાન ગયો માટે ખામખા બીજા માણસનો જીવ લેવોજ જોઇયે એવી ઇરાની પ્રકૃત્તિ ઉપર કચેરી તરફથી અટકાવ મૂકાયો, અને એમ ઠર્યુંકે બદલો મેળવવાના વાદીને માટે બે રસ્તા હતા: એક એકે ખૂન અથવા બીજા મોટા અપરાધના અવેજમાં તેણે તોહમતદાર કનેથી મોટી રકમ અથવા મોટી કિંમતની મિલકત દંડ દાખલ કબૂલ રાખવી; અને બીજું એ કે તોહમતદારે પોતાના કુટુંબની બેટી અથવા બહેનને શાદીમાં આપવી. જો આ બેમાંનો એકબી રસ્તો કબૂલ રાખવાની દાવાદાર નાજ પાડેતો પછી ખૂનનો બદલો ખૂનથી લેવાતો. વંદીદાદમાં ફરમાન છે તે મુજબે આ દંડ ગાયઢોર મારફતે અથવા બીજી જંગમ મિલકતોથી અપાતો; અને વધારે ગંભીર તકસીરોના અવેજમાં સ્ત્રીઓ શાદીમાં અપાતી. પણ જુદદીન અથવા તુરાની જેવા શત્રુઓથી આવી મોટી તકસીર થઇ હોયતો ખૂનનો બદલો ખૂન સિવાય બીજી રીતે વળતો નહિ.

૨૦

હવે આવી સજાઓ રાજદ્વારી કચેરીથી અપાતી, ત્યારે ધર્મના વડાઓ જુદીજ સજા જુદાજ અન્યાયો માટે ફરમાવતા. લાશને ખોરશેદમાં ખુલ્લી મૂકવાને બદલે જો દાટી હોય, તેને જમીન ઉપર પટકી હોય, જો તેને બરાબર બાંધ્યા વિના નાખી હોય, જો તેને જુનાંને બદલે નવાં કપડાથી વિંટાળી હોય; તેમજ વળી નીતિ સંબંધી ચોકસ ગુનાહો થયા હોય, આપેલા જાતજાતના કબાલા તોડવામાં આવ્યા હોય, મહોડે બોલીને, તાલી આપીને યા નાની કે મોટી કીમતની વસ્તુ જામિનગીરી દાખલ આપીને વચનો ભંગ કરવામાં આવ્યા હોય; તેમજ વળી એક માણસ ઉપર હુમલો કીધો હોય, તેને જખમી કીધો હોય, યા તેનો જીવ લીધો હોય; એવા એવા અનેક કિસમના ગુનાહોની ધર્મની રૂએ તપાસ કરી સજા ફરમાવવાનું કામ ગુરુઓના હાથમાં હતું. જાણી જોઇને અને અજાણતાં થયલા ગુનાહોમાં તફાવત રહેતો. વળી પ્રાણી ઉપર ઘાતકીપણું ગુજારનારને પણ સખ્ત સજા થતી. આ પ્રાણીઓમાં મૂખ્ય અગત્ય કુત્રાને મળી છે.

હવે આ સજા કેવે પ્રકારે થતી તે બાબે અવસ્તાવાણીના યુરોપિયન અભ્યાસીઓમાં મતફેર છે. આ મતફેર સજા કરવાનાં ચોકસ હથિયારોના અર્થના સંબંધમાં છે. અત્યારસુધી એમ જણાયું છે કે આ સજા બે જાતનાં હથિયારો વડે ફટકા મારવા અને બાંધી મારવાની હતી. હવે નજીવી તકસીર માટે યા ભારી ગુનાહ માટે બશો યા તેથી વધારે ફટકા અને ચાબકા બાંધી મારવાની સજા કોઇ પણ જમાનામાં ઘણીજ સખ્ત અને ઘાતકી ગણાયા વિના રહે નહિ; એટલી બધી સજા ખમ્યા પછી તકસીરવાર ઝાઝા દહાડા જીવવા પામે નહિ; અને એવી કિસમની હિણપસ્તી ભરેલી સજાને ઇરાનીઓ જેવી પ્રજા ઘણા દિવસ તાબે પણ રહી શકે નહિ. દાખલા તરીકે એક ઓરત બાળક જણ્યા પછી તરત પાણી પિયે; ખેતર અપવિત્ર થયા પછી એક વરસની મુદત ગુજર્યા આગમજ તે ખેડવામાં આવે; એક અપવિત્ર મકાનમાં આ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તશ લઇ જવામાં આવે;-આ અને એવીજ તકસીર કરનારાઓને બશો ફટકા અને તેટલાજ ચાબકા લગાવવા ફરમાવ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ કોઇએ ખેતરમાં હાડકું નાખ્યું હોય તો તેને ૧૨૦૦ ફટકા મારવા જણાવ્યું છે!

આ સઘળી વંદીદાદના જમાનાની સજા છે, પણ તેના જેવી ધર્મને લગતી ધારા પોથીમાં આવું ઘાતકીપણું ફરમાવવામાં આવ્યું હોય એ ડૉ○ **ગેગર**ને નહિ બને એવું લાગે છે. તે ખોલાસો આપે છે કે આજ સુધી જે શબ્દોનો અર્થ ચાબકા અને ફટકાનો કરવામાં આવે છે તે બરાબર નથી; ખરો અર્થ તો એમ થવો જોઇયે કે તકસીરવારે ૨૦૦ યા ૬૦૦ યા જેટલી સજા ફરમાવેલી હોય તેટલાં સપેતામીનોની ભલી પેદાયશની ખરાબી કરનારાં જાનવરો અને જીવજંતુઓનો નાશ કરી ધર્મગુરૂ આગળ તેમને ગણી આપીને રજુ કરવાં. તકસીરવારે માણુસ અને કુત્રાને હેરાન કીધા તે ભલી પેદાયશને ખરાબ કીધા બરાબર છે, માટે તેનો બદલો લેવા થકી તેજ તકસીરવારે ગનામીનોની બુરી પેદાયશ દાખલ મનાતાં નાશકારક જંતુઓ અને પ્રાણીઓનો નાશ કરવાથી ગુનાહની તોજેશ બરાબર થઇ શકે છે, એમ ગણીને ધર્મગુરૂઓએ ઉપલી સજા ફરમાવેલી **ગેગર** માને છે; અને તેનો એ ખોલાસો ધ્યાનમાં ઉતરે એવો છે.[1] તવારીખનવેશ **હિરૉડોટસ** વગેરે યુનાનીઓ માજી ધર્મગુરૂઓ માટે લખી જાય છે કે તેઓ કીડી, સર્પ, અને બીજાં જંતુઓને નાશકારક ગણી મારતા અને પાર્સીઓ આમ કરીને તે જીવડાઓને પોતાના ધર્મગુરૂ આગળ લઇ જતા. આ બીના **ગેગર**નાં અનુમાનને ટેકો આપે છે કે તકસીરવારો સજા ફરમાવ્યા મુજબના જીવડાઓને મારી ધર્મગુરૂ આગળ લઇ જઇ ગણી આપતા હતા. અને વંદીદાદનું ફરમાન તેમજ કરવા માટેનું છે.

અસલી ઇરાનીઓ જ્યારે તકસીરવાર નહિ પકડાય ત્યારે ખરાં ખોટાંની તપાસ આતશ અને પાણી વડે પણ કરતા. તેઓ ખોદા ઉપર વિશ્વાસ રાખતા કે તે પાપીને સજા કર્યા વિના રહેશે નહિ. પણ જો કોઇ પર શક ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેને આતશની ચેહમાંથી ચલાવતા, જેમકે મજકુર **સીયાવશે** કીધેલું આપણુ **ફિર્દુસી** ઉપરથી આગળ ચાલતાં જોઇશું. વળી પિગળેલી ધાતુ વડે પણ આ તપાસ થતી. આવી તપાસ આપનારા ખરા યા ખોટા તકસીરવાર અથવા જેના ઉપર શક હોય તેઓ તપાસમાં ઉતર્યા આગમજ ખોદાની મદદ માંગતા, તેનો એક નમુનો **ગેગર** ઇજસ્ને ઉપરથી આ મતલબનો ઉતારે છે:—

"તને મજબૂત અને આશીર્વાદભરેલો
વિચારૂં છું હું, ઓ **મજદ!**
તું જ્યારે તારા આતશની રોશની વડે
કરે છે ઇનસાફ પાપી અને સવાબકારનો,
ત્યારે જે હાથથી બક્ષે છે મદદ તું, તે તારા હાથ
મારફતે ભલાં મનની ફતેહ પવિત્રાઇ સાથ
ઉતરજો મારે નસીબે."

---

[1] ગૈગર-દારાબ, Eastern Iranians &c, ૬૬૦ ૨, સ૦ ૪૧.

ભાગ બીજો.

તવારીખે મેહઆબાદીઆનઃ

યાને

મેહઆબાદી પાદશાહો, તેમના ધર્મ તથા રાહ રસમની તવારીખ.

બાબ ૧૨ મો.

મેહઆબાદી ટોળાની પાદશાહી.

૧—ઈરાનની તવારીખની શરૂઆત કયાંથી ગણવી જોઈયે?—પેશદાદ આગમજના ચાર બહુ પુરાણા ટોળાઓ બાબે ગપસપ—તેમનાં નામ—આબાદી ટોળો સ્થાપનાર મેહઆબાદ—તેના સંબંધી દસાતીરમાં આવેલી કથા—દબેસ્તાનમાં આપેલી વધુ હકીકતો—મેહઆબાદે બનાવેલા ચાર ટોળા—તેના વંશની આખરી.

૨—જૈયાની ટોળો—તેનો પહેલો પાદશાહ જી.અફરામ;—શૈયાની ટોળો—પાદશાહ શાઐકલીવ; યાસાની ટોળાનો સ્થાપક યાસાન—તેના ખાનદાનની આખરી વેળાની દુનિયાની બદકારી,—નવો ટોળો ગેલશાહી—તે સ્થાપનાર ગેલશાહ અથવા ગૈયોમર્દ—સિયામક પેગામ્બર—હુશંગ અને તેહમુરસ—જમશેદ ઉપર ખોદા તરફની વહી—ફરેદુન, મિનોચેહેર, અને કએખુસરો ઉપર ઉતરેલા ખોદાઈ પેગામો—જરતોશ્ત, સેકંદર અને સાસાન ઉપરની વહીઓ.

ફસલ ૧—મેહઆબાદ અને તેનું ખાનદાન.

કદીમ ઇરાનવેજની તવારીખ ક્યારથી અથવા કોણથી શરૂ થવી જોઇયે? સર્વ કોઈ જાણે છે, અને સઘળી તવારીખોમાં નોંધેલું છે, કે આપણાં આ અસલ વતનનો ઇતિહાસ **ગૈયોમર્દથી** અથવા પેશદાદ ટોળાથી શરૂ થાય છે. અવસ્તાવાણીનાં પુસ્તકોમાંથી **ગૈયોમર્દને** આ વડપણ આપેલું છે, અને તેથી **તબરી** અને **ફિર્દુસી, મીરખુંદ** અને બીજા મહમાદિયાન તવારીખનવેશો લખી ગયા છે તેને ટેકો મળેછે કે પેશદાદ વંશ ઇરાનની સલતનત ચલાવનારો પહેલો ટોળો હતો, અને **ગૈયોમર્દ** આગમજ બીજો કોઇ પાદશાહ ઇરાન સરજમીન ઉપર થઇ ગયો ન હતો.

પણ કોઇક તવારીખ નવેશો એવા છે કે જેમના મત મુજબ ઇરાનમાં પહેલી પાદશાહી **ગૈયોમર્દની** કે પેશદાદ ટોળાની ન હતી. તેઓ એક ચોકસ ફાર્સી ગ્રંથને આધારે આપણને એવું જણાવે છે કે ઇરાનમાં **ગૈયોમર્દની** અસંખ્યાત વરસો આગમજ ઘણા ઘણા પાદશાહો રાજ્ય ચલાવી ગયા છે, અને **ગૈયોમર્દના** જમાનાની આગમજ ઇરાનમાં એક નહિ પણ ચાર બુજર્ગવાર ટોળાઓ નામીચી પાદશાહાત ભોગવી ગયા છે. એ પછી પાંચમો ટોળો થયો તે **ગૈયોમર્દથી** શરૂ થયો હતો અને તે ટોળાની આખરી છેક **યજદેજર્દ શેહરિયારનો** અમલ ખતમ થવામાં આવી હતી!

કેટલાક વાંચનારાઓને આ બિના ઘણી નવાઇ જેવી લાગશે, અને ઘણાઓને આ ચાર નામચીન ટોળાઓ તે કોણ અને કેવા હતા, તથા તેમની ફતેહ કેટલી અને કયાં સુધી લંબાઇ હતી, તે જાણવાની મોટી ઇચ્છા પેદા થશે. પણ આં ટોળાની હયાતી જાહેરમાં લાવનાર કોણ છે, અને તેનો આધાર શો છે, તે બાબે બારીક તપાસ કરતાં આપણી આ નવાઇ

સહેજવારમાં નહિ સરખી થઇ પડે છે, અને ઇચ્છાનું ઝટ શેવટ આવી જાય છે.

"દબેસ્તાન ઉલ મજાહેબ" નામે એક ફારસી કેતાબ આજ શુમારે ત્રણશે વરસો (હીજરી ૧૦૫૦) ઉપર કોઇ એક ધણીએ હિંદુસ્તાનમાં લખી છે, જેના બનાવનારનું નામ આજ સુધી છુપ્યું રહેલું છે,[1] અને જેમાં તવારીખને બદલે જુદા જુદા લોકોના ધર્મોનું કંઇક બયાન આપવાની મકસદ રાખેલી છે, તે કેતાબના લખનારે પેશદાદ આગમજ થઇ ગયલા ઉપલા ચાર ટોળાઓની બિના પહેલીજ જાહેર કીધી હતી, જેની આગમજ થઇ ગયલા કોઇ પણ મહમદિયાન કે બીજા તવારીખ નવેશે એ ટોળાઓની હસ્તી વિશે ફકત ખાલી ઇશારો પણ કરેલો નથી.

હવે આ "દબેસ્તાન" કેતાબ બનાવનાર—જે ખુલ્લી રીતે કોઇ જરતોસ્તી હોય એમ જાહેર થાય છે—તેણે ઉપલા ટોળાઓની જે બિના અજવાળાંમાં આણી છે તે પોતાની કલ્પનાથી નહિ પણ એક બહુજ પુરાણી ગણાતી કેતાબને આધારે જાહેર કીધી છે. આ પુરાતન કેતાબને તેણે "દસાતીર"ને નામે ઓળખાવી છે. આ કેતાબ "તમર વાતસીર"ને નામે પણ ઓળખાય છે, જેની ભાષા બહુજ પુરાણી—ખુદ અવસ્તાવાણી જેવી બહુ જુની ભાષા કરતાં પણ પુરાતન—મનાય છે. વળી કહે છે કે અવસ્તા ભાષા તો "દસાતીર"ની આ અતિ પુરાણી ભાષા ઉપરથી નિકળી છે!

આ પુરાતન જબાનમાં લખેલી કેતાબ "દસાતીર"માં જણાવ્યા મુજબ **ગૈયોમર્દ**ની આગમજ જે ચાર ટોળાના પાદશાહો ઇરાનમાં જાહોજલાલી ભરેલી હાકમી ચલાવી ગયા તેમનાં નામ આ મુજબનાં હતાઃ—

૧ લો ટોળો—**આબાદી.**
૨ જો „ —**જૈયાની.**
૩ જો „ —**શૈયાની.**
૪ થો „ —**યાસાની.**

આ ચારમાંના સૌથી પહેલા આબાદી ટોળાની સ્થાપના કરનાર ધણી **મેહઆબાદ** નામનો હતો, જેની પછી ઇરાનમાં તેના ૧૩ વંશજોએ રાજ્ય કીધું હતું. 'મેહઆબાદ' એટલે **મોટો આબાદ** પાદશાહ કંઇ દુનિયામાં સૌથી પહેલો આદમી ન હતો. કહે છે કે તેની આગમજ માણસજાતની વસ્તી તો હતી, પણ જમાનાનો એક દોર અથવા ચક્ર ફરી ગયા પછી દુનિયાની આબાદીનો દિવસ બરગસ્તે બેઠો, અને કોઇ એક મોટી આફતમાં તમામ આદમીજાદ ફના થઇ માત્ર **મેહઆબાદ** અને તેની બાનુ, એ બેજ ઇનસાનો જીવતાં રહેવા પામ્યાં. એટલામાટે તેનાથી જે વસ્તી વધી તેમાં **મેહઆબાદ** મૂળપુરૂષ ગણાયો, અને આદમજાતનો પિતા મનાયો. આ નવી વસ્તી ડુંગરો અને ખોહમાં વસવા લાગી, જે મોજ મજાહ અને એશઆરામથી તદન અજાણી હતી, માટે સાદાઇમાંજ જીંદગી ગુજારતી હતી. આ વસ્તીમાં વળી સંપ અને સુલેહ જેવું પણ કાંઇ હતું નહિ, અને રાજકાજ તો તે જાણતીજ નહતી.

આવી અંધાધુંધી હાલત કેટલીક મુદત સુધી ચાલ્યા બાદ, દબેસ્તાનનો લખનાર જ-

1 સાધારણ રીતે મોહસન ફાની નામનો ધણી આ કેતાબનો બનાવનાર મનાય છે. ગઈ સદીની આખરીએ નિજામ હૈધરાબાદ ખાતે લછમીનારાયણ નામે એક વિદ્વાન થઈ ગયો છે, જે ત્યાંના રાજા ચંદુલાલનો ખેશી હતો, તેણે મોહસન ફાનીની કેટલીક હકીકત "ગુલેરઆના" નામે પોતાની કેતાબમાં આપી છે, પણ તેમાં "દબેસ્તાન"નો બનાવનાર મોહસન હતો એવું લછમીનારાયણ જણાવતો નથી. મરહુમ જરતોશ્તી વિદ્વાન મુલ્લાં ફીરોજ કને દબેસ્તાન કેતાબની એક હાથની લખેલી નકલ હતી, તેમાં ૧૪ મા બાબની આખરીએ એ કેતાબના બનાવનાર દાખલ કોઈ અમીર જુલ્ફેકાર અલી અલ હુસેની નામે ધણીનું નામ જણાય છે, જેનું શાયરી નામ મુબદશાહ જણાવ્યું છે. આ ઉપરથી મુલ્લાં ફીરોજ એમ ધારતા હતા કે આ જુલ્ફેકાર અલી અથવા મુબદશાહ દબેસ્તાનનો બનાવનાર હતો. મુબદશાહની રચેલી ઘણીએક બેતો દબેસ્તાનમાં ઉતારી લીધેલી જણાય છે, તે ઉપરથીજ જો ઉપલી અટકળ થઈ હોય તો સવાલ એ છે કે બીજાબી શાયરોની બેતો એ કેતાબમાં દાખલ કરેલી છે તેનું કેમ ? મોહસન ફાની દબેસ્તાનનો બનાવનાર હતોજ નહિ તેતો મુલ્લાં ફીરોજે અછી રીતે બતાવી આપ્યું છે. એ રીતે ખરા બનાવનારનો પતો હજી સુધી મળ્યો નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ણાવે છે અને દસાતીરમાં ખુલું જાહેર કીધું છે તે મુજબ, **મેહઆબાદ** ઉપર ખોદાતાલા તરફથી એક વહી અથવા કેતાબ ઉતરી, જેમાં તેને ફરમાવ્યું હતું કે—"ઓ મારા પસંદ કીધેલા **આબાદ**, આ મોટા દોરની શરૂઆતમાં તું તથા તારી ઓરત બાકી રહ્યાં, અને તમો સિવાય કોઇ બાકી નહિ રહ્યું, અને હવે તારેથી ઇનસાનો પેદા થશે......... તારા ચેલાઓ અથવા તાબેદારો ઘણાં વરસ દુનિયામાં પાદશાહ થશે અને અદલ ઇનસાફ કરશે. તારા મજહબના પાદશાહોના વખ્તમાં જેવી ખુશી, ખુરંમી, આરામ તથા દાદ જેહાનને થશે તેવી હરગેજ થનાર નથી......... એ બુજર્ગ ખોદાના પસંદ કીધેલા **મેહઆબાદ** ! આબાદીઓની દીન સિવાય ખોદાને મળવાનો બીજો રસ્તો નથી." આ અને બીજી કેટલીક વાતો **મેહઆબાદ** ઉપર ઉતરેલી ગણાતી વહીમાં છે, જેની સાથ આપણને તાલુકો નથી; તોપણ **મેહઆબાદ**ના મજહબના સંબંધમાં કેટલીક એવી વાતો જણાવેલી છે કે જે બાબે અમે પાછળા સફાઓમાં વિવેચન કર્યું છે.

હવે આ રીતે ખોદાએ **મેહઆબાદ**ને પોતાનો પેગામ્બર પસંદ કરી તેને ફરમાનો આપી કેટલીક આબાદીઓથી વાકેફ કીધો, જેમાં શેવટે એમ જણાવ્યું કે તેનાં મરણ પછી "તારી દીનને **જીયફરામ** જીવતી કરશે અને તે એક બુજર્ગ પેગામ્બર થશે." પણ **મેહઆબાદ** પછી બીજા ૧૩ પાદશાહો અને પેગામ્બરોએ લાંબી મુદત સુધી અમલ ચલાવ્યા પછીજ **જીયફરામ** પેગામ્બર થયો હતો. આ ૧૩ પાદશાહો બાબે દસાતીરમાં કશું વર્ણન આપ્યું નથી, તેમજ **મેહઆબાદ**ના જમાનામાં તેની પાદશાહી કેવી પ્રકારે ખીલી નિકળી તે બાબેબી કશું લખેલું જણાતું નથી. પણ એ ખૂટ દબેસ્તાન વાળાએ પૂરી આપી છે, માટે તેને આધારે નીચલી હકીકત ઉતારી લઇશું. દસાતીરવાળા **મેહઆબાદ**નો મજહબ પાળનારા પોતાના જમાનાના ધણીઓથી સાંભળીને દબેસ્તાનનો બનાવનાર લખે છે કે **મેહઆબાદ**ના જમાનામાં પ્રથમ ખાવું પીવું અને પહેરવું ઓઢવું થોડું હતું, તે વખ્તે શેહરો વસાવવાનું, પાદશાહી કે વેપાર કરવાનું, યા દીનધર્મ કે એલમ હિકમત શિખવાનું કોઇ જાણતું ન હતું. પણ પછી આસ્તે ,આસ્તે **મેહઆબાદ**ની નજર ઉંઘડતી ગઇ, તેણે માણસો મોકળી ચોતરફથી સારી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરાવ્યો, ખેતીનું કામ ચાલુ કીધું, દવા દારૂની શોધ કીધી, ધાતુઓ અને ઝવેરાતો ખોદી કહડાવ્યાં, હથિયારો બનાવ્યાં, દરિયામાંથી મોતી કહડાવ્યાં, ઉનનાં કપડાં વણાવ્યાં, ગામો અને શેહરો વસાવ્યાં, અને છેલે સર્વ વસ્તીને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખી. આ ચારે ટોળાનાં નામો અને સમજણ આ મુજબનાં દબેસ્તાનવાળો આપે છે:—

૧ લો—બરમન અથવા બરમાન: જેમાં મોબેદ, હેરબદ, પરહેજગાર અને કાબેલ લોકો હતા, જેમનું કામ દીનની નેગેહબાની કરવાનું હતું. પેહલવીમાં એ ટોળાનું નામ "અથોરનાન" છે.

૨ જો—ચતરમન અથવા ચતરમાન અથવા ચતરી: જેમાં પાદશાહ અને પેહલવાન લોકો હતા, જેમનું કામ સરદારી, હકુમત અને દાદ ઇનસાફનું હતું. એ લોકોને ઉપલું નામ એટલામાટે આપ્યું છે કે લશ્કરી નિશાન અથવા ઝુંડો જે પાદશાહ ધરાવે છે તેને ચર, ચતર અથવા છતર કહે છે. આ ટોળાને પેહલવીમાં "રથેસ્તારાન" કહે છે.

૩ જો—બાશ: જેમાં ખેતી અને વેપાર કરનારા તથા હુનરમંદ લોકો હતા. એ લોકોને પેહલવીમાં "વાસ્રીઓશાન" કહે છે.

૪ થો—શુદીન, શુદી અથવા શુદ: જેમાં ખિદમતગારો અને નોકર લોકો હતા. એ લોકોને પેહલવીમાં "હુતોક્ષાન" કહે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આ મુજબ પોતાની રૈયતોને ચાર વર્ગો[1] માં વહેંચીને પછી **મેહઆબાદ** પોતાની ઉપર ઉતરેલી ખોદાઇ કેતાબ, જેની અંદર દબેસ્તાનવાળા મુજબ "તમામ અકલ તથા તમામ જુબાન યાને બોલી હતી," તેમાં એક જબાન એવી હતી કેજે "આ દુનિયાનાં લોકો જાણતાં અને બોલી શકતાં નથી." તેને "આસ્માની જબાન" કહે છે, એમ કહીને આ લખનાર જણાવે છે કે "**મેહઆબાદે** તે કેતાબોમાંથી હરેક ટોળાને એકેકી જબાન આપીને હરેક જગા ઉપર મોકલ્યો, જેથી ફારસી, હિંદી અને રૂમી, એવી સર્વ બોલી પેદા થઇ."

મેહઆબાદ પછી ૧૩ પેગામ્બરો આવ્યા, જેઓમાંનાં દરેકનાં નામ સાથ "આબાદ" લોગત જોડાયલો હતો. તેઓ "**મેહઆબાદ**ની દીન અને તેની આસ્માની કેતાબો મુજબ ચાલતા હતા." આ પેગામ્બરો ઉપરબી **મેહઆબાદ**ની માફક "આસ્માનથી કેતાબો આવી હતી," જેમાં તેમને ફરમાવ્યું હતું કે તેઓએ તેની દીન મુજબ ચાલવું અને તેને સમારવી. **મેહઆબાદ** સુધાં એ રીતે ૧૪ પેગામ્બરો થયા, જેઓ પછીબી તેમની ઓલાદ અને ફરજંદો દીનદારી તેમજ પાદશાહી તથા દાદ અને ઇનસાફ ચલાવતા હતા. તેઓ સર્વે પણ પેગામ્બર હતા, અને તેઓમાંના "કેટલાક બોજર્ગ લોકો મોજેજા અને કરામત ભરેલા હતા."

હવે એમ કરતાં **મેહઆબાદ**નાં વંશની આખર આવી. તેના ટોળાનો છેલો પાદશાહ **આબાદ આરાદ** નામનો હતો, જેણે પાદશાહીથી હાથ ઉઠાવી ખોદાની ભક્તિમાં મશગુલ રહેવાનું પસંદ કીધું. આથી થયું એમ કે મેહઆબાદી વંશના અમલમાં જે કંઇ ખજાનો, પાદશાહી અને મરતબો હતો, તે સર્વે તારાજ થવા લાગ્યું. **આરાદ** પાદશાહે તખ્ત છોડયાથી હવે પાદશાહ કોઇ રહ્યો નહિ, અને તેથી દેશમાં ખૂનરેજી અને લૂટફાટ ચાલુ થઇ. ફેસાદ, મારામારી અને ગુનાહ બરપા થયાં. લડાઇઓ જાગી, તેમાં લોહીની નદીઓ ચાલી. શેહરી લોકો પહાડો તરફ નાસી ગયાં, અને પછી તેમની હાલત જંગલી હેવાનોના જેવી થવા માંડી. એ રીતે મેહઆબાદી ટોળાના જમાનાનો તમામ સુધારો, આબાદી, વેપાર, વિદ્યા, અને દ્રવ્ય નાશ પામ્યાં. આ હાલતમાં એક લાંબી મુદત વીતી ગઇ.

ફસલ ૨—બાકીના ત્રણ ટોળાઓની હકીકત.

બીજો ટોળો જૈયાની.

હવે નવાં ખાનદાને તખ્ત ઉપર આવવાનો વખ્ત નજદીક આવ્યો, તો જોકે એ ખાનદાનને સ્થાપનાર ધણી પોતે પણ **મેહઆબાદ**નાંજ વંશનો હતો. આ વંશના ગોફેનશીન થયલા છેલા પાદશાહ **આબાદ આરાદ**ના જેવાજ ભલા ગુણો ધરાવનારો તે હોવાથી તે તેનો બેટો ગણાયો છે, તો જોકે તેઓ બંને વચે લાંબો કાળ વિતી ગયો હતો. તેનાં **જીઅફરામ** નામ ઉપરથી તેનાં ખાનદાનને **જૈયાની** કહે છે. જ્યારે દેશમાં દંગો ફિસાદ વધી ગયો અને ચોતરફ ખરાબીએ ઘર કીધું ત્યારે આ શાહજાદો ખૂની લોકોથી બચી જવા માટે પહાડોમાં છુપાઇ બેઠો હતો. તે ત્યાં છુપાયો છે એવી ખબર મળવાથી દાના અને કાબેલ અને નેક રાહે ચાલનારા થોહાક આગેવાનો આ પાદશાહી ખાનદાની નબીરા પાસે ગયા અને ધણીએક આજેજીથી પોતાના બાપદાદાનું તખ્ત લેવાની તેને અરજ કીધી, તથા તેના આગળા નિયાગાનોની જે સર્વે રૂડી વાતો અને નસીહતો અને તવારીખ હતી તે તેની આગળ વાંચી સંભળાવી. બીજી તરફથી **જીઅફરામ**ને ખોદાતાલા તરફથી **સરોષ** મારફતે બશારત પણ થઇ, અને તેથી તેણે ખાલી પડેલું તખ્ત એકહાથ કીધું. કહે છે કે પ્રથમ તો આ ખોદાશનાસી મર્દે રાજ્યની લગામ લેવાની સાફ નાપાડી, પણ ઉપલી બશારત પછીજ તેણે દેશની હાલત સુધારવા અને ખોદાતાલાની ખલકતને જંગલી હાલતમાં

૧ આ ટોળાઓને આગળા પ્રકરણમાં જણાવેલા ચાર વર્ગો સાથ સરખાવો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જાદુ પડતી અટકાવવા માટે પોતાનું એકાંત મકાન છોડી પાયતખ્તમાં જવાની હા પાડી.

આ રીતે ઇરાનમાં એકશો "જાદ કએવાની" વરસો[1] સુધી **મેહઆબાદનાં** વંશની પાદશાહી ચાલ્યા બાદ તેની આખર આવી. કહે છે કે **મેહઆબાદનું** ઘર મક્કા શેહેરમાં હતું, જેનું અસલ નામ મેહગાહ હતું, જે ઉપરથી "ચંદ્રની મૂર્ત્તિ રાખવાની જગા" એવો તેનો અર્થ થાય છે. એક લખનાર આનો ખોલાસો એમ આપે છે કે તે વખતનાં લોકો સોના, ચાંદી અને ઝવેરાતથી શિણગારેલા સેતારાઓ અને ગ્રહોની મૂર્ત્તિઓ પોતાની ભક્તિની જગામાં રાખતા હતા.[2]

હવે ઇરાનમાં જૈયાની ટોળાની પાદશાહી ચાલુ થઇ. વડા **જીઅફ્રામે મેહઆબાદનો** મજહબ પાછો તાજો કીધો, અને તેનાજ કાયદા મુજબ પોતેબી ચાલવું કીધું. તેણે ગાફેલ લોકોને અસલ ધર્મ સમજાવવા અને શિખવવા માંડયો. તેણે પ્રજાને પાછી સુખી અને આબાદ કરવામાં મન લગાડયું, અને તેનેજ પગળે તેના વારેસોએબી ચાલીને પાદશાહીને પાછી ખીલવી, તથા વેપાર હુનરનો વધારો કીધો. દસાતીર મુજબ **જીઅફ્રામ** ઉપર ઉતરેલી ખોદાની વહીમાં આ મતલબનું ફરમાવેલું હતું:—

"ઓ **જીઅફ્રામ, આબાદ આરાદના** બેટા! જ્યારે તારા બાપે પાદશાહી મૂકી દીધી ત્યારે હવે તું પાદશાહી લે, અને 'ફરસંદાજ,' જે **મેહઆબાદનો** મજહબ છે, તેને તું આરાયશ અને શણગાર આપ. મેં તને પેગામ્બરીમાં પસંદ કર્યો છે, અને ફરસંદાજના મજહબથી તને શોભા આપુંછું અને શણગારૂંછું. એ **મેહઆબાદના** તરીકાંને સારી તરેહથી રાખ, કેમકે તે હોરમજદની દીન છે, અને એ મજહબ ખોદાપરસ્તોમાંથી તારાજ નહિ થશે........જ્યારે આગળા વખ્તમાં લોકોએ બદ કામ કીધાં ત્યારે **આબાદ આરાદ** તે લોકોમાંથી ઉઠી ગયો, અને તેના નિકળી ગયાથી જ્યાંસુધી તેની જગા ઉપર મેં તને બેસાડયો ત્યાંસુધી લોકોએ દુખ ભોગવ્યું ......ઓ મારા પેગામ્બર, તારી પછી જેહાંદારી તથા પાદશાહી તથા દીનનો શણગાર તારા ફર્જંદોમાં ઘણાં વરસો સુધી રહેશે. જ્યારે દીન આઇન પરાગંદેહ થશે ત્યારે તેને પાછી સજીવન કરવા મારો પેગામ્બર **શાએ કલીવ** ઉઠશે."

જીઅફ્રામ પછી તેનાં ખાનદાનના સઘળા પાદશાહોએ પોતાનાં નામ જોડે એ મૂળ પુરૂષનાં નામમાંનો પહેલો અક્ષર 'જી' જોડેલોજ રાખ્યો હતો. એ ટોળાનો છેલો પાદશાહ **જીઆલાદ** નામનો હતો, જેણે કેટલીક મુદત સુધી આબાદી ભરેલી સલતનત ચલાવ્યા પછી તેબી એકાએક પહાડોમાં ગૂમ થઇ ગયો, કેમકે તેનું ધ્યાન હવે ખોદા ઉપર લાગ્યું હતું.

હવે ઇરાનમાં પાછી આગળના જેવીજ ખૂનખારી ચાલી, અને રાજ્ય તથા ધર્મની હાલત માઠી થઇ પડી. જૈયાની ટોળાના પાદશાહોએ એકંદર એક "અસ્પાર" યાને ૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦ (દશ અબજ) વરસો સુધી અમલ ચલાવ્યો હતો.

ત્રીજો ટોળો શૈયાની.

આલમને ખરાબીના રસ્તા ઉપરથી પાછી આબાદ હાલત ઉપર લાવી મૂકવાનું **શાએ-કલીવ** નામના શાહજાદાનાં નસીબમાં હતું. તેના અને ગૂમ થયલા **જી.આલાદના** જમાનાઓ વચે લાંબી સદીઓનો અંતર હોવા છતાં **શાએ-**

---

૧. કએવાન એટલે શનિશ્વર ગ્રહ. દબેસ્તાનવાળો ગણાવે છે કે આ દુનિયાનાં ૩૦ વરસ તે શનિનો એક દિવસ; એ રીતે ગણતાં શનિનાં ૧૦ લાખ વરસ=એક ફર્દ; ૧૦૦૦ ફર્દ=૧ વર્દ; ૧૦૦૦ વર્દ ૧ મર્દ; ૧૦૦૦ મર્દ=૧ જાદ; ૩૦૦૦ જાદ=૧ વાદ; ૨૦૦૦ વાદ ૧ જાહાદ. આ ગણત્રી મુજબ મેહઆબાદ વંશની પાદશાહી ૧૦૦ જાહાદ સુધી ટકી હતી એટલે જે ૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦ યાને છ પદમ વરસો સુધી કાયમ રહી હતી !!!

ગૈયોમર્દથી યજદેજર્દ શેહરિયાર સુધીના પાદશાહોની સાહેબી ૬૦૨૪ વરસો અને ૫ મહિના ચાલુ રહેલી દબેસ્તાનવાળો જણાવે છે.

૨. "નામયે ખુસરવાન." દબેસ્તાનવાળાએ ગ્રહોની આ મૂર્તિઓ બાબે લંબાણ ખોલાસો આપ્યો છે, જે તદન વહેમભરેલો છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કલીવની ખાસીયત **જી.આલાદ**ને મળતી હોવાથી તે તેનો બેટો ગણાયો છે. આ પાક મર્દ ડુંગરો ઉપર પરવરદેગારની યાદમાં મશગુલ હતો, ત્યાંથી આલમાઓએ આગ્રહ કરીને તેને શેહેરમાં આણ્યો. પણ તે આગમજ લોકો ચોપગાં ગોસ્પંદોને ઇજા દેતાં હતાં તેથી **શાએ-કલીવ** તખ્તનશીન થવાને નાખુશ હતો; તોપણ આગળની માફક **સરોષ**થી બશારત થતાંજ તેણે પાદશાહી કબૂલ રાખી.

દસાતીરમાં તેના ઉપર ઉતરેલી વહીની બાબતમાં આ રીતે લખેલું છે:—" ઓ **શાએ-કલીવ, જીઆલાદ**ના બેટા! જ્યારે **જીયાન**ના ટોળામાં જાહોજલાલી તથા પાદશાહીને એક અસ્પાર વરસ ગુજર્યાં ત્યારે આદમીઓ બદકાર થઇ ગયાં. આથી **જીઆલાદ** તેઓને છોડી જતો રહ્યો. હવે મેં તને એખ્ત્યાર કીધો છે અને તને પેગામ્બરીને માટે મોકલ્યો છે. ......ઓ **શાએકલીવ**, જ્યારે તારો ધર્મ ગૂમ થશે, ત્યારે વળી ખોદાનો પેગામ્બર **યાસાન** તેને જીવતો કરશે."

આ રીતે પાદશાહી મળ્યા પછી **મેહઆબાદ**નેજ પગલે ચાલીને **શાએકલીવે** તેનીજ દીનેનો ફેલાવો કીધો અને રાજ્યને સુધારી નાખ્યું. તેની પછી ઘણા પાદશાહોએ એવીજ રીતે અમલ ચલાવ્યો, જેઓ સઘળા પોતાના નામ જોડે 'શાએ' નું અસલ નામ જોડતા હતા.

એઓમાંનો સર્વેથી છેલો પાદશાહ **શાએ મહાબુલ** નામનો હતો. આગળનાં બંને ખાનદાનોના છેલા પાદશાહો **આબાદ આરાદ** અને **જીઆલાદ**ની પેઠે **શાએ મહાબુલ** પણ પરવરદેગારની યાદમાં ગિરફતાર થયો, અને તેથી હવે તેના શૈયાની ખાનદાનની આખરી આવી. એ ટોળાના પાદશાહોએ સઘળાં મળીને એક "શુમાર" યાને ૧૦૦૦૦૦૦૦ (એક કરોડ) વરસ રાજ્ય ભોગવ્યું. દસાતીર મુજબ રૈયતો ખોદાઇ તરીકો છોડીને બદીમાં ગિરફતાર થતી ગઇ તેથીજ મહાબુલે રાજ્યની લગામ છોડી દીધી હતી.

ચોથો ટોળો વાસાની.

શાએ માહબુલ પછી જમાનાઓ ગુજરી ગયા, અને રાજ્યની હાલત આગળની માફક બહુ માઠી થઇ પડી. અંતે તેના બેટાને નામે ઓળખાતા **યાસાન** નામે એક પરહેજગાર મર્દને તખ્ત આપવામાં આવ્યું, અને એ રીતે તે ચોથા ટોળાનો સ્થાપનાર થયો.

દસાતીરમાં લખ્યું છે કે આ નવા પેગામ્બર ઉપર ઉતરેલાં ખોદા તરફનાં નામાંમાં આ રીતનું ફરમાવેલું હતું:—' ' ઓ **શાએમેહબુલ**ના બેટા **યાસાન**! તું જાણ કે જ્યારે **શાયાન**ની પાદશાહી તથા ફરમાનરવાઇનાં એક શુમાર વરસ ગુજર્યાં ત્યારે તારો બાપ જે **શાએમેહબુલ** છે તે લોકોની બદકારી જોઇને તેઓમાંથી બહાર નિકળી ગયો. હમણા મેં તને પેગામ્બરીમાં અખ્ત્યાર કીધો છે. ઉઠ, અને બુજર્ગ **આબાદ**ના મજહબને રોશન કર...... ...ઓ **યાસાન**, હું તને કહુંછું કે તારા મજહબના બિગાડને **ગેલશાહ** દૂર કરશે, અને તે એવો બુજર્ગ પેગામ્બર થશે કે તેને આદમીઓનો બાપ કરીને કહેશે."

હવે આગળા પાદશાહોની માફક **યાસાને** પણ **મેહઆબાદ**નો ધર્મ ચાલુ કીધો, કેમકે તેઓ જેમ પાદશાહ તેમજ પેગામ્બર હતો. આથી હવે આલમ પાછી અસલી આબાદી ઉપર આવતી ગઇ, અને તેના વંશજોના અમલમાં પાદશાહી ચહડતી કળાએ પહોંચી. આ ખાનદાનના ઘણા પાદશાહો થઇ ગયા, જેઓએ એકંદર ૭૭ "સલામ" યાને ૭૭૦૦૦૦૦ વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું. અને પછી આગળનીજ માફક એ વંશનો છેલો પાદશાહ, જે **યાસાન-આજામ** નામનો હતો તે ગુનેહગાર રૈયતોથી દૂર નાઠો, જેથી તેનાં વંશની પાદશાહીની આખર આવી.

આ વખ્તે જંગતમાં પાપ અને બદી ફરીવળ્યાં. લોકો ગુમરાહ અને ખૂની થયાં. બદી અને દુર્વેદીથી ખોદાનો કેહેર ઉતર્યો. વસ્તી ફના થઇ. થોડાક જણ પહાડો અને જંગલોમાં જઇ વસ્યાં. જ્યાં જોઇયે ત્યાં સઘળું વેરાન

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને બિયાબાન થઇ પડયું. અને એ બદકારી તથા બેઇમાનીનો જમાનો પૂરો થયા પછીજ ઇરાન સરજમીનમાં એક નવા પાદશાહે દેખાવ દીધો, જેણે પોતાના નવા ટોળાની સ્થાપના કીધી.

આ પાદશાહને દસાતીરમાં **ગેલશાહ**ને નામે અને તે ઉપરથી તેના ટોળાને ગેલશાહીને નામે ઓળખ્યો છે. તેમાં લખ્યું છે કે આ **ગેલશાહ** મજકુર **યાસાન આરામ**નો બેટો હતો, તો જોકે તેઓ બંને વચે લાંબાં વરસોનો તફાવત હતો. ગેલશાહી ટોળાના આ કેતાબમાં ચાર તબક્ષા પાડેલા છે, અને **ગૈયોમર્દ**થી **યજદેજર્દ શેહરિયાર** સુધીના તમામ પાદશાહો આ ચાર તબક્ષામાં આવી જાય છે. આ ચાર તાયફાઓનાં નામ આ મુજબનાં છે:—

૧ લો—પેશદાદી; ૨ જો—કેયાની;
૩ જો—અશ્કાની; અને ૪ થો—સાસાની.

કહે છે કે આ સઘળા તબક્ષાના પાદશાહોએ એકંદર ૬૦૨૪ાા વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું છે. દસાતીર મુજબ **ગેલશાહે** પણ આકાશવાણીને તાબે થઇનેજ પોતાની ગોશેનશીની છોડી હતી, કેમકે તેબી ખોદાતાલાની એબાદતમાં મશગુલ હતો. તેમાં આ મુજબના સખુનો લખેલા છે:—

"ઓ **યાસાન-આજામ**ના બેટા ફરજીનસાર! જ્યારે કે યાસાનીઓની પાદશાહીને ૯૯ 'સલામ' વરસો ગુજર્યાં અને આદમીઓ બદકાર થઇ ગયાં ત્યારે **યાસાન-આજામ** તે લોકોમાંથી દૂર થયો. હમણા આદમીઓ વગર સરદાર અને વગર ધણીએ ઉલટ પાલટ થઇ ગયાં છે, જેમકે **શાએ મેહબુલ** તથા **જીઆલાદ** તથા **આબાદ આરાદ**ની પાદશાહીના આખર વખ્તમાં બિગડયાં હતાં...... મેં તને પેગામ્બરી તથા પાદશાહી થકી એખ્ત્યાર કીધો છે, માટે પેગામ્બરોના પેગામ્બર બુજર્ગ **આબાદ**ની આઇનને તું જીવતી કર."

આ મુજબનો હુકમ થવાથી **ગેલશાહે** પોતાના વંશવેળાનાં વિખરાઇ ગયલાં માણસોને ભેગાં કીધાં, અને પછી તેમના લાભને માટે કાયદા ઘડયા. માણસજાતને આ રીતે સુધારાના રસ્તા ઉપર લાવ્યા છતાં કેટલાકો હજીબી જંગલો અને પહાડોમાં ભટકવા તથા હેવાનની જીંદગી ગુજારવા લાગ્યા, જે ઉપરથી તેમની જોડે **ગેલશાહ** અને તેના બેટાઓને સદા ચાલુ લડાઇ કરવી પડી હતી. તેવીજ એક લડાઇમાં તેનો બેટો **સિયામક** માર્યો ગયો, જેને માટે દસાતીર જણાવે છે કે તે તેના બાપનીજ હયાતીમાં ખોદાનો પેગામ્બર ઠરી ચૂકો હતો. તેમાં **ગેલશાહ** ઉપરની વહીનું શેવટ આણતાં લખ્યું હતું કે—

"**સિયામક**, જે તારો બેટો અને મારો દોસ્ત છે, તેને મેં પેગામ્બરીમાં એખ્ત્યાર કીધો છે, અને તે પેગામ્બર છતાં તારાં ફરમાનને કબૂલ રાખશે."

આ પછી ખુદ **સિયામક** ઉપરની વહીમાં આમ લખ્યું છે:—"ઓ **ગેલશાહના** બેટા **સિયામક**! તું મારી નજદીક પેગામ્બર છે."

પણ જ્યારે બાપની હયાતીમાંજ **સિયામક**નું મોત નિપજે છે ત્યારે તેને માટે આ સખુનો વાપર્યા છે:—"ઓ **સિયામક**! હું તને ઉપર બોલાઉં છું અને મારી અનજુમનનો કરૂં છું, કેમકે નીચેની દુનિયા તારે લાયકની નથી," ઇત્યાદી.

ગેલશાહ યાને **ગૈયોમર્દ**થી કદીમ ઇરાનની પુરાતન તવારીખ સાધારણ રીતે શરૂ થાય છે, માટે આપણેબી આપણો ખરો ઇતિહાસ એજ પાદશાહથી ચાલુ કરવો જોઇયે. પણ આ ઠેકાણે જ્યારે દસાતીર અને દબેસ્તાનને આધારે આપણે મેહઆબાદ વંશની હકીકત લખવા માંડી છે ત્યારે તો તેમાં પેશદાદી પાદશાહો વિશે જે બયાન આવ્યું છે તે અહીંજ ટપકાવી લઇશું. પણ એ બયાનમાં તવારીખ જેવું કશું નથી. માત્ર ઉપર આપેલા નમુનાઓ જેવીજ સાદી પસંદગી અને આધાહીના ફકરાઓ સિવાય દસાતીરમાં તેઓ બાબે જાણવાજોગ કશું નથી.

ગેલશાહ અને **સિયામક** પછી આ વંશમાં ત્રીજું નામુ **હુશંગ** ઉપર ઉતર્યું. તેમાં આમ

લખ્યું હતું કે—" ઓ **હુશંગ**, **સિયામકના** બેટા! તું મારો ચુનંદો પેગામ્બર છે, વાસ્તે મેં તને દાનાઇ અને કાબેલિયત આપી છે. હવે પછી આવનારા પેગામ્બરોનો તું ઉસ્તાદ છે. બુજર્ગ **આબાદના** ધર્મને તું તાજો કર... ......તારી પછી **તેહમુરસ** બુજર્ગ પેગામ્બર થશે. હું તારાં ફર્જંદોમાંથી પેગામ્બરીને નહિ ઉઠાવીશ, પણ હમેશ સુધી તારી ઓલાદમાંથીજ પેગામ્બરોને નેમીશ."

તેહમુરસ—આ પાદશાહ ઉપરની દસાતીરવાળી વહીમાં આ મુજબ લખેલું કહેવાય છેઃ—"ઓ મારા પેગામ્બર **હુશંગ**ના બેટા **તેહમુરસ**! તું આ બુજર્ગ **આબાદ**ની દીનને ઓસ્તવાર રહે.........તારી પછી **જમશેદ** પેગામ્બર છે. હું તેને હુનરો સાથે એખ્સાર કરીશ, અને જેહાનની ખુબીઓ તેને બતલાવીશ."

જમશેદ—આ શાહ માટે દસાતીરમાં લખ્યા મુજબ નીચલી મતલબનું નામુ તેના ઉપર ઉતર્યું હતુઃ—" ઓ **તેહમુરસ**ના બેટા **જમશેદ**! મેં તને એખ્સાર કીધો છે. તું બુજર્ગ **આબાદ**ના મજહબને ઉસ્તવાર અને પાયદાર કર. તું ઘણો મોટો પેગામ્બર છે, અને મેં તને તમામ હુનરો શિખવીને જેહાનને સમારી છે. તારા મ્હોડાં ઉપર મારૂં નૂર છે, અને તું મારા સખુનથી બોલે છે. તારી જબાનપર મારો સખુન છે. તું મને જુએ છે, સાંભળે છે, સુંઘે છે, મારી પિછાનતની લેહજતને પામે છે અને મને મળે છે. તારૂં કહેલું તે મારૂં કહેલું છે, અને તારૂં કીધેલું તે મારૂં કીધેલું છે. હું તારી જબાનથી બોલું છું અને તું મને કહે છે.........ઓ **જમશેદ** તું ખોદાને બંદામાં અને બંદાને ખોદામાં જુએ છે.........તુ આદમીઓને કહેજે કે આ આંખોથી ખોદાને ના જોતાં; બીજી આંખ માંગજે.........જે શખ્સ એમ કહે કે ખોદા દેખાતો નથી તે શખ્સ માને પેટે જન્મ ધર્યો ત્યારથીજ આંધળો છે. માને પેટથીજ આંધળો તે શખ્સ છે કેજે જે કંઇ જાહેર છે તે સાથ ખોદા છે તેને નથી જોતો. જેઓ તેને નથી જોતા તેમની આંખમાં ફુલાં પડેલાં છે. જે મિસાલે નુકતાંથી ચક્ર શરૂ થઇને પાછું તેજ બિંદુ ઉપર આવે છે, તેજ મિસાલે એક કામેલ શખ્સ ખોદાને પહોંચે છે. અને તું [**જમશેદ**] તે મિસાલે [ખોદાને] પહોંચે છે, તથા જેને તું ચહાય તેને પહોંચાડે છે. ખોદાની તરફ પહોંચવાના રસ્તા આલમના દમો કરતાં પણ વધારે છે. જે કોઇ કે પોતાને નહિ પિછાને તે ખોદાને કયાંથી પિછાને? પોતાની હકીકતને જોવું તેજ ખોદાને જોવું છે.........હમણા આદમીઓ બદકાર થઇ ગયાં છે, અને ફાડી ખાનારાં જાનવરોની શાહ લઇ બેઠાં છે તેઓ તારી કદર તથા મરતબાને નથી જાણતાં, અને તારા સુખનને નથી સમજતાં, તથા તારી બદગોઇ કરે છે. જે નેકી તેમને માટે તેં માંગી હતી તે તેઓ ભૂલી ગયા છે, હવે હું તને તે લોકોમાંથી બોલાવી લઉંછું, કેમકે તેઓને **દેહાક** તાજીના કબજામાં રહેવું સજાવાર છે.........જ્યારે તારા કહેવાને લોકોએ નહિ સાંભળ્યું ત્યારે તે લોકો રંજ પામે એજ તેમની સજા છે.[1] પછી **ફરૈદુન**ને હું પેગામ્બરી થકી મોકળાવીશ, એવી મતલબથી કે તે તારી દીન તાજી કરે."

ફરૈદુન—દસાતીર મુજબ આ પાદશાહ ઉપર એક પેગામ્બર દાખલ નીચલી મતલબનું નામુ ઉતર્યું હતું, જેમાં ખોદાએ ફરમાવ્યું હતું કે—" ઓ **આતબીન**ના બેટા **ફરૈદુન**! આદમીઓ તેમજ બેઆજાર જાનવરો ઉપર મેં બક્ષેશ કીધી છે અને તેમનો ગુનાહ માફ કીધો છે, અને તને મારો પેગામ્બર બનાવ્યો છે, તથા જેહાનને તારી ફરમાબરદાર કીધી છે, એટલા કીજે કે તું મારો દોસ્ત છે. બુજર્ગ **આબાદ**ની આ દીનને તું તાજી કર. દુઆઓ યાને નિરંગો જે આજ સુધી કોઇ જાણતું નહતું તે મેં તને શિખવી છે.....ઓ **ફરૈદુન**, પેગામ્બર લોકો હરગેજ ગુમરાહ નહિ થાય. તેઓનું બોલવું ચાલવું ખોદાના હુકમ માફક છે. જે કોઇ **જમશેદ**ને બદ બોલતું હોય તેને ખબર કર કે **જમ-**

૧. દસાતીરના આ સખુનો ઉપરથી તો એમ ઠરે છે કે જમશેદે ખોદાઈ દાવો કીધો હતો તે વાજબી હતો!

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શેદ મારો હમનશીન છે. હવે તારા બેટાઓ સરકશ થશે, પણ આખરે તેઓ તેનો બદલો પામશે. જે તેઓ માંગશે તે તેઓને નહિ પણ [મિનેચેહરને હું જલદીથી આપીશ. તારી પછી [મિનોચેહર પેગામ્બર થશે. પેગામ્બરોમાં તું બુજર્ગ છે. તને મેં છુપા ભેદો બતલાવ્યા છે તથા તારી ઓલાદને જેહાન ઉપર સરદારી આપી છે. મેં તને તમામ જેહાનનો પેગામ્બર તથા પાદશાહ બનાવ્યો છે."

મિનોચેહર—આ પાદશાહ તથા પેગામ્બર બાબે દસાતીરમાં લખે છે કે નીચલી મતલબની વહી તેના ઉપર ઉતરી હતી:—"ઓ **એરચ**ના બેટા **મિનોચેહેર**! મેં તને **સેલમ** તથા **તૂર** ઉપર ફતેહ બક્ષી છે, અને હવે પેગામ્બરી તથા પાદશાહી માટે પસંદ કીધો છે......તારી પછી **કએ ખુસ્રવ** નામનો પેગામ્બર આવશે, જે દુનિયાની માયાથી મૂકત, ચોખો અને નિર્લોભી થશે. આથી સર્વ લોકો અજબ થશે. તે ખોદાનો મિજલસી હમનશીન તથા હમ અનજુમન થશે."

કએખુસરો-કેયાની ટોળામાં માત્ર આજ પાદશાહને ખોદાએ પેગામ્બરીને માટે પસંદ કીધેલો દસાતીર જણાવે છે. તેના ઉપર ઉતરેલી આકાશી કેતાબમાં આ મુજબનું લખાણ કહેવાય છે કે-"ઓ મારા પેગામ્બર, **સિયાવશ**ના બેટા **કએખુસરો**! તું મારી નજદીક બુજર્ગ છે. તારૂં દિલ મારેથી એક પળ જુદું નથી. તારૂં રવાન ફરેસ્તો છે, અને ફરેસ્તાનું તું ફર્જેદ છે. મેં એવોજ અકલ નામનો એક પ્યારો તથા બુજર્ગ ફરેસ્તો તારી સાથે આપ્યો છે. હું આખર તને બહમન અમશાસ્પંદની સાથે મારી નજદીક રાખીશ, જેથી એક પળ પણ તું મારી આગળથી વેગળો નહિ થાય. હું તારાં દિલથી બહાર નથી. હું કોઇ ચીજમાં નહિ સમાઉં, મગર તારાં દિલમાં, અને તારાં દિલ જેવાં એકએક દિલમાં સમાઉં છું. હું તારા પોતાના કરતાં તારી નજદીક છું. ઓ મારા દોસ્ત, બુજર્ગ **આબાદ**ની દીનને મજબૂત કર, કેમકે તે પેગામ્બરોમાં મોટો છે, અને તેનો ધર્મ તે મારો છે. એ મજહબ સિવાય મારી તરફ આવવાનો બીજો સિધો રસ્તો કોઇ નહિ પામે...... નીચેની દુનિયા **લોહરાસ્પને** સોંપી દે, કાંએકે તેને ખોદાનો દબદબો તથા બુજર્ગી છે. **લોહરાસ્પથી** એક નેકબખ્ત બેટો થશે તેના વખ્તમાં બુજર્ગ પેગામ્બર **જરતોશ્ત** આવશે, જેની કેતાબ ભેદ સાથની અને વગર ભેદની થશે."

દસાતીરમાં જે કાંઇ પણ તવારીખ હોય તો ઉપલા નમુનાઓ મુજબની તે તવારીખ અહીં પુરી થાય છે. પાદશાહ **કએખુસરોને** પોતાનો પેગામ્બર નેમ્યા પછી કેટલીક મુદતે ખોદાએ **જરતોશ્તને** મોકલ્યો, અને તેના ઉપર પણ વહી ઉતરેલી કહે છે. આ સુધાં ૧૩ કેતાબો ઉતરેલી ગણાઇ છે, અને તે સઘળી દસાતીરમાં ઉતારી છે. એ પછી એક ૧૪ મી હજરત **જરતોશ્તની** ખાહેશ ઉપરથી પાદશાહ **સેકંદર** ઉપર શિખામણથી ભરેલી ઉતરી હતી. હવે આ સઘળા પેગામ્બરો ઉપરાંત બીજાબી બે પેગામ્બરો થયલા જણાય છે, અને **સાસાન** નામના બે ધણીઓ છે. એવું જણાય છે કે આ નામના પાંચ ધણીઓ થઇ ગયા છે. તેઓમાંનો પહેલો ઇરાનના છેલા હખામની પાદશાહ **દારાએ દારાબ** (દારાયસ કોડોમેનસ)ના જમાનામાં અને છેલો **ખુસરો પર્વેજ**ના જમાના બાદ થઇ ગયો છે. આ બે સાસાનો પાદશાહી તોખમના હોય કે નહિબી હોય, પણ તેમની પાદશાહી તો હતીજ નહિ, તે છતાં તેઓ એવા તે કેવા ભલા હતા કે તેઓ ઉપર આકાશી વહી ઉતરેલી અને તેમને ખોદાએ પોતાના પેગામ્બર નેમેલા દસાતીરમાં જણાવ્યા છે, તેની સમજ પડતી નથી. દસાતીર અને તે ઉપરથી દબેસ્તાનવાળાએ આ બિના જાહેર કીધી છે, તે ઉપરાંત બીજી એકે અસલી કે આજની કેતાબમાં ઉપલા સઘળા પેગામ્બરો, મેહઆબાદી વંશ, ૧૬ આકાશી કેતાબો વગેરેની બિના જાહેર કરેલી નથી, એ ઘણુંજ નવાઇ જેવું છે.

બાબ ૧૩.

મેહઆબાદી મજહબ.

૧—"બુજર્ગ આબાદ"નો ધર્મ—તેમાં આપેલી ખોદાની વ્યાખ્યા—ખોદાનું નામ 'મજદામ'—તેના પેદા કરેલા ફરેશ્તાઓ આસ્માનોનાં તન અને જાન—જીવતા અગણિત તારાઓ—સર્વ ચીજની રક્ષક શક્તિઓ—જીવતોજ નહિ પણ નિર્જીવ વસ્તુઓ પણ જાન ધરાવે છે—સૃષ્ટિમાં જીવની આમદરફ્ત—અવતારના પ્રકાર—માણસ ફરેશ્તો કેમ બને?—દુનિયાનાં મરણની સમજણ—તેના ઉપર ગૃહો અને સેતારાઓનો અમલ—ફરેશ્તાઈ દરજ્જે પુગેલા જાનની ખુશહાલી;—મેહઆબાદી મજહબનાં ફરમાનો—લાશને દોખમે નહિ ચહડાવતાં દાટવી, બાળવી યા ડુબાડવી—ગૃહો અને માહતાબની મૂર્તિનું ફરમાન.

૨—ગૃહો મારફતે ખોદાની પ્રાર્થના કરવાનો તરીકો—જુદા જુદા પાદશાહોના જુદા જુદા ગૃહો—જરતોશ્ત ઉપર ઉતરેલી આકાશી પોથીનો ભાવાર્થ—જરતોશ્તી બનેલા વિદ્વાન હિંદુઓ—બે સાસાનો ઉપર ઉતરેલી વહીમાંની ભવિષવાણીઓ.

ફસલ ૧—મજહબની મૂળ મતલબ.

આ રીતે મેહઆબાદી મજહબની જાળવણી કરનારા પાદશાહો અને પેગામ્બરોનું દસાતીરમાંથી મળી આવતી વિગતોનું બયાન કરીને હવે આપણુ તે અસલ "બુજર્ગ **આબાદ**"ના મજહબ ઉપર આવિયે છિયે. એ ધર્મને માટે ઉપલી "આકાશી પોથીઓ" માં એવું લખેલું આપણ વાંચિયે છિયે કે એ મજહબ ખોદાનો પોતાનો મોકળેલો અને પસંદ કરેલો હતો અને તે સાહેબને પહોંચવા માટેનો સિધો માર્ગ તેજ હતો.

એવુ જણાય છે કે દસાતીરમાં જણાવેલો દરેક પાદશાહ પેગામ્બર પણ હતો, અને તે નવો પેગામ્બર થશે એમ જુના પેગામ્બરને આગમજથી ખબર મળતી હતી. આપણે આગળા સફાઓમાં જોયું છે કે કેટલાક પાદશાહોને તો પહાડોમાં છુપાયલા અથવા ખોદાની પરસ્તેશમાં મશગુલ થયલા ખેંચી કહાડી તખ્તનશીન કીધા હતા. તેઓ સર્વ એકજ મજહબને પગળે ચાલ્યા હતા, અને તે **મેહઆબાદ**નો મજહબ હતો. તેનેજ તેઓએ સજીવન કીધો, સમાર્યો અને ફેલાવ્યો હતો; એટલા માટે એજ મજહબની આપણે પ્રથમ સમજણ લેવી જોઇયે છે.

દસાતીરની **મેહઆબાદ** ઉપર ઉતરેલી પોથી મુજબ તેના મજહબની સમજણ ટુકમાં આ રીતે આપી શકાશે. ખોદાતાલા એકજ છે, જે સર્વ શક્તિવાન, સર્વ જ્ઞાની, સંપૂર્ણ ડહાપણ અને ભલાઇવાળો, શરૂ કે આખર વિનાનો, સર્વવ્યાપક, અનંત, નહિ સમજાય કે કદી નહિ બદલાય એવો છે. તેનું નામ '**મજદામ**' છે. તે સાહેબ પોતે પોતાને એકલે હાથે વિશ્વનો કારોબાર ચલાવતો નથી, પણ ફરેસ્તાઓ પેદા કરી તેમની મારફતે તમામ જગતનો કારોબાર ચલાવે છે.

મજદામે શરૂઆતથીજ એક એવો ફરેસ્તો પેદા કીધો છે કે જેને વખ્ત કે જગાથી કશી અસર થતી નથી. તેને શરીર હોતું નથી. તે સ્વજ્ઞાની અને ફરેસ્તાઓનો ફરેસ્તો છે. તેનું નામ **બેહરામ** છે. આ પહેલાં જ્ઞાન અથવા ખબરદારીની મારફતે ખોદાએ **અમશામ** નામનો એક બીજો ફરેસ્તો પેદા કીધો. તેમજ સર્વથી ઉંચા યાને પહેલા આસ્માનનો જાન તથા સર્વ જીવોમાં વડો **મનીસ્તાર**, તથા આસ્માનનું તન અને સર્વ શરીરોમાં વડું **તનીસ્તાર** પેદા કીધાં.

એજ રીતે બીજા જ્ઞાનની મારફતે ખોદા મજદામે ત્રીજી ખબરદારી અને બીજા આસ્માનનું તન અને જાન પેદા કીધાં. એ રીતે એક પછી એક અતિ મોટી સંખ્યામાં ફરેસ્તાઓ પેદા થયા, અને પછી આકાશ તથા ગૃહોની રચના સંપૂર્ણ થઇ. આ ગૃહો ઉપરાંત દરેક સ્થિર તારો પોતાનું ખાસ જુદું જ્ઞાન

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અથવા ખબરદારી, જાન, અને તન ધરાવે છે, જે સર્વની પેદાયશ પણ ઉપર મુજબ થઇ છે. એઓની સંખ્યા નહિ ગણાય એટલીબધી છે. આ તારાઓ જીંદગી ધરાવે છે, અને પોતાનાં જ્ઞાન મુજબ પોતપોતાનાં ચક્રોમાં ફર્યા જાય છે. તેઓમાં કશો ફેરફાર થતો નથી, તેઓ નાશ પામતા નથી, યા તેઓ મોતને આધિન નથી.

આ સર્વ તારાઓના રક્ષક ફરેસ્તાઓ હોય છે, માટે આખી કુદ્રતમાં ફરેસ્તાઓ સઘળે ફરીવળેલા છે. સઘળાં તત્વો, પ્રાણી, વનસ્પતિ, ધાતુ અને ખનિજ વર્ગો—એ સર્વની આવીજ રક્ષક શક્તિઓ હોય છે. દરેક નાના વર્ગની, અને દરેક વર્ગના વિભાગની, આકાશમાંથી વર્સતા ધુમસ, બર્ફ, વર્સાદ, ગગડાટ, યા કુદ્રતનાં દરેક કામ અને દરેક પ્રકારની એવી એકએક શક્તિ હોય છે.

વળી આ દરેક ચીજ પોતાની રક્ષક શક્તિ જોડે પોતાનો જાન પણ ધરાવે છે. માણસજાત અને પશુઓજ નહિ, પણ દરેક વનસ્પતિ અને ખનિજ પદાર્થ પોતપોતાની શક્તિ મુજબના ચહડ ઉતર કે ઉંચા નીચા પ્રકાર પ્રમાણેનો જીવ ધરાવે છે, જે હમેશાં ચાલુ અને હદ વિનાના સુધારાને પાત્ર હોય છે, અને જ્યાંસુધી તે જાન ફરેસ્તાઇ ખસલતનો બને ત્યાંસુધી સુધર્યોજ જાય છે.

આખી સૃષ્ટિમાં વળી જીવની આમદરફ્ત ફરી વળેલી છે. એક જાણુ એકજ પદાર્થમાં રહેતો નથી. તેના જન્મ અને મરણનો એકજ ફેરો નથી. શરીરના મુઆ પછી જીવ પાછો દુનિયામાં આવી બીજો અવતાર ધારણ કરે છે. આગળાં જન્માંતરમાં જે ભલાં ભુડાં કામો કીધાં હોય તે મુજબ જીવને નવા જન્મમાં ઇનામ કે સજા મળે છે. દુનિયામાં સુખ મળે છે કે દુખ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો સબબ એજ છે; એટલે આગળા ભવમાં થયલાં સારાં નરસાં કામોનું એ ફળ છે. જેઓ આજે કંગાળ જીંદગી ગુજારે છે તેઓ આગળા ભવમાં ઘાતકી હતા; પણ જેઓ આજે સુખમાં દહાડા કહાડે છે તેઓ આગળ નેક હતા. માણસ ઉપર અંકુશ કશો નથી. તેને પોતાની મરજી મુજબ અમલ કરવાની છુટ છે, અને તે મુજબ જે ઇનસાન બદીમાં ગિરફ્તાર થાય છે તે હેવાનનો અવતાર ધારણ કરે છે. જેઓ એ કરતાં પણ વધારે કર્પિણપણું વાપરે છે તેમનો ઠાર વનસ્પતિ વર્ગમાં થાય છે. વળી એ કરતાં પણ બહુજ હલકી વર્તણુકના માણસની સજા જમીનમાં ધાતુ અને ખનિજ રૂપે દટાઇ રહેવાની છે. પણ જેઓ નીતિમાન જીંદગી ગુજારે છે તેઓ, અને જેઓ પોતાની જીંદગી ઉપર કષ્ટ ખેંચીને અને મોજ મજાહનો ભોગ આપીને ખોદાની યાદમાંજ તન, મન અને ધન અર્પણ કરી બેસે છે તેઓને ફરેસ્તાની પદવી મળે છે, અને તેમને ધીમે ધીમે ઉંચી પાયરીએ ચહડાવી ઇશ્વરી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં આવે છે, અને ખોદાને મનની નજરે જોવાના ઉત્તમ ખયાલમાં તેઓ તેની એબાદતમાં ચકચૂર બને છે.

આ રીતે જીવના પૂનર્જન્મને લીધે વાચાવિનાનાં પ્રાણીઓ વગેરે ઉપર માયા રાખવાનું શિખવવામાં આવ્યું છે, કેમકે એમ કાં નહિ બને કે તે પ્રાણીઓ આગળા ભવમાં થઇ ગયલાં હર કોઇનાં માતપિતા કે બીજાં નજદીકનાં ખેશી હોય? દસાતીરમાં ફરમાવ્યું છે કે જેબી પ્રાણીઓ નુકસાન કરતાં ન હોય તેમનો જીવ લેવો નહિ; પણ વિક્રાળ પ્રાણીઓ અને જીયાંગાર હેવાનોને જીવતાં રાખવાં નહિ, કેમકે તેમને સજા કરવી તે ખરા તકસીરવારને શિક્ષા કર્યા બરાબરની કીર્ત્તિભરેલું કામ છે.

હવે જગ્તનો કારોબાર કાંઇ અનંત નથી. તેનો પણ એક વખત અંત આવે છે. જ્યારે એક અસંખ્યાત વરસોનો દોર અથવા ચક્ર પુરું થાય છે ત્યારે દુનિયાનું શેવટ આવે છે અને તેનો નાશ થાય છે;[1] પછી નવેસરથી દુનિયા નવે જન્મે ચાલુ થાય છે, અને આગળની પેઠેજ સંધુ નિપજે છે. એ વેળા આગળી દુનિયાની વસ્તીમાંથી માત્ર એકજ જોડું બચી જાય છે,

૧ આ બાબે દબેસ્તાનવાળાએ લંબાણથી પણ કેવળ હસી કહાડવા જેવી વિગતો આપી છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને તેજ જોડાંમાંથી નવી વસ્તીની ઉપજ નિપજ ચાલુ થાય છે.

દુનિયા ઉપર જુદા જુદા ગૃહો અને સેતારાઓનો કાબુ ચાલે છે. એક હજાર વરસો સુધી એક તો બીજાં તેટલાંજ વરસો સુધી બીજા ગૃહ અથવા સેતારાનો અમલ ચાલે છે. આમ જેટલા ગૃહો અને સેતારાઓ છે તે સર્વેનો અમલ ચાલ્યા બાદ નવેસરથી પહેલા ગૃહથી પાછો અમલ શરૂ થાય છે.

આશીર્વાદ પામેલાં લોકોના જીવ પોતાનું કાલબુદ કહાડી નાખ્યા પછી ફરેશ્તાઓની પંક્તિ મેળવવા માટે ઉંચા ચહડે છે, અને ત્યાં એવી તો ઉત્કૃષ્ટ ખુશહાલી, મજાહ અને વૈભવ ભોગવે છે કે જેની બરાબરી આ દુનિયાની ગમે એવી મોજમજાહથી પણ થઇ શકે નહિ. તે એક એવી મજાહ છે કે જેનું બયાન કોઇ પણ જબાન કરી શકે નહિ, કાન સાંભળી શકે નહિ, આંખ જોઇ શકે નહિ.

મેહઆબાદના મજહબમાં વળી નીતિના કાનુન એવા શિખવ્યા છે કે માણસજાતે સર્વે જાનદાર પેદાયશો તરફ માયા રાખવી, વચન પાળવો, અને પતિવૃતા રહેવું. આ મજહબમાં વળી માણસો ખોદાને પિછાનવો હોય તો તેના કેટલાક કાયદા ફરમાવ્યા છે, જે ઘણા કઠણ છે. દરેકે વૈભવનો ત્યાગ કરવો, શરીર ઉપરકષ્ટ ખેંચવું, ગુસ્સાને દાબેલો રાખવો, માસ ખાવું કે શરાબ પીવો નહિ, અપવાસ કરવો, અને ઇશ્વરની યાદમાં એકાંત જીંદગી ગુજારવી.

માણસનાં મરણ પછી શું કરવું? ફરમાવ્યું છે કે લાશને જમીનમાં દાટવી, અથવા પાણીમાં ડુબાડવી, અથવા આતશમાં બાળવી.

મેહઆબાદથી **કએખુસરો** સુધીના દરેક પેગામ્બરને એક પછી એક સઘળા ગૃહો અને માહતાબ વગેરેની પ્રાર્થના કરવા તેમજ તેમની મૂર્ત્તિ બનાવવા ફરમાવ્યું છે.

ફસલ ૨—પેગામ્બરો ઉપર ઉતરેલી પોથીઓ.

આ સઘળું બયાનતો **મેહઆબાદ** ઉપર ઉતરેલી કેતાબમાંથી ખેંચી કહાડેલો તત્વ માત્ર છે. તેમાં તેમજ ત્યારબાદ બીજી, ત્રીજી અને ચોથી પોથીઓમાં ખોદાતાલા મજદામનીજ સ્તુતિ કીધેલી છે, અને તેની શુક્રગુજારીમાં માણસજાતની નાતવાની કબૂલ રાખી છે. યાસાની વંશનો પાયો નાખનારની પોથી (ચોથી)-માં ધર્મને લગતી પવિત્રાઇના કેટલાક કાયદાઓ આપ્યા છે. આ ચારે કેતાબો—એટલે જે **મેહઆબાદ, જીઅફરામ, શાએકલીવ** અને **યાસાન** ઉપર ઉતરેલી વહીઓ—માં બંદગી કરનાર પાધરોજ કિર્તારને યાદ કરી તેની મદદ માંગે છે. પણ ત્યારપછીની કેતાબો, જે પેશદાદી અને કેયાની પાદશાહોની છે, તેમાં પેદા કરનારની પાધરી પ્રાર્થનાને બદલે ફરેશ્તાઓ વગેરે મારફતે બંદગી કરવામાં આવી છે. જેમકે **ગેલશાહ**ની પોથીમાં તે ખોદાતાલાને પાધરી અરજ કરવાને બદલે કએવાન અથવા શનિ નામના ગૃહને અરજ કરે છે કે તેણે પોતાને પેદા કરનાર જ્ઞાનને, અને તે જ્ઞાને પહેલાં જ્ઞાનને, અને તે પહેલાં જ્ઞાને પરમેશ્વરને એમ વિનંતિ કરવી કે તે સાહેબે બંદગી કરનાર (**ગેલશાહ**) ઉપર મેહરબાનગી અને દયા વર્સાવવી. એજ રીતે છઠો પેગામ્બર **સિયામક** ભૃસ્પતિ ગૃહને, ૭ મો **હુશંગ** મંગળને, ૮ મો **તેહમુરસ** સૂર્યને, ૯ મો **જમશેદ** શુક્રને, ૧૦ મો **ફરેદુન** બુધને, અને ૧૧ મો **મિનોચેહર** ચંદ્રને વિનંતિ કરે છે, અને આ દરેક ગૃહ પોતે પોતાનાં નાનાં અને મોટાં જ્ઞાન વગેરે મારફતે શેવટે ખોદાતાલા યાને મજદામની અરજગુજારી કરે છે.

૧૨ મી પોથી કેયાની પેગામ્બર પાદશાહ **કએખુસરો**ની છે, જેમાં બંદગી જેવું કંઇ નથી, પણ ખોદાતાલાએ પોતેજ તે ભલા નરને કહેલા કેટલાક સખુનો દાખલ લીધા છે. તેમાં મજદામે તેને ફરમાવ્યું છે કે તેણે **મેહઆબાદ**નો પવિત્ર મજહબ એખત્યાર કરવો અને જેઓ અશો પસ્તાવો કરનારાં અને ખોદાની એકાંતમાં એબાદત કરનારાં હોય તેઓનું રક્ષણ કરવું. આ આખી પોથી ભેદી જણાય છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

૧૩ મી પોથી હજરત **જરતોશત**ની છે, પણ તેમાં પવિત્ર ગાથાવાણી કે અવસ્તાવાણીમાં લખેલું કે ફરમાવેલું નીતિજ્ઞાન કશું જણાતું નથી. આ પોથીમાં તો ગોયા **જરતોશ્તે** પુછયા હોય તેવી ઢબનાં ચોકસ સવાલો અને તેના મજદામે આપેલા જવાબો ઉતારી લીધા છે, જેમાં પેગામ્બરે સૃષ્ટિની રચના બાબેની ખબરદારી મેળવવા માંગી છે. એ પછી તેમાં એક યુનાની દાના આદમી નામે **તુતિયાનુસ**ની વાત લખી છે, જેને તેના બીજા વતનીઓએ એવું નકી કરવા મોકળેલો જણાય છે કે **જરતોશત** ખરેખરો પેગામ્બર છે કે નહિ તેની જોસ્તેજોઇ કરે. હવે **જરતોશત**ની પોથીમાં જણાવે છેકે જ્યારે આ દાના યુનાની પરપુછ કરતો આવ્યો અને પોતાની જોડે કેટલાક સવાલો પુછવાના લાવ્યો ત્યારે મજદામે **જરતોશત**ને બશારતથી ફરમાવ્યું કે તે દાના સવાલો પુછે તે આગમજ તેમના જવાબો એક ચેલા મારફતે પવિત્ર પોથીમાંથી વાંચી સંભળાવવા. આમ થવાથી પેલા દાના મર્દની **જરતોશત**ના મજહબની સચાઇ બાબે એટલીબધી ખાતરી થઇ કે તે તેનો ચેલો બન્યો, પોતે જરતોશ્તી થયો, અને પછી પોતાને વતન જઇ તેણે સર્વને નવા મજહબમાં દાખલ કીધા.

પણ દસાતીર મુજબ **જરતોશત**ના મજહબથી એટલીજ અસર થઇ નહિ. ઉપલીજ કેતાબમાં જણાવ્યા મુજબ **ચંગરેઘાચેહ** નામે એક ભણેલો બ્રાહ્મણ પંડિત પણ અવસ્તાવાણીના એકજ નોસ્કની ખુબી જોઇ જરતોશ્તી મજહબમાં દાખલ થયો હતો, અને ત્યાર બાદ **વ્યાસજી** ("બીઆસ"-બયાસ) નામે પવિત્ર બ્રાહ્મણ, જે હિંદુઓના વેદનો રચનાર (!) કહેવાય છે તેણે પણ જરતોશ્તી મજહબ કબૂલ રાખ્યો હતો. કહે છે કે તે પણ કેટલાક સવાલો પુછવાના મનસુબાથી આવ્યો હતો, જે સવાલોના જવાબો પણ આગમજથી કહી આપવામાં આવ્યા હતા.

હજરત **જરતોશત**ની પોથી પછીની કેતાબ તે **સેકંદર** પાદશાહને શિખામણ દેવા માટે ઉતરેલી વહી છે, જે બાદ મેહઆબાદી મજહબના છેલા બે પેગામ્બરો જેઓ **સાસાન** નામના છે, તેમના ઉપર ઉતરેલી કેતાબોથી દસાતીર સમાપ્ત થાય છે. આ કેતાબો આખાં દફતરમાં નવાઇ જેવી છે. તેમની વળી જુની ફાર્સી જબાનમાં લંબાણ શરેહ આપેલી છે, જેમ બીજી પોથીઓના સંબંધમાં ઝાઝું જણાતું નથી. આ સાસાનોમાંનો ૧ લો[1] પાદશાહ **સેકંદર**ના વખતમાં થઇ ગયલો છે, જેને મજદામ ખબર આપે છેકે **અર્દશીર બાબેગાન** નામના શખ્સથી તારાં ખાનદાનની પાદશાહી ઇરાનમાં પછી ચાલુ થશે. વળી ઇરાનમાં **સેકંદર** પછી શી શી આફતો વર્સશે તે તથા **માની** અને **મજદક**ની દેવપરસ્ત દીન ચાલુ થશે તે, તથા **ખુસરો પર્વેજનું** ખૂન થશે, તથા સાસાની તબક્કાની પાદશાહી આખર થશે તે વેળાના ફેસાદ અને કીના અને લડાઇની વાતો, અને શેવટે સઘળી બુતપરસ્તી અને મૂર્તિ પૂજાનો નાશ કરનારો નવો મજહબ જાહેરમાં આવી મદાઇન અને તુસ અને બલખનાં આતશખાનાંઓ ભાંગી તોડી નાખશે, તે બાબે સર્વ આગાહી આપી છે.

છેલી પોથી પાંચમા સાસાનને નામની છે, જે **ખુસરો પર્વેજ**ના જમાનામાં થઇ ગયો હતો, તેને ખબર આપવામાં આવી છે કે **ખુસરો**નાં ખૂનને લીધેજ ઇરાનનાં રાજ્ય અને ધર્મ ઉપર દુશ્મનોનો હુમલો આવ્યાથી તેઓ ખરાબી પામ્યા હતાં. વળી આ છેલી યાને ૧૫ મી કેતાબમાં પણ ભવિષ વર્તવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે દુશ્મનો (આરબો)ના નવા ધર્મને એક હજાર વરસ પુરાં થશે ત્યારે તેઓમાં એટલો બધો ફેસાદ અને મારામારી બરપા થશે કે તેમનો અસલી ધર્મ તેઓનો પેગામ્બર પણ પિછાની નહિ શકે એટલોબધો ખરાબ થઇ જશે.

---

૧. દસાતીર કહે છે કે એ ધણી કેયાની (ખરું જોતાં હખામની) વંશના છેલા પાદશાહ દારાનો બેટો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૪.

દસાતીર અને દબેસ્તાન.

૧—દસાતીરમાં આપેલી વરસોની હસવાસરખી ગણત્રી—દુનિયાની હસ્તી આગમજ તે ઉપર હયાતી ભોગવી જનારાં વંશો!—'બેહરામ' ફરેસ્તાનાં નામ ઉપરથી દસાતીર નવી કેતાબ ઠરે છે—મેહઆબાદના ચાર ટોળાઓનાં નામો હિંદુ જ્ઞાતોનાં નામો ઉપરથી ઉપજાવેલાં છે—ફાસી, હિંદી અને રૂમી જેવી નવી ભાષાઓ વાપરનાર મેહઆબાદી લોક પુરાણા ઠરતા નથી—મૂર્તિપૂજાનું મેહઆબાદી ધર્મમાં ફરમાન—દસાતીરની ભાષા "આસ્માની" છતાં આજની ભાષાંઓની મદદથી બનાવેલી છે—થોડાક દાખલાઓ—દસાતીરના અને ફાર્સીના શબ્દો વચ્ચે મુકાબલો.

૨—દસાતીર કેતાબ કેટલી પુરાણી છે?—જુની ફાર્સીમાં તેનો તરજુમો—તેને અજવાળામાં આણનાર દબેસ્તાન—સર વિલ્યમ જોન્સ અને દબેસ્તાન—દબેસ્તાનની હસ્તીની તવારીખ—સર વિલ્યમની ઈરાનના ધર્મ તથા તવારીખ તરફ ફિદાગીરી—તેનાં ભૂલ ભરેલાં અનુમાનો—દબેસ્તાનનો બનાવનાર જરતોશ્તી મજહબથી બેખબર હોવો જોઈયે—સિપાસી ટોળાનાં પરાક્રમો—આજરકએવાન—દસાતીરની જરતોશ્તી ફરમાનોથી ઉલટી શિખવણી—મૂર્તિપૂજા—ગ્રૃહોની મૂર્તઓની વિગત—મેહઆબાદી જેવો ટોળો કે મજહબ હસ્તી ભોગવી ગયોજ નથી.

ફસલ ૧—આકાશી કેતાબનાં પુરાતનપણાંનું ભોપાળું.

દસાતીર અને દબેસ્તાન કેતાબોમાં મેહઆબાદી ટોળાના પાદશાહોને કદીમ ઇરાનના ગૈ-ચોમર્દની હજારો શું પણ લાખો બલકે કરોડો વરસો આગમજ હયાતી ભોગવી ગયલા જણાવ્યા છે, તેમની રાજદ્વારી અને ધર્મ સંબંધી હકીકત કશી પણ નુકતેચીની વિના આગળાં બે પ્રકરણોમાં આપણે જોઇ છે. આ પ્રકરણમાં હવે એ હકીકત જાહેર કરનારી કેતાબો બાબે થોડુંક વિવેચન કરવાની જરૂર છે, જે ઉપરથી મેહઆબાદી વંશ, તેની પાદશાહી અને મજહબ, તેમાં કહેલા પેગામ્બરો અને તેઓ ઉપર ઉતરેલી આસ્માની કેતાબો, તેમાં ફરમાવેલી મૂર્તિ પૂજા અને ગોસ્પંદ-પરસ્તી વગેરેનો ભેદ એકદમ ખુલ્લો થઇ જાય છે.

પહેલાં તો આવા કોઇ પાદશાહો થઇ ગયા હોય એજ બિના અકલમાં ઉતરે એવી નથી, અને જો કદાચ થઇ ગયા હોયતો તેઓ હજારો વરસ જીવે અને લાખો વરસ તેમનું વંશ પાદશાહી ભોગવે, એ વાત તો ખચિત હસવા સરખી દિસે છે. દાખલા તરીકે **મેહઆબાદ** અને તેનાં વંશે અબજો વરસો સુધી, **જીઅફરામ** અને તેનાં વંશે ૧૦ કરોડ વરસો સુધી, **શાએકલીવ** અને તેનાં ખાનદાને એક કરોડ વરસો સુધી, તથા **યાસાન** અને તેના વંશજોએ ૯૯ લાખ વરસો સુધી એ રીતે પાદશાહી ચલાવી હતી, એવું દસાતીર ઉપરથી દબેસ્તાનવાળો જણાવે છે. પણ વળી આ વરસો તે કાંઇ આપણ આજે ગણિયે છિયે તે ૩૬૫ દહાડાનાં ન હતાં. "આમીગસ્તાન" નામે મેહઆબાદી મજહબવાળાઓની એક કેતાબને આધારે દબેસ્તાનમાં લખ્યું છે કે ઉપર કહેલાં વરસો મોટા શનિશ્ચરી દોરનાં વરસો છે; એટલે જે શનિ ગ્રુહનો દોર ૩૦ વરસનો છે માટે તે ૩૦ વરસનો એક દહાડો ગણવો, તથા તેવા ૩૦ દહાડાનો એક મહિનો અને તેવા ૧૨ મહિનાનું એક વરસ ગણવું! આમ ગણવાથી આપણી તરફ જ્યારે ૯૦૦ વરસો થાય ત્યારે શનિનો દોર માત્ર એક મહિનાનો થાય, અને જ્યારે આપણાં ૧૦,૮૦૦ વરસો થાય ત્યારે શનિના દોરનું માત્ર એક વરસ ગણાય. આ ઉપરથી સમજ પડશે કે જ્યારે એક ખાનદાને ૯૯ લાખ, બીજાએ એક કરોડ, ત્રીજાએ ૧૦ કરોડ એ રીતે જે શનિના દોર મુજબનાં વરસો સુધી રાજ્ય કીધેલું છે ત્યારે તે વરસો આપણી ગણત્રી મુજબ તો કાંઇ અબજો અને તેથીબી વધારે લાંબી ગણત્રીનાં થવાં જોઇયે! વિચાર કરવાનું છે કે એટલાંબધાં વરસો ઉપર માણસની હસ્તી ન હતી તો **મેહઆબાદ**ની પાદશાહી કયાંથી હોય?

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એજ રીતે **મેહઆબાદને** જે મજહબની સ્થાપના કરવાનું માન આપેલું છે તે મજહબ આમ અબજો વરસો સુધી ચાલુ રહેવા પામે એબી કેવળ હસવાસરીખું છે ખુદ ધર્મની રચના પણ વિશ્વાસ મૂકવા જેવી દિસતી નથી; સૌથી પહેલાં ખોદાનું નામ "મજદામ" આપ્યું છે, તે **મેહઆબાદનો** પસંદ કીધેલો શબ્દ નથી, પણ દસાતીરવાળા **સાસાને પંજુમે** (એટલે પાંચમા સાસાને) ગાથામાં હજરત **જરતોરતે** "મજદા" નામ પસંદ કીધું છે તે ઉપરથી ઉપજાવી કહાડેલો છે. આ મજદામના સર્વેથી વડા ફરેસ્તા દાખલ "બેહરામ" નામ જણાય છે. હવે એ નામ ગાથા તો શું પણ બીજા અવસ્તા કે માત્ર પેહલવીના જમાના જેટલુંબી જુનું નથી. એ તો અવસ્તાના "વેરેથ્રગ્ન" ઉપરથી આજની ફારસીમાં બિગડીને બનેલું એક ઇજદનું નામ છે, અને તોપણ દસાતીરના બનાવનારે "બેહરામ" શબ્દ સર્વેથી પહેલા ફરેસ્તા માટે સર્વેથી જુનાં નામ દાખલ પસંદ કીધો છે.

વળી **મેહઆબાદે** પોતાની મોટી પ્રજાને જે ચાર વર્ગોમાં વહેંચવાની બિના આપણે વાંચી છે તે વર્ગોનાં દસાતીરને આધારે દબેસ્તાનમાં આપેલાં આકાશી નામો ખચિત રમુજ પેદા કરનારાં છે. એ તો માત્ર હિંદુસ્તાનમાં પડેલા ચાર ટોળાઓનાં હિંદી નામો છે! **મેહઆબાદના** જમાનામાં રૈયતોને ચાર ભાગમાં વહેંચવાની વાત નવાઇ જેવી છે. જ્યારે વંદીદાદમાં અસલી માજદયસ્નાનો માત્ર ત્રણજ ટોળાની વહેંચણી સમજતા હતા, ત્યારે તેની કરોડો વરસ (!) આગમજના જમાનામાં ચાર ટોળા પડયા હોય એ બનવાજોગ નથી. બનવાજોગ તો એજ છે કે દસાતીરની રચના આજકાલ થયલી હોવાથી તેના લખનારનાં મનમાં આજની ચાર હિંદી જ્ઞાતોનો ખયાલ રહી ગયો છે. દસાતીરના ચાર ટોળાઓ આ મુજબના છે:—

૧—બરમન બરમાન	૨—ચતરમાન ચતરમન ચતરી
૩—બાશ	૪—શુદીન શુદી શુદ

આ ચાર જ્ઞાતોને જો અસલી હિંદુ જ્ઞાતો સાથ સરખાવિયે, તો દસાતીરનું પુરાતનપણું સહજમાં ધોવાઇ જાય છે:—

ચાર ટોળાઃ સંસ્કૃતમાં—	દસાતીરની આકાશી જબાનમાં—
૧-બ્રાહ્મણ	બરમન-બરમાન
૨-ક્ષત્રી	ચતરી
૩-વૈશ્ય	બાશ
૪-શુદ્ર	શુદ

આકાશ ઉપરથી દસાતીર કેતાબ ઉતર્યા પછી **મેહઆબાદે** "તે કેતાબોમાંથી હરએક ટોળાને એકકી જોબાન યાને બોલી આપીને હરેક જગા ઉપર મોકલ્યા તેથી ફારસી, તથા હિંદી, તથા રૂમી, એવી સર્વ બોલી પેદા થઇ,' આમ દબેસ્તાનવાળો લખે છે. પણ ભાષા શાસ્ત્રીઓ કહે છે કે ફારસી અને હિંદી ઇરાન અને હિંદુસ્તાનની બહુજ પાછળી—બલકે આજની—ભાષાઓ છે, જે **મેબઆબાદના** જમાનામાં હોયજ નહિ; અને રૂમી ભાષા તો અસલી યુનાની કરતાં પણ પાછળી છે, જે યુનાની પુરાતન અવસ્તા અને વેદની ભાષાઓ સાથ સંબંધ ધરાવતી હતી. હવે, સારે રૂમી ભાષા **મેહઆબાદના** જમાનામાં કયાંથી હોય? અને જો હોય તો **મેહઆબાદનો** જમાનો ઘણોજ પાછળો ઠરે.

મેહઆબાદના ધર્મનાં બીજાં હસવાસરખાં સર્વ ફરમાનોને બાજુએ મૂકિયે તોપણ તેમાં સેતારાઓની પરસ્તેશ કરવા અને તેમની મૂર્તિઓ બનાવી પૂજા કરવાનું જે ફરમાન છે તે એ મજહબને ઉંચી પંક્તિનો કદી સાબેત

કરશે નહિ. એ બાબે આ જગાએ વધુ લખવાની કશી જરૂર નથી.

દસાતીરની મોટાઇ દેખાડવા માટે જે મૂળ દલીલ રજુ કરવામાં આવે છે તે તેની પુરાણી ભાષા છે. હવે જો આ ભાષા ખરેખર પુરાણીજ હોય—વેદિક સંસ્કૃત અને ગાથાની અવસ્તા જબાન કરતાં પણ પુરાણી હોય—તો દસાતીર ઉપર આપણને વિશ્વાસ લાવવાને મજબૂત કારણ મળે એમ છે. પણ આજે ભાષાઓના બહોળા અભ્યાસના જમાનામાં તમે જેને પુરાણી કે આસ્માની, ખોદાઇ કે બેહસ્તમાંથી ઉતરી આવેલી ભાષા દાખલ ગણવા યા ગણાવવા માંગતા હો તે કઇ કિસમની અને કેવી છે, નવી છે કે જુની છે, ખરી છે કે ખોટી છે, તે ભાષાશાસ્ત્રીઓ એક લેહજામાં પિછાની શકે છે.

એજ રીતે આ દસાતીરની આસ્માની ગણાતી પુરાણી ભાષાનું પુરાતનપણું પણ તપાસવામાં આવ્યું છે, અને જેમ ખરામાંથી ખોટા હીરા પિછાની શકાય છે તેમ એ "જુની ભાષા" પોતાનાં ખરેખરાં સ્વરૂપમાં જાહેર થઇ છે. પહેલાં તો આને એક ભાષા કહેવી કે નહિ, એજ અગત્યનો સવાલ છે. દસાતીરના પક્ષકારો એવું મનાવવા માંગતા હતા કે એ કેતાબ જે જબાનમાં લખાઇ છે તે જબાનમાં બીજી એકે કેતાબ લખાયલી નથી, કેમકે તે બહુ બહુ પુરાણી જબાન આજે નાબુદ થઇ ગઇ છે, અને માત્ર દસાતીરમાંજ તે જળવાઇ રહી છે. પણ ખરૂં જોતાં તેમ નથી. દસાતીર જેવી કોઇ પુરાણી ભાષા હતીજ નહિ, અને તેને આજ ૩૦૦ વરસો ઉપર હિંદુસ્તાનમાં બનાવી કહાડી હતી, એમ આજે સિદ્ધ થયું છે. જો દસાતીરની ભાષા જુનીજ હોય તો તેને મળતી બીજી એકે ભાષા હોય નહિ, કેમકે એ પુસ્તકના હિમાતીઓના કહેવા મુજબ તે ભાષા ગૂમ થઇ ગઇ છે. હવે આમજ હોય તો સંસ્કૃત, અવસ્તા, પેહલવી, પાજંદ, આરબી કે ફાર્સી—કોઇબી જુની કે નવી ભાષા સાથ એ જબાન મળતાપણું ધરાવી શકેજ નહિ; તેનાં બ્યાકરણનો કાયદો તદન જુદોજ હોય; તેની ઇબારતબંદી નવાઇ જેવી અને કઠણ હોય; તેનાં નામો અને ક્રિયાપદોનાં જાતિ, વચન વગેરે ફેરફાર ધરાવનારાં હોય.

પણ નહિ. ભાષાશાસ્ત્રીઓ, જેઓ અવસ્તા અને વેદની પુરાણી ભાષાઓ જાણે છે, તેમજ જેઓ ફાર્સી અને હિંદી જેવી આજની ભાષાઓથી માહિતગાર છે, તથા વળી જેમને આ સઘળી આર્યન ઉપરાંત આરબી જેવી સેમિટિક ભાષાનું પણ જ્ઞાન છે, તેઓ દસાતીરની એકજ કેતાબ, અને તેબી ખુદ મૂળ પુરૂષ **મેહઆબાદ** ઉપર ઉતરેલી વહીનીજ કેતાબને લગતી સર્વથી જુની આકાશી ભાષામાં લખેલી વાણીનો એકજ સફો ધ્યાનથી વાંચે છે તો તેમની આબાદ ખાતરી થાય છે કે આ કોઇ કહેવામાં આવે છે તેમ અસલી કે જુની ભાષા નથી પણ તેને અસલપણાંનું રૂપ આપવા માટે તેમાં નવી અને જુની એક બે નહિ પણ અનેક ભાષાઓનો ભેળ કરવામાં આવ્યો છે. એટલેજે તે હિંદી અને ફાર્સી શબ્દોની મેળાવટથી બનાવેલી ભાષા છે, જેમાં વળી કયે કયે આરબી શબ્દો ટપકાવ્યા છે, અને ચોગરદમ અવસ્તા અને સંસ્કૃત ભાષાઓના પ્રસયોથી તેને શણગાર આપવામાં આવ્યો છે. પણ આ નવી બનાવી કહાડેલી ભાષાને તદન જુની અને અસલ જેવી દેખાડવાની હોવાથી ઘણાખરા શબ્દો કલ્પિત બનાવી કહાડયા છે. આ રીતે આ ભાષાને એક જાતનું એવું ખિચડા જેવું રૂપ આપ્યું છે કે દસાતીર કેતાબ કઇ ભાષામાં લખાઇ છે તે ખરેખર કોઇ સાધારણ આદમી તો સમજી શકેજ નહિ.

હવે અમે આ મુજબ જે કાંઇ લખિયે છિયે તે આધાર વિના નથી લખતા એમ સાબેત કરવા માટે આ ઠેકાણે કેટલાક શબ્દો લગાર વિગતે ઉતારી લેવા માંગિયે છિયે, જે ઉપરથી વાંચનારની ખાતરી થશે કે દસાતીર

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કેતાબમાં કઇ કઇ ભાષાના કેવા કેવા શબ્દો દેખાવ દે છે. દાખલા તરીકે—

મળતા આવતા શબ્દો:
(તેમના અર્થ સાથે)

દસાતીરમાંના—	હિંદી ભાષાઓના—
બીજ	બીજ (બી)
અંતમ	અંત (છેડો)
પીતર	પિતૃ (બાપ)
દેહસ	દેહ (શરીર)
કાર	કાળ (વખ્ત)
સરીર	શરીર (બદન)
સંગ	સંગ (સાથે)
મીર્તજ	મૃત્યુ (મોત)
લાજમ	લાજ (શરમ)
કસ્તી	કષ્ટ (મહેનત)
મીન્ફુસ	મનુષ્ય (માણસ)
મીત્ર	મિત્ર (દોસ્ત)
શેતેરેંગાન	ચતુરંગ (શેત્રંજ ?)
પર્ગટ	પ્રગટ (જાહેર)
દાસ્યારમ	દાસ (નોકર)
પર્કસ્તારમ	પ્રકાશ (ઝળકાટ)
ગુલ	ગોલ (ચક્ર-દોર)
મદ	મધ્ય (વચમાં)
નીદ	નિત્ય (હમેશ)
તપસ / તપશી	તપસ્ય (તપ કરવી)
કાશ	આકાશ (આસ્માન)
પશે	પાસે (નજદીક)
હીર	હર (દરેક)
સબ	સબ (સર્વે)
કાજ	કાજ (કામ)
ફીર	ફેર (ફરીથી)
નુરીન	નારીન (બાયડી)
લાબ	લાભ (નફો)
સરેહ	સારા (સઘળું)
સીદર	સદા (હમેશ)
સીદાર	સિધા (સરખા)
હોવીદ	હોવે (હોય)
તુલાર	તોલા (ત્રાજુ)
ત્રીદેસ	ત્રી+દશ (૧૩)

આ સઘળા શબ્દો શું દેખાડે છે? એટલુંજ કે દસાતીરની બહુજ પુરાણી ગણાતી ભાષામાં સંખ્યા બંધ શબ્દો એવા છે કેજે હિંદુસ્તાનમાં વપરાતી ચોકસ ભાષાઓના શબ્દોને ઉચ્ચાર તેમજ અર્થમાં લગભગ મળતા આવે છે. એઓમાંના કેટલાક તો કેવળ એટલોબધો આજના જમાનાનો છાપ દેખાડે છે કે હિંદુસ્તાનમાં મહમદિયાનોનો પગ પેશારો પુરેપુરો થયા પછીજ દસાતીર રચાઇ હોય એમ લાગી જાય છે.

પણ એટલુંજ નથી. દસાતીરમાં કેટલાક શબ્દો વળી ફાર્સી ભાષા ઉપરથી ઉપજાવી કહાડેલા હોય તેવા છે, તોપણ તેઓ તેવા નહિ લાગી જાય તે માટે તેઓમાં ચોકસ અક્ષરોની વધઘટ કીધી છે અને તેમનું સ્વરૂપ અદલવાની તજવીજ કીધી છે, જે એટલી ખુલ્લી જણાઈ આવે છે કે દશાતીરનું પુરાતનપણું ચોખું નાસાબેત થાય છે. દાખલા તરીકે નીચલા શબ્દો સરખાવો:—

દસાતીરમાંના—	ફાર્સીમાંના—
તુયંદ	ગુયંદ
ફેરેખે	ગરચે
હૈયંદ	ઐયંદ
વીરંદ	ગિરંદ
ચર્ક	ચર્ખ
રાસ	રાહ
વર્દીદ	ગર્દીદ
હેઝ	અઝ
રસ્મીદ	રસીદ
કાન્યેમ	આન્ચેહ
ગામ	ગાહ
કુમીદ	કુનીદ
હાન	આન
હારેદ	આરેદ
ચમીન	ચનીન
ચમીજ	ચીજ
ઇમામ	ઇનામ
ચીમ	ચે
ચીમન્ચે	ચીનન્ચે
કુમ	કુન
કીદાર	કેરદાર
હીશામ	ઇશાન

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આવા આવા શબ્દો તો બેશુમાર ભેળા કરી શકાય એમ છે. પણ એ ટીપ લંબાવવાની હવે જરૂર જણાતી નથી, કેમકે ઉપલા થોડાજ દાખલાઓ ઉપરથી વાંચનારની ખાતરી થવી જોઇયે કે દસાતીરની ભાષા જુની તો નથીજ પણ આજની ફારસી ભાષા જેટલી પણ પુરાણી નથી, જે ભાષા હખામની ભાષા ઉપરથી અને એ હખામની અસલ અવસ્તા ભાષા ઉપરથી નિકળેલી છે. એ રીતે ત્યારે દસાતીરની "આકાશી" ભાષા તો હિંદુસ્તાનમાં વપરાતી હિંદી, ફારસી, આરબી વગેરે ભાષાઓનો માત્ર એક ખિચડો છે. ઉપર આપેલા શબ્દો ઉપરાંત ચોકસ અવ્યયો તથા મત્યો તો જેમ ફારસીમાં છે તેમજ આ "આકાશી" જબાનમાં પણ છે. જેમ કે—"કે", "રા", "મી", ઇત્યાદિ.

ફસલ ૨—દબેસ્તાને ફોડેલો દસાતીરનો ભરમ.

હવે આ દસતીર હયાતીમાં કેમ અને ક્યાંથી આવી તેની ખોળ કરવી જોઇયે, જેથી એ કેતાબ પણ પોતાની ભાષાની પેઠે કેટલું પુરાતનપણું ધરાવે છે તે આપોઆપ જણાઇ આવશે. એ કેતાબની મૂળ ભાષાનો ફારસીમાં જો તરજુમો થયો ન હોત તો તેમાં શું છે તે આજે કોઇ વાંચી યા પિછાની શકત નહિ. પણ એ આખી કેતાબનું જુની ફારસી ભાષામાં મજકુર **સાસાને** પંજુમ યાને પાંચમા સાસાનના બેટાએ ભાષાંતર કરેલું છે, જેના ઉપર દસાતીર મુજબ છેલ્લી પેગામ્બરી અને છેલ્લી ખોદાઇ વહી ઉતરી હતી. આ તરજુમાથીજ દસાતીરની છુપી કે ભેદી ગણાતી ભાષાની મતલબ આપણી જાણમાં આવેલી છે. આ તરજુમાવાળી ફારસી ભાષા પેહલવી જમાનાના જેવી સ્વચ્છ છે અને તેમાં આરબી ભાષા કે ખાલ્દી ભાષાનો ભેળ નથી. હવે આ ફારસી તરજુમા ઉપરથીજ શક ગયો છે કે દસાતીરની બનાવટ તેના તરજુમાના જમાના કરતાં કાંઇ ઘણી જુની હોય નહિ. ત્યારે એ તરજુમાનો જમાનો કયો? એ તરજુમો ગમે તે જમાનામાં થયો હોય, પણ દસાતીરની ઇબારતબંદીમાં જે આજના જમાનાની ભાષાઓનો ભેળ છે તે ઉપરથીજ એ જુની કહેવાતી પોથી નવી સાબેત થાય છે.

વળી દસાતીરની હયાતીની વાત પણ એક જુદાંજ દફતરમાં નોંધાઇ ન હોતતો આજે આપણ જાણત પણ નહિ કે દસાતીર જેવું કોઇ જુનું કે નવું પુસ્તક હયાતીમાં છે કે નહિ. અમે શરૂઆતમાંજ કહી ગયા છિયે તેમ "દબેસ્તાન" નામની એક ફારસી કેતાબમાં આ કેતાબ અને તેમાં જણાવેલા મેહઆબાદી ધર્મ વગેરે બાબેનું બયાન આવેલું છે. આ ધર્મ પાળનારા પાદશાહો ઇરાનમાં થઇ ગયા, એમ પ્રથમ આ કેતાબથીજ આપણા જાણ્યામાં આવ્યું છે. આમ જાણીને પ્રખ્યાત ઇંગ્રેજ વિદ્વાન સર **વિલ્યમ જોન્સ**ને બહુ આનંદ થયો હતો, કેમકે તેને વખ્તે વખ્ત એમ લાગ્યા કીધું હતું કે મિસર, ઇમન, ચીન અને હિંદુસ્તાન જેવા દેશો બહુજ અસલના અને દુનિયાની શરૂઆતના જમાનાઓમાં પોતપોતાની પાદશાહી ધરાવી ગયા છે ત્યારે "ઇરાન, બીજા સઘળા દેશોમાં પેલો ઘણીજ ખુશહાલી પેદા કરનારો, ઘણોજ એકદિલ રહેલો, ઘણોજ પસંદ કરવા જોગ ઇરાન દેશ, એટલાંબધાં વરસો સુધી અસ્થિર અને વગર જોડાયલી હાલતમાં કેમ રહી શકે?"

હવે **વિલ્યમ**નો આ અંદેશો એક નવી શોધથી ભાગ્યો. તેને ખબર મળી કે **મોહસન ફાની** નામે કાશમીરના એક રહેવાસીએ દુનિયાના કેટલાક ધર્મોને લગતી એક કેતાબ બનાવી છે તેમાં પાદશાહ **હુશંગ**ના મજહબ વિશે એક બાબ લખેલો છે, જે મજહબ હજરત **જરતોસ્ત**ની આગમજનો હોવા છતાં **મોહસન ફાની**ના જમાનાના ઇરાની પારસીઓ પણ તે છુપી રીતે પાળતા હતા અને તેઓ પારસીઓથી કેટલીક બાબતોમાં જુદું મત ધરાવતા હતા, તથા રાજ્ય કર્ત્તાઓ તરફથી તેમને ખમવું પડવાને લીધે તે **હુશંગ**નો મજહબ પાળનારાઓમાંના કેટલાકો ઇરાન

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છોડી હિંદુસ્તાન આવી વસ્યા હતા, જ્યાં તેઓએ કેટલીક કેતાબો લખી હતી, જે જોકે આજે તફરગાહ થઇ ગયલી છે તોપણુ તેઓ **મોહસન ફાની**ના જોવામાં આવેલી છે અને તે લખનારાઓમાંના કેટલાકો સાથ તેને પિછાન પડેલી છે. આ ધણીઓથી **મોહસન**ને ખબર મળી કે પાદશાહ **ગૈયોમર્દ** તખ્ત ઉપર આવે તેની કંઇ બેશુમાર વરસો આગમજ ઇરાનમાં એક નહિ પણ અનેક બળવાન પાદશાહાતો થઇ ગઇ હતી, જે મેહઆબાદીને નામે ઓળખાઇ ગઇ છે.

સર **વિલ્યમ જોન્સ**ને આ સઘળી બિના હિંદુસ્તાનના કોઇ મીર **આહમદ હુસેન** નામે મહમદિયાને કહી, જે ઉપરથી બહુજ હરખમાં આવી જઇને તેણે દબેસ્તાન કેતાબ મેળવીને વાંચી. આ ઉપરથી તે એવાં શેવટ ઉપર આવ્યો કે દબેસ્તાન જેવી વાંધો નહિ કહાડી શકાય એવી કેતાબને આધારે કહી શકાય છે કે ઇરાન દેશની પાદશાહાત આખી દુનિયામાં સર્વથી પુરાણી છે.[1] આપણુ ઇછીશું કે સર **વિલ્યમ જોન્સ** જેવા પુરાતન ઇરાનને ચાહનારાઓ અને તેના ઉપર ફિદાગીરી દેખાડનારાઓ આવું મત ઉચાર્યા આગમજ સચાઇ શોધી કહાડવાની પ્રથમ પૂખ્ત તજવીજ કરે.

સર **એઈજેક ન્યુટન** ઇરાનના અસલ મજહબને સર્વથી પુરાણો કહી ગયો છે, તેમાં સર **વિલ્યમ** વધારો કરીને લખે છે કે તે સર્વથી બુજર્ગીદાર મજહબ હતો, કેમકે તેમાં એકજ સર્વ શક્તિવાન ઇશ્વરની હયાતી મજબૂતીથી માનીને તેનેજ જગતનો પેદા કરનાર ગણ્યો છે, તથા તેનેજ માટે પવિત્ર ચહા, બિક અને માન દેખાડવામાં આવ્યાં છે, સર્વ માણસજાત માટે ભાઇબંધીનો ચહા ફરમાવ્યો છે, માતપિતા અને બુજર્ગવારો તરફ માન ધરાવવાનું શિખવ્યું છે, તથા ઉપયોગી પ્રાણીઓ તરફ દયાની લાગણી ધરાવવાનું જણાવ્યું છે. હવે આ જે ધર્મની સર **વિલ્યમ** સ્તુતિ કરે છે તે દસાતીરમાં જણાવેલો મેહઆબાદી મજહબ છે. પણ એ વિદ્વાન પોતાના સંસ્કૃત ભાષાના મોટા અભ્યાસમાં બહુ ચકચૂર હોવાથી વળી એમબી કહેવા માંગે છે કે 'મેહઆબાદ' શબ્દ દેખઇતોજ સંસ્કૃત ભાષાનો છે! હવે જેમ હિંદુઓના ૧૪ મનુ થઇ ગયલા મનાય છે, જેઓમાંના દરેકે એકેકી પોથી અથવા દેવતાઓ તરફથી ઉતરેલી વહી બનાવેલી કહેવાય છે, તેમ **મેહઆબાદ**ના ધર્મના પણ ૧૪ પેગામ્બરો થઇ ગયા છે, જેઓમાંના દરેક ઉપર એકકી ખોદાઇ વાણી ઉતરેલી દસાતીરમાં જણાવી છે. આ ઉપરથી સર **વિલ્યમ જોન્સ** અહીં સુધી કુદકો મારવાને તૈયાર થાય છે કે **મેહઆબાદ**ના બહુજ-કરોડો વરસના-પુરાણા ધર્મ ઉપરથી હિંદુઓએ પોતાના મનુનો ધર્મ ઉપજાવી કહાડયો હશે, અને તે પુરાતન મજહબનો પહેલો બિગાડો તે આ મનુઓની પોથીઓ હશે!

દસાતીર મેળવવાની ઘણીબી ખાહેશ છતાં તેમ નહિ બન્યાથી માત્ર દબેસ્તાન પોતાના હાથમાં આવી ગયાથી ખુશ ખુશ થઇને અવસ્તા ભાષાનાં પુરાતનપણાંની બેખબરીમાં ઉપલી કેતાબને આસ્માની દરજ્જો આપીને સર **વિલ્યમે** આપેલા મજકુર વિચારોની શેવટે તે આ મુજબનું લખે છે કે "ખુલ્લી ગવાહી અને સાદી અકલથી આ રીતે સાબેત થયું છે કે ઇરાનમાં એસીર્યન કે પેશદાદ વંશની પાદશાહીની ઘણી મુદત આગમજ એક બળવાન રાજ્ય ચાલ્યું હતું, તે એક હિંદુ રાજ્ય હતું, અને તેની ભાષા તે સંસ્કૃતની માતા હતી!"

શું સારે સંસ્કૃત અને અવસ્તાની માતા દાખલ ઓળખાતી મૂળ આર્ય ભાષા, જે આજે ગૂમ થઇ ગઇ છે, તે દસાતીરવાળી આકાશી ભાષાજ હશે કે? ઉપલા વિચારો આપવામાં સર **વિલ્યમ** મુદલ વાજબી નથી. તેને ઉપલાં અનુમાન ઉપર આવવા માટે કશો સંગીન કે નબળો પણ ટેકો નથી. દસાતીરની હયાતીની વાત દબેસ્તાન સિવાય બીજી કોઇ પણ કેતાબમાં નથી, માટે દબેસ્તાન જો બની

1. Asiatic Researches, ફ઼ઽ૦ ૨, સ૦ ૪૮-૪૯.

ન હોતતો દસાતીરની શોધ ખોળ કદાચજ થાત અને તે કદાચજ અજવાળું જોવા પામત.

આ ઉપરથી એવું અનુમાન કહાડવામાં આવ્યું છે કે દબેસ્તાનનો લખનાર–પછી તે ગમે તે હોય–દસાતીરને માનનારાઓમાંનો એક હોવો જોઇયે. તે **મોહસન ફાની** હોય, **મોબેદશાહ** હોય, યા અમીર **જુલ્ફેકારઅલી અલ હુસેની** હોય, પણ તે મેહઆબાદીને નામે ઉભા કરેલા પથમાંનો એક હોવો જોઇયે, અને તેણે ગોસ્પંદોની કતલ સામે કમર બાંધેલી હોવી જોઇયે. બીજા હાથ ઉપર વળી દબેસ્તાન કેતાબ પણ ઘણી વજનદાર ગણાતી નથી. તેમાં જે જે ધર્મનાં વર્ણનો છે તે તેના કરતાં બીજી વધારે પુરાણી કેતાબોમાં જણાતાં નથી, ઇરાનના અસલી તવારીખનવેશો ગોયા તેથી તદ્દન અજાણ દિસે છે, અને માત્ર ૧૭ મી સદીમાં એ કેતાબે જન્મ લઇ આ વર્ણનોને જાહેરમાં આણ્યાં છે. તેમાં દુનિયાંના તમામ મજહબો દાખલ કરવાના દાવા છતાં માત્ર મેહઆબાદી અને તેને લગતાં ડાળ પાંખડાંઓથી લગભગ આખું પુસ્તક ભરી નાખ્યું છે. એવું લાગી જાય છે કે મૂળમાં આ લખનાર કોઇ જરતોસ્તી છે ખરો, પણ તે **જરતોશ્ત**નો ગાથા વાણીમાંનો મજહબ જાણતો નથી. તેણે જરતોસ્તી મહજબની બિનામાં અરદાવીરાફ નામુ, સદદર કેતાબ, અને ફાર્સી જરતોસ્ત નામાંમાં જણાવેલા પેગામ્બરના મોજેજાઓને મોટી અગત્યતા આપી છે.

'સિપાસી' નામે એક બીજા ટોળા વિશે એ લખનારે આલમને પહેલીજ ખબર આપી છે, જેમાં ઘણું એક ભેદ ભરેલું, જાદુઇ જેવું, નહિ બને એવું અને નહિ મનાય એવું પુષ્કળ છે. માણસો જુદાં જુદાં હેવાનો અને પક્ષિઓનાં રૂપો લઇ એક બીજા સાથ લડાઇઓ ચલાવે, છુપી વાતોના ભેદો ધરાવે, સુકાં ઝાડોને લીલાં બનાવે, આકાશમાં વાદળ અને ગંગડાટ અને વિજળી પેદા કરે, રાત્રે સૂરજ દેખાડે અને દિવસે તારાની રોશની બતાવી શકે, પાણીપર ચાલે અને લોકોની ભિડમાં પોતે અણદિઠ બની જાય;–એ અને એવુંજ બીજું આ સિપાસી ટોળાના સંબંધમાં દબેસ્તાનના બનાવનારે જાહેર કીધું છે. **મેહઆબાદ**નો મજહબ પાળનારા આ સિપાસી ટોળાનો સ્થાપક હજરત **આજર કએવાન** નામનો દસ્તુર કહેવાય છે, જેને તથા જેના ચેલાઓને દબેસ્તાનનો લખનાર સુરી અને ઓલમા ગણાવી ગયો છે.

હવે ઉપલી સઘળી બિનાને દબેસ્તાનવાળો ખરી માને છે. તેના જેવો વેહમાયલો એક લખનાર જો **આજર કએવાન**નો ચેલો હોય તો તેમાં નવાઇ નથી. આ સિપાસી લોકોના અનેક ચમત્કારોની બિના આ લખનારે દાખલા સહિત આપી છે, અને જણાવ્યું છે કે એ ટોળામાં મુસલમાનો, યહુદીઓ અને ફિરંગીઓ જોડે બ્રાહ્મણો અને બીજા હિંદુઓ પણ હતા. એ પંચભેળ ટોળો દસાતીરની પોતાની ધર્મપોથી માનતો હતો, અને એવાજ પચરંગી ટોળાના કોઇ વડાએ એ કેતાબની ઉત્પત્તિને કારણ આપ્યું હોય તો તેમાં અજબ થવાનું નથી.

હવે દસાતીરનાં ધર્મસંબંધી મતો, જે આપણ ઉપર જોઇ ગયા છિયે, તેમાં હજરત **જરતોશ્ત**ના ધર્મથી કેવળ ઉલટું હોય એવું ઘણું છે. એ ધર્મવાળાઓ રસ્તાખેજ જેવી વાત માનતા નથી; તેઓ અવતાર માને છે, અને કહે છે કે ખરાબ માણસ પોતાનાં બદ કામોને લીધે હેવાનનો અવતાર ધારણ કરે અને વધારે બદકારીને લીધે ઝાડપાનનું રૂપ લે, અને શેવટે તે બુરો જીવ પથરનો પણ અવતાર લઇ શકે! વળી આ લોકો લાશને ઠેકાણે પાડવા માટે વંદીદાદનાં કશાં ફરમાનને અનુસરીને નહિ ચાલતાં આતશ, પાણી, જમીનની મારફતે ગમે તેમ શેવટ લાવવામાં હરકત જોતા નથી. પણ હજરત **જરતોશ્ત**ના મજહબથી આ લોકો જે સૌથી અગત્યની બાબતમાં જુદા પડે છે તે તો તેમની મૂર્તિપૂજા છે. દબેસ્તાનવાળાના જણાવ્યા મુજબ મેહઆબાદી ટોળાવાળાઓ સર્વથી મોટો મરતબો

સેતારાઓને આપી તેમને દુનિયાના લોકોનો કેબલો ગણતા હતા. તેઓ સાત સેતારાઓ (ગ્રહો) ની મૂર્તિ બનાવી તેમને જુદાં જુદાં દહેરાંઓમાં બેસાડતા અને તે માટે મૂહુર્ત જોઇનેજ તેમની સ્થાપના કરતાં. આ મૂર્તિઓ ગ્રહોની ખાસિયત મુજબ જુદી જુદી ધાતુની બનાવતા અને ચોકસ ચોઘડિયાં ઠરાવીને તેમાંજ તેમની પૂજા કરતા. એ પછી શેવટે ત્યાં કાંઇ બાળતા અને ધૂપ કરતા.

ગ્રહોની આ મૂર્તિઓ વિચિત્ર કિસમની હતી, જેમની એક ટુક તપાસ મેહઆબાદી મજહબ અને તે પાળનારાઓની ખાસિયત નક્કી કરવામાં આપણને ઘણી મદદ આપે છે. શનિની મૂર્તિ પથરની બનાવતા, જેની સૂર્ત આદમીના જેવી, માથું વાંદરના જેવું, કમર સુધીનું બદન માણસના જેવું અને ત્યાર પછીનું ડુકરના જેવું બનાવીને શેવટે એક ટુકી પૂછડી જોડતા. તેનાં માથાંપર તાજ હતું, જમણા હાથમાં ચાળણી અને ડાબા હાથમાં અજદહા પકડેલો હતો. તેનું દહેરૂં કાળા પથરનું બાંધતા. તેના પૂજારીઓ વવરતું ખાનું ખાતા. ભૃસ્પતિની મૂર્તિ તેમજ દહેરૂં ખાકી રંગનું હતું. તેનું બદન આદમી જેવું, મહોડું ગીધ જેવું, માથે વિચિત્ર જાતનું તાજ અને હાથમાં પાઘડી તથા બિલોરનો શીશો પકડેલાં હતાં. પૂજારીઓ મિઠું ખાનું ખાતા.

મંગળની મૂર્તિ તથા દહેરૂં લાલ પથરનાં બનાવતા, જેની સુર્ત આદમીના જેવી હતી. તેને માથે લાલ તાજ હતું. તેનો એક હાથ લાલ હતો જેમાં લોહીથી ઝઝરતી તલવાર અને બીજો હાથ પીળો હતો જેમાં લહોડાંનો ચાબુક પકડેલાં હતાં. પૂજારીઓ કડવું ખાનુ લેતા.

આદિત્ય અથવા સૂર્યની મૂર્તિ તથા તેનું દહેરૂં બીજાઓ કરતાં કદે મોટાં હતાં. દહેરાંનો ગુંબજ સોનેરી ઇટનો હતો, જેમાં તરેહવાર ઝવેરાતો જડી લીધાં હતાં. મૂર્તિ સોનાની હતી, જેનાં બે માથાં હતાં. દરેક ઉપર સાત કિરણનું તાજ હતું. મૂર્તિનું મહોડું નવજવાન આદમી જેવું હતું, પણ પછવાડે સાપના જેવાં પૂછડાં લટકતાં હતાં. તેને એક કદાવર ઘોડા ઉપર સવાર કીધેલી હતી, અને તેના એક હાથમાં લગામ અને બીજા હાથમા એક નહિ લખી શકાય એવી વસ્તુ આપી હતી જે એ ટોળાવાળાઓની નજીસાત દેખાડી આપે છે. પૂજારીઓ તીખું ખાનુ ખાતા હતા.

શુક્રનું દહેરૂં બહારથી સંગેમરમરનું અને અંદરથી બિલોરી કાચ જડેલું હતું. તેની મૂર્તિ લાલ રંગની અને આદમીનાં રૂપની હતી. માથેનું તાજ સૂર્યની માફક સાત કિરણોનું હતું. તેના એક હાથમાં ઘીનો શીશો અને બીજામાં કાંસકી હતી. પૂજારીઓ ઘી ચોપડનું ખાનું ખાતા.

બુધનું દહેરૂં અને મૂર્તિ કાળા પથરનાં હતાં. પેટ આગળથી મહોડાં સુધી તેનું રૂપ માછલીના જેવું અને મહોડું ડુકરના જેવું હતું. તેનો એક હાથ કાળો હતો જેમાં કલમ અને બીજો હાથ સફેદ હતો તેમાં ખડિયો પકડેલાં હતાં. પૂજારીઓ ખાટું ખાનું ખાતા.

સોમ યાને ચંદ્રનું દહેરૂં લીલા રંગનું હતું. તેની મૂર્તિ ગાય ઉપર સવાર થયલા મર્દના જેવી હતી. તેનું તાજ ત્રણ કિરણ જેવું હતું. તેના એક હાથમાં શબ્જાની ડાંખળી અને બીજા હાથમાં સૂર્યની માફક નહિ લખી શકાય એવી વસ્તુ આપી હતી. પૂજારીઓ ખારૂં ભોજન લેતા.

આ સઘળા હેવાલ ઉપરથી જણાશે કે દસાતીરમાં મેહઆબાદી મજહબની જે સમજણ આપવામાં આવી છે તેમાં જરતોશ્ત યા તેની આગમજની દીનવાળાઓને લગતા ધર્મનું જેટલું તત્વ નથી તેટલું પાછળા હિંદુ યોગી અને સન્યાસીઓની રીતભાતને લગતું વધારે નજર આવે છે. **મેહઆબાદ** અને બીજા પાદશાહોને ખોદાતાલાની ઇબાદતમાં આપણે જોયા છે, પણ તે ખરેખરી ઇબાદતને બદલે યોગ અને સમાધિ અને ઉગ્રતપ માત્ર છે. અને મેહઆબાદી મજહબ દસાતીરની રચના વખ્તના ચોકસ ટોળાની યોગવિદ્યા સિવાય બીજું વિશેષ કંઇજ દેખાડતો નથી. ૮૪ જુદી જુદી ઢબમાં બેસવું, એકાંતમાં મનન કર્યા કરવું, ખોરાક જરા જસ કરી ત્યાગવો, ચૂપ પણ સાવધ બેસી અંગુઠે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પકડવો, નાકની ટિચલી ઉપર નજર રાખવી, ફિફરાં એકપછીએક બંધ કરી તેવાટે દમ નહિ લેતાં શરીરનાં નીચલાં છિદ્રો વાટે શ્વાસ લેવાની તએ પાડવી;—એ અને એવુંજ બીજું મેહ-આબાદી **ધર્મ**માં શિખવ્યું છે, તે ધર્મ પાળનારા ઓને ઇરાનમાં કરોડો વરસો રાજ્ય ચલાવી ગયલા દેખાડ્યા છે, અને તેજ ધર્મ **ગેયોમર્દ**થી **યજદજર્દ શેહેરિયાર** સુધીના પાદશાહોનો પણ હતો એવું દેખાડવાની તજવીજ થઇ છે. પણ એ સઘળું કદી મનાય નહિ એવું છે. અને કદી મનાયું પણ નથી. એ સઘળું ઇરાનમાં નહિ પણ હિંદુસ્તાનમાં જન્મ પામેલું છે, અને કદાચ તે ઉપરથીજ દસાતીર અને દબેસ્તાન ઉપરની સઘળી ફિદાગીરી છતાં સર **વિલ્યમ જોન્સ** કહી ગયો છે કે "મેહઆબાદી ટોળો ઇરાનમાં રાજ્ય ચલાવી ગયેલો હોવા છતાં વા-સ્તવિક જોતાં તે હિંદુ તાયફો હતો.[1]" અને જ્યારે યોગવિદ્યા, અવતાર, તુચ્છ પ્રાણીઓ તરફની રેહમદિલી, શરીર ઉપરનું કષ્ટ, ઉગ્રતપ, મૂર્તિપૂજા, વગેરે બાબતો યાદ કરિયે છિયે ત્યારે બસ એકજ સાર ઉપર આપણ દોરવાઇયે છિયે કે મેહઆબાદી ટોળાની રચના સાસાની શે-હનશાહાતના નાશ પામ્યા પછી હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક જરતોસ્તી સુફી અથવા યોગીઓથી થઇ હતી. ટુકમાં શેવટ એ કે **મેહઆબાદ** નામના ટોળાના કોઇ પણ પાદશાહો બહુ પુ-રાણા ઇરાનમાં થઇ ગયાજ નથી અને કદીમ ઇરાનની પુરાતન તવારીખ એવા કોઇ ટોળાથી શરૂ થતીજ નથી.

---

૧. Asiatic Researches, દફ્૦ ૨, સ૦ ૬૪.

ભાગ ૩ જો.

તવારીખે પેશદાદીઆનઃ

ઇરાનના પહેલા પાદશાહો, તેમનાં રાજપાટ, અને ફતેહોની તવારીખ.

બાબ ૧૫.

ગયોમર્દ.

નામ—અવસ્તા : ગય મરેતન્.	**જમાના**—શુમારે ઇ. પૂ. ૪૫૮૦ (?)
પેહેલવી : ગયોમર્ત.	**અમલ**—૩૦ વરસ.
ફાર્સી : ગયોમર્દ.	**નામીચા નર**—ઇનોક અથવા ઇદ્રીસ પેગામ્બર.
આરબી : કૈયુમર્સ.	

૧—ગયોમર્દ શું ઇરાનનો પહેલો પાદશાહ હતો?—બુન્દેહેશ ઉપરથી ઉપજતો શક—અવસ્તામાંથી મળતા ઇશારા—દસાતીરની કલ્પિત શાહદત—મહુમદિયાન લખનારાઓ મુજબ તેનાં અનેક નામો—મીરખુંદ મુજબ તેની પાદશાહીની શરૂઆત.

૨—શાહજાદો સિયામક—તેનું ખૂન—કીના માટે લડાઇ—એક મુર્ગનાં જોડાંની કહાણી—ભાઇ સાથની મુલાકાત ઉપરથી બલ્ખ શેહેરનું નામ—મહુમદિયાન લખનારાઓનાં નાલ્યાં—શાહજાદા નાદક તથા હુશંગ—ગયોમર્દે કરેલા સુધારા અને શોધ—તેના જમાના બાબે ચર્ચા—જગરેલના જમાનાને આધારે ગયોમર્દનો જમાનો—જરતોશ્ત અને ગયોમર્દ વચ્ચે ૧૯ સદીનો તફાવત.

ફસલ ૧—ઇરાનનો પહેલો પાદશાહ.

સર **વિલ્યમ જોન્સ** કદીમ ઇરાન ઉપર એટલોબધો ફિદા હતો કે જ્યારે તેની પુરાતન તવારીખમાં તેણે **ગયોમર્દ**ની આગમજ કોઇ ઇરાની પાદશાહોનો અમલ જોયો નહિ, પણ તેજ વખ્તે તેની આસપાસના બીજા મુલુકોમાં મોટા પાયા ઉપર ચાલેલાં રાજપાટો તવારીખનવેશો ઉપરથી તેની જાણમાં આવ્યાં, ત્યારે તે બહુ કચવાયો હતો. પણ તેનો આ કચવાટ મેહઆબાદી ટોળાના પાદશાહો વિશેનું દબેસ્તાનમાં જે વર્ણન વાંચ્યાથી ભાંગ્યો હતો તે વર્ણનથી, યા દસાતીરમાં આવેલા એ પાદશાહોના અસલ હેવાલથી, આજે આપણાં મનને કોઇબી રીતે શાંતિ થતી નથી. સર્વ મહુમદિયાન તવારીખનવેશો એક આવાજે કહી જાય છે કે કદીમ ઇરાનનો સપર પહેલો પાદશાહ **ગયોમર્દ** હતો. નામાંકિત **ફિર્દુસી** અને તેની આગમજ **તબરી** તથા પાછળ **મીરખાવંદ** વગેરે ફાર્સી ગ્રંથકારો એમજ કહી ગયાછે. તેઓની પૂઠે આજના જમાનાના યુરોપિયન લખનારાઓ પણ એક આવાજે એમજ જાહેર કરીગયા છે. એટલામાટે બીજા મોતેબર પૂરાવાઓની ગેરહાજરીમાં આપણનેબી આગળા લખનારાઓનેજ પગળે ચાલીને કદાચ એજ રસ્તો પકડવાની ફરજ પડત. પણ અવસ્તાની મદદથી એમ જણાય છે કે પેશદાદ વંશનો પહેલો પાદશાહ ગૈયોમર્દ ન હતો. તેને માટે અવસ્તામાંથી એવું કશું નથી મળતું કે જેને આધારે આપણ તેને પાદશાહ દાખલ પણ ગણી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શકિયે. અવસ્તા અને બુન્દેહેશમાં કેટલેક ઠેકાણે તો તેને માટે એવા ઇશારાઓ મળે છે કે જે ઉપરથી આપણુ તેને એક કલ્પિત પુરૂષ તરીકે લઇ શકિયે, અને તેની હયાતીને માટે પણુ શક ઉઠાવિયે. પણુ એજ પુસ્તકોમાં બીજે ઠેકાણે વળી તેને હયાતી ભોગવી જનાર દાખલ પણુ આપણુ પિછાની શકિયે, એવાબી ઇશારાઓ છે.

બુન્દેહેશ[1] લખે છે કે ઇરાનીઓના દોરની મુદત બાર હજાર વરસની ગણાઇ છે, તેમાંનાં શરૂઆતનાં ત્રણુ હજાર એવી રીતે ગુજર્યાં કે જે હાલતમાં પ્રાણીમાત્ર વિચાર કે લાગણી વિનાનું હતું; ત્યારપછીનાં ત્રણુ હજાર વરસ ગાય સાથ **ગયોમર્દ**નાં હતાં. આ બિના ઉપરથી **ગયોમર્દ** એક ઇનસાન અને પાદશાહ હતો એમ જણાતુંજ નથી. વળી એ પાદશાહે ૩૦ વરસ રાજ્ય ભોગવેલું ગણાય છે, તે બાબે એજ પુસ્તકમાં આગળ ચાલતાં લખ્યું છે કે શત્રુ યાને હારેમને ગલબો કરવાથી **ગયોમર્દ** ૩૦ વરસ સુધી દુઃખ અને સંતાપમાં રહ્યો હતો; અને ત્યારબાદ **મારય** અને **મારયોઇ** નામનાં જોડાંની પેદાયશ બાદ **૧૪૩** વરસે **હુશંગ**નો અમલ શરૂ થયો હતો. વળી એક બીજે ઠેકાણે[2] ઇરાનના પાદશાહોનાં નામોની ટીપ આપતાં એજ પુસ્તકમાં શરૂઆત **ગયોમર્દ**થી નહિ પણુ **હુશંગ**થી કીધી છે, અને ત્યાં તેને **ગયોમર્દ**થી છઠી પહેડી ઉપર મૂક્યો છે. હવે જો **ગયોમર્દ** પાદશાહ હોત તો તે અને તેના વારેસોએ **હુશંગ**ની આગમજ પાદશાહી કીધેલી જણાવ્યામાં આવત. પણુ બુન્દેહેશ ઉપરથી તેવું કશું જણાતું નથી.

અવસ્તાથી પણુ એ બાબતનો ગુચવાડો દૂર થતો નથી. તેમાં **ગયોમર્દ** બાબેનો ઇશારો ફરવરદીન યશ્તમાં[3] એટલોજ આવ્યો છે કે તેની ફ્રવષિને પવિત્ર અને બાહદુર ગણીને વખાણી છે, અને તેનાથી ઇરાનના ભલા લોકોની નસલ અને તોખમ ઉતરેલી જણાવી છે.

૧. પ્રકરણ ૩૪, ફ૦ ૧-૨.

૨. બુન્દેહેશ: પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૧.

૩. ફ૦ ૮૭.

એરીતે જોતાં **ગયોમર્દ**ને અવસ્તા કે બુન્દેહેશે પાદશાહ દાખલ જાહેર કીધો નથી. તેની પાદશાહી સંબંધી જે કાંઇ આપણુને જણાવવામાં આવ્યું છે તે મૂખ્ય કરીને પાછળી પેહલવી, પાજંદ અને ફારસી કેતાબોને આધારે છે, અને તેજ આધારે નીચલું બયાન આપણુ વાંચી જઇશું.

આ પાદશાહ અનેક નામે ઓળખાયો છે, માટે પ્રથમ તેનાં નામો બાબે ખોલાસો કરવાની જરૂર છે. "કૈયુમર્સ" એ સિરિયા દેશની જબાનનો શબ્દ છે, જેનો અર્થ "જબાન ધરાવનાર જાન" એવો થાય છે.[1] પણુ ફારસીમાંતે **ગયોમર્દ**ને નામે ઓળખાય છે, જેનો બોલે બોલનો અર્થ "મૃત્યુ જીંદગી" એવો થાય છે. આ નામ અવસ્તાનાં "ગય મરેતન" શબ્દ ઉપરથી નિકળ્યું છે, જે વાણીમાં સઘળે આ પાદશાહને એજ નામે ઓલખાવ્યો છે.[2] તેને વળી "ગિલશાહ" નું નામ પણુ આપવામાં આવ્યું છે, જેનો અર્થ "જમીનનો પાદશાહ" એવો થાય છે.[3] આ અર્થને અનુસરીનેજ વળી તેને "બાવા આદમ" ને નામે પણુ ઓળખવામાં આવે છે.[4] પણુ એ સઘળાં પાછળાં વખ્તનાં નામો છે, અને તેમના ખોલાસા જુદાજ છે.

ગયોમર્દ એકબારગી ઇરાનનો પહેલો પાદશાહ હોય, પણુ તે કાંઇ પહેલો આદમી તો હતોજ નહિ, તો જોકે ફારસી પુસ્તકોમાં દુનિયાની શરૂઆત માટે બોલવું હોય તો **ગયોમર્દ**નું નામ વાપરવું સાધારણુ છે. હવે ત્યારે સવાલ એ છે કે **ગયોમર્દ** કોણુ હતો, જેને ઇરાનનું પહેલું રાજ્ય મળ્યું? અવસ્તા-

૧ રોજ.ત અસ સફા; મજમુલ અત તવારીખ; ઈત્યાદિ. હેવાનો પછી ગયોમર્દને સર્વથી પહેલો ઈનસાન ગણીને આ અર્થ ઉઠાડેલો દિસે છે.

૨ દાખલા તરીકે ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૮૭.

૩ કહે છે કે આ નામ તેને એટલામાટે મળ્યું હતું કે તે પાદશાહ થયો ત્યારે તેની કને જમીન અને પાણી સિવાય હકુમત ચલાવવા માટે બીજું કશું હતું નહી.—રોજ.ત અસ સફા.

૪ રોજ.ત અસ સફા. મીરખુંદ મુજબ માજી ધર્મગુરૂઓબી આમ કહી ગયા છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વાણી તરફ નજર કરતાં એક ઠેકાણે[1] જણાવ્યા મુજબ **ગય મરેતન** (ગયોમર્દ) પહેલ વહેલો એવો ભલો ઇરાની મર્દ હતો, કે જેણે અહુરમજદની શિખામણ સૌથી પહેલી સાંભળી હતી, અને જેનાથી ઇરાન દેશનાં ભલાં લોકોની નસલ ઉતરી હતી. તેમાં એ પાદશાહને "પવિત્ર" કહ્યો છે અને તેની ફ્રવષિને યાદ કીધી છે, તથા જણાવ્યું છે કે અહુરમજદના વિચાર અને "શિખામણ" તેણેજ પહેલાં સાંભળ્યાં, "જેમાંથી તેણે ઇરાન દેશના લોકોની નસલ અને તોખમ ઉત્પન્ન કીધાં." એક બીજે ઠેકાણે[2] ઇરાનની પાદશાહી અને મજહબની શરૂઆત **ગયોમર્દ**થીજ ગણી છે. દસાતીર મુજબ આપણુ આગળ જોઇ ગયા છિયે કે તે યાસાની વંશના ઇરાનના છેલા પાદશાહ **યાસાન-આજામ**નો બેટો હતો, તેનું નામ **ગિલશાહ** હતું, અને તે **ગિયોમર્ત** અને **કૈયુમર્સ**ને નામે પણ ઓળખાયો હતો. તેના બાપનું રાજ્ય ખરાબીમાં આવી પડયું ત્યારે તે મેહલમાં ન હતો, પણ જંગલમાં ઇજદની બંદગીમાં મશગુલ હતો. એ દરમયાન રાજ્યનો નાશ ચાલુ રહ્યો; શેહેરો, કિલ્લાઓ અને મેહેલો ફના થવા લાગ્યાં અને લૂટફાંટ તથા ખૂનરેજી ચો તરફ ફરી વળ્યાં. ખરાબી જ્યાંસુધી વધી ચાલીકે પોશાક પહેરવાનું પણ લોકો ભૂલી ગયાં, સંસારી જીંદગીના સઘળા આશીર્વાદ નાશ પામ્યા, અને માણસજાત હેવાનનાજ જેવી જંગલી હાલતમાં આવી પડયાં. કોઇજ એવાં રહ્યાં કે જેમને લગારબી માણસાઇ અકલ હતી, તોપણ તેઓબી જંગલો અને પહાડોમાં, ફાડી ખાનારાં પશુઓમાં, જંગલી હાલતે વસવા લાગ્યાં. આમ હોવાથી **ગિલશાહ**ને તેની ઇબાદતગાહમાંથી સમજાવીને શેહરમાં લાવ્યા. આમ કરવાની તેને ખોદા તરફથી બશારત થઇ, અને તેને તાબે થઇ તેણે બચેલા ઇનસાનોને ભેગા કરી તેમની હાલત સુધારવાનો પ્રયત્ન કીધો.

૧ ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૮૭.
૨ તેજ, ફ૦ ૧૪૫.

હવે આ સર્વ વર્ણન સાથ બીજા કોઇ પણ લખનારાઓ એકમત થતા નથી. કોઇ કહે છે કે **કૈયુમર્સ** બાવા **આદમ** પોતે નહિ પણ તેનો વડો બેટો હોવો જાઇયે.[1] પણ કોઇ વળી એમ કહે છે કે હજરત **નુહ** પેગામ્બરની પાંચમી પહેડીએ **ઉમીમ** નામે જે પાદશાહ થઇ ગયો છે તે પોતાના અમલની શરૂઆતમાં **કૈયુમર્સ**ને નામે ઓળખાયો હતો.[2] વળી એક ત્રીજો લખનાર[3] એમ કહેવા માંગે છે કે **નુહ**ના બેટા **જેફેટ**ના દીકરાઓમાંનો એક આ હતો, જેને આરબ લોકો **ઉમર** અને ઇરાનીઓ **કૈયુમર્સ**ને નામે ઓળખી ગયા છે. આજ લખનાર મુજબ એ પાદશાહે સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં આવ્યા પછી એવો હુકમ કહાડયો હતો કે જેબી ધણી તેને **આદમ** સિવાય બીજા કોઇબી નામે બોલાવશે તેને ગર્દન મારવામાં આવશે.[4]

મીરખુંદે આપેલું **કૈયુમર્સ**નાં રાજ્યનું વર્ણન બીજા સર્વ લખનારાઓ કરતાં વધારે જાણવાજોગ છે. તેના જણાવ્યા મુજબ એ પાદશાહ તખ્ત ઉપર આવે તે આગમજ દેશમાં ચોમેર ફેસાદ બરપા થયો હતો, અને માણસજાતમાં લૂટફાંટ અને જુલ્માત પ્રસરી રહ્યાં હતાં. આથી કંટાળીને કેટલાક ડાહ્યા માણસોએ પોતપોતામાં ગોઠવણ કરીને એક લાયક માણસની ચુટણી કરવાનો ઠરાવ કીધો, અને તે મુજબ પાદશાહી **કૈયુમર્સ**ને નસીબે ચોંટેલી જણાયાથી તેઓએ તેને માથે તાજ મૂકયું અને તેને તખ્તનશીન કીધો. એ રીતે પહેલો બુજર્ગ પાદશાહ, મુલકોનો સાહેબ અને તાજદાર પાદશાહોમાં પહેલો **કૈયુમર્સ** ઠર્યો. રાજ્યના સમજુ લોકો તેને તાબે થયા, અને વિક્રાળ તથા ના-

૧. ઇમામ ગઝાલી પોતાની "નસીહત ઉલ મલુક" નામની કેતાબમાં આ મતને ટેકો આપે છે,
૨. એટલે જે નુહના બેટા સામના બેટા આરમના બેટા લાઉદનો બેટો ઉમીમ તે કૈયુમર્સ.
૩. સુલતાન મલેકશાહ સલજુકને માટે રચેલા "ધાનિયેહ" નામે ગ્રંથનો બનાવનાર અબુ મોહમદ અલ ગઝાલી અલ તુસી.
૪. જો આમ હોયતો એજ કારણને થકી કૈયુમર્સ "બાવા આદમ"ને નામે ઓળખાયો હોય.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફરમાન લોકોબી ધીરે ધીરે તેના અમલ તળે આવી ગયા. તેણે મોટું લશ્કર જમા કીધું, પોતાના મદદગારોને તૈયાર રાખ્યા, અને એ રીતે ત્રાસથી તેમજ પોતાના અદલ ન્યાયથી અને દયાથી તેણે હરામખોર લોકોને તથા લૂટફાંટ ચલાવનારાઓને જેર કીધા. તેણે રાજ્યમાં ઘણાએક સુધારાઓ દાખલ કીધા, પશુઓનાં ચાંમડાઓનાં વસ્ત્ર પહેરવાની પ્રજાનાં નાગાં ફરતાં લોકોને ફરજ પાડી, અને સુલેહસંપજથી રહેવા ફરમાવ્યું.

ફસલ ૨--"બાવાઆદમ"ના શત્રુઓ.

આ અને એવાંજ બીજાં રાજ્ય સુધારાનાં કામોથી ફારેગ થઇને **કૈયુમર્સે** હવે પાદશાહી જંજાળમાંથી થોડોક વખ્ત મૂક્તિ મેળવીને ખોદાતાલાની ભક્તિમાં મશગુલ થવાનું ધ્યાન કીધું, અને એ રીતે કોઇવાર જંગલોમાં તો કોઇવાર પહાડોમાં તે એકાંતપણે રાતદિન કિર્તારની યાદમાં ગિરફતાર થયો. **કૈયુમર્સ**નો એક બેટો પણ પોતાના પિતાની માફકજ ઇશ્વર ઉપરની આસ્થાને લીધે માણસજાતની સંગત છોડીને તથા દુનિયાની માયા તજીને પહાડોમાં એક સાધુની જીંદગી ગુજારતો હતો. આમ કરવાનું કારણ એવું હતું કે એક દિને તેણે પાદશાહથી જાણવા માંગ્યું કે "સર્વથી સરસ કામ આ જેહાનમાં માણસજાતને માટે કયું છે?" **કૈયુમર્સે** ખોલાસો કીધો કે "ખોદાતાલાની ભક્તિ કરવી અને ઘાતકીપણાંથી પરહેજ રહેવું." આ ઉપરથી શાહજાદાએ નકી કીધું કે "ઘાતકીપણાંથી પરહેજ રહેવું માણસજાતથી વેગળા રહેવા ઉપર આધાર રાખે છે, અને કિર્તારની વગર ખલલની બંદગી એકાંતવાસ સિવાય હાંસેલ થઇ શકતી નથી." એટલા માટે તેણે દેમાવંદ પર્વત ઉપરની એક ગુફા પોતાની એબાદતને માટે પસંદ કીધી, જ્યાં **કૈયુમર્સ** વખ્તે વખ્ત જરૂર પડે ત્યારે તેની મુલાકાતે જતો હતો, અને તેની સલાહ લઇ પોતાનાં મુશ્કેલ કામો સરંજામ ઉતારતો હતો.

કહે છે કે એક દિને પાદશાહ પોતાના બેટાને મળવા પહાડ તરફ જતો હતો એટલાંમાં તેણે એક ઘુઅડને બુરો આવાજ કહાડતાં સાંભળ્યું, અને ગુફામાં જઇ જોયું. તો **કૈયુમર્સે**ને પોતાનો વહાલો શાહજાદો મરણ પામેલો જણાવ્યો. તેનું કોઇ ચંડાળોએ ખૂન કીધેલું સાબેત થયું, પણ આ પાપી કામ કોણે કીધું તે જાહેર થયું નહિ. એવું જણાય છે કે રાજ્યના લૂછા, ફેસાદખોરા બદમાશોને **કૈયુમર્સે** તાબે કીધા છતાં કેટલાકો હજી જંગલોમાંજ રહ્યા હતા અને માણસજાતની વસ્તીમાં ઠરીઠામ થવાનું પસંદ નહિ કરતાં લૂટફાંટ અને ખૂનરેજીમાંજ જીંદગી ગુજારતા હતા. તેઓ ગામો અને કસ્બાઓ ઉપર દરોડા પાડી જે હાથમાં આવે તે લૂટી જતા, કેટલીકવાર માણસોને પણ ઉઠાવી જતા, અને જરૂર પડે ત્યારે ખૂન રેડી જતા હતા.[1] વળી તેઓ **કૈયુમર્સ** અને તેના લાગતા વળગતાઓ ઉપરબી દસ્તદરાજી કરવાને તક શોધતા હતા, જે તેમને મળતી ન હતી. પણ શાહજાદાને દેમાવંદ પહાડમાં એકલો જાણીને તેઓએ તેના ઉપર હુમલો લઇ જવાની તદબીર રચી, અને એક દિને તે બાપડો બંદગીમાં મશગુલ હતો તે વેળા તેઓએ પહાડને મથાળેથી એક મસ મોટો પથર ગબડાવીને તેનો જીવ લીધો. આ પાપી કામ કરીને તેઓ ત્યાંથી નાસી ગયા, અને **કૈયુમર્સે** પોતાની નજરે શાહજાદાને બેજાન થયલો જોયો નહિ ત્યાંસુધી આ ખૂનની વાત જાહેર પણ થઇ નહિ.

પાદશાહે તેની લાશને એક કુઆમાં મૂકી તેનાં મૂખ આગળ મોટો આતશ રોશન કીધો, અને પછી આ ખૂન કરનારાઓને પકડી કહાડવાનાં કામ માટે કિર્તારની પ્રાર્થના કરવા મંડયો. કહે છે કે એક રાત્રે એક ધણીએ તેને ખાબમાં દેખાવ દઇ શાહજાદાના ખૂનીઓનો પત્તો આપ્યો, જે બાબે ખોદાનો ઉપકાર માની **કૈયુમર્સે** પોતાનાં ફર્જંદો અને દરબારીઓ વગેરેને ખબર આપી, અને પછી શત્રુઓની શોધમાં નિકળવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. તેણે પોતાના બીજા બેટાને પોતાનો નાયબ ઠરાવી રાજ્યની લગામ તેને સોંપી, અને દેમાવંદ પર્વત ઉપર હવે પોતાનું પાદ-

૧ આજેબી હિંદુસ્તાનની સરહદો ઉપર જંગલી લોકો એજ રીતના ફિસાદ વખતેવખ્ત કરે છે તે આપણા જાણવામાં વારેઘડિયે આવ્યા કરે છે,

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શાહી મથક રાખ્યું હતું ત્યાંથી ઉગમણુ તરફ[૧] જ્યાં શત્રુઓની નિશાન મળી હતી ત્યાં લશ્કર લઇ ધસી ગયો. માર્ગમાં તેણે એક અજબ તમાશો જોયો. એક અજદહા એક મુર્ગીને દંસવા માંગતો હતો, પણ એક મુર્ગ તેની સામો થઇ મુર્ગીનો બચાવ કરતો હતો. આ ખેલ કેટલોક વખ્ત સુધી જોઇ પાદશાહ મુર્ગની વર્તણુકથી ઘણો ખુશ થઇ ગયો, અને અજદહાને કાપી નાખ્યો. પછી થોડાંક દાણા મુર્ગને મૂકયા, જે તેણે પોતે એકલપેટાઇથી નહિ ખાતાં નાસી ગયલી મુર્ગીને સાદ મારી બોલાવી તેની જોડે ખાધા. આથી **કૈયુમર્સને** પેલા મુર્ગ વિષે ઘણો ઉત્તમ વિચાર આવ્યો. તેણે તેને સારા સગનવાળો માની લીધો,[૨] અને તેની બરદાશ લેવાનો હુકમ આપી કુચ આગળ ચલાવી.

એમ કરતાં જ્યારે પાદશાહ શત્રુઓનાં મથક તરફ આવી લાગ્યો ત્યારે તેઓ તેની સામે લડવા આવ્યા, જેમાં તેઓની મોટી સંખ્યા બેજાન થઇ, બીજાઓ નાસી ગયા, અને જેઓ પકડાયા તેમને મુશ્કેલ કાંમોની રગડમાં નાખ્યા. લડાઇની જગા ઉપર પાદશાહે એક શેહેર વસાવવા માંડ્યું, અને ત્યાં પોતાની કેટલીક રૈયતોને લાવી રાખી. એ રીતે દમાવંદ[૩] અને તબરીસ્તાન તરફ વસ્તીનો વધારો થયો.

પાદશાહે એક બીજું શેહેર બલ્ખ નામનું

૧ સવાલ એ છે કે ગયોમર્દ ઈરાનના કયા ભાગનો પાદશાહ હતો? ઈસ્તખ્ર અને દેમાવંદ જો તેનાં મૂખ્ય મથક હોય, અને તેના શત્રુઓ વધારે ઉગમણ તરફ વસતા હોયતો ગયોમર્દ ઈરાનના આથમણ ભાગનો પાદશાહ ઠરે છે. તેમ જો હોય તો તે આર્ય ટોળાનો—મધ્ય એશિયાવાળા આર્ય ટોળાનો—કેમ સાબેત થઈ શકશે?

૨ મિરખુંદ મુજબ એવું કહેવાય છે કે જે ઘરમાં મુર્ગ યાને મરઘો હોય તે ઘરમાં દેવદરૂજ હોતા નથી, અને જો દેવોનાં મકાનમાં મરઘો જઈ પોકાર મારે છે તો ત્યાંથી પણ તેઓ ગભરાટમાં નાસી જાય છે. મરઘો અસલથીજ માનિતું પક્ષિ જણાય છે.

૩ દમાવંદ શેહેર એજ નામના પર્વતની તળેટીમાં છે. પર્વતનાં શિખર ઉપર સદા બર્ફ રહે છે, જ્યાં આશરે ૩૦ એકર જેટલી સપાટ જમીન કહેવાય છે. પર્વતમાં ગંધક વગેરેની ખાણો છે. એક તવારીખનવેશના જણાવ્યા મુજબ શિખર ઉપર ત્રીશ ઠેકાણેથી ધુમાડો નિકળ્યા કરે છે, જે ઉપરથી જણાય છે કે અસલમાં આ કોઈ બળતો પર્વત હોય. પર્વત એટલો ઉંચો છે કે ૧૫૦ મૈલ દૂરથી પણ તે દેખાય છે.

બાંધ્યું હતું, તેના સંબંધી આ મુજબની દંતકથા મળે છે. **કૈયુમર્સનો** એક ભાઇ ઇરાનની પશ્ચિમના મુલકમાં હશે, જે તેને કોઇ કોઇ વાર મળવા આવતો હતો. હાલમાં પાદશાહ શત્રુઓના મુલુકમાં શેહેરો વસાવવા પડયો હતો, તે વેળા આ ભાઇ **કૈયુમર્સને** મળવા દેમાવંદ ખાતે આવ્યો, પણ ત્યાંથી તેને વધારે પૂર્વ તરફ ગયલો જાણીને પેલો પાદશાહી બેરાદર **કૈયુમર્સ** જ્યાં હોય ત્યાં તેને મળવા જવાને તૈયાર થયો. એમ કરતાં તે એક જગા ઉપર આવી લાગ્યો, જ્યાં પાદશાહે તેને દૂરથી આવતો જોઇ પોતાના બેટાઓથી જાણવા માગ્યું કે એ કોણ છે. દુશ્મનો તરફનો કોઇ છુપો જાસુસ હશે એવો સંદેહ પડવાથી પાદશાહ પોતાના એક બેટાને જોડે લઇ આ સામે આવતા ધણીની ખબર કહાડવા આગળ વધ્યો. પણ હવે તેણે તે ધણીને પિછાન્યો, અને બોલી ઉઠયો કે "બાલ આખ!" યાને "ખચીત, એતો મારો ભાઇ છે!" આ ઓચિંતા બનાવની યાદગારીમાં કહે છે કે પાદશાહ જે નવું શેહેર બાંધતો હતો તેનું નામ તેણે "બલ્ખ" આપ્યું.[૧]

૧ શેહેરોનાં નામોની ઉત્પત્તિ અને તેમના અર્થ મહમદિયાન લખનારાઓ કેવા ભૂલ ભરેલા કરે છે તેનો આ એક દાખલો છે. બલ્ખ કાંઈ આજ કાલનું શેહર નથી. તેનું અસલ નામબી એ નથી. તેતો પુરાણું અને અવસ્તાવાણીમાં મશહુર થયલું, વંદીદાદની પહેલા પરગરદમાં જણાવ્યા મુજબનું, બાખ્ધિ શેહર છે, જે ઉપરથી યુનાનીઓમાં તે બેકત્રાને નામે, અને ત્યારબાદ આજ સુધી બલ્ખને નામે ઓળખાયું છે. આટલું બધું તે પુરાણું હોવાથીજ તે "શેહરોની માતા"ને નામે પણ ઓળખાય છે. એટલામાટે કૈયુમર્સના 'બાલ આખ' શબ્દો ઉપરથી બલ્ખની ઉત્પત્તિ માની શકાતી નથી. આ શેહર જીહુન નદીની એક દક્ષિણ શાખા ઉપર આવેલું છે, જેને બલ્ખની નદીનું નામ મળેલું છે. પેશદાદ વંશના અમલ વેળા આ શેહરની સ્થાપના થઈ હતી કે નહિ તે કહી શકાતું નથી, પણ ઈરાનવેજ પછીનું તે જ્યારે ચોથું મથક છે ત્યારે કદાચ જમશેદના અમલમાં તે વસાવામાં આવ્યું હોયબી. કેયાની વંશે તેને પોતાનું પાયતખ્ત બનાવ્યું હતું, એવી મતલબથી કે તુરાની શત્રુઓ હુમલો લાવે તો ઝટ તેમને પાછા હટાડવામાં આવે. કેટલાક તવારીખનવેશો મુજબ બલ્ખ બાંધનાર કેયાની લોહરાસ્પ હતો. કદાચ તેણે એ શેહર બીજી મરતબે બાંધ્યું હશે.

શેહેરો વસાવ્યા પછી પોતાના ભાઇને સાથે લઇને **ગયોમર્દ** શત્રુઓ ઉપર નવેસરથી ચહડાઇ લઇ ગયો, અને ઘણીએક લડાઇઓમાં તેમને જેર કરીને પાછા એકવાર ફરીને તેણે રૈયતોનાં સુખ માટેના ઇલાજો હાથ ધર્યા. એક લખનાર કાજી **નાસરઉદ્દીન બૈજાવીના** જણાવ્યા મુજબ[1] **કૈયુમર્સે** દમાવંદની જોડે ઇસ્તખ્ર શહેર પણ વસાવ્યું હતું, જ્યાં તેનું મૂખ્ય રહેઠાણ હતું. એક બીજા લખનાર[2] મુજબ અર્દેબિલ, ફાલિસતાન, બાબિલ, કુસ, મકરાન, નસીબીન, નસા, જર્જાન, સેજીસ્તાન અને બીજાં ઘણાં શહેરો આ પાદશાહે વસાવ્યાં હતાં.

કૈયુમર્સના જે શાહજાદાનાં ખૂનને લીધે પાદશાહ શત્રુઓ ઉપર ચહઠાઇ લઇ ગયો હતો, તેનું નામ શાહનામામાં, તેમજ તારીખે માઅજમ[3] અને નિજામ અત તવારીખમાં, **સિયામક** આપેલું છે. એક બીજા લખનાર[4] મુજબ **સિયામક** તો **કૈયુમર્સનો** પૌત્ર હતો, અને જેનું ખૂન થયું હતું તેનું નામ તો **નાદક** હતું. આ **નાદકનું** વેર લેવા માટે ગયલાં લશ્કરની સરદારી તેના બેટા **સિયામકે** લીધી હતી, અને પહેલી લડાઇમાં તે પોતેબી માર્યો ગયો હતો, જે ઉપરથી પાદશાહને એકલે હાથે શત્રુઓ સાથ લડવું પડયું હતું. પણ આ બિનાને બીજા કોઇપણ લખનાર તરફથી ટેકો મળ્યો નથી. **હાફિઝ અબ્રુના**[5] જણાવ્યા મુજબ પાદશાહે બલ્ખ શેહેર વસાવી અને ત્યાં પોતાના કેટલાક કુટુંબીઓને રાખીને તે ઇસ્તખ્ર ખાતે પાછો ફર્યો. કેટલીક મુદતબાદ તે પાછો બલ્ખ ગયો ત્યાં તેણે પોતાના નબીરા યાને **સિયામકના** બેટાને ઘણો હુશિયાર અને એલમબાજ દિઠો. તેનાથી ખુશખુશ થઇને પાદશાહે પોતાનાં રાજ્યની લગામ તેને સોંપી, અને તે ઘણો ખબરદાર હોવાથી તેની સલાહ પાદશાહને પણ ઘણી કીમતી થઇ પડી. **કૈયુમર્સે** દરબાર ભરીને આ બિનાથી સર્વને વાકેફ કીધા, અને તેઓ સર્વ આ ગોઠવણથી રાજી થયા. **મીરખુંદ** કહે છે કે પાદશાહની ઉમર આ વખતે ૧૦૦૦ વરસ (!) ની થઇ હતી, પણ તેણે રાજ્ય તો માત્ર ૪૦ વરસ કર્યું હતું. ઉપલો નબીરો જેનું નામ **હુશંગ** હતું તેને માથે તાજ મેળી તથા તેને પોતાની જગા ઉપર તખ્ત નશીન કરીને **ગયોમર્દ** રાજીખુશીથી ગોશેનશીન થયો અને તેની અજલ ત્યાંજ આવી.[1]

તવારીખનવેશો કહી ગયા છે કે **ગયોમર્દના** અમલમાં ઉનનું કાપડ બનાવવાના, તેમજ ફરશ અને ગાલીચા બનાવવાના હુનર શોધી કહાડવામાં આવ્યા હતા. વળી કહે છે કે **ઇદ્રીસ** નામે તે જમાનાના પેગામ્બર કનેથી પાદશાહ સિવવાનો હુનર પણ શિખ્યો હતો. કેટલાક લખનારાઓ એમ પણ કહી ગયા છે કે ઘોડસ્વારીનો હુનર પણ શોધનાર **કૈયુમર્સ** હતો. વળી ગોફણમાંથી પથર ફેંકવાની કળા પહેલી એનાજ અમલમાં જાહેર થઇ હતી, તથા જશને સદેહ નામના ખુશહાલીના તેહવારની ઉત્પત્તિ તેનાજ વખતમાં થઇ હતી.[2] પણ એ સઘળું મહમદિયાન તવારીખનવેશોને આધારે કબૂલ રાખવા છતાં પણ પાદશાહની ૧૦૦૦ વરસની ઉમર આપણાં મનમાં

૧ નિજામ ઉત તવારીખમાં.

૨ અબુ જઆફર મોહમદ બિન્નેરેર, જેની બનાવેલી "તારીખ અલ તબરી" સાધારણ રીતે 'તારીખ જઆફર'ને નામે ઓળખાય છે.

૩ યાને ઈરાનના પાદશાહોની તવારીખ, બનાવનાર ફજ્લ અલ્લાહ. સને ૬૫૪ હીજરી.

૪ માર્કહામ: History of Persia, સ૦ ૩.

૫ નુરેદીન લુત્ફલ્લાહ આ એલકાબથી ઓળખાયો છે. તેના ગ્રંથનું નામ 'જબ્દત ઉત તવારીખ' છે. તે ૮૩૪ હીજરીમાં મરણ પામયો હતો.

૧. બુન્દેહેશ મુજબ ગયોમર્દ અને હુશંગ વચે મશ્ય અને માશ્યોઇ નામનું જોડું હયાતી ભોગવી ગયું હતુ, જેને લીધે ૧૪૩ વરસોની મુદત પસાર થઇ ગઈ હતી.—પ્ર૦ ૪૩, ફ૦ ૩.

૨. નામએ ખુસ્રવાન. આ જશનની ઉત્પતિ બીજા લખનારાઓ મુજબ હુશંગ પાદશાહના વખતમાં થઈ હતી. એ બાબે આપણ હવે પછી વાંચીશું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મોટો વસવસો પેદા કરે છે.[1] અવસ્તામાં **ગયોમર્દ** બાબે ઝાઝું લખાણ નથી, અને પેહલવી પુસ્તકોમાં જે કાંઇ છે તે એટલું તો હસી કહાડવા જોગ લાગે છે કે કદાચ તે ભેદી હોય તોપણ આજના જમાનામાં તે કદી પણ કોઇબી રીતે સ્વિકારી શકાય નહિ. તોપણ દરેક દેશની તવારીખની શરૂઆત અંધારાંમાં હોય છે, અને તે તવારીખને બદલે દંતકથા દાખલ વધારે ઓળખાય છે, માટે એવીજ કથાઓથી પેશદાદ ટોળાની શરૂઆતની કારકિર્દી ભરપુર દિસે છે જ્યારે **ફિર્દુસી** જેવો શાયર આપણને એમ જણાવી જાય કે **કૈયુમર્સ** પહાડોમાં વસતો હતો અને પશુઓનાં ચામડાંનાં વસ્ત્ર પહેરતો હતો, તથા એ પશુઓ તેના તાબા તળે રહેતાં હતાં, અને તેનાં તખ્તની આસપાસ તેની રૈયતો દાખલ ભેગાં થતાં હતાં, તો તેથી આપણને અચરત થવાનું કાંઇ નથી. બીજા હાથ ઉપર જંગલના વાઘ, વરૂ અને સિંહ, તથા હવામાંનાં પરંદાંઓ પણ લડાઇમાં **કૈયુમર્સ**ને મદદ આપતાં હતા, એમ શાહનામાંમાં કે બીજી ફારસી કેતાબોમાં વાંચવાથી પણ આપણને કચવાટ પેદા થતો નથી. જે જમાનો તવારીખના બનાવોની વાસ્તવિક નોધની આગમજનો હોય તે જમાનાના તેવા બનાવો નોધેલા નહિ હોવાથી તવારીખનવેશોને દંતકથાનો આધાર પકડવો પડે છે, અને કલ્પિત કહાણી જોડી કહાડવી પડે છે. અને તેથી **કૈયુમર્સ**ના અમલમાં બનેલા વધારે અગત્યના બનાવોની ગેરહાજરીમાં ઉપલી કિસમની નોધ કંઇજ નહિ તો આપણાં મેનમાં કદીમ ઇરાન જેવા દુનિયામાં પ્રખ્યાતી પામેલા મુલકની શરૂઆતની જાહોજલાલીનો કંઇ ખ્યાલ પેદા કરે છે. પણ એ સઘળું કબૂલ કરવા છતાં અકલથી ઉલટી વાતોને એ દંતકથાઓમાં આમેજ કરવાથી એ કથાની સર્વ મજાહ ગૂમ થાય છે, તે વાત ભૂલી જવી જોઇતી નથી. **ગયોમર્દ**, **સિયામક** વગેરે એકાંતવાસમાં ઇશ્વર ભક્તિમાં શામેલ થયા હતા તેં બિના દસાતીરમાંના મેહઆબાદી વંશવાળાઓની બંદગીખોરી જીંદગીની આપણને યાદ આપે છે, પણ તે છતાં પેશદાદ વંશને **મેહઆબાદ** પછીના પાંચમા ટોળા દાખલ કબૂલ રાખવા માટે આ કાંઇ પુરાવો ગણાશે નહિ. મેહઆબાદી ટોળાની હસ્તી માત્ર દસાતીરમાંજ છે અને તે તેનેજ સેપુર્દ કરી આપણ તેની શેવટની રૂખસત લઇશું.

ગયોમર્દની તવારીખમાં એક બીજીબી બાબતનો નિર્ણય કરવાનો છે, અને તે તેનો જમાનો છે. પણ ઉપર વર્ણવેલાં કારણોને લીધે તેની તારીખ મેળવવાને આપણ કેવળ બેનસીબ છિયે તેવાજ રહીશું. ચાલુ સદીની શરૂઆતસુધી ખુદ પેશદાદી પાદશાહો સંબંધી યુરોપિયન લખનારાઓમાં ભૂલભરેલો વિચાર ચાલતો હતો, તે હાંસુધીકે જેમ કેયાની વંશને હખામની વંશ સાથ તેમ પેશદાદ વંશના પાદશાહોને મીડયાના પાદશાહો સાથ ભેળી દેવામાં આવ્યા હતા. એ બાબતમાં તે વખતે જાણવાજોગ ઉલટ બતાવવામાં આવતી હતી, અને મુંબઇવાળા કપ્ટાન **વાન્સ કેનેડી**, સર **વિલ્યમ જોન્સ**, અને બીજાઓએ એ બાબતમાં જબરી ભેળમભેળ કરી મૂકી હતી. પેહલા ધણીએ તો એ બાબતમાં મુંબઇની લિટરરી સોસાયટી આગળ ૧૮૧૮ માં રસાલાઓ વાંચીને આ વંશોને એકનાંએક દેખાડી આપવાની જબરી મેહેનત લીધી અને જેહમત ખેંચી હતી.[1] પણ તે સઘળી ફોગટની મુશકત હતી, અને પુરાતન અવસ્તાવાણી મુજબ પેશદાદ વંશ આજે તદન

---

૧. આપણા આગળા પૂર્વજોની લાંબી ઉમરના અનેક દાખલા આપણને અસંભવિક લાગે છે ખરા, પણ અસલી ઈરાનીઓની પેઠે લાંબી ઉમર બીજી પ્રજાઓમાં પણ હતી એમ અસલી લખાણો ઉપરથી માલુમ પડે છે. દાખલા તરીકે યહુદીઓ મુજબ બાવાઆદમ ૯૩૧ વરસ, સેથ ૯૬૨ વરસ, લેમેખ ૭૭૭ વરસ, નુહ ૮૫૦ વરસ, મથુસિલાહ ૯૩૯ વરસ, એ રીતે લાંબી જીંદગી ગુજારી ગયા હતા. પુરાણો મુજબ હિંદુ રૂષિઓબી હજારો વરસ જીવતા હતા. પણ એ સઘળા પુરાવા છતાં આવડી લાંબી ઉમરને આજની વિદ્યા ટેકો આપતી નથી, અને તવારીખ કબૂલ રાખતી નથી.

1 Transactions of the Literary Society of Bombay, ઇ૦ ૨, સ૦ ૧૧૫ થી ૧૬૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હેલાયદું જાહેર થયું છે, જેને જેમ કેયાની સાથે તેમજ મીડયન વંશ સાથે પણ કશો સંબંધ નથી. એ બંને વંશોના દેશ, કાળ અને સ્થિતિમાં ઘણો તફાવત છે તે આગળ ચાલતાં આપણ જોઇશું.

તોપણ એક બાબત ઉપરથી **ગયોમર્દ**નો જમાનો પકડાય એમ છે, અને તે મોટી જગરેલ છે. આ રેલ **નુહ** પેગામ્બરના વખ્તમાં આવી હતી એમ સાધારણ રીતે મનાય છે, જેનો જમાનો ડૉ૦ **હેલસ**ની ગણત્રી મુજબ ઇ. પૂ. **૩૧૫૫** નો છે. હવે એવીજ એક જબરી રેલની આગાહી પેશદાદ પાદશાહ **જમશેદ**ને મળી હતી એમ વંદીદાદની બીજી પરગરદ ઉપરથી માલુમ પડે છે, માટે **જમશેદ**નો જમાનો પણ ઉપલોજ ગણિયે તો **કેયુમર્સ**નો જમાનો લગભગ મળી આવે એમ છે. એટલે જે **ગયોમર્દ**થી **જમશેદ** સુધીના પાદશાહોના[1] અમલનાં વરસો ઉપલાં ૩૧૫૫ માં ઉમેરિયે તો **ગયોમર્દ**નો જમાનો લગભગ મળી આવે. આમ ગણતાં તે ઇ. પૂ. ૪૫૮૦ ઉપર થઇ ગયલો ગણાય. વળી ઉપર આપણ જોઇ ગયા કે **કેયુમર્સ**ને **ઇદ્રીસ** પેગામ્બરે સિવવાનો હુનર શિખવ્યો હતો. હવે એ વાત જો ખરી હોય તો જે તે પેગામ્બરનો જમાનો તેજ **ગયોમર્દ**નો પણ ઠરે છે. આ **ઇદ્રીસ** યહુદીઓના **ઇનૉક** પેગામ્બરનું આરબી નામ છે. ઇનૉક **હેલસ** પ્રમાણે ઇ. પૂ. ૪૨૮૯ માં જન્મ્યો હતો—એટલે જે જગરેલની ૧૧૩૪ વરસ આગમજ. આપણે ઉપર કરેલી ગણત્રી સાથ વરસોની આ મુદ્દત લગભગ મળતી આવતી દિસે છે.

બંને ગણત્રીઓ વચ્ચે ત્રણશે વરસોનો ફર્ક છે ખરો,પણ હજારો વરસોની ભેળસેળ કે ભૂલભાલમાં બશે ત્રણશે વરસનો તફાવત દમ જેવો નથી. અમારી ગણત્રી મુજબ **જમશેદ**નો જમાનો ઇસ્વી પૂર્વે ૪૦૦૦ વરસો ઉપર મૂકાવો જોઇયે, અને **જમશેદ** બુન્દહેશ મુજબ **ગયોમર્દ**થી નવમી પહેડીએ આવે છે, માટે દરેક પહેડી ત્રીશ વરસની ગણતાં પેશદાદ વંશની શરૂઆત જો ખરેખર **ગયોમર્દ**થીજ થઇ હોય તો તેની તારીખ ઇ. પૂ. ૪૫૮૦ ઉપર ઉપર મૂકી શકાશે. હજરત **જરતોશત**નો સને સર્વથી છેલી શોધ ખોળ મુજબ ઇ. પૂ. **૨૬૫૮** ઉપર મૂકાય છે, માટે તે વરસથી આખા કેયાની અને તે પછી આખા પેશદાદ ટોળાઓના અમલની માનવામાં આવી શકે એટલી મુદ્દતોને ગણત્રીમાં લઇયે તો **ગયોમર્દ**થી **જરતોશત** સુધીમાં શુમારે ૧૯ સદીઓ ગુજરી ગયલી જણાય છે. પેશદાદ તેમજ કેયાની તવારીખોના વરસો અમે આજ શુમાર અને આધાર ઉપરથી આપેલાં છે. તે કેવળ ખરાં છે એમ તો અમારાથી કહેવાયજ નહી, પણ અત્યાર સુધીમાં મળી આવેલી થોડી ઘણી ભરૂસેદાર શાહદતોને આધારે અમે આ ગણત્રી કીધીછે, અને તે કરતાં વધારે વિશ્વાસ મૂકવા જોગ અમને બીજી એકે ગણત્રી કોઇબી તરફથી જાહેર થયલી જણાતી નથી. અમારી તરફની ગણત્રીની એક નોધ આ દફ્તરની શેવટે ઉતારી લઇયે છિયે.

---

૧ આ પાદશાહો કેટલા અને તે કોણ કોણ ? શાહનામા અને બીજી ફાર્સી તવારીખો મુજબ ગયોમર્દથી જમશેદ સુધાં માત્ર ચાર પાદશાહો થાય છે. પણ એટલા પાદશાહોના અમલનાં વરસતો (જમશેદને બાદ કરતાં) માત્ર ૧૧૦ થાય છે. બુન્દેહેશ (પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૧) મુજબ ગયોમર્દથી જમશેદ સુધી ચાર નહિ પણ ૯ પહેડી થાય છે, અને તે નીચે મુજબ:—

ગૈયોમર્દ
|
માશ્ય
|
સિયામક
|
ફ્રવાંક
|
હુશંગ
|
થંઘદ
|
વિવંઘાઉ
|
તેહમુરસ
|
જમશેદ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૬.

હુશંગ.

નામ—અવસ્તા: હઓષ્યંઘ્.
પેહલવી: હોસ્યંગ.
ફારસી : હુશંગ.

જમાનો—ઇ. પૂ. શુમારે ૪૪૬૦(?)
અમલ—૪૦ વરસ.

૧—ગયોમર્દ અને હુશંગ વચ્ચે શી શગાઈ હતી?—અવસ્તા મુજબ હુશંગ પહેલો પેશદાદ—માજ.ન્દરાનના દેવો સાથ તેની લડાઈ—આ દેવો તે કોણ?—આતશની શોધની કહાણી—પાદશાહના સુધારા—જાવીદાને ખેર્દ—હુશંગ પાદશાહ તેમજ પેગામ્બર પણ હતો—તેને મળેલું નૂર—બેબલનો ચેડોરલાઓમર તેજ હુશંગ?

ફસલ ૧—"પહેલો પેશદાદ."

પાદશાહ **ગયોમર્દ** લાંબી જીંદગીથી નાતવાન થઇ ગોશ્નેનશીન થયો ત્યારે તેનો નબીરો **હુશંગ** તખ્તનશીન થયો એમ **ફિર્દોસીને** આધારે સઘળા તવારીખનવેશો જણાવે છે. પણ તે આગમજની પેહેલવી કેતાબોમાં આ બંને વચેની સગાઇનો નવો ખોલાસો મળેછે, અને તેથી તેઓ વચે લાંબો અંતર હોય એમ જણાય છે. બુન્દેહેશ[1] મુજબ **ગયોમર્દ** પછી **મારય, મારય** પછી **સિયામક, સિયામક** પછી **ફ્રવાક**, અને **ફ્રવાક** પછી **હુશંગ**નો જમાનો આવે છે; એટલે કે એ કેતાબ મુજબ **ગયોમર્દ હુશંગ**નો પોતાનો બપાવો નહિ પણ તેના બપાવાનો બપાવો હતો, અને **હુશંગ** તેની ત્રીજી નહિ પણ પાંચમી પહેડીએ ઉતરેલો હતો. **ફિર્દોસી**નો તો ધારોજ છે કે વચમાંની પહેડીઓના અખાડા કરવા, અને તેમ તેનાં શાહનામાંના આ પહેલા દાખલામાં બન્યું છે. એવા દાખલાઓ તો આગળ ચાલતાં આપણુ ઘણુ જોઇશું. પણ વળી બુન્દેહેશ મુજબ **ગયોમર્દ** અને **હુશંગ**ના જમાના વચે ૧૪૩ વરસનો અંતર છે.[2] એમ જો હોય તો **ગયોમર્દ** પછી **હુશંગ**ની પાંચમી પહેડી ચોકસ ઠરે છે. બીજો સવાલ એ તપાસવાનો છે કે **ગયોમર્દ** જો પહેલો પાદશાહ હોય તો તેનાં મરણ બાદ ૧૪૩ વરસની મુદત કેવી રીતે પસાર થઇ? અવસ્તા મુજબ તો **ગયોમર્દ** પાદશાહ હોય એમ ચોકસ ઠરતુંજ નથી, તે આપણુ ઉપર જોઇ ગયા છિયે. કદાચ ખરી બિના એમ હોયકે ખરેખરે પહેલો પાદશાહ **હુશંગ** હતો, અને **ગયોમર્દ** તેનાં ખાનદાનનો મૂળ પુરૂષ હતો. **હુશંગને** અવસ્તામાં પેશદાદ વંશનો પહેલો પાદશાહ જાબજા કહ્યો છે, તે ઉપરથી આ અનુમાનને ટેકો મળે છે. કોઇકનું કહેવું એમ છે કે **કેરૂમર્સ** ને **હુશંગ** તે કોઇજ નહિ પણ યહુદીઓ મુજબ **કનાઅન** અને તેનો બેટો **મહાલીલ** છે. પણ આતો યહુદી તવારીખને ઇરાની ઇતિહાસ સાથ ભેળી નાખવા જેવી ભૂલભરેલી કલ્પના છે, જેને કશું વજન ઘટતું નથી

હુશંગના દાદ અને દયાની આગળા લખરાઓ જાબજા ભારી સ્તુતિ કરી ગયા છે, કેટલાકો કહે છે કે તેના વશંને જે "પેશદાદ"નું નામ મળ્યું છે તે આ પાદશાહનાં એવાં ઇન્સાફી કામોનેજ લીધે હતું, જે પોતેજ વળી **દાદને** નામે ઓળખાતો હતો. બીજાઓ વળી એમ પણ કહે છે કે દેશને જે નામ મળ્યું છે તે પણ આ પાદશાહથીજ છે, જેને લોકો **ઇરાનને** નામેજ બોલાવતા હતા. વળી એને **પારસ** તથા **જરેદસ્ત** ૧ લો કરીને પણ કહે છે. વળી એમબી કહેછે[2] કે ઇરાનીઓ તેને **ઇદ્રીસ** પેગામ્બર સમજે છે. અવસ્તાવાણી મુજબ એનું નામ **હઓષ્યંઘ્** છે અને તેમાં અનેક ઠેકાણે

૧ પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૧. ૨. પ્ર૦ ૩૪, ફ૦૩.

૨. નામચે ખુસ્રવાન.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેને માટે ઇશારાઓ આવેલા છે. પણ એ સઘળા ઇશારાઓ **હુશંગે** ચોકસ ઇજદોની બંદગી કરીને તેઓ કને માંગેલી બક્ષેશો સંબંધીજ છે. એ ઇશારાઓ ઉપરથી એક વાત સિદ્ધ થાય છે અને તે એકે આ પાદશાહ "પેશદાદ" હતો, તેને અવસ્તામાં "પરધાત" કહ્યો છે, અને એ એલકાબ ત્યાં **ગયોમર્દને** પણ મુદલ આપ્યો નથી. આપણ સાધારણ રીતે "પરધાત" યાને "પેશદાદ" ટોળાના પાદશાહોની શરૂઆત **ગયોમર્દથી** કરિયે છિયે, અને **હુશંગને** તે વંશનો બીજો પાદશાહ ગણિયે છિયે, પણ અવસ્તા ઉપરથી હવે આપણે એ ભૂલ સુધારીશું અને **હુશંગનેજ** પહેલો પેશદાદ ગણીશું, અને તેટલામાટે એ વંશનો પાયો નાખનાર તેનેજ પિછાનીશું.

હુશંગની રાજ્યની અથવા ખરૂં જોઇયે તો એકાંત બંદગી કરવાની મૂખ્ય જગા અલ્બુર્જ પહાડ, અને કોઇ વાર સોનાની ખાણવાળા તએર પહાડની જણાય છે. ત્યાં એબાદતમાં મશગુલ રહીને **હુશંગ** ઇનામ દાખલ જે કાંઇ માંગતો તે એજ હતું કે "હું માજન્દરાનના તમામ દેવોને એવી રીતે દફે કરનાર થાઉં કે હું તેઓની ધાસ્તીથી દબી જઇને તેઓને તાબે થાઉં નહિ પણ તેઓજ મારાથી નાચાર અને બિવેલા થઇ મારે તાબે થાય.[1] આ ઉપરથી જણાય છે કે પાદશાહ **હુશંગને** પણ તેના વડવા **કૈયુમર્સની** પેઠે દેવો યાને જંગલી પ્રદેશીઓ સાથ જબરી લડાઇઓ લડવી પડી હતી. આ લડાઇઓનું કશું જીવ જેવું વર્ણન શાહનામું કે બીજી મોતેબર કેતાબો ઉપરથી આપણને મળતું નથી, પણ અવસ્તામાં જ્યારે માજન્દરાનના દેવોના ઇશારા આવ્યાછે ત્યારે ખુલ્લું જણાય છે કે **હુશંગને** એ મુલકના બદમાશો સાથ લડાઇઓ લડવી પડી હશે. જેમને અવસ્તામાં તેમજ શાહનામામાં દેવો કહ્યા છે તેમનો અર્થ બદ વિચાર અને વચન અને કામ કરનારા માણસો સિવાય બીજો કશો ઉઠતો નથી. એ માણસો ઝનુની, જંગલી અને ખૂની હોવા જોઇયે, અને સફાઇ સુધડાઇની બેખબરીને લીધે, તથા વસ્તીમાં આવી સુધરેલી જીંદગી ગુજારવાનું તેમને પસંદ નહિ હોવાને લીધે, તેમનો દેખાવ બીજા લોકો કરતાં વિક્રાળ અને બિહામણો લાગવાથી તેઓથી સુધરેલો માણસ ક્રમક્રમે અને બિહે એ કુદ્રતી છે, અને તેથી એવા બદમાશો ઇનસાન નહિ પણ હેવાન જેવા જંગલી અને વિક્રાળ (દેવ) ગણાય છે.

પાદશાહ **હુશંગે** પોતાનાં રાજ્યમાં કેટલાક જાણવાજોગ સુધારાઓ કીધેલા જણાય છે. તેણે પણ કેટલાંક શેહેરો વસાવેલાં કહેવાય છે; અને શેહેરોનો આ વધારો તે વસ્તીનો વધારો તેમજ જંગલીને બદલે સુધરેલી હાલતનો વધારો ગણાવો જોઇયે. તેણે કરેલી શોધોમાંની એક આતશને લગતી **ફિર્દુસી** જણાવે છે. પણ **હુશંગની** આગમજ આતશ જાણીતો નહિ હોય અને લોકો કાચો ખોરાક ખાતા હોય એ અશકય લાગે છે. પહેલાં તો આપણે આગળ વાંચી ગયા[1] તેમ શાહજાદા **સિયામકની** લાશને કુઆમાં મૂકીને **કૈયુમર્સે** તેનાં મૂખ આગળ આતશ રોશન કીધો હતો. જો એ વાત ખરી હોય તો આતશની હસ્તીથી તે પાદશાહના વખ્તનાં લોકો જાણીતાં હોવાં જોઇયે. આજ સુધી "જશને સદેહ નામનો જે તેહવાર યાદગાર છે તે **હુશંગે** શોધી કહાડેલા આતશની યાદગારીનું જશન મનાય છે. કહે છે કે એક દિને એ પાદશાહે એક અજદહાને મારવા માટે એક મોટો પથર ઉઠાવી ફેંકયો, જે બીજા પથર સાથ અથડીને માંહેથી આતશ રોશન થયો, અને તેજ પ્રથમ આતશ હતો. આ આતશથી સદેહ નામે ત્યાં ઉગેલાં કેટલાંક ઝાડો બળી જવાથી પાદશાહે તેજ રાત્રે કરેલાં જશનને એ નામ આપ્યું હતું.[2]

---

૧ ગોશ યશ્ત, ફ૦ ૪; અષિ યશ્ત, ફ૦ ૨૪-૨૫.

---

૧ જુઓ અગાડી, પ્ર૦ ૧૫, ફ૦ ૨.

૨ કહે છે કે આજ સુધી ઈરાનમાં એ જશનનો તેહવાર પળાય છે, તે એવી રીતે કે દે મહિનાને આવાં રોજે એ જશનની તારીખ ગણીને ઈરાનીઓ બચાં છોકરાં સાથ એક મોટાં ચોગાનમાં જઈ જબરો આતશ રોશન કરે છે, અને તેમાં ઉપલા સદેહ વગેરે ઝાડોનાં લાકડાં સળગાવે છે, અને પછી મોજમજાહ કરી, ખાઈપીને પોતાને ઘર પાછાં ફરે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ એ કરતાં વધારે માનવા જોગ શોધો અને સુધારાઓ જે **હુશંગે** દાખલ કીધાં તે તો જુદાંજ છે. લુહાડનો હુંનર અને રાંધવાની કળા વગેરેથી પોતાની પ્રજાને તેણે જાણીતી કીધી, એટલુંજ નહિ પણ **ફિર્દુસી** મુજબ લોકો માત્ર ફળનો ખોરાક લેતાં તથા જાનવરોનાં ચામડાં અને ઝાડનાં પાત્રાંનો પોશાક પહેરતાં તેમાં તેણે સુધારો કીધો હતો. એક બીજી અવશ્યની વાત જે શાહનામામાં નોધાઇ રહેલી છે, અને જે બીજા તવારીખ નવેશો મોટી વડાઇ સાથ જાહેર કરે છે તે એ કે નદીઓનાં પાણીઓને નેહરો ખોદીને તેમની મારફતે શેહેરોમાં અને ખેતરોમાં લેવાનું પ્રથમ **હુશંગથીજ** તેની પ્રજાને સુઝ પડ્યું હતું. જમીનમાં લોખંડની ખાણ હોય છે તેની સમજ ધરાવીને આ પાદશાહે તે ખોદી કહડાવી તેનાં લડાઇને બરનાં હથિયારો બનાવ્યાં, અને જનાવરોનાં શરીર ઉપરનાં ઉન, રૂવાં વગેરેનાં કપડાં બનાવવાનું હુશિયાર માણસોને શિખવ્યું. પણ એટલુંજ નથી. એક લખનાર મુજબ ઉપલી સઘળા ખુબીઓ જોડે **હુશંગે** બીજીબી નવી શોધો, કળાઓ અને હુનરોથી પ્રજાને વાકેફ કીધી હતી, જેમકે કુત્રાઓને શેકાર માટે તેમજ ગોવાળાંનાં રક્ષણ માટે કેળવવા, ઝવેરાત અને કીમતી ધાતુઓની ખાણ ખોદવા, ઝાડો કાપીને તેમની મારફતે મકાનો બાંધવા, તથા જંગલી જાનવરોનો નાશ કરવા, ઇત્યાદી. કહે છે કે તેનું પાયતખ્ત ઇસ્તખ્ર[1] હતું તેમાં ઘણોએક સુધારો કરીને તેણે શુસ્તર તથા બાબુલ નામનાં શેહરો વસાવ્યાં.[2]

હુશંગ વિદ્યાઅભ્યાસનોબી બહુ શોકીન હતો, એમ દેખાડવા માટે તવારીખનવેશો દાખલો આપે છે કે તેણે "જાવીદાને ખેર્દ" નામનો એક અકલ અને નીતિ શિખાડનારો ગ્રંથ બનાવ્યો હતો. ફારસી ગ્રંથકારો **હુશંગનો** ઇતિહાસ લખતી વેળા આ ગ્રંથમાંના સુવચનો ટાંકવાને ભૂલતા નથી, પણ એ કેતાબ તેનીજ રચેલી હોય એમ માનવાનાં ગુસ્તકીમ કારણો કાંઇ નથી. કહેછે કે આ અસલ કેતાબ સિર્યાક ભાષામાં લખેલી છે, અને પેશદાદ વંશના વખતમાં એજ ભાષા વપરાતી હતી, જે ઉપરથી **માઅમુન** અર **રસીદ**ના વજીર **હસન** બીન **સહલે** આરબીમાં તરજુમો કીધો હતો.[1] કેટલાક લખનારાઓ મુજબ **હુશંગને** તેના જમાનાના ઓલમાઓ પેગામ્બર દાખલ લેખી ગયાછે. આ વાતને ઘણીક રીતે ટેકો મળે એમ છે. હજરત **જરતોશત**ની આગમજના મૂખ્ય પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહો પેગામ્બર જેવાજ હતા. તેઓ જેમ રાજ્યના વડા તેમજ દીનના પેશવા હતા. તેઓ પાદશાહ અને પેગામ્બરનો ભેગો દરજ્જો ભોગવતા હતા. અવસ્તામાં એક ઠેકાણે[2] "કેયાની નૂર" નુ વર્ણન આવેલું છે, તેમાં લખે છે[3] કે એ નૂર આ અને પેલી દુનિયાના ઇજદોનું તથા જન્મ પામેલા અને હવે પછી જન્મ પામનારા કેયામત કરનારા પેગામ્બરોનું છે. આ પેગામ્બરોમાંનો એક **હુશંગ** છે, કેમકે વળી આગળ ચાલતાં જણાવ્યું છે[4] કે એ નૂર લાંબો વખ્ત સુધી પેશદાદ **હુશંગને** જોડાઇ રહ્યું, જે દરમયાન તે સાત ખંડોવાળી પૃથ્વિ ઉપર બુરા બદમાશો ઉપર રાજ ચલાવવાને શક્તિવાન થયો, તથા આપણ આગળ જોઇ ગયા તેમ ઝણે

---

૧ જેમ ગયોમર્દના તેમજ હુશંગના બાબમાં પણ આપણને નોધવાનું છે કે તે ઉગમણ નહિ પણ આથમણ ઈરાનનો પાદશાહ હતો. શું તે આર્યવંશી હતો? શું તેના અમલ વેળા મધ્ય એશિયાવાળા તાયફાઓ છેક આથમણ ઈરાન સુધી આવી પુગ્યા હતા?

૨ નામચે ખુસ્રવાન. કેટલાકો મુજબ બાબુલ કૈયુમર્સે વસાવ્યું હતું; બીજાઓ મુજબ તે વસાવનાર જોહાક હતો.

૧ મીરખુંદ: "રોજ.ત અસ સફા."

૨ જમ્યાદ યશ્ત, કર્દો ૨, ઈત્યાદી.

૩ તેજ, ફ૦ ૨૨.

૪ તેજ, ફ૦ ૨૬

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

માજન્દરાનના દેવો તેમજ ઘીલાનના દુર્વંદો[1] માંના બેતૃત્યાંશ જેટલા શત્રુઓને તારાજ કીધા.

હુશંગે પણ પોતાના બપાવાના બપાવાની પેઠે જીંદગીના છેલા દિવસો એકાંત ઇબાદતમાં ગુજાર્યા, જેમ કર્યા આગમજ તેણે રાજ્યનો કારોબાર પોતાના બેટા **તેહમુરસને** સોંપી આપ્યો. એ બાબતમાં બંને બાપ દીકરા વચ્ચે ચાલેલી ગોફતગુનો કહેવાતો જે હેવાલ એક લખનારે[2] આપ્યો છે તે પાદશાહોને તેમજ જ્ઞાની માણસોને અભ્યાસ કરવાજોગ છે. એજ લખનારના જણાવ્યા મુજબ **હુશંગને** વાંકો વળીને પરવરદેગારની ઇબાદતમાં ઘુટાયલો જોઇ તેના શત્રુઓએ પથરાના મારથી તેનો જીવ લીધો હતો. તેણે ૪૦ વરસ પાદશાહી કીધી હતી.[1] ડૉ૦ **હેલ્સ** **હુશંગને** બૈબલમાં જણાવેલો પાદશાહ **ચેડારલાઓમર** ગણાવવા માંગે છે, પણ તે માટે તે જે દલીલ રજુ કરે છે તે ધ્યાનમાં ઉતરે એવી નથી. અગરજો **ચેડારલાઓરમ** તેજ **હુશંગ** ઠરે ત્યારે તો પેશદાદ ટોળાના પાદશાહો બાબે ઘણું નવું અજવાળું પાડી શકાય. પણ આમ અટકળે સરખામણીઓ કીધેલી ટકી શકતી નથી.

---

૧ યાને હુશંગની દીન કબુલ નહિ રાખનારાઓ.

૨ મીરખુંદ: "રોજ,ત અસ સફા."

૧ આ ઉપરથી જણાય છે કે કૈયુમર્સના જેટલી લાંબી ઉમર હુશંગની ન હતી. તોપણ "નામચે ખુસ્રવાન"-નો બનાવનાર તેની જે લાંબી ઉમર આપે છે તે બનવા જોગ નથી. કૈયુમર્સે પોતાની ૩૦ વરસની પાદશાહીને દરમયાન પોતાના બેટા સિયામકને ખોયો તે વેળાતો હુશંગને જન્મ પણ થયો ન હતો, એમ હાફીજ. અબ્રુની તારીખ ઉપરથી જણાય છે. એટલામાટે હુશંગની ઉમર ઘણામાં ઘણી ૭૦ વરસથી વધારેની મનાતી નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૭.

તેહમુરસ.

નામ—અવસ્તા: તખ્મઉરૂપ.[1]
પેહેલવી : તખ્મોરૂપ—તખ્મુરફ.
ફારસી : તેહમુરસ—તહુમર્સ.
આર્બી : તેહમુર્જ—તેહમ-મર્જ.[2]

જમાનો—શુમારે ઇ. પૂ. ૪૩૭૦ (?)
અમલ—૩૦ વરસ.[3]
૫૦૦ વરસ.[4]

૧. "દેવ બંદ અને "નિર્યાવંદ"—બે મરતબે પડેલા દુકાળો મટાડવાની દયાળુ યુક્તિ—લશ્કરીઓનો બલવો અને તેમને સજા—મરનારનાં બાવલાં બનાવવાનો રવૈયો—તે ઉપરથી મૂર્તિ પૂજા—નવાં શેહરો—હુનરો અને કળાઓ—દેવો સાથની લડાઈઓ.

ફસલ ૧—"દેવબંદ"ની કારકિર્દી.

ઘણાખરા ફારસી અને આરબી લખનારાઓ મુજબ **તેહમુરસ** પોતાની આગમજ થઇ ગયલા પાદશાહ **હુશંગ**નો બેટો હતો. વળી એમબી લખી ગયા છે કે **તેહમુરસ** **હુશંગ**નો ભત્રીજો હતો. પણ બુન્દેહેશમાં જણાવ્યા મુજબ આ નવો પાદશાહતો **હુશંગ**ના બેટા **અયંઘત**ના બેટા **વિવંઘાઉ**નો બેટો હતો.[1] આ એકકથી ઉલટી અને હેરફેર બિનાઓથી ખરી વાત શોધી કહાડવી મુશ્કેલ છે. ગમે તેમ હોય પણ એ પાદશાહને લગતી વિગતો તો ઘણાં ખરાં લખાણોમાંથી એક સરખીજ મળે છે.

તેહમુરસ પાદશાહ "દેવબંદ"ને નામે સારી પેઠે જાણીતો છે, અને તેનું કારણ એવું જણાવવામાં આવે છે કે તેણે દેવ યાને જંગલી બુરા લોકોને જેર કીધા હતા. અવસ્તા ઉપરથી આ બિનાને એમ ટેકો મળે છે કે **તેહમુરસે** જે જે ઇજદોની બંદગી કીધી છે તેઓકને હંમેશાં એવાંજ ઇનામની માંગણી કીધી છે કે "તું મને આ બક્ષેસ આપ, કે હું સઘળા જાદુગરો અને પરીઓને દફે કરનાર થાઉં." અને આ બુરા બદમાશોને તેણે કેવી રીતે અને કેટલે દરજ્જે માર્યા તે તેના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. **તેહમુરસનો** બીજો ખેતાબ "નિર્યાવંદ" યાને "સઘળી બાજુએથી હથિયારબંધ"

---

૧. એરવદ જીવનજી મોદીના વિચાર મુજબ આ પાદશાહનું નામ અવસ્તામાં 'તખ્મ' છે, અને 'ઉરૂપ' માત્ર ગુણવાચક શબ્દ છે. તેવણ કહે છે કે ફરવરદીન યશ્તમાં જ્યાં 'તખ્મો દએવોત્બિશ' શબ્દો આવે છે ત્યાં "દેવોને દુખ દેનાર તખ્મ" એવો અર્થ લેવો જોઇયે, કેમકે દએવત્બિશ ઉપરથી 'દેવબંદ' શબ્દ નિકળ્યો છે.—"વિશેષ નામોની ફરહંગ," સ૦ ૯૩–૯૪.

૨. તેહમ=દલેર, મર્ઝ=જમીન : યાને જમીનનો પેહલવાન. નામોના અર્થ કરવાની આ કિસમની ફારસી ગ્રંથકારોની રીત ઘણી વેળા ખોટી અને હસવાસરખી માલુમ પડી છે.

૩. અવસ્તા (રામ યશ્ત, ફ૦ ૧૨, ઇત્યાદિ) મુજબ તેહમુરસે ઇજદોની બંદગી કરી એવું માંગ્યું હતું કે "હું ગનામીનોને ઘોડાને આકારે ૩૦ વરસો સુધી જમીનના બંને કિનારાઓ ઉપર મારા અખ્ત્યારમાં ચલાઉં." આ ઉપરથીજ તેહમુરસની પાદશાહીની મુદત સિદ્ધ થયલી લાગે છે.

૪. નામચે ખુસ્રવાન.

૧. બુન્દેહશ, પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૨.

એવો છે, અને તે દરેક લડાઇમાં એની જીત થવા ઉપરથી તેને મળેલો લાગે છે.[1]

તેહમુરસના અમલમાં બે મરતબે ઇરાનમાં જબરા દુકાળો પડયા હતા, જેથી બહુ ભુખમરો ચાલ્યો હતો. આથી પાદશાહે તાલેવંત લોકોમાં એવી તાકીદ આપી કે તેઓએ દરરોજ બે મરતબે ખાતું લેવાને બદલે એકજ વાર સાંજે ખોરાક લેવો, અને સહવારનો ખોરાક ભુખે મરતાં લોકોને બક્ષીશ કરી તેમનો જાન બચાવવો. પાદશાહે પોતાના સલાહકારો સાથ મશવરત કરીનેજ આ હુકમ કહાડયો હતો, જે પ્રમાણે અમલ થવાથી ગરીબો મરણ પામતા બચ્યા હતા. કેટલાંક વરસો પછી બીજી મરતબે ઇરાનમાં વરસાદ પડયો નહિ, અને તેથી દેશમાં એક વાર ફરીને દુકાળ ચાલ્યો. પણ ઉપલોજ ઇલાજ આ વેળાબી અમલમાં આવ્યાથી દુકાળનું સંકટ ઝાઝું જણાયું નહિ.

પાદશાહનો એક ઘણોજ કાબેલ અને ડાહ્યો વજીર હતો, જેની સલાહ હમેશાં કીમતી અને ફાયદા ભરેલી જણાયાથી **તેહમુરસ**નો તે માનીતો થઇ પડયો હતો. હવે જયારે પાદશાહ **હુશંગ** રાજકાજમાંથી ધ્યાન બહાર કહાડીને ખોદાની યાદમાં ગીરફતાર થયો અને **તેહમુરસ** મરજી મુજબ અમલ ચલાવવા લાગ્યો,

---

૧ આ દેવોના સંબંધમાં એક લગાર રમુજી બિના ડૉ૦ રિચર્ડસનને આધારે અહીં ઉતારીશું. તે તેહમુરસ-નામાં અને બીજી મહમદિયાન કેતાબો ઉપરથી લખે છે Persian and English Dictionary—Dissertation: સ૦ ૪૭–૪૮) કે માણસજાતની વસ્તી આગમજ પરીઓ અને દેવો આ દુનિયામાં વસતાં હતાં. બંને એકેકથી ઉલટી ખાસિયતનાં હતાં. પરીઓ ઓરત દાખલ ખુબસુર્ત અને ભલી હતી. દેવો બદસુર્ત અને બુરા હતા. ખોદા તરફ નાફરમાન થવાનો તકસીરવાર હોવા છતાં પશ્ચાતાપ કરવાથી ખોદાની પરીઓ ઉપર દેવો કરતાં વધારે મેહરબાનગી હતી. દેવો આદમીજાદમાં કજીયો બરપા કરતા હતા. બાવા આદમ આગમજ તેઓ ઉપર ૭૨ સુલેમાન યાને પાદશાહો રાજ્ય કરી ગયા હતા. છેલો સુલેમાન જાન બિન જાન હતો, જેણે ખોદાને ગુસ્સે કરવાથી હારીસ ફરેશ્તાએ તેનો જીવ લઈ પોતે દુનિયાનું રાજ્ય કરવા માંડયું. પણ તેબી રાજ્યની સત્તાથી ચકચુર થઈ ગયો; જે ઉપરથી ખોદાએ આદમને મોકળ્યો, જેને તાબે થવાનો સર્વ ખલકતને હુકમ છતાં હારીસે એ મટીના માનવીને નમન કરવાની ના પાડી ખોદા સામે બલવો ઉઠાવ્યો, જેમાં તમામ દેવો શામેલ થયા. પરીઓએ તેમ નહિ કરતાં આદમજાદ સાથ દોસ્તી રાખી. ખોદાએ હારીસને તો પળવારમાં કચડી નાખી દોજખમાં નાખ્યો, પણ આદમીજાદ સર નહિ કેરવે તે માટે દેવોને દુનિયામાં ભમતાજ રાખ્યા. દેવોનું મકાન કાફ નામે પર્વત છે, જે જમીનની આસપાસ ફરી વળેલો છે. તે જીનસ્તાનને નામે ઓળખાય છે. પરીઓનો મુલકો શાદ વ કામ, ઝવેરાબાદ અને અંબરઆબાદને નામે ઓળખાય છે, દૈવોનાં પાયતખ્ત આહરેમનઆબાદમાં અર્જંશંકનું રાજ્ય હતુ. પરીઓ અને દૈવોનાં તન આતશી છે. તેઓ લાંબી ઉંમર જીવે છે તોપણ મોતને આધિન છે. બંને વચ્ચે લડાઈ ચાલે છે. પરીઓ કેદ પકડાય છે ત્યારે તેમને લોખંડનાં પિંજરાંમાં ઝાડો ઉપર લટકાવે છે, જયાં બીજી પરીઓ ખોરાક દાખલ ભાત ભાતની ખુશબો આણે છે. આ સુગંધથી દેવો દુર નાસે છે. આ લડાઈ વેળા પરીઓ આદમીજાદમાંથી કોઈ બળવાનની મદદ માંગેછે, અને પોતાના મદદગારને ચમત્કારિક વસ્તુઓ અને તલેસ્માતિક હથિયારોથી સજ્જ કરેછે, જે વળી કેદ પકડાયલા દેવ ઉપર સ્વાર થઈ શત્રુનાં મકાન તરફ જાયછે.

આવોજ એક મદદગાર તેહમુરસ હતો, જેણે પરીઓ તરફથી દેવો સામે લડાઈ ચલાવી હતી અને તેમાંજ પોતાનો જાન પણ ખોહ્યો હતો. કહે છે કે એકવાર દેવો અને પરીઓ એકજ વખતે તેહમુરસની મદદ લેવા આવ્યાં, જયારે સીમુર્ગ નામે એક બાહોશ આબેદની સલાહથી પાદશાહે પરીઓનો પક્ષ ખેંચ્યો. તેનીકને સુલેમાન જાન બિન જાનનું બખ્તર હતું. એક ઉંડી મોટી ખાહી તેણે આબેદની મદદથી ફતેહમંદીથી સાથ પસાર કીધી, અને કાફ પર્વત ઉપર જઈ અર્જંગ દેવ સાથ લડાઈ કરી તેનો પરાજય કીધો, તથા તે કરતાં વધારે વિક્રાળ દમરૂશ દેવને તેની ગુફામાં જઈ માર્યો તથા લુટફાંટથી મેળવેલો તેનો ખજાનો હાથ કીધો. અહીં તેહમુરસે મર્જાન નામે કેદ પડેલી પરીને છુટી કીધી, અને તેણીની ફરમાશથી હુદકંજ નામે એક બીજા જબરા દેવને મારવા દોડયો. પણ તે ફતેહ પામે તે આગમજતો બીજા દેવોના હાથ ઉપર તેનુંજ મોત નિપજયું. અર્જંગને શિકસ્ત આપી તેહમુરસે તેને કેદ કર્યો હતો, પણ પાછળથી તે છુટી નાઠો હતો, જેને રૂસ્તમે અંતે માર્યો હતો. કહે છે કે તેનું માથું ગોધાના જેવું અને શરીર માણસના જેવું હતું. તેહમુસરની દેવો સામેની આવી બહાદુરીને થકી તેને 'દૈવબંદ' કહેછે. ઉપલી કથામાંથી અતિષયોકિત બાદ કરીશું તો તેહમુરસના વખતમાં ઈરાનમાં અને આસપાસ કેવા બદકાર જંગલી લોકો વસતા હશે તેનું આપણને અછું જ્ઞાન થશે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ત્યારે આ વજીરની સરસાઇ કેટલાક લશ્કરી સપેહસાલારોથી દેખી શકાઇ નહિ, અને તેઓ વચેનો અણબનાવ એટલી બધી હદ સુધી વધી ગયો કે આ અદેખાઓ કને લશ્કર હોવાથી તેઓએ મુસ્તાક થઇ બલવો ઉઠાવ્યો. તેઓએ બીજા પ્રાંતોના હાકમો વગેરે ઉપર પત્રો લખીને અરસપરસ મદદ આપવા લેવાની ગોઠવણ કીધી, અને રીતે આખાં રાજ્યમાં ભેગો બલવો ઉઠાવવાનો પ્રપંચ રચાયો. વળી આ બેવફા લોકોએ ઇરાનના શત્રુઓ ઉપર પણ પોતાના પાદશાહની નાહાની અને વજીરની દસ્તદરાજીની બદગોઇ લખી તેમનેબી ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવવાને ઉસકેર્યા.

કેટલીક મુદત સુધી આ વાત છુપી રહી ખરી, પણ અંતે તે વખ્તસર પાદશાહને કાને આવી, જેણે વજીરની સલાહ લઇ એક ખાસ મોટું લશ્કર તૈયાર કીધું અને બલવાખોરો જ્યાં મથક કરી પડયા હતા ત્યાં તેઓ સામે લડવા ચાલ્યો. આ લશ્કરમાં ૩૦૦ તો હિંદુસ્તાનની આણેલા હાથીઓ હતા. બલવાખોરો આ સઘળા ઠાઠથી બિધા અને પોતાનાં કામ માટે પસ્તાવો કરી સુલેહ કરવાને તૈયાર થયા. તેઓએ માફી ચાહી, પણ **તેહમુરસે** તેમને માફી નહિ બક્ષતાં લડાઇ કીધી, જેમાં શત્રુઓનો મોટો ભાગ કપાઇ મુઓ, અને બાકીનાઓ કેદ પકડાયા તથા નાસી ગયા. પોતાની આ ફતેહની ખબર પાદશાહે કાસદો મારફતે આખા દેશમાં ફેલાવી દીધી, જેથી બીજા હાકમો અને સપેહસાલારોમાં ડર પેઠો અને તેઓએ પાદશાહની તાબેદારીનાં નામાં લખ્યાં. આટલાંથી નહિ ધરાતાં **તેહમુરસ** પોતે પ્રાંતે પ્રાંત અને શેહેરે શેહેર ફરવા નિકળ્યો અને લોકોની ફરિયાદ સાંભળવા, તેમને દાદ આપવા, તથા જુલ્મી હાકમોનો જુલ્માત તોડવા લાગ્યો. આમ આખા દેશમાં દાદ અને ઇનસાફનો ફેલાવો કરીને પાયતખ્ત ખાતે પાછો ફર્યા પછીજ ઇરાનમાં બીજો દુકાળ પડયો હતો.

તેહમુરસે ૩૦ વરસ પાદશાહી કીધી હતી, અને તખ્તે બેઠો તે વેળા તે જુવાન હતો તે ઉપરથી જણાય છે કે **ગયોમર્દ**ના જેવી લાંબી વયે તે પુગ્યો ન હતો. પણ એક લખનાર[1] મુજબ તેણે ૩૦ નહિ પણ ૫૦૦ વરસ રાજ્ય વૈભવ ભોગવ્યો હતો, જે બિના માનવામાં આવે એવી નથી; તોપણ એ પરથી એટલું જણાય છે કે **તેહમુરસ** લાંબી ઉમરે પુગ્યો હતો. **તેહમુરસ**ના અમલમાં ઇરાનમાં એક નવાઇ જેવી રસમ દાખલ થયલી કહેવાય છે. કહે છે કે એક વાર દેશમાં એક જાતની મર્કીએ દેખાવ દેવાથી ઘણાં મરણો થવા લાગ્યાં. આથી પોતાનાં ખેશીઓની યાદ કાયમ રાખવા માટે લોકો, તથા રાજ્યના નામીચા આસામીઓ ગુજર પામ્યા હોય તેમની ગેરહાજરીમાં દિલાસો મેળવવા માટે પાદશાહ, તે મરણ પામેલાંઓનાં બાવલાં બનાવી રાખતા હતા. પાછળથી આ રસમ કાયમ રહી, પણ તેનો અસલ ભેદ ભૂલી જવાયો, જેથી લોકો આ મૂર્ત્તિઓની પૂજા કરવા લાગ્યાં અને તેમને ખોદાતાલા સાથ સંદેશો ચલાવનારા સમજી માન આપવા લાગ્યાં.

તેહમુરસ પોતાનાં રાજ્યમાં વસનારી પ્રજાને એકજ યાને પોતાનોજ પાદશાહી ધર્મ પળાવવાની ફરજ પાડતો ન હતો. સર્વને પોતપોતાનો ધર્મ પાળવાની છુટ હતી. તેને માટે કહે છે કે કહાનદીઝ, મર્વ, આમલ, તબરીસ્તાન, સારૂયેહ, ઇસ્ફહાન, એ સઘળાં શેહરો ઇરાનમાં, તથા ઇરાકે આરબીમાં બીજાં સાત શહેરો, તેણે વસાવ્યાં હતાં, જેઓ આજે નાશ પામ્યાં છે, પાદશાહે દેવોને તાબે કરીને એક ફાયદો એ મેળવ્યો હતો કે તેઓથી લખવા વાંચવાનો હુનર તે હાથ કરવા પામ્યો હતો. ઉન અને રૂઆંના કપડાં તેનાજ અમલમાં વણાવા માંડયાં હતાં. બાજ, સકરા, સિયાગોશ, ચિત્તા વગેરે પક્ષિઓ અને પ્રાણીઓને પાળીને તેમને શિકારની તાલીમ આપવાનું **તેહમુરસ**ના અમલમાં જાણમાં આવ્યું હતું.

દેવોને તાબે કરવાના સંબંધમાં **ફિર્દોસી** એવું જણાવે છે કે એક દિને પાદશાહના વજીરે એક દેવને ફાંદામાં લઇ **તેહમુરસ** આગળ રજુ કીધો, જે ઉપરથી બહુ લજવાઇને દેવોએ આ અપમાનનો બદલો લેવા માટે એક લશ્કર ભેગું કીધું, પણ પાદશાહે તેમના ગુ નામે સરદારનો જીવ લેવાથી બીજા દેવોમાંના કેટલાક જેઓ કેદ પકડાયા હતા તેઓએ પાદશાહને લખવા વાંચવાનો હુનર શિખવવાની શરતે પોતાનો જીવ બચાવ્યો હતો.

૧ નામચે ખુસ્રવાન.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૧૮ મો.

જમશેદ.

નામ—અવસ્તા: યિમ ખ્ષએત.
પેહેલવી : યીમ
ફારસી : જમશેદ.

જમાનો—શુમારે ઇ. પૂ. ૪૩૪૦ (?)

અમલ—અવસ્તા મુજબ : ૧૦૦૦ વરસ.
બુન્દેહેશ મુજબ : ૬૧૬ ,,
ફિર્દુસી મુજબ : ૭૦૦ ,,

નામીચો નર—તુહ પેગામ્બર.

૧—જમશેદે કરેલા જાતજાતના સુધારીઓવું સામટું બયાન—ઈરાનીઓના ચાર ટોળા—હુનર ઉદ્યોગો—દ્રાક્ષના દારૂની કહાણી—"તખ્તે જમશેદ" ના મેહેલો જમશેદ બાંધવાનું ખોટારૂં—જમશેદી નોરોજ.નો યાદગાર મહિમા—જમશેદે કરેલી તેની સ્થાપના—યુનાની પિથાગોરાસ—મહમદિયાન લખનારાઓની અટકળો—માજી પાદશાહ સાથ જમશેદની શગાઈ—તેની નસલ બાબે અવસ્તાની ગવાહી—રાજ્યની સુખવાસી હાલત.

૨. જમશેદનો અહંકાર—તેનો ખોદાઈ દાવો—શેતાને ભમાવાની કથા— ખોદાઈ દાવાનાં ફરમાનો—તેની પડતીની નિશાનીઓ—જો.હાકની ચહડાઈ—જમશેદની નાસભાગ—શાહજાદી સમનનાજ.—કોરંગની દગાબાજી—જમશેદનું પકડાવું—તેનાં શેવટ બાબે જુદી જુદી હકીકતો.

૩—અવસ્તામાંથી મળતું જમશેદનું બયાન—યિમક્ષએત—તેનું સુખવાસી રાજ્ય—ઈરાનવેજનો "સોનેરી જમાનો"—હોરમજ.દ અને જમશેદ—દીન ફેલાવવાને બદલે રાજ્ય આબાદ કરવાનું તેનું કામ—જમશેનો હોરમજ.દ તરફની ખાયશો—તેની માંગણી મુજબ મળેલાં ઈનામો—વંદીદાદમાંથી મળતું જગ રેલનું બયાન—જમશેદે વસાવેલું મોટું શેહેર—તેને મળેલાં ખોદાઈ નૂરની બરકત—તેનો "જુઠો સખુન"—તેનું ખૂન—તેનો લાંબો અમલ.

ફસલ ૧—ઇરાનીઓનો "સોનેરી જમાનો."

પેશદાદ ટોળાનો સર્વથી નામીચો અને બખ્તાવર પાદશાહ **જમશેદ** હતો. તે જેમ પાદશાહ તેમ પેગામ્બર પણ હતો. વંદીદાદ[1] મુજબ દાદાર અહુરમજદે **જમશેદને** પોતાની દીન દુનિયાનાં લોકોને શિખવવાની પહેલી ફરમાશ કીધી હતી, પણ **જમશેદે** તે માટે પોતાની કમશક્તિ દેખાડી હતી. **ફિર્દુસી** મુજબ તે ડહાપણ અને ખબરદારીને માટે વખણાયો હતો. તેનાં રાજ્યમાં ઘણાએક જાણવાજોગ સુધારા અને ઉદ્યોગ હુનરના વધારા થયા હતા. આપણા મજકુર નામીચા શાયર મુજબ લડાઇનાં બખ્તર, તલવાર, છરા વગેરે હથિયારોને **જમશેદ** જાણમાં લાવ્યો હતો, કેમકે તેના જમાના આગમજ લડાઇનાં હથિયારોમાં જબરા સોટા, પથરા, ગોફણ વગેરેજ માત્ર જાણીતાં હતાં, તથા રેશમી કાપડની પહેલી બનાવટ તથા રંગ બેરંગી કપડાં બનાવવાની રીત તેના વખતમાં જાહેર થઇ હતી. વળી તેણે જ્યાં જંગલો હતાં, અથવા જે જમીન ઉજાડ હતી, તેને ખેતીવાડીને બરની અને ફળદ્રુપ તેણે કીધી હતી. ખેતીથી થયલી આબાદાનીને લીધે **ફિર્દુસી** વાજબી લખે છે તેમ ફાયદો એ થયો કે "બેકારી તથા કાહેલી અને સુસ્તીની રસમ તેના જમાનાથી બરતરફ થઇ, ને સર્વે પોતાની મહેનત અને કસબ ધંધો કરીને પોતાનું ગુજરાણ કરવા લાગ્યા." આ

૧ ફરગ૦ ૨, ફ૦ ૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બિનાને ખુદ વંદીદાદ ઉપરથી ટેકો મળે છે.[1] તેણે જયાં જમીન હતી ત્યાં તળાવ અને જયાં ખાબોચિયાં હતાં ત્યાં જમીન બનાવી હતી. વળી દરિયા તથા નદીઓમાં મુસાફરી કરવા માટે બારકસો બનાવવાનું માન પણ આજ પાદશાહને અપાય છે. **જમશેદ**નો એક મોટો રાજસુધારો પોતાની રૈયતને ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખવાને લગતો કહેવાય છે. એ બિનાને પણ અવસ્તાવાણી ઉપરથી કંઇક ટેકો મળતો સંભવે છે.[2] એ વર્ગો નીચે મુજબના હતાઃ—

૧ લો અથોરનાન; યાને ધર્મગુરૂઓનો.

૨ જો રથેસ્તાર; યાને પાદશાહ, પેહલવાન અને લશ્કરી માણસોનો.

૩ જો વાસ્તર્યોશ; યાને ખેડુતો, કારીગરો, વેપારીઓનો.

૪ થો હુતોક્ષ; યાને ધંધાદારીઓનો.

કહે છે કે આ દરેક વર્ગને લગતી ખબરદારી રાખવા માટે પાદશાહે અમલદારો મુકરર કીધા હતા, જેઓ દરરોજની હકીકત પાદશાહને પુગાડતા હતા.[3] વળી **જમશેદે** જમીનનો તફાવત મુકરર કરવા માટે ફરસંગ યાને ૩॥ મૈલનું માપ નકી કીધું, અને દરિયામાં તરવાના તથા તળિયે જઇ મોતી કહાડવાના, તથા દારૂ બનાવવાના,[1] વગેરે ઉદ્યોગોની પહેલ કહાડી હતી. **જમશેદ**ને માટે વળી એવીબી વાત તવારીખનવેશો જણાવી જાયછે કે તેણે દેશેદેશથી જાત જાતની ફળફળાદિ પોતાના મુલકમાં મંગાવીને તેમનો વધારો કીધો હતો, તથા તેઓની ખુબી ખામી તપાસી કેટલીક વનસ્પતિના દવાના ગુણો જાણી લીધા હતા.[2] તેણેબી કેટલાંક શેહેરો વસાવ્યાં હતાં, અને પ્રજા તથા હાકમો વચેનો તફાવત મુકરર કીધો હતો. કહેછે કે **જમશેદે** એક કીમતી તખ્ત બનાવ્યું હતું.

પણ વળી લગભગ સઘળા મહમદિયાન તવારીખનવેશો—નામચે ખુસ્રવાનનો આજના જમાનાનો લખનાર સુદ્ધાં—એમ જાહેર કરી જાયછે કે એ પાદશાહ સેજીસ્તાન[3] ખાતેથી પોતાનું પાયતખ્ત ઉઠાવીને પાર્સમાં લઇગયો, અને ત્યાં એક જબરા મેહેલનો પાયો નાખ્યો, જે મેહેલ ખફ્રકનાં મેદાનમાંથી શરૂ થઈ છેક શીરાજના જીલ્લામાંનાં રામગર્દ સુધી લંબાયો હતો. આથી એ મેહેલ અને તેને લગતાં મકાનો ૧૨ ફરસંગ યાને ૪૨ મૈલ સુધી લંબાયાં હતાં, અને જેમના નમુના દાખલ

૧ તેજ, ફ૦ ૨૯ તથા ૩૭, ઇત્યાદિ.

૨ અવસ્તામાં ચારને બદલે પહેલા ત્રણજ ટોળાની નોધ મળે છે, જેમકે—

વંદીદાદ, પરગ૦ ૫, ફ૦ ૨૮;પરગ૦ ૧૩ ફ૦ ૪૪.
ઇજશ્ને, હા ૧૧, ફ૦ ૬; હા ૧૩ ફ૦ ૩.
વિસ્પરદ, હા ૩, ફ૦ ૨.
જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૭ ઇત્યાદિ.

એ સઘળું છતાં ગાથામાં આવા ટોળાઓ બાબે કશો ઇશારો નથી, અને ગૈગર મુજબ આ ટોળાઓ જરતોશ્તના જમાના સુધી હતાજ નહિ. જો આમ હોયતો અસલી ઇરાનીઓને ચાર ટોળામાં વહેંચવાનો બનાવ જમશેદના જમાનામાં કદી બને નહિ.

૩ નામચે ખુસ્રવાન.

૧ કહેછે કે જમશેદની આગમજ શરાબના ઉપયોગથી સર્વ કોઇ અજાણ્યા હતા. એક વેળા દ્રાક્ષનો એક મોટો જથો ખાવા લાયક નહિ જણાયાથી પાદશાહે તેનો રસ કહડાવી વાસણોમાં ભરી રખાવ્યો, અને પાછળથી તે રસ ચાખી જોતાં તુરો અને સ્વાદ વિનાનો જણાયાથી તેને જેહેરે ગણીને ઉંચો મૂકાવ્યો. એ પછી એક દિને જમશેદનાં એવાનની એક બાનુ પોતાની તબિયતની અસુખાકારીથી એટલી બધી નાચાર થઇ કે તેણીએ પેલું દ્રાક્ષનું જેહર પીને આપઘાત કરવા ઠરાવ્યું. કોઇ નહિ જાણે તેમ થોડુંક જેહર પીને તે પોઢી ગઈ. આથી જીવ ગયાને બદલે તેને લાંબી ખુશ નિંદ આવી, અને પછી બહુ તનદરોસ્ત થઈને ઉઠી. જેહરની અસરથી આ ફેરફાર થયલો જોઈ સઘળી બિનાથી તેણે પાદશાહને વાકેફ કીધા અને તે વખતથી દ્રાક્ષનો દારૂ માંદગી વખતે લેવાનું ચાલુ થયું.

૨ રોજત અસ સફા.

૩ આ જગાનાં નામ ઉપરથી જણાય છે કે જમશેદના જમાનામાં અસલી ઇરાની આર્યો આજના બલુચિસ્તાન સુધી છેક દક્ષિણે આવ્યા હશે. સેજીસ્તાન વંદીદાદવાળાં ૧૧ માં સંસ્થાન હયતુમંતવાળો પ્રાંત છે.

આજે માત્ર ચેહેલમિનાર યાને ચાલીશ નહિ પણ અગણિત મિનારાઓનાં ખંડિયર રહી ગયાંછે. આજના જમાનાનો એક તવારીખનવેશ, જે પોતે ઈરાનનો વતની, પાદશાહી ખાનદાનનો, અને શાહજાદો જલાલઉદ્દીન મિર્ઝા કાજાર છે, પણ જેને યુરોપિયન મુસાફરોની આજની શોધખોળની ખબર હોય એમ દિસતું નથી, તે પોતે પણ આ મેહેલને પાદશાહ **જમશેદનોજ** બાંધેલો ગણીને લખેછે કે તે નામદારે તેનું નામ "તખ્તે જમશેદ" રાખ્યું હતું. અગરજે ૪૨ મૈલ સુધી આ મેહેલોનું શહેર લંબાયું હોય તો તે એક અજાયબી ગણી શકાય, અને **મીરખુંદ** વાજબી લખેછે તેમ આ મહાભારત કામની બરાબરી કરી શકે એવી અજાયબી હક્તકેસ્વર જમીનમાં કોઈબી મુસાફર યા ભટકતા સફરીના દિઠામાં આવી નહિ હોય.[1] પણ એ સઘળું છતાં આ મેહેલ અથવા મેહેલો પાદશાહ **જમશેદે** બાંધેલા યા તેના જમાનામાં બંધાયલા નથી, એવું આજની ખરેખરી અને બહુ મહેનતથી સિદ્ધ થયલી શોધખોળ ઉપરથી જાહેર થયું છે. તેને એ પાદશાહનું નામ મળ્યું છે ખરૂં, પણ તે ખોટું નામ છે; અને એ મેહેલો અને બાંધકામો બાબે આગળ અમે ખોલાસાથી બોલી ચૂક્યા છિયે.[2]

પણ આ મેહેલો બાંધવા કરતાં વધારે અગત્યનું અને યાદગાર કામ જે આ નામદાર પાદશાહે બજાવ્યું, અને જેને લીધે તેનું નામ આજસુધી દર સાલ યાદ રહી ગયું છે તે તો ફક્ત ઇરાનને માટેજ નહિ પણ આખી સુધરેલી દુનિયાને માટેનું ઉપયોગી કામ છે. જે દિને આફ્તાબ મેષરાશીમાં દાખલ થાય છે, અને જ્યારે દિવસ અને રાત એકસરખાં થાય છે, તે મહિમા આજસુધી **જમશેદી નોરોજને** નામે ઓળખાય છે, કેમકે એ મુબારક દિવસથી **જમશેદે** પોતાનાં રાજ્યનું નવું વરસ શરૂ થતું જાહેર કીધું, અને એ દિને દરબાર ભરી પોતે તખ્તે બીરાજી એ દહાડાને નવાં વરસનો દિવસ ગણી જાહેર મોટા તેહવાર દાખલ પાળવાનો તમામ પ્રજાને હુકમ આપ્યો, અને એ હુકમને પ્રજાને પસંદ પડતો છાપ આપવાની મતલબથી પાદશાહે નોરોજના દિવસથી એક મહિનો દહાડો સુધી પાદશાહી જશન ચાલુ રાખી તેમાં સર્વ પ્રજાને શામેલ રાખી. તેણે સર્વ રૈયતોને ખાનું આપ્યું, જેમાં પાદશાહ, રાજકુટુંબ, વજીરો, દરબારીઓ, સપેહસાલારો, ઓહ્દેદારો, અને દસ્તુરદાવરો જોડે તમામ ધંધાદારીઓ અને ખેડુતોએ ભાગ લીધો, અને આ મહિમા ખુશી ખુરંમીમાં ગુજાર્યો. આમ દર સાલ થવા લાગ્યું અને એ રીતે નવો રોજ નકી થયો. ડૉ૦ **રિચર્ડસન** મુજબ **જમશેદ** મેષરાશીના બુર્જમાં આફ્તાબ દાખલ થયો તે દિને પોતાનાં બાંધેલાં પાયતખ્ત ઇસ્તખ્રમાં[1] જાહેર રીતે પહેલીવાર દાખલ થયલો કહેવાય છે, જે વખ્તથી આ નોરોજ અને તે ઉપરથી નવો સને શરૂ થયો છે. તેણેજ વરસના બાર ભાગ કીધા, દરેક મહિનાને ૩૦ દિવસમાં વહેંચ્યો, અને બાર મહિનાના છેલા દહાડા ઉપર બીજા પાંચ વધારીને આખું વરસ ૩૬૫ દહાડાનું બનાવ્યું. વરસની શરૂઆત નોરોજથી થતી હતી, અને તે વરસ આજના આપણા માર્ચ મહિનામાં બેસતું હતું. એ વરસની આ શરૂઆતની ધામધુમ અને મોજમજાહ ૬ દિવસો સુધી ચાલતી હતી, જેમાં તમામ પ્રજા ભાગ લેતી હતી. તવંગરો

---

૧ ફિર્દુસી મુજબ જમશેદે પોતાને તાબેના "દેવો" મારફતે એક ભપકાદાર મેહેલ બંધાવ્યો હતો. આ દેવો તે કોઈજ નહિ પણ પાદશાહને તાબે થયલા પ્રદેશીઓ, અથવા તો ઈરાનમાં ઈરાનીઓ આવી વસે તે આગમજના ત્યાંના અસલ વતનીઓ હોવા જોઇયે, જેઓ ઈરાનીઓ કરતાં ઈમારતબંધીના હુનરમાં કુશળ હોય એમ લાગે છે.

૨ જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન" બાબ ૨, ફસલ ૨.

૧ ડૉ૦ રિચર્ડસનના જમાનામાં યુરોપમાં એવોજ વિચાર ચાલતો હતો કે કેયાની વંશના પાદશાહો તેજ હખામની વંશના પાદશાહો છે, જે વિચાર ત્યારપછી ખોટો સાબેત થઈ ચૂક્યો છે. એજ રીતે એ વિદ્વાનના વખ્તમાં જમશેદનું પાયતખ્ત ઈસ્તખ્ર મનાતું હતું, અને ત્યાંના હખામની પાદશાહોના બાંધેલા મેહેલો તેનાજ બનાવેલા મનાતા હતા. એ વિચાર પણ આજે તદ્દન ભૂલ ભરેલો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગરીબો ઉપર ભેટ સોગાદ મોકળતા અથવા બીજી રીતે નવાજેશ કરતા, સૌ કોઇ કીમતી પોશાક પહેરતાં, સૌનાં મકાન એ દિવસો ઉપર મેહમાનોને માટે ખુલ્લાં રહેતાં, ધર્મને લગતી મિજલસો મળતી, સરઘસો નિકળતાં, ગાણાં, નાચરંગ, તથા રમત ગમતો ચાલુ રહેતી, અને સર્વ કોઇ ખુશ ખુશહાલ જણાતાં હતાં.[1]

આ દિવસથી વસંત શરૂ થાય છે, સર્વે કુદ્રત નવો લેબાસ લે છે, હવા પોતે ફળફુલથી બેહક બેહક થાય છે, અને હજારો પક્ષિઓ આમ તેમ ઉડતાં ફરી ખુશીનાં ગાણાં ગાય છે. આ નોરોજનાં જશનનો રેવાજ છેક સ.સાની પાદશાહતની આખરી સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. એ વરસ ઉપર ખેડુતો કને પાદશાહોએ મેહસુલ લેવાનો વખ્ત ઠરાવ્યો હતો. એ રીતે આ નોરોજનો દિવસ છેક **જમશેદ**ના જમાનાથી તેહવારોનો તેહવાર ગણાતો આવ્યો છે. તે તમામ કુદ્રતનો, તમામ પેદાયશોનો, તમામ જાનદાર પ્રાણીઓનો અને વનસ્પતિનો, તમામ માણસજાતનો, તમામ પ્રજાઓનો, દુનિયાની તમામ નાતજાત અને કોમોનો, અને દરેક દેશના સર્વ વર્ગના અગત્ય કરીને કીમેસના બિરાદરોનો શુભ તેહવાર છે,[2] કેમકે એ ભાઇબંધીનો તેહવાર છે, જે દિને રાય અને રંક એકજ સપાટી ઉપર આવી જાય છે, બડેખાંઓ મોટાઇ છોડી કમીનાઓ સાથ ભેળાય છે, નાનાને નીતિ શિખવાની અને મોટાનું મોટું દિલ જાણી તેની નકલ કરવાની એ દિને તક મળે છે, સંસાર અને નીતિના આવજા માવજાથી એકેકમાં ચાહ વધે છે, અને ખોદાએ ભાઇબંધ બનાવ્યા તો તે ભાઇબંધી ખીલવવા અને વધારવા અને કાયમ રાખવાનું બની આવે છે.

મીરખુંદ જણાવે છે કે **જમશેદ**ની દરબારમાં યુનાની ફિલસુફ **પિથાગોરાસ** આવ્યો હતો, જેની પાદશાહે અચ્છી બરદાસ્ત કીધી હતી, અને જેણે ગાયનનો હુનર જાહેર કીધો હતો. પણ આ બિના ખરી નથી. એ માત્ર **મિરખુંદ**ની એક અટકળ છે. **પિથાગોરાસ** બહુ પાછળા વખ્તમાં થઇ ગયો હતો, અને **જમશેદ**ના જમાનામાં યુનાનીઓ કશી જાહેરાતીમાં આવ્યા ન હતા. એજ તવારીખનવેશ એક બીજી વાત એમ લખે છે કે **જમશેદ** કને ચાર અંગુસ્તરીઓ હતી, જે તે જુદીજુદી વેળા પહેરતો હતો. લડાઇમાં જતી વેળા પહેરવાની વીટી ઉપર એવો લેખ હતો કે "ગોર અને નરમાશ"; ન્યાય કરતી વેળાની વીટી ઉપર "ઇનસાફ અને સુધારો," ત્રીજી ઉપર "સચાઇ અને ઝડપ," અને ચોથી ઉપર "શિક્ષા અને ન્યાય" એવા લેખો હતા. **જમશેદ**નાં જ્ઞાન, ડહાપણ, અને મોટાઇથી કેટલાક લખનારાઓ તેને યહુદી પાદશાહ **સુલેમાન** સાથ સરખાવી કહે છે કે તેઓ બંને એકજ હતા. પણ **મિરખુંદ** આમ કહેનારાઓની ભૂલ અચ્છી રીતે દેખાડી આપેછે. એ બંને પાદશાહોના જમાના જુદા હતા, અને જેમ **જમશેદ**ના પાછળા વખ્તમાં તેના ઉપર શત્રુ હુમલો લાવ્યો તેમ **સુલેમાન**ના સંબંધમાં બન્યું ન હતું. **અબુ હનીફ દીનાવરી** નામે એક લખનાર **જમશેદ**ને **નુહ** પેગામ્બરના બેટા **અર્ફકસદ** સાથ સરખાવે છે, અને કહે છે કે **અર્ફકસદ**ને લોકો **ઇરાન**ને નામે પણ ઓળખતા હતા. કેટલાકોના કહેવા મુજબ **જમશેદ તેહમુરસ**નો ભાઇ, બીજાઓ મુજબ ભત્રીજો, અને વળી ત્રીજી કિસમના લખનારાઓ મુજબ બેટો હતો. **ફિર્દુસી**નો આધાર આ છેલી કિસમના લખનારાઓએ લીધેલો લાગે છે, જેને બાસ્તાન નામાં ઉપરથી મદદ મળી હતી. પણ બુન્દેહેશ મુજબ તો **જમશેદ વિવંધાઉ**નો બેટો હતો, અને તેટલામાટે તે માજી પાદશાહ **તેહમુરસ**નો ભાઇ હતો, અને **સ્પીતૂર** (અવસ્તાનો **સ્પિત્યુર**) તથા **નર્સીહ** અથવા **નાર્સી**, જે 'ચિનો (યાને સમરકંદ)નો રસ્તું' એ નામે પણ ઓળખાય છે, તેઓ તેના ભા-

૧ રિચર્ડસનઃ Persian-English Dictionary–Dissertation; સ૦ ૫૧.

૨ કામા: A Discourse on Jamshedi Naoroz, સફે૦, ૨૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઇઓ હતા. જમ્યાદ યસ્ત[1] મુજબ **જમશેદ** પાદશાહને **જોહાક** જોડે જેણે કતલ કીધો તેનું નામ **સ્પિતયુર** હતું, પણ તે તેનો એ નામનો ભાઇજ હતો કે કોઇ બીજો તે જણાવ્યું નથી. પણ બુન્દેહેશનાં લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે આ ખૂની તેનો ભાઇજ હતો. **મિરખુંદ** મુજબ ઘણાખરા તવારીખનવેશો **જમશેદ**ને **તેહમુરસ**નો બેટો કબૂલ રાખી ગયા છે, પણ તે **વિવંઘાઉ**નો બેટો હતો એમ વંદીદાદ[2] ઉપરથી તેમજ જમ્યાદ યસ્ત ઉપરથી માલુમ પડે છે.[3]

જમશેદને માટે એમબી લખી ગયા છે કે તેની પ્રજા તેનાં રાજ્યમાં એવી તો આબાદ અને તનદરોસ્ત હાલતમાં વસતી હતી કે તેઓમાંના કોઇની ઉપર પણ દર્દ ગલબો કરતું ન હતું અને કોઇબી માણસ ઉપર બુઢાપો પોતાનો છાપ મારી શકતો ન હતો. **જમશેદ**નો અમલ લાંબી મુદત ચાલ્યો હતો, અને તેથી આ બિના ખચિત નવાઇ જેવી લાગે છે, પણ અજાયબ જેવું છે કે એ બાબતને પુરાણા વંદીદાદ ઉપરથી ટેકો મળે છે,[4] જેમાં જણાવ્યા મુજબ તેનો અમલ ૯૦૦થી વધારે વરસનો હતો, કેમકે તેને ત્રણ મરતબે જમીન વધારી આબાદાની કરતાં એટલી મુદત લાગી હતી.[5]

ફસલ ૨—પાદશાહનો ખોદાઇ દાવો.

ફિર્દુસી મુજબ તેના ૭૦૦ વરસના લાંબા અમલમાં "કોઇને મોત તથા બીમારી હતી નહિ, અને કોઇ મરવાનું કે આજારી પડવાનું જાણતું પણ નહતું. એ મુદતમાં વળી કોઇને કોઇ સાથે લડાઇ અને ઝગડો બી હતો નહિ." કહે છે કે આ બનાવને લીધે, તેમજ તેનો ખજાનો સોના, રૂપા, હીરા, મોતી અને બીજાં ઝવેરાતોથી ભરપૂર હોવાથી, તથા વળી તેનું લશ્કર **મિરખુંદ**ની શહેરાધાત મુજબ "આફતાબનાં કીરણો કરતાં પણ વધારે" હોવાને લીધે, **જમશેદે** પોતાને તદન સ્વતંત્ર દિઠો અને તેથી ખોદાતાલાની ખોદાવંદી સામે બલવો ઉઠાવવાને તે ઉસકેરાયો. જેમ એક નાનો હાકમ મોટા પાદશાહની હાલત નબળી જોઇ તેની સત્તા સામે કમર બાંધી બલવાનો ઝુંડો ઉઠાવે છે તેમ **જમશેદે** ખોદાની પોતે એક તુચ્છ પેદાયશ છતાં તેની શક્તિ સામે સખુન કહાડયો, અને પોતાની રૈયતોને ભમાવી કે "હુંજ તમારો ખોદા છું!" **ફિર્દુસી** લખે છે કે **જમશેદ**નાં રાજ્યને ૭૦૦ વરસો પુરાં થયા પછી તેનો લોભ દિલમાં સમાયો રહ્યો નહિ, તેનાં મનમાં તુંદી પેદા થઇ, જેથી તેણે સઘળા દાના અને નામદાર અકાબરોની મિજલસ સમારીને પ્રથમ એવો સવાલ પુછયો કે—"ભપકા અને સત્તામાં મારી મિસાલનો પાદશાહ હફતકેશ્વર જમીનમાં આજે કોણ છે અથવા આગળ કોણ થઇ ગયો છે તે મને કહો?" દરબારીઓએ હાથ જોડી, સર નમાવી, કબૂલ કીધું કે **જમશેદ**ની બરાબરી કોઇથી થઇ શકી નથી અને થઇ શકે પણ નહિ. તેણે તેઓ પાસ વળી કબૂલ કરાવ્યું કે "મારા વિના બીજો કોઇ પાદશાહ કે નેયામત બક્ષનાર આ દુનિયામાં છેજ નહિ." **જમશેદ** પોતે દાનાઓની મિજલસમાં બોલ્યો કે "આ જેહાનની સર્વ આબાદી મારા વડે છે, અને તેમાં સઘળી જાતના હુનરો મારાથી જાહેર થયા છે, અને તેને ખુબીઓનો શણગાર મેં આપ્યો છે. જેહાનના સર્વ લોકોનું દુખ મેં ટાળ્યું છે, અને તમામ ખલકતને ખાણુંપિણું તથા ખાબ અને આરામ મારાવડે મળ્યાં છે, તેમજ તેઓનાં દિલની સર્વ મોરાદ મારાથીજ બર આવી છે." **મિરખુંદ જમશેદ**ના અહંકારના સંબંધમાં લખે છે કે પોતેજ ખોદા છે એવો ગર્વ લઇને અને ખોદાને ઘટતું માન પોતેજ પ્રજા કનેથી માંગીને તેણે પોતાની મૂર્તિઓ બનાવીને રાજ્યના

૧ ફ૦ ૪૬.
૨ પરગ૦ ૨, ફ૦ ૩,૯,૧૩,૧૭,૨૨,૩૧.
૩ ફ૦ ૩૫, ૩૬ અને ૩૮.
૪ પરગ૦ ૨, ફ૦ ૧૧ અને ૧૫.
૫ જમશેદના લાંબા અમલના સંબંધમાં જુઓ પાછળા સફાઓમાં આપેલો આમારો ખોલાસો—બાબ ૨૧, ફસલ ૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સઘળા ભાગો ખાતે મોકળી આપી, અને ત્યાંની રૈયતોને ફરમાવ્યું કે તેઓએ તેની પૂજા કરવી. એજ ગ્રંથકાર બીજાઓને આધારે આ બાબતના સંબંધમાં એક કલ્પિત વાર્તા આ મુજબની જાહેર કરે છે.

કહે છે કે એક દિને પાદશાહ પોતાના મેહેલના એક ખાનગી ભાગમાં હતો તે વેળા શેતાન આદમીનું રૂપ ધારણ કરીને તેની નજદીક જઇ ઉભો અને કહ્યું કે "હું એક ફરેસ્તો છું અને તને સારી સલાહ આપવા આવ્યો છું. પણ તે આગમજ જાણવા માંગુ છું કે તું પોતે કોણ છે તે મને કહે." **જમશેદે** ઉત્તર દીધો કે "હું તો એક આદમજાદ છું"; જે ઉપરથી શેતાને કહ્યું કે, "એ વાત ખરી નથી. જે લાંબી મુદત તેં આ દુનિયામાં ગુજારી છે તે દરમયાન જ્યારે હજારો માણસો બીમાર પડયાં છે અને મરણ પામ્યાં છે તે છેતાં તને કશું દુખ થયું નથી, અને તારા ઉપર મોતે ગલબો કીધો નથી, ત્યારે તારે જાણવું જોઇયે કે તું કોઇ આદમજાદ નથી પણ ખોદાતાલા પોતેજ છે, જેણે આસ્માન અને જમીન પેદા કીધાં છે. આકાશનું કામ સંપૂર્ણ થયા પછી તું આ જમીન ઉપર આવ્યો છે અને ત્યાં સઘળો કારોબાર નકી કરીને તું પાછો આસ્માન ઉપર જશે. તું પોતે પોતાને ભૂલી ગયો છે પણ હું તારો એક ફરેસ્તો છું, અને તારો વફાદાર છું, માટે તને ખરેખરી યાદ આપવા તારી આગળ આવ્યો છું. આમ હોવાથી તારે માણસ જાતને ફરમાવવું જોઇયે કે તેઓ તારી ભક્તિ કરે. જેઓ તારો આ હુકમ કબૂલ રાખે તેમનું તું ભલું કરજે, પણ જેઓ તારાથી સર ફેરવે તેમને બાળી નાખજે."

બીજા લખનારાઓ મુજબ શેતાને **જમશેદને** એમ ભમાવ્યો કે "મને ખોદાતાલાએ એવો હુકમ આપી મોકલાવ્યો છે કે જેમ તે સાહેબ આસ્માનનો તેમ તું જમીનનો ખોદા છે, માટે માણસજાત કનેથી તું એ માન મેળવ." **જમશેદે** શેતાન ખરેખરો હુકમ લાવ્યો છે કે નહિ તે વધારે તેહકીક કરવા માંગ્યું, ત્યારે ઇબ્લીસે કહ્યું કે ફરેસ્તાઓ આદમજાદથી હમેશાં અણદિઠ રહે છે, પણ હું તારી નજરે પડું છું એજ મારા પેગામની સચાઇની સાબેતી છે." આવું આવું અનેક જુઠું બોલી શેતાન ગેબ થઇ ગયો, અને **જમશેદ** વિચારમાં પડયો. પછી તેણે ખોદાઇ દાવો જાહેર કીધો અને રૈયતોને આ મુજબ ફરમાવ્યું–"હું આસ્માન તથા જમીનનો સાહેબ છું. નવમા આસ્માન ઉપરથી હું તમો આદમજાદની ભલી વ્યવસ્થા કરવા આવ્યો છું. જે સુખ તમો ભોગવો છો તે સઘળાં મારાં બક્ષેલાં છે, માટે તમો મને તમારો પેદા કરનાર ગણી માન આપો. જેઓ આમ કરશે તેમને હું ઇનામો બક્ષીશ, પણ જેઓ સર ફેરવશે તેમનો ઠાર આતશની ચેહ ઉપર થશે." પોતાનો આ હુકમ અમલમાં આણવા માટે તેણે પોતાનાં રાજ્યમાં સઘળે કાસદો મોકળ્યા અને ફરમાન જાહેર કીધું, જે ઉપરથી બિકના માર્યા ઘણા લોક તેની ભક્તિ કરવાને કબૂલ થયા, પણ ખરા ખોદાના પરસ્તારોએ અગ્નિમાં પોતાના જાન આપ્યા.

આ તમાશો ચાલ્યો તે દરમયાન **જમશેદે** રાજ્ય વહિવટ પડતો નાખ્યો, તે મોજ મજાહમાં ગર્ક થયો, ઇન્સાફ અને દયા બાજુએ રહી ગયાં, દેશમાં સુલેહ સંપજ અને આબાદાની કાયમ રહી શકયાં નહિ, **જમશેદનો** સેતારો બરગસ્તે બેસવાનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ જાહેર થઇ ચૂકયાં, જે નૂર તેના ચેહરા ઉપર પ્રકાશતું હતું તે ગેબ થઇ ગયું, અને તેની મોટાઇ તથા મરતબો ધૂળ મળ્યાં. તેની પ્રજા હવે કંટાળી ગઇ; તેનો અમલ ઝાઝા દિવસ કબૂલ રાખવાને પણ નાખુશ થઇ; તેનો અન્યાય અને અહંકાર અને જુલમાત પ્રજાથી હવે ઝાઝોવાર તામોશ થઇ શકયાં નહિ. હવે તેની ચહડતીનું શેવટ આવ્યું અને પડતીની શરૂઆત થઇ ચૂકી. તે પોતેજ પોતાનો સર્વથી મોટો શત્રુ થઇ પડયો. તેના દોસ્ત દુશ્મન થયા, અને તેના શત્રુઓ તેનો નાશ નજદીક

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લાવનારા મિત્રો થઇ પડયા. **ફિર્દુસી** લખેછે કે ઉપર ટાંકયા છે તેવા અહંકારના શબ્દો જેવો **જમશેદ** બોલ્યો તેવોજ જે દબદબો અને જેબજીનત તેને ખોદાતાલા તરફથી મળ્યાં હતાં તે ઉડી ગયાં, અને તેનો દિવસ બરગસ્તે બેઠો.

જોહાક નામે એક આરબ પાદશાહ એક મોટું લસ્કર લઇ ઇરાન ઉપર ચહડી આવ્યો, અને **જમશેદ** સાથ લડાઇ કરી તેનું રાજ્ય લઇ મૂકયું. કહેછે કે **જમશેદ** પ્રથમ તો તેની સામે લડયો, પણ પોતાનાં લસ્કરને શત્રુની પક્ષમાં ગયલું જોઇ તે નાઠો અને દુનિયામાં ભટકતો થયો. નવા પાદશાહે તેની શોધમાં ચો બાજુએ માણસો દોડાવ્યાં, અને ફરમાવ્યું કે મુએલો યા જીવતો તેને કેયેથી પણ પકડી આણવો. પણ લાંબી મુદત સુધી **જમશેદ**નો પત્તો મળ્યો નહિ. તે તો ભટકતો અને નહાસતો, પર્વતો અને જંગલો ખુંદાવતો, માણસજાતની નજર ચોરાવતો, ભુખ્યો, પ્યાસો, થાકેલો અને દુખી, તદન નાચાર અને નારાજ હાલતમાં એક દિને જાબુલસ્તાન તરફ જઇ પુગ્યો. ત્યાંના પાદશાહ **કોરંગની સમનનાજ** નામે એક અતિ રૂપાળી બેટી હતી, જેણી લડાઇના હુનરમાં ખબરદાર તથા બીજી બાબતોમાં તદન કુશળ હતી. તો જોકે તેણી માત્ર ૧૫ વરસની હતી. એકવાર તેણીએ પોતાની કાબેલિયતથી **કોરંગ**નું રાજ્ય તેના શત્રુના હુમલામાંથી બચાવ્યું હતું, તેથી પાદશાહ તેણીને પોતાની નજર આગળથી ખિસવા દેતો ન હતો. ઘણા શાહજાદાઓ તેના હાથની માગણી કરતા, પણ **કોરંગ**નો જવાબ એકજ હતો કે શાહજાદીને ગમે તેની સાથ તેણી શાદી કરે.

સમનનાજની ખિદમતમાં એક કાબૂલી દાસી હતી, જેણી ભવિષ જોવામાં ખબરદાર હતી. તેણીએ શાહજાદીને અસાર આગમજની ખબર આપ્યા મુજબ **સમનનાજ** તો **જમશેદ** સાથ શાદી કરવાની ઉમેદમાં હતી, જેને પેટે તેને એક બેટાના ફરજંદની વૃદ્ધિ થવાની આથાહી મળી હતી. આથી જેમ આ શાહાજાદી તેમજ પાદશાહ **કોરંગ** તે નાસભાગમાં પડેલા પાદશાહની મોટી ઇંતેજારીથી રાહ જોતાં હતાં.

એતેફાક એવો બન્યો કે વસંત રૂતુમાં એક દિને **કોરંગ** અને તેની બેટી બાગમાં હતાં તે વેળા તેના દરવાજા ઉપર **જમશેદ** આવી ચહડયો અને થાક ઉતારવા શરાબ માંગ્યો, જેની જોડે શાહજાદીએ તેને ગાણાંની મિજલસમાંજ બોલાવી તેની અછી પરોણાગટ કીધી. અંતે **જમશેદ** જાહેર થયો અને **સમનનાજે** તેને પોતાનો હાથ આપ્યો, જે આગમજ પોતે કોણ છે તે તેણે તે રૂપાળી શાહજાદીના બહુ કાલાવાલાને લીધે કહી દીધું, અને એ બિના છુપી રાખવાની તેણીએ કબૂલત આપી.

સમનનાજે પોતાના ખાવંદને પસંદ કરીને શાદી કીધી ખરી, પણ તે બાબે પોતાના પિતાને ખબર નહિ આપવાની તેણીએ ચૂક કીધી. આથી **કોરંગશાહને** બહુ ગુસ્સો ઉપજયો. તેના ઠપકાથી શાહજાદીને પોતાના બચાવમાં કહેવાની ફરજ પડી કે તેણીએ જેની જોડે શાદી કીધી હતી તે કોઇ જેવો તેવો માણસ નથી પણ ઇરાન સરજમીનનો પાદશાહ **જમશેદ** પોતેજ છે. આ ઉપરથી **કોરંગ**ને મોટી ખુશી પેદા થઇ. તે પોતાની દીકરીનાં સુખ માટે નહિ પણ તેણીને ભવિષમાં દુખી કરવાની પોતાને અછી તક મળી તેથી ખુશી થયો. તેને વિચાર સુઝ પડયો કે **જમશેદ**ને તેના શત્રુના હાથમાં આપી દીધાથી **જોહાક** તરફથી મોટું ઇનામ મળશે. તેણે એ વાત પોતાની બેટીથી છુપી રાખી નહિ, પણ તેણીએ બહુ કાકલુદી અને મિનતજારી કરવાથી અંતે તેણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો, અને **જમશેદ**ને દરેક રીતે નવાજી નાખવાની કબૂલત આપી. તેણે બીજે દિને **જમશેદ**ની મુલાકાત લઇ તેને દરેક રીતે મદદ આપવાની ખુશી દેખાડી, પણ **જમશેદ**ને તેના વચન ઉપર કશો ઇતબાર આવ્યો નહિ. તેને વળી ખબર મળીકે **કોરંગ**ના વજીરો તેને પકડી આપવાને મનસુબો કરતા હતા, કેમકે **જમશેદ** જાબુલસ્તાન ખાતે છે એવી **જોહાક**ને ખબર પડશે તો તે તેમના મુલક ઉપર ચહડાઇ લાવી સઘળે નાશ પાંથરી નાખશે એવી તેમને બિક હતી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આ સઘળાં કારણોને લીધે **જમશેદે** ત્યાંથી છટકી જવાનો કસ્દ કીધો, અને તે નાઠો. પ્રથમ તે ચીન[1] તરફ અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાન તરફ નાઠો. એક દિને ફરતાં ફરતાં તે એક મિનારા આગળ આવી લાગ્યો, અને થાકેલો હોવાથી ત્યાં ઉંઘાઇ ગયો. હવે **જોહાકનાં** માણસો હર તરફ **જમશેદની** શોધમાંજ હતાં, અને તેણે વળી ચીનના ખાકાન ઉપર એક એલચી કેટલાંક લશ્કર સાથ મોકલ્યો હતો. આ સર્વ સરઘસ પેલાજ મિનારા આગળથી પસાર થતું હતું, એટલામાં પેલો એલચી, જે **જમશેદને** પિછાનતો હતો, તેની નજર તે જ્યાં સુતો હતો ત્યાં પડી, અને તરત તેને જગાડી કેદ કરી લીધો. જ્યારે **જમશેદ** પોતાના શત્રુની દરબારમાં એક બંદીવાન દાખલ થઇ ઉભો ત્યારે તેના હાથ તેની પિઠે બાંધેલા હતા, અને ભારી બેડી તેની ગર્દનમાંથી પગ સુધી વિટળાયલી હતી. **જોહાકે** તેની પડતી હાલત માટે તાણા માર્યા, પણ બંદીવાન પાદશાહે હિમતથી તેના ઉત્તરો દીધાથી તેના શત્રુને બહુ ગુસ્સો ચહડયો અને તત્કાળ **જમશેદનો** જીવ લેવાની તલબ કીધી. તેણે પુછ્યું કે "હું તારો જીવ કેમ લઉં? તને ગર્દન મારૂં કે રીબાવીને મારૂં? તારૂં ચામડું ઉખેડી કહડાઉં કે તીરવડે તારૂં કાળજું વિંધી નખાઉં? તને શું ભાવે છે?" **જમશેદે** મરવા માટે કેવળ બેદરકારી દેખાડી, જે ઉપરથી તેના શત્રુએ બે લાકડાંનાં પાટિયાં મંગાવી તેઓ વચે **જમશેદને** બાંધી લઇ તેને જીવતો ઉભો વહેરી નખાવ્યો.

એક તરફથી ઇરાનનો આ મહાપુરૂષ અજલને પુગ્યો કે બીજી તરફથી જાબુલસ્તાનમાં એક કાજગરો જીવ ગયો: તે **કોરંગશાહની** બેટી અને **જમશેદની** મોહરદાર શાહજાદી **સમનનાજ** હતી, જેણીએ એક ખુબસુરત બેટાને જન્મ આપ્યો હતો.[1] તેણીએ પોતાના વહાલા ખાવંદની જુદાઇમાં જેહેર ખાઇને જીવ આપ્યો.

આ રીતે એક મહાન પુરૂષની જીંદગીનું શેવટ આવ્યું. ઘણાએક ફાર્સી તવારીખનવેશો તેને એક પેગામ્બર લેખી ગયા છે, અને ઇરાનીઓના જણાવ્યા મુજબ **જમશેદ** ૩૦ મો પેગામ્બર હતો.[2] **જમશેદનાં** શેવટ બાબે નવીજ વાત **હાફીજ અબ્રુ** એમ જણાવે છે કે પોતાની પહેલી શિકસ્ત પછી નાસભાગમાં તેણે સઘળે પોતાનું બખ્ત ઉંધુંજ જોયું ત્યારે તે ખોદાની મરજીને તાબે થયો, પોતાના દસ્તુરાન દસ્તુરને સાથે લઇને તે એક પહાડની એકાંત ગુફામાં જઇ રહ્યો, અને પોતાની અજલ આવી ત્યાં સુધી ભાજીપાળા અને પાણી ઉપર રહ્યો. પણ બીજા લખનારાઓ મુજબ પદભ્રષ્ટ થયા પછી ૧૦૦ વરસ ભટકીને ચીનાઇ સમુદ્રના કાંઠા ઉપર એક દિને **જમશેદ** એક પોકલ ઝાડના ઓથામાં સુતેલો **જોહાકને** જણાયાથી તેણે તે ઝાડ વહેરાવી નખાવી **જમશેદનો** જીવ લીધો હતો.

ફસલ ૩—અવસ્તાને આધારે જમશેદનામું.

જમશેદની ઉમર અને તેના અમલની મુદત બાબે તવારીખનવેશોમાં બહુ મતફેર છે. કોઇ લખી ગયા છે કે તે ૧૦૦૦ વરસ જીવ્યો હતો, અને ૭૦૦ વરસ રાજ્ય કર્યું હતું. બીજાઓ મુજબ તેની ઉમર ૭૦૦ વરસની હતી, જેમાંનાં ૩૦૦ તેના અમલનાં હતાં. આ બાબતમાં અવસ્તાવાણી આપણને કેટલીક મદદ આપી શકે છે, પણ તે આગમજ એ પવિત્ર લખાણોમાં એક ઘણું જાણવાજોગ "જમ-

૧ આ ચીન તે આજનો એ નામનો દેશ નહિ પણ ચીનાઇ તારતરી સમજવી.

૧ હાફીજ, અબ્રુ ગર્શાસ્પ નામામાં લખી ગયો છે કે આ બાનુને પેટ જમશેદથી ઘણાં બાળકો અવતર્યાં હતાં અને તેઓથીજ પેહેલવાનો ગર્શાસ્પ (કેરશાસ્પ) અને રૂસ્તમ ઉતરેલા હતા.

૨ મીરખુંદ: "રોજ.ત અસ સફા" દસાતીર ઉપર આ ચહડાવો છે, કેમકે ત્યાં જ્યારે જમશેદ ૯ મો ત્યારે અહીં ૩૦ મો પેગામ્બર ગણાયો છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શેદ નામુ" છુટા છુટા કટકાઓમાં વેરાયલું ભેગું કરી શકાય છે, જેનો સાર અમો આ ઠેકાણે એક વાંચવાજોગ સિલસિલામાં ઉતારી લઇશું. જે પછી **જમશેદ**ના જમાના, ઉમર અને અમલ બાબે વિચાર ચલાવીશું.

અવસ્તાવાણીમાં **જમશેદ** બાબે સર્વથી પહેલું લખાણ વંદીદાદમાં આવેલું છે. તેમાં તેને **યિમ**ને નામે ઓળખ્યો છે, જેની ઉપર 'ખ્ષએત' વિશેષણ ઉમેરાયાથી **યિમખ્ષએત** થયું, જે ઉપરથી પાજંદમાં **જમશેદ** નામ બન્યું છે. અવસ્તાનો યિમ સામવેદના **યમ**ને મળતો આવે છે. એ બોલો જેમ ઉચારમાં તેમજ અર્થમાં પણ એકસરખા છે. **જમ**નો માએનો પણ **યિમ** અને યમના જેવોજ થાય છે. આ છેલ્લા શબ્દો 'યમ' ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યા છે, જેનો અર્થ 'રાજ્ય ચલાવવું' એવો થાય છે. વંદીદાદની ૨ જી પરગરદ ગોયા એક નાનું જેવું જમશેદ નામું છે, તોપણ તેમાં તે કોણ હતો અને તેનું શેવટ કેમ આવ્યું તે બાબે કશું જણાવેલું નથી. પણ એ ખૂટ ઇજસ્ને અને યસ્તો ઉપરથી પુરી પડે છે.

ઇજસ્નેના ૯ મા હા મુજબ **યિમ** (જમશેદ) **વિવંઘત્**નો બેટો હતો, પણ ત્યાંબી એ ઘણી કોણ હતો તે જણાવ્યું નથી. તોપણ ઉપલાજ હા મુજબ આ દુનિયામાં હોમ (સોમ)ના રસને જેણે પહેલવહેલો તૈયાર કીવો હતો તે **વિવંઘત્** (વેદનો **વિવસ્વત્**) હતો. તેનાં એ કામ માટે હોમે તેના ઉપર એક કીમતી નવાજેશ કરીને તેને એક બેટાનું ફર્જંદ બક્ષ્યું; જે કોઇજ નહિ પણ **જમશેદ** હતો. **જમશેદ**ને માટે ઉપલાંજ લખાણમાં જણાવ્યું છે કે તે બુલંદીથી જન્મ પામ્યો હતો, અને જન્મ પામેલાંઓમાં ઘણોજ ખોરેહવાળો, માણસોમાં સૂર્ય જેવો તેજસ્વી, અને રૈયતોની અછી પાસ્બાની કરનાર પાદશાહ હતો. તેમાં વળી એમબી જણાવ્યું છે કે **જમશેદ**ની પાદશાહીમાં માણસો તથા ઢોરો અમર્ગ હતાં, અને પાણી તથા ઝાડપાન કદી સુકાઇ જતાં નહતાં. વળી લખ્યું છે કે તે વેળા ખાવા લાયક ખોરાક અખૂટ મળતો હતો. ઇજસ્નેનો ૯ મો હા, જે મોટી હોમ યસ્તને નામેબી ઓળખાય છે, તેમાં વળી એમ પણ લખ્યું છે કે **જમશેદ**નાં બહોળાં રાજ્યમાં નહિ થંડી કે નહિ ગર્મી હતી, નહિ બુઢાપો કે નહિ મોત હતાં, નહિ અદેખાઇ કે નહિ એવીજ બીજી બદીઓ હતી. તેનું આ સુખવાસી રાજ્ય તે કદીમ ઇરાનનો સર્વથી પહેલો "સોનેરી જમાનો" (Golden Age) હતો, જે દરમયાન બાપ અને દીકરો બંને એકસરખાં કદના અને માત્ર ૧૫ વરસની વયના હોય એવા લાગતા હતા.

હોમ યશ્તના આ હેવાલ[1] ઉપરથી એમ જણાય છે કે **જમશેદ** એક પાદશાહ હતો, અને વળી ઘણો નામીચો પાદશાહ હતો. હવે વંદીદાદ જણાવે છે કે આ પાદશાહી તેને ખોદાતાલાએ બક્ષી હતી. **જમશેદ** ચેહરેનમુન હતો, અને હજરત **જરતોશ્ત**ની આગમજ માણસજાતમાંથી જેની જોડે અહુરમજદે વાતચીત કીધી અને પોતાની દીન જેને પહેલવહેલી શિખવી તે **જમશેદ** હતો. પ્રથમ તો પોતાનો આ મજહબ આલમનાં લોકમાં જાહેર કરવાનું કામ હોરમજદે **જમશેદ**ને સોંપ્યું, પણ સોહામણા **જમશેદે** આ મોટો દરજ્જો કબૂલ રાખવાનું દલગીરી સાથ નાપાડીને હોરમજદને વિનંતી કીધી કે હોરમજદી દીનનો ફેલાવો કરનાર તો કોઇ મોટો દાનાઇવાળો અને ઇનસાફનાં કામમાં પવિત્ર થયલો હોવો જોઇયે—જેવો ડહાપણવાળો અને ઇનસાફી પોતે નથી, એમ **જમશેદે** લાયકીને અર્થે કબૂલ કીધું. આ ઉપરથી હોરમજદે તેને વધારે ઓંહોંસ કીધી નહિ, પણ ફરમાવ્યું કે તેણે દાદારના મુલુકોને વધારીને વસ્તીવાળા તથા આબાદ કરવા, તથા તેમને એવી હાલતમાં લાવવા કે જેથી તેમનો બચાવ અને બરદાશ થાય, અને તેઓ આબાદ અને સુખી બને. **જમશેદે** અહુરમજદનો આ હુકમ મોટા

૧ ફ૦ ૧૩ થી ૧૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હરખ સાથ માથે ચહડાવ્યો, અને તેના બદલા તરીકે એવી અરજ ગુજારી કે હું જ્યાં સુધી પાદશાહી કરૂં ત્યાં સુધી મારી પાદશાહીમાં ઘણી થંડી યા ઘણી ગર્મી ના હોતી, જેથી દૂખદર્દો પેદા થઇ માણસો મરણ પામે નહિ. તેણે માંગી લીધું કે મારી પાદશાહીમાં કોઇ દુઃખી થાય નહિ અને કોઇ મોત પામે નહિ.

હવે વંદીદાદમાં[1] ઉપલો સઘળો હેવાલ આપતાં જણાવ્યું નથી કે **જમશેદની** આ માગણી હોરમજદે કબૂલ રાખી હતી કે નહિ. પણ હાં ઇજશ્નેના ઉપર કહેલા ૯ મા હાની આપણને પાછી મદદ લેવી પડે છે, જેમાં જણાવ્યા મુજબ **જમશેદનાં** રાજ્યમાં મોત અને દુખ હતુંજ નહિ. હોમ યસ્ત ઉપરાંત બીજી યસ્તોમાં લખ્યા મુજબ **જમશેદે** પોતાની પાદશાહીની આબાદાનીને માટે હોરમજદની જોડે કેટલાક ફરેસ્તાઓની પણ ઓજરખાહી કીધી હતી, જેમકે ગોશ યસ્તમાં[1] જણાવ્યા મુજબ તેણે "દ્રવાસ્પ" નામે એક સ્ત્રી ઇજદને હુકેરે નામે પહાડની બુલંદી ઉપરથી આરાધીને તેણી સોડે આ મુજબની બક્ષેશ માંગી હતી:—"હું હોરમજદની પેદાયશને વૃદ્ધિ તથા જયાદતી પહોચાડું તથા અમર્ગ કરૂં, તેમજ એ પેદાયશોને હું ૧૦૦૦ વરસ સુધી ભુખ અને તરસનાં સંકટો (યાને ખોરાકી તથા પાણીના દુકાળ)માંથી છોડવું, તથા એ પેદાયશોમાંથી મર્કી અને બુઢાપાને દૂર કરૂં, તેમજ એ પેદાયશોને ગરમ અને થંડો પવન લાગવા નહિ દઉં." **જમશેદની** આ માગણી મુજબ તેને મળ્યું હતું, કેમકે ઉપલીજ યસ્તમાં તરતજ લખ્યું છે કે "પરવરશી કરનાર" **જમશેદને** દ્રવાસ્પે ઉપલો બદલો આપ્યો હતો; અને ઇજશ્નેના ૯મા હા ઉપરથી પણ એમજ સાબેત થાય છે.

પણ **જમશેદે** આ મુજબ બીજા ઘણાક ઇજદો[2] કનેથી જુદી જુદી વેળાએ એજ કિસમનાં ઇનામો માંગ્યાં અને મેળવ્યાં હતાં. આવાં ઇજદ સોડેથી તેણે એવી બક્ષેશ માંગી હતી કે "હું તમામ દેશોના દેવો, પાપી માણસો, જાદુગરો, પરીઓ, સાત્ર (જુલમગારો), કવિઓ (દેવલોકોના ધર્મગુરૂઓ), અને કરપનો (દેવલોકોના ક્રિયા કરનારાઓ) ઉપર સૌથી સરસ પાદશાહી મેળવું, અને દોલત તથા ફાયદો, વૃદ્ધિ તથા ટોળું, તૃપ્તિ તથા કીર્તિ, એ સઘળી ચીજો જે દેવોના અખત્યારમાં છે તે મારા સ્વાધિનમાં લઉં"[1] આવાંયસ્તમા તો જણાવેલું છેજ કે **જમશેદને** ઉપલી બક્ષેશોની નવાજેશ થઇ હતી; પણ ઇજશ્નેના ઉપલાજ હા[2] ઉપરથી એ બાબતને એમ ટેકો મળે છે કે "**વિવંઘતના** બેટા ભલી હકુમતના **યિમે** જયાં સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું ત્યાં સુધી તેના મુલકોમાં સઘળાં સુખ અને આબાદાની હતાં." વળી **જમશેદે** મિનોરામ ઇજદ પાસે માંગેલું ઇનામ જુદીજ કિસમનું હતું. એ ઇજદની યસ્તમાં[3] લખ્યું છે કે રામ અથવા વયુ ઇજદ કને "નેક ટોળાંવાળા" **જમશેદે** તમામ લીલોતરીવાળા અને ચળકતા હુકેરે પહાડ ઉપરથી એવી બક્ષેશ માંગી કે "હું સઘળાં જન્મ પામેલાં માણસોનાં કરતાં અતિષય નૂરમંદ અને ખોરશેદના દેખાવવાળો થાઉં, તથા મારી પાદશાહીને દરમયાન માણસ જાત તથા પશુઓને વગર મોતનાં કરૂં, તથા પાણી અને ઝાડપાનને વગર સુકાશના, તથા ખાવા લાયક ખોરાકને નહિ ખુટી જાય એવો કરૂં." **જમશેદને** આ બક્ષેશ મળ્યાથી "પેદા કરનાર હોરમજદ તેને પહોંચ્યો," એમ જણાવતાં ઉપલીજ યસ્તમાં વળી લખ્યું છે કે "**જમશેદનાં** બહોળાં રાજ્યમાં નહિ થંડો પવન હતો કે નહિ ગરમ પવન, નહિ બુઢાપો હતો કે નહિ મોત, કે નહિ દેવની આપેલી અદેખાઇ હતાં." અને ખરેખર આમજ હતું તે વંદીદાદનાં આ યસ્ત કરતાં વધારે પુરાણાં લખાણ ઉપરથી આપણ ઉપર જોઇ ચૂકયા છિયે.

૧ ફરગ૦ ૨, ફ૦ ૨ થી ૫.   ૨ ફ૦ ૮ થી ૧૦.

૨. અષિ ઈન્દ્ર કનેથી પણ જમશેદ ઉપલી કિસમનીજ બક્ષેશ માંગીને મેળવી હતી—ફ૦ ૨૮ થી ૩૧.

૧. આબાં યશ્ત, ફ૦ ૨૬. ૨. હા ૯, ફ૦ ૨૦.

૩. રામ યશ્ત, ફ૦ ૧૫ થી ૧૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આ રીતે પોતાનાં બહોળા મુલુકોમાં **જમશેદે** બહુ બહુ વરસો સુધી આબાદાની અને સુખ ચેન સાથે રાજ્ય ચલાવ્યું હતું એમ અવસ્તાવાણી ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે, પણ એ મુદતને દરમયાન એક ચોક્કસ જમાનામાં—જે બાબે વંદીદાદ કે બીજાં કોઇપણ અવસ્તાઇ લખાણો ઉપરથી ઇશારો મળતો નથી—**જમશેદ**નાં રાજ્ય ઉપર એક આફત વર્સી હતી. આ આફત બાબે ફક્ત વંદીદાદ સિવાય બીજે કેથેથી કશું બયાન કે ઇશારો મળતો નથી, અને એ પુરાણાં પુસ્તકમાંબી ફક્ત બીજી પરગરદમાંજ એ બિના ટુકમાં, ઘણીજ મોઘમ અને ગુચવણ ભરેલી ઇબારતમાં લખેલી મળે છે. તેમાં લખ્યા મુજબ આ આફત શી છે તે બાબે **જમશેદ**ને હોરમજદ તરફથી ચેતવણી મળી હતી, અને તેથી તે પોતાની સાવચેતીમાં હતો. લખ્યું છે કે વેહદાઇતિ નદી ઉપર આવેલાં ઇરાનવેજમાં મિનો ઇજદોનું અનજુમન લઇને હોરમજદ **જમશેદ**ને આવી મળ્યો, જ્યાં **જમશેદ** પોતેબી પોતાની સાથે સૌથી સરસ માણસોનું અનજુમન લઇને દાદારની હજુરમાં હાજર થયો. એ રીતે બંને અનજુમનો એક બીજાને સામસામાં જઇ મળ્યાં, અને ત્યાં હોરમજદે **જમશેદ**ને આ મુજબની ચેતવણી આપી:—"**વિવંઘામ**ના (બેટા અથવા ખાનદાની) એએ તું સોહામણા **જમશેદ**, દુનિયામાં હવે સખ્ત શિયાળો પડશે અને પુષ્કળ થંડી પૃથ્વીમાં ખરાબી પાંથરી નાખશે, તથા ઉંચા પર્વતો ઉપરથી બર્ફ વર્સશે. આ આફત જ્યારે આવી પડશે ત્યારે દુનિયામાં વસતાં ગોસ્પંદો (તેમજ ઇનસાનો) ત્રણ જગા ઉપરથી દૂર નાસી જશે."

આ રીતે વંદીદાદમાં મોઘમ હેવાલ[1] આપ્યો છે, જે પ્રથમ નહિ સમજ પડે એવો ગુચવાડા જેવો લાગે છે, પણ આ આફતના સંબંધમાં શું કરવું તેનું જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી સમજ પડે છે કે ઉપલી આફત કંઇજ નહિ પણ એક મોટી જળરેલથી દુનિયાનો નાશ થવાને લગતી છે. તે એવી રીતે કે સખ્ત શિયાળાના દિવસો ઉપર ઇરાનવેજમાં પર્વતો ઉપરથી પુષ્કળ બર્ફ વર્સીને એક મોટી રેલનું રૂપ લેશે, અને તેથી બચાવ માટે પ્રાણીઓ વગેરે સુકી જમીન ઉપર નાસવા માંડશે. હવે આ વેળા એ આફતથી સલામત બચી જવા માટે શું કરવું તે બાબે **જમશેદ**ને હોરમજદે આ રીતે ફરમાવ્યું કે તેણે એક સમચોરસ 'વર' એટલે શેહર બનાવીને તેમાં આદમજાદ અને પ્રાણીઓ તથા ઝાડપાન લઇ જઇ રાખવાં. આ ગુફાને ચરેતુના જેટલો લાંબો તથા પહોળો બનાવવાનો હુકમ આપીને હોરમજદે ફરમાવ્યું કે તેમાં આદમીજાદનાં, પક્ષિઓનાં તથા રાતા બળતા આતશોનાં તોખમ લઇ જવાં. આ શેહરમાં વળી એક ફર્સંગ જેટલો પાણીનો એક તળાવ બાંધવાનો, ત્યાં બાજાર વસાવવાનો, ખોરાકી અને ફળ ફળાદિ રાખવાનો, અને દેવાલ સાથનાં કુશાદે ઘરો બાંધવાનો **જમશેદ**ને હુકમ થયો. આ સઘળી આજ્ઞા મુજબ પાદશાહે અમલ કીધો. તે સર્વથી સરસ, કદાવર અને ખુબસુર્ત મર્દો અને ઓરતો, ગાયઢોર અને પક્ષિઓ, સર્વથી ખુશબોદાર અને ઉંચા કદનાં ઝાડપાનો, અને ઘણીજ સ્વાદિષ્ટ અને સુગંધદાર ખોરાકીનાં બિયાં પેલી ગુફામાં લઇ ગયો, પણ તે આગમજ તેણે ગુફામાં દાખલ થવા માટે ૧૮ પુલો બાંધ્યા, જેમાંના ૯ ને માર્ગે તેણે મર્દો અને ઓરતોનાં ૧૦૦૦, ૬ને માર્ગે બીજાં ૬૦૦, અને ૩ને માર્ગે બીજા ૩૦૦. એ રીતે સઘળાં તોખમો દાખલ કીધાં. આ રીતે જોતાં ગુફામાં એકંદર ૧૯૦૦ સ્ત્રી પુરૂષોને **જમશેદે** લાવી રાખેલાં જણાય છે, જ્યાં તેઓમાં મગરૂરી કે નીચપણું, આળસાઇ કે અપવિત્રાઇ, દુખ કે કંગાળિયત, અપ્રમાણિકપણું કે એવીજ બીજી કોઇ બુરાઇ ન હતી; એટલે જે ત્યાં વસનારાં સર્વ લોકો મેહેનતુ, પવિત્ર, ભલાં, પ્રમાણિક અને તેટલા માટે સુખી, આબાદ અને દરેક જાતના દુર્ગુણથી વેગળાં પણ સદગુણથી ભરેલાં હતાં,

૧ પરગ૦ ૨, ફ૦ ૨૧ થી ૨૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વળી આ ગુફામાં કુદરતી તેમજ હસ્તકૃત રોશનીની ગોઠવણો કીધી હતી, અને તેમાં માણસો જેટલી મુદત સુધી રહ્યાં તેટલી મુદત સુધી વગર મોતનાં હતાં.

આ સઘળો હેવાલ[1] **જમશેદે** જગરેલમાંથી પોતાની ચુનંદી પ્રજાનો કેમ બચાવ કીધો તે દેખાડે છે. એ હેવાલ જગરેલની આફતમાંથી બચવાના યહુદી અને એસીર્યન પ્રજાઓના હેવાલ સાથ ઘણી બાબતોમાં મળતો આવે છે,[2] અને તે ઉપરથી ખુલ્લું સાબેત થાય છે કે સખ્ત શિયાળાથી પુષ્કળ બર્ફ વર્સ્યા પછી તેનાં અને તુફાની વર્સાદનાં પાણીથી નાશકારક મોટી રેલ આવી હતી. આ રેલ પછી શું થયું, **જમશેદ** પાછો પેલી ગુફા છોડીને ઇરાનવેજમાં આવ્યો કે નહિ, અને ત્યારબાદ તેણે ક્યાં સુધી સુખવાસી રાજ્ય કીધું તે કશું જણાતું નથી.

પણ હવે તેનાં રાજ્યની આખરીના ભાગ ઉપર આપણુ આવિયે છિયે. અવસ્તાવાણી ઉપરથી આટલું તો ખુલ્લું થયું કે **જમશેદની** પાદશાહીનો અમલ ૧૦૦૦ વરસ શુધી ચાલ્યો હતો. પણ એ બાબતનો તેમજ **જમશેદનાં** શેવટનો જે હેવાલ આપણને મળે છે તે વંદીદાદને બદલે જમ્યાદ યશ્ત ઉપરથીજ મળે છે. **જમશેદનાં** સુખવાસી રાજ્યની બિના આપીને વંદીદાદે ચૂપકીદી પકડી છે, પણ ઉપલી યશ્તે ત્યારપછીના બનાવો નોંધ્યા છે. આપણે ઉપર જોઇ ગયા કે **જમશેદે** રામ અથવા વએ ઇજદ કનેથી સઘળાં આદમીજાદ

---

૧. પરગ૦ ૨, ફ૦ ૨૫ થી ૪૧.

૨. નુહનો હેવાલ જમશેદ સાથ અછી રીતે સરખાવી શકાશે. જ્યારે તે જન્મ્યો ત્યારે તેના બાપે ભવિષ વર્ત્યું કે તેની મારફતે દુનિયામાં ખોદાતાલા આશીર્વાદ પાંથરશે. એ પછી દુનિયામાં ચોતરફ બદી પંથરાઇ; માણસ ઘાતકી બન્યો, અને તેના સઘળા વિચારો પાપી થયા. જ્યારે ૪૮૨ વરસનો થયો ત્યારે ખોદાએ તેને 'આર્ક' નામનું મોટું વહાણ (=વર ?) બાંધવા ફરમાવ્યુ, અને નુહે માણસજાતને જગરેલની આવતી આફતથી વાકેફ કીધાં. એક તરફથી વહાણ બંધાતું ચાલ્યુ ત્યારે બીજી તરફથી દુનિયામાં બદી વધતીજ ચાલી. ઘાતકીપણાં જોડે અનીતિ અને જબરદસ્તી વધી. ૧૧૮ વરસની મુદતે આર્ક બંધાઈ તૈયાર થયું. એ મુદતને દરમયાન તેના ત્રણ બેટા જન્મ્યા, તેઓ તથા તેમની સ્ત્રીઓ સુધાં નુહ અને તેની બાયડી આર્કમાં જઈ રહ્યાં. એ વેળા નુહની જીંદગીનું ૬૦૦ મું વરસ હતું. એ પછી આખા ૪૦ દિવસો સુધી જબરો વર્સાદ પડયો અને સાતમે દિવસે દુનિયામાં જબરી રેલનાં પાણી ચહડયાં, જેથી પહાડોબી ડુબી ગયા. દરેક જાનદાર પેદાયશ નાશ પામી, અને માત્ર નુહ અને તેનાં કુટુંબ સિવાય સર્વ ઇનસાનો ડુબી મુઆં. પાંચ મહિના આ જગ રેલ રહી. જે પછી તે ઓસડવાથી વહાણ આરારાટ પર્વત ઉપર જઈ લાંગડયું. ૮ મે મહિને બીજા ડુબેલા પર્વતોનાં શિખડ દેખાયાં. નુહે પોતાની જોડે લીધેલાં પક્ષિઓને એક પછી એક ઉરાડીને સુકી જમીન કયાં છે તેની ખબર કહાડી, અને પછી વહાણ ઉપરથી સંઘળાં ઉતર્યાં. આ વહાણ ૧૮૩ વાર લાંબું, ૩૧ વાર પહોળું અને ૧૮॥ વાર ઉંચું હતુ. તેમાં સઘળી જાતનાં પ્રાણીઓ લેવા તથા ખાવા લાયક ખોરાકી રાખવાનો ખોદાએ તેને હુકમ આપ્યો હતો.

પુરાણો મુજબ મનુ વૈવસ્વતે જગરેલની ખબર મળતાંજ એક વહાણ બાંધીને તેમાં હયાતી ભોગવનારી સઘળી વસ્તુઓનાં બિયાં પોતાની જોડે લીધાં હતાં.

અસલી બેબીલોન્યન લોકોમાં એવી દંતકથા છે કે જી.સુથ્રૉસ નામે એક રાજાને શનિ દેવતાએ રાત્રે સ્વપ્નમાં દેખાવ દઈને જગરેલ માટેની આગાહી આપી અને ફરમાવ્યું કે સીપારા ખાતે સૂર્યપૂરમાં સઘળા પવિત્ર દસ્તાવેજો દાટવા અને પોતે પોતાના કેટલાક મિત્રો જોડે વહાણમાં બેસી લઇને તેને દેવતાઓ તરફ હંકારી લાવવું. જી.સુથ્રૉસ આમ કરીને નાશ પામતો બચી ગયો હતો. તેનો જમાનો ઈ. પૂ. ૩૩૧૫ ઉપર ડૉ. હેલ્સ મૂકે છે.

યહુદી લોકોનાં ધર્મ પુસ્તકમાં જગરેલનું જે બયાન છે તે એ લોકોની આદત મુજબ અસલ નથી પણ અસલી એસીર્યન લોકોના મજકુર હેવાલ ઉપરથી નકલ કીધેલું છે, એમ સ્વેસ અને ન્યુમેયેર નામના બે યુરોપિયન વિદ્વાનોએ બે જુદે જુદે ઠેકાણે હમણાજ જાહેર કીધું છે. તેઓ લાખે છે કે જુની તોરાતમાં જણાવેલી રેલ કંઈ જગરેલ કહેવાય નહિ, તેમજ તે કાંઇ જોર્ડન નદીમાંથી પહેલી શરૂ થઈ ન હતી પણ એ રેલ ટૈગ્રિસ અને યુફ્રેટિસ નદીનાં મેદાનોમાં ચહડી હતી. વળી તે માત્ર સ્થાનિક રેલ હતી. પણ આ બેઉ વિદ્વાનોની છેલી તકરાર હેર રિચર્ડ હેનિગ નામે વિદ્વાન આ રીતે તોડે છે. તે કહે છે કે પૃથ્વી ઉપર જ્યારે બર્ફ ફરી વળ્યો હતો તે જમાનામાં એક તરફથી બર્ફની નદીઓ વહેતી હતી અને બીજી તરફથી ચોતરફ રેલ ચહડી હતી. તેજ જમાનામાં આફ્રીકાના સાહરાનાં રેતીના રણમાં પણ પાણી ફરી વળ્યાં હતાં. એસીર્યન કે યહુદી હેવાલોમાં બર્ફની વાત નથી, પણ વંદીદાદમાં ખુલ્લું લખ્યું છે કે "ઉંચા પર્વતો ઉપરથી બર્ફ વર્સશે."

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કરતાં પોતે અતિષય નૂરમંદ અને ખોરશેદના દેખાવવાળો થવાની બક્ષેશ માંગી હતી. હવે આ બક્ષેશની માંગણી મુજબ **જમશેદ**ને બહુજ ખુબીવાળું નૂર મળ્યું હતું એમ રામયશ્તને બદલે જમ્યાદ યશ્ત ઉપરથી અછી રીતે સાબેત થાય છે.[1] એ લખાણુમાં એ નૂરનું સરસ વર્ણન આવેલું છે. તેમાં જણાવ્યા મુજબ એ નૂર સર્વ ઉપર ફતેહ મેળવે એવું અને હોરમજદનું પેદા કીધેલું, તનદોરસ્તી બક્ષનારૂં, ચળકાટ ભરેલું, જોરાવર, અને બીજી પેદાયશો કરતાં ચહડતું છે. એ નૂર હોરમજદને લગતું હોવાથી તે દુનિયાને તાજી, બુઢાપા કે મોત વગરની, માંદગી કે કોહવાટ વગરની, હમેશાં જીવતી, હમેશાં ફાયદો કરનારી બનાવે છે. આ નૂર લાંબો વખ્ત સુધી પેશદાદ ટોળાના પાદશાહ **હુશંગ**ને જોડાયું હતું, અને ત્યારબાદ તે હથિયાર ભીડેલા **તેહમુરસ**ને લાગુ થયું હતું. એ પછી આ નૂર **જમશેદ**ને મળ્યું, જેણે તેને જોરે દેવો યાને પોતાના શત્રુઓ કનેથી દોલત અને ફાયદો એ બંને છિણવી લીધાં. તેમજ વસ્તીવાડી અને ખેતીવાડી સર્વ પોતે અખ્ત્યાર કીધાં. આ નૂરની બરકતથી **જમશેદ**નો અમલ એટલો તો અચળ અને ખુશી ખુરંમી ભરેલો હતો કે માણુસો અખૂટ ખોરાક ખાતાં હતાં, પાણી અને ઝાડપાન કદી સુકાઇ જતાં ન હતાં, અને તમામ જાનદાર પેદાયશોમાં ઇનસાન અને ઢોર અમર હતાં.

આ સઘળા હેવાલ[2] મુજબ નૂરની બરકતથી **જમશેદ**નો સેતારો દરેક રીતે બુલંદ હતો. લખી ગયા છે કે જ્યાંસુધી **જમશેદે** એક ચોકસ નહિ ઘટતું બુરૂં કામ કીધું નહિ ત્યાંસુધી તેની પાદશાહીમાં સઘળું સુખ અને તમામ આબાદાની હતી. આ પાપી કામ તે "નારાસ્તી ચહાવામાં જુઠો સખુન ઓચરવા"નું હતું. એ સખુન કહાડયા પછી **જમશેદ**ની જાહોજલાલીનું શેવટ શરૂ થયું. હવે તેનાં મનમાં ગરૂરી આવી અને મગજમાં પવન રાખીને તેણે નારાસ્તી ચાહી, અને "એક જુઠો સખુન કહાડયો." આ જુઠો શબ્દ શો હતો તેની આ યશ્ત ઉપરથી આપણુને સમજ પડતી નથી, પણ તે આપણે આગળા ભાગમાં જોઇ ગયા તેમ પોતાનાં રાજ્યની ચહડતી દિશા જોઇ પોતે સર્વ શક્તિવાન હોવાનો દાવો કરવાને લગતો હોવો જોઇયે. હવે આ જુઠો બુરો સખુન મહોમાંથી નિકળતાંજ **જમશેદ**નું ઉપલું બરકતી નૂર "પક્ષિને આકારે દેખઇતી રીતે જતું રહ્યું," અને જ્યારે તેણે તે વધારે વખ્ત પોતાની કને દીઠું નહિ ત્યારે તે દલગીર થયો, પોતાના બુરા વિચારને થકી ગાભરો પડી ગયો, અને જમીન ઉપર તુટી પડયો;[1] એટલે જે તેની પાદશાહી ગઇ અને તેનું મોત નિપજ્યું. એ મોત કેમ નિપજ્યું તે બાબે એજ યશ્તમાં[2] એક ઠેકાણે લખ્યા મુજબ કોઇ **સ્પિત્યુર** નામે ધણીએ **જમશેદ**ને કાપી નાખ્યો હતો. આ **સ્પિત્યુર** કોણ હતો એ અવસ્તા ઉપરથી જણાતું નથી, પણ બુન્દેહેશ મુજબ તે **જમશેદ**નો પોતાનોજ ભાઇ હતો, જેણે **જોહાક** સાથ મળીને તેને મારી નાખ્યો હતો.

ત્યાં હવે આપણુ **જમશેદ**નું દાસ્તાન **ફિર્દુસીને** આધારે જ્યાંથી પડતું મૂકયું હતું ત્યાં પાછા આવિયે છિયે. નૂર ખોહી બેઠાથી **જમશેદ**ની પાદશાહીનું શેવટ આવ્યું. પણ હજી તેની જીંદગીનો છેડો આવ્યો ન હતો. ફારસી લખનારાઓ મુજબ બુન્દેહેશમાં પણ જણાવ્યું છે કે **જમશેદે** કેટલાંક વરસ નાસભાગમાં કહાડયાં હતાં. **ફિર્દુસી** મુજબ **જમશેદે** ૭૦૦ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યા બાદ તેની પડતી થઇ હતી. બુન્દેહેશ મુજબ **જમશેદે** ૬૧૬ વરસ સુખવાસી અમલ ચલાવ્યા પછી તેનું નૂર જતું રહ્યું અને ૧૦૦ વરસની મુદત તેણે છુપાઇ રહેવામાં કહાડી હતી. એ રીતે ત્યારે **જમશેદ**નો અમલ બુન્દેહેશ અને ફારસી લખનારાઓ મુજબ ૭૦૦ વરસનો ગણાય, પણ અવસ્તા-

૧ ફ૦ ૩૧, ઇત્યાદિ.
૨ જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૯ થી ૨૮.

૧ ફ૦ ૩૩–૩૪. ૨ ફ૦ ૪૬.

વાણી મુજબ એ અમલની મુદતં ૧૦૦૦ વરસની હતી. વંદીદાદમાં આ મુદત લખી નથી, પણ તેમાં એટલુંતો ખુલ્લું જણાવ્યું છે કે **જમશેદે** ૯૦૦ વરસ સુધી સુખચેનથી અમલ ચલાવ્યા પછીજ તેનાં રાજ્યમાં જગરેલનો દેહશતનાક બનાવં બનવાની તેને આધાહી મળી હતી. વળી તેમાં લખ્યું છે કે પોતાના ભલા ઇન્સાફને લીધે અને મુલુક આબાદ કરવાને લીધે વસ્તીનો વધારો થતો ચાલ્યો, જે ઉપરથી **જમશેદે** દર ૩૦૦ વરસે જમીન ખેડીને ત્રણ ત્રણ ભરતબે તેનો વધારો કીધો, અને જેમ જમીન વધતી અને આબાદ થતી ગઇ તેમ તેમ વસ્તી વધારેને વધારે વધતી ગઇ હતી.[1] એ રીતે જોતાં **જમશેદે** ૯૦૦ વરસની મુદતમાં ત્રણવાર જમીન વધારી હતી, અને ત્યારબાદ જગરેલ આવી હતી, માટે તેનો અમલ એ કરતાં વધારે મુદતનો ઠરે છે; અને ખરેખર ગોશયસ્ત[1] મુજબ **જમશેદની** પાદશાહીની મુદત ૧૦૦૦ વરસની હતી.

આ લાંબી મુદત સુધી **જમશેદે** ખરેખર પાદશાહી કીધી હતી કે કેમ, એ એક બહુ અગત્યનો સવાલ છે; અને તેજ મુજબ તેની પછીના પાદશાહો **જોહાક** અને **ફરેદુનનાં** ૧૦૦૦ અને ૫૦૦ વરસોના અમલની લાંબી મુદત પણ ગંભિર ગોર કરવા લાયક ખોરાક રજુ કરે છે. એ લાંબી મુદતોના અમલ બાબે કેટલુંક વિવેચન કેરવાની જરૂર છે અને તે એક જુદાંજ પ્રકરણમાં અમે આગળ ચાલતાં કર્યું છે, માટે આ ઠેકાણે તો ફકત ઇતિહાસિક બનાવોની નોંધો લઇનેજ આપણ સંતોષ પામીશું. **જમશેદ** પછી ઇરાનમાં **જોહાકનો** અમલ શરૂ થયો, અને તેની જોડે પ્રદેશીઓની સત્તા એ દેશમાં ચાલી.

---

૧ પરગ૦ ૨, ફ૦ ૧૧ તથા ૧૫.

૧ ફ૦ ૧૦-૧૧.

બાબ ૧૯.

જો.હાક.

નામ—અવ૦: અઝીદહાક — **જમાનો**—શુમારે ઇ. પૂ. ૩૭૪૦ (?)
પેહે૦ : દહાક — **અમલ**—૧૦૦૦ વરસ (?)
ફારસી : જોહાક

૧—ઈરાનમાં પ્રદેશી રાજ્ય—જો.હાકની બુન્યાદ બાબે ગપસપ—તે બાપનો ખૂની હતો—ઈબ્લીસ—ખાંધે ઉગેલા સર્પોની કહાણી—તેમનો માણસનાં ભેજાંનો ખોરાક—જો.હાકનો ભયંકાર સ્વપ્નો—તેનાં શેવટની શરૂઆત.

૨—ઈરાની રૈયતોનો કકળાટ—ફરેદુન માટે ઈંતેજારી—કાવે લુહાર—જો.હાક સાથ તેની કજ.બેહસી—દરફસે કાવાની—પ્રદેશી પાદશાહ સામે ઈરાનીઓની લાગણી—ફરેદુનની શોધ—દેશહિતકારી ઈરાનીઓ સાથ જો.હાક સામે ચહડાઈ—ફરેદુનનાં ખૂનની તજવીજ—શત્રુનાં પાયતખ્તની ફતેહ—જો.હાકનું હિંદુસ્તાનથી પાછું ફરવું—ફરેદુન ઉપર તેનો ખુની હુમલો—તેનું કેદ પકડાવું—મિરખુંદનો માનવાજોગ હેવાલ—જો.હાકની આકેબત—અવસ્તા મુજબ તેની ચાલચલણ.

ફસલ ૧—"પ્રદેશી અમલનો જુલમાત."[1]

છેલાં પ્રકરણમાં જે અનુમાન ઉપર આપણ આવ્યા છિયે તે મુજબ હવે ઇરાનમાં પ્રદેશી અમલ શરૂ થયો. આ પ્રદેશીઓ કોણ હતા? કોઇ કહે છે કે તેઓ એસિર્યન હતા; બીજાઓ મુજબ તેઓ સિર્યન અને વળી ત્રીજી પક્ષના લખનારાઓ મુજબ આ હુમલો લાવી દેશ ફતેહ કરનારાઓ આરબો હતા. **ફિર્દુસી** જુના તવારીખનવેશોને આધારે લખે છે કે **જોહાક મિર્તાસ** નામે આરબોના રાજાનો દીકરો હતો. **મિર્તાસ** કને દુધાળાં ૧૦૦૦ જાનવરો હતાં; જેમનું દુધ તે પોતાની પ્રજાનાં ગરીબ લોકોને મુફત આપતો હતો. તેના બેટા **જોહાક** કને ૧૦૦૦૦ આરબ ઘોડાઓ હતા, જે ઉપરથી તે "બિવરસ્પ" (૧૦૦૦૦ ઘોડાવાળો) ને નામે પણ ઓળખાયો છે. હવે આ **જોહાક** બાબે **ફિર્દુસી** અને તેની પછીના લગભગ સઘળા મહમદિયાન તવારીખનવેશો એક કથા લખી જાય છે, જેનું મૂળ જોઇશું તો અવસ્તામાં **દહાક (જોહાક)**ને ત્રણ માથાંનો કહ્યો છે, તે ઉપરથી મળે છે. કેટલાક લખનારાઓ મુજબ[2] **જોહાક જમશેદનો** ભાણેજ હતો, કેમકે તેની જે બહેન અરબસ્તાનના પાદશાહની રાણી હતી તેને પેટે તે અવતરેલો હતો. બીજાઓ **જોહાકની** નસલ **સિયામક** સુધી લઇ જાય છે. બીજાઓ મુજબ **જોહાક કૈયુમર્સથી** છઠી પહેડીએ થઇ ગયો હતો. "મુરૂજ-ઉર્ગ-જાહાબ" નામની કેતાબમાં લખ્યા મુજબ **જોહાકનો** બાપ **અર્દાદ** પાદશાહ **તેહમુરસના** બેટા **ફાર્સનો** બેટો હતો. પણ બુન્દેહેશ એ બાબતમાં અછો ખુલાસો આપે છે. તેમાં[1] જણાવ્યા મુજબ **જોહાક ગયોમર્દથી** ઉતરેલો હતો, અને તે આ રીતેઃ—ગયોમર્દ-માશ્ય-સિયામક-ફ્રવાક-(હુશંગનો ભાઇ)તાજ-વિરફસંગ-જૈનીગાવ-ખુતાસ્પ-**જોહાક.** એ રીતે જોતાં **જોહાક ખુતાસ્પનો** બેટો અને **ગયોમર્દથી** ૯ મી પહેડીએ ઉતરેલો હતો. તેના બાપનું અસલ નામ **ઉર્વતસ્પ** હતું, પણ તે ઉપરથી તે બિગડીને **ખુતાસ્પ** થયું;[2] અને આ છેલાં નામમાંના પહેલા અક્ષર **ખ** નો **મ** થયાથી અને છેલ્લો અક્ષર **પ** નિકળી ગયાથી **ફિર્દુસી જોહાકના** બાપનું નામ **મિર્તાસ** જણાવી ગયલો લાગે છે. **મિરખુંદ** મુજબ

---

૧. વંદીદાદ, પરગ૦ ૧, ફ૦ ૧૮.

૨. મીરખુંદ આ લખનારાઓનાં નામો નહિ આપતાં મોઘમ લખે છે.

૧ પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૬.

૨. જીવનજીઃ "વિશેષ નામોની ફરહંગ," બાબત 'ઝહાક.'

જોહાકનો બાપ હમીરનો એક પાદશાહ હતો, જેને આરબો **અલ્વાન** અને ઇરાનીઓ **મુ-દાસ**ને નામે ઓળખતા હતા. વળી તવારીખ-નવેશો એમ પણ જણાવી ગયા છે કે યહુદી લોકો પોતાની તવારીખમાં **નીમરૂદ**ને નામે જે પાદશાહ વિશે લખી ગયા છે તે **જોહાક**જ હતો.

તેનો બાપ ખોદાની રાહ ઉપર ચાલનાર હતો, જેથી ઉલટોજ માર્ગ **જોહાકે** પકડેલો જોઇ તે ખામણ દેતો હતો, જેથી કંટાળીને આ નાફરમાન બેટાએ પોતાના એક ઉસ્તાદની મારફતે તેનો તેને શિજીવ લીધો અને પોતે તેનાં રાજ્યનો ધણી થઇ બેઠો. **ફિર્દુસી** કથા લખે છે કે શેતાને[1] માણસનાં રૂપમાં દેખાવ દઇ **જોહાકને** તેના બાપનું ખૂન કરવાને લલચાવ્યો, જે વાત આગમજથી જાણ્યા વિના તેણે વચન આપેલો હોવાથી આ જબૂન કર્મ કરવાની તેને ફરજ પડી, કેમકે તેમ તે ન કરે તો તેનો પોતાનોજ જીવ જાય એવી શરત થઇ ચૂકેલી હતી. એ માટે **જોહાકે** ખોદાવેલા એક ઉંડા ખાડામાં પડી હાથ પગ ભાંગીને **મિર્તાસ** મરણ પામ્યો. કથા કહે છે કે આટલુંજ કરીને ઇબ્લીસ સંતોષ પામ્યો નહિ. તેણે **જોહાકને** હફ્ત-કેશવર જમીનનો પાદશાહ બનાવવાની લાલચ આપીને પોતે ફરમાવે તેમ ચાલવા શિખવ્યો. તે જમાનામાં રોટી અને ફળ ફળાદિનોજ ખોરાક જાણીતો હતો, પણ શેતાને જાત જાતનાં ગોસ્તનાં અને બીજાં સ્વાદિષ્ટ પકવાનો ખવાડીને આ બેવકુફ પાદશાહને તદન વશ કરી લીધો. તે ખુશીના આવેશમાં કબૂલ થયો કે આ નામીચો બાવરચી જે માંગે તે આપવાને પાદશાહ તૈયાર છે. ઇબ્લીસે એટલુંજ માંગ્યું. પાદશાહે પોતાની બંને ખાંધો ઉપર તેને એકેક બોસ્સો લેવા દેવો. **જોહાકે** આ હસી કહાડવા-જોગ માંગણીમાં અડચણ કશી જોઇ નહિ, પણ બોસ્સા લઇને ઇબ્લીસ ગેબ થયો કે તેજ વખતે દરેક ખાંધમાંથી એકએક કાળો જેહેરી સર્પ નિકળી આવ્યો અને તેઓ બંને પોતાની આસપાસ ખોરાકની શોધમાં **જોહાકને** પુષ્કળ કંટાળો આપવા લાગ્યા. આ નવાઇ જેવો બનાવ જોવા અને બની આવે તો તેની દવા કરવા માટે દેશ પ્રદેશથી હકીમો આવ્યા, પણ તેમની સર્વ તદબીર ફોકટ ગઇ.

આ બનાવથી પ્રજામાં પણ બહુ ખળભળાટ થઇ રહ્યો, પણ આ સર્પોનો નાશ કોઇ કરી શક્યું નહિ. અંતે એક વિદ્વાન હકીમ દૂરદરાજ દેશથી આવ્યો, જેણે ફરમાવ્યું કે પાદશાહ અગરજો દરરોજ બે માણસોનાં ભેજાં આ સર્પોને ખવાડશે તો તેઓ શાંત રહેશે અને **જોહાકને** હેરાન કરશે નહિ, કેમકે માણસનાં ભેજાં સિવાય બીજો કશો ખોરાક તેઓનો છેજ નહિ. આ ઇલાજ **જોહાકે** અમલમાં મૂક્યાથીજ તેનાં મનને હવે શાંતિ થઇ, પણ પેલા સર્પોની પિડા તે પોતાની ખાંધેથી દૂર કરી શક્યો નહિ. આ પછીજ **જોહાકે** ઇરાન ઉપર ચહડાઇ કીધી અને **જમશેદ**ને શિકસ્ત આપી, તેની પ્રજાને તથા લશ્કરને પોતાના ત્રાસ અને **જમશેદ**ની તુંદીને લીધે પોતાની તરફેણ ખેંચી લઇ તે પાદશાહને દેશેદેશ નાસભાગમાં નાખ્યો અને શેવટે તેને પકડીને તેનો જીવ પણ લીધો.

જોહાકની ખાંધ ઉપરની આ બે બલાઓની બિનો લખી જનાર **ફિર્દુસી** પહેલો નથી. તેની આગમજ **તબરી**એ એ હકીકત પ્રથમ જાહેર કીધેલી છે. હવે જ્યારે આમ માણસનાં ભેજાંનો ખોરાક આ સર્પોને શાંત રાખનાર જણાયો ત્યારે પ્રથમ પાદશાહે ફરમાવ્યું કે જેઓ બંદીવાન હોય તેમના જીવ લઇને તેમનાં ભેજાં સર્પોને પુરા પાડવાં. આથી શેહરે શેહરનાં કેદખાનાંઓમાંથી બંદીવાનોને લાવ્યા, અને એ રીતે પેલા કાળા નાગો રાજી રહ્યા અને **જોહાકને** કરાર વળ્યો. પણ કહે છે કે પાદશાહના બે મૂખ્ય બાવરચીઓ **અર્માઇલ** અને **કર્માઇલ** નામના હતા, તેઓ દરરોજ બેને બદલે એકજ કેદીનો જીવ લેતા અને બીજાને છોડી મૂકી એક છુપા માર્ગ વાટે બહાર હાંકી કહાડતા હતા. તેઓ એક

[1] આ શેતાન તે કોઇજ નહિ પણ માણસનાં મનનો સર્વથી બુરો વિચાર. બદમનશની એજ શેતાન છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ભેજાંને મેંઢાંની ચર્બી સાથ ભેળી પેલા અજદહાઓને તૃપ્ત કરતા હતા. પેલા બચી ગયલા ધણીઓ રાતની વેળાએ પહાડો અને જંગલો અને ગુફાઓમાં જઇ ભરાતા અને વસ્તીમાં કદી આવતા ન હતા, અને કહે છે કે આજે ઇરાનની સરહદ ઉપરનો કુર્દીસ્તાનનો મુલક વસાવનાર આ નાઠેલા કમબખ્ત ઇનસાનો હતા!

હવે ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર ઠરીઠામ થયા પછી, અને આ રીતે દરરોજ રૈયતોનાં ખૂનો રેડવાનો મામલો કેટલીક મુદ્દત સુધી ચાલ્યા પછી, કહે છે કે **જોહાકે** એક રાતે એક સ્વપ્નો દિઠો. આ વેળા તેના જુલ્મી અમલને ૨૦૦ વરસ થઇ ચૂક્યાં હતાં. ખ્વાબમાં તેણે એવું દિઠું કે ત્રણ લડવૈયા મર્દો તેના મેહલના દરવાજામાંથી અંદર દાખલ થઇ તેના ઉપર ધસારો કરે છે, જેઓમાંના બે પેહલવાની કદના છે અને ત્રીજો બાળક છે. આ બાળકે પાદશાહનાં માથાં ઉપર સોટો લગાવ્યો, અને પછી તેના બેઉ સોહબતીઓએ તેને જમીન ઉપર પટકીને તેને ચામડાંના પટાવડે ઝીકડી લીધો અને તેના હાથો બાંધ્યા. પછી તેની ગર્દન ઉપર બાગદોર બાંધી, અને તે વડે તેને ધસડતા ધસડતા દેમાવંદ પહાડ તરફ લઇ ચાલ્યા.

આ ભયંકર ખાબ જોતાંજ **જોહાક** એક જબરી ચીસ પાડીને બીદાર થયો. તેને ભારી ધાસ્તી લાગી હતી, જે તેના નજદીકના ખિદમતગારો પણ શાંત કરી શકયા નહિ. આખી રાત બેચેનીમાં ગુજાર્યા બાદ બામદાદે પાદશાહે મોબેદો યાને સેતારેશનાસોને બોલાવી પોતાના ખાબનો ભેદ પુછયો. તેઓ સઘળી બિના સાંભળી લઇ કેટલોક વખ્ત સુધી તદન ચૂપકીદા રહ્યા. તેઓની જવાબ આપવાની કે ખોલાસો કરવાની હિમત ચાલી નહિ. તેઓએ જોઇ લીધું કે **જોહાકના** જુલ્મી અમલનાં શેવટની શરૂઆત થઇ ચૂકી છે. અંતે તેઓમાંનો એક બીજાઓ કરતાં વધારે હિમતવાન હતો તેણે કહ્યું કે—"**જમશેદ** પાદશાહનો એક નબીરો **ફરેદુન** નામનો પેદા થનાર છે, તેનાથી પાદશાહને હલાકી પહોંચે એ બનવાંજોગ છે, કેમકે તે રાજ્યના કોઇ ભાગમાં સત્તા મેળવશે એમ જણાય છે" **જોહાકના** પુછવાથી મોબેદોએ જણાવ્યું કે **જમશેદનાં** ખૂનનો કીનો તેનાં વંશનો આ જવાન નબીરો લેશે. આ ખોલાસા પછી તે જાલેમ પાદશાહની હાલત ઘણી અતંગ થઇ પડી. તેણે ઉંઘ અને ભુખ છોડી દીધી અને ગમગીનીમાં ગર્ક ગયો. તેની આકેબત હવે નજદીક હતી.

ફસલ ૨—"પેહલવાની ખાનદાનનો ફરેદુન."[1]

જોહાકના ઇરાનખાતેના અત્યાર સુધીના અમલમાં તેની તમામ પ્રજા દુખી થઇ ચૂકી હતી. **જમશેદના** વખ્તમાં જે આબાદાની અને ખુશહાલી પ્રગટી નિકળી હતી તે આ વખ્તે તમામ ગૂમ થઇ ગઇ હતી, અને તેમને બદલે જુલ્માત, ફેસાદ, ખૂનરેજી, કકળાટ લૂટફાંટ અને લડાઇ ચોતરફ ફરી વળ્યાં હતાં. દેશમાંથી સુલેહ સંપજ તદન જતી રહી હતી. વળી પ્રદેશી પાદશાહે જુની દીનઆઇન તર્ક કરી પોતાની નવી પ્રદેશી દીન દાખલ કરવાથી પ્રજામાં બેદિલીનું નવું મોટું કારણ મળ્યું હતું. પાદશાહ અને તેના દરબારીઓ અઘટિત મોજમજાકમાં તથા નીતિભ્રષ્ટ અને પાપી કામોમાં સદા ચકચુર રહેતા હતા. જે કાંઇ દેશનું અને દેશીઓનું પવિત્ર હતું તે સર્વનો તેણે ભંગ કીધો, અને નિર્દોષની કતલ ચલાવવામાં તેણે મોજ માની લીધી. આ સઘળાંથી કંટાળીને જીવ પર આવેલી પ્રજાને પાદશાહની આકેબતની ઉપલી ખબર ઘણીજ ધીરજ આપનારી થઇ પડી. તે બહુ ઇંતેજારીથી **ફરેદુનને** આવી પુગવાની વાટ જોવા લાગી.

પણ **ફરેદુને** હજી જન્મ લીધો ન હતો. તેના જન્મની કહાણી રસીલી છે. ૧૬ વરસનો થયો ત્યારે તેણે **જોહાક** ઉપર કીનો લેવાની તલબ કીધી, અને એ મુદતમાં આ જાલેમ પાદશાહ ઘણો લેવાતો ચાલ્યો. તેને હરવડી **ફરેદુનના**

૧. ઇજરને: હા ૯, ફ૦ ૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આવી પુગવાનો ભય હતો, જેથી તેનો સ્વભાવ પાજી અને ચિરડાઉ થઇ ગયો હતો. તે શરીરે ગળાતો ચાલ્યો હતો અને આખા દેશમાં **ફરેદુન**ના આવી પુગવાની વકી રખાતી જોઇને બહુ ઉદાસ રહેતો હતો. એક દિને સર્વ અમીર ઉમરાઓ અને દાના આદમીઓની મજલેસ બોલાવીને તેણે પોતાનો ભય ખુલ્લો કીધો, અને એક લશ્કર ઉભું કરવાનો હુકમ આપ્યો. આ વખ્તે ઇરાનમાં **કાવે** નામે એક લુહાર (આહંગર) વસતો હતો, જે મજબૂત બાંધાનો અને બાહદુર તનનો હતો. તેનું કુટુંબ મોટું હતું, જેમાંના બે બેટાઓને કાપી નાખીને તેમનાં ભેજાં **જોહાક**ના સર્પોને ખવાડવાની વારી આવી. આથી **કાવે**એ બહુ ઉસ્કેરાઇને પાદશાહની દરબારમાં જઇ જુલ્માતની ફરિયાદ ઉઠાવી, જે ઉપરથી **જોહાકે** તેના બંને બેટાઓને છોડી મૂકવાનો હુકમ આપ્યો ખરો, પણ પોતાની તરફની વફાદારી બતાવનારી પ્રજાનાં નામો લખી લેવા માટે પોતે એક મેહજર બનાવ્યો હતો તેમાં એક વફાદાર રૈયત દાખલ **કાવે**નું નામ લખ્યું. આથી તો તે બાહાદુર લુહાર વધારે ઉસ્કેરાયો અને બીજા દરબારીઓનાં પણ **જોહાક**થી દિલ ફેરવવાની તજવીજ કીધી. તેણે પેલો મેહજર સહી કર્યાવિના ધિક્કારથી ફાડી નાખ્યો. તેણે હવે પ્રજાનાં લોકોમાં ઉસ્કેરણી ચલાવી અને થોડાં થોડાં કરીને આસ્તે આસ્તે ઘણાં માણસો તેના વિચારને મળતાં થઇ પાદશાહના જુલ્માતની સામે થવાને કબૂલ અને તૈયાર થયાં. તેઓ સઘળાં ઇનસાફ અને દાદના પોકાર ઉઠાવવા લાગ્યાં. તેણે પોતાના ભાલાની ટોચ ઉપર પોતાના લુહારનાં ધંધાને લગતું ચામડાનું મોજું હતું તે લટકાવ્યું, અને આ નવાઇ જેવો ઝુંડો ઉઠાવી જેમ તે આગળ વધ્યો તેમ લોકોનું ટોળું પણ તેની સાથ ચાલવા લાગ્યું. જેમ જેમ તેઓ શેહેરના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં, અને પછી એક શેહેરમાંથી બીજાં શેહેરમાં ગયા, તેમ તેમ લોકોની સંખ્યા આ ઝુંડા હેઠલ વધતીજ ચાલી.

કાવે ઇસ્ફહાનનો રહેવાસી હતો, માટે પ્રથમ તેણે પોતાના સાથીઓ જોડે ત્યાંના હાકેમને પકડી તેનો જીવ લીધો અને ત્યાંનો ખજાનો હાથ કીધો. ત્યાંથી તે અહવાજ ચાલ્યો, જ્યાંના હાકેમોની પણ એવીજ અવસ્થા કરીને તથા ઇરાક અને પાર્સમાં એજ રીતે પોતાનો દસ્ત બેસાડીને, તેમજ વળી **જોહાક** તરફનાં લશ્કરોને શિકસ્ત આપીને તે આગળ વધ્યો. તેને ખબર મળી કે **જોહાક** આ વખ્તે દેમાવંદ અને તબ્રસ્તાનની સરહદ ઉપર **ફરેદુન**ની શોધમાં ગયલો છે. આ ઠેકાણે તેની જોડે લડાઇ કર્યા આગમજ **કાવે**એ પોતાનાં લશ્કરના વડાઓ અને અમીર ઉમરાઓ સાથ મસ્લત ચલાવી પોતાને માથે એક રાજ્યનો વડો મુકરર કરવા ચાહ્યું. તેઓ સર્વેએ તેનેજ પોતાનો પાદશાહ નેમવાની ખુશી દેખાડી, પણ **કાવે** પોતે પાદશાહી ખાનદાનનો નહિ હોવાથી તેણે આ માન ઉપકાર સાથ ના પાડ્યું. આ તકરારનું શેવટ એમ આવ્યું કે **ફરેદુન** જે **જોહાક**ના જુલ્માતને લીધે રએ તરફ નાસી ગયો હતો તેને શોધી કહાડવો. આ ઠરાવથી સઘળા ખુશહાલ થયા. **ફરેદુન** બાબે સર્વ કોઇને ખબર હતી, અને તેથી તેને આવી પુગવાની તેઓ બહુ ઇતેજારીથી વાટ જોતાં હતાં, એટલામાટે **કાવે** આહંગરે પોતાના સાથીઓને ઉશ્કેર્યા કે "ચાલો આપણે હવે જઇને **ફરેદુન**ને શોધી કહાડિયે, તેને મળિયે, અને **જોહાક**ના જુલ્માતમાંથી છુટિયે."

ફરેદુન ક્યાં હતો તે કોઇ જાણતું ન હતું; પણ જ્યાં એક દેશહિતકારી જોશપર ચહડેલું ટોળું ઇનસાફની શોધમાં જુલ્માતને તોડવા નિકળ્યું હોય ત્યાં તે પોતાનું કામ પાર પાડવામાં હમેશ ફતેહ પામ્યા વિના રહેતું નથી. **કાવે** અને તેનું લશ્કર ખોળ કરતાં અને ખબર કહાડતાં અલબોર્જ પર્વત તરફ જઇ લાગ્યા, અને ત્યાં ૧૬ વરસના એક જવાનને દેખી **કાવે** તરત ચેતી ગયો કે **ફરેદુન** તેજ હોવો જોઇયે; અને ખરેખર **ફરેદુન** તેજ હતો, જેને મળી પોતાની સર્વ ધારણાઓ જાહેર કરી પેલાં નાનકડાં દેશહિતકારી ટોળાંએ તેને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પોતાનો સરદાર અને પાદશાહ એક અવાજે નકી કીધો, અને **કાવે**ને સપેહસાલાર ઠરાવીને જલદીથી શત્રુ સામે લડાઇ લઇ જવાની મરજી દેખાડી. અને એ મરજીને આધિન થવાને **ફરેદુન** એકદમ તૈયાર થયો. તેને ખુશહાલ અને ઉલટમંદ દિલથી વિદાય થતો જોઇને તેની માતા **ફરાનક**ની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં, જેણીએ તેને રજા આપતાં ખોદાતાલા પાસે આશીર્વાદ માંગ્યા અને પોતાના બાળકની ફતેહની બક્ષેશ ચાહી. **ફરેદુન** પોતાના બંને વડા ભાઇઓને પણ પોતાની જાડે લશ્કરમાં લઇ ચાલ્યો. તેની ઇચ્છાથી **કાવે**એ એક લોખંડનો ગુર્જ બનાવ્યો, જેનું માથું ગાયની શિકલનું હતું. પોતાની પરવરશી ત્રણ વરસ સુધી **પૂરમાય** નામે ગાયે કીધી હતી તેની યાદગારીમાં **ફરેદુને** ગુર્જની આ શિકલ પસંદ કીધેલી હોવી જોઇયે. **જોહાક**નાં પાયતખ્ત તરફ ચહડી જતાં માર્ગમાં એબાદતગાહ હતી, જયાં **ફરેદુને** પરવરદેગારની બંદગી કરી પોતાની ફતેહ ચાહી.[1]

આ ફતેહ **ફરેદુન**ને મળી, પણ તે મળે તે આગમજ તે જીવથી જતો જરામાં બચી ગયો હતો. **ફિર્દુસી** લખે છે કે તેના બે ભાઇઓ **કયાનુશ** અને **પૂરમાયેહ** (બુન્દેહેશ મુજબ **બર્માયુન** અને **કતાયુન**)ને પોતાના આ નાના ભાઇનો દહાડો ફરી ગયલો જોઇને અદેખાઇ લાગી, અને એ બુરા આતશની આગ નહિ ખમાયાથી તેઓએ એક દિને **ફરેદુન**ને સુતેલો જોઇ તેનાં માથાં ઉપર એક ભારી પથર ગબડાવ્યો. પણ એજ વખ્તે તે જવાન જાગી ઉઠયો, અને પથરથી તેનું માથું છુંદાઇ જાય તે આગમજ તે છટકી ગયો. આ કામ કોણનું હતું તે તેણે જોઇ લીધું, પણ તેટલામાટે પોતાના ભાઇઓને કશો ઠપકોબી નહિ આપતાં તેણે તેમના અધિકાર વધારી આપ્યા.

ફરેદુનની લશ્કરી કુચનો રસ્તો પહાડોમાંથી હતો. **કાવે** તેનો રાહબર અને સલાહકાર હતો. જયારે તેઓ તીર અથવા દજલા (આજની ટૈગ્રિસ) નદીને કાંઠે જઇ પુગ્યા ત્યારે એ પાણી પસાર કરવા માટે તેમને હોડી મળી શકી નહિ. પણ આથી હિમત નહિ હારતાં **ફરેદુને** પોતાનો ઘોડો પાણીમાં ઝોંકાવ્યો, અને તેનું જોઇને તેની આખી ફોજે પણ તેમજ કીધું. તેઓ સહીસલામત બીજે કાંઠે જઇ પુગ્યા, અને ત્યાંથી **જોહાક**ના બએત-ઉલ-મુક્કદસ, જેને પેહલવીમાં કુનુક-દુજમોકત કહે છે તે મેહેલ તરફ ચાલ્યા. એ મેહેલ **જોહાકે** પોતે બાંધ્યો હતો, જેનો મિનારો એટલો ઉંચો હતો કે ઘણા મૈલ ઉપરથી તે દેખાતો હતો. જે જે શત્રુઓ સામે થયા તે સર્વનાં માથાં **ફરેદુને** પોતાના ગુર્જવડે ભાંજી નાખીને આ મેહેલ જપ્ત કીધો, અને પાદશાહ **જમશેદ**ની બે બહેનોને **જોહાકે** કેદ કીધી હતી, તેમનો છુટકારો કીધો. તેઓ **શેહેરનાજ** અને **અર્નવાજ** નામની હતી. આમ કરીને **ફરેદુન** પોતાના શત્રુનાં ખાલી તખ્ત ઉપર ચહડી બેઠો. આ સઘળું **જોહાક**ની ગેરહાજરીમાં બન્યું હતું, કેમકે એ વેળા પાદશાહ હિંદુસ્તાન તરફ **ફરેદુન**ની પોતાનીજ શોધમાં મોટું લશ્કર લઇ ગયો હતો. ત્યાં જવાની તેની બીજી મતલબ તે દેશ ખાતેથી નવા હુનરો શિખી આવવાની અને તેમની મદદથી **ફરેદુન**ને પકડવાની હતી. પણ તે આગમજ તો તેનાં તાજ અને તખ્ત તથા ખજાનાનો કબજો તેના શત્રુના હાથમાં ગયાની ખબર મળતાંજ **જોહાકે** લશ્કર સાથ પાછા ઇરાન જઇ ફરેદુન સામે લડવાનો ઇરાદો કીધો. પણ તેની ફોજે તેનાથી તદન કંટાળી ગઇ હતી માટે તેઓએ તેની સરદારી કબૂલ નહિ રાખતાં બલવો ઉઠાવ્યો અને **ફરેદુન**ને મળી જવાનું જાહેર કીધું.

જોહાકે હવેજ જોયું કે તેના ઉપર કીનો લેવાયો ખરો, તેણે લશ્કરના હાથ ઉપર અપમાન ખમવા કે બેજાન થવાનું પસંદ કીધું નહિ. તેણે એકલે હાથેજ પોતાના લાંબા વ-

૧. ગોશ યશ્ત, ફ૦ ૧૩થી ૧૫; રામ યશ્ત, ફ૦ ૨૩ થી ૨૫; અષિ યશ્ત, ફ૦ ૩૩ થી ૩૫. આ અને એવીજ બીજે ઠેકાણે જણાવ્યા મુજબ ફરેદુને જોહાકને મારી દુનિયાને આબાદ કરવાની બક્ષેશ માંગી હતી અને તે તેને મળી હતી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ખ્તના શત્રુને નજરે જોઇ તેના ઉપર વેર લેવાનો કસ્દ કીધો, અને મંજલ કાપતો એક લોજ તે પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે જઇ પુગ્યો. ત્યાં તેણે **ફરેદુનની** છાવણી દીઠી. તે તેનું ખૂન કરવા આવ્યો હતો, અને તેથી તેને એકલો જોવા ઇછતો હતો. પણ તેણે ઉંચી જગા ઉપરથી નજર કીધી તો તે જવાન પાદશાહ તો **શેહરનાજ** સાથ વાતે વળગેલો બેઠો હતો. આથી **જોહાકની** આંખમાં અદેખાઇ અને કીનાનો આતશ વધારે જોરથી સળગ્યો. તે મેહલ ઉપર ચહડયો, અને **ફરેદુનનો** જીવ લેવાના ઇરાદાથી તેણે હાથ ઉઠાવ્યો. પણ એજ વખ્તે કાંઇ ગોંધાટ થવાનો સાદ સાંભળી તે જવાન પેહલવાને પોતાનો ગાવ્યાની ગુર્જ મેહલમાં પેસનાર ચોરનાં માથાં ઉપર લગાવ્યો. આ વેળા રાતની હતી, અને **ફરેદુનને** ખબર ન હતી કે **જોહાક** તેનો જીવ લેવા આવ્યો હતો. **ફરેદુન** તેને ચોર સમજીને બીજો ગુર્જ લગાવવા જતો હતો એટલામાં, કહે છે કે, એક ગેબી આવાજે તેને રોકયો, આ બદમાશ કોણ છે તેની ખબર આપી, અને તેનો વખ્ત હજી આવ્યો નથી એમ કહી તેને દેમાવંદ પર્વતના ગારમાં કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો. **ફરેદુને** આમ કીધું, અને કથા છે કે **જોહાક** હજી સુધી કેદી હાલતમાં ત્યાં પડેલો છે![1]

પણ **મિરખુંદ** અને બીજા તવારીખનવેશો **ફિર્દુસીના** આ હેવાલ સાથ એકમત થતા નથી. તેમના જણાવ્યા મુજબ **જોહાક** કંઇ હિંદુસ્તાન તરફ ગયો ન હતો, પણ તબ્રસ્તાન અને દેમાવંદ તરફ હતો; તેનું લશ્કર કંઇ એકદમ બેદિલ થઇ ગયું ન હતું, પણ તેની જોડે રહી **કાવે** સામે લડયું હતું; અને **જોહાક** કંઇ લશ્કરથી છુટો પડી એકલો પોતાનાં પાયતખ્ત તરફ ગયો યા મેહલમાં **ફરેદુનને** હાથે જખમી થયો ન હતો, પણ લડાઇમાં માર ખાઇ નાઠા પછી તેને પકડીને **ફરેદુન** આગળ લાવ્યા હતા, જે પછીજ તેનાં માથાં ઉપર ગુર્જનો ફટકો પડયો હતો. તેનો એકદમ જીવ નહિ લેતાં તેને ચામડાંના પટાવડે બાંધીને દેમાવંદના ઉંડા ગારમાં કેદ કરવાની બિના તો સઘળા તવારીખનવેશો કબૂલ રાખે છે. એકલો **તબરી** એમ કહે છે કે **જોહાકને** મારી નાખવામાં આવ્યો હતો. "તારીખે માઅજમ"માં જણાવ્યા મુજબ **ફરેદુનની** આગમજ **કાવે** સાથની લડાઇમાંજ માર ખાઇને નાઠા પછી **જોહાક** ફરીને દેખાયોજ ન હતો.

૧ કહે છે કે કેયામત વેળા પેહલવાન કેરશાસ્પ સજીવન થઇને જોહાકને જીવથી મારશે.

અવસ્તા મુજબ **જોહાક** ઘણોજ બુરો પાદશાહ હતો, અને તેટલામાટે જેમ બીજા પાદશાહોને તેમની બંદગીમાં માગેલી ભલી મુરાદો મળી હતી તેમ **જોહાકની** માંગણી મુજબ તેને કશું મળ્યું ન હતું. તેણે ઇરાનના પાદશાહોને મળતું ખોરેહ અથવા નૂર મેળવવાની કોશેશ[1] કીધી હતી; તેણે આ દુનિયાના સાત ખંડોને માણસ વિનાના ઉજડ કરવા માંગ્યા હતા,[2] ઇત્યાદી; પણ એઓમાંનું તેને કશું મળ્યું તો નહિ પણ તે અંતે **ફરેદુનના** હાથ ઉપર સપડાયો. એ બાબતમાં એક ઠેકાણે[3] લખતાં **જોહાક** કેવો હતો તેની થોડા શબ્દોમાં અછી ગણના કરી છે. તેમાં તેને ત્રણ મહોડાંનો, ત્રણ માથાંનો, છ આંખનો, હજાર યુક્તિવાળો, પુષ્કળ જોરાવર, આબાદ મુલકોમાં નુકસાન પહોંચાડનાર એક દરૂજ અને દુર્વંદ કહ્યો છે. વળી કેટલેક ઠેકાણે તેને ત્રણ જુબાનનો અને બુરી દીનવાળો[4] કહ્યો છે અને તેનું અસલ વતન બાબુલ યાને બેબિલન હોય એમ જણાવ્યું છે.[5]

૧ જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૪૯, ૫૦

૨ આવાં યશ્ત, ફ૦ ૩૦.

૩ ઇજશ્ને, હા ૯, ફ૦ ૮.

૪ જમ્યાદ યશ્ત તેમજ આવાં યશ્ત.

૫. આવાં યશ્ત મુજબ જોહાકે આવાં ઇજદની બંદગી બાબુલ મુલકમાં કીધી હતી, અને હફતકેશ્વર જમીનને જીતી લેવાની ઉમેદ ચાહી હતી. આ તેની ઉમેદ જમશેદ ઉપર ચહડાઈ લઈ જઈ તેનો મુલક જીતી લીધા આગમજ કીધેલી હોય તો જોહાક બાબુલનો હાકમ ઠરે. તેની ૧૦૦૦ વરસની પાદશાહી બાબે, તેમજ તેને ઉપર મુજબ બુરો ચિતારવા બાબેનો ખોલાસો અમે એક જુદાંજ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૦.

ફરેદુન.

નામ—અવસ્તા: થ્રએતઓન. **જમાનો**—શુમારે ઇ. પૂ. ૩૪૪૦ (?)

પેહેલવી : ફ્રેતૂન. **અમલ**—૫૦૦ વરસ. (?)

ફારસી : ફરેદુન.

૧. ફરેદુનનું ખાનદાન—તેના બાપનાં નામ બાબે ભૂલ—જમશેદ પછી દશમી પહેડીએ ફરેદુન—તેના બાપદાદાઓની ભરવાડી જીંદગી—આથ્વ્યાન ખાનદાન—ફરેદુનની દુખમળ હાલત વેળા પડેલા હાદેસાની કહાણી.

૨. ફરેદુન બાબે ફિર્દુસીની સ્તુતિ—પાદશાહ એક વૈદરાજ દાખલ—થ્રીત અને થ્રએતઓન—શું ફરેદુન તેજ બૈબલનો નિમરૂદ?—જશને મેહરંગાન—કાવેની મોટી ફતેહો—દરફશે કાવાની—કાવેના બેટાઓ—કેરશાસ્પ અને નરીમાન—તેમની લડાઈઓ અને ફતેહો.

૩—કેરશાસ્પનું ખાનદાન—અવસ્તામાંથી મળતું તેનું બયાન—તેને મળેલું નૂર—જમશેદ અને ફરેદુનનો વંશજ—કેરશાસ્પ ફરેદુનના જમાનામાં થઈ ગયો નથી—તેણે મારેલા દૈત્યો—તેનો ભાઈ અને બાપ—તેના ખાનદાનીઓ.

૪—ઈરજ—તેના બે ભાઈઓ—મુલુકોની વહેંચણી—તુર અને સેલમની અદેખાઈ—તુરનો ધમકીનો પેગામ—ઈરજ ઈરાનનું રાજ્ય ભાઈઓને આપી દેવાને કબૂલ થાય છે—તુરાની દરબારમાં તેનું ખૂન.

ફસલ ૧—"ફરૈદુને ફર્રોખ."[1]

ફરૈદુન બાબે અવસ્તામાંથી **જમશેદ**ના જેવું કશું દાસ્તાન મળતું નથી. વંદીદાદમાં તો તેને પાદશાહ દાખલ પણ ઓળખાવ્યો નથી. તે ઉપરથી એટલુંજ જણાય છે કે તે વરેન યાને આજના ઘીલાન પ્રાંતમાં જન્મ્યો હતો અને તેણે **જોહાક (અજીદહાક)**ને માર્યો હતો.[2] આ ઠેકાણે **ફરૈદુને** પોતાના શત્રુને માર્યો હશે, પણ એજ પ્રાંતમાં તેનો જન્મ થયો હતો એમ જણાતું નથી. એજ રીતે રામ[3] અને અષી[4] યસ્તો ઉપરથી પણ એવોજ સાર નિકળે છે. આ યસ્તો ઉપરથી એવું પણ જણાય છે કે વરેન **ફરૈદુન**ની બંદગી માટેની જગા હતી; કેમકે **જોહાક**ને મારવા માટે રામ અને અષી ઇજદો કને તેણે એ ઠેકાણે બંદગી કરીનેજ મદદ માંગી હતી. આવાં યસ્ત ઉપરથી પણ એવોજ ખોલાસો મળે છે.[5] આ સઘળા યસ્તો ઉપરથી વળી એમ પણ જણાય છે કે **ફરૈદુન** એક બાહદુર ખાનદાનનો નબીરો હતો, અને તે આથ્વ્ય યાને આત્બીનનો ખાનદાની પુત્ર હતો. સાધારણ રીતે તેના બાપનું નામ 'આથ્વ્યાન' કહેવાય છે તે ભૂલ છે; કેમકે આથ્વ્ય તેના બાપનું નહિ પણ તેનાં ખાનદાનનું નામ દિસે છે. ઇજંશ્ને ઉપરથી એમ જણાશે કે **ફરૈદુન**ના બાપનું નામ આથ્વ્યાનજ હતું.[6] પણ ત્યાં જે શબ્દરચના છે તે ઉપરથી ખુલ્લું દિસે છે કે એ ઠેકાણે 'આથ્વ્યાન' એક પુરૂષ નહિ પણ ખાનદાનનાજ અર્થમાં વપરાયલું નામ છે. આ બિનાને બુન્દેહેશ અને બીજી દલીલો ઉપરથી ટેકો મળે છે. ફરવરદીન યસ્તમાં અસલી નામીચા પાદશાહ પેહલવાનો વગેરેની ફ્રવષિને યાદ કીધી છે ત્યાં તેને "આથ્વ્યાનનો પવિત્ર **ફરેદુન**" કહ્યો છે.[7] એ રીતે અવસ્તામાંથી **ફરૈદુન**ના બાપનાં નામ બાબે ખાતરીપૂર્વક કશું મળતું નથી; પણ બુન્દેહેશ ઉપરથી ખા-

---

૧. ફિર્દુસી.

૨. વંદીદાદ, પરગ૦ ૧, ફ૦ ૧૮.

૩ ફ૦ ૨૩–૨૪.   ૪ ફ૦ ૩૩–૩૪.

૫ ફ૦ ૩૩.

૬ ઈજ.શ્ને, હા ૯, ફ૦ ૭.

૭ ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૧૩૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તરી થાય છે કે આથ્વ્યાન તેના બાપનું નામ નહિ પણ તેના ખાનદાનનું નામ હતું, જે બાબે આપણુ જલદીથી ખોલાસાવાર સમજણુ લઇશું.

વેદમાં 'આથ્વ્ય'ને મળતું 'આપ્ત્ય' નામ મળે છે, અને ત્યાં વળી **ત્રૈતન** નામના એક લડાયક દેવતાનું પણ નામ મળે છે. **આપ્ત્ય**ના બેટા દાખલ **ત્રીત** નામે ધણીને જણાવ્યોછે, અને **ત્રીત**ને ઉપલા **ત્રૈતન**તન સાથ ભેળી દેવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરથી પણ આપણુને એવું સમજાવવાની તજવીજ થઇ છે કે જેમ **ત્રૈતન આપ્ત્ય**નો બેટો હતો. તેમ **ત્રૈતન**ને મળતો **થ્રએતઓન (ફરૈદુન) આપ્ત્ય**ને મળતા **આથ્વ્ય**નો બેટો હતો. પણ એ સઘળી તકરાર ગમે એવી સફાઇદાર લાગે છે તે છતાં તે ખરી નથી. **ફિર્દુસી**એ **ફરૈદુન**ને **આબ્તીન**[1]નો બેટો લખ્યો છે તેમાં તેની કશી કસુર નથી, કેમકે અવસ્તાનાં લખાણ ઉપરથી પાછળા જમાનાના ઇરાનીઓ ભોળવાયા હોય એ બનવાજોગ છે; તો જોકે આપણે ઉપર જોયું તેમ અવસ્તામાં **ફરેદુન**ને **આથ્વ્ય**નો બેટો કહ્યો નથી. વળી આપણા આ શાયરના જણાવ્યા મુજબ **આબ્તીન** પાદશાહ જમશેદની ઓલાદનો હતો, જેની બાયડી **ફરાનક** પાદશાહ **તેહમુરસ**નાં વંશની હતી.

હવે આ **આબ્તીન** કોણુ હતો? **ફિર્દુસી** તેને **જમશેદ**ની ઓલાદનોજ નહિ પણ તેનો પોતાનો બેટો ગણાવે છે, જે બિના કેવળ અશક્ય છે. એક બીજી કેતાબ "મરૂજ-અજ્જાહબ"માં લખ્યું છે કે **ફરેદુન જમશેદ**ના બેટા **અફ્ફીયાન**નો બેટો હતો. આ વાત **મિરખુંદ** ખરી માને છે, તો જોકે તે કહે છે કે બીજી તવારીખોમાં આ બંને વચે આઠ પહેડીઓ થઇ ગયલી જણાવી છે. આ "બીજી તવારીખો" કઇ હશે તે જણાતું નથી, પણ એ તવારીખોમાં જે અનેક પહેડીઓ માટે જણાવ્યું છે તે ખરૂં દિસે છે. કંઇજ નહિ તો તે લખાણોને બુન્દેહેશથી મજબૂત ટેકો મળે છે. બુન્દેહેશ **ફિર્દુસીથી** જુદુંજ કહે છે, જેમાં જોકે **ફરેદુન**ને **જમશેદ**ના ખાનદાનનો અને તેનાથી ઉતરેલો કબૂલ રાખ્યો છે, તોપણ **ફિર્દુસી** લખે છે તેમ તેને **જમશેદ**નો નબીરો જણાવ્યો નથી. તે **જમશેદ**ની ઓલાદનો હતો, અને તેની છેક દશમી પહેડીએ તેનો જન્મ થયો હતો તે આ રીતે:—

(૧) **યિમ (જમશેદ)**
|
(૨) વનફ્રોકગાન આસ્પીયાન
|
(૩) રમક-તોરા આસ્પીયાન
|
(૪) ગેફ્ર-તોરા આસ્પીયાન
|
(૫) સ્પેત-તોરા આસ્પીયાન
|
(૬) સીયાક-તોરા આસ્પીયાન
|
(૭) બોર-તોરા આસ્પીઆન
|
(૮) સોક-તોરા આસ્પીયાન
|
(૯) પૂર-તોરા આસ્પીયાન
|
(૧૦) ફ્રેતૂન આસ્પીયાન

આ સઘળાઓ છેક **ફ્રેતૂન**થી **યિમ**ના બેટા **વન ફ્રોકગાન** સુધીના સઘળા બાપદીકરાઓ 'આસ્પિયાન'ની અટકથી ઓળખાયા છે, જે વિશેષણ અવસ્તાના **આથ્વ્યાન** નામ ઉપરથી અપભ્રંશ થયલું છે. 'આથ્વ્યાન' શબ્દ ઉપરથી સાધારણ રીતે એમ બોલાય છે કે **ફરૈદુન**ના બાપનું નામ આથ્વ્યાન હતું; પણ ખરૂં જોતાં તો આ એ પાદશાહના બાપનું નહિ પણ ખાનદાનનું નામ છે, કેમકે ઉપર કહ્યું તેમ સઘળા ખાનદાનીઓ એજ નામે ઓળખાયા છે. અગરજો 'આથ્વ્યાન' માણસનું નામ હોય તો **ફરૈદુન** અને તેની આગમજની આઠ પહેડીવાળાઓબી 'આસ્પીયાન' ગણાયા છે તેનો શો ખોલાસો? શું એ સર્વેનો બાપ એકજ હતો? ખરી વાત એ દિસે છે કે **જમશેદ**નો બેટો **વનફ્રોકગાન** 'આથ્વ્ય'

૧ અવસ્તાના 'આથ્વ્યાન' ઉપરથી અપભ્રંશ થયલા 'આત્બીન'નું વધારે બિગડેલું રૂપ 'આબ્તીન.'

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતો, અને તેના ઉપરથી તેનું ખાનદાન આથ્વ્યાનને નામે ઓળખાયું છે, જેમાં ૯ મી પહેડીએ **ફરેદુન** અવતર્યો હતો. અવસ્તામાં **ફરેદુન**નું નામ **થ્રએતઓન** લખ્યું છે, જેને આથ્વ્યનાં ખાનદાનનો એક નબીરો કહ્યો છે, અને તે ઉપરથીજ શાહનામામાં **ફિર્દુસી**એ તેને **આબ્તીન**નો બેટો ગણાવવાની ભૂલ કીધી છે. ખરૂં જોતાં **ફરેદુન** (આબ્તીન નહિ ઘણુ) **આત્બીન**નો બેટો નથી પણ તેનો વંશજ છે, અને **જમશેદ**ના બેટાનો બેટો નથી પણ **જમશેદ** પછી ૧૦ મી પહેડીએ આવે છે.[1] **ફરેદુન**ના ઉપલા સઘળા નેયાગાનોએ પહાડોમાં ભરવાડ જેવી જીંદગી ગુજારેલી જણાય છે. એક લખનાર[2] ના જણાવ્યા મુજબ **ફરેદુન**ના વડિયલો **જોહાક**ના જુલમથી નાસીને માજન્દરાનના ભરવાડોની સાથે પોતાની જીંદગી ગુજારતા હતા. આ બિનાને બુન્દહેશ-માં ગણાવેલાં દશ પહેડીવાળાઓનાં ઉપલાં નામોથી ટેકો મળે છે, જેઓ બે જુદી જુદી ભાષાના શબ્દોથી બનેલાં લાગેછે. "તોરા" નો અર્થ ગાયઢોરનો થાય છે અને તેટલા માટે **પૂર તોરા** એટલે 'ભરપુર ગાયઢોરવાળો,' **સોક તોરા** એટલે 'ઉપયોગી ઢોરઢાંકવાળો,' **બોર તોરા** એટલે 'બદામી રંગના બળદ-વાળો,' અને એજ મુજબ બાકીનાં નામોના અર્થ કાળા, સફેદ રૂંવે બળદવાળો અને 'બળદોનાં ગોવાળાંવાળો' એવો થાય છે.

એ રીતે ત્યારે **ફરેદુન**નો મૂળ નેયાગાન મહાન પાદશાહ હતો પણ તેના બાપબપાવા તો ગમે એવાં નામીચાં ખાનદાનના અને બાહદુર બુનીયાદના હોવા છતાં ભરવાડી જીંદગી ગુજારનારા હતા, જેઓ રાજ-તાજ ખોહીને આ મુફલેસ હાલતમાં આવી પડયા હતા. તેઓની **જમશેદ** પછી દશ પહેડી થઇ હતી, અને તેટલી મુદતમાં તેઓ રાજતાજ તો ખોહી બેઠા હતા, પણ રફ્તે રફ્તે તેમની ભરવાડી હાલત ઘણી સુધરતી ચાલી હતી. જોકે બુન્દહેશ મુજબ **ફરેદુન**ના બાપનું નામ **પૂરતોરા** આસ્પીયાન અથવા આથ્વ્યાનના ખાનદાનનો **પરગાઓ** હતું, તોપણ **ફિર્દુસી** અને તેને પેગળે ચાલનારા મહમદિયાન તવારીખનવેશોએ મૂળ ખાન-દાનીનુંજ નામ **ફરેદુન**ના બાપને આપી દીધું છે, અને અવસ્તાના 'આથ્વ્ય' ઉપરથી બિગાડી નાખીને 'આબ્તીન' નામે તેને ઓળખાવ્યોછે. આ 'આથ્વ્ય' ખાનદાન સ્થાપનાર **જમશેદ**નો બેટો હતો, એમ બુન્દહેશ કહેછે, પણ **ફિર્દુસી** ખાનદાનનાં નામને **જમશેદ**ના બેટાનાં નામ સાથ ભેળી દઇને **ફરેદુન**ને **જમશેદ**નો પહેલો નબીરો મનાવે છે. પણ **વનફ્રોકગાન આથ્વ્ય** અને **ફરેદુન** વચ્ચે તો મોટો જમાનો ગુજરી ગયલો જણાય છે, એટલામાટે બુન્દહેશની વિગતો માનવાજોગ લાગે છે. **ફરેદુન** "આથ્વ્યાન" કહેવાય છે તેથી જો તે આથ્વ્યાનનો બેટો ગણાઇ શકાતો હોય તો હજરત **જરતોશ્ત** 'સ્પિતામાન' કહેવાય છે માટે તે સ્પિતામાનનો બેટો ઠરવો જોઇયે, પણ તેમ નથી. સ્પિતામાન ખાનદાનનું અને **સ્પિતમ** તેના સ્થાપકનું નામ હતું, તેમજ આથ્વ્યાન ખાનદાનનો સ્થાપક **વનફ્રોકગાન** આથ્વ્ય હતો, અને તેનાં ખાનદાનમાં **ફરેદુન** હતો.

ફરેદુનની માનું નામ **ફિર્દુસી** મુજબ **ફરાનક** હતું, જેણી બીજા બે વડા બેટાઓ **બર્માયુન** અને **કતાયુન**ની પણ માતા હતી, પણ **ફરેદુન**નું નૂર અથવા કીર્તિ તેઓ કરતાં સંપૂર્ણ અને વિશેષ હતી. **ફિર્દુસી** લખે છે કે જ્યારે **જોહાકે** સેતારેશનાસોથી પોતાના ભવિષના આ શત્રુની વાતો સાંભળી ત્યારે તેણે ચોતરફ માણસોને **ફરેદુન**ની શોધમાં દોડાવ્યાં, અને ફરમાવ્યું કે **જમશેદ**નાં જેબી ખાન-દાનીઓ જ્યાંબી વસતાં હોય ત્યાંથી તેઓ સર્વને પકડીને પાદશાહની આગળ હાજર કરવાં. આ ત્રાસદાયક હુકમની ખબર પડવાથી **આત્બીન** પહાડો અને એકાંત જગાઓમાં ભરાતો ફરતો

---

૧ આ દશ પહેડીવાળાં દરેકની ૧૦૦ વરસની ઉમર હતી એમ બુન્દહેશવાળો જણાવીને જોહાકનાં ૧૦૦૦ વરસનો આંકડો બરાબર લાવી મૂકે છે !

૨ નામચે ખુસ્રવાન.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતો, કેમકે આ જુલમગાર પાદશાહના હાથમાં સપડાઇ જવાનો તેને હર પળ ભય હતો. એક દિને તે હિમત કરીને વસ્તીવાળા ભાગમાં ગયો, જ્યાંથી **જોહાક**ના માણસોએ તેને ઓળખીને પકડી લીધો, અને પાદશાહના હુકમથી કતલ કીધો. આ ખૂનની ખબર મળતાંજ તેની વિધવા **ફરાનક** માત્ર બેટાઓને લઇ નાસભાગમાં પડી. એ વેળા **ફરેદુન** માત્ર બે મહિનાનું દુધમળ બાળક હતો. તેણી એક ખેતર તરફ આવી લાગી, જ્યાંના ધણીની **પૂરમાયેહ** નામે એક ગાય પુષ્કળ દુધ આપતી હતી તેમાંથી થોડુંક તેણે **ફરાનક**ને તેના બાળકને માટે આપ્યું, કેમકે તે બીચારી ઉપર આવી પડેલાં વિધવાપણાં, નાસભાગ અને જીવ માટેની ધાસ્તીને લીધે તેણીનું દુધ ઉડી ગયું હતું. તેણી એકજ રાત ત્યાં રહીને બીજે દીને ઉપડી જનાર હતી, પણ માર્ગમાં દુધ નહિ મળવાથી બાળક નાહક મરણ પામશે એવા ભયથી તેણી તેને પેલા ખેતીબાનની મેહેરબાની ઉપર સોંપીને પોતે આગળ નિકળી ચાલી, અને અલ્બોર્જ પર્વત ઉપર જઇ વસી. તેણીની અરજ મુજબ ખેતીબાને **ફરેદુન**ની અછી બરદાસ્ત લઇ તેને ઉછેરવા માંડયો અને પેલીજ ગાયનું દુધ પાઇને તેને ત્રણ વરસનો કીધો. પણ હવે પેલી માતાને અધીરાઇ પેદા થઇ, અને ખેતરમાં તેની જીંદગી સલામત રહેશે નહિ એવી દેહેશત લાગ્યાથી તેણી એક દિને ખેતીબાન કનેથી પોતાનાં બચાંને લઇ પાછી અલ્બોર્જ ઉપર જઇ છુપાઇ.

ફરાનકને ઘણોજ નેક વિચાર સુઝ પડયાથી તેણે આમ કીધું, કેમકે તેણી પોતાનાં બચાંને ઉપાડી ગઇ કે તરતજ **જોહાક** તેની શોધમાં સાં આવી લાગ્યો. પાદશાહને ખબર મળી હતી કે **આત્બીન**ના બાળકનું રક્ષણ એક ખેતીબાનની ગાય મારફતે થાય છે; જે ઉપરથી તે પોતે ત્યાં આવ્યો, ખેતીબાન અને તેનાં કુટુંબને પેલી દુધાળી ગાય પૂરમાયેહ સુધાં કાપી નાખ્યાં, અને દરેક ખુણે ખંઢોળે **ફરેદુન**ની શોધ કરાવી, પણ તે બાળક તેના હાથમાં આવી શક્યો નહિ. તે તો **ફરાનક** માતાની જોડે હવે એક બીજા રક્ષણહારની સોડમાં ઉછરતો હતો. અલ્બોર્જના એક ગુફામાં એક પીરમર્દ ખોદાની એબાદતમાં મશગુલ હતો તેણે **ફરેદુન**નું રક્ષણ કરવાનું માથે લીધું. પોતાને જે ખોરાક મળતો તે આ બચાં અને તેની મા જોડે તે વહેંચી ખાતો હતો. તે **ફરેદુન**નો પિતા અને ગુરૂ થઇ પડયો, અને તેને જાતજાતના હુનરો અને જ્ઞાનની તાલીમ આપવા લાગ્યો. **ફરેદુન** કોણ છે અથવા હવે પછી કેવો નિવડનાર છે, તેની તેને ખબર હોય એમ જણાયું. તેણે **ફરાનક**ને ખબર આપી કે "**જોહાક**નો જીવ લેનાર જે જવાનની સેતારેશનાસોએ આગાહી કહી છે તે આ તારો બેટો છે." ખુદ **ફરાનક**ને પણ કંઇ એવીજ લાગણી કોઇ કોઇવાર થતી હતી.

એમ કરતાં તે બાળક ૧૬ વરસની વયે પુગ્યો અને પહાડ ઉપરની છુપી જગા છોડીને નીચે ઉતર્યો. તેણે પોતાનાં ખાનદાનની અને તે ઉપર **જોહાક**થી પડેલા જુલ્માતની તમામ હકીકતો પોતાની માતાથી સાંભળી લઇને તે જુલ્મી પાદશાહ ઉપર કીનો લેવાનો કસ્દ કીધો. તેની માતાએ તેનો આ વિચાર ફેરવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. તેણીએ શિખામણ દીધી કે "બેટા! તું નાદાન મદદ વિનાનો અને એકલો છે, જ્યારે આપણે શત્રુ આલમનો પાદશાહ અને મોટાં લશ્કરનો સરદાર છે. ઉતાવળો ના થા. અગરજો ઇરાન સરજમીનની પાદશાહી તારીજ હશે તો પાક પરવરદેગાર તને પુરતો શક્તિવાન કરે ત્યાંસુધી ધીરજ પકડ; તે તનેજ મળશે." હવે આ ધીરજ **ફરેદુન**ને ઝાઝો વખ્ત પકડી રાખવી પડી નહિ, તે આપણે આગળા બાબમાં જોઇ ગયા છિયે; કેમકે એજ વેળા **જોહાક**ની દરબારમાં **કાવે** લુહાડ ગડબડ કરીને પોતાના દસ્તાનાનો ઝુંડો બનાવી લોકોનું ટોળું ભેગું કરી **ફરેદુન**ને શોધતો તેને કેટલીક મુદતે આવી મળ્યો હતો, અને તેની મદદથી તે જવાન શાહજાદાએ પોતાના નેયાગાન **જમશેદ**નો કીનો લીધો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફસલ ૨—ફરેદુનની ફતેહો.

ફરેદુન માટે સઘળા જાણીતા તવારીખ નવેશો એક આવાજે તારીફ કરી ગયા છે. તેનાં રાજ્યમાં જવાંમર્દી, બાહદુરી અને મર્દાન્ગીની જોડે માણસાઇ બક્ષેશ અને દયાનો ફેલાવો ઘણો વધી ગયો હતો. **ફિર્દુસી** લખે છે કે "ફ્રૈખ **ફરેદુન** કંઇ ફરેસ્તો ન હતો, તેમજ તે કંઇ કસ્તુરી અને ખુશબોઇનો બનેલો પણ ન હતો તેણે તો પોતાની નેકનામી ઇનસાફ અને સખાવતથી હાંસલ કીધી હતી; માટે હે વાંચ્નાર! તુંબી અદલ અને સખી થા, અને પછી તુંબી ફરેદુનજ કહેવાશે."

આ પાદશાહને માટે કહે છે કે તે દવાદારૂમાં કુશળ હતો, અને કેટલાક રોગોના ઇલાજો તેણે શોધી કહાડયા હતા. અવસ્તામાં એક **થ્રિત** નામનો પહેલો વૈદ થઇ ગયો છે, તેને મળતું વેદમાં **ત્રિત** નામ મળે છે, જે **ત્રૈતન**ને બદલે પણ વપરાય છે, અને આ **ત્રૈતન** સાથ અવસ્તાનું **થ્રએતઓન** નામ મળતું આવે છે, તે ઉપરથી અવસ્તા ભાષાના વિદ્વાનો એવી કલ્પના કરે છે કે **થ્રિત** અને **થ્રએતઓન** (એટલે **ફરેદુન**) એકજ છે, અને જે થ્રિત વૈદરાજ હતો તેજ એ પાદશાહ હતો. આ અટકળની સચાઇ તપાસવાની આ જગ્યા નથી, પણ અવસ્તામાં ચોકસ ઠેકાણે[1] **ફરેદુન**ને દુખદર્દ દફે કરનાર કહ્યો છે તે ઉપરથી ઉપલાં અનુમાનને કંઇક ટેકો મળે છે; તો જોકે જેમ **થ્રિત** વૈદ હતો તેમ **ફરેદુન** પણ થોડી ઘણી દવાદારૂ જાણતો હોય અને તેટલામાટે **થ્રિત**થી તદન જુદોજ હોય એ બનવાજોગ છે. **ફરેદુન**ના વખ્તમાંજ ઇરાનમાં હાથી પર બેસવાનું અને તેને લશ્કરી સાજ સજવાનું પ્રથમ ચાલુ થયલું કહેવાય છે.

ફરેદુનનાં રાજ્યની ૫૦૦ વરસની મુદત કબૂલ રાખીને **મિરખુંદ** લખે છે કે તેને "મુબદ" નો એલકાબ મળ્યો હતો. તે કહે છે કે યહુદીઓ એ પાદશાહને **નીમરૂદ** સાથ સરખાવી બંનેને એકજ ગણી ગયા છે, પણ બીજા તવારીખનવેશો આ સરખામણી હસી કહાડી કારણ બતાવી ગયા છે કે **નીમરૂદ** તો ઘાતકી પાદશાહ હતો, અને તેને તો **જોહાકે** પોતાની તરફથી આથમણના એક મુલકમાં નેમ્યો હતો, માટે તે **ફરેદુન** હોયજ નહિ. વળી આપણ છેલાં પ્રકરણમાં જોઇ ગયા તેમ ખુદ **જોહાક**નેજ કેટલાકો **નિમરૂદ** ગણી ગયા છે.

જોહાકને શિકસ્ત આપીને **ફરેદુને** ઇરાનમાંથી પ્રદેશી અમલ દૂર કીધો, અને તેની ખુશહાલી તથા યાદગારીમાં એક મોટું જશન બરપા કીધું, જે આજેબી "જશને મેહરંગાન" ને નામે ઓળખાય છે. શત્રુઓને મારી કહાડી તેમનો કદીમ ઇરાન વતનમાંથી સમૂળો પગ કહાડયા પછી **ફરેદુને** પોતાની તમામ ફોજોનો સપેહસાલાર **કાવે**ને ઠરાવ્યો, જેને લીધેજ **જોહાક**નો પરાજય થયો હતો, પણ આટલી ફતેહ કંઇ સપેહસાલાર તેમજ તેના પાદશાહને માટે પુરતી જણાઇ નહિ. તેઓએ મસ્લત ચલાવી, અને તેનાં પરિણામ દાખલ **કાવે** રૂમ[1] તરફ લશ્કર લઇ ગયો. **મિરખુંદ** આપણને જણાવી

---

૧ ફરવરદીન યશ્ત, ક૦ ૧૩૧.

૧. 'રૂમ' શબ્દ ફાર્સી લખનારાઓ માટે બહુજ સાધારણ જણાય છે. ફરેદુનના જમાનામાં પુરાતન રોમ શેહેરનો પાયો પણ નખાયો ન હતો, માટે કાવે આહંગર તે રોમ ઉપર ચહડાઈ લઈ જાય એ કેવળ બેહુદું છે. પણ પાછળા જમાનાઓમાં રોમની અસલી શેહનશાહાતના બે વિભાગ થઈ એક ઉગમણ અને બીજો આથમણનો મુલક ગણાયા હતા, તેમાંના છેલાને પણ પાછળા મહમદિયાન લખનારાઓએ રૂમનું નામ આપ્યું છે, અને તેથી સીર્યા દેશને આજેબી કેટલાકો રૂમશામને નામે ઓળખે છે. જોકે ફરેદુનના જમાનામાં રૂમશામ જેવો મુલક હસ્તીમાં હોય એમ લાગતુંજ નથી, તોપણ અસલ એસીર્યા અને બેબિલોન્યા જ્યાં આવ્યાં હતાં ત્યાંના મુલકને રૂમશામ કહે છે, માટે જે મુલક ઉપર કાવે ચહડાઈ લઈ ગયો હતો તે આ પુરાતન ખેલ્દીયા અને એસીર્યાના પ્રાંતો હોવા જોઈયે. વળી જોહાક એજ મુલકનો અસલ પાદશાહ હતો, માટે તેની શિકસ્ત પછી કાવે જેવો સપેહસાલાર એક તરફથી ઈરાન વતનને તેના હાથમાંથી છોડવીને બીજી તરફથી તેનાં પોતાનાં વતન બેબિલન (બાબુલ) ઉપર ચહડી જાય એ કેવળ કુદતી છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જાય છે કે તે બહાદુર સપેહસાલારે ૨૦ વરસો સુધી તે વખ્તની તમામ સુધરેલી દુનિયામાં ફરીવળીને જ્યાંજ્યાં પોતે ગયો ત્યાંત્યાં **ફરેદુન**ની પાદશાહી સ્થાપી, અને જે જે દેશના પાદશાહો સામે થયા તેમના ઉપર જીત મેળવીને તેમને તાબે કીધા, તથા જેઓ વિરૂધ હતા તેમનાથી તે સરજમીનોને સ્વછ કરી **ફરેદુન**ના અમલની ધજા ચોતરફ ઉડતી કીધી. કહે છે કે જ્યાંજ્યાં તે જતો ત્યાંત્યાં પેલોજ ચામડાંનો ઝુંડો ઉડતો કરતો, જે પાછળથી આજ સુધી કાવ્યાની દરફ્શને નામે ઓળખાયો છે. આ ઝુંડાની બરકતથી તેણે **જોહાક** ઉપર મોટી જીત મેળવી હતી, માટે એજ બરકતી વાવટો દરેક પ્રદેશમાં ઉઠાવીને ત્યાં ફતેહ મેળવવાની તે ઉમેદ બાંધતો અને તેમાં પાર પડતો હતો.

તેની આ સર્વ સેવાઓના બદલામાં પાદશાહે તેને છેક ઇરાનથી[1] આજરબાઇજાનની સરહદ સુધીના મુલકની પાદશાહી બક્ષી, જેથી ત્યાંનાં તમામ લોકો ખુશ ખુશ થઇ ગયાં. પણ દશ વરસના ટુક અમલમાંજ **કાવે**ની જીંદગી ખતમ થઇ. આ બનાવથી પાદશાહ પોતે બહુ દુખી થયો, અને આખી દરબારે તેને માટે એક હફતા સુધી સોગ પાળ્યો. **ફરેદુને** તેનાં રાજ્યનો અમલ તથા તેની મિલકતનો વહિવટ તેના વારેસોને સોંપવાનો હુકમ આપ્યો, પણ દરફ્શે કાવાની જે તેની કને હતો તે પોતાનાં પાયતખ્ત ખાતે મંગાવી લઇ તેને ઝરઝવેરથી અછી રીતે શણગારીને ખજાનામાં મૂકયો. જ્યારેબી ઇરાનને શત્રુઓ સામે લડાઇ હઠતી ત્યારે આ ઝુંડો બહાર કહાડવામાં આવતો હતો, અને તેને ઉંચો ચહડેલો જોઇ તમામ લશ્કરનાં દિલમાં અજાયબ શૂર છુટતું હતું; અને ફતેહ વિના પોતે પાછું ફરશેજ નહિ એવું તે માનતું હતું. **ફરેદુન** પછી છેક સાસાની છેલા પાદશાહ **યજદેજરદ શેહેરિયાર** સુધીના પાદશાહોએ આ દરફ્શને જાળવી રાખ્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ જુદા જુદા પાદશાહો વખ્તે વખ્ત તેને વધારે ને વધારે કીમતી બનાવતા ગયા હતા.[1] **કાવે**ના ગુજર્યા પછી **ફરેદુને** તેના બે બેટાઓ **કારૂન** અને **કોબાદ**ને પોતાની હજુરમાં બોલાવી તેમને ઘણો મતરબો બક્ષી તેમનો દરજ્જો વધારી આપ્યો. પાછળથી તે નામદારે **કારૂન**ને ચીન[2] તરફ **ગોશાપુલદંદાન** નામે એક શત્રુ સામે લશ્કર આપી લડવા મોકલ્યો, પણ તે હાકમ એકદમ તાબે થઇ પાદશાહની હજુરમાં આવ્યાથી **ફરેદુને** તેને જીવતદાન બક્ષ્યું, એટલુંજ નહિ પણ તેને કેટલાક પ્રાંતોની હાકમી નવાજેશ કીધી.

ફરેદુને એક તરફથી **કાવે**ને આથમણુ તરફ ત્યારે બીજી તરફથી એક બીજા પહેલવાનને તુરાન તરફ ફતેહ કરવા માટે રવાના કીધો હતો. આ સપેહસાલારનું નામ **કેરશાસ્પ** હતું, જે **જમશેદ**થી ઉતરેલો હતો, અને પ્રખ્યાત જેહાં પહેલવાન **રૂસ્તમ**નો વડવો થતો હતો. **કેરશાસ્પે** પોતાના બેટા **નરીમાન** જોડે તુરાનમાં ચોતરફ ફતેહ મેળવી સુલેહ પાંથરી પાછા ફર્યા પછી **ફરેદુને** તેને પશ્ચિમ તરફ એસિર્યા વગેરે મુલકો ફતેહ કરવા મોકલ્યો જ્યાંથી પાછો ફર્યા પછી તેનું મોત નિપજ્યું હતું. આ પેહલવાન અને તેનાં ખાનદાન વિશે તથા તેઓએ બજાવેલી સેવાઓ બાબે જુદોજ હેવાલ પછવાડે આપ્યો છે.

નરીમાનને પાદશાહે માજન્દરાન ખાતે સુલેહ પાંથરવા મોકલ્યો હતો, જ્યાંના લોકો

૧. આ ઇરાન તે ઇરાનવેજનો આર્ય તાયફાઓ જ્યાં સુધી નીચે ઉતર્યા હોય ત્યાં સુધીનો મુલક સમજવો, જેમાં આજનાં પશ્ચિમ ઇરાનનો ભાગ તે વેળા દાખલ થયલો ન હતો.

૧. ફરેદુનની શોધમાં કાવે આ દરફ્શ લઇને પહેલો ગયો ત્યારે માત્ર ચામડાંના એક ટુકડા સિવાય તેમાં વધારે કશું ન હતું, પણ પાછળથી પાદશાહો તેની લંબાઇ પહોળાઇમાં અને તે ઉપરનાં જર ઝવેરમાં એટલો બધો વધારો કરતા ગયા કે જ્યારે કાદેસીની લડાઇમાં આરબોએ એ ઝુંડો શેવટનો જીતી લીધો ત્યારે તે જીતનારાઓએ તેના ભાગલા પાડીને વહેંચી લીધો હતો, અને તે ઉપરનાં ઝવેરાતથી દરેક ભાગ્યશાળી ભાગિયો માતબર થઇ ગયો હતો. કહે છે કે આ લડાઇ વેળા એ ઝુંડાની લંબાઇ ૨૨ ફીટની અને પહોળાઇ ૧૫ ફીટની હતી.

૨. ચીનાઇ તારતરીનો મુલક.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અવલથીજ ઘણા વિકાળ અને સરકશ જણાય છે. આ વેળા ત્યાંનો હાકમ **ગુર્દાજશાહ** નામનો હતો, જેણે બલવાનો કસ્દ કરેલો જણાયાથી **નરીમાને** તેને તાબે કરી બલવો બેસાડી દીધો, અને પછી એકવાર ફરીને પાદશાહના હુકમથી હિંદુસ્તાન તરફ જઇ ત્યાંબી શાંતિ પાંથરી, અને એ ફતેહ પછી **રૂમ** તરફ ધસી જઇ ત્યાંના મૂર્તિપૂજક બાબુલી લોકોએ લડાઇ માટે ભેગી કરેલી ફોજોને શિકસ્ત આપી. શેવટે સિકાવંદ ખાતે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલતાં શત્રુઓએ એક મોટો પથરો ફેંકી તેનો ઉંઘમાં જીવ લીધો હતો,

ફસલ ૩–કેરશાસ્પ અને તેનું ખાનદાન.

સામ—અશ્રત—કેરશાસ્પ—નરીમાન અને સામ.

આપણે **ફરૈદુનનાં** દાસ્તાનમાં જોઇ ગયા કે તેણે તુરાન અને બીજા મુલકો તાબે કરવાનું કામ સપેહસાલાર **કેરશાસ્પને** સોંપ્યું હતું. આ એક મોટો પેહલવાન થઇ ગયો છે, જેની નોંધ અવસ્તામાંથી પણ મળે છે. અવસ્તામાં તેનું નામ **કેરેસાસ્પ** છે, જે ઉપરથી **ફિર્દુસી** તેને **ગર્શાસ્પને** નામે ઓળખાવે છે. અવસ્તાવાણીમાં આ પેહલવાનનાં સર્વ પરાક્રમોનું વર્ણન આપ્યું નથી, પણ ચોકસ યસ્તોમાં તેનાં એક ખાસ પરાક્રમનો ઇશારો આવ્યો છે. આવાં યસ્તમાં લખ્યા મુજબ **કેરશાસ્પે** ગન્દર્વ નામે એક દેવ યાને પ્રદેશી રાજાને વોરૂકષ દરિયાના કિનારા આગળ માર્યો હતો, જે સોનેરી એડીવાળો હતો અને તેનો મજબૂત કિલ્લો પહોળો, ગોળ અને નહિ પસાર થઇ શકાય એવી જગા ઉપર આવેલો હતો.[1] આ ગંધર્વ કોણ હતો તે બાબે રામ યસ્તમાંથી કાંઇક ખોલાસો મળે છે. તેમા[2] જણાવ્યા મુજબ આ શત્રુનું નામ **હિતાસ્પ** હતું, જેણે **કેરશાસ્પના** ભાઇ **ઉર્વાખષને** મારી નાખ્યો હતો. ભાઇનાં ખૂનનો કીનો લેવા માટે **કેરશાસ્પ** મથ્યો અને તેમાં ફાવ્યો હતો.

ફરવરદીન યસ્તમાં **કેરશાસ્પને સામનાં** ખાનદાનનો કહ્યો છે, અને તેને ગાવ્યાની ગુર્જ રાખનાર જણાવ્યો છે.[1] ગાવનાં મૂખનો ગુર્જ પાદશાહ **ફરૈદુનનો** હતો અને તે એ પાદશાહની ફરમાશથી **કાવે** લુહારે બનાવી આપ્યો હતો, એમ **ફિર્દુસી** લખી ગયો છે; પણ અવસ્તા મુજબ એ ગુર્જ **કેરશાસ્પ** ધરાવતો હતો. આ ઠેકાણે આ પેહલવાનને સામી યાને **સામનાં** ખાનદાનનો જણાવ્યો છે તે ઉપરથી તેની નસલનો જ્યાં સવાલ ઉભો થાય છે. **ફિર્દુસી** મુજબ **કેરશાસ્પ** પેહેલવાન પાદશાહ **જમશેદથી** ઉતરેલો હતો. બુન્દેહેશની વંશાવળી ઘણી સંપૂર્ણ અને વાસ્તવિક લાગે છે, તોજે કે તેમાં તેને **ફરૈદુન** સુધી લઇ જવામાં આવ્યો છે. એ વંશાવળી આપણ આખાં સામ નરીમાનનાં ખાનદાન સુધી લંબાવીશું:—

બુન્દેહેશ મુજબઃ—	શાહાનામા મુજબઃ—
ફરૈદુન	**જમશેદ**
તુજ	તૂર
દૂરોશસ્પ	શિદસ્પ
સ્પએન્યસ્પ	તુરગ
તુરક (તુરગ)	સામ
સામ	અશ્રત
તુરગ (=શ્રીત)	ગર્શાસ્પ
કેરશાસ્પ—ઉર્વાખષ.	
નરીમાન	
સામ	
જાલ	
રૂસ્તમ	

૧ ફ૦ ૩૭ થી ૩૯. ૨ ફ૦ ૨૭–૨૮.

૧ ફ૦ ૬૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આ ટીપ ઉપરથી એક વાત એ સિદ્ધ થાય છે કે **કેરશાસ્પ ફરેદુન**ની ઓલાદમાં છે, અને તે પેહલવાન એ પાદશાહના વખ્તમાં નહિ પણ ત્યારબાદ આઠમી પહેડીએ હયાતી ભોગવી ગયો હતો. **કેરશાસ્પ** જેમ **જમશેદ**નો તેમજ **ફરેદુન**નો પણ વંશજ હતો, અને એ છેલા પાદશાહથી તેના સુધી સાતથી આઠ પહેડી થવી જોઇયે. આ ઉપરથી વાંચનારે બુન્દેહેશની વંશાવળીને ખોટી કહેવી અથવા હસી કહાડવી જોઇતી નથી. અમને લાગે છે કે એ વંશાવળી **ફિર્દુસી** કરતાં વધારે પુખ્ત અને ખરી છે. **ફિર્દુસી કેરશાસ્પ**ને **જમશેદ** સાથ જોડી દેછે, પણ તેતો **જમશેદ**ના બેટા **તુર** અને **ફરેદુન**ના બેટા **તુર**નાં નામો એકનાંએકજ હોવાના સંજોગને લીધે થયું છે. ત્યાં **ફિર્દુસી**ની ભૂલ જણાય છે, અને તે બુન્દેહેશ ઉપરથી ખુલ્લી પડે છે. પણ વળી બુન્દેહેશની ઉપલી ટીપ ઉપરથી આડકતરી રીતે સહી તવારીખ શોધી કહાડવા માટે આપણને મજબૂત ટેકો મળે છે. અમારી તકરાર એવું સાબેત કરવાની છે કે **ફરેદુને** ૫૦૦ વરસ રાજ કરવાની બિના ગલત છે, અને તેના પછી **મિનોચેહેર**નો તુરત અમલ થયો નથી, પણ એ બંને પાદશાહો વચેની ૩૦૦ વરસની મુદતમાં અનેક પાદશાહો થઇ ગયા છે, જેઓમાંના છેલા ઉપર **મિનોચેહેરે** પોતાના નેયાગાન **ઇરજ**નાં ખૂનનો કીનો લીધો હતો. આ પાદશાહો **તુર** અને **સેલમ**ની ઓલાદના હતા, જેમના અમલમાં **કેરશાસ્પ** અને તેના બાપદાદાઓ થઇ ગયા હતા, અને **કેરશાસ્પ** આ પાદશાહોમાંના કોઇ છેલા પાદશાહના અમલમાં સપેહસાલાર હોવો જોઇયે, જેનું નામ પણ **ફરેદુન** હોય, અથવા કોઇ બીજું હોય. **કેરશાસ્પ** તથા **ફરેદુન** વચે આઠ પહેડી થઇ ગયલી બુન્દેહેશ ઉપરથી ખુલ્લી થાય છે, તે ઉપરથી આ અનુમાન ખરૂં પડવું જોઇયે.

ઉપલીજ યશ્તમાં વળી **કેરશાસ્પ**ના બાપાવા **સામ**નો ઇશારો આવેછે, જ્યાં તેને "ગુંથેલા બાલવાળા ગાબ્યાની ગુર્જ રાખનાર **કેરશાસ્પ**નો પવિત્ર **સામ**" એવે નામે ઓળખ્યો છે.[1] વળી જમ્યાદ યશ્તમાં[2] **કેરશાસ્પ** સંબંધી વિશેષ બિના આપણને મળે છે. જે પેશદાદ અને કેયાની નૂર એ બંને ટોળાના કેટલાક નામદાર પાદશાહોને મળ્યું હતું, તેજ નૂર એકવાર આ પેહલવાન **કેરશાસ્પ**ને પણ મળ્યું હતું એમ આ યશ્ત ઉપરથી જણાય છે, કેમકે પાદશાહ **જમશેદ** કનેથી ઉડી ગયલું એ નૂર **નરીમાન કેરશાસ્પ**ના હાથમાં આવ્યું હતું, જે "નૈર્યહામવરેતિ" (મર્દાન્ગી ભરેલી હિમત) અને **જરતોશ્ત** સિવાય બાકીના સર્વ કુવતમંદ માણસોમાં ઘણોજ જોરાવર હતો. તેના ઉપર આ "નૈર્યહામવરેતિ" પ્રસંન થઇ હતી. **કેરશાસ્પે** પોતાનાં બળ અને હિમતથી સર્વર નામે એક અજદહાને માર્યો હતો, જે માણસ તથા ઘોડાઓને ગળી જતો જેહેરી, લીલા રંગનો હતો. તેની લીલી ચામડી એક આંગળ જેટલી જાડી હતી, જેને જમીન સમજીને **કેરશાસ્પે** તે ઉપર ખોરાક પકાવવા માંડયો ત્યારે આતશની ગર્મી લાગ્યાથી આ અજદહા ફુંફારા મારવા લાગ્યો. આમ થયું ત્યારેજ **કેરશાસ્પે** જાણ્યું કે આ કોઇ જબરદસ્ત અજદહા છે, જેને તેણે પાછળથી માર્યો હતો.

આવાં યશ્તમાં **કેરશાસ્પ**નાં બીજાં મહાભારત કામોનું વર્ણન આપતાં 'ઉપર કહેલા **હિતાસ્પ** નામના ગંધર્વ વિષે ઇશારો કીધો છે, અને તેની વિશેષ ઓળખાણ એમ આપી છે કે તે પિળી એડીવાળો, પવિત્ર દુનિયાને ખરાબ કરનાર, અને ઉઘાડાં મહોડાંવાળો હતો. વળી **કેરશાસ્પે** આ ગંધર્વ ઉપરાંત ઘણાએક વાટપાડાઓ અને લૂટારાઓને માર્યા હતા, પણ તેઓમાં એક રાક્ષસ **સનાવિધક** નામનો વધારે બળવાન હતો. તે એમ ગુમાન રાખતો હતો કે "હું હજી બાળક છું, પણ જ્યારે પુખ્ત ઉમરનો થઇશ ત્યારે આસ્માનની ગાડી બનાવી પૃથ્વીને તેનું પૈડું કરી ફેરવીશ, તથા સપેનામીનોને 'બેહસ્તમાંથી જમીન ઉપર નીચે લાવીશ, તથા ગનામીનો-

૧ ફ૦ ૧૩૬.   ૨ ફ૦ ૩૮ થી ૪૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ને દોજખમાંથી ખેંચી કહાડીશ, અને પછી એ બંનેને મારી ગાડીમાં જોડીશ." પણ એ સઘળું **કેરશાસ્પ** પેહેલવાન પોતાને નહિ મારે તોજ બની શકે એમ આ દૈત્ય જાણતો હતો. એ જેહાંપેહેલવાને આખર તેનો જીવ લીધો હતો.

કેરશાસ્પે બીજા ઘણા દુશ્મનોને મારવાની બિના અવસ્તામાં છે, પણ તે તેનાં એ પરાક્રમો માટેના ખાલી ઇશારાજ માત્ર છે; પણ તેમાં એક ભવિષની વાત એ લખી છે કે **ફરેદુને** દેમાવંદ પહાડમાં કેદ કીધેલા **જોહાક**ને કેયામત વેળા **કેરશાસ્પ** પોતેજ મારશે, અને કેયામતનાં એ કામમાં મદદ આપવાને તેને બની આવે એટલામાટે, કહે છે કે, તેનાં કાલબુદને ૯૯૯૯૯ ફ્રવષિઓ તપાસે છે.[1]

કેરશાસ્પનાં પરાક્રમોની ઉપલી ટુક યાદીમાં કેટલુંક અલંકારિક જણાય છે. **ડાર્મેસ્ટેટે**નું એવું મત છે કે ઉપર કહેલો સ્રવર અજદહા તે **જોહાક**નો ભાઇ હતો, જેને પણ વંદીદાદમાં અજદહાજ કહેલો છે. બુન્દેહેશ મુજબ **કેરશાસ્પે** તે જમાનામાં ચાલતો **મજદયસ્ની** ધર્મ કબૂલ નહિ રાખવાથી **નિઆજ** નામે એક તુર્કે તેનો જીવ લીધો હતો.

કેરશાસ્પનો ભાઇ **ઉર્વાખ્ષ** હતો. એઓ બંનેને માટે એવી નોંધ[2] છે કે તેમના બાપ **થ્રીત** અથવા **અસ્રતે** ખોદાની બંદગી કરી આ દોલત મેળવી હતી, જેઓમાંનો એક પેહેલવાન ત્યારે બીજો ઇનસાફી, કાબેલ અને ડાહ્યો નિવડયો હતો. **થ્રીત** એક પરહેજગાર પુરૂષ હતો, પણ જે મહાપુરૂષનાં નામથી **કેરશાસ્પ** ઓળખાય છે તે તો **સામ** છે. આ **સામ** તેનો બપાવો થાય છે. **સામ** નામના બે પુરૂષો એજ ખાનદાનમાં થઇ ગયા છે, જેઓમાંનો એક આ અને બીજો **કેરશાસ્પ**નો નબીરો છે, **કેરશાસ્પ** ઘણીવાર સામી યાને **સામ**નો ખાનદાની લેખાયો છે, અને કેટલીક વાર તો તેને **સામ**ને નામેજ[1] ઓળખવામાં આવ્યો છે, તે તેના આ બપાવાને લીધેજ છે. હવે આ **સામ** ખાનદાનનો વડો હતો ખરો, પણ તેનાં પરાક્રમો શાં હતાં તે વિષે અવસ્તા ઉપરથી કશું માલુમ પડતું નથી. **સામ**ના છેક **ફરેદુન** સુધીના વડવાઓ બાબે આપણને કશો ખોલાસો મળતો નથી.

પણ **કેરશાસ્પ** પછીના તેના ખાનદાનીઓ **નરીમાન, સામ, જાલ**, અને **રૂસ્તમ** બાબે અવસ્તા સિવાય બીજી તરફથી પુષ્કળ વિગતો મળે છે. **નરીમાન**, જેનું અવસ્તા રૂપ **નરેમનાઓ** ધારવામાં આવે છે, પણ જેને ડૉ૦ **વેસ્ટ** એક ખેતાબ અથવા અટક ગણે છે,[2] તેનાંબી ત્યાં કશાં પરાક્રમ નોંધ્યાં નથી. એક ઠેકાણે[3] તે જાણે **કેરશાસ્પ** પોતેજ હોય તેમ **નરેમનાઓ કેરેસાસ્પો** એવું નામ મળે છે. અને તેજ ખરૂં દિસે છે. **નરીમાન** જેવો કોઇ પેહલવાન અવસ્તામાં જણાતો નથી, તેમજ બુન્દેહેશમાં પણ એ નામનો **કેરશાસ્પ**નો બેટો નથી. અહીં બુન્દેહેશે અવસ્તા મુજબ અમલ કરેલો જણાય છે, કેમકે જમ્યાદ યસ્તમાં લખ્યું છે તેમ **જમશેદ**નું આકાશી નૂર તેની કનેથી ત્રીજી મરતબે જતું રહ્યું તે "નરેમનાઓ કેરેસાસ્પો"એ મેળવ્યું હતું. હવે આપણુ જાણિયે છિયે કે **કેરશાસ્પ** પોતાના જમાનાનો બહાદુર પેહલવાન હતો, અને તેથી અવસ્તામાં તેને "નરેમનાઓ" એટલે જેહાં પેહલવાન જેવી બાહદુરી દેખાડનારા એલકાબથી ઓળખાવ્યો છે. પણ **ફિર્દુસી** આ મતલબ નહિ સમજતાં **નરીમાન** નામનો એક પેહલવાન ઉભો કરે છે, અને તેને **કેરશાસ્પ**ના બેટા દાખલ ગોઠવી આપે છે. શાહનામાની આ ભૂલ આજ સુધી ચાલુ રહી છે, પણ ખરૂં

૧ બુન્દેહેશમાં પણ એમજ લખ્યું છે કે "તેના ઉપર હજારો ફરોહરો નેગાહ રાખે છે."—પ્ર૦ ૨૯, ફ૦ ૮.

૨ ઈજશ્નેઃ ફ૦ ૩૧, ૩૬, ૩૯.

૧ ફરવરદીન યસ્તઃ ૬૧, ૧૩૬. બુન્દેહશઃ પ્ર૦ ૨૯, ફ૦ ૭,૮,૯. બહમન યશ્તઃ પ્ર૦ ૪, ફ૦ ૫૯ થી ૬૧.

૨ બુન્દેહશઃ પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૩૬, નોટ ૩.

૩ જમ્યાદ યશ્તઃ ફ૦ ૩૮, ૪૦, ૪૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જોતાં **નરીમાન** જેવો **કેરશાસ્પનો** કોઇ બેટો હતોજ નહિ, અને એ વાત બુન્દેહેશ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થતી નથી. ત્યાંબી નરીમાનનું નામ આપેલું નથી. **કેરશાસ્પના** બાકીના નબીરાઓ, જેમનાં નામો બુન્દેહેશમાંથી પણ મળે છે, તેઓ વિશે આગળ ચાલતાં આપણને ઘણું જાણવાનું આવશે.

ફસલ—૪ પાદશાહ ઇરજ.

નામ—અવ૦ : ઐર્યવ.
પેહે૦ : ઐરચ.
ફાર્સી : ઇરજ.

જમાનો—શુમારે ઇ. પૂ. ૩૩૫૦ (?)

અમલ—બુન્દેહેશ મુજબ ૧૨ વરસ.

મિરખુંદ લખે છે કે ઇબ્ન અલ **મુકન** નામે એક પાર્સી તવારીખનવેશ મુજબ **ફરેદુને** ૫૦ વરસ પાદશાહી કીધા બાદ, યાને તેની ઉમર ૬૬ વરસની થયા પછી, તેણે **જોહાકની** એક બેટી સાથે શાદી કીધી હતી, જેણીને પેટે બે વરસમાં **તુર** અને **સેલમ** નામના બે બેટા અવતર્યા હતા, જેઓ તેમના મમાવાના જેવાજ લડાયક, અદેખા અને ઘાતકી હતા.[1] પણ **ઇરાનદોખ્ત**[2] નામની રાણીએ **ઇરજ**[3] નામના જે શાહજાદાને જન્મ આપ્યો હતો તેની લાયકી, ખબરદારી અને નામદારીની **ફિર્દુસી** અને બીજા સર્વ લખનારાઓ સ્તુતિ કરી ગયા છે. તે પોતાના બેઉ ભાઇઓ કરતાં તીરંદાજી, તેમજ તનમનની બીજી સર્વ ખબરદારીમાં કામેલ હતો, અને વળી પોતાના બાપની હજુરમાં સદા હાજર રહી તેનો દરેક હુકમ માથે ઉઠાવી લેતો હતો, તેથી તેના ઉપર પાદશાહની તેમજ આખી દરબારની અને રૈયતોની ભારી પ્રીતિ વધી હતી. વળી એ કારણો માટે પોતાના ભવિષના પાદશાહ દાખલ સર્વ કોઇની નજર તેની તરફજ દોડતી હતી. એક દિને **ફરેદુને** પોતાની વધતી જતી જૈરી ધ્યાનમાં લઇને તમામ દરબારીઓની એક મોટી મજલેસમાં પોતાનાં તખ્તને માટે કોણ લાયક છે તે બાબે પુછતાં સર્વ કોઇએ **તુર** તથા **સેલમની** ઘટતી તારીફ કરવા છતાં **ઇરજને** ભવિષના પાદશાહ દાખલ પસંદ કીધો, અને એ પસંદગી પાદશાહે પણ હરખ સાથ કબૂલ રાખી, તથા પ્રજાની જાણમાં એ વાત આવી ત્યારે તેઓએ પણ પોતાની અચૂક ખુશહાલી જાહેર કીધી. આ પછી **ફરેદુને** પોતાનાં મોટાં રાજ્યને ત્રણ ભાગમાં આ રીતે વહેંચી આપ્યું:—

(૧) રૂમ તરફનો આથમણનો તમામ મુલક[1] ફરંગિસ્તાનની સઘળી જમીન સુધાં વડા બેટા **સેલમને** આપ્યો;

(૨) ચીન, માચીન અને તુરાનનો તમામ મુલક (ખાવર) બીજા બેટા **તુરને** બક્ષ્યો;[2] અને

(૩) જીહુનથી તીર યાને ટૈગ્રીસ નદી સુધીનો વચલો તમામ મુલક, જે ઇરાન

---

૧. ફિર્દુસી મુજબ આ ત્રણે બેટાઓ એકેકના મસિયાઈ હતા, એટલે જે જમશેદની બહેન અર્નવાજથી ઈરજનો અને શેહેરનાજથી સેલમ અને તુરનો જન્મ થયો હતો.

૨. "નામચે ખુસ્રવાન" મુજબ અર્નવાજ, જેણી તેહમુરસનાં ખાનદાનની હતી. ફિર્દુસી મુજબ તેણી જમશેદની બહેન હતી.

૩ "મરૂજ. અજ. જહાબ" મુજબ ઈરજનું અસલ નામ 'ઈરાન' હતું, પાછળથી ન નિકળી જઈ જ મૂકાયો હતો. મીરખુંદ આ અનુમાનને ટેકો આપતાં લખે છે કે 'ઈરાન' દેશનું નામ ઈરજનું ઉપરથીજ પડયું છે, અને ઈરજનાં ઈરાન નામ ઉપરથીજ તે એ નામે ઓળખાયું છે. અવસ્તામાંથી ઈરજનું નામ ઐર્યવ મળે છે, અને ઐર્યન બોલ ઉપરથી ઈરાન નામ પડેલું છે માટે ઉપલું મિરખુંદનું મત કંઈક સચાઈ ધરાવતું જણાય છે.

૧. "નામચે ખુસ્રવાન" મુજબ બાખ્તર એટલે બલ્ખબામીનો મુલક.

૨ તુરાન તે અસલી સ્કીથ્યાનો એક ભાગ અને આજનાં તુરકસ્તાનનો પણ પુરાણી જીહુન નદીની ઉત્તરનો મુલક. આ સ્કીથ્યનો તુરાની, ગૅથ, વેન્ડૉલ, હન અને બીજાં જુદાં જુદાં નામોથી ઈરાન અને યુરોપમાં તેમજ હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે વખતે હુમલા લાવી ત્યાં વધતી ઓછી મુદત સુધી પગભર થઈ બેસતા હતા, અને આબાદ મુલકોની બહુ વેરાની કરતા હતા. જીહુનની મોટી નદી તેમને ઈરાનથી છુટા પાડી જુદા રાખતી હતી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શેહરને નામે ઓળખાયો છે, તે **ઇરજને** સ્વાધિન કીધો.[1]

આ વહેંચણીથી સર્વ કોઇ રાજી થયા, અને બંને વડા બેટાઓને તેમના મરતબા મુજબના ભપકા અને લશ્કરી ઠાઠ સાથ તેમના જુદા જુદા મુલુકોનો કબજો લેવા માટે વિદાય કરી, **ફરેદુને ઇરજને** પોતાની આંખ આગળજ રાખ્યો. તેને બક્ષેલો મુલક તમામ સુધરેલી દુનિયાનો ધાભ હતો, અને વળી બીજા મુલુકો કરતાં તે ઘણો માતબર અને આબાદ હતો. **ફરેદુને** ફક્ત 'પાદશાહ' નામ સિવાય તમામ કારોબાર **ઇરજને** હવાલે કીધો, અને એમ નવજવાન શાહજાદો પોતાની જાતિ બુદ્ધિથી તેમજ દરબારીઓની મસલેહતથી અને પાદશાહની સલાહ પુછીને અમલ ચલાવવા લાગ્યો.

સેલમ અને **તુર** એકેકથી ઘણા કોશ દૂર હતા, પણ તેમનાં મન એક હતાં. તેઓ પાદશાહના ઇનસાફથી—મુલુકોની વહેંચણીથી—રાજી ન હતા. તેઓ એકજ માતાને પેટના હતા, અને તેમને એકસરખા ઓછી આયપતના, ઓછી વસ્તીના, ઓછી આબાદાનીના, મુલુકો મળ્યાથી તેઓ સદા બળતા હતા. તેઓનાં દિલમાં અદેખાઇનો આતશ ઉસ્કેરાયો હતો. તેઓ પોતાના નાના ભાઇ **ઇરજની** અંતસના આતશથી બળી જતા હતા. તેઓમાંના હરકોઇને ઇરાન મુલક જોઇતો હતો, જે તેમને નહિ આપતાં **ફરેદુને** નાના બેટાને આપ્યો તેથી તેમનું મન અદેખાઇથી ખરાબ થયું હતું. વધારે દુખી વડો ભાઇ **સેલમ** હતો. તેણે સંદેશો મોકલાવી **તુરનું** મન જાણી લીધું, અને પછી બંને ભાઇઓએ પોતપોતાનાં લશ્કરો ભેગાં કરી ઇરાન ઉપર ચહડાઇ કરવા અને **ઇરજ** કનેથી એ ફળદ્રુપ મુલક જીતી લેવાનો કસ્દ કીધો. પણ તે આગમજ **તુરને** જુદો વિચાર આવ્યો. તેને લાગ્યું કે બંને ભાઇઓની બેદિલી બાબે **ફરેદુનને** ખબર કરવી, જે ઉપરથી તે નામદાર વિચાર ફેરવીને ઇરાનનું રાજ્ય કદાચ મારાં યાને તુરનાં નામપર કરી આપે. આ વિચારથી મગ્ન થઇ **તુરે** પાદશાહ ઉપર ધમકીનો પેગામ મોકળ્યો, જેનો તે નામદારે નરમીથી ઉત્તરવાળી સઘળાઓને સુલેહસંપજથી રહેવાની સૂચના કીધી.

એક તરફથી આમ પેગામ કહેવાડીને બીજી તરફથી **ફરેદુને ઇરજને** બોલાવી તેના ભાઇઓની સરકશીની વાતથી તેને વાકેફ કીધો, જેનું શેવટ **ફરેદુનની** સલાહથી એ આવ્યું કે **ઇરજે** પોતાનું ઇરાનનું રાજ્ય પોતાના ભાઇઓને વહેંચી આપી પોતેબી પાદશાહની પેઠે ખોદાની બંદગીમાં મશગુલ રહેવાની ખુશી દેખાડી. આ કામ જેમ બને તેમ જલદી અને **ફરેદુનની** સત્તા સામે તેનાજ બેટાઓ બલવો ઉઠાવી ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવે અને ખૂનરેજી ચલાવે તે આગમજ બજાવવા માટે **ઇરજે** પોતાના ભાઇઓને જઇ મળી, ઇરાનનું રાજ્ય તેઓ વચે વહેંચી આપવાની વાતથી તેમને વાકેફ કરવાનું દરુસ્ત ધાર્યું. આ સઘળી વાતો જણાવીને **ફિર્દુસી** લખે છે કે **ફરેદુન** પોતાની જૈફીને દરમયાન લડાઇ પસંદ કરતો ન હતો, પણ સુલેહ અને આરામમાં બાકીના દહાડા ગુજારવાને રાજી હતો; અને પોતાના બાપને જેમ સુખ મળે તેમ કરવાની મતલબથી **ઇરજેબી** પોતાના ભાઇઓ સામે લડવાનો વિચાર નહિ કરતાં તેઓ રાજી રહે તેમ કરી પોતાનાં સર્વસ્વનો ભોગ આપવાનું નકી કીધું. **ઇરજને** આમ પોતાને ખાતર કરતો જોઇ **ફરેદુનની** છાતીમાં હરખ સમાયો રહ્યો નહિ, તોપણ તે પોતાની આગળથી થોડો વખ્તબી દૂર થાય, અને વળી દૂર થઇને પોતાના ઉસ્કેરાયલા ભાઇઓની છાવણીમાં જાય, એ વાત જૈફ પાદશાહને દરુસ્ત લાગી નહિ. તોપણ **ઇરજને** હદથી જીયાદા બજીદ થતો જોઇ **ફરેદુને** તેની મરજી રાખવા માટે તેને તુરાન જવા દીધો, પણ તે આગમજ તેની જોડે દાના સલાહકારોને આપ્યા, તથા પોતાના

[1] ફિર્દુસી મુજબ પોતાનું રાજપાટ વહેંચી આપ્યા આગમજ ફરેદુને ત્રણડે બેટાઓની શાદી ઇમનના રાજાની ત્રણ બેટીઓ જોડે કીધી હતી. ફરેદુન જેવા પુરાણા પાદશાહના જમાનામાં અરબસ્તાનનો દક્ષિણ ભાગ આટલા બધા સંબંધમાં આવ્યો હોય એ સંભવિક નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વડા બેટાઓનો ગુસ્સો નરમ પડે એવી ઢબથી નામાં લખી આપ્યાં.

આ રીતે તૈયાર થઇને જવાન પાદશાહ **ઇરજ** પોતાના પિતાના આશીર્વાદ સાથ અને એક નાના રસાલા જોડે તુરાન ઉપડી ગયો, જ્યાં તેણે પોતાના બંને ભાઇઓનાં લશ્કરોને ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવવા માટે આજરબાઇજાનમાં ભેગાં થયલાં દિઠાં. **ઇરજ**ના આવ્યાની ખબરથી વાકેફ થઇ **સેલમ** અને **તુર** પાદશાહનું નામુ મેળવવાની મતલબથી ઇસ્તેકબાલ આવ્યા અને **ઇરજ** સાથ મળીને તેને પોતાના મેહલમાં માયાથી યોગ્ય આવકાર દીધો, પણ **ઇરજ**નો ખુબસુર્ત ચેહરો અને પાદશાહી ઢબ જોઇને તુરાની લશ્કરો તેના ઉપર ફિદા થઇ ગયાં. તેઓ તેનેજ પોતાનો પાદશાહ ગણવાને તૈયાર થયાં, જે બાબેની ખબર દરબારીઓ મારફતે **ઇરજ**ના વડા ભાઇઓને પડી. આથી વધારે અદેખા બનીને હવે તે ધાતકી ભાઇઓએ **ઇરજ**નું ખૂન રેડવાનો નકી ઠરાવ કીધો. **સેલમે** એ કામ **તુરને** સોંપ્યું અને કબૂલ કીધું કે તે પછી ઇરાન તમામ **તુર**નુંજ થશે. આથી તે તુરાની પાદશાહ લોભાયો. તેણે બીજે દિને **ઇરજ** સાથની મુલાકાત વેળા તેને તાણો માર્યો કે "ઇરાનની પાદશાહી બાપે તને આપી ત્યારે તેં તે વડા ભાઇઓને આપવાની સલાહ કેમ નહિ આપી, અને પોતેજ તે કાં કબૂલ રાખી?" **ઇરજે** બચાવમાં એટલુંજ કહ્યું કે "તેજ મિલકત તમો વડા ભાઇઓને સ્વાધિન કરવાની મતલબથીજ હું તુરાન આવ્યો છું, અને મને પોતાને રાજ્ય જોઇતું નથી."

પણ આ સર્વ સુલેહ ભરેલી અને તાબેદારીની વાતોથી **તુર**ની ખાતરી થઇ નહિ. તેણે **ઇરજ**ની સર્વ વાતો જુઠી માની, અને પોતે જે સોનાની ખુર્સી ઉપર બેઠો હતો તે ઉપરથી એકદમ ઉઠી તે વડે **ઇરજ**ને માથાંમાં એવો સખ્ત ફટકો લગાવ્યો કે તે જવાન પાદશાહ હેઠો પડયો. પછી **તુરે** તેને બાંધવા માટે માણસોને હુકમ કીધો, જે ઉપરથી **ઇરજે** તેના ઘણા કાલાવાલા કીધા અને પોતાનો જીવ બચાવવાની વિનંતી કીધી, તથા પોતાના જૈફ બાપની દરકાર કરવાની અરજ ગુજારી. પણ એ સર્વ મિનતજારીથી થંડો નહિ પડતાં **તુરે** એકદમ તલવાર ખેંચી કહાડી **ઇરજ**નું માથું કાપી નાખ્યું અને તનથી જુદું કીધું. પછી તે ખુબસુર્ત જવાનનાં માથાંને કસ્તુરી અને ખુશબોઇથી તર કરીને **ફરેદુન** ઉપર હદિયા દાખલ મોકલ્યું, અને એવો તાણો માર્યો કે "આ તારા માનીતા બેટાને હવે તખ્તે બેસાડ!" આ સંદેશો જઇ પુગે તે આગમજ **ઇરજને** પાછો ફરવાનો વખ્ત આવી પુગેલો જોઇ **ફરેદુને** તેને યોગ્ય આવકાર દેવાની સઘળી ગોઠવણ કરી રાખી હતી. પણ જ્યારે તે પાકજાદ બેટાને બદલે તેણે તેનાં સરને દિઠું ત્યારે આ જૈફ પાદશાહની દિલગીરીનો કશો પાર રહ્યો નહિ. **ઇરજ**નું સર પોતાની ગોદમાં દાબીને તે ચટોપાટ જમીન ઉપર પડયો. સર્વ દરબારીઓ અને પ્રજાની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. સર્વેએ સોગનો લેબાસ લીધો, જે **ફરેદુને** તો પોતાના મોત સુધી છોડયોજ નહિ.

ઇરજની લાશને ઠેકાણે પાડતી વેળા **ફરેદુને**, અને પોતાનાં ખૂન વેળા **ઇરજે**, જે સખુનો કહાડયા હતા તેમજ થયું. તેનાં ખૂનનો કીનો લેવાયો. તે કીનો લેવાય ત્યાં સુધી પોતે જીવતો રહેવાની પાદશાહે ખોદાતાલા આગળ અરજ ગુજારેલી **ફિર્દુસી** જણાવે છે, અને કહે છે કે પોતાના ખૂની બેટાઓ ઉપર પુરતો કીનો લેવાયો તે **ફરેદુને** પોતાની નજરે દિઠો હતો. પણ **ફરેદુન**નાં રાજ્યનાં—અથવા બરાબર બોલિયે તો તેની હયાતીનાં બાકીનાં વરસો તેના અમલની મુદત કરતાં ઘણાં વધારે જણાય છે, અને **ઇરજ**નાં ખૂન બાદ જે બનાવો બન્યા છે તેમને **ફિર્દુસી** તેમજ બીજા લખનારાઓ **ફરેદુન**ના નહિ પણ **મિનોચેહર**ના અમલમાં મૂકી ગયા છે. માટે આપણબી ત્યાં **ફરેદુન**ના અમલનું શેવટ આણીશું, અને નવા બનાવોનું વર્ણન નવા પાદશાહથી શરૂ કરીશું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૧.

જમશેદ, ઝોહાક અને ફરેદુનનાં નવાં વંશો.

૧. પેશદાદ પાદશાહોના સેંકડો અને હજારો વરસોના અમલ બાબે ગુચવાડો—નામને બદલે એલકાબથી ઓળખાવાનો રવૈયો—વડાનું જ નામ તેની જગાએ આવનારને મળવાના દાખલા—પ્રિન્સ ઑાવ વેલ્સ, રોમના સીઝ.ર અને રોમના પોપ—એકજ નામના પાદશાહોના જુદા જુદા અમલનો સરવાળો તે નામના એકજ પાદશાહને અપાયાથી થતી ગથળ મથળ—જમશેદ, ઝોહાક અને ફરેદુન શું કલ્પિત નામો છે?—જમશેદના લાંબા અમલનો ખોલાસો—જમશેદ એક નહિ પણ અનેક પાદશાહોનું ખાનદાની નામ છે—છેલા "જમશેદ"નો જુઠેસખુન—ઝોહાકની ચહડાઈના સબબો—જમશેદ ખાનદાનનું શેવટ—જમશેદ પેશદાદ ટોળાનો ન હતો—જમશેદી વંશની ૬૦૦ વરસની મુદત.

૨. ઝોહાકનાં ૧૦૦૦ વરસનો ખોલાસો—ઝોહાકી વંશનો ૩૦૦ વરસનો અમલ ગણવાના સબબો—'અજી દહાક' નામની ઉત્પત્તિનું કારણ—અજીદહાકની દંત કથા—તેનાં વંશના પ્રદેશી અમલને અપાયલું મોટું રૂપ.

૩. ફરેદુનનાં ૫૦૦ વરસોનો ભેદ—મિનોચેહર આગમજ આઠ પહેડીઓ થવી જોઈયે—બુન્દેહશથી મળતો ટેકો—ઈરજ પછી ઈરાનમાં અફડાતફડી—ફરેદુનથી મિનોચેહર સુધીનાં ૩૦૦ વરસો—જમશેદની બહેનો અને કાબુલની શાહજાદી બાબે સમજણ—ઈરાનમાં ઈરજનો અમલ—મિનોચેહરનું વંશ—ફરેદુનની પાદશાહી ૫૦ વરસની—મિનોચેહરનાં ૧૨૦ વરસનો હિસાબ—જમશેદથી કએકોબાદ સુધી ૧૩૫૨ વરસ.

ફસલ ૧—જમશેદી વંશ.

જમાનો—શુમારે ઇ. પૂ. ૪૩૪૦ થી ૩૭૪૦ સુધી (?)

આપણે ઉપર જોઇ ગયા છિયે કે **જમશેદે** શુમારે ૧૦૦૦ વરસ પાદશાહી કીધી હતી. દર ત્રણશે વરસે તેણે ત્રણ **મરતએ** પોતાનાં રાજ્યની હદ વધારી એવું લખાણ **અવસ્તા** ઉપરથી મળે છે, તે પરથી આ અટકળને ટેકો મળે છે. **ફિર્દુસી** મુજબ **જમશેદે** ૭૦૦ અને બુન્દેહેશ મુજબ ૬૧૬ વરસ પાદશાહી કીધી હતી. સવાલ એ છે કે શું એક પાદશાહ આટલાંબધાં વરસ અમલ ચલાવી શકે? અથવા શું એમબી બનેકે એક ઈનસાન આટલાંબધાં વરસો સુધી હયાતી ભોગવે? કહે છે કે **બાવા આદમ, નુહ** પેગામ્બર, અને બીજાઓ સેંકડો વરસો જીવ્યા હતા. **જોસેફસ** નામનો યહુદી તવારીખનવેશ લખે છે કે તેઓએ આ લાંબી જીંદગી ગુજારી હતી તેમાં નવાઇ જેવું કાંઇ નથી, કેમકે તેઓ સત્યવાદી હતા. અસલી હિંદુ લખાણોમાંથી પણ સેંકડો બલકે હજારો વરસોની જીંદગીના દાખલા મળે છે, પણ તે માત્ર કલ્પિત કહાણીના નમુના છે. ગમે તેમ હોય, પણ કોઇબી પાદશાહ ૫૦૦ અથવા ૧૦૦૦ વરસ રાજ્ય કરી ગયો હોય એવું કોઇ પણ દેશની પ્રાચિન કે અર્વાચિન તવારીખ ઉપરથી જણાતું નથી. પેશદાદ વંશમાં દાખલ થયલા ત્રણ પાદશાહોના લાંબા અમલથી તવારીખનવેશો ગુચવાય છે. **જમશેદ**ની ૭૦૦ વરસની, અને તેની પછી **ઝોહાક**ની ૧૦૦૦ વરસની, અને ત્યારબાદ **ફરેદુન**ની ૫૦૦ વરસની પાદશાહી જેવા દાખલા યહુદીઓ કે એસીર્યનો, ખેલ્દીયનો કે બેબિલોન્યનો જેવા પુરાણા લોકોની તવારીખ ઉપરથી પણ મળતા નથી. ખુદ અસલી મીસર દેશ—જેની તવારીખ ઇ. પૂ. હજારો વરસો ઉપર જાય છે, અને જ્યાં દેવતાઓ વટીક રાજ્ય કરી ગયલા બોલાય છે—ત્યાં પણ કોઇ પાદશાહે ૧૦૦૦ તો શું પણ ૫૦૦ વરસ પણ રાજ્ય કીધેલું જાહેર થયું નથી. એ રીતે ત્યારે "દેવતાઓ" નાં કલ્પિત રાજ્યમાંબી જ્યારે સેંકડો કે હજારો વરસોના અમલનું નામ નથી ત્યારે પેશદાદ જેવા પાદશાહોના ગંભિર અમલની મુદત આટલીબધી હદ સુધી લઇ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જવામાં આવે તેનું કારણ શું? શું તેઓ કલ્પિત અમલ હતો? શું તે પાદશાહોની હયાતી હતીજ નહિ? આપણ એવું કદી કબૂલ રાખનાર નથી; આપણ તો **જમશેદ** અને **ફરેદુનને** હયાતી ભોગવી જનાર ફતેહમંદ પાદશાહો ગણવા માંગિયે છિયે, માટે તેમના લાંબી મુદતના અમલનો ધીરજથી વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે.

આજની તવારીખ ઉપરથી તેમજ અસલી ઇતિહાસોના વાસ્તવિક ગણાતા બનાવો ઉપરથી આપણ જાણિયે છિયે કે જ્યારે એક વંશના અમલની સમાપ્તી આવે છે ત્યારે બીજા વંશવાળાનાં નામની યાદગારીને થકી તેનાંજ નામથી અથવા એલકાબથી તે આખો વંશ જ્યાંસુધી અમલ ચલાવે છે ત્યાંસુધી ઓળખાય છે. એવા અનેક દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળી આવશે કે જેમાં વંશ સ્થાપનારનાં નામ અથવા એલકાબથીજ તેના પછી તખ્તે આવનારાઓ પણ ઓળખાયા છે. આજે અમીરી ખાનદાનીઓ પોતાને ખરે નામે નહિ તેટલા પોતાનાં ખાનદાનનેજ નામે ઓળખાય છે. એક ડયુક ઑવ યોર્ક કે પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ નામે ગમે તે હશે તોપણ એ નામનો દરેક ડયુક યા પ્રિન્સ પોતાના બાપ કે ભાઇની જગા ઉપર આવતાં એજ સાધારણ નામે ઓળખાશે. વધારે સહેલ અને સર્વને જાણીતો દાખલો લઇયે તો આપણા પહેલા હિંદી બેરોનેટનું અસલ નામ **જમશેદજી જીજીભાઇ** હતું માટે તેજ નામે તેવણના બેટા શેઠ **ખરશેદજી** પણ ઓળખાઇ ગયા છે, અને તેજ નામે શેઠ **માણકજી** પણ આજે ઓળખાય છે. તેમનાં **ખરશેદજી** કે **માણકજી** નામો પાર્સીઓ પણ ભૂલી ગયા છે, અને તમામ આલમ તેઓને સર **જમશેદજી જીજીભાઇ** બેરોનેટનેજ નામે ઓળખે છે, અને તેમના હવે પછીના વંશજો પણ એજ નામે ઓળખાશે. એજ રીતે એક પાદશાહ પછી તેનાં તખ્ત ઉપર આવનાર તેનો બેટો પણ ઘણી વેળા પોતાના બાપનુંજ નામ ધારણ કરે છે અને તેજ નામે ઓળખાય છે.

પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સનો એલકાબ ઇંગ્લંડના પાટવી કુંવરને તેના બાપની હૈયાતીમાં આપવાનો રવૈયો સેંકડો વરસોથી ચાલે છે, તેપરથી શું એમ ઠરશે કે ઇસ્વી ૧૩ મી સદીની આખેરીથી "પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ"નો એલકાબ પાદશાહના વડા પુત્રને અપાવા લાગ્યો તે વખ્તથી આજ સુધી પહેલોજ પ્રિન્સ ઑવ વેલ્સ (રાજ કુંવર) હૈયાત છે?—રોમનાં પ્રજા સત્તાક રાજ્યનું શેવટ આણીને **જુલ્યસ સીજર** ઇ. પૂ. ૪૪ માં રોમના શેહનશાહને દરજ્જે પુગ્યો, તે પછી લાંબાં વરસો સુધી રોમનાં તખ્ત ઉપર સંખ્યાબંધ શેહનશાહો બિરાજી ગયા છે અને તેઓ સામાન્ય રીતે **સીજરને**જ એલકાબે ઓળખાયા છે. એ ઉપરથી એમ તો કોઇ કહેશેજ નહિ કે પહેલો **જુલ્યસ સીઝર** સેંકડો વરસો સુધી જીવ્યો હતો અને બહુ લાંબી મુદત સુધી તેણે અમલ ચલાવ્યો હતો.—યુરોપના વડા ખ્રિસ્તી ધર્મગુરૂઓ ઇસ્વી ૧૨ મી સદીથી **પોપને** નામે ઓળખાતા આવ્યા છે. આજેબી ૧૩ મો **લુઇ** એજ એલકાબથી સાધારણ રીતે સર્વને જાણીતો છે. આ ઉપરથી શું એમ સાબેત કરવાની તજવીજ કરવી કે ૧૨ મી સદીવાળો જે પહેલો **પોપ** તેજ આજ સુધી હૈયાત છે?

આવા આવા દાખલાઓ તો અનેક મળી આવશે. પણ એ ઉપરાંત એક બીજીબી વાત ધ્યાનમાં લેવાની છે, અને તે એ કે એક ચોકસ વંશના પાદશાહો એકનાંએકજ નામના હોય છે. ઇંગ્લંડમાં **હેનરી** અને **એડવર્ડ** નામના અર્ધો ડજનથી વધારે પાદશાહો થઇ ગયા છે, અને તેઓમાંના કેટલાક તો એક પછી એક અમલ ભોગવી ગયા છે. ઇરાનમાંબી **બેહરામ** અને **યજદેજર્દ** અને **દારાયસ** નામના અનેક પાદશાહો એજ રીતે રાજ્ય ચલાવી ગયાછે.

એવા એવા દેશ પ્રદેશની તવારીખોમાંથી સંખ્યાબંધ દાખલા મળી આવશે, પણ તે ઉપરથી આપણે એમ નથી સમજતા કે ત્રણ **એડવર્ડ** નામના બાપ બેટા અને નબીરાના ભેગા અમલના સરવાળા જેટલાં વરસ એકજ **એડવર્ડ**ના અમલનાં હતાં. જો ત્રણ **હેનરી** નામના રાજા-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઓએ એક પછી એક મળીને ૧૦૦ વરસ રાજ્ય કીધું હોય તો આપણ એમ નહિ કહી શકીશું કે **હેનરી** નામનો એકજ રાજા હતો અને તેણે ૧૦૦ વરસ રાજ્ય કીધું હતું. આમ કહેવાયાથી તવારીખ ખોટી પડે છે, અને એકજ ધણીમાં ત્યારપછીના પાદશાહોનો અમલ ભેળાઇ જાય છે. વળી **ત્રીજા** હેનરી કે ત્રીજા **એડવર્ડ** રાજાના અમલમાં જે બનાવ બન્યો હોય તે આ ભેળમભેળથી તો પહેલાજ **હેનરી** કે **એડવર્ડ**ના અમલમાં બનેલો થઇ પડે છે, અને તેથી ઇતિહાસને ખોટો પાડનારી બિના છે. જ્યાં તવારીખની નોંધ રખાતી હોય ત્યાં આવું ખોટારૂં ચાલતું નથી; પણ જ્યાં આવી નોંધો રાખવામાં નહિ આવતી હોય, અથવા તે રાખેલી હોયા છતાં પાછળા જમાનામાં તે પરાગંદેહ થઇ હોય, અથવા તવારીખના બનાવો એવા પુરાણા કાળમાં બન્યા હોય કે જ્યારે એવી નોંધો તે શું ને તે રાખવાની અગત્ય તે કેવી તે સમજવામાં આવ્યું ન હોય, તો તેવા દરેક સબબને લીધે એક નામના અનેક પાદશાહો ભેળાઇ જાય, અને તેઓમાં જે સર્વથી નામીચો હોય તેને તેના પછીના બીજા પાદશાહોનાં નામો અને કામો અર્પણ થાય, એ બનવાજોગ છે. એવા સંજોગો વચે તો એક આખાં ખાનદાન અથવા તાયફા અથવા ટોળાના એક નહિ પણ અનેક સદીઓના લાંબા અમલની બિના પણ ભેળાઇ જાય તેમાં નવાઇ નથી.

અને મોટા તેજસ્વી ઇરાની પાદશાહ **જમશેદ**ના સંબંધમાં પણ એમજ બનેલું લાગે છે, અને તેથીજ તેણે ૬૦૦ અથવા ૭૦૦ અથવા ૧૦૦૦ વરસ રાજ્ય કીધેલું બોલાય છે. એકજ પાદશાહ એટલાંબધાં વરસ રાજ કરી જાય, અથવા એકજ માણસ એટલાંબધાં વરસ જીવે, એ કેવળ અશક્ય છે. એમ માનવું એ બેવકુફી છે; એમ મનાવવું જંગલીપણું છે. **જમશેદ**નાં દાસ્તાનમાં કેટલીક આફ્તાબી દંતકથાનો ભેળ જણાય છે; પણ તે કથાને બાદ રાખતાં એ નામનો પાદશાહ થઇ ગયલો આપણ કબૂલ રાખીશું. પ્રો૦ **ડાર્મેસ્ટેટે જમશેદ, જોહાક** અને **ફ્રેદુન** એ ત્રણેને કલ્પિત ધારે છે; તેઓને માત્ર કુદરતના બનતા દર સાલના રોશની અને પાણીના છુટકારા માટેના બનાવોની યાદ આપનારા તે ગણવા માંગે છે, અને કહે છે કે તેઓ પાછળથી તવારીખમાં દાખલ થયા હતા.[1] આ ત્રણેના સંબંધમાં કલ્પિત ઘણું છે, અને વર્સાદ વરસાવવા તથા અંધકાર દફે કરવાની કથાઓ તેમને ઘણી અચ્છી રીતે લાગુ પાડી શકાય એમ છે, તે અમો[2] ના પાડીશું નહિ. પણ તે સઘળું છતાં **જમશેદ** અને **જોહાક** અને **ફ્રેદુન**ની હયાતી અમે ના પાડીશું નહિ. અગરજો એ ધણીઓ કલ્પિત હોત, અને તેઓ માત્ર દંત કથાનીજ ઉત્પત્તિ હોત તો અવસ્તાવાણીમાં તેમને તેવાજ ચિતારત; તેશ્તર સેતારાએબી અપઓષ દેવસાથ પાણીના સંબંધમાં, અને આદર ઇજદે રોશનીને માટે ગનામીનો સાથ લડાઇઓ ચલાવી છે તેમને ત્યાં ઇજદો ગણેલા છે, તેમજ **જમશેદ** અને **ફ્રેદુન**બી જો તેજ કિસમના હોત તો તેઓબી ઇજદો ગણાત. પણ અવસ્તામાં તેમને તવારીખી પાદશાહો ગણેલા છે, અને વેદ કે બીજાં પુરાણાં લખાણો કરતાં અવસ્તા વધારે ગંભિરતા ધરાવે છે માટે ત્યાં જેમને હયાતી ભોગવી ગયલા જણાવ્યા છે તેમની હયાતી આપણાથી ખુંચી લેવાય એમ નથી.

પણ તેઓ હયાતી ભોગવી ગયા છે એ વાત કબૂલ કરવા છતાં આપણ આમ તો કદી પણ કબૂલ રાખીશું કે રખાવીશું નહિ કે તેઓમાંના એકે ૭૦૦, બીજાએ ૧૦૦૦ અને ત્રીજાએ ૫૦૦ વરસો સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું હતું. અવસ્તામાં **ફ્રેદુન**નાં ૫૦૦ કે **જોહાક**નાં ૧૦૦૦ વરસ બાબે તો કશું લખાણ છેજ નહિ. વંદીદાદમાં **જોહાક** કે **ફ્રેદુન**ની બાદશાહી બાબે

૧. Vendidad, દિબાચો, સ૦ ૬૩, ૬૫, ઇત્યાદી.

૨ અમે પોતે એ બાબતમાં લખાણો કીધેલાં છે. જુઓ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી, સને ૧૮૯૦-૯૧ નું ભાષણ ૫, બાબત—"સુર્ય સંબંધી અસલી આર્ય ફિલસુફી."

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ કાંઇ નથી. ત્યાં **જમશેદ**ની પાદશાહીની સુંદર વિગતો આપેલી છે. પણ તે પાદશાહી એકલા એક માણસની નથી—તે અનેક ધણીઓની પાદશાહીઓના ભેગા સરવાળાનું બયાન છે. તે "જમશેદ" નામનાં, અથવા **જમશેદે** સ્થાપેલાં, આખાં વંશના અનેક પાદશાહોના અમલનું બયાન છે. **જમશેદ**નાં રાજ્યમાં સુખચેન, આબાદાની અને તનદરોસ્તી હતાં તેનો ભેદ એટલોજ છે કે તેનાં આખાં વંશના અમલમાં બહુ પુરાણા કાળના આર્ય લોકો અમનચમન ભોગવતા હતા. **જમશેદ** યાને તેનાં વંશના અમલની કીર્તિ અને મોતેબરી તેની પછી રાજ્ય ચલાવનાર **જોહાક**ના ઘાતકી અમલ સાથ સરખાવતાં વધારે દીપી નિકળે છે. અને એક પ્રદેશી હાકમ પ્રજાને સુખ દેખાડવાની ગમે એટલી કાળજી ધરાવે તોપણ તેના અમલથી સ્વદેશી રૈયતો રાજી રહે નહિ. પણ તે પ્રદેશી હાકમ જો જુલ્માત ચલાવે તો તેના અમલ સાથ પોતાના સ્વદેશી હાકમનો ઇનસાફી અમલ તે પ્રજાને બહુજ સુખવાસી લાગે તેમાં કશી નવાઇ નથી. એ રીતે ત્યારે **જોહાક**ના પ્રદેશી રાજ્ય સાથ સરખાવતાં આર્ય લોકોને **જમશેદ**નું સ્વદેશી રાજ્ય પસંદ પડતું હતું, એટલુંજ નહિ પણ **જોહાક**નાં ઘાતકી રાજ્ય સાથ સરખાવતાં **જમશેદ**નું ઇનસાફી રાજ્ય તેમને વધારે પસંદ પડતું થઇ પડયું હતું. વળી **જોહાક**નો અમલ જાલેમ હતો તેથી પણ **જમશેદ**નો રૂડો અમલ વધારે આવકારદાયક અને પસંદ પડતો થઇ પડયો હતો, અને તેના જેવો બીજો અમલ હોયજ નહિ તેમ તે ઇરાનીઓને માટે "સોનેરી જમાના" જેવો થઇ પડયો હતો.

આ રીતે **જમશેદ**નો અમલ સુખવાસી થઇ પડયો હતો તેનો ખોલાસો મળે છે. હવે એ અમલ કંઇ લાંબી મુદ્દત સુધી ચાલુ રહે નહિ. **જમશેદ** કંઇ સેંકડો વરસની અમર કાયા વાળો હોય નહિ. તેના પછી તેના વારેસો તખ્તે આવ્યા. તેઓબી સ્વદેશી હાકમો હતા. તેઓબી **જમશેદ**ને પગલે ચાલેલા હોવા જોઇયે. માટે તેઓબી અસલી ઇરાનીને પસંદ પડતા થઇ પડયા. પણ તેઓમાં એક બુરો નિકળ્યો. આગળા "જમશેદ" નામના અથવા જમશેદ "ખાનદાન"ના પાદશાહોએ એક તરફથી રૈયતોને સુખી અને આબાદ રાખી ત્યારે બીજી તરફથી આસપાસના હાકમોને તાબે કરીને પોતાની સતા વધારી દીધી હતી; માટે આ બુરો પાદશાહ એ સઘળું પોતેજ કીધું હોય એમ છકી ગયો. પોતાનાં રાજ્યની આબાદ હાલતનો તે પોતેજ અદેખો બન્યો. તેણે પોતાની રૈયતોને તનદરોસ્ત અને સુખી જોઇ, જ્યારે આસપાસના દેશોની રૈયતો તેટલી સુખી કે તેટલી તનદરોસ્ત ન હતી. આથી તેને ગરૂરી આવી. તેનું મગજ ખિસી ગયું. અહંકાર અને મગરૂરીએ તેની જગા લીધી. તે એક નીચ સખુન બોલ્યો, જે સખુન જુઠો હતો. તે એવું જુઠું બોલ્યો—બલકે તમામ આલમમાં જાહેર કીધું—કે "આ સર્વ આબાદી અને તનદરોસ્તી ખોદા સિવાય કોઇથી બક્ષી શકાય નહિ, પણ તે મેં બક્ષી છે માટે મારા જેવો બીજો કોઇ હાકમ નથી—બલકે હુંજ ખોદા છું!" પણ તે છેલા **જમશેદ** પાદશાહ અથવા **જમશેદ** પાદશાહનાં ખાનદાનના તે છેલા હાકમને માથેના બીજાબી બહાદુર પાદશાહો હતા. તેઓમાંનો એક બેબિલનનો હાકમ **જોહાક** હતો. તેને આ ગર્વિષ્ટ પાદશાહના મિત્રો જઇ મળ્યા, જેઓમાં એક તો તેનો ભાઇ **સ્પીત્યૂર** હતો. આ **જમશેદ**ના અહંકાર પછી તેણે રૈયતો ઉપર જુલમ ચલાવવા માંડયો હશે, અથવા કોઇ એવાં કામો કીધાં હશે કે જેથી રૈયતો તેનાથી દુખી થઇ ગઇ હશે. રૈયતને બેદિલ અને બેવફા જોઇનેજ **જોહાક** ઇરાન ઉપર ચહડી આવ્યો હશે. તેના હાથમાં છેલો **જમશેદ** કેદ પકડાયો, અને પોતાનાજ ભાઇના હાથ ઉપર **જોહાક**ના હુકમથી કપાઇ મુઓ. આ રીતે "જમશેદ" ખાનદાનની પાદશાહીનું શેવટ આવ્યું; ઇરાનના સ્વદેશી અમલનું અને **જમશેદ**ની સુખવાસી આર્ય શેહનશાહતની આખર આવી, અને પ્રદેશી અમલ શરૂ થયો.

આમ ત્યારે "જમશેદ"ના ૧૦૦૦ વરસના લાંબા અમલનો છેડો આવ્યો. એ અમલ એક નહિ પણ અનેક **જમશેદ** પાદશાહોનો હોવો જોઇયે, અને તે બુન્દેહેશની ગણત્રી મુજબ ૬૧૬ા અથવા **ફિર્દુસી** મુજબ ૭૦૦ અથવા અવસ્તા મુજબ ૧૦૦૦ વરસ સુધી ચાલ્યો હોય. પણ એટલી લાંબી મુદત એક "જમશેદ"ની એકજ પાદશાહીની - નહિ પણ અનેક "જમશેદ" પાદશાહોની આખી શેહનશાહતની મુદત ગણાવી જોઇયે. એટલે જે **તેહમુરસ** પછી ઇરાન દેશમાં જમશેદી વંશ લાંબી મુદત સુધી પાદશાહી ચલાવી ગયું હતું. આ જમશેદી વંશ એક નવોજ ટોળો જણાય છે. આપણ સાધારણરીતે **જમશેદ**ને તેની પછીના બીજા પાદશાહો સુધાં પેશદાદ ટોળાનો ગણિયે છિયે. પણ અમને લાગે છે કે તે એ ટોળાનો ન હતો. અવસ્તામાં "પેશદાદ" દાખલ જેને ગણ્યો છે તે માત્ર એકજ પાદશાહ **હુશંગ** છે, જેને "પરધાતો" (યાને 'પહેલો ઇનસાફ આપનાર') કહ્યો છે. પણ તેની પછીના પાદશાહોને એ અલકાબથી અવસ્તામાં ઓળખ્યા નથી. જેમકે **તેહમુરસ**ને આપણ પેશદાદ વંશનો ગણિયે છિયે તે છતાં તે "દેવબંદ" કહેવાય છે, અને **જમશેદ** "નેક ટોળાંવાળો" લેખાય છે. **ફરેદુન**નો અલકાબ પણ એજ રીતે જુદો છે. માટે અમને લાગે છે કે **જમશેદ** પેશદાદ વંશથી જુદોજ છે, અને તે વંશને આપણ "જમશેદી"ને નામે ઓળખીશું. આ જમશેદી વંશની પાદશાહી અવસ્તા મુજબ ૧૦૦૦ વરસ ચાલવી જાઇયે; પણ દુનિયાની તવારીખમાં કોઇ પણ દેશમાં એક આખી પાદશાહત એટલાં બધાં વરસો સુધી ચાલેલી જણાઇ નથી, માટે એક ખાનદાનની પાદશાહી એટલી બધી અતિ લાંબી મુદત સુધી ચાલે એ કેવળ અશક્ય છે. એટલામાટે અમો બુન્દેહેશનાં ૬૦૦ વરસ કાંઇ પણ ભરસો રાખી શકાય એવી મુદત સમજીને એવું ગણવા માંગિયે છિયે કે જમશેદી ખાનદાનની ઇરાનની પાદશાહી ૬૦૦ વરસ ટકી હતી.

ફસલ ૨—જોહાકી વંશ.

જમાનો—શુમારે ઇ. પૂ. ૩૭૪૦ થી ૩૪૪૦ સુધી (?)

એ મુદતની આખરીના છેલા પાદશાહના વખ્તમાં પ્રદેશી બેબિલોન્યન રાજા **જોહાકે** ઇરાન ઉપર ચહડાઇ કરી આ વંશની સમાપ્તિ આણીને પોતાનાં નવાં વંશની પાદશાહી ચાલુ કીધી. એ વંશે વળી બીજાં ૧૦૦૦ વરસ રાજ્ય ચલાવેલાં કહેવાય છે. પણ એ સંખ્યાબી ઉપલીજ દલીલોથી રદ થઇ શકશે. તોપણ એ પ્રદેશી પાદશાહી લાંબો વખ્ત ચાલી હશે એમ લાગે છે. ઉગમણ તરફના અસલી લોકોને જ્યારે કોઇ લાંબી મુદત બાબે બોલવું હોય ત્યારે તેઓ હજાર શબ્દથી કામ લેછે. જોહાકી વંશની પાદશાહી માટે પણ ૧૦૦૦ વરસ તેઓએ એજ રીતે ઠોકી દીધેલાં હોવાં જોઇયે. તોપણ એ વંશના અમલની મુદત ૩૦૦ વરસની હોય એમ એક બીજી શાહદત ઉપરથી જણાય છે. **જોહાક** પછી ઇરાનમાં **ફરેદુન**નું રાજ્ય ચાલ્યું. **ફરેદુન**ને મહમદિયાન તવારીખનવેશો **જમશેદ**નો પૌત્ર ઠોકી બેસાડે છે, તે તો કેવળ ગલત છે. બુન્દેહેશ મુજબ **જમશેદ** પછી ૧૦મી પેહેડીએ **ફરેદુન** આવે છે: એટલેજે એ બંને પાદશાહોની વચે આઠ ધણીઓ હયાતી ભોગવી ગયા છે, એટલામાટે **જમશેદ** અને **ફરેદુન** વચે લાંબા વરસોનો તફાવત હોવો જોઇયે. હવે જો દરેક પેહેડીને ૩૦ વરસની મુદત આપિયે તો ૩૦૦ વરસનો સરવાળો આવે છે. એટલેજે જમશેદી ખાનદાનની આખરીથી તે ફરેદુન ખાનદાનની શરૂઆત શુધીમાં શુમારે ૩૦૦ વરસ પસાર થઇ જાય છે. એટલાં ત્યારે જોહાકી ખાનદાનની પાદશાહીનાં વરસો છે. **જોહાકે** ૧૦૦૦ વરસ રાજ્ય કીધું એ માત્ર તેનાં ખાનદાનની પાદશાહીના જુલ્મી અમલની બીજા શબ્દોમાં સમજણ છે. એક બુરાં કામને સહરાવીને બોલવામાં આવે છે, તેમ એક બુરા અમલ તરફ રૈયતોના કકળાટ અને દુઃખ દર્શાવા માટે તે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અમલને અતિ લાંબી મુદત આપી દેવામાં આવી છે. બાકી ખુદ **જોહાકે** પોતે તો નહિજ પણ તેનાં ખાનદાનેબી એક હજાર વરસ રાજ્ય ચલાવેલું સાબેત થતું નથી. **જમશેદ**ની પાદશાહીની મુદત બાબે અવસ્તામાંથી જેટલો ઇશારો મળે છે તેટલોબી **જોહાક**નાં અમલ બાબે મળતો નથી.

'જોહાક' નામ અવસ્તામાં ઘણું કરીને "અજિ઼દહાક" એવા ભેગા શબ્દોમાં મળે છે. વંદીદાદ[1] માં જ્યાં **ફરેદુન**ના જન્મનું કારણ આપ્યું છે ત્યાં **જોહાક**ને **અજ઼ીદહાક**ને નામેજ ઓળખ્યો છે. યશ્તોમાં પણ એ પાદશાહને એજ નામે ઓળખ્યો છે, જેનો અર્થ "દંખ મારનાર સર્પ" એવો થાય છે. 'અજ઼િ' (યાને સર્પ) શબ્દ એક ધિકાર દાખલ **જોહાક**નાં અસલ નામ સાથ પાછળથી ઇરાનીઓએ જોડેલો લાગે છે; અને 'જોહાક' શબ્દનો પણ અસલ અર્થ 'દંખ મારનાર' હોય એ શકભરેલું છે. જો એ નામનો અર્થ એજ હોય તો એ નામ તેનાં અસલ નામને બદલે ઇરાનીઓએ પાછળથી આપેલું હોવું જોઇયે. પણ જો અસલ નામ એજ હોય તો તેનો અર્થ 'દંખ મારનાર' નહિ પણ 'ઘણું હસનાર' હોવો જોઇયે.[2] પણ પોતાના દેશમાં પ્રદેશી અમલ ચાલુ થયો તેનાં દુઃખથી અને તે અમલ ચલાવનારે દેશમાં દુખ અને જુલ્મ વધારી દીધાં તેથી તેના તરફના એવડા ધિકારને લીધે ઇરાનીઓએ એ અમલને તેના ખરા રંગરૂપમાં દેખાડવા માટે આ પ્રદેશી પાદશાહનું જો કાંઇ અસલ નામ હોય તો તે ફેરવી નાખીને તેને બદલે "અજિ઼ દહાક"નું ગુણવાચક નામ આપ્યું હશે; અથવા જો **દહાક** તેનું અસલ નામ હોય તો તેઓએ એ શબ્દની આગમજ "અજિ઼" બોલ મુકી તેને "દંખ મારનાર સાપ"ને નામે ઓળખવા માંડયો હશે. અસલના લોકો પોતાને માથે પ્રદેશીઓની સાહેબી જોવાને રાજી ન હતાં, અને શત્રુઓને તેઓ હમેશાં સર્પનું નામ આપતાં હતાં, માટે અસલી ઇરાનીઓએ આમ કીધું હોય તો તે બનવાજોગ છે.

જોહાકનો અમલ પ્રદેશી હતો તે બાબે તો કશો શક રહેતોજ નથી. અવસ્તા મુજબ[1] **જોહાક** જુદદીન—બલકે દુર્વંદ—હતો. એ બિના સાબેત કરે છે કે તે તે વખતના ઇરાનીઓનો ધર્મ પાળનાર ન હતો, અને તેટલામાટે તે પારકી દીનનો અને પારકા દેશનો હતો. પ્રો૦ **વેસ્ટ**નું એવું મત છે "નાશકારક અજદહા" એ નામ ઇરાનીઓએ એક પ્રદેશી વંશને આપ્યું છે, જે ઘણું કરીને સેમિટિક ટોળો હશે, અને તે ટોળાને એકજ પાદશાહ દાખલ ગણ્યો છે.[2] ખુદ **ડાર્મેસ્ટેટે** તો એમ પણ ધારે છે કે વંદીદાદમાંબી **જોહાક**ના પ્રદેશી અમલ બાબેનો ઇશારો કીધેલો છે.[3] આ ત્યારે આપણી તકરારને માટે એક નવી દલીલ છે.

પણ આ પ્રદેશી હાકમનાં નામ બાબેનું વિવેચન હજી આપણે પુરૂં કીધું નથી. દહાક અથવા **જોહાક** નામમાં જે "અજિ઼" (=સર્પ) શબ્દ વધારવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ જાણવાજોગ છે. **જોહાક** પ્રદેશી હતો અને વળી તે બુરો હતો એટલામાટે તેને તેવોજ દેખાડવા થકી "અજદહા"નું નામ મળ્યું, અથવા અવસ્તાના અર્થ મુજબ તે "દંખ મારનાર સાપ" કહે-

૧. પરગરદ ૧, ફ૦ ૧૮.

૨ આરબી ભાષામાં જોહાકનો અર્થ એવોજ કરવામાં આવ્યો છે. કેટલાક ફારસી લખનારાઓ દહાક શબ્દને દેહ (=૧૦) + આક (=એબ) એવા ભાગોમાં વહેંચીને આખાં નામનો અર્થ એવો સમજાવે છે કે જોહાક ૧૦ એબ ધરાવનાર હતો. આ દશ એબોની તેઓ ટીપ પણ આપે છે, પણ જેમ અવસ્તા ભાષા ઉપરથી અપભ્રંશ થયલા બીજા શબ્દોનો તેમજ આ શબ્દોનો પણ આ અર્થ કલ્પિત છે.

૧ ઇજરને : હા ૯, ફ૦ ૮

૨ Pahlavi Texts, ભાગ ૧, સ૦ ૧૩૧, નોટ ૮.

૩ પરગરદ ૧, ફ૦ ૧૮ માં લખ્યું છે કે અજિ઼દહાકને મારવા માટે જે વરેન શેહરમાં ફરેદુન ઉભો થયો હતો તે હોરમજ઼દની પેદા કીધેલી ભલી ભૂમિઓમાંની ૧૪ મી હતી, જેની વિરૂદ્ધમાં ગનામિનોએ જે બે બુરી ચીજો પેદા કીધી તેમાંની એક "પ્રદેશી હાકમોનો જુલમાત" હતો. આ "પ્રદેશી હાકમો" તે જોહાકના અમલનો ઇશારો છે એમ ડાર્મેસ્ટેટે ધારે છે.—Vendidad, સ૦ ૯, નોટ ૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વાયો. પણ કદાચ સવાલ ઉઠશે કે તેને દંખ દેનાર સાપ કાં કહ્યો, અને ફાડી ખાનાર ચિત્તો કે વરૂ કે એવુંજ બીજું પ્રાણી કાં નહિ કહ્યો? આનો ખોલાસો એ છે કે અસલના બહુ પુરાણા આર્યોમાં એક અજદહાની દંતકથા હતી, જે ત્રણ માથાં અને છ આંખ ધરાવતો હતો. વેદમાં એ સર્પ 'અહિ'ને નામે ઓળખાયો છે, અને અવસ્તામાં તે 'અજ્હિ' લખાયો છે. ઇજશ્નેÂ[1] મુજબ આ સર્પ ત્રણ મ્હોડાં, ત્રણ માથાં અને છ આંખો ધરાવતો હતો, અને એક હજાર તદબીરવાળો અથવા કુવત ધરાવનાર હતો.[2] એવા એક ભયંકાર અજદહાને વેદવાળા **ત્રૈતન** દેવતાએ માર્યો હતો. હવે **ત્રૈતન** સાથ વિદ્વાનો **ફરેદુનને** સરખાવે છે, જેનું અવસ્તાનું **થ્રએતઓન** નામ વેદનાં ઉપલાં નામને ઉચારમાં પણ મળતું આવે છે. પણ **ત્રૈતન** જ્યારે પાણીનો એક દેવતા છે ત્યારે **ફરેદુન** એક પાદશાહ છે. માટે **ત્રૈતને** મારેલો અજદહા કલ્પિત ઠરે છે, ત્યારે **ફરેદુને** મારેલો **જોહાક** એક હયાતી ભોગવનાર જોરેમંદ ધણી હતો તે આપણે ભૂલી જવું જોઇતું નથી, અને અવસ્તામાં આવેલા અજ્હિ (સર્પ)-ની મૂળ દંતકથા પણ ભૂલી જવી જોઇતી નથી. એ સર્વ વાતો ધ્યાનમાં રાખીશું તો સમજ પડશે કે પોતાના દીનદુશ્મન ઘાતકી, ખૂની શત્રુ તરફના અત્યંત તિરસ્કાર અને ખોફને લીધે ઇરાનીઓએ તેને 'અજ્હિ દહાક'નું નામ આપી તેને અસલ દંતકથાવાળાં સર્પની ઉપમા આપી દીધી. પણ તે સર્પ તો ત્રણ માથાંનો અને છ આંખનો હતો, માટે **અજ્હિ-દહાકને** એકવાર જ્યારે દંખ મારનાર સર્પ ગણ્યો ત્યારે તેનેબી ત્રણ માથાં અને છ આંખો આપવી જોઇયે, એમ સમજીને **જોહાકની** ખાંધ ઉપર એ સાપો પેદા થવાની કહાણી ઉપજાવી કહાડવામાં આવી, જે ઉપરથી અસલ વાત સિદ્ધ થઇ કે અજ્હિ અસલમાં એક જીઆંગર અજદહા હતો અને તેની ખરાબી **જોહાકના** પરદેશી અમલની ખરાબીને મળતી ગણીને તેને એ નામ અપાયું છે.

પણ અજ્હિ તો એક હજાર તદબીર ધરાવનારો હતો, માટે વળી એમ પણ ઠોકી બેસાડવાનું ફાવતું પાયું કે **જોહાકનો** જુલમી અમલ ઇરાનમાં ૧૦૦૦ વરસો સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. હવે આ સઘળું માત્ર ખાલી અટકળ સિવાય બીજું કાંઇજ નથી. આપણે આગળ કહ્યું તેમ **જોહાકે** તો નહિજ પણ તેના વારેસોએ પણ ઇરાનમાં એટલી બધી મુદત કહાડી ન હતી. ઘણામાં ઘણી તેઓની પાદશાહી ૩૦૦ વરસની હતી, અને તેમ ગણત્રી કરવા માટે **જમશેદથી ફરેદુન** સુધીની દસ પહેડીઓનાં નામો આપણને મદદગાર થઇ પડે છે. એ ઉપરથી ત્યારે આપણ એવા અનુમાન ઉપર આવી શકિયે છિયે કે જમશેદી વંશના છેલા પાદશાહ પછી ત્રણ શો વરસે **ફરેદુને** જોહાકી વંશના છેલા પાદશાહને ઉઠાડી મૂકયો હતો.

ફસલ ૩—આથવ્યાની વંશ.

જમાનો—શુમારે ઇ. પૂ. ૩૪૪૦ થી ૩૧૦૮ સુધી (?)

હવે **ફરેદુને જોહાક** પછી ઇરાનમાં ૫૦૦ વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવવાની બિના આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. પણ એ લાંબી મુદતના સંબંધમાં હવે આપણાં મનમાં કશી મુશ્કેલી રહેવી જોઇતી નથી. **જમશેદ** અને **જોહાકના** લાંબા અમલ બાબે જે સાર ઉપર આપણ આવ્યા છિયે તેજ સાર **ફરેદુનનાં** ૫૦૦ વરસો ઉપરથી પણ ખેંચવાનો છે, અને તેમાં આપણને એક નવી વંશાવળી મદદગાર થઇ પડે છે. શાહનામામાં **ફરેદુન** પછીનો પાદશાહ **મિનોચેહરને** ગણ્યો છે, અને તેને **ફરેદુનના** બેટા ઇરજની બેટીનો બેટો કહ્યો છે, એટલે **ફરેદુન** પછી તે ચોથી પહેડીએ આવે છે. પણ ખરૂં જોતાં તેમ નથી. **ફરેદુન** પછી **મિનોચેહર** ચોથી

---

[1] હા ૯, ફ૦ ૮.

[2] કેટલાકો આ એક હજાર યુકિતને બદલે તેને "એક હજાર ભિંગડાંવાળો" ગણી ગયા છે. અમે તે અર્થ લઇયે, પણ આ "એક હજાર" બોલ ઉપરથી પાછળા શરેહ કરનારાઓએ જોહાકનાં રાજ્યની મુદત ૧૦૦૦ વરસની કરી મૂકી હોય અને તે ઉપરથી ફિરદૂસી ભોળવાયો હોય એમ ખુલ્લું જણાય છે.

નહિ પણ બારમી પહેડીએ આવે છે, યાને તેઓ બંને વચે બીજી ૧૦ પહેડીઓ થઇ ગઇ છે; એટલામાટે તેઓ બંને વચે ૩૦૦ થી ૩૬૦ વરસોની લાંબી મુદત ગુજરી જવી જોઇયે, એમ સ્પષ્ટ દિસે છે. એ મુદતમાં **ફરેદુન**ની તેમજ **મિનોચેહર**ની પાદશાહીનાં વરસો પણ આવી જવાં જોઇયે; કારણ કે એક **ફરેદુન**નો ૫૦૦ વરસનો અમલ યા એટલી મુદતની જીંદગી આપણ આગળ **જમશેદ** અને **જોહાક**ના સંબંધમાં કહી ગયા તેમ કેવળ નહિ મનાય એવાં છે. **મિનોચેહર**નો ૧૨૦ વરસનો અમલ પણ અશક્ય છે. જેમ તેના તેમજ **ફરેદુન**ના લાંબા અમલોમાં બીજા તેઓની પછીના પાદશાહોના અમલનાં વરસો પણ ઘુસી ગયલાં હોવાં જોઇયે. તે ઘુસી ગયલાં વરસો ગણત્રીમાં લેવા છતાંબી ૩૦ વરસનો જમાનો ગણતાં **ફરેદુન**નાં રાજ્યની શરૂઆતથી તે **મિનોચેહર**નાં રાજ્યની આખરી સુધીમાં વધતાંમાં વધતાં ૩૬૦ વરસો ગુજરવાં જોઇયે. એ મુદતને દરમયાન **ફરેદુને** અને ત્યારબાદ **ઇરજે** પણ રાજ્ય ચલાવ્યા પછી ઇરાનમાં પાછી અફડાતફડી થયલી જણાય છે, અને તે દરમ્યાન એ દેશમાં **તુર**નો તુરાની અને **સેલમ**નો સિર્યા અથવા એસીર્યા દેશનો અમલ ચાલવો જોઇયે. **ફરેદુન**ના એ બંને બેટાઓ પછી વળી તેમના વારેસોના તાબામાં પણ ઇરાન હોવું જોઇયે, કેમકે **મિનોચેહરે** ત્રણ સદી પછી જેઓ ઉપર **ઇરજ**નો કીનો લીધો તેઓ કાંઇ અસલી શાહજાદા **તુર** અને **સેલમ** તો હોયજ નહિ, પણ તેમના વંશજો હોવા જોઇયે.

ઇરજ કતલ થયો ત્યારે તેના બે બેટાઓ પણ તેની જોડેજ માર્યા ગયા હતા, માટે **મિનોચેહેર ઇરજ**ની બેટીનાં વંશમાં પેદા થયો હતો. આ બેટી અને તેણીના **મિનોચેહર** સુધીના નવ ફર્જંદોએ ઇરાનમાં પાદશાહી ચલાવી હતી કે નહિ તે આપણ જાણતા નથી. પણ એકવાર **તુર** અને **સેલમે** તમામ પાદશાહી ખાનદાન પાયમાલ કર્યા પછી અને એકેએક રાજવંશીને શોધી શોધીને માર્યા પછી ઇરાનમાં રાજ્ય ચલાવી શકે એટલો બધો હિમતવાન કોઇ રાજપુત્ર જીવતો રહ્યો હોય એમ લાગતું નથી. એટલી મુદત ત્યારે ઇરાનમાં અંધેર કારોબાર ચાલ્યો હશે, અને એકવાર ફરીને પ્રદેશી અમલની ઝુસરી તળે રૈયતો કચડાઇ હશે. પણ આ અમલ તેમનાજ બખ્તાવર પાદશાહ **ફરેદુન**ના બેટાઓનો છે એટલી તેમને ધીરજ હતી, અને તેથી તે તેમને **જોહાક**ના જેવો દુખદાયક લાગ્યો નહિ હોય. ગમે તેમ હોય, પણ **મિનોચેહર** સુધી ઇરાનમાં **ફરેદુન** અને તેનાજ વારેસો નહિ તોપણ વંશજોનું રાજ્ય હતું, એટલું તો ચોકસ થાય છે. એ રાજ્ય ૫૦૦ વરસ સુધી ચાલેલું આપણ **ફિર્દુસી**ને આધારે ગણત, પણ બુન્દેહેશ ઉપરથી મળી આવેલી વંશાવળી મુજબ **ફરેદુન** અને તેના વંશની પાદશાહી ૩૦૦ વરસનીજ હતી.

આપણને **ફિર્દુસી** જણાવી જાય છે કે **જમશેદ**ને મારી **જોહાકે** તેની બે બહેનો **અર્નવાજ** (અવસ્તાની **એરેનવાચ**) અને **શેહેરનાજ** (**સવંઘવાચ**)ને કેદ કરી રાખી હતી, જેમને **ફરેદુને** છોડવીને પોતાની રાણી કીધી હતી. કેવળ હાંસ્ય જેવી આ બિના છે, કેમકે **જમશેદ** અગરજો ૧૦૦૦ વરસ જીવ્યો હોય, અને તેની પછી **જોહાકે** એટલાંજ વરસો ગુજાર્યાં હોય તો આ બંને બહેનો દહોડથી બે હજાર વરસની ઉમરની સાબેત થવી જોઇયે! અને તેવી બુજર્ગવાર બાનુઓને ૧૬ વરસનો જવાન ફરેદુન પરણે એ કેવળ રમુજી છે! પણ એ હસી કહાડવા જોગ દેખાતી બિનાનો વાસ્તવિક ખોલાસો એટલોજ છે કે જોહાકી વંશના છેલ્લા પાદશાહે જમશેદી વંશની કોઇ રાજ કુમારીકાઓને કેદ પકડી હશે, તેમને **ફરેદુને** છોડવી હતી. વળી **જમશેદ જોહાક**ના હુમલાથી નાસી કાબૂલ ગયો અને ત્યાં ૭૦૦ વરસની ઉમરે એક ૧૬ વરસની શાહજાદી સાથ પરણ્યો, એબી દેખઇતી કેવળ અશક્ય બિના આ ખોલાસાથી ખરી સાબેત થશે કે જમશેદી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વંશના છેલા પાદશાહે પોતાની નાસભાગ વેળા ઉપલી શાહજાદી સાથ સગાઇ કીધી હતી.

ફરેદુનના સંબંધમાં એક બિના ખુલ્લી કરવી જોઇયે છે. **ફિર્દુસી** ઉપરથી એવું જણાય છે કે **ઇરજ** તેના આ પિતાની હયાતીમાંજ માર્યો ગયો હતો. હવે બુન્દેહેશમાં જણાવે છે કે **ઇરજે** ૧૨ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, અને તે સુધાં **ફરેદુને** ૫૦૦ વરસ અમલ ભોગવ્યો હતો. એ રીતે ત્યારે એમ જણાય છે કે **ઇરજે** રાજ્ય ભોગવ્યું હતું ખરૂં. પણ **ફરેદુન**ની હયાતીમાં તે આ રાજ્ય ચલાવી શકે નહિ, માટે તે આગમજ **ફરેદુન** મરણ પામેલો હોવો જોઇયે. **ઇરજ**નાં ખૂન વખતે **ફરેદુન** હયાત હોવો ન જોઇયે. જો તેમ હોય તો તેના જેવો ફતેહમંદ પાદશાહ પોતાના ઘાતકી બેટાઓને ઇરાનમાં દખલ આપે નહિ અને પોતે ગુફામાં ભરાઇ બેસે નહિ, પણ લડીને તેમને મારી કહાડે યા તેમના હાથ ઉપર માર્યો જાય. વળી **ફરેદુને** પોતાના બેટાઓને રાજ્યો વહેંચી આપ્યા પછી **તુર** અને **સેલમ**ની સરકશી ઉપરથી **ઇરજે** એ ભાઇઓને પોતાનું ઇરાનનું રાજ્ય આપી દેવા માગ્યું અને **ફરેદુને** તેને તેમ કરવા દીધું, એવું **ફિર્દુસી**નું સમજાવવું કેવળ અશક્ય લાગે છે. **ફરેદુન** જેવો પાદશાહ, જેણે પુષ્કળ લડાઇઓ જોયલી અને મારેલી, વળી જેણે પોતાનું રાજ્ય સરખે હિસ્સે વહેંચી આપેલું, તે ઇરાનનું રાજ્ય પોતાના બે ફિતુરી બેટાઓને આપી દે તો પછી તેનું અને **ઇરજ**નું શું થાય? તે કદી આવું હિચકારૂં કામ કરે નહિ, યા પોતાના બેટાને કરવા પણ દે નહિ. પણ જો **ઇરજે** પોતાના ભાઇઓને રાજી રાખવા માટે કાંઇ પણ કીધું હોય તો તે **ફરેદુન**ની હયાતી બાદજ થવું જોઇયે. અને બુન્દેહેશ જ્યારે **ઇરજ**ની પાદશાહી ૧૨ વરસ ચાલેલી જણાવે છે તો તે જવાન પાદશાહનો અમલ **ફરેદુન** પછીજ એટલે વરસે આખર થયલો હોવો જોઇયે; એટલે જે તે ફરરોખ પાદશાહ પોતાના બેટાનાં ખૂનની બાર વરસ આગમજ ગુજરી જવો જોઇયે.

ફરેદુન અને **ઇરજ** પછી ઇરાનમાં **તુર** અને **સેલમ**નો અને તેમના વારેસોનો અમલ ચાલવો જોઇયે ખરો, પણ થોડાંક વરસોમાં તે નહિ સરખો અથવા ઘણો નબળો પડી જવો જોઇયે—કંઇજ નહિ તો **મિનોચેહર** જ્યારે તેઓ સામે લડવા ગયો ત્યારે તો આ પ્રદેશી અમલ કેવળ શૂન્ય જેવોજ હશે; કેમકે **મિનોચેહર**ના વખતમાંતો ઇરાન પાછું **ફરેદુન**નાં રાજકુટુંબના હાથમાં હતું એવું જણાય છે, અને તેથીજ આ જવાનને નવું લશ્કર ઉભું કરી શત્રુઓ ઉપર લડાઇ લઇ જવાનું ફાવ્યું હતું.

હવે એકજ છેલી બાબત લખી આ વિષય સમાપ્ત કરીશું. ઉપલી તકરારો ઉપરથી વાંચનારની ખાતરી થઇ હશેકે **ફરેદુને** ૫૦૦ વરસ રાજ્ય કીધું ન હતું; તેની પછી તેના બેટા **ઇરજે ૧૨ વરસ** પાદશાહી ભોગવી હતી; ત્યારબાદ ઇરાન પ્રદેશી અમલતળે પાછું ગયું હતું; અને શેવટે **મિનોચેહેરે** ૨૩૮ વરસ પછી ઇરાનમાં પાછો પોતાનું ઇરાની વંશ ચાલુ કીધું હતું. હવે **મિનોચેહેર**નાં આ નવાં વંશની વાત એક નામીચાં પેહલવી પુસ્તક દીનકર્દ ઉપરથી ખરી પડે છે. તેમાં જણાવ્યું કે[1] "**જમશેદ**ની ઓલાદના સારા પાદશાહોની અંદર **ફરેદુન** પછી **એરચ**ની બુનીઆદના છે, તેમાં પહેલો તબક્કો **મિનોચેહેર**ની ઓલાદથી છે." એ રીતે મિનોચેહેરની ઓલાદને જુદી પાડે છે ત્યારે તે જુદી હોવીજ જોઇયે. એ ઓલાદ તે **મિનોચેહેર**નું જુદું વંશ આપણુ ગણીશું. **મિનોચેહેર**નો ૧૨૦ વરસનો અમલ એક પાદશાહને માટે અતિ લાંબો છે. **ફરેદુન** પોતે આપણી તકરાર મુજબ એટલાં વરસ રાજ્ય કરી ગયલો સાબેત થશે નહિ. જો બીજી તરફથી કાંઇ ટેકા જેવું નહિ જણાત તો આપણુ એ બુજર્ગવાર પાદશાહનો અમલ ૩૦થી વધારે વરસનો ગણત નહિ. પણ **ફિર્દુસી** જણાવે છે કે તેણે ૫૦ વરસ પાદશાહી કીધા પછી પોતાનું બહોળું રાજ્ય પોતાના ત્રણુડે

૧ દસ્તુર પેશોતનજીવાળી "દીનકર્દ," ફ૦ ૬, સ૦ ૩૪૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બેટાઓમાં વહેંચી આપ્યું હતું. હવે આ વહેંચણી પછી **ફરેદુન** રાજકાજથી ફારેગ થયલો કહેવાય છે, અને સઘળો અમલ ત્રણુડે શાહજાદાઓ ચલાવતા હતા, માટે આપણ એમ ગણીશું કે **ફરેદુને** ૫૦ વરસ પાદશાહી ભોગવ્યા પછી તે રાજ વહિવટમાંથી દૂર થયો અથવા મરણ પામ્યો હતો.

મિનોચેહરના ૧૨૦ વરસના અમલનો ભેદ પણ એજ રીતે ખુલ્લો થાય છે. બુન્દેહેશ અને બીજા તવારીખનવેશો મુજબ તેણે ૬૦ વરસ પાદશાહી કીધા પછી તુરાનના પાદશાહ **અફ્રાસિયાબે** ઇરાન જીતી લઇ કેટલીક મુદત સુધી ત્યાં અમલ ચલાવ્યો હતો. આ વખ્તે **મિનોચેહર**નું મરણ નિપજવું જોઇયે, અને તેના અમલની આખરી આવવી જોઇયે. તુરાનનો અમલ બારજ વરસ ઇરાનમાં તકી રહેલો જણાય છે, જે પછીનાં કેટલાંક વરસોમાં **નોદર, જુ,** અને **કેરશાસ્પ**નો અમલ ચાલ્યો હતો. આ સઘળાં વરસો ભેગાં કરિયે તો બુન્દેહેશ અને **ફિર્દુસી** મુજબ **મિનોચેહર**નાં ૧૨૦ વરસને મળતો સરવાળો લગભગ આવી શકે છે, અને તે આ મુજબ:—

મિનોચેહર	૬૦	વરસ
અફ્રાસિયાબ	૧૨	,,
નોદર	૭	,,
જુ	૩૦	,,
કેરશાસ્પ	૫	,,

જમશેદથી **મિનોચેહર** સુધીનાં વરસોનો હિસાબ આપણી ઉપર દર્શાવેલી તકરારો મુજબ આ રીતે ટાળવી કહાડી શકાશે:—

જમશેદ અને જમશેદી વંશ	૬૦૦	વરસ
જોહાક અને જોહાકી વંશ	૩૦૦	,,
ફરેદુન	૫૦	,,
ઇરજ	૧૨	,,
તુર અને **સેલમ** તથા તેઓનું વંશ	૨૭૦	,,
મિનોચેહર	૬૦	,,

બાબ ૨૨.

મિનોચેહેર.

નામ—અવ૦ : મનુશ્ચિથ્ર.　　**જમાનો**—શુમારે ઇ. પૂ. ૩૧૦૮ (?)
પેહે૦ : માનુશચીહર.　　**અમલ**—ફિર્દુસી અને બુન્દેહેશ મુજબ ૧૨૦ વરસ (?)
ફારસી : મિનોચેહેર.

૧—મિનોચેહર કોણ હતો?—બુન્દેહેશ અને ફિર્દુસીએ આપેલા જુદા જુદા ખોલાસા—ફરેદુન પછી ૧૨ મી પહેડીએ મિનોચેહેર—તેણે કીનો કોણ પર લીધો હતો?—ઈરજ બાબે અનુમાન.

૨—મિનોચેહરનું બયાન—કીનાની તૈયારી—ખૂનીઓ તાબેદારી કરવા તૈયાર થાય છે—તેમનાં નામાઓનો ધમકી ભરેલો જવાબ—લડાઈમાં તેમની હાર—તુરનાં માથાંનો ફરેદુન જોગો હદિયો—સેલમનું મિનોચેહરના હાથ ઉપર માર્યો જવું—કીનાનું શેવટ—ઈરાન ઉપર અફ્રાસિયાબનો દરોડો—પાદશાહની નાસભાગ—ઈરાનમાં ૧૨ વરસ સુધી અફ્રાસિયાબનો અમલ.

૩—સામ નરીમાનનું ખાનદાન—સામનાં પરાક્રમ—જાલની કહાણી—સિમુર્ગ આબેદ—કાબૂલની શાહજાદી રૂદાબેહ—જાલ સાથની મોહબતનું દાસ્તાન—જેહાં પેહલવાન રૂસ્તમ—સામે મારેલો અજદહા—સિપંદ કિલ્લા ઉપર નરીમાનનાં ખૂનનો કીનો—રૂસ્તમની પહેલી ફતેહ—મિનોચેહેરના રાજ્યસુધારા.

ફસલ ૧—પાદશાહની નસલ.

મિનોચેહેર એટલે મિનોઇ ચેહરાનો. બુન્દેહેશ મુજબ આ પાદશાહનો જન્મ મનુશ નામના પહાડ[1] ઉપર થયો હતો, માટે તે ઉપરથી કદાચ તેને આ નામ મળ્યું હોય. **મિનોચેહેર** કોણ હતો? અવસ્તામાં તેને "**ઇરજ**નો **મિનોચેહેર**" કહ્યો છે. આ ઉપરથી સમજ નથી પડતી કે તેમાં તેને **ઇરજ**ના બેટા દાખલ કે **ઇરજ**ના ખાનદાની દાખલ ઓળખાવવાની મતલબ રાખી છે. **ઇરજ**નાં ત્રણ ફર્જંદોમાં બે બેટા **વાનીદાર** અને **આનાસ્તોખ** તથા એક બેટી **ગંજ** અથવા **ગુજક** નામનાં હતાં, એમ બુન્દેહેશ[2] ઉપરથી જણાય છે. **ઇરજ**ની જોડે તેના આ બેઉ બેટાઓને પણ તેમના ખૂની કાકાઓએ મારી નાખ્યા હતા, માટે તેનાં તોખમમાં હવે એક બેટીજ રહી, અને **ફિર્દુસી** કહે છે કે તેનેજ ઉછેરીને **ફરેદુને** મોટી કીધી, તો જોકે એ પાદશાહ તો **ઇરજ**ની આગમજ મરણ પામેલો હોવો જોઇયે. તેણીનો જીવ લેવાની પણ પેલા ખૂનીઓએ તલબ કીધી, અને જેમ **ફરેદુન**ની શોધ **જોહાકે** કરાવી હતી તેમ આ **ગંજ**ની શોધમાં **સેલમ** અને **તુરે** શેહેરે શેહેર મારાઓ મોકલ્યા હતા, પણ કહે છે કે **ફરેદુને** (?) પૂરમાયેહ ગાયની પેઠે આ બાળકની સાચવણી કીધી, અને પોતાના ઘાતકી બેટાઓથી તેણીને છુપી રાખી. જ્યારે તેણી મોટી થઇ ત્યારે સારે ઠેકાણે તેની શાદી કીધી, અને તેને પેટે એક બેટી અવતરી. આ બનાવની ખબર પડવાથી શત્રુઓએ એકવાર ફરીને શાહજાદી **ગંજ**ની ખોળ કીધી, અને તેમાં તેઓ ફાવ્યા. તેઓએ તે બીચારીનો જીવ લીધો, પણ હવે **ફરેદુન**ને માથે **ગંજ**ની બાળક બેટીને બચાવવા અને રક્ષણ કરવાની ફરજ આવી પડી. આ છોડીના વંશમાં **મિનોચેહેર**નો કેટલીક પહેડી પછી જન્મ થયો હતો એમ બુન્દેહેશ જણાવે છે, પણ તેની જોડે **ફિર્દુસી** કે બીજા મહમદિયાન તવારીખનવેશો એકમત થતા દિસતા નથી. આપણા શાયર મુજબ **ઇરજ**ની **માહઆફરીદ** નામે રાણીને પેટે એક બેટીની શાદી **ફરેદુને** પોતાના એક ભત્રીજા **પશંગ** સાથ કીધી હતી, અને તેમનું જે ફર્જંદ તે **મિનોચેહેર** હતો. **મિરખુંદ** "વજેહ અલ

૧ આ પહાડ ક્યાં હતો તે જણાતું નથી. જમ્યાદ યશ્ત, જેમાં તમામ ઈરાની પહાડોનું વર્ણન છે, તેમાં એને જરેધ નામે એક બીજા પહાડની પડોશમાં આવેલો જણાવ્યો છે. આ જરેધ ઈસ્ફહાનની પડોશમાં તથા કારૂન અને જીન્દેહરૂદ નદીઓની વચ્ચે હતો, એમ કહીને યુસ્ટી મનુશ પર્વતને પણ તે તરફજ આવેલો જણાવે છે.
૨ પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

"અખ્બાર" અને "મુરૂજ અજ જાહબ"ના લખનારાઓ સાથ એકમત થઇ એમજ જણાવે છેકે **મિનોચેહર** ખુદ ઇરજનોજ બેટો હતો.

પણ આ સઘળા લખનારાઓનો આપેલો એકેકથી ઉલટો હેવાલ માનવાજોગ નથી. **મિરખુંદ** કબૂલ કરે છે કે કેટલાક બીજા તવારીખ નવેશો **ઇરજ** અને **મિનોચેહર** વચે ઘણા જમાના ગુજરી ગયલા જણાવી જાય છે. હવે જોકે એ વાત તે પોતે માનતો નથી, તોપણ ખરી વાત એજ સાબેત થાય છે. **મિનોચેહર** ઇરજનો બેટો કે ઇરજની બેટીનો બેટો હતોજ નહિ. **મિરખુંદે** જે લખનારાઓને હસી કહાડયા છે તેઓજ ખરા છે એમ બુન્દેહેશ ઉપરથી સાબેત થાય છે, અને બુન્દેહેશ **મિનોચેહર** તથા ઇરજની વચમાં થઇ ગયલી દશ પહેડીઓનાં નામો આપે છે તે વાસ્તવીક રીતે જોતાં બનવાજોગ છે. તે પહેડીઓ આ મુજબની છેઃ—

ફરૈદુન
|
(૧) ઇરજ
|
વાનીદાર[1] આનાસ્તોખ[1] (૨) ગંજ અથવા ગુજક
|
(૩) ફ્રગુજક
|
(૪) જુશક
|
(૫) ફ્રજુશક
|
(૬) બીતક
|
(૭) થ્રીતક
|
(૮) ઐરક
|
(૯) માનૂશ-ખૂર્નાક[2]
|
(૧૦) માનૂશ-ખૂર્નર
|
(૧૧) **માનુશ ચીહર**

૧—૧ ઇરજના બે બેટાઓ, જેમને તેમના બાપની જોડેજ ખૂની કાકાઓએ કતલ કરાવ્યા હતા.
૨ ઉર્ફે 'ભોમ સોજ.ક' યાને માને બાળનાર.

આ રીતે પાદશાહ **મિનોચહેર ફરૈદુનથી** બીજી કે ત્રીજી નહિ પણ છેક ૧૨ મી પહેડીએ થઇ ગયલો જણાય છે. એ પાદશાહે ઇરજનાં ખૂનનો કીનો લીધો હતો, એમ તવારીખ નવેશો આપણને જણાવી ગયા છે, પણ તે કીનો તેણે **તુર** અને **સેલમ** ઉપર નહિ પણ તેમના વંશજો ઉપર લીધેલો હોવો જોઇયે; અને તે વખ્તે જેમ **ફરૈદુન** તેમજ તેના આ બેટાઓની હયાતી પણ હોવી નહિ જોઇયે. વળી **ફરૈદુનથી મિનોચેહર** સુધીની આ ૧૨ પહેડીઓને દરમેયાન ઇરાનમાં પ્રથમ **તુર** અને **સેલમ**નું અને તેમના વંશજોનું રાજ્ય ચાલેલું હોવું જોઇયે, જે એક લેખે ઇરાનમાં બીજી વારનો પ્રદેશી અમલ ગણી શકાય, તો જોકે **તુર** અને **સેલમ** ઇરાનીજ શાહજાદાઓ હતા; ઇરજનાં ખૂન આગમજ **ફરૈદુન**ની હયાતી ખતમ થવી જોઇયે, અને તેથીજ ઇરજનો દગાથી જીવ લેવાયા બાદ તેની બેટી વગેરે રવડતાં થવાં જોઇયે. અગરજો **ફરૈદુન** હયાતજ હોત તો તે આ ખૂની ભાઇઓને ઇરાનમાં દખલ આપત નહિ, અને ઇરાનનો મુલક તેમના હાથમાં જવા દેત પણ નહિ. વળી જો **ફરૈદુન** હયાત હોત તો ઇરાનમાં ઇરજની પાદશાહી ચાલત નહિ, અને વડા ભાઇઓની અઘટિત માગણીને તે કે **ઇરજ** શરણ પણ થાત નહિ. **ઇરજ** ખામખા પોતાનું રાજ્ય આપી દેવાની મતલબથીજ પોતાના ભાઇઓને મળવા ગયલો હોવો નહિ જોઇયે, પણ પોતાનાં રાજ્યની સરહદ ઉપર ભાઇઓનો હિગામો જોઇને તે તેમને સમજાવવા અથવા પોતાના બચાવવામાં લડવા જવો જોઇયે, અને ત્યાં તે લડાઇમાં અથવા મુલાકાત વેળા દગાથી માર્યો જવો જોઇયે.

ફસલ ૨—ઇરાનને શત્રુઓથી સ્વચ્છ કરવાની જવાંમર્દી.

આ સઘળા વિચારો **ફરૈદુન**ના ૫૦૦ વરસના લાંબા અમલના ખોલાસા માટે બુન્દેહેશે આપેલી મજકુર વંશાવળી ઉપરથી સુઝ પડે છે, પણ તે બાબે અમો આગળાં પ્રકરણમાં લંબાણ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

થી બોલ્યા છિયે, માટે હવે ત્યાં આપણ જુના તવારીખનવેશોનેજ આધારે **મિનોચેહેરનું** વર્ણન આગળ ચલાવીશું, જે ગમે એવું ખામી ભરેલું તોપણ રસીલું છે. **ફિર્દુસી** મુજબ આ પાદશાહ જન્મ વેળા રંગે અને રૂપે શાહજાદા **ઇરજ**નીજ હુબહુ નકલ હતો, અને તેના જન્મથી આખાં રાજ્યમાં બહુ ખુશાલી પેદા થઇ હતી. **ઇરજ**નેજ પાછો આ દુનિયામાં આવેલો સમજીને, અને તેજ પોતાનાં મનની ઉમેદ મુજબ પેલા ખૂની ભાઇઓ ઉપર વેર લેશે એમ માની લઇને, **ફરેદુને** (?) આ બાળક શાહજાદાને બહુ જતનથી ઉછેર્યો અને જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેને સઘળા હુંનરોની પુખ્ત તાલીમ અપાવી. કોઇ કોઇવાર **ફરેદુન** તેને તખ્ત ઉપર બેસાડી તેને માથે તાજ મૂકતો, અને દરબારીઓ તથા સપેહસાલારો તેને ભવિષનો પાદશાહ ગણી મમાવાનો કીનો લેવા માટે ઉશ્કેરતા. એમ કરતાં એક મોટું લશ્કર જમા કરવામાં આવ્યું, જે બાબે ખબર પડતાંજ **સેલમ** અને **તુર**નાં દિલમાં ફાળ પડી. તેઓએ જાણ્યું કે હવે તેમનાં રાજ્યો ઉપર હુમલો થવાનો અને તેમના ઉપર કીનો લેવાવાનો.[1] તેઓ બિધા તેથી પોતાના જેફ પિતા ઉપર તાબેદારીનાં નામાં લખી તથા કીમતી હદિયા મોકળી તેનો ગુસ્સો નરમ પાડવાની તજવીજ કરવા લાગ્યા. તેઓએ હાથીઓની પિઠ ઉપર ખજાનો અને કીમતી અસબાબ લાદ્યા, અને નામાંઓમાં પોતાનો ગુનાહ કબૂલ રાખી બહુ પસ્તાવાના સખુનો લખ્યા; તથા વળી જેમ **ફરેદુન** તરફ તેમજ **મિનોચેહેર** તરફ વફાદારી બતાવી બંનેની તાબેદારી કરવાની કબૂલાત આપી.

આ નામાં વાંચી તથા ખજાનો જોઇ **ફરેદુને** **મિનોચેહેરને** મુબારકબાદી આપી કહ્યું કે "આ ઉપરથી તારી નામદારી સાબેત થાય છે, અને તારી ફતેહની એ અચૂક ઇધાણી છે." પેલાં નામાંમાં વળી એમબી લખ્યું હતું કે **સેલમ** અને **તુર** પોતાનાં પાપનો પસ્તાવો કરવા ઉપરાંત પોતાના મુલકો **મિનોચેહેરને** આપી દેવાને તૈયાર છે, પણ તેઓ તેનો ખુશનુમા ચેહેરો જોવાને આતુર છે. આ ઉપરથી **ફરેદુને** કાસદ પાસે સંદેશો કહેવાડયો કે જે ખૂની ભાઇઓએ **ઇરજ**નું લોહી નાહક રેડ્યું છે તેઓએ હજી તેની લાશનું શું કીધું તે જણાવ્યું નથી, તે છતાં તેઓ રાજપાટ આપી દઇ **મિનોચેહેર**ની મુલાકાત ચાહે છે તેપરથી તેમનો નવો દગો જાહેર થાય છે. પણ તેઓએ જાણવું કે **મિનોચેહેર** એક મોટા લશ્કર સાથ તેમની મુકાબેલ આવશે, ત્યારે તેઓ તેનો ચેહેરો જોઇ શકશે, અને લડાઇમાં તેની મુલાકાત લઇ લકશે. કહે છે કે આ વખતે હજી **કાવે** પહેલવાન જીવતો હતો![1] તે અને તેના બેટાઓ **શાપુર, સીરૂયેહ** અને **કારૂન**, તથા **કેરશાસ્પ**ના ફર્જંદો **સામ** અને **નરીમાન** અને બીજા સરદારો દરબારમાં હાજર હતા. તેઓ સર્વને ઓળખાવી **ફરેદુને** તુરાની કાસદને તેની આણેલી તમામ ભેટ સોગાદ પાછી આપી પો

---

૧. સવાલ છે કે જો ઈરાન ફરેદુનના હાથમાંજ રહ્યું અને મિનોચેહેર પાદશાહ થઈ શકયો તો ઈરજને મારવામાં તેના વડા ભાઈઓને લાભ શો થયો? અને જો ઈરાન હાથ કરવા માટેજ તેઓએ પોતાનાં લશ્કરે ભેગાં કીધાં હતાં તો તે કામ તેઓએ પાર કાં નહિ ઉતાર્યું? ફરેદુનતો બંદગીમાં મશગુલ હતો, ઈરાનમાં કોઈ નામદાર ન હતો, તો પછી સેલમ અને તુરને ઈરાન હાથ કરતાં હરકત શી હતી? અને હવે મિનોચેહર લશ્કર લઈને લડવા આવે તેથી તેમને ડર ખાવાનો સબબ શો? અહીં આપણા તવારીખનવેશોની લાચારી જણાય છે. ખરો ખોલાસો તો આપણ આગળાં પ્રકરણમાં જોઈ ગયા તેજ હોવો જોઈયે. જે શત્રુઓ ઉપર કીનો લેવાયો તે તુર અને સેલમના વંશજો હતા; કીનો લેનાર મિનોચેહેર પોતાના નેયાગાન ઈરજ પછી લાંબી મુદતે પેદા થયો હતો; એ વેળા ફરેદુનની હસ્તી હતીજ નહિ; અને એ વેળા પાદશાહના વંશજોના હાથમાં એક નાનું રાજ્ય હોવું જોઈયે, જે વિના તેઓ મોટું લશ્કર ઉભું કરી શકે નહિ.

૧. આપણા તવારીખનવેશો પોતાનુંજ બોલેલું પોતેજ કેવા ભૂલી જાય છે, તેનો આ દાખલો છે. કાવે પેહલવાન તો ફરેદુનની હયાતીમાંજ મરણ પામ્યો હતો એમ આપણ તે પાદશાહનાં દાસ્તાનમાં વાંચી ગયા છિયે, તો હાલ કાવે પાછો કયાંથી આવ્યો? અલબત એ ધણી તે પેહલવાનનો કોઈ એજ નામનો નબીરો હશે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તાની આગળથી હાંકી કહાડયો, અને દોલતથી ખૂન વેચાતું આપવાની સાફ નાપાડી.

કાસદે જઇ આ સર્વ બિના તુરાન પાયતખ્તમાં ભેગા રહેલા ભાઇઓને કહી, અને **ફ્રેદુન**ના ગુસ્સા ઉપરાંત પોતે દરબારમાં શું શું જોયું તેનું વર્ણન કરતાં **મિનોચેહેર** લડાઇને માટે કેવો તલપી રહ્યો છે તે પણ જાહેર કીધું. આ ઉપરથી તુરાની પાદશાહો બિધા ખરા, પણ **સેલમ**—જેની ઉસ્કેરણીથીજ **તુરે** ઇરજનું ખૂન કરી આ સર્વ બલા ખેંચી લીધી હતી તે—નીજ સલાહથી તેઓએ **મિનોચેહેર** આવી પુગે તે આગમજ પોતેજ તેની સામે લડવા જવાની ગોઠવણો કીધી. તેઓ પોતાની ફોજો ભેગી કરી ઇરાન ઉપર ધસી ગયા, જે બાબેની ખબર પડવાથી **ફ્રેદુન** ખુશી થયો કે શીકાર પોતેજ શીકારીના હાથમાં સપડાવા માટે પોતાની રાજીખુશીથી આવે છે તે નામદારે પોતાનાં લસ્કરોને લડાઇનાં મેદાનમાં ઉપડી જવાનો હુકમ આપ્યો તે વેળા **કારૂન**ની સરદારી હેઠલ એક લાખ માણસો હતાં, જેઓની વચમાં **મિનોચેહેર** પણ હથિયારો બાંધી ચાલતો હતો. કાવાની ઝુંડો લસ્કર વચે ફડફડ ઉડતો હતો. આ લસ્કરના આગળા ભાગની સરદારી **કોબાદ**ને, ડાવા હાથની **કેરશાસ્પ**ને, અને જમણા હાથની **સામ**ને આપી હતી.

બીજે દિને લડાઇ ચાલી તેમાં બેઉ બાહુનાં બેશુમાર માણસો કપાઇ ગયાં, તોપણ એ લડાઇમાં ફતેહ તો **મિનોચેહેરનીજ** થઇ, જે ઉપરથી શત્રુઓએ રાતે ઇરાનીઓ ઉપર છાપો મારી શબેખૂન કરવાનો ઠરાવ રાખ્યો. એ બાબે જવાન પાદશાહને ખબર પડવાથી તેણે **કારૂન**ની સરદારી તળે લસ્કરને તૈયાર રાખ્યું, અને ૩૦૦૦૦ માણસો સાથે પોતે દુસ્મનોને પાછળથી ઘેરી લેવા માટે છુપાઇ રહ્યો. મધ રાત્રે **તુર** એક લાખ માણસો સાથે છાપો મારવા આવ્યો ત્યારે તેને જણાયું કે ઇરાની લસ્કર તો તદન સચેત હતું. પણ હવે પાછું ફરાય એમ ન હતું, માટે તેણે લડાઇ શરૂ કીધી. રાત અંધારી હતી. હવે **મિનોચેહેરે** નિકળી આવી શત્રુની ફોજને ઘેરી લીધી. તે લાગલો **તુર**ની મુકાબેલ જઇ ઉભો, અને લડાઇમાં ભાલાવડે તેને જીન ઉપરથી જમીન ઉપર પટકી, ખંજર વડે તેનું સર ધડથી છુટું પાડી નાખ્યું. તેની લાશને ત્યાંજ ફાડી ખાનારાં પ્રાણીઓ માટે રખડતી નાખીને **મિનોચેહેરે** તેનું સર જેફ પાદશાહ ઉપર પોતાની ફતેહની નિશાની દાખલ મોકલ્યું.

હવે આપણો જવાન પાદશાહ સર્વ ફિતનાનાં મૂળ નાપાક **સેલમ**ની શોધમાં દોડયો. પણ લસ્કરોની શિકસ્ત જોતાંજ તે હિચકારો તો મેદાન છોડી મેહલમાં જઇ ભરાયો હતો. **મિનોચેહેરે** તેની પુઠ પકડી તેના કિલ્લાને ઘેરો નાખ્યો. એક દિને **કાકુ** નામે એક પેહેલવાને કિલ્લામાંથી બહાર નિકળી ઇરાની ફોજ સાથ લડવાની હિમત કીધી, અને એટલી બધી હદ સુધી ફાવ્યો કે તે **મિનોચેહેર**ની નજદીક જવા પામ્યો, જેના ઉપર તેણે પોતાનો ખૂનખાર ભાલો ફેંક્યો, પણ સારાં ભાગ્યે તે આ જવાન પાદશાહને કશીબી ઇજા કર્યા વિના તેના પગ આગળ ધૂળ ચાટતો પડયો. એજ વખ્તે પાદશાહે **કાકુ**નો કમરબંધ પકડી તેને હવામાં ઉછાળ્યો, અને એટલાં જોરથી જમીન ઉપર પટક્યો કે તેજ ઘડીએ તેનો જીવ નિકળી ચાલ્યો. ઘણા દિવસો સુધી ઘેરો ચાલુ રહ્યો, પણ તેનું કશું શેવટ નહિ આવવાથી **મિનોચેહેરે સેલમ**ને પોતાનો હમનબર્દ માંગ્યો, અને બેઉ જણા વચેની લડાઇથી જંગનું શેવટ આણવા ચાહ્યું. **સેલમ**થી આ જંગના તરીકા મુજબની વાજબી માંગણી નાપાડી શકાઇ નહિ. તે લડવા આવ્યો, અને એક જબરી લડતમાં પાદશાહના હાથ ઉપર તેનો જાન ગયો. એજ ઘડીએ **મિનોચેહેરે** તલવાર ખેંચી કહાડી તેનું સર કાપી નાખ્યું અને જંગનું શેવટ આણ્યું. શત્રુઓની ફોજની બહુ ખુઆરી થઇ, અને જે બચી તે નાઠી. પણ અંતે તેણે પાદશાહથી પનાહ ચાહી, અને **મિનોચેહેરે** અસલી ઇરાની દયાળુ દિલગુર્દા મુજબ દરેક

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શત્રુને તાબેદારીના કોલ ઉપર જીવતદાન બક્ષ્યું. એ રીતે **તુર** અને **સેલમની** તમામ ફોજ **મિનોચેહેરને** તાબે થઇ, અને તેના વાવટા તળે લડવાને કબૂલ થઇ.[1]

આ રીતે ઇરજનો કીનો લઇને જવાન પાદશાહ જૈફ શહેનશાહને ભેટવા દોડયો, જેણે **મિનોચેહેરને** ગોદમાં લઇ હરખ અને સંતોષ જાહેર કીધો, તથા તારીફ અને મુબારકબાદીના સખુનોથી તેને વધાવી લીધો. **મિનોચેહેરને** ફતેહ કરી આવતો જાણુતાંજ **ફરેદુન** તેને એસ્તેકબાલ લેવા પાઉંપ્યાદો ગયો, જે દેખાવ જોતાંજ તે જવાન પાદશાહી લડવૈયાએ ઘોડા ઉપરથી ઉતરી જમીનને બોસ્સો લઇ સેજદો કીધો. આ પછી થોડીક મુદત ખુશી ખુરંમીમાં ગુજરી, અને ઇરાનનો કાબુ ચોતરફ વધી ગયો. પણ હવે જૈફ પાદશાહનો વખ્ત નજદીક પહોંચ્યો હતો, માટે **ફરેદુને** એક મોટી દરબાર ભરી, સર્વ પેહલવાનો અને સપેહસાલારોને શિખામણો દીધી, હુકમો ફરમાવ્યા અને સલાહ આપી, તથા **નરીમાન** અને **સામની** સંભાળ તળે **મિનોચેહેરને** સોંપી તેનાં સર ઉપર તાજ મૂકયું અને તેને તખ્તનશીન કીધો. **ફરેદુનના** જીનતગુજીન થયા પછી **મનોચેહેરે** લાંબી મુદત સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું, જે દરમયાન ઘણાએક જાણવાજોગ બનાવો બન્યા હતા, જેમનું બયાન હવે આપણ વાંચીશું. એ બયાનમાં ઇરાન સરજમીનના મોટા પેહલવાન **કેરશાસ્પના** નબીરાઓનું વર્ણન જોડાયલું છે.

ફિર્દુસીએ એક બિના જાહેર કીધી નથી તે **મિરખુંદ** જણાવી જાય છે અને તે એ કે તુરાનના પાદશાહ **અફ્રાસિયાબે** ઇરાન ઉપર પહેલી ચહડાઇ **મિનોચેહેરના** અમલમાંજ કીધી હતી. "તારીખે માઅજમ"ને આધારે તે લખે છે કે ઇરાનના પાદશાહે ૫૦ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યા પછી **તુરથી** ઉતરેલા ઉપલા તુરાનીએ ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવીને સઘળે નાશ પાંથરી નાખવા માંડયો. **મિનોચેહેર** તેની સામો થયો, પણ લડાઇમાં તેની હાર થવાથી તેને તબ્રીસ્તાનનાં પાયતખ્ત આમેલના કિલ્લામાં આશ્રો લેવાની ફરજ પડી, જે ઘણો આબાદ, દોલતમંદ અને કદી જીતી નહિ શકાય એવો હતો. **અફ્રાસિયાબે** લાંબી મુદત સુધી તેને ઘેરો નાખ્યા છતાં તે હાથ કરી શકાયો નહિ ત્યારે તેના સરદારોએ તેને પડતો નાખી ત્યાંથી ચાલી જવા માંગ્યું. તુરાની પાદશાહ સુલેહ કરવાને તદન નારાજી હતો, પણ આ સાંતકને લીધે બંને પક્ષો વચે એવું ઠર્યું કે **આરેશ**

---

૧. મિરખુંદ ફિર્દુસીના આપેલા મજકુર હેવાલથી કંઇક જુદુંજ બયાન આપે છે. તેના જણાવ્યા મુજબ મિનોચેહરે તુરને કતલ કીધો તેજ વખ્તે કારૂન સેલમની પુંઠે દોડી, તેને જંજીરમાં ઝકડી પાદશાહની આગળ ખેંચી લાવ્યો હતો.—વળી બીજી તવારીખોને આધારે ઉપલોજ લખનાર જણાવે છે કે ઇરજનાં ખૂનનો કીનો લેવાનું કામ મિનોચેહરે ફરેદુનનાં મરણ પછીજ માથે ઉઠાવી પાર ઉતાર્યું હતું. આ બિના કેટલીક સચાઇ ધરાવે છે તે બાબે અમે બોલી ચૂકયા છિયે. વળી કેટલાક લખનારાઓ આથી જુદોજ હેવાલ એમ આપે છે કે ઇરજના માર્યા ગયાથી ફરેદુને એટલી બધી દિલગીરી પકડી અને આંખો ધોઇ કે તેની ચશ્મની રોશની તદન જતી રહી, અને પછી સેલમ અને તુરે ઇરજનાં સર્વ ખેશીઓને કતલ કીધાં. પણ ઇરજની એક રાણી જેણીને હમેલ હતા તે માનુશાન નામે એક પર્વત ઉપર નાસી ગઇ, જે કોઇવાર અનુશેહરાનને નામે પણ ઓળખાય છે. આ રાણીએ જન્મ આપેલા બેટાનું નામ આજ પર્વત ઉપરથી માનુશ અથવા માનુશચેહર પડયું, અને તે ઉપરથી પાછળથી મિનોચેહર થયું. આ બિનાને બુન્દેહેશથી કંઇક ટેકો મળે છે. હવે જયારે મિનોચેહર આ પહાડ ઉપરજ મોટો થયો ત્યારે તે પોતાની જોડે ૩૩૦ માણસોની નાની ફોજ લઇ ખોરાસાનના એક દૂરના ભાગ તરફ ઉપડી ગયો, જયાં સેલમ અને તુર તે વખ્તે મોજમજાહમાં ગિરફતાર થયલા હતા. આ બંનેને ઠાર કરી મિનોચેહર ફરેદુનનાં પાયતખ્ત ખાતે ગયો, અને તે અપંગ પાદશાહે સવાલો પુછી ઓળખ માંગવાથી કહ્યું કે 'હું ઇરજનો બેટો મિનોચેહર છું, અને મેં ખૂનીઓના જીવ લીધા છે.' ફરેદુનની આથી ખાતરી થઇ નહિ, જે ઉપરથી તેણે કહ્યું કે 'જો તું ખરોજ મારો નબીરો હોય તો તારો જમણો હાથ મારી આંખો ઉપર ફેરવ, કે જેથી તેઓ પાછી જોતી થાય.' આ અતિષયોક્તિ ભરેલો હેવાલ લખનાર કહે છે કે મિનોચેહરે આમ કીધું અને ફરેદુન જોતો થયો!

નામે તીરન્દાજે[1] દેમાવંદ પર્વતની ટોચ ઉપરથી ઉગમણુ તરફ તીર ફેંકવો, અને તે તીર જ્યાં જઇ પડે ત્યાંથી ઇરાન અને તુરાનની સરહદ નક્કી કરવી. **અરીશ**નો તીર જીહુન નદીના કાંઠા ઉપર જઇ પડયો, અને એ રીતે આ બંને દેશો વચેની સરહદ એ નદીથી મુકરરર થઇ. **અફ્રાસિયાબ** આથી ઇરાન છોડી તુરાન પાછો ફર્યો અને ઉગમણુ તરફનાં શેહરો તાબે કરવા પડયો, અને **મિનોચેહેરે** તબ્રીસ્તાન છોડી રએ તરફનો માર્ગ લીધો અને તમામ લશ્કરો તથા બીજા બડેખાંઓ અને શેહેરીઓની એક મજલેસ બોલાવી ભાષણ કરી દેશમાં પાછી શાંતિ પાંથરી નાખી. પાદશાહ આમેલના કિલ્લામાં હતો તે દરમયાન **અફ્રાસિયાબે** ઇરાનમાં ૧૨ વરસ રાજ્ય કીધેલું કહેવાય છે.

ફસલ ૩—સામ નરીમાન અને તેનું ખાનદાન.

જેમ **ફરેદુન**ના હેવાલમાં તેનાં રાજ્યના મોટા પેહલવાન **કેરશાસ્પ** અને તેનાં ખાનદાનનું થોડુંક બયાન આપણે વાંચ્યું છે તેમ હવે **મિનોચેહેર**ના એયામમાં પ્રખ્યાત **કેરશાસ્પ**નાજ નબીરા **સામ** અને તેનાં ખાનદાનની વિગતો આ ઠેકાણે જોઇશું.

આપણે આગળ જોઇ ગયા છિયે કે **કેરશાસ્પ**નાં ખાનદાનમાં **સામ** નામના બે ધણીઓ થઇ ગયા છે, જેઓમાંનો પહેલો તે એ પેહલવાનનો બાપાવો છે, જેનાં ખાનદાની દાખલ **કેરશાસ્પ** ઓળખાયો છે, અને જે બાબેની શાહદતો અવસ્તા ઉપરથી પણ આપણને મળે છે. બીજો **સામ** તે **કેરશાસ્પ**નો નબીરો અને તેના બેટા **નરીમાન**નો બેટો છે. એ ધણી બાબે શાહનામામાંથીજ સઘળો ખોલાસો મળે છે. તે "સામે સવાર"ને નામે પણ ઓળખાયો છે. તેને માટે લખી ગયા છે કે તેણે ઘણુંએક જંગલી પ્રાણીઓ અને ભયંકાર દૈત્યોનો સંહાર કર્યો હતો, અથવા તેમને જંગલી હાલતમાંથી સુધારી ઠેકાણે લાવ્યો હતો. આ દૈત્યોમાંનો એક **સોહામ** નામનો હતો, જેનો રંગ અને ખાસિયત આતશી હતાં. કથા છે કે **સામે** તેને પોતાનો લડાઇનો ઘોડો બનાવ્યો, અને જ્યારેબી દૈત્યો સામે તે લડવા જતો હતો ત્યારે તે આ નવાઇ જેવા ઘોડા ઉપર સવાર થતો હતો!

સામની આ કથામાં તેનાં બેટા **જાલ**ની તેવીજ એક કહાણી ઉમેરો કરી આપે છે. કહે છે કે **જાલ** જન્મથીજ સફેદ બાલનો હતો. તમામ સફેદ બાલ સિવાય આ બાળકમાં ખામી બીજી કશી ન હતી. સામ આ ફર્જંદથી કમકમ્યો લોકવાયકા એવી હતી કે એ બાળકથી તેનાં માત પિતા સંકટમાં આવી પડશે. તેઓએ કલ્પના ચલાવી કે એ બચ્ચું દૈત્યોની ઓલાદનું અથવા તો હેવાન જેવું હોવું જોઇયે. આ સઘળી તાનાજાની ઉપરથી સામે દુખ સાથ તે બાળકને અલ્બોર્જ પહાડ ઉપર લઇ જઇ મૂકયું, એવી મતલબથી કે ત્યાંનાં પ્રાણીઓ તેને ફાડી ખાય. પણ કહે છે કે ત્યાં **સિમુર્ગ**નું મકાન હતું. આ પક્ષિએ તેને ઉછેરેલો **ફિર્દુસી** જણાવે છે, પણ એ પક્ષિને તેણે માણસની પેઠે વાતો કરતું ચિતાર્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ **સિમુર્ગ** કોઇ પક્ષિ કે હેવાન નહિ પણ પહાડ ઉપરનો કોઇ આબેદ હોવો જોઇયે. આ ધણીને ખોરાકની શોધમાં પેલું

---

[1] અવસ્તામાં આ તીરંદાજને અખ્ર્ષને નામે ઓળખ્યો છે, જે નામને વેદનાં રૂષ (રિંછ) સાથ ગૈગર અને ગેલ્ડનર વગેરે જર્મન વિદ્વાનો સરખાવે છે. તીર યશ્ત (ફ૦ ૬ અને ૩૭)માં આ તીરંદાજના સંબંધમાં ઇશારા આવ્યા છે, અને તે ગૈગર આ રીતે સમજાવે છે:—"અએ તુરમંદ, પ્રકાશિત ત્તિશ્તર, અમો તને વખાણિયે છિયે, જે વોરૂકષ દરિયા તરફ એવો ઝડપથી જાય છે, કે જેવો અખ્ર્ષે ફેંકેલો તીર આકાશી મરજીને તાબે થઈને ઉડયો હતો—જે (અખ્ર્ષ) ઝડપી તીરો ફેંકે છે, જે આર્યો (ઈરાનીઓ)માં સર્વથી ઝડપવાળા તીરો ફેકેછે."—હાર્લે અને સ્પીગલ અખ્ર્ષ બાબે કશો ઈશારો ઉપલા ફકરાના પોતાના તરજુમામાં કરતાજ નથી, તેમજ મેહરજીરાણા અને વાછા પણ પોતાની "યસ્ત બા માયની"માં અખ્ર્ષને યાદ નહી કરતાં અવસ્તાના "અરેખ્ષ" શબ્દનો અર્થ "તાઈગ્રીસ" નદીનો કરે છે! અસલ લખાણની મતલબ હાર્લે કંઈક સમજ્યો છે, પણ ગૈગરે તે ખુલ્લી પાડી આપી છે. જુઓ ગૈગર—દારાબ: Eastern Iranians, &c, દફ૦ ૧, સફે ૨-૩, તથા નોટ ૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાળક નજર આવ્યું, જે તે વેળા રડતું હતું અને પોતાનો અંગુઠો ચુસતું હતું. **સિમુર્ગ** આબેદે તેને ઉઠાવી લીધું અને પોતાનાં મકાનમાં લઇ જઇ તેનું પોષણ કીધું.

મિરખુંદ આ વિચાર સાથ મળતો થાય છે. તેના જણાવ્યા મુજબ **સિમુર્ગ** નામના આબેદને **સામે** પોતેજ **જાલ**ની પરવરશી કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું, જે સાત વરસનો થયો ત્યારે તે બાળકને પાછો આણી પોતાના ખેશીઓમાં તેની પિછાન કરાવી તેનું નામ **જાલ** રાખ્યું હતું. પણ **ફિર્દુસી**એ આપેલી કહાણી એથી જુદીજ છે.[1]

[1] આ નામાંકિત શાયર મુજબ જાલને પર્વતપર નાખી આવ્યાને કેટલીક મુદત ગયાબાદ સામે એક રાત્રે ભયંકર સ્વપ્નો જોયો, જે બાબે તેને એવો ખોલાસો થયો કે જાલ હજી પહાડ ઉપર જીવતો હોવો જોઇયે. સામનાં દિલમાં દયા છુટી, પણ તેણે પોતાનાં ફર્જંદની શોધમાં મોકળેલાં માણસો નિરાશ થઈ પાછા ફર્યા. બીજી રાત્રે સામે ખાબમાં જોયું કે એક ખુબસુર્ત જવાન એક મોટા લશ્કરની સરદારી લઈ આગળ ચાલે છે, જેની અગાડી ઝુંડો ફડફડ ઉડે છે, અને જેના ડાબા હાથ ઉપર એક મુઅદ છે. આ લશ્કરીઓમાંથી એક જણે સામને ઠપકો આપ્યો કે 'સફેદ બાલ ધરાવવામાં કાંઈ ગુનાહ નથી; જો તેમ હોય તો તારાં માથાનાં બાલ પણ સફેદ છે. તેં તારાં બચ્ચાનું રક્ષણ કરવાને બદલે તેને છોડી દીધું છે, પણ કુદ્રતે તેનું પોષણ કરી તેના ઉપર નવાજેશ ઉતારી છે.' આ ખાબમાંથી એક જબરી ચીસ સાથ સામ જાગી ઉઠયો, અને બીજી સહવારે અલ્બોર્જ પહાડ ઉપર પોતે જાતે શોધ કરવા નિકળ્યો તથા ચો તરફ પોકાર મારતો ફર્યો. સીમુર્ગને એ બાબે ખબર પડતાંજ તેણે જાલને કહ્યું કે 'મેં એક પિતા દાખલ તારી પરવરશી કીધી છે, અને તને દસ્તાનનું નામ આપ્યું છે. આજે તારો બાપ પેહલવાન સામ તારી શોધમાં આવ્યો છે, માટે તને તેના સ્વાધિનમાં આપીશ અને આપણ છુટા પડીશું.' આ સાંભળી જાલ રડવા લાગ્યો, પોતાની બરદાશ્ત લઈ સીમુર્ગે દેશની ભાષાની અને બીજી જાત જાતની તાલીમ આપી હતી તે માટે ખરાં દિલથી તેનો ઉપકાર માન્યો, અને પછી બાપની જોડે જવાને તૈયાર થયો. જતી વેળા પેલા આબેદે જાલને એક નુસ્ખો (ફિર્દુસી મુજબ પોતાનું એક પિછ) આપ્યો અને તાકીદ ફરમાવી કે જયારેબી તું આફતમાં આવી પડે ત્યારે આ આતશમાં મૂકજે, અને તેજ ઘડીએ હું તારી મદદે આવીશ.' પછી તેણે સામ જયાં ભટકતો હતો ત્યાં જઈ તેનો બેટો સ્વાધિન કીધો, જેને હરખથી ભેટી તથા આબેદનો જીગરથી ઉપકાર માની સામ પહાડ ઉપરથી પાછો ફર્યો.

સામ અને તેના બેટા સંબંધી એ સઘળી બિના પાદશાહ **મિનોચેહેર**ના **કાન** ઉપર આવી ત્યારે તેણે તે બાપ દીકરાને એસ્તેકબાલ લેવા માટે પોતાના જાયેનશીન શાહજાદા **નોદરને** એક ભપકાદાર રસાલા સાથ મોકળ્યો, અને **સામે** પાદશાહની ખિદમતમાં હાજર થ **જાલ**ને નજર કીધો. પાદશાહે તેના ઉપર બક્ષેશો નવાજેશ કર્યા આગમજ સેતારેશનાસોથી જાણી લીધું કે આ જવાન આગળ ચાલતાં ઘણો બાહદુર અને નામદાર થશે. પછી **મિનોચેહેરે** તખ્તનશીન થઇ તથા **કારૂન** અને **સામ**ને પોતાની બંને બાજુએ બેસાડીને **જાલ**ને આરબી ઘોડા, બખ્તર અને પોશાક વગેરે એનાયત કીધાં, તથા **સામ**ને કાબૂલ, જાબૂલ અને હિંદની હાકમી બક્ષી, જયાં આ નામીચા બાપ દીકરા જઇ પુગ્યા પછી **જાલ**ની કેળવણીનું કામ કાબેલ ઓલમાઓને સોંપવામાં આવ્યું.

આ વખતે માજન્દરાન અને કરૂગસાર, જયાં દૈત્યો યાને ઇરાનના મજહબ અને ભાષાથી ઉલટી રીતે વર્તનારા લોકો વસતા હતા, તેમને તાબે કરવાની જરૂર જણાયાથી પાદશાહે એ કામ **સામ**ને સોંપ્યું,[1] જેથી જાબૂલસ્તાન અથવા નીમરૂજની હાકમી **જાલ**ને મળી. **જાલે** પોતાના બાપની ગેરહાજરીમાં આ અમલ બહુ ચાલાકીથી બજાવ્યો. એજ મુદતને દરમ્યાન તેણે જવાનીને છાજતાં કામોમાં હાથ નાખ્યો. રાજદરબારનાં કામથી ફારેગ થઇને તે મોજમ્જેક, શેકારબાજી અને બીજી એવીજ રમત ગમતોમાં મશગુલ થતો. એમ કરતાં એકવાર તેણે કાબૂલ તરફ પણ કદમ લંબાવ્યાં અને ત્યાં થોડીક મુદત છાવણી નાખીને પડયો. કાબૂલનો હાકમ **સામને** ખંડણી આપતો હતો. તેનું નામ **મેહરાબ** હતું અને તે **જોહાક**થી ઉતરેલો હતો. **જાલને** આવેલો સાંભળી તે તેને મળવા ગયો, જેને તે જવાને માનપૂર્વક આવકાર દીધો અને તેનાથી ખબર મેળવી કે તેની એક ખૂબસુર્ત બેટી હતી,

[1] મિરખુંદ મુજબ આ લડાઈ સામ હિંદુસ્તાન તરફ લઈ ગયો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જેનું નામ **રૂદાબેહ** હતું. આ શાહજાદી સાથ **જાલને** પિછાન થઇ, મોહબત બંધાઇ અને શાદી થઇ, જેનો લંબાણ પણ ઘણોજ રસીલો કિસ્સો **ફિર્દુસી**એ આપ્યો છે.[1]

૧. આ દાસ્તાનનો ટુંક ઈંતેખાબ આ મુજબનો છે. રૂદાબેહ ખોરશેદના જેવી ઝળકતી પેશાનીની હતી. તેનાં માથાંનાં બાલ પગનાં તળિયાં સુધી લંબાતા હતા. તેના બાપ મેહરાબે જાલને પોતાના મેહલમાં નોતર્યો, પણ પોતાના પિતા તથા પાદશાહનો ડર કરીને જાલે આ ઈજન કબૂલ રાખ્યું નહિ. (આ ડર શામાટે કરવો પડયો તેનું કારણ મિરખુંદ સમજાવે છે. જાલ એક ખોદાને અને મેહરાબ અનેક દેવતાઓને માનનાર હોવાથી ધર્મના આ ફર્કને લીધે મેહરાબને જુદદીન ગણીને તેનુ નોતું કબૂલ રાખવાની જાલે ના પાડી હતી. સવાલ—શું મેહરાબ હિંદુ અથવા વેદિક ધર્મ પાળનારો હશે? જો તેમ હોયતો ઈરાની અને હિંદુ તાયફાઓ મિનોચેહરની આગમજના છુટા પડવા જોઈયે.) મેહરાબે પોતાની રાણી સીનદોખ્ત આગળ જાલની પુષ્કળ તારીફ કીધી, જે તેમની બેટી રૂદાબેહે સાંભળી લીધી, અને તે જવાનને જોયા વિનાજ તેના ઉપર મોહિત થઈ. તે જમાનામાં પસંદગીથી શાદી થતી હતી, અને પસંદગીનો હક ઓરતોને પણ મળેલોહતો. રૂદાબેહે ચીનના ફગફુર કે તુરાનના શેહનશાહની રાણી થવાની નાપાડી હતી. હવે તેણીએ જાલ ઉપર દિલ લગાડયું, અને જાલનું દિલ તેના તરફ કેવું છે તે જાણી લેવાનું રૂદાબેહની સાહેલીઓએ માથે લીધું. તેઓ જાલના બાગમાં ફુલ ચુટવા ગઈ અને તે શાહજાદાએ તેમને કીમતી વસ્તુઓથી નવાજીને પાછી મોકલી, જેમાં બે બેમૂળી અંગુશ્તરીઓ પણ હતી. બંને વચે આ રીતે પ્રીત બાઝી અને જાલ શાદી કરવાને તૈયાર થયો; પણ તેણી જોહાકનાં ખાનદાનની હોવાથી મુબદોએ જાલને એ કામથી વાળ્યો. જાલે પોતાના બાપની પરવાનગી મેળવી, પણ રૂદાબેહને તેનાં માતપિતા તરફથી શાદીની પરવાનગી મળી નહિ. તેઓનો ભય એ હતો કે આ મોહબતની વાત ઈરાનીઓ જાણશેતો તેઓ કાબૂલ ફના કરશે. પાદશાહ મિનોચેહર પણ આ જોડાંની વાત સાંભળી દુખી થયો અને મેહરાબની ધાસ્તી હતી તેમજ તેનાં રાજ્યનો નાશ કરવાનો હુકમ આપ્યો. અંતે સામની કાકલુદીથી પિગળીને તથા સેતારેશનાસોએ ધીરજ ભરેલો ખોલાસો આપવાથી પાદશાહ જાલ અને રૂદાબેહનીં શાદી થયલી જોવાને રાજી થયો. સામની નજર આગળ અંતે આ શાદી થઈ. નજુમીઓથી પરપુછ કરતાં તેઓએ એવો જવાબ આપ્યો હતો કે આ શાદીનાં પરિણામ દાખલ જે ફર્જંદ અવતરશે તે ઈરાનને ઘણોજ કીમતી થઈ પડશે. એ ફર્જંદ જેહાં પેહલવાન રૂસ્તમ હતો.

રૂદાબેહ સાથની **જાલ**ની શગાઇ પ્રથમ પાદશાહને નાપસંદ હતી, કેમકે તેણીનો બાપ **જોહાક**નાં ખાનદાનનો હતો, અને તેથી મબાદા ઇરાનમાં આફત વર્સે એવી બિકથી તેણે **મેહરાબ** અને તેના વંશવેળાનો નાશ કરવાનું કામ ખુદ **સામ**નેજ સોંપ્યું. પાદશાહને આ ઘાતકી કામથી પાછો ફેરવવાની મતલબથી **સામે જાલ**ની મારફતે એક નામું મોકલ્યું, જેમાં પોતે ઇરાન અને તેના પાદશાહો તરફથી શી શી સેવાઓ બજાવી હતી તેમની યાદ આપી, અને હવે પોતાની જૈફીને લીધે એવાં કામો બજાવવાનું **જાલને** સોંપવાની અરજ ગુજારી. **મિનોચેહેરે** શેવટે **જાલ** અને **રૂદાબેહ**ની શાદીની પરવાનગી આપ્યા બાદ **સામ**ને પાછો કરગસાર ખાતે રવાના કીધો, કેમકે હજી ત્યાંના દુશ્મનો તાબે થયા ન હતા. પહેલી લડાઇમાં **સામે** શત્રુઓના રાજાનો જીવ લઇ તેઓમાં જબરી કતલ ચલાવી હતી અને તેમને નાસભાગમાં નાખ્યા હતા, તથા બીજાઓને કેદ પકડી પાદશાહની તાબેદારીમાં લીધા હતા. પણ **સામ જાલ**ની જંજાલોને થકી ઇરાન પાછો ફર્યો પછી દુશ્મનોએ પાછું માથું ઉઠાવ્યું અને તેથી **સામ**ને તેઓ સામે ફરીથી જવાની જરૂર જણાઇ, જયાં તમામ સમાધાની પાંથરીને તે પાછો ફર્યો તે વેળા તો તેનો જગ આશ્કાર નબીરો **રૂસ્તમ** પોતાનાં અજાયબ જેવાં કામોથી ચોતરફ પ્રખ્યાત થઇ ચૂકયો હતો. **રૂસ્તમ**ના જન્મ વખ્તે તેની માને પડેલી કષ્ટિ વેળા **સિમુર્ગ**નાં પિછાંને આતશમાં બાળી તેની મદદ મેળવવાની જે કહાણી **ફિર્દુસી** લખે છે તેનો ભેદ એટલોજ છે કે આ **સિમુર્ગ** આબેદે એક તબીબ દાખલ તેણીને જોઇતી મદદ આપી હશે અને તેનું પેટ ચીરીને બાળકને જન્મ આપવાનું સવલ કરી આપ્યું હશે.[1] કહે છે કે **રૂસ્તમ** પહેલેજ દિને એક

૧ રૂસ્તમનાં બાળપણનાં કૌતુકોની અજાયબ જેવી વાતો ફિર્દુસીએ લખી છે, જે તેમજ ત્યારપછીનાં તેનાં કામોની બિના યુનાનીઓના પેહલવાન હર્ક્યુલીસ તથા હિંદુઓના શ્રી કૃષ્ણની કહાણીઓ સાથ આબાદ મળતી આવે છે જુઓ તેઓની કથાઓ વચેની સરખામણીઓ બાબે "નૂરે એલમ", ૧૮૮૨ના જુનથી સપટેમ્બર, તથા એપ્રીલ ૧૮૮૩ ના અંકોમાં અમારાં લખાણો.

વરસના જેટલો મોટો લાગતો હતો, અને દશ દાયાઓનું દુધ તેને પુરતું થતું નહિ. તેની સુર્તનો ચિતાર એક રેશમી કપડાં ઉપર ચિતારીને તથા તેને તમાંમ હથિયાર સજેલો એક ઘોડેસ્વાર બનાવીને તે ચિતાર **જાલે** તેના બપાવા **સામ** ઉપર મોકળાવ્યો, જેથી તે બુઢા **સામે સવાર**ને અનંત ખુશહાલી ઉપજી.[1] પાંચ વરસનો થયો ત્યારે તો **રૂસ્તમ** એક ઉમરે પુગેલા માણસના જેટલું ખાઇ જવા લાગ્યો; ત્રીજે વરસે તો ઘોડેસ્વારી કરવા લાગ્યો, અને ૮ મે વરસે તે એક પેહલવાન જેવી બાહદુરી માટે પંકાયો !

આવા સાહેબજાદાને નજરે જોયા વિના ચાલ્યું નહિ માટે **સામ** કરૂગસારથી જાબૂલ આવ્યો, અને મોજમજાહમાં કેટલાક દિવસ ગુજારી પાછો ફર્યો ત્યારે **જાલે** પોતાના બેટાને સીસ્તાન લઇ જઇ ત્યાંનો અધિકાર સોંપ્યો. ત્યાં તેણે એક રાત્રે એક સફેદ હાથીને છુટી ગયલો અને લોકોના જીવ લેતો જોયો, જે ઉપરથી તે પોતાનો ગુર્જ લઇ તેને મારવા દોડયો. પ્રથમ દરવાનોએ તેને આ કામથી અટકાવ્યો, કેમકે હાથી મસ્ત થયો હતો, અને તેના હાથ ઉપર આવી અંધારી રાત્રે **રૂસ્તમ** જાયા થશેજ એવો તેમને ભય હતો. પણ તે જવાન બાળક. એટલો શૂર પર ચહડયો હતો કે એકજ મુકીથી તેણે એક દરબાનને જમીનદોસ્ત કીધો, જે જોઇ બીજાઓ નાસી ગયા. **રૂસ્તમે** હાથીને બહુ વિકાળ દિઠો, તોપણ એક જબરો પોકાર મારી તેનાં માથાં ઉપર ગુર્જનો એવો સખ્ત ફટકો લગાવ્યો કે જેથી તે હથિયાર બેવડ વળી ગયું. પણ તેજ વખ્તે તે મસ્ત પ્રાણી પણ લપેરો ખાઇ બેજાન થઇ પડયો. **જાલને** આ વિશેની ખબર મળી ત્યારે તે બહુ આશ્ચર્ય પામ્યો ખોદાના શુઅકને બજા લાવ્યો.

આ વખ્તે **જાલ**ને યાદ આવી કે સિપંદ નામે પહાડ ઉપર એક મજબૂત કિલ્લો[1] આવેલો છે. ત્યાં તેનો બપાવો **નરીમાન** શત્રુઓએ ગબડાવેલા ખડક તળે કચડાઇ મરણ પામ્યો હતો. **જાલ**ને ખચિત લાગ્યું કે આ ખૂનનો કીનો જો કોઇ પણ લેવાને શક્તિવાન હોય તો તે **રૂસ્તમ**જ હોવો જોઇયે. આ કિલ્લો જીતવા અને પોતાના બાપનું વેર લેવા **સામે** ઘણી તજવીજ કીધી, પણ તે પહાડની ટોચ ઉપર હોવાથી તેમાં દાખલ થવાનો તેને કશો માર્ગ સુઝયો નહિ, જેથી નાસિપાસ થઇ કેટલીક મુદતે ત્યાંથી પાછો ફર્યો. **જાલે** આ સર્વ વાતોથી

---

૧. સામ પોતેબી કંઇ જેવો તેવો પેહેલવાન ન હતો. આ વખ્તે તેની વય મોટી (૧૨૦ વરસની !) જણાય છે, પણ પોતાની જવાનીમાં તેણે એક મંજાવર અજદહાને માર્યો હતો. જેને લીધે અર્ધો દેશ ઉજડ વળી ગયો હતો શેહેરે શેહર ત્રાસ વર્તાઈ રહયો હતો; પશુ પંખીઓ પણ તેના દમથી આજેજ હતાં; નદીમાંથી મગરમછ વટીક તેના એક દમથી ખેંચાઈ આવતા; ગરૂડને ગમે એટલું ઉંચુ ગયલું હોવાછતાં એક લેહજાથાં તે જમીનપર તોડી પાડતો: કોઈની મગદુર નહિ કે તેની સામે થાય. એવે સમયે સામે તેને મારવા માટે કમર બાંધી. તે લડવા ગયો ત્યારે આ દૈત્ય તેને એક પર્વત જેવો ઉંચો જણાયો, તેની જીભથી આખો રસ્તો રોકાઇ ગયો હતો. તેની આંખો લોહીના બે ચશ્મા જેવી હતી. તેનાં મુખમાંથી જેહરની નદી વહેતી હતી. સામને જોઈ તેણે એવો પોકાર માર્યો કે પૃથ્વી ધ્રુજી. એજ વેળા પેહલવાને હીરાની અણીવાળો તીર તેની જીભમાં પેવશ કરી તેને જમીન સાથ સીવી લીધી બીજો તીર તેનાં વિકાળ મૂખમાં પેવશ કીધો. ત્રીજો તેનાં પેટમાં રવાનાં કીધો. પછી ગાવ્યાની ગુર્જ તેનાં મસ્તક ઉપર લગાવી ભેજું બહાર કહાડયું. આ પછી તે દૈત્ય તત્કાળ મરણ પામ્યો અને દુનિયા તેના એજાબથી છુટી થઈ. સઘળી અતિષયોક્તિ બાદ કરિયેતો તેના વડવા ફેરશાસ્પે મારેલા ગ્રવર અજદહા જેવો આપણ કોઈ જેહરી સર્પ હોવો જોઈયે એમ લાગે છે.

૧ એવું ધારવામાં આવે છે કે આજનાં શીરાજની વાવ્ય ખુણે ૭૬ મૈલ ઉપર 'કિલ્લા સફીદ' નામે જે કિલ્લો છે તેજ આ હતો. ફિર્દુસી ચિતારે છે કે એ કિલ્લો ઘણા મૈલ ઉંચો છે, અને તેમાં ખુશનુમા મેદાનો તથા બાગો અને લીલોત્રી છે. આ સર્વ કુદરતી દેખાવ કિલ્લા સફીદને મળતો છે, જેમાંથી ઘણાંએક પાણીનાં નાળાં પણ પસાર થાય છે. તે ઉપર ચહડતાં ત્રણ મૈલની મંજલ કાપવી પડે છે, અને મથાળેની ૫૦૦ થી ૬૦૦ વારની ચહડાણ તો બહુજ મુશ્કેલ છે. અહીં સુધી જો ચહડાઈ લાવનારને આવવા દઈ કિલ્લામાંનું લશ્કર સામુ થાય તો તે શત્રુઓનો સહેલથી સંહાર કરી શકે એમ મનાય છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

રૂસ્તમને વાકેફ કીધો, અને એ નવજવાને નિમકના વેપારી દાખલ કિલ્લામાં જઇ લડાઇ કરવાનો પ્રપંચ રચ્યો, નિમકના જથામાં તેણે હથિયારો છુપાવ્યાં અને ઉંટોના સારબાન દાખલ ચુનંદા લડવૈયાઓને લીધા. કિલ્લામાં નિમકની બહુ જરૂર તો હતીજ, માટે વેપારીઓને આવેલા જાણી તરત દરવાજા ખોલવામાં આવ્યા, અને આખો દિવસ નિમકની ખરીદી ચાલી. રાત્રે **રૂસ્તમે** પોતાના સવારોને હથિયારબંધ કીધા અને સઘળાઓ કિલ્લાના હાકમના મેહલ તરફ ચાલ્યા. ત્યાં આખી રાત લડાઇ ચાલી, જે દરમયાન હાકમ **રૂસ્તમના** હાથ ઉપર માર્યો ગયો. મેહલ તમામ પથર અને લોખંડનો બાંધેલો હતો, જેમાંથી **રૂસ્તમને** પુષ્કળ ખજાનો મળ્યો, જે વડે તમામ ઉંટો લાધીને તથા **જાલના** હુકમથી કિલ્લાને આગ લગાડીને **રૂસ્તમ** જાબૂલ ખાતે પાછો ફર્યો.

હવે પાદશાહ **મિનોચેહેરનો** વાકો થવાનો વખ્ત પાસે આવ્યો. ૧૨૦ વરસ રાજ કીધા-બાદ તેણે પોતાનું તાજ પોતાના બેટા **નોદરનાં** માથાં ઉપર મૂકયું, જે વેળા તેને કેટલીક નેક સલાહો અને શિખામણો આપતાં પોતે કહ્યું તેમ એ પાદશાહે ઘણીએક લડાઇઓ લડયા જોડે કેટલાંક શેહેરો પણ વસાવ્યાં હતાં. **મિનોચેહેર** ફરમાવી ગયો કે જ્યારેબી ભય આવી પડે ત્યારે **નોદરે સામ** અને **જાલની** સલાહ અને મદદ મેળવવી. **મિરખુંદ** જણાવે છે કે **મિનોચેહેરના** વખ્તમાં હજરત **મુસા** અને તેનો સસરો **જેથ્રો** અથવા **સુઇબ** તથા **જોશુઆ** જેવા યાહુદીઓના નામીચા પેગામ્બરો હયાતી ભોગવી ગયા હતા. **મિનોચેહેરને** "ફિરોજ" યાને ફતેહમંદનો ખેતાબ મળ્યો હતો. તેણે યુફ્રેટીસ નદીનાં પાણી પોતાના ઇરાનના મુલકમાં લેવા માટે નેહેરો ખોદાવી હતી, તથા જાત જાતના સુગંધી રોપાઓ અને ફળ આપનારાં ઝાડોને જંગલોમાંથી ને પહાડો ઉપરથી શેહેરોમાં લાવી રોપાવ્યાં હતાં, અને તેઓથી બાગો બનાવ્યા હતા. કિલ્લાનાં રક્ષણ માટે તેની આસપાસ ખાઇ ખોદવાનું પ્રથમ મિનોચેહેરનાં રાજ્યથીજ શરૂ થયું હતું, તેમજ સહવાર સાંજ નગારાં વગાડવાનો રવૈયો પણ ત્યારથીજ પડયો હતો.

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૩.

નબળા પાદશાહોનો તબક્કો.

૧—નોદર—તેના સંબંધી ગુચવાડો—તે પાદશાહ હતો કે નહિ?—અવસ્તા અને બુન્દેહેશમાં ચૂપકિદી—નોદરનું પ્રખ્યાત ખાનદાન—પાદશાહની બેદાદી અને પ્રજાની બેદિલી—સામના વચ્ચે પડવાથી થયલી સમાધાની. તુરાનનો પાદશાહ પશંગ ફીનો લેવા માંગે છે—ઈરાન ઉપર અફ્રાસિયાબની બીજીવારની ચહડાઈ—ત્રણ જબરદસ્ત લડાઈઓ—નોદરની હાર અને તેનું કેદ પકડાવું.

૨—જાબૂલની ફતેહ માટે તુરાનીઓની ચહડાઈ—કાબૂલી મેહરાબના પ્રપંચો—જાલની લડાઈમાં તુરાની સરદારોની નાસભાગ—નોદરનું ખૂન—ઈરાનમાં તુરાની અમલ—અગ્રીરસને પાદશાહી આપવાની માંગણી—અફ્રાસિયાબ તેનું ખૂન કરે છે—ખૂનનો મિરખુંદે આપેલો નવો સબબ—અગ્રીરસે છોડી મૂકેલા ઈરાની સરદારો—અવસ્તામાં તેને મળેલો 'પવિત્ર'નો અલ્કાબ.

૩—નવા પાદશાહ માટે શોધ—જુ.ની ફતેહો—અફ્રાસિયાબની નાસભાગ—જૈફ પાદશાહનું ખાનદાન—તેણે કરેલા જાણવાજોગ સુધારાઓ.

૧—નવો પાદશાહ કેરશાસ્પ—તેની ઓળખ—ઈરાન ઉપર અફ્રાસિયાબનો ત્રીજો હુમલો—લડાઈમાં ઉતરવા રૂસ્તમ તૈયાર થાય છે—તેનો ગુર્જ. અને તેનો ઘોડો રક્ષ—પેશદાદ વંશની સમાપ્તિ.

ફસલ ૧—નોદર.

નામ—અવ૦ : નઓતર. **જમાનો—શુમારે** ઇ. પૂ. ૩૦૪૮ (?)
પેહ૦ : નોતર. **અમલ—**૭ વરસ.
ફા૦ : નોદર—નોજર.

પાદશાહ **મિનોચેહેર** પછી તખ્ત ઉપર આવનારને **ફિર્દુસી નોદર**ને નામે તેના બેટા દાખલ ઓળખાવી જાય છે, પણ અવસ્તાવાણીમાં આ .ધણીની પાદશાહી વિષે એક હરફ નથી, તેમજ બુન્દેહેશમાં તથા એક બીજે ઠેકાણે[1] તો આ પાદશાહનું નામ પણ દિઠામાં આવતું નથી, તો જોકે **હુશંગ**થી **સેકંદર** સુધીના પાદશાહો અને તેમના અમલની બિના ત્યાં આપેલી છે. પણ બુન્દેહેશ મુજબ **નોદર મિનોચેહેર**નો બેટો હતો, જેના બીજા બે ભાઇઓ **ફ્રીશ** અને **દુરાસુન** નામના હતા. એક લખનાર[2] મુજબ એની માનું નામ **ફેરંગીસ** હતું. અવસ્તા અને પુરાતન પેહેલવી પુસ્તકોમાં **નોદર**ના આ રીતે ઇશારાઓ મળે છે, પણ તેને પાદશાહ તરીકે કાં નથી ઓળખ્યો તેનો કશો સબબ જણાતો નથી. પણ **ફિર્દુસી**એ આપેલાં એ પાદશાહનાં વર્ણન ઉપરથી આ સબબ દાખલ કંઇક અનુમાન ઉપર આપણ આવી શકિયે છિયે, અને તે એ કે **નોદર** ઘણો ઘાતકી અને બુરો પાદશાહ હતો, માટે એવા બુરા પાદશાહોનાં નામો પેશદાદ જેવા ભલા પાદશાહોની ટીપમાં દાખલ કરવાને બુન્દેહેશવાળાને ગમ્યું નહિ હોય. પણ જો તેમ હોયતો **નોદર** કરતાં હજાર દરજ્જે વધારે ઘાતકી **જોહાક**નાં નામ અને અમલની નોંધ એજ દફતરમાં લીધેલી આપણ જોઇયે છિયે તે કાં લીધી હશે? બીજા હાથ ઉપર ફ્રવરદીન યસ્તમાં સઘળા ભલા પાદશાહો અને નરનારીઓનાં નામો લઇને તેમનાં ફ્રોહરોને યાદ કીધાં છે, અને તેમાં આપણ નથી ઓળખી શકતા એવા સંખ્યાબંધ ધણીઓનાં નામો આપણ જોઇયે છિયે, તોપણ એ લાંબી ટીપમાંના પેશદાદ

૧ ચિદ્રસ્ત નોસ્ક. અસલી ઈરાનીઓના પુરાતન ૨૧ નોસ્કોમાંનાં આ ૧૨ મા નોસ્ક 'ચિદ્રસ્ત,' જેનો ઈંતખાબ 'દીનકર્દ' કેતાબમાં આવ્યો છે, તેમાં હુશંગથી ગુશ્તાસ્પ સુધીના સઘળા પાદશાહોનાં નામો જણાવ્યાં છે તોપણ ત્યાં નોદરનું નામ પાદશાહ દાખલ જણાતું નથી.

૨ નામચે ખુસ્રવાન.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પાદશાહો જોડે નોદરનું નામ જણાતુંજ નથી. આનું કારણ પણ એમજ કહેવાય છે કે **નોદર** બુરો હોવાથી અવસ્તાવાણીમાં તેનાં ફરોહરને યાદ કીધુંજ નથી. જો એમજ હોય તો સવાલ એ છે કે ઉપલીજ યશ્તમાં **તેહમુરસ** અને **લોહરસ્પ** જેવા પાદશાહોનાં ફરોહરોને પણ યાદ કીધાં નથી. ત્યારે શું તેઓબી બુરા અને ઘાતકી હતા? અગરજો **નોદર** દુષ્ટ પાદશાહ હોવાથી ફરવરદીન યશ્તમાંથી તેનું નામ બકાત રાખ્યું હોય તો એજ યશ્તમાં **નોદર**ના પુરાણાં, વખણાયલાં, નામીચાં ખાનદાન ("નઓતઈર્યે"—નોજરિયાન)ને યાદ શામાટે કીધું છે? આવાં યશ્તમાં તેના ખાનદાનવાળા (**ફિર્દુસી** મુજબ તેના બેટા) **વિસ્તઉરૂ** યાને **ગુસ્તેહમ**ની વખાણ શામાટે કીધી છે? એજ ખાનદાનમાં[1] પાદશાહ **ગુસ્તાસ્પે**, તેની રાણી **હુતોસી**એ, તથા તેના વજીર **જામાસ્પે** અને હજરત **જરતોશ્ત**ના ચેલા **ફરશોસ્તરે** જન્મ લીધો હતો, તેમની કાં જાબજા વખાણ અવસ્તામાં થઇ છે? વળી **નોદર** બુરો હતો તો તેને મુબદોની એક નામીચી પહેડી[2]નો વડવો શા માટે કબૂલ રાખવામાં આવ્યો છે? આ સઘળાંનું કારણ એ જણાય છે કે અવસ્તામાં પેશદાદ અને કેયાની સઘળાજ પાદશાહોની ફ્રવષિને યાદ કીધી નથી, અને જેવો આવી યાદ વિના રહી ગયા છે તેઓમાંનો એક **નોદર** છે. બુન્દેહેશવાળાએ **નોદર**ને પાદશાહોની ટીપમાં દાખલ નથી કીધો, એ માત્ર નજરચૂક છે, કારણકે એજ પુસ્તકમાં પેશદાદ પાદશાહ **જુ**ને માટે લખે છે કે છે તે **નોદર**ના નબીરા દાખલ ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર આવ્યો હતો.[3] જ્યારે **જુ** પોતાના બાપાવા પછી તખ્તે આવ્યો હતો ત્યારે તે બાપાવાએ આ નબીરાની આગમજ તખ્ત ભોગવેલું કાં નહિ હોય? **મિરખુંદ** પાદશાહ **નોદર**ની એટલીજ કસુર કહાડે છે કે તે અત્યંત **ઐયાસી** અને બહુજ નરમ સ્વભાવનો હતો, જેથી રાજ્ય ચલાવવા માટે તે સુસ્ત અને નાલાયક હતો. જો એમજ હોતતો ઇરાનીઓ તેને એકદમ બરતરફ કરી તેના બે ભાઇઓમાંના એકને નવા પાદશાહ દાખલ તખ્ત ઉપર બેસાડત. પણ પ્રથમ **સામે** અને ત્યારબાદ **જાલે** તેવું કશું કીધું નહિ. અગરજો **નોદર** ઇરાનીઓને માટે કેવળ દૂર કરવા જેવોજ પાદશાહ હોત તો તેના તરફથી **અફ્રાસિયાબ** સામે મોટી લડાઇ જાગત નહિ, અને તેની કતલ પછી **જાલ** અને બીજા ઇરાનીઓ તેનો કીનો લેવાની કમર બાંધત નહિ. **મિરખુંદ**નાં તોહમતનો આ જવાબ છે કે **નોદર** પોતે **અફ્રાસિયાબ** સામે લડાઇમાં ઉતર્યો હતો, અને તેણે તુરાની લોકો સાથ બળતવારી ભરેલી લડત ચલાવી હતી.[1] હિચકારો અને ઐયાસી કે સુસ્ત પાદશાહ આમ કદી કરે નહિ.

ગમે તેમ હોય, પણ **નોદર**ની પાદશાહી લોકપ્રિય ન હતી. શાહનામાને આધારે તેની તવારીખનો સાર આ રીતનો મળે છે. શરૂઆતમાં તો તેણે **મિનોચેહર**ની શિખામણ મુજબ ડહાપણ અને બાહોશીથી અમલ ચલાવ્યો, પણ બે મહિનામાંજ તેની મતિ ફરી ગઇ અને દયા અને ઇનસાફ ભૂલી જઇ તેણે પ્રજા ઉપર અત્યંત જુલ્મ ગુજારવા માંડયો, એટલીબધી હદ સુધી કે રૈયતોએ બહુજ કંટાળી જઇને પડોશના હાકમોને ઇરાનનું તખ્ત આપવાની માંગણીઓ મોકળાવી. **નોદર** પોતાનો ખજાનો ભરવાનીજ વાત જાણતો હતો—રાજ કાજની તેને મુદલ દરકાર હતી નહિ. પણ જ્યારે રૈયતોને બલવો ઉઠાવવાની તૈયારીમાં તેણે જોઇ તથા શત્રુનાં લશ્કરો ઇરાન ઉપર ચહડી આવશે એમ તેણે નકી જાણ્યું, ત્યારે તેની આંખ ઉઘડી અને તેણે **સામ**ને પોતાની મદદે બોલાવ્યો, જે આ વખ્તે માજન્દરાનની હાકમી ચલાવતો હતો. **સામ**ને કાને પાદશાહની બેદાદીની ઘણી વાતો અત્યાર આગમજની આવી ચૂકેલી હતી, માટે જ્યારે તે પાયતખ્તમાં દાખલ થયો ત્યારે લોકો એટલાંબધાં

૧ રામ યશ્ત, ફ૦ ૩૫ અને ૯૬.

૨ જુઓ "અવસ્તાનાં વિશેષ નામોની ફરહંગ"ની વંશાવળી, તથા બુન્દેહેશ, પ્ર૦ ૩૩.

૩ પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૨૩.

૧ માલકમ: History of Persia, પ્ર૦ ૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હરખમાં આવી ગયાં કે પોતાનો છુટકારો કરનાર આવ્યો છે એમ ગણીને તેઓએ તેને દિલોજાની ભરેલો આવકાર દીધો, અને ઇરાનનું તખ્ત તેનેજ આપવાની મરજી દેખાડી. પણ **સામ મિનોચેહેર** તરફ નગુણો થવા માંગતો ન હતો. તેણે નિમકહરામ નહિ થતાં તખ્ત તો **નોદર**નાજ હાથમાં રહેવા દીધું, પણ તેની ચાલચલણમાં સુધારો કરાવવાની ઉશ્કેરાયલી પ્રજાને કબૂલાત આપી. આ સધિયારા મુજબ તેણે **નોદર**ને રૂડી શિખામણોથી સમજાવી લીધો, અને તે જવાન પાદશાહ ઘણે દરજ્જે પાછો સુધરી ગયો, જેથી રૈયત અને લશ્કરને ઘણી ધીરજ આવી.

પણ **નોદર**ની ચાલચલણનો આ સુધારો ઘણો મોડો હતો. તેની એદાદીની ખબરથી તુરાનના તે વખતના પાદશાહ **પશંગ**ને શૂર છુટું, અને પોતાના નેયાગાન **તુર**નું વેર લેવા માટે તેણે ઇરાન ઉપર એક જબરદસ્ત લશ્કર મોકલવાનો કસ્દ કીધો. તેનો બેટો **અફ્રાસિયાબ** બહુ લડાયક હતો, જેને તેણે પોતાની તરફનો સપેહસાલાર ઠરાવ્યો. પણ આ ચહડાઇની વાત તુરાની પાદશાહના બીજા બેટા **અગ્રીરસ**ને પસંદ આવી નહિ. જેમ **અફ્રાસિયાબ** બાહદુર પણ ઉતાવળો હતો, તેમ તેનો આ ભાઇ ડાહ્યો અને ધીરો હતો. તેણે પોતાના પાદશાહી પેદરને સલાહ આપી કે હાલ ઇરાનમાં **સામ** અને **કારન** અને **કોબાદ** જેવા નામચીન પેહલવાનો હયાત છે, જેઓની આગળ **અફ્રાસિયાબ**નું કશું ચાલનાર નથી; માટે **સેલમ** અને **તુર**ના જે હાલ થયા તેવું કંઇ નહિ થાય તેનો પુખ્ત વિચાર કરવો. **અગ્રીરસ**ની સલાહ એવી હતી કે **પશંગે** લડાઇની પહેલ કહાડવી નહિ, પણ પોતાના બચાવમાંજ રહેવું. પણ એ સલાહ તેના બાપને ગળે ઉતરી નહિ. તેણે તો **અફ્રાસિયાબ**ની સરદારી હેઠલ એક જબરી ફોજ[1] રવાના કીધી અને **અગ્રીરસ**ને તેના હાથ તળે અધિકાર આપી મોકલ્યો.

૧ બિરખુંદ મુજબ ઘોડેસ્વાર અને પેદલ મળીને ૪૦૦૦૦૦ માણસો આ ફોજમાં હતાં.

નોદરને તુરાની લશ્કરના ધસારાની ખબર મળતાંજ તેણે **કારન** અને **કોબાદ**ની સરદારી હેઠલ એક લશ્કર દેહસ્તાન તરફ મોકલાવ્યું, એવી મતલબથી કે તે શત્રુઓને આગળ વધતા અટકાવે. માઠાં ભાગ્યે એજ વખ્તે નામદાર **સામે સવાર** મરણ પામ્યો હતો. કહે છે[1] કે તે પાદશાહ સાથ મસલહત ચલાવી નીમરૂજ યાને જાબૂલસ્તાન તરફ ફોજ ભેગી કરી તે તરફથી **અફ્રાસિયાબ**ની સામે થઇ તેને આગળ વધતો અટકાવવાની મતલબથી પોતાના અમલના મુલક તરફ ગયો, પણ ત્યાંજ તેની અજલ આવી. એ બાબેની ખબર પોતાની ચહડાઇને દરમયાન મળતાંજ **અફ્રાસિયાબે** **શીમસસ** અને **ખજરવાન** નામે સરદારોને ૩૦૦૦૦ માણસોની ફોજ સાથે જાબુલસ્તાનની ફોજને ભેગી થતી અટકાવવા તથા એ મુલકને હાથ કરવા મોકળ્યા, અને પોતે દરિયાને માર્ગે દેહસ્તાન[2] તરફ ચાલ્યો, જ્યાં ઇરાની લશ્કર માત્ર ૧૪૦૦૦૦ માણસોનુંજ છે એવી ખબર મળવાથી તેણે ખુશી થઇ પોતાના બાપ ઉપર ફતેહનું નામું આગમજથી લખી વાળ્યું. બંને લશ્કરો એકએકની મુકાબેલ જઇ ઉભાં ત્યારે તુરાની સરદાર **બારમાને** ઇરાનીઓમાંથી ગમે તે પેહલવાનની હમનબર્દી કરવા માંગી, જે કામ **અગ્રીરસ**ને પસંદ આવ્યું નહિ, કેમકે **બારમાન** જેવો પેહલવાન આવી હુલડાઇમાં માર્યો જાય એ તેણે તુરાનને માટે મોટી ખોટ ગણી. પણ **અફ્રાસિયાબ** હમેશાં તેનાથી ઉલટોજ વિચાર ધરાવતો હતો, માટે તેણે **બારમાન**ને લડાઇમાં ઉતરવાને ઉશ્કેર્યો.

ઇરાનીઓ તરફથી જૈફ **કોબાદ** આ લડાઇમાં ઉતર્યો. તેના ભાઇ **કારને** તેને આ કામથી ઘણો વાળ્યો, પણ બાહદુર **કાવે**નો આ તેવોજ બહાદુર બેટો અથવા વંશજ પોતાના પાદશાહ અને દેશ તરફનાં વહાલને થકી

૧ બિરખુંદ.

૨. દેહસ્તાન એટલે દાહી લોકોનો મુલક. તે આજના આસ્રાબાદની ઉત્તરે આવેલો છે. આજેબી તે કાજાર લોકોના હાથમાં છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પોતાનો જીવ આપવાને એકદમ તૈયાર થયો. બંને વચ્ચે જબરી લડાઇ ચાલી, જેમાં અંતે બુજર્ગે **કોબાદ**નો જીવ ગયો. આથી **કારને** પોતાનું સઘળું લશ્કર લડાઇમાં હોમાવ્યું, જે ધસારાનો **અફ્રાસિયાબ** પુરતો જવાબ આપવાને તૈયારજ હતો. હવે બંને પક્ષો વચ્ચે જબરી લડાઇ ચાલી, જેમાં **કારને** જોકે બહુજ બાહદુરી દેખાડી, અને પોતાના ભાઇનો કીનો લેવા માટે એકદમ તુરાની ફોજમાં એટલોબધો ધસી ગયો કે એક વાર **અફ્રાસિયાબને** નાસવાનો વખ્ત પાસે આવેલો જણાયો. પણ એજ એયામમાં તુરાનીઓએ પથરાથી લડાઇ ચલાવી ઇરાનીઓને આજેજ કીધા. ઇરાનીઓના પચાસ હજાર માણસો માર્યા ગયા, પણ તુરાનીઓની સંખ્યાનો તો કાંઇ શુમારજ હતો નહિ. **ફિર્દુસી** કહે છે કે ઇરાનીઓ દેહસ્તાન તરફ પાછા ફર્યા ત્યારે તુરાનીઓએ તેમની પાછી પુઠ પકડીને લડાઇ ચલાવી. એ વેળા ઘોડાઓની દોડાદોડીથી એટલી બધી ધૂળ ઉડી રહી કે સૂર્ય ઢંકાઇ ગયો. તોપણ છેક રાત પડી ત્યાં સુધી લડાઇ ચાલુ રહી. ઘોડાઓથી ઉડેલી રજથી સૂર્ય કદી ઢંકાય નહિ, પણ તે જમાનામાં સૂર્યગ્રહણ જેવા આકાશી બનાવોની ખબર ન હતી, માટે ઉપલી લડાઇને દરમયાન ગ્રહણ થયું હોય અને તેથી સૂર્ય ઝાંખો પડી ગયો હોય એ વધારે બનવાજોગ છે.

રાત્રે લડાઇ બંધ પડતાંજ **કારન** દેહસ્તાન તરફ પાછો ફર્યો અને સઘળી બિના પાદશાહ ઉપર લખી વાળી, અને **નોદરે સામ** કરતાં પણ **કોબાદ**નાં મોત માટે વધારે ગમ કીધો. બીજે દિને પાછી લડાઇ ચાલી, જેમાં પાદશાહ **નોદર** પોતે પણ શામેલ થયો. આ વેળા તેને **અફ્રાસિયાબ** સાથ ભારી જંગ ચાલ્યું, જેમાં ઇરાની લશ્કરને ઘણું ખમવું પડયું. **નોદરને** લાગ્યુ કે કદાચ ત્રીજી લડાઇમાં તેનું રાજ્ય તેના હાથમાંથી જતું રહેશે. એટલામાટે તેણે પોતાનો તમામ ઘર ખટલો **અલ્બોર્જ** પર્વત ઉપર[1] લઇ જવાનો અને તમામ કુટુંબને ત્યાં

૧ મિરખુંદ મુજબ ફાર્સના પ્રાંત તરફ.

જઇ આશ્રો આપવાનો પોતાના બંને બેટાઓ **તુસ અને ગુશ્તેહમ**[1] ને હુકમ આપ્યો,— એવી મતલબથી કે હવે પછી કોઇ દહાડે ઇરાનનાં તખ્ત ઉવરદાવો ઉઠાવવા માટે **ફરેદુન**ની ઓલાદમાં કોઇ નબીરો જીવતો રહી શકે.[2]

બે બે દિવસો સુધી થાક ખાઇને ત્રીજે દિને બંને લશ્કરોએ ત્રીજી મરતબે હાથસે હાથ મેળવ્યા. ઇરાની ફોજોમાં **કોબાદની** જગા **શાપુર** નામે સરદારને મળી હતી. તુરાની લશ્કરમાં **અફ્રાસિયાબ** વચ્ચે, **બારમાન** જમણી તથા **શીવાજ** ડાબી બાજુનાં લશ્કરોની સરદારી ધરાવતા હતા. આ લડાઇમાં **શાપુર** માર્યો ગયો, અને ઇરાનીઓ હાર્યા. **નોદર** અને **કારન** પોતાનાં લશ્કરને દેહસ્તાન ખાતે પાછું લઇ ગયા અને ત્યાંના કિલ્લામાં મજબૂત થઇ રહ્યા.

બીજા હાથ ઉપર **નોદર**નું કુટુંબ અલ્બોર્જ

૧ અવસ્તામાં આ શાહજાદાઓ તુસ અને વિસ્તઉરૂને નામે ઓળખાયા છે. તુસની પેહલવાનગીરી બાબે આવાં યશ્તના ૫૩ અને ૫૪માં ફકરાઓમાં અને ગુશ્તેહમ બાબે ૭૫—૭૬ માં ફકરામાં ઈશારાઓ આવેલા છે. પણ શાહનામામાં તેઓની બાહદુરીનાં બયાનો તો જાબજા છે.

૨ શું તુસ નોદરનોજ બેટો હતો? અવસ્તા ઉપરથી તો એવું કશું સાબેત થતુંજ નથી; તેમાં તો તુસ અને ગુશ્તેહમ એકેકના ભાઈ હોય એમ પણ જણાતું નથી. આવાં યશ્ત (ફ૦ ૭૫)માં ગુશ્તેહમને માટે લખ્યું છે કે તે નોદરનો બેટો અથવા નોદરનાં ખાનદાનનો હતો; પણ તુસને માટે તેમાં એવી કશી ઓળખ આપી નથી, કેમકે તે (ફ૦ ૫૩)માં તેને માત્ર "જોરાવર તુસ પેહલવાન"ને નામેજ ઓળખાવ્યો છે. બીજા હાથ ઉપર બુન્દેહેશમાં એક ઠેકાણે (પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૨૩) લખ્યા મુજબ નોદરનો માત્ર એકજ બેટો અગાઈમશ્વાક નામનો હતો, જેના ત્રણ બેટાઓમાંનો એક બેટો તે નોદર પછી થયલો પાદશાહ ઝુ હતો. એ પુસ્તકમાં ઉપલે ઠેકાણે ખુલ્લું લખ્યું છે કે મિનોચેહેરના બેટા નોદરના બેટા અગાઈમશ્વાકના ત્રણ બેટાઓ અઉઝોબો (ઝુ), કનકે બઝીશ્ત, અને અરવિશાનસ્પ તથા એક બેટી વએતંતે રાઘિનોઇત નામનાં હતાં. આ ટીપમાં આપણ તુસ કે ગુશ્તેહમનું નામ જોતા નથી, તોપણ બુન્દેશમાં એક બીજે ઠેકાણે (પ્ર૦ ૨૯, ફ૦ ૬) લખ્યા મુજબ તુસ નોદરનો બેટો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તરફ જાય છે એવી ખબર મળતાંજ તુરાની સરદારે **કરૂખાન** અને **બારમાન**ને જંગલ અને બિયાબાનને માર્ગે **તુસ**ની પૂઠે મોકલ્યા, એવી મતલબથી કે તેને લૂટીને કેદ પકડે. **કારન**ને આ પ્રપંચની ખબર મળતાંજ પોતે **નોદર**ની સલાહ નહિ માનતાં રાતોરાત **તુસ**ની મદદે દોડયો. માર્ગમાં તેણે **બારમાન**નાં લશ્કરને પકડી પાડયું, જેના ઉપર પોતાના ભાઇ **કોબાદ**નું વેર લેવાના ઇરાદાથી **કારને** હુમલો કીધો. બંને વચે લડાઇ થઇ તેમાં **બારમાન**નો જીવ ગયો. આ રીતે તુરાનીઓને શિકસ્ત આપીને **કારન** આગળ વધી ચાલ્યો. તેને કિલ્લામાંથી ગુપચુપ ગયલો જાણીને હવે **નોદરે** પણ તેની પુઠે પાયતખ્ત તરફ મહો ધર્યું; પણ **અફ્રાસિયાબે** તેની પુઠ પકડીને તેને લડાઇમાં ઉતરવાની ફરજ પાડી, જેમા અંતે **નોદર** કેદ પકડાયો. તેની જોડે તેના એક હજાર ચુનંદા પેહલવાનો અને નામીચા સિપાહોના પણ એજ હાલ થયા. **અફ્રાસિયાબે નોદરને** તેના ઘોડા ઉપરથી ખેંચી કમરબંધમાંથી ઉઠાવી જમીન ઉપર પટકયો, અને કેદ કરી લીધો. **અફ્રાસિયાબ**ની પ્રથમ મતલબ **નોદર** અને તેના સાથીઓને એકદમ કતલ કરવાની હતી, પણ ડહાપણભરેલી સલાહ આપી તેના ભાઇ **અગ્રીરસે** તેને આ કામથી વાળ્યો, જે ઉપરથી તુરાની સરદારે થંડો પડી તે સઘળાઓને સારીના કિલ્લામાં કેદ કરી તેમના ઉપર ખુબ નેગાહ રાખવાનું કામ **અગ્રીરસ**નેજ સોપ્યું. આ ફતેહ પછી તેણે **કારન**ની પુઠે નવી ફોજ મોકળાવી. તે તેનેબી નાઠેલો સમજતો હતો, પણ જ્યારે તેણે સાંભળ્યું કે તેના હાથ ઉપર **બારમાને** જીવ ખોયો છે, ત્યારે તેણે બહુ ગમ કીધો.

હવે તે પોતે ઇરાનનો પાદશાહ થયો હતો.

ફસલ ૨—અફ્રાસિયાબ; ઇરાનમાં બીજી વારનો તુરાની અમલ.

નામ—અવ૦ : ફ્રંઘ્રસ્યાન.
પેહે૦ : ફ્રાસીયાવ.
ફારસી : અફ્રાસિયાબ.

જમાનો—શુમારે ઇ. પૂ. ૩૦૪૧. (?)

અમલ—૧૨ વરસ.

આગળ કહ્યું છે કે **સામે સવાર**ને મરણ પામેલો જાણી તુરાની **અફ્રાસિયાબે** પોતાના સરદાર **શીમસસને** ૩૦૦૦૦ લશ્કર આપી જાબુલસ્તાન ફતેહ કરવા મોકલ્યો હતો. આ ચહડાઇ બાબે **જાલ**ને ખબર હતી નહિ. તે તો આ વેળા રાજ્યના દૂરના ભાગમાં અગત્યની લડાઇમાં રોકાઇ ગયો હતો. **સામ**નાં મરણને લીધે એ રીતે જાબુલસ્તાનમાં કોઇ ન હતું, માટે કાબૂલના ખંડિયા હાકમ **મેહરાબે** તક સાચવી લીધી. તેનાથી એકલે હાથે શત્રુઓ સામે થઇ શકાય એમ ન હતુ, માટે તે લડાઇનો ખરો દાવપેચ રમ્યો. તેણે પુષ્કળ ભેટ સોગાદ નજર કરીને **અફ્રાસિયાબ**ને તાબે થવાનું કહેણ મોકળાવ્યું, અને જણાવ્યું કે "હું તો **જોહાક**નાં ખાનદાનનો છું, પણ ફરજનો માર્યો ઇરાનીઓને તાબે રહેલો છું. પણ હવેથી તુરાની પાદશાહની ગુલામગીરી કરવાને તૈયાર છું." એક તરફથી આમ બચાવ શોધીને બીજી તરફથી **મેહરાબે** પોતાના જમાઇ **જાલને** એકદમ તેડી મંગાવ્યો, જેણે લશ્કર સાથ દોડી આવી તુરાની ફોજને એકાએક ચોંકાવી. આથી તે હવે બે તરફથી ઘેરાઇ ગઇ, કેમકે **મેહરાબે** પણ તેની સામે હવે કમર બાંધી. **જાલ**ની આ પહેલીજ લડાઇની આપણુ નોંધ લઇયે છિયે, કેમકે આગળનાં બયાનોમાં તેણે મારેલી લડાઇઓ વિશે **ફિર્દુસી** કશું જણાવી ગયો નથી. લડાઇમાં તુરાની **ખજરવાને જાલ** ઉપર પોતાનો ગુર્જ ઉઠાવી તેનાં બખ્તરનો ચુરો કરી નાખ્યો, પણ એજ વખતે **જાલે** પોતાના બાપના ગુર્જ વડે પોતાના હરીફનાં માથાં ઉપર એક એવો તો સખ્ત ફટકો લ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગાળ્યો કે જેથી **ખજરવાન** ચક્રી ખાઇ ખાક ચાટતો થયો. આ મામલો જોઇ **શીમસસ** તેનું વેર લેવા સામો આવ્યો, પણ **જાલ**નું ભારી બળ જોઇ તે નાઠો. આ સઘળી શિકસ્તોની વાતો જાણીને **અફ્રાસિયાબ** ખૂનપર ચહડયો અને પેલા દુઃખી પાદશાહ **નોદર**ને કિલ્લામાંથી છોડવીને તત્કાળ તેનો જીવ લીધો, અને પછી તેના શાહજાદાઓની પુઠ પકડી.

પેલી તરફથી **નોદર**ના શાહજાદાઓ **તુસ** અને **ગુસ્તેહમ** તુરાનીઓની સઘળી ધરપચ છતાં તેમના હાથમાં નહિ આવતાં સીસ્તાન ખાતે **જાલ**ને જઇ મળ્યા, અને તેનાં રક્ષણ તળે રહ્યા. પણ પેહલવાન **કારૂન** પોતેબી સાંજ જઇ તેમને મળ્યો હતો, તે ઉપરથી જણાય છે કે હવે ઇરાનમાં તુરાની દોર ચોતરફ ફરી વળેલો હોવાથી સર્વ ઇરાની સપેહસાલારો, સરદારો અને લશ્કરીઓએ જાબૂલનેજ પનાહ ભરેલું ધારીને સાંજ આશ્રો લીધો હતો. **નોદર**ના બંને શાહજાદાઓ હજી નાની વયના હતા, અને **અફ્રાસિયાબ**ની આટલી બધી ફતેહો પછી તેની સામે થઇ ઇરાનનું તખ્ત તેના હાથમાંથી પાછું મેળવવા માટે તો વધારે બાહોશ અને બાહદુર પાદશાહની જરૂર છે, એમ દૂર અંદેશી વાપરીને **જાલે** કોઇ વધારે મજબૂત મનના અને બાહદુર દિલના રાજવંશીની શોધ કીધી. ખુદ **નોદર**ના વખ્તમાંજ પોતાના બાપ **સામ**ને ઇરાનનું તખ્ત આપવાની માગણી થઇ હતી, પણ તે જેમ **સામે** તે વખ્તે તેમજ **જાલે** આ વખ્તે કબૂલ રાખવાની એટલામાટેજ ના પાડી કે તેઓ પાદશાહી તોખમના અને રાજવંશી ખાનદાનના ન હતા.

લાંબો વિચાર કરતાં **જાલ**ને લાગ્યું કે ઇરાનની શેહનશાહત **અફ્રાસિયાબ** જેવા દુશ્મન શાહજાદાના હાથમાં જાય તે કરતાં તેના નાના ભાઇ **અઘ્રીરસ** જેવા ડાહ્યા અને ભલા તુરાની શાહજાદાના હાથમાં ગયલી ભલી, વળી **અઘ્રીરસ** બાહદુર તેમજ દયાળુ હતો. ઇરાનમાં આ વખ્તે અફડાતફડી ચાલી હતી અને જ્યાં જોઇયે ત્યાં તુરાની દસ્ત બેઠો હતો. વળી અમલ પણ તુરાનનોજ ચાલતો હતો. એટલા માટે પાદશાહ **પશંગે** રએના પ્રાંતની હાકમી પોતાના આ નાના બેટા **અઘ્રીરશં**ને આપી હતી, જેની વળણ ઘણુંકરીને ઇરાનીઓની તરફેણમાં હતી, એ જાણીતી વાત હતી. એટલામાટે **જાલે** છુપા પેગામીઓ રએ તરફ રવાના કરી તે જવાન શાહજાદાને કહેવાડ્યું કે "અગરજો તું સીસ્તાન ખાતે આવશે તો તને એટલીબધી લશ્કરી મદદ મળશે કે જે વડે તું ઇરાનનું તખ્ત તારા હાથમાં લઇ શકશે, અને **જાલ**ની મદદથી **અફ્રાસિયાબ**નો દોર ઇરાનમાંથી ઝટ દફે કરી શકાશે." **અઘ્રીરસે** આ માગણી મોટી ખુશી સાથ કબૂલ રાખી, અને ગુપચુપ રએ છોડી ઇરાન તરફ જવા નિકળ્યો. પણ **અફ્રાસિયાબ**ને તેનાં આ કામની ખબર પડવાથી તેણે પોતાના આ ભાઇને માર્ગમાં સપડાવ્યો. **અઘ્રીરસ** તેની જોડે લડાઇમાં ઉતરવાને શક્તિવાન ન હતો માટે તેણે પાછી સુલેહ કરવા માંગી, પણ **અફ્રાસિયાબે** તેને પોતાની છાવણીમાં બોલાવી તાણા માર્યાથી **અઘ્રીરસે** ગુસ્સામાં આવી આ વડા ભાઇને તેની ખરી રોશનીમાં મૂકી દેખાડવાની હિમત કીધી, જે ઉપરથી તે બાહદુર તુરાનીને ખૂન ચહડ્યું અને ઝટ તલવાર કહાડી તેણે પોતાના નાના ભાઇનો જીવ લીધો.

મીરખુંદ આ ભલા તુરાની શાહજાદાનાં ખૂનનો સબબ લગાર જુદો જણાવે છે, અને તે ધ્યાન પુગાડવા જોગ છે. ઇરાનનું તખ્ત તો **અઘ્રીરસ**ને ઇનામ દાખલ આપવાની માંગણી થઇ હતી, પણ તે ઇનામ સારીના કિલ્લામાં તેના કબજા તળે કેદ પડેલા ઇરાની સરદારોના છુટકારાને માટે આપવા માગ્યું હતું. કહે છે કે સીસ્તાન ખાતે પેહલવાનોની લડાયક મિજલસમાં **ગુસ્વાહ** અને બીજા પેશદાદીઆન બાહદુરોએ એવા ઠેરાવ ઉપર આવવા માંગ્યું કે હવે તો શત્રુઓ સામે એવી લડાઇ ઉઠાવવી કે જેમાં યાતો મરવું નહિ તો મારીને રાજ્ય પાછું મેળવવું. પણ આમ કર્યા આગમજ પેલા નામદાર

કેદીઓને છોડવવાની જરૂર વધારે માલુમ પડ-વાથી **કારૂન**ની સલાહ માનીને સઘળાઓએ **અગ્રીરસ** ઉપર એક નામુ મોકળાવ્યું, જેમાં જોકે તેઓએ **જાલ**નું વડાપણું કબૂલ રાખ્યું હતું, તોપણ જો ઇરાની પેહલવાનોને **અગ્રીરસ** છોડી મૂકે તો તેને ઇરાનનું તખ્ત આપવાની ખુશી દેખાડી હતી. આનો ઉત્તર એવો મળ્યો કે **જાલ** એક લશ્કર કેદીઓના કિલ્લા તરફ મોકળશે તો તેમનો જરૂર છુટકો થશે. આ ખબરથી રાજી થઇ ઇરાની સરદારોએ **ગુશ્વાદ**-ની સરદારી હેઠલ એક લશ્કર સારીના કિલ્લા તરફ લડાઇને અર્થે હોય તેમ મોકળ્યું, જેને જોઇ **અગ્રીરસે** પોતાના કબજામાંના તમામ ઇરાનીઓને છોડી મૂકયા અને પોતે રએ ખાતે-ના પોતાના કબજાના મુલક તરફ ચાલ્યો. **મીરખુંદ** આ સર્વ હેવાલ આપી જણાવે છે કે આ પ્રપંચની ખબર **અફ્રાસિયાબ**ને કાને આવ્યાથી તેણે પોતાના નાના ભાઇનો જીવ લીધો હતો.

અવસ્તાવાણીમાં **અગ્રીરસ**ના ફરોહરને યાદ કરી તેની સ્તુતિ કીધી છે, ત્યારે **અફ્રાસિયાબ**-ને તુચ્છકાર્યો છે. આવાં યશ્તમાં[1] તેને 'ઘાતકી તુરાની **અફ્રાસિયાબ**' કહ્યો છે, જેણે ઇરાનનું પાદશાહી નૂર યાને રાજ્ય મેળવવાની મોરાદ ચાહી હતી, જે તેને મળી નહતી. જમ્યાદ યશ્તમાં[2] **અફ્રાસિયાબ**ને "ઘણા ચળકાટવાળો" કહ્યો છે, પણ જણાવ્યું છે કે તેણે ત્રણ મરતબે ઇરાની નૂર મેળવવાની તજવીજ કીધી, પણ તે સર્વ ફોકટ ગઇ હતી. એજ યશ્તમાં બીજે ઠેકાણે[3] આ તુરાનીને વળી 'ઘાતકી' કહ્યો છે. પણ **અગ્રીરસ**ની ખુબી-ની વાતો અવસ્તામાંનાજ ઇશારા મુજબ બુન્દે-હેશ અને શાહનામા ઉપરથી ઘણી મળે છે. અવસ્તા ઊપરથી એક વાત એ જાહેર થાય છે કે આ શાહજાદો "**અગ્રએરથ નરવ**" યાને "**નરૂ**નાં ખાનદાનનો **અગ્રીરસ**" હતો. અને જેમ **અફ્રાસિયાબ**ને 'ઘાતકી' તેમ તેને 'પવિત્ર'ની ઉપમા આપી છે.[1] બુન્દેહેશ મુજબ જ્યારે **અફ્રાસિયાબે મિનોચેહેર** પાદશાહને ઇરાની સરદારો જોડે પદશખ્વારના પહાડો, જે **કેસ્પિયન** સમુદ્રની દક્ષિણે આવેલા છે, તેમાં કેદી બનાવ્યો અને તેઓમાં નાશ અને તંગી પાથરી નાખી (યાને તેઓ ઉપર ભુખમરો પાડયો) ત્યારે **અગ્રેરસે** ખોદાતાલાની બંદગી કરીને આ સર્વનો પોતાને હાથે છુટકો કરવાની ભલાઇ હાંસલ કીધી હતી. વળી લખે છે કે એજ વાંકને માટે **અફ્રાસિયાબે** તેનો જીવ લીધો, પણ તેના બદલા તરીકે **અગ્રેરસને ગોપત-શાહ** નામે એક બેટાની નવાજેશ થઇ.[2]

બુન્દેહેશની આ હકીકત શાહનામાથી કંઇક જુદાપણું ધરાવે છે. વળી **અફ્રાસિયાબે મિ-નોચેહેર**ને કેદ પકડવાની બિનાને પણ શાહ-નામાથી કશો ટેકો મળતો નથી. તો જોકે **મિરખુંદ** ઉપરથી આપણ આગળ વાંચી ગયા છિયે કે **અફ્રાસિયાબ**ની પહેલી ચહડાઇ વેળા તે પાદશાહને આમેલના કિલ્લામાં લાંબી મુદત સુધી ભરાઇ રહેવાની ફરજ પડી હતી. પણ જો તે વખતે **અગ્રીરસે** ઇરાનીઓને મદદ આપી હોય અને તેનાં પરિણામમાં તે માર્યો ગયો હોય તો **જાલ** હાલના મુશ્કેલ હિંગામમાં **અગ્રેરસ**ને ઇરાનનું તખ્ત આપવા બોલાવી શકેજ નહિ. અમોને તો એમ લાગે છે કે **મિનોચેહેર**ના વખ્તની તે ચહડાઇ **અફ્રાસિ-યાબે** નહિ પણ તેના બાપ **પશંગે** કરેલી હોવી જોઇયે, અને **અગ્રીરસે** ઇરાની-ઓની બજાવેલી સેવા તે વખ્તે નહિ પણ **નોદર**નાં મરણ બાદ ઇરાન મધેના **અફ્રા-સિયાબ**ના અમલને દરમયાનજ હોવી જોઇયે. ગમે તેમ હોય, પણ **અફ્રાસિાબ** ઇરાનીઓને માટે બહુ જુલ્મી હાકેમ નિવડયો. તેણે તો **મિનોચેહેર**નાં દરેક ભલાં કામને ઉધું માર-

૧ ફ૦ ૪૧ થી ૪૩.
૨ ફ૦ ૫૬ થી ૬૩.
૩. ફ૦ ૬૨ તથા ૯૩.

૧ ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૧૩૧; ગોશ યશ્ત, ફ૦ ૧૮ અને ૨૨; અષી યશ્ત, ફ૦ ૩૮; જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૭૭.
૨ પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૨૧ અને ૨૨.
બુન્દેહેશનો હેવાલ અવસ્તાને આધારે લખેલો હોવો જોઇયે, અને એ હેવાલ સાથ મિરખુંદે આપેલું વર્ણન મળતું આવે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વાનુંજ ગોયા બિડું ઝડપ્યું હોય તેમ ઇરાન દેશમાં તે ચોતરફ઼ ઘાતકીપણું, જુલ્માત, બેદાદી અને કકળાટ બરપા કરવા લાગ્યો. નેહરો બંધ કરી નાખી, નદીઓના રસ્તા બદલી નાખ્યા, આબાદીને બદલે વેરાની કરવા માંડી, સ્વચ્છ ધર્મમાં બિગાડો દાખલ કીધો, અને લોકલાગણી હદ વિનાની ઉસ્કેરી. તેનાં આ સર્વ પાપોને લીધે દેશમાં દુકાળ ચાલ્યો.

જ્યારે **જાલને** પેલા "પવિત્ર" તુરાની શાહજાદા **અગ્રીરસનાં** મોતની ખબર પડી ત્યારે તેણે ચોક્કસ જાણ્યું કે હવે દુશ્મનોના અમલની આખર નજદીક આવી છે. તેણે પોતેજ હવે **અગ્રીરસ** અને **નાદરનાં** ખૂનો-નો કીનો લેવા માટે કમર બાંધી.

ફ઼સલ ૩—.જુ.

નામ—અવ૦ : ઉજ઼વ.
પેહે૦ : અઑજ઼ેબો.
ફ઼ાર્સી : જુ, જવ, જાબ.

જમાનો—ઇ. પૂ. શુમારે ૩૦૨૯ (?)

અમલ—બુન્દેશ અને ફ઼િર્દુસી મુજબ : ૫ વરસ
મિરખુંદ મુજબ : ૩૦ વરસ.

કાંઇબી કામ કર્યા આગમજ ઇરાનની પ્રજાને માથે એક પાદશાહ મુકરર કરવાની **જાલે** સર્વથી પહેલી ફ઼રજ વિચારી. **તુસ** અને **ગુસ્તેહમને** પાદશાહી આપવાનું તેને દરૂસ્ત લાગ્યું નહિ, માટે હવે તો **ફ઼રેદુનની** ઓલાદના કોઇ બીજાજ ખાનદાનીની તેણે શોધ ચલાવી. ખોલ કરતાં જણાયું કે જ્યારે **તુર** અને **સેલમ** માર્યા ગયા ત્યારે **સેલમનો** બેટો **તેહમાસ્પ** દેશ છોડી એક ટાપુમાં જઇ ભરાયો હતો. ત્યાં તે પાછળથી મરણ પામ્યો હતો, પણ તેનો બેટો અથવા વંશજ જુ નામનો જીવતો હતો, જેને માથે તાજ મૂકવાનું નક્કી કરીને **જાલે** બુજર્ગ **કારૂનને** તે રાજવંશીને બોલાવવા એક યોગ્ય રસાલા સાથ રવાના કીધો. **જુએ** ઇરાની પેહલવાનોની માગણી કબૂલ રાખી અને ઇરાન આવીને તેણે લશ્કરની સરદારી લીધી, અને હથિયારબંધ થઇ એવી બાહદુરી અને બળતવારીથી લડાઇ ચલાવી કે **ફ઼રેદુનનું** આખું રાજ્ય તેણે તાબે કીધું અને પછી તે **અફ્રાસિયાબની** સામે ગયો. પણ તમામ ઇરાન સરજમીનને પોતાની વિરૂધમાં જોઇને **અફ્રાસિયાબે** લડાઇ કરવાને બદલે તુરાન તરફ઼જ પાછાં કદમ લંબાવવામાં ડહાપણ જોયું. આમ થવાથી ઇરાનમાંથી તે "ઘાતકી તુરાની" નો અમલ નાબુદ થયો, અને એક-વાર ફ઼રીને ઇરાની પાદશાહી ચાલુ થઇ.

મિરખુંદ તુરાનના સરદારે પાછાં પગળાં ફ઼ેરવવાના સંબંધમાં આથી કંઇક જુદો હેવાલ આપે છે. તેના જણાવ્યા મુજબ **અફ્રાસિયાબ .જુ** અને **જાલ** સાથે લડવા માટે ફ઼ાર્સ તરફ઼ લશ્કર લઇ ગયો હતો, અને પોતાની શિકસ્ત થવા પછીજ તેણે નાસવા માંડયું હતું. **હાફ઼ેજ અબ્રુની** તારીખ ઉપરથી **મિરખુંદ** વળી એમબી જણાવે છે કે ઇરાનમાં સાત મહિના સુધી ચોતરફ઼ લડાઇ ચાલ્યા પછીજ તુરાની અમલની આખરી આવી હતી, અને તેબી ખોરાકીની તંગીને લીધેજ **અફ્રાસિયાબે** તુરાન તરફ઼ મોહ ધરવાથી આવી હતી. ગમે તેમ હોય, પણ ઇરાનમાં **૧૨** વરસ સુધી જુલમી અમલ ચલાવી **અફ્રાસિયાબ** એ દેશ છોડી ગયો હતો; અને તેના પછી **.જુ** પાદશાહી તખ્ત ઉપર બેઠો હતો.

ફ઼િર્દુસી લખે છે કે **.જુ** જૈફ઼ હતો; આ વેળા તેની વય ૮૦ વરસની હતી; અને તેણે માત્ર પાંચજ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. તેનું નામ અવસ્તામાં આવેલું છે તે મુજબ[1] તે **ઉજ઼વ તુમાસ્પનને** નામે ઓળખાયો છે, અને તેની ફ઼વષિને ઇજી છે. બુન્દેહેશમાં તેને **અઉજ઼ેબો** તુહમાસ્પિયન કહ્યો છે.[2] શાહનામામાં તેને **.જુ, જવ** અથવા **જાબ** પણ કહ્યો છે. પણ શાહનામામાં છે તેમ **તેહમાસ્પ** તેનો બાપ હોય એમ બુન્દેહેશ ઉપરથી જણાતું નથી. ત્યાં તો એમ જણાવેલું છે કે **મિનોચેહરના** બેટા **નાદરના** બેટા **અગાઇ મરવાકના** ત્રણ બેટાઓમાંનો એક **અઑજ઼ેબો** યાને જુ પાદશાહ હતો. જો આ વંશાવળી ખરી હોય તો બુન્દેહેશમાં

૧. ફ઼રવરદીન યશ્ત, ક઼૦ ૧૩૧.
૨. પ્ર૦ ૩૧, ક઼૦ ૨૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ અવસ્તા તેમજ શાહનામા મુજબ **જવ**ને **તેહમાસ્પ**નાં ખાનદાનનો જણાવ્યો છે તેનો સબબ શો? જો તે **નોદર**નો નબીરો હોય તો તે નોજરિયાન ખાનદાનનો ગણવો જોઇયે. પણ **તેહમાસ્પ**નાં ખાનદાનનો તે લેખાગો છે ત્યારે આ **તેહમાસ્પ** તે કોણ? આ સવાલનો વાસ્તવિક ખોલાસો અત્યાર સુધી કોઇ પણ તરફથી મળી શક્યો નથી, તો જોકે **ફિર્દુસી** મુજબ **તેહમાસ્પ ફરેદુન**નો નબીરો અને **સેલમ**નો બેટો હતો. આ ખોલાસો ભરૂસો મૂકવા જોગ નથી.

જુ ઘણો ભલો પાદશાહ હતો. પોતાના અમલમાં તેણે ઘણાં રૂડાં કામો કીધાં હતાં દેશમાં સુલેહ અને શાંતિ પાથરવા જોડે તેણે પ્રદેશી લશ્કરોથી થયલી ખરાબીઓ દૂર કરી રૈયતોને પાછી આબાદ કરવાના ઇલાજો લીધા. ગરીબો અને યોગ્ય માણસો ઉપર તેણે નવાજેશો કીધી, ખેડુતો ઉપર સાત વરસો સુધીની જકાત માફ કીધી, નદીઓના માર્ગ પાછા અસલ માફકના કીધા, **અફ્રાસિયાબે** પુરી નાખેલી નેહરો પાછી ખોદાવીને ખેતીની જગાઓમાં પાણી પહોંચતાં કરાવ્યાં. ઇરાકમાં આઇન અને અજાઇન નામે બે નાળાં ખોદાવ્યાં, અને તે મારફતે પાણી વહેતાં કીધાં. **ફિર્દુસી** મુજબ **જુ**એ માત્ર પાંચ વરસ રાજ કીધું હતું, પણ **મિરખુંદ** કહે છે કે ઉપલાં સર્વ કામો બજાવતાં તેને ૩૦ વરસ લાગ્યાં હતાં, જે પછી તેનું મોત નિપજ્યું હતું.

ફસલ ૪—કેરશાસ્પ.

નામ—કેરશાસ્પ અથવા ગરશાસ્પ (ફિર્દુસી મુજબ).

જમાનો—શુમારે ઇ. પૂ. ૨૯૯૯ (?)

અમલ—ફિર્દુસી મુજબ ૩૦ વરસ.
મિરખુંદ મુજબ ૫ વરસ.

જવ પછી તેનાં તખ્ત ઉપર **કેરશાસ્પ** નામે એક પાદશાહનો અમલ **ફિર્દુસી** લખી જાય છે, પણ જેમ અવસ્તામાંથી તેમજ બુન્દેહેશમાંથી આ ધણી વિશે કશો ઇશારો જણાતો નથી. પણ તેનું કારણ શાહનામા ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે, અને તે એ કે એ ધણી દરેક રીતે પાદશાહીને માટે લાયક હતો નહિ. તેનું ડહાપણ, તેની બહાદુરી કે હિમત, તેની રાજદ્વારી કુનેહ, એ સર્વ તેની વિરૂધ હતાં, અને તેટલામાટે **જાલે** તેને બદલે તખ્તને માટે એક બીજાજ રાજવંશીની ખોળ ચલાવી, જેને લગતું બયાન હવે જલદીથી આપણ વાંચીશું. પણ તે આગમજ બનેલા બનાવોની નોંધ આ ઠેકાણે લેવી જોઇયે છે.

ફિર્દુસી મુજબ **કેરશાસ્પ જુ**નો બેટો હતો. **મિરખુંદ** કહે છે કે તે તેનો ભાઇ હતો અને તેમની મા તે યહુદીઓના પેગામ્બર **યાકુબના** ભાઇ **બેન્જામીન**ની બેટી હતી. એક કેતાબ[1] મુજબ **જાબ** અને **કેરશાસ્પ** જોડયા પાદશાહો હતા, યાને તેઓ બંને સાથે રાજ્ય ચલાવતા હતા; પણ **તબરી** જણાવી જાય છે કે **કેરશાસ્પ** માત્ર વજીર હતો. "તારીખે માઅજમ"વાળો આ ગુંચવાડો ભાંજવાની મતલબથી એક નવી વાત એ લખી જાય છે કે **જાબ** પછી **કેરશાસ્પે** બીજાં ૩૦ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. જોકે બુન્દેહેશમાં એ પાદશાહ માટે કશી નોંધ નથી, તોપણ એક બીજા પેહલવી દફતરમાંથી[2] એવું માલુમ પડે છે કે આ પાદશાહનો અમલ બુરાઇ ભરેલો હતો. એ ઉપરથી જણાય છે કે કદાચ એ વખ્તે ઇરાનમાં પાછી અફડાતફડી ચાલી હશે અને તેથીજ નવા પાદશાહની જરૂર જણાઇ હશે. ગમે તેમ હોય, પણ છેલા નબળા પાદશાહોને લીધેજ પેશદાદ ટોળાની આખર આવી હતી.

પેલી તરફથી જ્યારે **અફ્રાસિયાબ જવ**ના હાથ ઉપર તકી નહિ શકાયાથી તુરાન ગયો ત્યારે તેની ફજેતીને ખાતરજ નહિ પણ તેણે પોતાના ભાઇનું ખૂન રેડયું હતું તેટલા માટે પણ પાદશાહ **પશંગે** પોતાના આ ઝનુની બેટાનું મહો જોવાની ના પાડી. તેણે તેને પોતાની હજુરમાંથી કહાડી મૂકયો અને નિર્દોષ **અગ્રીરસ**નાં ખૂનને માટે તેને ઠપકા અને

૧. "મુફ્રાતી અલ કલુબ."

૨. "દીનકર્દ," ફ૬૦ ૮. ડૉ૦ વેસ્ટે કરેલા "શાયસ્ત લા શાયસ્ત"ના ઈંગ્રેજી તરજુમાને સફે ૩૨૯માંની નોટ ૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તાણુથી વિંધી નાખ્યો. આમ કેટલાંક વરસો ગયા પછી જ્યારે ઇરાનમાં **જવ**નાં મરણ પછી **કેરશાસ્પ**નો અમલ થયો ત્યારે ઇરાનને નબળું જોઇ એક વાર ફરીને હુમલો લઇ જવાનું **પશંગ**નું મન થયું, અને એ કારણ માટે સૌથી યોગ્ય **અફ્રાસિયાબ**જ તેને જણાયાથી તે પોતાનો આગળો ગુસ્સો અને ગમ નવી ઉમેદોમાં ભૂલી ગયો, વડા બેટાનો વાંક દરગુજર કીધો, અને તેના ઉપર પાછો મેહરબાન થઇ તેને એક મોટાં લશ્કર સાથે ઇરાન રવાના કીધો.

આ ખબર સાંભળી ઇરાનીઓ પાછા ગભરાટમાં પડ્યા. તેઓએ **જાલ**ની મદદ માંગી, પણ **જાલે** તુરાનની લડાઇમાં પોતે નહિ ઉતરતાં એ કામ પોતાના જવાન બેટા **રૂસ્તમ**ને સોંપ્યું. તેની હિમત અને બાહદુરી ઉપર **જાલ**ને વિશ્વાસ હતો; બાપે જોઇ લીધું હતું કે તેના કરતાં બેટો અતિ ઘણો જોરાવર અને બળવાન હતો. **જાલ**ની લાંબી ઉમર અને બહોળી ખબરદારી છતાં **ફિર્દુસી**એ તેને માત્ર એક સિવાય બીજાં કોઇબી મોટાં જંગમાં આગળ પડેલો દેખાડયો નથી. કદાચ એમબી હોય કે **જાલ**નાં કેટલાંક પરાક્રમો તેના આ બેટાને આપી દેવામાં આવ્યાં હોય, જેમ પુરાણી પ્રજાઓના દેવતાઓ અને વીરલાઓના સંબંધમાં બનતું આવેલું છે. **રૂસ્તમ** લડાઇમાં ઉતરવાને ખડે પગે તૈયાર થયો, જેને તેના બાપે લડાઇના હુનરમાં કુશળ કરવાને કશી મના રાખી ન હતી. હવે **રૂસ્તમ**ને એક ગુર્જ જોઇતો હતો. **જાલ**નો તેને માફક આવ્યો નહિ, પણ બાહદુર **સામે સવાર**નો ભારી ગુર્જ **રૂસ્તમે** ઝટ ઉપાડી લીધો, અને તે તેની ખાંધ ઉપર શોભી રહ્યો. તબેલામાં હજારો ઘોડા જોવા છતાં તેઓમાંનો એકબી **રૂસ્તમ**ને પિઠ આપે એવો જણાયો નહિ. અંતે એક ઘોડીની જોડે તેનો જવાન વછેરો ચાલતો **રૂસ્તમે** જોયો અને તે એકદમ તેની આંખમાં રમી રહ્યો. એજ વછેરો પેલો નામીચો **રક્ષ** ઘોડો છે, જે **રૂસ્તમ**નાં મોત સુધી તેની સાથે કાયમ હતો, અને જેને માટે શાહનામામાં રંગીન બયાનો આવેલાં છે. કહે છે કે આ વછેરાને તેની મા છુટો મુકતી ન હતી અને જે કોઇ તેને પકડવા જાય તેને પાછો નાસવાની ફરજ પાડતી હતી. **રૂસ્તમે** **રક્ષ**ને ગળે કમંદ યાને ફાંસો નાખ્યો ત્યારેબી આ ઘોડીએ જબરૂં તુફાન કીધું, પણ **રૂસ્તમે** એકજ પોકાર મારવાથી તે થંડી પડી ગઇ. બીજી તરફથી રક્ષ પણ તેને એકદમ તાબે થયો ન હતો.

એમ કરતાં સઘળી તૈયારીઓ પુરી થતાંજ **રૂસ્તમ** એક મોટાં લશ્કરની સરદારી સાથે **અફ્રાસિયાબ**ની સામે દોડયો, અને બે દિવસ પછી તેની પુઠે **જાલ** પણ ગયો. તુરાની સરદારે **જાલ**ને જૈફ તથા **રૂસ્તમ**ને નાદાન ગણીને હસી કહાડયા. આ વાતમાં **જાલ**ને કેટલીક સચાઇ જણાઇ, અને તેથી હવે તેણે **કેરશાસ્પ** પાદશાહને બદલે વધારે યોગ્ય—બાહદુર, હુનરમંદ, કુનેહબાજ—ધણીને તખ્ત ઉપર બેસાડવાની અઇન ફરજ વિચારી, અને તે મુજબ ખોળ કરતાં માલુમ પડ્યું કે **કએકોબાદ** નામે **ફરૈદુન**ની ઓલાદનો એક પરહેજગાર મર્દ અલ્બોર્જ પહાડમાં છુપ્યો વસે છે, તે પાદશાહીને લાયકનો દરેક ગુણ ધરાવે છે. **જાલે** આ રાજવંશીને તેનાં ઉપલાં ઠિકટ મુકામ ઉપરથી તેડાવી મંગાવ્યો અને ઇરાનનું તખ્ત તેને સ્વાધિન કીધું.

કએકોબાદના તખ્તનશીન થવાથી પેશદાદ ટોળાની આખરી આવતી **ફિર્દુસી** અને બીજા લખનારાઓ જણાવે છે, પણ તેમ તેઓ કાં કરે છે તેનાં તેઓ કશાં કારણો આપતા નથી. અમે એ કારણો જુદાંજ સમજિયે છિયે અને તે મુજબ આ વંશોને જુદાં પાડવાની જરૂર છે. એ કારણો બીજાં પ્રકરણમાં આપણુ વાંચીશું.

કેરશાસ્પનો ૩૦ વરસનો અમલ માનવા સરખો નથી. જ્યારે તે નિર્બળ પાદશાહ જણાયો, અને **અફ્રાસિયાબ** સામે લડત ચલાવવા માટે કોઇ બાહદુર પાદશાહની જરૂર માલુમ પડી, ત્યારે ઇરાની સરદારો ૩૦ વરસ સુધી એવા એક નિર્બળ ઓઠાંનું વડપણ ચાલુ રાખે નહિ. એટલામાટે અમને લાગે છે કે **મિરખુંદ** મુજબ **જુએ** ૩૦ વરસ રાજ કીધું હતું, અને **કેરશાસ્પ**નો અમલ માત્ર પાંચજ વરસનો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પેશદાદ ટોળાની વંશાવળી.

(બુન્દેહેશને આધારે)

ગયોમર્દ=ગાયોમર્ત
માશ્ય
સીયાકમક
ફ્રવાક
હુશંગ=હોષ્યંગ ; તાજ
યંઘદ ; વિરફ્શંગ
વિવંઘાઉ ; જાઇનીગાવ
નર્સિહ ; તેહમુરસ= તખ્મોરૂપ ; જમશેદ = યિમ [જમશેદી વંશ] ; સ્પિતૂર ; ખુનાસ્પ
જોહાક=દહાક [જોહાકી વંશ]
વનફ્રોકગાન આસ્પીયાન
રમકતોરા ,,
ગેફ્રતોરા ,,
સ્પેતતોરા ,,
સિયાક્તોરા ,,
બોરતોરા ,,
પૂરતોરા ,,
ફ્રેતૂન = ફ્રેદુન ,, ; કતાયૂન ; બર્માયૂન
ઇરજ=ઐરીચ ; તુર=તૂજ ; સેલમ=સલ્મ
વાનીતાર ; [બેટી]ગંજ=ગુજક ; અનસ્તોખ ; [તુરાની અને સેલમી વંશો]
ફ્રગુજક ; દૂરોશસ્પ
જુશક ; સ્પએન્યસ્પ
ફ્રજુશક ; તૂરક
બીતક ; જએશ્મ ; સામ
શ્રીતક ; પશંગ ; અથ્રત
ઐરક ; અગ્રેરસ ; કર્સીવજ ; અફ્રાસિયાબ=ફ્રાસીયાવ
માનૂશ ; ખૂર્શેદ ; વીનીક=માનૂશખૂર્નાક ; ફ્રસ્પએચૂર ; શાન ; શેતક ; [બેટી] વિસ્પાનફ્રયા
માનૂશખૂર્નેર ; કએખુસરો
માનૂશચિહર=મિનોચેહેર
ફ્રિશ ; નોદર ; દૂરાસ્રોબ
અગાઇ મસ્વાક
અઓજોબો=જ્રુ ; કનક ; બર્જીસ્ત ; અરવિશનસ્પ

પેશદાદ ટોળાના જમાનાની એક કાચી ગણત્રી.

નામ	અમલનાં વરસ શુમારે	જમાનો ઇસ્વી પૂર્વે શુમારે
ગયોમર્દ	૩૦	૪૫૮૦ થી ૪૫૫૦
માષ્ય	...	૪૫૫૦ થી ૪૫૨૦
સિયામક	...	૪૫૨૦ થી ૪૪૯૦
ફ્રવાક	...	૪૪૯૦ થી ૪૪૬૦
હુશંગ	૪૦	૪૪૬૦ થી ૪૪૩૦
પંઘદ	...	૪૪૩૦ થી ૪૪૦૦
વિવંઘાઉ	...	૪૪૦૦ થી ૪૩૭૦
તેહમુરસ	૩૦	૪૩૭૦ થી ૪૩૪૦
જમશેદ અને તેનું વંશ	૬૦૦	૪૩૪૦ થી ૩૭૪૦
જોહાક અને તેનું વંશ	૩૦૦	૩૭૪૦ થી ૩૪૪૦
ફરેદુન	૫૦	૩૪૪૦ થી ૩૩૯૦
ઇરજ	૧૨	૩૩૯૦ થી ૩૩૭૮
સેલમ અને તુર તથા તેમનાં વંશો	૨૭૦	૩૩૭૮ થી ૩૧૦૮
મિનોચેહેર	૬૦	૩૧૦૮ થી ૩૦૪૮
નોદર	૭	૩૦૪૮ થી ૩૦૪૧
અફ્રાસિયાબ	૧૨	૩૦૪૧ થી ૩૦૨૯
જુ	૩૦	૩૦૨૯ થી ૨૯૯૯
કેરશાસ્પ	૫	૨૯૯૯ થી ૨૯૯૪
પેશદાદ ટોળાની સમાપ્તિ.		
ઇરાનમાં પાદશાહ વિનાની હાલત	૫૦	૨૯૯૪ થી ૨૯૪૪

ભાગ ૪ થો.

તવારીખે કેયાનીઆન.

યાને

ઇરાનના કેયાની તબક્કાના પાદશાહોની તવારીખ.

બાબ ૨૪ મો.

કએ કોબાદ.

નામ—અવ૦ : કવિ કવાત.	**જમાનો**—શુમારે ઇ. પૂ. ૨૫૪૪ (?)
પેહે૦ : કૈ કવાત.	**અમલ**—ફિર્દુસી મુજબ: ૧૦૦ વરસ
ફારસી : કએ કોબાદ.	બુન્દેહેશ „ ૧૫ „

૧—બચપણનો એક બનાવ—પાદશાહનું કવિ ખાનદાન—તેની શોધમાં રૂસ્તમ—અલ્બોર્જ ઉપર જીયાફત—કોબાદનું તખ્તનશીન થવું.

૨—લડાઇની તૈયારીઓ—અફ્રાસિયાબનું રૂસ્તમ સાથ જંગ—તેની શિકસ્ત—ઇરાનીઓની મોટી ફતેહ—તુરાનીઓની નાસભાગ—અફ્રાસિયાબની એક લડાયક શિફત—રૂસ્તમની સ્તુતિ—સુલેહની શરતો—પાદશાહના છેલા દિવસો.

ફેસલ ૧—પાદશાહ માટે શોધ ખોળ.

કએ કોબાદ કોણ હતો? સઘળી તવારીખો ઉપરથી—બુન્દેહેશ ઉપરથી પણ—એવું જણાય છે કે કેયાની વંશનો પાયો નાખનાર આ પાદશાહને પેશદાદ વંશના પાદશાહો સાથ સંબંધ હતો. **ફિર્દુસી** મુજબ **કએ કોબાદ** પાદશાહ **ફરેદુન**ની ઓલાદનો હતો. હવે એજ રીતે **મિનોચેહર** અને **જુ** પાદશાહો પણ તેજ પ્રખ્યાત ફતેહમંદ **ફરેદુનની** ઓલાદના હતા, પણ તેઓને જ્યારે પેશદાદ ટોળામાં ગણ્યા છે ત્યારે **કએ કોબાદ**ને કેયાની વંશમાં લેવાનો સબબ શો? આ સવાલને વધારે મજબૂતી **મિરખુંદ**નાં લખાણ ઉપરથી મળે છે, કેમકે તેના જણાવ્યા મુજબ **કોબાદ** પાદશાહ **મિનોચેહર**ના બેટા **નોદર**થી ઉતરેલો હતો. બુન્દેહેશ મુજબ **કએ કોબાદ** એક બાળક હતો ત્યારે તેને કપડાંમાં વિટાળીને નદીના કાંઠા ઉપર કોઇ નાખી ગયું હતું, જ્યાં તેને ટાઢમાં ઠઠરતો **અઓજ઼ે** (પાદશાહ **જાબ** અથવા જુ) એ દિઠો અને પોતાના મેહલમાં લાવી ઉછેરીને મોટો કીધો હતો, અને તેણેજ તેને **કોબાદ**નું નામ આપ્યું હતું.[1] પણ આ માત્ર કલ્પના દિસે છે. **મિરખુંદ** કહે છે કે તેનાં પેહલવી નામનો અર્થ "બળવાન" થાય છે. અવસ્તામાં આ પાદશાહને **કવિ કવાત**ને નામે ઓળખ્યો છે. ત્યાં તેની ફ્રવષિને યાદ કીધી છે,[2] એક બીજે ઠેકાણે[3] લખ્યું છે કે જે ઇરાની

---

૧ પહેલવીમાં 'કવાતકાન'નો અર્થ (Door-sills) થાય છે, અને ત્યાંથી તેને ઠઠરતો ઉપાડી લીધો હતો માટેજ પાદશાહ જુએ તેને આ નામ આપેલું બુન્દેહેશ જણાવે છે. પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૨૪.

અગરજો બુન્દેહેશે જણાવેલી આ બિના ખરી હોય તો પછી કએકોબાદને અલ્બોર્જ ઉપર શોધવા જવાની જરૂર શી અને ઈરાનમાં કેટલાંક વરસો સુધી અંધાધુંધી હાલત ચાલુ રહેવાનું કારણ શું? અગરજો કોબાદ પાદશાહ જુના આશ્રા હેઠલજ હતો તો કેરશાસ્પ પછી તે સહેલથી તખ્ત ઉપર આવી શકત.

૨ ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૧૩૨.

૩ જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૭૧.

નૂર અને પાદશાહીની તુરાની **અફ્રાસિયાબ** તલબ કરતો હતો તે તેને નહિ મળતાં કેયાની **કોબાદ**ને મળ્યાં હતાં. આ નૂર તે ઇરાનની પાદશાહીનું ખોરેહ છે, અને તે તેને કેમ મળ્યું તે હવે શાહનામાને આધારે આપણ હ્યાં જોઇશું.

કેરશાસ્પ પછી ઇરાનમાં શું થયું તે જણાતું નથી. અલબત દેશમાં અંધાધુંધી ચાલી હશે અને તુરાનીઓએ ઇરાનમાં દરોડો પાડીને અફ્ડાતફ્ડી કરી નાખી હશે—બલકે તેઓએ એ દેશની સલતનત પોતાના કબ્જામાં લીધી હશે અને કેટલીક મુદત સુધી પોતે અમલ ચલાવ્યો હશે. શાહનામામાં તેમજ બુન્દેહેશમાં જણાવ્યા મુજબ પેશદાદ વંશની સમાપ્તિ પછી થોડાજ વખતમાં કેયાની વંશની સ્થાપના થઇ હતી. પણ જો તેમજ હોય તો **કએ કોબાદ**થી નવું વંશ ગણવાની કંઇ જરૂર હતી નહિ. જેમ **ફરેદુન જમશેદ**ના વંશનો હતો, જેમ **મિનોચેહર ફરૈદુન**નાં વંશનો હતો, અને તેથી એ સઘળા પાદશાહો છેક **કેરશાસ્પ** સુધી પેશદાદ વંશમાં ગણાયા છે, તેમ **કોબાદ** પણ એજ વંશમાં અછી રીતે ગણી શકાત, કેમકે તે પોતે પણ **ફરૈદુન**ની નસલનો હતો; અને **ફરૈદુન**નાં ખાનદાનનો તે હતો તેથીજ તેને નવા પાદશાહે દાખલ રાજયાભિષેક કર્યો હતો.

પણ **કોબાદ** એક **કવિ** હતો અને તેથી તેણે સ્થાપેલું ખાનદાન કેયાનીને નામે ઓળખાયું છે. અને ઇરાનીઓએ ખામખા કવિ વંશના એક નબીરાને પોતાનો પાદશાહ પસંદ કીધો ત્યારે તેમ કરવાને તેમને કંઇ ખાસ સબબ મળવો જોઇયે. **કોબાદ** આગમજ રાજયની જોડે મજહબની હાલત પણ હાલહવાલ થઇ પડી હશે, અને એ બંનેની ખરાબી દેશમાં કોઇ દીનના પાદશાહની ગેરહાજરીને લીધે થવી જોઇયે. હવે તુરાની અમલ એ ખરાબીનું મૂળ ગણી શકાય, અને **કેરશાસ્પ** પછી તુરાનીઓનો અમલ ઇરાનમાં લાંબી મુદત સુધી ચાલેલો માની શકાય. દીન અને દુનિયા (ઇરાન) જો ખરાબ થાય તો તે ગણત્રીનાં વરસોના પ્રદેશી અમલથી એટલાંબધાં ખરાબ થાય નહિ, તેમને બિગડવા માટે લાંબાં વરસો લાગવાં જોઇયે. બીજા હાથ ઉપર એ વરસોની સંખ્યા કંઇ **જોહાક**ના પ્રદેશી ઘાતકી અમલ જેટલી લાંબી પણ હોય નહિ. **જરતોશ્ત**ના જમાનાથી ઉપર ચહડતાં વરસોની જે કાચી ગણત્રીનો અમે અટકળો કરવાને શક્તિવાન થયા છિયે તે તરફ જોતાં ઇરાનમાં આ વેળા પ્રદેશી અમલ લગભગ ૫૦ વરસો ચાલેલો ગણી શકાય. અને એ લાંબી મુદત પેશદાદ વંશની સમાપ્તિ પછી વિતી ગયલી હોવાથીજ, તથા એ લાંબી મુદત પછી કેયાની વંશની સ્થાપના થયલી હોવાથીજ, નવાં વંશે જન્મ લેવાનું કારણ સમજ પડે છે. **કોબાદ** પાદશાહ **ફરૈદુન**નાં વંશમાં હોવા છતાં તે પેશદાદ વંશનો નથી ગણાયો તેનું કારણ એજ કલ્પી શકાય છે.

અવસ્તામાં[1] ઇશારો છે કે તુરાની **અફ્રાસિયાબે** ઇરાન દેશની પાદશાહી (યાને કેયાની નૂર) મેળવવાનાં ત્રણ ત્રણ મરતબે ફાંફાં માર્યાં હતાં. હવે આગળ બે મરતબે એ તુરાની સરદાર ઇરાનમાં અફ્ડાતફ્ડી કરીને થોડી થોડી મુદત સુધી ફાવી શકયો હતો તે આપણ આગળાં પ્રકરણોમાં જોઇ ગયા છિયે, અને પેશદાદ વંશની સમાપ્તિ આણીને તેણે હાલ ત્રીજી મરતબે આ પાદશાહી હાથ કીધી હોય તો અવસ્તાના મજકુર ઇશારાનો ભેદ ખુલ્લો થાય છે. વળી એજ ઇશારાઓના સંબંધમાં લખ્યું છે કે **અફ્રાસિયાબ** પછી એ પાદશાહી કેયાની **કોબાદ**ને મલી હતી. હવે આપણ જાણિયે છિયે કે **કોબાદ**થીજ કેયાની પાદશાહાતની શરૂઆત થઇ હતી, અને એ પાદશાહ **અફ્રાસિયાબ**ના દરોડા પછીજ ઇરાની તખ્ત ઉપર આવ્યો હતો. શાહનામું અને બુન્દેહેશ એમ જણાવે છે, પણ ઇરાનમાં તુરાનીઓની પાદશાહાત લાંબો વખ્ત ચાલેલી તેઓ જણાવતાં નથી.

કએ કોબાદનાં નામ સાથનો 'કએ' અથવા 'કવિ' બોલ, જે ઉપરથી તેનું ખાનદાન ઓળખાયું છે, તે બાબે એટલોજ ખોલાસો બસ થશે કે તે પોતાના જમાનામાં મોટો પરહેજગાર અને ધર્મ-

1. જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૫૬, ૫૯, અને ૬૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ગુરૂના દરજ્જાનો હોવો જોઇયે, જે ધર્મગુરૂઓ ‘કવિ’ને નામે ઓળખાતા હતા. વેદમાં પણ ‘કવિ’ ધર્મગુરૂને કહેતા હતા, અને વેદમાંથી આ કવિ વંશના ઇરાની પાદશાહોનાં નામો મળે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે કવિ ધર્મગુરૂઓ વેળા વેદ અને અવસ્તાના ઇરાનીઓ એકજ ટોળા દાખલ એકઠા વસતા હશે. વેદમાં કવિઓ અગમચેતી કરનાર અને ભવિષવાણી કહેનાર દાખલ ઓળખાયા છે, અને **ફિર્દુસી** **કએ કોબાદ**ને માટે પણ લખે છે કે પોતાને પાદશાહી મળશે એવી તેને આગાહી થઇ હતી. પેહલવી જરતોસ્તનામા મુજબ હજરત **જરતોશ્ત**ના વડવાઓ પણ કવિ હતા. એ રીતે ત્યારે **કોબાદ** ‘કવિ’ યાને ભવિષ કહેનાર ધર્મગુરૂ જેવો હતો, અને તેથીજ અવસ્તામાં તે **કવિ કવાત**ને નામે ઓળખાયો છે, અને તેથીજ તેનું વંશ **કવિ** અથવા **કએ**ને નામે મશહુર થયું છે.

પોતાના પિતાના ફરમાવ્યાથી **રૂસ્તમ અફ્રાસિયાબ**ની સામે લડાઇ લઇ જવા આગમજ અલ્બોજ પર્વત તરફ ચાલ્યો, જ્યાં **કએ કોબાદ** ખોદાની ભક્તિમાં મશગુલ કહેવાતો હતો. **રૂસ્તમ** જોડે સારૂં લશ્કર હતું, તોપણ આ પહાડ તરફ તુરાની ફોજોને ભમતી જોઇ આ જવાન પેહલવાનને પોતાનું કામ બજાવતાં ઘણી મુસ્કેલી નડી. પણ એ સર્વ પિડા દૂર કરીને તે પહાડની નજદીક જઇ પુગ્યો, જ્યાં એક ખુશનુમા જગા ઉપર તેણે અછી તરેહથી ઝાડપાન ઉગાડેલાં જોયાં. તે તરફ માર્ગ લેતાં તેણે એક જવાનને તખ્ત ઉપર બિરાજેલો અને તેની આસપાસ તેના મિત્રોને બેસી ખાણું ખાતા દિઠા. પેલાઓએ **રૂસ્તમને** જોઇ તેનેબી પોતાની જોડે જમવા બોલાવ્યો. **રૂસ્તમને** આનાકાની કરતો જોઇ તેઓએ કબૂલાત આપી કે જે **કએ કોબાદ**ની[1] તે શોધમાં છે તેનો પત્તો તેને ત્યાંથીજ મળશે. આ પછી શરાબ નોશ કરતાં ચાલેલી વાતચીતને દરમયાન **રૂસ્તમે** પોતે કોણની શોધમાં નિકળ્યો છે તે સર્વ બિના જાહેર કરી દીધી. આ ઉપરથી પેલા જવાને ખોલાસો કીધો કે તે પોતેજ **કએ કોબાદ** છે. **રૂસ્તમે** તેને કુર્નસ બજા લાવી એકદમ નિકળી પડવાનો આગ્રહ કરી કહ્યું કે લશ્કર તૈયાર છે, તખ્ત તારી વાટ જુએ છે, અને રૈયત પાદશાહાને જોવાને તળપી રહી છે.

કએકોબાદ ઘણો મોજીલો જવાન હતો, પાદશાહી મળ્યા છતાં તે લેવાની કશી ઉતાવળ નહિ કરતાં તેણે પોતાની જીયાફત ચાલુ રાખી, શરાબનો મારો કાયમ રાખ્યો, અને ખુબસુરત ચેહરાની તથા મધુર કંઠની રામશગરોનાં ગાણાં ચાલુ રખાવ્યાં. એવું જણાય છે કે પોતાને માથે બે સફેદ બાજ પક્ષિઓએ તાજ મૂક્યું એવો ખાબ આગળી રાત્રે **કએ કોબાદે** દિઠો હતો, અને તેટલામાટેજ તેણે પહાડ ઉપરથી નીચે ઉતરી જીયાફત બનાવી હતી. પેલા બે બાજ તે **રૂસ્તમ** અને **જાલ** હોવા જોઇયે, એમ ખોલાસો થયા પછી હવે તેઓએ કુચની તૈયારી કીધી અને રાતદિન મંજલ કાપતા સિસ્તાન જઇ પુગ્યા. માર્ગમાં તુરાની લશ્કરોથી તેમને ઘણું ખમવું પડયું. **જાલ** અને બીજા ઇરાની સપેહસાલારો અને સરદારો **કોબાદ**ને જોઇ ઘણા ખુશ થયા, અને એક હફતા સુધી તેઓએ મસલેહત ચલાવીને આઠમે રોજે તે જવાન પાદશાહનાં માથાં ઉપર તાજ મૂક્યું કે તરત લશ્કરી કુચ શરૂ થઇ.

ફસલ ૨—તુરાન સાથ નવી મોટી લડાઇ.

આ વખતે ઇરાનમાં બહુ બારીક મામલો હોવો જોઇયે. તુરાનીઓ દેશમાં ઘડી ઘડી લૂટફાટ ચલાવતા હતા અને તેથી **કએ કોબાદ**ને અલ્બોર્જ ઉપરથી આણતાં **રૂસ્તમને કલુન** અને બીજા તુરાનીઓ સાથે લડાઇમાં ઉતરવું પડયું હતું. ખરેખર, **કેરશાસ્પ** પાદશાહ આ વખતે હયાત હતોજ નહિ, એમ

---

૧. ફિર્દુસી આ પાદશાહને તથા તેના પછીના બીજાઓને ‘કએ’નો ઇલકાબ શા માટે આપે છે તેનું કારણ જણાવતો નથી. વળી કએ કોબાદ ફરેદુનનાં ખાનદાનનો હતો તો પછી તે કૈયાની નસલનો કેમ થયો તેનીબી સમજ આપતો નથી, પણ તેનું કારણ અમે ઉપર સમજાવ્યું તેજ સંભવે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જણાવી **મિરખુંદ** લખે છે કે તેનાં મરણ પછી ઇરાનીઓની અરજ ઉપરથીજ, **કોબાદે** તખ્ત કબૂલ રાખ્યું હતું. એ રીતે ત્યારે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં આપણ વાંચી ગયા તેમ **કએ કોબાદ**નો અમલ શરૂ થયા આગમજ ઇરાનમાં એકવાર ફરીને—બરાબર જોઇયે તો ત્રીજી મરતબે—તુરાની દોર ચાલુ રહ્યો હતો, અને તેથીજ એક મજબૂત મનના અને બાહદુર તનના પાદશાહની **જાલ** અને **કારૂન**ને જરૂર જણાઇ હતી. અને તેવોજ જંગી શાહ **કએ કોબાદ** સાબેત થયો. તે પોતે **અફ્રાસિયાબ** સામે ગયલાં લશ્કરની પિંઠે **જાલ** જોડે રહ્યો, પણ લશ્કરની હરોલ **રૂસ્તમે** લીધી. એક પાંખ કાબૂલવાળા **મેહરાબ**ની અને બીજી **નોદર**ના બેટા **ગુશ્તેહમ**ની સરદારી તળે આપી, તથા મધ્ય ભાગ **કારૂન** અને **કેશ્વાદે** લીધો. આ સઘળું લશ્કર કાવાની ઝુંડા સાથ એ રીતે આગળ વધ્યું. બીજી તરફ **અફ્રાસિયાબ**ની ફોજોની સરદારી **અકબાસ, વિસેહ,**[1] **શીમસસ** અને **ગર્સીવજ**ને[2] મળી હતી.

બંને પક્ષો વચે હવે ખૂનખાર જંગ મચ્યું. **કારૂને શીમસસ**નો જીવ લીધો અને બીજા ઇરાની પેહલવાનોએ તુરાની લડવૈયાઓને મારીને એવીજ જવાંમર્દી દેખાડી. આ સઘળાથી **રૂસ્તમ**ની ધીરજ રહી નહિ. તેને માટે તો કોઇ તૂરાની પેહલવાન હમનબર્દી માટે ગોયા રહ્યોજ નહિ. એટલામાટે તેણે **અફ્રાસિયાબ** કયાં છે તે દેખાડવાની પોતાના બાપને અરજ કરી તેની જોડે લડાઇ કરવાની રજા માંગી. **જાલ** બિધો. તેણે પોતાના બેટાને હજી કાચો ગણ્યો, અને તે પેલા તુરાની લડાયકના હાથ ઉપર ખચીત માર્યો જવાનો એવો ડર ખાધો. તેણે **રૂસ્તમ**ને **અફ્રાસિયાબ**ની નિશાન આપી કે જેણે કાળું બખ્તર અને લોખંડી કોહલા પહેર્યાં છે, જેની આગળ કાળો વાવટો ઉડે છે, તેજ તુરાની પેહલવાન છે. પણ તેની સાથે જંગમાં નહિ ઉતરવા માટેના **જાલે** પોતાનો બેટાને એવાં કારણો દેખાડયાં કે તેનું બળ દશ જોરાવર લડાયક મર્દોનાં જેટલું છે, તે ચોતરફ શમશેર ચલાવતો અને ગુર્જ ઉઠાવતો ફરે છે, અને દરિયાની સોસંવાટને તે ખેંચી શકે છે તથા પર્વતને મોમ બનાવી નાખે છે. પણ આ સર્વ વર્ણનથી **રૂસ્તમ** ગભરાયો નહિ. તેણે **જાલ**ને ધીરજ આપી, અને પોતાની બાજુનાં બળ ઉપર મુસ્તાક રહી તેણે **અફ્રાસિયાબ**ની લડાઇમાં પોતાનો રક્ષ દપટાવ્યો.

"એ તો **રૂસ્તમ** છે. **જાલ**નો બેટો. **સામ નરીમાન**નો ભારી ગુર્જ એના હાથમાં છે તે નથી તું જો તો ? એ તો નામદારી મેળવવા આવ્યો છે." પોતાનું નામ હમનબર્દ તરીકે માગવાની હિમત કરનાર એક છોકરવન જવાનને જોઇ **અફ્રાસિયાબે** પોતાના સોહબતીઓ તરફ ફરી તુચ્છકારથી સવાલ પુછ્યો, ત્યારે તેને ઉપલો જવાબ મળ્યો. જવાબ પુરો થવા આગમજ તે તુરાની સપેહસાલાર એકદમ **રૂસ્તમ**ની મુકાબેલ ગયો, અને બંને વચે જબરી જુંબેશ ચાલી. શેવટે **રૂસ્તમે** પોતાના હરીફને કમરબંધમાંથી પકડી, તેના ઘોડા ઉપરથી ઉઠાવી, જમીન ઉપર પટકયો. એજ હાલતમાં તે તેને પાદશાહ **કએ કોબાદ**ની હજુરમાં જંગનાં ઇનામ દાખલ લઇ જનાર હતો, પણ **ફિર્દુસી** મુજબ કમરબંધ તુટી ગયાથી **અફ્રાસિયાબ** જમીન ઉપર **રૂસ્તમ**ના હાથથી

---

૧ આ વિસેહ તે અફ્રાસિયાબનો કાકો અને પશંગનો ભાઈ હતો. તેના બેટાઓ પીરાન, હોમાન, શાન વગેરે હતા. પાછળાં પ્રકરણોમાં આપણ જે પીરાનને અફ્રાસિયાબના ડાહ્યા વજીર દાખલ પિછાનીશું તે તેના આ કાકાનો બેટો હતો. જેમ ઈરાનમાં તેમજ તુરાનમાં પણ મોટા રાજપાટના ઓધ્ધા પાદશાહી ખાનદાનીઓનેજ મળતા હતા. અવસ્તામાં તેને વિસેહ અથવા તેનાં ખાનદાનને 'વએસ્કય'ને નામે ઓળખ્યો છે—જુઓ આવાં યશ્ત, ફ૦ ૫૪ અને ૫૭.

૨ અફ્રાસિયાબનો આ બીજો ભાઈ હતો, જેને બુન્દેહેશમા કર્સેવજને નામે ઓળખ્યો છે. તેમાંજ જણાવ્યા મુજબ તેને કદાન અથવા કીતાન પણ કહેતા હતા. અવસ્તામાં એને કેરેસવજ઼દને નામે ઓળખ્યો છે, અને લખ્યું છે કે જ્યારે અફ્રાસિયાબને, કએખુસરો પાદશાહે કેદ કીધો ત્યારેજ ગર્સીવજને પણ તેણે તેની જોડે બાંધ્યો હતો. જુઓ જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૬૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છુટો થઇ ગયો, **અને તેના** સોહબતી-ઓએ તરત દોડી આવી **તેને** બચાવી લીધો. તોપણ **રૂસ્તમે** તેનું તાજ ખેંચી લીધું અને તે પેલા તુટેલા સોનાના કમરબંધ સાથ પોતે પાદશાહની આગળ લઇ ચાલ્યો.

હવે બંને લશ્કરો વચે ખૂનખાર લડાઇ ચાલી. **રૂસ્તમ**ની મદદે પાદશાહ પોતે **જાલ** અને **મેહરાબ**નાં લશ્કરો જોડે આવી લાગ્યો, અને આપણા આ જવાન પેહેલવાને પોતાની આ તુરાનીઓ સામેની સૌથી પહેલી મોટી લડાઇમાં ઘણીજ તારીફ લાયક બાહદુરી દેખાડી, જે જોઇ તેના જૈફ પિતાની આંખમાં હરખ અને અજાયબીનાં આંસુ આવી ગયાં. યુદ્ધનું શેવટ ઇરાનીઓની તરફેણમાં આવ્યું, અને **અફ્રાસિયાબ** બહુ તુટેલાં દિલ સાથ જીહુન તરફ નાઠો. **રૂસ્તમ** કે બીજા સરદારોએ તેની પુઠ પકડી નહિ, પણ કેદ પકડાયલાં તુરાની-ઓને લઇ પોતાનાં વતન તરફ પાછા ફર્યા. પાદશાહ **કએ કોબાદે રૂસ્તમ**ને બહુ શાબાશી આપી અને માન અક્રામની નવાજેશ કીધી. **અફ્રાસિયાબે** પણ પોતાના બાપની આગળ **રૂસ્તમ**ની જાબજા તારીફ કીધી.

મિરખુંદ આ બંને પેહલવાનો વચેની લડાઇનું ફિર્દુસીથી કંઇક જુદું વર્ણન આપે છે. તેના જણાવ્યા મુજબ **રૂસ્તમ**ને તુરાની-ઓમાં જબરી કતલ ચલાવતો જોઇને **અફ્રા-સિયાબે** તેની જોડે લડયા વિના નાસવા માંડયું, ત્યારે **જાલ**ના બાહદુર બેટાએ તેની પુઠ પકડી તેને ઘોડા ઉપરથી હેઠો નાખ્યો તથા તેનાં ગળાંમાં કમંદ યાને ફાંસો ભેળ-વીને તેને ખેંચતો પાદશાહની આગળ લઇ ચાલ્યો. પણ પેલો તુરાની મકરબાજ હતો. તેણે કોઇ કળાથી પોતાનાં ગળામાંનો ફાંસો એક માર્યા ગયલા સિપાહીનાં ગળાંમાં ભેળવી દીધો, અને એ રીતે પોતે છટકી ગયો ત્યારે **રૂસ્તમ** પોતે **અફ્રાસયાબ**નેજ ખેંચી લાવે છે એવી વાજબી મગરૂરી સાથ પાદશાહ આગળ જઇ પહોંચ્યો, જયાં તેને પોતાની ખરી હાલત જોઇ બહુ શર્મીંદગી લાગી. પણ **કએ કોબાદ** તથા તમામ સરદારો આ બનાવનો ખરો ભેદ તરત ચેતી ગયા. પાદશાહે **અફ્રાસિયાબ**ના છટકી જવાથી ઓર ખુશ-હાલી બતાવી કહ્યું કે તેણે એકવાર **રૂસ્તમ**-નો હાથ જોયા પછી હવે ફરીને તે લડાઇ બરપા કરવાને બિહિશે. **રૂસ્તમે** બચાવ કીધો કે મારી નાદાની અને કાચા અનુભવને લીધે આજે શત્રુ છુટી જવા પામ્યો છે ખરો, પણ હવે પછી ફરીને આવી ગફલતી કદી થનાર નથી.

લડાઇનું નાશકારક શેવટ જોઇને **અફ્રાસિ-યાબ**ની અરજ ઉપરથી તુરાની પાદશાહ **પ-શંગે કએ કોબાદ** ઉપર કીમતી ભેટ સોગાદો સાથ પોતાના **વેસેહ** નામે ભાઇ તેમજ વજીર-ને એલચી દાખલ મોકળી સુલેહની અરજ ગુજારી, જેની સામે **રૂસ્તમ**ની તમામ લડત વ્યર્થ ગઇ, અને **કએ કોબાદ**, જે વાજબી સુલેહ અને સમાધાનીને પસંદ કરનારો પાદશાહ હતો, તેણે આ અરજ ખુશીથી સ્વિકારી. બંને દેશો વચેની સરહદ દાખલ છેક **મિનોચેહર**ના વખતથી જીહુન નદી નકી થઇ હતી તે કાયમ રહી, અને હવે પછી કોઇ પણ પક્ષે એ નદી પસાર કરી બીજાના મુલકમાં જવું નહિ એવી ગોઠવણ થઇ. કહે છે કે આ ગોઠવણ મુજબ તુરાનીઓએ એકશો વરસ સુધી ઇરાનનું નામ લીધું નહિ.

આ રીતે લડાઇનું શેવટ આવ્યાથી **જાલ**, **રૂસ્તમ** અને બીજા સપેહસાલારો અને સર-દારોને તેમની લાયકાત મુજબનાં ઇનામો બ-ક્ષીને **કએ કોબાદ** ઇસ્તખ્ર ખાતે ગયો અને ત્યાં પોતાનું પાયતખ્ત કીધું. હવે તેણે દેશમાં ઇનસાફ અને દયાથી કામ લઇ રૈયતોનું હર રીતે ભલું થાય એવા ઇલાજો લેવા માંડ્યા. ઇસ્તખ્રમાં ૧૦ વરસ ગુજારીને તે ઇરાન[1] શેહર ખાતે ગયો. તેણે ઘણાંએક શેહરો અને કસ્બાઓ વસાવ્યા અને પ્રજાને હર તરેહથી રાજી કીધી. 'તારીખે ગોજીદેહ' મુજબ **કએ કોબાદ**નું રેહાણ ઇસ્ફહાન ખાતે હતું, પણ

૧. ફિર્દુસી આ ઠેકાણે ઈરાનનું નામ કયાં શેહરને આપે છે તે જણાતું નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

'નિજામ ઉત તવારીખ' વાળો **કાજી બૈજાવી** લખે છે કે એ પાદશાહ હંમેશાં જીહુનના કાંઠા ઉપરજ વસતો હતો અને ત્યાં તેને તુરાનીઓ સાથ જાથુકની વઢવાઢ ચાલ્યા કરતી હતી. તુરાનીઓના ખવાસ મુજબ આ બિના માનવા જોગ છે. **મિરખુંદ** તેને "અવ્વલ" યાને પહેલો કહે છે, તે કદાચ કેયાની ટોળામાં તે પહેલો પાદશાહ ગણાય છે તેથી હશે. એના વખતમાં **ઇલ્યાસ, જોશુઆ, સેમ્યુલ** અને **હઝકીલ** નામના યહુદી પેગામ્બરો વખણાઇ ગયા હતા એમ એજ લખનાર જણાવે છે.

ફિર્દુસી જણાવે છે કે **કએ કોબાદે** ૧૦૦ વરસ રાજ્ય કર્યું હતું. આપણા આ શાયરની હમેશની રીત મુજબ તેણે કેયાની વંશનો પાયો નાખનારને તેના અમલની મોટાઇ દેખાડવા આ વરસોની સંખ્યા આપેલી હોવી જોઇયે. પણ બીજા હાથ ઉપર બુન્દેહેશ કહે છે કે એ પાદશાહે માત્ર ૧૫ વરસ અમલ ભોગવ્યો હતો, તે બિના પણ શકભરેલી લાગે છે. કંઇજ નહિ તો બુન્દેહેશ અને શાહનામાં વચ્ચે **કોબાદ**ના અમલની મુદતના સંબંધમાં મોટો તફાવત પડી જાય છે, માટે એ બંનેમાંથી ખરૂં શોધી કહાડવું એકસરખું કઠણ છે. **ફિર્દુસી** જે ૧૦૦ વરસ લેવા માંગે છે તેનો ભેદ એમ સમજ પડે છે કે પેશદાદ વંશની આખરી આવ્યા પછી તુરાની અમલ જેટલી મુદત તકી રહ્યો તે મુદતને પણ આપણા શાયરે **કએ કોબાદ**ના અમલમાં ઘુસાડી દીધી છે, એટલુંજ નહિ પણ ઉપલા વંશના છેલા પાદશાહોના અમલનાં થોડાંક વરસો પણ આ નવા કેયાની પાદશાહને આપી દઇને ૧૦૦ નો મેળ લાવી મૂકવા માંગ્યો છે. અમે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં કહ્યું તેમ **કએ કોબાદ**ની આગમજ ઇરાનમાં તુરાની અમલ ચાલ્યો હતો, જેની આપણે ૫૦ વરસની મુદત અટકળી છે. હવે જો બુન્દેહેશ મુજબ એ પાદશાહનો **૧૫** વરસનોજ અમલ ગણિયે તો તુરાની અમલ બરાબર અર્ધી સદીનો લઇ શકાય છે. ગમે તેમ હોય પણ **ફિર્દુસી** મુજબ કેયાની વંશના આ સ્થાપકને ૧૦૦ વરસ તો આપી શકાતાંજ નથી. અમારા મિત્ર એરવદ જીવનજી[1] અટકળે છે કે કદાચ આ ૧૦૦ વરસ લખવાની આપણા શાયરની મતલબ પાદશાહના અમલનાં નહિ પણ તેની જીંદગીનાં વરસો જણાવવાની હોય.

૧. "અવસ્તાનાં વિશેષ નામોની ફર્હંગ," સફે ૫૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૫.

કએ અપિવેહ.

નામ—અવ૦ : અઇપિવંઘુ. **જમાનો**—શુમારે ઇ. પૂ. ૨૯૨૮ (?)
પેહે૦ : અપિવેહ **અમલ**—૧૫ વરસ (અટકળે).

૧—કએ કોબાદ પછીનો પાદશાહ કોણ હતો?—કએ કાઉસ આગમજ કએ અપિવેહનો અમલ ગણવાના સબબો—ફિર્દુસીની બેખબરી—બુન્દેહેશ મુજબ કએ કાઉસ કએ કોબાદનો નહિ પણ કએ અપિવેહનો બેટો હતો—તેના ભાઇઓ—કએ કોબાદની વંશાવળી—તથા પાદશાહની માની પહેડી—પાદશાહના બેટાઓમાં વડો કાઉસ.

ફસલ ૧—કેયાની વંશના નવા પાદશાહો.

કએ કોબાદ પછી તેનું તખ્ત **કએ કાઉસ**ને મળ્યું હતું, કેમકે **ફિર્દુસી** મુજબ તે તેનો બેટો હતો. પણ બુન્દેહેશ મુજબ **કાઉસ** કંઇ **કએ કોબાદ**નો પોતાનો નહિ પણ તેના બેટા **અપિવેહ**ના અનેક બેટાઓમાંનો એક હતો. આ **અપિવેહ**નું નામ પણ શાહનામામાં જણાવ્યું નથી, પણ અવસ્તામાંથી તેનો ઇશારો મળે છે, અને તે ઉપરથી એવો પણ વેહમ જાય છે કે આ ધણીએ **કોબાદ** પછી અને **કાઉસ**ની આગમજ રાજ્ય કર્યું હતું. એક ઠેકાણે[1] **કએ કોબાદ**થી **કએ ખુસરો** સુધીના કેયાનીઓની ટીપ આપેલી છે તેમાં **કોબાદ** અને **કાઉસ**ની વચમા **અઇપિવંઘુ** નામ જોવામાં આવે છે, જેને પણ કેયાની ખાનદાનનું લખ્યું છે. આ **અઇપિવંઘુ** તેજ બુન્દેહેશનો **અપિવેહ** છે, અને તેનું નામ **કાઉસ**ની આગમજ અને **કોબાદ** પછી તરતજ આવેછે તે પરથી એટલું તો ચોકસ સાબેત થાય છે કે એ ધણી **કાઉસ**થી વડો હોવો જોઇયે. પણ બુન્દેહેશ ખોલાસો કરે છે કે તે **કાઉસ**નો બાપ હતો. જો આમ હોય તો **કાઉસ**ની આગમજ આ **અઇપિવંઘુ**એ રાજ્ય કરવું જોઇયે.

હવે શાહનામામાં તેનું નામ પણ નથી તે ઉપરથી એવું અનુમાન[2] કરવામાં આવ્યું છે કે આ શાહજાદો પોતાના બાપની હયાતીમાંજ ગુજરી ગયો હશે તેથી **ફિર્દુસી**એ તેનું નામ આપ્યું ન હશે. જો આમ હોય તો **ફિર્દુસી** **કોબાદ**નો ફલાનાં નામનો બીજો બેટો હતો એમ પણ શા માટે નથી કહી જતો? ખરી વાત એ દિસેછે કે **અપિવેહ** બાબે આપણા શાયરને **ખબરજ નથી**. તેમજ વળી એ શાહજાદાને તેના બાપની આગમજ મરણ પામેલો ગણવાનો પણ મજબૂત સબબ કશો નથી, કેમકે જો તેમ હોતતો અવસ્તામાં તેનું નામ આવવા પામત નહિ. **કાઉસે** ૧૫૦ વરસ સુધી પાદશાહી કીધી હતી એમ **ફિર્દુસી** અને બુન્દેહેશ વાળો જણાવી જાય છે તે લાંબા અમલનો જો કંઇબી ધ્યાનમાં ઉતરે એવો ખોલાસો આપી શકાતો હોય તો તે એજ છે કે રાજ્ય ચલાવવાની આ લાંબી મુદત એકલા **કાઉસ**ના **અમલનીજ નથી** પણ તેમાં બીજાબી પાદશાહોના અમલ ઘુસાડી દીધેલા છે; અને જ્યારે બુન્દેહેશ અને ખુદ અવસ્તામાંથી **અઇપિવંઘુ**નું નામ મળે છે, ત્યારે એવું માલુમ પડે છે કે આ **ધણીએ** પણ રાજ્ય ચલાવ્યું હશે અને ઉપલા ૧૫૦ વરસોમાંનાં થોડાંક તેના અમલનાં હશે. આ અનુમાનને અવસ્તા ઉપરથી એમ મજબૂતી મળે છે કે ત્યાં જેમ **કોબાદ**ની, **કાઉસ**ની, તેમ **અઇપિવંઘુ**ની ફ્રવષિને આરાધી અને યાદ કીધી છે. જો **અઇપિવંઘુ** પોતાના બાપ **કોબાદ**ની આગમજ મરી ગયો હોત, અથવા તે જો કોઇ

૧ ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૧૩૨.
૨ જીવનજી: "અવસ્તાનાં વિશેષ નામોની ફરહંગ,"

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જાણવાજોગ ધણી ન હોત તો તેની આટલી બધી યાદની જરૂર હતી નહિ.

પણ અવસ્તામાંથી એક બીજો ઇશારો[1] મળે છે. તે તો ચોક્સ કરી આપે છે કે **અઇપિવંઘુ** પાદશાહ હતોજ, અને તે **કોબાદ**ની પછી પણ **કાઉસ**ની આગમજ પાદશાહી કરી ગયો હતોજ. ત્યાં જણાવ્યું છે કે પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહોને મળેલું "નૂર કેયાની **કોબાદ**ને મળ્યું; અને કેયાની **અઇપિવહુ**[2]ને અને કેયાની **કાઉસને...**મળ્યું." હવે આ નૂર તે પાદશાહી અમલ છે, અને તે અમલ જોકે **કોબાદ** પછી કેયાની **અઇપિવહુ**ને મળે તો જેમ **કોબાદ** કએનાં નામથી તેમ **અપિવેહ**બી એજ કેયાની એલકાબથી **કએ અપિવેહ** અથવા અવસ્તા મુજબ **કવિ અઇપિવંઘુ**ને નામે ઓળખાવો જોઇયે. એ રીતે **કાઉસ**ની આગમજ તેના બાપની પાદશાહી સિદ્ધ થાય છે, અને તેથી **કાઉસ**નાં રાજ્યની ૧૫૦ વરસની મુદત જે આગળા તવારીખ નવેશોને એક ટોલા જેવી અશક્ય લાગતી હતી તેનો કંઇક ખોલાસો મળે છે. પણ એજ ખોલાસાને આધારે આ આખી મુદતનો વાસ્તવિક ખોલાસો મેળવી શકાય છે. જો અવસ્તાની ઉપલી વિગતો ઉપરથી **અઇપિવંઘુ** નવો પાદશાહ ઠરેતો તેજ ઉપરથી **કાઉસ**ની પછવાડે બીજા પાદશાહોનો વધારો થઇ શકે છે, જેઓના અમલની મુદત પણ બુન્દેહેશ તેમજ શાહનામામાં **કાઉસ**ને આપી દીધેલી લાગે છે.

ફિર્દોસી જણાવે છે કે **કોબાદ**ના ચાર બેટાઓમાં એક **કાઉસ** અને બીજા ત્રણ **અરીશ, પશીન** અને **અર્મીન** નામના હતા. બુન્દેહેશ મુજબ **કાઉસ** જોડે તેના ત્રણ ભાઇઓ **અર્શ, પીસાન** અને **બ્યાર્શ અઇપિવંઘુ**ના બેટાઓ હતા. હવે આ પાછળા ત્રણેએ **કાઉસ** પછી રાજ્ય કીધું હોય એવું આ બંનેમાં જણાતું નથી. તેઓ તો **કાઉસ** પછી **કએ ખુસરો**નીજ પાદશાહી જાહેર કરે છે. પણ ત્યાં આપણી મદદે અવસ્તાવાણી આવે છે.[1] તેમાં પેલાંજ કેયાની નૂરનું વર્ણન આપતાં જણાવ્યું છે કે તે નૂર **કએ કોબાદ** પછી **કએ અપિવેહ**ને મળ્યું, અને પોતાના બાપ પછી તેણે પાદશાહી કીધી. ત્યારબાદ તે નૂર **કએ કાઉસ**ને મળ્યું, અને **કાઉસ** પછી તે **કએ ખુસરો**ને મળે તે આગમજ તો કેયાની **અર્શન** (=અરીશ)ને મળ્યું; **અર્શન** પછી કેયાની **પીસાન** અથવા **પિસનંઘ** (પશીન)ને મળ્યું; **પશીન** પછી કેયાની **બ્યાર્શાન** (અર્મીન)ને મળ્યું, એટલુંજ નહિ પણ એ નૂર તેઓ સર્વના ભત્રીજા અને **કએ કાઉસ**ના બેટા **કવિ સ્યાવર્શાન** (**કએ સિયાવશ**)ને પણ મળ્યું હતું. એ રીતે **કએ ખુસરો**ને તો આ ચાર શાહજાદાઓ બાદ એ નૂર યાને કેયાની પાદશાહી મળી હતી.

હવે આ સઘળા ધણીઓને જેમ અવસ્તામાં[2] 'કવિ'નાં નામથી તેમજ બુન્દેહેશમાં 'કૈ'ના એલકાબથી ઓળખ્યા છે, અને એ સઘળાં ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે **કએ કાઉસ**ની આગમજ જેમ **કએ અપિવેહ** અથવા અવસ્તા મુજબ **કવિ અઇપિવંઘુ** નામનો પાદશાહ થઇ ગયલો હોવો જોઇયે તેમ **કાઉસ** અને **કએ ખુસરો**ની વચમાં **કવિ અર્શન, કવિ પીસાન, કવિ બ્યાર્શાન,** અને **કવિ સ્યાવર્શાન** નામના પાદશાહો થઇ જવા જોઇયે, જેઓ સર્વેએ, યાને **કાઉસ** સુદ્ધાં **અપિવેહ**થી **સિયાવશ** સુધીના છ પાદશાહોએ, મળીને ૧૫૦ વરસ ઇરાનમાં રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, પણ આગળ પાછળના પાંચ પાદશાહો શાહનામા અને બુન્દેહેશમાં ભૂલી જવાયા છે, અને તેઓ સર્વની કારકિર્દી તેમજ અમલની મુદત એકલા **કાઉસ**નેજ આપી દેવામાં આવી છે.

આ ૧૫૦ વરસની લાંબી મુદતમાં **કએ કાઉસ**નો અમલ ખરેખર કેટલાં વરસનો હશે તે આપણાથી મુકરર કરી શકાતો નથી. પણ બુન્દેહેશ ઉપરથી એ બાબે એક નવું અનુમાન

૧ જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૭૧-૭૨.
૨ અઇપિવંઘુનો બીજો આકાર.

૧ જમયાદ યશ્ત, ફ૦ ૭૧-૭૨.
૨ ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૧૩૨; જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૭૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નિકળી શકે એમ લાગે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે આ પાદશાહે ૧૫૦ વરસ રાજ્ય કર્યું તેમાંનાં ૭૫ વરસ પુરાં થયા બાદ તે આકાશનું રાજય લેવા ગયો હતો, અને ત્યાંથી પાછો ફર્યા બાદ તેણે બાકીનાં ૭૫ વરસ પાદશાહી ચલાવી હતી. આ સાદો દેખાતો વાકય ખરેખર ભેદી છે, અને તે ઉપરથી આપણી તકરારને નવો ટેકો મળે છે. એ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે **કએ કાઉસ** આકાશ ઉપર ગયો તે વખ્તથી તેની જીંદગી અને તેના અમલની આખર આવે છે, અને એ બનાવ આગમજ તેણે ૭૫ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું હોય તો એ મુદતમાં તે અને તેના બાપ **કવિ અઇપિવંધુ**ના અમલનો સમાસ થાય છે. ત્યાર પછીના પોણુશો વરસમાં **કાઉસ**ના બેટા અને ત્રણ ભાઇઓએ રાજ્ય ચલાવવું જોઇયે, અને તેમનું તે રાજ્ય **કાઉસ**ના જેવું સબળું નહિ પણ કંઇક નબળું હોવું જોઇયે. આ ખોલાસા મુજબ **કએ ખુસરો**ની આગમજનું કેયાની વંશ આ મુજબમું ઉતારી શકાશે:—

૧—કએ કોબાદ
|
૨—કએ અપિવેહ
|
૩-કએ કાઉસ ૪-કએ અરીશ ૫-કએ પશીન ૬-કએ અર્મીન
|
૭—કએ સિયાવશ.

એ રીતે **કએ કોબાદ** પછી ઇરાનનું તખ્ત તેના બેટા **કએ અપિવેહ**ને મલેલું લાગે છે, તો જોકે તેને માટે કશું લખાણ મહમદિયાન તવારીખોમાંથી મળતું નથી. અને **ફિર્દુસી** તો આ શાહજાદાની હસ્તી બાબે પણ બેખબર જણાય છે. પણ **મિરખુંદ** લખે છે કે કેટલાક તવારીખનવેશો **કએ કાઉસ**ને **કએ કોબાદ**ના બેટાને બદલે નબીરા દાખલ ઓળખાવી ગયા છે. આમ કહેનારા કેટલા વાજબી છે તે ખુદ અવસ્તા[1] અને બુન્દેહેશ[2] ઉપરથી ઉપજાવી કહાડેલી ઉપલી બિના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. બુન્દેહેશ મુજબ **અપિવેહ**ની માનું નામ **ફ્રેહાનક** અથવા **ફ્રેહંગ** હતું, અને તેણી પાદશાહ **મિનોચેહેર**નાં ખાનદાનની હતી.[1] તેના અમલ બાદજ **કાઉસ** તખ્તે આવ્યો હતો. **અપિવેહે** કેટલાં વરસ રાજ્ય કીધું અને તેના અમલમાં કયા કયા જાણવાજોગ બનાવો બન્યા તે આપણ કલ્પિ શકતા નથી, પણ અવસ્તા એટલુંજ જણાવે છે કે તે **અઇપિવંઘુ** અથવા **અઇપિવહુ** નામનો કવિ યાને કેયાની વંશનો, અને **કવિ કવાત**નો બેટો હતો, તેને કેયાની નૂર યાને પાદશાહી મળી હતી, અને તે એટલા માટે કે બીજા કેયાની પાદશાહોના જેવોજ તે પણ જોરાવર, બાહદુર, તનદરોસ્તી આપનાર, ચળકાટ આપનાર, કોશેશમંદ, અને મહાભારત કામ કરનાર થાય.[2] અને પાદશાહ **અપિવેહ** એવો બાહદુર અને નામદાર થયો હતો કે નહિ તે નથી બુન્દેહેશ ઉપરથી જણાતું કે નથી અવસ્તા ઉપરથી માલુમ પડતું.

પાદશાહ **અપિવેહ**ના ચાર બેટા હતા, જેમનાં નામો નીચે મુજબનાં મળે છે:—

અવસ્તા મુજબ	બુન્દેહેશ મુજબ	ફિર્દુસી મુજબ
ઉસધન, ઉસન	કાઉસ	કાઉસ
અર્શન	અર્શ	અરીશ
પીસીન, પીસનંધ	પીસાન	પશીન
બ્યાર્શાન	બ્યાર્શ	અર્મીન

અપિવેહની પછી જેમ **કાઉસે** તેમજ તેના બાકીના ત્રણુડે બેટાઓએ પણ રાજ્ય કરી જવું જોઇયે એમ જણાય છે, જે બાબેના સબબો આપણ આગળ ચાલતાં જોઇશું.[3]

૧. ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૧૩૨; જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૭૧
૨. પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૨૫.

૧. પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૩૧ માં લખ્યું છે કે મિનોચેહેરના બેટા દુરાસ્રોબના બેટા રાકના બેટા ઉર્વત-ગાઈ-ફ્રશ્તની ફ્રેરાનક બેટી હતી.
૨. જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૭૨.
૩ જુઓ બાબ ૨૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૬.

કએ કાઉસ.

નામ—અવ૦ : કવિ ઉસધન-ઉસન **જમાનો**—શુમારે ઇ. પૂ. ૨૫૧૩ (?)
પેહે૦ : કે કાઉસ **અમલ**—બુન્દેહશ અને ફિર્દુસી મુજબ ૧૫૦ વરસ
ફારસી : કએ કાઉસ
વેદિક : કવિ ઉશનસ્

૧—કાઉસની ખુબસુરતી—તેની ખરી ગણના કરવામાં ગ્રંથકારોની બેખબરી—તેના લાંબા અમલનો ખરો ભેદ—અવસ્તામાં પાદશાહની સ્તુતિ—તેનાં ભલાં કામો—બલૂનમાં ઉડવાની યુક્તિ—કાઉસ બાબે વેદમાં ઈશારો.—માજંન્દરાન ઉપર સવારી—તેનો કુદરતી દેખાવ—શેહરની ખુબસુરતી—જબરા વર્સાદમાં પાદશાહનું કેદ પકડાવું—રૂસ્તમનાં હફતખાનો—શત્રુઓ સાથ તેની જવાંમર્દી—શેવટનો છુટકારો અને ફતેહ—બિરખુંદે આપેલો ફતેહનો જુદોજ હેવાલ.

૨—શેહનશાહાતમાં પાદશાહની સવારી—બાબેરો અને એસીર્યા ખાતે બલવો—હામાવરાનની શાહજાદી સુદાબેહ—તેના બાપનો દગો—શાહજાદીનું પતિવૃત—અફ્રાસિયાબની નવી ચહડાઈ—પાદશાહના છુટકારા માટે લડાઈ—બલવાખોર રાજાઓનો પરાજય.—તુરાનીઓની દોડધામ—રૂસ્તમના હાથ ઉપર તેમની નાસભાગ—તેને મળેલા 'જેહાં પેલવાન' અને 'તેહમતન'ના ખેતાબો—તેના ઉપર પાદશાહી નવાજેશો. અલ્બોર્જ ઉપર વેઠશાળા—આકાશ ઉપર ઉડવાની કહાણી—તેનો ખરો ભેદ—કાઉસના અમલની આખરી

ફેસલ ૧—માજન્દરાનની ફતેહ.

કએ કાઉસ[1] ઘણો ખુબસુરત અને વિવેકી હતો. તે ખિલેલાં તનનો અને એટલા ભારી વજનનો હતો કે કોઇજ ઘોડા તેનો બોજો ઉપાડી શકતા હતા.[2] **બિરખુંદ** શરૂઆતમાં તેને એક ભલો અને બાહોશ પાદશાહ ચિતારે છે, જેણે પાછળથી દનાઇનો માર્ગ તર્ક કરી પોતાની ખરાબી કીધેલી કહેવાય છે. પણ **ફિર્દુસી**તો **કાઉસ**ના ૧૫૦ વરસના અમલ છતાં તેને એક બેવકુફ અને જુલ્મી પાદશાહ ગણે છે. ખરી વાત તો એ લાગે છે કે **કાઉસ** એક નામવર પાદશાહ થઇ ગયો છે, અને તેને જે બેવકુફી ભરેલાં કામો કરતો **ફિર્દુસી**એ ચિતાર્યો છે તે એ પાદશાહના એલમ અને ખબરદારીની પુરતી કદરશનાસીની ખામીને લીધે છે. વળી પાછળથી **કાઉસ** ખરાબ નિકળવાની જે બિના આપણ વાંચિયે છિયે તે ખુદ એ પાદશાહને લાગુ પડતી નથી, પણ એની પછી અને **કએ** **ખુસરો**ની આગમજ થઇ ગયલા પાદશાહોના નબળા સબળા અમલને લગતી હોવી જોઇયે, કેમકે **કાઉસે** ૧૫૦ વરસ રાજ્ય ભોગવવાની બિના વાસ્તવિક જણાતી નથી. **કાઉસ**નું **ફિર્દુસી**એ આપેલું બયાન **જમશેદ**નાં વર્ણન સાથ કોઇ કોઇ બાબતમાં સરખાપણું ધરાવે છે, જેમાં મુખ્ય અહંકાર અને તે પછીનું માઠું પરિણામ છે. પણ જેમ પહેલા **જમશેદ**ની મોટાઇને છેલા **જમશેદ**નાં કામોથી નામોસી લાગતી નથી તેમ **કાઉસ**ને તેના વારેસ પાદશાહોના કોઇ કહેવાતાં અયોગ્ય કામોથી માઠું લાગનાર નથી.

અગરજો **કાઉસ** ખરેખરો બુરો પાદશાહ હોતતો જેમ **જોહાક** અને **અફ્રાસિયાબ**ના સંબંધમાં તેમજ **કાઉસ**ના સંબંધમાં પણ અવસ્તા બનાવનારા દાનાઓએ કીધું હોત, અને તેને બુરો ચિતાર્યો હોત. પણ એ પુરાણાં લખાણોમાં તો **કાઉસ**ની જાબજા સ્તુતિની નોંધ જોવામાં આવે છે, તે ત્યાંસુધી કે તેની બખ્તાવર બાજુનાં બળથી તેની પાદશાહી એટલી બધી ધીકી અને તેથી તેને મળેલું ખોરેહ અથવા નૂર એટલું બધું પ્રકાશિત થઇ રહ્યું કે તેવોજ નૂરી

૧ 'નામયે ખુસવાન' મુજબ 'કાઉસ' શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે, જેમકે—ખુબસુરત, તુંદ ખસલતનો, આતશનો ભડકો, ખોદાનો પસંદ કીધેલો, ઈત્યાદિ.

૨ બિરખુંદ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને પૂર ઝળકાટવાળો પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ** થાય એવા આશિષ એક ઠેકાણે પેગામ્બર **જરતોશ્ત** પોતાના એ મુરબીને દેતો જણાય છે. એક બીજે ઠેકાણે[1] જણાવ્યું છે તે મુજબ **કાઉસ** ચાલાક અને મોટી કીર્તિવાળો પાદશાહ હતો, અને તેણે પોતાના દેશમાંથી જાદુઇ અને બુરાઇ દફે કીધી હતી, તથા બદ આદમીઓનો દોર તોડી તેમને નાબુદ કીધા હતા.

પોતાની પ્રજાને વેહમમાં ખરાબ થતી આમ બચાવી લેનાર પાદશાહ બુરો હોયજ નહિ. પણ અવસ્તામાં એક બીજી જાણવાજોગ નોધ કહેવાય છે, તે ઉપરથી તો **કએ કાઉસ** વિદ્વાન હાકમ સાબેત થાય છે. તેમાં[2] જણાવ્યું છે કે તેણે આકાશમાં ઉંચે ઉડવાની એક તદબીર શોધી કહાડી હતી. આ તદબીર આજની બલૂનની વિદ્યા જેવીજ કંઇ હતી કે નહિ તે આપણ કહી શકતા નથી, પણ તે આજની વિમાન વિદ્યાના જેવીજ અધુરી હોવી જોઇયે, કેમકે આકાશમાં ઉડવામાં **કાઉસ** ફતેહમંદ ઉતરેલો તવારીખનવેશો ઉપરથી જણાતો નથી. તેનાં આ કામને **ફિર્દુસી**એ આકાશની પાદશાહી લેવા જવાનો ગર્વ ગણ્યો છે, અને તેથી તેને જે ઠપકો આપ્યો છે તેને **કાઉસ** મુદલ લાયક નથી. કહે છે કે આ પાદશાહને ખગોળ વિદ્યા ઉપર બહુ શોક હતો, અને તેથી તેણે બે મોટી વેદ્યશાળાઓ અથવા આકાશી સેતારાઓ અને ગ્રહોનું અવલોકન કરવા માટેની "ઑબ્જરવેટરી" બે જુદે જુદે ઠેકાણે બંધાવી હતી. આ વિદ્યા જેનું મૂળ છેક પુરાણા કાળમાં આપણને શોધવા જવું પડે એમ છે, તેની જોડે **કાઉસે** આકાશમા ઉડવાનો પણ કોઇ ઇલાજ અથવા યુક્તિ શોધી કહાડી હોય તો તે બનવા જોગ છે. પણ તે ઉપરથી આકાશી પાદશાહી લેવા જવાનો તેના ઉપર દોષ મૂકવો એ માત્ર બેખબરનું પરિણામ છે, તો જોકે તે એકલા **ફિર્દુસી**એજ મૂક્યો નથી. મિનોખેર્દમાં પણ તેમજ લખ્યું છે.

૧ આવાં યશ્ત, ફ૦ ૪૫–૪૬.

૨. બેહરામ યશ્ત, કર્દો ૧૪, ફ૦ ૩૯. અવસ્તાના આ ઇશારાની નોધ એરવદ જીવનજીએ પહેલી લીધી છે. જુઓ "અવસ્તાનાં વિશેષ નામોની ફહેંગ," સફે ૪૨.

હવે **કએ કાઉસ** પાદશાહની સ્તુતિ ફકત અવસ્તામાંજ નથી. તે તો હિંદુઓના પુરાતન વેદમાં પણ વખણાયો છે. મિનોખેર્દવાળાએ તેને **જમશેદ** અને **ફરેદુન**ના જેવોજ અમર કીર્તિવાન કહ્યો છે, પણ આકાશ ઉપર ઉડવાની તેની હુલડાઇને નાપસંદ કીધી છે. વેદમાં **કએ કાઉસ**ને **કાવ્ય ઉશનસ**ને નામે ઓળખ્યો છે, અને તેને વળી શુક્રનું નામ આપીને તેની ઘણીએક કથાઓ લખી છે.[1]

આ રીતે **કાઉસ**ને માથેનો બુરાઇનો દોષ સરતાપા રદ કરીને હવે આપણ **ફિર્દુસી** અને બીજા લખનારાઓને આધારે તેનાં રાજ્યનું વર્ણન આપીશું. પાદશાહ **મિનોચેહેર**ના વખ્તમાં **સામે સવારે** માજન્દરાનનો મુલક તાબે કર્યા આગમજ ત્યાંથી પાછું ફરવું પડયું હતું, ત્યારથી એ મુલક પાછો સ્વતંત્ર રહ્યો હતો. એક દિને **કાઉસ** આગળ ત્યાંના એક વતની ગાયનકારે પોતાની દેશની એવી તો સરસ તારીફ ગાઇ સંભળાવી કે **કાઉસ**ની ઇછા પોતાની જાતે માજન્દરાન જઇ એ દેશ તાબે કરવાની થઇ. ગાયનકારે શેવટે એમ કહ્યું કે "જે ધણીએ માજન્દરાન નહિ જોયું, અને ત્યાંની કુદ્રતી લીલા નહિ ભોગવી, તેણે આ દુનિયાનું સુખ

૧ વેદ મુજબ કવિ અથવા કાવ્ય ઉશનસ તે શુક્રના ગ્રહનો મવકકલ, તે ભૃગુનો દીકરો અને બલી તથા દૈત્યનો ધર્મગુરૂ થાય, તેથી તેનું બીજું નામ દૈત્ય ગુરૂ. આ દૈત્યો તે અસુરો એટલેજે 'અહુર' ને માનનારા માજદયસ્નાનો સમજવા. તેને વળી કવિનો દીકરો પણ કહયો છે. તેની બાયડીનુ નામ શુશુમા અથવા શત-પર્વા. તેની બેટી દેવયાન ચંદ્રવંશ યયાતિ સાથ પરણી હતી, જેની બેવફાઇની થકી શુક્રે તેને શ્રાપ દીધા. હરીવંશમાં લખ્યું છે કે શુક્ર દેવતાઓ સામે પોતાના અસુરો (દૈત્યો) નું રક્ષણ કરવાના ઈલાજ પુછવા શિવ કને ગયો અને એક હજાર વરસો સુધી ઉગ્રતપ કીધો. શુક્ર વળી પોતાના બાપ ઉપરથી ભાર્ગવનાં ખાનદાની નામે પણ ઓળખાયો છે.—ડોસન Classical Dictionary of Hindu Mythology, બાબત Sukra.

ઉપલાં વર્ણનમાં કાઉસ એક પાદશાહ તરીકે નહિ પૂણ કવિ યાને ધર્મગુરૂ દાખલ ઓળખાયો છે. પણ જે બલીનો તે ગુરૂ હતો તે પોતે તો દૈત્યોનો રાજા હતો. તેનો બાપ ભૃગુ વેદિક જમાનાનો મોટો રૂષિ હતો. શુક્ર અને ભૃગુની કાઉસ અને કોબાદ સાથે સરખામણી કરવી કોકટ છે.

"આપ્યુંજ નથી."[1] આ સખુનોથી ઉલટમાં આવીને કેયાની પાદશાહે તે તરફ એક લશ્કર લઇ પોતે જવાનો કસદ કીધો, અને જોકે ઇરાની સરદારો આ કામની વિરૂધ હતા તોપણ **કાઉસ**ના હુકમની આડે આવવાની તેમનામાં હિમત ન હતી. તેઓએ **જાલ**ને બોલાવી મંગાવી તેની મારફતે પાદશાહને આ કામથી પાછો ફેરવવાની તજવીજ કીધી. **જાલે** **કાઉસ**ને અનેક રીતે સમજાવતાં કહ્યું કે "માજન્દરાનમાં તમામ એવા દુર્વેદી ખવાસના બુરા લોકો વસે છે કે જેમને **જમશેદ** અને **ફરેદુન** જેવા પાદશાહો પણ વશ કરી શક્યા નથી; કેમકે જ્યાં જાદુગરો અને દેવલોકો વસે છે ત્યાં તલવાર નિરૂપયોગી છે; લાંચ કે બક્ષેશ કામ કરી શકતી નથી; તેમજ ડહાપણથીબી એ મુલક જીતાય એમ નથી. માટે પાદશાહે એવો એક દેશ જીતવાનો વિચાર છોડી દેવો, અને નાહક જર અને લોહીનો ખર્ચ કરવો નહિ."

પણ **કાઉસ** પોતાના વિચારથી ફર્યો નહિ. તેણે પોતાને **જમશેદ** અને **ફરેદુન**, **મિનોચેહેર** અને **કેબાદ** કરતાંબી બુલંદ અને બળવંત દેખાડવા માટે માજન્દરાન વશ કરવાનું બિડું ઝડપ્યું. તેણે કહ્યું કે "આ દેવો અને જાદુગરો કોણ છે? અને તેઓ મને શું કરી શકનાર છે? તું **જાલ** અને **રૂસ્તમ** ઇરાનમાં રહી મારા રાજ્યની સંભાળ લેજે; હું તો મારે એકલો મારાં મોટાં લશ્કર જોડે શત્રુઓ સામે જઇ તેમની સાથ લડાઇ લડી તેમનો મુલક જીતીશ." જ્યારે લશ્કર સઘળું તૈયાર થયું ત્યારે કાઉસે તેની સરદારી લીધા આગમજ ખજાનાની ચાવી **મિલ્લાદ**[1] નામે ઉમરાને આપી, અને તેને ફરમાવ્યું કે "મારી ગેરહાજરીમાં કોઇ શત્રુ ઉભો થાય તો **જાલ** અને **રૂસ્તમ**ની સલાહ પુછ્યા વિના તારે તેની સામે તલવાર ખેંચવી નહિ." આ ગોઠવણ પછી પાદશાહે માજન્દરાનનો અને **જાલે** સિસ્તાનનો રસ્તો અખત્યાર કીધો.

જ્યારે **કાઉસ** શત્રુઓના મુલકની સરહદ ઉપર જઇ પુગ્યો ત્યારે તેણે **ગીવ**[2] નામે સપેહસાલારને ૨૦૦૦ ચુંનંદા માણસો આપી માજન્દરાનના કિલ્લા ઉપર ધસી જવા ફરમાવ્યું જેમ કરતાં **ગીવ** પાદશાહના હુકમ મુજબ માર્ગમાં આગ સળગાવતો, અને મર્દ, ઓરત અને બચાં, જેબી રહેવાસી મળ્યાં તેમની કતલ કરતોજ ચાલ્યો. એમ કરતાં **ગીવ** જ્યારે શેહર આગળ જઇ લાગ્યો ત્યારે તેણે ત્યાં તમામ બેહસ્તખાનુંજ દિઠું. શોભેશણગાર થયલી ખુબસુરત સ્ત્રીઓ અને માહતાબમુખી જવાન કન્યાઓથી દરેક મહોલ્લો ઉભાઇ જતો હતો, ગાયઢોરનો કંઇ શુમાર નહતો, અને ખજાનો બિસિયાર હતો. આ રીતે આ શેહર ગોયા ખુબસુર્તીનો બાગજ છે એવી ખાતરી **ગીવ**થી થતાંજ **કાઉસ**નું દિલ ખુશ થઇ ગયું.

પણ તેમ માજન્દરાનના રાજાનું દિલ બહુ દુખી હતું. ઇરાની હુમલાની ખબર મળતાંજ તેણે **સફેદ દેવ**[3] નામના લડવૈયાને પોતાની

---

૧ માજંદરાનનો અર્થ પાહડોની વચ્ચેં ઘેરાયલા મુલકનો થાય છે, અને તેથી ત્યાંની કુદરતી લીલા અને આબોહવા વગેરેની મુસાફરો ઘણી સ્તુતિ આજેબી ગાય છે. કર્નલ સ્ટુઅર્ટ પોતાની મુસાફરીને દરમયાન આ મુલકનું બયાન કરતાં લખે છે કે માજંદરાનમાં ઉંચા દેમાવંદ પર્વત, જેની ટોચ સદા બર્ફથી ઢંકાયલી રહે છે, તેની બાજુએ આવેલી એક પાસ યાને અતિ સાંકડે માર્ગે જવાય છે. આસપાસ ચિત્રવિચિત્ર ચુનાના પથરોના મસ મોટા ખડકો ઉભેલા જણાય છે અને ઓક જેવાં ઉંચાં અને સુશોભિત દરખ્તોની ઘટા નજરે પડે છે. વળી બીજી તરફ ઉંડી ખિણમાંથી નાળાં પોતાનો માર્ગ લેતાં જણાય છે. ત્યાં વળી ફળફળાદિ બેશુમાર પાકે છે, પરંદાઓ ચોબાજુએ મધુર ગાનાં ગાય છે, અને ડુંગરો ઉપર જાત જાતનાં ઝાડો આંખને થંડક આપે છે, તથા દ્રાક્ષના વેળા તેમને ગોયા એકેક સાથ જોડી દે છે.

૧ મખ્યાત બોલાદરાજ અને ચાપલુસીખોર રમુજી પહેલવાન ગુર્ગિનનો બાપ, જે પાદશાહી ખાનદાનનો એક નબીરો હતો.

૨ જાલનો જમાઈ અને કાવે આહંગારના બેટા કેશ્વાદના બેટા ગુદર્જનો બેટો.

૩ આ સફેદ દેવને માટે કહે છે કે હરૂત કોહ નામે મુલક ખાતેનો તે ગોરા રંગનો કોઈ સરદાર હતો. અમને લાગે છે કે ઈરાન ઉપર વખતેવખ્ત ઉતરી પડનારા સ્કીથ્યન શત્રુઓમાંના હુન (અવસ્તા મુજબ 'હુનુ') ટોળાનો આ કોઈ સરદાર હશે. આવા શત્રુઓને અસલી ઈરાનીઓ દેવ ગણતા હતા, પણ આ દેવને 'સફેદ' કહ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે White Huns નામના ગોરા શત્રુઓમાંનો તે એક હોવો જોઇએ.

મદદે બોલાવ્યો. **કાઉસ**નો વિચાર બીજી સહવારે શેવટની લડાઇ લડી પોતાની ચહડાઇનું ફળ ચાખવાનો હતો, પણ તે ફળ તેણે પોતાની ઇચ્છા મુજબની ફતેહનું નહિ પણ શિકસ્તનું ચાખ્યું. રાત્રે આસમાન ઉપર એકાએક કાળી વાદળી ચહડી આવી, અને કડાંનો જબરો વર્સાદ પડયો, જેથી ઇરાની છાવણીમાં જબરી નાસભાગ ચાલી. ઘણાએકો નાઠા, બીજાઓ માર્યા ગયા, પાદશાહનો ખજાનો લૂટાયો, અને સહવાર પડી ત્યારે તેણે જોયું કે તેને એક અંધારા ગારમાં કેદ નાખેલો હતો! ઇરાની ચુનંદા સિપાહોની પણ એજ હાલત હતી. માઝન્દરાનના લોકો જાદુગર હતા, માટે તેમના જાદુઇ જોરથી આ સઘળું બનેલું **ફિર્દુસી** સમજાવે છે. પણ તે માત્ર કુદ્રતના એક અસાધારણ બનાવને આ રૂપ આપતો જણાય છે. એકાએકના જબરાં કડાંના વર્સાદથી **કાઉસ**ની છાવણીની આ ખરાબી થયલી હોવી જોઇયે, અને પાદશાહ સુધાં જેઓએ નાસભાગ કીધી તેમને શત્રુઓની તૈયાર રહેલી ફોજે કેદ પકડી લીધા હશે. જાણે ઉપલું તુફાન **સફેદ દેવે** પોતે ઉભું કીધું હોય તેમ તે બીજે દિને **કાઉસ** આગળ-હાજર થઇ માઝન્દરાન જીતવા આવવાની બેવકુફી માટે તેને ઠપકો દેવા લાગ્યો.

કહે છે કે **કાઉસ** અને તેના ચુનંદા સિપાહોની તપાસ રાખવા માટે ૧૨૦૦૦ દેવ-સિપાહીઓને તૈયાર રાખ્યા હતા. તેઓમાંના એક **અર્ઝંગ**[1]ના હાથમાં **કાઉસ**નું તાજ અને ખજાનો આવ્યો હતો, અને એ પાદશાહને તેની કેદ પકડાયલી તમામ ફોજ સાથ માઝન્દરાનના પાદશાહ આગળ ઘસડી લઇ જવાનું કામ પણ એજ સરદારને મળ્યું હતું. પોતાને માથે સંખ્યાબંધ શત્રુઓના પાહરા છતાં **કાઉસે** પોતાની ઉપર ગુજરેલી આફતની હકીકતથી કોઇએક યુક્તિથી **ઝાલ**ને વાકેફ કરવામાં ફતેહ મેળવી. **ઝાલ** બહુ દુખી થયો ખરો, પણ પાદશાહ તરફની ફરજને ખાતર તેણે **રૂસ્તમ**ને તૈયાર કરી ટુકે રસ્તે સિસ્તાનથી માઝન્દરાન રવાના કીધો. એ રસ્તો સાત દિવસનો પણ બહુ સંકટોથી ભરપુર હતો. એ સાત દિવસોની મંજલ દરમયાન **રૂસ્તમે** બજાવેલાં મહાકર્મોને **હફ્તખાન**નું નામ મળ્યું છે.[1]

રૂસ્તમે માઝન્દરાન જઇ પાદશાહને છુટો કરી ઘણી નામદારી મેળવી. શત્રુઓ તરફથી

---

૧. આ અર્ઝંગ દેવ તે તેજ બદદીન શત્રુ, જે તેહમુરસના હાથમાંથી છટકી ગયો હતો. જુઓ અગાડી, સફે ૧૯૦.

૧ આ હફ્તખાનોનું વર્ણન ફિર્દુસી મુજબ ટુકમાં આ મતલબનું છે. ૧ લી મુશ્કેલી એક વિક્રાળ સિંહની હતી, જેને રૂસ્તમને સુતેલો જોઇને તેના ઘોડા રક્ષેજ પૂરો કીધો. બીજે દિને માર્ગમાં એક રેતીનું રણ મળ્યું જ્યાં સખ્ત ગરમી અને પાણીની તંગીથી રૂશ્તમને બહુ ખમવું પડયું. મધરાતે ૮૦ વારની લંબાઈના એક રાક્ષી અજદહાએ રક્ષ ઉપર ત્રાપ મારી, જેના ખંખારવાથી રૂસ્તમ બે વાર જાગી ઉઠયો અને બંને વાર રક્ષને ઠપકો દઈ તે પાછો સુઈ ગયો. રૂસ્તમને જોઈ અજદહા ગેબ થઈ જતો હતો, માટે ત્રીજી મરતબે તેને જોતાંજ રક્ષે પાછો પોકાર માર્યો ત્યારે રૂસ્તમ જાગી તેના ઉપર ઠપકો વર્સાવા જાય છે એટલામાં તેણે પેલા અજદહાને નહાસતો દિઠો, અને તેની પુઠે જઈ તેનો નાશ કર્યો. પાંચમી મંજલમાં રૂસ્તમને એક જાદુગર સાથ ભેટો થયો, જેને મારીને તે એક તમામ અંધારા મુલકમાં દાખલ થયો, જ્યાંથી રક્ષે જેમતેમ રસ્તો શોધી તેને એક લીલાં ખેતરમાં લઈ જઈ મૂકયો. અહીં રક્ષે ખેતીનો ઘાણ વાળવાથી એક ખેડુત દોડતો આવી રૂસ્તમ સાથ ત્રણપાંચ કરવા લાગ્યો. જેહાંપેહલવાને તેનો કાન પકડી ચિમટવાથી તે તુટી ગયો, જે ઉપરથી તે ઔલાદ નામે પોતાના શેઠને બોલાવી લાવ્યો, જેને તેનાં સઘળાં માણસો સાથ હરાવીને રૂસ્તમે કેદ પકડયો અને માઝન્દરાનનું રાજ્ય બક્ષવાની લાલચ આપીને કાઉસનાં કેદખાનાંની જગા પુછી લીધી. આ પછી રૂસ્તમે શેહરમાં જઈ અર્ઝંગ નામે દેવને માર્યો, જેને કાઉસનો ચોકીબાન ઠરાવેલો હતો. આથી પાદશાહની જોડેના ગુદર્ઝ, તુસ, ગુસ્તેહમ, ગીવ, બેહરામ વગેરે પેહેલવાનો છુટા થયા; પણ જ્યાંસુધી સફેદ દેવનું મોત નિપજે નહિ ત્યાં સુધી આ સર્વની આંખે અંધાપો ફરી વળેલો હતો, માટે કાઉસની સૂચનાથી રૂસ્તમ તેની સાથ લડાઈ કરવા ગયો. ઔલાદે આપેલી નિશાનીઓ મુજબ રૂસ્તમ હફ્તકોહ નામે સાત પર્વતો તરફ આ દૈત્યનો મુલક હતો ત્યાં જઈ પુગ્યો, અને મધબપોરે સઘળા દેવો ઉંઘાઈ ગયા હતા તે તકનો લાભ લઈ રૂસ્તમ સફેદ દેવની મુકાબેલ જઈ ઉભો. તે દેવ એક ખડક લઈ લડવા આવ્યો. બંને વચે સખ્ત લડાઈ ચાલ્યા પછી રૂસ્તમની જીત થઈ. તેણે દેવનું દિલ કાપી લીધું, જેમાંનું લોહી છાંટવાથી પેલા અપંગ પેહલવાનો જોતા થયા! એક હફ્તો સુધી સઘળાઓએ માઝંદરાનમાં મોજ કીધી, અને આઠમે દહાડે શેહરને આગ લગાડી સરકશ લોકોને કતલ કીધા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લડવા આવેલા **સફેદ દેવ**નો તેણે જીવ લીધો, પણ તેમનો પાદશાહ હજી નહાસતોજ ફરતો હતો. તાબે થવાની માગણી છતાં તેણે પોતાને **કાઉસ**નો બરાબરિયો ગણીને શરણ થવાની સાફ ના પાડી. આ ઉપરથી પાદશાહે એક બીજું નામું લખ્યું અને તે લઇને **રૂસ્તમ** પોતેજ કાસદ થઇ તેની દરબારમાં ગયો. તેને આવવાની ખબર મળતાંજ માજન્દરાનના પાદશાહે પોતાના ચુનંદા સરદારોને તેની સામે એસ્તેકબાલ મોકલ્યા, જેમને પોતાની બાજુતું બળ દેખાડવાના ઇરાદાથી **રૂસ્તમે** એક ઝાડને તેનાં મૂળમાંથી ઉખેડી કહાડી પોતાની આસપાસ ઘુમાવી જમીન ઉપર પટક્યું. આ ઉપરથી પોતાનું બળ દેખાડવા માજન્દરાની સરદારે **રૂસ્તમ**નો હાથ ભચડી નાખવાની મતલબથી તે પોતાના હાથમાં લીધો, પણ **રૂસ્તમે**જ તેનો હાથ એવો કચડી નાખ્યો કે તે ઘોડા ઉપરથી ઉંધે મસ્તક તુટી પડયો. આ ખબર પાદશાહને પડવાથી તેણે **રૂસ્તમ**ને સજા કરવા માટે **કાલાહુર** નામે પોતાના પેહલવાનને મોકળ્યો. પણ તે બાપડાનો હાલ પણ તેવોજ થયો.

રૂસ્તમ જ્યારે મજન્દરાનની દરબારમાં જઇ ઉભો ત્યારે ત્યાંના પાદશાહે ખાતરીથી માન્યું કે **સફેદ દેવ**ને મારનાર એજ **રૂસ્તમ** છે. **રૂસ્તમે** એ વાતનો એકરાર કરવાની નાપાડી અને પાદશાહને તાબે થવાની સલાહ આપી, જે ફોકટ ગઇ. હવે બંને દેશોનાં લશ્કરો વચે લડાઇ ચાલી. સાત દિવસો સુધી કશું પરિણામ જણાયું નહિ. આઠમે દિવસે **રૂસ્તમ** દુશ્મનોના પાદશાહ સાથ લડયો,[1] અને તેને મારી માજન્દરાન હાથ કીધું. આ પછી **રૂસ્તમ**ની ભલામણ ઉપરથી **કાઉસે** **ઓલાદ** નામના ધણીને તેનો હાકમ ઠરાવ્યો. સઘળાઓ ઇરાન પાછા ફર્યા, ઇનામો અને ખેલાઅતો વહેંચાયાં અને **રૂસ્તમ** લાંબી મુદતે પોતાના જેફ પિતા **જાલ**ને સિસ્તાન ખાતે જઇ મળ્યો.

અગરજો ઉપલા હેવાલમાંથી કેટલીક કલ્પિત વાતો બાદ કરિયે તો એટલોજ ખોલાસો મળે છે કે માજન્દરાનના પાદશાહે પોતાની મદદે એક પાડોશના મુલકના પાદશાહને બોલાવ્યો હતો, જેમ કરવાનો તે જમાનામાં શરેસ્તો હતો. આ ધણી "સફેદ હન"ને નામે ઓળખાતા દુશ્મનોના કોઇ પહાડી મુલકનો સરદાર હતો, અને બીજા દુશ્મનો કરતાં રંગે સફેદ હોવાથી અને વળી ઇરાનીઓને જબરો હંફાવનાર જુદ્દદીન હોવાથી **ફિર્દુસીએ** તેને **સફેદ દેવ**નું નામ આપેલું લાગે છે. **મિરખુંદ** માજન્દરાનની ફતેહનું ઘણુંજ ટુક પણ તરત ધ્યાનમાં ઉતરી જાય એવું બયાન આપે છે. તેના જણાવ્યા મુજબ આ દેશના પાદશાહે **કાઉસ** તરફ બેવફાઇ કરી શત્રુતા દેખાડવાથી તેની સામે ઇરાન અને અરબસ્તાન ખાતેથી ભેગું કરેલું જબરૂં લશ્કર **કાઉસ** પોતે લઇ ચાલ્યો, જેની સામે પોતે તકી શકે એમ નહિ જણાયાથી તે હાકમ એક ઉંચા મજબૂત કિલ્લામાં ભરાઇ બેઠો. **કાઉસે** આ કિલ્લો હાથ કરવાની અનેક તજવીજ કીધી, પણ તેમાં લાંબી મુદત સુધી તે ફાવ્યો નહિ ત્યારે તેના સાથીઓએ આ મુલક હાથ કરવાની આશા છોડી. પણ ઇરાન પાછા ફર્યા આગમજ તેઓએ એક પ્રપંચ રચ્યો અને તેથીજ માજન્દરાન હાથ આવ્યું. ઇરાનીઓએ એવું જાહેર કીધું કે તેઓ તો પોતાને વતન પાછા ફરે છે. એ કારણથી તેઓએ અસ્બાબ ઉઠાવી કદમ લંબાવ્યાં, અને પછી કેટલીક મંજલ દૂર જઇ ત્યાંથી ચુનંદા લશ્કરીઓની એક ટુકડીને વેપારીઓનો વેશ આપી કિલ્લામાં મોકળી. આ વેપારીઓએ આણેલી તરેહવાર વસ્તુઓ કિલ્લાનાં લોકોએ ખરીદ કીધી અને તેના બદલામાં ઇરાનીઓએ ઘઉં, જવ, વગેરે

---

૧ ફિર્દુસી કલ્પના દોડાવે છે કે રૂસ્તમ આ પાદશાહ ઉપર ધસી જતો હતો એટલામાં તે પોતાની જાદુઇનાં જોરથી એક ખડકમાં બદલાઈ ગયો, જે જોઈ ઈરાની લશ્કર અચરત થયું, લડાઈ બંધ પડી, પાદશાહ કાઉસ તેનું કારણ જાણવા દોડી આવ્યો અને પછી પેલા ખડકને પોતાના તંબુ તરફ ખેંચી લાવવા ફરમાવ્યું. કોઈથી તેમ બન્યું નહિ ત્યારે રૂસ્તમે તે ખડક ઉપાડયો અને છાવણી આગળ લઈ જઈ નાખી તેણે તેને ધમકી આપી કે દુશ્મનોનો પાદશાહ જો જલદીથી પોતાનું અસલ રૂપ ધારણ નહિ કરશે તો હું આ ખડકની રેજરેજ કરી નાખીશ. આથી માજન્દરાનના પાદશાહે બિહિને પાછું પોતાનું અસલ રૂપ લીધું. એજ વખતે રૂસ્તમ તેનો હાથ પકડીને કાઉસ આગળ લઈ ગયો, જેણે તેનાં ઘાતકીપણાંની સજા દાખલ તેનો જીવ લઈ તેનાં શરીરની એક હજાર બોટી કરવાનો હુકમ આપ્યો. માજન્દરાનની ચહડાઈ, લડાઈ અને ફતેહના સંબંધમાં ફિર્દુસીએ જાદુઇનો બહુ અછો ઉપયોગ કરેલો દિસે છે।

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દાણો ભેગો કીધો. એક **રાત્રે તેઓએ** આ સર્વ અનાજને આગ લગાડી, જે પછી કિલ્લાના લોકો ખોરાકી વિના ટળવળવા લાગ્યાં, જે તક-નો લાભ લઇને પેલાં ઇરાની લસ્કરે પાછું ફરી કિલ્લા ઉપર હુમલો કીધો અને તેને હાથ કીધો. રહેવાસીઓની જબરી કતલ ચાલી અને મોટો ખજાનો **કાઉસ**ના હાથમાં આવ્યો.

ફસલ ૨—આથમણ તરફ દસ્તદરાજી.

માજન્દરાનની ફતેહ પછી **કાઉસને** પોતાની આખી પાદશાહાતના મુલુકોમાં જાતે ફરવા નિકળ-વાનું મન થયું. તેણે તુરાન અને ચીન, મકરાન, બર્બર વગેરે દેશોમાં ફરવા જવાની પોતાની ખાહેશ જાહેર કીધી; પણ એ વિચાર **અમલ**માં મૂકવા આગમજ તેને બર્બરીસ્તાનના હાકમ **સાથ** લડાઇમાં ઉતરવું પડયું,[1] **જેણે તેની સત્તા** સામે બલવો ઉઠાવ્યો હતો. **કાઉસે** તેને એક-દમ તાબે કીધો, અંને ત્યાંના અકાબરોએ માફી ચહાવા ઉપરથી તેમને અમાનત બક્ષીને પાદશાહ ત્યાંથી કોહેકાફ તરફ ચાલ્યો, અને છેક હિંદુ-સ્તાન સુધી જઇ ત્યાં ફતેહ કરી મકરાનને રસ્તે સિસ્તાન ગયો, જ્યાં **જાલે** અને **રૂસ્તમે** તેની ઘણી અછી મદારત કીધી. ત્યાં પાદશાહ એક મહિનો કરતાં વધારે મુદત ગુજારત, પણ એટલામાં તેને રાજ્યના આથમણ ભાગ તરફ ઝડપથી દોડી જવાની ફરજ પડી, કેમકે હામા-વરાન,[2] મિસર, અને શામના હાકમોએ તેની સામે બંદ ઉઠાવ્યાં હતાં, અને તેમાં પેલાજ બર્બરના હાકમે તેમને મદદ આપી હતી, જેના ઉપર રેહમ કરીને **કાઉસે** તેને જવા દીધો હતો. પાદશાહ એકદમ લસ્કર લઇ હામાવરાન તરફ ધસી ગયો, જયાંના હાકમને બીજાઓની કુમક હોવાથી પ્રથમ તો શત્રુઓએ જબરી હિમત દેખાડી અને તેઓ બાહદુરીથી લડયા, પણ અંતે તેમનો પરાજય થયો અને તેમને જીવત-દાન માંગવાની ફરજ પડી. એજ વેળા **કા-ઉસને** કાને હામાવરાનના હાકમની બેટીની ખુબસુરતીની તારીફ આવી, જે ઉપરથી તેણીને જોયા વિનાજ તેણે તે શાહજાદીને પોતાની રાણી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હાકમને આ માગણી ગમી નહિ, તોપણ તેની બેટી, જેનું નામ **સુદાબેહ** હતું, તેણી **કાઉસ**ની રાણી થવાને એકદમ રાજી થઇ.

તેમની શાદી ધામધુમથી થઇ, અને હામા-વરાનનો હાકમ તરતવેળા તો ખુશ થયો, પણ તેનાં દિલમાં કપટ હતું. તે તો પોતાની બેટી તેમજ પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા પાછી હાથ કર-વાને ખંતી હતો. તે **કાઉસ** સામે છુપ્યા પ્રપંચો રચતોજ રહ્યો હતો. એક દિને તેણે પાદશાહને પોતાના મુલકમાં મેહમાન દાખલ નોતર્યો. તેનો મનસુબો બુરો છે એમ તેની બેટી **સુદાબેહ** ચેતી ગઇ, જે ઉપરથી તે-ણીએ પોતાના પાદશાહી ખાવિંદને બાપનું નોત્રુ કબૂલ નહિ રાખવાને સૂચવ્યું, પણ **કાઉસે** તે ઉપર લક્ષ દીધું નહિ. તે ખુશી સાથ પો-તાના સસરાનો મેજબાન થયો. તેની જોડે **સુદાબેહ** અને ઇરાની સરદારોનો રસાલો હતો. હાકેમે એક હફતા સુધી તેની અછી ખિદમત બજાવી, પણ સાતમી રાત્રે મેહલની બહાર લડાઇનાં નકારાં ઠોકાયાં અને કર્નાયના આ-વાજ થયા. **કાઉસ**ની ખિદમતમાં હમણા સુધી હામાવરાનનો હાકમ હતો તેને બદલે તેના સિપાહીઓએ દેખાવ દીધો, અને તેને તેના તમામ ઇરાની દરબારીઓ જોડે કેદ પકડી એક દૂરના ડુંગરી કિલ્લામાં લઇ જઇ બંધ કીધો, તેના ઉતારાની જગાની લૂટ ચલાવી, અને તેનું સર્વસ્વ ફના કીધું.

આ રીતે હામાવરાનના રાજાએ પોતાનું વેર લીધું. **કાઉસને** કેદ કીધાથી પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા હવે પાછી મળેલી તેણે જોઇ, અને એક બીજી ચીજની તેને ખાહેશ હતી તે—તેની બેટી—પણ હવે તેને પાછી આવી મળી. પણ એ આશામાં આ બાપ ઠગાયો હતો, કેમકે **સુદાબેહે** તેની નાલાયકી અને કપટરચના

૧ આ ઉપરથી જણાય છે કે કએ કાઉસના વખતમાં છેક મિસર અને બાર્બરીના આફ્રીકન દેશો સુધી કેયા-ની પાદશાહોની હકુમત અને સત્તા ચાલતી હતી.

૨ આ મુલક તે એસીર્યા હશે, કેમકે શામનો મુલક તે સીર્યા છે, જયાંથી મિસર ઘણું દૂર નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

માટે તેને સખ્ત ઠપકો દીધો અને બાપના મેહલમાં એક કેદી પંખેરાં દાખલ રહેવાને બદલે તેણીએ **કાઉસ** સાથ બંદીવાન થઇ રહેવાનું વધારે પસંદ કીધું. ઘણુંએક સમજાવ્યા છતાં જ્યારે આ બાનુએ પતિની વફાદારી પિતાની તાબેદારી કરતાં વધારે ઊંચી અને કીમતી ગણી ત્યારે તેના બાપે ગુસ્સે થઇ તેણીને પણ **કાઉસ**ની જોડેજ કિલ્લામાં કેદ કીધી, જ્યાં તે ખુશીથી ગઇ.[1]

કાઉસનું આ બીજી વારનું કેદ પડવું ઇરાનને માટે મહા દુઃખદાયક હતું, કેમકે આ વેળા તુરાનીઓએ ઇરાન ઉપર પાછો દરોડો પાડયો. પાદશાહ એસિર્યા જેવા છેક આથમણના મુલક ખાતે સખ્ત કેદ પડયો છે એવી ખબર મળતાંજ તુરાની **અફ્રાસિયાબ**, જે **કએ કોબાદ**ને હાથ માર ખાઇ ઇરાનમાંથી નાઠા પછી પાંછી કોઇ તક જોયાજ કરતો હતો, તેને આ સોનેરી તક મળી ગઇ. તે એક મોટું લશ્કર લઇ જીહુન પસાર કરી ઇરાનમાં ઉતરી પડયો, અને ત્રણ મહિનાનીજ ટુંક મુદતમાં ચોતરફ તેણે પોતાનો ત્રાસ પાંથરી નાખ્યો. **રૂસ્તમ**ને આ બાબે ખબર મળતાંજ તેણે **અફ્રાસિયાબ** સામે લડવા જવા આગમજ પ્રથમ પાદશાહને છોડવવાનો કસ્દ કીધો.

આનું કારણ આ ઠેકાણે લગાર ખોલાસાથી સમજાવવાની જરૂર છે, કેમકે વાંચનારને કદાચ એમ લાગશે કે **રૂસ્તમ**ની પહેલી ફરજ દેશમાંથી તુરાનીઓને મારી કહાડવાની હતી. આ વાત ખરી છે, પણ અસલી પ્રજાઓમાં અને તેમાં મુખ્ય ઇરાની પ્રજાઓમાં એવી રસમ હતી કે દેશમાં પાદશાહ નહિ હોય તો તેની જગા કદી ખાલી રાખવી નહિ, પણ એકદમ નવા પાદશાહને લાવી બેસાડવો. એટલામાટેજ ઇરાનના પાદશાહો દેશ છોડી પ્રદેશ જતા ન હતા, તેમજ પાયતખ્તથી ઘણા દૂર જવાની પણ હિમત કરતા ન હતા. જો પાદશાહ લડાઇમાં ગયો હોય, અને તેનાં મોતની ખોટી અફવા ઉડી હોય, તો લોકો તેની જગા ઉપર નવો પાદશાહ બેસાડવાની ઉતાવળ કરે છે, અને તે વેળા ઘણી વખતે અનેક દાવાદારો હોવાથી બલવા ઉઠે છે અને રાજ્યની ખરાબી થાય છે. એટલામાટેજ **કાઉસ**ના કેદ પકડાયાથી **રૂસ્તમે** પ્રથમ તેને છોડવવાનો કસ્દ કીધો, કેમકે તેની ગેરહાજરીમાં પ્રજા બેદિલ થાય, બલવો કરે, તુરાનીઓને મળી જાય, તાબાના મુલકો સરકશી કરે, દેશમાં માંહોમાંહેની લડાઇ જાગે, અને એવાં એવાં અનેક સંકટો ઉઠે એવો સંભવ હતો. એજ કારણોને લીધે આગળાં વરસોમાં પાદશાહની શોધ પહેલી થતી હતી. **કોબાદ**ને અલ્બોર્જ ઉપરથી **રૂસ્તમે** શોધી આણીને પછીજ તુરાનીઓ સામે લડાઇ ચલાવી હતી, તેનું કારણબી એજ હતું; અને હવે પછી આપણી તવારીખોમાં દરબારીઓ અને સપેહસાલારોને પાદશાહોની તલબ પહેલી કરતાં આપણ જોઇશું તેનું કારણબી એજ છે.

એટલામાટે ત્યારે પહેલવાન **રૂસ્તમે** પાદશાહ **કાઉસ**ને તખ્ત ઉપર પાછો બિરાજતો કરવા પછીજ ઇરાનમાંથી તુરાની **અફ્રાસિયાબ**ને હાંકી કહાડવાનો વિચાર રાખ્યો. પણ હામાવરાનના રાજાએ **રૂસ્તમ**નાં લખેલાં નામાને કબૂલ કીધું નહિ અને **કાઉસ**ને એકદમ છોડી મૂકવાની સાફ નાપાડી. આ ઉપરથી આપણો પેહલવાન એક મોટી ફોજ લઇ પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યો, અને ઘણીએક મુશ્કેલીઓ પછી તે ત્યાં જઇ પુગ્યો. હામાવરાનનો હાકમ તેની મુકાબેલ આવ્યો, પણ તેનાં લશ્કરથી **રૂસ્તમ**નાં રાક્ષી બળ આગળ તકી શકાયું નહિ. બર્બર અને મિસરના હાકમો તેની કુમકે પોતપોતાની ફોજો લઇને આવ્યા, અને **રૂસ્તમ** એકલે હાથે એ ત્રણુડે સામે લડયો, પણ તેઓ ત્રણુડે એક પછી એક નાબુદ થયા. પ્રથમ હામાવરાનનો હાકમ પાછો પડયો, પછી મિસરનો પાદશાહ કમંદમાં ઝીક-

---

૧. મિરખુંદ આ બયાન ફેરફાર આપે છે. તે લખે છે કે કાઉસ યમનના પાદશાહ જુ-અલ-અજ઼ધાર સામે લડાઈ લઈ ગયો હતો, અને તેની બેટી સાથ શાદી કીધા પછી તે પાદશાહે ઠાગાથી કાઉસને તુસ, ગુર્સ્તેહમ, બીજન વગેરે જોડે કેદ કીધો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ડાયો, અને શેવટે બર્બરીસ્તાનનો શાહ કેદ પકડાયો. આ મામલો જોઇ હામાવરાનની શુદ્ધ ઠેકાણે આવી. તેણે સુલેહની મેહતલ માંગી, **કાઉસ** અને તેના તમામ દરબારીઓને છોડી મૂકવાની કબૂલત આપી, અને મોટો ખજાનો લડાઇના ખર્ચ અને દંડ દાખલ આપવાની માંગણી કીધી. ત્રણેડે હાકમોનાં લશ્કરોએ પણ જીવતદાન માંગ્યું, અને આ સર્વે માંગણીઓ **રૂસ્તમે** મોટાં દિલથી એકદમ કબૂલ રાખી. તેને તો ફક્ત **કાઉસ**ના છુટકારાનીજ જરૂર હતી; તેજ કારણસર તે આટલો દૂર લડવા આવ્યો હતો; અને તેની સલામતી એજ તેનું મોટું ઇનામ હતું.

પાદશાહ છુટો થયો કે તરતજ **રૂસ્તમે** તેને તખ્તનશીન કીધો અને રૈયતોને એ રીતે ધીરજ આપી કે તેમનો સાહેબ હજી તેમનાં માથાં ઉપર હયાત હતો. બર્બર, હામાવરાન અને મિસરની ફોજોએ પાદશાહની નોકરી કબૂલ રાખવાથી હવે ઇરાની લશ્કરની સંખ્યા ત્રણ લાખની થઇ, જેમને લઇને **રૂસ્તમ** અને **કાઉસ** ઇરાન તરફ ચાલ્યા. તેઓ **અફ્રાસિયાબ** સામે ધસી જતા હતા, જેને તેઓએ સંદેશો કહાવ્યો કે તેણે એકદમ ઇરાન છોડી તુરાનની રાહ પકડવી, કેમકે જીહુનનો દરિયા પાર કરી ઇરાનમાં પગ મૂકવામાં તેણે તકસીર કીધી હતી. પણ તુરાની પાદશાહ—કેમકે હવે **અફ્રાસિયાબ** પોતાના બાપ **પશંગ**નાં તખ્તનો માલેક થયો હતો—ઇરાનનો ધણી થઇ બેઠો હતો તે હવે એકદમ પાછો ફરવાને રાજી હતો નહિ. આ ઉપરથી બંને લશ્કરો વચે એક મોટી લડાઇ થઇ, જેમાં પોતાની તરફથી બાહદુરીથી લડીને **રૂસ્તમ**ને જીવતો કેદ પકડનારને **અફ્રાસિયબે** પોતાનો જમાઇ કરવાનાં તથા એક પ્રાંતની હાકમી આપવાનાં ઇનામો જાહેર કીધાં હતાં. **રૂસ્તમ** ઉપર તેને બહુ ક્રોધ હતો, કેમકે તેના હાથ ઉપર આગળ જંગમાં પોતાનો કમરબંધ તુટયાથી તે માર્યો, જતો બચી ગયો હતો. તુરાની પાદશાહની બેટી અને તખ્ત લેવાની લાલચથી ઘણા જવાંમર્દ દલેરોએ **રૂસ્તમને** પોતાનો હમનબર્દ માંગ્યો, પણ તેઓએ પોતાનો જીવ ખોવામાંજ તેનું શેવટ જોયું. આથી બહુજ ખિજવાટમાં **અફ્રાસિયાબ** પોતે લડવા મેદાન પડયો, પણ **રૂસ્તમ**ના જબરદસ્ત હાથ ઉપર તેનેબી શેવટે પાછો હઠવાની ફરજ પડી. તેની પુઠ પકડાયાથી હવે તેને અંતે નાસીને તુરાનમાં ભરાઇ જવા સિવાય છુટકો રહ્યો નહિ, અને એ રીતે એકવાર ફરીને પાદશાહ **કાઉસ** રૂસ્તમની મદદથી ઇરાનનો ધણી થયો.

હવે **કાઉસે** પોતાનાં તખ્ત ઉપર ઠરીઠામ થઇને અદલ ઇનસાફથી કામ લેવા માંડયું, અને તે સખી દિલથી રૈયતની દાદ લેવા અને દયાથી ન્યાય તોલવા લાગ્યો. મર્વ, બલ્ખ, નિશાપુર અને હેરાતનાં શેહરોની આબાદી અને ફરાખીને માટે તેણે તે તરફ ચુનંદા લડવૈયાઓને મોકલ્યા, અને અત્યાર સુધીમાં **રૂસ્તમે** બજાવેલી સેવાઓ અને કરેલાં મહાભારત કામોને માટે તેને **જેહાન પેહેલવાન**નો નામીચો અને માન ભરેલો ખેતાબ બક્ષ્યો, જે આજસુધી યાદગાર રહી ગયો છે. **મિરખુંદ** લખે છે કે પાદશાહે **રૂસ્તમને** એક એહેદ નામું લખી આપીને તેને એક ફરમાબરદારના તરીકા ઉપરથી એક હાકમની પદવી ઉપર ચહડાવ્યો, તેને સિસ્તાન અને કાબૂલસ્તાનના મુલકોની પાદશાહી બક્ષી, તથા "જેહાંપેહલવાન"ની જોડે **તેહમતન**નો પણ ખેતાબ એનાયત કીધો. વળી પાદશાહે તેનાં માથાં ઉપર હીરા અને ઝવેરાતોથી મઢી લીધેલી સોનાની કોલાહ તાજ તરીકે પહેરવી, જેવાં તાજ ઇરાનના પાદશાહો પોતે પેહરતા હતા; અને વળી તેને સોના અથવા રૂપાનાં તખ્ત ઉપર બેસીને ફરિયાદ સાંભળવા તથા દાદ આપવાની પરવાનગી બક્ષી. આ સઘળી બક્ષેશોથી ખુશ ખુશ થઇને **રૂસ્તમ** પોતાના મુલક તરફ પાછો ફર્યો; અને **કાઉસ** પાયતખ્તના મેહલમાં નચિંત થયો, કેમકે હવે આસપાસના શત્રુઓની તેને કશી ધાસ્તી રહીજ નહિ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આથી પાદશાહે હવે લડાઇ પડતી મૂકીને સુલેહનાં કામોમાં લક્ષ લગાડયું. પોતાના તાબા તળેનાં દેવ લોકો યાને પ્રદેશીઓ, જેઓ ખુલી રીતે ઇમારત બંધીના અને બીજા હુંનરોમાં કુશળ હોવા જોઇયે, તેમને અલ્બોર્જ પહાડ ઉપર બે સુશોભિત મેહેલો બાંધવા ફરમાવ્યું, તથા વળી પોતાના કબીલાને માટે જુદાં મકાનો બંધાવ્યાં, અને એ સર્વને ઘણીજ સરસ રીતે શણગાર્યાં. **કાઉસ**નું એક બીજું કામ આકાશમાં ઉડવાની અમે ઉપર જણાવેલી કોઇ યુક્તિ શોધી કહાડવાનું હતું, જે મારફતે તે પોતે ઉડેલો પણ જણાય છે. **ફિર્દુસી** જેમને અલ્બોર્જ ઉપર બંધાવેલા રોનકદાર મેહલો કહે છે તે બંને અથવા તેઓમાંનો એક **કાઉસે** આકાશી ગ્રહો અને સેતારાઓની ચાલ તપાસવાના પોતાના અભ્યાસ માટે બંધાવેલી વેદશાળા હોય તો તે બનવાજોગ છે. પણ એવાં મકાનો અને તેમના ઉપયોગ આપણા શાયરના જમાનામાં તેના મુલકમાં નહિ હોવાથી તેને એ બાબતનો ખયાલ પણ હોય એમ જણાતું નથી, અને તેથી **કાઉસ** આકાશ ઉપર એક જાતના અસલી ઢબછબનાં બલુનમાં અથવા આકાશી ગાડીમાં ઉડયો હતો, એમ નહિ જણાવતાં તેણે આકાશની પાદશાહી લેવા જવા બાબેની એક નવીજ કલ્પના ઉભી કીધી છે, જે **કાઉસ** જેવા ડાહ્યા પાદશાહના સંબંધમાં માનવી કેવળ મુશ્કેલ લાગે છે. પણ **કાઉસ** આકાશે ઉડયો હશે ખરો, જેમ કરવાનો ભેદ જુદોજ હોવો જોઇયે, અને તે અમે નીચે સમજાવિયે છિયે.

ફિર્દુસી લખે છે કે **કાઉસ**નાં મનમાં ગરૂરી વધી, જે ઉપરથી ઇબ્લીસ યાને શેતાને દેવોને પોતાની મદદે લઇને તેઓમાંના એકને **કાઉસ**ની નોકરીમાં રાખ્યો, અને તેને સુગંધી ફુલોનો એક તુરો આપીને એવું કહી પાદશાહ આગળ નજર કરવા ફરમાવ્યું કે "તું મોટા ખલકનો ધણી છે; પરીઓ, માનવીઓ, દેવો તારે તાબે છે; તારી મોટાઇ અને દબદબો હદ વિનાનાં છે; તોપણ તું આકાશમાં ઉડી શકતો નથી સારે એ સઘળું શા ખપનું? તારે માટે હવે જે ફતેહ મેળવવાની રહી છે તે એજ કે જેમ જમીન ઉપરની સર્વ ચીજોથી તું માહિતગાર છે તેમ આકાશમાંની વસ્તુઓની પણ ખબરદારી મેળવવી; ગ્રહો કેમ ફરે છે, આફતાબ પોતાની રોશની કેમ આપે છે, ચંદ્રનાં કિરણો ક્યાંથી આવે છે, દિવસ પછી રાત કેમ થાય છે, એની તારે ખબરદારી મેળવવી જોઇયે." કહેછે કે આ સૂચના ઉપરથી **કાઉસ**ને આકાશમાં ઉડવાનો શોખ થયો, અને તેમાં સેતારેશનાસોએ તેને એક યુક્તિ સૂચવ્યાથી એક ગરૂડ પક્ષિના માળામાં લૂટ ચલાવી તેનાં બચાંઓ લાવી મોટાં કીધાં અને તેમને અછો ખોરાક આપી મજબૂત અને ફર્બે બનાવ્યાં. પછી એજિયાનાં લાકડાંની એક ગાડી બનાવી તેને ચારે ખુણે એકેકો ભાલો ખોસી તેની અણી સાથે એકેક બકરો બાંધ્યો, અને એજ રીતે દરેક નીચલે ખુણે એકેકું ગરૂડ પણ બાંધ્યું. પછી પેલી ગાડીની વચમાં **કાઉસ** પોતે હાથમાં શરાબની જામ લઇ ભપકાથી બેઠો.

પેલાં ગરૂડ પક્ષિઓ ભુખ્યાં થયાં એટલે તેઓએ બકરાનાં ગોસ્ત ઉપર ત્રાપ મારી અને પાંખો ફફડાવી ગોસ્ત ખાવાની તલબમાં ઉડયાં. તેમના ઉડયાથી પેલું તખ્ત પણ જમીન ઉપરથી ઉચકાયું અને આકાશ તરફ ઉડયું. જેમ જેમ ગરૂડ ગોસ્તને પુગવા માટે વધારે બળ વાપરીને ઉડયાં તેમ તેમ તખ્ત ઉંચું ચાલ્યું, પણ તેનું શેવટ એ આવ્યું કે ખોરાકને પહોંચી નહિ શકાયાથી ગરૂડોનું બળ ભુખથી ઘટી ગયું, તેઓ નબળાં પડી ગયાં, અને ઉડવાનું કુવત નહિ રહેવાથી તેઓની પાંખ બંધ થઇ ગઇ અને તેઓ ગાડીસુધાં તુટી પડયાં. પાદશાહ **કાઉસ** જે પોતાનો મુલક છોડી આકાશમાં ઘણો ઉંચો ચહડયો હતો તે હવે પોતાની સર્વ ખુશહાલી વચે ચીનના મુલકમાં જઇ પડયો.[1] તે તદન નાચાર અને નાસિપાસ હાલતમાં એકલો બેભાન પડયો હતો, અને **ફિર્દુસી** પોતાની

[1] આજે આકાશે ઉડનારાઓ જે ફજે પહોંચે છે તેવુંજ આ પરિણામ પણ આબાદ જણાય છે.

કથામાં રસ ઉમેરે છે કે ઇબ્લીસે તેની ખબર કહાડવા મોકલેલા દેવોએજ તેને પડવાની જગા શોધી કહાડી હતી. તેની મદદે જ્યારે ઇરાની પેહલવાનો ગયા ત્યારે **ગુદર્જે** તેને તાણો માર્યો હતો કે “આકાશના છુપા ભેદો શોધી કહાડવાની તજવીજ કરવા માટેજ તને આ સજા થઇ છે.”

ફિર્દુસીની આપેલી આ કથા અમે ઉતારી લીધી છે તે એટલુંજ સાબેત કરવા માટે કે, **કાઉસે** ખગોળ વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે એ કથા પોતેજ દેખાડે છે. **ગુદર્જ**નો છેલ્લો તાણોજ કહી આપે છે કે પાદશાહ આકાશના છુપા ભેદો શોધવામાં મશગુલ હતો, અને તે ભેદો શા હતા તે પેલા દેવે ફુલનો તુરો **કાઉસ**ને આપતી વેળા કહેલા સખુનો ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે સૂર્ય અને ચંદ્ર કેમ ફરે છે, તથા રાત અને દહાડો કેમ થાય છે તેમનો ભેદ શોધી કહાડવો. હવે આ ભેદો શોધવા માટે **કાઉસ** એકલો આકાશમાં ઉડે એ બનવાજોગ નથી, તો જોકે આકાશમાં તે ઉડયો હોય અને તેનું વિમાન કોઇ પણ કારણથી જમીન ઉપર તુટી પડયું હોય એ જ્યારે આજે બનવાજોગ છે તો તે જમાનામાં વધારે બનવાજોગ ગણી શકાય. પણ આકાશી ભેદો શોધવા માટે તો અલબોર્જ પર્વત ઉપર **કાઉસે** દેવો પાસે બંધાવેલાં મકાનો છે. એ મકાનો જે દેવો પાસે બંધાવ્યાં તેઓ ખેલ્દયન પ્રદેશીઓ હોવા જોઇયે, જેઓ સેતારેશનાસી અને જ્યોતિષ વિદ્યામાં પોતાના જમાના મુજબ કુશળ હતા, અને તે મકાનો યાને વેઢશાળાઓ મારફતે **કાઉસે** આકાશી ગ્રહોનાં અવલોકનમાં મન લગાડેલું સાબેત થાય છે. આમ આકાશી ગોળાઓની હિલચાલ તપાસવા જોડે વિમાનમાં બેસી આકાશમાં ઉડવાનાં કામમાં **કાઉસને** નિષ્ફળતા મળી હશે તેને **ફિર્દુસીએ** અલંકારિક જબાનમાં આકાશી પાદશાહી લેવા જવાના અહંકારનું પરિણામ દેખાડવાની નેમ રાખેલી હોય. અમોને તો એમ લાગે છે કે **કાઉસે** સુલેહનો જમાનો વિદ્યાની શોધ ખોળ પાછળ ગુજારવા માંડયો હતો, જે પાછળથી ભૂલી જવાયાથી તવારીખ નવેશોએ તેના જેવા દાના પાદશાહને બેવકુફી ભરેલાં કામો કરતો દેખાડયો છે. તે ડાહ્યો, દયાળુ, ઇનસાફી અને સખી હતો તે તો ખુદ **ફિર્દુસી** પણ કબૂલ કરે છે. **મિરખુંદ કાઉસ**ની આકાશ ઉપર જવાની કથાને હસી કહાડી કહે છે કે તેના જેવો ડહાપણવાળો પાદશાહ, જેની દરબારમાં સંખ્યાબંધ ડાહ્યા અને કાબેલ ઓલમાઓ હતા, તે આવું કામ કદી કરે નહિ.

પણ હવે ત્યાં **કાઉસ**ના અમલનો અંત આવે છે—તેની લાંબી પાદશાહીનું શેવટ આવે છે. **ફિર્દુસી** તેને ૧૫૦ વરસ સુધી રાજ્ય ભોગવતો ચિતારે છે, પણ આકાશની તેની સફર પછી બુન્દહેશ મુજબ આ દહાડશોનો અર્ધો ભાગ પુરો થાય છે ત્યારે બીજાં ૭૫ વરસ **કાઉસ**ના અમલનાં બાકી રહે છે. પણ એ મુદતમાં કશા જાણવાજોગ બનાવો બનેલા **ફિર્દુસી** જાહેર કરતો નથી. એ મુદત તેણે **રૂસ્તમ**ના બેટા **સોહરાબ** અને **કાઉસ**ના શાહજાદા **સિયાવશ**નાં દાસ્તાનોથી ભરી છે, અને **કાઉસ**ને તેના નબીરા **કએખુસરો**ના તખ્તે બેસવા સુધી હયાત દેખાડયો છે. એ સઘળું અનેક સબબોને થકી અશક્ય લાગે છે. એટલામાટે અમો **કાઉસ**ના અમલની મુદત ત્યાંજ પુરી થયલી ગણિયે છિયે, અને તેના પછી તથા **કએખુસરો**ની આગમજ બીજા ચાર કેયાની પાદશાહો થઇ ગયા છે એમ ગણીને તેઓ બાબે ટુક વિવેચન કરવા માંગિયે છિયે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૭.

નવા કેયાની પાદશાહો.

નામ—અવ૦ :	પેહે૦ :	ફારસી:
૧ લો—કવિ અર્षन	કૈ અર્ષ	અરીશ
૨ જો—કવિ પિસનંઘ	કૈ પિસાન	પશીન
૩ જો—કવિ બ્યાર્ષાન	કૈ બ્યાર્ષ	અર્મીન

૧—ચાર નવા પાદશાહો—તેમના અમલ બાબે જોસ્તેજોઈ—અવસ્તા અને બુન્દેહેશ ઉપરથી મળતી મજબૂતી—કેયાની નૂરની શાહદત—એ નૂર ભલા પાદશાહોનેજ મળતું હતું—ચાર પાદશોહોનો સુખદાયક અમલ.

૨—તુરાનમાં રૂસ્તમની એક લશ્કરી સવારી—રક્ષની ચોરી—સમનગાનની શાહજાદી તેહમીના—સોહરાબ—ઈરાન ઉપરની તેની ચહડાઈ—ગોર્દઆફ્રીદનું સ્ત્રીચરિત્ર—રૂસ્તમ ઉપર પાદશાહની ખફગી—સોહરાબને જોવાથી રૂસ્તમ ઉપર અસર—હજીર સોહરાબને રૂસ્તમનો પત્તો આપતો નથી—બાપ દીકરા વચ્ચે લડાઈ—સોહરાબનું મરણ અને રૂસ્તમનો ગમ—તેહમીનાની આખર.

ફસલ ૧—ચાર નવા પાદશાહો.

કાઉસ પાદશાહ **કએ કોબાદ**નો નબીરો અને **કએ અપિવેહુ**નો બેટો હતો એમ અવસ્તા અને બુન્દેહેશ ઉપરથી આપણે આગળાં પ્રકરણમાં સાબેત કીધું છે. હવે **કાઉસ**ના બીજા ત્રણ ભાઇઓ હતા, જેઓ તેનાથી વડા હોય તેમ બુન્દેહેશમાં **કાઉસ**ને ચોથી પદવીએ લખ્યો છે. **ફિર્દુસી**એ આ ચારે ભાઇઓને **કએ કોબાદ**નાજ બેટા ગણીને **કાઉસ**ને તેઓમાં પહેલો મૂકયો છે. **કાઉસ** ખરેખર વડો હતો કે નાનો હતો તે નક્કી કરવા માટે આપણી પાસે કશી સાબેતીઓ નથી, માટે તેના બાપ પછી તેના વડા ભાઇઓનો એક પછી એક અમલ શરૂ થયો હતો કે વડા ભાઇ દાખલ તેનો પોતાનોજ શરૂ થયો હતો તે કહી શકાતું નથી. તોપણ અવસ્તામાં બે ઠેકાણે[1] આ ભાઇઓનાં નામોની એકસરખી ટીપ આપી છે તે જો તેમની ઉમર અને પાદશાહી મુજબની ચહડઉતર હોય તો **કાઉસ** સૌથી વડો અને તેટલામાટે ચારે ભાઇઓમાં પહેલો પાદશાહી ઉપર આવેલો ઠરે છે.

હવે સવાલ એ છે કે તેના આ ત્રણ ભાઇઓ **અરીશ, અર્મીન** અને **પશીન** તેમજ તેના બેટા **સિયાવશે** ખરેખર અમલ ભોગવ્યો હતો કે નહિ? **ફિર્દુસી** એવું કશું જણાવતો નથી. બુન્દેહેશમાંબી આ શાહજાદાઓની પાદશાહી લખેલી નથી. એ બાબદમાં આ બંને એકમત છે. પણ બુન્દેહેશમાં એક બિના જણાવી છે તે જ્યારે **ફિર્દુસી**માં નથી ત્યારે અવસ્તા ઉપરથી તેને ટેકો મળે છે; અને શાહનામા કરતાં આ બંને ઘણાં પુરાણાં અને ઘણાં મોતેબર લખાણોમાં જ્યારે એ બાબત છે ત્યારે તેને આપોઆપ સચાઇનો છાપ મળે છે. તે બિના એ છે કે ઉપલા ચારે શાહજાદાઓને **કવિ** યાને **કએ**ના ઉપનામો લાગુ પાડેલાં છે. એ નામોથી તેઓ કેયાની ખાનદાનના સાબેત થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ કેયાની પાદશાહો દાખલ રાજ્ય કરેલાં પણ જાહેર થાય છે. જેમ **કોબાદ** અને **કાઉસ**ને **કએ**ના એલકાબથી અવસ્તા અને બુન્દેહેશમાં લખ્યા છે તેમજ આ ધણીઓને પણ લખ્યા છે, અને જ્યારે પહેલા બેએ **કએ કોબાદ** અને **કએ કાઉસ**નાં નામથી રાજ્ય ચલાવ્યાં છે, ત્યારે છેલ્લા ચાર પણ **કએ સિયાવશ, કએ અર્શ, કએ અર્મીન** અને **કએ પશીન**ને નામે રાજ્ય ચલાવી ગયલા હોવા જોઇયે. જો આમ નહિ હોત તો તેમનાં

---

[1] ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૧૩૨. જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૭૧.

નામો તેમના બાપ બપાંવા અને ભાઇ જેઓ ખરેખરી પાદશાહી ભોગવી ગયા છે તેમની સાથ આવત નહિ. અગરજો કોઇ એમ કહેવા માંગે કે તેઓ કેયાની ખાનદાનના હતા તેટલા માટેજ અવસ્તામાં તેમને એ ઉપનામથી ઓળખ્યા છે—કાંઇ તેઓ પાદશાહી કરી ગયા તે દેખાડવા માટે ઓળખ્યા નથી; તો અમારો જવાબ એ છે કે અવસ્તામાં કેયાની વંશનાં માત્ર ગણત્રીના અર્ધો કે પોણી ડજન નામો જણાય છે એટલાજ શાહજાદાઓ હોય નહિ—ઘણા વધારે હોવા જોઇયે. તે છતાં તેઓ સર્વના નહિને માત્ર આ ત્રણનાંજ નામ 'કએ' થી કાં ઓળખાવ્યાં હશે? ખચીત તેઓએ પાદશાહી કીધી હતી તે માટેજ ફરવરદીન યશ્તમાં તેમને બીજા કેયાની પાદશાહો જોડે યાદ કીધા છે.

પણ એટલુંજ નથી. એ બિના સાબેત કરવા માટે અવસ્તા ઉપરથીજ એક બીજો વધારે મોતેબર પુરાવો મળે છે. જમ્યાદ યશ્તમાં પેશદાદ અને કેયાની નૂરની વાત આવેલી છે. એ નૂર **હોશંગ, તેહમુરસ, જમશેદ, ફરેદુન** એટલા પેશદાદ ટોળાના પાદશાહોને મળ્યું હતું. તેમની પછી કેયાની નામોની ટીપ આ રીતે જણાવી છે:—

"તે નૂર કેયાની **કોબાદ**ને મળ્યું, અને કેયાની **અપિવોહુ**ને, અને કેયાની **કાઉસ**ને, અને કેયાની **અર્પન**ને, અને કેયાની **પિસન**ને, અને કેયાની **બ્યાર્ષાન**ને, અને કેયાની **સિયાવશ**ને મળ્યું."[1]

આ ફકરા ઉપરથી ખુલ્લું દેખાય છે કે આપણી તકરારવાળા ચારે શાહજાદાઓ, જેઓમાંના પહેલા ત્રણ **કાઉસ**ના ભાઇ અને **કોબાદ**ના બેટા હતા, અને છેલો **કાઉસ**નો બેટો હતો, તેમને પણ ઉપલું કેયાની નૂર મળ્યું હતું. એ નૂર જેઓ કને રહેતું હતું તેઓ પાદશાહી ભોગવતા હતા, અને એ નૂરનો ઇશારો તે પાદશાહીનોજ અર્થ ઉઠાડેછે,[2] માટે ઉપલાં સઘળાં નામોવાળા ધણીઓમાં જેમ **કોબાદ** અને **કાઉસે** તેમજ બાકીના ધણીઓએ પણ પાદશાહી ભોગવેલી જાહેર થાય છે. અને તે પાદશાહીબી કેવી? જેઓ ભલા પાદશાહ થઇ ગયા હોય તેમનાંજ નામો અવસ્તામાં જોવામાં આવે છે, અને તેમાં જણાવ્યા મુજબ જેઓ ભલા પાદશાહ હતા તેમનેજ ઉપલું નૂર મળ્યું હતું—બુરાઓને તે મળ્યું ન હતું—માટે ઉપલા ચારે નવા રાજવંશીઓ પણ ભલા પાદશાહો હતા. તેમને આ નૂર શામાટે મળ્યું હતું તેનો સબબ અવસ્તામાં આ રીતે જણાવ્યો છે:—

"કે તે સઘળાઓ જોરાવર થાય, સઘળાઓ બાહદુર, સઘળાઓ તનદરોસ્તી આપનાર, સઘળાઓ ચળકાટ આપનાર, સઘળાઓ કોશેશમંદ, અને સઘળાઓ મહાભારત કામ કરનાર કેયાની થાય."[1]

અને ખરેખર તેઓ ઉપલી સઘળી ઉપમા મુજબનાજ પાદશાહો થઇ ગયલા હોવા જોઇયે, જેમ જો ન હોય તો જમ્યાદ યશ્ત જેવા પુરાણા અવસ્તામાં **મિનોચેહેર** જેવા નામીચા પેશદાદ પાદશાહને પડતો નાખીને આ નહિ જણાયલા કેયાનીઓને જાહેરાંતી મળે નહિ, યા ફરવરદીન યશ્તમાં તેમનાં ફરોહરોને યાદ કરે નહિ. **ફિર્દુસી** આ સઘળા શાહજાદાઓને માટે એટલુંજ લખે છે કે "તેઓ સલેહ સંપજથી અને સુખ ચેનથી જીંદગી ગુજારી ગયા હતા." કદાચ આ વાકયનો ભાવાર્થ અથવા ભેદ એવો હોયકે તેઓના અમલમાં લડાઇ જેવું કાંઇ હતું નહિ, અને તેઓએ સુલેહ સંપજથી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. અગરજો આમજ હોયતો આ ચારે પાદશાહો **સિયાવશ, અરાશ, અર્મીન** અને **પશીન**ની પાદશાહીઓનું બયાન તેમના બાપ તથા વડા ભાઇનીજ દબદબા ભરેલી સાહેબીમાં સમાવી દેવામાં આવી હોય એ બનવાજોગ છે. ખુદ ઇરાનના બીજા નબળા અથવા સુલેહ ભરેલી રાજનીતિ પસંદ કરનારા અથવા ટુંક મુદત અમલ ભોગવી ગયલા પાદશાહોના સંબંધમાં આમ ઘણીવાર બનેલું છે, અને બીજાં

---

૧ જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૭૧.

૨ ડૉ૦ વેસ્ટ કહે છે કે આ નૂર તે ઇરાની પાદશાહોનો ધારવામાં આવતો ખોદાઇ ઝળકાટ છે. વળી તે લખે છે કે સઘળા હકદાર પાદશાહો સાથેજ આ નૂર જોડાયલું ગણાય છે—Pehlavi Texts, ભાગ ૧, સ૦ ૧૩૮ ટ ૫; સ૦ ૧૪૯, નોટ ૧૨.

૧ જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૭૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દેશોની તવારીખોમાં પણ આમ બનેલું જણાય છે, અને તેથી એકજ જોરેમંદ પાદશાહના અમલની મુદત ખરેખરી હોય તે કરતાં વધારી દઇને બીજા તેની પાછળ કે આગળના પાદશાહોને તેમાં ભેળા દેવામાં આવે છે, તે એવી રીતે કે ગોયા તેઓ રાજ ગાદી ઉપર આવ્યાજ ન હોય. **કાઉસ**ના બાપના તેમજ તેના બેટા અને ત્રણેકે ભાઇઓના સંબંધમાં પણ એમજ બનેલું લાગે છે, અને એ રીતે તેના ૧૫૦ વરસના લાંબા અને નહિ માન્યામાં આવે એવા અમલનો ધ્યાન પુગાડવાજોગ ખોલાસો આપણુને મળે છે.

એ રીતે આ ચાર પાદશાહો—**સિયાવર્ષાન, અર્ષનં, પિસનંદ** અને **બ્યાર્ષાન**—એ મળીને શુમારે ૭૫ વરસ રાજ્ય ચલાવેલું ધારી શકાય છે. **સિયાવશની** એક લંબાણ કથા **ફિર્દુસી** આપે છે, તો જોકે બાકીના ત્રણ માટે તે કશું જણાવતો નથી. **સિયાવશનું** આ દાસ્તાન જુદાજ બાબને માટે રાખીને હાં આપણ ઇરાનના સુખદાયક જમાનામાં બનેલા બનાવો દાખલ **ફિર્દુસીએ** દાખલ કીધેલી જુદીજ વાતો સંક્ષેપમાં જોઇ જઇશું.

ફસલ ૨—રૂસ્તમનાં નવાં પરાક્રમો: સોહરાબ.

એક દિને **રૂસ્તમે** પોતાના નીમરોજ અથવા સિસ્તાનના મુલકમાં શાહજાદા **તુસ, કાવે** પેહલવાનના નબીરા **ગુદર્જ**, તેના બેટા **ગીવ**, તથા પાદશાહી વંશવાળા **મિલ્લાદ**ના બેટા **ગુર્ગીન** તથા **બેહરામ, બુર્ઝીન** અને **ફરહાદ** નામના હમશરીક લડવૈયાઓને જીયાફતે બોલાવ્યા અને એક હફતા સુધી મોજ મજાહ કરીને તેઓએ જીહુનનો દરિયા પસાર કરી, પેલે પાર તુરાનના મુલકમા શિકારે જવાનો ઠરાવ કીધો. આઠમે રોજે તેઓ ત્યાં ઉપડી ગયા. **અફ્રાસિયાબ** પાદશાહને એ બાબે ખબર મળતાંજ તેણે તેઓને ચો બાજુથી ઘેરી લેવા માટે એક મોટી ફોજ મોકળાવી, પણ **રૂસ્તમ** પોતાના ઉમ્દા સાતે મિત્રો જોડે આ આખાં લશ્કરની સામે થયો અને તુરાની ફોજમાં તેણે ઘણી ખરાબી પાંથરી નાખી. દુશ્મનો તરફથી જવાન **પિલસમ**, જે **અફ્રાસિયાબ**ના વજીર **પીરાને વેસે**નો નાનો ભાઇ હતો તે, તથા **અલકુસ** વગેરે ઘણા તુરાની પેહલવાનો **રૂસ્તમ**ની મુકાબેલ આવ્યા, પણ માર ખાઇ અથવા જીવ ખોઇને નાઠા. તુરાની પાદશાહે એક છેલી કોશેશ કીધી, પણ તેમાંબી તે ફાવ્યો નહિ ત્યારે અંતે જીવ લઇ પોતાનાં પાયતખ્ત તરફ નાઠો. **રૂસ્તમે** તેની પુઠ પકડી અને તેને પકડી પાડીને તેનાં ગળાંમાં કમંદ નાખી. પણ એજ વખતે **અફ્રાસિયાબ** કમંદ તોડાવીને નાઠો અને તેનો ઘણો ખજાનો અંને અસ્બાબ **રૂસ્તમ** તથા તેના મિત્રોના હાથમાં આવ્યો, જે ફતેહ બાબે તેઓએ પોતાના પાદશાહને જાણીતો કીધો.

ફિર્દુસીએ **કાઉસ**ને જીવતો રાખીને જે એક લાંબાં, રસીલાં, આંખમાંથી આંસુ ટપકાવનારાં દસ્તાનથી તેના લાંબા અમલનો ખાંચો પુરી આપ્યો છે તે તેના બેટા **સોહ્રાબ** સાથની તેની ખૂનખાર લડાઇની કહાણી છે. કહે છે કે એક દિને **રૂસ્તમ** તુરાનની પડોશમાં શેકારે ગયો હશે ત્યાં ગોરખરનો શેકાર કરી, તેના કવાબ અને ભુંજણ બનાવી તૃપ્ત થઇ, પોતાના લડાઇના ઘોડા રક્ષને છુટો મૂકી સુતો હતો એટલામાં કેટલાક તુરાનીઓ આવા સુંદર અસ્પને જોઇ વગર જાણવે તેને પકડી લઇ ગયા. **રૂસ્તમ** તેને ચોરાયલો જાણી પડોશનાં તુરાની શેહેર સમનગાન તરફ ચાલ્યો. તે નામે તેમજ કામે જાણીતો હતો માટે તેને આવતો જાણી ત્યાંનો રાજા પોતે તેને સામો લેવા આવ્યો, તેને પોતાના મેહલમાં નોતર્યો, તેના ઘોડા માટે શોધ કરાવી, અને **રૂસ્તમ**નો જીવ ખાણપાણ તથા ગાણતાણથી ખુશ કરી નાખ્યો. હવે આ રાજાની **તેહમીના** નામે એક ખુબસુરત બેટી હતી તે જેહાં પેહલવાનના પરાક્રમોથી તેના ઉપર ફિદા હતી, જે ઉપરથી **રૂસ્તમ**નાં તેણી સાથ લગ્ન થયાં. પણ આ બનાવ પછી ઝાઝા દિવસ **રૂસ્તમ**થી મદેશી મુલકમાં રહેવાય એમ નહિ હોવાથી, અને પોતાનો રક્ષ જે **તેહમીના**એ પોતેજ ચોરાવ્યો હતો તે પાછો મળવાથી તે ઇરાન તરફ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વિદાય થયો, પણ તે આગમજ તે પોતાની ઓરતને એક બાજુબંદ આપી એવું ફરમાવી ગયો કે જો ખોદા બેટીનો જન્મ આપે તો તેના બાલમાં અને બેટો આપે તો તેની બાજુએ તે બાંધવું, જેથી તે **નરીમાન**[૧]ના જેવો બાહદુર થશે.

નવ મહિને **તેહમીના**એ એક બેટાનો જન્મ આપ્યો, જે તેના પેહલવાન નેયાગાનોના જેવીજ સુરતનો હતો. તે એક મહિનાનો હતો ત્યારે એક વરસના જેવો ખિલ્યો હતો, અને નવ વરસનો થયો ત્યારે તેની બરાબરી તેના ગોઠિયાઓમાં કોઇ કરી શકતું ન હતું. સમનગાનના રાજાએ તેનું નામ **સોહરાબ** રાખ્યું, અને તેને લડાઇના હુનરોની તાલીમ અપાવી બાહદુર અને ખબરદાર કીધો. પોતાની માતા **તેહમીનાથી** તેણે ખબર મેળવી કે તે જેહાં પેહેલવાનનો બેટો હતો. આથી તે જવાન શાહજાદો ઘણી ઉલટમાં આવ્યો અને બાપને મળવા જવાને તૈયાર થયો. તેની માએ કોઇપણ જાતની ઉજડાઇ કરવાથી તેને ઘણો વાળ્યો, અને જેમ જેમ **રૂસ્તમ** તરફથી કીમતી ઝવેરાતોની ભેટ સોગાદો આવતી ગઇ તેમ તેમ **તેહમીના** પોતાનાં બાળકને તેના પિતા અને નેયાગાનોની બાજુના બળની તારીફો કરીને ઉસ્કેરતી ગઇ. તેણીએ અધીરા **રૂસ્તમ**ની પરપુછના જવાબમાં ફક્ત રમુજને ખાતર એવું કહેવાડયું હતું કે તેણીએ એક બેટીનો જન્મ આપ્યો હતો, જેથી **રૂસ્તમ**ને કેટલીક નિરાશી પેદા થઇ અને રફતે રફતે તે સમનગાનને વિસરી ગયો, તોપણ **તેહમીના**એ તેની ભૂલ ભાંગી તેને પોતાની તરફ ખેંચેલો રાખવાની કશી કાળજી કીધી નહિ. પણ તેથી ઉલટું તેણીએ **સોહરાબ**ને સખ્ત તાકીદ આપી કે "તું **રૂસ્તમ**નો બેટો છે એવું સૌની આગળ એકદમ જાહેર કરી દેવું નહિ, કેમકે તુરાનનો પાદશાહ **અફ્રાસયાબ** જાણશે તો તને મારી કનેથી લઇ મૂકી આપણ એઉને દુખી કરશે."

આના જવાબમાં **સોહરાબે** તો એકદમ પાદશાહ આગળ જઇ તેની સાથ લડાઇ કરવાનો, **કાઉસ**ને તખ્ત ઉપરથી ઉઠાડી મૂકવાનો, અને ઇરાન તથા તુરાનને જીતી **રૂસ્તમ**ને તે સર્વેનો માલેક કરવાનો પોતાનો ઠરાવ જાહેર કીધો. તે રક્ષથી ઉત્પન થયલા એક ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો અને **કાઉસ** સામે લડાઇ લઇ જવા તૈયાર થયો. **તેહમીના**એ ઘણો બળાપો કીધો, ઘણું રડી, ઘણું સમજાવ્યો, પણ **સોહરાબ** પોતાના વિચારથી ફર્યો નહિ. તેની તૈયારીઓની વાતો સાંભળી **અફ્રાસિયાબે** તેને પોતાનાં લશ્કરની સરદારી આપી, તથા તેની જોડે **હુમાન** અને **બારમાન** નામના સરદારોને આપ્યા. આ છેલા ધણીઓને **અફ્રાસિયાબ**નો એવો તાકીદનો હુકમ હતો કે તેઓએ બનતાં સુધી **રૂસ્તમ** અને **સોહરાબ**ને તેઓ વચેની મુલાકાતથી દૂરજ રાખવા, અને તેઓ એક બીજાને પિછાની શકેજ નહિ એમ કરવું. તેણે વળી ફરમાવ્યું કે **સોહરાબ**ને હાથ જો **રૂસ્તમ** માર્યો જાય તો પછી એ જવાનનો દગાથી જીવ લેવાનું કામ મુશ્કેલ નથી, માટે પ્રથમ તો તેઓને એકેક સામે ખૂનખાર લડાઇમાં ઉતારવાની પેરવી કરવી. ઇરાનનો લુમકો એકદમ ખાઇ જવા માટેનો **અફ્રાસિયાબ**નો આ સઘળો મનસુબો હતો, જે કેટલે દરજજે પાર પડયો તે આપણ જોઇશું.

બંને દેશોની સરહદ ઉપર એક ઇરાની કિલ્લો હતો, જેનો હાકમ બાહદુર **હજીર** **સોહરાબ**ને લડાઇ લાવતો જોઇ પ્રથમ સામો થયો, પણ તે **સોહરાબ**ના હાથ ઉપર શિકસ્ત પામી તેનો બંધવો થયો. આ ઉપરથી કિલ્લામાં શાહજાદા **ગુસ્તેહમની** બેટી **ગોર્દઆફરીદ** હાજર હતી તેણી **હજીર**નો કીનો લેવા માટે **સોહરાબ** સામે લડવા આવી, જે વેળા તેણીએ મર્દનો લેબાસ લીધો હતો. પણ **સોહરાબ**ના હાથ ઉપર માર ખાઇ તેણી ઘોડા ઉપરથી તુટી પડી, જે વેળા તેની કોલાહ ઉડી ગઇ અને તેણી એક અબળા છે એમ જાહેર થયું. તેણી

૧. ફિર્દુસી અહીં પાછો નરીમાનને યાદ કરે છે, જે તેનાજ મગજની કલ્પનાનો પેહલવાન જણાય છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કેદ પકડાઇ હતી માટે છુટવાનાં બહાનાં કહાડયાં, અને કિલ્લાનો સઘળો ખજાનો પોતાના હાથમાં છે તે **સોહરાબ**ને સ્વાધિન કરવાની લાલચ દેખાડી. જવાન **સોહરાબ** તેણી ઉપર ફિદા થયો, તેની બાહદુરીથી છક થયો, તેણીને કિલ્લામાં જવા દીધી, અને પછી ખજાનો લેવા તેની પુઠે ગયો. પણ રાત્રે છુપે રસ્તે ઇરાની લશ્કર કિલ્લો ખાલી કરી ગયલું હોવાથી બીજે દિને **સોહરાબ** બહુ નાસિપાસ થઇ ગયો.

ગાર્દઆફરીદ અને તેના સાથીઓએ પાયતખ્ત ખાતે જઇ પાદશાહને સર્વ વાતોથી જાણીતો કીધાથી તેણે લશ્કરી તૈયારીઓ કરાવી અને **રૂસ્તમ**ને બોલાવી મંગાવવા માટે **ગીવ**ને ખાસ સિસ્તાન મોકળ્યો. **રૂસ્તમ**ના પુછવાથી **ગીવે** કહ્યું કે ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવનાર જવાન **સામ** અને **નરીમાન**ના જેવો બાહદુર કહેવાય છે. **રૂસ્તમ**ને લાગ્યું કે આ તેનો પોતાનોજ બેટો તો ન હોય? પણ **તેહમીના**એ લખ્યું હતું કે તેણીએ તો એક બેટીને જન્મ આપ્યો હતો, માટે **રૂસ્તમ**ની ખાતરી થઇ કે આ જવાન ચહડાઇ લાવનાર કોઇ બીજોજ હોવો જાઇયે. તોપણ પોતાના બેટા વિષેનો વિચાર તેનાં મનમાંથી ગયો નહિ અને તે એટલો તો અંદેશામાં પડયો કે **ગીવે** અનેકવાર તાકીદ કર્યાં છતાં તેણે ઇરાન તરફની રાહ ધરવાની ઉતાવળ કીધીજ નહિ. એક હફતા સુધી તેણે પોતાના આ બંનેવી સાથ મોજ કીધી, અને પછી નવમે દિને રક્ષને દપટાવ્યો, જે વેળા તેનો ભાઇ **જવારેહ** જાબૂલી લશ્કર લઇ તેની પુઠે ચાલ્યો. પાદશાહ જે **રૂસ્તમ**ની બહુ વાટ જોતો હતો તે તેને મોડો આવેલો જોઇ ઘણો ગુસ્સે થયો અને કેટલાક **અપશબ્દ** ઓચર્યાં, જે ઉપરથી જેહાં પેહલવાનને એટલો બધો ક્રોધ ચહડયો કે તે દરબાર છોડીને ચાલી ગયો અને ઇરાન તરફથી લડવાને સાફ ના પાડી બેઠો. પણ **ગુદર્જ** અને બીજા પેહલવાનો જઇ તેને મનાવી લાવ્યા, પાદશાહે તેને પુરતું આદરમાન આપ્યું, અને સઘળી દુશ્મની દૂર થઇ ગઇ.

જ્યારે ઇરાની લશ્કર **સોહરાબ**ની મુકાબેલ જઇ ઉભું, ત્યારે રાતની વેળા **રૂસ્તમ** છુપે વેશે તુરાની છાવણીમાં ચાળામાળા જોવા ગયો. એ વેળા **સોહરાબ** દરબાર સમારીને શરાબ નોશ કરતો બેઠો હતો. **જીન્દેહ** નામે એક પેહલવાને **રૂસ્તમ**ને જોયો, જે તેને શત્રુ જાણી લાંબી ટુકી વાતો કરતો હતો એટલામાં આપણા પેહલવાને તેનો દમ બંધ કરી નાખ્યો. **સોહરાબ**ને પોતાની નજરે જોઇ તથા તેને લગતી સઘળી ખબર મેળવી **રૂસ્તમ** પાછો ફર્યો, અને પાદશાહ આગળ સર્વ વાતો કહી. તેણે કહી દીધું કે આ તુરાની જવાન મને તો **સામે સવાર** જેવોજ લાગે છે!

બીજે સહવારે **સોહરાબે** કિલ્લાને મથાળે **હજીર**ને લઇજઇ ઇરાની છાવણીમાંના ડેરા કોણ કોણના છે તે બાબે પરપુછ ચલાવી. તેણે કબૂલત આપી કે જો તું મને ખરેખરૂં કહેશે તો હું તને બંધમાંથી છુટો કરીશ. **હજીરે** સઘળા ડેરા બાબે ખરા ખોલાસા આપ્યા. તેણે કહ્યું કે હાથીઓવાળો ડેરો પાદશાહનો છે, તેની જમણી બાજુનો **તુસ**નો છે. કિર્મજી રંગનો **ગુદર્જ**નો છે, ઇત્યાદિ. પણ **રૂસ્તમ**ના ડેરાની વાત **હજીરે** છુપાવી. તે ડેરો લીલા રંગનો હતો, જેના ઉપરથી કાવાની ઝુંડો ઉડતો હતો. **સોહરાબે** જ્યારે આ ડેરા વિષે પુછયું ત્યારે તેને **રૂસ્તમ**ના દાખલ ઓળખાવવાનો **હજીર**નો જીવ ચાલ્યો નહિ. તે બિવો કે મબાદા **રૂસ્તમ**ને એકાએક જઇને આ પેહલવાન મારી નાખશે. એટલામાટે તેણે ખોટો જવાબ દીવો કે ઉપલો ડેરો **ખાકાને ચીન** તરફથી મદદે આવનાર સરદારનો છે. **સોહરાબ**ને તેની માએ આપેલી નિશાનીઓ ઉપરથી તો તેણે જાણ્યું કે આ ડેરો **રૂસ્તમ**નોજ હોવો જોઇયે. પણ **હજીરે** તેને સોગંદ ઉપર વાળ્યો તેથી નાચાર થયો. **રૂસ્તમ** અને તેના ડેરા વિશે જ્યારે પુછવામાં આવ્યું ત્યારેબી **હજીરે** જુઠું કહ્યું કે **તે** જાબુલસ્તાનથી હજી આવી પુગ્યોજ ન હતો. **સોહરાબ** બહુ દુઃખી થયો, કેમકે **હજીર**ને ફરી ફરીથી કાકલુદી કરવા છતાં તેણે ખરો પત્તો આપ્યો નહિ. **સોહરાબે** હવે તેનો જીવ લેવાની ધમકી આપી, તોપણ પોતે જીવ આપીને **રૂસ્તમ**ને બચાવવાના ઇરાદાથી **હજીરે** મોત પસંદ કીધું.

હવે લડાઇ શરૂ થઇ. **સોહરાબ** પ્રથમ પાદશાહના ડેરા તરફ ધસ્યો, અને તેની સાથેજ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લડવાની બએ વાર માગણી કીધી, અને જ્યારે પાદશાહ રજુ થયો નહિ ત્યારે તેને ઘણા અપમાનના સખુનો કહ્યા. પાદશાહની ફરમાશ છતાં રૂસ્તમે પહેલે દિને લડવાની નાખુશી દેખાડી, પણ બીજીવાર ઓજરખ્વાહી થવાથી તે સોહરાબની મુકાબેલ ગયો, અને બંને પોતપોતાનાં લશ્કરોથી થોડેક છેટે લડવા ચાલ્યા. સોહરાબે તેનો જાન લેવાની ધમકી આપી, જે ઉપરથી રૂસ્તમે પોતાનાં પરાક્રમો કહી દેખાડયાં, તોપણ કહ્યું કે "મને તારી ઉપર દયા છુટે છે. હું તને મારૂં નહિ. ચાલ આપણ છુટા પડિયે. તારા જેવા નવજવાનને લડાઇમાં મરવું જોઇતું નથી." આ ઉપરથી સોહરાબનાં દિલમાં કંઇક ઉમેદ પેદા થઇ. "તું ત્યારે રૂસ્તમ છે?" તેણે ઈંતેજારીથી પુછ્યું; પણ રૂસ્તમે એ સચાઇ કબૂલ રાખવાની નાપાડી. આ પછી બંને બાપ દીકરા એકેકથી અજાણ્યા રહીને પુષ્કળ લડયા. લડતાં લડતાં તેમના ભાલા, તલવાર, અને ગુર્જના કટકા થઇ ગયા. તેમનાં બખ્તરોના ચિરડાં ઉતર્યાં; તેમનાં હથિયારો મંડાઇ ગયાં; તેમનાં ઘોડાઓ થાકી ગયા; તેમનાં શરીરમાંથી લોહી ચાલ્યું; તેઓના તરસથી જીવ જવા લાગ્યા. થોડોવાર વિસામો લઇ તેઓએ તીરની લડાઇ ચલાવી, પછી તેઓ કુસ્તી રમ્યા; પણ એમાંનો એકે હાર્યો નહિ. અંતે સોહરાબે ગુર્જનો એક ફટકો રૂસ્તમનાં માથાં ઉપર એવા જોશથી લગાવ્યો કે જેહાંપેહલવાનની ખાતરી કરી આપી.

રાત્રે બંને પક્ષવાળા એકેકનાં બળની બાહદુરી માટે પોતપોતાની દરબારોમાં વખાણ કરવા લાગ્યા. સોહરાબને લાગ્યું કે આ તેનો બાપ પોતેજ છે, પણ તુરાની સપેહસાલાર હુમાને એ વાતની સચાઇ કબૂલ રાખવાની નાપાડી. બીજે દિને લડાઇમાં ઉતર્યા આગમજ સોહરાબે રૂસ્તમને જોતાંજ તેના ઉપર મેહર છુટી. આજે તેણે સૂચવ્યું કે તેઓ બંનેએ લડાઇ નહિ કરતાં સુલેહમાં રહી બીજાઓની લડાઇ જોવી. તેણે રૂસ્તમનું નામ જાણવાની વિનંતી કીધી અને તેના ઉપર પોતાનાં દિલમાં છુટતી માયાની વાત કહી. પણ આ નરમાશ ભરેલા સખુનોથી રૂસ્તમ ઉપર લડાઇ કરવાની અસર થઇ. તેઓ પાછા મસ્ત સિંહોની પેઠે લડયા, જેમાં રૂસ્તમ હેઠો પડતાંજ સોહરાબે ખંજર કહાડી તેનો જીવ લેવા માંગ્યો. પણ રૂસ્તમે ત્રીજી વારની લડાઇમાંજ ખંજર કહાડવાનો ધારો છે એમ કહી પોતાનો જાન બચાવી લીધો, જે મેહરબાનગીને માટે સોહરાબને હુમાનનો ઠપકો સાંભળવો પડયો.

ત્રીજે દિવસની લડાઇમાં મામલો ઉલટાઇ ગયો. સોહરાબ રૂસ્તમના હાથ ઉપર નીચો પડયો, જેણે ઝટ ખંજર ભોકી દીધું. હવે સઘળો ભેદ જાહેર થયો. મરતાં સોહરાબે રૂસ્તમને પોતાનો પિતા જાહેર કીધો, બાજુબંદ દેખાડયું અને તેહમીનાની યાદ આપી. આ જોતાં અને સાંભળતાંજ રૂસ્તમની આંખે ચિત્રી આવી. તેણે લોહીને બદલે આંસુની રેલ ચલાવી. તેણે આપઘાતની તજવીજ કીધી. પણ સોહરાબે તેને એ કામથી વાળ્યો. રક્ષને છુટો જોઇ ઇરાની સરદારો રૂસ્તમ આગળ દોડી આવ્યા, તેઓએ સઘળી બિના એક સપાટામાં જાણી લીધી, અને પાદશાહ કને મરણ તોલ ઘાયલ થયલાઓને સજીવન કરે એવી દવા હતી તેની માગણી કીધી. પણ એકતો પોતાને રૂસ્તમ ઉપર ક્રોધ હતો તેથી, અને બીજું તો સોહરાબ પોતાનો જીવ લઇ તખ્ત લઇ મૂકવાની સરકશી કરતો આવ્યો હતો તેનાં અપમાન ભરેલાં વચનો પોતાના કાનમાં હજી વાગતાં હતાં તેથી પાદશાહે પેલા મરતા તુરાનીને રૂસ્તમનો બેટો પિછાનવા છતાંબી દવા આપવાના અખાડા કીધા; અને રૂસ્તમ પોતે કાકલુદી કરી તે મેળવે તે આગમજ તો સોહરાબે પ્રાણ છોડયો. રૂસ્તમે પોતાનું સર્વસ્વ બાળી નાખ્યું, તુરાનીઓને તેમને વતન વગર હરકતે પાછા ફરવા દીધા, સોહરાબની લાશને સીસ્તાન લઈ ચાલ્યા અને તુરાનીઓ સામે ફરીને કમર નહિ બાંધવાના રૂસ્તમે કસમ લીધા. બીજા હાથ ઉપર તેહમીનાને તેના બેટાનાં અકાળ મોતની ખબર થઇ ત્યારે તેણી બળી મરવાને તૈયાર થઇ, પણ તેમાંથી તેણીને બચાવી લીધી, ત્યારે પોતાના લાંબા કાળા કેશનો નાશ કરીને તથા પોતાનો ચેહરો બદશીકલ બનાવીને પછી ગમમાં એક વરસ ગુજારી તે દુખી માતા મરણ પામી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૮.

કએ સિયાવશ.

નામ—અવ૦ : કવિ સ્યાવર્ષન્—સ્યાવર્ષાન. પેહે૦ : સિયાવખ્ષ. ફાર્સી : કએ સિયાવશ.

૧—સિયાવશને પાદશાહી ભોગવી ગયલો ગણવાના સબબો—તેના ભલા ગુણો—તેની માની કહાણી—શાહજાદાની તનમનની કેળવણી—રાણી સુદબેહનો ફરેબ—આતશની ચેહમાંથી સિયાવશનું પસાર થવું—ઈરાન ઉપર તુરાની ચહડાઈ—સિયાવશની લડાઈમાં બાહદુરી—અફ્રાસિયાબનો દેહશતનાક સ્વપ્નો—સુલેહના કોલકરાર—તે બાબે ઈરાની દરબારની નુકતેચીની—તુરાની દરબારનું તેને નોત્રું.

૨—અફ્રાસિયાબ તરફનું આદરમાન—ગુલશેહેર અને ફરંગીજ સાથ સિયાવશની શાદી—ખોતનની પાદશાહી દરમયાન તેના સુધારા—સિયાવશે રાજતાજ તજી દેવા બાબે ઈરાનમાં ગમખારી—કર્શીવજનાં કારસ્તાન—અફ્રાસિયાબનો સિયાવશ ઉપર ગુસ્સો—કાચા કાનની ખરાબી—સિયાવશનું ખૂન—ઈરાનનાં તખ્ત ઉપર આવનારાઓ બાબે ગુચવાડો.

ફસલ ૧—"ખુબસુરત" અને "બેગુનાહ."

પાદશાહ **કાઉસ**ની ૧૫૦ વરસની લાંબી પાદશાહીની મુદતમાં તેના ત્રણ ભાઇઓના અમલની મુદત જેમ શાહનામામાં ઘુસી ગયલી જણાય છે તેમ એક ચોથા પાદશાહના અમલનો પણ તેમાં સમાસ થયલો લાગે છે, અને તે તેના બેટા પાદશાહ **સિયાવશ**નો જાણવાજોગ અમલ છે. જેમ **ફરેદુન**ને તેના બેટા **ઇરજ**નાં ખૂનનો કીનો લેવાયા સુધી જીવતો રાખવાનું **ફિર્દુસી**એ લાયક જોયું છે તેમજ **કાઉસ**ને પણ તેણે તેના બેટા **સિયાવશ**નાં ખૂનનો કીનો લેવા સુધી જીવતો રાખેલો જણાય છે. હવે તે કીનો લેવાય ત્યાંસુધીમાં ઘણા બનાવો બની જાય છે અને ઘણાં વરસો ગુજરી જાય છે, માટે તે સર્વ બનાવો **કાઉસ**ના અમલમાંજ બનતા અને તે સર્વ વરસો **કાઉસ**ના પોતાનાજ અમલનાં દેખાડયા વિના કીનાની વાર્તાને રસ મળે એમ નથી. પણ અમે ઉપર ખુદ અવસ્તાવાણીને આધારે સિદ્ધ કીધું છે કે જેમ તેના ત્રણ ભાઇઓ **અર્ષન, પિસનંઘ** અને **બ્યાર્ષાન** પાદશાહી કરી ગયલા હોવા જોઇયે, તેમ તેજ દલીલો ઉપરથી આબાદ સિદ્ધ થાય છે કે **કવિ સ્યાવર્ષાન** પણ રાજ્ય ભોગવી ગયો છે. તેણે રાજ્ય ભોગવ્યું હશે તેથીજ તેને 'કવિ'ને નામે અવસ્તામાં ઓળખાવ્યો છે. વળી તેને પેલુંજ આકાશી નૂર મળેલું છે કે જે પેશદાદ **હુશંગ** અને વળી **જમશેદ** અને **ફરેદુન**ને મળ્યું હતું. આ નૂર તે પાદશાહી નિશાન છે. કેટલાક પાદશાહો જેવા કે **મિનોચેહેર** અને **નોદર** વગેરેને આ નૂર મળવાની વાત અવસ્તા ઉપરથી જણાતી નથી, અને તેથી બુન્દેહેશમાં પણ તે બાબે કશું જણાવ્યું નથી. **મિનોચેહેર**ને બુન્દેહેશે પાદશાહ ગણ્યો છે, પણ અવસ્તામાં તે નૂર મેળવનાર પાદશાહ દાખલ જણાતો નથી. જોકે શાહનામું અને બુન્દેહેશ તેને પાદશાહ ગણેછે, પણ અવસ્તાએ જેને પાદશાહી ખાનદાનનો અને પાદશાહી નૂર સાથનો જાહેર કીધો છે તેને આ બંને નામીચા દફતરોએ તદન વિસારી મેલેલો છે, એ અજાયબ જેવું છે. પણ એક તવારીખનવેશ દાખલ અમને ચોકસ જણાય છે કે **સિયાવશ** પાદશાહી અમલ ભોગવી ગયલોજ એક કેયાની શાહજાદો અને નૂરમંદ પાદશાહ હતો. માટે અમોતો તેને પાદશાહ ગણીનેજ આ દફતરમાં તેનાં પરાક્રમોની નોંધ લઇયે છિયે, અને તેને તેના બાપની હયાતીમાં મરણ પામેલો નહિ પણ **કાઉસ**ની હયાતી પછી ઇરાનમાં રાજ્ય ભોગવી ગયલો ધારિયે છિયે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સિયાવશ કાઉસનો બેટો હતો. અવસ્તા[1] મુજબ તે "ખુબસુર્ત ચેહરાનો" હતો, અને વળી ઇશારો કીધો છે કે તે "બેગુનાહ" હતો. આ ઇશારો તુરાની પાદશાહ **અફ્રાસિયાબે** તેના ઉપર તોહમત મૂકી તેનો જીવ લીધો તે માટે કરેલો મનાય છે, પણ આગળજતાં આપણ જોઇશું કે **સિયાવશને** "નિર્દોષ" કહેવાનો આ ઇશારો એક જુદાજ સબબ માટે પણ હોય. એક પેહલવી પુસ્તકમાં[2] તેને "આઝાદેહ" યાને "પવિત્ર" કહ્યો છે. એ ઇશારો તુરાની પાદશાહનાં કોઇ તોહમત સાથ તાલુકો રાખતો નથી. એક બીજાં પેહલવી દફ્તર[3]માં **સિયાવશને કાઉસ**ને પેટે અવતરેલો એક "ભલો" બેટો કહ્યો છે. હવે અવસ્તા અને પેહલવી પુસ્તકોનાં આ સર્વ ગુણવાચક વિશેષણો સામટાં લઇશું તો જણાશે કે આ શાહજાદો ખુબસુર્ત નિર્દોષ, પવિત્ર અને ભલો હતો, એમ જાહેર કરવા માટેનો કોઇ સબબ હોવો જોઇયે. તે સબબ **ફિર્દુસી**નાં શાહનામા ઉપરથી પુરેપુરો ખુલ્લા આકારમાં મળી આવે છે, અને તે ઉપરથી આબાદ સાબેત થાય છે કે **સિયાવશને** બેગુનાહ અને પવિત્ર ગણવાનું કારણ કેવળ ખરૂં હતું. પણ એ કારણ લખવા આગમજ શાહનામા ઉપરથી **સિયાવશ**ની તવારીખ આપણ ટુકમાં જોઇ જઇશું.

એક દિને મરધા બોલતાંજ શાહજાદો **તુસ**, **ગુદર્જ** અને તેના બેટા **ગીવ** સાથ શેકારે નિકળ્યો. તેઓ પોતાના નાના રસાલા સાથ જીહુન નદીની ઇરાન તરફની પારેનાં જંગલોમાં શિકારની પુઠે દોડતા અને મજાહ મેળવતા હતા એટલામાં એક અતિ રૂપાળી નવજવાન કન્યા તેમના દિઠામાં આવી. તેણીને નરમાશથી પુછતાં તેણે ખેલાસો કીધો કે તે એક તુરાની શાહજાદી છે, પણ બાપના જુલ્માતથી નાસીને જીહુન નદી પસાર કરી ઇરાન સરજમીનમાં આશ્રો શોધવા આવી છે. ઘોડો થાકી જવાથી તેણી પગે ચાલતી હતી. તેણી **ફરેદુન**ની ઓલાદથી ઉતરેલા તુરાની શાહજાદા **શીવર**ની બેટી હતી, જે તેણીને તુરાનના પાદશાહ સાથ પરણાવવા માંગતો હતો, પણ તેના કદરૂપા ચેહરા અને પાજી સ્વભાવને લીધે તેણી તેની રાણી થવાની સઘળી લાલચો પડતી નાખીને નાસી આવી હતી. પણ એકવાર તેણીને ઘર છોડી ગયલી જાણીને તેના બાપનો ગુસ્સો નરમ પડશે અને તે તેણીની શોધમાં માણસો મોકલાવી તેને પાછી બોલાવશે, માટે હવે તેણીએ આગળ નહિ વધતાં તે જંગલમાંજ થોભવાનો વિચાર જણાવ્યો, **તુસ** તેમજ **ગીવ** આ શાહજાદીને પરણવાને તૈયાર થયા, પણ તેમનો ઝગડો જ્યારે પાદશાહ **કાઉસ** આગળ ગયો ત્યારે તેણે કજીઓ ભાંજવા માટે તે શાહજાદી સાથ પોતેજ શાદી કીધી! તે આગમજ તેણે પુરતી તલાશ કરીને ખાતરી કરી લીધી હતી કે તેણી **ફરેદુન**ની ઓલાદની અને એક શાહજાદીજ હતી.

આ બાનુ, જેનું નામ જાહેર થયું નથી, તેણીને પેટે જે ફર્જંદ અવતર્યો તે **સિયાવશ** હતો. શાહજાદો ઘણો દાના અને નીતિવાન નિવડશે એવી સેતારેશનાસોએ આગાહી વર્તવાથી પાદશાહે તેને દરેક રીતની યોગ્ય તરબિયત આપવાનું કામ જેહાં પેહલવાન **રૂસ્તમ**ને સોંપ્યું, જે ખુશી થઇને **સિયાવશને** જાબૂલ લઇ ગયો. ઘોડસ્વારી, તીરંદાજી, શિકારબાજી, તાજીમતવાજો, ચિત્તા સાથની જંગ, અને એવા બીજા સર્વ ઉંચા તથા પાદશાહને છાજતા હુંનરોની સખ્ત તાલીમ તેને આપવામાં આવી, અને તનની આ સર્વ તબિયતમાં તે એટલો બધો કુશળ થયો કે જ્યારે **સિયાવશે** કેટલીક મુદત પછી પોતાના પિતાને મળવા જવાની ખુશી દેખાડી ત્યારે **રૂસ્તમ** પોતે તેને મૂકવા માટે પાયતખ્ત સુધી ગયો. **મિરખુંદ** મુજબ હામાવરાન ખાતેથી પાછો ફરી ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર પાછો ઠરીઠામ થયા પછી પાદશાહે પોતાના બેટાને જોવાની ખાહેશ કરી તેને સિસ્તાનથી બોલાવી મંગાવ્યો હતો. **કાઉસ**ની ખુશહાલીનો પાર રહ્યો નહિ. હવે તેણે પોતાના આ શાહજાદાને ૭ વરસ સુધી

૧ આફ્રીને પેગામ્બર જરતોશ્ત.
૨ દાદેસ્તાને દીની.
૩ મીનો ખેર્દ.

મનની કેળવણી આપવા માટે નામીચા ઉસ્તાદો રાખ્યા. એ મુદત પછી શાહજાદાની કેળવણી પુરી થઇ અને હવે તેનો અભ્યાસ બંધ થયો.

હવે તે જવાનીમાં આવ્યો. તે જાતે ચંચલ અને ખુબસુર્ત હતો. તેને એક રોજે પોતાના બાપની જોડમાં બેઠેલો જોઇને તેની સાવકી મા તે હામાવરાનના રાજાની બેટી **સુદાબેહ** તેના ઉપર ફિદા થઇ. તેણીએ **સિયાવશને** પરણાવવાની પાદશાહ આગળ દરખાસ્ત મૂકી, અને તેને ગમે તેવી સાહેલીને ઓરતોનાં દિવાનખાનામાં આવીને પસંદ કરવા મોકલવાની અરજ કીધી. પાદશાહે આ વાત પસંદ કીધી; **સિયાવશ** શરમાયો, પણ અંતે તેને જનાનખાનાંમાં જવાની ફરજ પડી. આ ફરજથી તે દિલગીર થયો નહિ, તો જોકે આ તેને માટે રચાયલાં કાવત્રાંનો તે જલદીથી ભોગ થઇ પડયો. બીજી વારની મુલાકાતમાં **સુદાબેહે** પોતાની પાપી મોહબતનો ખુલ્લો એકરાર કીધો, પણ **સિયાવશે** તેણીના સપાટામાંથી છુટવા તેને રાજી રાખવા માટે તેણીની એક નજદીકની ખેશી સાથ[1] પોતાની શાદી કરવાની ખુશી દેખાડી, જે ઉપરથી રાજી થઇ **સુદાબેહે** પોતેજ એ ખુશખબરથી પાદશાહને વાકેફ કીધો, અને આ પસંદગીથી **કાઉસ** પોતેબી મગ્ન થયો. પણ આ સઘળું છતાં **સુદાબેહનો** પ્યાર **સિયાવશ** ઉપરજ હતો. તેણીએ એક ત્રીજી મરતબે શાહજાદાને ફરેબથી પકડયો, અને **કાઉસનાં** મરણ પછી પોતે તેની રાણી થવાની માંગણી કીધી. **સિયાવશે** પોતાના બાપ તરફ બેવફા થઇ આમ કરવાની અથવા એવા પાપી પ્યારનો વિચાર પણ મનમાં લાવવાની સાફ ના પાડી, ગુસ્સા તથા ધિકાર સાથ ચાલી ગયો.

પ્યારમાં નિરાશ થયલી હલકી ઓરત એક ખૂની વાઘણ કરતાં પણ વિક્રાળ હોય છે. **સુદાબેહનો** શાહજાદા ઉપરનો પ્યાર હવે કેવળ ધિકારમાં બદલાઇ ગયો. તેણીએ કપડાં ચાક કરી, બાલ પીંખી, ચેહરો બદશિકલ બનાવી, બૂમો પાડી, શાહજાદા ઉપર પોતાની પાક દામાન ઉપર હુમલો કરવાનું છડેચોક તોહમત મૂકયું. **કાઉસને** આ વાત પ્રથમ ખરી લાગી નહિ. **સિયાવશનાં** કપડાં તપાસી જોતાં તેને તે ગુલાબ જળથી મઘમઘતાં જણાયાં. બીજા હાથ ઉપર **સુદાબેહનાં** કપડાંમાંથી કસ્તુરી અને શરાબનો વાસ નિકળ્યો. પાદશાહની ખાતરી થઇ કે રાણી જુઠી છે, અને તેણે શાહજાદા ઉપર ખોટું તોહમત ઉભું કીધું છે. તેણે તેણીનો જાન લેવાનો ઠરાવ કીધો, પણ ગુસ્સો નરમ પડતાંજ તે એ વાત ભૂલી ગયો, તેણીની તકસીર માફ કીધી અને સઘળી બિના વિસરી જવા ફરમાવ્યું. પણ આ સઘળી મેહરબાની છતાં **સુદાબેહે** પોતાના નિર્દોષપણાં અને **સિયાવશના** વાંકની વાત પાદશાહના કાન ઉપર ચાલુ આણયા કીધી અને તેને સજા થાય નહિ ત્યાંસુધી પોતે શાંત થવાની નાપાડી. પણ **કાઉસે** ડહાપણ ખર્ચીને તેના સખુનો ઉપર ધ્યાન આપ્યુંજ નહિ.

તોપણ જ્યારે વખ્તેવખ્ત આ ઓરતે કંટાળો આપી તેનું સર્વ સુખ અને શાંતિ લૂટવાનું જારી રાખ્યું, ત્યારે તે જમાનાને અનુસરીને પોતાના શાહજાદાનું નિર્દોષપણું સાબેત થયલું જોવાની આતુરતાથી **કાઉસે** ફરમાવ્યું કે શાહજાદાએ આતશની ચેહમાંથી પસાર થઇ પોતાને બેગુનાહ સાબેત કરી આપવો. આ હુકમ આપ્યો તો ખરો, પણ પાદશાહનું દિલ તેને બહુ ડંખવા લાગ્યું. મેદાનમાં એક મોટી ચિતા સળગી, અને એક કાળા ઘોડા ઉપર સવાર થઇને **સિયાવશ** ધકધકતા આતશ તરફ ધસ્યો. તેણે પ્રથમ પોતાના પિતાને બેફિકર રહેવા કહ્યું, અને પછી પોતાના પેદા કરનાર પરમેશ્વરને યાદ કરી તેની મદદ આ મુશ્કેલીના વખતમાં માંગી. **કાઉસ** પેલી ચેહ જોઇને બેહોશ થઇ પડયો. પાપી

૧. ફિર્દુસી મુજબ તો સુદાબેહની પોતાનીજ બેટી, જે શાહજાદાની પોતાનીજ બહેન થાય! આમ કદી બને નહિ. ફિર્દુસીએ જેમ દુરના ખેશીઓને બાપ બેટાના જેટલી નજદીકની ખેશાવંદીમાં લાવી મૂકવાના અનેક દાખલાઓ છે, તેમ તેણે સિયાવશની પસંદ કીધેલી નાજનીનને સુદાબેહનીજ બેટી ઠોકી બેસાડી હોય તો નવાઇ નથી. આ બાઇ કોઇ તેણીની સગી હોવી જોઇયે.

સુદાબેહ પણ પોતાના પ્યારાને નાહક બળી મરવા જતો જોઇ પોતેબી તેની જોડેજ તેજ આતશમાં જીવ આપવાને એકવાર તૈયાર થઇ. તેણીએ પોતે પણ આતશમાંથી પસાર થઇ પોતાની દામાન પવિત્ર સાબેત કરવી હતી, પણ પોતે પાપી હતી તેથી તેમ કરવાની તેની છાતી ચાલી નહિ.

પણ સાચને આંચ હોતી નથી. સોનેરી કોલાહ અને સફેદ લેબાસ પહેરેલો ફરેશ્તાઇ ખસલતનો **સિયાવશ** ચેહમાંથી સહી સલામત પસાર થઇ હસતે મુખડે બહાર નિકળ્યો ! આથી સર્વ કોઇનાં મોહ હસતાં થયાં. ખુશહાલીના જબરદસ્ત પોકાર ઉઠયા. પાદશાહ બેહોશીમાંથી સુદ્ધિમાં આવ્યો, અને પોતાની આગળ બેટાને જોઇને ખોદાતાલાના હજારો શુક્ર કરવા લાગ્યો. તેની પછી ખાતરી થઇ કે તેનો જીવ લેવાનુંજ આ ચોકઠું રચાયું હતું. **સિયાવશને** અવસ્તામાં "બેગુનાહ" કહ્યો છે તે આ બનાવ ઉપરથીજ હોવું જોઇયે. પાદશાહે હવે **સુદાબેહનો** જીવ લેવાનો કસ્દ કીધો, પણ પેલા "ખુબસુરત" અને "નિર્દોષ," તથા "પવિત્ર" અને "ભલા" **સિયાવશેજ** વચે પડીને તેણીને બચાવી લીધી ! એ રીતે એક પાપી સ્ત્રીનો જીવ બચ્યો, પણ હવે તેણીની ફજેતી એટલી બધી થઇ ચૂકી હતી કે **સિયાવશને** મેહલમાં વસતો તે નિમકહરામ સ્ત્રી જોઇ શકતી ન હતી.

અગરજો **સિયાવશે** ઇરાનમાં રાજ્ય ચલાવવાનું ચોકસ ઠરે તો આ વખ્તથી તેનો તે અમલ શરૂ થવો જોઇયે. પાદશાહે પોતે ખોદાની ઇબાદતમાં મશગુલ થઇ રાજનો તમામ વહિવટ પોતાના આ બેટાને હવાલે કીધો હોય, અથવા **કએ કાઉસનાં** મરણ બાદ **સિયાવશ** પાદશાહ થયો હોય. નાપાક **સુદાબેહ** એ જવાનને ઇરાનમાંથી દૂર થયલો જોવા માંગતી હતી, પણ **કાઉસ** પોતાના આ ફર્જંદને હવે પોતાની નજદીકથી દૂર કરવાને ખુશી હતોજ નહિ. **સુદાબેહનું** કપટ તે હવે જોઇ ચૂકયો હતો. પણ એટલામાં એક અગત્યનો બનાવ બન્યો. **ફિર્દુસી** મુજબ **અફ્રાસિયાબ** એકાએક ઇરાન ઉપર ચહડાઇ લાવ્યો અને નવો પાદશાહ પોતેજ તેની સામે લડવા જવાને તૈયાર થયો. હવે આપણુ આગળ જોઇ ચૂક્યા છિયે કે જયારેબી ઇરાનમાં કંઇ ગડબડ હોય ત્યારેજ તુરાનીઓને ચહડાઇની તક મળતી હતી. પણ આ વખ્તે તેવી કશી ગડબડ તો હતીજ નહિ, અને તુરાનીઓની વખ્તેવખ્તની શિકસ્ત પછી **અફ્રાસિયાબના** પગમાં એટલું કુવત તો આવ્યુંજ ન હતું કે જેથી મુસ્તાક થઇ તે ઇરાન લડવાને પાછો આવે. તોપણ તે લડવા આવ્યો હતો એ વાત તો તવારીખો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે, માટે આ તુરાની પાદશાહને તે માટેની નવી તક શી મળી હતી તે તપાસવી જોઇયે છે. **ફિર્દુસી** અથવા બીજા તવારીખનવેશો જણાવતા નથી, પણ અમને લાગે છે કે આજ વખ્તે પાદશાહ **કાઉસનું** મરણ નિપજેલું હોવું જોઇયે, અને તેનાં તખ્ત ઉપર એજ વેળા શાહજાદો **સિયાવશ** બેસવો જોઇયે, જેને નાદાન અને બેખબર સમજીનેજ **અફ્રાસિયાબે** એકવાર ફરીને ઇરાન જીતવાનો કસ્દ કીધેલો હોવો જોઇયે. અગર જો તેમ નહિ હોય તો **અફ્રાસિયાબ** એકાએક લડાઇ લાવે તેનો સબબ સમજ પડતો નથી. બીજા હાથ ઉપર વળી **કાઉસ** આ વખ્તે જીવતો હોય અને પોતાની જઇફીમાં તુરાનીઓ સામે પોતે જાતે લડવા જાય એ વાતબી અકલથી ઉલટી લાગે છે. તે જવાનીમાં ઘણી લડાઇઓ લઢયો હતો, પણ જઇફીમાં **સોહરાબ** જેવા એક નાનકડા તુરાની સરદારે ખુદ **કાઉસને** પોતાનો હમનબર્દ માંગ્યો ત્યારે એ પાદશાહ તેની સામે લડવા જવાને અશકત હતો, તો હાલ **અફ્રાસિયાબ** સામે છેક જીહુન સુધી લશ્કર લઇ લડવા જવાની સખ્તી અને મુસીબત તે પોતાનાં ઘડપણમાં ખેંચી લે એ કેવળ અશકય છે. આ સઘળા સબબો ઉપરથી અમને તો એમજ લાગે છે કે આ વખ્તે **કાઉસ** મરણ પામ્યો હતો, અને તખ્ત **સિયાવશ** જેવા જવાન પાદશાહના હાથમાં છે માટે ઇરાન સહેલથી જીતી લેવાશે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એવો ગર્વિષ્ટ વિચાર કરીનેજ તુરાનીઓ નવી ચહડાઇ લાવેલા હતા.

શત્રુઓની આ ચહડાઇને ટુંકેથી તોડવા અને તેમને પોતાનો દસ્ત દેખાડવા. માટે નવા પાદશાહ **સિયાવશેજ** તેઓ સામે લડવા જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે છેક બલ્ખ સુધી જઇ શત્રુઓને જેર કરવાનો ઠરાવ કીધો, અને ખજાનાના દરવાજા ખોલીને ૨૪૦૦૦ માણસોનું એક ચુનંદું લશ્કર જમા કીધું, તથા એક મહિનાની મુદતમાં તો સઘળી તૈયારીઓ સંપૂર્ણ કરીને ઇરાની સિપાહોએ બલ્ખની રાહ ધરી, જ્યાંથી દુશ્મનો ઉપર હલ્લો કરવામાં આવનાર હતો. બીજા હાથ ઉપર બલ્ખ ખાતે આવી પડેલી તુરાની ફોજોમાં **અફ્રાસિયાબ**નો ભાઇ **ગર્સીવજ**, જે બલ્ધરનો હાકમ હતો, તેણેબી પોતાનું લશ્કર જમા કીધું, અને તે તથા સરદાર **બારમાન** બલ્ખના કિલ્લા ઉપર ધુજારો લાવ્યા; પણ ત્રણ દિવસો સુધી તેઓ ઇરાનીઓ સાથ લડાઇ ચલાવી, શિકસ્ત ખાઇને એ કિલ્લો છોડી ગયા.

આ ખબર તુરાની પાદશાહને પડી ત્યારે તે બહુ ગભરાયો. તેને વધારે ગભરાવનારા સ્વપ્ના આવ્યા હતા. સર્પોથી ઉભાઇ જતાં એક જંગલ માં તેનો તંબુ વંટોળિયાથી ઉખડી ગયો, તેના ઝુંડા માટીમાં રગડોળાયા, આસપાસ લોહીની નીકો ચાલી, આખું તુરાની લશ્કર તેની નજર આગળ કપાઇ ગયું, તે પોતે કેદ પકડાયો, અને એક ૧૪ વરસના બાહદુર જવાને તેનાં પેટમાં ખંજર ભોકી દઇ તેનો જીવ લેવા માંગ્યો, જે ઉપરથી તેનાથી રડાઇ પડાયું, અને આ રડવાના પોકારથી **અફ્રાસિયાબ** જાગી ઉઠયો. એવો ભયંકર ખ્વાબ તેણે જોયો હતો. એટલામાં **ગર્સીવજ** શિકસ્તના સમાચાર લઇ આવ્યો, જેણે ઉપલા ત્રાસદાયક સ્વપ્નાની મતલબ ધણીબી ઉલટાવી નાખવા માંગી, પણ પાદશાહને શાંતિ મળી નહિ. પાદશાહી સેતારેશનાસોને પણ આ ખ્વાબની ખરી તાસીર કહેતાં આંચકી લાગી, પણ અંતે તેઓએ એવો ખોલાસો કીધો કે **સિયાવશ** સામે પાદશાહ લડવા જશે તો સઘળી તુરાની ફોજે નાશ પામવાની, અને એકબારગી તે ઇરાની સપેહસાલાર લડાઇમાં માર્યો જશે તોપણ તુરાની તાજ અને તખ્ત કંઇ સાબેત રહેવાનું નથીજ. આ ખોલાસા ઉપરથી **અફ્રાસિયાબ**ને એટલોજ દિલાસો મળ્યો કે જો તે **સિયાવશ** સામે લડવા નહિ જાય તો તેનાં રાજયનો નાશ નહિ થાય. એટલામાટે તેણે **ગર્સીવજ**ને તે જવાન પાદશાહ કને કીમતી ભેટ સોગાદો સાથ મોકલ્યો અને એક નામું લખીને લડાઇ બંધ પાડવાની અરજ ગુજારી.

પેલી તરફથી **સિયાવશ** તો બલ્ખ ખાતેથી શત્રુઓને મારી કહાડ્યા પછી જીહુન પસાર કરી તેમની પુઠ પકડવાને તૈયાર થયો, પણ ઇરાની સપેહસાલારોએ તેને આ કામથી અટકાવ્યો, અને તે બલ્ખ ખાતેજ થોભ્યો. એટલામાં **ગર્સીવજ અફ્રાસિયાબ**નું નામું તથા ભેટ સોગાદ લઇને આવ્યો. પાદશાહે તેને લાયક આવકાર દીધો, અને પછી ઇરાની દલેરોની એક છુપી મજલેસ બોલાવીને તકરાર ચલાવતાં એવું શેવટ આવ્યું કે અગરજો તુરાનીઓ સુલેહ પસંદ કરતા હોય તો તેઓએ નીચલી શરતો કબૂલ રાખવીઃ—

૧ લું—૧૦૦ દલેર તુરાનીઓને ભવિષ્યમાં ચહડાઇ નહિ લાવવા માટે સાનમાં આપવા.

૨ જું—તુરાનીઓએ અત્યાર સુધીમાં ઇરાની સરહદ ઉપરના જેજે પ્રાંતોનો કબ્જો લીધો હોય તે પાછા આપી દેવા.

આ શરતો **અફ્રાસિયાબે** એકદમ કબૂલ રાખી, અને એકશો ચુનંદા સવારો જોડે બોખારા, સમરકંદ, હજ અને પંજાબના મુલકો **કએ સિયાવશ**ને સ્વાધિન કરી દેવામાં આવ્યા. પણ **ફિર્દુસી** કહે છે કે આ ગોઠવણ ઇરાનમાં પસંદ આવી નહિ. તે **કાઉસ**ને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પાછો યાદ કરે છે અને લખે છે કે તેણે પોતાના બેટા ઉપર એવી મતલબનું ફરમાન મોકળાવ્યું કે "**અફ્રાસિયાબે** સાનમાં આપેલા તુરાનીઓને બેડી પોઇ મારી તરફ મોકળી દેવા, તેની ભેટ પાછી વાળવી, અને તારૂં લશ્કર તુરાનમાં ચહડાવી લઇ જવું, પણ જો આમ તારાથી નહિ બનતું હોય તો **તુસને** ઝુંડા, ખજાના અને લશ્કરનો સર્વ કબ્જો હવાલે કરી તારે એકદમ ઇરાન નિકળી આવવું."

આ હુકમ કોણે મોકલ્યો હતો તે જણાતું નથી. **કાઉસ** તો એ વેળા જીવતો હતો નહિ, માટે કદાચ તેના ભાઇઓએ પોતાના જવાન ભત્રીજાની કરેલી શરતો મનગમતી ધારી નહિ હોય, અને તેથી તેઓએજ શાહજાદા **તુસને** **સિયાવશની** જગા ઉપર નવેસરથી લડાઇ ચલાવવા માટે મોકલ્યો હોય, અને પાદશાહને પાછો ઇરાન તેડી લેવા માંગ્યો હોય. પણ **સિયાવશ** ભલો અને પવિત્ર હતો, માટે તે સાચો અને વચનપાળક હતો. તે શત્રુને પોતાનો બોલ આપી ચૂક્યો હતો; તે તેની સાથ સુલેહ કરી ચૂક્યો હતો; માટે તે સખુનથી ફરવાની તેણે સાફ ના પાડી, અને ઇરાન પાછો ફરવાનુંબી તેણે દરૂસ્ત ધાર્યું નહિ. ઇરાની સપેહસાલારો આ ઠરાવથી બહુ દિલગીર થયા. ખુદ **અફ્રાસિયાબને** આ ટંટાની ખબર પડવાથી જોકે પોતે લડાઇથી બિહિતો હતો તોપણ તેણે જુદીજ રીતે પોતાનું કામ કહાડી લેવા માંગ્યું. તેણે જોયું કે કોઇબી રસ્તે ઇરાનનું જોર નબળું કરવાથી તુરાનની મજબૂતી અને તેનાં ભેગાં રાજ્યોની જીંદગી છે. એટલામાટે તેણે **જંગે** અને **શાવરાન** નામના સરદારોને **સિયાવશ** કને છુપ્યા એલચી દાખલ મોકલાવી તેને પટાવી લેવા માંગ્યો કે તે નામદાર જો તુરાનમાં આવી વસે તો, તેને એક જુદોજ પ્રાંત હાકમીને માટે મળે; પણ જો તે ઇરાન ઉપર લડાઇ લઇ જવા માગતો હોય તો તુરાની લશ્કર તેની ખિદમત બજાવવાને તૈયાર છે. આ પેગામથી રાજી થઇ જવાન પાદશાહ પોતાનું રાજપાટ પોતાના કાકાઓ તરફનાં માનને ખાતર છોડી દઇ, બલ્ખની સરદારી **બેહરામ** નામે સરદારને સોંપી, પોતાની જોડે ફક્ત ૩૦૦ ચુનંદા સવારો લઇ, જીહુન પસાર કરી, તુરાન ગયો.

આ બનાવ પછીજ ઇરાનમાં **સિયાવશનો** અમલ બંધ પડી તેના કાકાઓનો શરૂ થવો જોઇયે, એવું અનુમાન કરી શકાય છે. પણ તેઓનો તે અમલબી ખરાબ ન હતો, એમ અવસ્તાવાણી ઉપરથી જણાય છે, જેમાં તેમની તારીફ કીધેલી આપણ આગળ જોઇ ગયા છિયે.

ફસલ ૨—"કર્સીવજનાં કારસ્તાન: કાયા કાનની ખરાબી."

ઇરાનનાં તાજ અને અને તખ્ત છોડી પોતાન આશ્રા તળે આવનાર જવાન પાદશાહને તુરાની **અફ્રાસિયાબે** ઘણું માન આપ્યું. પોતાનાં પાયતખ્તના દરવાજાથી તે મેહલ સુધી સોના અને ખુશબોના વધાવા સાથ અને તમામ તુરાની આલમની ખુશહાલીના પોકારો વચે ભારી ભપકા અને જબરા ઠાઠમાઠ સાથે **સિયાવશને** વાજતે ગાજતે મેહેલમાં લીધો, તેને પોતાની પાસેજ એક સોનાનાં તખ્ત ઉપર બેસાડયો, તેનાં માનમાં એક પાદશાહી જીયાફત આપી, અને ગાયનની એક મજલેસ બનાવી. એમ કરતાં **સિયાવશ** ઉપર **અફ્રાસિયાબનો** ચાહ વધતો ગયો, અને તેના વજીર **પીરાનવેસેનો** તે બહુ માનીતો થઇ પડયો. એટલી બધી હદ સુધી આ બંને વચે એખલાસ વધ્યો કે **પીરાનની** બેટી **ગુલશેહેર,** જે **જરીરાને** નામે પણ ઓળખાતી હતી, તેની સાથ **સિયાવશની** શાદી કીધી. પણ આ શાદી જોઇયે એટલા રાજદ્વારી લાભો વધારનારી કે મજબૂત કરનારી ન હતી, અને તેટલામાટે તુરાની પાદશાહની બેટી **ફરંગીજ** સાથે **સિયાવશનાં** લગ્ન કરવાની અગત્ય જણાઇ. આ ભલો શાહજાદો આમ બે બાયડી કરવાને રાજી ન હતો—પછી તે **અફ્રાસિયાબનો** ઉશિયાળો હતો તો શું

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

થયું? તે **ગુલશેહેર** ઉપર ફિદા હતો, તેના સાથ શેવટને માટે જોડાયો હતો, અને તેનેજ પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી ચૂકયો હતો. એટલા માટે શાહજાદી **ફેરંગીઝ** સાથ શાદી કરવાને તે મુદલ રાજી ન હતો. પણ **ગુલશેહેર** એક ખરીજ સ્ત્રી-ફ્રેસ્તો હતી. તેણીએ પોતાના ખાવંદને આ બીજી બાયડી કરવાથી થનારા લાભો દર્શાવ્યા અને તેનાં સુખના વધારાને થકી પોતાનાં સુખનો ભોગ આપવાની જરાબી આનાકાની દેખાડી નહિ.

અંતે **ફેરંગીઝ** શાહજાદી સાથ **સિયાવશ**ની શાદી થઇ અને તેથી રાજી થઇને તુરાની પાદશાહે પોતાના પાદશાહી જમાઇ અને બેટીને ખોતન શેહરની હાકમી બક્ષી, જયાં તેઓ કીંમતી ભેટ સોગાદો અને લશ્કર સાથ જઇ રહ્યાં. ત્યાં **સિયાવશે** એક પહાડ ઉપર કુદ્રતની તમામ લીલાને દરમયાન પોતાનો નવો કિલ્લો કંગદેજ નામનો બંધાવ્યો, જે બેહસ્ત જેવો ખુશનુમા હતો. કહે છે કે ત્યાંનાં રહેવાસીઓ સદા તનદરોસ્ત રહેતાં, અને પવનના દરેક સુસ્વાટા સાથ ગોયા ગાયનના મધું રસરોદ ખેચાઇ આવતા. વળી હવા તો તમામ ખુશબોથી તર હતી. મેહલ અને બાગ-બગીચા બનાવીને **સિયાવશે કએ કોબાદ** અને **કએ કાઉસ, પશંગ** અને **અફ્રાસિયાબ, જાલ** અને **રૂસ્તમ**ની શુદ્ધ તસ્વીરો ચિતરાવી. આ કંગદેજનું શેહેર વોરૂકષ એટલે કેસ્પિયન સમુદ્ર તરફ આવેલું હતું. **ફિર્દુસી** મુજબ તે ખ્વારેજમના મુલકમાં હતું. કંગદેજ અસલી તુરાનમાં હતું તેમાં તો કશો શક નથી, કેમકે અવસ્તામાંથી પણ એ બાબે ઇશારો મળે છે. આવાં યશ્ત[1] મુજબ એ શેહેરની પડોશમાં **વેસે**ના ખાનદાનીઓ અને ઇરાની પેહલવાન **તુસ** વચે એ શેહેરનાં મેદાનમાં એક મોટી લડાઇ થવી જોઇયે; કેમકે આવાં ઇજદ પાસે આ ઠેકાણે ઉપલા બંને પક્ષવાળાઓએ એકેકને શિકસ્ત આપવા માટે મદદ માંગી હતી, જેમાં **તુસ**ને એ મદદ મળી હતી પણ **વેસે**ના ખાનદાનીઓ (**પીરાન** વગેરેને) તે મળી નહતી.[1] આ લડાઇ **સિયાવશ**નાં ખૂનના કીના માટે થઇ હતી, જેનું વર્ણન આપણ હવે પછી વાચીશું.

અફ્રાસિયાબ, જાલ અને **રૂસ્તમ**ની શુદ્ધ તસ્વીરો ચિતરાવીને **સિયાવશે** પોતાના મેહલની આસપાસ એક શેહર વસાવી દીધું, અને તેમાં મોટી મોટી પાદશાહી હવેલીઓ બંધાઇ ગઇ. આ અને એવાંજ બીજાં રાચરચિલાં છતાં, મોજમજાહ અને રમત ગમતો છતાં, શિકાર-બાજી અને માન અક્રામો છતાં, પાદશાહ **સિયાવશ** સુખી ન હતો! ઇરાન વતનથી—પોતાનાં રાજ્ય અને પાયતખ્તથી—છુટો પડવાનો તેને સબબ બન્યો તે માટે તે દુ:ખી હતો. દુ:ખનાં આંસુથી તે ઘડી ઘડી ભિંગાયલો જણાતો હતો.

પેલી તરફ ઇરાની સપેહસાલારો અને સરદારો, **સિયાવશ**ના કાકાઓ અને રાજકુટુંબીઓ, ખુદ પ્રજાનાં મોટાં નાનાં લોકો, સર્વ પોતાના હકદાર પાદશાહને વિખુટો પડેલો જોઇને, અને તેબી વળી **અફ્રાસિયાબ** જેવા દુશ્મનને આશ્રે ગયલો જાણીને, બહુ દુ:ખી થયાં. તુરાનીઓ સાથ **સિયાવશે** કરેલી સુલેહની શરતો તોડવા માટેનો હુકમ ઇરાનથી કોણે મોકલાવ્યો હતો, તથા શાહજાદા **તુસ**ને તેની જગા ઉપર કોણે સપેહસાલાર કરી મોકલવા

---

૧ આવાં યશ્ત, ફ૦ ૫૪ અને ૫૭.

---

૧ આ કંગદેજની બહુ તારીફ થઈ છે. બુન્દેહેશમાં તેના સંબંધી અનેક ઈશારા છે. એક ઠેકાણે (પ્ર૦ ૧૨ ફ૦ ૨) લખ્યા મુજબ એ નામનો એક પહાડ પણ છે, જેને ડૉ૦ વેસ્ટ જમ્યાદ યશ્તમાંના 'અંતરે કંધ' સાથ સરખાવે છે. એક બીજે ઠેકાણે (પ્ર૦ ૨૦, ફ૦ ૩૧) લખે છે કે કંગદેજના પ્રાંતમાંથી ચત્રુમિયાન નામની નદી પસાર થાય છે. છેલે (પ્ર૦ ૨૯, ફ૦ ૧૦) લખ્યું છે કે કંગદેજ ઉગમણ તરફ દરિયાથી કેટલાક મેલને છેટે આવેલો છે જ્યાં અમર નરોમાંનો એક, પાદશાહ ગુશ્તાસ્પનો બેટો પેશોતન, જેને ચિત્રો-મેનો પણ કહે છે, તે રાજ્ય ચલાવે છે (ફ૦ ૫). આગળ ચાલતાં વળી લખ્યું છે કે પેશોતનની ફોજનો સપેહસાલાર ખુર્શીદ ચેહેર, જે હજરત જરતોશ્તનો ત્રીજો બેટો છે, તે પણ કંગદેજમાં વસે છે (પ્રં ૩૨, ફ૦ ૫).

બહમન યશ્ત (પ્ર૦ ૩, ફ૦ ૨૫) માં પણ લખ્યું છે કે કંગદેજ પ્રખ્યાત સીયાવખષે બાંધ્યું હતું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કહાડયો હતો, તે આપણુ જાણતા નથી; પણ **કાઉસ** જો આ વખ્તે ખરેખર મરણ પામ્યો હોય—અને તે નામદારની હયાતી ખરેખર એ વેળા ખતમ થયલીજ હોવી જોઇયે—તો ઉપલા હુકમો **સિયાવશ**ના કાકાઓ યા તેઓમાંના વડા તરફથી નિકળેલા અટકળી શકાય છે, જેના હાથમાં રાજયની લગામ આપીને જવાન પાદશાહ બલ્ખ તરફ **અફ્રાસિયાબ** સામે લડવા ગયલો હોવો જોઇયે. ગમે તેમ હોય, પણ **સિયાવશ** જેવા રૂડા પાદશાહ તરફની આ માઠી વર્તણુકોને લીધેજ તેણે ઇરાન છોડયું છે એમ જાણીને **રૂસ્તમ** પેહલવાનને ઇરાનની દરબાર તરફ બહુ ક્રોધ ઉપજ્યો, અને હવે જાણે પોતાને માથે કોઇ પાદશાહજ ન હોય તેમ તે કોઇનીબી રજા લીધા વિના પાયતખ્ત છોડીને સિસ્તાન ચાલી ગયો, જે ઉપરથી દરબારે તદન લાઇલાજ થઇ બલ્ખ ખાતેથી **તુસ**ને તમામ લશ્કર સાથ એકદમ પાછો બોલાવી લીધો, અને **સિયાવશે** કીધેલી તુરાનીઓ સાથની તમામ શરતો બહાલ રાખી. આ રીતે ઇરાન અને તુરાન વચેની શત્રુતાનું તુરત વેળા શેવટ આવ્યું.

વજીરજાદી **ગુલશેહેરે સિયાવશને** એક પુત્રની ભેટ નજર કીધી, જેણીને ખોતનનો નવો પાદશાહ તેણીના બાપ **પીરાન**ના મેહલમાંજ રાખી આવ્યો હતો. આ બાળકનું નામ **ફેરૂદ** રાખ્યું હતું. **અફ્રાસિયાબે** આ વંશ-વૃદ્ધિની ખબર પોતાના ભાઇ **ગર્સીવજ** મારફતે **સિયાવશને** કહેવાડી અને તેની ખુશહાલીમાં જાતજાતની બેમૂલી વસ્તુઓની ભેટ મોકલાવી.

આ ઠેકાણે જણાવવું જોઇયે કે **ગર્સીવજ** બહુ અદેખો અને કપટી હતો. **સિયાવશ** તરફ બહારથી તે બહુ મોહબત અને માન દેખાડતો હતો, પણ અંદરખાનેથી તે તેને શત્રુ ગણી બળતો હતો, અને તેનો કાંતો કહાડવાના પ્રપંચો શોધતો હતો. તેની મારફતે આવેલી બક્ષેશો અને બેટાનાં ફર્જંદની ખુશખબરીથી **સિયાવશ** ઘણો રાજી થયો, પણ **ગર્સીવજ** જેવા શાહજાદાને તેણે જે જાતનો યોગ્ય આવકાર દેવો જોઇતો હતો તે દેવાને તે ભૂલી ગયો. આથી તે ઘાતકી તુરાનીનાં દિલમાં ઘણો ક્રોધ પેદા થયો. વળી **સિયાવશ** ખોતન ખાતેનાં પોતાનાં લશ્કરને લડાઇને માટે તૈયાર કરવા પાછળ બહુ મહેનત લેતો હતો તેથી તે ફોજ અછી તાલીમથી ચુનંદી બની હતી. એ બિનાથી પણ **ગર્સીવજ**ની અદેખી આંખમાં ખૂન ભરાયું. તેણે **અફ્રાસિયાબ**ની હજુરમાં જઇને હવે તેના પાદશાહી જમાઇ બાબે પુષ્કળ ગિલ્લો કીધો, અને કેહ્યું કે "તે તો તુરાન જીતવાની તૈયારી કરે છે; તેનું લશ્કર અતિ ઘણું વધી ગયું છે; તે ખોતનથી રાજી નથી; અને જલદીથી બલવો ઉઠાવે એમ જણાય છે. તે મગરૂર થયો છે; તેની જોડે શાહજાદી **ફરંગીજ** પણ બાપનાં તખ્ત પર બેસવાને તૈયાર થઇ છે; બંનેનાં મનમાં એકજ વાત છે અને તે એ કે દુનિયાથી તુરાની વંશ-વેળો ઉખેડી નાખવો."

આ અને એવીજ બીજી નાલેશીઓથી **ગર્સીવજે અફ્રાસિયાબ**ના કાન ખૂબ ભર્યા. પણ તુરાની પાદશાહ જેમ બાહદુર તેમ દુર-અંદેશ અને ડાહ્યો હતો. **સિયાવશ**ની બેવફાઇની વાતો માનવાની તેણે સાફ નાપાડી, તોપણ જો તે કોઇબી નાલાયક કામ કરતો જણાય તો તેની સજા દાખલ તેને ઇરાન પાછો રવાના કરવાનો **અફ્રાસિયાબે** વિચાર જણાવ્યો. પણ **ગર્સીવજ** પોતાનો બોલ પડેલો જોવાને રાજી ન હતો. તેણે પાદશાહની ભંભેરણી ચાલુ રાખી કે "**સિયાવશે** તુરાનનું બળ, લશ્કર, મોટાઇ કે નબળાઇ, કિલ્લેબંદી કે બચાવનાં બાંધકામો, સર્વ જોઇ લીધું છે, માટે તેને ઇરાન મોકલવામાં લાભ નથી. ત્યાં જઇને **રૂસ્તમ** સાથ મળી તુરાન ઉપર હુમલો લાવે તો કાલનો દુકાળ આજે પડે. માટે બેહતર એ છે કે તેને કંઇ યુક્તિથી પાયતખ્ત ખાતે બોલાવી રાખવો જોઇયે." આ સૂચના **અફ્રાસિયાબને** પસંદ આવી. તેણે એક નામું આપી **ગર્સીવજનેજ સિયાવશ** કને મોકલ્યો. નામામાં પાદશાહે પોતાના જમાઇને પોતાના મેહલમાં આવવા ફરમાવ્યું હતું, જેમ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કરવાને તે એકદમ તૈયાર થયો. પણ **સિયાવશ** અર્ધે બોલે પાદશાહની દરબારમાં હાજર થાય તેથી તો પોતાનું ભોપાળું ફુટી જાય, એવો વેહમ રાખીને **ગર્સીવજે** તેને ઉધું ચત્તું સમજાવી થોબાવી પાડયો. પણ તેની આ ઢીલ ઉપરથી તો **અફ્રાસિયાબ** સમજ્યો, અને **ગર્સીવજે** છુપુ નામું લખી તેને સમજાવ્યો, કે **સિયાવશ** હાજર થવાની નાપાડે છે અને વધારે સરકશી બતાવે છે. આ ઉપરથી તેણે એક લશ્કર **સિયાવશને** સજા કરવા માટે **ગર્સીવજની** સરદારી હેઠલ ખોતન તરફ રવાના કીધું.

પોતાની ઉપરની પાદશાહની ખફગીની વાત આ રીતે જાણતાંજ **સિયાવશ** ગભરાયો. તેની રાણી **ફરંગીજે** તેને સલાહ આપી કે આડકતરે રસ્તે ઇરાન નાસી જવું. **ફરંગીજે** પોતે તેની જોડે જવાની નામરજી દેખાડી, કેમકે તેણી હમેલદાર હતી, માટે **સિયાવશ** એકલોજ પોતાની બાનુથી ભારી દલગીરી સાથ છુટો પડીને પોતાના ૩૦૦ ચુનંદા ઇરાની સોહબતીઓ, જેમની જોડે તે તુરાન આવ્યો હતો, તેમને લઇને તેણે ઇરાન તરફનો માર્ગ ધર્યો. પણ **ગર્સીવજે** બહુ ઉતાવળથી તેની પુઠ પકડી લડાઇમાં સઘળા ઇરાની સવારોને મારી નાંખ્યા. **સિયાવશનો** ઘોડો પણ માર્યો ગયાથી તે હવે પાઉંપ્યાદો થયો. **અફ્રાસિયાબે** પણ જંગ મેદાનમાં દેખાવ દઇ પોતાના જમાઇનો જીવ લેવાની એ મરતબે તલબ કીધી, પણ **પીલસમ** અને બીજાઓએ વચે પડી તેને તેનાજ મેહલમાં પાછો મોકલી આપવાની સૂચના કીધી, જે મુજબ તે બાપડાને તેનીજ પાદશાહીનાં શેહેરમાં અને તેણેજ બાંધેલા મેહલમાં એક કેદીની હાલતમાં બેડી સુધાં મોકલી આપવામાં આવ્યો. ત્યાં **અફ્રાસિયાબ** પણ આવ્યો ત્યારે **ફરંગીજે** પોતાના ખાવંદ તરફથી તેને સર્વે વાતે વાકેફ કીધો અને **ગર્સીવજની** અદેખાઇથી આ સર્વે તુફાન મચેલું જાહેર કીધું. પણ તેનું પરિણામ એ નિપજ્યું કે બાપે પોતાની આ બેટીને મેહલનાં એક ખુણામાં બંધ કીધી, તથા **સિયાવશનું** માથું કાપી નાખવાનો **ગર્સીવજને** હુકમ આપ્યો.

તે કપટી, પાપી માણસ આવાં કોઇ પરિણામને માટે તો ઇંતેજાર હતોજ. એક જલ્લાદ પાસે તેણે **સિયાવશનું** ડોકું કપાવ્યું, અને તેનું લોહી એક તશ્તમાં ઝીલીને નાકદર **અફ્રાસિયાબ** ઉપર મોકલી આપ્યું, તથા મરહુમનાં સરને ભાલાની ટોચ ઉપર લટકાવીને પોતે લઇ ચાલ્યો. ભલા **સિયાવશની** લાશને તેના ભલા દોસ્ત વજીર **પીરાનના** ભાઈ **પીલસમે** પુરતાં માન સાથ અવલ મંજલ પુગાડી. પોતાના ખાવંદનાં આ ઘાતકી મોતથી **ફરંગીજ** ગમ અને દલગીરીથી દેવાની બની ગઇ. તેણીએ એવી તો સખ્ત ફરિયાદ ઉઠાવી કે તેના ખૂની પિતાએ તેણીનો પણ જીવ લેવાનું કામ પેલાજ કંપીણ **ગર્સીવજને** સોપ્યું, એવી મતલબથી કે તે બાળકને જન્મ આપી શકેજ નહિ. પણ **પીરાને** વચે પડી પાદશાહનો હુકમ પાછો ફેરવ્યો, **ફરંગીજને** પોતાના મેહલમાં લઇ જઇ **ગુલશેહેરની** જોડે રાખી, અને એ રીતે **સિયાવશની** જીંદગીના નાટક ઉપર સીયાહ પર્દો પડયો.

આ બનાવ પછીજ હવે ઇરાનમાં નવા પાદશાહોનો અમલ શરૂ થવો જોઇયે; અને અત્યાર સુધી **સિયાવશ** પાદશાહ હતો, તેની જગા ઉપર હવે તેનો વડો કાકો અને **કએ કાઉસનો** ભાઇ **કવિ અર્પન** અથવા **કએ અરીશ** પાદશાહી તખ્ત ઉપર બેસવો જોઇયે. **સિયાવશનો** અમલ ટુક મુદતનો જણાય છે, અને તેની પછી તેના કાકાઓ **અરીશ, પશીન,** અને **અર્માને** એક પછી એક કેટલાંએક વરસો સુધી રાજ્ય વહિવટ ચલાવેલો હોવો જોઇયે. આ ધણીઓ **સિયાવશના** ખરેખર કાકા હોય કે નહિબી હોય. બુન્દેહેશને આધારેજ **ફિર્દોસી** તેમને **કાઉસના** ભાઇઓ ગણાવે છે, પણ અવસ્તામાં તેમને **કાઉસ** પછી તખ્તે આવેલા ગણવા સિવાય તેમની અરસપરસની કશી સગાઇ આપી નથી. જો આ કાકાઓ **સિયાવશ** પછી અમલ ઉપર આવ્યા હોય

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તો તેઓ થોડી થોડી મુદતમાંજ પોતાની જૈફીને લીધે મરણ પામવા જોઇયે. પણ જો તેઓ તેના કાકાને બદલે તેના પિત્રાઇઓ હોય તો તે વધારે ધ્યાનમાં ઉતરે એવી સગાઇ છે. કદાચ **કએ અરીશ સિયાવશ**નો કાકો હોય, પણ ત્યાર પછી તખ્તે આવનાર **કએ અર્મીન** તેનો બેટો હોય, અને **કએ પશીન અર્મીન**નો બેટો હોય. એમ હોય તોજ તેમના લાંબા અમલની ખાતરી ભરેલી સમજણ આપી શકાય છે. પણ જ્યારે બુન્દેહેશ અને શાહનામુ એકમત છે, અને તેઓ ઉપલા ત્રણુડેને **કાઉસ**ના ભાઇઓજ ગણાવા માંગે છે ત્યારે આપણેબી તેમને એજ સગાઇમાં લઇશું. પણ બીજા હાથ ઉપર એ બંનેના જણાવ્યા મુજબ **સિયાવશ કાઉસ**નો બેટો હતો, ત્યારે તો તેણે પોતાના બાપની પછી તખ્તે આવવું જોઇયે. પણ અવસ્તામાં તેનું નામ ઉપલા ત્રણુડે **કવિઓ**ની પછી નૂર ધરાવનાર દાખલ લખેલું છે, માટે આ એક ગુચવાડા જેવી વાત છે કે **સિયાવશ** પોતાના બાપ પછી તખ્તે બેઠો હતો કે કાકા પિત્રાઇઓ પછી? અટકળ એવી થઇ શકે છે કે તેને તેના બાપનું તખ્ત **કાઉસ** પછી તરતજ મળ્યું હશે અને તુરાન લડવા ગયા પછી ત્યાં કાકાઓ તરફથી ઠપકો સાંભળવો પડયાથીજ તેણે ઇરાન પાછો નહિ ફરતાં તુરાનના પાદશાહનો આશ્રો કબૂલ રાખ્યો હશે. ગમે તેમ હોય, પણ આ નવા પાદશાહોના તખ્તે આવવાના સંબંધમાં આ ગુચવાડો ઉભો થાય છે તેથી તેમના અમલની મુદત અને તેમનો પોતાનો જમાનો અટકળે પણ ગોઠવી શકાતો નથી, માટે એક અટકળમાં બીજી ઉમેરીને ગુચવાડામાં નવો ગુચવાડો વધારવાને બદલે એ બાબતમાં તરતવેળા ચૂપ રહેવુંજ બેહતર ગણી શકાશે.

હવે આ રીતે કેયાની વંશની સ્થાપના કરનાર પાદશાહ **કએ કોબાદ** અને પાદશાહ **કએ ખુસરો**ના અમલોની વચ્ચે જ્યારે શાહનામું અને બુન્દેહેશ એકલા **કએ કાઉસ** પાદશાહનેજ રાજ્ય ભોગવી ગયલો જણાવે છે ત્યારે આપણ **કાઉસ** ઉપરાંત બીજા પાંચ નવા પાદશાહોને તેઓની વચ્ચે થઇ ગયલા જાહેર કરવાને શક્તિવાન થઇયે છિયે. એમ થવાથી **કોબાદ**ના ૧૦૦ અને **કાઉસ**ના ૧૫૦ વરસોના લાંબા અમલોનો ભેદ આપોઆપ ખુલ્લો પડી જાય છે, અને માનવાને કારણ મળે છે કે એ પાદશાહોનાં રાજ્યોનાં **ફિર્દુસી**એ આપેલાં વરસો એકલા તેમનાજ અમલનાં નથી પણ તેમાં બીજા પાંચ પાદશાહોના અમલની મુદત પણ ઘુસી ગયલી છે. બીજા હાથ ઉપર એક નવી વાત એ ખુલ્લી થાય છે કે **કએ કોબાદ** તખ્ત ઉપર આવે તે આગમજ ઇરાનમાં જબરી રાજદ્વારી ઉથળપાથળ થઇ હશે અને તે દરમયાન તુરાનીઓનો મારફાડનો અમલ એકવાર ફરીને ચાલ્યો હશે. એ અમલની મુદત નકી કરવાના કે ઉપલા પાંચ નવા પાદશાહોએ કેટલાં કેટલાં વરસો સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું તે મુકરર કરવાના આપણી કને સાધનો કે પુરાવા કશા નથી. જે કાંઇ કહીશું તે અટકળ અને અનુમાન સિવાય બીજું કંઇ નથી. એ અટકળ મુજબ પેશદાદ વંશની સમાપ્તિથી તે શેહનશાહ **કએ ખુસરો** તખ્તે બેઠો ત્યાં સુધીના પાદશાહો અને બનાવોની એક કાચી નોંધ આ મુજબની ઉપજાવી શકાશેઃ—

ઇ. પૂ.

૨૭૯૪ પેશદાદ વંશની સમાપ્તિ; જે પછી ઇરાનમાં તુરાની અમલ શુમારે ૫૦ વરસ ચાલ્યો.

૨૭૪૪ **કએ કોબાદે** તુરાનીઓને ઇરાનમાંથી હાંકી કહાડીને કેયાની વંશની સ્થાપના કીધી.

કએ કોબાદે ૧૦૦ વરસ રાજ્ય કીધું એમ **ફિર્દુસી** કહે છે, અને બુન્દેહેશ તેના અમલનાં માત્ર ૧૫ વરસ આપે છે. એ ઉપરથી એમ લાગે છે કે તુરાની અમલની મુદત પણ શાહનામાની ૧૦૦ વરસની ગણત્રીમાં લેવામાં આવી હશે. આ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મતફેરને લીધે આપણ **કએ કોબાદ**ના અમલની મુદત એક જમાના યાને ૭૦ વરસનીજ ગણીને સંતોષ પામીશું.

૨૯૨૮ નવો પાદશાહ **અપિવેહ** તખ્તે આવ્યો. એના અમલની મુદત કોઇ પણ તવારીખનવેશ જણાવી ગયો નથી, માટે આપણ અટકળે ૧૫ વરસની ગણીશું.

૨૯૧૩ **કએ કાઉસ** તખ્તનશીન થયો. એનો અમલ બુન્દેહેશ અને શાહનામું ૧૫૦ વરસનો નોધે છે, પણ ચાર પાદશાહોનો અમલ એ મુદતમાં ઘુસી ગયલો જણાય છે. માટે કાઉસનો અમલ ૬૦ વરસનો ગણીશું.

૨૮૫૩ નવો પાદશાહ **કએ સિયાવશ કાઉસ**ના બેટા દાખલ તખ્તનશીન થયો. **કાઉસે** પોતાની જૈફીને લીધે પોતાની હયાતીમાંજ એને તખ્તનશીન કીધો હોય અને રાજવહિવટ એનેજ સોંપ્યો હોય, અથવા બાપની હયાતી બાદ એણે રાજ્ય ચલાવ્યું હોય. થોડાંક વરસ અમલ ચલાવ્યા પછી તુરાનીઓ સામે **સિયાવશ** લડવા ગયો, અને **અફ્રાસિયાબ** સાથ કરેલી શરતો ઇરાની દરબારમાં પસંદ નહિ પડવાથી રાજતાજ છોડી દીધાં અને તુરાનના પાદશાહની પનાહ પકડી.

૨૮૩૮ **કએ સિયાવશે** ૧૫ વરસમાં રાજતાજ છોડી દેવાથી તેના કાકાઓ અથવા પિત્રાઇઓ એક પછી એક ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર આવ્યા અને ૬૦ વરસ રાજય ચલાવ્યું હોય. એઓમાંના છેલાના અમલમાં **સિયાવશ**ના બેટાની તુરાનમાં શોધ ખોળ ચાલી.

૨૭૭૮ **કએ ખુસરો** પોતાના બાપ અને બપાવાનાં તખ્ત ઉપર બેઠો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૨૯.

કએ ખુસરો.

નામ—અવ૦: કવ હુસ્રવઙગ્. **જમાનો**—શુમારે ઇ. પૂ. ૨૭૭૮ (?)
પેહે૦: કૈ ખૂસ્રોબ. **અમલ**—બુન્દેહેશ અને ફિર્દુસી મુજબ ૬૦ વરસ.
ફાર્સી: કએ ખુસરો—કૈ ખુસ્રવ.
વેદિક: કવિ સુસ્રવસ્

૧—કએ ખુસરો સિયાવશનો કોણ?—વેદવાળા સુસ્રવસનો ઈશારો—અવસ્તામાંથી મળતું કેયાની ખુસરોનું બયાન—સિયાવશ અને અગ્રેરસનો કીનો—મૂર્તિ પૂજાનો નાશ અને આતશખાનાંઓની સ્થાપના—ઈરાન અને તુરાનના મુલુકો જોડી નાખવાનું પરાક્રમ.

૨—રાણી ફરંગીજ.—તેના બાળકને પીરાન બચાવી લે છે—ખુસરો અને તેની મા—ઈરાનમાં કીનાની તૈયારી—ઈરાની પેહલવાનોની ટીપ—તુરાનમાં જબરદસ્ત લડાઈઓ—શાહજાદા સુર્ખેહ ઉપર પહેલો કીનો—અફ્રાસિયાબની નાસભાગ—તુરાનમાં રૂસ્તમનો ૭ વરસનો ઘાતકી અમલ—શાહજાદા ખુસરોની શોધ—ગીવ તેને ઈરાન લઈ જાય છે—તુરાનીઓએ પકડેલી પુઠ—તેમની નાસિપાસી.

૩—ખુસરોને ઈરાનમાં માન—તખ્ત માટે ફરીબોર્ઝની હરીફાઈ—બહ્મનદેજનો ભયંકાર કિલ્લો—તે ફતેહ કરવામાં ફરીબોર્ઝની નિષ્ફળતા—શાહાજાદા ખુસરોની ફતેહ—તેને તખ્તનો વારેસ ઠરાવવાની ગોઠવણ—ખુસરો અને કાઈરસ—બહમનદેજના કિલ્લા સંબંધી કેટલીક ખુલાસો.

ફસલ ૧—અવસ્તા મુજબનું બયાન.

ફિર્દુસી અને બીજા તમામ લખનારાઓ મુજબ—ખુદ બુન્દેહેશ મુજબ પણ—**કએ ખુસરો સિયાવશ** પાદશાહનો બેટો હતો. પણ અવસ્તા ભાષાના કેટલાક યુરોપિયન આલમાઓએ એક ચોકસ લોગતનો જુદો અર્થ લઈને **કએ ખુસરોને સિયાવશ**ના પોતાના નહિ પણ તેની બેટીના બેટા દાખલ ઓળખાવવાની તજવીજ કીધી છે. પણ એ અર્થ ખરો દિસતો નથી.[1]

કએ ખુસરોના ઇશારા જેમ અવસ્તામાં તેમજ વેદમાં પણ આવેલા છે, જે ઉપરથી જણાય છે કે **કાઉસ**ની પેઠે એ પાદશાહને પણ વેદિક આર્યો સાથ સંબંધ હતો. તોપણ ત્યાં જણાવેલો **સુસ્રવસ** પાદશાહ માત્ર નામ

૧ જમ્યાદ યશ્તના, ફકરા ૭૭માં આ મુજબનો વાક્ય આવે છે કે—"મઈરીમ્ તૂઈરીમ્ ફ્રંઘ્રસ્યાનેમ્ બંદઈયદ્ કેરેસ્વજદેમ્ પુથ્રો, કઈને સ્યાવર્શાનહે જુરો જતહે નરહે અગ્રરથહેચ નરવહે." આનો અર્થ યુસ્ટી, હાર્લે, સ્પીગલ વગેરેએ એવો કર્યો છે કે "જુલમથી માર્યા ગયલા સિયાવશની દીકરીના દીકરા અને નરનાં ખાનદાનના અગ્રેરસના દીકરાના દીકરા કએ ખુસરોએ ઘાતકી અને અદેખાઈથી ઈજા દેનાર તુરાની અફ્રાસિયાબને કેદ કીધો." આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કએ ખુસરો સિયાવશનો બેટો નહિ પણ નબીરો હતો. પણ હાલ એક બીજા અવસ્તા ભાષાના જાણીતા વિદ્વાને જાહેર કીધું છે કે ઉપલા વાકયમાં આવેલા "કઈને" શબ્દનો અર્થ "દીકરી"નો કરવાથી ભુલ થઈ છે; કેમકે એ શબ્દનો આ ઠેકાણે જે ખરો અર્થ થવો જોઈએ તેતો "કીનો" છે, અને તે મુજબ એ આખા વાકયનો અર્થ "સિયાવશ અને અગ્રીરસના કીનામાં" ઈત્યાદી, એવો થવો જોઈએ. શાહનામામાં પહેલાંથી છેલાં સુધી મોટે ભાગે ઈરાનીઓને તુરાનીઓ સાથેજ લડાઈઓ ચાલતી આવેલી જણાય છે, જેમાં એકવાર એક તો બીજીવાર બીજી પ્રજા તરફથી "કીનો" લેવા માટે લડાઈઓ ઉઠાવવામાં આવે છે, અને તે કીનો લેવાય છે. દાખલા તરીકે જોહાક ઉપર જમશેદનો, તૂર અને સેલમ ઉપર ઈરજનો, સિયાવશ ઉપર સોહરાબનો, એમ કીના લેવાયા હતા. અને તેજ મુજબ અફ્રાસિયાબ ઉપર આ સિયાવશનો તેમજ એ તુરાની પાદશાહના ભાઈ અગ્રીરસનો કીનો લેવાને ઈરાનીઓ તલબ કરે એ કુદરતી છે. માટે ઉપલા વાકયમાં "કઈને"નો અર્થ "કીનો" કરવો દરેક રીતે વાજબી લાગે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સિવાય બીજી કોઇ રીતે અવસ્તાના **હુસ્રવઙ્ગ્** સાથ મળતો જણાતો નથી. વેદમાં એટલુંજ જણાવ્યું છે કે **સુસ્રવસ** મિત્રો વિનાનો એક સ્વતંત્ર પાદશાહ હતો, જેના ઉપર ૨૦ જુદા જુદા રાજાઓએ હુમલો કર્યો હતો; પણ મોટા દેવતા ઇંદ્રે **સુસ્રવસ** તરફથી આ રાજાઓનો પરાજય કરી તેમના ૬૦૦૯૯ કિલ્લાઓ તારાજ કીધા હતા. એ રીતે ઇંદ્રે **સુસ્રવસને** પોતાના શત્રુઓ ઉપર ફતેહમંદ કરીને **કુત્સ, અતિથિગ્વ** અને **આયુ** નામના રાજાઓને તે મહાન જવાન પાદશાહના તાબેદાર બનાવ્યા હતા.[1] વેદમાં જ્યારે પાદશાહ **સુસ્રવસનું** બયાન આટલુંજ છે, ત્યારે અવસ્તામાં તો **કએ ખુસરોનું** નામ અનેક ઠેકાણે આવે છે. પહેલાંતો તે કેયાની પાદશાહ હતો એમ તે સાબેત કરે છે. જમ્યાદ યશ્તમાં ખુલ્લું લખ્યું છે કે તેને પેલું કેયાની પાદશાહી નૂર મળ્યું હતું:—"તે નૂર કેયાની **ખુસરોને** સારી બતાવેલી હિંમતને માટે, હોરમજદની પેદા કીધેલી ફતેહને માટે, સરસ ગાલેબીને માટે, સારી શિખામણવાળા સખુનને માટે, નહિ ખરાબી કરનાર સખુનને માટે, નહિ તુટનારા સખુનને માટે, અને દુશ્મનોના પરાજયને માટે જઇ મળ્યું," જેની બરકતથી તેણે પોતાના મુલુકને નવો બનાવી પાછો આબાદ કીધો, જ્યાં ઘાતકી **અફ્રાસિયાબ** લડાઇ ચલાવતો હતો; અને પછી **કએ ખુસરો** સઘળા શત્રુઓને મારી મુલુકનો પાદશાહ થયો, અને પોતાના જુલ્મથી માર્યા ગયલા પિતા **સિયાવશ** તથા **અગ્રીરસના** કીનામાં તેણે તે તુરાની પાદશાહને કેદ કીધો.[2] આ મહાભારત કામને માટે **કએ ખુસરોએ** આકાશી ઇજદોની ખાસ પ્રાર્થના કીધેલી જણાય છે, કેમકે તેણે એવું ચાહ્યું હતું કે ઉપલા ધણીઓના કીનામાં "હું ઘાતકી તુરાની **અફ્રાસિયાબને** ઉંડાં અને બહોળાં પાણીવાળા ચેચેસ્તે સરોવરની પેલી તરફ મારૂં, એવી તું મને બક્ષેશ આપ."[1] અને આ બક્ષેશ તેને મળ્યાથી તેણે **અફ્રાસિયાબને** માર્યો હતો.

કએ ખુસરોનું આ કામ જેવું તેવું ન હતું. તે ઘણું મહાભારત હતું. ઇરાનની તવારીખમાં તે એક અતિ મોટી અગત્યનો બનાવ ગણાયો છે, કેમકે **અફ્રાસિયાબ** ઉપર જીત મેળવ્યા પછી તુરાની વંશની ગોયા આખરીજ આવી હતી. અવસ્તામાં અનેક ઠેકાણે **કએ ખુસરોને** ઇરાનના તમામ આર્ય મુલુકોની પાદશાહીને જોડી નાખનાર દાખલ ઓળખ્યો છે. પણ અવસ્તામાંથી તેના સંબંધી માત્ર એટલુંજ વર્ણન મળે છે, જેમાં બુન્દેહેશ ઉપરથી એટલો વધારો કરી શકાશે કે **કએ ખુસરોએ** મૂર્તિ પૂજાનો તુરાનમાંથી નાશ કીધો હતો, અને મૂર્તિઓ તથા મંદિરોને ભાંજી તોડી નાખ્યાં હતાં. જે ચેચેસ્તે સરોવર તરફ તેણે **અફ્રાસિયાબ** ઉપર ફતેહ મેળવી તે તરફના મુલકમાંજ આ પૂજા ઘણી ફેલાયલી હતી, જેને બદલે પાદશાહે ત્યાં આતશખાનાઓ બાંધીને આદર ગુશસ્પ નામના આતશની સ્થાપના કીધી હતી.[2] બુન્દેહેશ મુજબ **કએ ખુસરોની** માનું નામ વિસ્પાન–ફ્રયા હતું, અને તેણી

---

૧ રગવેદ, મંડળ ૧, સુકત ૫૩, શ્લોક ૯–૧૦. પ્રો૦ મેકસમ્યુલરે ઉપલી સંખ્યા કીલ્લાની જણાવી છે ત્યારે પ્રો૦ વિલ્સન તેને લશ્કરની સંખ્યા ગણે છે.

૨ જમ્યાદ યશ્ત, ક૦ ૭૩ અને ૭૭.

---

૧ ગોશ યશ્ત, ક૦ ૨૨. અષિ યશ્ત, ક૦ ૪૨.

૨ પ્ર૦ ૧૭, ક૦ ૭. એવું જણાય છે કે ચેચેસ્તે સરોવર તરફ શત્રુઓના દહેરાંમાંની મૂર્તિઓ ભાંજતી વેળા અંધારાંમાં આતશની ચિંગારી પાદશાહના ઘોડાની યાળ ઉપર આવી પડી, અને તે વડે તેને રોશની મળ્યાથી તે બનાવની યાદમાં કએ ખુસરોએ અસ્નવંત નામે એક પહાડ, જે આજરબાઈજાનમાં આવ્યો છે, તે ઉપર આદર ગોશસ્પનું આતશકદેહ બાંધ્યું હતું.

બીજા આતશો જે જે આગળા પાદશાહોએ સ્થાપ્યા હતા તેમનું વર્ણન બુન્દેહેશનાં ઉપલાંજ પ્રકરણમાં આપતાં લખે છે કે 'ફ્રોબાક' આતશ જમશેદે ખ્વારેજમના પ્રાંતમાં ગદમંદ–હોમંદ પહાડ ઉપર સ્થાપ્યો હતો. પાછળથી પાદશાહ ગુશ્તાસ્પના વખતમાં એ આતશને ઉપલે ઠેકાણેથી કાબુલસ્તાનમાં રોશન પહાડ ઉપર લઈ જઈ મુકરર કીધો હતો, જ્યાં તે બુન્દેહેશના લખનારના વખતસુધી કાયમ હતો. ગુશ્તાસ્પે પોતે 'બુર્જીન મેહર' આતશને રેવંદ પર્વત ઉપર સ્થાપ્યો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફ્રાસીયાબ (અફ્રાસિયાબ)ની બેટી હતી.[1] આ બિનાને શાહનામાથી ટેકો મળે છે, જેમાં જણાવેલી ક્એ **ખુસરોની** બિના ઉપર હવે આપણુ આવીશું, અને તેના બાપનાં ખૂન પછીનું અધુરૂં દાસ્તાન ચાલુ કરીશું.

ફેસલ ૨—બચ્ચપણની કહાણી.

પોતાના વહાલા ખાવંદનાં કમકમાટ ભરેલાં ખૂનની ખબર જ્યારે ખોતનની રાણી **ફ્રંગીજે** સાંભળી ત્યારે તેણી બહુ દુખી થઇ. આ વેળા **પીરાન** તુરાનમાં ન હતો. તેને સઘળી બિનાની તેના ભાઇ **પીલસમ**થી જાણ થતાંજ તે દોડી આવ્યો, પાદશાહને કેટલોક ઠપકો આપ્યો, અને તેણે **ફ્રંગીજ**ને તેનાં પેટમાંનાં બાળક સુધાં ખાનગી રીતે ફના કરવાનો પેલાજ ઘાતકી **ગર્સીવજ**ને હુકમ આપ્યો હતો તે પાછો ફેરવાવ્યો. **અફ્રાસિયાબે** શાહજાદીને તેનીજ પનાહ હેઠલ આપી, પણ તે એવી શરતથી કે તેણી જેવું બાળક જણે તેવું તેને પાદશાહની આગળ હાજર કરવું! આ હુકમ માથે ચહડાવી **પીરાન** ખુશી થતો **ફ્રંગીજ**ને પાછો ખોતન લઇ ગયો, જ્યાં તેણીએ એક બેટાને જન્મ આપ્યો. **પીરાને અફ્રાસિયાબ**-ના હુકમ મુજબ તે બચ્ચાંને પાયતખ્ત ખાતે નહિ લઇ જતાં કલૂન પર્વત ઉપર વસતા કોઇ ભરવાડને સોંપ્યું, અને પાદશાહને એવું કહીને સમજાવી લીધો કે તે બાળકને તેણે જંગલમાં ફેંકી દીધું હતું, કેમકે તેના બાપનું નાહક ખૂન રેડવા પછી બાળકનોબી તેવોજ હાલ થાય તો તેનો શ્રાપ પાદશાહનાં સરપર ઉતરે. ઘાતકી **અફ્રાસિયાબ** આ જવાબથી શરમાયો. પાદશાહ **સિયાવશ**નાં ખૂન માટે તેને હવે ઘણો પસ્તાવો થયો, કેમકે તે ખૂની બનાવ પછી તેને દરરોજ ભયંકર સ્વપ્ના આવતા અને તેને દુખી કરતા હતા. હવે તેની નજરમાં **ગર્સીવજ** તકસીરવાર ઠર્યો, જેના ઉપર વાજબી રીતે પાદશાહ અને પ્રજા તરફથી ધિક્કાર ઉતર્યો.

આ રીતે તુરાનમાં મામલો હતો ત્યારે પેલી તરફથી કલૂન પર્વત ઉપર ભરવાડની ઝુંપડીમાં પેલો પાદશાહી બાળક ઉછર્યો, જેનું નામ **ખુસરો** રાખ્યું હતું.[1] જેમ જેમ તે મોટો થતો ગયો તેમ તેમ પડોશના સરખી ઉમરના બાળકોમાં સર્વોપરી થતો ગયો. તેનું પાદશાહી લોહી એકદમ પ્રકાશી નિકળ્યું. શિકાર અને બીજી રમત ગમતોમાં તે એક્કા નિવડયો. **પીરાન**ની છુપી મદદથી તેને જાતજાતની યોગ્ય તાલીમ આપવા માટે ઉસ્તાદો રાખવામાં આવ્યા, જેથી તેણે બાર વરસની ટુંક મુદતમાં ઘણી ખબરદારી હાંસલ કીધી. **પીરાને** જાતે જઇ આ બાળકની ચાલાકી દિઠી અને હવે કોઇ દિને એ વાત પાદશાહના જાણ્યામાં આવ્યા વિના રહેનાર નથી, અને તેમ જો થયું તો ખરાબી નકી થવાની, એવો અંદેશો કરીને તે ભલા વજીરે પોતેજ **અફ્રાસિયાબ** આગળ ખુસરોની હયાતીની વાત જાહેર કરી દઇ તેને શેવટનો બચાવી લેવાની બાજી રચી. તેણે કહ્યું કે "જંગલમાંથી કોઇ ભરવાડે **ફ્રંગીજ**ના બાળકને ઉપાડી લઇ ઉછેરી મોટો કીધો છે, પણ ભલી વાત એ છે કે તે કેવળ મૂર્ખ નિકળ્યો છે." પાદશાહે તેને પોતાની નજરે જોવાની ઇછા કીધી, અને **પીરાને** ખાનગી ગોઠવણથી ખુસરોને એક બેવકુફ ગામડિયા છોકરા દાખલ રજુ કીધો. તે એક શાહજાદાના લેબાસમાં, માથે તાજ મૂકી, ઘોડેસ્વાર થઇ પાયખ્ત ખાતે આવ્યો, જેને જોઇ **અફ્રાસિયાબ** તથા **ગર્સીવજ**નો જીવ બહુ કચવાયો; પણ જ્યારે તેઓએ તેને પુછેલા અનેક સવાલો ઉપરથી જોઇ લીધું કે તેનામાં એક ખરેખર દીવાના છોકરા કરતાં વધારે હોશ કશો નથી, ત્યારે તેઓને ધીરજ આવી. તેનાથી પોતાને કશી ઇજા થનાર નથી એમ ખાતરી કરીને પાદશાહે તેને કેટલીક ભેટ

---

૧ મ૦ ૩૧, ફ૦ ૧૮. તેણીનો માજણ્યો ભાઈ ક્રસ્પયેવુર નામનો હતો, પણ તેને વિશે શાહનામામાં કશું બયાન મળતું નથી, તો જોકે અફ્રાસિયાબના બીજા બેટાઓ સ્રોદેહ વગેરે માટે તો કેટલુંક બયાન આવેલું છે.

૧ ફિર્દુસી મુજબ સિયાવશે મરણ આગમજ ફરંગીજને ફરમાવ્યું હતું કે તેણીએ પોતાના બેટાનું નામ ખુસરો રાખવું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સોગાદ સાથ તેની મા કને પાછો મોકળી આપ્યો. તેણી હજી ખોતનમાંજ રહેતી હતી, જ્યાં **સિયાવશે** કંગદેઝ નામનું એક સુંદર શેહેર વસાવ્યું હતું. પણ તે શેહેર તો તેના શત્રુઓએ અદેખાઇથી તારાજ કીધું હતું, માટે **ફરંગીઝ** તો હાલ તદન ઉજડ વગડામાં વસતી હતી, તો જોકે પોતાના ખાવંદની યાદમાં તે જગા તેને મનથી બેહશ્તખાનું હતી. ત્યાં તેણી પોતાના એકપુરા ફર્ઝંદની નવી નવાજેશ સાથ ખુશીથી રહી, અને **સિયાવશની** પવિત્ર અને વહાલી યાદમાં સંતોષથી દહાડા ગુજારવા લાગી.

બીજા હાથ ઉપર ઇરાનમાં આ વખ્તે જબરી ગડબડ ચાલી હતી. **સિયાવશનાં** ખૂન પછી **રૂસ્તમ** દરબાર સાથ છેડાઇ જતો રહ્યો હતો, તથા બીજા પેહલવાનો પણ નારાજી અને દુખી થયા હતા. **તુસને** **સિયાવશની** જગા ઉપર નેમેલો હોવા છતાં તે નામદારનાં ઘાતકી મોત પછી તમામ ઇરાની ફોજને જીહુન ખાતેથી પાછી બોલાવી લેવામાં આવી હતી. **તુસ** અને **ફરીબોર્ઝ** (**કએ** કાઉસનો નાનો બેટો), **ગુદર્ઝ** અને **ગીવ**, **બેહરામ** અને **ફરહાદ**, અને એ સિવાયના બીજા સઘળા સપેહસાલારો અને સરદારોનાં દિલ ગમથી ભરપુર હતાં.[1] **સિયાવશને** બદલે **તુસની** નેમણુક કરવાનાં અને તુરાનીઓને આપેલો સુલેહ માટેનો વચન તોડવાનાં ઇરાની દરબારનાં કામ તરફ ખરાં દિલની નાપસંદગી દેખાડી જેહાંપેહલવાન **રૂસ્તમ** સિસ્તાન જતો રહ્યો હતો, અને તેથીજ **તુસને** પાછળથી પાછો બોલાવી લેવામાં આવ્યો હતો, પણ એટલામાં **સિયાવશનાં** ખૂનની ખીના જાહેર થતાંજ સર્વની જોડે **રૂસ્તમનું** દિલ પણ બહુ ઉશ્કેરાયું, અને કંઇજ નહિ તો પોતાના હાથ તળે જેણે તાલીમ લીધેલી અને જેના ઉપર ભવિષમાં આલમનું ભલું કરવા માટે ઘણી મોટી ઉમેદો બાંધવામાં આવેલી તેનો ઘણીજ કમકમાટ ભરેલી રીતે જીવ લેવામાં આવેલો જાણીને તેહમતન **રૂસ્તમ** કીનો લેવા માટે પહેલો બહાર આવ્યો. દરબારનાં તેડાં વિનાજ તે પાયતખ્ત ખાતે ગયો, અને કહે છે કે પ્રથમ તો પેલીજ બેવફા રાણી **સુદાબેહ**, જે હજી જીવતી હતી, તેણીનો જીવ લીધો.

આ કામથી તે જેહાંપેહલવાનને કાંઇ અટકાવી શક્યું નહિ. જે કંઇ ખરાબી થઇ હતી તે તે ઓરતથીજ થયલી સઘળાઓ માનતા હતા; અને તે હામાવરાન જેવા એક જુદદીન પાદશાહની બેટી હતી માટે **ફિર્દુસી** બાબજા તેણીને જાદુગરણી દાખલજ ઓળખાવી જાય છે.

હવે **રૂસ્તમે** કીનાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો, અને આખું ઇરાન તેની નીચે શામેલ થયું. તુરાની પાદશાહે ૩૦૦૦૦ માણસોની ફોજ તેની સામે લડવા મોકલી. ખૂનખાર લડાઇ ચાલી, જે દરમયાન **રૂસ્તમના** બેટા **ફરામર્ઝે** અફ્રા-

---

[1] શાહનામામાં અનેક ઇરાની પહેલવાનોનાં નામો છે જે સઘળાં અવસ્તામાંથી મળતાં નથી. આ ઠેકાણે એ પુરાણી કેતાબમાંથી મળી આવતાં કેટલાંક નામો ઉતારી લઇશું, જે ઉપરથી જણાશે કે અવસ્તાંમાં મૂળ પેહલવાનો કયા કયા જાહેર થયા છેઃ—

અવસ્તા—	ફારસી—
કેરેસાસ્પ	કેરશાસ્પ
સામ	સામ
ઝઇરીશ્‌	ઝાલ (?)
ઝઅઉર્વઇતિ	ઝવારેહ
બરેઝીશ્નુ	બર્ઝો—બુર્ઝીન
તૂસ	તુસ
વિશ્તઉરૂ	ગુશ્તેહમ
કસુપતુ	કેશ્વાદ
વરાઝ	ગોરાઝેહ
ઝઇરિવઇરિ	ઝરીર
ગએવન	ગીવ

ઉપલા ઉપરાંત શાહનામાના બીજા પેહલવાનો નીચે મુજબના છેઃ—

ગુદર્ઝ	બર્ઝો
ગુર્ગીન	અંદરીમાન
રૂસ્તમ	આદરબાદ
નરીમાન	ફરામર્ઝ
બીઝન	કારન
કાવા	કોબાદ
સોહરાબ	રહામ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સિયાબનાં શાહજાદા **સુર્ખેહને** કેદ પકડયો, અને તેના ઉપર **સિયાવશનો** . સર્વથી પહેલો કીનો લેવાયો.[1] **રૂસ્તમના** ફરમાવ્યાથી **તુસે** જે રીતે ઇરાની શાહજાદાનો જીવ લેવામાં આવ્યો હતો તેજ રીતે આ તુરાની શાહજાદાનો પણ જીવ લીધો. તેનું લોહી ઝીલવામાં આવ્યું, જે તેનાં ડોકાં સાથ ઇરાન મોકલી આપવામાં આવ્યું. આ દુખદાયક બનાવની ખબરથી **અફ્રાસિયાબ** બહુ આજુર્દેહ થયો. તેણે હવે તમામ તુરાની લશ્કરો ભેગાં કીધાં, અને **રૂસ્તમ** સામે પોતેજ લડવા નિકળ્યો. તેણે પોતાના સરદારોમાં એવો વચન રજુ કીધો કે "જે પેહેલવાન **રૂસ્તમને** તાબે કરશે તેને મારૂં અર્ધું રાજ્ય અને મારી એક બેટી ઇનામમાં બક્ષીશ." **પીરાનના** નાના પણ દલેર ભાઇ **પીલસમને** માટે આ લાલચ જેવી તેવી ન હતી. પોતાના વડા ભાઇના ગંભિર અંદેશા છતાં તેણે મેદાનમાં ઘોડો દપટાવી **રૂસ્તમ** સાથ લડાઇ કરવાની માંગણી કીધી. **ગીવ** તેની સામે ગયો, પણ તેને તો **પીલસમે** તરત કમજોર કરી નાખ્યો. એ મામલો જોઇ **ફ્રામર્જ** મદદે દોડયો, અને **પીલસમે** જેવો પોતાનો ભાલો **ગીવના** સિનામાં ભોકવા માટે ઉઠાવ્યો તેવોજ **ફ્રામર્જે** તેના ઉપર પછવાડેથી એક સખ્ત ફટકો લગાવી તેના કટકા કરી નાખ્યા. હવે લડાઇ આ બંને પેહલવાનો વચે ચાલી. તેઓ બંને એકસરખા ઉતર્યા ત્યારે **રૂસ્તમ** પેલા થાકેલા તુરાની પેહલવાન સાથ લડવા નિકળ્યો. તેને જોઇ બાહદુર **પીલસમ** ખુશી થયો, કેમકે તે તેનીજ જોડે જંગ કરી તેને તાબે કરવા આવ્યો હતો. તેણે **ફ્રામર્જને** છોડી તલવારનો એકજ જર્બ **રૂસ્તમનાં** માથાં ઉપર એવો સખ્ત લગાવ્યો કે જેથી તે હથિયાર ભાગી ગયું, પણ તેથી **રૂસ્તમના** એક વાળને પણ ઇજા થઇ નહિ. હવે **રૂસ્તમે** પોતાના હરીફ ઉપર ધસી લાંબા ભાલાથી તેને કમરબંધમાંથી ઉપાડી ઘોડા ઉપરથી નીચે નાખ્યો, અને એ રીતે તેને ઘસડતો તુરાની ફોજમાં ખેંચી લઇ જઇ **અફ્રાસિયાબના** પાંઉ આગળ નાખ્યો, અને પોકાર મારી કહ્યું કે—

"આપ હવે એને તારી બેટી અને ખજાનો;
તારૂં રાજ્ય અને લશ્કર !
નથી બજાવી એણે તારી મોટી સેવા ?
વિચાર કર **સિયાવશ** તરફના તારા દગાનો,
અને તારાં જંગલી ઘાતકીપણાંના બદલામાં
માણસજાતના અસંત ધિકાર સિવાય બીજો
નથી નતીજો તારે માટે કોઇ."

રૂસ્તમના આ તાનાજનીના સખુનો તુરાની પાદશાહે બહુ દુખ સાથ સાંભળ્યા, પણ તેનાં લશ્કરમાં એવું કોઇ ન હતું કે જે તે પેહલવાનની મુકાબેલ જઇ તેને સજા કરે. હવે **અફ્રાસિયાબે** પોતેજ તેની સામે લડવા જવાની ફરજ જોઇ. બંને વચે જબરી જુંબેશ ચાલી, જેમાં અંતે એકવાર ફરીને તુરાની પાદશાહ **રૂસ્તમના** હાથ ઉપર ખતા ખાવાની તૈયારી ઉપર આવ્યો. તેહમતન તેને પોતાનો કેદી કરવાની ઉતાવળમાં હતો એટલામાં **પીરાનનો** બીજો ભાઇ પેહલવાન **હુમાન** પોતાના પાદશાહની મદદે દોડી આવ્યો, તેને બચાવી લીધો, અને એક નવા અસ્પ ઉપર સવાર કરી નસાડી મૂકયો. આથી હવે **રૂસ્તમની** હમનબર્દીમાં **હુમાન** રહ્યો, પણ જેહાં પેહલવાન સામે લડવાની તેનામાં તાકત ન હતી માટે તેણેબી નાસવા માંડયું. **રૂસ્તમે** તેની પુઠ પકડી. **અફ્રાસિયાબનું** જોઇને હવે આખી તુરાની ફોજે પણ તુરાનનો રસ્તો લીધો

---

૧. મિરખુંદ મુજબ રૂસ્તમને તુરાન તરફ આવી પુગવાની ખબર સાંભળતાંજ અફ્રાસિયાબ નાસી ગયો, પણ તેનો ભાઈ ગર્સીવજ કેદ પકડાયાથી તેના ઉપર પહેલો કીનો લેવાયો. તોપણ આ તવારીખનવેશ પોતેજ બીજા લખનારાઓને આધારે કહે છે કે ગર્સીવજ તો ઘણો પછવાડે માર્યો ગયો હતો, પણ તુરાની પાદશાહનો એક બીજોજ બેટો સીદેહ એક લાખ ઘોડસ્વારો જોડે લડવા ગયો તેમાં ફરીબોર્જના હાથ ઉપર તે કેદ પકડાયો અને તેના ઉપરજ પહેલો કીનો લેવાયો હતો. હવે આ સીદેહ જે કએ ખુસરોનો મામો થાય, તે તો પોતાના આ ભાણેજનાજ હાથ ઉપર પાછળથી ખારેજમ ખાતેની લડાઈમાં માર્યો ગયો હતો, એમ ફિર્દુસી જણાવે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હતો, માટે **હુમાને** પણ તેમજ કર્યું; અને એ રીતે ઇરાની પેહલવાને એકલે હાથે તેઓ સર્વેનો દુંબાલો પકડયો. **અફ્રાસિયાબે** આથી તુરાનની રાહ છોડી, અને ચીન તરફ ખોતનની રાહ ધરી. તેની નેમ એવી હતી કે **ખુસરોને** સ્વતંત્ર નહિ રાખતાં તેને પોતાના સ્વાધિનમાં લેવો.

રૂસ્તમ હવે પોતાનાં લશ્કર સાથ તુરાનનો ધણી થઇ બેઠો સાત વરસો સુધી તેણે ત્યાં અમલ ભોગવ્યો, જે બહુજ સખ્ત અને ઘાતકી હતો. જેબી ધણી **અફ્રાસિયાબનુ** નામ દે તેના ઉપર ગુસ્સો ઉતરતો હતો. **જવારહે** નામના **રૂસ્તમના** ભાઇએ **સિયાવશના** કંગદેજ શેહેરના નાશના કીનામાં તુરાની શેહરોને બાળી નાખવા માંડયાં. એ રીતે આખી તુરાન સર જમીન **રૂસ્તમના** અમલમાં ઉજડ વળી ગઇ. લૂટફાંટ અને ખૂનરેજી ચાલુ રહી. **રૂસ્તમે** પોતાની જોડેના નામદારોને તેમની લાયકાત મુજબનાં ઇનામો બક્ષ્યાં.

પણ આ રીતે સાતસાત વરસો સુધી તુરાનની ગમે એવી પાદશાહી છતાં ઇરાની પેહલવાનોને તે એક દેશનિકાળ જેવી હાલત લાગી. આથી તેઓ સર્વે ખજાનો લઇ ઇરાન તરફ કુચ કરી ચાલ્યા. **રૂસ્તમે સિયાવશનો** કીનો પુરેપુરો લીધો હતો, માટે હવે દરેક વાતે તૃપ્ત થઇ તે પોતાના મુલક તરફ અને **તુસ** તથા **ગુદર્જ** ઇરાની ફોજે સાથ પાયતખ્ત તરફ રવાના થયા. હવેજ **અફ્રાસિયાબને** પોતાના મુલક તરફ પાછો ફરવાની તક મળી, જ્યાં તેણે સઘળી ખાનાખરાબી અને લૂટફાંટ અને મારફાડ સિવાય બીજું કંઇ જોયું નહિ.

રૂસ્તમે સીસ્તાન તરફ પાછા ફર્યા આગમજ **સિયાવશના** બેટા **ખુસરોની** શોધમાં માણસો મોકળવાની અગત્ય જોઇ, કેમકે તે શાહજાદો પોતાની મા જોડે ખોતન તરફ વસે છે એવી ઇરાનીઓને ખબર મળી ચૂકી હતી. બીજી તરફથી **ગુદર્જે** તે શાહજાદાને શોધી કહાડવાનું કામ પોતાના બેટા **ગીવને** સોંપ્યું, કારણ કે સર્વે કોઇ કબૂલ કરતું હતું કે ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર **ખુસરો** શાહજાદાનોજ હક હતો. **ગીવ** સાત વરસોને દરમ્યાન કેટલીક જેહમતો પછી ચીનની સરહદ ઉપર જઇ પુગ્યો, જ્યાં **ખુસરોનીજ** શોધમાં **પીરાનવેસે** વજીરે મોકલેલા તુરાનીઓ સાથ તેને મેળાપ થયો. **ખુસરોનો** પત્તો કયાં મળશે તેની ખબર તેઓથી મેળવીને **ગીવ** રાત્રે પેલાઓને સુતેલા છોડી આગળ કુચ કરી ગયો. તેણે તે જવાનને એક ફુવારા આગળ બેઠેલો દિઠો અને વમાસ્યું કે એજ **સિયાવશનો** બેટો હશે. પણ **ખુસરોએ** તેને જોતાંજ તરત કહી આપ્યું કે "મને શોધવા આવનાર પેહલવાન **ગીવ** છે." પોતાને આમ ઓળખી કહાડવાથી **ગીવ** અચરત થયો, પણ શાહજાદાએ ખોલાસો કીધો કે મારા બાપના એવાનમાં સઘળા ઇરાની પેહલવાનોની તસ્વીર ચિતારેલી છે તેથી તેઓ સર્વેને વગર પિછાનવે હું ઓળખું છું, અને તે ચિતારો ઉપરથીજ તને **ગીવ** દાખલ મે પિછાન્યો છે." **ગીવની** બાજી અનેક રીતે ખાતરી થવાથી તેણે **ખુસરોની** શોધમાં પોતે આવવાની સર્વે બિના કહી દીધી. હવે શાહજાદો **ગીવના** ઘોડા ઉપર સવાર થયો અને તે પેહલવાન પાઊંપ્યાદો તેની સાથ ચાલતો **ફરંગીજની** હજુરમાં ગયા. તેણી પોતેબી ઇરાન જવાને આતુર થઇ અને **સિયાવશનો બેહજાદ** નામે ઘોડો હતો તે ઉપર **ખુસરોને** બેસાડી, **ગીવ** તથા **ફરંગીજ** પોતપોતાના ઘોડા ઉપર બેસી જેમ બને તેમ ઝડપથી તુરાન છોડી ચાલ્યાં.

પેલી તરફથી **પીરાન** તથા **અફ્રાસિયાબને** **ખુસરોના** છટકી જવાની ખબર પડતાંજ **કુલબાદ** નામે એક સરદારને ૩૦૦ ઘોડેસ્વારો સાથે તેની પુઠે દોડાવ્યો. તેણે પેલાં ત્રણુડેને પકડી પાડ્યાં. આ વેળા **ખુસરો** અને તેની મા મુસાફરીની થાકથી સુતેલાં હતાં, અને એકલો **ગીવજ** જાગતો રહી ચોકી કરતો હતો. તે શત્રુઓની સામે બેહજાદ ઉપર સવાર થઇ દોડયો અને જે મહાભારત કામ પોતે બજાવ્યું હતું

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તેની ખુશહાલીથી તદ્દન હિમતવાન બનીને તે એકલે હાથે એવાં તો શૂરાતનથી લડ્યો કે **કુલબાદ** અને તેની ફોજ માર ખાઇ નાસી ગયાં. **ખુસરોએ ગીવથી** સઘળી બિના સાંભળી ત્યારે પોતે લડાઇમાં શાંમેલ નહિ થયો તે માટે દિલગીરી બતાવી. પછી તેઓએ આગળ મંજલ કાપવા માંડી ત્યારે **પીરાન** પોતે એક મોટી ફોજ લઇ લડવા આવ્યો. **ખુસરોએ** આ લડાઇમાં પોતે જવાની માંગણી કીધી, પણ **ગીવે** તેને તેવું કશું નહિ કરવા દેતાં, તથા તેને પોતાની મદદમાં પણ નહિ રાખતાં, પોતેજં એકલે હાથે લડવા ચાલ્યો, **પીરાનને** કેદ પકડ્યો, **ખુસરોની** નજદીક ઘસડી આણ્યો, અને પછી તુરાનીઓ સામે પાછો દોડી તેમને મારી કહાડ્યા. તે તો **સિયાવશના** અધુરા કીનામાં **પીરાનનો** જાન લેવા માંગતો હતો, પણ એ ભલા વજીરની મહેનત અને મદદથી તો **ફરંગીજનો** પોતાનો અને ખુદ **ખુસરોનો** કીમતી જાન બચ્યો હતો તે વાત યાદ કરીને તેઓ બંનેએ **પીરાનને** આ વખ્તે બચાવી લીધો, અને **ગીવે** તેનું લોહી રેડવાનાજ કસમ લીધા હતા માટે તે જેફ વજીરના કાન વિંધી તેમાંથી નિકળેલું લોહી જમીન ઉપર ટપકાવી પોતાનો ગુસ્સો નરમ પાડ્યો !

પીરાન આ રીતની નામોસી સાથ છુટો થઇ તુરાન પાછો ફર્યો, અને **અફ્રાસિયાબે** મોટા અફસોસ સાથ તેની હાલત જોઇ. તેણે હવે માણસો મોકળી જીહુન નદી ઉપરના કિસ્તીબાનોને હુકમ આપ્યો કે **ખુસરો** અને તેની સાથવાળાં આવે તો તેમને કિસ્તી ઉપર બેસાડી પેલે પાર લઇ જતાં થોભાવવાં. બીજી તરફથી તેણે પોતે હવે **ખુસરોની** પુઠ પકડી. જ્યારે **ગીવ** અને **ફરંગીજ** અને **ખુસરો** નદીને કાંઠે જઇ પુગ્યાં ત્યારે તે બહુ જોશમાં હતી, અને પાણી ભરાતાં હતાં. તેમ છતાં જ્યારે કિસ્તીબાનોએ કિસ્તી મૂકવાના અખાડા કીધા અને તેના બદલામાં **ગીવના** ઘોડા અથવા બખ્તરની, **ખુસરોને** માથેનાં તાજની, અથવા રાણી **ફરંગીજની** પોતાની માંગણી કીધી ત્યારે તેઓ ત્રણડેએ ખોદાનું નામ લઇ એકદમ આ દરિયા જેવી નદીમાં પોતાના ઘોડા ઝોંકાવ્યા, અને કિસ્તીબાનોની ખાતરી છતાં ડુબી મરવાને બદલે તેઓ સહી સલામત પેલે પારે નિકળ્યાં. એજ પળે **અફ્રાસિયાબ** નદી કાંઠે આવી લાગ્યો, અને જે ફર્જંદોની તેણે એક શત્રુ દાખલ પુઠ પકડી હતી તેમને પોતાના સપાટામાંથી શેવટનાં છટકી ગયલાં જોઇ તે બહુ દુઃખી થયો. તેણે કિસ્તીઓ ઉપર સ્વાર થઇ હજીબી પેલે પાર જઇ **ખુસરોને** પકડવાની તલબ કીધી, પણ **હુમાને** તેને એ કામથી વાળ્યો. તે હવે બહુજ પરેસાન હાલતમાં તુરાન પાછો ફર્યો, જ્યારે **ગીવે** ખોદાના શુક્ર બજા લાવી **ખુસરોના** આવી પુગવાની ઇરાનની દરબારને ખબર આપી.

ફેસલ ૩—બહમન દેજની ફતેહ.

ફિર્દુસી આપણને સમજાવે છે કે **કએ કાઉસ** હજી હયાત હતો, જે પોતાના નવા ફર્જંદને આવી પુગેલો જાણી ઘણોજ ખુશહાલ થયો. પણ એવું અનુમાન થઇ શકે છે કે આ વખ્તે ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર પાદશાહ **કએ અર્મીનનો** અમલ ચાલતો હતો, જે હવે છેક ઘરડો થયો હતો અને તેનાં તખ્તને માટે **કએ કાઉસના** હયાત બેટા **ફરીબોર્જ** સિવાય બીજો કોઇ દાવાદાર હતો નહિ. અલબતે **ખુસરોના** સલામત આવી પુગવાથી તે બહુ ખુશી થવોજ જોઇયે. એ પાદશાહે **ગુદર્જની** સરદારી હેઠલ એક લશ્કર **ખુસરોને** ઘટિત માન અક્રામ સાથ પાયતખ્ત ખાતે અને ત્યાંથી મેહલમાં લાવવા માટે રવાના કીધું, અને જ્યારે તે શાહજાદો પોતાની મા તથા **ગીવ** સાથ દરેક શેહર ખાતે પ્રજા તરફથી ખુશહાલી અને મુબારકબાદી મેળવતો મેહલમાં આવી પુગ્યો ત્યારે જેફ પાદશાહે તેને પોતાની ગોદમાં દાબીને, તેની ચશ્મો ઉપર ચુમીઓ લઇને, પોતાનાં જેવાંજ એક બીજાં તખ્ત ઉપર તેને બેસાડ્યો, તથા દેશના સર્વે અમીર ઉમરાઓની એક મજલેસ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બનાવીને **ખુસરોને** તાબે રહેવાની તેમને તાકીદ આપી, તથા **ગીવને** તેની ભારી જેહમત ભરેલી સેવા માટે મોટાં ઇનામો બક્ષ્યાં.

પાદશાહના આ હુકમથી જોકે સઘળા દરબારીઓ રાજી થયા, પણ શાહજાદો **તુસ**[1] એકલોજ **ખુસરોને** માન આપવાને કબૂલ નહિ થતાં દરબારમાંથી રૂસાઇને ઉઠી ગયો અને **ફ્રીબોર્જ** જે **કએ કાઉસનો** બેટો અને તેટલામાટે પોતાના કાકા પછી તખ્તનો વારેસ ગણાતો હતો, તેને જઇ મળ્યો, અને તેનેજ પોતાનો ભવિષ્યનો પાદશાહ કબૂલ રાખ્યો. બીજે દિને પાદશાહે એક મોટી જીયાફત બનાવીને ત્યાં **ખુસરોને** જાહેર રીતે સર્વકોઇએ પોતાના ભવિષ્યના પાદશાહ દાખલ કબૂલ રાખવાની રીતસરની ક્રિયા કીધી. પણ એ વેળા **તુસ** બે તેડાં છતાં હાજર થયો નહિ. **ફ્રીબોર્જ** પોતેબી આ જીયાફતમાં શામેલ હતો નહિ. તે તો **ખુસરોને** તખ્તનો વારેસ ઠરાવવાની ગોઠવણો ચાલી ત્યારથીજ દરબાર છોડી પોતાને ઘર જઇ બેઠો હતો. **તુસ** હાજર નહિ થયો ત્યારે પાદશાહે તેને બોલાવવા **ગીવને** મોકળ્યો, જે વેળા તેઓ બંને અથડી પડયા. **ગુદર્જને** ખબર પડતાંજ તે ખુસરોની પક્ષમાં એક મોટી ફોજ લઇ **તુસ** સામે લડાઇમાં ઉતરવાને તૈયાર થયો, પણ **તુસ** માંહોમાંહેની આવી લડાઇથી દૂર રહ્યો. પાદશાહને આ બાબે ખબર પડતાંજ તે **ગુદર્જ** ઉપર ગુસ્સે થયો અને તેને તથા **તુસને** એકદમ દરબારમાં બોલાવી મંગાવી તેમની તકરાર સાંભળી લીધી. **તુસની** લડત એ હતી કે નવો પાદશાહ **ફ્રીબોર્જ** થવો જોઇએ, કેમકે તે **કએ કાઉસનો** બેટો હતો. **ગુદર્જનો** બચાવ એ હતો કે **સિયાબશ** વડો બેટો હતો, અને તેના બેટા દાખલ **ખુસરોને** તખ્ત ઉપર હક વધારે હતો.

કેટલીક તકરાર પછી પાદશાહે ઠરાવ્યું કે બંને દાવાદારોમાંથી જે ખરેખરો બાહદુર હશે તેને તખ્ત મળશે. તેણે **ખુસરો** તથા **ફ્રીબોર્જને** પોતાની નજદીક બોલાવી ફરમાવ્યું કે "બહમન દેજ નામનો એક કિલ્લો, જેમાંથી હંમેશાં આતશ વર્સે છે, અને જે ઇરાનને વશ થતોજ નથી, તે તમો બંનેમાંથી જે શાહજાદો ફતેહ કરશે તેને તખ્ત મળશે." પાદશાહે બંનેને એકસરખાં લશ્કરો આપ્યાં, પણ **ફ્રીબોર્જે** કિલ્લા તરફ પહેલો જવાની માંગણી કીધી, અને **તુસને** સાથે લઇ તે તે તરફ ઉપડી ગયો.

બહમન દેજ આજરબાઇજાન પ્રાંતનાં અર્દબિલ શહેરમાં એક ડુંગરી કિલ્લો હતો. જ્યારે **ફ્રીબોર્જની** ફોજ ત્યાં કેટલીક મુદતે જઇ પુગી ત્યારે **ફિર્દૌસી** વર્ણન કરે છે કે કિલ્લો તેને બહુ ભયંકાર જણાયો. તેની આસપાસની જમીન તમામ બળતાંના અંગારા સાથની—જાણે ચોબાજુએ મોટી ચેહ સળગી રહી હોય તેવી ગરમ—જણાઇ. પવન તમામ આતશ જેવો ગરમ હતો. ત્યાંની નહિ ખમાય એવી આ ગર્મીથી ઘણાએક બાહદુર લડાયકો અને સિપાહો મરણ પામ્યા. કિલ્લાની વધારે નજદીક જતાં તે ગોયા હવામાં અધર લટકતો હોય એમ જણાયું. તેમાં કોઇપણ માણસજાતની વસ્તી જેવું તો દેખાયુંજ નહિ. તેને દરવાજા કે ભાગળ, બારણાં કે બારી જેવું કંઇ હતુંજ નહિ. આ તમાશો અચરતી અને ભય સાથ જોતાં **ફ્રીબોર્જ** અને **તુસ** એક હફતા સુધી ત્યાં રહ્યા, એવી ઉમેદમાં કે કિલ્લામાં પેસવાનો કંઇબી માર્ગ તેમને દેખાશે, અથવા તેમાં જતું યા તેમાંથી બહાર નિકળતું કોઇબી ઇનસાન કે હેવાન તેમના દિઠામાં આવશે. પણ જ્યારે જાતજાતનાં સંકટો ભોગવ્યા છતાં તેઓએ કશો છુપો માર્ગ દિઠો નહિ, અથવા કિલ્લો ફતેહ કરવાની આશા રહીજ નહિ, ત્યારે તદન નાસિપાસી સાથ, મરણતોલ હાલતમાં, બળતા

[1] શાહજાદો તુસ પાદશાહ નોદરનો બેટો હતો. નોદરની હયાતીબાદ ઇરાનમાં અનેક પાદશાહો રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા, માટે એ સઘળો વખ્ત સુધી તુસ હયાત હોય એ કેવળ અશકય છે. માટે આ તુસ અસલ તુસનો કોઇ નબીરો યા ખાનદાની યા એજ નામનો કોઇ બીજો પેહલવાન હોવો જોઇયે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જળતા, તેઓ પાયતખ્ત તરફ પાછા ફર્યા, અને પોતાનો તમામ હેવાલ પાદશાહને જાહેર કીધો.

હવે કિલ્લો ફતેહ કરવા **ખુસરો** નિકળ્યો. **તેની જોડે ગુદર્જ અને ગીવ** સલાહકાર દાખલ ગયા. તેઓએ પેલા કિલ્લાને બળતો અને આકાશ તથા પૃથ્વીને આતશી બનાવી દેતો જોયો. તેમને લાગ્યું કે આ કાંઇ જાદુઇ જેવો ચમત્કાર છે. કહેછે કે આ કિલ્લો કેમ ફતેહ કરવો તે બાબે **ખુસરોને** ખાબ આવ્યો, અને બીજે દિને તે ખોદાતાલાનું મુબારક અને પવિત્ર નામ લખી, પોતાના ભાલા સાથ બાંધી આગળ ધર્યો. **ગીવે** પણ તેમજ કીધું. પોતાના પેદા કરનારનું નામ જબાન ઉપર લઇ તેઓએ તે નામ સાથના ભાલા કિલ્લાની દિવાલો ઉપર ઉંચા ફેરવવા માંડયા, અને એજ કરામતથી પેલો લાલચોલ બળતો આતશ તદન બુઝાઇ ગયો, અને આસપાસ જે ગરમ રોશની પંથરાઇ રહી હતી તેને બદલે સઘળો અંધકાર વ્યાપી રહ્યો ! આ પહેલી ફતેહ હતી, જે ઉપરથી હિમત પકડીને **ખુસરોના** હુકમથી તેનાં લશ્કરે કિલ્લાની દેવાલો ઉપર દશ હજાર તીરોનો ભેગો વર્સાદ વર્સાવ્યો, જેથી તે માંહેલા શત્રુઓ મોટી સંખ્યામાં નાશ પામ્યા. એજ વખ્તે એક ચળકતી રોશની પ્રગટી નિકળી, જેથી તમામ અંધકાર દફે થયો. બચી ગયલા શત્રુઓ એજ વેળા મોટી ઉતાવળમાં નાસભાગ કરતા જણાયા. હવે કીલ્લાના દરવાજા ખુલ્લા માલુમ પડયા, જે વાટે અંદર દાખલ થઇ **ખુસરો** અને **ગુદર્જ અને ગીવે** મોટી દોલત હાથ કીધી. ઇરાનીઓએ હવે કિલ્લામાં લૂટ ચલાવીને તેને તાબે કીધો, અને **ખુસરોએ** પોતાની આ ફતેહની યાદગારીમાં એક મોટું મકાન બંધાવ્યું અને પછી ખુશી ભર્યાં દિલ સાથ પાયતખ્ત ખાતે જઇ પાદશાહને સર્વ ફતેહની વાતોથી વાકેફ કીધો. **ખુસરોની** આ જવાંમર્દીથી પાદશાહ અને તમામ ઇરાની નામદારો તથા પ્રજાઓ ખુશખુશ થઇ ગયાં, તેનાં નામનો સઘળે ડંકો વાગી રહ્યો, અને પાદશાહે એક ઢંઢેરો ફેરવીને તેનેજ પોતાનો વારસ નેમવાનું હવે નકી જાહેર કીધું. એ પછી થોડી મુદત રહીને પાદશાહે એક મોટી જાહેર દરબાર ભરી **ખુસરોને** માથે પોતાનેજ હાથે તાજ મૂકવાની ક્રિયા મોટા ભપકા સાથ કરી સર્વનાં દિલ ખુશહાલ કીધાં. તે દિવસથી સિયાવશ પાદશાહનો બેટો **કએ ખુસરોને** નામે ઓળખાવા લાગ્યો, અને પોતાની નેકી અને નેકનામીથી, પોતાની ભલાઇ અને બાહદુરીથી, પોતાનાં દાદ અને ઇનસાફથી, આજ સુધી પોતાનું નામ અમર રાખી ગયો.

પાદશાહ **કએ ખુસરોનાં** બયાનનો આ બાબ પુરો કર્યા આગમજ એકાદ બે બાબતોનો ખોલાસો કરવાની જરૂર છે. તેનાં બાળપણની કહાણી હખામની તબક્કાના મોટા પાદશાહ **કાઇરસને** એટલી બધી મળતી આવે છે[1] કે કેટલાક યુરોપિયન તવારીખ નવેશોએ એ બંને પાદશાહોને એકનાએકજ ઠરાવી આપવાની ભૂલ ભરેલી તજવીજ કીધી છે. તેઓ બંને બે જુદાજુદા જમાનામાં થઇ ગયલા જુદાં ખાનદાનના, જુદા મુલકના, કેવળ જુદાજ પાદશાહ હતા, એ બીના આ ઠેકાણે લંબાણથી સમજાવવાની આજે અગત્ય રહી નથી.[2] પણ **કએ ખુસરોનો** જે હેવાલ **ફિર્દુસીએ** આપ્યો છે તેમાં ઘણી શરેહ કીધેલી છે તે આપણાથી ના પાડી શકાશે નહિ. **અફ્રાસિયાબ** જેવો બળવાન પાદશાહ હજારો લશ્કરો સાથ તેની પુઠે દોડવા છતાં એકલા **ગીવના** હાથ ઉપર નાસિપાસ થઇ પાછો ફરે એ નહિ મનાય એવું છે. ભાવાર્થ માત્ર એટલોજ છે કે **ખુસરોને** ઇરાનના પાદશાહે છુપાછુપ ખોતનથી પોતાના પાયતખ્ત ખાતે તેડાવી મંગાવ્યો હતો, અને તે કામને કેટલીક અગત્ય આપવા તેમજ **અફ્રાસિયાબને** બુરો ચિતારવા માટે **ફિર્દુસીએ** તેના સંબંધી કેટલુંક દાસ્તાન લખી કહાડયું હતું.

---

૧ જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ ૬, ફસલ ૩.

૨ એ બાબેના વિગતવાર ખોલાસા માટે જુઓ "નૂરે એલમ,", ૧૮૯૨ ના એપ્રેલ, મે, જુલાઈ અને સપ્ટેમ્બરના અંકો.

બહમન દેજના કિલ્લાની ફતેહનાં દાસ્તાનમાંથી **ખુસરો**ની નામદારી દેખાડવાની શાયરની મતલબ સિવાય બીજું કશું જણાતું નથી. એ કિલ્લો અર્દબિલ નામે આજરબાઇજાનના એક શેહરમાં આવેલો કહેવાય છે, જેનાં આતશી દેખાવનું જે વર્ણન **ફિર્દુસી** આપે છે તેનો ભેદ ઉપલાં શેહરનાં અને પ્રાંતનાં નામના અર્થ ઉપરથી માલુમ પડી આવે છે. આજરબાઇજાન પુષ્કળ આતશખાનાંઓ ધરાવતું હતું, અને **ખુસરો**એ બહમન દેજ ફતેહ કર્યા પછી ત્યાં જે મકાન બાંધવાની **ફિર્દુસી** નોંધ લે છે તે કંઇજ નહિ પણ એક મોટું આતશખાનુંજ હોવું જોઇયે. આગળ બુન્દેહેશ ઉપરથી આપણુ જોઇ ગયા[1] તેમ મૂર્ત્તિપૂજક શત્રુઓનાં દહેરાં અને મૂર્તિઓનો નાશ કરીને તેમની જગા ઉપર **કએ ખુસરો**એ ચેચસ્તે સરોવર તરફના દેશમાં જે આતશખાનાં બાંધીને આદર ગોશસ્પની સ્થાપના કીધી હતી તેનોજ ઇશારો **ફિર્દુસી** કરી જતો જણાય છે. આ પઉરથી જણાય છે કે જ્યાં અર્દબિલ છે ત્યાંજ ચેચસ્તે સરોવર છે, અને તેની આસપાસનો મુલક તે આજરબાઇજાન છે.[2] એજ બાબતના સંબંધમાં એક બીજી વાત જણાવવી જોઇયે, તે એ છે કે બહમનદેજની આસપાસ ફરી વળેલા અંધકારવેળા એકાએક કુદ્રતી રોશની પ્રગટ થઇ અને તેની મદદથી **ખુસરો**એ કિલ્લાને બરાબર જોઇ લીધો એવું જે બુન્દેહેશમાં છે, તે રોશની કોઇ ખરેખર તલેસ્માતની નહિ પણ કુદ્રતી ચમત્કારની હોવી જોઇયે. **ફિર્દુસી** લખતો નથી, પણ બુન્દેહેશમાં જણાવેલું છે, કે તે રોશની **ખુસરો**ના ઘોડાનીયાળ ઉપર આવી પડી હતી, અને તેની યાદગારીમાં તેણે ત્યાં આતશખાનું બાંધીને જે આતશની સ્થાપના કીધી તે આજ સુધી આદરા ગોશસ્પને નામે ઓળખાયો છે. હવે આદર=આતશ; ગોશ=કાન; અસ્પ=ઘોડો: યાને ઘોડાના કાનવાળો (બુન્દેહેશ મુજબ યાળવાળો) આતશ એવા અર્થ ઉપરથી આ રોશની અથવા આતશ જે આજે ઇંગ્રેજીમાં St Elmo's Fire ને નામે ઓળખાય છે તે હોય,[3] અને તેનો ગોળો **ખુસરો**ના ઘોડાના કાન કે યાળ ઉપર આવીને પડયો હોય એવું અનુમાન થયું છે. પણ કેટલાક સબબો ઉપરથી આ બાબતનો ખોલાસો જુદીજ રીતે આપી શકાય એમ છે. બુન્દેહેશમાં જણાવ્યું છે કે ઉપલો ચેચસ્તે સરોવર જે આજરબાઇજાનમાં છે તેનાં પાણી એટલાં બધાં ગરમ (ખરૂં જોતાં ખારાં) છે કે તેમાં કોઇપણ પ્રાણી જીવી શકતું નથી. આ ઉપરથી તેમજ આજરબાઇજાનનો અર્થ "આતશી મુલક" એવો થાય છે તે ઉપરથી, તેમજ બહમન દેજવાળાં અર્દબિલ શેહરનાં તેમજ અર્દીલાન નામના તેના પહાડી પ્રગણાંનાં નામોમાં પણ આતશનોજ અર્થ સમાયલો છે તે ઉપરથી, અને છેલ્લે **ફિર્દુસી**એ આપેલાં ઉપલા કિલ્લાની તમામ આતશી હાલત બાબેનાં બયાન ઉપરથી, એવું લાગે છે કે આજરબાઇજાનના પર્વતોમાંનો કોઇ—અથવા મૂખ્ય કરીને અર્દબિલ મરંદ નામના જે પર્વતોની હાર ઉપર આવ્યું છે તે—**કએ ખુસરો**ના જમાનામાં બળતો પહાડ હોય, અને તે ઉપરથી બહમનદેજને જાદુઇ કરામતનો ચિતારવામાં આવ્યો હોય. ગમે તેમ હોય પણ બુન્દેહેશ ઉપરથી એટલી વાત તો સિદ્ધ થાય છે કે **ખુસરો**ના વખ્તમાં આજરબાઇજાન તરફ બુતપરસ્તી ચાલતી હશે; અને તેણે તેનો નાશ કીધો હશે.

---

૧ જુઓ અગાડી, સફે ૨૯૩.

૨ એચેચસ્તે તે આજનો ઉરૂમિયા અથવા શાહી સરોવર સિદ્ધ થયો છે. હમદુલ્લા મુસ્તફી તેને ખેજરત અથવા ખેજેસ્તને નામે ઓળખી ગયો છે.

૩ એરવદ જીવનજી મોદીએ પોતાનાં "આદરગુશસ્પ" બાબેનાં ભાષણમાં એજ મતલબનો ખોલાસો આપ્યો છે. જુઓ "ઇરાની વિષયો"માં એ બાબેનું વર્ણન સ૦ ૧૨૪—૧૪૮.

બાબ ૩૦.

કએ ખુસરો-૨.

નામ—અવ૦ : કવ હુસ્રવફ્ંગ્.
પેહે૦ : કે ખૂસ્રોબ.
ફારસી : કએ ખુસરો—કૈ ખુસ્રવ.
વેદિક : કવિ સુસ્રવસ્.

જમાનો—શુમારે ઇ. પૂ. ૨૭૭૮ (?)
અમલ—બુન્દેહેશ અને ફિર્દુસી મુજબ ૬૦ વરસ.

૧—નવો પાદશાહ—રૂસ્તમ તરફ તેની મમતા—સિયાવશના કીના માટે નવી લડાઈ—શાહજાદા ફેરદનું તુસના હાથ ઉપર બેજાન થવું—પાદશાહની ખફગી—દરફશે કાવાની ધાસ્તી ભરેલી હાલત—ઈરાની લશ્કર ઉપરનાં આફતો—રૂસ્તમ લડાઈમાં ઉતરે છે—અશ્કબુશ સાથનું જંગ—કામુસ જંગી—પીરાન સુલેહ ઈછે છે—રૂસ્તમની શરતો—ખાકાને ચીન સાથનું જંગ—તેનો પરાજય—પુલાદવંદ "દેવ"નો દગો—અફ્રાસિયાબની નવી નાસભાગ.

૨—તુરાનમાં અફ્રાસિયાબનો પાછો અમલ—ફિર્દુસીએ આપેલાં દિલપસંદ દાસ્તાનો;—અકવાન "દેવ" અને રૂસ્તમની કહાણી.—બીજન અને મનીજેહનું દાસ્તાન—રૂસ્તમની તુરાન ઉપર નવી ચહડાઈ—અફ્રાસિયાબ ત્રીજી મરતબે નાસે છે.—ઈરાન ઉપર તુરાનની ચહડાઈ—રૂસ્તમની નવી જવાંમર્દી—પેહલવાન બર્ઝુની કહાણી.—રૂસ્તમને ફસાવવાનું તુરાની કાવત્રું—સુસન રામશગરના પ્રપંચો—ઈરાની પેહલવાનોનું તેણીનાં મકાનમાં પકડાવું—તુરાનીઓ સાથ નવું ભારી જંગ—અફ્રાસિયાબની ચોથી નાસભાગ.

ફસલ ૧—સિયાવશનો કીનો.

જેફ પાદશાહે હવે રાજ્યનો તમામ એખ્ત્યાર **કએ ખુસરો**ને સ્વાધિન કરી **ગીવ**ને તેનો વજીર અને મૂખ્ય સલાહકાર નેમી આપ્યો, અને પોતે વૃદ્ધ ઉમરને લીધે આગળા પાદશાહોની પેઠે ખોદાતાલાની બંદગીમાં મશગુલ થયો. નવા પાદશાહના અમલની ખબર પડતાંજ **રૂસ્તમ** અને **જાલ** પણ બીજા પેહલવાનો અને સપેહસાલારો અને અમીર ઉમરાઓની પેઠે કીમતી નજરાણું લઇને દરબારમાં હાજર થયા, અને પોતાની તરફની મુબારકબાદી આપવા સાથે પોતાની તાબેદારી જાહેર કરવા લાગ્યા. **કએ ખુસરો** પોતાના બાપ તરફની **રૂસ્તમ**ની મમતાથી જાણીતો હતો, માટે તેના તરફ આ જવાન પાદશાહે બહુ વહાલ બતાવ્યું. તે તેને ભેટી પડયો, આગળી નાપસંદ વાતો યાદ કીધી, અને પછી **સિયાવશ**નાં ખૂનનો કીનો લેવાનો હજી બાકી રહ્યો હોય તેમ તે માટે નવેસરથી ગોઠવણ કરવાની સલાહ પુછી. **રૂસ્તમ** એ કામથી કદી પાછો ફરે એવો નહિજ હતો, માટે જેફ પાદશાહની સલાહ લઇ લડાઇની તૈયારીઓ મોટા પાયા ઉપર નવેસરથી કરવા માંડી. ત્યાં એક અગત્યનો સવાલ ઉઠે છે કે અગરજો તુરાન ઉપર નવેસરથી ચહડાઇ લઇ જવાની બાકી હતી તો **રૂસ્તમ** સાત વરસના અમલ પછી તે દેશ શા માટે છોડી આવ્યો? અને ત્યાંથીજ **અફ્રાસિયાબ**ની પુઠ પકડી તેના ઉપર કીનો લેવાનું અધુરૂં કામ ચાલુ કાં નહિ રાખ્યું? પણ એનો ખોલાસો એ છે કે આમ કર્યા આગમજ શાહજાદા **ખુસરો**નો પત્તો મેળવાની અને તેનો જીવતો ઇરાન લાવવાની પહેલી જરૂર હતી, અને નાસ ભાગમાં પડેલો તુરાની પાદશાહ **ખુસરો**નો જીવ લેવાને શક્તિવાન થાય તે આગમજ તે શાહજાદાને બચાવી લેવો જોઇતો હતો. એ કામ ફતેહમંદી સાથ પાર પડયા પછીજ હવે કીનાની વાત પાછી તાજી કરવામાં આવી હતી.

સઘળી તૈયારીઓ પછી હવે ઇરાની લશ્કર આગળ વધ્યું. **ફરીબોર્ઝ** અને **તુસ,** જેઓ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હવે **કએ ખુસરોને** પાદશાહ ગણવાને કબૂલ થયા હતા, તેઓ તેમજ બીજા પાદશાહી ખાનદાનીઓ, જુદાં જુદાં લશ્કરો સાથ આગળ વધ્યા. પહેલા બંને સરદારોએ તુરાન જવાનો જુદો માર્ગ લીધો હતો, માટે પાદશાહ તરફથી તેમને એવો હુકમ થયો હતો કે બોખારામાં કુલ્લાબ નામે એક કિલ્લો **ફરૂદ** નામે રાજવંશીના હાથમાં છે તેને તેઓએ ઇજા દેવી નહિ. આ **ફરૂદ કએ ખુસરોનો** સાવકો ભાઇ અને વજીર **પીરાનની બેટી ગુલશેહેરનો** બેટો હતો. તે મા દિકરો આ કિલ્લામાં વસતાં હતાં. **ફરીબોર્ઝે** જ્યારે આ કિલ્લો દિઠો ત્યારે પાદશાહની તાકીદ મુજબ તેને નહિ છેડતાં પોતે બીજી બાજુએથી પસાર થઇ ગયો. પણ **તુસે** બિયાબાનનો માર્ગ પસંદ નહિ કરતાં કિલ્લા તરફનો રસ્તો લીધો, જે ઉપરથી શાહજાદા **ફરૂદ** તેને હથિયારબંધ થઇ કિલ્લા ઉપર હુમલો લાવતો સમજીને પોતે તેની સામો થયો, અને **તુસે** સમજાવવા મોકલેલા પોતાના જમાઇ **રીવ**નો તેણે જાન લીધો. આથી **તુસ** રીસે ભરાયો અને તેણે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. **ફરૂદ** બાહદુર હતો. તેણે **તુસ, ગીવ** અને તેના જવાન બેટા **બીજન** સાથની લડાઇઓમાં તેઓના ઘોડા બેજાન કરીને તે ત્રણુડેને એક પછી એક ઉંધે મસ્તક જમીન ઉપર પટકયા. **બીજન** સાથની લડાઇમાં તેણે કિલ્લા ઉપરથી પથરા ઘુમાવી તેને જખમી કીધો. બીજે દિને **તુસ** કિલ્લા ઉપર ભેગો ધસારો કરી તેના દરવાજા ભાંજી અંદર દાખલ થયો. **ફરૂદ બીજન** સાથની લડાઇમાં ઘણી બાહદુરીથી મુઓ. તેની મા આ બનાવથી પેટમાં ખંજર મારી તેની જોડમાંજ બેજાન થઇ. **તુસના** ગુસ્સાનું આ સર્વ પરિણામ હતું, માટે હવે તેને બહુ પસ્તાવો થયો. તેણે ત્રણ દિવસ કિલ્લામાં ગુજારીને **ફરૂદ**ની યાદગારીમાં એક ઉંચો સ્તંભ ઉભો કીધો અને તેને કસ્તુરી અને કપુરથી ખુશબોદાર બનાવ્યો.

ઇરાની લશ્કર **ફરૂદ**નો કિલ્લો લૂટી ચૂકયું હતું, માટે હવે **તુસે** એક બીજા તુરાની કિલ્લાની ફતેહ કરીને **અફ્રાસિયાબ** સામે કદમ ધર્યું. ૩૦૦૦૦ ઘોડેસ્વારો સાથ **નિજાદ** નામે સરદાર લડવા આવ્યો. બીજી તરફથી પાદશાહે ૪૦૦૦૦ ફોજ આપી વજીર **પીરાનને** રવાના કીધો, જેણે **ગીવ** સાથની લડાઇમાં હાર્યાથી રાતે ઇરાની છાવણી ઉપર શબેખૂન ચલાવ્યું. આ ભારે કતલની ખબર મળતાંજ **કએ ખુસરોને તુસ**નાં કામ ઉપર મોટો ક્રોધ ઉપજ્યો. પોતાની સાવકી મા અને ભાઇનાં કમોત યાદ કરી પોતાના હુકમનો અનાદર કરવાથીજ આ સર્વ મુસીબતો વર્સી છે એમ માની તે નામદારે **ફરીબોર્ઝ** ઉપર નામું લખ્યું અને તેને તમામ લશ્કરની સરદારી લેવા ફરમાવી તાકીદ કીધી કે **તુસ**ના મુસ્કા બાંધી તેને ઇરાન મોકળી દેવો. **ફરીબોર્ઝે** આમ કીધું, અને પાદશાહે **તુસ**ને સખ્ત ઠપકો આપી કેદખાને મોકલાવ્યો. પેલી તરફથી તુરાનમાં લડાઇ તો ચાલુજ રહી. **ગીવ** અને **બીજન** સામે શત્રુઓ તકી શકયા નહિ ત્યારે તેઓએ **ફરીબોર્ઝ**ની ફોજ ઉપર હલ્લો કરી તેને એક પહાડને ઓથે આશ્રો લેવાની ફરજ પાડી. તેનીજ ફોજમાં દરફશે કાવા યાને કાવાની ઝુંડો હતો, જેને શત્રુઓના હાથમાં જવાની ધાસ્તી ખાઇને **ગુદર્ઝે** પોતાની સરદારી તળેનાં લશ્કરમાં ખેંચી લીધો, અને પછી એટલાં તો જોશ અને જોમથી દુશ્મનો ઉપર હલ્લો કીધો કે એક મોટી ખૂનખાર લડાઇ જાગી. બંને બાજુએ જબરી કતલ ચાલી. **ગુદર્ઝ**નાં ખાનદાનના ૭૦ બેટા અને નબીરાઓમાંથી માત્ર આઠ બાકી રહી ગયા. પાદશાહી ખાનદાનીઓમાંથી પણ ઘણા માર્યા ગયા. **અફ્રાસિયાબ** અને **પીરાન**ના કુટુંબીઓમાંના ૯૦૦ લડવૈયાઓ બેજાન થયા. આ સઘળું છતાં ફતેહ તો ઇરાનીઓને મળીજ નહિ. અંતે તુરાનીઓજ જીત્યા.

અફ્રાસિયાબની ખુશહાલીનો પાર રહ્યો નહિ. તોપણ આ એક ફતેહથીજ તે ધરાયો નહિ. પોતાનાં લશ્કરો અને સરદારોને ઇનામો અને બક્ષેશોથી તેણે નવાજી નાખ્યાં, અને નવાં

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મહાભારત જંગને માટે પાછાં હુશિયાર કીધાં. પેલી તરફ **ફ્રીબોર્ઝ** નાસીને ઇરાન ગયો, જેને મ્હોટે મોટી શિકસ્તોની વાતો સાંભળીને પાદશાહનું દિલ બહુ આઝુર્દેહ થયું. તેણે **રૂસ્તમ**ની મદદ માંગી. **તુસને** આ વખ્તે પાછો છુટો કરવામાં આવ્યો હતો તેણે લશ્કરની સરદારી પાછી લીધી, કેમકે **રૂસ્તમે** તરત વેળા લડાઇમાં ઉતરવા દરૂસ્ત ધાર્યું નહિ. હવે બંને લશ્કરો વચે એક હફ્તા સુધી જબરી લડાઇ ચાલી, જે રાતદિસ ચાલુ રહેવા છતાં કશું શેવટ આવ્યું નહિ. પણ ઇરાની લશ્કર ઉપરનું આફ્ત હજી બાકી હતું. પહાડ ઉપરથી બર્ફ અને કડાંનો વર્સાદ વર્સવા લાગ્યો, અને તેથી તેની બહુ ખરાબી થઇ.[1] તુફાન નરમ પડયા પછી પણ ઇરાનીઓનો દહાડો સુધર્યો નહિ. **તુસે** પોતાના બીમાર તથા જખમી સિપાહીઓને હમાવન પર્વત ઉપર લઇ જઇ રાખ્યા, જ્યાં એક મજબૂત કિલ્લામાં પાણી તથા ખોરાકી હતાં. **પીરાન** આ કિલ્લાને ઘેરો નાંખવા છતાં તેમાં ફાવ્યો નહિ તેણે **અફ્રાસિયાબ** ઉપર પોતાની ફતેહના સમાચાર લખી વાળ્યા, તોપણ સંપૂર્ણ ફતેહને માટે વધુ લશ્કરની માંગણી કીધી. તુરાની પાદશાહે આ ઉપરથી સુગસારનો રાજા **શંકલ, ખાકાને ચીન** અને કુશાનનો **કામુસ,** એવા ત્રણ સરદારોને તેમની જુદી જુદી ફોજો સાથે રવાના કીધા. આ સઘળા બાહદુર લડવૈયા હતા, જેઓ **રૂસ્તમ**નો પણ ડર કરવાની છાતી ઠોકીને ના પાડતા હતા.

પણ **પીરાન**ને આ મદદ માંગવાનું કારણજ **રૂસ્તમ** હતો. શાહ **કએ ખુસરોને તુસ**ની હાલતની ખબર પડતાંજ **રૂસ્તમને ફ્રીબોર્ઝ** સાથ તુરાન રવાના કીધો હતો, અને તેની સામે હવે પોતાથી તકી શકાવાનું નથી એ ખુદ્દ **પીરાન**ની દેહશત હતી. બીજે દિને સઘળું તુરાની લશ્કર પોતાના જુદા જુદા સરદારો સાથ સફ સમારી મેદાન ઘેરી ઉભું. તેની સામે ઇરાની લશ્કર નાની સખ્યામાં હાજર થયું. લડાઇ બપોર પછી શરૂ થઇ. તુરાની ફોજમાંથી **અશ્કબુસ** નામે સરદાર લડવા પહેલો બહાર આવ્યો, જેની સામે **રહામ** ગયો, પણ સહેજમાં પોતાનો જીવ બચાવી પાછો ફર્યો. આ ફતેહથી ખુશ થઇ પેલો તુરાની પોતાની ફોજમાં પાછો ફરતો હતો એટલામાં **રૂસ્તમે** દેખાવ દીધો. તે માત્ર તીરકમાન સાથ કેવળ પાઉંપ્યાદો અને હથિયાર વિનાનો હતો. તેણે **અશ્કબુસ**ના ઘોડાનો એકજ તીરથી જાન લઇ તે તુરાનીને પાઉંપ્યાદો કીધો, જેણે ખિજાઇને **રૂસ્તમ** ઉપર તીરોનો ભાથરો ખાલી કરવા માંડયો. જેહાં પેહલવાને તેની છાતીમાં એકજ તીર મારીને તેને વિંધી નાખ્યો અને તે મુર્દું થઇ જમીન ઉપર પડયો. હવે **કામુસ** જંગીની વારણ આવી. તે **અશ્કબુસ**નો કીનો લેવા આવ્યો, જેની સામે **રૂસ્તમ**ના **અલ્વંદ** નામે જવાન શાગેર્દે ઘોડો ઝોકાવ્યો, પણ **કામુસ**ના હાથ ઉપર તેનો જીવ ગયો. હવે **રૂસ્તમે** હથિયારબંધ થઇ દેખાવ દીધો. **કામુસે** તેને એકદમ કેદ કરવા પોતાની કમંદ ફેંકી, જે **રૂસ્તમને** બદલે તેના ઘોડાનાં ગળાંમાં ભેળવાઇ. રક્ષનો બચાવ કરવા તેના જેહાંપેહલવાન સવારે કમંદનો તે છેડો પકડી લીધો, જ્યારે બીજી તરફથી **કામુસે** તે એટલાબધા **જોશથી** ખેંચીને **રૂસ્તમ** તથા તેના ઘોડાને

[1] ફિર્દુસી આ તુફાનના સંબંધમાં એક કથા લખે છે. કહે છે કે પીરાને બરૂ નામે એક જાદુગરને ઇરાની ફોજો તરફ આવેલા પર્વત ઉપર મોકલીને ઉપલો કડાં તથા બર્ફનો વર્સાદ વર્સાવી પોતાના શત્રુઓની ખરાબી કરાવી હતી, પણ તે આફ્તમાંથી તુરાનીઓને બચેલા રાખ્યા હતા. તુસ અને ગુદર્જે આથી બહુ રંજીદા થઇ ખોદાતાલાની બંદગી કરી મદદ ચાહી, જે ઉપરથી એક આકાશી રૂહે ઇરાની પેહલવાન રહામને છુપ્યો દેખાવ દઇ જે પહાડ ઉપરથી આફ્ત વર્સતું હતું તે આંગળી વટે દેખાડયો, અને રહામે તરત ઘોડો દોડાવી ત્યાં જઇ જોયું તો પેલો જાદુગર બરૂ પોતાનાં યંત્રમંત્રમાં મશગુલ બેઠેલો હતો. રહામે એકદમ તેના હાથ કાપી નાખ્યા એટલે તરત એક વંટોળિયો થયો અને તુફાની અંધકાર તેની જોડે દફે થઇ ગયો. આ પછી એ પેહલવાને પેલા જાદુગરને તુસ અને ગુદર્જની આગળ રજુ કરીને તેનો જીવ લીધો અને એ રીતે તેનું જાદુ તુટયું ।

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પોતાની નજદીક લાવવા માંગ્યા કે કમંદ વચ્ચેથી તુટી ગઇ અને પેલો તુરાની જંગી ઘોડા ઉપરથી ઉથલાઇ પડયો. જોકે તે પાછો તેની પિઠ ઉપર ચહડી બેસવાને શક્તિવાન થયો ખરો, તોપણ તેજ પળે **રૂસ્તમ**ની કમંદમાં તે સપડાયો, અને તેને ઉંધે મસ્તક ઘસડીને ઇરાની છાવણીમાં લઇ જઇ તેનો જીવ લેવામાં આવ્યો.

રૂસ્તમની આ ફતેહોથી **પીરાન** બિધો અને મેદાનમાંથી લશ્કર ખેંચી લેવાની બીજા તુરાની સરદારોની સૂચનાને તાબે થયો. પણ **ખાકાને ચીને** તેને થોભાવ્યો. તેણે પ્રથમ **ચિંગુશ** નામે સરદારને **રૂસ્તમ** સામે લડવા મોકળી, જ્યારે તેનો નાહક જીવ ગયો ત્યારે **ખાકાન** પોતે લડવાને તૈયાર થયો. પણ તે આગમજ **પીરાન**ની સલાહ ઉપરથી તુરાનીઓએ સુલેહની ઇચ્છા જાહેર કીધી. **પીરાન** પોતે **રૂસ્તમ**ની છાવણીમાં કોલકરાર માટે ગયો, જેને તેહમતને લાયક આવકાર દઇ પાદશાહ **કએ ખુસરો** અને રાણી **ફરંગીજ** ઉપર તેણે કરેલા ઉપકારોની યાદ આપી અને તેનો આભાર માન્યો, જેના જવાબમાં તે જૈફ વજીરે તેઓ બંનેને રૂડા આશિર્વાદ દીધા, તોપણ પોતાની બેટી **ગુલશેહેર** અને તેનો બેટો **ફરૂદ** માર્યાં ગયાં તે માટે ગમ કરીને તાણો માર્યો કે જે **કએ ખુસરો**નું તેણે રક્ષણ કીધું હતું તેનાજ સરદારે આ કામ કીધું છે અને તે છતાં તે સરદાર (તુસ) ને ઘટતી સજા મળી નથી. પણ આ ફરિયાદના જવાબમાં **રૂસ્તમે** કહ્યું કે **સિયાવશ**ના ખૂનીઓને તુરાની પાદશાહે કયાં સજાએ પહોંચાડયા છે? તેણે માંગણી કીધી કે તેમને પાદશાહને હવાલે કરી દેવા, (જેઓમાં મૂખ્ય **ગર્સીવજ** હતો,) અને લડાઇના ખર્ચ દાખલ તુરાને નાણાંની મોટી રકમ દંડમાં આપવી. જો આ મૂળ શરતો કબૂલ રખાય તો **પીરાન**ને ખાતર જેહાં પેહલવાને સુલેહ કરવાની ખુશી દેખાડી. પણ આ શરતો **ખાકાને ચીન** તથા રાજા **શંકલ** અને બીજાઓને પસંદ આવી નહિ. તેઓએ લડાઇ ચાલુ રાખવાનો વિચાર આપ્યો, જે ઉપરથી લડાઇ પાછી ચાલી.

પ્રથમ **શંકલ** મેદાનમાં ઉતર્યો, અને **રૂસ્તમ**ને પોતાનો **હમનબર્દ** બોલાવતાંજ તેના એકજ ભાલાના ગોદાથી વિંધાઇને તે ઘોડા ઉપરથી તુટી પડયો; પણ જેહાં પેહલવાન ખંજર કહાડી તેની જીંદગીનું શેવટ આણે તે આગમજ તે ઝડપથી ઉભો થઇ તુરાની ફોજમાં છુપાઇ ગયો. આ પછી બંને લશ્કરો વચ્ચે હાથોહાથની જબરી મારામારી ચાલી, જે દરમ્યાન **કામુસ જંગી**ના બેશીઓ તેનો કીનો લેવા માટે **રૂસ્તમ** ઉપર ચોબાજુએથી તુટી પડયા. પણ તેઓ સર્વને તેણે એકલે હાથે મછરની માફક ઉરાડી મૂકયા, અને પછી પોતેજ **ખાકાન**ને લડાઇમાં ઉતારવા માટે ૧૦૦૦ માણસો સાથ તે ચીની સરદારના કલબગાહ યાને છાવણી તરફ ધસ્યો. આ વેળા બીજી તરફ લડાઇ પુર જોરમાં ચાલતી હતી. **રૂસ્તમે ખાકાન**ને લડાઇમાં બોલાવ્યો, અને તેને પોતાના હાથીઓ, હાથીદાતનાં તખ્ત, ઝવાહીરનાં તાજ અને સોનાના ખજાના સાથ તાબે થવાથી તાકીદ ફરમાવી. **ખાકાન** ગુસ્સે થયો અને પોતાની ફોજ સાથ **રૂસ્તમ** ઉપર તુટી પડયો. પ્રથમ તીરોનો વર્સાદ વર્સાવ્યો, પણ તેમની દરકાર વિના **રૂસ્તમ** તો તેઓ ઉપરજ બેધડક રક્ષ દપટાવી ગયો અને એટલી બધી ખરાબી તાતારી અને ચીનાઇ ફોજે, જે બેશુમાર હતી, તેઓમાં ચલાવી કે અંતે **ખાકાન**ને પોતાની લડાઇ બંધ પાડવાની અરજ કરવાની ફરજ પડી. તેણે સુલેહનો પેગામ મોકળી કહેવાડયું કે **સિયાવશ**નાં લોહીમાં અમારો હાથ નથી, અમને **અફ્રાસિયાબે** ઉધુંચતું સમજાવી બોલાવેલા છે, પણ હવે અમે અમારે વતન પાછા ફરવા માંગિયે છિયે, માટે **ખાકાન** અને **સંકલ**ને સલામત જવા દેવા. આ માંગણીના ઉત્તરમાં **રૂસ્તમે ખાકાન**નાં તાજ અને તખ્તની, તથા તેના હાથી અને બખ્તરની માંગણી કીધી, જે તે ચીનીને રૂચી નહિ.

હવે **રૂસ્તમે** પોતાનો દસ્ત શત્રુઓમાં આસપાસ લંબાવવાનું ચાલુ રાખીને, શેવટે

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જ્યાં **ખાકાન** પોતે પોતાના સફેદ હાથી ઉપર સ્વાર થઇ મગફરીમાં બેઠો હતો તે તરફ તે જઇ લાગ્યો, અને પોતાની કમંદ એવી સફાઇથી ઉંચી છોડી કે તે આબાદ **ખાકાનનાં** ગળાંમાં ભેળવાઇ. તરતજ **રૂસ્તમે** તે ખેંચીને આ જબરદસ્ત હરીફને હાથી ઉપરથી જમીન ઉપર પટકયો, અને પોતાના આ કેદીના હાથો તેની પિઠે બાંધીને **તુસને** સ્વાધિન કીધો, જેણે એકદમ તેનો જીવ લીધો. આ સઘળો દુખ ભરેલો બનાવ **પીરાને** મોટાં સંકટ સાથ નજરે દિઠો. તેણે હવે જંગ મેદાન છોડી નાસી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બીજી તરફથી **રૂસ્તમે** પોતાની ફતેહોથી **કએ ખુસરોને** જાણીતો કરી તે નામદાર તરફની શાબાશીઓ મેળવી. જંગ મેદાન ખાલી જોઇને હવે તે તુરાનના આસપાસના ભાગો તરફ નાની ચહડાઇ લઇ ગયો. પ્રથમ બીદાદ શેહેરનો રાજા **કાફુર**, જે માણસખાઉ હતો અને જવાન ખુબસુરત સ્ત્રીઓનું ગોસ્ત ઉલટથી ખાતો હતો, તેના ઉપર લડાઇ લઇ જઇ તે રાક્ષસનો નાશ કીધો; અને પછી ખોતનનો માંત લૂટયો.

આ સર્વ આફતોથી **અફ્રાસિયાબ** પોતાનાં તખ્તને માટે એકવાર ફરીને ધાસ્તીમાં આવી પડયો. તેણે એક પણ ઇરાનીને જીવતો નહિ રાખવાના સોગંદ લીધા, અને હવે **પુલાદવંદ** નામે એક રાક્ષી કદના પડોશના રાજાને પોતાની મદદ બોલાવ્યો. આ રીતે એક અતિ મોટી ફોજ સાથ તુરાની પાદશાહ **રૂસ્તમ** સામે આવી ઉભો. **પુલાદવંદ**ની સામે પ્રથમ **ગીવ** અને પછી **રહામ** અને **બીજન** લડવા ગયા, જેઓ સર્વને તેણે કમંદ નાખી પકડયા, અને ખેંચતાણ કરતાં જ્યારે એ ફાંસો તુટી ગયો ત્યારે તેણે તેઓ સર્વને તલવાર વડે જખમી કીધા. **રૂસ્તમે** તેઓને તેમના આ બળવાન શત્રુના હાથમાંથી છોડાવ્યા, તેથી **પુલાદવંદ** હવે તેની સાથ લડાઇમાં રોકાયો. તેણે જોહાંપેહલવાનનાં માંથા ઉપર ગુર્જનો એક એવો સખ્ત ફટકો લગાવ્યો કે તેનો આવાજ લાંબે સુધી સંભળાયો, **રૂસ્તમ** પોતેબી આ ફટકાથી લગાર ગભરાયો. **પુલાદવંદ** હવે તેના ઉપર તલવાર લગાવી, પણ તેથી કશી અસર થઇ નહિ ત્યારે તેણે કુસ્તી ખેલવાની માંગણી કીધી. **રૂસ્તમ** કબૂલ થયો, અને બંને ફોજો એકબીજાથી એક ફરસંગ દૂર જઇ ઉભી. તેમની વચેનાં મેદાનમાં બેઉ જોદ્ધાઓ લડવા ઉતર્યા. બહુ જુસ્સા સાથે રસાકશી ભરેલી આ કુસ્તીબાજી ચાલી, જેમાં અંતે **રૂસ્તમે** પોતાના હરીફને હવામાં ઉઠાવી જમીન ઉપર પટકયો. સર્વ કોઇ સમજ્યા કે તે પેહલવાન મુઓ હતો, અને તેથીજ **રૂસ્તમ** પણ રક્ષ ઉપર સવાર થઇ પોતાનાં લશ્કર તરફ ચાલ્યો. પણ એજ વખ્તે **પુલાદવંદ**, જેણે મોતનાં ઢોંગ કીધા હતા, તે ઓચીતો ઉઠી પોતાનાં લશ્કર તરફ નાઠો. **રૂસ્તમ** આ બનાવ જોતાંજ એ શત્રુની પુઠે દોડયો, પણ તેને તુરાની લશ્કરે નાસતાં નાસતાં તીરોના વર્સાદથી વધાવી લીધો. હવે **પુલાદવંદ** પ્રથમ અને તેની પુઠે **પીરાન**ના સમજાવ્યાથી **અફ્રાસિયાબ** પણ પાયતખ્ત તરફ નહિ જતાં દેશના અજાણ્યા વગડા તરફ નાઠા. તમામ તુરાની લશ્કરો પોતાની નાસભાગમાં પોતાનાં ઝુંડા, ખોરાકી, હથિયારો અને ખજાનો સર્વ છોડીને નાઠાં. મસ મોટી લૂટ હાથ આવી તે લઇને હવે **રૂસ્તમ કએ ખુસરો**ની દરબારમાં ગયો, જ્યાં આખાં ઇરાને તેને હરખ અને ઉપકારના સખુનોથી નવાજ્યો, અને પાદશાહે મોટાં ઇનામો બક્ષ્યાં.

આ રીતે **સિયાવશ**ના કીના માટેનાં જંગનો પહેલો ભાગ પુરો થયો.

ફસલ ૨–તુરાની કહાણીઓ અને તે ઉપરથી લડાઇઓ.

પાદશાહ **કએ ખુસરો**નો ૬૦ વરસનો અમલ **ફિર્દુસી**એ તુરાન સાથની અનેક લડાઇઓમાં પુરો થયલો જણાવ્યો છે. ગોયા પોતાના બાપનો કીનો લેવા માટેજ તે જન્મ્યો હોય અને તે કીનો ખુદ **અફ્રાસિયાબ** ઉપર લેવાયા પછી પાદશાહની પોતાની જીંદગીની

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વધુ જરૂર ન હોય તેમ **કએ ખુસરો**નો અમલ તે વખતથી પુરો થતો જણાય છે. પહેલી ફસલમાં જણાવ્યા મુજબ **અફ્રાસિયાબ**ની શરમ ભરેલી શિકસ્ત અને નાસુરાદી ભરેલી નાસભાગ પછી તુરાનમાં શું થયું તે આપણો શાયર કશું જણાવતો નથી. **અફ્રાસિયાબ**ની આ બીજી વારની નાસભાગ હતી, પણ પહેલી વારની પેઠે આ વેળાબી તુરાનમાં **રૂસ્તમ** પોતાનો અમલ ચલાવવા રહેલો જણાતો નથી. પણ હવે પછી બનેલા બનાવો ઉપરથી **અફ્રાસિયાબે** પાછો જલદીથી પોતાના મુલકનો કબજો લીધેલો જણાય છે, માટે ઇરાનીઓ ઉપલી ફતેહ પછી તુરાનને જલદીથી પડતું નાખીનેજ ચાલી ગયલા સાબેત થાય છે. આ બનાવોની ટુક નોંધ આ ફસલમાં આપણ ઉતારીશું.

કહાણી પહેલી—અકવાન "દેવ" અને રૂસ્તમ.

ફિર્દુસી લખે છે કે એક વેળા પાદશાહ **કએ ખુસરો**ની દરબારમાં એક જંગલી પ્રાણી બાબે એવી ફરિયાદ થઇ કે તે દેખાવમાં ગોરખર જેવું છે, પણ સિંહ કરતાં વધારે બળ ધરાવે છે અને પાદશાહી તબેલાઓમાં દાખલ થઇ ઘોડાઓ ચોરી જાય છે! આ નવાઇજેવાં પ્રાણીનો શિકાર કરવાનું **રૂસ્તમે** માથે લીધું. જે જગા ઉપર તે દેખાવ દેતું હતું ત્યાં જઇ તેણે તેને કમંદમાં લેવા માંગ્યું, પણ તેને એકદમ ગેબ થતું જોઇ **રૂસ્તમ** વિચારમાં પડયો. અંતે તેને ખબર મળી કે આ તો **અકવાન** "દેવ" છે. તેણે તલવાર, ગુર્જ અને તીર અજમાવી જોયા, પણ ફોકટ. તે પ્રાણી ઉપર કશી અસર થઇજ નહિ. ત્રણ દિવસ સુધી આ મિથ્યા તજવીજથી થાકીને જેહાં પેહલવાન રક્ષને એક લીલાં મેદાનમાં ચરતો મૂકી પોતે ઉંઘી ગયો. **અકવાને** આ જોઇ તેની આસપાસની જમીન કાપી કહાડી અને જમીનનો તે કકડો પોતાને માથે ઉઠાવી **રૂસ્તમને** દરિયામાં હોમાવી દીધો, જેમાંથી સલામત બહાર નિકળતાં તેણે પોતાના રક્ષને તુરાનના પાદશાહના ઘોડાઓનાં એક ટોળાં વચે જોઇ તે સર્વને તે પોતાના પાદશાહ માટે હાંકી ચાલ્યો. માર્ગમાં **અકવાન** દેવ સાથ તેને મિલાપ થતાંજ તેનાં ગળાંમાં કમંદ ફેંકી, તેને બંધવો પકડીને બેજાન કીધો, તથા તેનું ડોકું પોતાની ફતેહની ઇધાણીમાં પાદશાહ ઉપર મોકલી આપ્યું. **અકવાન**ની કથામાં માત્ર ઘોડા ચોરનારા એક પિંડારા કરતાં વિશેષ કાંઇ જણાતું નથી.

કહાણી બીજી—બિજન અને મનીજેહ.

ગુદર્જનો બેટો **ગીવ** જેહાં પેહલવાન **રૂસ્તમ**નો બનેવી હતો. **બીજન ગીવ**નો બેટો હતો, જેની જવાંમર્દીના કંઇક ઇશારા આપણે આગળ જોયા છે. આ ઠેકાણે તેને જુદીજ જવાંમર્દીમાં **ફિર્દુસીને** આધારે આપણ જોઇશું. કહે છે કે એક દિને અર્માન (આર્મીન્યા)[1] દેશ ખાતેના ખેડુતો સાંના જંગલી ડુકરાઓથી ખેતરો અને પાકની થતી ખરાબીની ફરિયાદ લાવ્યા, જે ઉપરથી પાદશાહે જવાન **બીજનને** તે જંગલી પ્રાણીઓનો સંહાર કરી નામ મેળવવાનો હુકમ આપ્યો, અને **ગુર્ગીનને** તેની સાથે સલાહ અને મદદને માટે મોકલ્યો. **બીજને** બાહદુરીથી સર્વ નાશકારક પ્રાણીઓને બેજાન કીધાં, અને જે જંગલમાં તેમનો ઉપદ્રવ હતો તેને સળગાવી મૂક્યું, તથા પોતાનાં કામ બાબે પાદશાહને ઘટતી રીતે વાકેફ કીધો. આ ફતેહમંદીથી **બીજન**નું તો નામ થવાનું અને પોતાને તો કશી આબરૂ મળવાની નથી, એમ સમજીને અદેખાઇનો માર્યો **ગુર્ગીને** તે જવાનને મોહબતના દાવપેચમાં ફસાવ્યો.

---

૧ ફિર્દુસી લખે છે કે અર્માનનો મુલક ઇરાન અને તુરાનની વચે છે. આ બિના અજાયબ જેવી રીતે ખરી છે. કેસ્પિયન સમુદ્રના પૂર્વ તરફનો અને જીહુન નદીને માથેનોજ મુલક તુરાન નથી, પણ એ સમુદ્રની પશ્ચિમ તરફનો અને કૉકેસસ પર્વત (કોહેકાફ) ની આસપાસનો મુલક પણ તુરાનનોજ હતો; અને તેથી આર્મિન્યા ઇરાન અને એ પર્વત તરફનાં તુરાનની વચે આવેલો આપણો શાયર લખે છે તે બરાબર છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફતેહની જગાથી થોડેજ દૂર બહારની મોસમમાં **અફ્રાસિયાબ**ની બેટી **મનીજેહ** દરસાલ મજાહ મારવા આવે છે એમ કહી તેણે તેણીની ખુબસુર્તીની પુષ્કળ તારીફ કીધી. જવાન **બીજન** લોભાયો, અને **ગુર્ગીન** સાથ તે **મનીજેહ**ના ડેરા તરફ ગયો. **મનીજેહે** તેને જોયો, તેને માટે ખબર કહડાવી, અને તેને પોતાના એવાનમાં દાખલ કીધો, તેને નવો પોશાક બદલાવી ખુશીઓથી તર કીધો, શરાબથી ખુશ કરી તેની ફતેહની તમામ દાસ્તાન સાંભળી લીધી, અને ગાયનથી તેના જીવને રોશન કીધો. પછી જ્યારે **બીજન** બીજે દિને વિદાય થવા નિકળ્યો ત્યારે કાંઇ કેફી દવાથી તેને નિંદમાં નાખી, **મનીજેહ** પોતાની જોડે તેને છુપી રીતે પોતાના મેહલમાં ઉઠાવી લઇ ગઇ. હુશિયારીમાં આવ્યા પછી **બીજન** **મનીજેહ**ના દગાથી ગુસ્સે થયો, પણ તેણીની મિઠી વાતોથી પાછો રાજી થઇ તેના કહ્યા મુજબ ચાલવાને કબૂલ થયો.

હવે આ મોહબતની વાત ફાટી અને પાદશાહ **અફ્રાસિયાબ**ને કાને આવી. તેણે **બીજન**ને પકડી કેદ કરવા માટે **ગર્સીવજ**ને મોકલ્યો, જે પોતાનાં હિચકારાપણાંને લીધે જ્યારે તે બાહદુર જવાનને પોતાના જીવના જોખમે પકડી શક્યો નહિ ત્યારે તેને માફી બક્ષવાની કબૂલતના દાવપેચથી **અફ્રાસિયાબ** આગળ લઇ જવામાં ફતેહ પામ્યો. ત્યાં **બીજન** ઉપર તાનાનો જબરો વર્સાદ વર્સ્યો. પાદશાહે તેને કુત્રો, દોજખી, અને રાક્ષસ કહ્યો. તેના ઉપર જુઠાણા અને હિચકારાપણાંનાં તોહમતો મૂક્યાં, અને તેણે કરેલાં આ છુપાં કામ માટે પોતાની અત્યંત નાખુશી દેખાડી. **બીજન** **અફ્રાસિયાબ**ના આ સખુનોથી ડર્યો નહિ. તેણે પોતાનું તથા **મનીજેહ**નું નિર્દોષપણું જાહેર કીધું, અને પોતાની બાહદુરીનું વર્ણન કરી હિચકારાપણાંનાં તોહમતનો આ રીતે જવાબ આપ્યો કે "મને એક ઘોડો અને એક ગુર્જ આપ, અને મારી મુકાબેલ તારા એક હજાર તુરાનીઓને ઉભા કર; પછી જો કે તેઓમાંના એકનેબી હું જીવતો રાખું છું કે નહિ!"

અફ્રાસિયાબે હવે આ જવાન ઇરાની ઉપર પોતાની આગળી બધી ખૂનખાર શિકસ્તોનું વેર લેવાના મનસુબાથી તેને બાંધીને ફાંસી દેવાનો **ગર્સીવજને** હુકમ આપ્યો. પણ **સિયાવશ**નાં ખૂનનો ઇરાને કેવો બદલો લીધો હતો તેની **પીરાને વેસે** વજીરે સવેળાની યાદ આપીને પાદશાહને **બીજનનું** ખૂન રેડવાથી અટકાવ્યો. પણ તુરાની પાદશાહે **બીજન**ને કેવળ જતો મૂક્યો નહિ. તેને તથા **મનીજેહ**ને એકસરખી સજા તેણે એ ફરમાવી કે તેઓને એક ઉંડા ગારમાં ઉંધાં લટકાવી તે ઉપર એક મોટો ખડક ઢાંકવો, જેથી તેઓ ખોરશેદની રોશની સમૂળગી જોઇ શકેજ નહિ, અને એ રીતે ભુખાંપ્યાસાં મરી જાય. **ગર્સીવજે** **બીજન**ના સંબંધમાં તો આ હુકમ ઓલેઓલ બજાવ્યો, પણ **મનીજેહ**ની રડાપીટ અને કાકલુદીથી તેના ઘાતકી બાપે તેની ઉપર એટલીજ નવાજેશ કીધી કે તેને ગારમાં નહિ લટકાવતાં તેની નજદીક રહેવા ફરમાવ્યું, પણ આસપાસના રહેવાસીઓને સખ્ત તાકીદ આપી કે કોઇએબી તેણીને કશો ખોરાક પુરો પાડવો નહિ. તોપણ **મનીજેહ** સંતોષ રાખી કંઇ કંઇ ખોરાક શોધી લાવતી હતી, અને પેલા ગંજાવર ખડકમાં એક બકારૂં હતું તેવાટે **બિજન**ને જોતી, તેની સાથ વાતો કરતી અને તેને ખોરાક પુગાડતી હતી. આમ તેઓએ કેટલીક મુદ્દત ગુજારી.

પેલી તરફ **ગુર્ગીને** **બીજન**ને મોહબતમાં ફસાવ્યો તો ખરો, પણ તેથી તેના ઉપર આ સઘળી બલા આવી પડશે એવી તેને વકી ન હતી. તે જવાન **મનીજેહ**ના ડેરામાંથી પાછો ફર્યોજ નહિ, અને તે ડેરો પણ ઊંચકાઇ ગયલો દિઠો, ત્યારે **ગુર્ગીન** પોતાનાં કામ માટે બહુ પસ્તાયો. તેણે **બીજન**ના બાપ **ગીવ** તથા બીજાઓને એવી જુઠી વાત સમજાવીને પોતાની તકસીર છુપાવી કે જંગલમાં આગ લગાડી ડુકરાઓનો નાશ કર્યા પછી એક વિ-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ચિત્ર પ્રાણીની પુઠે દોડતાં તેઓ બંને કોણ જાણે કયાં એકાએક ગેબ થઇ ગયાં, જેમનો પત્તો મળ્યોજ નહિ, પણ માત્ર **બીજન**નો ખાલી ઘોડો હાથ લાગ્યો. આ બિના **ગીવે** માની નહિ; તેણે **ગુર્ગીન**ની દાઢી પકડી તેને ફટકાવી કહાડયો, અને પછી પાદશાહ **કએ ખુસરો**ના હુકમથી તેને કેદ કીધો. તપાસ કરતાં માલુમ પડયું કે **બીજન** હજી જીવતો હતો, અને કરગસારનાં બિયાબાનમાં એક ઊંડા ગારમાં કેદ હતો. **રૂસ્તમ** તેને છોડવી લાવવાને તૈયાર થયો. તેણે વેપારીનો વેશ લીધો. એક હજાર ઊંટો સોદાગરીના સામાનથી લાદ્યાં, અને તેઓ ઉપર તેટલાજ લડાયક સિપાહોને સારવાન બનાવ્યા. **ગુર્ગીન**ને કેદમાંથી છોડવીને વળી જેહાં પેહલવાને પોતાની જોડે લીધો. તેઓ સર્વ તુરાન જઇ પુગ્યા ત્યારે **મનીજેહ** છુપી રીતે **રૂસ્તમ**ને જઇ મળી અને સર્વ વાતોથી તેને વાકેફ કરી **બીજન**ને કયાં રાખ્યો છે તેની ખબર આપી. **રૂસ્તમે** પ્રથમતો તેણીને તુચ્છકારી કહાડી અને પોતે સોદાગર છે એમ કહી રાજદ્વારી વાતોમાં માથું મારવાની ના પાડી. પણ પછી એક મુર્ગ પકાવી મંગાવી તેમાં પોતાની અંગુસ્તરી છુપાવી તે ખોરાક **બીજન**ને માટે મોકલી આપ્યો, જે ઉપરથી તે દુખી જવાનને ધીરજ આવી અને **રૂસ્તમ** તેની મદદને માટે આવ્યો છે એમ જાણી તેને જીંદગી માટે મોટી આશા પેદા થઇ.

હવે **બીજન** અને **રૂસ્તમ** વચે **મનીજેહ** મારફતે સંદેશા ચાલ્યા, અને એક રાતે કેદખાનાવાળાં બિયાબાનમાં એક મોટો આતશ રોશન કરીને જેહાં પેહલવાનને માર્ગ દેખાડવાની ગોઠવણ થઇ. તે મુજબ **રૂસ્તમ** રાત્રે **બીજન**ના છુટકારા માટે નિકળ્યો, પણ માર્ગમાં તેને એક નહિ ધારેલી ભયંકાર મુશ્કેલી નડી. પેલો **અકવાન** દેવ નામનો વાટપાડો, જેને **રૂસ્તમે** કતલ કીધો હતો, તેનો બેટો પોતાના બાપનું વેર લેવાને ટાંપી રહેલો હતો. આ વાટપાડાને **રૂસ્તમ**ના છુપ્યા આવવાની ખબર પડતાંજ તે પોતાના માણસોની ફોજ સાથ તેની સામે લડવા આવ્યો. આ જંગલીઓ બાલવાળાં માણસો હોય એમ જણાય છે, કેમકે **ફિર્દુસી**એ જાહેર કીધા મુજબ **અકવાન**નો બેટો રાક્ષી કદનો, બિહામણા દેખાવનો અને કાળા ચેહરાનો હોવા જોડે તેનાં શરીર ઉપરના લાંબા વાળો અકેક સોય જેવા તિક્ષણ હતા. વળી તેના માણસો લાંબા નખના, બકરાંના જેવા લાંબા વાળના, ખડી જેવા પગના, અને કુત્રાં જેવાં લંબાયાં મહોડાંના હતા! **અકવાન**નો દીકરો તેમનો સરદાર હતો, જે એક સપાટે એક ઝાડ જડમૂળથી ઉખેડી કહાડી **રૂસ્તમ** સામે લડવા આવ્યો. લડાઇમાં કેટલીક મરતબે બચી જવા છતાં અંતે તે બેજાન થઇ પડયો. આ મુશ્કેલી દૂર કરી હવે **રૂસ્તમ** પેલા ઉંડા ગાર આગળ જઇ પુગ્યો, અને ખોદાનું નામ જબાન ઉપર લઇને પેલો ગંજાવર ખડક ઉપાડી કહાડયો, **બીજન**ને છુટો કીધો, તથા તેની સાથ ભેટીને પછી તેજ રાત્રે થોડાક ચુનંદા સિપાહો જોડે તે **અફ્રાસિયાબ**ના મેહલ તરફ ધસી ગયો. **રૂસ્તમે** પોતાનું નામ જાહેર કરી તુરાની પાદશાહને તેની નિંદમાંથી બીદાર કીધો, જે તે ઇરાની પેહલવાનનું નામ સાંભળતાંજ ધાસ્તી ખાઇ મેહલ છોડી નાઠો, પણ બીજે દિને લશ્કર ભેગું કરી **રૂસ્તમ** સામે લડવા આવ્યો. આ વેળા પેલા ૧૦૦૦ ઉંઠના સારવાનોએ તુરાનીઓ સામે જબરી બળત્વારી દેખાડી, જેનું પરિણામ એ આવ્યું કે શત્રુઓ નાઠા અને **અફ્રાસિયાબ**નું તખ્ત એકવાર ફરીને પાદશાહ વિનાનું થઇ પડયું.

કહાણી ત્રીજી—રૂસ્તમ અને બર્જુ.

અફ્રાસિયાબ **રૂસ્તમ**ની લડાઇમાંથી નાસીને ચીન તથા માચીન તરફ ચાલ્યો. ત્યાં તેનો એક ઉંચાં કદના બાહદુર અને બળવાન જવાન સાથ ભેટો થયો. કેટલીક ખબર અંતર મેળવીને તેણે તેની મારફતે ઇરાન જીતવાનો કસ્દ કીધો. તેણે તે જવાનને

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ચીન અને માચીનનું તખ્ત તથા પોતાની બેટી ઇનામમાં આપવાની લાલચ દેખાડી, પણ કહ્યું કે જે ધણી—**રૂસ્તમ**—ને જીતવો છે તે એકશો માણસનું બળ ધરાવે છે, કશાં હથિયાર તેના ઉપર અસર કરી શકતાં નથી, અને તે ગોયા એક લોખંડી પર્વત હોય તેમ જંગલમાં લડે છે. પેલો જવાન, જેનું નામ **બર્ઝો** હતું, તેણે **રૂસ્તમને** એક સપાટામાં તાબે કરી ઇરાનને તુરાનના પાદશાહના કબજામાં લાવી આપવાનું કામ માથે લીધું, પણ તેણે **અફ્રાસિયાબને** તાનાજનીના સખુનોથી તેનાં હિચકારાપણાં માટે બહુ ઠપકો કીધો, તથા જવાંમર્દિ વિના ચળકતું તાજ તેને માથે શોભતું નથી તથા તેને તે મુદલ લાયકનો નથી એમ કહ્યું. આ સઘળું ખમીને **અફ્રાસિયાબે બર્ઝોને** લડાઇની પુરતી તાલીમ અપાવી, તેને કીમતી ભેટ સોગાદો બક્ષી, અને એ રીતે તેની મગરૂરી વધારી આપીને પોતાનું કામ કહાડી લેવા માંગ્યું. **બર્ઝોની** માતાએ તેને આ કામથી બહુ વાળ્યો, અને **રૂસ્તમના** ફટકાનો ધણો ડર દેખાડયો, પણ તે જવાન પોતાના ઠરાવથી પાછો હઠયો નહિ. હવે તુરાની પાદશાહે તેની સરદારી હેઠલ ૧૦૦૦૦ સિપાહોનું લશ્કર આપી તેની જોડે **હુમાન** અને **બારમાન**[1] નામના અનુભવી સરદારોને મોકલ્યા, તથા કુમકની ફોજ સાથે પોતે પાછળથી જવાનો ઇરાદો રાખ્યો.

તુરાનીઓની આ ચહડાઇની ખબરથી ઇરાનમાં ધણી અચરતી ફેલાઇ. અનેક વાર તાજ અને તખ્ત છોડી નાઠેલો પાદશાહ વગર કારણે એકાએક ચહડાઇ લાવે એ પ્રથમ તો અસંભવિત લાગ્યું. તોપણ પાદશાહે **ફરીબોર્જ** અને **તુસની** સરદારી હેઠલ ૧૨૦૦૦ માણસોનું લશ્કર આપી તેમને શત્રુઓ સામે લડવા મોકલ્યા. પહેલી લડાઇમાં ઇરાનીઓની હાર થઇ અને તેઓ નાઠા, અને તેમના બંને સરદારો કેદ પકડાયા, જેમને બાંધીને **બર્ઝોએ હુમાનના** સ્વાધિનમાં આપ્યા. લડાઇનાં આ પરિણામથી **અફ્રાસિયાબની** ખુશહાલીનો પાર રહ્યો નહિ; તે પોતેબી હવે પોતાનાં લશ્કરને આવી મળ્યો. ઇરાનમાં તો લડાઇનાં આફતકારક પરિણામથી રડારોળ પડી રહી. એકદમ **રૂસ્તમની** મદદની જરૂર જણાઇ. તે જેહાં પેહલવાન ભારી ગુસ્સા સાથ શત્રુઓને સજા કરવા આવ્યો. તેણે મધ્ય રાત્રે લશ્કરી છાવણી છોડી, અને **તુસના** ભાઇ **ગુસ્તેહમને** પોતાની જોડે લઇ છુપી રીતે તુરાની છાવણીમાં દાખલ થયો, અને **અફ્રાસિયાબના** ડેરામાં **તુસ** અને **ફરીબોર્જને** કેદી હાલતમાં દિઠા. રાતની ચુપકીદી વેળા આ કેદીઓના પેહેરેગીરો સિવાય બીજા કોઇને નહિ જોઇને તેઓએ તે તુરાનીઓનો જીવ લીધો અને બંને ઇરાની સરદારોને છુટા કરી તેમને પોતની છાવણીમાં લઇ ગયા. આ બનાવથી તુરાની પાદશાહ બહુ છેડાયો, અને બીજે દિને લડાઇમાં **રૂસ્તમનેજ** પોતાનો હમનબર્દ માગવાની **બર્ઝોને** તાકીદ આપી.

અને ખરેખર તેમજ થયું. બંને પેહલવાનો વચે હાથોહાથ લડાઇ ધણી જોશમાં ચાલી. તીર, ગુર્જ અને બીજી હથિયારોની લડાઇ પછી હવે તેઓ કુસ્તી ખેલવા લાગ્યા. અંતે **બર્ઝોએ રૂસ્તમનાં** માથાં ઉપર એક સખ્ત ગુર્જ લગાવ્યો કે જેથી જેહાં પેહલવાનને બહુ ખમવું પડયું. તેનો એક હાથ તો આ ફટકાથી જુદોજ પડી ગયો. લડાઇ મુલતવી રાખી બંને છુટા પડયા ત્યારે **બર્ઝોએ** પોતાની છાવણીમાં **રૂસ્તમની** ભારી સ્તુતિ કીધી. પણ **રૂસ્તમે કએ ખુસરો** આગળ પોતાની માઠી હાલત જાહેર કરીને લડાઇ મુલતવી રાખવા માંગી. આ વેળા પોતાનો બેટો **ફરામર્જ** હિંદુસ્તાનમાં લડવા ગયો હવો તેને બોલાવી મંગાવવાની **રૂસ્તમે** ખાહેશ દેખાડી, જે ઉપરથી પાદશાહે પોતેજ **બર્ઝો** સાથ લડવા જવાની હિમત કીધી, પણ **ગુદર્જે** તેમ કરવા દેવાની ના પાડીને બીજા પેહલવાનોથી **ફરામર્જ** આવી પુગે

[1] ફિર્દોસી અહીં પાછા બારમાનને સજીવન કરે છે, જેને આગળાં પ્રકરણમાં આપણે કારનના હાથ ઉપર કતલ થયલો એજ શાયરને આધારે જોયો છે!—જુઓ આગાડી, સફે ૨૪૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ત્યાંસુધી લડાઇ ચાલુ રાખવાની સલાહ આપી. આમ થયું, અને એ રીતે **રૂસ્તમ**ની ગેરહાજરી છતાં લડાઇ કેટલીક મુદત સુધી નિભી, જે દરમયાન **ફ્રામર્જ** બહુ ઝડપ કરતો આવી લાગ્યો. **રૂસ્તમે** તેને પોતાનો તમામ લડાયક પોશાક પહેરાવી પોતાનોજ દેખાવ ધારણ કરાવ્યો, અને પોતાનુંજ નામ જાહેર કરવા ફરમાવ્યું. પોતાનાંજ હથિયારો સાથ પોતાનાજ રક્ષ ઉપર તેને સ્વાર કીધો અને એ રીતે તેને માત્ર આવાજ અને ચાલાકીનાજ તફાવત સાથ **રૂસ્તમ** દાખલ મેદાનમાં રવાના કીધો.

પણ આ વેશધારી પેહેલવાન **ફ્રામર્જ**ને તેની ચાલાકી અને આવાજ ઉપરથી **બર્જો**એ ઝટ પકડી આપ્યો. બંને જણ મોટાં યુદ્ધમાં પડયા, જેનું શેવટ કદાચ તુરાની પેહલવાનની જીંદગી ખતમ થવામાં આવત; પણ **ફ્રામર્જ**ની મતલબ તેને જીવતો પકડી કેદી હાલતમાં લઇ જવાની હતી, માટે તેણે પોતાના હરીફનો જીવ લેવામાં ઢીલ કીધી. પણ આથી થયું એમ કે **અફ્રાસિયાબ** **બર્જો**ની નબળી દિશા જોઇ તમામ લશ્કર સાથ તેની મદદે દોડી પહોંચ્યો. એજ વખ્તે **રૂસ્તમ** પણ પોતાની ફોજ સાથ **ફ્રામર્જ**ની મદદે દોડયો, અને **બર્જો**ને કમંદમાં ખેંચવાની વેત્રણ કીધી, કેમકે તે લગભગ કેદ થઇ ચૂકયો હતો. આ વખ્તે તુરાનીઓની ફરજ એટલીજ હતી કે કોઇબી રસ્તે પોતાના જવાન પેહલવાનને ઇરાનીઓના હાથમાં પકડાઇ જતો છોડવે. આ રીતે બંને પક્ષો વચ્ચે બહુજ રસાકશી ભરેલી જુંબેશ ચાલી, પણ તેનું શેવટ એ આવ્યું કે તુરાનીઓ તેમની મતલબમાં ફાવ્યા નહિ. **બર્જો** કમંદમાં સપડાયો, કેદ પકડાયો, અને તેને મોટી ખુશહાલીના પોકારો સાથ ઇરાની છાવણીમાં ઘસડી લઇ જવામાં આવ્યો. લડાઇ અંધારૂં પડવા સુધી ચાલુ રહી, અને બંને પક્ષના ઘણા કીમતી જાન ગયા. અંતે **બર્જો** વિના પોતાનું ટટુ ચાલનાર નથી એમ ખાતરીથી જાણી લઇને **અફ્રાસિયાબે** **પીરાન**ની ડહાપણ ભરેલી સલાહ માની પાછો તુરાનનો રસ્તો લીધો, જેથી બીજે દિને ઇરાનીઓને જંગ મેદાન કેવળ ખાલી જણાયું.

હવે પાદશાહ **કએ ખુસરો**એ પોતાની મોટી ફતેહની ખુશહાલીમાં એક તેવીજ મોટી જીયાફત આપી, અને તેજ વેળા **બર્જો**ને કતલ કરવાનો હુકમ આપ્યો. પણ પોતાના જવાન હરીફની બાહદુરીને થકી, તેમજ પોતાને જેર કરી શકે એવો એક જવાન કોઇ દહાડો ઘણો કામનો થઇ પડશે એમ માનીને, **રૂસ્તમે** તેને જીવતદાન બક્ષવાનું પાદશાહ કને માંગી લઇ **બર્જો**ને પોતાની જોડે જાબુલસ્તાન લઇ ગયો. હવે જ્યારે તેના કેદ પકડાવાની ખબર તેની મા, જેનું નામ **શાહરૂ** હતું, તેણીને પડી ત્યારે તેનો ખચીત જીવ લેવામાં આવશે એમ ધાસ્તી ખાઇને તેણી **બર્જો**ને છોડવવાની મતલબથી **રૂસ્તમ**ને વતન ગઇ, અને જેહાં પેહલવાનની ખિદમતમાંની એક કંચણીની મદદથી **બર્જો**ને પોતાના આવી પુગવાની ખબર આપી. તે જવાન આથી ખુશી થયો, અને ત્રણુંડે જણ એકસંપ થવાથી **બર્જો**ની બેડીની સાંકળ કાપી તૈયાર રાખેલા ઝડપી ઘોડાઓ ઉપર સવાર થઇ તેઓએ તુરાન તરફનો રસ્તો લીધો.

એતેફાક એવો બન્યો કે **બર્જો**ને ઇરાનથી લાવ્યા પછી કેદમાંજ રાખીને **રૂસ્તમ** શિકારે ગયો હતો, તેણે પેલાં ત્રણુંડે જણને નાસી જતાં દિઠાં. તેઓ તેનાથી પોતાનો ભેદ છુપાવી શકે એમ ન હતું માટે **બર્જો** પોતાને જીવતદાન બક્ષાવનાર હરીફ સાથ એકવાર ફરીને લડવા અને તેજ લડાઇમાં જીવ આપવા કે લેવાને તૈયાર થયો. બેઉ લડયા, પણ થાકી ગયાથી ભોજન લેવા છુટા પડયા. કહે છે કે **રૂસ્તમે** **બર્જો**નો જેહરથી નિકાળ કહાડવા ચહાયું, પણ એ દગો [1] પકડાઇ આવ્યાથી **બર્જો** કેટલોક ધિક્કાર બતાવી **રૂસ્તમ** સાથ લડવા તૈયાર થયો, જેમાં અંતે જેહાં પેહલવાન તેના

૧ માત્ર એક કહાણી દાખલજ આ દાસ્તાનનો સાર અતરે લીધો છે, તેથી આ દગા બાબે કશી ટીકા કરવા જોગ નથી. રૂસ્તમ આવું નીચ કામ નહિ કરી શકે એમ ઘણી દલીલો ઉપરથી સિદ્ધ થઇ શકશે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉપર ગાલેબ આવ્યો. પણ જેવો તે શેવટનો ફટકો લગાવી **બર્જુ**નો જીવ લેવા જતો હતો એટલામાં તે જવાનની મા **શાહરૂ** પોકારી ઉઠી કે—"અરે સબર, **રૂસ્તમ**! **બર્જુ** કોઇજ નહિ પણ તારાજ બેટા **સોહરાબ**નો બેટો અને તેટલામાટે તારો નબીરો છે! એને ના માર, એનું ખૂન રેડી નવું દુખ મા ખેંચી લે!"

સઘળો ખોલાસો થાય તે આગમજ **રૂસ્તમ**નાં દિલમાં એકદમ દયા પ્રગટી નિકળી. તેણે હાથ ખાંચ્યો; **બર્જુ**ની છાતી ઉપરથી ઉઠયો; તે જવાન બચ્યો. **શાહરૂ**એ **સોહરાબ**ને આંગળેની પોતાને મળેલી વિંટી બતાવી, **રૂસ્તમે** તે પિછાની **બર્જુ**ને છાતીએ દાબ્યો, અને બગલગીરીમાંથી છોડયોજ નહિ. તેણે બોસ્સાઓથી તેને ભરી નાખ્યો. તે તેને જાબૂલ લઇગયો, **જાલ** સાથ તેની પિછાન કરાવી, તેનો દરજજો વધાર્યો, અને ઇરાન સરજમીનના પાદશાહને આ ખુશ ખબરથી વાકેફ કીધો.

કહાણી ચોથી—સુસન રામશગર.

પોતાની શિકસ્ત, **બર્જુ**નું કેદ પકડાવું, અને—એ સર્વ કરતાં વધારે—**બર્જુ**નું **રૂસ્તમ**નો નબીરો સાબેત થવું, **અફ્રાસિયાબ**ને માટે નહિ સહન થઇ શકે એવું દુખ હતું. પોતાની સર્વ ખરાબીનું મૂળ **રૂસ્તમ** છે એવું તે સમજ્યો, અને હવે તો કાંઇબી કરીને તે ઇરાની પેહલવાનનોજ નાશ કરવાનો તેણે ઠરાવ કીધો. તેનો એ વિચાર પાર પાડનાર દાખલ એક ઓરત નિકળી આવી. તેનું નામ **સુસન** હતું. તેણીએ પોતાને એક એવી જાદુઇ ચલાવનાર દેખાડી કે તેની બરકતથી **રૂસ્તમ** એકલોજ નહિ પણ તેનું આખું કુટુંબ નાશ પામશે એવી તેણીએ ખાતરી આપી. તુરાની પાદશાહે તેણીની માંગણી મુજબ કેટલોક ખજાનો અને સરદાર **પીલસમ** તેણીને હવાલે કીધો, જે લઇ **સુસન** **રૂસ્તમ**ના મુલકની પડોશમાંના એક કિલ્લા તરફ જઇ રહી, અને ત્યાં દુલ્લે હાથે ખર્ચ કરી સર્વકોઇની અછી પરોણાચાકરી કરવા લાગી.

એજ વખતે **રૂસ્તમે** પોતાના મેહલમાં ઇરાની સરદારોને જીયાફતે બોલાવ્યા હતા, જે દરમયાન **ગુદર્જ** અને **તુસ**, જેમને એકેક સાથ અસલથીજ બનતું ન હતું, તેઓ અથડી પડ્યા, અને **તુસ** ગુસ્સાનો માર્યો મેહલ છોડી ગયો. આ વેળા **રૂસ્તમ** પોતે હાજર ન હતો. જ્યારે તેને કાને સઘળી વાત આવી ત્યારે તેણે **ગુદર્જ**નો વાંક કહાડી **તુસ**ને મનાવી પાછો બોલાવવા તેનેજ તેની પુઠે મોકલ્યો. પણ તેઓ બંને પાછા અથડી પડશે એમ સમજીને **ગીવ** પોતે તેમની પછવાડે સમાધાની જાળવવા ગયો, અને **બીજન**ને પણ **રૂસ્તમે** તેના બાપની જોડે જવા દીધો. આ પછી **રૂસ્તમ**ને વિચાર આવ્યો કે **ગુદર્જ** અને **ગીવ** અને **બીજન** એ ત્રણની સાંબે **તુસ** એકલો છે માટે તકરાર દરમયાન પાછી પંચાતી વધી પડે તો **તુસ**નો જીવ પણ જાય. એટલામાટે તેણે પોતાના બેટા **ફેરામર્જ**ને સમાધાની જાળવવા સર્વની પુઠે રવાના કીધો; પણ **તુસ** પાદશાહી ખાનદાનનો છે માટે તે કોઇનો સમજાવેલો સમજવાનો નથી એમ કહીને જેફ **જાલેજરે** પોતેજ તેને મનાવી લાવવાનું માથે લીધું.

હવે **તુસે** **રૂસ્તમ**નો મેહલ છોડી ઇરાન જતાં માર્ગમાં **સુસન**નું મકાન જોયું, જ્યાં જાતજાતનાં પકવાનો થતાં હતાં. ખબર કહાડતાં માલુમ પડયું કે તેણી એક દોલતમંદ તુરાની સોદાગરની બાનુ છે અને સર્વ મુસાફરોની ઘણીજ અછી રીતે મદારત કરે છે. **તુસ** ભુખ્યો હતો, તેમજ નવાઇ જોવાને સદા રાજી હતો, માટે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી મકાનમાં દાખલ થયો. **સુસને** તેને આવકાર દીધો અને વાતચીત થતાં જણાવ્યું કે તેણી એક રામશગર હતી, પણ એક તુરાની સોદાગરને પરણી હતી, જે લખોની દોલત મૂકીને મરણ પામવાથી પાદશાહે તેણીને પોતાનાં જનાનખાનામાં લઇ જવા માંગી તેથી ડર ખાઇને તેણી ઇરાન તરફ નાસી આવી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છે, એવી મતલબથી કે તે ઇરાની પાદશાહની ખિદમતમાં જઇ રહે. **તુસ** રાજી થયો, અને **સુસન** તેને બહુ ખુબસુર્ત જણાયાથી તેણીને પાદશાહ આગળ રજુ કરવાનું તેણે મન કીધું. હવે ભોજન આવ્યું અને લાલમલાલ શરાબે તેની નજર ખેંચી, જે સર્વથી તે એકદમ એટલો મસ્ત બની ગયો કે **પીલસમે** આવી તેના મુશ્કા બાંધ્યા અને એક હેલાયદી જગામાં કેદ કીધો.

તુસ જે હાલે પુગ્યો તેજ હાલે તેની પુઠે નવા આવનારા **ગુદર્જ, ગીવ,** અને **બીજન**ના પણ થયા. હવે શેવટે **જાલ** ત્યાં આવી લાગ્યો. તે તેમાં દાખલ થવાથી દૂર રહ્યો, તેમજ તેણે ખાનુ કે શરાબ પણ મહોડે લગાડયો નહિ. તેને મળેલી ખાનગી ખબર ઉપરથી તેણે જાણી લીધું કે તેના સઘળા મિત્રો આજ કિલ્લામાં કેદ પડેલા હોવા જોઇયે. તે **સુસન**ની ઉપર ધસ્યો, પણ તેણી કિલ્લામાં નાસી ગઇ અને દરવાજા બંધ કરી લીધા. **જાલે** હવે સર્વ બિના **રૂસ્તમ**ને કહેવાડી, અને પોતે કિલ્લાના દરવાજા અત્યંત બળથી ભાંગી નાખ્યા. આથી **પીલસમ** માંહેથી નિકળી આવ્યો, અને **જાલ** સામે એવી બળતવારીથી લડયો કે જીતી ઉપર જવાની ફાવી નિકળી. પણ એજ વખ્તે બહાદુર **ફરામર્જ** દેખાવ દીધો, અને તે **પીલસમ** સાથ રાત પડવા સુધી લડયો. બીજે દિને **રૂસ્તમ બર્જુ** સાથ પેલા કિલ્લા નજદીક આવી લાગ્યો, અને હવે **પિલસમ**ની તેમની સાથની લડાઇ ચાલુ થઇ. આ સઘળા બનાવોને દરમયાન એક તરફથી **કએ ખુસરો**ને અને બીજી તરફથી **અફ્રાસિયાબ**ને સઘળી બિનાની ખબર પડી. તુરાની પાદશાહ મોટું લશ્કર લઇ આવી લાગ્યો, જેની સામે જાખુલી ફોજ લઇને લડવાનું કામ **રૂસ્તમે બર્જુ**ને સોંપ્યું અને પોતે **પીલસમ** સાથ લડવા માંડયો, જેમાં અંતે તે તુરાની જવાન જમીનદોસ્ત થઇ પડયો. પછી **રૂસ્તમે બર્જુ**ની મદદે દોડી તુરાની ફોજમાં જબરી મર્દાનગી દેખાડી.

આ વેળા વળી ઇરાની લશ્કર લઇને **કએ ખુસરો** પોતે લડવા આવ્યો, જેની જોડે હાથોહાથની છુટી લડાઇ લડવાની તેનાજ મમાવા **અફ્રાસિયાબે** માંગણી કીધી. ઇરાનનો પાદશાહ એકદમ હાથી ઉપરથી ઉતરી ઘોડેસ્વાર થયો અને તુરાની પાદશાહ સામે લડવા જવા તૈયાર થયો. પણ તેના સરદારોએ તેને રોકયો. આથી **કએ ખુસરો** ગુસ્સે થઇ પોકાર્યો કે "જે પાદશાહ શત્રુ સામે લડવા ઉતરે નહિ તેને તાજ શા ખપનું?" આમ છતાં **રૂસ્તમ** કરગરીને પાદશાહને સમજાવવા લાગ્યો, **બર્જુ** તેના ઘોડાના પાવડા સાથ માંથું ઠોકવા લાગ્યો, અને ખંજર કહાડી આપઘાત કરવાને તૈયાર થયો. અંતે પાદશાહ થંડો પડયો, **બર્જુ**ને શાબાશી આપી, અને તે જવાનને પોતાને બદલે **અફ્રાસિયાબ**ની સામે લડવા જવા દીધો. **રૂસ્તમે** પાદશાહને **અફ્રાસિયાબ**ની લડાઇમાં જતો અટકાવતાં તેની લડાઇના હુનરની ભારી સ્તુતિ કીધી હતી, અને તેવીજ સ્તુતિ કરવાનો **બર્જુ**નો વખ્ત આવ્યો. લડાઇને દરમયાન **અફ્રાસિયાબે** તેના સિનામાં એક એવો સખ્ત તીર લગાવ્યો કે જે બખ્તર ફાડી માંહે પેઠો અને **રૂસ્તમ**નો નબીરો લોહી લુહાણ થઇ ગયો. તેણે પોતે તુરાની પાદશાહ ઉપર અનેક રીતે હુમલા કરવાની તજવીજ કીધી, પણ તેમાં તે મુદલ ફાવ્યો નહિ. **બર્જુ**નો ગુર્જ, તીર, ભાલો કશી અસર કરી શકયાં નહિ. પોતાના નબીરાની હાલત બતંગ જોઇને **રૂસ્તમ** અને **ફરામર્જ** અને પછી પાદશાહ **કએ ખુસરો** પણ તેની મદદે દોડયા. બીજી તરફથી બંને લશ્કરો વચે સામાન્ય લડાઇ શરૂ થઇ, જેમાં અંતે તુરાનીઓને નાસવાની ફરજ પડી. **અફ્રાસિયાબ**ને પોતાને પણ **બર્જુ**ને પડતો નાખી પોતાના જાનની સલામતીને ખાતર મેદાન છોડી જવું પડયું અને ઇરાની લશ્કર પોતાના સરદારોને છોડવી ફતેહ સાથ પાછું ફર્યું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૧.

કએ ખુસરો—૩.

નામ—અવ૦ : કવ હુસ્રવહ્ગ્. **જમાનો**—શુમારે ઇ. પૂ. ૨૭૭૮ (?)
પેહે૦ : કૈખૂસ્રોબ. **અમલ**—બુન્દેહેશ અને શાહનામા મુજબ ૬૦ વરસ.
ફારસી : કએ ખુસરો—કએ ખુસ્રવ.
વેદિક : કવિ સુસ્રવસ્.

૧—બાપના કીના માટે કએ ખુસરોની નવી તૈયારી—તુરાન ઉપર ગુદર્જની સવારી—પીરાનનો પરાજય અને બેજાન થવું—સુલેહ માટે અફ્રાસિયાબની માંગણી—કએ ખુસરો પોતાના મામા સાથ કુશ્તી રમી જંગનું શેવટ આણે છે—તુરાની પાદશાહની નાસભાગ—ચીન ઉપર ઈરાની ચહડાઈ—અફ્રાસિયાબ એક ગુફામાં આશ્રો લે છે—હોમના હાથ ઉપર તેનું પકડાવું—તેની અને ગર્સીવજની કતલ—તેનું છુપાઈ બેસવાનું ભોંયરૂં.

૨—'અફ્રાસિયાબ' નામનું એક આખું વંશ—ફિર્દુસીએ એકજ પાદશાહને આપી દીધેલાં તેના વંશજોનાં કામો—અવસ્તા અને બુન્દેહેશ મુજબ અફ્રાસિયાબનું બયાન—તેની વંશાવળી.

૩—કએ ખુસરોનો એકાંતવાસ—પાદશાહ તેનાં કારણો સમજાવે છે—તેની છેલી દરબાર અને શેવટનું ભાષણ—સરદારોને ઈનામો—પાદશાહનું ચેચશ્તે સરોવરમાં ગેબ થવું—ઈરાની પેહલવાનોનું બર્ફમાં દટાઈ મરવું—પાદશાહની ચાલચલણ—મહમદિયાન લખનારાઓમાં તેની પ્રસંશા.

ફસલ ૧—કીનાનું શેવટ; તુરાનનાં રાજ્યની સમાપ્તિ.

ઉપલી સઘળી શિકસ્તોથી તુરાની પાદશાહ ઉપર કશી જીવ જેવી અસર થઇ ન હતી. તેની ઉપલી નાસભાગ પછી **કએ ખુસરોએ** તેની પુઠ પકડવા ચહાયું, પણ **રૂસ્તમે** તેમ કરવાની અગત્ય જોઇ ન હતી. હવે ઇરાનના જવાન પાદશાહને તો કંઇબી કરીને પોતાના બાપનો કીનો ખુદ **અફ્રાસિયાબ** ઉપરજ લેવો હતો માટે તે તેનો સદંતર નાશ કરવાની હરેક તક શોધતો રહ્યો હતો. **રૂસ્તમે** જૈરીને લીધે વધુ લડાઇમાં ભાગ નહિ લેવાનું માંગી લઇ પોતાની જગાએ **ફરામર્જ** અને **બર્જોને** નેમી આપ્યા હતા, પણ તેમની મદદની જરૂર નહિ વિચારતાં પાદશાહે **અફ્રાસિયાબ** ઉપર સર્વથી છેલો અને સર્વથી મજબૂત ફટકો લગાવવાનું કામ **ગુદર્જ** બીન **કેશવાદને** સોંપ્યું, જે **તુસ** અને **ગાવ** અને **બીજ़ન** જોડે એક મોટી ફોજ લઇ તુરાન જીતવા ઉપડી ગયો. આ વખતે **ફરામર્જ** પાછો હિંદુસ્તાન જીતવા ગયો હતો, જેને એવો હુકમ મળ્યો હતો કે ત્યાંથી તેણે ચીન અને માચીન તરફ લશ્કર લઇ જઇ **ગુદર્જને** તુરાન જીતવામાં મદદ આપવી.[1]

અફ્રાસિયાબને ઇરાનીઓની ચહડાઇની ખબર મળતાંજ **હુમાનને** એક મોટાં લશ્કર સાથ તેણે **ગુદર્જની** સામે ખારેઝમ તરફ મોકલ્યો, અને તેની પુઠે મદદનું લશ્કર આપીને **પીરાનને** રવાના કીધો. **ગુદર્જે** પોતાના નબીરા **બીજ़નને હુમાન** સાથની લડાઇમાં ઉતાર્યો, અને તેમાં અંતે આ તુરાની સરદાર **બીજ़નના** હાથ ઉપર બેજાન થયો. **હુમાનનું** લશ્કર હવે માર ખાઇને પુઠે આવતી **પીરાનની** ફોજ સાથ જોડાઇ ગયું, જેનું બળ હવે વધી ગયલું જોઇ **ગુદર્જે** પણ પાદશાહ ઉપર લખી

---

૧ આ કેવળ નહિ બને એવું કામ ફરામર્જને સોંપવામાં આવેલું જણાય છે. એ સરદાર હિંદુસ્તાનથી ચીન અને માચીન (તારતરી)ના મુલુકો ખાતે જઈ ગુદર્જને કેવી રીતે મદદ આપી શકે? અહીં હિંદુસ્તાનનો અર્થ પંજાબની ભુમિનો કરવો જોઇયે, જયાંથી પણ તારતરી થોડું દુર નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નવી મદદ મંગાવી, અને એ રીતે બંને સૈન્યો વચ્ચે બે વરસ સુધી ભારી યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું. એમ કરતાં એક જબરદસ્ત લડાઇ ચાલી તેમાં **પીરાન** પોતે પણ **ગુદર્જ**ના હાથ ઉપર માર્યો ગયો અને તેનાં મોટાં લશ્કરનો સંહાર થયો.[1] આ આફતોથી **અફ્રાસિયાબ** હવે શૂરપર ચહડયો અને જીવપર આવ્યો. ઇરાનનો પાદશાહ પણ જીહુન પસાર કરી, સમરકંદ અને બોખારામાં થઇને તુરાની શાહજાદા **શીદેહ**નાં એક લાખ માણુસો સામે લડવા આવી પુગ્યો.[2] આ લડાઇમાં ભવિષ્યના પાદશાહ **લોહરાસ્પે**[3] પહેલીજ વાર ભાગ લીધો. **અફ્રાસિયાબે** તમામ ખજાનો ખર્ચીને બીજી એક લાખ માણુસોની ફોજ તૈયાર કીધી, પણ આ શેવટની ફતેહ કે નાશનાં જંગમાં ઉતર્યા આગમજ તેણે **શીદેહને કએ ખુસરો**ની છાવણીમાં સુલેહની માંગણી કરવા મોકલ્યો. તેણે તેને સમજાવી મોકલ્યો કે "ઇરાની પાદશાહને એમ કહેજે કે હવેથી હું સુલેહની શરતથી કદી ફરીશ નહિ, અને જીહુન ઓલંગી ઇરાનમાં પગ મૂકીશ નહિ. એ કોલ બજાવવા માટે હું મારા એક બેટાને ચુનંદા સિપાહો સાથ સાનમાં આપીશ. પણ જો આ શરત **કએ ખુશરો** કબૂલ નહિ રાખે તો તેને કહેજે કે **અફ્રાસિયાબ** તારી સાથે હાથોહાથ લડવા માંગે છે. જો આ લડાઇ પણ તે ના પાડે તો મારે બદલે તું તેની જોડે લડવાની માંગણી કરજે, અને કહેજે કે જો **શીદેહ કએ ખુસરો**ના હાથ ઉપર માર્યો જશે તો **અફ્રાસિયાબ** તુરાનનો કુલ અખત્યાર છોડી દુનિયાથી ફારેગ થશે."

આ સઘળું બિકણપણે નહિ પણ હિમતથી કહેવાની તુરાની પાદશાહે પોતાના બેટાને તાકીદ કીધી હતી. અને તે મુજબજ તેણે ઇરાની છાવણીમાં છટાથી વાતો કીધી. **કએ ખુસરો**એ **શીદેહ**ને બહુ માન આપ્યું, કેમકે તે તેનો મામો થતો હતો;[1] પણ **શીદેહ**ની આંખ ખૂનથી ભરેલી હતી. તેને આસાયશ લેવાનો આગ્રહ કરીને પાદશાહે પોતાના લડવૈયાઓની મિજલસ બોલાવી તેમને સર્વ વાતોથી વાકેફ કરીને પોતે લડાઇમાં ઉતરવાની ખુલ્લી મરજી દેખાડી. અને ખરેખર બીજે દિને **કએ ખુસરો** પોતાના મામા સાથેજ લડવા ઉતર્યો. પાદશાહને પોતે ચાલતો આવતો જોઇને **શીદેહે** કુસ્તી લડવાની સૂચના કીધી. એ લડાઇમાં તુરાની શાહજાદાએ ઘણી યુક્તિથી પોતાના હરીફને નીચો નાખવાની તજવીજ કીધી, પણ તે ફોકટ ગઇ. પણ **કએ ખુસરો**એ પોતે તો એકજ સપાટે **શીદેહ**ને ઉંચકી જમીન ઉપર પટકયો, અને તેના સિના ઉપર ચહડી બેસીને ખંજર ભોકી દીધું તથા તેના જાનને કિર્તારને હવાલે કીધો. પછી તેની લાશને ગોલાબથી ધોઇ તથા કસ્તુરીથી ખુશબોદાર બનાવી અવલમંજલ પહોંચાડી.[2] **કએ ખુસરો** સાથની **શીદેહ**ની લડાઇથી મોટાં યુદ્ધનું આપોઆપ શેવટ આવ્યું નહિ, તો જોકે **શીદેહ** મરણ પામે તો પોતે રાજ તાજ છોડી દેવાની **અફ્રાસિયાબે** કબૂલત આપી હતી. તે તો હવે છેકજ જીવપર આવ્યો, અને બેટાનાં મોતથી

---

૧ મીરખુંદ મુજબ એજ લડાઈમાં ગીવના હાથ ઉપર અર્સીવજ પણ માર્યો ગયો હતો. આ પીરાન તે પાદશાહનો જૈર કાકોજ હતો કે તેનો કોઈ વંશજ?

૨ મીરખુંદ જણાવે છે કે ગુદર્ઝની ફતેહથી રાજી થઈ પાદશાહે તેજ વખતે પોતાના સરદારોને નીચે મુજબના મુલુકોનાં ઈનામો બક્ષ્યાં હતાં:—

ફરીબોર્જ.ને કેર્માન કએ અને મકરાનની હાકમી; ગુદર્જ.ને ઈસ્ફહાન, જુર્જાન અને કોહેસ્તાનની મેહસુલ; અને બાકીનાઓને તેમની બાહદુરી અને સેવા મુજબની બક્ષેશો.

૩ આ રાજવંશી માજી પાદશાહ કએ પશીનના બેટા માનુશના બેટા અર્ઝ્આાજ.વનો બેટો હતો.

૧ આ શીદેહ કએ ખુસરોની માનો સગો નહિ પણ સાવકો ભાઈ હતો, એમ બુન્દેહશ ઉપરથી જણાય છે, કેમકે ત્યાં તેની મા વિસ્પાન ફ્રૈયાના શગા ભાઈ દાખલ ફ્રૈસ્પઐચૂરનું નામ આપેલું છે. આ શીદેહ તે બુન્દેહશનો શૈતક હોવો જોઈયે.

૨ ફિર્દૌસી લખે છે કે તેને ભૂમિદા કીધો અને તે ઉપર યાદગારીની કબર બાંધી. ત્યારે શું .જરતોશ્તની આગમજના મ.જદયસ્ની ઈરાનીઓ લાશને કબરમાં દાટતા હશે?

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તે અને શાહજાદાનાં મરણથી તેનું લશ્કર એટલું બધું શૂરપર આવ્યું કે મારવું કે મરવું એજ વિચારથી તેઓએ હવે જંગમાં જીપલાવ્યું. બહુ ખૂનખાર લડાઇ ચાલી, અને બેઉ પક્ષકારો જીવપર આવીને લડયા. બેઉને એકબીજા ઉપર કીનો લેવાનો હતો. ઇરાનીઓનો કીનો તો **શીદેહના** બેજન થવાથી લગભગ લેવાઇ ચૂક્યો હતો, પણ તુરાનીઓને એજ શાહજાદાનો નવો કીનો લેવાનો હતો. તોપણ બખ્તે તેમને યારી આપી નહિ. મોટી કતલ પછી બચેલાઓ નાઠા, અને **અફ્રાસિયાબ** હવે ઇરાનીઓ વચે એકલોજ માથું મારી જીવ આપવા જતો હતો તેને તેના ઘોડાની લગામ ખેંચી લઇને તેના સાથીઓ બેહેસ્તે કંગ તરફ નસાડી લઇ ગયા.

પણ તુરાનની કમબખ્તીનો અંધકાર શરૂ થઇ ચૂકયો હતો. ઇરાનીઓએ હવે શત્રુઓની પુઠ પકડી. **કએ ખુસરો** પોતે **અફ્રાસિયાબ**-ની પુઠે પ્રથમ તેનાં પાયતખ્ત **કંગદેજ** તરફ દોડયો. **મિરખુંદ** મુજબ ત્યાં તેણે તેને કિલ્લામાં ઘેરી લીધો, જયાંથી નિકળાય એમ નહિ હોવાથી, અને બહારથી તુરાની ફોજ આવીને શત્રુઓને ઘેરો ઉઠાવવાની ફરજ પાડે એમ નહિ જણાયાથી, **અફ્રાસિયાબ** કિલ્લાની ભોંયમાંથી ખોદેલી એક ખાણ વાટે છુપે માર્ગે કંગ છોડી નાસી ગયો. આથી એ કીમતી કિલ્લો તે માંહેલી તમામ દોલત સુધાં પાદશાહના હાથમાં આવ્યો. **અફ્રાસિયાબ ફેગફુરે ચીનનો** આશ્રો લેવા ગયો હતો, માટે **કએ ખુસરો** હવે તે મુલક તરફ ચહડાઇનું લશ્કર લઇ ગયો. ત્યાંનો નવો **ખાકાન** પોતના મુલક તરફ ઇરાનીઓને ચહડાઇ લાવતા સાંભળીને બહુ ગભરાટમાં પડયો, અને **કએ ખુસરોની** તાબેદારી કરવા તથા તેને ખંડણી આપવાને તૈયાર થયો. તેણે કીમતી ભેટ સોગાદો સાથ તેની છાવણીમાં એલચી મોકલી ઘણી આજેજી કીધી. **ખુસરોની** મૂળ નેમ નાઠેલા તુરાની પાદશાહને પકડવાનીજ હતી, **માટે ફેગફુરને** નહિ છેડતાં તેના એલચીઓને એટલીજ તાકીદ આપીને પાછા રવાના કીધા કે અગરજો ચીનમાં **અફ્રાસિયાબને** આશ્રો મળેલો માલુમ પડશે તો **ખાકાને** યાદ રાખવું કે તેનો મુલક નાશ પામ્યા વિના રહેશે નહિ.

અને ખરેખર પેલો કમતાલેનો તુરાની પાદશાહ એજ મુલકમાં આશ્રો શોધવા આવેલો હતો, જેની સામે **ખાકાને** પોતાના દરવાજા બંધ કરવાથી તે નિરાશ અને નાસિપાસ થઇને ત્યાંથી વધારે દૂરના મુલકો તરફ નાઠો. તેની જોડેનું લશ્કર પણ ઘટતું ચાલ્યું. દેશપ્રદેશમાં ધકેલા ખાતો તે જયાં જયાં જતો ત્યાં ત્યાં ઇરાની પાદશાહના ધાકને લીધે કોઇ આશ્રો આપતું નહિ. આથી એક જંગલી પ્રાણીની માફક તે વાખાનો મારેલો જંગલો અને બિયાબાનો, પહાડો અને ગુફાઓમાં ભટકવા લાગ્યો, અને એ દરેક ઠેકાણે તેણે પોતાની પુઠે શેકારીઓને લાગેલાજ દિઠા. આ હાલતમાં હવે તેની જોડે કોઇજ રહ્યું નહિ. જે થોડાક વફાદાર અને નિમકહલાલ સિપાહો હતા તેઓબી હવે તેને છોડી ગયા, અને દુખી **અફ્રાસિયાબ** પોતાની ગમે એવી બાહદુરી કે સરફ્રાજી છતાં એક નીચમાં નીચ હેવાન જેવી સ્થિતિમાં આવી પડયો. એક હડકાયા કુત્રા જેવી તેની હાલત થઇ પડી. તે તદન નાચાર, નિરાધાર, નિર્બળ થઇ પડયો. ભુખો, તરસો, ચિંતાતુર, ગમગીન, દિલગીર, આ તુરાન સરજમીનનો મોટો પાદશાહ અફડાતો ઝીકાતો, હેરાન અને પરેશાન થતો, વેરાન અને સરગરદાન હાલતમાં એક ગુફા આગળ આવી પુગ્યો. તે તેણે તદન શાંત અને એકાંત જોઇ. તેને લાગ્યું કે ત્યાં તેની પુઠે કોઇ આવશે નહિ, અને ત્યાં તે નવી તક મળે ત્યાં સુધી બેમાલુમ પોતાની જીંદગી ગુજારી શકશે. માણસમાં દમ હોય ત્યાં વેર ઉમેદ હોય છે: તે સુખમાં કદી ધરાતો નથી, તેમ દુખમાં કદી ઉમેદ હારતો નથી. **અફ્રાસિયાબ** આ ગુફામાં તુરાનનું તખ્ત પાછું હાથ કરવાની ઉમેદમાં રહ્યો. આમ ઉમેદ બાંધવાનું તેને કારણ હતું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આ ગાર અથવા ભોંયરૂં તેનું પોતાનુંજ છુપાઇ જવા અથવા ભરાઇ બેસવાં માટે બંધાવેલું હતું, જે બાબે આપણુ બીજી ફસલમાં બોલીશું. શત્રુઓની અફડા તફડી પછી સઘળું શાંત થયા બાદ તુરાની પાદશાહે અહીંથી નિકળીને પાછો પોતાનો મુલક જીતી લેવાની ઉમેદ બાંધી હતી.

પણુ એ ઉમેદ ફળી નહિ. ઉપલી ગુફાની પડોશમાંજ પાદશાહ **ફરૈદુન**ની ઓલાદનો **હોમ** નામે એક પરહેજગાર મર્દ વસતો હતો, જે વળી બાહદુર અને જોરાવર હતો. તોપણુ તેને દુનિયા સાથ કશો સંબંધ ન હતો. **અફ્રાસિયાબે** આશ્રો લીધેલી ગુફાથી તેનું રેઠાણુ થોડેજ તફાવતે હતું. એક રાત્રે તેણે ગુફામાં ફરિયાદ અને જારીના પોકાર સાંભળ્યા, અને વધારે તેહકીક કરતાં તેને જણાયું કે આ તો તુરાનનો પાદશાહ પોતે રડતો હતો. **હોમ**ને પોતાને પણુ **અફ્રાસિયાબ**ના જુલ્માતથી બહુ ખમવું પડેલું હતું, માટે એ પરહેજગાર મર્દનાં દિલમાં બી વેરનો આતશ રોશન થયો. તે સહવાર સુધી ગુફાનાં મહોડાં આગળ ખડો રહ્યો, અને બીજે દિને **અફ્રાસિયાબ**નું નામ દઇ તેણે તેને બોલાવી બહાર તેડ્યો. ઉલટ ભર પેલો દુખી પાદશાહ બહાર નિકળી આવ્યો, એવું સમજીને કે કોઇ મદદગાર તેને બોલાવે છે. **હોમે** તેને બરાબર પિછાની લીધો, અને પછી તેનાં માથાં ઉપર એક મજબૂત ફટકો લગાવી તેને હેઠો નાખ્યો, અને ત્યારબાદ તેના હાથ તેની પિઠે બાંધી લીધા. **અફ્રાસિયાબે** તેને ઓળખ્યો નહિ, પણુ **હોમે** પોતાની ઓળખમાં જાહેર કીધું કે **ફરૈદુન**ની ઓલાદના જે જે નબીરાઓનો તેં નાશ કીધો છે તેઓમાંનો એક હુંજ બચી ગયો છું, અને તારા જુલ્માતને લીધે આ ઉજડ જગામાં જીંદગી ગુજારૂં છું. હું સદા તારા નાશ માટે દુઆ ગુજારતો અને ખોદાને અરજ કરતો કે તારા એજાબમાંથી મને છોડવે અને મારાં બાપીકાં વતનમાં મને પાછો ફરીઠામ કરે. તે મારી અરજ તે કિર્તારે સાંભળી છે અને હવે તને મારા હાથમાં આપ્યો છે."[1]

હોમે તુરાનના નાઠેલા પાદશાહને પકડવાના સંબંધમાં જે રસીલી કહાણી શાયર **ફિર્દુસી** આપે છે, તેનો ટુંક સારાંશ એ છે કે **હોમે** **અફ્રાસિયાબ**ને તેની છુપાવાની જગાએથી બહાર કહાડી મજબૂત બાંધ્યો, પણુ પેલા કમતાલેના પદભ્રષ્ટ પાદશાહે તેને કાકલુદી કરવાથી દયાળુ **હોમે** તેના બંદ લગાર ઢીલા કીધા. આ તક મળતાંજ પાદશાહ એક સિંહ જેવું બળ દેખાડીને **હોમ**ના હાથમાંથી નાઠો અને ખંજસ્ત (ચેચસ્તે) સરોવરમાં ડુબકી મારી બે માલુમ થઇ ગયો. **હોમ** તેની પુઠે દોડ્યો અને હાથમાં કમંદ પકડીને તેને ચો તરફ પાણીમાં ઢુંડવા લાગ્યો. એટલાંમાં ત્યાં **ગુદર્જ** અને **ગીવ** અને બીજા ઇરાની સરદારો આવી લાગ્યા, જેઓ **અફ્રાસિયાબ**ની પુઠેજ લાગેલા હતા. **હોમે** તેમને સર્વ કેફિયતથી વાકેફ કરવાથી **ગુદર્જે** સઘળી બિનાથી **કએ ખુસરો**ને જાણીતો કીધો, જે આ વેળા ચેચેસ્તે સરોવર ઉપરની પોતાની એબાદતગાહમાંજ બંદગીમાં મશગુલ હતો. ગેબ થયલા તુરાનીને પાછો પાણીની સપાટી ઉપર કેમ લાવવો તેનો સઘળાઓ વિચાર કરતા હતા એટલામાં એવી સૂચના પસંદ પડતી થઇ પડી કે **અફ્રાસિયાબ**નો પેલો કાવત્રાંબાજ ભાઇ **ગર્સીવજ** પણુ કેદ પકડાયલો છે માટે તેને અહીં લાવીને જેરબંધની સજા કરવામાં આવશે તો તેના પોકારથી નાઠેલો પાદશાહ કદાચ બહાર આવશે! આ સૂચના મુજબ અમલ થયો, **અફ્રાસિયાબ** ઉપર આવ્યો, અને **હોમે** તેને પકડી **કએ ખુસરો** આગળ હાજર કીધો.

હવે **ફિર્દુસી**ના હેવાલ સાથ અવસ્તાનો

---

૧. ફિર્દુસીએ હોમનાં મહોડાંમાં મૂકેલા આ વચનોમાં કેટલી બધી સચાઇ છે તે હવે પછી અવસ્તાને આધારે આપણુ જે હકીકત લખીશું તે ઉપરથી માલુમ પડશે. આ દાખલો દેખાડે છે કે આપણા શાયરનાં લખાણને કેટલીક બાબતમાં અવસ્તા મજબૂત ટેકો આપે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઇશારો[1] બરાબર મળતો આવે છે. યસ્તોમાં લખ્યું છે કે **હુઓમ ફ્રાષ્મિ** નામનો ભલો અને પાદશાહી ખાનદાનનો મર્દ જે અલ્બોર્ઝ પહાડ ઉપર વસતો હતો તેણે બંદગીમાં એવી દુઆ માંગી હતી કે "હું ધાતકી તુરાની **અફ્રાસિયાબ**ને બાંધું, બાંધીને ચલાઉં, અને ચાલતો પાદશાહ **કએ ખુસરૈ**ની નજદીક લઇ જાઉં, અને ઊંડાં તથા બહોળાં પાણીવાળા ચેચેસ્તે ચશ્માની પેલી તરફ એ પાદશાહ તેને મારે."[2] આ બક્ષેશ જે **હુઓમ ફ્રાષ્મિ**ને મળી હતી તેજ શાહનામાનો ઉપલો **હોમ** છે, જે પોતાને **ફરૈદુન**ની ઓલાદમાં જણાવે છે. **અફ્રાસિયાબે** પોતાની આકેબત આવેલી હવે જોઇ લીધી, પણ **કએ ખુસરૈ**ની આગળ લઇ જઇ પોતાની વધુ ફજેતી નહિ કરતાં ત્યાંજ પોતાનો જીવ લેવાની તેણે **હોમ**ને અરજ કીધી, જે કબૂલ નહિ રાખતાં **હોમ** તેને પાદશાહની આગળ પકડી લઇ ગયો. આ વખ્તે પેલો કાવત્રાંબાજ **ગર્સીવિઝ** પણ કેદ પકડાયો હતો, માટે **કએ ખુસરો**એ જે મિસાલે **સિયાવશ**ની કતલ ચલાવવામાં આવી હતી તેવીજ રીતે તુરાનના પદભ્રષ્ટ પાદશાહ અને તેના કપટી ભાઇના ડોકાં કાપી તેમનું લોહી વાસણોમાં ઝીલી લીધું અને એ રીતે તે વડે પોતાના કીનાનો આતશ થંડો કીધો! **મિરખુંદ** બીજા તવારીખનવેશોને આધારે જણાવે છે કે **અફ્રાસિયાબ**ને ત્રણ દિવસ સુધી કેદમાં રાખ્યા પછી પાદશાહને તેના હાલ ઉપર દયા આણતો જોઇ **ગુદર્ઝ** સમજ્યો કે તુરાની પાદશાહને તે નામદાર જીવતદાન બક્ષ્યા વિના રહેનાર નથી. આ ઉપરથી **કએ ખુસરો**ની પરવાનગી વિનાજ તેણે પોતેજ **અફ્રાસિયાબ**નું સર ધડથી છુંટું પાડી નાખ્યું. **કએ ખુસરૈ** જેવા ભલા અને પવિત્ર પાદશાહની તમામ કારકિર્દી તરફ જોતાં **મિરખુંદ**નો આ ખોલાસો વધારે બનવાજોગ અને તેટલા માટે વધારે માનવા જોગ છે.

અફ્રાસિયાબને અવસ્તામાં, બુન્દેહેશ અને બીજાં પેહેલવી પુસ્તકોમાં તેમજ શાહનામામાં એક સાપની ખસલતના બુરા પાદશાહ દાખલ એટલામાટે ઓળખાવ્યો છે કે તેણે ઇરાનની પાદશાહી લેવા માટે વખ્તેવખ્ત લશ્કરો લાવીને એ દેશની બહુ ખરાબી કીધી હતી. પણ પોતાની લડાઇને દરમયાન આ તુરાની પાદશાહે બીજાં બી ખરાબ કામો કીધેલાં બુન્દેહેશ[1]માં જણાવ્યાં છે, અને તે એ કે તેણે ઇરાનમાં વહેતી કેટલીક નદીઓના માર્ગ ફેરવી નાખીને તેમને પોતાનાં મુલક તરફ ખેંચી લીધી હતી. ઉપલાં લખાણ મુજબ તેણે ૧૦૦૦ (?) નદીનાળાંએના રસ્તા બદલી નાખીને કયાન્સીહ (કાંસુ) દરેયામાં પોતાનું પાણી ખાલી કરતાં કીધાં હતાં જેઓ ઘોડા, ઉંઠ, બળદ, ગધેડા વગેરે પ્રાણીએ, માટે કીમતી હતાં. એજ રીતે વળ તેણે જરીનમંદ (એટલે સોનરી મુખવાળી) નદી, જેને હેતુમંદ (હિલમંદ) પણ કહે છે, તેને પણ ઉપલાજ દરિયામાં ખેંચી લીધી હતી. **અફ્રાસિયાબે** વળી વચેએની (અથવા વતએની) નદીની સાત મોટી વહાણો ચાલી શકે એવી શાખાઓને પણ ઉપલાજ સમુદ્રમાં ખેંચી લઇ ત્યાં વસ્તી વધારી હતી. હવે તુરાની પાદશાહનું આ કામ છેક ખરાબ ગણી શકાશે નહિ, કેમકે તેણે ઉપલી નદીઓને સુકવી નહિ નાખતાં માત્ર તેમના માર્ગ ફેરવી પોતાના મુલકમાં વહેતી કીધી હતી, અને ત્યાં વળી વસ્તી વધારી હતી. અવસ્તામાં[2] જણાવ્યું છે કે **અફ્રાસિયાબે** ત્રણ મરતબે કેયાની નૂર ઇરાનીઓ કનેથી ઝુટાવી લેવાની કોશશો કીધી તે દરમયાન તે નૂર યાને (ઇરાનની પાદશાહી) તો તેને મળી નહિ પણ દરેક કોશેશ વેળા એકેકો નવો સરોવર બનતો ગયો, જે "હુસ્રવ" (યાને ચશ્મે ખુસરો), "વંઘુઅજદાઓ" અને "અત્ર-

૧ ગોશ યશ્ત, ફ૦ ૧૭ થી ૧૯' અષિ યશ્ત, ફ૦ ૩૭ થી ૩૯.

૨ આ બયાન ઉપરથી જણાય છે કે અફ્રાસિયાબ ચેચેસ્તે સરોવરની પેલી બાજુએ તુરાનની સરહદ ઉપરથી પકડાયો હતો.

૧ મ૦ ૨૦, ફ૦ ૩૪.

૨ જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૫૬, ૫૯, ૬૨.

જદાતુ" ને નામે ઓળખાયા હતા. અવસ્તાના આ ઇશારાઓ ઉપરથી સમજ પડે છે કે તુરાની પાદશાહે પોતાની દરેક કોશશ વેળા નદીનો નવો માર્ગ પાડયો હતો. એ સઘળાં નાળાં વોરૂકષ દરિયા તરફ બનેલાં અવસ્તા જણાવે છે, અને તે બરાબર છે; પણ બુન્દેહેશમાં સઘળી નદીઓના માર્ગ બદલીને તેમને કાંસુ યાને આજના હામુન અથવા જરાના સરોવરમાં વહેતી કરવા બાબે લખ્યું છે તે ભૂલ ભરેલું જણાય છે, કેમકે એ કાંસુનો દરિયા અથવા સરોવર સીસ્તાનના પ્રાંતમાં એટલે આજના અફગાનીસ્તાન અને બલુચિસ્તાનની સરહદોની વચે પશ્ચિમ તરફ આવેલો છે, જ્યાં કેયાની અને પેશદાદ જમાનાઓમાં ઇરાનીઓનોજ અમલ ચાલતો હતો, અને તુરાનીઓ તે તરફ ફટકવા પામતા ન હતા, તો **અફ્રાસિયાબ** એ સરોવરમાં નદીઓ ખાલી કરાવીને શો લાભ મેળવે ?

ગમે તેમ હોય, પણ તુરાની પાદશાહે નદીઓના માર્ગ ફેરવવાની બિનાને જેમ અવસ્તા તેમજ બુન્દેહેશ ઉપરાંત બીજાબી પેહલવી પુસ્તકો ઉપરથી એકસરખો ટેકો મળે છે.

અફ્રાસિયાબનું મથક તુરાનમાં બકીર નામે પહાડ ઉપરનો મજબુત કિલ્લો હતો એમ બુન્દેહેશ[1] ઉપરથી જણાય છે. **યુસ્ટી** મુજબ આ બકીર તે આજનો દાર્સપેત પહાડ છે. એજ મુજબ આ પાદશાહનું એક બીજું મથક અવસ્તામાં અને બીજે ઠેકાણે જાણીતું થયલું છે. આવાં યસ્ત[2] મુજબ એ પાદશાહે "હંકન" નામે એક જગાએ ઇરાનીઓ ઉપર ફતેહ મેળવવાની પ્રાર્થના કીધી હતી. આ 'હંકન' નામનો અર્થ 'ખોદી કહાડેલી જગા' એવો થાય છે, પણ **સ્પીગલ** સૂચવે છે કે **કએ ખુસરો**ના હાથ ઉપર માર ખાઇને તથા તુરાનનું રાજ્ય ખોઇ બેસીને **અફ્રાસિયાબ**ને 'હંગ' નામના જે ગારમાં છુપાઇ બેઠેલો **ફિર્દુસી** જણાવે છે તેજ અવસ્તામાંનો 'હંકન'

૧ પ્ર૦ ૧૨, ફ૦ ૨૦.
૨ ફ૦ ૪૧.

છે. હવે આ ગાર "હંગે **અફ્રાસિયાબ**"-ને નામે ઓળખાયો છે, જેને માટે આપણો શાયર કહે છે કે તે એક પહાડની કઢણ આગળ એક પાણીના ચશ્માને કિનારે આવેલો હતો. **ડાર્મેસ્ટેટર**ના વિચાર મુજબ આ ગાર તે જમીનનાં પેટાંમાં બાંધેલું એક મોટું વસવા લાયક ભોંયરૂં હોવું જોઇયે, જે ધાતુનું બાંધેલું હતું અને ૧૦૦ થામલાનું અને માણસની હજાર ગણી ઉંચાઇનું હતું.[1] આ ભોંયરૂં મજકુર બકીર પહાડમાંજ બનાવેલું હતું કે બીજે ઠેકાણે હતું તે જણાતું નથી. **ફિર્દુસી** કહે છે કે એ ભોંયરૂં બર્દએ નામે જગા આગળ હતું, જે જગાને એરવદ **જીવનજી** બુન્દેહેશના મજકુર બકીર પહાડ સાથ સરખાવે છે;[2] અને કહે છે કે એ પહાડ તથા ગાર બંને ચએચેસ્તે સરોવરની પડોશમાં આવેલાં હતાં, જેને **ફિર્દુસી**એ 'ખંજસ્ત' લખ્યો છે, અને બીજા મહમદિયાનો 'ખોજસ્ત' અને 'ચેગસ્ત' ને નામે ઓળખી ગયા છે. હવે જો **અફ્રાસિયાબ** ચેચેસ્તે સરોવર તરફ નાઠો અને ત્યાંજ માર્યો ગયો હતો તો એવું અનુમાન થઇ શકે કે તેની સાથનું મહાભારત જંગ પણ કેસ્પિયન સમુદ્રના આથમણ તરફનાં તુરાનમાં થયું હતું.

ફસલ ૨—અફ્રાસિયાબ બાબે નવા તર્ક.

આ રીતે **અફ્રાસિયાબ**નું શેવટ આવ્યું. **ફિર્દુસી** મુજબ તે શુમારે ૩૫૦ વરસો જીવવો જોઇયે, કેમકે છેક પાદશાહ **મિનોચેહર**ના વખતથી તે હયાત હતો અને ત્યારથી તે ઇરાનીઓ સાથ દુશ્મની લઇ બેઠો હતો. પણ આટલી લાંબી જીંદગી એક ગમે એવા બળવાન પાદશાહને માટેબી અશક્ય ગણાવી જોઇયે. જેમ **જમશેદ** અને **ફેરેદુન**ના સંબંધમાં આપણે જોયું છે તેમજ **અફ્રાસિયાબ**ના સંબંધમાં પણ બનેલું હોવું જોઇયેઃ—એટલે જે **મિનોચેહર**ના વખતથી તે **કએ ખુસરો**ના અમલ સુધીમાં એક નહિ પણ અનેક **અફ્રા-**

૧ "અવસ્તાનાં વિશેષ નામોની ફહેંગ," સ૦ ૨૦૪.
૨ તેજ, સ૦ ૨૦૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સિયાબ નામના તુરાની પાદશાહો હસ્તી ભોગવી ગયા હતા, અને જે **અફ્રાસિયાબને કએ ખુસરોએ** માર્યો તેજ **મિનોચેહર** ઉપર ચહડાઇ લઇ જનાર ન હતો, એટલુંજ નહિ પણ કદાચ તેજ **કએ ખુસરોનો** પોતાનો મમાવો પણ ન હતો. આટલી લાંબી મુદતમાં તુરાનમાં અનેક પાદશાહો રાજ્ય ભોગવી ગયલા હોવા જોઇયે, જેમનાં નામનિશાનની અને બીજી બાબતોની બેખબરીને લીધે, અથવા કદાચ તેઓ સર્વને પહેલા પાદશાહ **અફ્રાસિયાબનાં** નામથી ઓળખવાની આદત પડી ગયાને લીધે, **ફિર્દુસીએ** એકજ નામવાળા પાદશાહને આપણી સન્મુખ સઘળાં કર્તવ્ય કરતો રજુ કીધો છે. આ બિના બનવાજોગ છે કે **જોહાકના** સંબંધમાં બન્યું છે તેમ તેણે **અફ્રાસિયાબને** તેની પાછળના ઘણા તુરાની પાદશાહોનાં કામો આપી દઇ અનેક નહિ પણ એકનાએકજ તુરાની પાદશાહ ઉપર વાંચનારનો ખોફ ખેંચેલો રાખી પોતાનાં રસીલાં દાસ્તાનોને મજબૂતી આપી છે. અમને તો લાગે છે કે એક આખાં તુરાની વંશને **ફિર્દુસીએ** આપણી સાથ "અફ્રાસિયાબ"નાં નામથી ઓળખાવ્યું છે. જો તેમ નહિ હોય તો બુન્દેહશમાં જણાવ્યું છે તેમ **ફરેદુન** પછી આઠમી ઓલાદે **અફ્રાસિયાબ** આવે છે તેનો સબબ શો? **ફરેદુન** અને તેની વચે છ પહેડી થઇ ગઇ છે. આ બિનાને પેહલવી જરતોસ્ત નામા ઉપરથી ટેકો મળે છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે **અફ્રાસિયાબે** નદીઓના માર્ગ ફેરવી નાખવાનાં જે કામો કીધાં હતાં તે **મિનોચેહર** પાદશાહના વખતમાં કીધાં હતાં. આ ઉપરથી ઠરે છે કે ત્યારે તુરાની પાદશાહ ઉપલા પેશદાદ વંશના નામીચા પાદશાહના વખતમાં થઇ ગયો હતો. અને તેમ જો હોય તો **કએ ખુસરોના** વખતમાં **અફ્રાસિયાબ** કયાંથી આવે? ઉપલાં પુસ્તકમાં વળી એમબી જણાવ્યું છે કે હજરત **જરતોશ્તે** પોતાની પવિત્ર દીન ફેલાવી તેની ૬૨૮ વરસો આગમજ ઉપલા બનાવો બન્યા હતા—એટલે જે **અફ્રાસિયાબ જરતોશ્તની** સવાછશો વરસો અગાડી થઇ ગયો હતો. જો એમજ હોય તો એ તુરાની પાદશાહનો જમાનો **કએ ખુસરો**ના વખતમાં મૂકી શકાય નહિ, અને આપણી તકરાર પણ એજ છે. વળી એ નેક પાદશાહ જો **અફ્રાસિયાબની** દીકરીનો દીકરો હોયતો પોતાના બાપનો પુરતી રીતે કીનો લેવાયા છતાંબી પોતાના આ મમાવાનો જીવ લેવાને તલ્પે નહિ. આ સઘળાં ઉપરથી ઠરે છે કે મૂળ **અફ્રાસિયાબ** પેશદાદ **મિનોચેહરના** જમાનામાં થઇ ગયો હતો, અને **કએ ખુસરોના** જમાનાવાળો પાદશાહ જો એજ નામ ધરાવી ગયો હોય તો તે ઉપલાથી કેવળ જુદોજ હતો, અને તેઓ વચે ઘણી પહેડીઓ થઇ ગઇ હતી. **કએ ખુસરો અફ્રાસિયાબ** નામનો કોઇ નવા તુરાની પાદશાહનો નબીરો હશે, પણ તેણે જેનો જીવ લીધો તે વળી કોઇ બીજોજ દુશ્મન પાદશાહ હોવો જોઇયે, જેને મારીને તેણે તુરાન રાજ્યનીજ સમાપ્તિ આણી હતી. સારાંશ એ કે **મિનોચેહર** અને **કએ ખુસરોના** જમાનાઓ વચે લાંબી મુદત વિતી ગઇ છે તેમ તેઓ બંનેના અમલમાં દેખાવ દેતો "અફ્રાસિયાબ" નામનો એકજ ઘણી સેંકડો વરસો જીવતો રહેલો હોવાને બદલે અનેક પાદશાહો તુરાનનાં તખ્ત ઉપર આવી ગયલા હોવા જોઇયે. એ રીતે જોતાં જેમ **જમશેદ, જોહાક** અને **ફરેદુનના** સંબંધમાં આપણ જોઇ ગયા છિયે તેમ **અફ્રાસિયાબના** સંબંધમાં પણ બન્યું છે, અને તે એ કે એક આખું તુરાની વંશ એકજ નામથી સાધારણ રીતે ઓળખાઇ ગયું છે.

પણ એમ ફક્ત શાહનામામાંજ જોવામાં આવે છે એમ નથી. બુન્દેહેશમાં પણ એજ ધોરણ નજર આવે છે, તો જોકે અવસ્તામાં તેવું કંઇ જણાતું નથી. શાહનામા મુજબ તો **અફ્રાસિયાબનું** દાસ્તાન આપણે આગળા સફાઓમાં જોઇ લીધું છે, પણ હવે અવસ્તા અને બુન્દેહેશ મુજબ તેની ટુક નોંધ ટાળવી કહાડીને આ ફસલ સમાપ્ત કરીશું. ઇજસ્નેમાં **અફ્રાસિયાબ** માટે અવસ્તાનો પહેલો ઇશારો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આવે છે, જ્યાં તેમજ બીજે ઠેકાણે તેને **ફ્રંધ્રસ્યાન**ને નામે ઓળખ્યો છે. ત્યાં[1] લખ્યું છે કે **હોમે અફ્રાસિયાબ**ને જમીનના ત્રીજા મધ્ય ભાગમાં લહોડાંની સાંકળથી બાંધ્યો હતો. આવાં યસ્તમાં[2] **અફ્રાસિયાબ**ને સાપની ખસ્લતનો કહ્યો છે, જેણે ઇરાન દેશની પાદશાહી મેળવવા માટેનું પેલુંજ કેયાની નૂર હાંસલ કરવાની બહુ જેહમત ખેંચી હતી, પણ તે નૂર તેને મળ્યું ન હતું. એ નૂર યાને પાદશાહી માટેની **અફ્રાસિયાબ**ની જેહમતો અને નિષ્ફળતાના અનેક ઇશારા જમ્યાદ યસ્તમાં[3] આવ્યા છે, જે મેળવવાને બદલે અંતે તે **હોમ**ના હાથ ઉપર કેદ પકડાયો હતો.[4] બુન્દહેશ મુજબ **ફ્રાસીયાવ (અફ્રાસિયાબ)**ના **કર્સીવજ઼ (ગર્સીવજ઼)** અને **અઘ્રીરત (અગ્રેરસ)** નામના બે ભાઇઓ હતા. **ગર્સીવજ઼ કદાન** અથવા **કીતાન**ને નામે પણ ઓળખાયો હતો.

અફ્રાસિયાબના નેયાગાનો અને નબીરાઓની સમજ નીચલી વંશાવળી ઉપરથી પડશે:—

- **ફરેદુન**
  - તૂર
    - દૂરોશસ્પ
      - સ્પએન્યસ્પ
        - તૂરક
          - જએસ્મ
            - પશંગ
              - **અફ્રાસિયાબ**
                - ફ્રસ્પએચૂર
                - વિસ્પાન ફ્રયા (ફ્રરંગીજ) [બેટી]
                  - કએ ખુસરો
                - શાન
                - શેતક (શીદેહ)
            - વિસક
              - પીરાન
              - હુમાન
              - બારમાન
              - પીલસમ

અફ્રાસિયાબના અનેક બેટાઓમાં **ફ્રસ્પએચૂર શાન** અને **શેતક (શીદેહ)** નામે મુખ્ય હતા. બેટીઓમાંની એક **વિસ્પાન ફ્રયા** તે **કએ ખુસરો**ની મા હતી. **અફ્રાસિયાબ**નો વજીર **પીરાન** તે તેનાજ કાકા **વીસક (વિસેઃ અવસ્તાનો વએસક્ય)** નો બેટો હતો, જેના બીજા ભાઇઓ **હુમાન, શાન** વગેરે હતા. લખે છે કે જ્યારે **અફ્રાસિયાબે** બીજા ઇરાનીઓ જોડે **મિનોચેહર**ને પદશ્ખ્વારના પહાડી કિલ્લામાં ઘેરી લીધો અને તેઓમાં નાશ અને તંગી પાથરી નાખી ત્યારે તેના ભાઇ **અઘ્રીરસે** ખોદા પાસે બક્ષેશ માંગીને ઇરાની પાદશાહ અને લશ્કરને ઉપલાં દુખમાંથી છોડવ્યાં હતાં, જે તકસીરને માટે **અફ્રાસિયાબે** તેને કાપી નાખ્યો હતો.[1] પણ આ તુરાની હાકમનું પોતાનું મોત ક્યારે આવ્યું હતું તે બુન્દહેશમાં જણાવ્યું નથી.

ફસલ ૩—પાદશાહનું ભેદ ભરેલું મરણ.

અફ્રાસિયાબ ઉપર પોતાના બાપનો કીનો લેવો એ **કએ ખુસરો**ના ૬૦ વરસના અમલની એકજ મૂળ નેમ હોય તેમ હવે તુરાનનાં રાજ્યની સમાપ્તિ પછી **ફિર્દુસી** એ પાદશાહના અમલનું ઝટપટ શેવટ આણે છે. તુરાન જીતી લેવાયું અને **અફ્રાસિયાબ** માર્યો ગયો ત્યાંસુધી તો તે પેલા સ્વર્ગવાસ થઇ ચૂકેલા જૈફ પાદશાહ **કાઉસને** જીંદગી ભોગવતો જણાવે છે, જે પોતાના નબીરાની ફતેહથી ખુશહાલ થઇ મેહલ છોડી તેને એસ્તેકબાલ લેવા જાય છે, તેને બગલગીરી કરી, આશિષ દઇ, તેની તારીફ કરે છે, અને તેણે લીધેલા પોતાના બાપના કીના માટે તેનાં કામને વખાણે છે. પણ એક ગમ એ સઘળું થયું કે બીજી ગમ આપણા શાયર મુજબ **કએ ખુસરો**ને બશારત થાય છે, જેથી તે રાજતાજ છોડી એકાંતવાસ પસંદ કરે છે અને ખોદાની ભક્તિમાં મન લગાડે છે! હવે તે એક સાધુની જીંદગી પસંદ કરે છે, તાજ

૧ હા ૧૧, ફ૦ ૭ ૨ ફ૦ ૪૧.
૩ ફ૦ ૫૬ થી ૬૩, અને ૮૨.
૪ ગોશ યશ્ત, ફ૦ ૧૮. અષિ યશ્ત, ફ૦ ૩૮.

૧ બુન્દહેશ, પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૧૪ થી ૧૮, અને ૨૧-૨૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને તખ્તનો ત્યાગ કરે છે, અને સર્વ કારોબાર વજીરોને સોંપી દે છે, જેઓ આ ગોઠવણથી રાજી થતા નથી. તેઓની સલાહ પાદશાહ માનતો નથી, થોડો વખ્ત રાજકાજમાં અને થોડો વખ્ત ઇશ્વર ભક્તિમાં એમ બે ભાગ વહેંચી આપવાની નાપાડે છે, તેથી ખોદા મળતો નથી એમ જણાવે છે, અને આ સર્વનું શેવટ **રૂસ્તમ** અને **જાલ**ની પણ દાનાઇ ભરેલી શિખામણોનો પાદશાહે સ્વિકાર નહિ કરવામાં આવે છે. પાદશાહે તેઓને તેમજ પોતાના બીજા વજીરોને આપેલા જવાબ નોંધવાજોગ છે. તેણે તખ્ત છોડી ખોદાની યાદમાં મશગુલ રહેવાના સબબો દેખાડતાં કહ્યું કે—"એક દિલ બે ફરજો બજાવવાને શક્તિવાન નથી. આ ક્ષણભંગુર જગત્ ઉપર મારૂં દિલ મુદ્દલ નથી. હું તો ભવિષ્યની દુનિયામાં જઇ વસવા માંગું છું. આ જીંદગીની જંજાળોથી હું કંટાળી ગયો છું, માટે ભવિષ્યની જીંદગી માટે આતુર છું; માણુસ જાતની ઠગાઇ અને દગો હવે હું વધારે વાર સાંખી શકતો નથી. ઇશ્વર તરફનો મારો ચાહ એટલોબધો છે કે હવે બંદગી અને ભક્તિ વિના એક પળ પણ મારાથી થોભી શકાતું નથી. ગઇ રાત્રેજ મારા કાનમાં બશારત થઇ છે કે મારો વખ્ત આવી પહોંચ્યો છે માટે મારી મંજલની તૈયારી કરવી જોઇયે, નહિ તો એ તક હાથથી ગયલી પાછી આવવાની નથી. હું કંઇ આ મેહલમાંજ છુપ્યો રહેનાર નથી. મારે તો એક એવી એકાંત કોટડી શોધી કહાડવી પડશે, કે જયાં મારો આત્મા તે સાહેબને હું અર્પણ કરી શકું."

આ નકી ઠરાવથી ઇરાની દરબારમાં અને ઇરાની આલમમાં મોટી દલગીરી પથરાઇ. બીજે દિને પાદશાહે પોતાના વજીરો અને દાનાઓની, સરદારો અને સપેહસાલારોની, એક મોટી છેલી દરબાર ભરી અને ત્યાં આ મુજબ કહ્યું—"જે હું શોધતો હતો તે મને મળ્યું છે. આ દુનિયાની એકબી મારી ઉમેદ કે ઇછા બર આવ્યા વિના રહી નથી. પાદશાહી ભપકાનો હવે હું ત્યાગ કરૂં છું, અને એ સર્વ ઠાઠમાઠથી ધરાઇને હવે કેયાની તખ્તની મોટાઇથી મારૂં સર ફેરવું છું, માટે છેલી સલામ! એજ મારી સર્જત છે. તમારામાંથી જે બાહદુરોએ સદા નિમકહલાલ રહીને મારો કાબુ જાળવી રાખવામાં મદદ આપી છે તેઓ તરફની મારી પાદશાહી ફરજ હું બજા લાઉં છું અને ઉપકાર માનવાનું કરજ ખુશીથી અદા કરૂં છું." આમ કહીને પાદશાહે બિયાબાનમાં પોતાના તંબુ ઠોકવાનો હુકમ આપી, ખજાનાના દરવાજા ખોલ્યા, એક હફતા સુધી મોટી જીયાફત આપી, મુફલેસ લોકોમાં ખોરાક અને નાણાંનું દાન કીધું, વિધવાઓ અને નાવારેસ બાળકોની જીંદગીની જરૂરિયાતો પુરી પાડી, અને સર્વના જાન ખુશહાલ કરવાની દરેક તજવીજ કીધી. જેહાં પેહલવાન **રૂસ્તમ**ને જાબૂલ, કાબૂલ અને નીમરોજના પ્રાંતો બક્ષ્યા; શાહજાદા **લોહરાસ્પ**ને[1] પોતાનો વારેસ ઠરાવ્યો; અને સર્વ પ્રજાઓને તાકીદ આપી કે તેના તરફ વફાદાર રહેવું. **ગુદર્જ**ને પાદશાહે વડો વજીર મુકરર કીધો; **ગીવ**ને લશ્કરોનો સપેહસાલાર ઠરાવ્યો; **તુસ**ને ખોરાસાનનો પ્રાંત આપ્યો; અને એ રીતે સર્વને તેમની લાયકી મુજબનાં ઇનામોની નવાજેશ કીધી.

હવે જયારે પાદશાહની મરજીજ થઇ ત્યારે તેને તખ્ત છોડી જતો અટકાવવાનાં કામમાં **જાલે** કે **ગુદર્જે** પણ ઘણાં ફાંફાં મારવામાં ડહાપણ જોયું નહિ. તેઓ સઘળા પાદશાહની જોડે પેલાં જંગલ તરફ ચાલ્યા, જયાં તંબુઓ

૧ લોહરાસ્પ કઅે કાઉસનો જમાઈ કેમ હોઈ શકે? બુન્દેહેશ મુજબ કાઉશના ભાઈ પીસાન (પશીન)ના દીકરાના દીકરાનો લોહરાસ્પ બેટો હતો, એટલે જે કાઉસથી તે ચોથી પહેડીએ જન્મ્યો હતો. તેવો એક શાહજાદો ચોથી પહેડીના પૂર્વજનો જમાઈ કેમ હોઈ શકે? અહીં એક વાત ખુલ્લી થાય છે. લોહરાસ્પને ફિર્દુસી જે પાદશાહનો જમાઈ ગણે છે તે પાદશાહ કઅે કાઉસ તો હોયજ નહિ પણ કઅે ખુસરોની આગમજનો કઅે અર્મીન (કવિ બ્યાર્શાન) હશે, જેનો અમલ કઅે કાઉસના અમલમાં ઘુસાડી દેવામાં આવેલો આપણે આગળ જોયો છે. એ કારણને થકી ફિર્દુસી તેને કઅે કાઉસ ગણી જાય છે અને લોહરાસ્પને તેજ પાદશાહનો જમાઈ ઠોકી બેસાડે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઠોકાવ્યા હતા. **કએ ખુસરો**એ તેમને સમજાવ્યું કે ખોઆબમાં તેણે જે ફુવારો દિઠો છે ત્યાં જઇ પુગતાંજ તે પોતાનો જાન કિર્તારને સ્વાધિન કરશે. **રૂસ્તમ** અને **જાલ** મોટાં દુખ સાથ હવે પાદશાહથી છુટા પડી પોતાને વતન ચાલ્યા, અને જ્યારે **કએ ખુસરો**એ બીજા સરદારોને પણ પાછા ફરવાની ઇશારત કીધી ત્યારે **ગુદર્જ** અને **ગીવ** અને **તુસ** અને **ગુરતેહમે** તેની જોડેજ તે જ્યાં જાય ત્યાં જવાનો આગ્રહ કીધો. કેટલીક મુદતે પેલો ઝરો આવી લાગ્યો, અને પાદશાહે પોતાના સર્વ સાથીઓને પાછા ફરવાની ચેતવણી આપી. તેઓએ તેમ કરવાની નામરજી દેખાડવાથી તેમને તાકીદ આપવામાં આવી કે અગરજો તેઓ જેમ બને તેમ જલદીથી પાછા ફરશે નહિ તો એક જબરદસ્ત તુફાન થશે અને બર્ફનો વર્સાદ વર્સશે તેમાં તેઓ સઘળા નાશ પામશે. **ફિર્દુસી** કહે છે કે પાદશાહની આ ચેતવણી મુજબજ થયું. તે પોતે તો પેલા ચશ્મામાં દાખલ થઇ ગેબ થઇ ગયો, અને તેની કશી નિશાન માલુમ પડી નહિ. તેના સાથીઓએ મોટો શોક જાહેર કીધો અને ઘણી દિલગીરી દેખાડી. પછી ખાતું ખાઇ તેઓ સુતા, અને એક એવી ઉંઘમાં પડયા કે જેમાંથી તેઓ પાછા ઉઠવા પામ્યાજ નહિ. તેમના સુતા પછી એકાએક પવન નિકળ્યો, તેણે તુફાની રૂપ લીધું, બર્ફ પડવા માંડયો, તમામ જમીન સફેદ થઇ ગઇ, અને સઘળાઓ તેમાં દટાઇ ગયા. **ગુદર્જ** એકલોજ આગળ નિકળી ગયો હતો, તેણે પાછો ફરી તેઓ સર્વની મુએલી લોથ દિઠી.

આ રીતે **કએ ખુસરો**નું શેવટ આવ્યું. શું તેણે ચશ્મામાં પડી આપઘાત કીધો હશે? અથવા શું તે આજસુધી હયાત હશે? આ ચશ્મો તે ચેચેસ્તેજ મનાય છે, અને તેમાં તે હજી હયાત કહેવાય છે. બુન્દેહેશમાં[1] કેટલાક અમર નરો બાબે. ઇશારા કરેલા છે, પણ તેમાં **કએ ખુસરો**નું નામ જોવામાં આવતું નથી. ઉપલા અમર પુરૂષોમાં નીચલાં નામો જણાવ્યાં છે:—**નર્સીહ** તે પાદશાહ **જમશેદ**નો ભાઇ અને વિવંઘાઉનો બેટો; **નોદર**નો બેટો **તુસ**; **ગુદર્જ**નો બેટો **ગીવ**; **ઇએરાજ**; **પૌરૂઘાક્ષત**નો બેટો **અશવજદ**; પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ**નો બેટો **પેશોતન** (પેષ્યોતનૂ), જે **ચિત્રો મૈનો** ને નામે પણ ઓળખાય છે; **અઘીરસ**, તે **અફ્રાસિયાબ**નો ભાઇ, જે **ગોપતશાહ**ને નામે પણ ઓળખાય છે; **પર્શદગા** (અથવા ફ્રદક્તર અથવા **ફ્રદક્તો**); **ખંબ્ય** (અથવા **ખુમ્બીકાન**); **અસામ**-(અથવા **અએરમ**)-**એ યમાહુશ્ત** (અથવા અવ૦ **ફ્રયાને**નો બેટો **યખ્માયાશ્ત**); **જરતોશ્ત** પેગામ્બરનો બેટો **ઉર્વતતનર**; **દહાક** અથવા **જોહાક**. પણ "આફ્રીને પેગામ્બર **જરતોશ્ત**" નામનું અવસ્તા ભાષાનું એક લખાણ હયાત છે તેમાં **કએ ખુસરો**ને માટે આ મુજબનો એક વાક્ય છે:—"**કએ ખુસરો**ના જેવો બીમારી યા મોત વગરનો થજે." આ ઉપરથી એવો સાર ખેંચવામાં આવેલો છે કે એ પાદશાહ બીમારી તે કેવી હોય તે જેમ જાણતો ન હતો તેમ તે મોતથી પણ આજાદ હતો. અને મોતથી જે આજાદ તે અમર હોવો જોઇયે. આ ઉપરથી "દાદેસ્તાને દીની" નામે પેહલવી પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે. રસ્તાખેજ કરતી વેળા જે જે નામીચા નરો મદદગાર થઇ પડશે તેઓમાંનો એક **કએ ખુસરો** છે. હવે રસ્તાખેજ વખ્તે મદદ કરનારાઓનાં આઠ નામો બુન્દેહેશે આપ્યાં છે તેમાં **કએ ખુસરો**નું નામ જણાતું નથી. પાદશાહને ગેબ થવાની બિના દાદેસ્તાનવાળો માની ગયો છે. તે ઉપરથી અને અવસ્તાના ઉપલા વાકય ઉપરથી આજ સુધી એમજ મનાતું આવ્યું છે કે એ પાદશાહ અમર છે. અમર કાયાતો કોઇ ઇનસાન ધરાવતો નથી; જે કાંઇ અમર છે તે તેનાં કામો છે; અને **કએ ખુસરો**નાં અમર કામો અનેક છે. તેણે ચએચેસ્તે સરોવરની આસપાસના મુલકમાંથી મુર્તીપૂજા નાબુદ કીધી, આદર ગોશસ્પની તેજ તરફ અસ્નવંત પહાડ ઉપર સ્થાપના કીધી, ઇરાન અને તુરાનનાં રાજ્યોને જોડી નાખી

૧ પ્ર૦ ૨૯, ફ૦ ૫-૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પ્રજાઓને સુખી કીધી, એ તેનાં સર્વથી સરસ કામો ગણાયાં છે.

મિરખુંદ મુજબ કોઇ લખનારાઓ એમ કહી ગયલા છે કે **સુલેમાને કએ ખુસરૌને** પકડવાની તૈયારીઓ કરવાથી પાદશાહ ઇસ્તખ્રથી બલ્ખ નાસી ગયો અને ત્યા મરી ગયો હતો.[1] આ પાદશાહનું મોત ગમે તેવી રીતે આવ્યું હોય, તોપણ સર્વ તવારીખનવેશો એક અવાજે તેની સ્તુતિ કરી ગયા છે. પેશદાદ ટોળામાં જેમ **ફરૈદુન** તેમ કેયાની વંશમાં **કએ ખુસરૌ** મહમદિયાન તવારીખ લખનારાઓની એકસરખી પ્રસંશા મેળવી ગયા છે. કેટલાકો તો તેને પેગામ્બરનો દરજ્જો[2] આપી ગયા છે, ત્યારે બીજાઓ તેને "મુબારેક"ના એલકાબથી ઓળખી ગયા છે. કહેછે કે આગળા પાદશાહો તરફથી પોતાને જેબી કંઇ મળ્યું હતું તેમાં જે જે ગેરવાજબી રીતે ખેડુતો કનેથી લૂટવા સરખું હતું તે **કએ ખુસરોએ** તેમને પાછું આપી દીધું હતું. ખેતીબાન લોકોને સુખી અને આબાદ રાખવા માટે તેણે લશ્કરી ખર્ચ તેમને માથે નહિ નાખતાં ખજાના ખાતેથી આપતો કીધો હતો. લશ્કરી પેશાવાળા સિવાય બીજા કોઇને તે લશ્કરી નોકરીમાં દાખલ થવાની ફરજ પાડતો ન હતો, અને ખેડુતોને તો એ કામથી તદન મુક્ત કીધા હતા. ખેતીના સંબંધમાં **કએ ખુસરો** ઘડી ઘડી એમ કહેતો હતો કે રાજા અને ખેડુત એ બંનેની મજબૂતીનો પાયો દોલત છે; પણ ખેતી દોલતનું મૂળ છે, એટલુંજ નહિ પણ દોલતની ખાણ જો જોવી હોય તો તે ખેતી છે.

કએ ખુસરૌ ઘણો પરહેજગાર પાદશાહ હતો. **હાફેજ અબ્રુ** પોતાની તારીખમાં લખે છે કે કેટલાક લખનારોઓ મુજબ આ પાદશાહ પોતે જ્યાંબી જાય ત્યાં એક એબાદતગાહ સાથે લઇ જતો હતો, જેમાં પોતે એક ખોદાની બંદગી કરતો અને તેનીજ પરસ્તેશ કરવાને સર્વ કોઇને ભલામણ કરતો હતો. તે મૂર્ત્તિપૂજાનો મોટો શત્રુ હતો, અને ચએચસ્તે ચશ્મા તરફના મુલકમાં તેણે મૂર્ત્તિઓ અને દહેરાંઓ ભાંગીને આદર ગુશસ્પ નામના આતશના કેબલાની સ્થાપના કીધી હતી, એ બિના તે જમાનાના ઇરાનીઓની એકજ અને અણદિઠ ખોદા તરફની લાગણી દેખાડે છે. કહે છે કે જ્યારે **અફ્રાસિયાબને** પકડવાની પાદશાહને ખબર પડી ત્યારે તે એજ આતશખાનામાં ઇશ્વર પ્રાર્થના કરતો હતો. **કએ ખુસરોનું** સર્વથી યાદગાર કામ તુરાનને તાબે કરી ઇરાન અને તુરાનના છુટા દેશોને એકઠા કરવાનું ગણાયું છે, અને અવસ્તામાં તેને એ દેશોને એકઠા કરનાર દાખલ ખાસ કરીને ઓળખ્યો છે. સર્વ તવારીખનવેશો મુજબ તેણે ૬૦ વરસ પાદશાહી કીધી હતી, પણ "તારીખે માઅજમ"નો બનાવનાર એકલોજ એવો છે કે જે તેનો ૧૦૦ વરસનો અમલ જણાવે છે. બુન્દેહેશમાં પણ ૬૦ વરસનો અમલ લખ્યો છે.

---

૧ જેઓ કેયાની અને હખામની તબકકાઓને એકજ માને છે, અને તેથી કએ ખુસરૌ અને કાઇરસને એકનાએક પાદશાહો ગણે છે, તેઓને આ દાખલો મદદ આપેછે; કેમકે કાઇરસ પોતે બલ્ખ તરફની એક તુરાનની રાણી સામેની ચહડાઇમાં માર્યો ગયો હતો. પણ મીરખુંદ જે સુલેહમાન પાદશાહનું નામ લખે છે તે કોણ? તે કયાંનો હાકમ હતો?

૨ કેયાની પાદશાહોનો 'કવિ'નો એલકાબ તેમની વડા ધર્મગુરૂ દાખલની ઓળખ આપનારો છે, કેમકે અસલમાં જે કવિ તે ધર્મગુરૂ હતા, અને આ પાદશાહો જેમ ધર્મ તેમજ રાજ્યનાં એકસરખા પેશવા હતા. મૂર્તીપૂજાનો નાશ કરી આતશના કેબલાને માન આપવાનું શિખવવા માટે કએ ખુસરોને પેગામ્બર ગણવામાં આવ્યો હોય તો તે બરહક છે. આગલા પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહો જેમ દુનિયાના ધણી તેમ દીનના પેગામ્બર હતા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૨.

કએ લોહરાસ્પ.

નામ—અવ૦ : ઔર્વતસ્પ. **જમાનો**—શુમારે ઇ. પૂ. ૨૭૧૮ (?)
પેહે૦ : કૈ લોહરાસ્પ. **અમલ**—બુન્દેહેશ અને શાહનામા મુજબ ૧૨૦ વરસ.
ફાર્સી : કએ લોહરાસ્પ.

૧—નવા પાદશાહની લાયકાત બાબે ચર્ચા—કએ ખુસરો સાથ તેની ખેશાવંદી—તખ્ત માટેના બે દાવાદારો—શાહજાદો ફરીબોર્ઝ—લોહરાસ્પનો લાંબો કહેવાતો અમલ—સીર્યા અને જેરૂસલેમની ફતેહ—શું તે આજ પાદશાહના વખતમાં થઈ હતી?

૨—પાદશાહના ચાર બેટાઓ—ગુશ્તાસ્પની સરકશી—તેની બતંગ હાલત—રૂમશામની શાહજાદી કેતાબુનનો સ્વયંવર—ગુશ્તાસ્પની ભીખારી હાલતની સજા—બે નિરાશ આશકોની કહાણી—ગુશ્તાસ્પની જવાંમર્દીથી તેઓને મળેલી ફતેહ—ઈરાની શાહજાદો રૂમી લશ્કરના સપેહસાલાર દાખલ.

૩—ગુશ્તાસ્પ ઈરાન જવા માંગે છે—રૂમી એલચીથી લોહરાસ્પને મળેલી તેના બેટાની પારખ—ગુશ્તાસ્પને તખ્ત આપવાની તેના પિતાની કબુલત—રૂમી પાદશાહની તાબેદારી—લોહરાસ્પની ચાલચલણ.

ફેસલ ૧—નવા પાદશાહ સામે સરદારોનો અણગમો.

લોહરાસ્પ કોણ હતો? તેને ઇરાનનાં તખ્ત ઉપર શો હક? શાહનામાનો યાદગાર કર્તા કહે છે તેમ જો **કએ કાઉસનો** પેલોજ બેટો **ફરીબોર્ઝ** જે **કએ ખુસરોના** ચશ્મેનશીન થયા છતાં પણ જીવતો હતો તો તેને બદલે **લોહરાસ્પને** તખ્ત મળે તેનો સબબ શો? **ફિર્દુસી** મુજબ **લોહરાસ્પ કાઉસનો** જમાઇ હતો. પણ બીજા લખનારાઓ પ્રમાણે તે તેનો નજદીકનો ખેશી પણ હતો. ખરૂં જોતાં **લોહરાસ્પ** પાદશાહી ખાનદાનનો હતો, અને **કએ ખુસરોનો** પીત્રાઇ ભાઇ હતો.[1] એ પાદશાહને ફર્જંદો ન હતાં, તે પરણેલો હતો કે નહિ તેબી આપણ જાણતા નથી. તેની છેલી વસિહત મુજબ તેણે **લોહરાસ્પને** પોતાનાં બાળકની પેઠે ઉછેર્યો હતો. આપણો શાયર લખે છે કે સર્વ સરદારોને ઇનામો બક્ષ્યાં અને પ્રાંતો વહેંચી આપ્યા ત્યારે પાદશાહે **ફરીબોર્ઝ**ને એવી આજ્ઞા કીધી કે "હું માંગી લઉં છું કે તારે **લોહરાસ્પ**ની તાબેદારી કરવી, જેને મેં સઘળી તાલીમ આપીને પિતાની કાળજીથી ઉધાર્યો છે. તેના કરતાં રાજ્ય ચલાવવાના હુનરમાં વધારે કુશળ હોય એવા કોઇને હું ઓળખતો નથી."

કહે છે કે **ફરીબોર્ઝ**ને પડતો નાખી **લોહરાસ્પને** આમ પોતાનો વારેસ ઠરાવ્યાથી સર્વ ઇરાની સરદારો અચરત થયા અને માંહોમાંહે બડબડવા લાગ્યાં, પણ **જાલે** તેઓને એમ કહીને શાંત પાડયા કે "પાદશાહે એકવાર વારેસ મુકરર કીધો એટલે આપણાથી વચે બોલાય નહિ."[1] પણ અંતે આ તકરારી સવાલ પાદશાહના કાન સુધી જવા પામ્યો, જે ઉપરથી તે નામદારે સર્વને પોતાની હજુરમાં બોલાવીને સમજણ પાડી કે "ફરીબોર્ઝ રાજ્ય કારભાર ચલાવવાને અયોગ્ય જાહેર થઇ ચૂકયો

૧ કએ ખુસરોના બપાવા કએ કાઉસનો ભાઈ કએ પશીન લોહરાસ્પના બાપ ઓજાવનો બપાવો થતો હતો. જુઓ કેયાની ટોળાની વંશાવળી.

૧ બિરખુંદ મુજબ લોહરાસ્પને તખ્ત મળવા સામે વાંધો લેનારા સરદારોમાં જાલ મૂખ્ય હતો, પણ કએ ખુસરોએ તેને પોતાના વિચારોને મળતો કરી લીધો હતો. બીજા લખનારાઓ મુજબ જાલે લોહરાસ્પની પાદશાહી કદી કબૂલ રાખીજ નહિ અને તેને પાદશાહ દાખલ માન આપ્યુંજ નહિ, જેથી તેનાં અને લોહરાસ્પનાં ફર્જંદો વચે પાછળથી મોટો ખનાકેસો ઉઠયો હતો અને ઈરાનમાં ઘણી ખરાબી થઈ હતી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

છે; પણ લોહરાસ્પ ભણેલો અને ખબરદાર છે, અને પાદશાહી અમલની સર્વ ફરજો અછી રીતે સમજી શકે છે. વળી તે પાદશાહ હુશંગથી ઉતરેલો છે, ડાહ્યો અને દયાળુ છે, અને ખોદા શાહેદ છે કે ઇરાની પ્રજાને સુખી કરવા માટે તેને હું દરેક રીતે યોગ્ય ગણું છું."

પાદશાહના આ ખોલાસાથી બડબડનારાઓ કેવળ શાંત પડી ગયા, અને પ્રજાનાં સુખને માટેજ તે નામદારે કાળજી રાખીને એક બાહોશ અને રાજકાજની માહિતી ધરાવનાર શાહજાદાને તે કરતાં વડો હોવાથી વધારે હકદાર ગણાતા શાહજાદા કરતાં પહેલો પસંદ કરવા માટે કએ ખુસરોની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. કએ ખુસરો તો ફરીબોર્જનો ભત્રીજો હતો, અને લોહરાસ્પ તેનો નાનો પિત્રાઇ ભાઇ હતો. પોતે કએ કાઉસના વડા બેટા સિયાવશનો દીકરો હોવાથી બપાવાના તખ્ત ઉપર ફરીબોર્જ કરતાં વધારે હકદાર ગણાયો હતો. પણ હવે પોતે ફર્જંદ વિના મરણ પામે તો કાઉસનાં કુટુંબમાં ફરીબોર્જ વડો હોવા માટે તેને તખ્ત મળવું જોઇયે; પણ તે જઈફ શાહજાદાના તેવા કશા ખયાલી દાવાઓને નહિ સ્વિકારતાં કએ ખુસરોએ લોહરાસ્પને તખ્ત બક્ષ્યું, અને તેબી તેની ખુબીઓને માટે હતું. અને ખરેખર લોહરાસ્પ ઘણો ખુબીવંતો હાકમ હતો, એમ તવારીખનવેશો જણાવે છે.

બુન્દેહેશ તેની વંશાવળી આ મુજબ આપે છે:—કએ કોબાદના બેટા કએ અપિવહુનો એક બેટો કએ પીસાન હતો, જે કએ કાઉસનો ભાઇ થતો હતો. આ કએ પીસાનનો એક બેટો માનુશ નામનો હતો, જેનો વળી ઐાજાવ નામે બેટો હતો, તે ઐાઝાવનો લોહરાસ્પ બેટો થતો હતો. એ રીતે ત્યારે લોહરાસ્પ કએ કાઉસથી ચોથી પહેડીએ ઉતરેલો હતો, માટે ફિર્દુસી કહે છે તેમ તે કાઉસનો પોતાનો જમાઇ હોય એ કેવળ નહિ બને એવી શગાઇ છે. લોહરાસ્પના બાપનો બપાવો કએ પશીન કએ કાઉસનો ભાઇ હતો, માટે તેવા એક જઈફ અને લાંબી મુદતના ગુજર પામેલા પાદશાહનો લોહરાસ્પ જમાઇ થવા પામેજ નહિ. અને કએ ખુસરોએ જ્યારે લોહરાસ્પને ફર્જંદ તરીકે પરવરશ કીધો હતો ત્યારે તે તે પાદશાહના બેટા જેવી કોમળ વયનો હોવો જોઇયે. એવો એક તરૂણ કુમાર કએ કાઉસની નાનામાં નાની બેટી—જે તેની મમાઇ જેવી વૃદ્ધ હોવી જોઇયે—તેની સાથ પરણે એ નહિ મનાય એવી વાત છે! વળી જો તે કએ કાઉસનો જમાઇ હોય તો કએ ખુસરોનો તે ફુઓ ગણાય. અને ફુઆને એ પાદશાહ પોતાનાં ફર્જંદ દાખલ કેમ ઉછેરે? એ રીતે ત્યારે લોહરાસ્પની કએ કાઉસ સાથની જમાઇ દાખલની નિસ્બત ખોટી ઠરે છે. તેમજ વળી તેનો પોતાનો ભત્રીજો પણ તે ઠરતો નથી. એક બીજી વાત આ ઠેકાણે જણાવવી જોઇયે, અને તે એ કે જે ફરીબોર્જને કએ ખુસરોએ ઇરાનનું તખ્ત નહિ આપ્યું તે તેનો કાકો હોય નહિ, કેમકે તે હજી સુધી હયાત હોઇ શકેજ નહિ. ઇરાની સરદારોએ જેની ભલામણ કીધી હતી તે તે આગળા ફરીર્જનો બેટો યા નબીરો હશે, અને તેથીજ કએ ખુસરોએ તેના કરતાં લોહરાસ્પને પાદશાહી ખાનદાનમાં લાયક ગણીને પોતાના વારસ દાખલ પસંદ કીધેલો હોવો જોઇયે. આ બાબતમાં શાહનામા કરતાં "તારીખે માઅજમ" જોકે તદન નહિ તોપણ વધારે સહી જણાય છે, કેમકે તેના લખનાર મુજબ લોહરાસ્પનો બપાવો તે કએ કાઉસનો ભાઇ થતો હતો: ખરૂં જોતાં લોહરાસ્પના બાપનો બપાવો (પશીન) કાઉસનો ભાઇ હતો.

ફિર્દુસી અને બીજા મહમદિયાન તવારીખ નવેશો લોહરાસ્પનો ૧૨૦ વરસનો લાંબો અમલ જણાવી જાય છે; પણ એટલી બધી મુદત, જેમાં ચારથી પાંચ પાદશાહોનો કદાચ સમાસ થઇ શકે, તેમાં અગત્યના બનાવો કશા બનેલા તેઓ જણાવતા નથી. આપણા શાયરે તો એ અતિ લાંબો અમલ પાદશાહના બેટાની કહાણીથી ભર્યો છે. પણ મિરખુંદ કંઇક લડાઇના બનાવો એ અમલ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દરમયાન બનવાની નોંધ કરી જાય છે. એ લખનારના જણાવ્યા મુજબ **લોહરાસ્પે** પોતાને માટે એક સોનાનું તખ્ત બનાવીને બલ્ખ ખાતે પોતાનું પાયતખ્ત કીધું, અને ઉગમણે હિંદુસ્તાન તથા ચીન સુધીના પાદશાહો તેની તાબેદારી કરવા લાગ્યા. આથમણુ તરફ પણ તેણે પોતાના મુલુકોની હદ વધારવા માંડી. ઇરાકે અજમી (એસીર્યા) ખાતે તેણે **ગુદર્જના** બેટા **રેહામ**[1]ની હાકમ દાખલ નેમણુક કીધી, અને તેને ફરમાવ્યું કે તેણે આથમણુ તરફ લશ્કર લઇ જઇ તે તરફના મુલુકો તાબે કરવા. આ હુકમ મુજબ **રેહામ** પશ્ચિમ તરફ છેક શામ (સીર્યા) ના મુલક સુધી ચહડી ગયો અને માર્ગમાં મળતા મુલુકો તાબે કરતો ગયો. પછી દમાસ્કસના રહેવાસીઓને રાજી રાખીને તેનો પણ પોતે ધણી થયો. **મિરખુંદ** લખે છે કે ત્યાં તેણે પોતાના એક સરદારને જેરૂસલમના યહુદી મથકની ફતેહ કરવા મોકલ્યો જ્યાં દાઉદનાં વંશનો એક રાજા રાજ્ય ચલાવતો હતો. આ રાજાએ **બખ્તુન નાસર** (? **રહામ**)ના સરદાર સાથ લડાઇમાં નહિ ઉતરતાં વફાદાર રહેવા માટે કેટલાક નામીચા માણુસોને સાનમાં આપ્યા અને સુલેહના કોલકરાર કીધા. પણુ આ ગોઠવણુ યહુદીઓને પસંદ પડી નહિ, માટે તેઓએ પોતાના રાજા સામે બલવો ઉઠાવી તેનો જીવ લીધો અને ઇરાનીઓ સામે લડવાની તૈયારી કીધી. આ બાબે **રેહામને** ખબર મળતાંજ તેણે પેલા સાનમાં આપેલા આસામીઓના જીવ લીધા અને જેરૂસલમ ઉપર જાતે ચહડાઇ લઇ જઇ ત્યાંનાં દેહરાંને ખરાબ કીધું. પણુ આ સઘળી બિના ગમે એટલી ખરી હોવા છતાં તે **લોહરાસ્પના** જમાનામાં બની ન હતી, અને વળી યહુદીઓ ઉપર ચહડાઇ લઇ જનાર **નેબુખદનજર** પાદશાહ તે કંઇ **રેહામ** ન હતો, કેમકે આ બેબિલોન્યન પાદશાહ તો **રેહામ** પછી ઘણો પછવાડે—છેક ઇ. પૂ. છઠી સદીમાં—થઇ ગયો હતો.

ફસલ ૨—શાહજાદા ગુશ્તાસ્પની કહાણી.

હવે આપણુ **લોહરાસ્પના** બેટાઓની કહાણી ઉપર આવિયે છિયે, કેમકે એ પાદશાહનાં લાંબાં રાજ્યમાં તવારીખની નોંધ લેવા જેવું બીજું કશું મળતું નથી. **ફિર્દુસી** મુજબ **લોહરાસ્પના** ચાર બેટાઓ હતા, જેમાંના બે **કએ કાઉસના** ખાનદાનવાળી હકદાર રાણીને પેટના **અર્દશીર** અને **શીદસ્પ** નામના હતા, અને વળી બીજી રાણીને પેટના **ગુશ્તાસ્પ** અને **જરીર** નામના હતા. આ સર્વમાં **ગુશ્તાસ્પ** ઘણો ચબરાક, સ્વતંત્ર, બાહદુર અને બારીકબીન હતો, પણુ તે પાદશાહી ખાનદાનવાળી રાણીનો બેટો નહિ હોવાથી તેને તખ્ત મળવાની ઉમેદ હતીજ નહિ. વળી તે પાદશાહનો માનીતો પણુ ન હતો. એક વેળા તે કેટલાંક માણુસોને સાથે લઇ કોઇને પણુ ખબર આપ્યા વિના આપ મરજીથી હિંદુસ્તાન તરફ ઉપડી ગયો. **લોહરાસ્પને** એ બાબે ખબર મળતાંજ તેણે **ગુશ્તાસ્પનાજ** ભાઇ **જરીરને** તેની પુઠે દોડાવ્યો અને તે નાદાન શાહજાદાને સમજાવીને પાછો લાવવા ફરમાવ્યું. **ગુશ્તાસ્પે** એટલીજ શરતે પાછો ફરવા કબૂલ કીધું કે તેને તખ્ત મળે, અને દરબારમાં તેનાં કરતાં બીજા શાહજાદાઓને વધારે માન નહિ મળે. **જરીરે** વચે પડીને આ શરત મુજબ અમલ કરવાની પાદશાહને અરજ કરવા અને પોતાથી બનતી તજવીજ કરવાની કબૂલત આપી, અને **ગુશ્તાસ્પ** તેની જોડે મેહલમાં પાછો આવ્યો.

પણુ **લોહરાસ્પનો** પ્યાર કોણુપર હતો, અને તખ્ત ઉપર કોણુનો વધારે દાવો તે સમજતો હતો, તે બિના ઘણોવાર છુપી રહી નહિ. આથી કંટાળીને એક દિને **ગુશ્તાસ્પ** ગુપચુપ કોઇપણુ સાથીઓ વિના પાયતખ્ત છોડી ગયો, અને **રૂમશામના** છેક દૂરના ભાગો તરફ પોતાનું ભવિષ્ય ઢુંડવા નિકળી ગયો. પાદશાહે **જરીર** મારફતે તેની ઘણી શોધ કરાવી, પણુ તે શાહ-

---

[1] આ ઘણાને કેટલાકો બખ્ત ઉન નાસરનું નામ આપી ગયા છે, જે બેબિલોન્યન 'નેબુખદનજ.ર' નામનું ફાર્સી અપભ્રંશ છે. રેહામને એ નામવાળા બેબિલોન્યન પાદશાહ સાથ સરખાવવો બેજા છે, કેમકે તે પાદશાહ તો ઘણો પાછળ થઇ ગયા હતો.

જાદો થાકીને તદન ખાલી હાથે પાછો ફર્યો. પેલી તરફ **ગુશ્તાસ્પ** ટુંક મુદતમાંજ ભુખમરાની હાલતમાં આવી પડયો, જે ઉપરથી એક મહેતા દાખલ તેણે રૂમના પાદશાહની નોકરીમાં રહેવા માંગ્યું, પણ સા કે ઉંઠના સારવાનની નોકરીમાંબી તેનો થાગ લાગ્યો નહિ. નોકરી ખાલી હતીજ નહિ તેથી તેને નોકરી મળીજ નહિ. અંતે એક લુહાડની દુકાનમાં તેને કામ મળ્યું, પણ ત્યાં **ગુશ્તાસ્પે** પહેલોજ હથોડો એવા જોરથી માર્યો કે એરણના ટુકડા થઇ ગયા. આથી કેટલાક બદ સુખનો કહી લુહાડે તેને એકદમ કહાડી મૂક્યો, અને શાહજાદો કેવળ નાચાર અને તંગદસ્ત થઇ પડયો. તેને ભુખ્યો અને ઉદાસ જોઇ એક ખેડુત તેના ઉપર દયા કરી પોતાને ઘેર લઇ ગયો અને તેને જમાડયો. વાતચીત ઉપરથી જણાયું કે પેલો ખેડુત ઇરાની હતો અને વળી તે **ફરેદુન**ની ઓલાદનો હતો. **ગુશ્તાસ્પે** પણ તેને પોતાની બુન્યાદ કહી અને એ રીતે તેઓ બંને કેટલીક મુદત સુધી ખુશીથી રહ્યા.

પણ હવે **ગુશ્તાસ્પ**નો સેતારો પ્રકાશિત થયો. રૂમના પાદશાહનો એવો શરેસ્તો હતો કે જ્યારે તેની બેટી પુખ્ત ઉમરની થાય ત્યારે એક મોટી જીયાફત આપીને તેમાં રાજ્યમાંનાં સર્વ નામીચા અને ખાનદાની જવાનોને નોતરવા—એવી મતલબથી કે તેઓમાંના પોતાને મન ગમતા જવાનને તેની શાહજાદી પસંદ કરે, અને પછી તેમની શાદી કરી આપવામાં આવે. પાદશાહની બેટી **કિતાબૂન** ઉમરે પુગી હતી, અને તેથી એક જીયાફત આપીને તેમાં રાબેતા મુજબ સર્વ લાયક જવાનોને નોતરવામાં આવ્યા હતા. હવે એતેફાક એવો બન્યો કે પહેલે દિને મિજલસમાં જેઓ હાજર થયા તેઓમાંનો એક પણ નામીચો જવાન શાહજાદીને પસંદ આવ્યો નહિ. કહે છે કે શાહજાદીને **ગુશ્તાસ્પ** બાબે ખાબમાં કંઇક નિશાની મળી હતી, અને તેથી તેણી તેનીજ શોધમાં હતી, પણ શાહજાદાઓ અને સાહેબજાદાઓની પહેલા દિવસની મિજલસમાં તો તે હતોજ નહિ; તેમજ બીજા દિનની જીયાફતમાંબી તેણીએ તેને દિઠો નહિ. આ ઉપરથી બીજે દહાડે તેણીએ એવી મતલબનો ઢંઢેરો ફેરવ્યો કે પ્રદેશી કે દેશી સર્વ શાહજાદાઓએ જીયાફતમાં શામેલ થવું. એ દિને **ગુશ્તાસ્પ** પેલા ખેડુત સાથ પોતાનાં ગામડાંમાંથી શેહેરમાં કાંઇ કામે આવ્યો હતો, તેણે આ ઢંઢેરો સાંભળતાંજ જીયાફતમાં શામેલ થવાની મરજી કીધી. મેહેલમાં દાખલ થતી વેળા શાહજાદીની દાસી દરેક રાજવંશીને ઉભો રાખતી અને તે તકનો લાભ લઇ **કિતાબુન** સર્વને નિહાળીને જોઇ લેતી, અને પછી અંદર દાખલ થવાની પરવાનગી આપતી હતી. એ મુજબ જ્યારે **ગુશ્તાસ્પે** દાખલ થવા માંગ્યું ત્યારે **કિતાબુને** તેને બહુ બારીકીથી નિહાળી જોતાં તેણીને જણાવ્યું કે જે જવાનને તેણીએ ખાબમાં ઇરાનના શાહજાદા દાખલ દિઠો હતો તેજ એ હતો. તેણી ઝરૂખા ઉપરથી એકદમ ઉતરી આવી અને **ગુશ્તાસ્પ**ના હાથમાં ગુલાબનાં ફુલોનો તુરો આપી તેને અંદર દાખલ કીધો.[1]

જ્યારે પાદશાહને આ બાબે ખબર પડી ત્યારે તે બહુજ ગુસ્સે થયો, કેમકે **ગુશ્તાસ્પ** તમામ ભીખારી પોશાકમાં હાજર થયો હતો, અને તે કોણ પ્રદેશી હતો તથા ક્યાંનો તે શાહજાદો હતો તે કોઇ જાણતું ન હતું. આવા એક ભીખારીને શાહજાદીએ પસંદ કીધેલો જાણીને પાદશાહે પ્રથમ **કિતાબુન**નો જાન લેવાનો ઠરાવ કીધો, એવી મતલબથી કે એક ભીખારી જમાઇથી પોતાની ઇજતને ડાગ લાગે નહિ. પણ દરબારીઓએ તેને એ કામથી વાળ્યો. પાદશાહે લગાર થંડો પડીને પોતાના નવા જમાઇની બુન્યાદ પુછી, અને **ગુશ્તાસ્પે** પોતાની તમામ કહાણી શરૂથી આખર સુધીની કહી સંભળાવી. પણ રૂમના પાદશાહે એ વાત માની નહિ. તેણે શાહજાદીની શાદીની પરવાનગી આપી ખરી, પણ તેણીને કશો પણ ખજાનો

૧ અસલી હિંદુ આર્ય રાજાઓની પુત્રીઓ જેમ સ્વયંવરથી પરણતી હતી, તેને હુબહુ મળતોજ આ દાખલો છે. સ્ત્રીઓને શાદી માટે અસલ કેવું છુટાપણું મળતું હતું તે આ દાખલાઓ દેખાડે છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ન આપતાં તેના ભીખારી ધણી સાથ ભીખારી હાલતમાંજ મેહલમાંથી હાંકી કહાડી. આ વફાદાર જોડું હવે શાહજાદાની શિકારબાજી ઉપર નિર્વાહ કરવા લાગ્યું. **ગુશ્તાસ્પ** નદીને પેલે પાર તરમાં બેસી જતો અને ગોરખર વગેરે મારી લાવી અર્ધો ભાગ તરવાળાને આપતો અને બાકીનો હિસો પોતાને ઘેર લઇ જતો. આથી તેને તરવાળા સાથ બહુ દોસ્તી પડી.

હવે રૂમના પાદશાહની બીજી બે બેટીઓ હતી, જેમના હાથની માંગણી **માબ્રીન** અને **આહરૂન** નામના શાહજાદાઓએ કીધી; કેમકે હવે શાહજાદીઓને પોતાને મનગમતા ખાવંદ પસંદ કરવાનો જે હક મળ્યો હતો તે તેણે છિણવી લઇ અસલી રેવાજ બંધ પાડયો હતો. એટલામાટે પાદશાહે હવે એવી શરતે પોતાની બેટીઓની શાદી કરવાની ખુશી દેખાડી કે પાસેનાં એક જંગલમાં એક નાશકારક વરૂ બહુ ખરાબી કરે છે તેને જો **માબ્રીન** મારે તો તેને જમાઇ કરવાને પાદશાહ રાજી થાય. **માબ્રાન** આ શરતથી નિરાશ થયો, કેમકે વરૂની લડાઇમાં જવાની તેનામાં તાકત ન હતી. પણ પેલા તરવાળાથી તેને **ગુશ્તાસ્પનાં** પરાક્રમની ખબર મળી, જે દરરોજ વગર ઘોડે પગે ચાલતો જંગલમાં જઇ એકેક ગોરખર મારી લાવતો હતો. આથી હિમત પકડી **માબ્રીન ગુશ્તાસ્પને** મળ્યો, અને તે શાહજાદાએ વરૂની લડાઇમાં જઇ તેને મારી નાખવાનું કબૂલ કીધું. **માબ્રીન** તથા તરવાળાને પોતાની જોડે લઇને તે જંગલમાં ગયો, અને તેમને એક ઠેકાણે ઉભા રાખી પોતે આગળ વધી વરૂની મુકાબેલ થયો. તે વિકાળ ફાડી ખાનારાંએ તેને જોતાંજ તેના ઉપર હુમલો કીધો, પણ **ગુશ્તાસ્પે** એકદમ બે તીરો છોડી તેને જખમી કીધું, જેથી વધારે ઉશ્કેરાઇને તે છછેડાયલા દૈત્યે પોતાના હરીફ ઉપર ખૂની ત્રાપ મારી. એજ વખતે **ગુશ્તાસ્પે** તલવાર મયાનથી કહાડી એક એવો સખ્ત ફટકો લગાવ્યો કે જેથી તે રાક્ષસના બે ટુકડા થઇ ગયા. આ ફતેહથી **માબ્રીન** ખુશહાલ થયો અને તે તેણે પોતેજ મેળવી છે એમ જાહેર કરીને તેના બદલામાં શાહજાદીના હાથનું ઇનામ પાદશાહ કનેથી મેળવ્યું.

ત્રીજી શાહજાદીના હાથની માંગણી કરનાર **આહરૂનને** માટે પાદશાહની શરત એવી હતી કે પડોશના પર્વત ઉપર એક રાક્ષી કદનો અજદહા મોટી ખરાબી કરતો હતો તેને મારી નાખવો. તેનું આ કામ પણ **ગુશ્તાસ્પેજ** બજાવી આપ્યું. તેણે **આહરૂન** કને એક એવું ખંજર તૈયાર કરાવ્યું, કે જેની આસપાસ તિક્ષણ ધારની છરીઓ જડી દીધેલી હોય. આ હથિયાર સાથ **ગુશ્તાસ્પ** પેલા પર્વત તરફ ગયો, જ્યાં તેને જોતાંજ તે અજદહાનાં મુખમાંથી બળતાં નિકળવા લાગ્યાં. તે ગુસ્સાથી **ગુશ્તાસ્પ** ઉપર ધસ્યો, પણ તીરોના જખમથી પાછો હટયો. આ તીરોથી તેનું માથું અને મોહોડું ભરાઇ ગયું. તીરોનો વર્સાદ આપણા પેહલવાને ચાલુજ રાખ્યો, અને એ રીતે શુમારે ૪૦ તીરોથી તે દૈત્ય વિંધાઇ ગયો. શેવટે જ્યારે તે રાક્ષસ **ગુશ્તાસ્પને** એકદમ ગળી જવા પુર ખૂન સાથ ધસી આવ્યો ત્યારે તે શાહજાદાએ પેલું છરીઓ સાથનું ખંજર તેનાં મુખમાં ધકેલી દીધું. આથી તેના ઉપર પોતાનો ક્રોધ કહાડતાં તેણે તે હથિયાર ચાવવા માંડયું અને એ રીતે પોતાનોજ નાશ નજદીક આણ્યો. તદન સુસ્ત થઇ અજદહા જમીન ઉપર પટકાયો એટલે ગુશ્તાપે પથરાના મારથી તેનું મસ્તક ફોડી નાખ્યું, તેનો જીવ લીધો, અને તેનાં મુખમાંથી બે જેહરી દાંતો ખેંચી કહાડી તે **આહરૂનને** હવાલે કીધા, જે પાદશાહ આગળ રજુ કરી તેણે પોતાનું ઇનામ મેળવ્યું. **આહરૂનથી** આ કામ બને નહિ એવો પાદશાહને શક ગયો ખરો, પણ જ્યાંસુધી **ગુશ્તાસ્પે** સઘળી વાત છુપી રાખવા કબૂલ કીધું હતું ત્યાંસુધી **આહરૂન** સલામત હતો.

પાદશાહના ત્રણુંડે જમાઇઓ વચે હવે મજબૂત દોસ્તી બાઝી, અને તેથી તેની ત્રણુંડે બેટીઓ પણ એકેકની સંગતમાં રહી. પણ એક

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દિને **કિતાબૂને** પોતાની કોઇ સહીમિત્રીઓની આગળ ખરી વાત જાહેર કરી દીધી, અને કહ્યું કે વરૂ તથા અજદહાને મારનાર તો મારો ખાવંદ **ગુશ્તાસ્પ** છે. આ વાત આખાં રાજ્યમાં પ્રસરી અને પાદશાહને કાને ગઇ, જેણે **ગુશ્તાસ્પ** તથા **માશ્રીન** અને **આહરૂનન** બોલાવી ખોલાસો પુછતાં સઘળી ખરી બિના જાહેર થઇ. હવે પાદશાહે **ગુશ્તાસ્પને** પોતાના આશ્રાતળે લીધો, તેની ઉપર અનેક મેહરબાનીઓ વર્સાવી, અને તેના માન મરતબામાં એટલો તો વધારો કરી દીધો કે અંતે ઇરાની શાહજાદો પોતાના સસરાનાં લશ્કરોનો સપેહસાલાર થવા પામ્યો.

ફસલ ૩—રૂમના પાદશાહની સરકશી.

ગુશ્તાસ્પ જેવો એક પેહલવાન મળ્યાથી રૂમના પાદશાહને ગરૂરી આવી, તેમજ આસપાસનાં રાજ્યો હાંસલ કરવાનો લોભ પેદા થયો. પહેલાં તો તેણે ખુજના હાકમ **અલિયાસનું** રાજ્ય હાથ લેવા માંગ્યું, જે ઉપરથી તે રાજા લડવા આવ્યો, પણ **ગુશ્તાસ્પના** હાથ ઉપર તે કેદ પકડાયો અને તેનું રાજ્ય રૂમના સ્વાધિનમાં આવ્યું. **ગુશ્તાસ્પને** હવે લડાઇનો ચડસ વધ્યો, અને ઇરાનનું રાજ્ય મેળવવાની પોતાની જીજ્ઞાસા હવે તેણે પાછી તાજી કીધી. રૂમીઓ ઇરાન સામે લડવાને કેવળ અશક્ત હતા, માટે **ગુશ્તાસ્પે** થોડાંજ લશ્કર સાથ **લોહરાસ્પ** સામે લડવા જવાની પોતાના સસરા આગળ માંગણી કીધી, જે ઉપરથી રૂમના પાદશાહે ઇરાનના શાહ ઉપર તેનું અર્ધું રાજ્ય મેળવવાની માગણી મોકળાવી, અથવા નહિ તો લડાઇમાં ઉતરવાનું નોત્રુ દીધું. **કબૂસ** નામે એલચી પાસે તેણે આ મતલબનું નામુ મોકલાવ્યું, જે ઉપરથી **લોહરાસ્પ** ગુસ્સે ભરાયો; પણ **કબૂસથી** પરપુછ કરતાં તેને જણાયું કે ખુજની ફતેહ એક બાહદુર જવાંમર્દને લીધે થઇ છે, જેણે બીજાં ઘણાં મહાભારત કામો બજાવ્યાં છે. **કબૂસે** વળી કહ્યુ કે તે જવાનનું નામ **ગુશ્તાસ્પ** છે, અને તે પાદશાહનો જમાઇ થયો છે. વધારે પરપુછના જવાબમાં **કબૂસે** ખોલાસો કીધો કે તેનો ચેહેરો શાહજાદા **જરીરને** મળતો આવે છે.

આ ખોલાસાથી **લોહરાસ્પની** ખાતરી થઇ કે રૂમની દરબારમાં તેના બેટા **ગુશ્તાસ્પ** સિવાય બીજો કોઇ પેહલવાન હોય નહિ, તેણે તે પાદશાહનાં તુંદી ભરેલાં નામાના જવાબમાં એટલુંજ લખ્યું કે "હમણા સુધી ખંડણી ભરે છે તેમ ભર્યો જા, અગર નહિ તો તારૂં રાજ્ય હાથમાંથી જશે." પછી **લોહરાસ્પે** **જરીરને** એલચી દાખલ રૂમ મોકળી સુલેહની જાળવણી માટે ત્યાંના પાદશાહને તાકીદ અપાવી. વળી તેણે પોતાના આ બેટાને ફરમાવ્યું કે **ગુશ્તાસ્પને** મળીને તેને ઇરાન ખેંચી લાવવો અને તેને ખાતરી આપવી કે પાદશાહ પોતાનું તખ્ત તેનેજ આપવાને રાજી છે. **જરીર** હરખભર રૂમ ગયો અને પોતાનું કામ આસાનીથી પાર ઉતારી **ગુશ્તાસ્પ** તથા **કિતાબૂનને** લઇ ઇરાન આવ્યો. માર્ગમાં **લોહરાસ્પે** મોકલેલાં ઇસ્તેકબાલ યાને ડેપ્યુટેશને શાહજાદાને પુરતું માન આપી દરબારમાં રજુ કીધો, જ્યાં પાદશાહે પોતે તખત ઉપરથી ઉઠી તેને બગલગીરી કીધી, આગળી વાતોની દરગુજર ચાહી, તે ભૂલી જવાની મિનત ગુજારી, અને એક બીજું તખ્ત મંગાવી તે ઉપર **ગુશ્તાસ્પને** બેસાડી હવેથી તેનેજ પાદશાહ ગણવાની સર્વે આલમને તાકીદ આપી. **લોહરાસ્પે** હવે એકાંત જીંદગી પસંદ કીધી, અને બલ્ખની પડોશમાંજ પોતાનું એકાંત મથક રાખ્યું.

મિરખુંદ મુજબ **લોહરાસ્પે** **જરીરની** જોડેજ તાજ અને તખ્ત **ગુશ્તાસ્પને** માટે રવાના કીધાં હતાં, અને સાથે મોટું લશ્કર આપ્યું હતું. આ લશ્કર સામે કેમ લડવું તેની સર્વે ગોઠવણ **ગુશ્તાસ્પનાજ** હાથમાં હોવાથી પ્રથમ તે પોતે એકલોજ **જરીરની** સામે ગયો, બંને ભાઇઓ એકબીજાને પિછાનીને ભેટી પડયા, પછી **જરીરે** **લોહરાસ્પનાં** મોકલેલાં તાજ અને તખ્ત રજુ કરીને તખ્ત ઉપર **ગુશ્તાસ્પને** બેસાડી, તેનાં માથાં ઉપર તાજ મૂક્યું.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પોતાના જમાઇના રોશન સેતારાની આ સર્વ વાતોની ખબર પડતાંજ રૂમના પાદશાહે હાજર થઇ પોતાની બેટી **કિતાબૂન** **ગુશ્તાસ્પને** સ્વાધિન કીધી, તેમની શાદી ધામધુમથી કરી આપી, અને મોટા ખજાના તથા કીમતી અસ્બાબ સાથ તેમને ઇરાન તરફ રવાના કીધાં.

"તારીખે માઅજમ" મુજબ **લોહરાસ્પે** એકદમ નહિ પણ જૈફી થયા પછીજ તખ્ત અને રાજકારોબાર **ગુશ્તાસ્પને** હવાલે કીધાં હતાં. **ફિર્દુસી** લખે છે કે આ પાદશાહ ખુદ **કએ ખુસરોના** કરતાં પણ વધારે અદલ અને ઇનસાફી હતો. વળી ગરીબો તરફની તેની દયા અને રાજકાજમાં મધ્યમપણું તેના મુખ્ય ગુણો હતા. પણ **મિરખુંદ** **લોહરાસ્પ** બાબે જુદોજ અભિપ્રાય આપે છે. તે સખી, ખુબીવંતો, મોટાં મનનો અને દૃઢ વિચારનો હતો, એમ તો તેબી કબૂલ કરે છે; તોપણ તે કઠણ દિલનો અને સખ્ત મનનો હતો, અને કોઇનેબી સજા કરતી વેળા તલવારનો તે છુટથી ઉપયોગ કરતો હતો, એમ કહીને "રોજત અસ સફા"નો જાણીતો કર્ત્તા **લોહરાસ્પ** ઉપર ઘાતકીપણાંનો દોષ મૂકે છે. એ પાદશાહ "બલ્ખી"ને નામે ઓળખાયો છે, કેમકે અમલનો મોટો ભાગ તેણે બલ્ખ શેહર ખાતેજ ગુજાર્યો હતો. **લોહરાસ્પના** ૧૨૦ વરસના લાંબા અમલ બાબે મોટો શક રહે છે, પણ એ બાબતમાં કશું અનુમાન કરવાની દલીલો કે પુરાવા આપણી કને નથી. અમે એનો અમલ એક જમાનાથી વધારે મુદતનો ગણ્યો નથી.

બાબ ૩૩.

કએ ગુશ્તાસ્પ

નામ—ગાથા : કવા વીશ્તાસ્પા. **જમાનો**—શુમારે ઇ. પૂ. ૨૬૮૮ (?)
અવ૦ : કવ વીશ્તાસ્પ. **અમલ**—બુન્દેહેશ મુજબ ૧૨૦ વરસ.
પેહ૦ : કૈ વિશ્તાસ્પ. શાહનામા મુજબ ૧૦૮ વરસ.
ફારસી : કએ ગુશ્તાસ્પ. **નામીચો મહાપુરૂષ**—હજરત જરતોશ્ત.

૧—ગુશ્તાસ્પનાં રાજ્યનો સર્વથી યાદગાર બનાવ—જરતોશ્ત બાબે મહમદિયાન લખનારાઓનો ખોફ—દકીકી અને ફિર્દુસી—ગુશ્તાસ્પ બાબે અવસ્તામાંથી મળતું બયાન—તેના બદદીન દુશ્મનો—જરતોશ્તી દીનના ફેલાવા માટે તેની મદદ—રાણી હુતોસી—દીનની "બાજુ" અને "ટેકો."

૨—મજહબ માટે લડાઇ—અર્જાસ્પની ધમકી—જરીરની ચહડાઇ—તેની શિકસ્ત—શાહજાદો અસ્ફંદિયાર કીનો લે છે—તેની નવી ફતેહો—જરતોશ્તી મજહબનો ચોતરફ ફેલાવો.

૩—અસ્ફંદિયારની ફતેહો ઉપર જરતોશ્તીઓની ફિદાગીરી—ગુર્જમનાં કાવત્રાં—ગુશ્તાસ્પના કાચા કાન—અસ્ફંદિયારને કેદ પકડવાનો હુકમ—રૂસ્તમને નવી દીનમાં દાખલ થવાની પાદશાહની મસલેહત—બલ્ખ ઉપર તુરાનીઓનો દરોડો—ગુશ્તાસ્પની હાર—અસ્ફંદિયારની નવી જવાંમર્દી.

ફસલ ૧—જરતોશ્તી દીનની "બાજુ અને ટેકો."

ગુશ્તાસ્પ નામ અસલી કેયાની પાદશાહોમાં **કએ ખુસરો**ના જેવું એકજ કારણને થકી યાદગાર રહી ગયુંછે, અને તે એ કે તેના અમલમાં પેગામ્બર સાહેબ અશો **જરતોશ્તે** અહુરમજદી-જરતોશ્તી દીન જાહેર કીધી હતી, અને તે ફેલાવવામાં આ જવાન પાદશાહે તેનો ચેલો થઇને દરેક મદદ આપી હતી. **જરતોશ્ત** કોણ હતો, તેણે શું કીધું, અને તે કયા જમાનામાં થઇ ગયો, તે બાબે જુદાજ બાબમાં લંબાણ વિવેચન આગળા સફાઓમાં[1] ચલાવેલું હોવાથી આ ઠેકાણે એ અશો નરની કશી વિગતો આપવાની જરૂર નથી. મહમદિયાન લખનારાઓએ ઇરાની પાદશાહોની સર્વ તારીફ લખવા છતાં, અને **ગુશ્તાસ્પ**ને પોતાને પણ ફરેસ્તાઇ દરજ્જો આપવા છતાં **જરતોશ્ત**ને આશો આપવા માટે તેઓ તેને તકસીરવાર ગણી ગયા છે! તેઓએ વળી **જરતોશ્ત**ના મજહબની જે સમજણ આપવાની તજવીજ કીધી છે તે પણ ભૂલ ભરેલી અને નાકેસ છે. શાહનામામ પણ આ બિના વાસ્તવિક જણાવેલી નથી—એટલે જે અવસ્તા ઉપરથી **જરતોશ્ત**ની દીનનો જે સાર મળે છે તેવું ફારસી તવારીખોમાં મુદલ જણાતું નથી. તેઓએ **જરતોશ્ત**ને મોજેજા દેખાડી દીનમાં લેનાર અને તલવારથીજ દીન ફેલાવનાર દેખાડયો છે. શાહનામામાં કેટલીક અક્કલ કબૂલ નહિ કરે એવી વાતો આપણ જોઇયે છિયે, તે માંહેલી આ પણ એક છે. ખરૂં છે કે હજરત **જરતોશ્ત**ને લગતું તે માંહેલું બયાન **ફિર્દુસી**નું પોતાનું નહિ પણ **દકીકી**

૧ જુઓ અગાડી, બાબ ૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નામે તેની આગમજ થઇ ગયલા કવિનું રચેલું છે, જે પોતે એક ચુસ્ત જરતોશ્તી હતો એમ કહેવાય છે.[1]

પણ આ બયાન સાથ આ ઠેકાણે આપણને કામ નથી. હાં તો આપણ **ગુશ્તાસ્પ**નાં રાજ્યના તવારીખને લગતાજ બનાવોની નોંધ લઇશું અને તેમાં **જરતોશ્તે** કેટલો ભાગ લીધો તેજ જણાવીશું.

ગુશ્તાસ્પને માટે અવસ્તામાં **જમશેદ** સિવાય બીજા કોઇપણ આગળા પાદશાહો કરતાં વધારે બયાન આવ્યું છે. **જમશેદ**નું બયાન વંદીદાદની બીજી પરગરદમાં ભેગું છે, પણ **ગુશ્તાસ્પ**ને માટે અનેક ઠેકાણે છુટું છવાયું આપેલું છે, જે ભેગું કરિયે તો તેનો સાર આ મુજબનો એકઠો થઇ શકે છે. **ગુશ્તાસ્પ નોદર**નાં ખાનદાનનો હતો,[1] અને એનાં રાજ્યમાં પેગામ્બર હજરત સ્પિતમાન **જરતોશ્તે** જાહેર થઇ એ પાદશાહ પાસે પોતાની દીન કબૂલ કરાવવાની અનેક મહેનત કીધી હતી. આવાં યશ્ત મુજબ અર્દ્વિસૂર અનાહિત નામની સ્ત્રી ઇજદની સ્તુતિ કરી તેણી પાસે **જરતોશ્તે** એવી બક્ષેસ માંગી હતી કે "**ગુશ્તાસ્પ** મારી દીન કબૂલ કરે," અને તે અરજ બહાલ રહી હતી તથા પાદશાહે જરતોશ્તી મજહબ કબૂલ રાખ્યો હતો.[2] **ગુશ્તાસ્પે** આ રીતે **જરતોશ્ત**નો ધર્મ કબૂલ રાખ્યા પછી તેનીજ ભલામણ ઉપરથી એ મજહબના શત્રુઓમાંના મૂખ્ય ચીન અથવા તુરાનના પાદશાહ **અર્જાસ્પ,** જેને અવસ્તામાં **અરેજત્ અસ્પ** કહ્યો છે, તેની સામે લડાઇ ઉઠાવી તેમાં ફતેહ મેળવવાની પાદશાહે આ રીતે દુઆ ગુજારી છે કે—"મને તું આ મુરાદ બક્ષ કે હું પેલા બદદીન **તાંથ્રવંત**ને, દેવપરસ્ત **પેશન**ને, અને દુર્વંદ **અર્જાસ્પ**ને લડાઇનાં મેદાનમાં લશ્કરોની વચ્ચે મારનાર થાઉં.[3]" આ દુઆ બર આવી હતી, અને **ગુશ્તાસ્પે** પોતાના ઉપલા શત્રુઓને મારી ફતેહ મેળવી હતી. પણ વળી તેને પોતાને તાબે કરવા માટે તેમજ તેનો ભાઇ **જરીર,** જેને અવસ્તામાં **જઇરિવઇરિ**ને નામે ઓળખ્યો છે, તેના ઉપર ગાલેબ આવવા માટે વન્દરેમનના ઉપલા **અર્જાસ્પે** દુઆ માંગી હતી, પણ તે બર આવી ન હતી.[4]

એક બીજે ઠેકાણે **ગુશ્તાસ્પે** એક નહિ પણ એકદમ આઠ શત્રુઓને જેર કરવાની દુઆ ચાહી છે, જેમાંનો એક ઉપલોજ **અર્જાસ્પ** છે. આ આઠ દુશ્મનોનાં નામ આ મુજબનાં મળે છે:—૧ લો—**અસ્તી**નો **વીસ્પથૌર્વી;**

---

૧ ફિર્દુસીને શાહનામુ બનાવવાનું કામ મળે તે આગમજ દકીકી નામે એક જરતોશ્તી શાયરે એક દાસ્તાન નમુના દાખલ બનાવી હતી તે ગુશ્તાસ્પનાં રાજ્યને લગતી હતી. પણ દકીકી શાહનામાનું કામ હાથમાં ધરે તે આગમજ એક ગુલામને હાથ તેનું ખૂન થવાથી ફિર્દુસીએ પોતાનાં લખાણમાં એ શાયરનાં જરતોશ્ત અને ગુશ્તાસ્પને લગતા તમામ બેતો એમનાં એમ દાખલ કીધેલાં છે. એ બાબે આપણો શાયર એમ ખોલાસો કરે છે કે "દકીકીએ સ્વપ્નામાં મને તેમ કરવાની અરજ કીધી હતી." ડૉ૦ સ્પીગલ આ ખોલાસો કબૂલ રાખતો નથી. દકીકીની શાયરની શકિત બાબે ફિર્દુસીને ઘણો સારો વિચાર ન હતો એમ તે પોતે જણાવી ગયો છે, માટે તેવા એક શાયરના બેતો ફિર્દુસી પોતાનાં યાદગાર દફતરમાં દાખલ કરે એ બનવા જોગ નથી, એમ કહીને ડૉ૦ સ્પીગલ અનુમાન કરે છે કે ગજનીના પાદશાહ માહમુદ—જેના હુકમથી શાહનામુ બન્યું હતું તે—ની તેમજ બીજા ઝનુની મુસલમાનોની નજરમાં પોતે એક વિરૂધ ધર્મવાળાની તારીફ કરે છે માટે પોતેબી ચુસ્ત મહમદિયાન નથી એવો કુદ્રતી શક દૂર કરવા માટેજ ફિર્દુસીએ દકીકીનું લખેલું જરતોશ્તને લગતું તમામ બયાન ઉતારી લીધું છે. સ્પીગલ મુજબ દકીકી કદી પણ મહમદિયાન મજહબમાં વટલ્યો નહતો અને તેથી તેણે જરતોશ્ત વિશે લખેલું બયાન પોતાના જમાનામાં જેમ જાણીતું હતું તેમજ કશું પણ છુપાવ્યા વિના રજુ કીધું છે. પણ તે જેટલું ખુદ જરતોશ્તના વખતનું બયાન નથી તેટલું પાછળા જમાનામાં ખુદ કાબૂલમાં અને ઇરાનમાં તબરીસ્તાન ખાતે બુદ્ધ ધર્મ ફેલાયો હતો તેની સાથની જુંબેશનું તે બયાન છે.—ગેગર–દારાબ: Civilization of the Eastern Iranians, &c, દફ૦ ૨, સ૦ ૧૬૯—૭૦.

૧ આવાં યશ્ત, ફ૦ ૯૬.

૨ આવાં યશ્ત, ફ૦ ૧૦૨–૩. જોકે આવાં યશ્ત તો ગુશ્તાસ્પ અને જરતોશ્તના જમાના પછી રચાઇ હતા તોપણ અવસ્તાની શાહદત દાખલ આ બિના તેમજ એવી બીજી બિના અમે અહીં ટાંકી છે.

૩ તેજ ફ૦ ૧૦૬.

૪ તેજ ફ૦ ૧૧૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

૨ જો અને ૩ જો—**વીસ્પ ચોર્વી**ના બેટાઓ **ઉર્દિખઓધ** અને **ઉર્વિવેરેશ્ર**; ૪થો—**મનોશ્ચી**-નો **રતુઇ**, જે લડાઇનાં મેદાનમાં ૭૦૦ ઉંઠો લાવ્યો હતો; ૫ મો—ખિયોનનો ઘાતકી **અર્જાસ્પ**; ૬ ઠો—દેવની પરસ્તેશ કરનાર **દર્શિનિક**; ૭ મો—બુરી દીન પાળનાર **તાંથ્રવંત**; અને ૮ મો—**સ્પિનજઉરૂસ્ક**. વળી એજ ઠેકાણે **ગુશ્તાસ્પ** માંગે છે કે "વરેધક અને ખિયોનના દેવપરસ્ત મુલુકોમાં મોટી ફતેહ મેળવીને પછી હું ત્યાં ભલી દીન (જરતોસ્તી) દાખલ કરૂં."[1] આ રીતે જરતોસ્તી દીન નહિ કબૂલ રાખનારા જુદદીન અથવા દેવપરસ્ત મુલુકોમાં એ મજહબ ફેલાવવાનાં કામમાં **ગુશ્તાસ્પે** આપેલી મદદ અને બજાવેલી સેવા માટે એક ઠેકાણે તેને વાજબી રીતે "જરતોસ્તી દીનની બાજુ અને ટેકો"[2] ગણ્યો છે, કેમકે **ગુશ્તાસ્પે** જો આ પેગામ્બરનો હાથ ધર્યો ન હોત તો તેની દીન તે જમાનામાં એટલીબધી ફતેહમંદ થાત નહિ. **ગુશ્તાસ્પ**ની આ મદદ અને મેહેરબાન-ગીને માટે ઉપલેજ ઠેકાણે તેની આ મુજબ સ્તુતિ કીધી છે,—તે "જોરાવર, તનને મનના તાબામાં રાખનાર, હોરમજદી રાહ ઉપર ચાલ-નાર, અને પવિત્ર" હતો; "જેણે હથિયાર મારફતે સચાઇ (જરતોસ્તી દીન) ના ફેલાવા માટે રસ્તો મોકળો કીધો, અને તેનો બનતો પ્રસાર કીધો;" અને પોતે "હોરમજદી—જર-તોસ્તી દીનની બાજુ તથા બચાવ કરનાર દાખલ કબૂલ થયો." વળી આગળ ચાલતાં[3] લખે છે કે **ગુશ્તાસ્પે** આ પવિત્ર દીનને હુતુ નામના દૂર્વંદાથી છોડવી હતી, તથા તેને વિખ્યાતી પામેલી અને બુલંદ દરજ્જાની બનાવી હતી, જે દીન "નહિ ઘાત કરનારી, સાચી અને પ્રાણી તથા ઝાડપાનને તૃપ્તિ આપે એવી યાને તેમની વંશવૃદ્ધિ કરનારી છે." **જરતોશ્ત** પોતાના ગાથામાં એમ લખે છે કે **વીશ્તાસ્પ** તેનો એક દોસ્ત અને ડહાપણ અખ્ત્યાર કરનાર મહાન પુરૂષ હતો, અને તેથી **જરતોશ્ત** એ પાદશાહની દરેક ભલી મુરાદ બર લાવ-વાની દુઆ ગુજારે છે. **ગુશ્તાસ્પ**ની રાણી **કિતાબૂન** (જેણી પોતાના બાપને ઘર **નાહીદ**ને નામે ઓળખાતી હતી, તથા જેણીને કેટલાક લખનારાઓ **કેતાયુન**[1] ને નામે પણ ઓળખી ગયા છે, તે)ને માટે આગળ આપણ વાંચી ગયા છિયે. પણ અવસ્તામાં એ નામને બદલે એક બીજુંજ નામ તેની રાણી દાખલ જાહેર થયું છે. તે રાણી **હુતોસી** નામની હતી, જે પાદશાહ ઉપર બહુ વહાલ દેખાડતી હતી, અને એ પવિત્ર મોહબત કાયમ રહેલી જોવાને ઘણી આતુર હતી. એટલામાટે એક ઠેકાણે[2] તેણી એ મતલબની દુઆ ગુજા-રતાં માંગે છે કે "મને એ બક્ષેશ આપ કે હું કેયાની **ગુશ્તાસ્પ**નાં ઘરમાં પ્યારી, ચહવાયલી, અને માન પામેલી થાઉં." હવે આવી પાદ-શાહની માનીતી રાણીની મારફતે **જરતોશ્તે** પોતાની દીનને ઇરાની ઓરતોમાં ફેલાવવાની ઉમેદ રાખી હોય તો બરહક છે. તે બીજે ઠેકાણે[3] દુઆ ગુજારે છે કે "મને આ બદલો આપ કે હું દીનના એકમળતા વિચાર, વચન અને કામને માટે પેલી છુટાપણામાં જન્મેલી[4] અને ભલી **હુતોસી**ને મારી રાહે ચલાઉં, અને એવું કર કે તે મારી યજદાંપરસ્તી દીન ઉપર દિલ લગાડે અને તેને જલદીથી શિખે, તથા એ મજહબ એખ્ત્યાર કરનાર (પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ**) ને નેક સલાહ આપે."

જે જે પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહોને પેલું આગળ જણાવી ગયા છિયે તે હોરમજદી નૂર

૧ ગોશ યશ્ત, ફ૦ ૩૦-૩૧. અષિ યશ્ત, ફ૦ ૫૦-૫૧.

૨ ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૯૯.

૩ તેજ, ફ૦ ૧૦૦.

૧ ફારસી ભાષામાં માત્ર એક નુકતાંથી નામોનો આ તફાવત પડી ગયો છે.

૨ રામ યશ્ત, ફ૦ ૩૬—૩૭.

૩ ગોશ યશ્ત, ફ૦ ૨૬. અષિ યશ્ત, ફ૦ ૪૬.

૪ અગર જો ફિર્દુસીની કિતાબૂન તેજ અવસ્તાની હુતોસી રાણી હોય તો "છુટાપણામાં જન્મેલી" એ વાકયની મતલબ એવી હોય કે તેણી એટલી બધી સ્વતંત્ર હતી કે તેણે પોતાની મરજીથી પોતાનો ખાવંદ પસંદ કીધો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અથવા ખોરેહ મળેલું અવસ્તા જણાવે છે તેઓમાં સર્વથી છેલું તે પાદશાહ **ગુશ્તાપને** મળ્યું હતું. એ બાબે લખ્યું છે[1] કે જરતોશ્તી દીનને અનુસરતા વિચારો, વચનો અને કામો કરવા અને બોલવા માટે આ નૂર એ પાદશાહને મળ્યું હતું, અને તે તેને મળ્યું તેથીજ તેણે એ દીનને વખાણી હતી તથા બુરા વિચારવાળા અને નાપાક લોકોને નહાસતા કીધા હતા, તથા તેને શત્રુઓના એજાબથી મુક્ત કરીને **અર્જાસ્પ** જેવાઓનો નાશ કીધો હતો. જે ઠેકાણે તેણે આ શત્રુને માર્યો હતો તે બાબે અવસ્તામાં કશું જણાવેલું નથી, પણ બુન્દેહેશ[2] મુજબ કૂમીશ અથવા મદોફ્રયાત નામના પહાડ ઉપર આ ફતેહ થઇ હતી, જ્યાં પેલો કાંસાનો કિલ્લો બાંધેલો હોય, જે **અસ્ફંદીયારે** જીતી લઇ **અર્જાસ્પનો** જીવ લીધો હતો. બીજા હાથ ઉપર એક બીજે ઠેકાણે[3] જણાવ્યા મુજબ છેલી લડાઇ **સ્પેદ રજુર** નામે જંગલમાં થઇ હતી, જે ઘણું મોટું ગણાયું છે. અવસ્તામાં[4] એ જંગલને "સ્પએતિતેમ રજુરેમ"તે નામે ઓળખ્યું છે, અને તે તુરાનનીજ હદમાં હોય એમ માલુમ પડે છે. બુન્દેહેશ **ગુશ્તાસ્પની** સેવાઓનો ઇશારો કરતાં જણાવે છે કે તેણે કેટલાક પહાડો ઉપર આતશો સ્થાપ્યા હતા, જેમકે તેનાંજ નામ ઉપરથી ઓળખાતી **પેશ્તે વીશ્તાસ્પાન** નામે ટેકરી ઉપર આદર બુર્જીન આતશ સ્થાપ્યો, તથા **જમશેદે** પ્રકાશિત કરેલા આતશ ફ્રોબાને ખ્વારેજમથી કાબૂલમાં લાવી તખ્તનશીન કીધો, ઇત્યાદિ. એવું કહે છે કે **ગુશ્તાસ્પની** પાદશાહીને ૩૦ મે વરસે **જરતોશ્તે** પેગામબર દાખલ દેખાવ દીધો હતો,[5] અને એક લખાણું[6] મુજબ દીન જાહેર થયા પછી ૧૨ મે વરસે **ગુશ્તાસ્પે** તે કબૂલ રાખી હતી. એટલામાટે એ પાદશાહ **જરતોશ્તના** શાગેર્દોમાં ૨૦મો ગણાયો છે.[1] એક પેહેલવી પુસ્તક[2] મુજબ **ગુશ્તાસ્પના** ભાઇઓ અને બીજાઓ મળીને ૨૩ ખેશીઓ **અર્જાસ્પ** સાથની લડાઇમાં માર્યા ગયલા હોવા છતાં તેણે જરતોશ્તી દીન તરફથી સર ફેરવ્યું ન હતું.

ફસલ ૨—મજહબ તરફની પહેલી લડાઇ.

કએ ખુસરો પાદશાહે ઇરાનનાં રાજ્ય સાથ તુરાનને જોડી નાખ્યું હતું, તોપણ એવું જણાય છે કે ચીન અને માચીનના પ્રાંતો હજી સ્વતંત્ર હતા. એટલુંજ નહિ પણ **ફિર્દોસી** પોતાની વાર્તાના વળાંને ગુચવણમાંથી મુક્ત રાખવા માટે એમ પણ જણાવે છે કે પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ** એ તુરાની મુલુકોના પાદશાહને ચોકસ ખંડણી આપતો હતો! **ગુશ્તાસ્પના** જમાનામાં ત્યાં જે પાદશાહ હતો તેનું નામ **અર્જાસ્પ** હતું. તેનું નામ અવસ્તામાં **અરેજતઅસ્પ** દાખલ મશહુર છે, એટલુંજ નહિ પણ કેટલેક ઠેકાણે જેમ ઇરાની પાદશાહોએ તેમજ આ પાદશાહે પણ ચોકસ ઇજદો કનેથી બક્ષેશો માંગવાના ઇશારા આવેલા છે.[3] આ ઉપરથી જણાય છે કે જરતોશ્તી દીન જાહેર થયા આગમજ ઇરાન અને તુરાનની પ્રજાઓમાં ઇજદોની આરાધનાનો રેવાજ હતો. પણ **ગુશ્તાસ્પે જરતોશ્તનો** મજહબ કબૂલ રાખ્યા પછી એ પેગામ્બરની સૂચના ઉપરથી તેણે **અર્જાસ્પને** ખંડણી આપવાની માંડી વાળી, જે ઉપરથી ચીનનો એ પાદશાહ તેના ઉપર બહુ રીસે ભરાયો. તેણે **ગુશ્તાસ્પને** મોટી ભેટ સોગાદો આપવા માંગી, એવી શરતે કે તેણે **જરતોશ્તનો** મજહબ તર્ક કરવો, અને આગળા ઇરાની પાદશાહોની રાહરસમ અખત્યાર કરવી; અગર નહિ તો ઇરાન ઉપર ચઢડાઇ લાવી સઘળે ખરાબી પાંથરી નાખવાની અને આખો દેશ જીતી લેવાની તેણે ધમકી આપી.

---

૧ જમ્યાદ યશ્ત, ફ૦ ૮૪ થી ૮૭.

૨ પ્ર૦ ૧૨, ફ૦ ૩૨. આ કુમીશ પહાડ નિશાપુર અને જંગલની વચ્ચે આવેલો છે. 'મદોફ્રયાત' નો અર્થ " મદદે આવનાર " થાય છે.

૩ પેહલવી બહુમન યશ્ત, પ્ર૦ ૩, ફ૦ ૯.

૪ રામ યશ્ત, ફ૦ ૩૧.

૫ બુન્દેહેશ, પ્ર૦ ૩૪, ફ૦ ૭.

૬ "જાદસ્પરમ."

---

૧ ફામાઃ "જરતોશ્તનામું" સ૦ ૨૩૪.

૨ "યાદગારે જરીરાન."

૩ આવાં યશ્ત, ફ૦ ૧૧૩—૧૪.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

પણ **ફિર્દુસીની** આ વાત ઉપર આપણ-ને વિશ્વાસ બેસતો **નથી.** તુરાન એક વાર તાબે કીધા પછી અને બલ્ખમાં પાયતખ્ત બનાવી ઇરાન અને તુરાનનો વહિવટ એ મધ્ય ભાગમાં આવેલાં **મથક** ખાતેથી ચલા-વવાનું નકી થયા પછી તુરાન પાછું સ્વતંત્ર થાય અને વળી તેંને ઇરાન ખંડણી આપે એ બિના કેવળ અશક્ય લાગે છે. **મીરખુંદની** વાત વધારે કબૂલ રાખવાજોગ છે, અને તે એ કે **જરતોશતની** સલાહ ઉપરથી **ગુશ્તાસ્પે** ચીનના રાજા **અર્જાસ્પ** ઉપર એલચીઓ મોક-લાવી તેને આગ્રહ કીધો કે તેણે નવો મજ-હબ કબૂલ કરવો, પણ **અર્જાસ્પ** આથી રીસે ભરાયો અને લડવાને તૈયાર થયો. હવે બંને પાદશાહો વચે સુલેહના કોલકરાર થયલા હતા તે **અર્જાસ્પે** લડાઇની ધમકી આપવાથી તુટયા. **અર્જાસ્પે** મોકલેલાં લડાઇનાં નામા ઉપર **ગુશ્તાસ્પે** દરબાર ભરીને મસલત ચલાવી, જે વેળા હજરત **જરતોશતને** પણ શામેલ રાખ્યો. વજીર **જામાસ્પ,** જેને **મિરખુંદ** **ગુશ્તાસ્પનો** ભાઇજ ગણે છે, તેણે પુખ્ત વિચાર કરીને જવાબ લખવાની સલાહ આપી; પણ **જરતોશતે** એકદમ લડાઇ કરીનેજ શત્રુને ઉધો નાખવા સૂચવ્યું. દરબારમાં આ વેળા પાદશાહનો વડો બેટો **અસ્ફંદિયાર** હાજર હતો. તેણે એકદમ **અર્જાસ્પ** સામે લશ્કર લઇ જવાનું બિડું ઝડપ્યું, પણ તેની જવાની તરફ નેગાહ કરીને તેના કાકા **જરીરે** તેને એ કામથી વાળ્યો, અને તેને બદલે પોતે દુશ્મન ઉપર ચહડી જવાનું માથે લીધું. પાદશાહને પણ આ વાત પસંદ આવી, અને એકદમ લડાઇની તૈયારીઓ ચાલી.

પેલી તરફથી **અર્જાસ્પ** તો ચહડાઇ લાવવા માટે ખડે પગેજ ઉભો હતો, માટે તેણે ઇરાની પાદશાહને કશી પણ વધુ ચેતવણી આપ્યા વિના ઇરાની મુલકમાં દાખલ થઇ લૂટફાંટ ચલાવવા માંડી. પોતાની કુચના માર્ગ વચે આવતાં ગામો અને શેહેરોને તે લૂટતો અને સળગાવી મૂકતો, વેરાન કરતો અને કતલ ચલાવતો આગળ વધ્યો. **ગુશ્તાસ્પે** પણ તેની સામે લશ્કર રવાના કીધું. બંને વચે જબર-દસ્ત લડાઇ ચાલી, જેમાં **ગુશ્તાસ્પના** બંને સાવકા ભાઇઓ **અર્દશીર** અને **શીદસ્પ** માર્યા ગયા. પછી **જામાસ્પ** વજીરનો બેટો **બિશુ** અને **જરીર** શત્રુઓ સામે ધસ્યા, અને તેમની ઘણી ખરાબી કીધી. **જરીર** પોતાની ફતેહ ઉપર મુસ્તાક રહીને છેક **અર્જા-સ્પની** છાવણી સુધી ચહડી ગયો, જેને ફતેહ-મંદ જોઇ ચીન અને માચીનનો આ પાદશાહ બહુ ગભરાયો. તેણે પોતાના માણસોને ઘણી હિમત આપી અને મોટાં ઇનામોની લાલચ દેખાડી, અને જાહેર કીધું કે જે કોઇ **જરીરને** મારશે તેને સર્વથી ઉમદા ઇનામ મળશે. આ ઉપરથી **બીદરફશ** નામે ચીની સરદાર તે ઇરાની સપેહસાલાર તરફ ધસ્યો, અને એટલી બધી ત્વરાથી લડયો કે **જરીર** તેની આગળ આજેજ થયો અને તેના હાથ ઉપર માર્યો ગયો. આ બનાવથી **ગુશ્તાસ્પને** ભારી ગમ લાગ્યો, તોપણ તેણે લડાઇ બંધ પાડી નહિ. શાહજાદા **અસ્ફંદિયારે** હવે પોતાના કાકાનાં ખૂનનો બદલો લેવા માંગ્યો, જેને **ગુશ્તાસ્પે** કબૂલત આપી કે અગરજો તું શત્રુને મારશે તો ઇરાનનું તાજ અને તખ્ત તારૂંજ છે!

ગુશ્તાસ્પ આ વખ્તે પેલાજ બેહજાદ ઘોડા ઉપર સ્વાર થયો હતો, જેને **કએ ખુસરો** ચીન ખાતેથી લાવ્યો હતો. આ ફતેહમંદ અસ્પ ઉપરથી 'પાદશાહ ઉતરી' પડયો, અને **અસ્ફંદિયારને** તે ઉપર સ્વાર કરી લડાઇમાં મોકલ્યો. 'પણ એ બનાવ આગમજ તો **બીદર-ફશે** ઇરાની લશ્કરમાં જબરી કતલ ચલાવી ચોતરફ ગભરાટ પાંથરી નાખ્યો હતો તેને જોતાંજ જવાન **અસ્ફંદિયારે** પોકાર મારી કહ્યું કે—"ઉભો રહે, ખૂની! જાય છે કયાં?" આ એક પોકાર સાંભળતાંજ પેલો તુરાની **સરદાર** થથરી ગયો. તોપણ તેણે હિમત પકડીને ખંજરનો એક એવો સખ્ત ઝટકો પોતાના જવાન હરીફ ઉપર ટાંકયો કે અગરજો

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અસ્ફંદિયારે તે હથિયાર તેના હાથમાંથી ચાલાકી વાપરીને ઝુટાવી લીધું ન હોત તો તત્કાળ તેનો જાન ગયો હોત. માત્ર પોતાના ડાબા હાથથીજ તેણે તે ખૂનખાર હથિયાર પડાવી લીધું, અને જમણે હાથે પોતાનો ભાલો એટલાં બધાં બળથી **બીદરફ્શની** છાતીમાં ભોકી દીધો કે તે આરપાર ફુટી નિકળ્યો. જવાન શાહજાદાએ હવે આ શત્રુનું માથું કાપી લીધું, અને **બિશુને** તે હવાલે કરી પોતે પાછું યુદ્ધમાં ઝોંકાવ્યું. **બિશુએબી** **બીદરફ્શનું** ડોકું ઘોડાની પુછડી સાથે બાંધી, તથા મરહુમ **જરીર** શાહજાદાનું બખ્તર, જે **બીદરફ્શ** કનેથી **અસ્ફંદિયારે** જીતી લીધું હતું, તે પોતે પહેરી લઇ એજ જવાન શાહજાદાની જોડેજોડ લડવા માંડ્યું. એજ વખ્તે વળી **ફર્શીદ** નામે એક બીજા ઇરાની સરદારે પણ આ બંનેની જોડમાં રહેવાની ખુશી દેખાડી.

આ રીતે ત્રણ જવાન સરદારોનું આ ભયંકાર ત્રીશૂળ **અર્જાસ્પ** ઉપર ભેગો હુમલો લઇ ગયું. **અસ્ફંદિયારે** તેની સરદારી લીધી હતી, જેને તેના બેઉ મદદગારો સાથ ધસી આવતો જોઇને ચીની પાદશાહ મોટા ગભરાટમાં આવી પડ્યો. તેણે જોયું કે ઇરાનીઓનું પાસું ચહડતું હતું. વળી ઇરાની લશ્કર પણ ધસારો લાવતું હતું. એટલામાટે પોતાના જાન ભાગી બિહિને તેણે લડાઇ પડતી નાખી અને નાસવા માંડ્યું. તેનાં લશ્કરો હથિયારો ફેંકી દઇ ઇરાનીઓને તાબે થયાં. આ ફતેહથી **ગુશ્તાસ્પને** પોતાના ખેશીઓનાં અકાળ મરણનો કેટલેક દરજ્જે બદલો મળ્યો. વજીર **જામાસ્પને** ગણત્રી કહાડતાં જણાયું કે ઇરાનીઓ કરતાં શત્રુઓનાં અતિ ઘણાં વધારે માણસો કપાઇ મુઆં હતા.[1] **ગુશ્તાસ્પની** ખુશીનો હવે પાર રહ્યો નહિ. તેણે **જરતોશ્તનો** મરતબો ઘણો વધાર્યો, અને તેની દીનના ફેલાવા માટે બનતી મેહેનત કરવાનું માથે લીધું. તેણે **જરીરની** લાશને પુરતા માન સાથ અવલ મંજલ પુગાડી, અને તે ઉપર એક ભપકાદાર ગુંબજ બંધાવી તેમાં રાતદિન રોશની બળતી રાખી.[1] તેણે **અસ્ફંદિયારનાં** માથાં ઉપર કબૂલત મુજબ તાજ મેલ્યું અને તેને પોતાનો વારેસ જાહેર કીધો; અને પછી બીજા મુલુકો જીતવા અને ત્યાં જરતોશ્તી દીન ફેલાવવાનું કામ તેને સોંપ્યું, જે મોટી ખુશીથી તે જવાન પેહેલવાને માથે ઉઠાવી લીધું.

ફિર્દુસી લખે છે કે તેણે ઉગમણે છેક હિંદુસ્તાનથી તે આથમણે આરબસ્તાન અને ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠા સુધી જરતોશ્તી દીનનો ફેલાવો કરવામાં ફતેહ મેળવી, અને એ રીતે ઇરાની-કેયાની શેહનશાહાતની જ્યાં જ્યાં ધજા ઉડતી હતી ત્યાં ત્યાં તેમજ તેને તાબેનાં ખંડણિયાં રાજ્યો ખાતે પણ જરતોશ્તી દીનનો સિક્કો ફરતો થયો. **મિરખુંદ** કહે છે કે તેણે આજરબાઇજાન અને આર્મીન્યાના મુલુકો તાબે કરી ત્યાં આતશખાનાંઓ બાંધ્યાં હતાં. કેટલાક મુલુકોએ તેની ચહડાઇની મતલબ જાણતાંજ બાખુશી એ બેહતર દીન કબૂલ રાખી; પણ બીજે ઠેકાણે જ્યાં તે વખ્તની દેવપરસ્તી યાને એક ખોદાને બદલે અનેક દેવતાઓને માનવાનો રેવાજ જબરો જડ ઘાલી બેઠો હતો ત્યાંના લોકો નવા મજહબને કબૂલ રાખવા આગમજ લડવાને તૈયાર થયા. પણ એ કામમાં તેમની કમરકશી કામ આવી નહિ, અને અંતે તેમને **અસ્ફંદિયાર**, જે 'રોઇનતન' યાને કાંસાંની દેહનો કહેવાયો છે, તેના હાથ ઉપર માર ખાઇને નવી દીન એખત્યાર કરવાની ફરજ થઇ પડી. કેટલેક ઠેકાણે તો **અસ્ફંદિયારે** જુદદીન રાજાઓનાં રાજ્યોજ ઉખેડી નાખીને ત્યાં ઇરાનની સલતનતનો ઝુંડો ઉડતો કીધો, અને **જરતોશ્તના** ચેલાઓને ત્યાં ધર્મગુરૂ તેમજ પાદશાહ દાખલ મુકરર કીધા. આવા બનાવોનો એક નોંધાઇ રહેલો દાખલો

૧. ફિર્દુસી મુજબ ઇરાનીઓનાં ૩૦૦૦૦ અને ચીનીઓનાં ૮૦૦૦૦૦ !

૧ આનો અર્થ શો ? જરતોશ્તના ૨૬મા શાગેર્દની લાશ ઉપર આ કબર હતી કે શું ? જો તેમ હોય તો જરતોશ્તની હયાતીમાં જરતોશ્તીઓ કબર બનાવતા હોવા જોઇએ.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એસીયાનાં રાજ્યનો છે, જે બાબે આપણુ લગાર ખોલાસાથી હવે પછી બોલીશું.

ફસલ ૩—કાચા કાનની ખરાબી.

આ સઘળી ફતેહો જેમ જેમ મળતી ગઇ તેમ તેમ **અસ્ફંદિયારે** તે બાબે પાદશાહ ઉપર નામાં લખ્યા કીધાં, અને નવા નવા દેશો ઉપર ચહડાઇ લઇ જવાના હુકમો મેળવ્યા કીધા. આ સર્વે વાતોથી જેમ હજરત **જરતોશ્ત** પોતે તેમજ તે મહા પુરૂષના ચેલાઓમાં સર્વથી મોટો અને મદદગાર પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ** બહુ ખુશ થયા, અને પેલા જવાન પેહેલવાનની બાજુને સદા ફતેહ મળે એવી દુઆ ગુજારવા લાગ્યા. તેના ઉપર સર્વની ફિદાગીરી ઉતરી, અને સૌ તેનાં કામની જાબજા તારીફ કરવા લાગ્યા. પણ એઓમાં એવો એકજ બુરો માણસ હતો કે જેને જરતોસ્તી મજહબની બેહતરી રોઇનતન **અસ્ફંદિયા**રથી થાય તે ગમ્યું નહિ. તે જવાન શાહજાદો એક બાહદુર પેહેલવાન હતો, અને તેની હિમત તથા હિકમત, બળ અને બુદ્ધિને થકી તે 'તેહમતન'ને નામે પણ ઓળખાતો હતો, જે ખેતાબ તમામ ઇરાની પેહેલવાનોમાં અત્યાર સુધી માત્ર જેહાં પેહેલવાન **રૂસ્તમ**નેજ મળ્યો હતો. જવાન **અસ્ફંદિયાર**ની આ તમામ વાખવાખી **ગુર્જમ** નામે એક ઇરાનીથી દેખી શકાઇ નહિ. તે પોતેબી એક પેહેલવાન હતો, પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પનો** માનીતો હતો, પણ શાહજાદાનો અદેખો હતો. ઘણીએક તદબીરો કરવા છતાં જ્યારે તે જવાંમર્દને કોઇ રીતે ઇજા કરી શકયો નહિ ત્યારે હવે તેણે બાપ બેટા વચે તુમડાં લડાવવાની બાજી માંડી, અને માઠાં ભાગ્યે તેમાં તે ફાવ્યો.

અસ્ફંદિયારની ફતેહોની ખુશહાલીમાં પાદશાહે એક મોટી જીયાફત આપી, અને તેમાં ચોતરફ તેજ જવાનની ખુબીની વાતો ચાલી રહી. આ તકનો લાભ લઇ **ગુર્જમે** પાદશાહને ખાનગીમાં એક ઘણીજ નાપસંદ બાતમી આપી ચોંકાવ્યો. તેણે કહ્યું કે "**અસ્ફંદિયાર**ની સઘળી સેવાઓ છતાં, તે પોતાની બાહદુરી અને ફતેહોથી બહુ છકી ગયો છે; તેણે સઘળા મુલુકો તાબે કીધા છે, તમામ લશ્કર તેને અધિન છે, અને હવે જ્યારે સર કરવાનું તેને માટે કશું બાકી રહ્યું નથી ત્યારે તે ખુદ પાયતખ્ત બલ્ખ ઉપર ચહડાઇ લાવવા માંગે છે, તથા પાદશાહને પોતાને કેદ કરી તખ્ત ઉપર પોતે ચહડી બેસવાનો ઇરાદો રાખે છે." આ ખબર **ગુશ્તાસ્પને** માટે બહુ ચોંકાવનારી હતી; પણ તે તેના તાબેદાર બાહદુર બેટાના સંબંધમાં હોવાથી પાદશાહે તે એકદમ હસી કહાડવા જોગ, અથવા કંઇજ નહિતો તે બાબે પુરતી તજવીજ ચલાવી તેની સચાઇ જાહેર થવા સુધી **ગુર્જમને** નજર કેદ રાખવા જેવી હતી. પણ **ગુશ્તાસ્પે** તેવું કશું કીધેલું જણાતું નથી. તેણે તો **ગુર્જમને** કેદ રાખવાને બદલે ખુદ **અસ્ફંદિયાર**નેજ કેદ કરવાનો ઠરાવ કીધો. ત્રણ દિવસ સુધી જીયાફત ચાલુ રાખી તેમાં શરાબથી ચકચુર બનવા છતાં ભુખ અને ઉંઘ વિના પાદશાહની હાલત એક દેવાના આદમીના જેવી થઇ પડી. એજ હાલતમાં તેણે કોઇની પણ સલાહ લીધા વિના કે પોતાનું દુઃખ જાહેર કીધા વિના વજીર **જામાસ્પને** એક નામુ આપીને રોઇનતન **અસ્ફંદિયાર** જે દેશમાં હતો ત્યાં મોકલ્યો અને તેને ફરમાવ્યું કે તેને લઇનેજ દરબારમાં હાજર થવું.

જામાસ્પ ગયો, પણ **અસ્ફંદિયારે** તેની સાથે પાદશાહની હજુર હાજર થવાની ના પાડી. તેણે જાણી લીધું કે **ગુશ્તાસ્પ** તેના ઉપર કોઇ કારણ થકી ખફા થયલો છે, અને તેમ હોવાથી તે ખફગી દૂર થવા સુધી તેણે બલ્ખ જવામાં ફાયદો જોયો નહિ. ખફગીનું કારણ તે જાણતો ન હતો, પણ **ફિર્દુસી** કહે છે કે તેણે ખ્વાબમાં જોયું હતું તેમજ નામામાં વાંચ્યું, અને **જામાસ્પ** વજીર, જે પોતાના ડહાપણને લીધે 'હકીમ'ને નામે ઓળખાતો હતો તેનાથી સાંભળ્યું; માટે હવે તેણે પોતાના બાપનો હુકમ માન્ય કરવાની ના પાડી. પોતે

કરેલાં બાહદુરીનાં કામો અને બજાવેલી મહાભારત સેવાઓની યાદ આપીને **અસ્ફંદિયારે** દુખ સાથ કહ્યું કે પાદશાહનું મન કોઇ શેતાને ફેરવી નાખ્યું છે. પણ હકીમે તેને એવી રીતે સમજાવી લીધો કે "બાપનો ગુસ્સો તે માયાનું બીજું સ્વરૂપ છે; તેનો બચ્ચાં તરફનો ગુસ્સો બાળકના બાપ તરફના ચહા કરતાં પણ વધારે છે. બાપને નાફરમાન થનાર બેટો તકસીર કરે છે; તેણે તેનો હુકમ માનવોજ જોઇયે—પછી તેનું પરિણામ ગમે તે આવે." આવા વચનોથી પેહેલવાન શાંત થયો. પોતાનાં લશ્કરની સરદારી પોતાના વડા બેટા **બેહમનને** આપીને તથા બાકીના ત્રણ બેટાઓ **મેહરનુસ, અધીર** અને **નુહશાહરને** પોતાની જોડે લઇને **અસ્ફંદિયાર જામાસ્પ** હકીમ જોડે બલ્ખ ગયો. તેને પોતાની હજુરમાં આવી ઉભેલો જોતાંજ **ગુશ્તાસ્પે** કશી પણ તપાસ કે પરપુછ નહિ કરતાં તેના ઉપર લાગલું તોહમત મૂકયું કે તે પાદશાહની હયાતીમાંજ તેની સત્તા લઇ મૂકવા અને તેની કીર્તિને ઝાંખી પાડવા માંગે છે. પણ પેલા જવાન પેહેલવાને આ નીચ વાંક કબૂલ રાખવાની ખુલ્લી ના પાડીને કહ્યું કે "હું જેબી કાંઇ પામ્યો છું તે પાદશાહની દૌલત છે, અને તે જેબી કાંઇ ફરમાવશે તેને તાબે થવાને હું તૈયાર છું, કેમકે હું તેનો ફરમાનબરદાર છું."

પણ આથી **ગુશ્તાસ્પ** સંતોષ પામ્યો નહિ. તેણે વધુ સાંભળવાની ના પાડી અને **અસ્ફંદિયારને** એક પહાડ ઉપરના ગિર્દકુહ નામે કિલ્લામાં કેદ કરવા અને બેડી ઠોકવાનો હુકમ આપ્યો.[1] આ ધાતકી હુકમથી આખી દરબારમાં ગભરાટ ઉઠયો, સઘળાઓની છાતી ભરાઇ આવી, તોપણ પાદશાહના હુકમથી કોઇ પાછું ફરી શકયું નહિ. **અસ્ફંદિયાર** બાપનો હુકમ માનીને કેદ ગયો, અને હવે **ગુશ્તાસ્પ** શાહ પોતે પણ બલ્ખમાં નહિ રહેતાં સીસ્તાન ખાતે **જાલ** અને **રૂસ્તમની** મુલાકાતે ગયો. આ એક મહાભારત અગત્યની મુલાકાત હતી, કેમકે જ્યારે તમામ ઇરાન સલતનત જરતોસ્તી મજહબની મોતેબરી કબૂલ રાખી ચૂકી હજી ત્યારે આ પેહેલવાનોનું કુટુંબ એ દીનથી હતી વેગળુ રહ્યું હતુ. તેઓ તો ઇરાનના મોટા રક્ષક હતા, માટે તેમની સામે કંઇ લડાઇ લઇ જવાય એવું ન હતું. તેઓની સામે જેમ **અસ્ફંદિયારને** લડવા મોકલવાનું અયોગ્ય હતું, તેમ તેમને સમજાવવા માટે કોઇપણ નામચીન ઇરાનીને મોકલવાનું પણ પાદશાહને દરૂસ્ત લાગ્યું નહિ. **જામાસ્પ** હકીમ સિવાય બીજો તેવો કોઇ હતો પણ નહિ. અને તેથી પાદશાહે પોતેજ આ પેહેલવાનોને મળી, તકરારો કરી, તેમને સમજાવીને જરતોશ્તી દીનમાં લાવવાનું માથે લીધું.

પાદશાહને આવતો જાણીને તમામ સીસ્તાન તેને એસ્તેકબાલ નિકળ્યું, અને પછી દરબારમાં **રૂસ્તમે** પાદશાહનો સખુન માનીને અવસ્તાના કલામોને સરપર ચહડાવ્યા અને અહુરમજદી-જરતોશ્તી દીનને બીજી સર્વ દીનો કરતાં બુલંદ ગણીને કબૂલ રાખી. એટલુંજ કરીને નહિ બેસતાં **રૂસ્તમે** એ મજહબને પોતાનાં રાજ્યમાં ચલાવ્યો અને આસપાસના મુલકોમાં ફાહેશ કીધો. સાધારણ લોકવિચાર તો એવો હતો કે ખુદ પાદશાહની હાજરીને લીધેજ **રૂસ્તમે** નવો ધર્મ એખ્ત્યાર કીધો હતો. ગમે તેમ હોય, પણ એ બનાવથી **ગુશ્તાસ્પ** એટલો બધો હરખાઇ ગયો કે **જાલ** અને **રૂસ્તમનો** સખુન માનીને તે લાંબી મુદત સુધી તેમનો પરોણો રહ્યો, અને ખાનપાન જોડે શેકારબાજી વગેરેની ઘણી મોજ ભોગવી.

એક તરફથી આ રીતે **ગુશ્તાસ્પ** સીસ્તાનમાં મજાહ ભોગવતો હતો, અને પાયતખ્ત

૧ મારખુંદ લખે છે કે આ કિલ્લો રૂદબારના માંતમાં આવેલો હતો. હવે રૂદબાર ઇરાકે અજમી અથવા જબાલના પહાડી મુલકમાં આવેલો છે, જ્યાં 'ગિર્દકુહ' એક છુટા ઉંચા પહાડ ઉપર બાંધેલો હતો. તેનો અર્થ 'ગોળ પર્વત' એવો થાય છે. વળી એ કિલ્લાને "જર ગુમ્બદાન" યાને "સોનાના ગુંબજવાળો" પણ કહેતા હતા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બલ્ખ **ખાતે** વજીર **જામાસ્પ** સિવાય બીજું કોઇ હતું નહિ; અને વળી બીજી તરફથી રોઇનતન **અસ્ફંદિયાર** કિલ્લામાં કેદ પડેલો હતો, અને તેની બાજુનાં બળની મદદથી ઇરાન બકાત હતું. એવી સરસ તકોનો લાભ લઇને તુરાની પાદશાહ **અર્જાસ્પને** ઇરાન ઉપર એકવાર ફરીને ચહડાઇ લઇ જવાનું મન થયું. આ વખતે પોતે નહિં જતાં તેણે પોતાના બેટા **કોહરમને** એક મોટું લશ્કર આપી કીનો લેવા માટે બલ્ખ તરફ રવાના કીધો. કહે છે કે આ વેળા જેફ પાદશાહ **લોહરાસ્પ** હજી બલ્ખનાં આતશખાનામાં બંદગીમાં મશગુલ હતો. દુશ્મને ચહડાઇ લાવવાની ખબર મળતાંજ લોકોમાં મોટો ગભરાટ ચાલ્યો. તેમને માથે કોઇ હતું નહિ, અને લશ્કરની સરદારી લઇ શકે એવોબી કોઇ નહિ હોવાથી તેઓએ શાહ **લોહરાસ્પને** અરજ ગુજારી. તેણે દુનિયાની માયાથી એકવાર હાથ ઉઠાવી પરમેશ્વરની ભક્તિમાં મન લગાડેલું હોવાથી તુરાનીઓ સામે લડવા જવાની ના પાડી, પણ દરબારીઓએ એટલા તો કકળાટથી વિનંતિ કીધી કે અંતે આ બુજર્ગ પાદશાહને સઘળી નાતવાની અને સઘળી આનાકાની છતાં શત્રુઓ સામે ઘોડેસ્વાર થઇ લડવા નિકળવાની ફરજ પડી. બલ્ખમાં આ વેળા માત્ર ૧૦૦૦ ઘોડસ્વારોથી વધુ લશ્કર પણ ન હતુ, જ્યારે શત્રુઓનું દળ એક લાખ માણસોનું હતું, જેઓએ **લોહરાસ્પને** તેની ફોજ સુધાં ઘેરી લીધો, હરાવ્યો અને કતલ કીધો. આમ સહેલ ફતેહ મેળવીને **કોહરમ** બલ્ખમાં દાખલ થયો, લોકોને કેદ પકડ્યાં, તમામ આતશખાનાં અને બંદગીની જગાઓ તારાજ કીધી, આતશનાં મકાનના રક્ષકોને કાપી નાખ્યા, અવસ્તાનાં દફતરો બાળી નાખ્યાં, અને એ રીતે ઘણી ખરાબી કરવા સાથે **અસ્ફંદિયારની** બે બહેનોને પકડી લઇ ગયો.

આ સઘળી આફતની ખબર **ગુશતાસ્પને** પડી તેવોજ તે **રૂસ્તમની** મદદ વિનાજ બલ્ખ આવ્યો. **રૂસ્તમે** બીમારી વગેરે કંઇ કંઇ બહાનાં કહાડી લડાઇમાં ઉતરવાની ના પાડી, તેથી **ગુશતાસ્પે** સીસ્તાનની ફોજની સરદારી પોતેજ લીધી. તેને આવતો જાણીને કોહરમ તેની સામે ગયો, અને એજ વખતે વળી પાદશાહ **અર્જાસ્પ** પોતાના એ બેટાને મોટી ફોજે સાથ જઇ મળ્યો. આ ભેગાં દળ સામે **ગુશતાસ્પની** તમામ બાહદુરી છતાં ઇરાની જરતોસ્તીઓનું કશું વળ્યું નહિ. લડાઇ ચાલી તેમાં તેમની હાર થઇ, **કોહરમે** પુઠે પકડી અને પાદશાહે એક પહાડી કિલ્લામાં બચાવ શોધ્યો. આ વેળા વજીર **જામાસ્પ** તેની સાથેજ હતો, જેણે બચાવનો એક ચારો દાખલ મજબૂત ભલામણ એજ કીધી કે પાદશાહે એકદમ **અસ્ફંદિયારને** કેદમાંથી છુટો કરી શત્રુઓ સામે લડવા મોકલવો. **ગુશતાસ્પે** નમતાઇ અને પશેમાનીનાં એક નામા સાથ **જામાસ્પનેજ** પોતાના બેટાના કેદખાનામાં રવાના કીધો, અને તે દાના વજીરે ઘણીએક મેહેનત અને મુશ્કેલીથી તે રોઇનતન પેહેલવાનનું દિલ પિગળાવવામાં ફતેહ મેળવી, પાદશાહે મોટી ઓજરખાઇથી પોતાની ચૂક માટે પસ્તાવો કીધો, **અસ્ફંદિયારને** ખરા બાપના પ્યારથી ભેટ્યો, કાવત્રાંબાજ **ગોર્જમને** પ્રથમ કેદ કરી પાછળથી તેનો જીવ લીધો, લશ્કરોની સરદારી તેહમંતનને આપી અને તેને માથે એકવાર ફરીને તાજ મેલ્યું.

આ સઘળાંથી રાજી થઇને અને પોતાનું તમામ દુખ દેશ અને દીનને થકી ભૂલી જઇને **અસ્ફંદિયાર** શત્રુઓ સામે ધસ્યો, જેઓ હાલ ઇરાન પાયતખ્તના ધણી થઇ બેઠા હતા. આ દીનદુશ્મનો ખુશહાલ એમ થતા હતા કે **અસ્ફંદિયાર** બાપની ખફગીમાં કેદ પડેલો હોવાથી અને **રૂસ્તમ** સીસ્તાનમાં બીમાર હોવાથી ઇરાનમાં એવો કોઇબી જવાંમર્દ નથી કે જે તુરાનીઓ સામે ફતેહમંદી સાથ લડી શકે. પણ જ્યારે રાઇનતનને એક મોટાં લશ્કર સાથે પોતાની સામે ધસ્યો આવવાની **અર્જાસ્પ** અને **કોહરમને** ખબર પડી ત્યારે તેઓ બહુ દિલગીર થયા. તોપણ **કોહરમ**

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઇરાની તેહમતનને આગળ વધી આવતો અટકાવવા માટે તેની સામે દોડયો. તેની જોડે **કરૂગસાર** નામનો જંગલી પ્રજાઓનો વડો પણ હતો, જે **અસ્ફંદિયાર**ની સામે સૌથી પહેલો લડાઇનાં મેદાનમાં ઉતર્યો. તેણે એકદમ પોતાની કમાનને ચીલ્લો ચહડાવી એક એવા જબરદસ્ત જોરથી તીર ખેંચ્યો કે જે છુટો થતાંજ ઇરાની શાહજાદાનું બખ્તર ફાડીનો તેનાં શરીરમાં દાખલ થયો. પણ આથી **અસ્ફંદિયાર**ને જીવ જેવી ઇજા થયલી દિસી નહિ. તે હવે એક મસ્ત હાથીની માફક છેડાઇને નાગી શમ્શેર સાથ પોતાના હરીફનું સર તનથી જુદું કરવામાટે તેના ઉપર ઉડયો; પણ શત્રુ જોરમંદ છે માટે તલવારની લડાઇમાં તેના ઉપર ફાવી શકાશે નહિ એવો અંદેશો કરીને રોઇનતને એકદમ કમંદ ખેંચી કહાડી **કરૂગસાર** ઉપર તે ઝોંકાવી અને તેને એકાએક ફાંસામાં લઇ તેના ઘોડા હપરથી એકજ સપાટામાં ખેંચી જમીન ઉપર પટક્યો. **કરૂગસાર**ના હાથ તેની પિઠ પાછળ બાંધી લઇને હવે તેનો જબરદસ્ત હરીફ તેને ઇરાની લશ્કરોની સન્મુખ ખેંચી લઇ ગયો, અને સરદારોને સ્વાધિન કરી પોતે પાછો નવા હમનબર્દની શોધમાં મેદાનમાં દોડયો, અને આસપાસ શમ્શેર અને ગુર્જ અને ભાલાના સપાટા લગાવી **કોહરમ**નાં લશ્કરમાં એટલી બધી કતલ ચલાવી કે તે સરદારને લડવા ઉતરવાની તક મળીજ નહિ. તેનું લશ્કર શત્રુના એકલે હાથના આ મુજબના મારાને લીધે નાસભાગમાં પડયું, ત્યારે **અસ્ફંદિયારે** હવે તુરાની ફોજની બીજી પાંખ ઉપર ધસારો કીધો, અને ત્યાંબી ઉપર મુજબનોજ ગભરાટ પાંથરી નાખીને હવે એ નામદારે શત્રુઓનાં સૈન્યના જે ભાગમાં **અર્જાસ્પ** પોતે હતો ત્યાં પોતાનો ઘોડો દપટાવ્યો.

અર્જાસ્પ લશ્કરના મધ્ય ભાગમાં હતો. **અસ્ફંદિયાર** સામે એકલો લડવા ઉતરવાની તેની હિમત ચાલી નહિ. તેના સરદારોએ પણ આ ઇરાની શાહંજાદાને કાંસાંની દેહનો ગણીને તેની સામે જીવ ખોવા-જવાનો ડર ખાધો. તેઓની તલવાર તેનાં શરીર ઉપર કશી અસર કરી શકતી ન હતી, પણ તે તેઓમાં પુષ્કળ ખરાબી પાંથરી નાખતો હતો. હવે તે ધસ્યો **અર્જાસ્પ**ની મુકાએલ જઇ પુગ્યો, જેને એક હાથીના જેવો જબરદસ્ત અને સિંહના જેવો વિક્રાળ જોઇને **અર્જાસ્પે** પોતાની જગા છોડી ગયા સિવાય બીજો માર્ગ દિઠો નહિ. આથી ઇરાની ફોજે નહાસતા શત્રુઓની પુઠ પકડી અને **લોહરાસ્પ** શાહ તથા **જરીર**નો કીનો લેવા માટે એકબી તુરાનીને જીવતો નહિજ મૂકવાના ગોયા કસમ લીધા હોય તેમ તેઓમાં જબરી ખૂનરેજી ચલાવી. આ રીતની ખરાબી જોઇને, અને હવે મોત સિવાય બીજો ચારો નથી એમ સમજીને, બાકીના તુરાનીઓએ થાક અને ભુખથી આજેજ થઇ, મહોડાંમાં ઘાસ લઇ, હથિયારો ફેંકી દઇ, ઘોડા હપરથી ઉતરી પડી, **અસ્ફંદિયાર** કનેથી જીવતદાન માગ્યું અને જરતોશ્તી દીન કબૂલ રાખવા માટે ઘણી આજેજી કીધી. તેમનો પાદશાહ અને શાહજાદો તો નાસી ગયા હતા, માટે આ સરાદર વિનાનાં નબળાં માણસો ઉપર વેર લેવામાં ડહાપણ નથી, અને નવી દીનમાં તેઓથી વધારો થયો છે, એમ સમજીને રોઇનતને તેઓ ઉપર દયા કીધી અને લડાઇનું શેવટ આણ્યું.

અસ્ફંદિયાર હવે પોતાના પાદશાહ આગળ કદમબોસી કરવા ગયો, જે વખ્તે તેનાં બખ્તરમાંથી બેશુમાર તીરો ખેંચી કહાડવામાં આવ્યા. શત્રુઓ ઉપર એકલે હાથે ધસ્યો હતો તે વેળા તેને આ તીરોથી વધાવી લેવામાં આવ્યો હતો. **ગુશ્તાસ્પે** તેની સાથ બગલગીરી કરી તેનાં કપાળ ઉપર બોસ્સો લીધો, અને પછી બલ્ખબામી મધે ફતેહની ખુશહાલીમાં અને **અસ્ફંદિયાર**ની પેહેલવાનગીરીની મુબારકબાદીમાં એક મોટી જીયાફત આપવામાં આવી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૪.

કએ ગુશ્તાસ્પ—૨.

નામ—ગાથા : કવા વીશ્તાસ્પા.
અવસ્તા : કવ વીશ્તાસ્પ.
પેહલવી : કૈ વિશ્તાસ્પ.
ફારસી : કએ ગુસ્તાસ્પ.

જમાનો—શુમારે ઇ. પૂ. ૨૬૮૮ (?)
અમલ—બુન્દહેશ મુજબ ૧૨૦ વરસ.
શાહનામા મુજબ ૧૦૮ વરસ.
નામીચો મહાપુરૂષ—હજરત જરતોશ્ત.

૧—શાહજાદીઓને છોડવવાનું નવું કામ—રૂઇનદેજ ઉપર લડાઇ લઇ જવા માટે હફતખાનની મંજલો—કિલ્લો તાબે કરવા માટેના પ્રપંચો—અંધારી રાતે પેશુતનનો ધસારો—કિલ્લા ઉપરની લડાઇમાં અર્જાસ્પ અને તેના બેટાની કતલ—ચીન અને માચીનની ફતેહ—જરતોશ્તી મજહબનો તુરાનમાં ફેલાવો.

૨—ઇરાનની ચોતરફની ફતેહ—રોઇનતન ઇરાનનું તખ્ત માંગે છે—પાદશાહનો નવો પ્રપંચ—તેહમતનને પકડવાનું રોઇનતનને મળેલું કામ—રૂસ્તમ અને અસ્ફંદિયાર—પહેલા દિવસની લડાઇનો અનુભવ—રોઇનતન તેહમતનની તાબેદારી સ્વિકારવાની ના પાડે છે—રૂસ્તમના હાથ ઉપર અસ્ફંદિયારનું મોત.

૩—રૂસ્તમનો જીવ લેવાનું કાવત્રું—જેહરી ખાડાઓમાં તેહમતન અને રક્ષ—ખૂની શઘાદની સજા—રૂસ્તમનું શેવટ—તેની ૫૦૦ વરસની ઉમર બાબે વિવેચન—સામની વંશાવળી.

ફસલ ૧—ઇરાનની મોટી જાહોજલાલી.

અસ્ફંદિયારની છેલી ફતેહોથી ખુશખુશ થઇને **ગુશ્તાસ્પે** તેને માથે તાજ મૂકી, તેને તખ્તનશીન કરી, પોતે ખોદાતાલાની ઇબાદતમાં બાકીની ઉમર ગુજરવાની ઇચ્છા કીધી. પણ ઇરાનના શાહજાદાને હજી એક કામ બજાવવાનું હતું, જેની યાદ પાદશાહ તરફથી તેને મળી ચૂકી હતી, અને તે કેદ પકડાયલી પોતાની બે બહેનોને છોડવવાને લગતું હતું. તેમનો છુટકારો કરવા માટે ચીન અને માચીન જવું પડવાનું હતું, અને **અર્જાસ્પ** તથા તેનાં લશ્કરનો પુરેપુરો સંહાર થયા વિના એ નેમ બર આવે એમ ન હતું. તોપણ રોઇનતન **અસ્ફંદિયારે** એ કામ માથે ઉઠાવ્યું અને તે પાર પાડયા વિના તાજ અને તખ્તને હાથ નહિ લગાડવાનો કોલ આપ્યો.

પેલો જંગલી પ્રજાનો જંગી સરદાર **કરૂગસાર** શાહજાદાના હાથ ઉપર કેદ પકડાયલો હતો તેને **ગુશ્તાસ્પે અસ્ફંદિયારનાજ** વચે પડયાથી જીવતદાન બક્ષ્યું હતું, અને તે જંગીએ સોગંદ લઇ ઇરાન તરફ સદા વફાદાર રહેવાને કબૂલ કીધું હતું. આ જંગીથી હવે રોઇનતને શત્રુઓના મુલક તરફ ધસી જવાનાં કામ માટે માહિતગારી મેળવવા ચાહી. તેણે તેને લાલચ દેખાડી કે "અગરજો **અર્જાસ્પનો** મુલક હું ફતેહ કરીશ તો ઇરાન અને તુરાનમાં તું માગશે તે પ્રાંતની તને હાકમી આપીશ અને તારૂં નામ પ્રકાશિત કરીશ; પણ જો એ કામમાં તું મને બેવફા થયલો જણાશે તો યાદ રાખજે કે તારો જાન સલામત રહેનાર નથી." **કરૂગસારે** એક વાર ફરીને વફાદારી અને તાબેદારીના કસમ લીધા, અને પછી **અસ્ફંદિયારના** પુછ્યાથી ખોલાસો કીધો કે **અર્જાસ્પનાં** પાયતખ્ત રૂઇનદેજ (યાને કાંસાંના કિલ્લા) તરફ જવાના ત્રણ રસ્તા છે. જેમાંનો એક ત્રણ મહિનાની મંજલનો છે, પણ તે શેહેરો અને બાગો અને ખેતરોમાં થઇને જવાનો ખુશનુમા માર્ગ છે; બીજો બે મહિનાનો પણ અર્ધો બિયાબાનમાં થઇને જવાનો છે; અને ત્રીજો માત્ર એકજ હફતાનો અને તેટલામાટે "હફતખાન"નો છે, પણ તે રસ્તે જતાં દરરોજ નવી નવી પિડાઓ નડે છે અને તેમાંથી છુટવું

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મુશ્કેલ થઇ પડે છે. એ રસ્તે આજ સુધી ઇરાનનો કોઇબી પાદશાહ કે પેહેલવાન મોટાં લશ્કર સાથે પણ જઇ શક્યો નથી, કેમકે એ માર્ગ ગમે એટલો ટુકો હોવા છતાં એ રસ્તે જનારની ખરાબી થયા વિના રહેતી નથીજ.

પણ રોઇનતને તો ઉપલા ત્રણેમાં છેલ્લોજ માર્ગ પસંદ કીધો. પોતાનાં મોત આગમજ કોઇબી માણુસ મરતું નથી, એમ કહીને તેણે અહુરમજદની મદદ માંગી, અને જેમ બને તેમ જલદી જઇ પુગવાની મતલબથી હફ્તખાનને માર્ગે જવા માટેની તૈયારીઓ કીધી. તેણે **કરૂગસાર**ને પણ તેની મરજી વિરૂધ પોતાની જોડે લીધો, કેમકે એ મુશ્કેલ રસ્તે જતાં ખચીત મોત છે એમ તે જંગી ચોકસ માનતો હતો. એ રસ્તે શી શી આફતો નડશે તે તેણે કહી બતાવી, પણ તેથી તેહમતન **અસ્ફંદિયાર** હિમત હાર્યો નહિ. **ગુશ્તાસ્પ** શાહના આશિષ લઇ તે ૧૨૦૦૦ ચુનંદા માણસોની ફોજ અને પુષ્કળ ખોરાકી તથા ખજાના સાથ **અર્જાસ્પ**નો મુલક જીતવા ચાલ્યો. તેની જોડે તેનો ભાઇ **પશુતન** અને **કરૂગસાર** પણ હતા. આ જંગીને રોઇનતને તે નાસી નહિ જાય તે માટે પાછો બાંધ્યો હતો, અને ઘોડાપર સવાર કીધો હતો. સઘળાઓ તે જે રસ્તો બતાવતો તે રસ્તે આગળ વધતા હતા. માર્ગમાં તેઓને સાત મુશ્કેલીઓ નડી, તે બાબે આ ઠેકાણે ટુંકમાં ઇશારોજ કરવો બસ થશે. પહેલે દિને બે વિકાળ વરૂઓ મળ્યાં, જેમનો બંને શાહજાદાઓએ સંહાર કર્યો. બીજે દિને ખૂની સિંહોનું એક જોડું તેમના માર્ગ વચે આવ્યું, જેઓ બંનેનો જાન **અસ્ફંદિયારે**જ લીધો. ત્રીજે દિવસે એક જેહરી અજદહાને કંઇક તદબીરથી માર્યો. ચોથે દહાડે એક જાદુગર સ્ત્રી સાથ મેળાપ થયો, જેની જોડે એક દેવ યાને જંગલી દૈત્ય પણ જંગલમાં ખરાબી પાંથરતો હતો. **અસ્ફંદિયારે** તેઓ બંનેના જીવ લીધા. પાંચમી મુશ્કેલી એક ગંજાવર કદનાં સિમુર્ગની હતી, જેનો પણ અજદહાના જેવીજ તદબીરથી નાશ કીધો. છઠે દહાડે બર્ફનું તુફાન થયું, સખ્ત વંટોળિયા સાથ આસપાસ બર્ફ પંથરાઇને તમામ દેખાવ ભયંકાર થઇ પડયો. સખ્ત થંડીથી સર્વ કોઇ ધ્રુજવા લાગ્યું. પણ એ આફત ઉપરબી **અસ્ફંદિયાર** પોતાના તમામ સરદારોના બકબકારા છતાં અને પાછા ફરવાના પોકારા છતાં ગાલેબ આવ્યો. સાતમે દિને કાંસાનો કિલ્લો માત્ર ૪૦ ફર્સંગ જેટલોજ દૂર રહેલો હતો. આમાંના ત્રણ ફર્સંગ રેતીનાં ભયંકાર રણમાંથી પસાર કરવા પડશે, જે રેતી આતશના જેવી ગરમ છે, અને ઉપરથી ખોરશેદ સખ્ત ગર્મી સાથ તપે છે, ત્યાં કોઇબી ચરંદુ કે પરંદુ જણાતું નથી, અને આખે રસ્તે ઝાડપાનનું પણ નામ નથી, અને પાણીનો તો એક છાંટો પણ મળતો નથી; એવી એવી બિક **કરૂગસારે અસ્ફંદિયાર**ને આપેલી હોવાથી આ વેળા તે પોતે પણ ગભરાયો હતો. પણ તેવું કશું માલુમ પડયુંજ નહિ. સાતમો દિવસ તો કશી મુશ્કેલી વિના પસાર થયો, અને એજ દિને **કરૂગસાર**ની બિક ઠગાઇ અને દગાબાજીભરેલી જાહેર થયાથી **અસ્ફંદિયારે** તેનો જીવ લીધો.

રાતની વેળાએ કિલ્લાની આસપાસ ફરીને રોઇનતને પોતાના થોડાક સરદારો જોડે તેની તપાસ કરી લીધી: તે તેને લોખંડ અને કાંસાંનોજ બાંધેલો જણાયો. તેમાં દાખલ થવાનો કે હુમલો લઇ જવા જેવો તો માર્ગ હતોજ નહિ. તે ત્રણ ફર્સંગ જેટલો ઉંચો અને ૪૦ ફર્સંગ પહોળો હતો.[1] હફ્તખાનની સાતમી અથવા ખરેખરી મુશ્કેલી ત્યારે આ કિલ્લો પોતેજ હતી. તે કેમ ફતેહ કરવો એ **અસ્ફંદિયાર**ને માટે મુશ્કેલ સવાલ હતો. કેટલીક મસલેહત અને મશવરત પછી તેણે તદબીરથી કિલ્લો શરણ કરવાનો નિશ્ચય કીધો. તેણે વીશ સાંઢણીઓ ઉપર કીંમતી કાપડ, હીરા મોતી અને ઝવેરાત, વગેરે સોદાગરને છાજતો અસ્બાબ લાધીને ૮૦ ઉપર બબ્બે પેટીઓમાં ચુનંદા

૧ આ માત્ર શાયરી અલંકાર છે. એની મતલબ એટલીજ હોવી જોઇયે કે કિલ્લો બહુ ઉંચો અને વિસ્તારમાં મોટો હતો.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લડવૈયાઓને હથિયારબંધ હાલતમાં છુપાવીને ગોઠવ્યા, અને બીજા એકશોને સાંઢણી સવાર દાખલ લઇને એ રીતે ૨૬૦ લડવૈયાઓ જોડે પોતે એક ઇરાની સોદાગર દાખલ **ખેરાદ** નામ ધારણ કરી, તથા સર્વ લશ્કરની સરદારી પોતાના ભાઇ **પશુતન**ને આપી, તેને કેટલાક ફરસંગ દૂર છાવણી રાખવા ફરમાવ્યું, અને પોતે કિલ્લા તરફ ઉપડી ચાલ્યો. પણ આમ કર્યા આગમજ તે **પશુતન**ને ચેતવણી આપી ગયો કે જે દિને તેને કિલ્લામાંથી આતશનો મોટો ધુમાડો નિકળતો જણાય તેજ દિને તેણે કિલ્લાના દરવાજા તરફ લશ્કર સમેત ધસી જવું અને લડાઇ ચલાવવી.

અસ્ફંદિયારને સોદાગર સમજીને **અર્જાસ્પે** તેના તમામ અસ્બાબ સાથ કિલ્લામાં દાખલ થવા દીધો. **ખેરાદ** સોદાગરે ખુદ પાદશાહને માટે કેટલોક કીમતી માલ નજરાના દાખલ ભેટ ધર્યો, જેથી ખુશ ખુશ થઇને **અર્જાસ્પે** આ ઇરાની સોદાગરને પોતાનો માનીતો બનાવ્યો, અને ગમે ત્યારે પોતાના મેહલમાં આવવા જવાની છુટ બક્ષી. પાદશાહના પુછવાથી સોદાગરે ખબર આપી કે તે **અસ્ફંદિયાર**થી દુખી થઇને ઇરાનથી નાસી આવ્યો છે. જોકે તે પાંચ માસ થયા ઇરાનથી નિકળી ચૂકેલો છે તોપણ માર્ગમાં તેણે સાંભળ્યું છે કે **અસ્ફંદિયાર** હફતખાનને માર્ગે કિલ્લા ઉપર ચહડાઇ લાવે છે. આ ખબરથી **અર્જાસ્પ** બહુજ ખુશી થયો, કેમકે એ રસ્તે તેનો શત્રુ જરૂર મરણ પામવાનો એવી તેની ખાતરી હતી. કેટલાક દિવસો આ રીતે કિલ્લામાં ગુજર્યા પછી **અસ્ફંદિયાર**ને તેની કેદ પકડાયલી બહેનો સાથ ભેટો થયો, તો જોકે તેણીઓ તેને પિછાની શકી નહિ. તેઓ ઉઘાડે પગે માથાં પર પાણીનાં વાસણો ઉઠાવી કનિષ્ટ નોકરીમાં પડેલી હતી. હવે **ખેરાદ** સોદાગરે પાદશાહ **અર્જાસ્પ**ને પોતાની ઉપર બહુજ મેહેરબાન જોઇને, તથા પોતે સંકટમાં હતો તે વેળા પાદશાહી જીયાફત બનાવવાની માનતા લીધેલી હતી એવું કહીને, એક દિને એક મોટી જીયાફતમાં **અર્જાસ્પ**ને ઓજરખાહીથી દાવત કીધું, અને તે મુજબ તુરાની પાદશાહ પોતાનાં લશ્કર અને દરબાર સુધાં સોદાગરનો મેહમાન થયો. **ખેરાદ**નું કિલ્લામાંનું મકાન બહુ નાનું હોવાથી જીયાફતની ગોઠવણ કિલ્લાના સૌથી ઉંચા ભાગ ઉપર કરવામાં આવી, અને ત્યાંજ પાદશાહ અને દરબારીઓ વગેરે માટેના કીમતી ડેરા માર્યા અને તંબુ ઠોક્યા. વળી આ જીયાફતને મોટાઇ આપવા માટે મોટી રોશની કરવામાં આવી અને ભભુકદાર આતશ રોશન કીધો. જીયાફતની મજાહ પાદશાહે બહુજ ઉલટથી ભોગવી, અને પુષ્કળ શરાબ નોશ કરી ખુશ કેફમાં ગિરફતાર થયો. એજ હાલત બીજા દરબારીઓની તથા લશ્કરીઓની પણ થઇ પડી. આ તકનો લાભ લઇને **અસ્ફંદિયારે** પેલા રોશન આતશને વધારે ને વધારે તેજસ્વી બનાવ્યો.

પશુતન આ રોશનીથી ચેતી ગયો, ૨૦૦૦ ચુનંદા સિપાહોને લઇ કિલ્લાના દરવાજા ઉપર ધસ્યો આવ્યો, અને પોતે **અસ્ફંદિયાર** છે એવું જાહેર કીધું. **અર્જાસ્પ** શરાબ અને ગાયનમાં એટલો ચકચૂર હતો કે તેણે શત્રુઓના આવી પુગવાની વાત ઉપર પ્રથમ તો કશું લક્ષ આપ્યું નહિ, પણ દરવાજા ઉપર ઇરાનીઓ મોટી કતલ ચલાવે છે એમ જણાયાથી હવે તેની શુદ્ધ ઠેકાણે આવી અને શાહજાદા **કોહરમ**ને ૫૦૦૦૦ માણસોની ફોજ આપી દરવાજા ઉપર **અસ્ફંદિયાર** સામે લડવા જવા મોકલ્યો, તથા બીજી ૪૦૦૦૦ માણસોની ફોજોના વિભાગ પાડી તેમને કિલ્લાના બીજા ભાગોમાં રક્ષણ માટે વહેંચી નાખ્યા. તમામ લશ્કર એક લાખ માણસોનું હતું, માટે **અર્જાસ્પે** બાકી રહેલાં ૧૦૦૦૦ માણસોને પોતાની આગળ રાખ્યાં.

આ રીતે કિલ્લાની ભાગળ આગળ લડાઇ ચાલી, અને તે ઘણી ખૂનખાર લડાઇ હતી. **અસ્ફંદિયાર** રાત પડવાની વાટ જોતો હતો, જે હિગામ આવતાંજ તેણે પોતાના ૨૬૦ લડવૈયાઓને તૈયાર કીધા, અને તેમની સરદારી

લઇને પ્રથમ તે **અર્જાસ્પ** સામે લડવા ચાલ્યો. તે તેના મેહલમાં ચહડી ગયો, અને પોતાની બહેનો મારફતે પાદશાહનો સુવાનો ઓરડો પિછાનીને તે છાકટા હાકમને તેની કેરી નિંદમાંથી તેનું નામ દઇને જગાડયો અને પોતે કોણ છે તે જાહેર કીધું, **અર્જાસ્પ** શુદ્ધિમાં આવી **ખેરાદ** સોદાગરનો દગો જાણતાંજ જીવપર આવીને લડયો. પણ તેનો સેતારો બરગસ્તે બેઠેલો હતો. **અસ્ફંદિયાર**ના હાથ ઉપર તેનાં શરીરના બે ટુકડા થયા, અને તેની બે રાણીઓ, બે બેટીઓ, અને એક બહેન તે ઇરાની પેહેલવાનના હાથમાં સપડાઇ; જેમને પોતાના બેટાના સ્વાધિનમાં આપીને તેહમતન મેહેલ છોડી ગયો અને હવે કિલ્લાના દરવાજા ઉપર ચાલતી લડાઇમાં ભાગ લેવા દોડયો. ત્યાં તેણે શત્રુનાં પછવાડેનાં લશ્કરમાં ધુમ કાપાકાપી ચલાવી. **કોહરમ** પોતે **પશુતન** સાથની ખૂનખાર લડાઇમાં ઘણો હલાક થઇ ગયો હતો. પણ એટલામાં તેને તેનાં બાપના માર્યા ગયાની ખબર મળ્યાથી તે બહુજ દુઃખી થયો. આ સંકટોમાં વળી **ખેરાદ** સોદાગરને ૨૬૦ ચુનંદાઓ સાથ તેણે પોતાની મુકાબેલ ઉભેલો જોયો. બંને પેહેલવાનો વચે હવે જબરી લડાઇ ચાલી. એજ વખ્તે કિલ્લાના દરવાજા તોડીને **પશુતન** ઉપર ચહડી આવ્યો, અને એ રીતે **કોહરમ** બે તરફથી ઘેરાઇ ગયો. તોપણ તેને આટલાં બધાં લશ્કરોથી ઘેરી લઇ મારવાને બદલે **અસ્ફંદિયારે** તેની સાથે પોતેજ હાથોહાથની લડાઇ ચલાવીને તેનો જાન લીધો. **કોહરમ**ના માર્યા ગયાથી હવે લડાઇનું શેવટ આવ્યું, અને ઇરાની વાવટાની—દરફશે કાવાની—ફતેહ થઇ.

પોતાની બહેનોને આ રીતે છુટી કરવા જોડે અને **લોહરાસ્પ**નો કીનો લેવા સાથે, **અસ્ફંદિયરે** તુરાનમાં જરતોશ્તી મજહબ ફેલાવવાની આ તક હાથથી જતી મૂકી નહિ. તેણે ઢંઢેરો ફેરવીને તમામ પ્રજાને જાહેર કીધું કે જેઓ ઝુંડા તળે આવશે અને મજહબ કબૂલ રાખશે તેમને માફી મળશે. આ મેહરબાનગીયા ઘણી સારી અસર થઇ; લોકોના નાહક જાન જતા બચ્યા; અને બુતપરસ્તીની રાહ છોડી તેઓ ખોદાપરસ્તીની રાહ ઉપર આવ્યાં. આ બેવડી ચોવડી ફતેહોની ખબરથી **કએ ગુશ્તાસ્પને** જાણીતો કરી, **અસ્ફંદિયારે** પાદશાહ ઉપર **અર્જાસ્પ**નો સફેદ હાથી સોનાનાં તખ્ત અને બીજા કીમતી અસ્બાબ અને ખજાના સાથ મોકલી આપ્યો, અને ચીન અથવા ખિઓનનો મુલ્ક **અથ્રીરસ**ના એક વંશજને તેના નેયાગાને આગળા જમાનામાં બજાવેલી ઇરાનીઓની સેવાના બદલામાં ઇનામ દાખલ બક્ષ્યો, એમ **મિરખુંદ** લખે છે. હવે આ સર્વ ફતેહથી નહિ ધરાતાં **અસ્ફંદિયાર** આસપાસના મુલુકોમાં ફરી વળ્યો, જેઓ તાબે થયા તેમને જીવતદાન બક્ષ્યું, અને સામે થનારાઓના જાન લીધા. ફતેહનું કામ પુરૂં કરી તેણે ચીન, માચીન અને બીજા પ્રાંતો ખાતે આતશનાં મકાનો બાંધ્યાં અને એ રીતે જરતોશ્તી મજહબનો ફેલાવો કીધો. **મિરખુંદ** કહે છે કે આ ફતેહો પછીજ **અસ્ફંદિયાર** હિંદુસ્તાન તરફ ચહડાઇ લઇ ગયો હતો અને ત્યાં આતશખાનાંઓ બાંધી નવા ધર્મનો પ્રસાર કર્યો હતો; તથા ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી તે પશ્ચિમ તરફ એવીજ મતલબથી ચહડાઇઓ લઇ ગયો હતો. **ફિર્દુસી** લખે છે કે **ગુશ્તાસ્પ**ની મરજી **અસ્ફંદિયારને** તુરાનનીજ પાદશાહી ઉપર કાયમ રાખવાની હતી, પણ આ ફતેહમંદ પેહેલવાન પોતાના બાપના દીદાર જોવાને ઉમેદવાર હતો. હફતખાનનેજ માર્ગે તે તમામ લૂટ અને બંધવાઓ લઇ પાદશાહની આગળ હાજર થયો, જેને પોતાની પાસે એક સોનાનાં તખ્ત ઉપર બેસાડી **ગુશ્તાસ્પે** સર્વ હકીકત તેને મહોડેથી સાંભળી પોતાનો મોટો હરખ જાહેર કીધો. પોતાની બેટીઓને પાછી ફરેલી જોઇ **ગુશ્તાસ્પ** અને **કિતાબૂન**ની ખુશીનો પાર રહ્યો નહે, અને એ સઘળું તેમના જેહાં પેહેલવાન રોદનતન બેટાની બાજુનાં બળથી બન્યું હતું માટે તેઓ ખોદાતાલાના જીગરથી શુક્ર બજા લાવ્યાં.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ફસલ ૨—બે તેહમતનો વચ્ચે જંગ.

ઇરાનની જાહોજલાલીનો હવે પાર રહ્યો નહિ. ઉગમણે હિંદુસ્તાનથી, આથમણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી, અને ઉત્તરે છેક તુરાન અને ચીનથી દક્ષિણે અરબસ્તાન સુધી કેયાની ધજા ઉડવા લાગી. એ સઘળા જરતોસ્તી મજહબની ચહડતી દેખાડનારા તેહમતન **અસ્ફંદિયારની** બાજુનાં બળના પ્રતાપ હતા. આવા એક નામદાર બેટાથી પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પની** ઘણી કીર્તિ વધી. પણ હવે આ બાપ બેટા વચ્ચે અણબનાવનું બી રોપાયું, અને તે ઉપરથી એક એવા માતમ ભરેલા બનાવને કારણ મળ્યું કે જે લાંબી મુદત સુધી ભૂલાયો નહિ. **ગુશ્તાસ્પ** પોતેજ પોતાના આ નામચીન બેટાનાં અકાળ મોતનું કારણ થઇ પડયો!

પેલા અદેખા, કપટી **ગોર્ઝમે ગુશ્તાસ્પને** કાન ભરતી વેળા એમ કહ્યું હતું કે **અસ્ફંદિયાર** ઇરાનનો પાદશાહ થવા માંગે છે. જોકે તે વખ્તે એવો કશો ખયાલ આ જવાન પેહેલવાનનાં મનમાં ન હતો, તોપણ હવે તે પોતાના પિતાની વખ્તે વખ્તની કબૂલાત પલાયલી જોવાને ખાહેશમંદ થયો, અને **ગુશ્તાસ્પની** જેરીને લીધે હવે પોતે પાદશાહી તખ્ત ઉપર બિરાજવાને તૈયાર થયો. **અર્જાસ્પને** ઇરાનમાંથી મારી કહાડતી વખ્તેજ આ તખ્ત **અસ્ફંદિયારને** સ્વાધિન કરવાની પાદશાહે મરજી દેખાડી હતી, પણ તે વેળા પોતાની કેદ પકડાયલી બહેનોને પાછી છોડવી લાવવાનું કામ રોઇનતનને માટે બાકી હતું, માટે તે વખ્તે તો તેણે તખ્તની આર્જુ રાખી નહિ. પણ હવે જ્યારે બહેનોના છુટા થયા જોડે તુરાનનું તમામ રાજ્ય હાથમાં આવ્યું અને **ગુશ્તાસ્પનો** મોટો શત્રુ પોતાના બેટા સુધાં માર્યો ગયો, ત્યારે હવે એ મહાભારત ફતેહ પછી **અસ્ફંદિયારે** તખ્તની ખાહેશ કીધી, એમ **ફિર્દુસી, મિરખુંદ** અને બીજા તવારીખનવેશો આપણને જણાવી જાય છે. તેઓ કહે છે કે **કએ ગુશ્તાસ્પની** દાનત ફરી હતી, અને તખ્ત છોડવા તેને ગમતું ન હતું. આ ભેદ જવાન **અસ્ફંદિયાર** ચેતી ગયો, અને પોતાની મા રાણી **કિતાબૂન** મારફતે પાદશાહને તખ્ત છોડવા થકી સમજાવવાનો કસ્દ કીધો. પણ રાણીએ તેને આ કામથી વાર્યો. તેણીએ શિખામણ દીધી કે મબાદા પાદશાહ તને પાછો કેદ કરશે, માટે આમ ફેરાવાન નહિ થતાં શેવટે તખ્તનો હકદાર વારેસ તું જ છે એટલે તે વખ્ત સુધી ખોટી રહેવું.

પણ **અસ્ફંદિયાર** ઉતાવળો થયો. હવે **ગુશ્તાસ્પે** તેને આ વિચારથી દૂર રાખવા માટે એક નવાં કામમાં રોકયો. એક દિને એક મોટી જીયાફત વેળા તે નામદારે સર્વ ખેશીઓ અને દરબારીઓ, વજીરો અને સરદારોની સમક્ષ **અસ્ફંદિયારને** કબૂલત આપી કે "મારાં તાજ અને તખ્ત આજથી તારાં છે; પણ દુનિયામાં મારો એકજ દૂશ્મન તાબે થયા વિના રહેલો છે, અને તે **રૂસ્તમ** છે. જ્યારે **અર્જાસ્પે** બલ્ખમાં આવી **લોહરાસ્પને** કતલ કીધો, મારો મેહેલ લૂટયો અને સર્વ ખરાબી પાંથરી નાખી, ત્યારે હું સીસ્તાનમાં હતો. **અર્જાસ્પ** સામે હું લડવા નિકળ્યો તે વેળા મારી અરજ છતાં **રૂસ્તમ** મારી મદદે આવ્યો નહિ, પાછળથી પણ બહાનાં કહાડી તેણે આખી લડાઇમાં કશી સેવા બજાવી નહિ, એટલુંજ નહિ પણ વળી જંગમાં મારી શિકસ્ત થઇ કે ફતેહ થઇ તે બાબે તેણે કશી પરપુછ ચલાવી નથી, દિલગીરી દેખાડી નથી કે મુબારકબાદી આપી નથી. તે એમ સમજે છે કે **કએ ખુસરોએ** તેને જાબૂલ અને કાબૂલની હકુમત બક્ષવાથી તે તદન સ્વતંત્ર છે. પણ મારે તેને દેખાડવું છે કે તે મારો તાબેદાર છે. માટે મારા બેટા! તેની સાથની લડાઇમાં તારે જવું જોઇયે, અને તેનો જીવ લેવો જોઇયે. અથવા તેને બેડી પોઇ જીવતો મારી આગળ ખેંચી લાવવો જોઇયે." **અસ્ફંદિયારે** ખુલ્લું જોયું કે પાદશાહે તેને વાહી કહાડવા માટે આ એક તદબીર રચી છે. તેણે જવાબમાં એટલુંજ કહ્યું કે "**રૂસ્તમ-**

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

થી હું ડરતો નથી, તોપણ તે આપણા કેયાની શાહજાદાઓને લડાઇના હુંનરોની તાલીમ આપનાર અને આપણાં રાજ્યનો દોસ્ત તથા મદદગાર છે. તેની સામે હું લડવા જનારનથી. તેણે આપણા નેયાગાનોની ઘણી બરદાસ્ત કીધી છે. તેનાથી તેઓ બાહદુરીનાં કામો કરતાં શિખ્યા છે. તેનાથી તેમનાં મન ફરાખ થયાં છે. તું પોતે તેનો મેહમાન થઇ બે વરસની લાંબી મુદ્દત તેનાં મકાનમાં ગુજારી આવ્યો છે. ત્યારે એવા ધણી સાથ આપણાથી દુશ્મની કેમ થાય ?”

લાંબી વાત ટુકમાં કહિયે તો **જામાસ્પ** હકીમે સમજાવ્યાથી **અસ્ફંદિયારે** ફક્ત બાપનોજ બોલ ઉપર રાખવા માટે **રૂસ્તમ** સામે લડાઇ લઇ જવાને કબૂલ કીધું. પણ તેની માને એ વાત ગમી નહિ. તેણીએ **રૂસ્તમ** સામે લડવા જવાથી **અસ્ફંદિયારને** ઘણો વાર્યો અને સમજાવ્યો, પણ તે પોતાનો વચન આપી ચૂક્યો હતો. હવે આ પેહેલવાન એક લશ્કર લઇ સીસ્તાન ગયો, જેને આવવાની ખબર મળતાંજ **રૂસ્તમ** તેને એસ્તેકબાલ ગયો અને પોતાનાં મકાનમાં ઉતારો આપવાની માંગણી કીધી. આ અરજ કબૂલ નહિ રાખતાં **અસ્ફંદિયારે રૂસ્તમને** પોતાનાજ ડેરામાં આવી મજાહ મારવાનું નોત્રું દીધું, અને ત્રણ દિવસો સુધી ખાનપાન અને ગાનતાનમાં ગુજર્યા, જે પછી **રૂસ્તમને** ખબર આપવામાં આવી કે “પાદશાહની મરજી તને બેડીમાં જોવાની થઇ છે, માટે એક વાર તારે તેની હજુરમાં એ હાલતમાં દેખાવ દેવો. પછી તને છોડી મૂકવામાં આવશે.” આવા સખુનો **અસ્ફંદિયારને** બદલે કોઇ બીજા ધણીને મહોડેથી નિકળ્યા હોત તો તેનો સ્વાદ તેજ ઘડીએ તેણે ચાખ્યો હોત. **રૂસ્તમે** પ્રથમ તો નરમાશથીજ વાતો કીધી અને બેડીમાં બલ્ખ સુધી જવાની ના પાડી. તેણે શાહજાદાની જોડે તેનાં એક માણસ દાખલ પાદશાહની હજુરમાં હાજર થવાની મરજી દેખાડી, પણ એક જેહાં પેહેલવાન થઇને હાથે કરી બેડીમાં ઝીકડાવાનું તેને પસંદ આવ્યું નહિ. તેણે ઇરાનના પાદશાહની પોતે બજાવેલી સેવાઓનું લંબાણથી વર્ણન કીધું, અને તેવીજ સેવાઓ **અસ્ફંદિયાર** અને **ગુશ્તાસ્પને** માટેબી બજાવવાની ખુશી દેખાડી.

પણ આથી **અસ્ફંદિયારનાં** મન ઉપર ઉલટીજ અસર થઇ. તેણે કંઇક તુછકારથી **રૂસ્તમને** પોતાની ડાવી બાજુએ બેસવા ફરમાવ્યું, પણ ઇરાનના કોઇ પણ પાદશાહે જેહાં પેહેલવાનને જમણી સિવાય બીજી કોઇ બાજુએ બેઠક આપી ન હતી, માટે વગર પરવાનગીએ તેહમતન **રૂસ્તમ** તેહમતન **અસ્ફંદિયારની** જમણી બાજુએજ બેસી ગયો. હવે બંને વચે ચરસ વધ્યો. બેઉનાં દિલમાં અસાર સુધી એક બીજાને માટે જે માન અને મોહબત હતાં તે આસ્તે આસ્તે ઓછાં થતાં ચાલ્યાં. **અસ્ફંદિયારે જાલના** જન્મ બાબે તાનો માર્યો, ત્યારે **રૂસ્તમે** ઇરાનનું તખ્ત એકથી વધારે વાર પોતાના હાથમાં આવી ચૂક્યું હતું તેની યાદ આપી, પોતાને બાપ તેમજ મા તરફથી પાદશાહી ખાનદાનનો જાહેર કીધો, અને **અસ્ફંદિયારે** એક પાદશાહ માર્યો હશે તો પોતે એક હજન માર્યા છે તેની વિગત આપી. આમણસામણ તકરાર ચાલતાં **અસ્ફંદિયારે** ગુસ્સામાં આવી **રૂસ્તમનો** હાથ એવાં તો બળથી પકડયો અને મસળ્યો કે જેહાં પેહેલવાનને આ જવાન પેહેલવાનના રાક્ષી કુવત બાબે તરત ખબર પડી ગઇ. પણ શાહજાદાનો તંબુ કાંઇ લડાઇની જગા નથી, એમ કહીને **રૂસ્તમે** વધારે જીકર કરવી માંડી વાળી, અને જ્યારે બીજે દિને તેને પોતાનો બંધવો કરવાની શાહજાદાએ વાતો કીધી ત્યારે પેહેલવાને કહ્યું કે “આવતી કાલે તો હું તને ઉઠાવી **જાલની** આગળ લઇ જઇ હાથીદાંતનાં તખ્ત ઉપર બેસાડીશ, અને તારે માથે તાજ મૂકીશ, અને તારા લડવૈયા દાખલ તારી જોડમાં બેસીશ.”

આ વાતોમાં સાંજ પડી ગઇ, અને બંને પેહેલવાનો ભુખ્યા થયાથી સાથેજ જમ્યા અને શરાબ ઉપર મારો ચલાવ્યો. છુટા પડતી

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

વખ્તે એકવાર ફરીને તેઓએ લડાઇનીજ વાતો કીધી, અને આવતી કાલે લડાઇ કરવાનું નકી કીધું. **અસ્ફંદિયારે** **રૂસ્તમને** કહ્યું કે "તારે હાથે પગે બેડી ઠોકવાનું કામ સહેલ છે, અને તે હું એક સપાટામાં બજાવીશ." **રૂસ્તમે** ઉત્તર દીધો કે "તને જો હું મારીશ તો હું આખી ખલક આગળ કેમ નાક દેખાડીશ? જે ખાનદાનની મેં લડાઇમાં આબરૂ રાખેલી તેનીજ ખીલતી કળીને હું કેમ મારૂં?" બંને પેહેલવાનો છુટા પડ્યા, પણ બંનેને એક બીજાનાં બળની બિક હતી. **અસ્ફંદિયાર** **રૂસ્તમને** તેમજ **રૂસ્તમ** **અસ્ફંદિયારને** જીવતોજ પકડવાને આતુર હતા. બંને એકેકના જીવના તલબગાર ન હતા.

બીજે દિને બેઉ પેહેલવાનો પોત પોતાનાં લશ્કરોને પાછળ રાખીને એક ઉંચી જગા ઉપર એકલાજ ભેગા મળ્યા. ઇરાની લશ્કર **અસ્ફંદિયારના** ભાઇ **પશુતનની** અને સીસ્તાની લશ્કર રૂસ્તમના ભાઇ **જવારેહની** સરદારી તળે હતાં. જ્યારે તેમના વડા સરદારો લડતા હતા ત્યારે આ લશ્કરોને પણ લડવાનું શૂર છુટયું અને એ રીતે બેઉ પક્ષો વચે આખો દિવસ સુધી લડાઇ ચાલી. એ લડાઇમાં **અસ્ફંદિયારના** નાના બે બેટાઓ **નુશાહવર** અને **મેહરનુશ, જવારેહે** અને **ફરામર્ઝના** હાથ ઉપર માર્યા ગયા. **અસ્ફંદિયાર** સાથની લડાઇમાં **રૂસ્તમ** અને તેના ઘોડા રક્ષ ઉપર ઘણી માઠી અસર થઇ. શાહજાદાને તો તે કશી અસર કરી શક્યો નહિ. **રૂસ્તમ** પોતે જખમી થયલો અને લોહી લુહાણ હાલતમાં હોવા છતાં તે રક્ષ ઉપરથી ઉતરી પડયો અને પાઉં પ્યાદો રહીનેજ લડયા કીધો. રક્ષને પોતાના એકનાએક સવાર વિના જોઇને **જવારેહ** ગભરાયો, અને **રૂસ્તમની** મદદે દોડયો, તથા પોતાનો ઘોડો તેને આપ્યો. પણ સાંજ પડી હતી માટે તે દિવસની લડાઇ બંધ પડી અને બેઉ હરીફો છુટા પડયા. **રૂસ્તમ** આસાયશ લેવા દોડયો, અને **અસ્ફંદિયારે** પોતાના બેટાઓની લાશને છાતી સાથે દાબી તેમને બલ્ખ ખાતે પાદશાહ ઉપર મોકલી આપી.

બંને પેહેલવાનોએ પોતપોતાના લાગતા વળગતાઓ આગળ એકેકનાં ભારી બળની તારીફ કીધી. રોઇનતને તો **પશુતનને** એમબી કહ્યું કે "**રૂસ્તમ** ઉપર તલવાર અને ભાલો કશી અસર કરી શક્યાં નથી; તે માત્ર તીરોથીજ જખમી થયો છે, અને આવતી કાલ સુધી તે જીવતો રહેવા પામે તો તેના જેવો બાહાદુર બીજો કોઇ નહિ." **જાલે** **રૂસ્તમના** જખમો ઉપર મલમ પટો કીધો, જે દરમ્યાન જેહાં પેહેલવાને કબૂલ કીધું કે **અસ્ફંદિયાર** ખરેખર કાંસાંની દેહનો છે. તેના શરીર ઉપર કોઇ પણ હથિયાર અસર કરી શકતુંજ નથી. રાત્રે **જાલે** પોતાના મદદગાર સિમુર્ગ આબેદને બોલાવી તેની મારફતે **રૂસ્તમને** આરામ બક્ષાવ્યો. વળી આ જોગીએ કજુ નામે ઝાડની એક ડાંખળી આપીને ફરમાવ્યું કે એને ચીરીને એના બે જોડયા તીર બનાવવા અને એ તીર **અસ્ફંદિયારની** આંખમાં છોડવા, જેથી તે આંધળો થશે. **જાલ** અને **રૂસ્તમની** નેમ હજીબી આ શાહજાદાનું લોહી રેડવાની કે જીવ લેવાની ન હતી, માટે તેને ફક્ત અપંગ કરવાનેજ તેઓ રાજી થયા. વળી સિમુર્ગથી તેમને એમ પણ ખબર મળી હતી કે **અસ્ફંદિયાર** ઉપર ખોદાની મેહેરબાની છે, તેનાં તન ઉપર કોઇ અસર કરી શકે એમ નથી, અને તેમ છતાં જો કોઇ તેનું ખૂન રેડેતો તે પોતાની ઉપર મોટું આફત ખેંચી લીધા વિના રહે નહિ.

હવે સહવાર પડી, અને બંને હરીફો પાછા લડવા આવ્યા. **પશુતને** પોતાના ભાઇને અરજ કીધી હતી કે **રૂસ્તમને** તેની તુંદી માટે ગઇ કાલે અછી સજા મળી ચૂકી હતી માટે આજે હવે તેની સાથ સુલેહ કરવી, અને તેની મરજી છે તેમજ તેને સ્વતંત્ર હાલમાંજ પાદશાહની હજુર લઇ જઇ હાજર કરવો. પણ રોઇનતન હવે પોતાના બાપ કરતાં વધારે આ જોડાં પેહેલવાનને બેડી પહેરાવવાને આતુર હતો, માટે તેણે આ સલાહ તુચ્છકારી કહાડી, એટલુંજ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નહિ પણ **રૂસ્તમે** તેને પોતાની મુકાએલ જોઇને એકવાર ફરીને પોતાનો મેહમાન બનાવવાની અરજ કીધી તેબી ધિકારી કહાડી. **ફીર્દુસી** લખે છે કે **રૂસ્તમે** ખોદાવંદતાલાના, **જરતોશ્ત** પેગામ્બરના, તેના પવિત્ર ધર્મના, આફતાબ અને માહતાબના કસમ લઇને કહ્યું કે "હું પાદશાહની કદમબોસી કરવા માટે વગર બેડીએ હાજર થવાને તૈયાર છું." પણ મગરૂર **અસ્ફંદિયાર** સમજ્યો નહિ. તે તો પોતાના બાપના હુકમ ઉપરજ મુસ્તાક રહ્યો. તેણે હવે લડાઇ શરૂ કીધી. ભાથરામાંથી તીર ખેંચી કમાન ઉપર ચિલ્લો ચહડાવ્યો. **રૂસ્તમે** પણ લાચાલાજ થઇ પેલો એવડો તીર ચહડાવ્યો, અને પોતે જે કામ કરે છે તે કેટલી નાચારીથી કરે છે તે બાબે પરવરદેગાર આગળ મિનતજારી કરી એ કામ માટે પોતાને સજા નહિ થાય એવી અરજ ગુજારી.

એજ વખ્તે **અસ્ફંદિયારે** એવાતો જોરથી તીર છોડયો કે અગરજો **રૂસ્તમે** ઢાલ ઉપર તે ઝીલી લીધો ન હોતતો તે તેના સિનામાં પેશી ગયો હોત. હવે **રૂસ્તમે** પોતાનો તીર છોડયો. તે જાણતો હતો કે રોઇનતનનાં શરીર ઉપર આ તીર અસર કરી શકનારજ નથી, અને તેથી એ કાપલાનો આ તીર પોતાના પાદશાહી હરીફની આંખમાંજ છોડવા માટે તેણે બનાવ્યો હતો, અને તેજ નિશાન ટાંકીને તેણે તે છોડયો. અલબત તે કેટલાંક બળ સાથ છુટયો હતો. **રૂસ્તમ** પોતાની નિશાન ચૂકે એવો ન હતો, માટે તેનો તીર આબાદ તેજ જગા ઉપર જઇ પેઠો જવાન **અસ્પંદિયારની** આંખે એકા એક અંધારાં આવી ગયાં. તેમા સ્વપ્નામાંબી નહિ કે **રૂસ્તમ** તેની આંખમાં તીર છોડશે. તેના હાથમાંથી તીર કમાન આપોઆપ પડી ગયાં. તેની આસપાસ તમામ અંધકાર ફરી વળ્યો. તે એક ચીસ પાડીને બેહોશ જેવો જમીન ઉપર તુટી પડયો. તેને એ હાલતમાં જોતાંજ તેનો વડો બેટો **બહમન** તથા બેરાદર **પશુતન** દોડયા આવ્યા. તેઓએ પેલો ઘાતક તીર ખેંચી કહાડી મરતા પેહેલવાનની આંખ જેવાં રત્ન ઉપર કંઇ મલમ ચોપડયો, અને મોટી માતમપોશી સાથ તેને પોતાની છાવણીમાં ઉઠાવી લઇ ગયા.

રૂસ્તમ ભારી ગમ તથા અંદેશા સાથ હવે પછીનાં પરિણામની ફિકરમાં પોતાનાં લશ્કરને જઇ મળ્યો. બીજે દિને તે પોતાના બાપ **જાલ** સાથ **અસ્ફંદિયારની** મુલાકાતે ગયો, અને આ પેહેલવાન બાપ દિકરાએ તે પેહેલવાન શાહજાદાની હાલત બાબે પોતાની અત્યંત દિલગીરી અને દિલસોજી દેખાડી. **અસ્ફંદિયાર**નો જખમ કારી હતો, તોપણ તેણે **રૂસ્તમને** સર્વ વાંકમાંથી મુક્ત કીધો, અને પોતાનાં મોતનો દોષ તેને માથે મૂકવાની નાપાડી. જે કંઇ બન્યું તેમાં પેદા કરનારનોજ હાથ છે એમ કહી તેણે જેહાં પેહેલવાનને ફરમાશ કીધી કે શાહજાદા **બહમનને** પોતાની સંભાળ હેઠલ રાખીને લડાઇના સર્વે હુનરોથી વાકેફ કરવો. તેહમતન **અસ્ફંદિયારે** પોતાનાં મોતનો દોષ પાદશાહને માથે મૂકયો, અને શેવટના સખુનો **પશુતનના** કાનમાં કહીને તે નવ જવાન પેહેલવાન, તે કાંસાની દેહનો જબરદસ્ત ઇનસાન, તે જરતોશ્તી મજહબની દુનિયામાં ચોતરફ બોલબાલા કરનાર, તે અખુટ બળ અને બાહદુરી ઉપર મુસ્તાક રહી ભવિષ્યના વિચારને દૂર રાખનાર સરફરાજ રોઇનતન આ જેહાન છોડી ગયો. તેની લાશને એકદમ બલ્ખ લઇ ગયા ત્યારે આ બનાવ ઉપર આખી આલમે શોક કીધો, આખા દેશમાં માતમ ચાલી. સર્વ રાજદરબારી કામો, સર્વ સંસારી અને ધર્મ સંબંધી સુધારાઓ બંધ પડયાં, સર્વ કોઇએ **અસ્ફંદિયારના** અકાળ મોતને એક આફત માની લીધી. પાદશાહ **ગુસ્તાસ્પ** ઉપર કેટલીક તરફથી સખુનદરાજી થવા લાગી, કેમકે તેનેજ લીધે તેનો આ પહાડ જેવો પાદશાહી બેટો ફના થયો હતો, એમ ખુલ્લું બોલાવા લાગ્યું.

અસ્ફંદિયાર ઘણો બાહદુર શાહજાદો હતો. જરતોશ્તી મજહબનો તે ખરો રક્ષણકર્તા

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

અને ફેલાવો કરનાર હતો. **અર્જાસ્પ** ઉપર લડાઇ લઇ જવા આગમજ તેણે સોગંદ લીધા હતા કે પોતાના બાપના તે શત્રુને મારીને તેના મુલકમાં ૧૦૦ આતશખાનાં બાંધવાં. તેની બાહદુરીમાં તેને “નીજેવર” (નેજો ઉઠાવનાર)નું ઉપનામ મળ્યું છે. તેને અવસ્તામાં “તેહમતન”ના એલકાબથી ઓળખી તેની ફ્રવષિને યાદ કીધી છે,[1] અને એ ઓળખ તેની બાહદુરીનાં કામોની યાદમાંજ આપેલી હોવી જોઇયે. હજરત **જરતોશત**ના પહેલા શાગેર્દોમાં **અસ્ફંદિયાર** ૪૮ મી પદવીએ મૂકાયો છે.[2]

ફિર્દુસી મુજબ શાહજાદા **બહમનને રૂસ્તમે** જુજ વખ્તમાં લડાઇની તાલીમ આપી એવો તો કુનેહબાજ અને કાબેલ બનાવ્યો કે તેને ખીલેલી બાજુનો અને હુનરમંદ અકલનો જોઇ **ગુશતાસ્પ** અને તમામ દરબાર ખુશ ખુશ થઇ ગયાં, અને પોતાને થયલો કારી જખમ રૂઝાતો સમજ્યા. કહે છે કે હવે **ગુશતાસ્પ** પોતેબી બહુ જૈફ થયો હતો, માટે તેણે **બહમનને** પોતાનું તખ્ત હવાલે કીધું, તેને માથે તાજ મેલ્યું, અને પોતે ખોદાની ભક્તિમાં મશગુલ થયો.

જરતોશ્તી દીનના ફેલાવાના કામમાં **કએ ગુશતાસ્પે** મોટી મદદ આપી હતી, જેમ જો નહિ થાત તો એ મજહબ લાંબી મુદત ભોગવવા કદાચજ પામત. એટલામાટે એ મજહબની હસ્તી છે ત્યાં સુધી **ગુશતાસ્પનું** નામ અમર રહેવાનું—પછી **ફિર્દુસીએ** તેને પોતાના બેટાનાં મોતની શિતાબી કરનાર દાખલ બુરો કલંક લગાડવાનું કીધું છે તો શું થયું? **ગુશતાસ્પની** જોડે તેની રાણી **હુતોસી સ્પેંતોદાત** (**અસ્પંદિયાર**), **જામાસ્પ** (વજીર) અને તે ઉપરાંત **ફ્રષઓશ્ત્ર, મેધોમાહ** વગેરે ઘણા દીનયાવરો યાને મજહબના મદદગારોનાં આપણને અવસ્તામાંથી નામો મળે છે.

આ **મેધોમાહ** પેગામ્બર સાહેબનો પિત્રાઇ હતો, અને જરતોસ્તી મજહબ સર્વથી પહેલો એખ્ત્યાર કરનાર તેજ હતો.[1]

ગુશતાસ્પે ૧૦૦ થી વધારે વરસો રાજ્ય કીધેલું કહેવાય છે, પણ **મિનોચેહેર, કએ કોબાદ** અને **કએ કાઉસ**ના સંબંધમાં જેવો ગુચવાડો આપણને જણાયો છે, તેવોજ આ પાદશાહના લાંબી મુદતના અમલના સંબંધમાં પણ થયલો હોય એ બનવા જોગ છે. અમને લાગે છે કે **લોહરાસ્પ** અને **ગુશતાસ્પનો** ભેગો અમલબી સવાશો વરસની લાંબી મુદતનો ગણવો બેજા છે, અને તેથી **ગુશતાસ્પ** પછીના થોડાક કેયાની પાદશાહોના અમલની મુદતને પણ આ ૧૨૦ વરસમાંજ ગણવામાં આપણ ખોટું અનુમાન કરતા કહેવાઇશું નહિ.

ફસલ ૩—જેહાં પેહેલવાન રૂસ્તમ.

કહે છે કે **અસ્ફંદિયારને** મારનાર લાંબો વખ્ત જીવતો રહે નહિ, એમ **જાલ** તથા બીજા દાનાઓને ખબર હતી, અને તેથી તેઓએ હવે **રૂસ્તમની** જીંદગીની આશા છોડી હતી. અને ખરેખર આપણા શાયર મુજબ તેમજ બન્યું. **ફિર્દુસી** કહે છે કે **જાલનો શુધાદ** નામનો એક બાંદીને પેટનો બેટો હતો, જેના જન્મ વખ્તે જાહેર થયું હતું કે **સામ નરીમાનનાં** ખાન-

---

૧ ફરવરદીન યશ્ત, ફ૦ ૧૦૩. અસ્ફંદિયારનું નામ અવસ્તામાં “સ્પેન્તોદાત” મળે છે.

૨ કામાઃ જરતોશ્ત નામુ, સફે ૨૩૪.

૧ જરતોશ્તના વડવાઓની છેક ફરેદુન સુધીની વંશાવળી અમે આગળ આપી છે (જુઓ સફે ૫૪–૫૫), અને તેનાં સાધન દાખલ પેગામ્બરની પહેડી નીચે ઉતારિયે છિયે:—

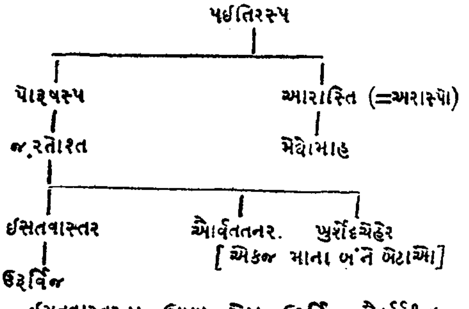

ઈસતવાસ્તરના ઉપલા બેટા ઉરૂર્વિજ ઓર્વર્વીજક અથવા ખુરૂસ્પકને નામે પણ ઓળખાયો છે. ઈસતવાસ્તર અને તેની ત્રણ બહેનો ફ્રેનિ, થ્રિત અને પોરૂચિસ્ત એકજ માને પેટનાં ફર્જંદો હતાં.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દાનનો તેનાથી નાશ થશે. આ બેટો કાબૂલના રાજાની બેટી સાથ પરણેલો હતો. **રૂસ્તમ** આ રાજા કનેથી દરસાલ જે ખંડણી લેતો હતો તેમાં તેણે છેલાં વરસમાં વધારો કરેલો હોવાથી રાજાએ પોતાનો ગુસ્સો પોતાના જમાઇ **શુધાદ** આગળ ખાલી કીધો, જે પોતે **રૂસ્તમ** તરફ ઓછું કપટ રાખતો ન હતો. તેની ફરિયાદ એવી હતી કે **રૂસ્તમ** મારો ભાઇ હોવા છતાં મને હમેશ એક શત્રુની માફક ગણીને તિરસ્કાર બતાવે છે. આ ઉપરથી બંને સસરા જમાઇએ જેહાં પેહેલવાનનો જીવ લેવાનો ઘાટ ઘડયો, અને ચોકસ તક શોધતા બેઠા.

એક દિને **શુધાદ** કાબૂલની દરબારમાંથી ગુસ્સે થઇ પોતાના બાપને જઇ મળ્યો અને ફરિયાદ કીધી કે હું કંઇ **સામ નરીમાન**ની ઓલાદનો નથી એમ રાજાએ મને ભર દરબારમાં કહીને મોટું અપમાન કીધું છે. **રૂસ્તમે** આ ફરિયાદ સાંભળી **શુધાદ**ને દિલાસો દીધો અને કાબૂલનું તખ્ત તેનેજ આપવાની કબૂલતથી રાજી કીધો. તે **શુધાદ**ને લઇ કાબૂલ ગયો ત્યારે ગુસ્સામાં હતો. રાજાએ તેને ઉઘાડે પગે એસ્તેકબાલ જઇ બહુ આદરમાન આપ્યું, અને પોતાની કસુરને માટે માફી ચાહી. **રૂસ્તમ**નું દીલ પિગળ્યું અને તેણે રાજાને પોતાનો ખેશી સમજીને તેની તકસીર માફ કીધી. આથી રાજાએ બહુ હરખમાં આવી જઇ **રૂસ્તમ**નાં માનમાં મોટી જીયાફત આપી, અને શિકારબાજીની તૈયારીઓ કીધી. **રૂસ્તમ** ખુશી થઇ રક્ષ ઉપર સવાર થયો, અને શિકારે નિકળ્યો. **શુધાદ** તેની સાથે હતો, પણ તે તેની જોડમાં નહિ ચાલતાં પોતાના ઘોડાને કેટલેક છેટેથીજ ચલાવતો હતો. માર્ગમાં રક્ષ એકાએક ચોંકયો અને ઉભો રહી ગયો. તેણે આગળ વધવાની ના પાડી. આથી **રૂસ્તમ** ખીજાઇ ગયો, અને ઘણોએક આગ્રહ કર્યા છતાં જ્યારે તે માનીતો અસ્પ આગળ વધ્યોજ નહિ ત્યારે તેના જેહાં પેહેલવાન સવારે તેને સખ્ત સજા કીધી. આ ઉપરથી રક્ષ કુદકા મારતો આગળ વધ્યો, પણ એક કુદકો એવો તેણે માર્યો કે જે દરમયાન તે એક ખાડામાં જઇ પડયો. રક્ષ કુદકા મારતો હતો તેની **રૂસ્તમ**ને પ્રથમ સમજ પડી નહિ, પણ પાછળથી તેણે ઘણું મોડેથી જાણ્યું કે તેની સાથ દગો રમાયો હતો, અને તેના માર્ગ વચે ખાડાઓ ખોદાયા હતા, તથા તેનો જીવ લેવાની તદબીર રચાઇ હતી.

શુધાદ અને તેના સસરા કાબૂલના રાજાએ કીધેલી ગોઠવણ મુજબ શિકારગાહના માર્ગ ઉપર કેટલાક મોટા ઉંડા ખાડા ખોદી તેમાં જેહેર પાયલાં કાતેલ હથિયારો જડી લેવામાં આવ્યાં હતાં, અને પછી તે ખાડાઓને છુપાવવા માટે તે ઉપર ઘાસ વગેરેનું પડ કરી લીધું હતું. આ રીતના પ્રપંચની અલબત **રૂસ્તમ**ને ખબર ન હતી, પણ ખાડાઓની નજદીક જઇ પુગતાં રક્ષને કંઇક બુદ્ધિ થઇ તેથી તે ચાલતો અટકયો, અને જ્યારે આગ્રહ થયો ત્યારે કુદકા સમેત ખાડા કુદાવી ગયો. પણ એક ખાડો કુદાવતાં તે **રૂસ્તમ** સુધાંજ તેમાં પડયો, અને તેથી આ બંને અસ્પ અને સવાર સખ્ત જખમી થયા. તે વળી સાંકડો અને ઊંડો હોવાથી તેમાંથી એકાએક નિકળી શકાય એવું પણ ન હતું. તોપણ રક્ષ બાહદુર હતો. તે એક વખ્ત કોશેશ કરી કુદયો અને ખાડાની બહાર નિકળ્યો, પણ તેજ ઘડીએ તે બીજા તેવાજ કાતેલ ખાડામાં પડયો, જે પહેલાની જોડમાંજ હતો. કહે છે કે આ રીતે સાત ખાડાઓમાં પેલો બાહદુર ઘોડો અને તેનો તેવોજ બાહદુર સવાર પડ્યા અને બહાર નિકળ્યા. **રૂસ્તમ** ઘણો સખ્ત જખમી થયો હતો. તેણે **શુધાદ**ને એ માટે ઠપકો દીધો અને તેનો જીવ લેવા માટે તીર ખેંચ્યો. **શુધાદ** એક ઝાડનાં થડ પછવાડે છુપાઇ ગયો, પણ **રૂસ્તમે** મોત નજદીક છતાં એવાં તો જબરાં બળથી તીર ખેંચ્યો કે તે પેલું થડ વિંધીને **શુધાદ**નાં શરીરમાં પેવશ થયો, અને એ રીતે તે ખૂની માણસ ઝાડ સાથેજ સીવાઇ ગયો! પોતાના

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ખૂની ઉપર વેર લેવાની પોતાનેજ શક્તિ બક્ષવા માટે ખોદાનો ઉપકાર માનીને જેહાં પેહલવાન પોતાના વફાદાર બાહદુર ઘોડા રક્ષની પાસેજ સદાનો સુતો, જે પ્રાણી તેની આગમજનું મરણ પામ્યું હતું.

રૂસ્તમની આગમચતો તેનો ભાઇ **જવારેહ** અને બીજા ઘણા સીસ્તાની અમીરો ઉપલાજ ખાડાંઓમાં પડીને મરી ગયા હતા. **જાલ**ને ખબર પડવાથી **ફ્રરામર્જ** જોડે તે **રૂસ્તમ**ની લાશને કાબૂલથી ઉઠાવી પોતાને વતન લાવ્યો, તથા રાજાનું રાજ્ય ફ્ના કીધું. તે કપટી હાકમ પોતે પહાડો અને જંગલોમાં ભટકીને અંતે પકડાયો અને એક ખૂનીને મોતે મુઓ. **જાલ** ઉપર તેની જેફીના વખ્તમાં અધુરી આફ્રત ઇરાનના નવા પાદશાહ **બહુમન**થી પુરી થઇ, જેણે પોતાના બાપનાં વેરમાં **રૂસ્તમ**નું તમામ બહોળું ખાનદાન ખુહાર કીધું એમ **ફિર્દુસી** લખી જાય છેઃ પણ ખરૂં જોતાં **બહુમન** કેયાની પાદશાહ ન હતો, અને તેને તેવો દેખાડવામાં જેમ બુન્દેહેશ તેમજ આપણા શાયરે જબરૂં ગોથું ખાધેલું છે.[1]

આ રીતે ઇરાનના જેહાં પેહેલવાન **રૂસ્તમ**ની બળવાન, હિમતવાન, બાહદુર કારકિર્દીનું શેવટ આવે છે. એ કારકિર્દી કેટલી મુદતની હતી? છેક પાદશાહ **મિનોચેહેર**ના જમાનાથી **રૂસ્તમ**નું નામ અને કામ આપણ વાંચતા આવ્યા છિયે, જેના પછી અનેક પાદશાહો તખ્તે આવી ગયા છે અને શેંકડો વરસો તે દરમયાન પસાર થઇ ગયાં છે. ઓછાંમાં ઓછી **રૂસ્તમ**ની ઉમર ૫૦૦ વરસની ગણી શકાય છે. શું એટલી બધી ઉમર સુધી તે જીવ્યો હશે? અને શું જે જે લડાઇઓનાં વર્ણન **ફિર્દુસી**એ કર્યાં છે તે સઘળી તેણે એકલાએજ મારી હશે? આ અગત્યના સવાલો છે, જેમનો ફેંસલો એકજ રીતે થઇ શકે છે. આપણ કેટલાક પાદશાહોના સંબંધમાં જોઇ ગયા તેમ—બલકે **જમશેદ** અને **જોહાક** અને **ફ્રેદુન**ના સંબંધમાં બનેલું ખુલ્લું દિસે છે તેમ—**રૂસ્તમ**ના સંબંધમાં પણ બનેલું ચોકસ લાગે છે, અને તે એ કે આ **પીલતન**ની ૫૦૦ વરસની ઉમર તે તેનાં આખાં વંશની ઉમર છે, અને તેણે જે મહાભારત સેવાઓ આશરે પોણી ડજન પાદશાહોની ખિદમતમાં રહીને બજાવેલી છે તે તેની એકલાની નહિ પણ તેમાં તેના બેટાઓ અને નબીરાઓ અને વારેસોની પણ દાખલ થયલી છે. અસલનાં લોકો અને અસલી તવારીખ નવેશો કને જ્યારે એક આખાં ખાનદાનની નામ બનામ પેહેડીની વિગતો હોતી નથી, અથવા તે પેહેડીવાળો દરેક જણ તેના સ્થાપક જેવો તેમને નામદાર જણાતો નથી, ત્યારે તેઓ પેહેડીના દરેકનું નામબનામ વર્ણન આપવાને બદલે તે સર્વનાં કર્ત્તવ્યનું માન એકલા સ્થાપકનેજ અથવા તેઓ સર્વમાં જે ખરો મહાત્મા હોય તેનેજ આપી દેવાનો ચાલ હતો. અને તેજ રૂઢી પ્રમાણે **ફિર્દુસી** પણ ચાલેલો જણાય છે. જે જે પાદશાહોને તેણે હદથી જ્યાદા લાંબી મુદતનો અમલ આપી દીધો છે તે તે પાદશાહોની આગળ પાછળના ઓછી અગત્યના રાજકર્ત્તાઓને તેણે છોડી દીધેલા જણાય છે. **જમશેદ** અને **ફ્રેદુન**ના સંબંધમાં એમજ બનેલું આપણે આગળ જોયું છે, અને **મિનોચેહેર** તથા **કએ કાઉસ**ના સંબંધમાં એમજ બનેલું અવસ્તા અને બુન્દેહેશ કેતાબો ઉપરથી સાબેત થયલું આપણે ઉપર વર્ણવ્યું છે, તે ઉપરથીજ આ અનુમાન કરવાનું આપણને એક મજબૂત કારણ મળ્યું છે. જેમ જેમ નજદીકના જમાના ઉપર તે આવતો ગયો છે તેમ તેમ ઉપલી ઉમર અને અમલની અતિ લાંબી મુદત ઓછી થતી જણાય છે, અને તેનું કારણ એ માલુમ પડે છે કે પાદશાહોનાં નામો અને કામો યાદદાસ્તમાં તાજાં રહેલાં હોવાથી તે એકજ જણમાં સમાવી દેવાની જરૂર રહેલી દિસતી નથી.

એવાંજ કારણોને લીધે **રૂસ્તમ** પેહેલવાનની જીંદગી ૫૦૦ વરસો સુધી લંબાયલી આપણ જોઇયે છિયે. અગરજો એ નામનો કોઇ પેહે-

૧ જુઓ એ બાબેના સંપૂર્ણ ખુલાસા માટે "તવારીખે હખામનીઆન," બાબ, ૫, ફસલ ૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લવાન ખરેખર થઇ ગયો હોય તો તેના **મિનોચેહેરથી ગુશ્તાસ્પ** સુધીના લાંબા ઐયામમાં જ્યારે અનેક નામદાર પાદશાહોની જીંદગી ખતમ થાય અને **રૂસ્તમ** પોતેજ જીવ્યા કરે—અને તેબી અનેક લડાઇઓ છતાં અને અનેક બળવાન ખૂની શત્રુઓ છતાં જીવ્યા કરે—એ વાત અકલમાં સહેલથી ઉતરી શકે એવી તો નથીજ. તેને માટે જુદોજ તોડ નિકળવો જોઇયે, અને તેબી એટલોજ કે એક જેહાં પેહેલવાન **રૂસ્તમ**માં અનેક પેહેલવાનો સમાયલા છે, અને તે અનેકનાં કામો એકલા એક **રૂસ્તમ**નાં નામથી ઓળખવામાં આવ્યાં છે. **રૂસ્તમ** નામ પ્રથમ જાતિ હતું, પણ પછી એ નામવાળા નામદારનાં મોત બાદ તેના એક પછી એક આવતા ગયલા વારસોને ઇરાનનાં રાજ્યના પેહેલવાન કે તેહેમતનનો અથવા સપેહસાલરનો અધિકાર મળતો ગયલો હોવાથી તેઓ સઘળા પોતાનાં બીજાં જાતિ નામો છતાં ફક્ત "રૂસ્તમ"નાંજ સાધારણ અને સર્વને મ્હોડે ચહડી ગયલાં નામથી ઓળખાતા ગયા હતા. એમ માનવાને આજના ઇતિહાસ ઉપરથી પણ આપણને ટેકો મળે છે. સર જમશેદજી જીજીભાઇ બેરોનેટની આજે ત્રીજી પહેડી ચાલે છે તે છતાં તેવણનુંજ નામ જીવતું અને જાગતું છે, અને હાલના એ નામ ધરાવનાર ગ્રહસ્થનું જુદું નામ હોવા છતાં તેઓ સર જમશેદજી જીજીભાઇનાં નામેજ ઓળખાય છે. એમના પિતા પણ પોતાના ખાસ નામ છતાં એજ નામે ઓળખાઇ ગયા છે, અને એમના વારેસો પણ હવે પછી એજ નામે ઓળખાશે. એ રીતે જ્યાંસુધી બેટાનું ફરજંદ વેળો ચાલુ રાખશે ત્યાંસુધી સર જમશેદજીનું નામ કાયમ રહેશે; પણ તે પરથી શું એમ ઠરશે કે એકનાએક સર જમશેદજી આટલી લાંબી મુદત સુધી જીવતા રહ્યા હતા? તે મર્હુમનાં કામોમાં તેમના બેટાઓનાં કામોબી લપેટાઇ જવાનાં, કેમકે તેવણનાં કામો જેવાં બીજા કોઇથી બન્યાં નથી; તોપણ તે નામો અને તે કામો હવે પછીનો તવારીખ નવેશ છુટાં પાડી શકશે, કેમકે આપણા જમાનામાં દરેક વાત નોંધાઇ રહે છે. **રૂસ્તમ**ના જમાનામાં તેવી નોંધ રાખવાનો રવૈયો ન હતો, અથવા નોધ હોય તો તે લાંબા જમાનાને લીધે ગૂમ થઇ છે યા ભૂલી જવાઇ છે, અને તેથી આપણ એકજ **રૂસ્તમ**ને ૫૦૦ વરસ જીવેલો અને સર્વ લડાઇઓ મારનાર ગણિયે છિયે. તેના બાપ **જાલ**ને માટે તો એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે **ફિર્દુસી**એ તેને પોતાનાં દાસ્તાનોને રસ આપવા માટેજ **રૂસ્તમ** કરતાં પણ વધુ ઉમર સુધી જીવતો રાખ્યો છે; બાકી **કેરશાસ્પ** અને સામની માફક **જાલ**ની અજલ **રૂસ્તમ**ની આગમજ આવવી જોઇયે.

પણ હવે એક ચોકસ સવાલ ઉપર આપણ આવિયે છિયે અને તે એ કે શું **રૂસ્તમ** ખરેખર હયાત પુરૂષ હતો? તેનો ટુંકો જવાબ એટલોજ છે કે તે કલ્પિત છે એમ કોઇ સાબેત કરી શકયું નથી. ફક્ત તેની ઉમરની લંબાઇ અને તેની કારકીર્દીની અતિષ્યોક્તિ તેની હયાતીની વાતની વિરૂધ જતી હતી, પણ તેનો ઉપર મુજબ એકવાર નિર્ણય થયા પછી આ ગુચવાડો દૂર થાય છે. જોકે અવસ્તામાં **જાલ**નું નામ છે, પણ **રૂસ્તમ**નું નામ નથી એવાત ખરી છે, તોપણ તેની હયાતી બાબે શક રાખવો જોઇતો નથી; કેમકે અવસ્તામાંથી એવાંબી કેટલાંક નામો મળી આવતાં નથી કે જેમની હયાતી આપણ શક વિનાની માનિયે છિયે, અને જેઓ પાદશાહ થઇ ગયા હતા એમ પેહલવી કેતાબો ઉપરથી સાબેત થઇ શકે છે. એજ મુજબ **રૂસ્તમ**નું નામ પેહલવીમાંથી મળે છે. બુન્દેહેશમાં જણાવ્યું છે કે **જાલ (દસ્તાન)**ના બે બેટાઓમાંના એકનું નામ **રૂતસ્તામ (રૂસ્તમ)** અને બીજાનું **હુજવારક (જવારેહ)** હતું.[1]

૧ પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૪૧.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૫.

ગુશ્તાસ્પ પછીનો જરતોશ્તી અમલ.

જમાનો—શુમારે ઇ. પૂ. ૨૫૦૦ થી ૨૦૬૮ સુધી (?)

૧—ગુશ્તાસ્પ પછીના ઈતિહાસની ખામી—બહમનથી દારા સુધીના પાદશાહો કેયાની નહિ પણ હુખામની ટોળાના છે—બુન્દેહેશ અને શાહનામાની બેખબરી—ઈરાનમાં પ્રદેશી અમલ અને તેથી મજહબમાં બિગાડો—ઈરાનની તવારીખમાં ૧ાા હજાર વરસનો ગાળો—તે પુરવામાં ટીસીયસની તવારીખની મદદ—બેરોસસની બેબિલોન્યન તવારીખમાંની એક અગત્યની નોધ—ખેલ્દીયામાં ૨૨૪ વરસનો મિડયન અમલ—આ અમલ ચલાવનાર જરતોશ્તના ચેલાઓ હતા તેની સાબેતીઓ.

૨—બેરોસસની ગણત્રી ઉપરથી બે અગત્યનાં સિધ્ધાંતો—ગુશ્તાસ્પ પછી ૨૦૦ વરસો ઉપર કેયાની અમલ ટકતો હતો—તેના પછી પાંચ સદી સુધી કેયાની અમલ ચાલુ હતો—કેયાની અમલની પડતીની શરૂઆત—ઈ. પૂ. ૨૦૬૮ માં એ વંશની સમાપ્તિ—ગુશ્તાસ્પ પછી વંશની સમાપ્તિ—સુધીના અગત્યના બનાવો.—અમે આપેલી વરસોની ગણત્રી બાબે ખોલાસો.—કેયાની પાદશાહોની વંશાવળી—તેમના જમાનાનો એક તુમાર.

ફેસલ ૧—બેબિલનના આઠ મીડયન પાદશાહો.

પાદશાહ **કએ ગુશ્તાસ્પ** પછી ઇરાનમાં શું થયું તે જણાતું નથી. અવસ્તા ઉપરથી કે ત્યારપછીની કોઇબી ખાતરી પૂર્વક શાહદત ઉપરથી આપણને માલુમ પડતું નથી કે કેયાની પાદશાહોનું રાજ્ય તે નામચીન પાદશાહ પછી કેટલી મુદત સુધી ચાલ્યું અને ક્યારે તથા કોણના વખ્તમાં તેની સમાપ્તિ થઇ. રાજ્યોની આખરી આવ્યા વિના રહેતી નથી તેમ **ગુશ્તાસ્પ**ના વંશજોનાં રાજ્યનું શેવટ પણ મોડે વહેલે આવવુંજ જોઇયે. પણ તે કેમ અને ક્યારે આવ્યું તેની કશી ભરૂસેદાર તવારીખ મળતી નથી. પાછળી અવસ્તાવાણી–જેવી કે યસ્તો–માં પેશદાદ અને કેયાની પાદશાહોના કંઇ કંઇ ઇશારા આપણ વાંચિયે છિયે; પણ તેટલા જુજ ઇશારાઓ પણ **ગુશ્તાસ્પ** શાહ સુધીનાજ આપણને મળે છે. **ગુશ્તાસ્પ** પછીના કોઇબી પાદશાહનાં નામ કે ઇશારાઓ યસ્તો આપણને આપતી નથી. અવસ્તા પછી ઉતરતો ભરૂસો બુન્દેહેશ અને શાહનામા ઉપર આપણ મૂકિયે; પણ હાલના સવાલના સંબંધમાં એ બંને કેતાબો આપણો ગુચવાડો ભાંજી શકતી નથી—બલકે તેમાં તેઓ વધારો કરી આપે છે. અલબત, તેઓમાંથી આપણને **ગુશ્તાસ્પ** પછી રાજ્ય કરી ગયા હોય એવા કેટલાક પાદશાહોનાં નામો મળે છે ખરાં, પણ તે કંઇ કેયાની પાદશાહો નથી. તે તો એક જુદાજ ટોળાના, જુદેજ વખ્તે થઇ ગયલા પાદશાહોનાં નામો છે; જેમને ખરી બિનાની કોતાહીને લીધે બુન્દેહેશવાળાએ અને ત્યારબાદ **ફિર્દોસી**એ કેયાની વંશમાં જોડી દઇ સિલસિલો બાંધી આપવાની તજવીજ કીધી છે.

બુન્દેહેશમાં[1] જણાવે છે કે **ગુશ્તાસ્પ**ના બે બેટાઓ **અસ્ફંદિયાર (સ્પેંતોદાત)** અને **પશુતન (પેશ્યોતનૂ)** માંના પહેલાના **બહમન (વોહુમન)**, **આત્રોતર્સેહ**, **મિત્રોતર્સેહ** વગેરે બેટા હતા. આગળ ચાલતાં લખે[2] છે કે **અસ્ફંદિયાર**ના બેટા **બહમને** ઇરાનમાં ૧૧૨ વરસ રાજ્ય કીધું હતું. **બહમન**નો અમલ **ગુશ્તાસ્પ (વીશ્તાસ્પ)** પછી તરતજ શરૂ થતો જણાવ્યો છે; અને શાહનામામાં પણ આપણ એમજ વાંચિયે છિયે કે **અસ્ફંદિયાર** પોતાના બાપની હયાતીમાં માર્યો ગયાથી **ગુશ્તાસ્પે** પોતાની જેરી વેળા તેના બેટા **બહમનને** તખ્ત સોંપ્યું હતું. એ રીતે

---

૧ પ્ર૦ ૩૧, ફ૦ ૨૯.

૨. પ્ર૦ ૩૪, ફ૦ ૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

આ બંને પુસ્તકો **ગુસ્તાસ્પ** પછીના પાદશાહોના બાબમાં કેવળ એકમળતાં જણાય છે. તેઓ મુજબ આ પાદશાહોની ટીપ નીચે આપી છે:—

બુન્દેહેશ મુજબ:—		શાહનામા મુજબ:—	
પાદશાહ	અમલ	પાદશાહ	અમલ
વોહુમન	૧૧૨	બહમન	૮
હુમાઇ	૩૦	હુમાય	૩૨
દારાઇ	૧૨	દારાબ	૩૪
દારાઇ	૧૪	દારા	૨૪
સેકંદર	૧૪	સેકંદર	૪૦

એ રીતે **સેકંદર**થી ઇરાનનાં કેયાની રાજ્યની આખરી આવેલી બુન્દેહેશ અને શાહનામુ જણાવે છે. પણ એ બાબતમાં એ બંને પુસ્તકો ભૂલેલાં જણાય છે. **સેકંદર**થી કેયાની નહિ પણ હખામની રાજ્યની આખર આવી હતી; અને **બહુમનથી દારા** સુધીના ઉપલા ચાર પાદશાહો કેયાની નહિ પણ હખામની વંશના હતા.[1] એ પાદશાહોને કેયાની વંશમાં ઘુસાડી દેવામાં આવેલા છે, અને તે તેઓ ખરેખર કયા વંશના હતા અને ક્યારે હયાતી ભોગવી ગયા હતા તે બાબેની એ ખબરીથી થયલું લાગે છે. **સેકંદર**નો જમાનો ઇ. પૂ. ત્રીજી સદીનો છે, પણ **ગુશ્તાસ્પ**નો જમાનો તો ઇ. પૂ. ૨૩ મી સદીનો છે; માટે આ બંને પાદશાહો વચે જેમ શુમારે ૨૦૦૦ વરસોનો ગાળો પડે છે તેમ કેયાની અને હખામની પાદશાહીની આખરી વચેબી નજદીક એટલોબધો ગાળો પડવો જોઇયે એમ છે. એટલામાટે **ગુશ્તાસ્પ** પછીની તવારીખ જે અવસ્તામાંથી મળતી નથી તે બુન્દેહેશ અને શાહનામુ પણ પુરી પાડી શકતાં નથી.

તોપણ કાંઇ ખરેખરાં ૨૦૦૦ વરસોની સઘળીજ તવારીખ આપણને મળતી નથી એવું કશું નથી. ઇ. પૂ. ૮ મી સદીથી ઇરાનની તવારીખ પાછી આપણા હાથમાં આવી મળે છે. માટે શુમારે ૧॥ હજાર વરસોનો નકી ગાળો જણાય છે. હવે સવાલ એ છે કે એ ગાળો કેમ પુરવો? એટલાં પંદરશો વરસોને દરમયાન ઇરાનની હાલત કેવી હતી? તેની પોતાની પાદશાહી હતી કે તે કોઇ પ્રદેશી રાજ્યની તાબેદારીમાં હતું? ઇરાને ઘણાં ઘણાં મોટાં રાજ્યોને પોતાની તાબેદારીમાં લીધેલાં હતાં, તેમ તે પોતે પણ વખ્તેવખ્ત પ્રદેશી રાજ્યોના તાબા તળે ગયું હતું. આરબો, યુનાનીઓ, એસીર્યનો બેબિલોન્યનો વગેરે પ્રજાઓએ તેના ઉપર હાકમી ચલાવેલી હતી. માટે **ગુશ્તાસ્પ** પછી જે વિગતો આપણને મળતી નથી તે ઉપરથી લાગે છે કે ઇરાન પારકી હકુમત તળે ગયું હશે, તેના પોતાના પાદશાહોનો અમલ બંધ થયો હશે, અને તેથી પ્રદેશી અમલની નોંધ લેવાઇ નહિ હશે. અને આ પ્રદેશી અમલો પણ પેદરપે અનેક જણાય છે. એટલામાટે એ એક પછી એક ચાલેલા પારકા અમલોને લીધે ઇરાનનાં રાજ્યની જોડે ધર્મની દુર્દશા થઇ હોય તેમાં નવાઇ નથી. **જરતોશ્ત**ના ખાલેસ મજદયસ્ની-જરતોસ્તી ધર્મમાં એજ લાંબા જમાનાને દરયાન પારકો ભેળ થવો જોઇયે, અને જે જે બિગાડાઓ **જરતોશ્તે** દૂર કરેલા હોવા છતાં પાછળથી તે ઇરાનીઓના ધર્મમાં બીજે રૂપે પાછા દાખલ થયલા જણાતા હોય તો તે આ લાંબી પરતંત્ર હાલતમાં ફરજના માર્યા થયલા હોવા જોઇયે.

હવે સવાલ ઉભો થશે કે આ લાંબા પ્રદેશી અમલો કયા છે, અને તે કેટલી મુદ્દત સુધી ચાલ્યા હતા? આ સવાલનો ખાતરીપૂર્વક નિર્ણય કરવાનાં આપણી કને પુરતાં અને મોતેબર સાધનો તો નથીજ; અને જે સાધનો જેવાં છે તેમને તો આજના **રૉલિન્સન** જેવા ભરૂસેદાર તવારીખનવેશો હસી કુહાડે છે, માટે ઉપલા સવાલનો વાસ્તવિક ખોલાસો અપાય અને આપણા ઇતિહાસનું ચોકઠું બંધ બેસતું કરી શકાય એમ નથી. તોપણ કેટલીક વાર એક જણને અણગમતો કે ભરૂસા વગરનો દિસતો લખનાર બીજા ધણીને મનગમતો અને ભરૂસેદાર થઇ પડે છે; તેમ **રૉલિન્સન** અને તેની

૧ એ બાબેના લખાણ ખુલાસાને માટે જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," ભાબ ૫, ફસલ ૨.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

જેઓના તવારીખનવેશોએ **હિરોડોટસ**ની તવારીખને વજનદાર ગણવા અને ગણાવવા માટે **ટીશ્યસ**ની તવારીખને ગમે એટલી કલ્પિત અને ભરૂસા વિનાની ગણી છે, તોપણ આપણી હાલની તકરારના સંબંધમાં—**ગુશ્તાસ્પ** પછીની ઇરાનની તવારીખને અંધકારનાં જાડાં પડમાં લપેટાયલી બને એટલી બહાર કહાડવા અને ઉભા થયલા ગુચવાડાને દૂર કરવાની કોશેશમાં—**ટીશ્યસ**ની તવારીખ આપણને નવાઇ જેવી રીતે મદદગાર થઇ પડે છે. **ટીશ્યસ** ઇરાનના પાદશાહ **આર્તાજર્કસિસ** (નીમન)ની દરબારમાં ૧૭ વરસ તેના ખાસ તબીબ દાખલ ગુજારી આવ્યો હતો અને તેથી તેને ઇરાન દેશની તવારીખની જેટલી માહિતી હોય તેટલી **હિરોડોટસ**, જેણે ઇરાન સરજમીન ઉપર મુદ્દલ પગ પણ નહિ મૂકેલો, તેને કે બીજા કોઇ પણ અજાણ્યા યુનાની ગ્રંથકારને હોય નહિ. **ટીશ્યસે** આવી રીતે માહિતગારી મેળવીને તવારીખનો જે મોટો ગ્રંથ રચ્યો હતો તેમાં ખુદ ઇરાનની તવારીખ અવલથી પોતાના જમાના સુધીની આપી હતી. પણ યુનાનીઓ સાથના હખામની પાદશાહી વખ્તના ઇરાનના ઝગડાની બાબત લખતાં **ટીશ્યસે** યુનાનીઓનોજ વાંક કહાડેલો હોવાથી તથા ઇરાનની મોટાઇ અને ફતેહોનું ખરૂં બયાન આપેલું હોવાથી દેશાભિમાન ઉપર મરી ફીટેલા મગરૂર યુનાનીઓને તે ગમ્યું નહિ, તેઓએ **ટીશ્યસ**ની તવારીખને કશું વજન આપ્યું નહિ, અને તેને પડતી નાખી. માઠાં ભાગ્યે તે તવારીખ યુનાની ભાષામાં લખેલી હોવાથી ઇરાનમાંબી તે જળવાઇ રહી નહિ. માત્ર **ડાયોડોરસ સિક્યુલસ**, ડમાસ્કસવાળો **નિકોલાસ** વગેરે ગ્રંથકારોએ **ટીશ્યસ**નાં લખાણના લંબાણ ઉતારા પોતાનાં પુસ્તકોમાં કીધા તેજ આજે જળવાઇ રહ્યા છે. અને તેવા પડતા ખડતા કકડા બુકલા ઉપરથીજ આપણને આપણી અસલી તવારીખમાં જણાતો ગાળો ભાગી તુટી રીતે પુરવાની ફરજ પડે છે. આ ઉપરથી વાંચનાર અમારી મુશ્કેલી જોઇ લેશે. તોપણ એ સઘળું છતાં જે તજવીજ અમે કરિયે છિયે તે છેક તુચ્છકારવા જેવી તો નથીજ એમ પણ તે કબૂલ કરશે.

આપણે આગળ જોઇ ગયા છિયે કે પાદશાહ **કએ ગુશ્તાસ્પ**—જેને પોતાની પછી પોતાના નવા મજહબના વડા અને વારેસ દાખલ હજરત **જરતોશ્ત** જાહેર કરી ગયો છે તે—ના અમલમાં તેણે પોતાના વડા બેટા બાહદુર રોઇનતન **અસ્ફંદિયાર**ને ઉગમણે છેક હિંદુસ્તાનથી આથમણે ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધીના મુલકોમાં ધર્મના ફેલાવા માટે મોકલ્યો હતો, તેણે ચો તરફ જરતોસ્તી મજહબની સ્થાપના કીધી હતી. હવે એ બધું કયા જમાનામાં બન્યું તેની આપણને ખબર નથી, કેમકે ઇરાનની અસલી તવારીખજ કેવળ અંધારામાં હોયતો પછી તેના અગત્યના બનાવોને લગતી તારીખ કયાંથી સિદ્ધ થઇ શકે? પણ એક ઘણીજ અગત્યની નોંધ બેબિલન દેશની તવારીખનાં દફતરોમાંથી મળી આવે છે તે આપણી આ મુશ્કેલીમાં કેટલીક જાણવાજોગ મદદ કરી આપે છે. **બેરોસસ** નામે બેબિલોન્યન તવારીખનવેશ, જે ઇ. પૂ. ૨૮૦ માં હયાત હતો, તેણે પોતાના વતનનો બહુ પુરાણો ઇતિહાસ આપતાં કયા કયા ખાનદાનના, કેટલા કેટલા પાદશાહો, કેટલી કેટલી મુદ્દત મુદ્દત સુધી બેબિલન અને ખેલ્દીયામાં રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા તેમની એક ટીપ આપી છે, જેમાં જેમ સ્વદેશી તેમજ પરદેશી પાદશાહોને પણ દાખલ કીધા છે. આ ટીપ આજ સુધી તેની અસલ હાલતમાં જળવાઇ રહી નથી. ઘણા અસલી લખનારાઓએ **બેરોસસ**નો આધાર પકડયો છે, પણ એક તરફથી એ લખનારની તવારીખ ગૂમ થઇ છે, અને બીજી તરફથી તેને નામે આ લખનારાઓએ એકેકથી ઉલટી વાતોની નોંધ કીધી છે. દાખલા તરીકે **યુસીબ્યસ** નામે લખનારના જણાવ્યા મુજબ મોટી જગરેલ પછી—યાને તે બનાવ વેળા એસીર્યનોનો નામીચો પાદશાહ **જીસુથ્રોસ** નામનો હતો તેના વખ્ત—થી તે મીડયન લોકો (જેમને **યુસીબ્યસ** 'આર્યન' લોકોને નામે ઓળખી ગયો છે તેઓ)નો એસીર્યામાં અમલ શરૂ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

થયો ત્યાંસુધીમાં એ દેશ ખાતે ૮૬ પાદશાહો રાજ્ય ચલાવી ગયા હતા, જેમના અમલની મુદત **બેરોસસ**ની ગણત્રી મુજબ ૩૩૦૯૧ વરસોની હતી. એ ૮૬ પાદશાહો પછી મીડયન લોકો બળવાન હોવાથી તેઓએ લશ્કર ભેગું કરી બેબિલન હાથ કીધું અને તે ટોળાના ૮ પાદશાહોએ ૨૨૪ વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું.

હવે જ્યારે **યુસીબ્યસ** આમ લખી ગયો છે, ત્યારે **સિન્કેલસ** નામે એક બીજા અસલી લખનાર મુજબ મીડયન વંશના ૮૪ પાદશાહોએ એસીર્યામાં અમલ ચલાવ્યો હતો, જે પછી **જરતોશત**નો અમલ ચાલ્યો હતો, અને એ સઘળાઓએ ૧૯૦ વરસ રાજ્ય ભોગવ્યું હતું.[1] આ સઘળી એકેકથી ઉલટી વાતોમાં જે સર્વથી માનવાજોગ જણાઇ છે તે બેબિલનના પાદશાહોની એક ટીપ છે, જે **રૉલિન્સને** નીચે મુજબની આપી છે:—

વંશ	કેટલા પાદશાહ	અમલની મુદત	કયાંથી કયાં સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું. ઈસ્વી પૂર્વે.
મિડયન વંશ	૮	૨૨૪	૨૪૫૮ થી ૨૨૩૪
ખેલ્દીયન ,, (?)	૧૧	(૨૫૮)	૨૨૩૪ થી ૧૯૭૬
ખેલ્દીયન ,,	૪૯	૪૫૮	૧૯૭૬ થી ૧૫૧૮
આરબ ,,	૯	૨૪૫	૧૫૧૯ થી ૧૨૭૩
એસીર્યન ,,	૪૫	૫૨૬	૧૨૭૩ થી ૭૪૭
નીચલું ,, ,,	૮	૧૨૨	૭૪૭ થી ૬૨૫
બેબિલોન્યન,,	૬	૮૭	૬૨૫ થી ૫૩૮

આ રીતે જોતાં અસલી બેબિલોન્યા યાને ખેલ્દીયા ખાતે ઇ. પૂ. ૨૪૫૮ થી ૨૨૩૪ સુધી જુમલે સવા બશો વરસો તુલીક મીડયન વંશના આઠ પાદશાહોનો અમલ ચાલ્યો હતો. ખેલ્દીયાની શેહેનશાહાત ઘણી પુરાણી હતી. એ મુલક પ્રથમ યુફ્રેટિસ નદીની દક્ષિણે આવેલો હતો, પણ પાછળથી જેમ તેની મોટાઇ વધતી ગઇ તેમ તેમ તે વિસ્તારમાં વધતો ગયો હતો. હવે આ ખેલ્દીયા દેશમાં ઇ. પૂ. ૨૪૫૮ની આગમજ કોઇ પાદશાહો રાજ્ય કરતા હશેજ, જેઓ સ્વદેશી હતા કે પ્રદેશી તે આપણ કહી શકતા નથી. તે પાદશાહો પછી ત્યાં મીડયન પાદશાહોનો અમલ ચાલુ થયો હતો, અને તે ૨૨૪ વરસો સુધી તકી રહ્યો હતો. આ મીડયન પાદશાહો કોણ હતા તે જણાતું નથી. પણ વંશનાં નામ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ એસીર્યા, ખેલ્દીયા કે બેબિલોન્યાના મુલકના હાકમો ન હતા, પણ મીડયા દેશના હતા. મીડયા દેશ તે જમાનામાં આજનાં ઇરાન દેશની ઉત્તરે કેસ્પિયન સમુદ્રના દક્ષિણ કાંઠાથી દક્ષિણે લગભગ એસિર્યાની સરહદ સુધી લંબાયલો હતો. એ મુલકના પાદશાહોને ત્યારે ખેલ્દીયામાં ઇસ્વી પૂર્વે હડી હજાર વરસો ઉપર રાજ્ય ચલાવી ગયલા **બેરોસસ** જણાવી ગયો છે.

એ પાદશાહો કોણ હતા? ઇસ્વી પૂર્વે છેક હડી હજાર વરસો ઉપર મીડયા જેવો પ્રાંત હોય એવું તો આપણ જાણતા નથી. કંઇજ નહિતો અવસ્તાવાણીમાં ઇરાન દેશના અનેક ભાગોનાં નામો આવેલાં છે પણ તેઓમાં મીડયાનું યા મીડયા દાખલ ઓળખી શકાય એવું એક પણ નામ જણાતું નથી. બીજી તરફથી વળી તે જમાનામાં મીડયા ખાતે કોઇ જુદાજ પાદશાહો રાજ્ય કરતા હોય એમ પણ જણાતું નથી, કેમકે જો ઇ. પૂ. ૨૫૫૮માં ખેલ્દીયા ખાતે મીડયાના પાદશાહોનું રાજ્ય ચાલ્યું હોય તો તેજ જમાનામાં અને તેની આગમજ ખુદ મીડયા ખાતે પણ તેજ વંશના યા તેને મળતા પાદશાહોએજ ખેલ્દીયા જીતી લઇને તે પ્રદેશી મુલકમાં પોતાનો અમલ બેસાડેલો હોવો જોઇયે; પણ મીડયા જેવા મુલકની હસ્તી અને ત્યાં પાદશાહોનો અમલ ચાલવા બાબે આપણને કશો ટેકો મળી શકતો નથી; માટે **બેરોસસે** જેમને મીડયન વંશના પાદશાહ દાખલ ઉપલી ટીપમાં જણાવ્યા છે તેઓ

1. એજ રીતે જોસેફસ, કલેમન્સ એલેક્ઝાંડરીનસ, અને તેઓની આગમજ વળી આફ્રિકેનસ, એલેક્ઝાંડર પોલિહિસ્ટર, એપૉલોડોરસ, વગેરે તવારીખનવેશો થઇ ગયા છે, જેઓ બેરોસસની તવારીખનો આધાર બતાવવા છતાં એક બીજા ઉપરથી જેમ ગમે તેમ બરખેલાફ લખી ગયા છે. દાખલા તરીકે સી. મ્યુલર મુજબ સિન્કેલસે યુસીબ્યસ ઉપરથી, યુસીબ્યસે આફ્રિકેનસ ઉપરથી, આફ્રિકેનસે પોલિહિસ્ટર ઉપરથી, અને પોલિહિસ્ટરે એપૉલોડોરસ ઉપરથી, ઈત્યાદિ. આમ હોવાથી તેઓ જુદું જુદું અને એકેકથી ઉલટું લખે તેમાં નવાઈ નથી.—ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians, ફ૦ ૨, સ૦ ૧૮૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબે આપણુ શકમાંજ રહી જઇયે છિયે. **રૉલિન્સન** ઉપલી ટીપ આપતાં એમ કહે છે[1] કે આ મીડયન પાદશાહો ઘણું કરીને ઉગમણુ તરફથી આવી ચહડેલી **સ્કીથ્યન** પ્રજાના હશે.

પણુ આ ગુચવાડાનો ભેદ બીજી રીતે સમજ પડે છે, અને તે આપણે ઉપર **જરતોશ્તનો** જમાનો સિદ્ધ કરતાં જોઇ ગયા છિયે.[2] **બેરોસસ** ઇ. પૂ. ૨૮૦માં હયાત હતો. તે વખ્તે મીડયાનો મુલ્ક જાણીતો હતો—બલકે મીડયાની શેહેનશાહાતની વાત તે વખ્તની દુનિયામાં મશહુર હતી. હવે ઇસ્વી પૂર્વે હડી હજાર વરસ ઉપર આ પાછળા મિડયાના પ્રાંતનું શું નામ હશે તેથી બે ખબર હોવાને લીધે, અથવા તે વખ્તેબી કદાચ તેનુંતેજ નામ હશે એમ માની લઇને, તે ભાગ તરફથી આવેલી કોઇ પ્રજાના લોકોને **બેરોસસે** પોતાની સગવડને માટે મીડયન નામ આપેલું લાગે છે—તો જોકે ઉપર કહ્યું તેમ ઇસ્વી પૂર્વે હડી હજાર વરસ ઉપર તો મીડ જેવી કોઇ પ્રજા હતી પણુ નહિ. **રૉલિન્સનનો** પણુ એવોજ વિચાર જણાય છે. તેબી એમજ અનુમાન કરે છે કે મીડયા તરફથી ગયલા સ્કીથ્યન અથવા તુરાની લોકોને **બેરોસસે** એકદમ મીડયનનું નામ આપી દીધું છે; તો જોકે તે જમાનામાં મીડ યાને આર્ય તાયફો ઇરાનમાં ફરી વળ્યો ન હતો. **રૉલિન્સન** તો બસ એમજ કહેવા માંગે છે કે મીડયાથી ખેલ્દીયા ગયલો ઉપલો તાયફો તુરાની પ્રજાનોજ હતો, કેમકે આર્ય અને સેમિટિક પ્રજાઓનો સુધારો વિસ્તાર પામે તે આગમજ સઘળે તુરાનીઓ ફરી વળ્યા હતા.[3] વળી તે કહે છે કે એકબારગી આર્ય લોકો તે જમાનામાં હોયબી તોપણુ ખેલ્દીયા ખાતે રાજ્ય ચલાવી ગયલા ઉપલા ૮ પાદશાહો મીડયાના આર્યનો હોય એમ તો બનેજ નહિ; કેમકે તે જમાનામાં અગરજો મીડયન પ્રજા હોય તો ઇસ્વી પૂર્વે ૮મી કે ૯મી સદીમાં તેણે દેખાવ દીધો ત્યાં સુધીની ૧૫૦૦ વરસોની મુદત તુલીક તે ગૂમ થઇ ગયલી હોવી જોઇયે, જે બિના ધ્યાનમાં ઉતરે એવી નથી.[1]

ફસલ ૨—બેબિલનમાં દસ્તુરાનદસ્તુરોની પાદશાહી.

જે વાત **રૉલિન્સનનાં** ધ્યાનમાં ઉતરતી **નથી તે અમને** પણુ અશકયજ લાગે છે; કેમકે બનવાજોગ અને તેટલામાટે ધ્યાનમાં ઉતરવાજોગ વાત બીજીજ છે, અને તે આ છે. આપણે આગળ જોઇ ગયા કે **અસ્ફંદિયારે** છેક ભૂમધ્ય સુધીના મુલુકોમાં જરતોશ્તી ધર્મ ફેલાવ્યો હતો. હવે તે વખ્તથી ઇરાનમાં ધર્મગુરૂઓની સત્તા વધતી ગઇ, કેમકે પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ** પોતે મોટો પાદશાહ હોવા સાથે **જરતોશ્તનો** ચેલો અને તેના પછી ધર્મના મોટા ગુરૂ દાખલ તેનો વારેસ હતો. એટલા માટે **જરતોશ્તનાં** મરણુ પછી **ગુશ્તાસ્પ** જેમ રાજદ્વારી તેમજ ધર્મ સંબંધી રેહેનુમાઇ પણુ કરવા લાગ્યો, અને તેના હુકમથી જીતાયલા મુલુકો ખાતે જેમ હાકમો રાજ્યનો કારોબાર તેમજ ધર્મનો કારોબાર પણુ ચલાવતા થયા. હવે **જરતોશ્ત** પછીના એવા મોટા ધર્મ ગુરૂઓનું કામ લગભગ **જરતોશ્તના** પોતાના જેવુંજ હોવાથી તેવા રાજધર્મ-ગુરૂઓ—દસ્તુરાન દસ્તુરો—"જરથુસ્ત્રો-તેમો" ને નામે ઓળખાવા લાગ્યા, અને તેમની સ્થાપના ઇરાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થતી ચાલી. પાદશાહી પાયતખ્ત આ વેળા બલ્ખ ખાતે હતું, પણુ ધર્મગુરૂઓ દક્ષિણુ અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ વધતા ગયા, અને તેજ મુજબ ખેલ્દીયા ખાતે પણુ તેમની નેમણુક થયલી હોવી જોઇયે, જે બિનાને **ફિર્દુસીથી** ટેકો મળે છે. હવે ખેલ્દીયા ખાતે તેઓ પાછળથી મીડયાને નામે જાણીતા થયલા ઇરાનના પ્રાંત ખાતેથી ગયા હશે, જેનું પાયતખ્ત રએ ધર્મગુરૂઓનું મૂખ્ય મથક હતું, અને તેથીજ **બેરોસસ** તવારીખનવેશે તેમને મીડયાથી આવેલા સમજીને મીડયન ગણ્યા

---

૧ Herodotus, દફ૦ ૧, સ૦ ૪૨૨.
૨ જુઓ અગાડી, બાબ ૫, ફસલ ૩.
૩ Herodotus, દફ૦ ૨, સ૦ ૨૯૦-૯૧

૧ Herodotus, દફ૦ ૨, સ૦ ૬૬૮, નોટ ૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

હશે, અને તેથીજ તેની ઉપર ટાંકેલી ટીપમાં ૨૨૪ વરસ રાજ્ય ચલાવી ગયલા જરથુસ્ત્રો તેમોને તેણે મીડયન વંશના દાખલ ઓળખાવેલા લાગે છે.

કોઇ પુછશે કે ખેલ્દીયા ખાતેના ઉપલા મીડયન વંશને જરથુસ્ત્રો-તેમો દાખલ ઠોકી બેસાડવા માટે બીજી કંઇ સાબેતી છે? ખરેખર શાહનામાને આધારે **અસ્ફંદિયારે** આથમણુ તરફ ચલાવેલી ધર્મ સંબંધી ફતેહોમાં ખેલ્દીયાને ઘુસાડી દેવું, અને **તે** દેશની તવારીખમાં મિડયન હાકમોનો મોગમ ઇશારો આવ્યો છે તે ઉપરથી તેમને જરથુસ્ત્રો-તેમો ઠોકી બેસાડવા, એ માત્ર કલ્પના સિવાય વિશેષ નથી. પણ આમ કલ્પિત અનુમાનોથી આપણો ગુચવાડો ભાગવાનો નથી એ ચોકસ છે, માટે વાંચનારની પકી ખાતરી કરી આપવા માટે વધુ અને ભરૂસેદાર દલીલો આપવી જોઇયે. એ દલીલો આગળ **જરતોશ્ત**ના જમાનાવાળાં પ્રકરણમાં ડૉ. **હાઉગ**ને આધારે આપણુ આપી ચૂકયા છિયે. **સિન્કેલસ** નામે અસલી લખનાર પોતાની એક તારીખમા જણાવી ગયો છે કે બેબિલન ખાતે જે મીડયન પાદશાહો રાજ્ય ભોગવી ગયા હતા તેમનાં વંશની સ્થાપના કરનાર મૂળ પુરૂષે એ મુલક ફતેહ કીધો હતો અને તેનું નામ **જરતોશ્ત** હતું. હવે બેબિલન જો **જરતોશ્તે**જ ફતેહ કીધું હોય તો તે કંઇ પેગામ્બર પોતે હોય નહિ, પણ **તે** તેના જેવું નામ ધરાવનારા લડાયક ધર્મગુરૂઓમાંનો એક હોવો જોઇયે, કેમકે **હાઉગ કહે** છે તેમ અગરજો **સિન્કેલસે** જણાવેલો **જરતોશ્ત** તે પેગામ્બર પોતેજ હોત તો એ બનાવ તેની જીંદગીમાં કાંઇ જેવી તેવી અગત્યનો ગણાત નહિ, અને તેથી તેની નોધ ગાથાવાણીમાં કે અવસ્તામાં કેયેબી આવ્યા વિના રહેત નહિ.[1]

આ ઉપરથી એટલું તો ત્યારે સિદ્ધ થાય છે કે બેબિલન ખાતે સવા બશો વરસ સુધી રાજ્ય કરી ગયલા આઠ પ્રદેશી પાદશાહોનાં વંશનો પાયો નાખનારનું નામ **જરતોશ્ત** હતું, અને એટલામાટે બેબિલન ખાતે ઇ. પૂ. ૨૪૫૮ થી જરતોસ્તી સિક્કાની પાદશાહી ચાલી હતી. હવે આ પાદશાહી **ગુશ્તાસ્પ**ના વખ્તમાં તો નહિજ પણ ત્યાર પછીજ કેટલેક વરસે ચાલી હતી.

આ ઉપરથી બે વાત સિદ્ધ થાય છે. ૧ લી એ કે **બેરોસસે** જણાવેલા મીડયનોએ બેબિલન ફતેહ કરવા આગમજ હજરત **જરતોશ્ત** થઇ ગયો હતો; અને ૨ જી એ કે **જરતોશ્ત** પછી શુમારે બશેં વરસે ઉપલી ફતેહ થઇ હતી, જે વેળા જરતોસ્તી મજહબનો કાબુ સર્વોપરી હતો. જોકે **ગુશ્તાસ્પ** પછીની તવારીખથી આપણુ બેનસીબ છિયે, તોપણુ **બેરોસસ**ની માત્ર ઉપલી ખાલી નોધ ઉપરથી આપણુ આટલી વાત નકી કરવાને શક્તિવાન થયા છિયે કે **ગુશ્તાસ્પ** પછી નજદીક ૫૦૦ થી ૬૦૦ વરસો સુધી ઇરાનમાં કેયાની વંશની પાદશાહી કાયમ રહી હતી. આ છેલ્લો સિદ્ધાંત સાબેત કરવા માટે થોડાક ખોલાસાની જરૂર છે. **બેરોસસ** જણાવે છે તેમ ઉપલા મીડયન હાકમોએ ૨૨૪ વરસ રાજ્ય કીધું હતું. હવે એટલી મુદત સુધી જો ઇરાનમાં બલ્ખ ખાતે કેયાની પાદશાહોનું રાજ્ય ધિકતું રહેલું હોય તોજ બેબિલન જેવા પ્રદેશ ખાતે કેયાની પાદશાહોના પ્રતિનિધિ દાખલ જરતોસ્તી પાદશાહો તખ્ત સાચવી રાખી શકે. બીજા હાથ ઉપર એમ જણાય છે કે ૨૨૪ વરસો સુધી તો આ જરતોસ્તી પાદશાહોને કશી અળવળ આવી નહિ, પણ ત્યારબાદ એસીર્યાના લોકોએ પ્રદેશીઓની ઝુસરીમાંથી છુટવા માટે સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો, અને તેમાં બેબિલન તેમજ પોતાના મુલક ખાતે રાજ્ય કરતા જરતોસ્તી હાકમોનાં વંશની સમાપ્તિ આણી. આ સમાપ્તિ વેળા બલ્ખ ખાતે કેયાની પાદશાહનું બળ સર્વોપરી હોવું નહિ જોઇયે, તેનાં રાજ્યમાં તેની સત્તા સામે વખ્તેવખ્ત

૧ સી. મ્યુલરનું એવું મત છે કે બેબિલન ખાતેના યુસીબ્યસે જણાવેલા આઠ મીડયન પાદશાહો હજરત જરતોશ્ત અને તેના સાત વારેસો સાથ મળતા આવે છે.—ગૈગર-દારાબ: Eastern Iranians, દફ્૦ ૨, સ૦ ૧૮૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નાશકારક બલવા થવા જોઇયે, તેથી પાદશાહનું જોર ઘણું નબળું પડી ગયલું હોવું જોઇયે, અને તેથીજ તે બેબિલન ખાતેના પોતાના હાકમને ત્યાંની પ્રજાના બલવા સામે મદદ આપી શકયો નહિ હશે, અથવા મદદ આપી હોય તો તે એટલી નબળી હશે કે બલવાખોરો આગળ કશું નહિ ચાલવાથી ઇરાની જરતોસ્તી લશ્કરોનો નાશ થયો હશે. એક તરફથી આ ફતેહ મળી કે બીજી તરફથી બેબિલોન્યન ફોજના વડાએ ચોતરફ પોતાનો દસ્ત લંબાવા માંડેલો હોવો જોઇયે, અને જુજ વખ્તમાંજ માંહોમાંહેની લડાઇની આગથી બળીને ખખડી રહેલી બલ્ખની કેયાની જરતોસ્તી શેહેનશાહાતની આખરી આણીને તેને પોતાનાં નવાં ઉગતાં રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવી દીધેલો હોવો જોઇયે.

અને ખરેખર **ટીશ્યસ**ની પુરાણી તવારીખ મુજબ આમજ બન્યું હતું. તે જણાવી જાય છે કે ઇ. પૂ. ૨૦૬૮ માં એસીર્યાના રાજા **નેનસે** બેકત્રાનું રાજ્ય જીતી લીધું હતું, જે વેળા ત્યાં **ઓક્ષાર્થ્રીસ** નામે પાદશાહ રાજ્ય ચલાવતો હતો. બેકત્રા તે બલ્ખ છે, અને ત્યાં **હુક્ષથ્ર** નામનો કેયાની વંશનો છેલ્લો પાદશાહ હતો. આ ઉપરથી ત્યારે એમ સાબેત થાય છે કે ઇ. પૂ. ૨૪૫૮ માં જરથુસ્ત્રોતેમોએ બેબિલન જીત્યા પછી શુમારે ૪૦૦ વરસ રહીને બલ્ખનાં કેયાની વંશની આખરી આવી હતી, પણ બેબિલન ખાતેથી જરતોસ્તી હાકમોનો પગદંડો નિકળ્યા પછી ૧૬૬ વરસે કેયાની વંશનો છેડો આવ્યો હતો. તે આ રીતે:-

ઇ. પૂ. ૨૪૫૮ માં બેબિલન જરથુસ્ત્રોતેમોએ જીતી રાજ્ય સ્થાપ્યું.
" ૨૦૬૮ માં કેયાની **હુક્ષથ્ર**નાં રાજ્યની સમાપ્તિ થઇ.
૩૯૦
" ૨૨૩૪ માં જરથુસ્ત્રોતેમોનાં વંશની આખરી બેબિલનમાં આવી.
૨૦૬૮
૧૬૬ તે પછી કયાની વંશનું રાજ્ય ઇરાનમાં ચાલુ રહ્યું.

હવે આ ગણત્રી ઉપરથી આપણુ એક નવાંજ શેવટ ઉપર આવિયે છિયે અને તે ઘણી અગત્યની બાબત સિદ્ધ કરે છે. ઉપલા આંકડાઓ ઉપરથી પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ** અને અગસ કરીને હજરત **જરતોશ્ત**નો સન ઘણે દરજ્જે ખાતરી પૂર્વક સાબેત થતો જણાય છે. **બેરોસસે** આપેલાં વરસોને જો ખરાંજ લઇયે તો **જરતોશ્ત** પેગામ્બરનો જમાનો કમમાં કમ ઇ. પૂ. ૨૬૦૦થી ૨૭૦૦ નો ઠરે છે. તે એવી રીતે કે **જરતોશ્ત** પછી અને વળી **ગુશ્તાસ્પ**ના પણ અમલ પછી બેબિલન જીતાયું હોય તો રઘ યાને રએ ખાતે નવા જરતોસ્તો યાને દસ્તુરાન દસ્તુરોને પગભર થતાં અને પોતાના ધર્મની મોટાઇ અને કીર્ત્તિ વધારતાં તથા તેની જાહોજલાલીને મજબૂત કરીને શત્રુઓના મુલુકો તરફ ચહડાઇઓ લઇજવા જેટલા બળવાન થતાં ૧૦૦ થી ૧૫૦ વરસો જોઇયે. ડૉ૦ **હાઉગ** પણ એમજ કહે છે કે બેબિલનની ફતેહની ૧૦૦ થી ૨૦૦ વરસ આગમજ **જરતોશ્ત** થઇ જવો જોઇયે.

હવે ત્યારે **ગુશ્તાસ્પ** પછી ૫૦૦ થી ૬૦૦ વરસના લાંબા ગાળામાં જે મહાભારત મૂખ્ય બનાવોની નોધ ઉપજાવી કહાડવાને આપણુ શક્તિવાન થયા છિયે તે ટુંકમાં નીચે ઉતારી લઇને આ બાબ સમાપ્ત કરીશું:—

ઇ. પૂ.	
૨૬૦૦ થી ૨૭૦૦	હજરત **જરતોશ્ત** અને ક્રમે **ગુશ્તાસ્પ**નો જમાનો.
૨૪૫૮	જરથુસ્ત્રોતેમોએ રઘથી બેબિલન ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇ તે તાબે કરી ત્યાં એક જરતોસ્તી વંશની સ્થાપના કીધી.
૨૨૩૪	બેબિલન ખાતેના ૮મા જરતોસ્તી પાદશાહને સ્વદેશીઓએ બલવો કરી ઉઠાડી મૂકી પોતાની પાદશાહી ચાલુ કીધી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઇ. પૂ. ૨૦૬૮ બેબિલનના પાદશાહ **નૈનસે** આસપાસ લડાઇ લઇ જઇ ઇરાનને તાબે કીધું અને કેયાની વંશના છેલા પાદશાહ **હુક્ષશ્રને** મારી એ વંશની સમાપ્તિ આણી.[1]

આ બાબતની શેવટે અમે કેયાની પાદશાહોની એક વંશાવળી બુન્દેહેશને આધારે આપી છે, પણ તેમાંથી **ગુશ્તાસ્પ** પછીના પાદશાહોને બાદ કીધા છે, જેઓ (**બહમનથી દારા** સુધીના) સઘળા કેયાની નહિ પણ હખામની તબક્કાના સિદ્ધ થઇ ચૂકયા છે. વળી અમે આ કેયાની પાદશાહોનો જમાનો મુકરર કરવાની પણ અદના કાચી તજવીજ કીધી છે. એનો આધાર અમે હજરત **જરતોસ્તને** આજ સાડા ચાર હજાર વરસોને શુમારે થઇ ગયલો ગણીને લીધો છે. વળી શાહનામા અને બુન્દેહેશમાં કેટલાક પાદશાહોનાં રાજ્યની મુદત ૧૫૦, ૧૨૦ અને ૧૦૦ ની ગણાવી છે તેમ નહિ લેતાં તેમને એકેક જમાનો યાને ૩૦ વરસ રાજ્ય કરી ગયલા સમજીને તેમનાં તેટલાંજ વરસ ગણત્રીમાં લેવાનું દરસ્ત ધાર્યું છે. અલબત આ કાચી અને અધુરી અને તેટલામાટે ખામી ભરેલી ગણત્રી છે તોપણ તે પહેલીજ કોશેશ છે. એ કરતાં વધારે ભરૂસેદાર ગણત્રી થવી જોઇયે એમ અમે પ્રથમથીજ કબૂલ કરતા આવ્યા છિયે.

1 અમારા કાબેલ મિત્ર મી૦ અરદેશર કામદીને થોડાંક વરશો ઉપર ઇરાનના કદીમ પાદશાહો સંબંધી પ્રગટ કરેલાં એક પત્રકમાં પાર્સીઓમાં ચાલતી તેમના પાદશાહો સંબંધી ઘણીએક ભુલો ખુલ્લી કરી દેખાડી હતી. તેમાંજ તેવણે દસ્તુરાન દસ્તુરોનાં બેબિલન ખાતેનાં ૨૨૪ વરસોનાં રાજ્યનો પણ ઇશારો બેરોસસને આધારે કીધો છે, તેમજ છેલા કેયાની પાદશાહ હુક્ષશ્રનાં રાજ્યની આખરી એસીર્યન રાજા નૈનસે આણવાની તારીખ ઈ. પૂ. ૨૦૬૮ની જણાવી છે. અમેબી એજ તારીખ કબુલ રાખી છે. રૉલિન્સને એ કરતાં જુદી તારીખ આપી છે. મી૦ કામદીનનાં પત્રકની વિગતો માટે જુઓ એમનું ૧૮૮૧માં બનાવેલું નીચલાં નામનું લખાણઃ—"એક વખત આખી દુનીયામાં સરદારી ભોગવી ઘયલા ઇરાની પાદશાહોનો ટુંક હેવાલ". એજ મોટું લાંબું પત્રક પાછળથી એક ચોપાનિયાંના આકારમાં પણ પ્રગટ થયું હતું.

કેયાની પદશાહોની વંશાવળી.

(બુન્દેહેશને આધારે.)

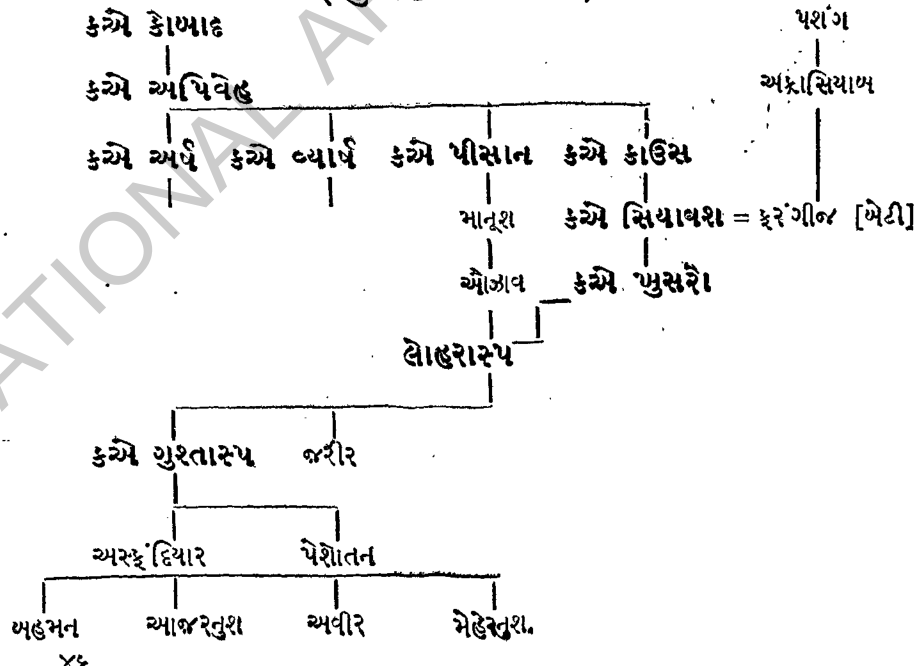

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કેયાની પાદશાહોના જમાના બાબે એક કાચી ગણત્રી.

નામ	અમલનાં વરસ	જમાનો ઇસ્વી પૂર્વે
પેશદાદ વંશની સમાપ્તિ પછી	શુમારે	શુમારે
ઇરાનમાં પાદશાહ વિનાની હાલત	૫૦	૨૯૯૪–૨૯૪૪
કએ કોબાદ	૧૬	૨૯૪૪–૨૯૨૮
કએ અપિવેહ	૧૫	૨૯૨૮–૨૯૧૩
કએ કાઉસ	૬૦	૨૯૧૩–૨૮૫૩
કએ સિયાવશ[1]	૧૫	૨૮૫૩–૨૮૩૮
કએ અરીશ, કએ પશીન, કએ અર્મીન	૬૦	૨૮૩૮–૨૭૭૮
કએ ખુસરો	૬૦	૨૭૭૮–૨૭૧૮
કએ લોહરાસ્પ	૩૦	૨૭૧૮–૨૬૮૮
કએ ગુશ્તાસ્પ	૫૦	૨૬૮૮–૨૬૩૮
ગુશ્તાસ્પ પછીનો કેયાની અમલ, જેની વિગત મળતી નથી	૧૮૦	૨૬૩૮–૨૪૫૮
ગુશ્તાસ્પ પછી ૧૮૦ વરસે રએથી દસ્તુરાન દસ્તુરોએ બેબિલન ફતેહ કરી ત્યાં જરતોસ્તી પાદશાહાત સ્થાપી રાજ્ય ચલાવ્યું	૨૨૪	૨૪૫૮–૨૨૩૪
દસ્તુરાન દસ્તુરોની પાદશાહી ૨૨૪ વરસો સુધી ચાલી જે દરમયાન બલખમાં કેયાની અમલ ધિકતો હતો. બેબિલનનાં જરતોસ્તી રાજ્યની ઇ. પૂ. ૨૨૩૪ માં આખરી આવ્યા પછી કેયાની અમલ બીજાં ૧૬૬ વરસો સુધી ચાલ્યો, જે બાદ છેલ્લો કેયાની પાદશાહ હક્ષથ એસીર્યાના રાજા નૈનસના હાથ ઉપર શિકસ્ત પામ્યો અને કેયાની વંશની સમાપ્તિ થઇ	૧૬૬	૨૨૩૪–૨૦૬૮
કેયાની અમલની એકંદર મુદત	૮૭૬	૨૯૪૪–૨૦૬૮

[1] અગરજો સિયાવશને તેના કાકાઓ પછી તખ્તે આવેલો ગણિયે તો જમાનો આ મુજબ ફેરવાશેઃ—

ત્રણે કાકાઓ	૬૦ વરસ	૨૮૫૩–૨૭૯૩
સિયાવશ	૧૫ ,,	૨૭૯૩–૨૭૭૮

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ભાગ ૫.

તવારીખે અસુરીઆનઃ

યાને

ઇરાનના અસુરી વંશના પ્રદેશી પાદશાહોની તવારીખ.

બાબ ૩૬.

ઈરાનમાં પ્રદેશી અમલ.

જમાનો—ઇ. પૂ. શુમારે ૨૦૬૮ થી ૭૧૦ સુધી.

૧—જરતોશ્તી પાદશાહો પછી બેબિલનની હાલત—સેમેટિક તાયફાનો અમલ—એસીર્યાનો પાદશાહ નૈનસ—તેની ફતેહો—બહ્ખની ફતેહની નોંધ—તે ફતેહ કરવામાં સેમિરામિસની મદદ—છેલો ફેયાની પાદશાહ કોણ હતો?—તે પાદશાહને જરતોશ્તનું નામ મળવાનો સબબ—નૈનસ અને તેની રાણી—નિન્યાસ—એસીર્યન રાજ્યની આખરી—ખેલ્દીયા, બેબિલન અને એસીર્યાના પાદશાહોની એક નવી ટીપ.

૨—એસીર્યામાં ઈરાની પાદશાહોનો અમલ હોવા બાબે અટકળ—આર્ય લોકો સાથ તુરાનીઓ ભેળાઈ જઈને ઈરાનમાં ફરી વળ્યા હતા એવી રૉલિન્સનની કલ્પના—એસીર્યાનાં પુરાણાં શેહેરોનાં નામોમાં આર્ય તત્વ—ઍબલનો ચેડોર-લાઓમર પાદશાહ તે કોણ?—તેને ઈરાની ગણવાના સબબો—ઍબલનું ઇલામ તે ઈરાન છે—થોડાક અસલી ઇલામી પાદશાહો બાબે નોંધ—બે ઈરાની પાદશાહોના બેબિલનમાં રાજસુધારા—એસીર્યા અને બેબિલોન્યાની પરસ્પર ફતેહો.

ફસલ ૧—ઇરાનની એસીર્યન ફતેહ.

આપણે આગળ જોઇ ગયા કે એસીર્યનોએ ઇ. પૂ. ૨૨૩૪માં આપણા જરતોસ્તી પાદશાહોની સત્તા સામે બલવો ઉઠાવી પોતે સ્વતંત્ર થયા હતા. **બેરોસસ** નામના તવારીખનવેશ ઉપરથી આ નોંધ આપણને મળી છે. હવે એ ધણીનાં લખાણ ઉપરથી ચોકસ ઠરતું નથી કે જેઓ બલવો ઉઠાવીને બેબિલનના ધણી થયા તે ખેલ્દીયનો પોતેજ હતા કે કોઇ બીજાજ પ્રદેશીઓ હતા. કેટલાકોના જણાવ્યા મુજબ આ ફતેહ કોઇ બીજાજ પ્રદેશીઓએ મેળવી હતી, અને તેમના વંશના ૯ પાદશાહોએ અમલ ચલાવ્યા બાદ ખરો ખેલ્દીયન અમલ શરૂ થયો હતો. **રૉલિન્સન,** જે એવી બાબતમાં વધારે ભરૂસેદાર તવારીખનવેશ ગણાય છે, તે એમ ધારે છે કે ઇ. પૂ. ૨૨૩૪માં દક્ષિણ બેબિલન અથવા ખેલ્દીયામાં કુશૈટ નામે એક પ્રજા વસતી હતી તેણે આ બલવો ઉઠાવ્યો હતો, અને તેણેજ જરતોસ્તી-મીડ[1] લોકોની ઝુસરીમાંથી છુટા થઇ પોતાની નવી પાદશાહત સ્થાપી હતી, તથા માજીયન (મીડ) લોકોની તત્વોની ભક્તિને બદલે આકાશી દેવતાઓની

૧ રૉલિન્સન ઉપલા જરતોશ્તી પાદશાહોને આ નામે ઓળખાવીને એમ કહેવા માંગે છે કે તેઓ કેવળ તુરાની ટોળાના હતા, અથવા તો સ્કીથ્યન અને આર્યન ટોળાઓના ભેળવાળા હતા. પણ જરતોશ્ત અને તેનો ધર્મ, તેમજ પાદશાહ ગુશ્તાસ્પ અને તેની તમામ પ્રજા આર્ય તાયફાનાં હતાં, માટે બેબિલન ખાતે રાજ્ય કરી ગયલા જરતોશ્તી પાદશાહો પણ ઈરાનીજ હતા. તેઓ નહિ મીડ, નહિ તુરાની, કે નહિ તુરાની-ઈરાની હતા.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

મજુસ, જે મીડ લોકોનો પાદશાહ હતો, તેને નિનિવેહ અને એસીર્યાનો છત્રપ નેમ્યો હતો, પણ પાછળથી તેઓ વચ્ચે બિગાડ થવાથી **જરતોશ્ત** સામે ટકી નહિ શકાયાથી **સેમિરામિસ**ને આર્મીન્યા ખાતે નાસી જવાની ફરજ પડી, જ્યાં **નિન્યાસ** નામે એક ધણીએ તેણીને લૂટી લઇને બેજાન કીધી હતી. આ હેવાલો[1] એકજ બાબતમાં એકેકથી સહેજ ઉલટા છે, અને તે એમ કે કોઇમાં જ્યારે **જરતોશ્તને** **નૈનસ**નો સારે કોઇમાં તેની રાણી **સેમિરામિસ**નો હરીફ જણાવ્યો છે. કદાચ એમ તો નહિ હોય કે **નૈનસે** બલ્ખ તાબે કીધા પછી **જરતોશ્ત** પેગામ્બરના જાયેનશીનોમાંના એ કે **સેમિરામિસ**ના અમલમાં સ્વતંત્ર થવાની કોશેશ કીધી હોય અને તે બાબે **કિફેલ્યન** તથા **મુસા** ઉપર મુજબ લખી જતા હોય? ડૉ० **સ્પીગલ** મુજબ બલ્ખની ફતેહનો બનાવ બહુ પુરાણા કાળમાં બનેલો હોવાથી પાછળા જમાનામાં તે જોકે યાદ રહી ગયો છે તોપણ લડનારા પાદશાહોનાં નામો ફેરફાર થઇ ગયાં છે.[2] આ વિદ્વાન **ટિશ્યસે** આપેલાં **જરતોશ્ત** નામ ઉપર ઘણો આધાર બાંધતો નથી; પણ પેગામ્બરની હયાતી બાદ તેના જાયેનશીનો એજ નામે ઓળખાયા હતા એમ અવસ્તાવાણી ઉપરથી જણાય છે, એટલુંજ નહિ પણ છેક ઇસ્વી પૂર્વે છઠી સદીમાં યુનાની ફિલસુફ **પિથાગોરાસ**ની ઉસ્તાદગીરી કરનાર બેબિલન ખાતેના પાર્સી ધર્મગુરનું નામ પણ **જરતોશ્ત** હતું (જે ઉપરથી કેટલાકો તેનેજ પેગામ્બર ઠોકી બેસાડી ગયા છે), માટે એવું દિસે છે કે પેગામ્બરના જાયેનશીનો લાંબી મુદ્દત સુધી **જરતોશ્તને** નામે ઓળખાયા છે, અને **ટિશ્યસે** જે **જરતોશ્તનું** નામ આપ્યું છે તે પેગામ્બર નહિ પણ તેની પછી એ નામ ધરાવનાર એક વડો ધર્મગુરૂ—જરથુશ્ત્રો-તેમો—હોવો જોઇયે.

બલ્ખની ફતેહની ઉપલી ટુક વિગત સિવાય વધારે કશું મળી શકતું નથી. તેના ફતેહ કરનાર બાબે થોડીક વિશેષ હકીકત મળે છે. તેણે બલ્ખ જીતી ઇરાનને એસીર્યાના તાબામાં લીધું હતું, માટે કદીમ ઇરાનના આ પ્રદેશી હાકમોની મળી આવતી ટુક હકીકતનો સાર આ બાબમાં ટપકાવી લઇશું. **સેમિરામિસ**ની લડાઇના હુનરની કુશળતા તેમજ તેણીની અત્યંત ખુબસુર્તીથી લોભાઇને **નૈનસે** તેણીને પોતાની રાણી બનાવી, અને તેના ભર્તારને પોતાની બેટી **સોસાના** શાદીમાં આપવા માંગી; પણ **મિનોનિસ**નો ચહા બેવફા **સેમિરામિસ** ઉપર અત્યંત હોવાથી તેણે **સોસાનાને** બાયડી કરવાની ના પાડી આપઘાત કીધો. **નૈનસે** પર) વરસ રાજ્ય કીધું, અને જોકે તેનો **સેમિરામિસ**ને પેટનો **નિન્યાસ** નામે બેટો હતો તે છતાં તેણે પોતાના વારેસ દાખલ આ ખુબસુર્ત રાણીનેજ નેમી, જેણી **નૈનસ**ની હયાતીમાંજ રાજ્યકારભાર ચલાવતી હતી. **નૈનસ** તેણી ઉપરજ સઘળું મૂકીને એશઆરામમાં પડયો હતો, અને કહે છે કે આ રાણીએજ તેનો જીવ પણ લીધો હતો.

સેમિરામિસની જન્મ કહાણી કલ્પિત છે. તેણી કોઇ દેવીની દીકરી હતી, જેણીનું જંગલમાં એક વરસ સુધી કબૂતરોએ પોષણ કીધા પછી એક ભરવાડે તેને ઉપાડી લઇ પોતાની બેટી દાખલ ઉધારી હતી. **નૈનસ**નો કાંટો કહાડયા પછી તેણી એસીર્યાની એકલી આપખુદ ધણિયાણી થઇ. તેણી બાહદુર અને હિમતવાન હતી માટે તેણીથી શત્રુઓ દબેલા રહેતા હતા. શેહેરોનો ઘણોક સુધારો કરવા જોડે તેણીએ પહાડો ભાંજી રસ્તા બનાવ્યા અને ખીણો પુરીને જમીન બનાવી હતી. વળી દૂરથી મિઠું પાણી નેહેરો મારફતે લાવીને તેણીએ ઉજડ જગાઓને ફળદ્રુપ કીધી હતી. આ સઘળું છતાં તેણી અનીતિવાન હતી એવો તેના ઉપર વાંક મૂકાયો છે, અને તેના બેટા

---

૧ આ સઘળા હેવાલો માટે જુઓ ગૈગર—દારાબ: Eastern Iranians, ઇ૦ ૨, "ગુશ્તાસ્પ અને જરતોશ્ત" નામનો ડૉ० સ્પીગલનો રેસાલો, સ० ૧૭૯–૮૦ તથા ૧૮૭.

૨ તેજ, સ० ૧૮૧.

નવ પાદશાહો જોઇયે, પણ તેમનાં નામો મળતાં નથી, તે આપણે આગળ જોયું છે. તેમજ એ વંશ પછી આવેલા ૪૯ પાદશાહોનું નવું વંશ પણ શુદ્ધ ખેલ્દીયન જણાતું નથી. તેણે ઇ. પૂ. ૧૯૭૬ થી ૧૫૧૮ સુધી પાદશાહી ચલાવેલી **બેરોસસ**ની ગણત્રી ઉપરથી જણાય છે, જેના પાદશાહોમાંના કેટલાકની ટીપ બીજા વંશ દાખલ અમે ઉપરજ ટપકાવી છે.

હવે આ બીજું વંશ સ્થાપનાર કોણ હતા? **રૉલિન્સન**ના જણાવ્યા મુજબ જરતોસ્તી પાદશાહોને મારી કહાડનાર ઉપલા હેમૈટ અથવા કુશૈટ લોકોને ૧૯૭૬ ઇ. પૂ. ને શુમારે સુસિયાનાના પ્રાંત ખાતેથી આવેલા લોકોએ શિકસ્ત આપી પોતાનો અમલ શરૂ કીધો હતો.[1] **રૉલિન્સન**નાં મત મુજબ **બેરોસસે** જણાવેલી સપર પહેલી ખેલ્દીયાની પાદશાહાત સ્થાપનારા અને લાંબો વખ્ત અમલ ચલાવી ગયલા પાદશાહોને મળતીજ કોમના આ નવા ફતેહ કરનારાઓ પણ હતા. સુસિયાનાનો મુલક ઇરાની અખાતને માથે અને ખેલ્દીયાની ઉગમણે આવેલો હતો. એ બંને દેશો વચે યુફ્રેટિસ અને ટૈગ્રીસ નદીઓ વહેતી હતી. ખેલ્દીયાની ઉત્તરે અને આ બંને નદીઓની વચે બેબિલન અને તેની ઉત્તરે તથા ટૈગ્રીસ અને મીડયા દેશની વચે એસીર્યાનો મુલક આવેલો હતો. એ રીતે ત્યારે પેલા ૧૧ પાદશાહોવાળા કુશૈટ લોકોને મારી કહાડનાર પ્રજા સુસિયાના ખાતેથી ખેલ્દીયામાં ગઇ હતી. સુસિયાનાના પ્રાંતને બૈબલમાં ઇલામને નામે ઓળખ્યો છે, અને તે આજનો ખુજીસ્તાન પ્રાંત છે. એ રીતે સુસિયાના ઇરાન સરજમીનનો મુલ્ક છે, અને ત્યાંથીજ અગરજો ખેલ્દીયાના સપર પહેલા પાદશાહાની સ્થાપના થઇ હોયતો આપણુને અટકળ કરવાને કારણ મળે છે કે ખેલ્દીયા ખાતે અસલથીજ ઇરાનના પાદશાહોનો અમલ ચાલુ હતો, તથા **ગુશ્તાસ્પ**ના વખ્તમાં યા ત્યારપછી જરતુસ્ત્રો-તેમોને નામે જે પાદશાહોનો અમલ ખેલ્દીયામાં ઇ. પૂ. ૨૪૫૮ થી ૨૨૩૪ સુધી ૨૨૪ વરસ તુલીક ચાલ્યો હતો તે કંઇ નવો અમલ નહિ પણ ઇરાનનોજ અમલ હતો: તફાવત માત્ર એટલોજ હતો કે આગળા પાદશાહો **જરતોશત**ની આગમજના લોકોને મળતો ધર્મ પાળતા હતા, પણ તેઓએ જરતોસ્તી ધર્મ કબૂલ રાખવાની ના પાડી હશે તેથી જેમ બીજા દેશો ખાતે થયું તેમ ત્યાંપણ જરતોસ્તી મજહબના ફેલાવા માટે ચહડાઇ ગઇ હશે અને જુની દીનવાળાઓને જીતી લઇ નવી દીનવાળાઓએ પોતાનોજ કાબુ દીનના પેશવા તેમજ રાજા દાખલ ચાલુ કીધો હશે.

મોટી નાસિપાસી ભરેલું એ છે કે **બેરોસસે** ખેલ્દીયાના ઇ. પૂ. ૨૪૫૮ ની આગમજ અમલ ચલાવી ગયલા પાદશાહોની જે ટીપ બનાવી હતી તે આજ સુધી હયાત રહી નથી. અગરજો તે હોત તો તેમાંના કોઇ પાદશાહો કદીમ ઇરાનના પેશદાદ કે કેયાની વંશમાંના કોઇ સાથ નામે યા કામે મળતા આવે છે કે નહિ તે જોવા અને તપાસવાને આપણુને બની આવત. પણ વાંચનારે યાદ રાખવું કે આ માત્ર અટકળ છે કે ખેલ્દીયા ખાતેના સપર પહેલા પાદશાહો ઇરાનનાજ પાદશાહો હતા. કદાચ તેઓ ઇરાનના પાદશાહો તરફથી નેમાયલા હકમો હોય, યા તેઓ કોઇ જુદાજ સ્વતંત્ર રાજાઓ પણ હોય. **બેરોસસ** કહી ગયો છે કે ખેલ્દીયામાં ૪૯ હાકમોનાં વંશની સ્થાપના કરનારો ટોળો સુસિયાના ખાતેથી આવ્યો હતો, અને તે ટોળો ખેલ્દીયાના સપર પહેલા હાકમોના ટોળાને મળતોજ હતો તે ઉપરથીજ માત્ર આપણે ઉપલી અટકળ ચલાવી છે, જે ખોટી પડવાનો દરેક સંભવ રાખવો જોઇયે.

હવે ત્યારે આ શક ભરેલી અટકળની બાબત પડતી મૂકીને, અને તે ભવિષ્યના કોઇ બાહોશ તવારીખનવેશને ખોળ કરવા માટે રાખીને, આપણુ ઓછા શકવાળી અને વધારે ખાતરી ભરેલી બાબત ઉપર આવિયે. ઇ. પૂ. ૧૯૭૬ થી ખેલ્દીયામાં જે લોકોનો અમલ શરૂ થયો તે લોકો સુસિયાના (અને તેટલા માટે ઇરાન) ના હતા એમ આપણે **બેરોસસ**-

1 Herodotus, ફ૦ ૧, સ૦ ૪૩૭.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ને આધારે **રૉલિન્સન** ઉપરથી જોયું છે. શું આ લોકો આર્ય ટોળાના હતા? આફ્રિકાના ઇથિયોપિયા પ્રદેશ ખાતેથી હેમૈટ અને કુશૈટ વગેરે, તેમજ અરબસ્તાનથી આરબ વગેરે પ્રજાઓ ખેલ્દીયા, બેબિલન, વગેરે મુલુકોમાંથી પથરાઇ ગઇ હતી, તેવીજ કોઇ પ્રજા સુસિયાનામાં હોય એમ જાહેર થયું નથી. તેથીને ઉલટું એ મુલકનાં ચોકસ શેહેરો વગેરેનાં નામોમાં કંઇક આર્ય તત્વ જણાય છે. આર્યોચ, એરેચ વગેરે શેહેરોમાં આર્ય નામ દેખાડનારાં મૂળો તરત જણાઇ આવે છે. તે અસલી જમાનામાં આર્ય ટોળો ઇરાનમાં અને એશિયા મૈનરના મુલુકો સુધી ફેલાયલો હોય એમ માનવાને **રૉલિન્સન** આનાકાની કરે છે; અને એવાં અનુમાન ઉપર આવે છે કે તે જમાનામા અર્ધા આર્ય અને અર્ધા તુરાની જેવા ભેળમભેળ ટોળાઓ ઇરાનમાં ફરી વળ્યા હતા. બેબિલન ખાતેના જરતોસ્તી પાદશાહોને પણ એજ કારણસર તે આર્ય વંશના નહિ ગણતાં તુરાની ટોળાના ગણે છે![1]

હવે આ ઇલામ અથવા સુસિયાના ખાતે આગળા વખ્તથીજ સ્વતંત્ર પાદશાહો રાજ્ય ચલાવતા હતા એમ જણાય છે, અને ખેલ્દીયા ખાતે જેણે ઇ. પૂ. ૨૨૦૦માં નવી પાદશાહી સ્થાપી તે ઇલામનો રાજા બૈબલમાં **ચેદાર લાઓમર**ને નામે ઓળખાયો છે.

૧ રૉલિન્સનકૃત Herodotus, દફ્૦ ૧, સ૦ ૪૩૭ ની નોટ ૫, ઈત્યાદિ—સર જૉન સ્ટૅાડર્ટનાં મત મુજબ બૈબલનું ઈલામ (સુસિયાના) કેટલી હદ સુધી ફેલાયલું હતું તે જણાતું નથી, તોપણ ઈલામ તેજ ઈરાન હતું. ઈલામના રહેવાસીઓ બાહદુર અને તીરંદાજ હતાં, અને તેઓ ઘણા ભયંકર શત્રુ હતા. ઈલામનું મુખ્ય શેહર શુશાન (યુનાનીઓ મુજબ સુસા; આજનું શુસ્તર) તે જમાનામાં ૧૫ મૈલના ઘેરાવાનું હતું, જયા પાદશાહોનું રહેઠાણ હતું.—આજે એ શેહેર શુસ્તરથી ૩૦ મૈલ પશ્ચિમે તદન ટેકરા સમાન દટાયલું પડેલું છે. એવો એક ટેકરો એક મૈલના ઘેરાવાનો અને ૧૦૦ ફીટની ઉંચાઇનો છે. સેહેજ ખણખોદ કરતાં ત્યાંથી અસલના મિસર દેશના જેવી ચિત્રભાષાના લેખ સાથના સંગેમરમર નિકળે છે. અસલી પારસી તવારીખના ફાયદા માટે આ ટેકરા ખોદવાજોગ છે.

એ ધણીનું ખેલ્દીયાની ઈંટો અને સ્તંભો ઉપરનું નામ **કુદુર-લાગામર** છે. આ પાદશાહ યહુદીઓના પેગામ્બર **અબ્રામ**ના વખ્તમાં થઇ ગયલો જણાય છે. **રૉલિન્સન** આ પાદશાહને ઇરાની કે આર્ય વંશનાને બદલે કુશૈટ યા હેમૈટ કોમનોજ ગણે છે.[1] પણ એજ વંશના પાદશાહો ખેલ્દીયા અને બીજા મૂર્તિપૂજક દેશો ખાતે ફતેહ કરીને ત્યાંથી તેમના દેવતાઓની મૂર્તિઓ લૂટ દાખલ લાવ્યા હતા, તે ઉપરથી એટલું સાબેત થાય છે કે **કુદુર લાગામર** અને તેના વંશજો મૂર્તિપૂજક ન હતા, જ્યારે બીજા હાથ ઉપર **રૉલિન્સને**જ લખ્યા મુજબ કુશૈટ અને હેમૈટ લોકો તો ચંદ્ર, સૂર્ય વગેરેની મૂર્તિ બનાવી તેમને પૂંજતા હતા. એકલા અસલી આર્યોજ એવા હતા કે જેઓ મૂર્તિ પૂજાને ધિકારતા હતા, તે ઉપરથી લાગે છે કે ઇલામના પાદશાહો મૂર્તિપૂજા તોડનારા આર્ય અને ઇરાની આર્ય હતા. પણ મી૦ **જ્યૉર્જ સ્મિથ** અને બીજા વિદ્વાનોની છેલી શોધખોળ મુજબ ઇલામના એક આગળા રાજા **કુદુર-નખુન્તા**એ શુમારે ઇ. પૂ. ૨૨૮૬માં ખેલ્દીયા જીતી ત્યાંનાં એરેચ શેહેરને લૂટયું હતું અને ત્યાંથી દેવતાઓની મૂર્તિઓને સુસા ખાતે લઇ ગયો હતો. એ રાજાનો એક વંશજ ઉપલો **ચેદાર લાઓમર** અથવા **કુદુર-લાગામર** હતો, જેણે મેસોપોટેમિયાના કેટલાક રાજાઓને મદદમાં લઇ સીર્યા અને પેલેસ્ટૈન જીત્યાં હતાં, તથા છેલા પ્રદેશ ઉપર ૧૨ વરસ સુધી સરદારી ચલાવી હતી. ત્યાર પછી **સીંટી-શિલ-ખાક** નામના ઇલામના એક રાજાના બેટા **કુદુર-મબુકે** બેબિલન (ખેલ્દીયા) ઉપર હુમલો લઇ જઇ નીપુર અને એરિદુ નામે શેહેરો હાથ કીધાં, અને તેમનો કબજો પોતાના બેટા **રિમ-અગુ-(અરીઓક-સિન)**ને આપ્યો, જે એ શેહેરોવાળા ભાગનો ધણી થઇ રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો હતો. આ પછી **રિમ-અગુ** પોતાના બાપ જોડે મળીને

૧ રૉલિન્સન કૃત Herodotus, દફ્૦ ૧, સ૦ ૪૩૯, નોટ ૨૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

લાર્સાનાં રાજ્ય ઉપર તૂટી પડયો, જયાં આ વેળા **સિન-ઇદીના** નામે ધણી રાજ્ય ચલાવતો હતો. લાર્સા જીતીને હવે તેણે પોતાનું મૂળ મથક ત્યાંજ કીધું. એજ વખતે **કુદુર-મબુકે** બેબિલનનો ઉત્તર ભાગ પણ તાબે કીધો, જયાં એ વેળા **એલ્લાત-ગુલા** નામે રાણીનો અમલ હતો, જેણી **નરમ-સિન**નાં તખ્ત ઉપર બેઠી હતી. આ પછી ઉપલાજ બાપ દીકરાએ કરાકનું રાજ્ય પણ જીતી લીધું, તથા સિર્યા ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇ તેબી ફતેહ કીધું, જેથી તેના અનેક ખેતાબોમાં "સીર્યાનો ધણી" અથવા "પશ્ચિમનો પાદશાહ" એવો વધારો થયો.[1]

હવે ઉપર કહેલા ઇલામી (ઇરાની) પાદશાહો **કુદુર-મબુક** અને તેના બેટા **રિમ-અગુએ** આખાં બેબિલોનિયાના મુલકમાં આશરે ૩૦ વરસો સુધી ફતેહમંદી સાથ રાજ્ય ચલાવ્યું, અને એ મુદતને દરમયાન તેઓએ ઘણા સુધારા કીધા. શેહેરોના બચાવ માટે બાંધકામો કીધાં, ખેતીવાડીની આબાદી માટે નેહેરો ખોદી, અને વળી પ્રજાનાં લોકનો પ્યાર મેળવવા માટે તેમના દેવતાઓનાં દહેરાંની મરામત કરી તેમને શોભાયમાન બનાવ્યાં. આ બાપ દીકરા પાદશાહોનાં નામ સાથનાં બાવલાં કોતરેલાં અને લેખો કોરેલા અનેક ઠેકાણેથી મળી આવ્યાં છે તે ઉપરથી તેમના જમાનાનું એ જાતનું હુનરકામ આજે વખણાય છે. પણ હવે ઉપલી મુદત પછી **ખમ્મુરાબી** નામે એક બીજો બળવાન ફતેહ કરનાર બેબિલન ઉપર ચહડી આવ્યાથી ઇરાની અથવા ઇલામી બાપ દીકરા પાદશાહો પોતાને વતન જતા રહ્યા.[2] **ખમ્મુરાબીથી** બેબિલનમાં આરબ વંશનો દોર શરૂ થયો, જેના છેલા પાદશાહ **નજી-મુરૂદાસ**ને એસિર્યાના પાદશાહ **તીગ્લાથી-નિને** શુમારે ઇ. પૂ. ૧૩૦૦ માં હરાવીને બેબિલનનું રાજ્ય પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધેલું કહેવાય છે. આરબોના અમલમાં બેબિલનનાં રાજ્યનો કાબુ ઘટતો ત્યારે એસીર્યનોનો ચહડતો ગયો હતો. **તિગ્લાથી-નિને નજી-મુરૂદાસ** જોડે કર-ઇશ્તર-અગરસલુ નામે શેહેરની પડોશમાં મોટી લડાઇ કરી તેને હરાવ્યો અને તેનાં વંશની સમાપ્તિ આણી. પણ ઇ. પૂ. ૭ મી સદીની આખરીએ ૬૨૫)માં એસિર્યનોના અમલની આખર આવી અને મીડયનોએ એ દેશને પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધો તે વેળા બેબિલન ખાતે પાછું સ્વદેશી રાજ્ય ચાલતું હતું, અને એસીર્યાને નબળું પાડી જમીનદોસ્ત કરવામાં તેનો પણ હાથ હતો.

એસીર્યાના ઇરાન ઉપરના અમલની લાંબી મુદતમાં ઇરાન વિષે કશું જણાતું નથી, માટે એ અમલ ચલાવનારાઓનું બયાન કરવાની આ જગા નથી. હવે પછીના બાબમાં આપણુ એ પાદશાહોને જે વખતથી મીડયનો સાથ કામ પડયું ત્યારથી તેમને લગતી નોંધો લેવાનું ચાલુ કરીશું, કેમકે મીડયાના રહેવાસીઓ ઇરાનીજ હતા, અને તેમની તવારીખ તે એક લેખે ઇરાનનીજ તવારીખ છે. તેમનો ધર્મબી જરતોસ્તીજ હોય એમ જાહેર થયું છે, માટે મીડયાની તવારીખ તે જરતોસ્તી ઇરાનીઓનીજ તવારીખ છે.

---

૧ બેરોસસ સુસિયાનાના લોકોની ખેલ્દીયા ખાતેની નવી હાકમીને સ્વદેશી પાદશાહોનીજ ગણી સુસિયાનાને કુછ ગણત્રીમાં પણ લેતા નથી, પણ રૉલિન્સન સુસા શેહરના કિલ્લા તથા એ દેશ ખાતેની ઈંટો ઉપરના લેખો અને યાદગારીના સ્થંભો વગેરે ઉપરથી મત આપે છે કે સુસિયાની લોકો ખેલ્દીયનો કરતાં સુધારા તેમજ બળમાં ઓછા ન હતા.

૨ આ ઠેકાણે ખોલાસો કરવાની જરૂર છે કે કેયાની વંશની પાદશાહી વેળા જે ઈરાની સરદારો ઈલામ અથવાં સુસિયાના ખાતે હાકમી ચલાવતા હશે તેઓનેજ બૈઅલમાં અને તેમજ એસીર્યન લેખોમાં ઉપલાં નામોથી ઓળખ્યા હશે. ઉપર આપેલાં નામો પારકી જબાન અને પારકી તવારીખમાં નોધાયલાં છે, માંટે તેમની ઉપરથી ઈરાની નામો ઉપજાવી કહાડવાનું બની શકતું નથી. એ નામો કેયાની પાદશાહોનાં તો હશેજ નહિ, કેમકે તેઓ જાતે એસીર્યા કે બેબિલન કોઇજવાર ગયા હશે. એકબારગી એ નામો તેમનાં હોય તોપણ તે નકી કરવાનાં આપણી કને કશાં સાધન નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૭.

હુઆક્રીદ વંશ:

એક નવાજ જરતોશ્તી ટોળાના પાદશાહો.

૧—ગુશ્તાસ્પ પછી ઈરાનની તવારીખમાં અંધારૂં—૧૩૫૦ વરસોનો મોટો ગાળો.—હુઆક્રીદ ટોળાના પાદશાહો બાબે દીનકર્દનો ઈશારો—આવાં ચશ્તમાંથી મળતું હુઆક્રીદ નામ—હુઆક્રીદને દારાબ પાદશાહ ઠેકી બેસાડવાની તદબીર—તેણે માંગેલી બક્ષીશો ઉપરથી નિકળતો સાર.

૨—હુઆક્રીદના જમાના બાબે અટકળ—એસીર્યાની તવારીખમાં ૧૩૦ વરસનો ગાળો—એ મુદતમાં તે ઈરાનના કાબુમાં આવેલું હોય એવી અટકળ—હુઆક્રીદ પાદશાહના જમાના બાબે અનુમાન—અવસ્તાની અનાહત તે એસીર્યનોની અનાઈત દેવી છે—અનાહિતની પરસ્તેશનો જમાનો તેજ હુઆક્રીદનો જમાનો હશે?

ફેસલ ૧—હુઆક્રીતાન ખાનદાન.

એસીર્યનોને છોડી મીડીઅનોની તવારીખ શરૂ કરવા આગમજ આ નાના બાબમાં એક નવીજ બાબત ઉપર લક્ષ પુગાડવાની જરૂર જણાય છે. પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ** પછી તેમજ **હુક્ષથ્ર** પછી બલ્ખની કેવી હાલત થઇ, ઇરાનમાં શું થયું, તે આજ સુધી અંધારાંમાં રહેલું છે. અવસ્તાવાણીનાં સર્વથી પાછળાં લખાણો—યશ્તો—માં પણ **ગુશ્તાસ્પ** પછીના એક પણ પાદશાહનું નામ આવેલું જણાતું નથી. કેટલાક ઇજદો કને પાદશાહોએ બંદગી કરીને ચોકસ ફતેહોની બક્ષેશો માંગવાની બિના આવેલી છે તેમાં **ગુશ્તાસ્પ** સુધીનાજ પાદશાહોનાં નામો આપણ જોઇયે છિયે. એ રીતે જોતાં એ પહેલા મોટા જરતોસ્તી પાદશાહ પછીની તવારીખ અંધારાંમાં રહી છે, જેનો એક ભાગ અજવાળાંમાં આણવાની એક આગળા બાબમાં આપણે તજવીજ કીધી છે, અને આ બાબમાં તેવીજ એક બીજી બિના વિશે કંઇક જ્ઞાન મેળવવાની કોશેશ કરીશું.

ગુશ્તાસ્પના જમાના પછી ૧૬૬ વરસે ૨૨૪ વરસો સુધી બેબિલન ખાતે જરતોસ્તીઓની પાદશાહાત હતી, માટે એટલી મુદત સુધી બલ્ખ ખાતે પણ કેયાની વંશનો અમલ હોવો જોઇયે, એ સિદ્ધ થાય છે. સારપછી કેટલેક વરસે એજ વંશના છેલા પાદશાહ **હુક્ષથ્ર**ને મારી એસીર્યાના રાજા **નેનસે** બલ્ખ જીત્યું એમ જાહેર થયું છે, માટે **ગુશ્તાસ્પ** પછી બરાબર પાંચથી છ સદી સુધી તો ઇરાનમાં જરતોસ્તીઓની પાદશાહી હતી, અને એ ધર્મ તરોતાજગીમાં હતો, એમ ચોકસ થાય છે. હવે એ પછી યાને બલ્ખ ઇ. પૂ. ૨૦૬૮-માં જીતાયા પછી મીડીઅન ઇરાનીઓ ઇ. પૂ. ૭૧૦ માં એસીર્યાની શેહેનશાહતથી સ્વતંત્ર થયા ત્યાંસુધીનાં ૧૩૫૦ વરસોમાં ઇરાનનું શું થયું તે આપણે શોધી કહાડવું જોઇયે. એ કામ સહેલ નથી. એ માટેના પુરાવા, કે દલીલ, કે સાબેતી જેવું આપણી પાસે કંઇ નથી. ફક્ત બે ઠેકાણે બે મોગમ ઇશારાઓ છે તે ઉપરજ કદીમ ઇરાનના તવારીખનવેશને પોતાની ઇમારત કલ્પવાનો મદાર છે. એ ઇમારત તકલીદી હોવી જોઇયે, પણ જો તે મજબૂત સાબેત થાય તો આપણ ત્યાં સુધી આગળ વધીને કહીશું કે ઇરાનને જીતનાર એસીર્યા ઉપર ઇરાને પોતે કેટલીક મુદત સુધી પોતાનો કાબુ ચલાવ્યો હતો.

હવે આપણ જોઇયે કે પેલા બે મોગમ ઇશારા શા છે અને તે ઉપરથી **હુક્ષથ્ર** પછી ઇરાનમાં જરતોસ્તી રાજ્ય ચાલુ રહેવાની અટકળ કેમ સાબેત કરી શકાય છે. દીનકર્દ નામની પેહેલવી જબાનમાં લખાયલી જરતોસ્તી મજહબ અને તવારીખના તરેહવાર ખોલા-

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

સાઓને લગતી અગત્યની કેતાબમાં એક ઠેકાણે[1] જણાવ્યા મુજબ ઇરાન દેશમાં નીચલા ટોળાઓ પાદશાહી ભોગવી ગયા છે:—"**જમશેદ**ની ઓલાદના સારા પાદશાહોમાં **ફરેદુન** પછી **એરચ**ની બુનિયાદના છે, તેમાં પહેલો તબક્કો **મિનોચેહેર**ની ઓલાદથી, બીજો કેયાની ઓલાદથી, અને ત્રીજો તબક્કો **હુઆક્રીદ**ની ઓલાદથી ઉતરેલો છે. વળી કેયાની ઓલાદથી સાસાની તબક્કાના પાદશાહો ઉતરેલા કહેવાય છે."

હવે આ ટોળાઓમાં જે **હુઆક્રીદ** ટોળાનું નામ લખ્યું છે, તેવાં કોઇ વંશની પાદશાહી ઇરાનમાં ચાલેલી કોઇપણ ગ્રંથકાર જણાવી જતો નથી. દીનકર્દથી અજાણ્યા કોઇપણ યુરોપિયન કે પાર્સીને આ ટોળા વિષે ખબર નથી; તેમજ જેઓ એ કેતાબથી જાણીતા છે તેઓએ પણ આજ સુધી આ નવા ટોળા બાબે કંઇ જોસ્તેજોઇ કીધેલી જણાતી નથી. ફક્ત એકજ ભણેલા એરવદ સાહેબ તે અમારા મિત્ર એરવદ **શેહરિયારજી દાદાભાઇ ભરૂચાએ** આ નવા ટોળા બાબે કંઇક શોધ ચલાવવાની તારીફ લાયક તજવીજ કીધી છે, અને દીનકર્દમાંથી મળેલા **હુઆક્રીદ ટોળા**નાં નામ ઉપરથી ખુદ અવસ્તાવાણીમાંથી એજ નામની જાણવાજોગ શોધ કીધી છે. આવાં યસ્તની શેવટે[2] કોઇ બંદગી કરનાર પહેલા પુરૂષમાં પોતાને માટે દુઆ માંગે છે. આવી દુઆ બીજી કોઇપણ યસ્તમાં માંગવામાં આવેલી જણાતી નથી. જો કે ખુદ એજ યસ્તમાં અનેક પાદશાહોએ માંગેલી દુઆઓના ઇશારા છે પણ તે ત્રીજા પુરૂષમાં છે, પણ આ ઠેકાણે પહેલા પુરૂષમાં દુઆ માંગવામાં આવી છે. એ દુઆ માંગનાર કોણ છે તે જણાયું નથી. તેણે પોતે પોતાનું નામ જણાવેલું હોય એમ આ યસ્તનો સર્વથી છેલ્લો અને સર્વથી સહી તરજુમો કરનાર અમારા બીજા ભણેલા મિત્ર એરવદ **તેહમુરસ અંકલેશ્વરિયા**ને પણ લાગ્યું નથી. તેવણ એ ફકરાને લગતા ખોલાસામાં લખે છે[1] કે "એ મુરાદ કોણ ચાહે છે તે જણાતું નથી." પણ એરવદ **શેહરિયારજી** જુદાંજ શેવટ ઉપર આવે છે. એ ફકરામાં દુઆ ચહાનાર પોતાને માટે કહે છે કે "હું જે ઘણો ચહવાયલો છું તે આ ફાયદો માગું છું," ઇત્યાદિ. હવે "ઘણો ચહવાયલો" એ વિશેષણ રૂપી બોલોને માટે આવાં યસ્તના અવસ્તામાં "ક્રવૈતો" એવો શબ્દ આવ્યો છે. એ શબ્દને એરવદ **શેહેરિયારજી** વિશેષણને બદલે વિશેષ નામ રૂપે લે છે. અને "હું જે ઘણો ચહવાયલો છું" એમ લેવાને બદલે "હું જે **હુઆક્રીદ** છું" એમ અર્થ લઇ એવાં શેવટ ઉપર આવે છે કે બંદગી કરી મોરાદ માગનારનું નામ આ યસ્તમાં જણાવેલું છેજ, અને તે **હુઆક્રીદ** છે.

એરવદ **શેહેરિયારજી**ને આ શેવટ ઉપર આવવાને મજકુર પેહેલવી પુસ્તક દીનકર્દમાં આવેલાં "હુઆક્રિતાન" નામના ઇરાનમાં રાજ્ય ચલાવી ગયલાં વંશનું નામ મોટું મદદગાર થઇ પડયું છે, અને તે નામ ઉપરથીજ તેવણને આવાં યસ્તના "ક્રવૈતો" શબ્દને વિશેષણને બદલે વિશેષ નામ દાખલ લેવાનું સુઝયું છે. દસ્તુર **પેશોતનજી** પોતાના દીનકર્દના તરજુમામાં એક નોટ આપે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે એરવદ **શેહેરિયારજી** જેવાં શેવટ ઉપર તેવણ પણ આવ્યા છે, પણ તેવણ એવુંબી જણાવવા માંગે છે કે આવાં યસ્તમાં ઉપલો બંદગી કરનાર "**બેહમન**"નાં તોખમથી **હોમાય**ને પેટે પેદા થયલા પાદશાહ "**દારાબ**" છે અને "**હુઆક્રીત**" તેનુંજ નામ છે. આ વિચાર સાથ આપણ એકમ થઇશું નહિ. પહેલાં તો **દારાબ** કે **બહમન** પાદશાહ કેયાની વંશના હતાજ નહિ; તેઓ તો હખામની વંશના છેલ્લા પાદશાહો હતા, જેમના જમાનામાં આવાં યસ્ત બની હતીજ નહિ. એટલામાટે આ "ક્રવૈક્રિત"ને માટે વધારે પુરાણી તવારીખમાં શોધ કરવી જોઇયે છે. વળી દીનકર્દ મુજબ **હુઆક્રીદ**

૧ દસ્તુર પેશોતનજીવાળી "દીનકર્દ," દફ્તર ૬, સ૦ ૩૪૪—૪૫.

૨ ફ૦ ૧૨૭.

૧ "આવાં અર્દીસૂર યશ્ત બા માએની," સ૦ ૧૪૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

એક જાદુંજ વંશ સ્થાપ્યું હતું, પણ **દારાબ** તો પાદશાહ **બહુમન**નાં તખ્ત ઉપર બેઠો હતો. તેણે કોઇ વંશ સ્થાપ્યું ન હતું અને તેથી કોઇ તબક્કો તેનાથી ઉતર્યો હતોજ નહિ. તેના પછી તો જલદીથી ઇરાનનું રાજ તેના બેટા **દારા**નાં વખ્તમાં **સેકંદર**નાં હાથમાં ગયું હતું. એટલામાટે દસ્તુરજી જે શેવટ ઉપર આવે છે તે ખરૂ દિસતું નથી. એ યશ્તમાં હવે આ બંદગી કરનાર **હુઆક્રીદ** કોણ છે અને શું માંગે છે તે આપણુ અમારા એક ત્રીજા ભણેલા મિત્ર એરવદ **એદલજી કેરશાસ્પજી આંટિયા**એ અમારે મારે કરેલા ખાસ તરજુમા ઉપરથી જોઇયે. તે ધણી માંગે છે કે:—

"ત્યારે ઓ ભલી અતિશય ફાયદો કરનારી, ખાલેસ અર્દ્વીસૂર! હું **હુઆક્રીદ** તારી પાસે આ ફાયદો ચાહું છું કે અહીં પુષ્કળ ઘોડાવાળાં, મોટાં બખ્તરવાળાં, તેજી ભરેલા ઘોડાવાળાં, ખણખણતી ગાડીવાળાં, તેજ હથિયારવાળાં, પુષ્કળ ખોરાકવાળાં તથા સુગંધી અને પુષ્કળ ખોરાક ભરી રાખેલાં મોટાં રાજ્યોને હું બચાવી રાખું, જે રાજ્યો લડાઇનાં મેદાનોમાં પુરતો બચાવ કરી શકે છે અને જે (બચાવ) થી રાજ્યની અંદર સઘળી જાતનું સુખ મળી શકે છે.

"ત્યારે ઓ ભલી, ખાલેસ અર્દ્વીસૂર, હું તારી પાસે તે બે જવાન બાહદુરો માંગું છું, જેમાંનો એક બે પગો બાહદુર અને એક ચો પગો બાહદુર. બે પગો બાહદુર તે કે જે લડાઇઓમાં લડાઇની ગાડીઓની ઉપર ઘણીજ ઝડપથી ચહડી જનાર હોય, અને ચો પગો બાહદુર તે, કેજે મોટાં લશ્કરવાળી ફોજની ડાવી અને જમણી, તથા જમણી અને ડાવી બંને બાજુએ ઝડપથી ફરી વળે એવો હોય.

"ઓ ખાલેસ અર્દ્વીસૂર! આ મારી કરેલી આરાધના અને બંદગીથી તું આ સેતારાઓ (આસ્માન) ઉપરથી હોરમજદની પેદા કરેલી જમીન તરફ, આરાધના કરનાર જોતીની તરફ, અને પુરતા અખૂટ ખોરાકની તરફ, આરાધના કરનાર, ભેટ આપનાર, ક્રિયા કરનાર, ઇજનાર અને મોરાદ માંગનારની મદદને સારૂ, ઓ મોરાદ બક્ષનારી! તું પહોંચ; (જેથી) જેમ સઘળા જોરાવર પેહલવાનો પાદશાહ **ગુશ્તાસ્પ**ને મદદ કરી શકયા તેમ મનેબી તેઓ મદદ કરે."—આવાં યશ્ત, ફ૦ ૧૩૦, ૧૩૧ અને ૧૩૨.[1]

ફસલ ૨—હુઆક્રીદ પાદશાહ.

આ ઉપરથી જણાય છે કે દુઆ માંગનાર કોઇ સાધારણુ આદમી નથી, પણ મોટો લડાયક અને બાહદુર મર્દ છે, એટલુંજ નહિ પણ તે પોતે એક પાદશાહ છે. તે પોતાનાં કોઇ રાજ્યને બચાવી રાખવા માંગે છે, જે રાજ્ય પસંદ પડતા ઘોડાવાળું યાને મોટું ચુનંદું ઘોડસ્વાર લશ્કર ધરાવનારૂં, બીજાં નાનાં રાજ્યો કનેથી મોટી ખંડણી મેળવનારૂ, તેજ ચાલના ઘોડાવાળું, તેવાંજ વહેતાં હથિયારો ધરાવનારૂં, ખણખણાટ કરતા લડાઇના રથોવાળું, અને પુષ્કળ તથા સ્વાદિષ્ટ ખોરાકી પેદા કરનારૂં છે. એ દુઆ માંગનાર પાદશાહ **હુઆક્રિદ** છે, જે વળી એક એવાં રાજ્યને બચાવી લેવા માંગે છે કે જે લડાઇનાં મેદાનમાં અછી બળત્વારીથી દુશ્મોની સામે લડાઇમાં ઉતરીને પોતાનો બચાવ કરી શકે છે, અને એ રીતે તમામ પ્રજાનું તે રક્ષણુ કરી શકે છે.

આ **હુઆક્રીદ** કોણુ છે? તે કોઇ પાદશાહ તો હોવોજ જોઇયે; વળી તે કોઇ મોટાં રાજ્યનો પાદશાહ હોવો જોઇયે. તે રાજ્ય ઇરાની હોવું જોઇયે, અને વળી તે ઇરાની રાજ્ય જરતોસ્તી મજહબ પાળનારૂં પણ હોવું જોઇયે. **હુઆક્રીદ** ત્યારે એક મોટાં જરતોસ્તી રાજ્યનો ધણી હતો, અને તેનાંજ નામ ઉપરથી દીનકર્દમાં જણાવેલા હુઆક્રિતાન ટોળાનું નામ પડેલું લાગે છે. કદાચ તેણેજ એ ટોળાની સ્થાપના નહિ પણ કીધી હોય; કદાચ એ ટોળા-

[1] એરવદ તેહમુરસ અંકલેશ્વરિયાવાળી આવાં યશ્તમાં આ નંબરોવાળા ફકરાજ નથી. તેમાં તો એ યશ્ત ૧૨૯ માં ફકરાથી બંધ થાય છે. પણ એરવદ આંટિયા અમને કહે છે કે તવણે મૂકેલા ફકરાઓનો નંબર સહી અને દરોબસ્ત છે.

માંનો પહેલો પાદશાહ તે નહિ પણ હોય. પણ તેનું નામ **હુઆક્રીદ** છે, અને તેથી તે દીન-કર્દમાં જણાવેલાં હુઆક્રિતાન નામનાં ખાનદાન-નો પાદશાહ ઠરે છે.

ઇરાનનો એ પાદશાહ અથવા તેનું આ ખાનદાન કયારે રાજ્ય ચલાવી ગયાં હશે? એ સવાલનો નિર્ણય કરવો કેવળ અશક્ય છે. તવારીખનવેશોને ખાનદાનની હયાતી બાબે ખબર નથી, માટે તેના જમાના બાબેનો ઇશારો કોઇ પણ તરફથી મેળવવાની આશા રાખવી ફોકટ છે. પણ અટકળ કરી શકાય એમ છે. તે અટકળ ખોટી પાડવાના સંભવ ઓછા નથી, તોપણ તેના ટેકામાં થોડીક દલીલો રજુ કરી શકાશે.

આપણે આગળ જોઇ ગયા કે એસીર્યાની શેહેનશાહાતના સર્વથી ચહડતા વખતમાં પણ તેની પૂર્વ તરફની હદ મીડીઆના પર્વતો સુધી-નીજ હતી—ઇરાનમાં તેનો પગદંડો ન હતો. બીજા હાથ ઉપર ઇલામ (ઇરાન)ના પાદશાહો સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવતા હતા અને કોઇ કોઇ વાર તેઓ એસીર્યા અને બેબિલન વચેની વખ્તે વખ્તની લડાઇઓમાં ભાગ લેતા હતા. એ રીતે એસીર્યાની શેહેનશાહાતમાં જે ઇરાન **નૈનસ**ના વખ્તમાં જીતાયું હતું તે તરતજ સ્વતંત્ર થઇ ગયલું લાગે છે. એ બંને દેશોની વચે પર્વતો અને નદીઓથી હદ બંધાઇ હતી; અને તેથી ઇરાન ઉપર એસીર્યનો ચહડાઇ લઇ જતા તેમની તવારીખમાં મુદલ જણાયા નથી. અમે ફરી ફરીથી કહ્યું છે તેમ "ઇરાન" નામ તે વેળા એસીર્યનોને જાણીતું ન હતું, પણ ઇરાનને બૈબલમાં ઇલામને નામે ઓળખ્યું છે તે ઇલામને તેઓ સુસિયાનાને નામે ઓળખતા હતા, જ્યાંના રાજાઓ સાથ તેમને વખ્તે વખ્ત કામ લેવું પડતું હતું, જે રાજાઓ કોઇજ નહિ પણ ઇરાની પાદશાહો હતા એમ સહેલથી અનુમાન થઇ શકે છે. હવે એવું જણાય છે કે એસીર્યાની તવારીખમાં ઇ. પૂ. ૧૦૬૫ થી ૯૩૫ સુધી ૧૩૦ વરસનો ગાળો પડે છે, જે દરમયાન એસીર્યાની હસ્તી તદન નહિ સરખી થઇ ગઇ હતી. કોણનું રાજ્ય આ વેળા સર્વોપરી થયું હતું તે તવારીખનવેશો કહી શકતા નથી. અમને લાગે છે કે એસીર્યાને તાબે કરનાર એ વેળા ઇલામ અથવા સુસિયાના યાને ઇરાન હોવું જોઇયે; અને જો બીજી એક અટકળ કરવાની છુટ મળે તો કહીશું કે એ વેળા ઇરાનમાં ઉપલાજ હુઆક્રીદ ખાનદાનની પાદશાહી ચાલુ હતી. આ બંને અનુમાનો અથવા અટકળો ખોટી હોય યા ખરી પણ પડે; તેને નાસાબેત કરવાનાં કશાં સાધનો હાલ નથી, તેમજ તેને સાબેત કરનારી મજબૂત દલીલો પણ નહિ સરખી છે. ઇરાનમાં આ વેળા સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું એ તો ચોકસ ઠરે છે, કેમકે એસીર્યન તવારીખ ઉપરથીજ સિદ્ધ કરી શકાય છે કે ઇલામમાં મોટા પાદશાહો હજી પણ રાજ્ય ચલાવતા હતા અને તેઓએ હવે પછી પણ એસીર્યનોના મોટા પાદશાહોને મહેનત આપી હતી, જે બાબે આગળ ચાલતાં આપણુ વાંચીશું. હવે જો ઇલામ (ઇરાન) માં એ રીતે આપખુદ પાદશાહોનું રાજ્ય હોય, તો તેઓ એસીર્યાના અદેખા બને અને તેની નબળી સ્થિતિ જોઇ તેના ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇ તેને તાબે કરે એ કાંઇ નહિ બનવાજોગ બનાવ નથી. આગળ અનેકવાર બેબિલન અને ખેલ્દીયાની ઇરાને ફતેહ કીધેલી આપણુ આગળા બાબોમાં જોઇ ગયા છિયે. એસીર્યા ઇરાનની લગોલગ હતું, **નૈનસ** પછી એસીર્યાએ ફરી ઇરાન જીતવાની હિમત કરેલી જણાઇ નથી. વળી એસીર્યાના છેલા પાદશાહ **અશુર-બિલ-કાળા**ની બેબિલન વગેરે પડોશના મુલુકો સાથની દુશ્મની તથા તેના ભાઇ **શમસ-ધુલ**ની નબળાઇને લીધે, અગરજો ઇલામ અથવા ઇરાનના તે જમાનાના કોઇ હિમતવાન પાદશાહે એસીર્યા ઉપર ચહડાઇ લઇ જઇ તેને પોતાનાં રાજ્ય સાઇ જોડી દીધું હોય અને ત્યાં જુદો હાકમ પણ નહિ નેમતાં પોતેજ તે નવાં રાજ્યનો કારોબાર ચલાવ્યો હોય તો તે બનવાજોગ છે.

પણ ત્યારે એવો બળવાન ઇરાની પાદશાહ

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

દીનકર્દમાં જણાવેલાં હુઆક્રીદ ખાનદાનનોજ હતો એમ કેમ સાબેત થાય? અમે કહી ચૂકયા છિયે કે એ બાબતમાં અમારી અટકળ કાચા પાયા ઉપર રચાયલી છે; તોપણ હુઆક્રિતાન વંશને આ મુદત ઉપર મૂકવાનું અમને એક કંઇક મજબૂત કારણ મળ્યું છે. આપણે ઉપર જોયું છે કે આવાં યશ્તમાં જે "હ્વાઆક્રિતો" પાદશાહ માંગણી કરે છે તે આવાં અર્દ્વીસૂર બાનુ—અથવા અર્દ્વીસૂર અનાહિત—નામની સ્ત્રી ઇજદ કને કરે છે. પેગામ્બર **જરતોશ્ત** એવી કોઇ પણ સ્ત્રી ઇજદને કે સ્ત્રી ફરેસ્તાને પિછાની ગયો નથી, માટે ગાથાવાણીમાંથી એકલા અહુરમજદ સિવાય બીજા કોઇની આરાધનાનો સાર નિકળશે નહિ. એ ઉપરથી ઠરે છે કે આવાં યશ્ત, જે ઉપલી સ્ત્રી ઇજદની સ્તુતિ અને ખુબીઓનું નામું છે તેની રચના **જરતોશ્ત**ના જમાના પછી લાંબે કાળે થઇ હતી. લાંબે તે કેટલે તે નકી કરવાની આ જગા નથી, પણ એવું જણાય છે કે એસીર્યનોએ **જરતોશ્ત** અને **ગુશ્તાસ્પ**ના જમાના બાદ ૫૦૦ વરસે બલ્ખ જીતી લઇ ઇરાનીઓને પોતાના તાબામાં લીધા પછી એ બંને મજાઓ એકબીજા સાથ ભેળાઇ જવા લાગી, અને તેનાં પરિણામ દાખલ ધર્મમાં જે કેટલોક પારકો ભેળ થયો છે તે ભેળનાં એક ફળ દાખલ આવાં યશ્તની રચના થઇ છે: તે આગમજ જરતોસ્તીઓ આવાં અથવા અનાહિત જેવી કોઇ પણ "બાનુ"ને ઓળખતા ન હતા. હવે **અનાહિત**ની આરાધના જરતોસ્તીઓમાં દાખલ થઇ તે એસીર્યનોની **અનાઇત** નામની એક સ્ત્રી-ઇજદ અથવા દેવીની તેઓમાં જાએજ થયલી પરસ્તેશ ઉપરથીજ થઇ હતી એમ કેટલીક સરખામણીઓથી આગળ બતાવી આપવામાં આવેલું છે,[1] માટે આ જગાએ તે બાબે કશું લંબાણ નહિ કરતાં એટલુંજ કહીશું કે અર્દ્વીસૂર અનાહિત તે અનાઇત દેવી પોતેજ છે, અને એસીર્યનોમાં તેની જે પૂજા અને માનતા ચાલતી હતી તે કેટલીક સુધરેલી અને ફેરફાર ઢબછબમાં ઇરાનમાં પણ દાખલ થઇ હતી. હવે **હુઆક્રીદ** નામે ધણી આવાં યશ્તની શેવટે જેની બંદગી કરી દુઆ માંગે છે તે આજ એસીર્યન અનાઇત દેવી છે, જેને તે જમાનામાં જરતોસ્તીઓએ પોતાની સ્ત્રી-ઇજદ દાખલ માની લીધી હોય એમ નકી ઠરે છે.

એ સઘળાં ઉપરથી સાર એ નિકળે છે કે **હુઆક્રીદ** પાદશાહ અનાઇત અથવા અનાહિતની પરસ્તેશના જમાનામાં થઇ ગયો હતો. હવે એસીર્યાની તવારીખના જે અંધારા જમાનાની આપણ વાત કરિયે છિયે તે જમાનામાં તે દેશ ખાતે બીજા દેવતાઓ જોડે અનાઇત અથવા અનાહિત અથવા ઇસ્તર અથવા બેલ્ટીસ નામની દેવીની પૂજાનું કામ ધુમ ચાલતું હતું. માટે હુઆક્રીદ ખાનદાનનો જમાનો એજ એયામમાં હોય એવી અટકળ કરવાનું કારણ મળે છે. અમે એમ નથી કહેવા માગતા કે ફકત ૧૩૦ વરસ સુધીજ હુઆક્રીદાન વંશની પાદશાહી ચાલી હતી; વળી એમ પણ કહેવાની અમારી નેમ નથી કે આવાં યશ્તવાળો પાદશાહ **હુઆક્રીદ** એજ અંધારા કાળમાં થઇ ગયો હતો. અમો તો એટલું કહીને સંતોષ મેળવીશું કે એ અંધારા કાળ વેળા તેમજ તેની આગમજ અને તેની પછી ઇરાનમાં જરતોસ્તી પાદશાહી ચાલુ હતી, અને તેઓમાંનું પાદશાહી ચલાવી જનારૂં એક કુટુંબ હુઆક્રિદાન હતું—પણ તેનો જમાનો કયાં મૂકવો તે નકી કરી શકાય એમ નથી.

એક અંધારા કાળની તવારીખમાં માથું મારવા નિકળેલા તવારીખનવેશની હાલત બહુ કઢંગી હોવી જોઇયે. તે સચાઇની શોધમાં નિકળેલો હોવા છતાં બેખબરીથી તેથી ઉલટેજ માર્ગે દોરવાઇ જાય છે. તેવી કિસમની સ્થિતિમાં નહિ આવી પડવાને માટે અમો અમારી અટકળો અને અનુમાનોને આથી વધારે આગળ નહિ લંબાવતાં અહીંજ ખતમ કરીશું.

[1] જુઓ "તવારીખે હખામનીઆન," સ૰ ૮૬ થી ૮૮.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

બાબ ૩૮.

બાહદુર ઇરાની ટોળાઓ.

જમાનો—ઇ. પૂ. ૧૦૬૫ થી ૭૧૦.

૧—એસીર્યન ઈતિહાસમાં ૧૩૦ વરસનો ગાળો—ઈલામ એટલે ઈરાનનો સ્વતંત્ર અમલ—તેના કાબુમાં એસીર્યા આવેલું હોવાનો સંભવ—૯ મી સદીના ઈરાની ટોળાઓ—પર્સુ, યાને પાર્સી ટોળો—મીડ ટોળો—સુસિયાનાના ઈરાની હાકમોનાં બિગડેલાં નામો— એ હાકમોની એસીર્યનો સાથની લડાઈઓ—તેમનો પરાજય.

ફસલ ૧—પાર્સી અને મીડ તાયફાઓ.

એસીર્યાનોએ ઇરાન ઉપર ગમે એટલી મુદત સુધી અમલ ચલાવ્યો હોય, અથવા તેમનો અમલ મુદલ ચાલ્યો ન હોય અને **નૈનસ** માત્ર લૂટારૂ ચહડાઇ લાવીને પાછો ફર્યા પછી બલ્ખમાં જરતોશ્તી પાદશાહોનો અમલ પાછો ચાલુ રહ્યો હોય, જે દરમયાન **હુઆફ્રીદ** અને તેનાં વંશના પાદશાહો રાજ્ય ચલાવી ગયા હોય:—ગમે તેમ હોય; કાંએકે તે ચોકસપણે સાબેત થઇ શકે એમ નથી—તોપણ આટલી વાતતો નકી થઇ છે કે ખુદ એસીર્યાની તવારીખમાં ઇ. પૂ. ૧૦૬૫ થી ૯૩૫ સુધીનાં ૧૩૦ વરસોનો નહિ પુરાય એવો ગાળો પડે છે. એ મુદતમાં ત્યાં કોણનો અમલ હતો તે જણાતું નથી. એસીર્યાનાં પુરાણાં બાંધકામો ઉપરના ભાગા તુટા લેખો ઉપરથી આજે તેની નવી તવારીખ હાથ લાગી છે, તેના શોધકો પણ આ ગાળો કેમ પુરવો તેના વિચારમાં પડયા છે. એક પાદશાહ **શમસ-વુલ** નામનો હતો તેણે ૧૦૮૫ થી ૧૦૬૫ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યા પછી **અશુર દયન** (૨જો) નામનો પાદશાહ ઇ. પૂ. ૯૩૫ માં તખ્તે આવ્યો ત્યાં સુધીના ગાળા વચે શું થઇ ગયું તે જણાયું નથી. **રાલિન્સન**[1]નાં અનુમાન મુજબ એ મુદતમાં એસીર્યા બહુજ નબળું પડી ગયલું હોવું જોઇયે. અગરજો તે લડાઇમાં ઉતર્યું હોય તો તે બાબેના લેખ પાદશાહનાં નામ સુધાંના મળી આવે. પણ ગોયા એસીર્યાનું રાજ્ય ખતમ થયું હોય તેવીજ તેની હાલત થઇ પડેલી હોવાથી એમ લાગે છે કે એ મુદતમાં તે કોઇ બીજાંજ રાજ્યનાં તાબા તળે ગયું હશે અને તેનીજ તાબેદારી તેને કરવી પડી હશે. આ ૧૩૦ વરસની મુદતમાં એસીર્યા ઉપર સર્વોપરી કાબુ ધરાવનાર મિસર, કે બેબિલન, કે ઇલામ હતું તે ચોકસ નથી. **રાલિન્સન** મુજબ મિસરનું બળ એસીર્યા જીતવા જેટલું આ વેળા ન હતું; ઇલામ તો બેબિલનમાં આરબોનો અમલ શરૂ થયા પછી ગોયા ગૂમ થઇ ગયું હતું તે છેક એસિર્યાના પાછળ પાદશાહ **સાર્ગન**ના વખતમાં જાહેર થયું હતું. આમ કહીને **રાલિન્સન** એવું ધારે છે કે કદાચ બેબિલને તેને માઅત આપી હોય. પણ એ અટકળ ઉપરબી તે ઘણો ભાર મૂકતો નથી. હવે સવાલ છે કે ત્યારે એસીર્યામાં આ ૧૩૦ વરસની મુદતમાં કોણનો અમલ હતો ?

આપણુ આગળ જોઇ ગયા છિયે કે સુસિયાનાના મુલ્કને બૈબલમાં ઇલામને નામે ઓળખ્યો છે. હવે ઇલામ નામ માત્ર એક પ્રાંતનું છે, પણ પાછળથી આખા ઇરાન દેશને પણ એજ નામ મળ્યું હતું એમ જાહેર થયું છે. ઇલામના રાજાઓ **ચેદાર-લાઓમર** અને **કુદુર-મબુક** અને તેના બેટા વગેરેની બળવારીની ટુંક વિગતો આપણે ઉપર જોઇ છે. વળી તેઓ મૂર્તિ પૂજાને તોડનારા હતા તેબી આપણુ જોઇ ગયા છિયે અને તે ઉપરથી ઇલામ (ઇરાન)ના પાદશાહોને આર્ય અને ઇરાની ગણવાની આપણે હિમત ચલાવી છે. હવે **નેનસ**ના વખતમાં ઇ. પૂ. ૨૦૬૮ માં એસીર્યનોએ બલ્ખની ફતેહ કીધા પછી એ પાયતખ્ત તથા ઇરાન સરજમીનનું શું થયું તે બાબે કશું જણાતું નથી. એસીર્યનોએ એ મોટી શેહેન-

---

૧ Herodotus. દફ્૦ ૧, સ૦ ૪૬૩.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

શાહાતની કેવી વ્યવસ્થા કીધી, અને તેમના લાંબા અમલમાં ઇરાનીઓએ કેટલી તાબેદારીથી તેમનો કાબુ ચાલુ રહેવા દીધો, તે કશું તેમની તવારીખમાંથી મળતું નથી. આટલી મુદત સુધી ઇરાન પૃથ્વીની સપાટી ઉપરથી તદ્દન ભુસરાઇ તો ગયુંજ ન હતું. માટે એ ઉપરથી આપણને નવીજ અટકળ કરવાનું સુઝ પડે છે, અને તે એ કે તે જમાનામાં ઇલામનું નામ જાણીતું હતું, માટે એ નામ આખા ઇરાન દેશનેજ મળ્યું હતું, અને ત્યાં એસીર્યા તથા બેબિલનથી તદ્દન સ્વતંત્ર પાદશાહોજ રાજ્ય ચલાવતા હતા, અને તેઓમાંનાજ કેટલાકોએ બેબિલનમાં એ મરતબે પોતાનો કાબુ સ્થાપ્યો હતો. છેલ્લાં રાજ્ય ખાતે આરબોનો દોર **ખમ્મુરાબી** નામે ધણીની ચહડાઇ (ઇ. પૂ. ૧૫૪૫) પછી ચાલુ થયલો મી૦ **સ્મિથ** જણાવે છે, અને તે વખતથી **કુદુર-મબુક** અને તેનો બેટો ઇલામમાં પોતાનાં વતન તરફ પાછા ફરેલા કહેવાય છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે ત્યારે ઇ. પૂ. ૧૫૪૫ માં ઇલામ (ઇરાન) ખાતે ત્યાંના સ્વતંત્ર પાદશાહોનું રાજ્ય કાયમ હતું. હવે એ પછી ઇ. પૂ. ૧૩૦૦માં એસીર્યાના રાજા **તીગ્લાથી-નિને** બેબિલન હાથ કરી એક શેહેનશાહાત સ્થાપી. તેના વંશજોની મોટાંમાં મોટી ફતેહો વખતે પણ એસીર્યન શેહેનશાહાતની મોટાઇ ઇરાની અખાતમાં પડતી ટૈગ્રીસ અને યુફ્રેટિસ નદીઓની આથમણે અને મીડયાના પર્વતો સુધીજ લંબાયલી તવારીખનવેશો આપણને જણાવે છે.[1]

આ સઘળાં ઉપરથી ત્યારે એટલો સાર તો જરૂર નીકળે છે કે એસીર્યનોનો કાબુ ઇલામ ઉપર મુદ્દલ હતો નહિ. હવે જ્યારે ઇલામ તે ઇરાન છે, અને ઇલામમાં સ્વતંત્ર પાદશાહો રાજ્ય ચલાવતા સાબેત થયા છે,[1] ત્યારે ઇરાનમાં સ્વતંત્ર પાદશાહી આ જમાનામાં ચાલુ હોય એમ લાગે છે, જે બાબે યુરોપિયન તવારીખનવેશોને ખબર પડી નથી,—ખબર મેળવવાની તેઓએ દરકાર કીધી નથી; કેમકે **હિરૉડોટસ** કે **બેરોસસ** તેમને તે બાબે કશી સૂચના આપી ગયો નથી. જોવાનું એટલુંજ છે કે જ્યારે ભૂમધ્ય સમુદ્રથી ઇરાની અખાત સુધીના વિસ્તારમાં સંખ્યાબંધ રાજ્યો હયાત હોય ત્યારે ઇરાનજ તેવાં સ્વતંત્ર કે તાબાનાં રાજ્ય વિના કેમ રહી જાય? અને છેક પુરાણા કાળથી ઇરાનનું રાજ્ય ચાલુ હતું તો તે દેશ આ વખ્તેજ કેમ નામ નિશાન વિનાનો થઇ જાય? અને ઇ. પૂ. ૨૬૦૦ વરસો ઉપર જ્યાં સ્થાયલો જરતોસ્તી મજહબ આજ ૪૫૦૦ વરસો સુધી ટકી રહેવા પામે તો ઇ. પૂ. ૧૦મી અને ૧૧મી સદીમાં તે ક્યાં દટાઇ જાય અથવા ગૂમ થાય?

આ સઘળા સવાલોનો જવાબ એકજ છે અને તે ઉપર કહ્યું તેમ એટલોજ છે કે ઇલામ (ઇરાન)નું રાજ્ય આ વેળાએ ચાલુજ હતું, અને આપણ લગાર હિમત પકડીને ત્યાં સુધી કહીશું કે ઇ. પૂ. ૧૦૬૫ થી ૯૩૫ સુધીની જે મુદતની એસીર્યાની તવારીખ નથી મળતી તેનું કારણજ એ હશે કે એ મુદતમાં એકવાર ફરીને એસીર્યા અને બેબિલન ઉપર ઇરાનની હકુમત ચાલુ થઇ હશે. આ હકુમત હુઆક્રિદ વંશની હોય તે અમે ઉપર કહ્યું તેમ બનવા જોગ છે—તો જોકે તે વંશનો જમાનો નક્કી કરી શકાતો નથી માટે આ હકુમત તેનીજ હતી કે નહિ તે કહી શકાતું નથી. એ હકુમત

---

[1] રૉલિન્સન: Herodotus, દફ્તર ૧, સ૦ ૪૬૧.—તીગ્લાથ પિલાસર ૧લાની મોટી ફતેહો ઉપલાં મેસોપોટેમ્યા, સીર્યા, અને મીડયા તથા આર્મીન્યાના પર્વતો સુધીજ વધી હતી. દક્ષિણે બેબિલોન્યાથી ઉત્તરે કેપેડોશિયા અને આર્માન્યા સુધી તેનો કાબુ હતો—પણ ઈલામ અને મીડયા ઉપર તે કાબુ મુદ્દલ હતો નહિ.

[1] રૉલિન્સન કબૂલ કરેછે (Herodotus, દફ્તર ૧, સ૦ ૫૦૩) કે એસીર્યાની ગમે એટલી મોટાઈ છતાં પર્સિસ (પાર્સી મુલ્ક), બેકત્રિયા (બલ્ખબામી), સોગ્દીયોના (સુગ્ધ) અને હિર્કેન્યા (માંજંદરાન)ના મુલુકો (યાને 'ટુકમાં કૈયાની જમાનાનું' આખી ઈરાન સરજમીન) એસીર્યન શેહનશાહાતની ઉગમણ તરફની હદની ઘણા બહાર હતા. એ રીતે ત્યારે નેનસની ફતેહ પછી ટુક વખતમાંજ ઈરાન પાછુ સ્વતંત્ર થયલું હોવું જોઇયે, અને તે જમાનાથી પાછો હુઆક્રીદ વંશનો જરતોસ્તી અમલ ચાલુ થયલો હોય.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

નિન્યાસે એજ કારણ માટે તેણીને જેહેર દઇ મારી નાખેલી કહેવાય છે. જેમ **નૈનસને** દેવતાનું તેમજ તેણીને દેવીનું માન મરણ બાદ પ્રજા તરફથી મળવા લાગ્યું હતું.

આગરજો **નૈનસ** અને **સેમિરામિસ** મોજ મજાહનાં શોકીન હતાં તો તેમનો બેટો, જે હવે નવો પાદશાહ થયો હતો, તે તો તેમાં ચકચુર હતો. **નિન્યાસને** માટે કહે છે કે તેણે તો રાજકાજ સઘળું પોતાના માનીતાઓને સોંપી દીધું હતું, અને પોતે ખાનપાન અને મસ્તી તુફાનમાં એટલો બધો ગિરફતાર હતો કે જાહેરમાં કદાચજ દેખાવ આપતો હતો.

નિન્યાસની પછીના હાકમો બાબે કશો હેવાલ આપણને મળતો નથી, પણ **ડાયોડોરસ** વગેરેના જણાવ્યા મુજબ તેઓ સઘળા મોજમાં પડેલા હતા, અને તેથી છેક છેલ્લા પાદશાહ **સાર્દાનાપેલસ** સુધી તેમનાં પુરેપુરાં નામો પણ તવારીખમાં જળવાઇ રહ્યાં નથી. **ટિશ્યસ** મુજબ એસીર્યાની શેહેનશાહાતની શરૂઆત ઇ. પૂ. ૨૨ મી સદીમાં યાને ૨૧૮૧ માં થઇ અને તે ૧૩૦૬ વરસો સુધી ચાલુ રહ્યાબાદ ઇ. પૂ. ૮૭૫ માં બેબિલોન્યન અને મીડ લોકોનાં ભેગાં બળથી તેની આખરી આવી હતી. તે વેળા **નૈનસનું** નિનિવેહ નાશ પામ્યું અને ૩૦ થી વધારે પહેડી સુધી ટકેલી આ શેહેનશાહતની સમાપ્તિ થઇ. **હિરોડોટસને** આધારે આ ગણત્રી ઉપર ઘણો શક નખાયો છે, અને ખરેખરી એસીર્યન શેહેનશાહાતની શરૂઆત ઇ. પૂ. શુમારે ૧૩૦૦ માં મૂકવામાં આવે છે, અને તેની આખરી ઇ. પૂ. ૬૧૦ માં મૂકાય છે. તોપણ આશરે પાંચથી સાત સદીઓ સુધી એસીર્યાનાં તખ્ત ઉપર રાજાઓ રાજ્ય ચલાવી ગયલા કહેવાય છે, જેથી એસીર્યાનું રાજ્ય ઇ. પૂ. ૧૪૫૦ થી શરૂ થયલું માનવામાં આવે છે.[1] પણ વળી કેટલાકો આ રાજાઓએ શુમારે ચાર સદી સુધી રાજ્ય કીધેલું કહે છે. આમ જો હોયતો રાજ્યની શરૂઆત ઇ. પૂ. ૧૮૫૦ સુધી જાય છે.[2] ગમે તેમ હોય પણ એ પાદશાહો સાથ આપણને કામ પણ નથી, કેમકે તેઓના સંબંધમાં જેટલી બલ્ખ કે ઇરાનને લગતી વાત હોય તેટલીજ આપણે માટે ઉપયોગી ગણાવી જોઇયે; અને તેમના મળેલા ભાગા તુટા હેવાલ ઉપરથી આ ઉપયોગી વાતો જેવું તો કશું મળતુંજ નથી. ઇરાન અને બલ્ખનું તો નામજ નાશ પામ્યું હોય તેમ એસીર્યા અને બેબિલનના પાદશાહોએ કરેલી લડાઇઓ, ચહડાઇઓ કે ફતેહોમાં આપણા કદીમ વતન વિષે એક અક્ષર આપણા દિઠામાં આવતો નથી. એટલા માટે સર **હેનરી રૉલિન્સન** અને બીજાઓએ એસીર્યા અને બેબિલન ખાતેથી મળી આવેલા અસલી પાદશાહોના લેખો વગેરે ઉપરથી તેમનાં નામો અને વરસોની જે ટીપ ઉપજાવી કહાડી છે તે નીચે ઉતારી લઇનેજ આપણુ સંતોષ પામીશું. આ ટીપ અમે આપી છે ખરી, પણ તે કંઇ ચોકસ ઠરેલી સહી ટીપ નથી, તેમજ જે વરસો આપ્યાં છે તે પણ અટકળે ઉભો કીધેલો શુમાર માત્ર છે:—

(૧) બેલ્દીયાના પાદશાહો:[1]

ઇ. પૂ. શુમારે	પહેલો વંશ:—
૨૨૦૦	ઉરૂખ ઇલ્ગી

(બાકીના ૯ પાદશાહોનાં નામો મળતાં નથી)

* * *

	બીજો વંશ:—
૧૯૭૬	સિંટી-શિલ-ખાક કુદુર-મબુક (તેનો બેટો) અરીદ-સિન (તેનો બેટો)
૧૮૬૧	ઈસ્મી-ડાગન
૧૮૦૦	ઇબિલ-અનુ-દુમા (તેનો બેટો) ગુર્ગુના (તેનો બેટો)
૧૭૫૦	નરમ-સિન
૧૭૦૦	સિન-શાદા
૧૬૫૦	રિમ-સિન
૧૬૨૫	જુર-સિન
૧૬૦૦	પૂર્ણ-પૂર્યાસ
૧૫૭૫	દુર્રી-ગલ.જુ (તેનો બેટો)
૧૫૫૦	ખમ્મુરાબી સમ્શુ-ઈલુના

૧ રૉલિન્સન: Herodotus, દફ્૦ ૧, સ૦ ૪૫૪
૨ તેજ, સફે ૪૫૫.

૧ આ ટીપ રૉલિન્સનકૃત Herodotus, દફ્૦ ૧, સફે ૪૩૧ માંથી ઉતારી લીધી છે.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

(૨) બેબિલનનાં નવાં રાજ્યના પાદશાહો[1]:—

શુમારે ઈ. પૂ. ૧૫૪૫ થી ૧૩૦૦ સુધી.

ખમ્મુરાબી
શમ્સુ-ઈલુના (તેનો બેટો)
અમ્મી-દિકાબા
કુરી-ગલ્જુ ૧ લો
સિમ્મસ-સિહુ
ઉલમ-બુર્યાસ
નકી-મુરૂદાસ
મિલિ-સિહુ ૧ લો
બુર્ણિ-બુર્યાસ ૧ લો
કારા-બેલ

* * *[2]

સગ-સલ્ટીયાસ

* * *[2]

હબી-સિહુ

* * *[2]

કારી-ઈન્દાસ
બુર્ણિ-બુર્યાસ રજો
કારા-ખર્દાસ (તેનો બેટો)
નજી-બુગાસ (પારકો રાજા)
કુરી-ગલ્જુ ૨ જો (બુર્ણિ-બુર્યાસ રાજાનો બેટો)
મિલિ-સિહુ ૨ જો (તેનો બેટો)
મેરોદાખ-બલદાન (તેનો બેટો)
નજી-મુરૂદાસ ૨ જો (તેનો બેટો)

આ છેલા પાદશાહને એસીર્યાના રાજા તીગ્લાથી-નિને શુમારે ઈ. પૂ. ૧૩૦૦ માં જીતી લીધો હતો.

(૩) એસીર્યાના પાદશાહો:—

શુમારે ઈ. પૂ.	
......	અશુર-બેલ-નિસિસ
૧૬૫૦ થી ૧૫૫૦	બુજુર-અશુર
	અશુર-વતીલા
	* * *[2]
૧૪૫૦ (?)	બેલ-સુમિલિ-કપી (એક નવાં વંશનો સ્થાપનાર)
	* * *[2]
૧૩૫૦—૧૩૩૦	બેલ-લુશ
૧૩૩૦—૧૩૧૦	પુદ-ઈલ (તેનો બેટો)
૧૩૧૦—૧૨૯૦	ઈવા-લુશ ૧ લો ,,
૧૨૯૦—૧૨૭૦	શાલ્મનેસેર ૧ લો ,,
૧૨૭૦—૧૨૫૦	તીગ્લાથી-નિન (બેબિલનના રાજા નજી-મુરૂદાસને હરાવનાર અને બેબિલન જીતનાર)
૧૨૫૦—૧૨૩૦	ઈવા-લુશ ૨ જો ,,
	* * *[1]
૧૨૧૦—૧૧૯૦	નિન-પાલા જીરા
૧૧૯૦—૧૧૭૦	અશુર-દાહ ઈલ (તેનો બેટો)
૧૧૭૦—૧૧૫૦	મુતગ્ગીલ-નેબો ,,
૧૧૫૦—૧૧૩૦	અશુર-રિસ—ઈલિમ ,,
૧૧૩૦—૧૧૧૦	તીગ્લાથ-પિલેસર ૧ લો ,,
૧૧૧૦—૧૦૯૦	અશુર-બિલ-કાલા ,,
	* * *[1]
	અશુર મજુર.
	* * *[1]
૯૫૦—૯૩૦	અશુર-ઈદિન-અખી
૯૩૦—૯૧૦	અશુર-દાનિન-ઈલ
૯૧૦—૮૯૦	ઈવા-લુશ ૩ જો (તેનો બેટો)
૮૯૦—૮૮૪	તીગ્લાથી-નિન ૨ જો ,,
૮૮૪—૮૫૯	અશુર-ઈદાની-પાલ ,,
૮૫૯—૮૨૪	શાલ્મનેસેર ૨ જો ,,
૮૨૪—૮૧૦	શામસ-ઈવા ,,
૮૧૦—૭૮૧	ઈવા-લુશ ૪ થો ,,
૭૮૧—૭૭૦	શાલ્મનેસેર ૩ જો
૭૭૦—૭૫૨	અશુર-દાનિન-ઈલ ૨ જો
૭૫૨—૭૪૪	અશુર-લુશ
૭૪૪—૭૨૬	તીગ્લાથ-પિલેસેર ૨ જો
૭૨૬—૭૨૧	(શાલ્મનેસેર ૪ થો)
૭૨૧—૭૦૪	સારગૉન
૭૦૪—૬૮૦	સેનાચેરિબ (તેનો બેટો)
૬૮૦—૬૬૭	ઈસાર-હાદન (તેનો બેટો)
૬૬૭—૬૪૭ (?)	અશુર-બાનિ-પાલ ,,
૬૪૭(?)—૬૨૫	અશુર-એમિદ-ઈલિન

ફસલ ૨—બેબિલનના ઇલામી (ઇરાની) પાદશાહો.

ઉપલી ટીપોમાંની ૧ લીમાં ઇ. પૂ. ૨૨૦૦ ને શુમારે ઉરૂખ અને દલ્ગી નામે જે બે ખેલ્દીયન પાદશાહોનાં નામો જણાય છે તેઓ બેબિલનના જરતોસ્તી પાદશાહોનો અમલ ગયા પછી આવેલા પ્રદેશી કુશૈટ લોકોના શરૂઆતના પાદશાહો હોવા જોઇયે. એઓની જોડે બીજા

---

૧ રૉલિન્સન કૃત Herodotus, ૬૦ ૧, સ૦ ૪૫૦ માંથી આ ટીપ ઉતારી છે.

૨ નામો મળતાં નથી.

૧ નામો મળતાં નથી.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

કોઇ બીજા ઇરાની ટોળાની પણ હોય—કદાચ તે સુસિયાનાના ઇરાની હાકમોની પણ હોય, કેમકે છેક ૧૦મી અને ૧૧મી સદીઓમાં ઇરાની ટોળાઓ એકજ રાજ્યમાં એકજ પાદશાહના અમલ તળે એકજ શેહેનશાહાતમાં જોડાયલા રહેલા જણાતા નથી. **રૉલિન્સન** એમ કહેવા માંગે છે[1] કે ઇરાની જેવા કોઇ ટોળાઓ એસીર્યનોની શેહેનશાહાતના પહેલા જમાનામાં હયાત હતાજ નહિ. પણ ઇ. પૂ. ૨૪ મી સદીમાં—એસીર્યનોની સર્વથી પહેલી અને તેબી **બેરોસસે** જાહેર કરેલી શેહેનશાહાતની પણ આગમજ—બેબિલન ખાતે જરતોસ્તી હાકમો રાજ્ય ચલાવી ગયલા સાબેત થાય ત્યારે ઇરાનમાં આર્ય ટોળાઓ ન હતા એમ કહેવાયજ નહિ. **રૉલિન્સન** તે હાકમોને તુરાની કહે છે તો શું થયું, પણ તુરાનીઓમાં "જરતોસ્ત" નામ જણાયું નથી અને તે આર્ય ભાષાનુંજ નામ છે.

પણ **રૉલિન્સન** જો પાર્સી તાયફા માટે કહેતો હોય, અને તેમની હસ્તી એસીર્યન તવારીખની શરૂઆતમાં ન હતી એમ તે દેખાડવા માંગતો હોય તો તે બનવા જોગ છે. તે કહે છે કે ઇ. પૂ. ૯ મી સદીમાં **શાલ્મનાસર** અને **શમ્સ-ઇવા** વગેરે પાદશાહોના વખ્તમાં બીજા ટોળાઓ જોડે બર્સુ અથવા પર્સુ નામે એક ટોળાના લોકોને તાબે કરીને એસીર્યનોએ તેઓ કનેથી ખંડણી લેતી કીધી હતી. જો આ વાત ખરી હોય તો ત્યારે એ વેળા ઇરાનીઓ ઘણી પડતી હાલતમાં હોવા જોઇયે. કહે છે કે એ વેળા આ ટોળાના લોકો, જેઓ કોઇજ નહિ પણ આપણા **પાર્સી** ટોળાના વડવા હતા, તેઓ આર્મીન્યાની દક્ષિણે વસતા હતા. આર્મીન્યા કેયાની પાદશાહ **કએ ખુસરો** વાળા ચેચેસ્તે ચશ્મા (આજના ઉરૂમિયા સરોવર) તરફનો મુલ્ક છે, અને તેની પડોશમાંજ આજરબાઇજાનનો પ્રાંત છે, જ્યાં પાછળથી ઇરાની જરશ્તીઓનું મુખ્ય ધામ થઇ પડયું હતું, માટે અગરજો તે તરફ પર્સુ નામનો કોઇ જરતોસ્તી ટોળો વસતો હોય તો તે બનવાજોગ છે. તે પાછળથી પર્સિસ પ્રાંતમાં ઠરીઠામ થયો હતો. પણ તેનું પર્સુ નામ નવાઇ જેવું છે; કદાચ તે "જરતોસ્તી" અથવા "મજદયસ્ની" શબ્દનો એસીર્યન જબાનનો અર્થ હોય. આ ઉપરથી એટલું નકી ઠરે છે કે ૯ મી સદીમાં જરતોસ્તી ઇરાનીઓ એક રાજ્યમાં કે એક પાદશાહના કાબુ તળે ન હતા, પણ અનેક ટોળા અને તાયફાઓમાં વહેંચાઇ અને વિખરાઇ ગયા હતા. આ ટોળાઓમાંના કોઇ મીડયા, કોઇ સુસિયાના, કોઇ આર્મીન્યા, વગેરે ઇરાનના જુદા જુદા ભાગો ખાતે વસતા હતા, અને તેમ થવાથીજ તેઓ ઉપર એસીર્યન પાદશાહો ફતેહ મેળવતા હતા એવું આપણા વાંચવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી આ ઇરાની ટોળાઓ ભેગા હતાં ત્યાંસુધી ઇરાન તરફ શત્રુઓનો દોર જણાયો ન હતો. પણ હવે તે જણાવા લાગ્યો.

આ ટોળાઓમાંનો એક મીડ ટોળો છે. રૉલિન્સન કહે છે કે આ વખ્તથીજ, અને ઇ. પૂ. ૯ મી સદીથીજ, મીડ અને પાર્સી ટોળાઓ, જેઓએ પાછળથી શેહેનશાહાતો સ્થાપી અને ચલાવી હતી, તેઓ અજવાળામાં આવતા ગયા હતા.[1] એ વેળા તેઓ જમરી (લુરીસ્તાનીઓ), મિન્ની (ચેચેસ્તેવાળા), ઉરર્ડા (આર્મીન્યનો) વગેરે પોતાના પાડોશી ટોળાઓ કરતાં વધારે બળવાન્ ન હતા. એ વેળા મીડયનો કે પાર્સીઓ પોતાનું પાયતખ્ત શેહેર જેવુંબી કંઇ મૂખ્ય મથક ધરાવતા ન હતા, અને તેથી તેઓમાં રાજા જેવુંબી કોઇ હતું નહિ. તેઓ એકેક ટોળાના હોવા છતાં પોતપોતા વચ્ચે અનેક તાયફાઓમાં વહેંચાયલા હતા, અને દરેક તાયફાનો જુદો સરદાર હતો. આ બેઉ ટોળાઓને **શાલ્મનાસર, શમ્સ-ઇવા, ઇવા લુશ, સાર્ગાન્** વગેરે એસીર્યન પાદશાહોએ

૧ Herodotus, ફ૦ ૧, સ૦ ૪૬૮, ઈત્યાદી—Ancient Monarchies, ફ૦ ૨, સ૦ ૩૫૯, ૩૭૪, ઇત્યાદી.

૧ Ancient Monarchies, ફ૦ ૨, સ૦ ૩૭૪–૭૫.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

તાબે કીધા હતા. પણ ત્યારપછી રફતે રફતે મીડ લોકો વધારે મજબૂત થતા ગયા હતા,— એટલાબધા કે તેઓએ એસીર્યન શેહેનશાહાત ઉપર એકથી વધારે વાર હુમલો કરી, પ્રથમ તેનાથી સ્વતંત્ર થઇ, અંતે તેને તાબે કીધી હતી. એ બાબે વધારે વિગતથી આપણુ હવે પછીના બાબોમાં બોલીશું.

પણ આ બાબ સમાપ્ત કર્યા આગમજ એક ઇરાની ટોળા વિશે થોડાક શબ્દો લખવાની જરૂર છે. આગળ આપણુ જોઇ ગયા કે સુસિયાના અથવા ઇલામમાં સ્વતંત્ર પાદશાહો રાજ્ય ચલાવતા હતા. **રૉલિન્સન** પોતે પણ કબૂલ કરે છે[1] કે એસીર્યનો ગમે એટલા બળવાન હોવા છતાં તેમની શેહેનશાહાતને દરમયાને આર્મીન્યા, બેબિલોન્યા, સીર્યા, પેલેસ્ટૈન વગેરેની જોડે મીડ્યા અને સુસિયાના ખાતે પણ તેમના—જુદા જુદા સ્વતંત્ર રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. હવે મીડ્યાએ તો બે વાર ચહડાઇ કરી બેબિલન જોડે એસીર્યાને જમીનદોસ્ત કરવામાં ફતેહ મેળવી હતી; પણ સુસિયાનાને એટલીબધી ફતેહ કદી પણ મળી ન હતી, તો જોકે તેણે એસીર્યા સામે બેબિલન જોડે અનેક વાર લડાઇ ઉઠાવી હતી. ઇરાનનું રાજ્ય પાછળથી જુદા જુદા પ્રાંતોમાં વહેંચાઇ ગયા પછી અને ત્યાંની પ્રજાઓ જુદે જુદે ઠેકાણે વિખરાઇ ગયા પછી સુસિયાના, મીડ્યાથી, અને આર્મીન્યા પર્સિસથી છુટાં પડી ગયાં હતાં. એવી હાલતમાં આ વખ્તે સુસિયાના અથવા ઇલામ આખા ઇરાનને બદલે માત્ર એક પ્રાંતનીજ હદમાં આવી ગયલું હોવું જોઇયે, અને તેને અકસર કરીને ખેલ્દીયા, બેબિલન તથા એસીર્યા સાથેજ વારે ઘડીએ કામ પડતું હોવાને લીધે ત્યાંના ઇરાની પાદશાહો પણ પોતાનાં નામ પોતાના આ પાડોશીઓને મળતાં રાખતા હોવા જોઇયે; કેમકે જ્યારે "તેહમુરસ" ને બદલે "તમ્મરિત" અને "વોહુમન" અથવા "બહમન"ને બદલે "ઉમ્માન" વગેરે ઘણાં બિગડેલાં નામો આપણુ જોઇયે છિયે, ત્યારે ત્યાંના કેટલાક પાદશાહોનાં નામો તો શુદ્ધ એસીર્યન કે બેબિલોન્યન જણાય છે, જેમકે **સાર્ગોન** નામે એક રાજ્ય પચાવી પાડનાર એસીર્યન પાદશાહ સાથ લડાઇમાં ઉતરનાર ઇલામી રાજાનું નામ આપણુ **હુમબનીગ્સસ** વાંચિયે છિયે. ત્યારપછી **સેનાચરીબ** નામે એસીર્યન પાદશાહ સામે બેબિલોન્યનોને મદદ કરનાર સુસિયાની રાજાનું નામ **સુત્રુક-નખુન્તા** હતું. આ મદદ માટે **સેનાચરીબે** ત્રણ વરસો સુધી આ રાજાના મુલક સાથ લડાઇ ચલાવી, અને સુસિયાની લોકો જ્યારે જમીન ઉપર લડાઇ થશે એમ સમજી ઉત્તર તરફ તેયાર રહ્યા હતા ત્યારે એસીર્યન રાજાએ ઇરાની અખાતમાં લડાઇનાં બારકસો ઉતારી ત્યાંથી મારો ચલાવી જીત મેળવી હતી. એકવાર સુસિયાની રાજા **કુદુર-નખુન્તાએ** એસીર્યનોનાં બે શેહેરો જીતી લેવા જેટલી બળત્વારી બતાવી હતી. તે શેહેરો કેટલાંક વરસો સુધી તેમના કબજામાં રહ્યા પછી **સેનાચરીબે** તે પાછાં જીતી લીધાં અને તે દરમયાન સુસિયાનામાં ઘણી ખરાબી કીધી. તેના પછી તેનો નાનો ભાઇ **ઉમ્માન-મીના** તખ્તે બેઠો, જેની જોડે ખેલ્દીયાના રાજા **સુસુબે** અરસપરસની મદદના કોલકરાર કીધા, અને બેબિલન ખાતે બેલ નામે દેવતાનાં દહેરાંનો ખજાનો લૂટી તે આ સુસિયાની હાકમ ઉપર મોકલી તેનું લશ્કર પોતાની મદદે બોલાવ્યું. એ લડાઇમાંથી એસીર્યનોનીજ ફતેહ થઇ.

આ પછી કેટલીક મુદતે **અશુર-બની-પાલ** નામે એસીર્યન રાજાના વખ્તમાં તેને સુસિયાની લોકો સાથ નવી લડાઇ ચાલી. મૂળ કારણ એ હતું કે દુકાળને લીધે એસીર્યા ખાતે ગયલી કેટલીક ઇરાની કોમોએ દુકાળ નાબુદ થયા પછી પાછા સુસિયાનાનાં પોતાનાં વતનમાં જવા માગ્યું, પણ તેમને એસીર્યન હાકમે અટકાવી. આ લડાઇની આગ બેબિલન સુધી ફરી વળી, જ્યાં **અશુર-બની-પાલનો** પોતાનોજ ભાઇ **સઉલ-મુગીના** હાકમી કરતો હતો તેણે બલવો ઉઠાવ્યો, અને સુસિયાની લોકો સાથે તે મળી ગયો. આ વેળા સુસિયાનાનો રાજા

1 Herodotus, દફ્૦ ૧, સ૦ ૫૦૯.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

ઉર્તાકી હતો, જેનાં મરણથી ત્યાં કાકા ભત્રીજાઓ વચ્ચે ઝગડો ઉઠયો અને **ઉર્તાકી**ના બે બેટાઓ પોંતાના કાકા **તેમિન-ઉમ્મન**ના ત્રાસથી નાસી એસિર્યન દરબારમાં આશ્રો શોધવા ગયા, જેમને તેણે સુસિયાનાનું રાજ્ય સરખે ભાગે વહેંચી આપી તેમના કાકાને કેદ પકડી મારી નાખ્યો. પણ પાછળથી આ બે ભાઇઓ એસીર્યન પાદશાહની સામે થયા, અને તેનાથી નાસભાગ કરતા પોતાના એક બીજા કાકા **ઉમ્મન-અલદાસ**ને મુરબી ગણી તેના તાબામાં રહ્યા. તેઓએ આમ ભેગા થઇ એસીર્યાથી સ્વતંત્ર થવાનો ઝુંડો ઉઠાવ્યો, અને લુરીસ્તાન તથા બેબિલનના રાજવંશીઓએ તેમને મદદ આપી. પણ એ લડાઇમાંબી શેવટે એસીર્યાનીજ ફતેહ થઇ, અને ત્યાંના પાદશાહે સુસિયાનાને શેવટનું પોતાનાં રાજ્ય સાથ જોડી દીધું.

આ રીતે જ્યારે સુસિયાના વગેરે ઇરાની નાનાં રાજ્યો પોતાની સઘળી સ્વતંત્રતા છતાં એસીર્યા સામેની લડાઇઓ અને ચહડાઇઓમાં તેને માત કરી શકયાં ન હતાં, ત્યારે એ કામ મીડયાનાં બીજાજ ઇરાની રાજ્યે બજાવ્યું હતું. તે કેમ બજાવ્યું તે હવે આપણ જોઇશું.

દફતર ૧ લું સમાપ્ત.

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

00066061

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

NATIONAL ARCHIVES OF INDIA

Digitized with financial assistance from

NSDL
Technology, Trust & Reach

on 16 November, 2018